ئالى مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ئەدەبىيات نەزەريىسى

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

ئالى مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ئەدەبىيات نەزەرىيىسى

تۈزگۈچىلەر: ئابلەت ئومەر، سالى خۇداۋەردى
ئابدۇكېرىم راخمان، تۈرسۈن قۇربان
تەھرىرى: ئابلەت ئومەر
مەسئۇل تەھرىرى: سائادەت ئىمىن، تۈرسۈن مەخسۇت

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

كىرىش سۆز

قولىڭىزلاردىكى بۇ «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى» ئالى مەكتەپلەر ئەدەبىيات فاكۇلتېتلىرىنىڭ ئوقۇتۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن تۈزۈلدى. دەرسلىكتە ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ۋە قانۇنىيەتلىرى خېلى سىستېمىلىق شەرھىلەنگەن ۋە ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىلگەن. بۇ دەرسلىكنى تۈزۈشكە شۇنىڭدەك ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى ئابلەت ئومەر (مۇقەددىمە، 1 -، 4 -، 11 - باپلار) ۋە تەجرىبىلىك لېكتۇر - لىرىدىن يولداش سالى خۇدابەردى (2 -، 3 - باپلار)، ئابدۇكېرىم راخمان (5 -، 6 -، 10 - باپلار)، تۇرسۇن قۇربان (7 -، 8 -، 9 - باپلار) قاتناشتى. بۇ دەرسلىك تۈنجى قېتىم تۈزۈلگەنلىگى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ماركسىزم - لېنىنىزملىق نەزەرىيە سەۋىيىمىز ۋە كەسپىي سەۋىيىمىز چەكلىك بولغانلىغى تۈپەيلىدىن، دەرسلىكتە كەمچىلىك - يېتەرسىزلىكلەر بولۇشى مۇمكىن. كېيىنكى نەشرىدە تۈزىتىۋېلىشىمىز ئۈچۈن، ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار ۋە كىتابخانلارنىڭ قىممەتلىك پىكىر - تەكلىپلىرىنى بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمىز.

1983 - يىل ئوكتەبىر

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە

1. ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ ئوبېكتى ھەم ۋەزىپىسى..... 1
2. ماركسزىمدىن ئىلگىرىكى ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتى..... 3
3. ماركسزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى... 8
4. ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى ئىلمىنى ئۆگىنىشنىڭ مەقسىدى ۋە تەلۈۋى... 13

بىرىنچى باپ. ئەدەبىيات ۋە تۇرمۇش 15

1 - §. ئىجتىمائى تۇرمۇش ــ ئەدەبىياتنىڭ بىردىن ـ بىر مەنبەسى..... 15
1. ئەدەبىياتنىڭ مەنبەسى ــ ئىجتىمائى تۇرمۇش..... 15
2. "مەنبە" ۋە "ئېقىن"..... 27

2 - §. ئەدەبىيات ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ يازغۇچىلار مېڭىسىدىكى ئىنكاسىنىڭ ماھىيىتى 30
1. تۇرمۇش چىنلىغى ۋە بەدىئى چىنلىق..... 30
2. چىنلىق ــ ئەدەبىياتنىڭ جېنى..... 33

3 - §. ئەدەبىيات ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققى قىلىدۇ..... 36
1. ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى تەرەققىياتى..... 36
2. ئەدەبىياتنىڭ شەكىل جەھەتتىكى تەرەققىياتى..... 38

ئىككىنچى باپ. ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى..... 42

1 - §. بەدىئى ئوبراز..... 43
1. ئوبراز ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە..... 43
2. بەدىئى ئوبرازنىڭ خۇسۇسىيىتى..... 46
3. ئادەم ــ بەدىئى ئوبرازنىڭ يادروسى..... 51

2 - §. بەدىئى تىپ..... 53
1. تىپ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە..... 53
2. تىپنىڭ شارائىت ۋە تىپنىڭ پېرسوناژ..... 59
3. تىپىكلەشتۈرۈش ۋە ئۇنىڭ پرىنسىپلىرى..... 63

3 - §. ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى تەپەككۇر جەريانى..... 69
1. ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ جەريانلىرى..... 70
2. ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى..... 71
3. ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتى..... 77
4. ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتە

كى رولى..... 78
ئۇچىنچى باپ. ئەدەبىيات ۋە تىل 83
1 - §. ئەدەبىيات ــ تىل سەنئىتى 85
1. ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي ماتېرىيالى ــ تىل..... 85
2. تىل سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى..... 86
3. ئەدەبىي ئەسەر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىگى..... 91
2 - §. ئاپتور تىلى ۋە پېرسۇناژ تىلى..... 103
1. ئاپتور تىلى..... 103
2. پېرسۇناژ تىلى..... 106
3 - §. تىل ئۇگىنىش ۋە تىلنى بېيىتىش..... 108
1. تىل ئۇگىنىشنىڭ مۇھىملىغى..... 108
2. تىلنى ئۇگىنىش ۋە بېيىتىش..... 109
توتىنچى باپ. ئەدەبىياتنىڭ ماھىيىتى ۋە رولى 112
1 - §. ئەدەبىياتنىڭ ئۇستقۇرۇلمىلىق خاراكتېرى..... 112
1. بازىس ۋە ئۇستقۇرۇلما..... 112
2. ئەدەبىيات ئۇستقۇرۇلمىغا مەنسۇپ..... 115
3. ئەدەبىياتنىڭ پەلسەپە، ئەخلاق ۋە دىن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى..... 118
2 - §. ئەدەبىيات ۋە سىياسى..... 121
1. ئەدەبىياتنىڭ سىياسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى..... 121
2. ئەدەبىياتنىڭ سىنىپىلىغى..... 125
3. ئەدەبىياتنىڭ پارتىيۋىلىگى..... 129
3 - §. ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغى..... 132
1. خەلقچىللىق چۈشەنچىسى..... 132
2. خەلقچىللىقنىڭ ئىپادىلىرى ۋە ئەھمىيىتى..... 136
4 - §. ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائى رولى..... 139
1. ئەدەبىياتنىڭ بىلىش رولى..... 139
2. ئەدەبىياتنىڭ تەربىيىۋى رولى 140
3. ئەدەبىياتنىڭ ئىستېتىك رولى..... 141
بەشىنچى باپ. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى 144
1 - §. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى..... 144
1. مەزمۇن ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 144
2. ئەدەبىي ئەسەر مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىللار..... 148
تېما 148
باش تېما..... 153
ئەدەبىي ئەسەرنىڭ پېرسۇناژلىرى..... 158
ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سىيۇژىتى..... 165

شارائىت 168
2 - §. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكلى..... 172
1. شەكىل ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 172
2. ئەدەبىي ئەسەر شەكلىنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىللار..... 173
كومپوزىتسىيە..... 173
3 - §. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ مۇناسىۋىتى..... 178
ئالتىنچى باپ. ئەدەبىياتتىكى ژانىر ۋە تۈرلەر 184
1 - §. شېئىر 185
1. شېئىرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى..... 186
2. شېئىرنىڭ تۈرلىرى..... 199
لىرىك شېئىرلار..... 199
ئېپىك شېئىرلار..... 202
ۋەزىنلىك شېئىرلار..... 204
ئاردۇز ۋەزىنلىك شېئىرلار..... 208
نەسرى شېئىرلار 219
2 - §. ئېپىك ئەسەرلەر 220
1. ئېپىك ئەسەرلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى..... 220
2. ئېپىك ئەسەرلەرنىڭ تۈرلىرى..... 222
رومان 223
پوۋېست 224
ھىكايە 225
3 - §. تىياتىر سەنئىتى..... 228
1. تىياتىر سەنئىتى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى..... 228
2. تىياتىر سەنئىتىنىڭ تۈرلىرى..... 233
4 - §. كىنو سەنئىتى ۋە كىنو سىناريىسى..... 238
1. كىنو سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى..... 238
2. كىنو سىناريىسى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي تەلەپلىرى..... 243
5 - §. نەسر (سەنئەت) ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى..... 246
1. نەسرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى..... 246
2. نەسرنىڭ تۈرلىرى..... 248
6 - §. مەددىاھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتى..... 252
1. مەددىاھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى..... 252
2. مەددىاھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ تۈر ۋە شەكىللىرى..... 254
يەتتىنچى باپ. ئەدەبىي ئىجادىيەت ئۇسۇلى 261
1 - §. دۇنيا قاراش ۋە ئىجادىيەت ئۇسۇلى..... 262
1. دۇنيا قاراش..... 262

2. ئىجادىيەت ئۇسۇلى..... 268
3. دۇنيا قاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ مۇناسىۋىتى..... 274
§ - 2. رېيالىزىم..... 284
1. ئومۇمى چۈشەنچە..... 284
2. رېيالىزىم ۋە رېيالىزىم چۈشەنچىسى..... 288
3. رېيالىزىمنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى..... 291
4. ناتۇرالىزىم..... 296
5. رېيالىزىمنىڭ تەرەققىياتى..... 298
§ - 3. رومانتىزىم..... 303
1. رومانتىزىم ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 303
2. رومانتىزىمنىڭ تەرەققىياتى..... 305
3. رومانتىزىمنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى..... 307
§ - 4. سوتسىيالىستىك رېيالىزىم..... 312
1. سوتسىيالىستىك رېيالىزىمنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى..... 313
2. سوتسىيالىستىك رېيالىزىم ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 319
3. سوتسىيالىستىك رېيالىزىمنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى..... 320
§ - 5. ئىنقىلاۋىي رېيالىزىم بىلەن ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنى بىرلەشتۈرۈش..... 325
1. ئىككىنى بىرلەشتۈرۈش ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى..... 326
2. ئىنقىلاۋىي رېيالىزىم بىلەن ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنى بىرلەشتۈرۈش ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ماھىيىتى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى..... 332
3. "ئىككىنى بىرلەشتۈرۈش" ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ تەلەپلىرى..... 337
سەككىزىنچى باب. ئەدەبىي ئۇسلۇپ ۋە ئەدەبىي ئېقىم 340
§ - 1. ئەدەبىي ئۇسلۇپ..... 341
1. ئۇسلۇپ ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 341
2. ئۇسلۇپنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى..... 352
3. ئۇسلۇپنىڭ ئىپادىلىنىشى..... 361
4. ئۇسلۇپنىڭ خىلمۇ - خىللىغى ۋە بىردەكلىگى..... 370
§ - 2. ئەدەبىي ئېقىم..... 373
1. ئەدەبىي ئېقىم ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 374
2. ئەدەبىي ئېقىمنىڭ شەكىللىنىشى..... 376
3. ئەدەبىي ئېقىمنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە ئەھمىيىتى..... 378
4. جۇڭگو ۋە ياۋروپا ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەدەبىي ئېقىملار توغرىسىدا..... 384
توققۇزىنچى باب. ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىگى 401
§ - 1. ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىگىنىڭ مەنىسى ۋە ئەھمىيىتى..... 402
1. مىللەت ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك..... 402
2. ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىگىنىڭ مەنىسى..... 406
3. مىللىي ئالاھىدىلىكنىڭ ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى..... 410

2 - §. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي ئامىللار..... 417
1. ئومۇمى چۈشەنچە..... 417
2. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى تەشكىل قىلغۇچى مەزمۇن ئامىللىرى... 419
3. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى تەشكىل قىلغۇچى شەكىل ئامىللىرى.. 439
3 - §. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرىدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان ئاساسىي شەرتلەر..... 448
1. قىسقىچە ئومۇمى چۈشەنچە..... 448
2. مىللى ئىجتىمائى تۈرمۇش ۋە مىللى ئەدەبىيات ئەنئەنىسى..... 449
3. ھەرمىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە تەسىرى..... 455
قىسقىچە خۇلاسە..... 464
ئۇنىنچىباپ. ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى يېڭىلاش..... 469
1 - §. ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش..... 469
1. ئەدەبىيات - سەنئەت مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر قانۇنىيىتى..... 469
2. ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زورۇر شەرتى..... 475
3. ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش خەلقىمىزنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىجاتكارلىق روھىنى ۋە ئەخلاق - پەزىلىتىنى ئوستۇرۇشنىڭ زورۇر شەرتى..... 479
2 - §. تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ كونكرىت مەزمۇنلىرى..... 483
1. قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئىسسل مىراسلىرى..... 483
2. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئىسسل مىراسلىرى..... 488
3. تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ مەزمۇنلىرى..... 499
3 - §. تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش، يېڭىلاش ۋە ئىجات قىلىش..... 503
1. ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ مۇناسىۋىتى..... 503
2. ئەدەبىيات مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ مەسىلىسىدىكى ئىككى خىل خاتا خاھىش..... 505
3. ئەدەبىيات مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ پىرىنسىپى ۋە ئاساسلىرى..... 507
ئون بىرىنچى باپ. ئەدەبىي زوق ۋە ئەدەبىي تەنقىت..... 51
1 - §. ئەدەبىي زوق..... 512
1. ئەدەبىي زوقنىڭ خاراكتېرى ۋە ئەھمىيىتى..... 512
2. ئەدەبىي زوقنىڭ ئالاھىدىلىگى..... 523
3. ئەدەبىي زوقنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئەدەبىي تەنقىت بىلەن مۇناسىۋىتى..... 534
2 - §. ئەدەبىي تەنقىت..... 539
1. ئەدەبىي تەنقىتنىڭ خاراكتېرى ھەم ۋەزىپىسى..... 541
2. ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ئولچىمى..... 545
3. ئەدەبىي تەنقىتنى توغرا ۋە ساغلام قانات يايدۇرۇش..... 556

مۇقەددىمە

1. ئەدەبىيات نەزەريىسىنىڭ ئوبيېكتى ھەم ۋەزىپىسى

ئەدەبىيات نەزەريىسى ــ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوتۇلىدىغان ئەدەبىيات دەرسلىرىنىڭ **ئاساسى**. **ئۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھادىسىلىرى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن.** ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھادىسىلىرى خىلمۇ ـ خىل ۋە مۇرەككەپ. لېكىن بۇ مۇرەككەپ ھادىسىلەر ئىچىدە ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىيىتى بولىدۇ.

دۇنيادىكى بارلىق نەزەريىلەرنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتىن كەلگەن. ئەدەبىيات نەزەريىسىمۇ ئەدەبىيات ئەمەلىيىتىدىن كەلگەن. ئەدەبىيات نەزەريىسى ــ پۈتكۈل ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەمەلىيىتىدىكى تەجرىبىلەرنىڭ يەكۈنى بولۇپ، ئۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىشى، تۈپ خۇسۇسىيەتلىرى، ئىجتىمائىي رولى، تۈرمۇش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، سىياسىي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، مەزمۇنى ۋە شەكلى، ژانىر ۋە تۈرلىرى، ئىجادىيەت ئۇسۇلى، ئىجادىيەت پىرىنسىپى، ئىجادىيەت جەريانى، تەرەققىيات قانۇنىيىتى، بەدىئى زوقلىنىش ۋە ئەدەبىي تەنقىت، مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە يېڭىلاش، شۇنىڭدەك پارتىيەنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت توغرىسىدىكى ئاڭچىن، سىياسەتلىرىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئەدەبىيات نەزەريىسى مۇرەككەپ ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنى چۈشەندۈرۈش، ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرىش، ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائىي ماھىيىتى ۋە ئۇنىڭ تۈپ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزاھلاش، ئەدەبىي ئىجادىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىش، ئەدەبىيات ھەركىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئەدەبىي ئەسەرلەردىن زوقلىنىشقا يارەم بېرىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپىدۇ.

ئەدەبىيات نەزەريىسىدىن تاشقىرى، يەنە ئەدەبىيات تارىخى ۋە ئەدەبىي تەنقىتمۇ بار بولۇپ، بۇ ئۈچ تەركىۋىي قىسىم بىرلىشىپ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىلمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ئۈچ تەركىۋىي قىسىم ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن يېقىن مۇناسىۋەت ھەم روشەن پەرقلەر بار.

ئەدەبىيات نەزەريىسى ئەدەبىيات تارىخى تەمىن ئەتكەن كۆپلىگەن ماتېرىيال ۋە ئەدەبىي تەنقىتنىڭ نەتىجىلىرىگە تايىنىپ ئۇنىڭ تۈپ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىسا، ئەدەبىيات تارىخى تارىخنىڭ تەرتىۋى ۋە جەريانى بويىچە ئوتكەنكى ھەرقايىسى دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى، تەجرىبىسى ۋە قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىپ يازغۇچىلار ۋە ئەسەرلەرنىڭ تارىختىكى ئورنى، رولى، ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى، ئەدەبىي ئېقىم ۋە ئۇسلۇبلارنىڭ شەكىللىنىشى ھەم راۋاجلىنىشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى شەرھىلەيدۇ. ئەدەبىي تەنقىت بولسا، ھەرقايىسى دەۋر يازغۇچىلىرى، ئەسەرلىرى ۋە ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنى تەتقىق

قىلىدۇ، تەھلىل قىلىدۇ ۋە باھالايدۇ. ئەدەبىيات تارىخى بىلەن ئەدەبىي تەنقىت ئەدەبىيات نەزەرىيەسىنىڭ تۈپ قائىدىلىرىنى ئۇزىگە يېتەكچى قىلىدۇ. يۇقۇرقى ئۇچ تەركىۋىي قىسىم ئۇزئارا زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئۇزئارا تەسىر كۆرسىتىپ، بىر بىرىنى تولۇقلاپ، بىر بىرىگە ماسلىشىپ بىرلىكتە تەرەققىي قىلىدۇ.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ئۇچ تەركىۋىي قىسىمدىن باشقا يەنە ئەدەبىيات ـ سەنئەت مىراسلىرىنى توپلاپ، سىستېمىلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى تارىخىي بىلىملەرنى مۇھاكىمە قىلىدىغان ئېتنوگرافىيىنى، قەدىمقى ئەسەرلەرنىڭ ھەر خىل نۇسخىلىرىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قاچان، قەيەردە، قانداق يېزىلغانلىغىنى مۇھاكىمە قىلىدىغان تېكىستولوگىيىنى*، كىتاپلارنىڭ ھەر خىل مۇندەرىجىلىرىنى تۈزۈپ چىقىپ، قەدىمقى ئەسەرلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىق قىلىدىغان مۇندەرىجىشۇناسلىقنى ئوخشاش زۇرۇر بىلىملەرنىمۇ ئىگەللەشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇندىن باشقا ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىلمىنىڭ تىل، تارىخ، پەلسەپە، لوگىكا، ئىستېتىكا، پسىخولوگىيە، سىياسىي ئىقتىسات قاتارلىق پەنلەر بىلەن مۇناسىۋىتى تېخىمۇ قويۇق بولۇپ، مۇشۇ بىلىملەرنى ئوبدان ئۆگەنگەندە ئەدەبىيات ـ سەنئەت توغرىسىدىكى بۇ پەننى تېخىمۇ چوڭقۇر ئۆزلەشتۈرگىلى بولىدۇ.

بىز ئۇگەنمەكچى بولغان ماركسزىملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى، پۈرولېتارىيات سىنىپىنىڭ ئىستېتىك كۆزقاراشلىرى ئاساسىغا تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇ ماركسزىمنىڭ ئاساسى بولغان دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزىمنى ئۇزىگە يېتەكچى قىلىدۇ. ماركسزىملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى ئىنسانىيەت ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئەملىيىتىنىڭ، بولۇپمۇ پۈرولېتارىيات ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئەملىيىتىنىڭ ئىلمىي يەكۈنى. ئۇ روشەن سىنىپلىقىغا ھەم كۆچلۈك جەڭگىۋارلىقىغا ئىگە بولۇپ، ھەر خىل ناتوغرا ئەدەبىيات ـ سەنئەت قارىشى بىلەن كۆرەش قىلىشتىكى قۇدرەتلىك قورال.

ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ـ ئەدەبىيات ئەملىيىتى تەجرىبىلىرىنىڭ خۇلاسىسى. بۇ خۇلاسىنىڭ مەقسىدى، بىر تەرەپتىن ئەدەبىيات ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەملىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىشتىن ئىبارەت.

ماركسزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ ۋەزىپىسى ـ ئىنسانىيەت ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئەملىيىتىدىكى تۈپ قائىدە ـ قانۇنىيەت ھەم پىرىنسىپلارنى ئىلمىي ئاساستا خۇلاسىلەپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە گۈللىنىشىنى ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرۈش، كەڭ خەلق ئاممىسىغا سوتسىيالىستىك ۋە كوممۇنىستىك ئىدىيىۋى تەربىيە ئېلىپ بېرىشتا تېخىمۇ پايدىلىق ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۇچۇن پائال خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. شۇڭا ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، ماركسزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ ئىلمىي سىستېمىسى ۋە ماركسزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرىنى مۇكەممەل ۋە توغرا ئىزاھلاپ، پۈتكۈل ئىنسانىيەت جەمئىيتى تارىخىدىكى ئەدەبىيات ئەملىيىتى ۋە ئەدەبىيات ھەرىكىتىنىڭ

---

* تېكىستولوگىيە ـ تېكىستشۇناسلىق (فىلولوگىيىنىڭ تېكىستلەرنى ئۆگىنىش ۋە بېسىپ چىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قىسمى).

تارىخىي تەجرىبىلىرىنى سىستېمىلىق خۇلاسىلەش، بولۇپمۇ مەملىكىتىمىز ۋە خەلقارا ئوروپا لېتارىياتنىڭ ئەدەبىيات ئەمەلىيىتى ۋە ئەدەبىيات ھەرىكىتىدىن ئىلمىي خۇلاسە چىقىرىپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ تۈغرا يولىنى ۋە يونۇلۇشىنى كۆرسىتىپ بېرىش.

ئىككىنچى، پومىشىك، بۇرژۇئازىيە سىنىپى ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇپپا" نىڭ ئەكسىيەتچىل ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنى ئۇزۇل ـ كېسىل تەنقىت قىلىش تارقىلىق، ئېلىمىزنىڭ پۈرولېتارىياتلىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنىڭ ساغلام تەرەققىياتى ئۈچۈن يول ئېچىش.

ئۈچىنچى، ئوقۇغۇچىلاردا دەسلەپكى قەدەمدە ماركسىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت كۆزقارىشىنى تۇرغۇزۇش ۋە شۇ ئارقىلىق نوۋەتتىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھادىسىلىرىنى ئىلمىي ئاساستا توغرا يېشىپ بېرەلەيدىغان، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى باھالىيالايدىغان. پۇراقلىق گۈل جىلەن زەھەرلىك ئوتنى پەرق ئېتەلەيدىغان، نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە تەتبىقلاپ، بەلگىلىك دەرىجىدە ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىگە قاتنىشالايدىغان نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت ئاساسىنى قۇرۇشتىن ئىبارەت.

2. ماركسىزمدىن ئىلگىرىكى ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتى

ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى ـ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەمەلىيىتىنىڭ يەكۈنى بولۇپ، ئۇ مۇستەقىل بىر پەن سۈپىتىدە ماركسىزىم مەيدانغا كېلىشتىن خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەن ئىدى. ئىنسانلار ئارىسىدا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا قارىتا تۈرلۈك قاراشلار ۋە خىلمۇ ـ خىل رىۋايەتلەر پەيدا بولدى. كىشىلەر باشلانغۇچ جەمىيەتتىكى سادىدا خىيالىي قاراشلىرىنى جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بېيىتتى ۋە **ئۇنى بارغانچە ئىلمىي تۈسكە كىرگۈزدى.** ماركسىزمدىن ئىلگىرىكى ئەدەبىيات نەزەرىيىسى **مۇرەككەپ** ۋە خىلمۇ ـ خىل بولۇپ، يېغىنچاقلىغاندا مۇنداق ئىككى نۇقتىغا مەركەزلىشىدۇ:

ئۇنىڭ بىرى، ئىدىيالىستىك كۆزقاراش بولۇپ، بۇ كۆزقاراشتىكى ئەدىپلەر ۋە مۇتەپەككۇرلەر ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى ئىجتىمائى رىياللىق بىلەن ئالاقىسى بولمىغان "مۇتلەق روھنىڭ مەھسۇلى" دەپ قارايدۇ. يازغۇچى ۋە شەخسنىڭ "قەلبىنىڭ جۇش ئۇرۇپ چىقىشى"، "تالانتى"، "ئىلھام" نىڭ مەھسۇلى، ماددى دۇنيادىن ئايرىم تۇرىدىغان "مۇتلەق روھ" ياكى "ئېتىقات" نىڭ "سۈبېكتىپ كۆرەش روھى" نىڭ ئىپادىسى دەپ قارايدۇ.

يەنە بىرى، ماتېرىيالىستىك كۆزقاراش بولۇپ، بۇ كۆزقاراشتىكىلەر ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مەنبەسى تۇرمۇش، ئۇ ئوبېكتىپ رىياللىقنىڭ ئىنكاسى، دەپ قارايدۇ. دۇنيادا ئۇزاقتىن بۇيان ئاساسەن مۇشۇ ئىككى خىل كۆزقاراش ئوتتۇرىسىدا كەسكىن تالاش ـ تارتىش بولۇپ كەلدى. مەسىلەن، گېرمانىيىلىك ئىدىيالىست پەيلاسوپ گېگىل (1770 — 1831) سەنئەتنى "مۇتلەق روھ"، "ئۇزىنى ئىپادىلەشنىڭ شەكلى" دەپ قارىدى. گېرمانىيە ئىستېتىكا ئالىمى كانت (1724 — 1804) "ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەققانداق پايدا ـ زىيان بىلەن مۇناسىۋىتى بولمىغان" ئەركىن نەرسە، ئۇ پەقەت يازغۇچىنىڭ شەخسى

تالانتى ۋە ئىلھامىنىڭ مەسئۇلى" دىگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ياپونىيىلىك ئوبزورچى چۇچۇمەن بەيسۇن: ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساپ ئۇمۇرنىڭ ئىپادىلىنىشى، ئۇ تاشقى مۇھىتتىن پۈتۈنلەي ئايرىلغان ھالدا ئەركىن قەلبىتە قەد كوتىرىپ تۇرىدىغان، ئىندىۋىدۇئالىستىقنى ئىپادىلەيدىغان بىردىن ـ بىر دۇنيا، يازغۇچىنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا تەئەللۇق نەرسە، دىدى. يەنە بەزىلەر ئەدەبىياتنىڭ رىيال دۇنيانىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىگىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوبېكتىپ رىياللىقنىڭ ئوزىنى ماددى مەۋجۇدىيەت دەپ ئېتىراپ قىلمايدۇ. ئۇلار رىيال دۇنيانىڭ ئوزى ئېتىقات دۇنياسىنىڭ "تەقلىت قىلىنىشى ياكى سايىسى"، "ئەدەبىيات تەقلىتىنىڭ تەقلىتى، سايىنىڭ سايىسى" دەپ تونۇيدۇ. بۇ قاراش مىلادىدىن ئىلگىرىكى 427 — 347 ـ يىللىرى ئوتكەن قەدىمقى يۇنان پەيلاسوپى پىلاتون تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، بۇ قارىماققا ئوبېكتىپ مەۋجۇدىيەتنى ئېتىراپ قىلسىمۇ، ئەمىلىيەتتە مەۋجۇدىيەتنىڭ بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىغىنى ئىنكار قىلىدىغان "ئوبېكتىپ ئىدىيالىستىك" كوزقاراشتۇر.

يۇقۇرقىلارغا قارىمۇ ـ قارشى ھالدا ماتېرىيالىستىك قاراشلارمۇ شەكىللەندى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 384 — 322 ـ يىللىرى ئوتكەن قەدىمقى يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل (پىلاتونىنىڭ شاگىرتى) ئوزىنىڭ «پوئېتىكا» (شېئىرىيەت ئىلمى) ناملىق ئەسىرىدە: پىلاتونغا قارشى ھالدا "ئەدەبىيات ـ سەنئەت رىياللىقنى تەقلىت قىلىش ۋە ئىنكاس قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسى. رىياللىق دىگىنىمىز ئوبېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھاياتنىڭ ئوزى" دەپ كورسەتتى. ئارىستوتېل مۇشۇ قارىشى بويىچە ئوز دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىگە مۇئامىلە قىلدى. ئارىستوتېلنىڭ كوز ـ قارىشى دۇنيا ئەدەبىيات نەزىرىيىسىدە تۇرتكىلىك رول ئويناندى. قىسقىسى ماتېرىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزىرىيىسىنىڭ تىكلىنىشى ئۇچۇن غايەت زور توھپە قوشتى. شۇڭا ماركس ئارىستوتېلغا باھا بېرىپ: "قەدىمقى زامانىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى" دىگەن ئىدى. لېنىنمۇ ئۇنىڭ ئۇستازى پىلاتۇننىڭ ئىدىيالىستىك تەلىماتىغا قارشى چىققانلىغى ئۇچۇن ئۇنىڭغا يۇقۇرى باھا بېرىپ: "بۇ ئىدىيالىزىمنى تەنقىت قىلغانلىق" دەپ كورسەتتى. ئارىستوتېل يەنە شېئىرىيەتنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدىكى مۇكەممەل كوزقارىشنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويىدى. ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تۇرلەرگە ئايرىپ چىقتى. گەرچە ئارىستوتېل دۇنيا مەدەنىيىتىگە ئۇلۇغ توھپىلەرنى قوشقان بولسىمۇ، لېكىن دەۋرنىڭ، تارىخنىڭ چەكلىمىسى تۇپەيلىدىن ئۇنىڭ نەزىرىيىلىرى ئوتوپىك (خىيالىي) قاراشتىن خالى بولالمىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇ دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىدا زور خىزمەت كورسەتتى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ماتېرىيالىستىك كوزقارىشى ئاساسىدا ئەينى ۋاقىتتا راۋاج تاپقان يۇنان مەدەنىيىتى، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ "تۇنجى ئوچمىغى" بولۇپ قالدى. ئارىستوتېلنىڭ ماتېرىيالىستىك كوزقارىشى ئاساسىدا قەدىمقى يۇنان يازغۇچىسى ھومىر (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1050 — 850 ـ يىللىرى) قەدىمقى گىرىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈل تاجىسى — ھىماپلانغان «ئىلىئادا»، «ئودىسسا» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازدى. شۇنداقلا ئاتاقلىق تىراگىدىيىچى ئىسخىل①، مەشھۇر

① ئىسخىل — قەدىمقى گىرىتسىيىنىڭ مەشھۇر تىراگىدىيە يازغۇچىسى، ئۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 525 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 456 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ ئومىرنىڭ 70 پارچىسىدىن كوپرەك

دىراماتورگ ئاريستوپان① قاتارلىقلارمۇ نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. جاھالەتلىك ئۇتتۇرا ئەسىر (مىلادى 1543 — 306) فېودالىق دەۋرىگە كەلگەندە فېودالىزىم بىخ ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، ئىلىم - پەن دۇنياسىدا ئىدىيالىستىك پەلسەپە ھوكۇمران ئورۇنغا ئۆتتى. ئىلغار ئەدەبىيات - سەنئەت نۇقتىسىنەزىرلىرى مىخىزىم (ئىلاھىيەتچىلىك) تەرىپىدىن بوغۇلۇپ، ئەدەبىيات - سەنئەت راۋاجلىنالماي قالدى. ئەدەبىيات - سەنئەت نەزىرىيىسى ئىلاھىلاشتى، راۋاللىقا يۈزلەندى.

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرى (14 - ئەسىردىن كېيىن) دۇنياداكاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ مەدەنىيەت ساھەسىدىمۇ يېڭى بىر يۈكسىلىش بارلىققا كەلدى، يەنى "ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى" باشلاندى. ياۋروپادا 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 15 — 16 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋر تارىختا "ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى" دەپ ئاتالغان. بۇ دەۋردىكى مەشھۇر كىشىلەردىن يازغۇچى فۇگاچىيپ② بىلەن مەشھۇر شائىر دانتې③ لار بار. ئۇلار ئوتتۇرا ئەسىر فېودالىزىمى ۋە ئۇنىڭ مەنسۇي تىراگىدىيە يازغان. ئۇ تىراگىدىيىلىرىدە قۇللۇق جەمئىيىتىدىكى ھەر خىل تەبىقىلەرنىڭ تۇرمۇش ۋە كۆرەشلىرىنى، بولۇپمۇ ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ تەبىئەت بىلەن ئىلىمقانلىقلىرى، ۋەتەن - پەرۋەرلىك روھى ھەم قەھرىمانلىق جاسارىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئېسىلنىڭ تىراگىدىيىلىرى قۇللۇق جەمئىيىتىدىكى دېموكراتىيەك سىياسىنى تەرغىب قىلىدىغان روشەن تېندېنسىيەۋىلىككە ھەم كۆچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە. ئېسىل تارىختا دراما ئىجادىيىتىگە زور توھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن "تىراگىدىيىنىڭ پېرى" ياكى "تىراگىدىيىنىڭ ئاتىسى" دەپ نام ئالغان.

① ئاريستوپان — قەدىمقى گىرىتسىيىنىڭ ئاتاقلىق كومىدىيىچىسى. ئۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 446 - يىلى تۇغۇلۇپ، 385 - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، 44 پارچىدىن كوپرەك كومىدىيە يازغان بولسىمۇ، ئۇلاردىن ھازىرغىچە «پاقا»، «قۇشلار» قاتارلىق 11 پارچە كومىدىيىسىلا ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ كومىدىيىلىرىدە ئافىنادىكى زور سىياسىي مەسىلىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئاپتور بۇ كومىدىيىلىرى ئارقىلىق ئەينى ۋاقىتتىكى نامۇۋاپىق تۈزۈملەرنى ھەجۋى ئۇسۇل بىلەن قاتتىق قامچىلىغان. ئۇ تارىختا "كومىدىيىنىڭ پېرى" ياكى "كومىدىيىنىڭ ئاتىسى" دەپ نام ئالغان.

② فۇگاچىيپ — (1375 — 1313) ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئىتالىيە يازغۇچىسى. ئۇ يازغان ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئەسىردىكى چېركاۋ ئىدىيىسىگە قارشى تۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناغان. ئۇنىڭ نادىر ئەسىرى «10 كۈنلۈك سوھبەت» (1358 — 1348 يىللىرى يېزىلغان) بولۇپ، بۇ ئەسەردە ۋابا كېسىلىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن شەھەر ئەتراپىدىكى داچىغا توپلانغان 10 نەپەر ياش ئەر - ئاياللىنىڭ 10 كۈن جەريانىدا ئېيتقان ھېكايىلىرى بايان قىلىنغان. 10 كىشى ھەر بىرى كۈنىگە بىردىن 10 كۈندە جەمئى 100 ھېكايە ئېيتقان. شۇڭا بۇ ئەسەر «10 كۈنلۈك سوھبەت» دەپ ئاتالغان. ھېكايىدە يازغۇچى كاتولىك دىنى راھىبلىرىنىڭ ساختىپەزلىگىنى، چېركاۋ تۇرمۇشىنى پاش قىلغان.

③ دانتې — ئالگېرى دانتې (1321 — 1265) ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئىتالىيە شائىرى. ئۇنىڭ «ئىلاھى كومىدىيە» ناملىق مەشھۇر ئەسىرى بار. ئېنگېلىس «كومىدىيىسى پارتىيەسىنىڭ خىتاپنامىسى» دە "دانتى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى، شۇنداقلا يېڭى دەۋرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شائىرى، دانتى فېودالىزىم ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى ۋە ھازىرقى زامان كاپىتالىزىم دەۋرىنىڭ باشلىنىشىدىن دېرەك بېرىدۇ" دەپ كۆرسەتكەن.

تۇۋرۇگى چېركوۋ پەلسەپىسگە قارشى ئوت ئېچىپ، دىنىي تەلىمگىيە (ئىلاھىيەت توغرىسىدىكى نەزەرىيە) كىشىلىرىگە قارشى تۇرۇپ ئازاتلىقنى تەلەپ قىلدى. ئىندۇئىدۇئال (شەخسى) ئەدەبىيات - سەنئەتنى رىيال تۇرمۇشقا يۈزلەندۇرۇش، ئەدەبىيات - سەنئەتتە مىللى ئالاھىدىلىكنى ئىپادىلەش، دېموكراتىك خاھىشنى تەكىتلەش جەھەتلەردە ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئويناندى. ئۇلاردىن كېيىن كوپلىگەن يازغۇچىلار ماتېرىيالىستىك كوزقاراشلارنى تەرغىپ قىلدى.

فرانسىيىنىڭ ماتېرىيالىستىك يازغۇچىسى بۇئالۇ (1711 — 1636) ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىدە كلاسسىتسىزىم پېرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، "شائىرلار، ئەدىپلەر يالغۇز يۇقۇرى تەبىقىنىڭ تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەپلا قالماي، ئادەتتىكى شەھەر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنىمۇ تەسۋىرلىشى لازىم" دىگەن كوزقاراشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئۇز دەۋرى ئۈچۈن ئىلغار رول ئويناندى، ئۇنىڭدىن كېيىن فرانسىيىنىڭ رىيالىستىك يازغۇچىسى دىدروئ (1784 — 1713) دۇنيادا بىرىنچى قېتىم رىيالىزىم پېرىنسىپىنى ئەدەبىيات - سەنئەتكە ئېلىپ كىرىپ، رىيالىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەتتە تىپ يارىتىش مەسىلىسىنى تولۇق، مۇكەممەل بولمىسىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە ئوتتۇرىغا قويدى.

19 - ئەسىرگە كەلگەندە دۇنيا ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىدە زور بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ بولدى. رۇس ئىنقىلاۋىي دېموكراتلىرىدىن بېلىنىسكىي (1848 — 1811)، چېرنىشېۋسكىي (1889 — 1828)، دوبرولىيوبوۋ (1861 — 1836) قاتارلىقلار ماتېرىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىنى يېڭى بالداقىقا كوتەردى. بېلىنىسكىي، ئەدەبىيات - سەنئەت "ئىجتىمائى روھنىڭ ۋە خاھىشنىڭ ئالاھىدە دەۋرىدىكى ئىپادىسى"، "سىياسىنىڭ تىلى" بولۇش كېرەك دەپ كورسەتتى. ئەدەبىيات تارىخىدا تۇنجى قېتىم رىيالىزىم بىلەن ئەدەبىياتتىكى خەلقچىللىق مەسىلىسىنى نەزەرىيىۋى پروگرامما سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويدى. چېرنىشېۋسكىي ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تۇرمۇشنى تونۇش ھەم ئوزگەرتىشتىكى ئاكتىپ رولىنى شەرھىلەپ، تەنقىدىي رىيالىزىم پېرىنسىپىنى مۇئەييەنلەشتۇردى. دوبرولىيوبوۋ "ئەدەبىيات - سەنئەت ھەقىقى قەھرىمانلارنى، ئازاتلىق جەڭچىلىرىنى تەسۋىرلىشى لازىم" دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ خىل قاراشلار ئەينى ۋاقىتتا يالغۇز ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى ئىنقىلاۋىي ئىشلارنىڭ راۋاجلىنىشىدىمۇ زور رول ئويناندى.

دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىمۇ زور توھپە قوشقان. مىلادىدىن ئىلگىرى (722 — 221) ھوكۇم سۈرگەن چۇنچيۇ، جەنگو (ئۇرۇشقاقلار دولىتى) دەۋرلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىدىكى ئېچىلىپ - سايراش دەۋرى بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىدا كوپلىگەن پېرىنسىپلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئەينى ۋاقىتتا يېزىلغان «شېرنامە» ئېلىمىزنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت غەزنىسىگە قوشقان ئۇلۇغ بايلىقى بولدى. خەن خانىدانلىقى دەۋرىدە ئوتتۇرا مەشھۇر مۇتەپەككۇر ۋاڭ چۇڭ (97 — 27) ئوزىنىڭ «لۇنخېڭ» ناملىق پەلسەپە ئەسىرىدە، ماقالا سىياسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ئۇ جەمئىيەتتە ئەمەلىي رول ئويناشى لازىم، دەپ كورسەتتى. ئاتاقلىق ئەدەبىيات نەزەرىيىچىسى لىيۇ شيې (565 — 431) «ۋېن شېن دىياۋلۇڭ» دىگەن ئەسىرىدە ئېلىمىزنىڭ ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، ئەدەبىياتنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرىنى، ۋانىر، ئۇسلۇپ، ئەدەبىي تەنقىت مەسىلىلىرىنى تەپسىلى شەر-

هىلسدى. شۇنىڭدەك ئۇ ئىدىيىۋى مەزمۇن ئەسەرنىڭ ئاساسى، مەزمۇن شەكلىنى بەلگىلەيدۇ، مەزمۇن بىلەن شەكىل ئوتتۇرىسىدا بىرلىك بار، دەپ قارىدى.

تاڭ دەۋرى ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرى تازا گۈللەنگەن ئالتۇن دەۋرى بولۇپ هىساپلىنىدۇ. بۇ دەۋردە نۇرغۇن داڭلىق يازغۇچى، شائىرلار ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندىن تاشقىرى، يەنە كوپلىگەن تەتقىقات ئىشلىرىنىمۇ ئېلىپ بارغان. خەن يۈي (824 — 768)، لىيۇ زۇڭيۈەن (819 — 773) لەر ماقالا ئاپتورنىڭ كوز ـ قارىشىنى ئىپادىلىشى كېرەك، دەپ كورسەتتى. ئاتاقلىق شائىر بەي جۈيىي (846 — 772) شېئىرىيەت هەققىدە توختىلىپ: "ئادەمنى تەسىرلەندۈرگۈچى نەرسە ئاۋال هېسسىيات تۇغۇلىدۇ، بۇ ئاهاڭغا باغلىنىدۇ، مەنە بىلەن چوڭقۇرلىشىدۇ. شېئىرنىڭ ئاساسى هېسسىيات، مايىسەدەك تىل، چىرايلىق ئاهاڭ ۋە چىن مەنىدۇر" دەپ كورسەتتى.

ئېلىمىزدىكى هەرقايسى مىللەتلەرمۇ دۇنيا مەدەنىيىتىگە ئۇلۇغ توهپىلەرنى قوشقان. جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى ئۇزۇنلۇق مول مەدەنى مىراسلىرى بىلەن دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئالاهىدە كوزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ـ قارلۇق ئالىمى، ئوتتۇرا ئەسىر ـ لىك ئاريستوتېلى، مەشهۇر ئاسترونوم، مېدىتسىنا ئالىمى، تىلشۇناس، شائىر، مۇزىكانت ئەبۇناسىر فارابى (950 — 780) جاهالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر مۇهىتىدا پەن ۋە مەدەنىيەت، گۈمانىزىم تەرەققىياتىنىڭ نۇرلۇق مەشئىلىنى ئىگىز كوتىرىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدا شانلىق توهپىلەرنى ياراتتى. ئۇنىڭ سەنئەت توغرىسىدىكى ماتېرىيالىستىك كوزقاراشلىرى ئوزىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور رول ئويناندى. هازىر دۇنيادا ئۇنىڭ نەزىرىيىۋى، پەلسەپىۋى كوزقاراشلىرىنى تەتقىق قىلىۋاتقان كوپلىگەن ئورۇنلار هەم ئالىملار بار بولۇپ، ئۇنىڭ پەلسەپە، لوگىكا، پەن ۋە مەدەنىيەتكە قوشقان توهپىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان يېڭى ئىلىم تارمىقى — فارابىشۇناسلىق مەيدانغا كەلدى. 11 ـ ئەسىردە ئوتكەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، تىلشۇناس مەهمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس هاجىپ، 13 ـ ئەسىردىكى يازغۇچى ئەخمەت يۈكنەكى، 15 ـ ئەسىردىكى بۇيۇك ئالىم ۋە ئەدىپ ئەلىشىر ناۋايى، 17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردىكى خىرقىتى، زەللىلى، ئابدۇرېهىم نىزارى قاتارلىق يازغۇچى، ئالىملار پەقەت ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماي، ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزىرىيىسى جەهەتتىمۇ كورۇنەرلىك نەتىجىلەرنى ياراتتى. مەهمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دىگەن ئەسىرىدە: "مەن تۈركلەر، تۈركمەنلەر، ئوغۇزلار، چىگىللەر، ياغمىلار، قىرغىزلارنىڭ شەهەر، قىشلاق ۋە ياپلاقلىرىنى كېزىپ چىقتىم، لۇغەتلىرىنى توپلىدىم، تۈرلۈك ـ تۈرلۈك تىل خۇسۇسىيەتلەرىنى ئېنىقلىدىم. مەن ئۇ ئىشلارنى تىل بىلىمگەنلىگىم ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى بۇ تىللار ـ دىكى هەر بىر ئىنچىكە پەرقلەرنى ئېنىقلاش ئۈچۈن قىلدىم ..." دەپ يازىدۇ. بۇ تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىش، هەقىقەتنى ئەملىيەتتىن ئىزلەش، خەلق ئاريسىغا بېرىشنى تەۋسىيە قىلغانلىق. ئابدۇرېهىم نىزارى «مۇهەببەت داستانلىرى» دا:

قىلىپ سوزنى لايىق خېرىدارغا،
جاۋاهىر سېپچىپ ئەهلى بازارغا.

سۆرۈپ سوزنى ئاسان هەممه بىلگەدەك،
كى مەزمۇنى ئەيلىدىم كۆلگەدەك.

دەپ يېزىپ، ئەدىبىي ئەسەرنىڭ تىلى كىتاپخانىنىڭ تەلۈىگە ئۇيغۇن، ئۇقۇملۇق هەم راۋان بولۇشى، مەزمۇنى چوڭقۇر هەم قىزىقارلىق بولۇشى كېرەكلىكىنى تەكىتلىدى. ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئالدى بىلەن رىيالىستىك ئەدەبىياتنى تەكىتلىگۈچى هېم رىيالىستىك ئەدەبىياتنىڭ يولىنى ئېچىپ بەرگۈچى بولۇپ قالدى. بۇنى 18 - ئەسىر دۇنيا ئەدەبىيا - تىدىكى ئاساسلىق ئېقىم بولغان رىيالىزىم مىتودىنىڭ تەسىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ «مۇهەببەت داستانلىرى» ناملىق ئەسىرى ئېچىدىكى «رابىيە - سەئىدىن» داستانى هەقىقى رىيال ۋەقەلىكتىن ئېلىپ يېزىلغان، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئاساسەن دېگۈدەك خەلق - چىللىق ۋە دېموكراتىك ئىدىيە ئالغا سۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇزىدىن كېيىنكى رىيالىستىك ئەدەبىياتنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن زور رول ئويناغان.

ئومۇمەن، دۇنيا ئەدەبىيات - سەنئىتى ساهەسىدە ئېلىمىزنىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ ئىلغار ئەدىپلىرى، ئالىملىرى ۋە نەزىرىيىچىلىرى ئۇزۇن يىللىق ئىجادىي ئىزلىنىشلىرى ئارقىلىق كوپلىگەن ئىلغار نەزىرىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ماركسىزىم دۇنياغا كېلىشتىن ئىلگىرىكى ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىنى يېڭى ۋە يۇقۇرى بالداقتا كوتەرگەن، لېكىن بۇ قىممەت باهالىق نۇقتىنەزەرلەر ئوز دەۋرىنىڭ تارىخىي چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىغى سەۋەپلىك، ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىدىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئىلمىي ئاساستا چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەچكە يەنىلا ئاجىزلىق قىلغان. ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ماهىيىتىنى ئۇزۇل - كېسىل كورسىتىپ بېرەلمىگەن. هەقىقى ئىلمىي ئاساستا قۇرۇلغان ئەدەبىيات - سەنئەت نەزىرىيىسى پەقەت ماركسىزىمنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە ئەگىشىپ ۋۇجۇتقا كەلدى.

3. ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزىرىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى

ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزىرىيىسى — ماركسىزىمنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى جەريانىدا هەر رەڭ، هەر شەكىلدىكى بۇرژۇئازىيە ۋە ئەكسىيەتچىل ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىلىرى بىلەن بولغان كۈرەشتە بارلىققا كەلگەن.

بىزگە مەلۇم، ماركسىزىم دۇنياغا كەلگەن دەۋر، دەل ئىشچىلار سىنىپى بۇرژۇئا دېموكراتىك هەرىكىتىدىن بولۇنۇپ چىقىپ، ئىشچىلار هەرىكىتى ئەۋج ئېلىۋاتقان، پۇرولېتارىياتنىڭ تاكتىكا ۋە سىياسىتى بەلگىلىنىۋاتقان دەۋر بولۇپ، پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرىشى هامان بىر ئىلمىي نەزىرىيىنىڭ يېتەكچىلىگىگە مۇهتاج ئىدى.

ئۇلۇغ ئۇستاز ماركس، ئېنگېلسلارمۇ شۇ ئۇلۇغ دەۋردە پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرەش ئەمەلىيىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، گېرمانىيىنىڭ كىلاسسىك پەلسەپىسىگە، ئەنگلىيىنىڭ سىياسى - ئىقتىسات ئىلمىغا، فرانسىيىنىڭ خىيالىي سوتسىيالىزىمغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ،

ئىنسانىيەتنىڭ ئىدىيەۋى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان بىردىن - بىر توغرا پەلسەپەۋى سېستىمىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈپ، ماركسىزملىق دۇنياقاراشنى بارلىققا كەلتۈردى. ماركس بىلەن ئېنگېلس ئوزلىرىنىڭ ئىلمىي كومموئنىزمنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ گاڭگىراكتىرلىق ھوججىتى بولغان «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» نامىلىق ئەسىرىنى ئېلان قىلىپ، ئىنتايىن تولۇق، روشەن ھالدا ئۇزۇل - كېسىل ماتېرىيالىستىك كوزقاراشنى مەيدانغا قويدى. ئۇلار ئەڭ ئىلمىي پەن — ماركسىزمنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈپ، ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ ئۇلىنى قۇرۇپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى ئوزلىرىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت مەسىلىلىرىدىكى مەخسۇس ماقالىلىرى ئارقىلىق نۇرغۇن كونكرېت مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ، ماركسىزم - لېنىنىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىنى بارلىققا كەلتۈردى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس ياشىغان دەۋردە پۇرولېتارىيات سىنىپى كاپىتالىزم دۇنياسىغا قارشى ھۇجۇمغا ئوتكەن بولسىمۇ، پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى تېخى يېڭى باشلانغان ھەم كامالەتكە يەتمىگەن ئىدى. پۇرولېتارىيات سىنىپىنىڭ ئوز يازغۇچىسى، سەنئەتكارلار قوشۇنى تېخى شەكىللەنمىگەن ئىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس تېخى بىخ ھالەتتە تۇرغان پۇرولېتارىيات ئەدەبىيات - سەنئىتىگە تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن كوڭۇل بولۇپ، ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئىلھام ۋە مەدەت بەردى.

ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ مەۋجۇدىيەت بىلەن ئاڭنىڭ، ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۈستقۇرۇلمىنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرىسىدىكى تەلىماتى ئەدەبىياتنىڭ ئۈستقۇرۇلمىلىق خاراكتېرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائى ماھىيىتى ۋە رولىنى بەلگىلىدى. ماركس: "كىشىلەرنىڭ ئېڭى ئۇلارنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى مەۋجۇدىيىتى ئۇلارنىڭ ئېڭىنى بەلگىلەيدۇ" دەپ ئېنىق كورسىتىپ، ئاڭ بىلەن مەۋجۇدىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇنجى قېتىم توغرا ھەل قىلدى. ئۇلار تاكى قەدىمقى يۇنان ئەپسانىلىرىدىن تارتىپ، دانتې، شېكسپىر، گىيوتې، شىللېر، بالزاك قاتارلىق سەنئەتكارلار ھەققىدە چوڭقۇر مۇھاكىمىلەر ئېلىپ باردى. بولۇپمۇ ئىشچىلارنىڭ شېھر، ناخشىلىرىغا ۋە سوتسىيالىستىك خاھىشقا ئىگە ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىگە ئىنتايىن كوڭۇل بولدى. ئىشچىلار ئىجات قىلغان ناخشا - قوشاقلارنى ئوز قولى بىلەن توپلىدى. گېرمانىيە دېموكراتىك شائىرى گېينى (1858 — 1797) نىڭ «سىلىزىيە توقۇمچىلىرى» دىگەن شېھرىدىكى سوتسىيالىستىك خاھىشنى ئالاھىدە ماختىدى. دۇنيا پۇرولېتارىياتىنىڭ گېمىنى بولغان ئىنتېرناتسونال شېھرىنىڭ ئاپتورى ئېۋگېنى پوتتېرغا يۈكسەك باھا بەردى.

ماركس، ئېنگېلسلار تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەم ھەل قىلىنغان مەسىلىلەر تۆۋەندىكىچە:

1) پۇرولېتارىيات ئەدەبىيات - سەنئىتى پۇرولېتارىيات سىنىپىنى كۆيلىشى، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى تەنقىت قىلىشى، پۇرولېتارىياتنىڭ يېڭى ئەسىرى باشلانغانلىغىنى مەدھىيىلىشى كېرەك. ئۇلار «شېھرىيەت ۋە نەسىرى ئەسەرلەردىكى گېرمانىيە سوتسىيالىزمى» دىگەن ئەسىرىدە: ئىنقىلاۋىي ئەدەبىيات - سەنئەت "قەيسەر، ھەيۋەتلىك ۋە ئىنقىلاۋىي پۇرولېتارياتنى مەدھىيىلىشى كېرەك" دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. ئېنگېلس «مېننا كائوتسكىيغا خەت» دىگەن ئەسىرىدە يازغۇچىلاردىن "رىيال مۇناسىۋەتلەرنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەشنى،

بۇ خىل مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتىرى ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى قاراشلارنى بۇزۇپ تاشلاپ، بۇرژۇئازىيە دۇنياسىنىڭ ئۇمىتۋارلىغىنى بىتچىت قىلىپ، مەۋجۇت تۇزۇمنىڭ مەڭگۈلۈك ئىكەنلىگىگە گۇمان قوزغىيالايدىغان بولۇشنى"، "ئىشچىلار سىنىپى رىيالىزىم دائىرىسىدە ئۇزىگە تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇشى كېرەكلىگى"نى تەلەپ قىلدى. ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ بۇ شانلىق تەلىملىرى خۇددى قاراڭغۇ كېچىدە چاقنىغان چاقماقتەك، كىشىلەرگە يول كورسەتكۈچى مەشئەلدەك پۇرولېتارىيات ئەدىبىيات ـ سەنئىتىنىڭ تۇپ يونۇلۇشىنى كورسىتىپ بەردى (چۈنكى تېخى پۇرولېتارىيات سەھنىگە چىقمىغان، بۇرژۇئازىيە ھوكۇمرانلىغىدىكى جەمىيەتتە مۇنداق ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇش ئاسان ئەمەس، ئەلۋەتتە).

2) ماركس بىلەن ئېنگېلس پۇرولېتارىيات ئەدىبىيات ـ سەنئىتىنىڭ تۇپ پىرىنسىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇلار ① تىپىك شارائىتتىكى تىپىك پېرسۇناژ ئوبرازىنى يارىتىپ، ئىنقىلاپ تەرەققىياتىنىڭ تۇپ قانۇنىيىتىنى ئىنكاس قىلىش؛ ② سىياسى تىندىنسىيىۋىلىك بىلەن بەدىى چىنلىقنى بىرلەشتۇرۇش، يەنى ھەرقانداق بىر پارچە بەدىى ئەسەر سىياسى تىندىنسىيىگە ئىگە بولۇشى، ئەمما پېرسۇناژنى دەۋر روھىنىڭ نوقۇل كانىيىغا ئايلاندۇرۇپ قويماسلىق؛ ③ ئىنقىلاۋىي ئىدىيىۋى مەزمۇن بىلەن گۇزەل ۋە جانلىق بەدىى شەكىلنى مۇكەممەل بىرلەشتۇرۇش، يەنى داھىلارنىڭ ئوز تىلى بىلەن ئېيتقاندا "ئەڭ زامانىۋى ئىدىيىنى ئەڭ ئاممىباپ شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەش". بۇلار ماركس، ئېنگېلسلار تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان تۇپ ئىجادىيەت پىرىنسىپلىرى.

3) ماركس بىلەن ئېنگېلس ئىنقىلاۋىي ئەدىبىيات ـ سەنئەت تەنقىدىنىڭ تۇپ پىرىنسىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە شەرھىلىدى. ئۇلار دىيالېكتىك ماتىرىيالىزىم بىلەن تارىخىي ماتىرىيالىزىمنى ئەدىبىيات ـ سەنئەت ساھەسىگە تەتبىقلاپ، ھەم ئىلمىي، ھەم جەڭگىۋارلىققا ئىگە بولغان ئەدىبىيات ـ سەنئەت تەنقىدىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار ئەدىبىيات ـ سەنئەت تەنقىدىدىن ئىبارەت بۇ قورال ئارقىلىق شانلىق كۇرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، ماركسىزىملىق ئەدىبىيات ـ سەنئەت تەلىماتىنى شەكىللەندۇرۇپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئىچكى جەھەتتىكى خىلمۇخىل خاتا خاھىشلارنى تۈزەش ھەم دۇشمەنگە قارشى كۇرەش قىلىشنىڭ شانلىق ئۇلگىسىنى ياراتتى. لاسسالنىڭ تىراگىدىيىسى «فرانزى. فون. زېجىنگىن»، مېننا كائۇتسكىينىڭ رومانى «كونا ۋە يېڭى»، مارگارىتا ھاركېنىيسنىڭ پوۋىستى «شەھەر قىزى» ئۇستىدە ئېلىپ بارغان تەھلىلى ۋە باھاسى ماركسىزىملىق ئەدىبىيات ـ سەنئەت تەنقىدىنىڭ شانلىق ئۇلگىسى. ئۇلار يېڭى كۇچ، يېڭى شەيئىلەرنى قىزغىن قوللىدى. ئىلغار ۋە سوتسىيالىستىك خاھىشقا ئىگە بولغانلىكى ئەسەرلەرنى خام بولۇشىدىن قەتئىنەزەر تولۇپ تاشقان پۇرولېتارىياتلىق ھىسسىياتى بىلەن قوللاپ قۇۋۋەتلىدى. مەسىلەن، گېرمانىيىدە پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ئۇچۇن تەييارلىق كېتىۋاتقان مەزگىلدە ئىشچىلارنىڭ ئوبرازىنى قىسمەن ئەكس ئەتتۇرۇپ، چىرىك ھوكۇمرانلار سىنىپىنى يۇكسەك ماھارەت بىلەن مەسخىرە قىلغان گىورگى ۋېرت ناملىق يازغۇچىغا ئېنگېلس "گېرمانىيە پۇرولېتارىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ۋە ئەڭ مۇھىم شائىرى" دەپ يۇكسەك باھا بەردى.

ماركس، ئېنگېلسلار بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئەدىبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش، ئەدىبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتى ۋە تەتقىقاتىنى راۋاجلاندۇرۇش، خەلق ئېغىز ئەدىبىياتى، ئەپسانە قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدىمۇ بىرقاتار مۇھىم تەلىماتلارنى ئوتتۇرىغا قويدى.

مارکس، ئېنگېلسلار ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىنقىلاۋىي ئۇستاز ۋىلادېمىر ئېلىئىچ لېنىن ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ماركسىزىمنى تېخىمۇ بېيىتتى ۋە راۋاجلاندۇردى. ئەدىبىيات ـ سەنئەت تەلىماتى جەھەتتىمۇ شانلىق نەتىجىلەرنى ياراتتى. لېنىننىڭ ئەدىبىيات ـ سەنئەت تەلىماتىغا قوشقان توھپىلىرى توۋەندىكىچە:

1) لېنىن ئوزىنىڭ «پارتىيە تەشكىلاتى ۋە پارتىيە مەتبۇئاتى» ناملىق شانلىق ئەسىرىدە ئەدىبىياتنىڭ پارتىيىۋىلىقى پىرىنسىپىنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇپ، پۇرولېتارىيات ئەدىبىياتىنى نەزىرىيىۋى ۋە ئىدىيىۋى ئاساسقا ئىگە قىلدى. ئۇ مەزكۇر ئەسىرىدە مۇنداق دەپ كورسەتتى: "ئەدىبىيات ئىشى سوتسىيالىستىك پۇرولېتارىيات قولىدا ئايرىم شەخس ۋە گۇرۇپپىلارنىڭ بېيىشى ئۈچۈن قورال بولمىغاندىن تاشقىرى، ئومۇمەن، پۇرولېتارىيات ئىشىدىن ئايرىم خۇسۇسى ئىش بولالمايدۇ ..... ئەدىبىيات ئىشى پۇتكۇل پۇرولېتارىيات ئىشلىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇشى كېرەك. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاڭلىق ئاۋانگارتلىرى يۇرگۈزۈۋاتقان بىر تۇتاش، زور سوتسىيال ـ دېموكراتىك ماشىنىنىڭ 'چىشلىق چاقى' ھەم 'ۋېنتىسى' بولۇشى كېرەك."

2) لېنىن يەنە شۇ مەشھۇر ئەسىرىدە تۇنجى قېتىم پۇرولېتارىيات ئەدىبىيات ـ سەنئەتنىڭ خىزمەت قىلىش يونۇلۇشىنى بەلگىلەپ بەردى. ئۇ روشەن ھالدا: "ئەدىبىيات ـ خەلققە مەنسۇپتۇر ۋە خەلق ئىشىدۇر. چۈنكى، بۇ ئەدىبىيات ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلگەن خېنىملارغا، توقلۇققا شوخلۇق قىلىپ سېمىزلىگىنى كوتىرەلمەي قالغان 'تۇمەنلىگەن بەگزادىلەر' گە خىزمەت قىلمايدۇ، بەلكى مەملىكەتنىڭ گۈلى، كۈچ ـ قۇۋۋىتى ۋە ئىستىقبالىنىڭ ئىگىسى بولغان مىليونلىغان ۋە ئون مىليونلىغان ئەمگەكچىلەرگە خىزمەت قىلىدۇ" دەپ كورسەتتى.

3) لېنىن ئوزىنىڭ «پۇرولېتارىيات مەدىنىيىتى توغرىسىدا»، «ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ۋەزىپىلىرى» دىگەن ئەسەرلىرىدە ۋە لېپ تولىستوينى ھەم ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى باھالاپ يازغان ئەسەرلىرىدە مەدىنى مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىشتا ماركسىزىملىق مەيدان، نۇقتىنەزەر ۋە ئۇسۇل ئارقىلىق مۇئامىلە قىلىشنىڭ توغرا يولىنى كورسىتىپ بەردى. ئۇ بۇ جەھەتتە ئالدى بىلەن "ئىككى خىل مىللى مەدىنىيەت نەزىرىيىسى"نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇنداق دەپ يازدى: "ھەرقايسى مىللەتنىڭ مەدىنىيىتى ئىچىدە ئانچە تەرەققى قىلمىغان تەقدىردىمۇ، دېموكراتىك ھەم سوتسىيالىستىك مەدىنىيەت ئېلېمېنتلىرى بار. چۈنكى ھەر بىر مىللەتنىڭ ئىچىدە ئەمگەكچى ھەم ئېزىلگۈچى ئامما بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى مۇقەررەر ھالدا دېموكراتىك ھەم سوتسىيالىستىك ئىدىيىۋى سېستىمىنى پەيدا قىلىدۇ. لېكىن ھەرقايسى مىللەتنىڭ ئىچىدە يەنە بۇرژۇئا مەدىنىيىتىمۇ بار، ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ پەقەت تەركىۋىي قىسىملا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھوكۇمران ئورۇندا تۇرىدىغان مەدىنىيەتتۇر." روشەنكى، لېنىن بۇ يەردە ھەر بىر مىللەتنىڭ مەدىنىيىتى ئىچىدە خاراكتىرى بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل مەدىنىيەتنىڭ بارلىغىنى تەكىتلەپ، مىللى مەدىنىيەتكە مۇئامىلە قىلىشنىڭ توغرا يولىنى كورسىتىپ، كىلاسسىك ئەسەرلەرنى دىيالېكتىك ماتىرىيالىزىم ۋە تارىخىي ماتىرىيالىزىم نۇقتىنەزىرى بىلەن باھالاشنىڭ ئۇلگىسىنى يارىتىپ بەردى.

4) لېنىن ئەدىبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگىنى توغرا ھەم ئىلمىي يوسۇندا شەرھىلىدى. ئۇ: «پارتىيە تەشكىلاتى ۋە پارتىيە مەتبۇئاتى» دىگەن ئەسىرىدە: "ھىچ شەك ـ شۇبھە يوقكى، ئەدىبىياتنى مۇنداق بىر ئەندىزىگە، بىر قېلىپقا سېلىپ بارا ـ

ۋەرلەشتۇرۇش، ئازچىلىقنى كوپچىلىككە بويسۇندۇرۇش ھەممىدىن قىيىن، بۇ ئىشتا شەخسى تەشەببۇسقا، قابىلىيەتكە، پىكىر ۋە خىيالغا، شەكىل ۋە مەزمۇنغا مەيدانىنى كەڭ ئېچىپ بېرىش - نىڭ مۇتلەق زورۇرلۇگى شەك - شۇبھىسىزدۇر" دەپ كورسەتتى. بۇ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ قانۇنىيىتىگە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدىغان توغرا خۇلاسە.

لېنىن ۋاپاتىدىن كېيىن، يولداش ستالىن لېنىنزىمغا ۋارىسلىق قىلىپ ماركسزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىگە دائىر بىرمۇنچە مۇھىم كوزقاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ مۇھىم توھىپسى توۋەندىكىچە:

1) ستالىن تۇنجى قېتىم پۇرولېتارىيات ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ سوتسىيالىستىك مەزمۇنى بىلەن مىللى شەكلىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە ھەل قىلدى. ئاغمىچىلار (كائوتسكىي، زىنوۋىيېپ قاتارلىقلار) نىڭ سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى ئىنكار قىلغان سەپسەتىلىرىگە كەسكىن رەددىيە بېرىپ، لېنىنزىمنى قەتئى قوغداپ: "مەزمۇنى پۇرولېتارىياتچە، شەكلى مىللى بولغان مەدەنىيەت — سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتتۇر. پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتى مىللى مەدەنىيەتنى يوققا چىقارمايدۇ، بەلكى ئۇنىڭغا مەزمۇن كىرگۈزىدۇ. مىللى مەدەنىيەتمۇ پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتىنى يوققا چىقارمايدۇ، بەلكى ئۇنىڭغا شەكىل بېغىشلايدۇ" دەپ تەكتلىدى. بۇ شۇ مىللەت، شۇ خەلق ياخشى كورىدىغان مىللى شەكىل بىلەن سوتسىيالىستىك مەزمۇننى ئىپادىلەش كېرەك، دېگەنلىك. بۇ قاراش ھازىرمۇ پۇرولېتارىيات ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ ئەملىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

2) ستالىن سوتسىيالىستىك رىيالىزىمدىن ئىبارەت ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئىجادىيەت پرىنسىپىنى كورسىتىپ بەردى.

ماركسزىم - لېنىنزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ تەكلىنىشىدە يۇقۇرقى پۇرولېتارىيات ئۇستازلىرىدىن باشقا يەنە پىلخانوپ، لوناچارسكىي، ژدانوپ، كالىنىن ۋە ماكسىم گوركىيلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدىكى ئەسەرلىرىمۇ ماركسزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىنى قوغداش ۋە بېيىتىشتا ئالاھىدە رول ئوينىدى. ئۇلار يېڭى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۇردى.

مەملىكىتىمىز جۇڭگودا ماركسزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسى پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ 4 - مايدىن كېيىن مەيدانغا كەلدى ھەم تەرەققى قىلدى. لى داجاۋ، دېڭ جۇڭشيا، يۇن دەييىڭ قاتارلىق دەسلەپكى ماركسزىمچىلار "4 - ماي" ھەرىكىتىدىن كېيىن ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلارنىڭ ئەسەرلىرىنى جۇڭگو خەلقىغە تونۇشتۇردى ۋە نۇرغۇنلىغان كوزقاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. جۇڭگو يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ بايراقدارى لۇشۇن ماركسزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىنى تەرجىمە قىلىش، تونۇشتۇرۇش ۋە كونكرىت قوللىنىش جەھەتتە ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى ياراتتى. لېكىن ئۇزاق مۇددەتلىك جۇڭگو ئىنقىلاۋى ئەملىيىتىدە ماركسزىم - لېنىنزىمغا چوڭقۇر ۋارىسلىق قىلغان، ماركسزىم - لېنىنزىمنىڭ ئومۇمى ھەقىقىتىنى جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ كونكرىت ئەملىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەن كىشى يولداش ماۋ زېدۇڭ ئىدى. ئۇ «يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سوزلەنگەن نۇتۇق»، «يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە»، «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە»، «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مەملىكەتلىك تەشۋىقات خىزمىتى يىغىن

ندا سوزلەنگەن تۆتۈق» قاتارلىق بىر قاتار شانلىق ئەسەرلىرىدە ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە دائىر نۇرغۇن تۈپ مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى. گەرچە بەزى مەسىلىلەر ماركس، لېنىنلار تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، يولداش ماۋ زېدۇڭ ئۇنى جۇڭگونىڭ رېئال ئەمىلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ تېخىمۇ بېيىتتى ۋە ئۇنى ماركسچە، لېنىنچە ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇردى. بۇ ـ ماۋ زېدۇڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئۇقۇمىدۇر.

4. ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى ئىلمىنى ئۆگىنىشنىڭ مەقسىدى ۋە تەلۈى

ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى ـ ماركسىزىم ـ لېنىنىزىم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت توغرىسىدىكى تۈپ پرىنسىپلىرىنى ۋە پارتىيەمىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت توغرىسىدىكى فاكىچىن، سىياسەتلىرىنى شەرھىلەيدىغان ئاساسىي نەزەرىيەۋى دەرس. بۇ دەرسنى ئۆگىنىشتىن مەقسەت، ماركسىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت نۇقتىسىنەزىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە تىكلەش بىلەن زامانىمىزدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھادىسىلىرىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، خىلمۇ ـ خىل ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى ۋە ھادىسىلىرىنى ماركسىزملىق ئىلمىي نۇقتىنەزەر، مەيدان ۋە ئۇسۇل ئارقىلىق تەھلىل قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى پۈرولېتارىيات ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ تۈپ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئىگەللىگەن ۋە ئۇنى قوغدىيالايدىغان، تەشۋىق قىلالايدىغان، سوتسىيالىستىك سەنئىتىمىزنى گۈللەندۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينىيالايدىغان ئاڭلىق پۈرولېتارىيات ئەدەبىيات ـ سەنئەت جەڭچىلىرىدىن قىلىپ يېتىشتۈرۈشتىن ئىبارەت.

ماركسىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى بىلەن ماۋ زېدۇڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىدىيىسىنى مۇكەممەل ھەم دەل ئىگەللەش، ئۇنىڭ بىلەن مېڭىمىزنى قوراللاندۇرۇپ، ھەر خىل، ھەر رەڭدىكى ناتوغرا ئەدەبىيات ـ سەنئەت نۇقتىسىنەزەرلىرىگە قارشى تۇرۇش، بولۇپمۇ لىن بياۋ، جياڭ چىڭ ئەكسىلىنقىلاۋىي گۇرۇھىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدە تارقاتقان زەھەرلىرىنى ئۈزۈل ـ كېسىل تازىلاش نوۋەتتىكى مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى.

ماركسىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى پۈرولېتارىياتچە ئىنقىلاۋىي پەن. بىز ئۇنى ئولۇك ھەم دوگما ئەمەس، بەلكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئىنقىلاۋىي ئەمەلىيىتى داۋامىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تۈپ نەزەرىيەۋى مەسىلىلەرنى نۇقتا قىلىپ، كوز ئالدىمىزدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەمەلىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ ئۆگىنىشىمىز، ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ۋە يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت توغرىسىدىكى كلاسسىك ئەسەرلىرىنى قېتىقىنىپ ئۆگىنىپ، ئۇنىڭ روھىي ماھىيىتىنى دەل ۋە ئومۇمى يۇزلۇك ئوزلەشتۈرۈشىمىز لازىم. ھەرقانداق ۋاقىتتا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئوزىگە خاس قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى پۇختا ئىگەللەپ، ئايرىم، يۇزەكى ھادىسىلەرنى سۈيىئىستىمال قىلىدىغان، خالىغانچە بۇرمىلايدىغان مىتافىزىكىلىق خاھىشلارغا قەتئى قارشى تۇرۇپ، ئۇنىڭ ۋە سول ئېقىملار ئالدىدا تەۋرەنمەسلىك لازىم.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ تەتقىق قىلىدىغان ئوبيېكتى نىمە؟ ئۇنىڭ ۋەزىپە-سىچۇ؟

2. ماركسزىمدىن ئىلگىرىكى ئەدەبىيات نەزەرىيىسى قانداق تەرەققىيات جەريانىنى باشتىن كەچۈردى؟

3. ئەدەبىياتنىڭ ماھىيىتى ۋە خاراكتېرى توغرىسىدىكى تۆۋ كۆزقاراشلار نىمىلەر-دىن ئىبارەت؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

4. ماركسزىملىق ئەدەبىيات تەلىماتى قاچان، قانداق شەكىللەنگەن ۋە تەرەققى قىلغان؟

5. ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ۋە ماۋ زېدۇڭلارنىڭ پۈرولېتارىيات ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىغا قوشقان ئاساسىي توھپىلىرىنى قىسقىچە بايان قىلىڭ.

6. ماركسزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىنى ئۇگىنىشنىڭ مەقسىدى ۋە تەلەپ-لىرى نىمىلەردىن ئىبارەت؟ سىز قانداق ئۇگەنمەكچىسىز؟

بىرىنچى باپ. ئەدەبىيات ۋە تۇرمۇش

1 - §. ئىجتىمائى تۇرمۇش — ئەدەبىياتنىڭ بىردىن - بىر مەنبەسى

1. ئەدەبىياتنىڭ مەنبەسى — ئىجتىمائى تۇرمۇش

ماركسىزملىق ئەدەبىيات نەزىرىيسى ماتېرىيالىزملىق ئىنكاس نەزىرىيىسىگە ئاساسەن، ئالاھ فورمىسى ھساپلىنىدىغان بارلىق ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى مەلۇم ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئىنسانلار مېڭىسىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بىردىن - بىر مەنبەسى ئىجتىمائى تۇرمۇشتۇر، دەپ ھساپلايدۇ. بۇ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مەسىلىسى بولۇپ، ئەدەبىيات نەزىرىيىسىدىكى تۈپ مەسىلىلەرنىڭ بىرى. بۇ مەسىلىنى چوڭقۇرلىغان ھالدا تارىختىن بۇيان ماتېرىيالىزم بىلەن ئىدىيالىزم ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەشلەر بولۇپ كەلدى. بىز بۇ مەسىلە ئۈستىدە توختىلىشتىن ئىلگىرى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئۈستىدىمۇ توختىلىپ ئوتۇشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

بىزگە مەلۇم، كىشىلەر ئەزەلدىن تارتىپ ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشنى، رەسىم سىزىش، مۇزىكا چېلىش، ناخشا ئېيتىش، ئەپسانە، چوچەكلەرنى ئاڭلاشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت بىرخىل مەنىۋى پائالىيەت بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ ھاياتىدا كەم بولسا بولمايدىغان مەنىۋى ئوزۇق. كىشىلەر ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئوزنىڭ تەبىئەت توغرىسىدىكى كوز قاراشلىرى، ھىس - تۇيغۇلىرى، تۇرمۇش، ئورۇپ - ئادەتلىرى، قايغۇ - ئەلەملىرى، ئارزۇ - ئۈمىتلىرى، خوشاللىق ھىسسىياتلىرىنى ناخشا - قوشاقلار، ھېكايە، چوچەكلەردە بايان قىلىپ كەلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دا نەقىل كەلتۈرۈلگەن قەدىمىي قوشاقلارغا كوز يۈگۈرتىدىغان بولساق، بۇ مەسىلە تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ، ئۇنىڭدىكى بەزى قوشاقلار ئىپتىدائى جەمىيەت دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تۇرمۇش ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرىدۇ. مەسىلەن:

چاغرى بېرىپ قۇشلاتۇ،
تايغان ئىزىپ چىشلاتۇ.
تۇلكە، توڭغۇز تاشلاتۇ،
ئەردەم بىلە ئوگنەلىم.

(قارچۇغىنى قۇشلاپ، ئۇۋ قىلىپ، تايغان ئىتلارغا چىشلىتىپ، تۇلكە - توڭگۇزلارنى

تاش بىلەن ئۇرۇپ يىقىتىپ، شۇ ھۈنەرلىرىمىز بىلەن ماختىنايلى.)

مىلادى 4 - ئەسىردە ئۇيغۇر تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ «تارىخ-نامە» دە ساقلىنىپ قالغان «تېلى قوشىغى» ياكى «تولەس قوشىغى» نى ئوقۇپ كۆرەيلى:

تېلى ۋادىسى چۈغاي ئېتىگى،
چۈمكىگەن ئۇنى ئاسمان چېدىرى.
ئاسمان سۈپ - سۈزۈك، چەكسىز تاغ - دالا،
گۈزەل يايلاقتا تولغان قوي - كالا.

ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن بۇ قوشاقتا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياشىغان گۈزەل ۋە بايات يايلاق مەنزىرىسى، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشتەك تىرىكچىلىك يولى جانلىق ۋە كۆنكرىت سۈرەتلەنگەن. قىسقىسى كىشىلەر ئۆزىنىڭ ئۇزاق تارىخىي ھاياتىنى ناخشا - قېشاقلار بىلەن يېزىپ كەلگەن. كىشىلەرنىڭ ئېتىتىدائى ھاياتىغا ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئېتىتىدائى فورمۇللىرى قانداق چەمبەرچەس باغلانغان بولسا، تەرەققى قىلغان كېيىنكى تۇرمۇشىغا ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ كېيىنكى ھەر خىل شەكىللىرىمۇ چەمبەرچەس باغلىنىپ كەلدى. ئىنسانلار كىشىلىك جەمئىيتى پەيدا بولغاندىن تارتىپلا ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكتىن، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىغىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بولۇپ كەلدى. بۇ توغرىلىق خىلمۇ - خىل ئەپسانىلەر ۋە خىلمۇ - خىل رىۋايەتلەر مەيدانغا كەلدى. قەدىمقى يۇنانلىقنىڭ بىر ئەپسانىسىدە مۇنداق ھىكايە قىلىنىدۇ: ئالەم ئىلاھى زېۋىس ئايال ئىلاھ ھېرۇشىن بىلەن نىكالىنىپ، توققۇز نەپەر پەرزەنت كۆرۈپتۇ. توققۇز پەرزەنتنىڭ ھەممىسى قىز بولۇپ، ئۇلار ئاتىسىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن پۈتۈن ئالەمنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنى ئۆز ئىلكىگە ئاپتۇ. بەزىلىرى شېئىر - ناخشا ئىشلىرىنى، بەزىلىرى ئۈسۇل - مۇزىكا ئىشلىرىنى، بەزىلىرى نەققاشلىق ھەم بىناكارلىقنى، بەزىلىرى رەسساملىق - گۈزەل سەنئەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپتۇ. ئەدەبىيات ۋە سەنئەتكارلار ئۇلاردىن ئىلھاملىنىپ، سەنئەتنىڭ رەڭگا - رەڭ گۈللىرىنى ئېچىلدۇرۇپتۇ.....

مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمقى ئەپسانىلىرى ئىچىدىمۇ يۇقۇرقىغا ئوخشاش بىر ئەپسانە بار. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ: قەدىمقى زامانىدىكى ئاتاقلىق پادىشا شايۇينىڭ ھەممىگە قادىر بىر ئوغلى بولۇپ، ئۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە قاناتلىق ئەجدىھاغا مىنىپ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا مېھمانغا بېرىپتۇ. ئۇ يەردە ئاسمان پەرىزاتلىرىنىڭ ناخشا ئېيتىپ، ئۈسۇل ئوينىشىپ، ھەر خىل سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىغىنى كۆرۈپتۇ - دە، بۇلارنى ئوغرىلىقچە خاتىرىلىۋېلىپ، ئادەمزات ئارىسىغا تارقىتىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىنسانلار ئارىسىدا ئەدەبىيات - سەنئەت گۈللىرى ئېچىلىشقا باشلاپتۇ.

ئۇيغۇر خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4 -، 5 - ئەسىرلەردە يارىتىلغان ناخشا پىرى — پىرچەڭگى ھەققىدە مۇنداق بىر ئەپسانە بار بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق ئىشلار بايان قىلىنىدۇ: قەدىمقى زامانىدا ناخشىچىلارنىڭ پىرى بولغان ئىكەن، ئۇنىڭ ئىسمى پىرچەڭگى بولۇپ، ئۇ ئۇزىنىڭ پۈتۈن ئۆمرىنى ئىنسانىيەتكە ناخشا ئېيتىپ، ساز چېلىپ

نەغمە قىلىپ بېرىشكە ئاتىغان ئىكەن. پېرچەكنىڭ ئوز ناخشىسى ئارقىلىق ئادەملەرنى ئىنتايىن خوشال قىلغانلىغى ئۈچۈن، خۇدا ئۇنىڭغا چەكسىز ئۇمۇر بەخش قىپتۇ. بىر كۈنى پېرچەكنىڭ قەۋرىستانلىققا زىيارەتكە چىقىپتۇ، بىر قەۋرە ئالدىدا چوڭقۇر سۈكۈت ئىچىدە ئولتۇرسا، نەدىندۇر بىر دات - پەريانىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ، پېرچەكنىڭ بىر هازا دىققەت قىلىپ تىڭشىغاندىن كېيىن، بۇنىڭ نىمە ئاۋاز ئىكەنلىگىنى چۈشىنىپ يېتىپتۇ، بۇ گوردىكى ئولۇكلەرنىڭ ئازاپ پەرىشتىلىرىنىڭ دەهشەتلىك قىيناشلىرىغا چىدالماستىن چىقارغان دات - پەريات ساداسى ئىكەن. ئولۇكلەرنىڭ بۇ خىلدىكى ناله - پەريادلىرى پېرچەكنىڭ يۇرىگىنى ئېزىپتۇ، بىر ئاز ۋاقىتتىن كېيىن، ئۇ ئاستا - ئاستا ناخشا ئېيتىشقا باشلاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن تەڭ بىردىنلا دات - پەريادلار جىمىپ قاپتۇ، چۈنكى پەرىشتىلەر ناخشا ئېيتقان يەردە تۇرالمايدىكەن. شۇڭا ئۇلار پېرچەكنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلىغان هامان بەدەر تىكىۋېتىپتۇ. گوردىكى ئولۇكلەر پەرىشتىلەرنىڭ ئازاپلىرىدىن قۇتۇلۇپ، يەر تېگىدىن ئۇنىڭغا بارىكاللا ئېيتىپتۇ هەمدە پېرچەكنىڭ ناخشىسىدىن مەنۇى ئوزۇق ئېلىپ راهەتلىنىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن پېرچەكنى شاگىرتلىرىنى تىرىك ئادەملەرگە ناخشا ئېيتىپ بېرىشكە قالدۇرۇپ، ئوزى قەۋرىستانىغا - قەۋرىستان ئارىلاپ يۇرۇپ، ئولگەن ئادەملەرگە ناخشا ئېيتىپ بېرىش بىلەن شۇغۇللىنىپتۇ. شۇنداق قىلىپ پېرچەكنى لوقماندىنمۇ ئۇزاق ئومۇر كورۇپتۇ (تەۋپىلارنىڭ پېرى لوقمان مىڭ يىل ئومۇر كورگەن، دىگەن رىۋايەت بار)، لېكىن ئولگەنلەرنى ئازاپلاش بىلەن كوڭلى ئوسمىغان ئازاپ پەرىشتىلىرى ئوزلىرىنى بۇ كەسپتىن مەهرۇم قىلغان پېرچەكنىگە ئوچلۇق قىلىپ ئۇنىڭ ئۇستىدىن خۇداغا شىكايەت قىپتۇ. "ئەي خۇدا، سەن پېرچەكنىڭ جېنىنى ئالمىساڭ، بىز سېنىڭ دەرگاهىڭدىن يۇز ئورۇپ، ئىبلىسلارنىڭ قەۋمىگە (شەيتان قاتارىغا) قوشۇلۇپ كېتىمىز" دەپ نارازىلىغىنى بايان قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇدا پېرچەكنىڭ جېنىنى ئېلىشقا مەجبۇر بوپتۇ. بۇ ئەپسانىدە مەدهىيىلەنگەن ناخشا پېرى پېرچەكنى هاياتىنى ئىنسانىيەتنىڭ شات - خورامىلىغى ئۈچۈن بېغىشلىغان ئەپسانىۋى قەهرىمان.

مۇنداق ئەپسانىلەر قەدىمقى كىشىلەرنىڭ ساددا، خىيالىي قىياسلىرى بولۇپ، ئىنسانىيەت جەمىيىتىنىڭ گۈزەكلىك باسقۇچىدا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى هەققىدىكى پەرەزىدىنلا ئىبارەت. ئۇلاردىن ئەدەبىيات - سەنئەت هادىسىلىرى توغرىسىدىكى ئىلمىي كوز قاراشنى تەلەپ قىلىش مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. ماركس ئەپسانە توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: "هەرقانداق ئەپسانىلەر تەسەۋۋۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ يارىدىمى بىلەن تەبىئەت كۈچلىرىنى يېڭىدۇ، بويسۇندۇرىدۇ ۋە شەكىللەندۈرىدۇ؛ دېمەك، تەبىئەت كۈچلىرى هەقىقى بويسۇندۇرۇلۇشى بىلەنلا ئەپسانىلەرمۇ يوقىلىدۇ".① يولداش ماۋ زېدۇڭ ماركسنىڭ سوزىنى شەرهىلەپ مۇنداق دەيدۇ: "ئەپسانىلەر زىددىيەتلەرنىڭ مۇئەييەن كونكرېت شارائىتى ئاساسىدا يارىتىلغان ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار رىيالىلىقنىڭ ئىلمىي ئىنكاسى ئەمەس".②

بىز يۇقۇرىدا مىسالغا ئالغان ئەپسانىلەردەك يەنە كوپلىگەن ئەپسانىلەر بار. گۈزەكلىرى

① ② «ماۋ زېدۇڭ ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدا» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957 - يىل نەشرى.

لمك باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان ئاتا - بوۋىلىرىمىز تەبىەت، جەمىيەت توغرىسىدا خىلمۇ - خىل ئەپسانىلەرنى توقۇپ چىقىشقان. ھازىر نىمە ئۈچۈن ئەپسانە چىقمايدۇ. بۇنىڭغا ماركسنىڭ سوزى جاۋاپ بولىدۇ. چۈنكى تەبىەت ھادىسىلىرىنىڭ ئەسلى ماھىيىتى ئاشكارىلىنىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە ئەپسانە توقۇلمايدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ھەرقايسى دەۋردىكى مۇتەپەككۇر - لەر ۋە ئەدىپلەر خىلمۇ - خىل كوز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا چىقارغان. گېرمانىيىلىك شائىر ۋە دىراماتورگ شىللېر (1759 — 1805) ۋە ئەنگلىيىلىك پەيلاسوپ سپېنسىر (1820—1903) قاتارلىقلار "ئەدەبىيات - سەنئەت ئويۇن - تاماشىنىڭ مەھسۇلى" دەپ كورسەتتى. دۇرۇس، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بەلگىلىك ئويۇن - تاماشىلىق خاراكتېرى بار. لېكىن ئە - دەبىيات - سەنئەت ئويۇن - تاماشىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش، ماركسزىمنىڭ مەۋجۇ- دىيەت بىلەن ئاڭنىڭ مۇناسىۋىتى تۇغرىسىدىكى ماتېرىيالىستىك نۇقتىنەزىرىگە قارشى ئىدىيالىستىك كوز قاراشتۇر. يەنە بەزى بۇرژۇئا سەنئەت نەزەرىيىچىلىرى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىنسانلارنىڭ روھىي تەبىستىدىن ياكى ھايۋانلارنىڭ تەبىئى گۈزەللىگى مەسىلەن، قۇشلارنىڭ گۈزەل پەيلىرى، سايراشلىرى ۋە ھايۋانلارنىڭ ئويناق- لىشىدىن كېلىپ چىققان، دەپ قارايدۇ. يۇقۇرقىدەك بىمەنە كوز قاراشلارغا خېلى بۇرۇن- لا پېلخانوپ، ماكسىم گوركىي ۋە لۇشۇنگە ئوخشاش كىشىلەر رەددىيە بەرگەن ئىدى. لۇشۇننىڭ: "قەدىمقى كىشىلەر 19 - ئەسىردىكى ئەدىپلەرگە ئوخشاش بىكار تەلەت ئەمەس ئىدى. ئۇلار كالىنىڭ سۇرىتىنى سىزسىمۇ مەلۇم غەرەز بىلەن سىزاتتى....."دىگەن سوزى ئاشۇنداق بىمەنە قاراشلارغا بېرىلگەن رەددىيە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئۇنداقتا ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىيات - سەنئەت زادى قانداق پەيدا بولغان؟ بىزگە مەلۇمكى، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ پەيدا بولۇشى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىدىن ئايرىلمايدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت ئەمگەك، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ كۈندىن - كۈنگە بېيىشىغا ئەگىشىپ، تەدرىجى ھالدا بارلىققا كەلگەن (ئۇ ئىپتىدائى جەمىيەتنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىلا پەيدا بولۇشقا باشلىغان). ماركس- مىزىم شۇنداق دەپ ھىساپلايدۇكى، ئىنسانىيەتنىڭ ھايۋانلار دۇنياسىدىن ئاجرىلىپ چىققان- لىغى ئەمگەكنىڭ نەتىجىسى. ئەمگەك مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. ئېنگېلىس «مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى» دىگەن ئەسىرىدە: "ئادەمنىڭ ئوزىنىمۇ ئەمگەك ياراتقان" دەيدۇ. ئەمگەك ئىنسانىيەت ھاياتىنىڭ ئاساسىي شەرتى بولغانلىغى، يەنى ئەمگەك ئادەمنىڭ ئوزىنىمۇ ياراتقانلىغى ئۈچۈن، ئادەم- نىڭ مەنىۋى پائالىيىتى بولغان ئەدەبىيات - سەنئەتنىمۇ ئەمگەك ياراتقان. بىزگە مەلۇم، ئادەم ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشتا پىكىر ئالماشتۇرۇش، تەبىەت- نى ئوزگەرتىش يولىدىكى كۈرەشتە كىشىلەرنىڭ ئوزئارا ماسلاشقان ئورتاق پائالىيەتلىرد- نىڭ بولماسلىغىمۇ مۇمكىن ئەمەس، شۇڭا ئەمگەك ئىنسانلار ئېڭىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدىمۇ ئاساسىي تۇرتكىلىك رول ئوينايدۇ. ئەمگەك ئىنسانلار جەمىيىتى ۋە ئىنسانلارنىڭ بارلىق مەنىۋى پائالىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشنىڭ ماددى ئاساسىدۇر.

ئېنگېلىس مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "پەقەت ئەمگەكنىڭ نەتىجىسىدىلا، يېڭىدىن- يېڭى ھەركەتلەرگە ماسلىشىش نەتىجىسىدىلا، شۇ يول بىلەن پەيدا بولغان مۇسكۇللارنىڭ،

پەيلەرنىڭ، شۇنىڭدەك ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىت داۋامىدا سوڭەكلەرنىڭ ئالاھىدە تەرەققى قىلىشىنىڭ نەسىلدىن ـ نەسىلگە قېلىشى نەتىجىسىدىلا، ئۇنىڭ ئۇستىگە نەسىلدىن ـ نەسىلگە قالغان مۇشۇنداق ئەپچىللىكنىڭ بارغانسېرى يېڭى شەكىللەر بىلەن يېڭى، بارغانسېرى مۇرەككەپلىشىۋاتقان ھەركەتلەردە ئىشلىتىلىشى نەتىجىسىدىلا، ئادەم قولىنىڭ تاكامۇللىشىشى شۇنداق يۇقۇرى باسقۇچقا يەتتىكى، ئۇ بۇ ئاساستا گويا سېھىر كۇچى بىلەن دىگەندەك، رافائىلنىڭ① رەسىملىرىنى، تورۋالدسېننىڭ② ھەيكەللىرىنى، چاگانىننىڭ③ مۇزىكىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۇردى". دىمەك ئىنسانىيەتتىكى ئەڭ قەدىمقى شېىر، مۇزىكا، ئۇسۇل، رەسىم قاتارلىقلار يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلغان چوڭ مىڭە، قول ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

باشلانغۇچ كوممۇنىزىم جەمىيىتىدىكى ئەدىبىيات ـ سەنئەتنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگى ئۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تۇرمۇش پائالىيىتى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن مەزمۇنلاردىن قارىغاندا، ئەڭ دەسلەپكى ئەدىبىيات ـ سەنئەت باشلانغۇچ كوممۇنىزىم جەمىيىتىنىڭ ئوۋچىلىق پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن. ئىسپانىيىنىڭ ئارتامالا غارىدىكى ياۋا كالىنىڭ ۋە بۇغىنىڭ رەسىمى؛ ئامېرىكىدىكى ئىندىيانلارنىڭ ياۋا كالا ئۇسۇلى؛ شىنجاڭنىڭ قورغاس، دوربىلجىن، نىلقا قاتارلىق جايلىرىدىكى قەدىمىي تاش تاملارغا سىزىپ قالدۇرۇلغان ئوشكە، چوڭ سەركە، بۇغا، قوتاز، ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ ئويما رەسىملىرى. ئەمگەك ـ ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا ئەمگەك ساداسىغا تەڭكەش قىلىنغان شېىر، ناخشىلار..... بۇنىڭ مىسالى. ھەركەت شەكلى جەھەتتىن قارىغاندا، باشلانغۇچ كوممۇنىزىم دەۋرىدىكى سەنئەت پائالىيىتى بىلەن ماددى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ كەتمىگەنلىگى ئۇچۇن، ماددى بايلىقلارنى ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئەمىلىيەتتە يەنە ئەدىبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ۋە ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولغۇچىلار بولغان.

كىشىلەر كوللىكتىپ ئەمگەك جەريانىدا ھەركەتنى بىرلىككە كەلتۇرۇش، ھېرىش ـ چارچاشنى ئازايتىش، ھىس ـ تۇيغۇلىرىنى ئالماشتۇرۇش ئۇچۇن ئەمگەك پائالىيىتىنىڭ تەبىى رېتىمىغا تەڭكەش قىلىنغان ئەمگەك ناخشىلىرىنى ۋە كۇيلەرنى ئىجات قىلغان. لۇشۇن بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: "ئىنسانىيەتتە يېزىق پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرىلا ئىجادىيەت بارلىققا كەلگەن. ئەپسۇسكى خاتىرىلەپ ئېلىنمىغان، خاتىرىلىۋېلىشمۇ مۇمكىن بولمىغان. چۇنكى قەدىمقى ئەجداتلىرىمىز گەپ قىلىشنىمۇ بىلمەيتتى. كېيىن ئورتاق ئەمگەك قىلىش ئۇچۇن پىكىر بايان قىلىشقا توغرا كەلدى. ھەرخىل، ھەر ياڭزا تاۋۇش چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى. مەسىلەن، كوپچىلىك يوغان ياغاچلارنى كوتەرگەندە ھارغىنلىق ھىس قىلغاچقا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن بىرسى "ھەھۇ! ھەھۇ!!" دەپ ۋاقىرايتتى، بۇ ئىجادىيەت ئىدى؛ قالغانلارمۇ ئۇنىڭغا جور بولۇپ توۋلايتتى، مانا بۇ كەشپ قىلغانلىق ئىدى. ئەگەر ئۇ

---

① رافائىل — 1478—1510 - يىللىرى ئوتكەن ئىتالىيە رەسسامى.

② تورۋالدسېن — 1770 — 1844 - يىللىرى ئوتكەن دانىيىلىك ئويمىكار. ئۇ چوڭ خادا تاشقا زور بىر شىرنىڭ سۇرىتىنى ئويۇپ چىققان.

③ چاگانىنى— 1782—1840 - يىللىرى ئوتكەن ئىتالىيە كومپوزىتۇرى.

بىرەر بەلگە بىلەن خاتىرىلەۋىلىنغان بولسا ئىدى، بۇ ئەدەبىيات بولغان بولاتتى.....“①

قەدىمقى ئۇيغۇر ناخشا ـ ئۇسۇللىرىمۇ ئەمگەك جەريانىدا بارلىققا كەلگەن. خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە تارقىلىپ كېلىۋاتقان «ئوما ناخشىسى»، «خامان ناخشىسى»، «ھارۋا ـ كەش ناخشىسى» قاتارلىق ناخشىلار، «ئۇزۇمچىلىك ئۇسۇلى» قاتارلىق ئۇسۇللار بۇنىڭ مىسالى بولالايدۇ. مەسىلەن:

ئومنى تولا ئوروپ،
بىلەگىڭ تالدىمۇ ياردىم.
ئاز كۈن ئويناپ ئايرىلدۇق،
يۈرەگىڭ قالدىمۇ ياردىم.....

دىگەن «ئوما ناخشىسى» ۋە:

ئارپا ـ بۇغداي سامانىنى،
سەلكىن ئايرىيدۇ.
ئۇرۇق ـ تۇققان قېرىنداشنى
ئولۇم ئايرىيدۇ.

دىگەن «خامان ناخشىسى» قاتارلىقلارنى كىشىلەر ئوما ئوروش ھەم خامان سوروش ۋاقتىلىرىدا ھەركىتىنىڭ رېتمىغا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىپ، بىر تەرەپتىن ھاردۇغىنى چىقارسا، يەنە بىر تەرەپتىن غەيرىتىنى ئاشۇرىدۇ. دىمەك دەسلەپكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مەيلى شېئىر ـ ناخشا بولسۇن، مەيلى ئۇسۇل ـ مۇزىكا بولسۇن، مەيلى ئەپسانە ـ چۆچەك بولسۇن ھەممىسى ئاڭ فورمىسىغا تەئەللۇق بولۇپ، قەدىمقى كىشىلەرنىڭ ئەمگەك ـ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تەبىەتكە قارشى كۈرەشلىرى داۋامىدا مەيدانغا كەلگەن. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئەمگەكتۇر. بۇ ئۇزۇن يىللىق تارىخىي ئەمەلىيەت ئىسپاتلىغان ماركسىزىملىق ئىلمىي ھەقىقەت.

ئۇنداق بولسا، ئەدەبىيات ـ سەنئەت بىلەن ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟ بۇ ماركسىزىملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەلىماتىدىكى تۈپكى مەسىلەرنىڭ بىرى. شۇنداقلا ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلارنىڭ ۋە يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت تۇغرىسىدىكى كوز قارىشى ۋە نۇقتىسىنەزەرلىرىنى ئۇگىنىش ھەم ئۇزلەشتۇرۇشتە ئالدى بىلەن ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلەرنىڭ بىرى.

بىزگە مەلۇم، ماركسىزىم ئاڭ بىلەن مەۋجۇدىيەتنىڭ قايسىسىنىڭ بىرلەمچى بولۇشى مەسىلىسى ماتېرىيالىزىم بىلەن ئىدىيالىزىمنى ئاجرىتىشتىكى بىردىن ـ بىر ئولچەم دەپ ھىسابلايدۇ. تارىخىي ماتېرىيالىزىم ئىجتىمائى مەۋجۇدىيەت ئىجتىمائى ئاڭنى بەلگىلەيدۇ، دەپ قارىسا، ئىدىيالىزىم ئىجتىمائى ئاڭ ئىجتىمائى مەۋجۇدىيەتنى بەلگىلەيدۇ، دەپ قارايدۇ.

① لۇشۈن: «كەسپ ئىەھلى بولمىغانلارنىڭ ئەدەبىيات توغرىسىدىكى سوھبەتلىرى»، خەۋـزۇچە نەشرى.

ئىدىيالىستلار ئەدەبىيات - سەنئەت پۈتۈنلەي سەنئەتكارنىڭ سۈبېكتىپ روھىنىڭ مەھسۇلى، "مۇتلەق ئېتىقات"، "قەلب"، "ئىلھام" ۋە "تالانت"نىڭ مەھسۇلى، قىسقىسى سەنئەتكارنىڭ سۈبېكتىپ ھېس - تۇيغۇسىدىنلا ئىبارەت دەپ ھىساپلايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائى تۇرمۇش ئەدەبىيات - سەنئەتتىن پەيدا بولغانمىش. روشەنكى ئۇلار بۇ نۇقتىدا ئاڭ بىرلەمچى، ماددا ئىككىلەمچى، ئاڭ ماددىدىن بۇرۇن پەيدا بولغان دېگەن بىمەنە كوز قاراشنى كوتىرىپ چىقىدۇ. شۇڭا ئۇلار "ئەنگلىيە رەسسامى تېننىر تۇمانىنى سىزغانلىغى ئۈچۈن، ئەنگلىيىدە تۇمان پەيدا بولغان" دېگەن كۆلكىلىك سەپسەتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ماركسىزىمدىن ئىلگىرىكى ماتىرىيالىستلار ئەدەبىيات - سەنئەت رېئال تۇرمۇشنىڭ "تەقلىت قىلىنىشى"، "قايتا گەۋدىلىنىشى" دېگەنگە ئوخشاش ماتىرىيالىستىك كوز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ (ئەلۋەتتە بۇ ئوز دەۋرى ئۈچۈن، يەنى ئىدىيالىزىم قاپلاپ كەتكەن دەۋر ئۈچۈن ناھايىتى ئىلغار قاراش بولىدۇ)، لېكىن تېگىسى - تەكتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا بۇ خىل قاراشلارمۇ مىتافىزىكىلىق ئاجىزلىقلاردىن خالى بولالمىغانلىغى ئۈچۈن ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىلمىي يوسۇندا يېشىپ بېرەلمىدى.

پەقەت ماركسىزىملا ئوتمۇشتىكى ئىلغار نەزىرىيىلەرنىڭ ياخشى نەتىجىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، بۇ مەسىلىگە ماركسىزىملىق ئىنكاس نەزىرىيىسىگە ئاساسەن توغرا ھەم ئىلمىي جاۋاپ بەردى. يولداش ماۋ زېدۇڭ «يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەت سوھبەت يىغىندا سوزلەنگەن نۇتۇق» دېگەن ئەسىردە مۇنداق دەپ كورسەتتى: "ئاڭ فورمىسى ھىساپلىنىدىغان ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى — مەلۇم ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئىنسانلار مېڭىسىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى، ئىنقىلاۋىي ئەدەبىيات - سەنئەت بولسا خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئىنقىلاۋىي يازغۇچىلار مېڭىسىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى." ئىنسانىيەتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشى "بارلىق ئەدەبىيات سەنئەتنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس ۋە بىردىن - بىر مەنبەسى". بۇ، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى ئىلمىي ۋە توغرا تەبىر بولۇپ، ماركسىزىمنىڭ مەۋجۇدىيەت بىلەن ئاڭنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى تەلىماتىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى ئىزچىللاشتۇرۇلۇشىدۇر.

نىمە ئۈچۈن ئەدەبىيات - سەنئەتنى ئىدىئولوگىيە فورمىسى دەيمىز؟ بىزگە مەلۇم، جەمىيەتتىكى ھادىسىلەر خىلمۇ - خىل ۋە مۇرەككەپ. لېكىن ئۇ قانچىلىك مۇرەككەپ بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، خۇددى بىرەر بىنا ئۈل بىلەن ئۈستۈنكى قەۋەتلەردىن تەركىپ تاپقىنىغا ئوخشاش جەمىيەتمۇ ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئۈستقۇرۇلمىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تەركىپتىن تەشكىل تاپىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت بولسا ئاشۇ ئۈستقۇرۇلما ئىچىدىكى ئىجتىمائى ئاڭ فورمىسىغا كىرىدۇ.

ماركس «‹سىياسى - ئىقتىسات تەنقىدى› گە كىرىش سوز» دېگەن ئەسىردە مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "كىشىلەر ئوز ھاياتىدىكى ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا مۇئەييەن زورۇر ۋە ئوز خاھىشىغا بېقىنمايدىغان مۇناسىۋەتنى، يەنى ئۇلارنىڭ ماددى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ بەلگىلىك تەرەققىيات باسقۇچىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى جەمىيەتنىڭ

ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. قانۇنىي ۋە سىياسى ئۈستقۇرۇلما ئاشۇ رىيال بازىس ئۈستىدە تۇرىدۇ ۋە ئىجتىمائى ئاڭنىڭ مۇئەييەن شەكىللىرى ئاشۇ بازىسقا ئۇيغۇن كېلىدۇ." ① روشەنكى، بازىس ــ كىشىلەرنىڭ بەلگىلىك جەمىيەتتىكى ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا شەكىللەنگەن ۋە بەلگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن باغلانغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسىدۇر. يەنى بەلگىلىك جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ياكى ئىقتىسادىي تۈزۈمىدۇر. ئۈستقۇرۇلما ــ بەلگىلىك ئىقتىسادىي بازىس ئاساسىدا شەكىللەنگەن سىياسى ۋە قانۇنىي تۈزۈم ۋە شۇنىڭغا ئۇيغۇن بولغان ئىجتىمائى ئاڭ فورمىسىدۇر. ئەدەبىيات ئاشۇ ئىدىئولوگىيە فورمىلىرىنىڭ بىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ھامان جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسقا بېقىنىدۇ ۋە ئىقتىسادىي بازىسقا نىسبەتەن ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەگەر ئۇ ئىجابى رول ئويناسا جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە زور تەسىرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

ماكسىم گوركىي تەرىپىدىن 1906 - يىلى يېزىلغان سوتسىيالىستىك رىيالىزىمغا ئاساس سالغۇچى ئەسەر «ئانا» رومانىدا پۈرولېتارىيات جەڭچىسىنىڭ تىپىك ئوبرازى يارىتىلىپ، ئاممىنىڭ جەڭگىۋار ھاياتى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلىنىپ، كۆرەشنىڭ پارلاق ئىستىقبالى كۆرسىتىلىپ بېرىلگەچكە، ئۇ رومان 1917 - يىلدىكى لېنىن رەھبەرلىك قىلغان ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىنى تەييارلاشتا بەلگىلىك رول ئويناندى. شۇڭا لېنىن ئۇ كىتابنى "ناھايىتى زورۇر كىتاپ" دەپ تەرىپلىدى. ئېلىمىزنىڭ «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» ناملىق مەشھۇر رومانىدا فېئوداللىق جەمىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى، ئەخلاقى، ھوقۇقچىلىغى قاتارلىقلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ۋە پاش قىلىنغان بولۇپ، ئۇ فېئوداللىق جەمىيەتنىڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەن دەۋرىدىكى ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ مەھسۇلى. لېكىن بۇ رومانىدا جىيا باۋيۈي ۋە لىن دەييۈيدىن ئىبارەت ئىككى ياشىنىڭ فېئوداللىق نىكا تۈزۈمىگە بولغان قارشىلىغى تەسۋىرلىنىپ، فېئوداللىق جەمىيەتنىڭ زۇلمى ۋە چىرىكلىكى چوڭقۇر پاش قىلىنغانلىقتىن، ئۇ يەنىلا شۇ جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنى پاش قىلىش ۋە تەنقىت قىلىشتىن ئىبارەت ئىلغار رول ئويناغان. زۇنۇن قادىرنىڭ «چىنقىش» ھىكايىسىدە ئۇيغۇر دېخانلىرى ۋە يېزىلىرىنىڭ كوللېكتىپلىشىشتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى قىياپىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئاتاقلىق ۋەتەنپەرۋەر شائىر لۇتىپۇللا مۇتەللىپنىڭ «يىلىلارغا جاۋاپ»، «خىيالچان تىلەك»..... قاتارلىق جەڭگىۋار شېئىرلىرىدا چېرىك گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى چوڭقۇر پاش قىلىنىپ، شائىرنىڭ ئازاتلىق، ئەركىنلىككە بولغان تەشنالىغى، يۈكسەك ئىنقىلاۋىي غايىسى لېرىك ھىسسىيات بىلەن ئىزھار قىلىنغان.

بىز ماركسىزىمنىڭ جېنى بولغان مەۋجۇدىيەت بىلەن ئاڭ، ماددا بىلەن روھ ئوتتۇرىسىدىكى دىيالېكتىك مۇناسىۋەتكە ئاساسلىنىپ، ئەدەبىيات - سەنئەتنى ئىجتىمائى تۇرمۇش - نىڭ ئىنسانلار مۇناسىۋىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى دەپ ھىساپلايمىز، ھەمدە ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بىردىن - بىر مەنبەسى ئىكەنلىگىنى مۇئەييەنلەشتۇرىمىز. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، بارلىق ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى مەيلى ئۇ ۋەقەلەرنى بايان قىلىشنى ئاساس قىلغان ھىكايە، پوۋېست، رومانلار بولسۇن، مەيلى ئۇ دىراما ياكى

① «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 2 - تىوم، (1)، ئۇيغۇرچە نەشرى 138 - 139 - بەتلەر.

كىنو ئەسەرلىرى بولسۇن، مەيلى ئۇ لىرىك ھىسسىياتنى ئىپادىلەشنى ئاساس قىلغان شېئىرىي ئەسەرلەر بولسۇن، مەيلى ئۇ ئاجايىپ - غارايىپ ۋەقەلەرنى تەسۋىرلەيدىغان رىۋايەت، ئەپسانە، چوچەكلەر بولسۇن ياكى مەخسۇس مەنزىرە سۈرەتلەنگەن تەبىەت تەسۋىرلىرى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ئەكس ئەتتۈرگەنلىگى، روشەن ياكى تۇتۇق ئەكس ئەتتۈرگەنلىگى، تۇغرا ياكى بۇرمىلاپ ئەكس ئەتتۈرگەنلىگىدىن قەتئىي نەزەر ئۇ يازغۇچى، سەنئەتكارنىڭ سۇبېكتىپ تەسەۋۋۇرىنىڭ مەھسۇلى بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ يازغۇچى، سەنئەتكارلارنىڭ مۇئەسسەسە ئەكس ئېتىشىدۇر. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، ئىجتىمائى تۇرمۇش ئاساسلىق ئامىل. ماركسزىملىنىڭ ماتېرىيالىستىك نۇقتىسىنەزىرى بويىچە ماددا بىرلەمچى، ئاڭ ئىككىلەمچى دەپ قارىغىنىمىزدا ماددىدىن ئىبارەت ئىنكاس قىلىنغۇچى بولىمسا، ئاڭدىن ئىبارەت ئىنكاس قىلغۇچىمۇ بولمايدۇ. قەدىمقى، يېقىنقى، ھازىرقى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسى شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائى ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، مەسىلەن، بىزگە مەلۇم بولغان «چىنىقىش»، «كۆرەشچان يىللار»، «قايىنام ئورکىشى»، «دولان ياشلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ھەرقايىسىسى ئوز دەۋرلىرىنىڭ مەھسۇلى.

بەزىلەر چوچەك، ئەپسانە ۋە مەسەللەرمۇ رىيال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى بولامدۇ؟ دەپ سوئال قويىدۇ. تۇرلۇك ئەپسانە، رىۋايەت، چوچەكلەردە جىن - دىۋىلەر سوزلىنىپ، ئىجتىمائى ھاياتتا مەۋجۇت بولمايدىغان ئەھۋاللار سۈرەتلىنىدۇ، بۇلار رىيالىلىققا مۇناسىۋەتلىك ئەمەستەك كۆرۈنسىمۇ، بىراق بۇلارمۇ ئوخشاشلا ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسىدۇر. چۈنكى ئۇلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن زېمىن يەنىلا ئىجتىمائى تۇرمۇش. «ئۇچىدىغان گىلەم»، «ئۇر توقمىغىم»، «ياغاچ ئات» قاتارلىق ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرى، «لياۋجەي رىۋايەتلىرى»، «سۇن ۋۇكۇڭنىڭ پاسىق سوڭەك ئالۋاستىغا ئۇچ قېتىم زەربە بېرىشى» قاتارلىق ئەپسانە - لەرنىڭ ئەپسانە ۋە چوچەك دىگەن نىقاۋنى ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنى ئەينى زامانىدىكى تۇرمۇش ۋە كۆرەش ئەھۋالى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، ئۇلاردا ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ھەر خىل شەكىللىرى ئوپتىتىك ھالدا ئىپادىلەنگەنلىگىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، «ئۇچىدىغان گىلەم» ناملىق ئۇيغۇر خەلق چوچىگىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەمگەكچانلىغى، ئەقىللىق، زېرەكلىگى ۋە ئەركىن، بەختىيار كېلىچەككە بولغان ئىنتىلىش - ئۇمىتلىرى ئىپادىلىنىدۇ. رۇس مەسەلچىسى كىرىلوۋنىڭ «بورە بىلەن قوزىچاق» ناملىق مەسەلىسى ۋە تالانتلىق يازغۇچى زۇنۇن قادىرنىڭ كىرىلوۋچا تەقلىت قىلىپ يازغان «چوجە بىلەن سېغىزخان» ناملىق مەسەلىدە ۋەھشى قارانىيەت زالىملار بىلەن ئاق كۆڭۈل مەزلۇملارغا سىمۋول قىلىنغان ئىككى سىنىپ، ئىككى تەبىقە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي قارىمۇ - قارشىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەش كېرەككى، ئەپسانە ۋە چوچەكلەردە تەسۋىرلەنگەن زىددىيەتلەر ۋە بۇ زىددىيەتلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئوزگىرىشى كونكرېت زىددىيەتلەر بىلەن يوز بەرگەن رىيال ئوزگىرىش بولماستىن، بەلكى ساددا ۋە خىيالىي ئوزگىرىشلەردۇر.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمانلىق داستانى «ئوغۇزنامە»دە مۇنداق بىر ئەپسانە يېزىلغان:

"كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى ئاي خاقانىنىڭ كوزى يوروپ، بوشاندى. بىر ئوغۇل تۇغدى. بۇ ئوغۇلنىڭ ئوڭ - چىرايى كوك، ئاغزى چوغدەك قىزىل، كوزلىرى قوينىڭكىدەك، چاچلىرى،

قاشلىرى قارا ئىدى. پەرىلەردىنمۇ چىرايلىق ئىدى. بۇ ئوغۇل ئانا كوكسىدىن ئوغۇز سۈتىنلا ئېمىپ، ئۇنىڭدىن ئارتۇق (سۈت) ئەمىدى. (ئۇ) خام گوش، ئاش، تاماق ۋە شاراپ تەلەپ قىلدى، تىلى چىقتى. قىرىق كۈن (ئوتكەندىن) كېيىن، چوڭ بولۇپ ماڭدى. ئويناشقا باشلىدى. (ئۇنىڭ) ئايىغى ئوكۇز ئايىغىدەك، بېلى بوزىنىڭ بېلىدەك، يەلكىسى بۇلغۇن يەلكىسىدەك، كوكسى بولسا ئېيىق كوكسىدەك ئىدى. بەدىنىنىڭ ھەممە يېرى تۈكلۈك ئىدى. يىلقىلارنى باقاتتى، ئاتلارغا مىنەتتى، ھايۋانلارنى ئوۋلايتتى. كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ (ئۇ) يىگىت بولدى. ئۇ چاغدا بۇ يەردە بىر چوڭ ئورمان بولۇپ، (ئۇنىڭدا) كوپلىگەن چوڭ-كىچىك دەريالار بار ئىدى. بۇ (ئورمانغا) كوپ ھايۋانلار كېلىپ تۇراتتى. نۇرغۇن قۇشلار ئۈچۈپ يۈرەتتى، بۇ ئورمانىنىڭ ئىچىدە يوغان بىر قېيات بار ئىدى. (ئۇ) يىلقىلار-نى، ئادەملەرنى يەپ كېتەتتى. بۇ ناھايىتى يامان بىر ھايۋان ئىدى. ئۇ خەلق بېشىغا ئېغىر قايغۇ-ھەسرەت كەلتۈردى. ئوغۇزخان جاسارەتلىك، قورقماس بىر كىشى ئىدى. (شۇڭا ئۇ) بۇ قېياتنى ئوۋلاشنى خالىدى.

كۈنلەردىن بىر كۈن (ئوغۇزخاقان) ئوۋغا چىقتى. نەيزە، ئوق-يا، قىلىچ ۋە قالقان ئېلىپ يولغا ئاتلاندى. (ئۇ) بىر بۇغا تۇتتى-دە، بۇغىنى تالىنىڭ چوڭىغى بىلەن دەرەخكە باغلاپ (قايتىپ) كەتتى. شۇندىن كېيىن تاڭ ئاتتى. تاڭ سەھەر (چاغدا) ئوغۇز كېلىپ كوردىكى، بۇغىنى قېيات ئېلىپ كېتىپتۇ. (ئوغۇز) يەنە بىر ئېيىقىنى تۇتۇپ، ئالتۇن بەلۇغىنى بىلەن دەرەخكە باغلاپ قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، يەنە تاڭ ئاتتى. تاڭ سەھەردە (ئوغۇز) يەنە كېلىپ كوردىكى، قېيات ئېيىقنىمۇ ئېلىپ كېتىپتۇ. (ئوغۇز) ئەنە شۇ دەرەخنىڭ تۈۋىگە كېلىپ تۇردى. قېيات يېتىپ كېلىپ بېشىنى ئوغۇزنىڭ قالقىنىغا ئۇردى. (ئوغۇز) خاقان نەيزىسى بىلەن قېياتنىڭ بېشىغا ئۇرۇپ (ئۇنى) ئولتۇردى ۋە قىلىچ بىلەن بېشىنى كېسىپ ئېلىپ كەتتى. كېيىن ئۇ بۇ يەرگە كېلىپ كوردىكى، بىر شۇڭقار قېياتنىڭ ئىچ-قارنىنى يەۋاتاتتى. (ئوغۇز) ئوق-يا بىلەن شۇڭقارنى ئولتۇردى ۋە بېشىنى كەستى. ئاندىن كېيىن دىدىكى: "شۇڭقارنىڭ قىياپىتى مانا شۇ. قېيات بۇغىنىمۇ يىدى، ئېيىقنىمۇ يىدى، نەيزەم ئۇنىمۇ ئولتۇردى. (چۈنكى ئۇ) تومۇردۇر. قېياتنى شۇڭقار يىدى. يا ۋە ئوقۇم (ئۇنى) ئولتۇردى. (چۈنكى ئۇ) شامالدەك تېز (ئۇچىدۇ)، ئۇ (شۇنداق) دىدى-دە، قايتىپ كەتتى. مانا بۇ قېياتنىڭ قىياپىتى....."

قەھرىمانلىق داستانى «ئوغۇزنامە» دىكى بۇ ئەپسانە قەدىمىي ئىنسانلارنىڭ ئارزۇ-تەلەپلىرىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، ئۇنىڭدا باتۇر ھەم پاراسەتلىك ئوغۇزخانىنىڭ كىشىلەرگە بالايى-ئاپەت كەلتۈرگەن ۋەھشى ھايۋان قېياتنى زور جاسارەت ۋە پەم-پاراسەت بىلەن ئولتۇرۇپ تاشلاپ كىشىلەرگە خاتىرجەملىك ۋە ئاسايىشلىق ئېلىپ كەلگەنلىگىدەك تەسىرلىك سەرگۈزەشتىلىرى ئارقىلىق ئەڭ قەدىمقى ئەجداتلىرىمىزنىڭ تۇرمۇش شارائىتى ۋە ياۋايى ھايۋانلار قاتارلىق تەبىەت كۈچلىرىنى بويسۇندۇرۇش جەھەتتىكى ئارزۇ-تەلەپلىرى ئىپادىلەنگەن. بۇ ئەينى زاماندىكى كىشىلەرنىڭ تەبىەت دۇنياسى ئۈستىدىن غالىپ كېلىش ئارزۇسىنىڭ ئىپادىلىنىشى بولۇپ، ھەر خىل تەبىەت كۈچلىرى ۋە بەد-ھەيۋەت، ۋەھشى ھايۋانلارنىڭ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى بۇاستە تەھدىت كۈچى ئىكەنلىگىنى كورسىتىدۇ.

يولداش ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "ئەپسانىلەردە ئېيتىلغان زىددىيەتلەر-

نىڭ بىر بىرىگە ئۆزگىرىشى ئەسلا كونكىرىت زىددىيەتلەر بىلەن يۈز بەرگەن رىيال ئۆزگىرىش ئەمەس، بەلكى ساددا ۋە خىيالىي ئۆزگىرىشلەردۇر. ھساپسىز ۋە خىلمۇ - خىل رىيال زىددىيەتلەرنىڭ بىر بىرىگە ئۆزگىرىشلىرى بىلەن تەسۋىرلەنگەن كىشىلەرنىڭ سۈبىكتىپ خىيالىنىڭ سەمەرىسىدۇر".①

يەنە بەزىلەر، لىرىك شېئىرلاردا ۋە مۇزىكا ئەسەرلىرىدە ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى بايان قىلىنماستىن، ئاپتورنىڭ ئېچكى ھىسسىياتى ئاساس قىلىنىدۇ، مۇنداق ئەسەرلەرنمۇ رىيال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى دېيىشكە بولامدۇ؟ دەپ سورايدۇ. جاۋاپ شۈكى، شائىرنىڭ، مۇزىكانتنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتى ئۆزلۈكىدىن قۇرۇقتىن - قۇرۇق چىقمايدۇ. لىرىك شېئىرلاردا ئىجتىمائى تۇرمۇش بىۋاسته سۈرەتلەنمىگەن بولسىمۇ، لېكىن رىيال ئىجتىمائى تۇرمۇش يازغۇچىنىڭ ئىدىيىسىگە تەسىر قىلغاچقا يازغۇچى ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن ئالغان شۇ تەسىرات ۋە چۈشەنچە - تۇيغۇسىنى لىرىك شېئىر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. شائىرنىڭ شېئىرىدا ئىجتىمائى تۇرمۇشقا بولغان پوزىتسىيىسى، مۇھەببەت - نەپرىتى ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن، ۋەتەنپەرۋەر ئوت يۈرەك شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ «خىيالچان تىلەك» دىگەن شېئىرىدىن بىرنەچچە مىسرانى مىسالغا ئالايلى:

تېڭىرقىمايمەن دوستلار، تىلەيمەن ئالى تىلەكلەرنى،
چۈشۈرمەيمەن كۆرەش دەپ تۇرگەن بىلەكلەرنى.
.....
سويگۇ دېڭىز چوڭقۇرلۇغىدا مەن قاينام تۇرسام،
ئۇسسۇلۇغۇم قانداق قانسۇن ئىچىپ كىچىك كولچەكلەرنى.

بۇ شائىرنىڭ ئومۇمىنىڭ ئاخىرىدا ئېلان قىلىنغان يالقۇنلۇق لىرىك شېئىرى بولۇپ، 1945 - يىلى ئاقسۇدا يېزىلغان، ئۇ بۇ شېئىرىدا ئاقسۇدا تۇرۇپ ئىلىدا قوزغالغان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىغا چوڭقۇر تىلەكداشلىق بىلدۈرىدۇ. گومىندانىڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۆرەشته قورقۇپ تۇرۇشنىڭ، ھىلە - مىكىرلەر ئالدىدا باش ئېگىشنىڭ نومۇس ئىكەنلىگىنى كورسىتىپ، خەلق ئازاتلىغى ئۈچۈن يەڭنى تۇرۇپ، كوكرەك كېرىپ كۆرەشكە ئاتلانغانلىغىنى، ئۇلۇغ غايە ئۈچۈن تالالمۇالغان يولىدىن قىلچە تايمايدىغانلىغىنى جاكارلىدى. ئۇنىڭ بۇ شېئىرىدا كۆرەش ئۈچۈن بەل باغلىغان مىليونلىغان ئوت يۈرەك ياشلارنىڭ ئورتاق ئىرادىسى نامايەن قىلىندى.

بىزگە مەلۇم، لىرىك شېئىر ئومۇمەن قىسقىراق يېزىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭدا ۋەقەنىڭ بىر پۈتۈن جەريانىنى تەپسىلى بايان قىلمىشقا، شۇنداقلا پېرسۇناژنىڭ بىر پۈتۈن خاراكتېرىنى پىروزا ئەسەرلىرىدىكىدەك مۇكەممەل ھەم تەپسىلى تەسۋىرلەپ ئولتۇرۇشقا بولمايدۇ.

ئۇنىڭدا پېرسۇناژ خاراكتېرىدىكى مەلۇم خۇسۇسىيەت ياكى مەلۇم تەرەپنىلا ئىپادىلەپ بېرىشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

① «ماۋزېدۇڭ ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدا» مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

ئاقارغان يۈز، قىيىلغان قاش، قۇيۇلغان ياش،
كېسىلگەن باش، چۈۋۈلغان چاچ، توكۈلگەن قان؛
تىتىلغان تەن، تۆگۈلگەن مۇشت، كىردىشكەن چىش،
پۈتمەس غەزەپ ئىزى بولۇپ چىقتى بۇ جان.

شائىر ئەنۋەر ناسىرىنىڭ «ئولۇم ئالدىدا» ناملىق بۇ شېئىرىدا ئىنقىلاۋىي جەڭچىنىڭ جان ئۈزۈش ئالدىدىكى لىرىك ھېسسىياتى يېزىلغان بولۇپ، شائىرنىڭ ئولۇمدىن قورقماي-دېغانلىغى گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

يالغۇز لىرىك شېئىرلاردىلا ئەمەس، بەلكى لىرىك نەسىرى ئەسەرلەردىمۇ رىيال تۇرمۇش ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق يازغۇچىسى ماۋدۇنىنىڭ «سۇۋادان تېرەككە مەدھىيە» ناملىق لىرىك نەسرى ئەسىرىدە، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي رايونلىرىدا قاتارلىشىپ ئوسكەن سۇۋادان تېرەكلەر يېزىلىدۇ. يازغۇچى «سۇۋادان تېرەك» نى جۇڭگو كومۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، شىمالىي جۇڭگو تۇزلەڭلىكىدە دۇشمەن بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلىپ، قان بىلەن يېڭى جۇڭگو تارىخىنى يازغان قەيسەر قەھرىمان ئىنقىلاۋىي ھەربىلەر، دۇشمەن ئارقا سېپىدە ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىپ ئۇزۇن يۇرتنى مۇھاپىزەت قىلغۇاتقان قاراۋۇل جەڭچىلەر ۋە شىمالدىكى دېخانلارنىڭ سىمۇولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى جان تىكىپ كۈرەش قىلىۋاتقان ئېلىمىز ھەربىي ۋە خەلقلىرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى مەدھىيىلەيدۇ. ئاپتورنىڭ بۇ يەردىكى لىرىك ھېسسىياتى ئۇنىڭ سۇبېكتىپ خىيالىدىن ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان ئەمەس، بەلكى خەلقىمىزنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىۋاتقان رىيال تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان.

مۇزىكا سەنئىتىمۇ مۇزىكانتنىڭ رىيال تۇرمۇشتىن ئىلھىملىنىپ ھېسسىياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كۆچلۈك لىرىك ھېسسىياتقا ئىگە سەنئەت تۈرىدۇر. ئۇ رىيال تۇرمۇشتىن ئېلىنىپ، رىيال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. «تاشۋاي» مۇزىكىسى تاشۋاي①غا ئوخشاش ناھرات ئەمگەكچىلەرنىڭ جاپا-مۇشەققەتلىك سەرگۈزەشتىلىرىنى ھەمدە ئازات، بەختىيار ھاياتقا بولغان قىزغىن تەلپۈنۈشىنى كىشىلەرنى ھاياجانلاندۇرارلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئۇنداق بولسا، ئاساسەن تاغ-دەريالار، گۈل-چىمەنلەر، ئوسۇملۇكلەر، جانىۋارلار ۋە ھەر خىل كورۇنۇشلەر تەسۋىرلەنگەن ئەسەرلەرمۇ رىيال تۇرمۇشنى ئۇزىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش ئوبېكتى قىلامدۇ؟ ئەلۋەتتە، مۇنداق ئەسەرلەرمۇ رىيال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى بولىدۇ. چۈنكى ئاپتورلار پەقەت تەبىئەت مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەش ئۈچۈنلا تەبىئەت مەنزىرىسىنى تەسۋىرلىمەيدۇ، بەلكى مەنزىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۇزلىرىنىڭ لىرىك ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ «مېيخۇا گۈلگە مەدھىيە» ناملىق شېئىرى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭ بۇ شېئىرىدا قارىماققا قىش-زىمىستاندا ئېچىلغان مېيخۇا گۈلىنى تەسۋىرلىگەندەك تۇرسىمۇ، ئەمىلىيەتتە جاپا-مۇشەققەتلىك

① تاشۋاي — ئاتاقلىق مۇزىكانت، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەردە ئوتكەن.

كۆرەش شارائىتىدا مەزمۇت قەد كوتىرىپ تۇرىدىغان، جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىپ غەلىبە قازىنىدىغان، ئىنقىلاۋىي غەلىبىگە ئېرىشكەندە مەغرۇرلانمايدىغان پۇرولېتارىيات ئىنقىلاپچىسىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىپ مول تۇرمۇش مەزمۇنىنى ئىپادىلىگەن.

شائىرلار تەبىئەت لىرىكىسى ئارقىلىق ئوز ۋەتىنىنىڭ تەبىئى گۈزەللىگىنى ھەم مۇھىت شارائىتىنى تەسۋىرلەپ، ۋەتەننىڭ تاغ-دەريالىرىنى ۋە گۈزەل مەنزىرىلىرىنى تولۇپ تاشقان ئىشتىياق بىلەن سۈرەتلەيدۇ. ئۇلار تەبىئەتنىڭ ئوز كورۇنۇشى بويىچىلا تەسۋىرلىمەستىن، بەلكى ئۇنىڭغا ئوز ئىدىيىسى ۋە كوز قارىشىنى سىڭدۈرۈش بىلەن ۋەتىنىگە ھەم جەمىيەتكە بولغان قارىشىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇنداق ھالەت شائىر ياكى يازغۇچىنىڭ ئېنىق لىرىكىلىرىدىمۇ ئەكس ئېتىدۇ (ئېنىقتىم ــ شائىرنىڭ ئوز شەخسى سەرگۈزەشتىلىرى، كەچۈرمىلىرى توغرىسىدىكى لىرىكىسى).

يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك لىرىك شېئىر، لىرىك نەسىرى ئەسەر، مۇزىكا، تەبىئەت مەنزىرىسى تەسۋىرلەنگەن ئەسەرلەر ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى. ئۇلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئوزىنىڭ تەسۋىرلەش ئوبېكتى قىلغان ئىكەن، ئۇنداقتا رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئۇدۇلمۇ-ئۇدۇل، بىۋاستە ھالدا بايان قىلىپ بېرىشنى ئاساس قىلىدىغان «ئانا»، «پولات قانداق تاۋلاندى»، «ئالتۇن يۇلتۇز»، «ياش گۋاردىيە»، «سپارتاك»، «قىزىل راۋاقتىكى چۇش»، «كۆرەشچان يىللار»، «غۇنچەم»، «قايىنام ئورکشى»..... قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىگىدە ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى بىۋاستە تەسۋىرلەش ئوبېكتى قىلغانلىغىدا شەك-شوبھە يوق. ئۇلارنىڭ قايسىسى بولمىسۇن بەلگىلىك تارىخىي دەۋردىكى رېئال ئەھۋالنى ئاساس قىلغان ھالدا مەيدانغا كەلگەن. ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي تۇرمۇش بولمايدىكەن، ئەدەبىيات-سەنئەتمۇ بولمايدۇ. ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى خۇددى بېلىق بىلەن سۇنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ." 4 كىشىلىك گۇرۇھ" ئەدەبىيات-سەنئەت بىلەن تۇرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئاستىن-ئۇستۇن قىلىپ، "3 نى گەۋدىلەندۈرۈش"، "تېمىنى ئالدىن بەلگىلەش"، "ھەقىقى ئىش ۋە ھەقىقى ئادەملەرنى يېزىشقا قارشى تۇرۇش" قاتارلىق ئىدىيالىستىك سەپسەتىلەرنى كۆچەپ تەرغىپ قىلدى. ئۇلارنىڭ مەقسىدى ئەدەبىيات-سەنئەتنى ئوزلىرى ئويدۇرۇپ چىققان قېلىپقا سېلىپ، ھوقۇق تارتىۋېلىش مۇددىاسى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. بىز ماركسىزملىق ئەدەبىيات-سەنئەت نۇقتىسىنەزىرى، مەيدانى ھەم ئۇسۇلىنى پۇختا ئىگەللەپ ئەدەبىياتنىڭ تۇرمۇش بىلەن مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى ھەر خىل خاتا سەپسەتىلەرگە قارشى تۇرۇشىمىز لازىم.

2. "مەنبە" ۋە "ئېقىن"

ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى، ئۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى مەنبە قىلىدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭ «يەنئەن ئەدەبىيات-سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سوزلەنگەن نۇتۇق» دىگەن ئەسىردە: "خەلق تۇرمۇشىدا ئەدەبىيات-سەنئەتكە خام ئەشيا بولىدىغان قېزىلما بايلىقلار مەۋجۇت، بۇلار تەبىئى ھالەتتىكى نەرسە. خام نەرسە، لېكىن ئەڭ جانلىق، ئەڭ مول، ئەڭ ئاساسىي نەرسە؛" ئىجتىمائىي تۇرمۇش "بارلىق ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ پۇتمەس-تۇگىمەس بىردىن-بىر مەنبەسىدۇر. بۇلار بىردىن-بىر مەنبەدۇر. چۇنكى مۇشۇنداق

مەنبەلا بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭدىن باشقا ئىككىنچى مەنبە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس" ①دەيدۇ. بۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەت بىلەن تۇرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدىكى ئىلمىي بايان. لېنىن: «ماتېرىيالىزىم ۋە تەجرىبە تەنقىتچىلىگى» دېگەن ئەسىرىدە: "ئىنكاس قىلىنغۇچى بولمىسا، ئىنكاس قىلغۇچىمۇ بولمايدۇ، ئىنكاس قىلىنغۇچى ئىنكاس قىلغۇچىغا بېقىنمىغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋېرىدۇ" دەپ كۆرسەتكەنىدەك، ئىجتىمائى تۇرمۇش بولمىسا، شۇ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەدەبىيات ـ سەنئەتمۇ بولمايدۇ.

ئىجتىمائى تۇرمۇش ـ مەنبە، ئەدەبىي ئەسەرلەر، جۈملىدىن قەدىمقى، ھازىرقى، جۇڭگونىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ ئەسەرلىرى ھەممىسى "ئېقىن". يازغۇچىلارنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنى ئىجات قىلىشىدا ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن ئىبارەت مۇشۇ بىرلا مەنبە بولىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا مەنبەنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن ئايرىلىپ قالىدىكەن، مەنبەسىز سۇ، يىلتىزسىز دەرەخكە ئايلىنىپ قالىدۇ. ئىجتىمائى تۇرمۇش گويا بىر بۇلاق بولسا، شۇ بۇلاقتىن چىققان سۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى بولىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائى تۇرمۇش ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مەنبەسى بولۇپ، يازغۇچى، سەنئەتكارلار ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنى يارىتىش ئۈچۈن مۇشۇ مەنبەگە يەنى كەڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش ئىچىگە بېرىشى كېرەك. مۇشۇ نۇقتىدا يولداش ماۋ زېدۇڭ: "جۇڭگونىڭ ئىنقىلاۋىي ئەدەبىلىرى ۋە سەنئەتكارلىرى، ياراملىق ئەدەبىلىرى ۋە سەنئەتكارلىرى ئاممىغا ئارىلىشىغا بېرىشى لازىم. ئۇزاققىچە، شەرتسىز ھالدا ۋە جان ـ دىلى بىلەن ئىشچى ـ دېخان، ئەسكەرلەر ئاممىسى ئارىلىشىغا بېرىپ، ئوتتەك قىزىق كۆرەش ئىچىگە بېرىپ، بىر ـ دىن ـ بىر، ئەڭ كەڭ ۋە ئەڭ باي مەنبەگە بېرىپ، بارلىق كىشىلەرنى، بارلىق سىنىپلارنى، بارلىق ئاممىنى، جانلىق تۇرمۇش ۋە كۆرەشنىڭ بارلىق شەكىللىرىنى، ئەدەبىيات ۋە سەنئەتنىڭ بارلىق ئېپتىدائى ماتېرىياللىرىنى كۆزىتىش، ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە تەھلىل قىلىش لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا، ئىجادىيەت جەريانىغا قەدەم بېسىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ"② دەپ كۆرسىتىدۇ.

بەزىلەر ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مەنبەسى ئىجتىمائى تۇرمۇش ئىكەنلىگىنى ئىنكار قىلىپ، قەدىمقىلارنىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ ئەسەرلىرى مەنبە بولىدۇ، دېگەن قاراشنى تەرغىپ قىلىدۇ. ئۇلار ئالدىنقىلار قالدۇرۇپ كەتكەن ئەسەرلەر ۋە چەتئەللەرنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ، ئۇلار ئارىسىدىكى مېغىزلىق جايلارنى ئېلىپ، تەقلىت ئىجات قىلىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. كلاسسىك ئەسەرلەرنى ۋە چەتئەللەرنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىشنى تەۋسىيە قىلىش خاتا ئەمەس. لېكىن ئۇ خىل ئەسەرلەرنى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ مەنبەسى قىلىش خاتا. بۇنداق بولغاندا، ئاساسلىق بولمىغان تەرەپ ئاساس بولۇپ قېلىپ "ئېقىن" "مەنبە" بولۇپ قالىدۇ. ئىجتىمائى تۇرمۇش ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ بىردىن ـ بىر مەنبەسى. قەدىمقى زامانىنىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ ئەسەرلىرى بولسا بۈگۈنكى ئىجادىيىتىمىز ئۈچۈن ئەينەك بولىدۇ، ئۇ ھەرگىز مەنبە بولالمايدۇ. چۈنكى قەدىمقى زامانىنىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ ئەسەرلىرىمۇ ھەرگىز قۇرۇقتىن قۇرۇق قۇراشتۇرۇلغان بولماستىن، بەلكى بەلگىلىك دەۋردىكى ئىجتىمائى تۇرمۇش ئاساسىدا

① «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 3 ـ توم، ئۇيغۇرچە نەشرى 126 ـ، 127 ـ بەتلەر.

② «ماۋ زېدۇڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 132 ـ بەت.

مەيدانغا كەلگەن. ئۇ ئەسەرلەرنىڭمۇ ئاساس قىلغان ئوز مەنبەسى بولىدۇ.

يازغۇچىلار تارىخىي تېمىدىكى ئەسەرلەرنى ياراتقانىدىمۇ قەدىمقى زاماندىكى ئەسەرلەرنى ئىجادىيەت مەنبەسى قىلالمايدۇ. ئۇلار ھازىرقى رىيال تۇرمۇش بىلەن پىشىشق تونۇشۇش ۋە ئالاقىدار تارىخىي شەخسلەر ۋە ۋەقەلەرنى تەھلىل قىلىپ، تەتقىق قىلىپ، مۇئەييەن تارىخىي دەۋردىكى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ قانۇنىيىتى، خۇسۇسىيىتىنى ئىگەللەش ئارقىلىق ئىجات قىلىدۇ. مەسىلەن، يازغۇچى ياۋ شۇبىننىڭ تارىخىي رومان «باھادىر شاھ لى زىچېڭ»نىڭ ئىجات قىلىش جەريانىنى ئالساق، ياۋ شۇبىين بىر تەرەپتىن، خېنەن يېزىلىرىنىڭ تۇرمۇشى، شەنشى، بېيجىڭ قاتارلىق جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى، مۇھىتى، مەنزىرىسى، ئادەملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئادەتلىرى قاتارلىقلارنى چوڭقۇر ئىگەللىگەن، يەنە بىر تەرەپتىن، مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە ئائىت تارىخ ۋە ئالاقىدار جايلار تەزكىرىسى قاتارلىق ماتېرىيالىلارنى كەڭ تۇردە كورگەن ھەمدە بۇ تارىخىي ماتېرىياللارنى ماركسىزملىق نۇقتىسىنەزەر بىلەن تەكشۈرۈپ ئىلغان. ئاندىن مۇشۇ ئاساستىلا بەددى پىكىر يۇرگۈزۈپ، تارىخىي چىنلىق بىلەن بەددى چىنلىقنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئارقىلىق بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىققان. بۇنىڭدىن كورۈشكە بولىدۇكى، قەدىمقى زاماندىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى ھېچقاچان تارىخىي ھەكايە - رومانلار ئۇچۇن ئىجادىيەت مەنبەسى بولالمايدۇ. تارىخىي تېمىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر، ئوخشاشلا، مۇئەييەن تارىخىي تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. قىسقىسى، قەدىمقى زامانىنىڭ، چەتئەللەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى بىزنىڭ ھازىرقى كۇندىكى ئىجادىيىتىمىزنىڭ مەنبەسى بولالمايدۇ. ئەگەر "ئېقىن"نى "مەنبە"نىڭ ئورنىغا دەسستىدىغان بولساق، يازغۇچىلار خەلق تۇرمۇشىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ، رىيال تۇرمۇشتىن يىراقلىشىپ، نوۋەتتىكى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئەسەرلەرنى يارىتالمايدۇ.

"مەنبە" بىلەن "ئېقىن"نىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش، ھەرگىز "ئېقىن" نىڭ مۇھىملىغىغا سەل قارىغانلىق بولمايدۇ. "ئېقىن" — قەدىمقى دەۋرىنىڭ، چەتئەللەرنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى، ئالدىنقىلار ئوزلىرىنىڭ شۇ ۋاقىت، شۇ زاماندىكى تۇرمۇشىغا ئاساسەن ياراتقان ئەسەرلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى رىيال تۇرمۇشنى ھەقىقى ئەكس ئەتتۇرگەنلىگىنى ئۇگىنىش، ئۇلارنىڭ ئاجايىپ ئۇستۇن بەدىئى ماھارىتىنى ئۇگىنىش لازىم. بىزدە ئۇزۇندىن بۇيان ساقلانغان "ئېقىن" نىڭ رولىغا سەل قارايدىغان خاھىشنى تۇگىتىشىمىز، كوپرەك كىتاپ كورۇشىمىز، بىلىم دائىرىمىزنى كېڭەيتىشىمىز لازىم. ئەگەر بىر تەرەپلىملىك ھالدا "ئېقىن" نىڭ رولىغا سەل قارساق، بۇ ئىجادىيەتكە ياماق ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرىدۇ.

بىز ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ مەنبەسى ۋە ئېقىنى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا ئەلۋەتتە ئەدەبىيات - سەنئەت بىلەن ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ دىيالېكتىك مۇناسىۋىتىنى چوڭقۇر چۇشىنىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىز زورۇر.

2 - §. ئەدەبىيات ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ يازغۇچىلار مىڭسىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى

1. تۇرمۇش چىنلىغى ۋە بەدىئى چىنلىق

بىز يۇقۇردا، ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بىردىن - بىر مەنبەسى، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بولسا بەلگىلىك ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ كىشىلەر مىڭسىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. مۇشۇ دېگەنلىرىمىزگە ئاساسلىنىپ يەنە، ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئوزى ئەدەبىيات - سەنئەتتۇر، ياكى رېئال تۇرمۇش ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى ئىچىگە شۇ پېتىچە كۆچۈرۈلۈپ قويۇلىدۇ دېسەك بولامدۇ؟ بولمايدۇ. بىز شۇنداق قارايمىزكى: ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۇرۇشى ھەرگىزمۇ ئەينەكتە شەيئىلەرنىڭ ئەكس ئەتكىنىگە ئوخشاش، نىمە بولسا شۇنداق ئەينەن بولمايدۇ، بەلكى ئۇنىڭدا يازغۇچىنىڭ مىڭسىدىن ئىبارەت پىشىقلاپ ئىشلەش زاۋۇدىنىڭ رېئال تۇرمۇشتىن توپلانغان ھەر خىل ماتېرىياللارغا قارىتا تالاش، ئومۇملاشتۇرۇش، پىششىقلاپ ئىشلەش، ئوزگەرتىش، مەركەزلەشتۈرۈش قاتارلىقلارنى ئېلىپ بېرىشى ئارقىلىق ئەملىي تۇرمۇشقا قارىغاندا تېخىمۇ چىن، تېخىمۇ تىپىك بولغان يېڭى تۇرمۇش كارتىنىسى، مۇكەممەل بەدىئى ئوبراز يارىتىپ چىقىلىدۇ. شۇڭا ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن بەدىئى چىنلىق ئەملىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تۇرمۇش چىنلىغىغا ئوخشىمايدۇ. بەدىئى چىنلىق بىلەن تۇرمۇش چىنلىغىنىڭ ئوخشىمايدىغانلىغى مەسىلىسىدە قەدىمقى يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل مۇنداق دېگەن: "تارىخچىلار بىلەن شائىرلارنىڭ پەرقى، بىرسىنىڭ نەسىر بىلەن شۇغۇللانغانلىغى، بىرسىنىڭ نەزمىي ئەسەرلەر بىلەن شۇغۇللانغانلىغىدا ئەمەس. ئىككىسىنىڭ پەرقى، بىرسىنىڭ بولۇپ ئوتكەن ئىشلارنى بايان قىلغانلىغىدا، بىرسىنىڭ پەيدا بولۇش ئېھتىمالى بولغان ئىشلارنى تەسۋىرلىگەنلىگىدە، شۇڭلاشقا شېئىر يېزىشتىن ئىبارەت بۇ خىل ھەركەت تارىخ يېزىشقا قارىغاندا تېخىمۇ باي پەلسەپىۋى پۇراقتا ئىكە بولىدۇ. ئۇنىڭغا تېخىمۇ قاتتىق مۇئامىلە قىلىنىدۇ. چۈنكى شېئىرىيەتتە بايان قىلىنغان ئىشلار تېخىمۇ ئومۇمىي خاراكتېر ئالىدۇ. تارىختا بولسا ئايرىم ئىشلار بايان قىلىنىدۇ". بۇ دېگەنلىك، تارىختا ئەملىي بولغان ۋەقەلىكلەر، تۇرمۇشتىكى ھەقىقى ئادەم، ھەقىقى ئىشلار ۋە ئەملىي پاكىتلار يېزىلىدۇ، ئەدەبىيات - سەنئەتتە بولسا تۇرمۇشنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئاساسلىنىپ، بولۇش ئېھتىمالى بولغان يا ئۇنداق، يا مۇنداق ئىشلار يېزىلىدۇ، دېگەنلىكتۇر. مەسىلەن، بىز رەسمىي تارىخىي كىتاپ، تارىخىي ماتېرىياللاردىن كورۇپ ئوتكەن ئادەم، ۋەقەلىكلەرنىڭ ھەممىسى تارىختا ئەملىي بولۇپ ئوتكەن. لېكىن «غېرىپ - سەنەم» دېكى غېرىپ، سەنەم، شاھى ئاببباس، ئابدۇللا شائىرى، جالالىدىن مولللا: «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» تېكى جىيا باۋيۈي، لىن دەييۈي قاتارلىق ئادەملەرگە كەلسەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئەسەرلەر ئاپتورلىرىنىڭ بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىشى ئارقىلىق بارلىققا

كەلتۈرۈلگەن. ئەمىلىيەتتە، رىيال تۈرمۈشتا مۇشۇنداق ئادەملەر ئوتكەن، ياكى قەدىمقى تارىخىي خاتىرىلەر ئىچىدە مۇشۇنداق ئادەملەرنىڭ ئوتكەنلىگى يېزىلغان، دەپ ھىچكىم ئېيتالمايدۇ. بۇنىڭدىن بەدىى چىنلىق بىلەن تۈرمۈش چىنلىغىنىڭ بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغانلىغىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇنداق بولسا بەدىى چىنلىق ۋە تۈرمۈش چىنلىغى دىگەن نىمە؟

ئەدىبىي ئەسەرلەردە تۈرمۈشنىڭ ماھىيىتى، قانۇنىيىتى ياكى تۈرمۈشنىڭ ماھىيىتى بىلەن قانۇنىيىتىنىڭ مەلۇم تەرەپلىرى بەدىى يول بىلەن ئىپادىلەپ بېرىلىشى لازىم. ئەدىبىي ئەسەرلەردە تۈرمۈشنىڭ بۇ خىل ماھىيىتى،قانۇنىيىتى ياكى بۇ خىل ماھىيەت، قانۇنىيەتنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىنى ئىپادىلەش رىيال تۈرمۈش ئاساسىدا ئومۇملاشتۇرۇش، مەركەزلەشتۇرۇش، پىششىقلاپ ئىشلەش ئارقىلىق ئىجات قىلىپ چىقىلغان بەدىى ئوبراز ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ. ئەدىبىي ئەسەرلەردىكى مانا مۇشۇ تۈرمۈش ئاساسىدا ئومۇملاشتۇرۇش، مەركەزلەشتۇرۇش، پىششىقلاپ ئىشلەش ئارقىلىق ئىجات قىلىپ چىقىلغان بەدىى ئوبرازنىڭ ئىجتىمائى تۈرمۈشنىڭ ماھىيىتى، قانۇنىيىتى ياكى بۇ ماھىيەت، قانۇنىيەتنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىنى چىنلىق بىلەن ئىپادىلەپ بېرىشى ئەدىبىيات نەزىرىيىسىدە بەدىى چىنلىق دەپ ئاتىلىدۇ.

تۈرمۈش چىنلىغى دىگىنىمىز: ئىجتىمائى تۈرمۈشتا ئەمىلىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەقىقى ئادەم، ھەقىقى ئىشلار، بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي ئېقىم ۋە ئاساسىي بولمىغان ئېقىم، ماھىيەتلىك ۋە ماھىيەتسىز نەرسىلەر، تاسادىپى ۋە مۇقەررەرلىككە ئىگە ھەر خىل شەيئىلەر بولىدۇ. بۇ ناھايىتى باي، خىلمۇ - خىل، لېكىن تارقاق، چېچىلاڭغۇ، پىششىقلاپ ئىشلەنمىگەن نەرسە بولۇپ، بەدىى چىنلىقنىڭ ئاساسىدۇر.

ئەدىبىي ئەسەرلەردە رىيال تۈرمۈشنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە رىيال مۇناسىۋەتلەرنى چىنلىق بىلەن قايتا كورسىتىش تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭا يازغۇچىلار بەدىى چىنلىققا يېتىش ئۈچۈن ھەرقاچان ئەنە شۇ تارقاق، چېچىلاڭغۇ، تەبىى ھالەتتىكى تۈرمۈش چىنلىغىنى ئاساس قىلىدۇ. تۈرمۈش چىنلىغىنى ئوز ئەسەرلىرىدىكى بەدىى چىنلىقنىڭ كېلىش مەنبەسى قىلىدۇ. لېكىن بىز مۇشۇ سوزىمىز بىلەن بەدىى چىنلىقنىڭ ئوزى تۈرمۈش چىنلىغىنىڭ ئوزىدۇر، دەپ قارىساق بولامدۇ؟ بولمايدۇ چۈنكى بەدىى چىنلىق تۈرمۈش چىنلىغىنى ئوزىنىڭ بارلىققا كېلىش مەنبەسى ۋە ئاساسى قىلسىمۇ، لېكىن ئۇ تۈرمۈش چىنلىغىنىڭ ئوزى ئەمەس. ئۇنىڭ بىلەن تۈرمۈش چىنلىغى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى زور ئارىلىق ۋە پەرق بار. بۇ ئارىلىق ۋە پەرق ئومۇمەن ئېيتقاندا توۋەندىكى 4 جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

1. تۈرمۈش چىنلىغى يۇقۇرىدا كورسىتىپ ئوتكىنىمىزدەك، رىيال تۈرمۈشتىكى ئەمىلىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەمىلىي ئادەم، ئەمىلىي ئىشلارغىلا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇ كوپىنچە تارقاق، چېچىلاڭغۇ، تاسادىپى نەرسىلەر بىلەن تولغان بولىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى ھادىسىلەر مەلۇم دەرىجىدە بەزى ماھىيەت، مەنىلەرنى ئىپادىلەپ بېرەلىسىمۇ، يەنە بەزى نەرسىلەر ماھىيەتنى ئانچە ياخشى ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ. ئۇ مانا مۇشۇنداق تاسادىپىلىق بىلەن مۇقەررەرلىك، ماھىيەتلىك نەرسىلەر بىلەن ماھىيەتسىز نەرسىلەرگە تولۇپ كەتكەنلىكتىن، يازغۇچىلار ئۇنى شۇ پېتىچە ئەسەر ئىچىگە كوچۇرۇپ

ئەكىرمەيدۇ، بەلكى بۇ خىل ھادىسىلەرگە قارىتا تالىلاش، مەركەزلەشتۈرۈش، ئومۇملاشتۇرۇش، توقۇلما قىلىش قاتارلىقلارنى ئېلىپ بېرىپ، يەنى تېپىكلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئاخىرى تۈرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان كونكرېت، جانلىق بەدىئى تىپىنى بارلىقىقا كەلتۈرىدۇ. شۇنداق قىلىپ بەدىئى چىنلىقىقا يېتىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تۈرمۇش چىنلىغى تۈرمۇشتىكى تەبىئى ھالەتتىكى نەرسىلەرگە؛ بەدىئى چىنلىق بولسا، رېئال تۈرمۇشنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى، مەركەزلەشتۈرۈلۈشى ۋە تۈرمۇشنىڭ بەلگىلىك ماھىيىتى بىلەن قانۇنىيىتىنىڭ ئىپادىلەپ بېرىلىشىگە قارىتىلغان.

2. تۈرمۇش چىنلىغى پەقەت پاكىتلار جەھەتتىكى چىنلىققىلا قارىتىلغان. ئەمىلىيەتتىمۇ ئۇ پاكىتلار جەھەتتىن ئەدەبىياتتىكى چىنلىققا قارىغاندا تېخىمۇ چىن، تېخىمۇ بايى، تېخىمۇ ھەقىقى بولىدۇ. لېكىن رېئال تۈرمۇشنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ چۈشەندۈرۈپ بېرىش، رېئال تۈرمۇشتىكى تۈپ ماھىيەتلىك زىددىيەت-كۆرەشلەرنى ماھىيەت جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش، تۈرمۇشنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى چۈشەندۈرۈش جەھەتلەردە، ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىپادىلەنگەن چىنلىق يازغۇچىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى، بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئوتكۈزۈشى ۋە تالالىشى ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلگەچكە، تۈرمۇشتىكى پاكىتلار جەھەتتىكى چىنلىققا قارىغاندا تېخىمۇ چىن، تېخىمۇ تېپىك بولىدۇ.

3. تۈرمۇش چىنلىغى تەبىئى ھالەتتىكى نەرسە بولغانلىقتىن، ئۇ، يازغۇچىلارنىڭ سۇبېكتىپ باھاسىنى ئوز ئىچىگە ئالمايدۇ. لېكىن، بەدىئى چىنلىق مۇقەررەر ھالدا يازغۇچىنىڭ تۈرمۇشقا بولغان باھاسىنى، باھاسى بولغاندىمۇ توغرا باھاسىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. چۈنكى، ئەدەبىيات يازغۇچىلارنىڭ مۇئەسسەدىن ئىبارەت پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇدىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلىدىغان بىر خىل ئالاھ فورمىسى. نېمىنى يېزىش، نېمىنى يازماسلىق، قانداق يېزىش ۋە يازماسلىق قاتارلىق مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسىدە يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ باھاسىنىڭ يېتەكچى ئورۇندا تۇرماسلىغى مۇمكىن ئەمەس. يازغۇچىنىڭ تۈرمۇشقا بولغان پوزىتسىيىسى، تونۇشى ئوخشاش بولمىغانلىغى ئۈچۈن، ئەسەرگە سىڭدۈرگەن ئىدىيۇى ھىسسىياتى، تۈرمۇش ھەققىدىكى باھاسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئەگەر يازغۇچىنىڭ ئىدىيۇى ھىسسىياتى، باھاسى توغرا بولمايدىكەن، يېزىپ چىققان ئەسىرى تۈرمۇشنىڭ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتىنى ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق ئەسەرلەرنى بەدىئى چىنلىققا يەتكەن ئەسەرلەر دەپ ئېيتىشقىمۇ بولمايدۇ. بەدىئى چىنلىققا يېتىشنىڭ ئەڭ مۇھىم شەرتلىرىدىن بىرى، يازغۇچىنىڭ ئىدىيۇى ھىسسىياتى بىلەن باھاسىنىڭ ئىلمىي، توغرا بولۇشى، يازغۇچىلارنىڭ ئىدىيۇى ھىسسىياتى، تۈرمۇشقا بولغان باھاسى ئىلمىي، توغرا بولغاندا، ئاندىن ئوز ئەسەرلىرىنى بەدىئى چىنلىققا يەتكۈزەلەيدۇ. شۇڭا بەدىئى چىنلىق، مۇقەررەر ھالدا، يازغۇچىنىڭ توغرا باھاسىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ئوبېكتىپ بىلەن سۇبېكتىپنىڭ بىرلىگىدىن تەركىپ تاپىدۇ. ئۇنىڭدا بەلگىلىك مايىللىق بولىدۇ.

4. ئەدەبىياتتا ئىجادىيەتنىڭ خام ماتېرىيالى سۈپىتىدە ئىلىنغان پاكىت-ھادىسىلەر مەلۇم دەرىجىدە تېپىكلىككە ئىگە. لېكىن تۈرمۇشتىكى پاكىت-ھادىسىلەر مەيلى قانچە تېپىكلىككە ئىگە بولمىسۇن، ئۇ بەربىر كورونۇش جەھەتتىكى چىنلىق بولۇپ، ئۇنىڭدىن چىقىپ تۇرغان ئىدىيۇى ئەھمىيەتنىڭمۇ ئانچە روشەن، گەۋدىلىك بولۇشى ناتايىن.

لېكىن ئەدەبىياتتىكى بەدىئى چىنلىقتا ئىپادىلەنگەن ماھىيەت ئەسلىي پاكىتلاردىن چىقىپ تۇرغان ماھىيەت ۋە مەنىگە قارىغاندا تېخىمۇ روشەن ۋە گەۋدىلىك بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەدەبىياتتا دىيالېكتىكا چىنلىق پەقەت تۇرمۇش پاكىتلىرىغا ئۇيغۇنلىشىش ـ ئۇيغۇنلاشماسلىق جەھەتتىكى چىنلىق بولماستىن، بەلكى ئەڭ مۇھىمى، تۇر ـ مۇشنىڭ ماھىيەت جەھەتتىكى چىنلىغىنى ئىپادىلەپ بېرىش ـ بېرەلمەسلىك جەھەتتىكى چىنلىق. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە تۇرمۇش پاكىتلىرىغا ئۇيغۇنلىشىش ـ ئۇيغۇنلىشالماسلىقتەك ئەھۋاللارغا يول قويۇلسىمۇ، لېكىن تۇرمۇشنىڭ ماھىيەتلىك چىنلىغىغا ئۇيغۇنلىشالماسلىقىغا ياكى ئۇنى بۇرمىلاشقا يول قويۇلمايدۇ، مۇشۇ جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ بەدىئى چىنلىق ئەسلىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تۇرمۇش چىنلىغىغا ئوخشمايدۇ.

2. چىنلىق ـ ئەدەبىياتنىڭ جېنى

ئەدەبىياتتا، تۇرمۇش چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتى چىنلىق بىلەن ئىپادىلەپ بېرىلگەن ئەسەرلەرلا ئاكتىپ ئىجتىمائى ئۇنۇم پەيدا قىلالايدىغان ھەقىقىي بەدىئى قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەر ھساپلىنالايدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، چىنلىق ئەدەبىياتنىڭ جېنى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىي ئىجادىيەتتە چىنلىق مەسىلىسىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىنىشى لازىم.

ئەدەبىي ئىجادىيەتتە قانداق قىلغاندا بەدىئى چىنلىققا يەتكىلى بولىدۇ؟

ئەدەبىي ئىجادىيەتتە بەدىئى چىنلىققا يېتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن، يازغۇچىلار تۇرمۇشنى چىقىش نۇقتا قىلىشى، تۇرمۇشقا چوڭقۇر چوكۇشى، تۇرمۇشنى پىششىق ئۇگىنىشى ۋە تۇرمۇشنى توغرا تونۇشى، توغرا چۈشىنىشى لازىم. بەدىئى چىنلىق ئوبېكتىپ رىيال تۇرمۇشنىڭ بىرىنچى ئىكەنلىگىنى مۇقىملاشتۇرۇشنى ئالدىنقى تېما قىلىدۇ. ئەگەر ئەدەبىي ئىجادىيەتتە رىيال تۇرمۇشتىن ئايرىلغان ھالدا خالىغانچە ئىش قىلىنىدىكەن، تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگىلى بولمايلا قالماستىن، بەلكى تۇرمۇش بۇرمىلىنىشتەك ھادىسە كېلىپ چىقىدۇ.

يازغۇچىلار تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشتە پۈختا تۇرمۇش ئاساسىغا ئىگە بولۇشتىن سىرت، يەنە ئىلغار دۇنيا قاراشنى يېتەكچى قىلىشى لازىم. توغرا دۇنيا قاراش بولمايدىكەن، تۇرمۇشتىكى ئاساسىي ئېقىم بىلەن ئاساسىي بولمىغان ئېقىم، ماھىيەتلىك نەرسىلەر بىلەن ماھىيەتسىز نەرسىلەر، مۇقەررەرلىككە ئىگە نەرسىلەر بىلەن تاسادىپىي نەرسىلەر، گۈزەل نەرسىلەر بىلەن سەت نەرسىلەرنىڭ پەرقىنى ئاجراتقىلى بولمايدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە قانداق نەرسىلەرنىڭ يېزىلىشى، قانداق نەرسىلەرنىڭ يېزىلماسلىغى، نېمە ئۈچۈن ئۇنداق يېزىش، نېمە ئۈچۈن بۇنداق يازماسلىق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەڭ ئاخىرقى ھىساپتا يازغۇچىلارنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ قانداقلىغىغا بېرىپ تاقىلىدۇ. دۇنيا قاراشنىڭ ئوخشماسلىغى سەۋەبلىك، بەزى يازغۇچىلار كورونۇشتىكى چىنلىقنىلا قوغلىشىپ، بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا تەپسىلاتلار تەسۋىرىنىڭ "ئەينەن" لىگىگىلا ئۆزلىرىنى زورلىسا ۋە ياكى كورگەن ـ بىلگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنىلا خاتىرىلەپ

قويۇپ ئەسەرنى ئاجايىپ - غارايىپ ماتېرىيال خالتىسىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇش بىلەن شۇغۇلىنىسا، بەزى يازغۇچىلار قۇرۇق توقۇلما ۋە ئاجايىپلاشتۇرۇشقا ئۇزلىرىنى زورلاپ، ئەدەبىيات بىلەن تۇرمۇشنى بىر بىرىدىن ئايرىپ تاشلاش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇخىل خاھىشلارنىڭ ھەممىسى ئەدەبىياتنىڭ تۇرمۇشنى توغرا ئەكس ئەتتۇرۇش قانۇنىيىتىگە خىلاپ. ماركسزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزىرىيىسىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە قويغان ئاساسىي تەلۈى "چىنلىقنى يېزىش"، "تۇرمۇشنى" "چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەپ" تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى، تەرەققىيات يۇزلىنىشىنى ئېچىپ بېرىش. بۇ تەلەپكە يېتىشنىڭ يولى — توغرا دۇنيا قاراشنى تىكلەش، تۇرمۇشنىڭ قانۇنىيىتى ۋە مۇقەررەر يۇزلىنىشىنى ئېنىق كورۇپ، شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئىگەللەپ، ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئەملىي تۇرمۇشتا قارىغاندا تېخىمۇ چىن، تېخىمۇ تېپىك بەدىي ئوبرازنى بارلىققا كەلتۈرۈش، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى توغرا ۋە ئاكتىپلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇش. قەدىمقى دەۋرلەردە ئوتكەن يازغۇچىلارنىڭ دۇنيا قارىشىدا بەزى چەكلىملىكلەر بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ چىنلىققا بولغان تونۇشى ۋە تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۇرۇشىدە بۇنىڭغا ماس ھالدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە چەكلىملىكلەر بولغان. ماركسزىملىق ئىلمىي دۇنيا قاراش بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئىنسانلاردا تارىخنى تونۇپ يېتىشتەك بىر ئۇلۇغ بۇرۇلۇش مەيدانغا چىقتى. ئەدەبىي ئىجادىيەت ساھەسىمۇ بىر ئىلمىي دۇنيا قاراش ۋە تونۇش جەھەتتە نەزىرىيە ئاساسىغا ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىلغار ياكى ئىنقىلاۋىي دۇنياقاراشنى تىكلىگەن يازغۇچى - سەنئەتكارلار، ئاڭلىق ھالدا، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ماھىيىتى ۋە تارىخىي تەرەققىياتنىڭ يۇزلىنىشىنى توغرا ئىپادىلەپ كەلمەكتە. پۇرولېتارىيات ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەڭ ئىلغار سىنىپ، ئۇ خۇسۇسلىقنىڭ ئاساريىتىنى ئۈزۈل - كېسىل چەتكە قايرىپ تاشلاپ، ئومۇملۇق نۇقتىنەزىرىدە قەتئى تۇرۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تۇپكى مەنپەئەتى ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۈگۈنكى ئىنقىلاۋىي ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرىمىزمۇ ماتېرىيالىزملىق مەيدانىدا، خەلق ئۈچۈن ۋە سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش مەيدانىدا تۇرۇپ رىيال تۇرمۇش تەرەپكە يۇزلىنىشى، تۇرمۇشنىڭ ھەقىقى قىياپىتى ۋە ھالىتىنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەپ، تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتى بىلەن قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىشى، شۇنداق قىلىپ يۈكسەك دەرىجىدىكى بەدىي چىنلىققا يېتىش ئۈچۈن تىرىشىشى لازىم. پۇرولېتارىياتنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە قويغان تەلۈى، خۇددى ستالىن كورستىپ ئوتكىنىدەك، پۇرولېتارىيات ۋە باشقا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تۇپكى مەنپەئەتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ رىيال تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەش، "تۇرمۇشىمىزنى چىنلىق بىلەن ئىپادىلەش". بۇ تەلەپكە يېتىشنىڭ يولى يەنىلا توغرا دۇنيا قاراشنى تىكلەش، توغرا مەيدانىدا تۇرۇش، توغرا نۇقتىنەزەر ئارقىلىق تۇرمۇشنى تەھلىل قىلىش، تۇرمۇشنىڭ تەرەققىيات يۇزلىنىشىنى كورۇش. توغرا دۇنيا قاراش، توغرا مەيدان، توغرا تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بولمايدىكەن، ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى نۇرغۇنلىغان تۇپكى، پىرىنسىپالىق مەسىلىلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، ئەدەبىياتتىكى مەدھىيىلەش بىلەن پاش قىلىش مەسىلىسىنى ئالساق، بۇ مەسىلىدە ھىلىمۇ نۇرغۇنلىغان مۇجىمەل قاراشلار بار. بەزىلەر بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا پەقەت يورۇق تەرەپنىلا مەدھىيىلەشكە بولىدۇ،

تۇرمۇشىمىزدىكى قاراڭغۇ تەرەپلەرنى پاش قىلىشقا بولمايدۇ، چۇنكى بىزنىڭ مەملىكىتىمىز زامانىۋىلىشىشقا قاراپ كېتىۋاتقان سوتسىيالىستىك مەملىكەت، كونا جەمىيەتكە تۇپنىن قوخشىمايدۇ. قاراڭغۇلۇق پاش قىلىنسا، خەلقنىڭ سوتسىيالىزىمغا بولغان ئىشەنچىسى يوقىلىپ كېتىدۇ، ئەدىبىياتتا تۇرمۇشتىكى قاراڭغۇ تەرەپلەرنى پاش قىلىشنىڭ ئۇزى سوتسىيالىستىك تۇزۇمىمىزنى پاش قىلغانلىق دەپ قارايدۇ. يەنە بەزىلەر سوتسىيالىستىك ئەدىبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىمىزنىڭ خاراكتىرى ۋە ئاساسىي تەلىۋىنى بىر ياقتا قايرىپ قويۇپ قانداقتۇر "پاش قىلىش" بىزنىڭ ئەدىبىياتىمىزنىڭ ۋەزىپىسى دىگەنىنىلا تەشەببۇس قىلىدۇ ۋە نوقۇل ھالدا "پاش قىلىش"، "ئېچىپ تاشلاش" بىلەنلا شۇغۇللىنىدۇ. بۇ خىل خاھىشلارنىڭ ھەممىسى رىيال تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەش تەلىۋىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدىبىياتىمىز كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتى ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان ئەدىبىيات. ئۇنىڭدا، ئالدى بىلەن، تۇرمۇشىمىزدىكى يورۇق تەرەپلەرنى، ئىلغار، يېڭى شەيئىلەرنى تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن مەدھىيىلەش، ئۇلارنى مەدھىيىلەشنى يېتەكچى تەرەپ، ئاساسىي ۋەزىپە قىلىش لازىم. بۇنى سوتسىيالىستىك جەمىيىتىمىزنىڭ ماھىيىتى بەلگىلىگەن.

بۇ يەردە يەنە شۇنى كورسىتىپ ئوتۇش كېرەككى: سوتسىيالىستىك ئەدىبىياتىمىزدىكى يېتەكچى تەرەپ ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى يورۇقلۇقنى مەدھىيىلەش بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە تۇرمۇشتىكى قاراڭغۇ تەرەپلەردىنمۇ يانداپ ئوتۇپ كەتمەيدۇ، ياكى ئۇنى تۇرمۇش چىنلىغىغا خىلاپ ھالدا پەدەزلىمەيدۇ، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە رىيالىقتا يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، ئىلغارلىق بىلەن قالاقلىق، كونا بىلەن يېڭىنىڭ كۇرىشى ۋە زىددىيىتىنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىغىدەك ئوبېكتىپ ئەمىلىيەتكە ھورمەت قىلىپ، چىرىك، قالاق ئەكسىيەتچىل شەيئىلەرنى پاش قىلىش، قامچىلاشنىمۇ بىللە ئېلىپ بارىدۇ. ئۇز خىزمەتلىرىمىز جەريانىدىكى بەزى نۇقسان، كەمچىلىكلەرنىمۇ ئېچىپ تاشلاپ، ئۇنى ئەيىپلەپ خىزمەتلىرىمىزنى ياخشىلاشقىمۇ ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىدۇ.

يورۇقلۇقنى مەدھىيىلەش بىلەن قاراڭغۇ تەرەپلەرنى پاش قىلىش — بىر بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە بولمايدىغان ئىككى تەرەپ. كونكىرىت بىر پارچە ئەسەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭدا بۇ ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىدە، يورۇقلۇقنى مەدھىيىلەش ئاساسىي ئورۇنغا قويۇلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، قاراڭغۇ تەرەپلەرنى پاش قىلىش ئاساسىي ئورۇنغا قويۇلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. گەپ پاش قىلىش ياكى مەدھىيىلەشتە بولماي، ئەڭ مۇھىمى، ئۇنىڭ تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرگەنلىگى ياكى بۇرمىلاپ ئەكس ئەتتۇرگەنلىگىدە؛ قانداق مەيدان، قانداق پوزىتسىيىدە تۇرۇپ، قانداق يېزىلغانلىغى ۋە كىم ئۇچۇن سوزلىگەنلىگىدە. بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدىبىيات - سەنئىتىمىزدە مەيلى يورۇقلۇقنى مەدھىيىلەش مەسىلىسىدە بولسۇن، مەيلى قاراڭغۇلۇقنى پاش قىلىش مەسىلىسىدە بولسۇن، ھەممىسىدە يازغۇچىلار توغرا مەيداندا تۇرۇپ تۇرمۇشقا مۇئامىلە قىلغاندىلا، تارىخنىڭ ياراتقۇچىلىرى پەقەت خەلق ئاممىسى ئىكەنلىگىدىن ئىبارەت قانۇنىيەتكە ھورمەت قىلىپ تارىخقا، دەۋرگە، كوممۇنىزىملىق غايىگە مۇئامىلە قىلغاندىلا، ئاندىن تۇرمۇش بىلەن بەدىسى چىنلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلالايدۇ. خەلق

ئاممىسىنىڭ گۈزەل تۇرمۇش قۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرەشلىرىگە يارىدەم بېرەلەيدىغان ياخشى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنى بارلىققا كەلتۈرەلەيدۇ. بۇ، يۇرۇقلۇقنى مەدھىيىلەش بىلەن قاراڭغۇ تەرەپلەرنى پاش قىلىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشنىڭ ھالقىسى.

3 - §. ئەدەبىيات ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققى قىلىدۇ

1. ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى تەرەققىياتى

ئىنسانىيەت جەمئىيتى ئېپتىدائى جەمئىيەت، قۇللۇق جەمئىيەت، فېئودالىلىق جەمئىيەت ۋە كاپىتالىزم جەمئىيتىنى بېسىپ ئوتۇپ، تەرەققى قىلىپ سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزم جەمئىيىتىگە يېتىدۇ. تارىختىن بۇيانقى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدىكى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلدى. ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىياتى ئەدەبىياتقا يېڭى مەزمۇن بېرىپ تۇرىدۇ. قانداق ئىجتىمائى تۇرمۇش بولسا، شۇنداق تۇرمۇش مەزمۇنلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەدەبىيات - سەنئەت بارلىققا كېلىدۇ. قىسقىسى، ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئۈزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۈزگىرىدۇ، تەرەققىياتىغا قاراپ تەرەققى قىلىدۇ. بۇ نۇقتا ئەدەبىيات - ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىگىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

ئېپتىدائى جەمئىيەتتە ئادەملەر تېخى سىنىپلارغا ئايرىلمىغان بولغاچقا، ھەممە ئادەم ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىناتتى، تۇرمۇشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىمۇ ئەمگەك قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىمۇ شۇ ئېپتىدائى ئەمگەك تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. ئېپتىدائى جەمئىيەتتىن فېئودالىلىق جەمئىيەتكىچە بولغان دەۋرلەردە تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنىمۇ خىلمۇ - خىل بولدى. شۇنىڭدەك بىر تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ تۇرلۇك دەۋرلىرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنىمۇ تۇرلۇك بولۇپ كەلدى. مەسىلەن، ئېپتىدائى جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئۇۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان مەزگىللىرىدە سىزغان سۈرەتلىرىدە ئاساسەن، ئۇۋچىلىق، ئۇۋ ھايۋانلىرى سىزىلىپ ئوسۇملۇكلەر سىزىلمىغان بولسا، كېيىنرەك دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ۋاقىتلىرىدا سىزغان سۈرەتلىرىدە يوپۇرماق ۋە گۈللەر پەيدا بولدى.

«تۈركى تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن ئېپتىدائى كوممۇنا دەۋرىدىكى ئۇۋچىلىق تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قەدىمىي قوشاقلاردا، ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىدە ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ چوچەك، ئەپسانىلىرىدە ئېپتىدائى جەمئىيەتنىڭ تۇرمۇش مەنزىرىلىرى سۈرەتلەنگەن. بىز بۇلاردىن ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تۇرلۇك ئەدەبىيات - سەنئەت مەزمۇنلىرىنى كورۇۋالالايمىز.

قۇللۇق جەمئىيتىگە كەلگەندە، قۇللۇق جەمئىيتى ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى ئېپتىدائى جەمئىيەت ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنىدىن پەرقلەندى. ئەدەبىي ئەسەرلەردە قۇلدارلارنىڭ

لەشكەر تارتىپ يۇرۇشكە چىقىشلىرى، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشلىرى ۋە ئەيش - ئىشرەت - لىك تۇرمۇشلىرى ئەكس ئەتتۇرۇلدى، قۇللارنىڭ پاجىەلىك تۇرمۇشلىرى ۋە قارشىلىق كورسىتىشلىرى ئىپادىلەندى.

فېئودالىق جەمىيەتتىكى بەزى ئەدىبىي ئەسەرلەردە فېئودال خان - پادىشا، يەرلىك ئەمەلدارلار، يەرلىك بەگ، پومىشىك قاتارلىقلارنىڭ تۇرمۇشى، ئىدىيىسى ئىپادىلەندى. بەزى ئەسەرلەردە بولسا، فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ يىرگىنىشلىك ئەپتى - بەشىرىسى پاش قىلىنىپ، كەڭ خەلقنىڭ تارتقان ئازاپ - ئوقۇبەتلىرىگە ھىسداشلىق قىلىندى ياكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئالىجاناپ ئەخلاق - پەزىلىتى ۋە كۆرەش روھى مەدھىيىلەندى. مەسىلەن، «سۇ بويىدا» رومانىدا ئەمەلدارلارنىڭ زۇلمىغا چىدىماي ئىسيان كوتىرىشنىڭ خىلمۇ - خىل شەكىللىرى ۋە ئۇنىڭ كونكىرىت جەريانلىرى تەسۋىرلەنگەن. ئۇيغۇر خەلقنىڭ «غېرىپ - سەنەم»، «رابىيە - سەئىدىن» قاتارلىق بەدىئى ئەسەرلىرىدە شۇ زامانىدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ۋەھشىلىكى، رەزىللىكى ۋە نومۇسسىزلىغى چوڭقۇر پاش قىلىنىپ، خەلقنىڭ ھەققانى كۆرەشلىرى مەدھىيىلەندى.

فېئودالىق جەمىيەتتىكى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مەزمۇنى قۇللۇق جەمىيەتكە قارىغاندا مۇرەككەپ ۋە خىلمۇ - خىل بولدى، دائىرىسىمۇ كەڭ بولدى. ئۇ كوپلىگەن سىنىپ ۋە تەبىقىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا يەنى يۇقۇرىدا پادىشا، ئاق سۆڭەكلەرگىچە، توۋەندە يىللىقچى، ئوتۇنچى، كىچىك سودىگەر، راھىپ، پاھىشە ئايال ۋاھاكازالارنىڭ تۇرمۇشىغىچە بېرىپ تاقالدى. قىسقىسى، فېئودالىق جەمىيەتتىكى تۇرمۇش چىگىش، خىلمۇ - خىل بولۇپ، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مەزمۇنىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئوزگىرىپ، تېخىمۇ كەڭ، خىلمۇ - خىل ۋە رەڭگا - رەڭ بولۇپ باردى.

كاپىتالىزىم جەمىيىتىگە كەلگەندە، بۇرژۇئازىيىنىڭ يۇقۇرى ئورلەش دەۋرىدىكى فېئودالىزىمغا قارشى تۇرغان، ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە تەلەپ قىلىغان دەسلەپكى ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. فۇگاچىيېنىڭ «ئون كۈنلۈك سوھبەت»، ئالىگېرى دانتېنىڭ «ئىلاھى كومىدىيە» قاتارلىق ئەسەرلىرى بۇنىڭ مىسالى. بۇ خىل ئەسەرلەر 14 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە بولغان "ئەدەبىي ئويغىنىش" دەۋرىدە مەيدانغا كەلدى. "ئەدەبىي ئويغىنىش" دەۋرىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى بولغان "گۇمانىزىم" نى قورال قىلغان بۇ خىل ئەسەرلەر ئاساسىي تىڭ ئۇچىنى چېرىك ئەكسىيەتچىل فېئودالىق مەدىنىيەت ۋە چېركاۋ تېولوگىيىسى (يەنى دىنىي تېولوگىيە ــ ئىلاھىيەت توغرىسىدىكى نەزەرىيە) گە قاراتقان بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالار سىنىپىنىڭ "خۇدا" نى مەركەز قىلغان دۇنيا قارىشىغا قارشى "ئادەم" نى مەركەز قىلغان نۇقتىنەزەرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە، بۇرژۇئازىيىنىڭ رەزىللىگىنى پاش قىلىدىغان كوپلىگەن تەنقىدىي رىيالىستىك ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. ھونورې بالزاك، چارلىز دىككېنىس، لېپ تولىستوي قاتارلىق تەنقىدىي رىيالىزىمنىڭ ئۇلۇغ ئۇستازلىرى دۇنياغا كەلدى. ئۇلار ئوز ئەسەرلىرىدە كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ كۇنسايىن چىرىكلىشىپ كېتىپ بارغانلىغىنى ئەكس ئەتتۇردى ۋە پاش قىلدى.

سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات پۇرولېتارىيات ئىنقىلابىي كۆرەشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلدى ھەم پەيدىن - پەي پىشىپ يېتىلىپ، ئىنسانىيەت تارىخىدىكى

ئەڭ ئاغار ئەدەبىياتقا ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەن پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرەشلىرىنى ۋە بىر ئەۋلات ئادەملەرنىڭ ئۇسۇپ يېتىلىۋاتقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئۇلۇغ ئەسەرلەر، مەسىلەن، «ئانا»، «تارمار»، «پولات قانداق تاۋلاندى»، «بوران - چاپقۇن» ۋە باشقا ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى.

تارىخ ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىپ كەلدى. ئىجتىمائى تۈزۈمۈشنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىياتى ئەدەبىيات ئىجادىيىتىنى يېڭى تېما، يېڭى ئوبېكت ۋە يېڭى تۈرمۇش مەزمۇنى بىلەن ئۇزلۇكسىز تەمىن ئەتتى، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مەزمۇنىمۇ كۇندىن - كۇنگە بېيىپ باردى. پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى ئىجتىمائى تۈزۈمۈشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇزگىرىپ تۇرىدۇ. ئاساسەن، ئىقتىساتنىڭ تەرەققىياتى ۋە باشقا ئامىللار ئەدەبىيات - سەنئەت مەزمۇنىغا تەسىر كۇرسىتىدۇ. مەسىلەن، 10 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بالاساغۇن ۋە قەشقەرنى مەركەز قىلغان "قارا خانىلار" خانلىقى بارلىققا كەلدى. بۇ ۋاقىتتا ئىقتىسادىي بازىسنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىمۇ گۈللەندى. 11 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتىغا ئاساسەن تارىخچىلار بۇ دەۋرنى "ئالتۇن دەۋر" دەپ ئاتاشتى. مانا مۇشۇ دەۋر ئىچىدە دۇنياغا مەشھۇر مۇتەپەككۇر ۋە ئالىم ئەبۇ نەسىر فارابى (بالاساغۇنلۇق، 950 — 870)، بۇيۇك ئالىم ۋە تىل - شۇناس مەھمۇت قەشقەرى (11 - ئەسىردە ياشىغان)، ئاتاقلىق ئالىم ۋە تالانتلىق ئەدىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ (11 - ئەسىردە ئوتكەن) لار ۋە ئۇلارنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرى دۇنياغا كەلدى. لېكىن شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ سىنىپىي مۇستەقىللىقى بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئىقتىسات قالاق بولغان ئەھۋالدىمۇ ئەدەبىياتنىڭ گۈللىنىش ئەھۋالى بولغان. مەسىلەن، چار روسىيىنىڭ يانچىلىق تۈزۈمىدىكى قالاق ئىقتىسات، چېرىك تۈزۈم تۈپەيلىدىن زۇلۇم قاپلىغان دەۋردىمۇ تەنقىدىي رېئالىزىم ئاساسىدىكى دۇنياغا مەشھۇر بولغان داڭدار ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. بۇ ھال ئاخىرقى ھىساپتا ئەدەبىيات يەنىلا ئىجتىمائى تۈرمۇشنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىگىنى يەنە بىر جەھەتتىن ئىسپاتلايدۇ.

2. ئەدەبىياتنىڭ شەكىل جەھەتتىكى تەرەققىياتى

مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىگىدىن ئىبارەت بولغان ئەدەبىياتتا، مەزمۇن يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ شەكىلنىڭ خاراكتېرى ۋە خۇسۇسىيىتىنى بەلگىلەيدۇ، شەكىل بولسا مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ ۋە مەزمۇن ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. جەمئىيەت ئالغا قاراپ تەرەققى قىلىپ، تۈرمۇشتا كۇندىن - كۇنگە يېڭى ئۇزگىرىشلەر بولۇۋاتقان، ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنىمۇ مول، كوپ خىل بولۇۋاتقان ھەمدە ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىپ بېرىۋاتقان چاغدا، يېڭى مەزمۇنلارنى ئىپادىلەشكە ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن ئەدەبىياتنىڭ شەكلىنىڭمۇ بۇنىڭغا ماس ھالدا ئۇزگىرىش ياسىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. يېڭى مەزمۇنغا دەرھال ماسلىشىپ كېتەلمىگەن يېڭى شەكىل ياكى بالدۇر، ياكى كېيىن ئۇنىڭغا ھامان ماسلىشىدۇ. ئاخىرىدا مۇقەررەر تۇردە يېڭى شەكىل بارلىققا كېلىدۇ. ئەدەبىيات شەكلىنىڭ ئۇزگىرىپ بېرىشىنىڭ سەۋەبلىرى بىر-

قەدەر مۇرەككەپ بولسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئۆزگىرىپ بېرىشى تۈپكى سەۋەپ هساپلىنىدۇ.

ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى ناخشا ـ قوشاقلاردا، رېتىمى روشەن، تىلى ئىخچام بولۇشتەك ئومۇمى خاراكتېرلىق ئالاهىدىلىك بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە مىسرالاردىكى تەكرارلىنىشنىڭ بىرقەدەر كوپ بولۇشىنى كوللېكتىپ ئەمگەكتىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. چۈنكى ناخشا ـ قوشاقلار ئەمگەك جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن. ئادەملەر مۇئەييەن ئەمگەك جەريانىدا رېتىملىق هەركەت قىلىدىغان ۋە بۇ هەركەت تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، بۇ ئەهۋال ناخشا ـ قوشاقلارنى روشەن رېتىمغا ئىگە قىلغان. بۇنىڭ بىلەن كوپ هاللاردا تەكرار مىسرالار قوللىنىلغان. شۇنداق قىلىپ ناخشا ـ قوشاقلار كوللېكتىپ ئېيتىشقا مۇۋاپىق، ئەمگەكتىكى هەركەتنى تەڭشەشكە قولايلىق بولغان، هېرىپ ـ چارچاشنى يەڭگىللىتىش رولىنى ئويناغان. مۇشۇنداق بولغانلىقتىن، ناخشا ـ كۇيىنى ئاساس، شېئىر ـ قوشاقنى قوشۇمچە قىلىش ئەهۋالى شەكىللەنگەن.

ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ ئەمگەك ـ ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمايدۇ. چۈنكى ئۇ زامانلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەڭ ئىپتىدائى هالەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش بولغاچقا، ئادەملەر ئەمگەكتىكى جەريانىدا تەبىەتنى ئاز ـ تولا بىلىپ يارغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ تەبىەت هەققىدىكى بىلىشى، ئومۇمەن يەنىلا غۇۋا، تۇتۇق هالەتتە ئىدى. ئادەملەر تەبىەت كۈچلىرى ئۈستىدىن غەلبە قىلىشنى ئويلىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا تېخى چامىسى يەتمەيتتى. مۇشۇنداق ئەهۋال ئاستىدا تۇرمۇشنى خىيال، تەسەۋۋۇر شەكىللىرى بىلەن ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەپسانىلەر بارلىققا كەلدى. بۇنىڭدىن، هەرقانداق بىر خىل ئەدەبىيات ـ سەنئەت شەكلىنىڭ پەيدا بولۇشىغىمۇ ئىجتىمائى تۇرمۇش سەۋەپ بولغانلىغىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

جەمىيەت تەرەققى قىلىپ يېڭى باسقۇچقا كىرگەندە، ئەدەبىياتنى يېڭى مەزمۇن بىلەن تەمىن ئېتىپ، ئەدەبىياتنىڭ تېمىسى ۋە ئىدىيىسىنى كېڭەيتتى، بۇ شەكىلنىڭ يېڭى مەزمۇنلارنى ئىپادىلەپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى، هىكايە ۋە دراما‌لار مانا مۇشۇ يوسۇندا پەيدا بولدى. هەر خىل قول سانائەت، سودا ـ سېتىق، قاتناش ـ تىرانسپورت ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى، هەر خىل تەبىقە كىشىلىرىنىڭ شەهەر، بازارلارغا توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىشى، شەهەر ئاهالىسىنىڭ پەيدا بولۇشى جەمىيەتكە دېموكراتىيە ـ ئەركىنلىك ئىدىيىسى ۋە ئېڭىنى ئېلىپ كەلدى. مانا بۇ خىل ئىجتىمائى تۇرمۇش مەدداهلار قىسسىلىرى، باپلىق رومان قاتارلىقلارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققى قىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. كاپىتالىزم ئامىللىرىنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشتا پەيدا بولۇشى هىكايە، رومان، دراما‌غا ئوخشاش ژانىر ـ لارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. "4 ـ ماي" هەركىتى مەزگىلىگە كەلگەندە، پۈرولېتارىيات رەهبەرلىك قىلغان جاهانگىر لىككە، فېئودالىزىمغا قارشى كۈرەش هاياتى هەمدە دېموكراتىسىيە ۋە پەننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش تەلىۋى قاتارلىقلار ئامىلىباپ ئەدەبىي تىلىنى① ۋە ئەركىن (چاچما) شېئىرنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىچكى ئىنقىلاۋىي ئۇرۇش مەزگىلىگە كەلگەندە،

① خەلقنىڭ ئاغزاكى تىلىغا يېقىن بولغان يەرلىك پۇراققا ئىگە، چۈشىنىشلىك ۋە ئامىلىباپ تىل بولۇپ، "4 ـ ماي" دەۋرىدىكى يېڭى مەدەنىيەت تەرەپدارلىرىدىن لۇشۈن ۋە باشقىلار مۇشۇ تىلنى تەشەببۇس قىلغان ۋە مۇشۇ تىلدا ئەسەرلەر يازغان.

جەمىيەتتىكى سىنىپىي كۈرەشلەرنىڭ جىددى تەرەققى قىلىشى ۋە ئۇزگىرىشى ئەدەبىياتنىڭ تۈرمۇشنى ئوز ۋاقتىدا ئەكس ئەتتۈرۈش يولى بىلەن كۈرەشكە قاتنىشىنى تەلەپ قىلدى، شۇنىڭ بىلەن لۇشۈنىڭ قەلبىي ئاستىدا ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان قىلىيەتون شەكلى مەيدانغا كەلدى، بۇمۇ ئەدەبىيات شەكىللىرىدىكى تۈرلۈك تەرەققىيات ۋە ئۇزگىرىشلەرگە ئاخىرقى ھىساپتا ئىجتىمائى تۈرمۇشنىڭ سەۋەپ بولىدىغانلىقىنى كورسىتىدۇ.

بۇلاردىن تاشقىرى، ئەسەرنىڭ تۈزۈلۈشى (كومپوزىتسىيىسى) ۋە تىلى قاتارلىق شەكىل ئامىللىرىمۇ تۈرمۇشتىن كەلگەن. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى، مەسىلەن، تېمىسى، پېرسۇناژلىرى ۋە سىيۇژىت قاتارلىقلارمۇ تۈرمۇشتىن كەلگەن ئىكەن، ئۇ ھالدا ئەسەرنىڭ شەكلىمۇ ئەلۋەتتە يازغۇچى تەرىپىدىن خالىغانچە كەلسە- كەلمەس ئۇرۇنلاشتۇرۇپ قويۇلغان بولمايدۇ. يازغۇچى ئۇنى جەزمەن ئوزى يازماقچى بولغان تۈرمۇش مەزمۇنىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتىنى ئاساس قىلغان ھالدا تەشكىللەيدۇ ۋە ئورۇنلاشتۇرىدۇ. دېمەك، ئەسەرنىڭ تۈزۈلۈشى شەيئىلەرنىڭ ئوز تەرەققىيات قانۇنىيىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەسەرنىڭ تۈزۈلۈشىمۇ تۈرمۇشتىن كېلىدۇ. تىلغا كەلسەك، ئۇ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئالاقە قورالى سۈپىتىدە ئىجتىمائى تۈرمۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇزلۇكسىز تۈردە تېخىمۇ بېيىپ بارىدۇ. ئەدەبىي تىل بولسا دەل خەلقنىڭ ئەنە شۇنداق جانلىق تىلى ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. يەنىپ ئېيتقاندا، ئەدەبىياتنىڭ شەكىل جەھەتتىكى تەرەققىياتى ئىجتىمائى تۈرمۇشنىڭ ئوزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئوزگىرىدۇ ۋە تەرەققى قىلىدۇ. دەسلەپكى شېئىر، ئەپسانە، چوچەك، رىۋايەتلەر كېيىن چوڭ- چوڭ داستان، قىسسە، ھىكايە، رومانلارغا تەرەققى قىلدى. بالزاكنىڭ «كىشىلىك كومېدىيىسى» دەك زور ئەسەرلەر تۈرمۇشنى كەڭ ئېچىپ بېرىش تەقەززاسىدىن بارلىققا كەلدى. ئەسەرلەرنى تۈر- ژانىرلارغا بولۇشتىمۇ (ئەدەبىي ژانىر- ئەدەبىي شەكىلنىڭ ئامىللىرىدىن بىرى) ئۇزگىرىش ۋە تەرەققىيات بولۇپ تۇردى. ئىجتىمائى تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى ئىپادىلەشكە لايىقلاشقان يېڭى تۈرلەر بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، يېقىنقى زامان پەن- مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كىنو سىنارىيىسى، رادىيو، تېلېۋىزىيە دىرامىسى ۋە باشقا ئەدەبىيات- سەنئەت شەكىللىرى بارلىققا كەلدى ھەمدە تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىشقا باشلىدى. ئەدەبىي ئەسەر شەكلىنىڭ تەرەققىياتى ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا روشەن كورۇنۇپ تۇرىدىغانلىقىدا شەك- شۇبھە يوق.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىيات- سەنئەت ئەسەرلىرى قاچان، قانداق پەيدا بولغان؟ باشلانغۇچ كومپونىزم جەمىيىتىدىكى ماددى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئەدەبىيات- سەنئەتنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق ئىدى؟

2. نېمە ئۈچۈن ئىجتىمائى تۈرمۇش ئەدەبىياتنىڭ بىردىن- بىر مەنبەسى دەيمىز؟

ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائى تۈرمۇشنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىگىنى ئەسلىي مىساللار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭ.

3. مەنبە دېگەن نىمە؟ ئېپىن دېگەنچۇ؟ مەنبە بىلەن ئېپىننىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟

4. تۈرمۇش چىنلىغى دېگەن نىمە؟ بەدىئى چىنلىق دېگەنچۇ؟ بۇ ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

5. ئەدەبىياتتىكى چىنلىق مەسىلىسىنى قانداق قىلغاندا توغرا چۈشەنگىلى بولىدۇ؟

6. نىمە ئۈچۈن ئەدەبىيات ئىجتىمائى تۈرمۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققى قىلىدۇ دەيمىز؟

7. ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى تەرەققىياتى قانداق بولىدۇ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

8. ئەدەبىياتنىڭ شەكىل جەھەتتىكى تەرەققىياتى قانداق بولىدۇ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

ئىككىنچى باپ. ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىگى، ئۇنىڭ باشقا ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيىلەر بىلەن ئوزئارا ئوخشاشلىغى ۋە پەرقى قاتارلىق مەسىلىلەر ــ ئەدەبىيات نەزەريىسىنى ئوگىنىشتە ئالدى بىلەن چوشىنىۋېلىشقا تېگىشلىك مۇھىم ۋە تۇپكى مەسىلىلەردۇر.

مەلۇمكى، بارلىق ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيىلەر، جۈملىدىن، ئەدەبىياتمۇ ئوبېكتىپ رىياللىقنى بىلىشنى، ئەكس ئەتتۈرۈشنى، ئاخىرقى ھىساپتا ئۇنى ئوزگەرتىشنى مەقسەت قىلىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە ئوزگەرتىش ئۇسۇللىرى ئوخشاش بولمايدۇ. ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىن باشقا ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيىلەر، جۈملىدىن پەلسەپە، سىياسى ـ ئىقتىسات، تارىخشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق قاتارلىقلار ئوبېكتىپ رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە، كونكرېت شەيئى ـ ھادىسىلەرنى كۆزىتىش، تەھلىل قىلىش، سىلىشتۈرۈش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق ھىسسى ماتېرىياللار ئىچىدىن ئۇلارنىڭ كونكرېتلىغى ۋە ئىندىۋىدۇئاللىغىنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئۇلاردىكى ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرنى، قانۇنىيەتلەرنى ھەم تۈپ ماھىيەتلىرىنى تېپىپ چىقىپ، ئومۇمى قانۇنىيەت ۋە پېرىنسىپلارنى نەزەريە جەھەتتىن ئابستراكسىيىلەشتۈرۈپ، ئۇلاردىكى تۈپ ماھىيەتنى، ئىچكى قانۇنىيەتنى ئېچىپ كورسىتىپ بېرىدۇ. ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيىلەرنىڭ بىرسى بولغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت بولسا، ئوبېكتىپ رىياللىقنى كونكرېت ۋە جانلىق بەدىئى ئوبراز ھەم تىپ ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مۇنداق بەدىئى ئوبراز ۋە تىپ ــ يازغۇچى ـ سەنئەتكارلارنىڭ رىيال تۇرمۇشنى كۆزىتىشى، ئوگىنىشى، تەھلىل قىلىشى ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىشى داۋامىدا، تۇرمۇشتىن ئالغان ماتېرىياللارنى مەلۇم كوز قاراش ۋە مەقسەت ئاساسىدا تالالاپ تىپىكلەشتۈرۈشى ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ، ئۇ باشتىن ـ ئاخىر كونكرېتلىقتىن ھەم ئىندىۋىدۇئاللىقتىن ئايرىلمايدۇ، بەلكى ئىندىۋىدۇئاللىق ئارقىلىق ئومۇمى ماھىيەتنى ئىپادىلەيدۇ.

دېمەك، بەدىئى ئوبراز ۋە تىپ ــ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئوبېكتىپ رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى پەۋقۇلاددە شەكىلى بولۇپ، ئۇ، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى باشقا ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيىلەردىن پەرقلەندۈرىدىغان تۈپ ئالاھىدىلىكتۇر. شۇنىمۇ ئېيتىش لازىمكى، ئوبېكتىپ رىياللىقنى بەدىئى ئوبراز ۋە تىپ ئارقىلىق بىلىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈش گەرچە ئەدەبىياتنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھەر خىل سەنئەت شەكىللىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگى ھىساپلانسىمۇ، لېكىن ئەدەبىياتنىڭ ئوبراز يارىتىشتا ئىشلىتىدىغان ماتېرىيالى ۋە قوللىنىدىغان ئۇسۇلى باشقا سەنئەت شەكىللىرىنىڭكىگە ئوخشمايدۇ.

ئەدەبىيات نەزەريىسىنىڭ تەتقىقات ئوبېكتى ئەدەبىيات بولغانلىغى ئۈچۈن، ئەدەبىياتنىڭ باشقا ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيىلەرگە، ھەمدە سەنئەتنىڭ باشقا شەكىللىرىگە ئوخشمايدىغان پەۋقۇلاددە تەرەپلىرىنى تەتقىق قىلىشقا تىوغرا كېلىدۇ. مانا شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدە قانۇنىيەتلىرىنى بىلۋالغىلى ھەمدە ئوزىگە خاس ئىجتىمائى

رولىنى جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر ئەدەبىياتتىن ئىبارەت بۇ خىل تىل سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى بۇ باپتا نۇقتىلىق بايان قىلىمىز.

1 - §. بەدىئى ئوبراز

1. ئوبراز ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

"ئوبراز" دىگەن بۇ ئۇقۇم بىر خىل ئومۇمىي چۈشەنچە بولۇپ، ئەسلى مەنىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئادەملەر بىلەن شەيئىلەرنىڭ ئەسلى قىياپىتىگە قارىتا ئېيتىلغان سوز. ئادەتتە، ئىككى خىل مەنىدە قوللىنىلىدۇ: بىرى ــ كەڭ مەنىدىكى ئوبراز؛ يەنە بىرى ــ تار مەنىدىكى ئوبراز.

كەڭ مەنىدىن (ئىستاىستىكا نۇقتىسىدىن) ئېيتقاندا، ئومۇمەن تىلىمىزدىكى روشەن، كورىكەم، جانلىق ۋە كونكرىت بولۇشتەك ئىپادىلەش كۈچىگە ئىگە بولغان سوزلەرنىمۇ ئوبراز دەيمىز. بۇ خىل ئوبرازلىق تىل بەدىئى ئەدەبىياتتا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، لېكىن ئۇ ــ يالغۇز ئەدەبىي ئەسەرلەردە قوللىنىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى باشقا ھەرقانداق ئەسەرلەردە قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ. بەزى سىياسى نەزىرىيىۋى ئەسەرلەردە، ئاپتور ئۇزىنىڭ ئىلمىي قاراشلىرىنى ئەنە شۇنداق جانلىق، كونكرىت، ئىخچام، گۈزەل تىل بىلەن بايان قىلىپ كىتاپخانلارغا چوڭقۇر تەسىر ئوتكۈزىدۇ ۋە ئۇلارنى قايىل قىلىدۇ. مەسىلەن، يولداش ماۋ زېدۇڭ ئۇزىنىڭ «ئۇچقۇندىن يانغىن چىقىدۇ» ناملىق ئەسىرىدە، جۇڭگو جەمىيىتىدىكى ئەينى ۋاقىتتىكى رېئال ئەھۋالنىڭ تەرەققىيات يونۇلۇشىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەھلىل قىلىشىدىن كېيىن، ئىنقىلاپ دولقۇنىنىڭ پات ئارىدا مۇقەررەر يېتىپ كېلىدىغانلىغىنى ئوبرازلىق تىل بىلەن جانلىق ۋە كونكرىت قىلىپ مۇنداق بايان قىلىدۇ:

"ئۇ ــ دېڭىز ياقىسىدا تۇرۇپ يىراقتا قارىغاندا، دېڭىزدىن ھوما ياغمۇچىنىڭ ئۇچى كورۇنگەن بىر كىمە، ئۇ ــ ئىگىز تاغنىڭ ۋوققىسىدا تۇرۇپ يىراقتا قارىغاندا، شەرقتىن نۇر چېچىپ ئەمدىلا كوتىرىلىۋاتقان بىر قۇياش، ئۇ ــ ئانىسىنىڭ قوينىدا قاتتىق تەۋرەۋاتقان، پات ئارىدا دۇنياغا كېلىدىغان بىر بوۋاق."①

بۇ ئاجايىپ ئوخشىتىش، تولىمۇ جانلىق، كونكرىت ۋە يارقىن تىللار كىتاپخانلارغا ئىنقىلاپ دولقۇنىنىڭ "پات ئارىدا" "مۇقەررەر" يېتىپ كېلىدىغانلىغىنى كونكرىت ھىس قىلدۇرىدۇ. بۇنداق ئوبرازلىق تىل، ئابستراكت نەزىرىيىلەرنى كونكرىت ھىس قىلىشقا مۇمكىن بولغان نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ، كىشىدە چوڭقۇر تەسىرات ھاسىل قىلىدۇ ھەم مەلۇم ئەھۋال ۋە شارائىتنى كوز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، بىر خىل جانلىق، كونكرىت كەيپىياتنى گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىدۇ. تىلدىكى ئەنە شۇنداق تەسۋىرلەش، ئوخشىتىش ۋە جانلاندۇرۇشنى ئوبرازلىق دەيمىز، لېكىن بۇ، تىلنىڭ ئوز خاراكتېرىغىلا قارىتا ئېيتىلغان بولۇپ، تىلدىكى ئوبرازلىق، ئەدەبىياتنىڭ رېياللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى پەۋقۇلاددە شەكلى بولغان "بەدىئى ئوبراز" بىلەن ئوخشاش ئۇقۇم ئەمەس. ئوبرازلىق تىلنى ئەدەبىياتتىكى بەدىئى ئوبراز بىلەن

① «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 1 - توم ئۇيغۇرچە يېڭى يېزىق نەشرى، 205 - بەت.

ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ، چۈنكى تىلنىڭ ئوزى ئوبراز ئەمەس.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا، ئەدىبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدىكى كونكىرىت پېرسۇناژلارمۇ "ئوبراز" دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، گوركىينىڭ «ئانا» رومانىدىكى پاۋىل ۋىلاسوپ ئوبرازى، نىكولاي ئوستىروۋىسكىينىڭ «پولات قانداق تاۋلاندى» رومانىدىكى پاۋىل كورچاگىن ئوبرازى، ياڭ مۇنىڭ «ياشلىق ناخشىسى» رومانىدىكى لىن داۋجىن ئوبرازى، زۇنۇن قادىرنىڭ «چىنىقىش» ھىكايىسىدىكى مەتنىياز ئوبرازى، ئۇيغۇر خەلق كىلاسسىك داستانى «غېرىپ - سەنەم» دىكى غېرىپ ۋە سەنەم ئوبرازى قاتارلىقلار.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئەدىبىي ئەسەرلەردىكى تەبىەت مەنزىرىسى، سورۇن - كورۇنۇشلەر ۋە مۇھىتلارمۇ ئوبراز ھىساپلىنىدۇ. پېرسۇناژ، تەبىەت مەنزىرىسى، سورۇن - كورۇنۇش، مۇھىتنىڭ بىرلەشمە تەسۋىرى يەنى بۇلارنىڭ ئوزئارا باغلىنىشىدىن ھاسىل بولغان مۇكەممەل تۇرمۇش مەنزىرىسىمۇ ئوبراز ھىساپلىنىدۇ.

دىمەك، يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئوبرازلىق تىل بىلەن ئەدىبىي ئەسەرلەردىكى كونكىرىت پېرسۇناژلار ئوبرازى، تەبىەت مەنزىرىسى، سورۇن - كورۇنۇش، مۇھىت مەنزىرىسى قاتارلىقلار كەڭ مەنىدىكى ئوبراز دىگەن ئۇقۇمنىڭ دائىرىسىگە كىرىسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىز چۈشەندۇرمەكچى بولغان بەدىى ئوبرازنىڭ مەنىسىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ. يۇقۇرقىلارنى ئوبرازنىڭ پەقەت بىر بولىگى دىيىشكە بولىدۇ.

ئۇنداق بولسا بەدىى ئوبراز دىگەن نىمە؟

تار مەنىدىن، يەنى ئەدىبىياتنىڭ پەقەت رىيال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۇرۇشتىكى پەۋقۇلاددە شەكلى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بەدىى ئوبراز — كوركەم تىل ئارقىلىق يازغۇچىنىڭ ئىستېتىك غايىسىگە ئاساسەن پېرسۇناژ، ۋەقە، مەنزىرە ۋە شارائىت قاتارلىقلارنى ئەسەردە ئومۇملاشتۇرۇپ گەۋدىلەندۇرگەن كىشىلىك تۇرمۇش مەنزىرىسىدۇر. تېخىمۇ يىغىنچاق قىلىپ ئېيتقاندا، بەدىى ئوبراز ئاپتورنىڭ رىيال تۇرمۇشقا ئاساسەن تاللاش، پىششىقلاپ ئىسلەش ئارقىلىق ياراتقان جانلىق، كونكىرىت ۋە ھەقىقى بولغان تۇرمۇش مەنزىرىسىدۇر.

بەدىى ئوبرازغا بېرىلگەن يۇقۇرقى تەرىپتىن شۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇكى، ئوبراز يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ تۇرمۇشنى كۇزىتىشى، ئۇگىنىشى ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىشى داۋامىدا، تۇرمۇش تەمىنلىگەن خام ماتىرىياللارنى تىپىكلەشتۇرۇشى ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ، ئەدىبىي ئەسەرلەر بەدىى ئوبرازنىڭ ياردىمى بىلەن بىزگە ئوبېكتىپ دۇنيادىكى ھەر خىل ئوزگىرىشلەرنى ئەتراپلىق، كونكىرىت ۋە بىۋاستە ھىس قىلدۇرىدۇ.

ئەسەردە تۇپ ئىدىيە ۋە مۇددىانى، غايە ۋە ئىرادىنى كونكىرىت بەدىى ئوبرازغا سىڭدۇرۇش — ئەدىبىيات - سەنئەتنىڭ ئاساسلىق قانۇنىيىتىدۇر. ئوبرازغا سىڭدۇرۇلگەن ئىدىيە ئابىستىراكىت شوئار ۋە ۋەز - نەسىھەتلەردىن كوپ دەرىجىدە كۇچلۇك بولىدۇ. ئەدىبىيات - سەنئەتنىڭ سىھرىي كۇچىمۇ ئەنە شۇ ئوبرازدىن ۋۇجۇتقا كېلىدۇ، ئۇ كىشىلەردە بىۋاستە سېزىم پەيدا قىلىپ، ئۇلارنى تەسىرلەندۇرىدۇ. مۇبادا ھەرقانداق ئەدىبىي ئەسەر بەدىى ئوبرازدىن ئايرىلىپ قالىدىكەن، ئۇ چاغدا ئۇ تۇپ ئىدىيە ۋە مۇددىانى، غايە ۋە ئىرادىنى گەۋدىلەندۇرگۇچى ئاساستىن مەھرۇم بولغان بولىدۇ.

يازغۇچى - سەنئەتكارلار ئوز ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغان تۇپ ئىدىيە ۋە مۇددىانى ئەنە شۇ ئوبرازغا سىڭدۇرۇش ئارقىلىق يوشۇرۇپ قويۇپ، كىتاپخانلارنى

چوڭقۇر ئويلاندۇرىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئاپتور ئوزى دىمەكچى بولغانلىرىنى كىتاپخانىلارنىڭ تېپىۋېلىشىغا قالدۇرىدۇ، مۇنداق " و ئۇرۇپ قويۇش" بىلەن "تېپىۋېلىش" ــ يازغۇچى-سەنئەتكارلارنىڭ بەدىئى ئوبراز يارىتىشى بىلەن كىتاپخانىلارنىڭ بەدىئى ئوبرازدىن بەھرىمەن بولۇشى ئوتتۇرىسىدىكى دىيالېكتىك مۇناسىۋەتتۇر.

ھەر خىل ژانىردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە يارىتىلغان ئوبرازلار ئوز ئالدىغا ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ. مەلۇمكى دۇنيادىكى مەۋجۇداتلار ھەددى ــ ھىسابسىز ۋە رەڭگا ــ رەڭ بولغىنىغا ئوخشاش، ئەدەبىي ئەسەرلەردە يارىتىلغان بەدىئى ئوبرازلارمۇ خىلمۇ ــ خىل ۋە رەڭگا ــ رەڭ بولىدۇ. ئوبېكتىپ رېياللىق ئۇزلۇكسىز ئوزگىرىپ ۋە راۋاجلىنىپ تۇرغاچقا، بەدىئى ئوبراز ئىجادىيىتىمۇ بىر ئىزدا توختاپ قالماستىن، داۋاملىق راۋاجلىنىپ تۇرىدۇ، مانا بۇ يازغۇچى ــ سەنئەتكارلاردىكى يېڭى ئىدىيە ۋە يېڭى مەسلىنى يېڭى بەدىئى ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلەيدىغان، يېڭىلىق يارىتىشقا ئىنتىلىدىغان قەيسەر ئىرادە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

بارلىق ئەدەبىيات ــ سەنئەت ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئوبراز ئارقىلىق ئەكس ئەتتۇرىدۇ، ئوبراز ــ ھەر خىل سەنئەتنىڭ باشقا ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيەلەردىن پەرقلىنىدىغان ئورتاق ئالاھىدىلىگى. ھەر خىل سەنئەتلەردە ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى ۋە تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ھەرقايسىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئوز ئالاھىدىلىكلىرى شەكىللەنىدى. بۇ ئالاھىدىلىكلەر بۇ سەنئەتلەرنى بىر بىرىدىن پەرقلەندۇردى ۋە ھەرقايسىسىنى ئوز ئالدىغا مۇستەقىل سەنئەت تارمىقى قىلدى.

ئوبېكتىپ رېياللىقنى بەدىئى ئوبراز ئارقىلىق ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئەنە شۇ سەنئەتلەرنى ئوبراز يارىتىش ئۇسۇلى، ئىشلەتكەن ماتېرىياللىرى ۋە ئىپادىلەش ۋاستىلىرىگە قاراپ توۋەندىكى تۇرلەرگە ئايرىش مۇمكىن:

بىرىنچى، گۈزەل، تەسۋىرىي سەنئەت ياكى شەكىل يارىتىش سەنئىتى. بۇنىڭدا، تەسۋىرىي سىزىق، رەڭ ــ بويياق قاتارلىق سەنئەت ۋاستىلىرى ئارقىلىق ئادەملەر بىۋاستە ھىس قىلالايدىغان بەدىئى ئوبراز يارىتىلىدۇ، رەسساملىق، ھەيكەلتاراشلىق، نەقاشلىق، كەشتىچىلىك، ئويما سۈرەتچىلىك، فوتو سۈرەتچىلىك قاتارلىقلار تەسۋىرىي سەنئەت دائىرىسىگە كىرىدۇ.

ئىككىنچى، سەھنىدە ئوينىلىدىغان سەنئەت. بۇ، ناخشا، ئۇسۇل، مۇزىكا قاتارلىقلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدا، ئاۋاز، سادا، رېتىم ياكى ئادەمنىڭ بەدەن ھەرىكىتى ئارقىلىق كورۇش سەزگۈسى ياكى ئاڭلاش سەزگۈسىگە بىۋاستە تەسىر قىلىدىغان بەدىئى ئوبراز يارىتىلىدۇ.

ئۈچىنچى، ئۇنۇۋېرسال سەنئەت، مەسىلەن، تىياتىر، كىنو قاتارلىقلاردا، ھەر خىل سەنئەت تۇرلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىياللار ۋە ۋاستىلەر ئومۇملاشتۇرۇپ قوللىنىلىش ئارقىلىق بەدىئى ئوبراز يارىتىلىدۇ.

توتىنچى، تىل سەنئىتى، بۇنىڭدا مەخسۇسلا ئەدەبىي ئەسەر كوزدە تۇتۇلىدۇ. چۈنكى ئۇ تىلنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىق ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

تىل سەنئىتى ــ كورکەم، جانلىق تىل ئارقىلىق ئوبرازلۇق يارىتىدۇ. يازغۇچى ئوز كوزقارىشى، مەيدانى، غايىسى ۋە تۇرمۇش تەجرىبىسىگە ئاساسەن، تىلدىن پايدىلىنىپ ھەر خىل ئوبرازلارنى يارىتىدۇ. بۇ ئوبرازلاردا بەدىئى ئوبرازنىڭ ئەڭ مۇھىم ئوبېكتى

(يادروسى) ۋە ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنىڭ يېغىندىسى بولغان ئادەملەر ھەم ئۇلارنىڭ تۇرمۇش پائالىيىتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرى ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مەلۇمكى ئادەملەر ھەر دائىم بەلگىلىك ئىجتىمائى ۋە تەبىى شارائىت ئىچىدە ھايات كەچۈرىدۇ، شۇڭا ئەدەبىياتتا ئۇلارنىڭ ھايات كەچۈرۈۋاتقان شارائىتلىرى، ئۇزۇنارا مۇناسىۋەتلىرى، ئۇزلىرىگە خاس قىياپەت ـ پورتىرتلىرى، تىلى، پىكىر قىلىشى، ئىدىيىسى، ھەر خىل مەسىلىلەرگە تۇتقان مەيدانى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، ئىچكى ھىسسىياتى، ئارزۇ ـ ئۇمىتلىرى، كەسپى ۋە قىزىقىشى قاتارلىقلار سۈرەتلىنىش ئارقىلىق گۈزەل ۋە جانلىق بىر پۈتۈن تۇرمۇش كارتىنىسى يەنى بەدىئى ئوبراز بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ، شۇڭلاشقا ئوبراز ــ كىشىلەر ھايات پائالىيەتلىرىنىڭ بىر پۈتۈن تۇرمۇش كارتىنىسىدۇر.

بەدىئى ئوبرازنىڭ يادروسى بولغان ئادەم ۋە ئادەملەرنىڭ پائالىيەتلىرىنى تەسۋىرلەش، ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىدى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ مەقسىدى، ئەنە شۇنداق ئوبرازلارنى يارىتىش ئارقىلىق ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى، جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئىنسانلارنىڭ ئوبېكتىپ دۇنيانى تونۇشى ھەم ئۇنى ئۆزگەرتىشى ئۈچۈن ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت.

ئەدەبىي ئەسەرلىكى ھەر بىر كونكرېت تەپسىلاتلار، كورۇنۇشلەر، پېرسۇناژلارنىڭ ھەممىسى بىر پۈتۈن ئورگانىك گەۋدىنى ھاسىل قىلىپ، مۇكەممەل بىر ئوبرازنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئەسەرنى ئوقۇغان ۋە ئۇنىڭدىن زوق ئالغان ۋاقتىمىزدا ئېسىمىزدە بىر پۈتۈن سۈرەت گەۋدىلىنىدۇ. گويا بىز كونكرېت ۋەقەلەرنى، ھايات پېرسۇناژلارنى، ھەقىقى تۇرمۇش، كۆرەش مەنزىرىلىرىنى كورگەندەك بولىمىز ھەمدە ئۇنىڭدىن يازغۇچىنىڭ تىپىكلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرگەن تۇرمۇش ماھىيىتىنى ۋە باھاسىنى چۈشىنەلەيمىز.

ئوبراز پەقەت ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ تاشقى قىياپىتىگە قارىتىلغان ئىندىۋىدۇئال خۇسۇسىيەت بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئوبراز ــ ئومۇمەن كىشىلىك تۇرمۇش كارتىنىسىغا قارىتىلغان، ئوبرازلىق ــ ئەنە شۇ كىشىلىك تۇرمۇش كارتىنىسىنىڭ كونكرېتلىقى، جانلىقلىقى، كوركەملىگى ۋە ئۇنىڭ تەسىرچانلىقى، چوڭقۇرلۇقى قاتارلىقلارنىڭ دەرىجىسىگە قارىتىلغان. يازغۇچى ئوبراز يارىتقاندا، كونكرېت، جانلىق ۋە يارقىن ۋەقەلەر ئارقىلىق، چوڭقۇر ئىدىيىۋىلىكىكە، يۇقۇرى بەدىئىلىككە ئىگە بولغان، شۇنداقلا كىشىلەرنى ھاياجانلاندۇرالايدىغان پېرسۇناژلار خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرەلىشى لازىم، ئۇنداق بولمىغاندا، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا نۇقسان يەتكۈزىدۇ.

2. بەدىئى ئوبرازنىڭ خۇسۇسىيىتى

1) بەدىئى ئوبراز كونكرېت، جانلىق ۋە ھىسسى بولىدۇ.

ئەدەبىيات ئوبېكتىپ رېياللىقنى تۇرمۇشنىڭ كونكرېت، جانلىق قىياپىتى بويىچە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بارلىق ئوبېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى ئايرىم-ئايرىم، كونكرېت، جانلىق، ھىسسى بولىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئوبېكتىپ شەيئىلەردىكى

ئەنە شۇنداق كونكرىتلىق ۋە ھەسسىلىق چىگ تۇتۇپ تەسۋىرلىنىدۇ. شۇڭا كونكرىت بولۇش، جانلىق بولۇش، ھەسسى بولۇش ــ ئوبرازنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىگى ھىسابلىنىدۇ. ئوبراز مۇشۇ ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاندىلا، تۇرمۇشنىڭ ئەينەن ئوزىدەك جانلىق بولۇش بىلەن كىشىلەردە كونكرىت ۋە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرالايدۇ. ئەگەر جانلىق تۇرمۇش مەنزىرىسى يېزىلماي، پەقەت ئابستراكت ئۇقۇملارلا يېزىلىدىغان بولسا، ئۇ ئەدەبىي ئەسەر بولالمايدۇ. تۇرمۇشتىكى رىيال شەخسلەر، كورۇنۇشلەر، شارائىتلار ھەم ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى كونكرىت، جانلىق، ھەسسى بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. كونكرىت دىگىنىمىز ــ ئەسەردىكى ئادەملەر ۋە ئۇلارنىڭ ھەر خىل قىياپەتلىرى، مىجەز ۋە خاراكتىرى، تۇرمۇش تەقدىرى، غايىسى، ياشىغان شارائىستى قاتارلىقلارنى گويا سۈرەتكە ئوخشاش تەسۋىرلەپ كىشىنىڭ كوز ئالدىدا نامايەن قىلىش دىمەكتۇر. ئەدەبىيات ئوزىنىڭ مانا مۇشۇ ئالاھىدىلىگى بىلەن باشقا ئىلمىي ماقالىلار ۋە نەزىرىيۋى ئەسەرلەردىن پەرقلىنىدۇ.

يولداش ماۋ زېدۇڭ «خۇنەن دېخانلار ھەركىتىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات» دىگەن ئەسىردە: "جۇڭگودا ئەرلەر، ئادەتتە، سېستىمىلىق ئۇچ خىل ھاكىمىيەت (سىياسى ھاكىمىيەت، ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتى، ئىلاھى ھاكىمىيەت كوزدە تۇتۇلىدۇ ــ تۇزگۈچىدىن) نىڭ ھوكۇمرانلىغىدا بولىدۇ، ....، ئايالالارغا كەلسەك، ئۇلار يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئۇچ خىل ھاكىمىيەتنىڭ ھوكۇمرانلىغىدا بولۇشتىن تاشقىرى، ئەرلەر ھوكۇمرانلىغى (ئەرلەر ھاكىمىيىتى) دىمۇ بولىدۇ. بۇ توت خىل ھاكىمىيەت ــ سىياسى ھاكىمىيەت، ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتى، ئىلاھى ھاكىمىيەت ۋە ئەرلەر ھاكىمىيىتى پۈتۈن فېئودال ئۇرۇقداشلىق ئىدىيىسى ۋە تۇزۇمىگە ۋەكىللىك قىلىپ، جۇڭگو خەلقىنى خۇسۇسەن دېخانلارنى چىرمىۋالغان تازا يوغان توت ئاغامچا ئىدى."① دەپ كورسەتكەن. بۇنىڭدا يولداش ماۋ زېدۇڭ خۇنەن دېخانلىرىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىگە ئائىت نۇرغۇنلىغان كونكرىت ھادىسىلەرنى كۆزىتىش، تەھلىل قىلىش، سىلىشتۇرۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق كونكرىت، ھەسسى ماتېرىياللار ئىچىدىن ئۇلارغا نىسبەتەن ئومۇمى بولغان تۇپ ماھىيەتلىك مەسىلىلەرنى نەزىرىيە جەھەتتىن ئومۇملاشتۇرغان.

ئۇلۇغ يازغۇچى لۇشۇن ئوزىنىڭ «بەخت تىلەش» ناملىق ھىكايىسىدە، جانلىق بولغان شيائۇلىن ھەدە ئوبرازىنى يارىتىش ۋە ئۇنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى كونكرىت تەسۋىرلەش ئارقىلىق كونا جۇڭگودا "توت خىل ھاكىمىيەت"نىڭ زۇلمى ئاستىدا خانۇۋەيران بولغان ئەمگەكچى ئايالالارنىڭ پاجىەلىك تەقدىرىنى كوز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ. يەنە «بەخت تىلەش» ناملىق ھىكايىنى ئوقۇغىنىمىزدا، گويا شيائۇلىن ھەدىنى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان باشقا پېرسونا ژلارنى ئوز كوزىمىز بىلەن كورگەندەك، ئۇلارنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغاندەك ۋە ئوزىمىزنى شۇ مۇھىتتا تۇرغاندەك ھىس قىلىمىز.

بەزى لىرىك شېئىر ۋە قوشاقلاردا، كىشىلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى توغرىدىن ــ توغرا تەسۋىرلەنمىسىمۇ، لېكىن كونكرىت، ھەسسى تۇرمۇش كارتىنىسىنىڭ بىر قىسمى سىزىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، «شاراپ قوشىغى»نى ئالايلى:

ئەسلى تۇسخىسى:	تەرجىمىسى:
كوگلەر قامۇغ تۇزۇلدى،	ھەممە سازلار تەڭشەلدى،

① «ماۋجۇشى سوزلىرىدىن ئۇزۇندە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 388 ــ بەت.

ئۇرۇق ئىدىش تىزلىدى،
سەنسىز ئۇزۇم ئۇزۇلدى،
كەلگىل ئامۇل ئويىنالىم.

×

ئۇرۇق باشى قازلايۇ،
ساغراق تۇلۇ كوزلەيۇ،
ساقىنچ قۇدى كىزلەيۇ،
تۇن - كۈن بىلە سەۋنەلم.
ئوتتۇز ئىچىپ قىقرالم،
يوقار قوبۇپ سەكرەلم،
ئارسلانلايۇ كوكرەلم،
قاچتى ساقىنچ، سەۋنەلم.①

ئۇرۇق، قەدەھلەر تىزلدى،
سەنسىز كوڭلۇم يېرىم بولدى،
تېز كەل، تىنچقسنا ئويىنايلى.

×

ئۇرۇق بويىنى غازغا ئوخشايدۇ،
لىق تولغان قەدەھ كوزگە ئوخشايدۇ،
قايغۇ گويا ئۇنىڭ تېگىگە كومۇلدى،
كېچە - كۈندۈز شاتلىنايلى.
ئۇچ قېتىم ئىچىپ ۋاقىرايلى،
پەرۋاز قىلىپ سەكرەيلى،
ئارسلاندەك ھوكۇرەيلى،
قايغۇ قاچتى، سويۇنەيلى.

بۇ قوشاقتىن، 11- ئەسىردىن بۇرۇنقى تۈركى خەلقلىرىنىڭ شاتلىق شارابى ئىچىش مەنزىرىسى كونكرىت، جانلىق ھىسسى ھالدا سىزىپ بېرىلگەنلىگىنى كورىمىز.

دىمەك بەدىنى ئوبراز ئابستراكت چۈشەنچە بولماستىن، بەلكى كونكرىت، ھىسسى نەرسىدۇر. كونكرىتلىق — بەدىنى ئوبرازنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى، ئۇنىڭدا مۇشۇ خۇسۇسىيەت بولمايدىكەن، ئۇنى بەدىنى ئوبراز دىگىلى بولمايدۇ.

2) بەدىنى ئوبراز ئومۇملاشتۇرۇلغان بولىدۇ. ئەدىبىي ئەسەرلەردىكى ئوبرازلار گەرچە رىيال تۇرمۇشتىن ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، رىيال تۇرمۇشنىڭ ئەينەن كوچۈرۈلمىسى ئەمەس. چۈنكى يازغۇچىلار نۇرغۇنلىغان ئادەملەرنى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش پائالىيەتلىرىنى كۈزىتىش، تەھلىل قىلىش، سىلىشتۇرۇش ۋە ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر قىلىش ئارقىلىق يېغىنچاقلاپ، ئومۇملاشتۇرۇپ، ئۇلارنى كونكرىت ئىندىۋىدۇئالىلىققا ئىگە بىرەر شەخسنىڭ ئۇستىگە مەركەزلەشتۇرىدۇ. بۇ شەخس تۇرمۇشتىكى ھايات كىشىلەردەك ئۇزىگە خاس تاۋۇش، تەقىقى - تۇرق، گەپ - سوز ۋە يۇرۇش - تۇرۇش ئالاھىدىلىكلىرىگە، سالاپەت، خىسلەت ۋە ئىدىيۇى ھىسسىياتقا ئىگە بولىدۇ. مانا بۇ جەريان بەدىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەريانى دىيىلىدۇ.

بەدىنى ئوبراز بىر تەرەپتىن كونكرىتلىققا، ھىسسى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ھىسسىياتىغا كۈچلۈك تەسىر قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن يۈكسەك دەرىجىدىكى ئومۇملاشتۇرۇش كۈچىگە ئىگە. شۇڭا ئۇ، تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. مەلۇمكى، تۇرمۇش رىياللىغى خىلمۇ - خىل ۋە مۇرەككەپ بولىدۇ، يازغۇچى ئۇلارنىڭ ھەممىنى قالدۇرماي ئوز ئەسىرىدە تەسۋىرلىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ شەيئى ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئىپادىلىيەلەيدىغان، بەدىنى قىممىتى يۇقۇرى، كىشىگە تەسىر قىلالايدىغان تۇرمۇش دېتاللىرىنى تاللاۋېلىشقا تىرىشىدۇ، مۇنداق تاللاپ ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق تەسۋىرلەش

① مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ئەسىرىدىن. «ئويغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» 24 - بەت.

لەنگەن، ئالاھىدىلىك ئارقىلىق ئومۇملىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ھادىسە ئارقىلىق ماھىيەت ئېچىپ بېرىلگەن كىشىلىك تۇرمۇش كارتىنىسى ــ ئومۇملىققا ئىگە بولغان بەدىئى ئوبرازدۇر. لۇشۈن ئەپەندىنىڭ «يۇرتۇم» ناملىق ھېكايىسىدىكى مۇنۇ ئابزاسنى كورۇپ باقايلى:

"بۇ كەلگەن كىشى رۇنتۇ ئىدى. مەن ئۇنى بىر قاراشتا تونۇغان بولسامۇ، لېكىن ئۇ، مېنىڭ خاتىرەمدىكى رۇنتۇغا زادىلا ئوخشمايتتى. ئۇ، ئاۋالقىغا قارىغاندا بىر ھەسسە ئىگىز ئىدى. بۇغداي ئوڭلۇك، دۇگلەك يۈزلىرى ئۇزگىرىپ ئاللىقانداق سېرىقلا ئايلانغان ۋە چوڭقۇر قورۇقلار باسقان، كوزلىرىمۇ خۇددى دادىسىنىڭكىدەكلا قىزىرىپ، قاپاقلىرى ئىششىپ كەتكەن ئىدى. ھەقىقەتەن دېگىزدىن دائىم شامال ئۇرۇپ تۇرغاچقا، دېگىز يېقىسىدا ياشىغۇچى كوپچىلىك دېخانلارنىڭ چىرايى مۇشۇنداق بولاتتى. رۇنتۇنىڭ بېشىدا كونا كىگىز مالىخاي، ئۇستىدە پاختىلىق نېپىز پەشمەت بار ئىدى. ئۇ سوغاقتىن شۇمشىيىپ، قەغەزگە ئورالغان بىر بولاق نەرسىنى ۋە ئۈزۈن غاڭزىسىنى تۇتۇپ تۇراتتى. قاچاندۇر بىر ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ بۇ قوللىرى دېڭىزغا، كۆچلۈك ئىدى. ھازىر بولسا قوپال ۋە يېرىلىپ كەتكەن بولۇپ، خۇددى قارىغاينىڭ قوۋزاقلىرىغا ئوخشايتتى.

.....

مەن ئۇنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى سورىدىم، ئۇ، بېشىنى چايقاپ:

ــ ئەھۋالىمىز ئېغىر، ئالتىنچى بالامۇ چوڭ بولۇپ ئىشقا يارىپ قالدى، لېكىن ھامان يىمەكتىن قىسىلىۋاتىمىز ..... ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەنسىزلىك، ..... نەگىدا بارسا پۇل كېرەك، مۇقىم بىرەر تەرتىپ يوق، ھوسۇلمۇ ياخشى ئەمەس! ..... يەردىن ئالغانىنى ئاپىرىپ ساتساق، سېلىق ئۈستىگە سېلىق، زىيىنىغا سېتىشتىن باشقا چارە يوق .....

..... بالىلىرى كوپ، ئاچلىق ـ يالىڭاچلىق، ئېغىر سېلىقلار، ئەسكەرلەر، بۇلاڭ ـ تالاڭچىلار، ئەمەلدارلار، بايلار ــ مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى قىينىاپ خۇددى ياغاچ ھەيكەلگە ئوخشاش قاغجىراتقان ئىدى ....."

مانا بۇ جانلىق ۋە كونكرىت تەسۋىرلەر ئارقىلىق بىز رۇنتۇنىڭ تەقدىرى ـ تۇرقىنى كورۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلايمىز، خاراكتېرىنى چۈشىنىمىز، شۇنداقلا جاھانگىرلىك ۋە فېئودالىزىمنىڭ زۇلمىدا ئېزىلىۋاتقان كونا جۇڭگودىكى جاپاكەش دېخانلارنىڭ پاجىئەلىك ھايات كارتىنىسىنى روشەن كورۈپ، ئۇلارنىڭ بۇنداق تەقدىرىدىن چوڭقۇر ئېچىنىمىز. بۇ ھېكايىدە، يېرىم فېئوداللىق، يېرىم مۇستەملىكە كونا جۇڭگو دېخانلىرىغا ئورىتاق بولغان كەچۈرمىشلەر رۇنتۇ ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار بولغان تۇرمۇش كارتىنىسىغا ئومۇملاشتۇرۇلغان.

دىمەك ئومۇملاشتۇرۇلغان ئوبراز ــ رىيال تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى ۋە قانۇنىيىتىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان روشەن ئىندىۋىدۇئالىلىققا ئىگە بولىدۇ، مۇنداق ئوبراز گەرچە تۇرمۇشنىڭ مەلۇم تەرىپىنى تەسۋىرلىسىمۇ، لېكىن ناھايىتى زور ئىجتىمائىي ماھىيەتنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنداقلا ئۇ، ئوبېكتىپ شەيئىلەرنىڭ تاشقى خۇسۇسىيەتلىرىنى گەۋدىلەندۇرۇپلا قالماستىن، يەنە ئىچكى خۇسۇسىيەتلىرىنىمۇ، مەنىۋى جەھەتتىكى ماھىيىتىنىمۇ ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئوبرازنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى قانچىكى مول بولسا، ئومۇملاشتۇرۇلغان تۇرمۇشنىڭ چوڭقۇرلۇغى ۋە ئەھمىيىتى شۇنچە زور بولىدۇ.

ئوخشاش بولمىغان يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئوبرازلارنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشىمۇ

ئوخشاش بولمايدۇ. ئوبرازنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدىلىك گەرچە ھەممە بەدىئى ئوبرازلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئورتاق ئالاھىدىلىك بولسىمۇ، ئەمما ئومۇملاشتۇرۇلۇش دەرىجىسى جەھەتتىن ئېيتقاندا، شۇنىڭدەك شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئىپادىلەشنىڭ چوڭقۇرلۇغى جەھەتتىن ئېيتقاندا بىر بىرىدىن پەرقلىق بولىدۇ.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا يەنە ھەرقايسى ژانىرلاردا يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئوبرازلارنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشىمۇ بىر بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، لىرىك شېئىرلاردا، رومانلاردا ياكى سەھنە ئەسەرلىرىدە يازىتىلغان ئوبرازلارنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇش دەرىجىسى ۋە ئۇلار ئېچىپ بەرگەن تۇرمۇش ماھىيىتىنىڭ چوڭقۇرلۇغى بىلەن كەڭلىگى بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

3) بەدىئى ئوبراز ئىستېتىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

ئەدەبىي ئوبرازنىڭ خۇددى تۇرمۇشنىڭ ئوزىدەك كونكرېت، جانلىق ۋە ھىسسى بولۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇشى، بۇ پەقەت ئوبرازنىڭ تاشقى، ھىسسى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگە قارىتا ئېيتىلغان سوز. ئەدەبىي ئوبراز شۇنىڭ بىلەن بىللە، يازغۇچىنىڭ تۇرمۇش ماتېرىياللىرىنى ئوزىنىڭ مېڭىسىدە پىششىقلاپ ئىشلىشىنىڭ مەھسۇلىدۇر. شۇ سەۋەپتىن ئۇ جەزمەن يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ ئامىللىرىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. ئومۇمەن، ئەدەبىي ئوبراز بارلىققا كېلىش بىلەنلا، ئۇ ئوبېكتىپ بىلەن سۇبېكتىپنىڭ بىرلىگى يەنى يازغۇچىنىڭ ئىدېئوى ھىسسىياتى، ئىستېتىك قارىشى بىلەن ئوبېكتىپ شەيئىلەرنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنىڭ بىرلىگى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. يازغۇچى ئەدەبىي ئوبراز يارىتىشتا ھەرگىز رېئال تۇرمۇشتىكى يۇزەكى ھادىسىلەرنى ئەينەن يېزىپ چىقىشنى مەقسەت قىلمايدۇ، بەلكى رېئال تۇرمۇشنى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز تۇردە كونكرېت تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئوزىنىڭ رېئال تۇرمۇشقا بولغان تونۇشىنى، چۈشەنچىسىنى، ئوزىنىڭ ئىدېئوى ھىسسىياتى بىلەن ئىستېتىك زوق-ھەۋەسىنى ئىپادىلەيدۇ. يازغۇچى تۇرمۇشنى قايتا ئىپادىلەپ بېرىشنىڭ پۈتكۈل جەريانىدا، ئوزى ياراتقان ئوبرازنى ئوزىنىڭ ئىدېئوى ھىسسىياتى بىلەن تويۇندۇرۇپ، ئوزىنىڭ باھاسىنى بېرىدۇ ۋە مۇھەببەت-نەپرىتىنى ئىپادىلەيدۇ. يازغۇچىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيىتىگە ئۇنىڭ ئىدېئوى ھىسسىياتى سىڭگەن بولىدۇ، ئىدېئوى ھىسسىيات بولسا ئادەمنىڭ ئىستېتىك پائالىيىتى بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ، ئادەمنىڭ ئىستېتىك پائالىيىتى تۇرمۇشنى گۈزەللىك نۇقتىسىدىن باھالاشتىن ئىبارەت. ئەدەبىيات-سەنئەت تۇرمۇشتىكى گۈزەللىكنى مەركەزلەشتۇرىدۇ ۋە گەۋدىلەندۇرىدۇ. مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەرلەر گۈزەل ئوبرازلارنى يارىتىپ، كىشىلەرگە ئىستېتىك ھوزۇر بېغىشلايدۇ. بەزى ئەسەرلەردىكى كونكرېت ئوبرازلار كىشىلەرنىڭ مۇھەببەت ۋە نەپرىتىگە تەسىر كورسىتىپ، گۈزەل نەرسىلەرگە ھىسداشلىق ئويغاتىسا، رەزىل نەرسىلەردىن يىرگەندۇرىدۇ. مانا بۇ، بەدىئى ئوبرازنىڭ ئىستېتىك ئەھمىيىتى. ئىجابى پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىغا سىڭدۇرۇلگەن گۈزەل غايە، گۈزەل ئەخلاق، ئىسىل خىسلەت ۋە ياخشى پەزىلەتلەر ئارقىلىق كىشىلەرگە گۈزەللىك تەربىيىسى ــ ئىستېتىك تەربىيە ئېلىپ بېرىلىدۇ. سەلبى پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىغا سىڭدۇرۇلگەن رەزىل ئىللەتلەردىن كىشىلەرنى يىرگەندۇرۇپ، ئۇنىڭغا قارشى كۈرەش قىلىشقا يېتەكلەيدۇ. مەسىلەن، «غېرىپ-سەنەم» داستانىدىكى غېرىپ بىلەن سەنەمنىڭ گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلىتى، كىشى-

لەرگە بولغان سەمىمى مۇئامىلىسى، پاك، ھەقىقى مۇھەببەت يولىدا كورسەتكەن جان پىدا-
لىغى كىشىلەرنىڭ ھەققانى ھىسداشلىغىنى قوزغىسا، شاۋاز، شاھى ئابباس، ئابدۇللا شائىرى
قاتارلىقلارنىڭ ئىچى قارىلىق، ئادالەتسىزلىك، كورەلمەسلىك، نومۇسسىزلىق قاتارلىق رەزىل
قىلمىشلىرى خەلقنىڭ غەزەپ-نەپرىتىنى قوزغايدۇ. بۇ ئەسەر كەڭ خەلق ئاممىسىنى ۋاپا-
دارلىق، سەمىمىلىك، قەيسەر ئىرادىلىك، گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلىك بولۇشقا يېتەكلەيدۇ.

شۇنى ئالاھىدە ئېيتىش كېرەككى، بەدىئى ئوبراز ئوبېكتىپ بىلەن سۇبېكتىپنىڭ ئور-
گانىك بىرلىگىدۇر. مەلۇمكى ئەدەبىيات ئوبراز ئارقىلىق ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىنـ
دىسى بولغان ئادەم ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا ئۇ،
ئالدى بىلەن ئوبېكتىپلىققا ئىگە، ئوبېكتىپ شەيئىلەر بولمىسا، ئۇنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان
بەدىئى ئوبرازمۇ بولمايدۇ. مانا بۇ، بەدىئى ئوبرازنىڭ ئوبېكتىپلىغىنى كورسىتىدۇ. يەنە
بىر تەرەپتىن بىز، بەدىئى ئوبرازنىڭ ساپ ئوبېكتىپ شەيئىلەرنىڭلا ئىنكاسى ئەمەسلىگىنى،
بەلكى يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ كوزقارىشى، مەيدانى، ئىستېتىك كوزقارىشى قاتارلىقلارنىمۇ
ئوز ئىچىگە ئالىدىغانلىغىنىمۇ كورۈشىمىز لازىم.

يىغىپ ئېيتقاندا، بەدىئى ئوبراز — كونكرېتلىق بىلەن ئومۇمىي ماھىيەتنىڭ بىرلىگى،
ئوبېكتىپ بىلەن سۇبېكتىپنىڭ بىرلىگىدىن ئىبارەت.

3. ئادەم — بەدىئى ئوبرازنىڭ يادروسى

ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى بولغان ئادەمنى — ئادەم-
نىڭ تۇرمۇشنى، ئادەمنىڭ ئىدىيىسىنى ۋە ھىسسىياتىنى، كۆرەشلىرى ۋە ئارزۇلىرىنى — بىلىش
ۋە ئەكس ئەتتۈرۈش، تەسۋىرلەش ۋە ئىپادىلەش ئوبېكتى قىلىدۇ. يازغۇچىلار رېئال تۇر-
مۇشنى كۆزىتىش، ھىس قىلىش، تەھلىل قىلىش، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق رېئال تۇرمۇش
مەنزىرىسىنى، رېئال تۇرمۇشتىكى ئادەملەرنىڭ قىياپىتى بىلەن خاراكتېرىنى قايتا ئىپادىلەيدۇ.
بۇ ئارقىلىق ئادەملەر بىلەن ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەتنى ئېچىپ بېرە-
دۇ ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەدەبىيات-سەنـ
ئەت ساھەسىدە، يازغۇچى ياكى سەنئەتكارلارنىڭ ھىچقايسىسىنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرى
بىلەن ئىجتىمائى ھادىسىلەر، سىياسى تۇرمۇش بىلەن ئىقتىسادىي تۇرمۇش، ئىجتىمائى تۇر-
مۇش بىلەن خۇسۇسى تۇرمۇش قاتارلىق جەھەتلەرنى بىر بىرىدىن ئايرىۋەتكەن ھالدا
تەسۋىرلەش ۋە ئىپادىلەش ئوبېكتى قىلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەدەبىيات-سەنئەت ئادەمنى
ۋە ئادەمنىڭ تۇرمۇشنى مۇكەممەل، ھەر خىل ئىچكى باغلىنىشقا ئىگە بولغان بىر پۈتۈن
گەۋدە سۈپىتىدە ئىپادىلەيدۇ، ئۇ ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ھەر خىل مۇرەككەپ
مۇناسىۋەتلەرنى، ئادەمنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتى ۋە ئەخلاقىي قىياپىتىنى ئىپادىلەپلا قالماس-
تىن، بەلكى ئادەمنىڭ تاشقى قىياپەت ئالاھىدىلىگى، ئىچكى دۇنيا پائالىيىتى، ھەۋىسى، ئا-
دىتى قاتارلىقلارنىمۇ سۈرەتلەيدۇ. ئادەمنى ۋە ئادەمنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى
تەرەپلىرىنى ئايرىلماس بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە ئىپادىلەش ئەدەبىيات-سەنئەت مەز-
مۇنىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىگىدۇر.

ئەدەبىياتنىڭ تەسۋىرلەش ئوبېكتى ئىنتايىن كەڭ ۋە خىلمۇ-خىل بولۇپ، ئۇ ئادەم

ۋە ۋەقەلەرنى تەسۋىرلەشتىن تاشقىرى يەنە تەبىسى ۋە ئىجتىمائىي شارائىت، ھەر خىل تەبىەت مەنزىرىلىرى، ھايۋاناتلار تەسۋىرى قاتارلىقلارنىمۇ تەسۋىرلەيدۇ.

بەدىئى ئوبراز يارىتىشتا پىرسوناژلار ئوبرازى يەنى ئادەم ئوبرازىنى يارىتىش ھەل قىلغۇچ ئورۇندا تۇرىدۇ. ئونىڭدىن تاشقىرى، تەبىەت مەنزىرىسى، ھەر خىل ھايۋاناتلار ئوبرازىمۇ دائىم ئوچراپ تۇرىدۇ. لېكىن بۇلار ئەسلىيەتتە ھامان ئادەم ۋە ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئادەم ۋە ئونىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىش ئوچۇن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇلار پەقەت ئادەم تۇرمۇشىنىڭ بىر قىسمى ھىساپلىنىدۇ. نۇرغۇنلىغان ئىسىل ھىكايە ۋە رومانلاردا ئوچرايدىغان مەنزىرە تەسۋىرلىرى پىرسوناژلارنىڭ روھىي ھالىتىنى گەۋدىلىك كورسىتىش، شەخسلەرنىڭ خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۇرۇش ياكى شەخسلەرنىڭ پائالىيىتىگە ماس كېلىدىغان مۇھىتنى ئورۇنلاشتۇرۇش مەقسىدىدە يېزىلغان.

تۇرار جاي ۋە ئوي جاھازلىرى تەسۋىرىنى ئالساق، بۇ، تەبىى ۋە ئىجتىمائىي شارائىت تەسۋىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئەدىبىي ئەسەردە مەلۇم سالماقنى ئىگەللەيدۇ. مەسىلەن، پىرسوناژلارنىڭ كىيىنىشلىرى، ئوي سەرەمجانلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى قاتارلىقلار پىرسوناژلار خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ. لۇشۈن ئەپەندىنىڭ «بەخت تىلەش» ناملىق ھىكايىسىدىكى لوسى بەگنىڭ كىتاپخانىسىدىكى كورۇنۇش فېوداللىق ئەدەپ ـ قائىدىلەرنىڭ ھىمايىچىلىرىدىن بولغان لوسى بەگنىڭ خاراكتېرىنى يان تەرەپتىن ئېچىپ بېرىش رولىنى ئويناىدۇ. «دورا» ناملىق ھىكايىنىڭ ئاخىرىدىكى گۇلچەمبىرەك تەسۋىرى بىر ئىشارە سۇپىتىدە ئىنقىلاپقا خەير ـ خاھلىق قىلغۇچىلارنىڭ شايۇينى خاتىرىلەۋاتقانلىغىنى كورسىتىدۇ، ئۇ، ئىنقىلاپ ئۇچقۇنلىرىنىڭ تېخى ئوچمىگەنلىگىنىڭ ئالامىتىدۇر.

ئەدىبىي ئەسەرلەردىكى مەنزىرە تەسۋىرىمۇ بىر پۈتۈن بەدىئى ئوبرازنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى بولۇپ، ئۇ، پىرسوناژلارنىڭ ھىسسىياتى بىلەن ئىنتايىن زىچ ئالاقىدار بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ ھىسسىياتى ئوبېكتىپ مەۋجۇداتلارغا قاراپ ئوزگىرىدۇ، ھەر خىل مەنزىرىلەر ئىنسانلارنىڭ ھىسسىياتىغا نىسبەتەن كۈچلۈك تەسىر كورسىتىدۇ ۋە پىرسوناژلارنىڭ روھىي ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، بەزى ئەسەرلەردىكى پىرسوناژلار خوشاللىق ھىسسىياتىغا چومگەندە قۇياشنىڭ ئىللىق نۇرى، گۈل ـ غۇنچىلارنىڭ پورەكلەپ ئېچىلىشىنىڭ بىرلەشتۇرۇلۇپ تەسۋىرلىنىشى، پىرسوناژلارنىڭ قەلبى ھاياجانغا تولغاندا، ئورکەشلىگەن دەريا ـ دېڭىز مەنزىرىسىنىڭ كىرىشتۇرۇلۇپ تەسۋىرلىنىشى بۇنىڭ دەللىدۇر. ئوبېكتىپ دۇنيادا ھەر خىل رەڭدار مەنزىرىلەر مەۋجۇت. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن پىرسوناژلار ۋە ئۇلارنىڭ ھىسسىياتى قانداق بولسا، مەنزىرە ئەنە شۇنىڭغا ماس ھالدا تەسۋىرلىنىشى لازىم. چۈنكى ئوخشاش بولمىغان مەنزىرە تەسۋىرى خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان پىرسوناژلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئوخشاش بولمىغان ھىسسىيات ۋە ئوزگىرىشىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يازغۇچى مەنزىرىنى ئوز تۇيغۇسىغا ئاساسەن پىرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىغا، ھىسسىياتىغا ماسلاشتۇرۇپ تەسۋىرلەيدۇ.

كوپلىگەن ئەدىبىي ئەسەرلەردە شارائىت ۋە مەنزىرە تەسۋىرىدىن تاشقىرى ھەر خىل ھايۋاناتلار، قۇشلار ۋە ھاشارەتلەرنىڭ تەسۋىرلىرىنىمۇ كورىمىز. ئەدىبىي ئەسەرلەردە ھايۋاناتلار ئوبرازىنىڭ تەسۋىرلىنىشى ئادەملەرگە شۇ ھايۋانلارنى تونۇشتۇرۇش بولماستىن، بەلكى

كى مەلۇم ھىسسىياتنى ئىپادىلەش ياكى پەرسۇناژلار ئوبرازىنى تونۇشتۇرۇش ۋە ئۇلارنى روشەنلەشتۇرۇش ئۈچۈندۇر. مەسىلەن، ماۋدۇنىنىڭ «لىن ئائىلىسىنىڭ دۇكىنى» ناملىق ھىكايىسىدىكى كىچىك ئاسلان، جۇلىبۇنىڭ «ئات تەقسىمى» دىگەن ھىكايىسىدىكى ئاتقا ئوخشاش ھايۋاناتلار ئوبرازى قاتارلىقلار شۇ ئەسەردە بەلگىلىك ئورۇن تۇتىدۇ، بولۇپمۇ باللار چوڭچىگى، مەسەل قاتارلىق ژانىرلاردا ھايۋاناتلار ياكى قۇش ۋە ھاشارەتلەر ئالاھىدە ئوبرىنى ئىگەللەيدۇ، بۇ خىل ئەسەرلەردىكى ھايۋاناتلار ئوبرازىغا ئادەم خاراكتېرى بېرىلىپ ئادەملەشتۇرۇلگەن بولىدۇ. مۇنداق ھايۋاناتلار ئوبرازىنىڭ "خاراكتېر" تەسۋىرى مەلۇم پېرسۇناژ ئوبرازىنىڭ خاراكتېر تەسۋىرى ئورنىغا قويۇلىدۇ. بەزى ئەسەرلەردە ھايۋاناتلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر يېزىلىش ئارقىلىق ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ مەلۇم خۇسۇسىيتى توغرىدىن - توغرا ياكى ئەگىتىپ ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، «بورە بىلەن قوزىچاق» دىگەن مەسەلدىكى بورە بىلەن قوزىچاقنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئەمىلىيەتتە، ئادەملەرنىڭ مەلۇم تۈرمۇش پائالىيەتلىرىنىڭ، ئىدىيۋى ھىسسىياتلىرىنىڭ ئەگىتمە ئىنكاسىدۇر.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن خىلمۇ - خىل تۈرمۇش مەنزىرىلىرى — تۇرار جاي، ئوي جاھازلىرى، كىيىم - كېچەكلەر، تەبىئەت مەنزىرىلىرى ۋە ھايۋاناتلار قاتارلىقلار پەقەت ئادەملەرنىڭ خاراكتېرىنى، ئىدىيۋى ھىسسىياتىنى، تۈرمۇش پائالىيەتلىرىنى ۋە ئوزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئادەم (پېرسۇناژ) ئوبرازى ئەدەبىي ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن تۈرمۇش كارتىنىسىنىڭ يادروسى ھىساپلىنىدۇ. يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ ئوبراز يارىتىش ۋاقتىدىكى دىققەت - ئېتىۋارىمۇ ئەنە شۇ ئادەملەر ئوبرازىغا مەركەزلەشكەن بولىدۇ. ئەگەر بۇنىڭ ئەكسىچە بولىدىكەن، ئۇنداق ئەسەر كېرەكسىز ماتېرىياللار دوۋىسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئادەملەر ئوبرازىنى بەدىئى ئوبرازنىڭ يادروسى دەپ ئېيتىمىز.

يۇقۇرقىلارنى يىغىنچاقلىغاندا، بەدىئى ئوبراز رىيال تۈرمۇشنى مەنبە قىلغان ھەمدە يازغۇچىنىڭ تاۋلىشى، مەركەزلەشتۈرۈشى، ئىجات قىلىشى ئارقىلىق ئەسەردە قايىتا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن كونكرېت، جانلىق، ھىسسى، شۇنداقلا ئاپتورنىڭ ئىدىيۋى ھىسسىياتى بىلەن ئىستېتىك كوزقارىشى سىڭگەن تۈرمۇش مەنزىرىسىدۇر. ئوبراز ئارقىلىق سوزلەش، ئوبراز ئارقىلىق تۈرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىش، ئاپتورنىڭ ئىدىيۋى ھىسسىياتىنى ئىپادىلەپ بېرىش — ئەدەبىياتنىڭ باشقا پەنلەردىن پەرقلىنىدىغان ئاساسىي ئالاھىدىلىگىدۇر.

2 - §. بەدىئى تىپ

1. تىپ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

بەدىئى ئوبراز ئارقىلىق رىيال تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش — ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تۈپكى ئالاھىدىلىگىدۇر. بەدىئى ئوبراز بولمايدىكەن، ئەدەبىيات - سەنئەتمۇ بولمايدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بەدىئى ئوبرازنىڭ بولۇشىلا كۇپايە قىلمايدۇ، بەدىئى ئوبراز چوقۇم تىپ دەرىجىسىگە كوتىرىلىشى لازىم، يەنى ئوبرازدا ئايرىم، چۇۋالچاق،

ئەھمىيتى ئانچە چوڭ بولمىغان تۇرمۇش ھادىسىلىرى يېغىنچاقلىنىپ، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، مەلۇم ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە، بەلگىلىك سىياسى خاھىشقا، دەۋر ئالاھىدىلىگىگە ۋە مىللى ئۇسلۇپقا ئىگە بولغان تۇرمۇش كارتىنىسى يارىتىلىشى لازىم. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تۇرمۇشنى ئىپادىلەشتىكى قىممىتى ــ ئوبرازلىق ۋە تىپىكلىكتىن تاشقىرى، سىيۇژېتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ئەسەر قۇرۇلۇشىنىڭ مۇكەممەللىگى، تېمىسىنىڭ يېڭىلىغى، قىزىقارلىق بولۇشى ۋە تىلنىڭ پىششىقلىغى قاتارلىقلار بىلەن بەلگىلەنسىمۇ، بۇنىڭ ئىچىدە بەدىئى ئوبراز ۋە تەپەككۇر ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. تىپىكلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنى روشەن ئىجتىمائىلىققا ئىگە قىلىدۇ، ئەسەرگە يەنىمۇ چوڭقۇر ئىدىيىۋىلىك بېغىشلايدۇ. تىپىكلىككە ئىگە بولمىغان ئەسەر ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ تۈپ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىچىپ بېرەلمەيدۇ، ئۇنىڭ تەربىيىۋى رولىمۇ ئانچە زور بولمايدۇ.

تىپ دېگەن نېمە؟

يازغۇچى ـ سەنئەتكارلار ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، مەلۇم دۇنياقاراشنىڭ يېتەكچىلىگىدە، ئىجتىمائى تۇرمۇشتىكى ۋەقەلەرنى قايتا ـ قايتا كۆزىتىپ، مەركەزلەشتۈرۈپ ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ تېخىمۇ روشەن، تېخىمۇ كەڭ ۋە تېخىمۇ چوڭقۇر ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىدۇ، ئەنە شۇنداق بەدىئى ئوبرازلار ئادەتتە بەدىئى تىپ دەپ ئاتىلىدۇ، قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ــ يۈكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىغا ئىگە بولغان بەدىئى ئوبراز تىپ دەپ ئاتىلىدۇ.

تىپ ــ تۇرمۇشتا مەۋجۇت بولغان شەيئىنىڭ ئەسلى ئۇزى ئەمەس، بەلكى ئۇ، مەلۇم تىپتىكى شەيئىلەر ئالاھىدىلىگىنىڭ بەلگىلىك دەرىجىدىكى ئومۇملاشتۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت، ئۇ، ئايرىمىلىق ئارقىلىق ئومۇمىلىقنى ئەكس ئەتتۈرگەن، روشەن ۋە گەۋدىلىك خاسلىق ئارقىلىق مەلۇم سىنىپ ياكى گۇرۇھنىڭ بەزى ئورتاق ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىگىنى ئومۇملاشتۇرغان، ھەمدە مۇئەييەن ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ مەلۇم ماھىيىتىنى ۋە مۇقەررەرلىگىنى گەۋدىلەندۈرگەن بولىدۇ. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بەدىئى ئوبرازنىڭ ئوز ئىچىگە ئالىدىغان دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ بولۇپ، ئۇ تېپنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئادەتتە بەدىئى ئوبرازدا بولىدىغان ئالاھىدىلىك بەدىئى تىپتىمۇ بولىدۇ، لېكىن تىپ ئادەتتىكى بەدىئى ئوبرازغا قارىغاندا تېخىمۇ يۈكسەك دەرىجىدە بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇلغان ئەدەبىي ئوبرازدۇر.

بۇ يەردە بىز ئېيتىۋاتقان تېپنىڭ مەنىسى باشقا پەنلەردە ۋە ئاخبارات خەۋەرلىرىدە ئېيتىلغان تېپنىڭ مەنىسىدىن تامامەن پەرقلىنىدۇ. ئادەتتە ئېيتىلىۋاتقان تىپتا رەيال تۇرمۇشتىكى ۋەكىللىك خاراكتېرىغا ئىگە بولغان ھەقىقى ئادەم، ھەقىقى ئىشلار كوزدە تۇتۇلىدۇ. بەدىئى تىپ بولسا، تۇرمۇش چىنلىغىغا ئاساسەن، مەركەزلەشتۈرۈش، ئومۇملاشتۇرۇش ۋە بەدىئى توقۇلما ئارقىلىق يارىتىلىدۇ. شۇڭا ئۇ "ئادەتتىكى ئەمەلىي تۇرمۇشتا مەۋجۇت بولغان تىپقا قارىغاندا تېخىمۇ يۈكسەك، تېخىمۇ يارقىن، تېخىمۇ يېغىنچاق، تېخىمۇ تىپىك، تېخىمۇ غايىۋى بولىدۇ ۋە شۇنداق بولۇشى كېرەك، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تېخىمۇ

ئومۇمى خاراكتىر ئالغان بولىدۇ."①

بىز ئەدەبىي ئەسەرلەردە تۇرمۇشنىڭ قىياپىتىنى كونكرېت ۋە جانلىق تەسۋىرلەپ بېرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى ئوبراز ئارقىلىق تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىمىز. بۇ ۋەزىپىنى ئادەتتىكىچىلا تەسۋىرلەنگەن ئوبراز تولۇق ئورۇنلاپ كېتەلمەيدۇ. پەقەت يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇلغان تىپلا ئورۇنلىيالايدۇ. ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات تارىخى شۇنى تولۇق ئىسپاتلىدىكى، كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ئۇزۇن تارىخىي جەريانلاردا ئوز قىممىتىنى ساقلاپ، قولدىن - قولغا ئوتۇپ، ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا مىراس بولۇپ قەدىرلىنىپ كېلىشى — ئۇلارنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇلغان بەدىئى تىپ يارىتىپ، شۇ تىپلار ئارقىلىق ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ بەلگىلىك ماھىيىتىنى ۋە مۇقەررەر قانۇنىيىتىنى بىرقەدەر چوڭقۇر ئېچىپ بەرگەنلىگىدىندۇر. دېمەك، تىپ ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ سۇپىتىنىڭ يۇقۇرى - توۋەنلىگىنى ئولچەيدىغان مۇھىم بىر بەلگە ھىساپلىنىدۇ. ئىپىك ئەسەرلەردىكى تىپ تىپىك پېرسۇناژنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ، تىپىك خاراكتىر دەپ ئاتىلىدۇ.

تىپ ئادەتتە تىپىك پېرسۇناژ، تىپىك شارائىت، تىپىك ۋەقەلىك قاتارلىقلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۇرۇشتە تىپىك پېرسۇناژلار ئوبرازىنى يارىتىش ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى مەركىزىي مەسىلە ھىساپلىنىدۇ.

تىپىك پېرسۇناژ دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ بۇ مەسىلە، ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ۋە ئىستېتىكىدا مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ. بۇ مەسىلە ئۇستىدە ھەر خىل ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. بىزنىڭچە تىپىك پېرسۇناژ يۇكسەك ئىدىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە، جەمىيەتنىڭ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلەيدىغان، روشەن ئىندىۋىدوئاللىققا ۋە ئورتاقلىققا ئىگە بولغان پېرسۇناژلار ئوبرازىدىن ئىبارەت. بۇ قاراش ماركسىزملىق پەلسەپىنىڭ ئوبېكتىپ شەيئىلەرنىڭ ئور - تاقلىغى بىلەن خاسلىغىنىڭ دىيالېكتىك مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى بايانلىرىغا تامامەن ئويغۇن. لېنىن: «ئايرىملىق چوقۇم ئومۇملىققا باغلانغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئومۇملىق پەقەت ئايرىملىق ئىچىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە پەقەت ئايرىملىق ئارقىلىقلا مەۋ - جۇت بولۇپ تۇرالايدۇ. ھەرقانداق ئايرىملىق (مەيلى قانداق بولسۇن) نىڭ ھەممىسى ئومۇملىقتۇر. ھەرقانداق ئومۇملىق ئايرىملىق (ئۇنىڭ بىر قىسمى، ياكى بىر تەرىپى، ياكى ماھىيىتى) بولىدۇ"② دېگەن ئىدى. يولداش ماۋ زېدۇڭمۇ: "ئورتاقلىق ھەممە خاسلىقلاردا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. خاسلىق بولمىغان بولسا، ئورتاقلىقمۇ بولماس ئىدى."③ دېگەن

① «يەنىن ئەدەبىيات - سەنئەت سوھبەت يىغىندا سوزلەنگەن نوتۇق»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 3- توم ئۇيغۇرچە كونا يېزىق نەشرى، 128 - بەت.

② ۋ. ئى. لېنىن «دىيالېكتىكا مەسىلىسى ھەققىدە»، «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، (پەلسەپە قىسمى) مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 - يىل ئۇي - غۇرچە كونا يېزىق نەشرى 453 - بەت.

③ «زىددىيەت توغرىسىدا»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، ئۇيغۇرچە كونا يېزىق نەشرى، 600 - بەت.

ئىدى. ھەرقانداق شەيئىنى خاسلىق بىلەن ئورتاقلىقنىڭ بىرلىگى (ئايرىمىلىق بىلەن ئومۇملىقنىڭ بىرلىگى) دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنداق بولسا، تېپتىن ئىبارەت بۇ خاسلىق بىلەن ئورتاقلىقنىڭ بىرلىگى قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟ ئۇنىڭ ئالاھىدىلىگى مۇتۇلاردىن ئىبارەت: بەدىنى تېپ ھەلۇم خىلدىكى پېرسۇناژلارنىڭ بەلگىلىك ئورتاقلىغىنى روشەن، جانلىق ۋە گەۋدىلىك خاسلىق (ئىندىۋىدۇئاللىق) ئارقىلىق ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن ئىجتىمائى تۈرمۇشنىڭ بەزىبىر ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ. شۇڭا تېپىك پېرسۇناژلار خاراكتېرىنى ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە بولغان ئالاھىدە خاراكتېر دېيىشكە بولىدۇ.

ئېنگېلس: "ھەر بىر ئادەم بىر تېپ، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە مۇئەييەن يەككە ئادەم، خۇددى گېگىل بوۋاي ئېيتقاندەك، "مۇشۇ بىر شەخس."① دەپ كۆرسەتتۈ، تېپ ئورتاقلىق بىلەن خاسلىقنىڭ بىرلىگى ئىكەنلىگىنى ئىنتايىن توغرا ۋە ئىخچام چۈشەندۈرگەن ئىدى.

خاسلىق دېگەندە، بىر ئادەمنىڭ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان ئۆزىگە خاس روشەن خاراكتېر ئالاھىدىلىگى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىنسانلار جەمىيەتتە ھايات كەچۈرۈش داۋامىدا ئۆز ئەتراپىدىكى كىشىلەر بىلەن خىلمۇ-خىل مۇناسىۋەتتە بولىدۇ، بۇ جەريانىدا ئۇلارنىڭ كونكرېت تۈرمۇش شارائىتى، سەرگۈزەشتىسى، تەربىيىلىنىشى، مىجەز-خاراكتېرى ھەتتا فىزىئولوگىيىلىك سۈپەتلىرى ئوخشاش بولمايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا ئۆزىگە خاس ئىدىيىۋى ھېسسىيات، ھەۋەس، ئىشتىياق، تۈرمۇش ئادىتى قاتارلىقلار شەكىللىنىدۇ. مانا بۇ، شەخسلەرنىڭ خاسلىغىدۇر. مەسىلەن، لۇشۈن ئەپەندى ياراتقان ئا Q ئوبرازىنى ئالساق، ئۇ باشقىلارنىڭ بوزەك قىلىشىغا ئۇچرىغاندا، بۇنداق قىلىش، "بالىسى ئاتىسىنى ئۇرغانلىق"دەيدۇ، ئۇ، كەمبەغەللىگىدىن ياشاشقا ئامالسىز قېلىۋاتقاندىمۇ، يەنە ئاغزىغا تەگمەي: "مېنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىم سېنىڭكىگە قارىغاندا دولەتمەنرەك ئىدى! سەن قانچىلىك بىر نىمىدىك!" دەيدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ بېشىدىكى تاتۇغىنى زادىلىق ئەتكەندە، ئۇ يەنە مەنىستىمەسلىك بىلەن "سەن تېخى شۇنچىلىكمۇ بولالمايسەن..." دەيدۇ ۋە باشقىلار. مانا بۇ، ئا Q نىڭ ئەڭ ئالاھىدە، ئەڭ گەۋدىلىك، ئەڭ روشەن خاسلىغى (ئىندىۋىدۇئاللىغى) دۇر. ئا Q نىڭ ئا Q بولۇشى، ئۇنىڭ مۇشۇنداق ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىقتا ئىگە بولغانلىغىدىندۇر. ئەنە شۇنداق ئىندىۋىدۇئاللىق ئارقىلىق شىنخەي ئىنقىلاۋى مەزگىلىدىكى جەنۇبىي جۇڭگودىكى دېخانلار سىنىپى ئىچىدىكى قالاق يالالانما دېخانلارنىڭ ئادەتتە ساغلام بولمىغان بىر خىل روھىي ھالىتى ئومۇملاشتۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي يۇزلۈك مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان بىر خىل ئۆزىنىمۇ، باشقىلارنىمۇ ئالدايدىغان روھىي ئالاھىدىلىگى، يەنى لۇشۈن "روھىي غالىبىيەتچىلىك" دەپ ئاتىغان "مىللى خاراكتېر"مۇ ئومۇملاشتۇرۇلغان. مانا بۇ، ئا Q دىن ئىبارەت تېپنىڭ ئورتاقلىغىدۇر. ئاپتور ئا Q دىن ئىبارەت مۇشۇ تېپىك پېرسۇناژنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق شۇ چاغدىكى ئىجتىمائى تۈرمۇشنىڭ بەزى ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى، يەنى جۇڭگو

① «ئېنگېلىسنىڭ م. كائوتسكىيغا يازغان خېتى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 4-توم، خەنزۇچە نەشرى، 453-بەت.

لۇنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىگە، ئېزىلىشىگە ۋە روھىي جەھەتتىن زەھەرلەشـ
ىكە ئۇچرىغانلىغىنى، بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل بولمىغانلىغى قاتارلىقلارنى ئې ـ
چىپ بەرگەن.

بەدىئى تېپىنىڭ ئورتاقلىغى مەسىلىسى توغرىسىدا، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئوخـشاش بولمىغان قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. بەزىلەر بەدىئى تېپىنىڭ ئورتاقلىغى سىنىپىلىقتىن ئىبارەت دەپ قارىدى. مۇنداق قاراشنىڭ قويۇلۇشىدا، دەرۋەقە، بەزى سەۋەبلەر بولسىمۇ، لېكىن ئورتاقلىقنى تامامەن سىنىپىلىققا باراۋەر قىلىپ قويغاندا، مەسىلە تولىمۇ ئاددىلىشىپ كېتىدۇ. چۈنكى بەدىئى تېپتا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن كونكرېت ئەھۋال خېلى مۇرەككەپ بولىدۇ. ئەدەبىيات تارىخىدا، بەزى بەدىئى تېپلارنىڭ خاراكتېرى ھەقىقەتەنمۇ ئوزى تەۋە بولغان سىنىپنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىگىگە روشەن ھالدا ۋەكىللىك قىلغان. مەسىلەن، «قىزىل بايراق شەجەرىسى» دىگەن رومانىدىكى جۇ لاۋجۇڭ، «ئىگىلىك تىكلەش ھەققىدە قىسسە»دىكى لياڭ شېڭباۋ قاتارلىقلار. بۇ تېپلارغا جۇڭگو دېخانلار سىنىپىنىڭ ئاددى ـ ساددا، ئىشچان، باتۇر، قەيسەر بولۇشتەك ئىسل خىسلەتلىرى مەركەزلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، جۇڭگو دېخانلىرىنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئوزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىغى روشەن ھالدا گەۋدىلەندۈرۈلۈپ، بۇ سىنىپىي ماھىيەتنى بىلەن يۇكسەك دەرىجىدە بىرلەشتۈرۈلگەن.

لېكىن شۇنداق بەدىئى تېپلارمۇ بولىدۇكى، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا گەۋدىلەنگەن سىنىپىلىق شۇ تېپىك پېرسۇناژ تەۋە بولغان سىنىپنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىگى ياكى ئاساسىي ئالاھىدىلىگى بولماستىن، بەلكى پەقەت شۇ سىنىپنىڭ مەلۇم بىر تەرەپتىكى خۇسۇسىيىتى ھەتتا مۇھىم بولمىغان خۇسۇسىيىتى بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئالQ دىن ئىبارەت بۇ تىپ گەرچە كونا جۇڭگودىكى نامرات دېخانلارنىڭ تىپى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ خاراكتېرى روشەنكى، شۇ چاغدىكى دېخانلار سىنىپىنىڭ ئاساسىي ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرمىگەن. بۇنىڭدىن شۇنى كورۇش مۇمكىنكى، بەزى تېپىك پېرسۇناژلارنىڭ ئورتاقلىغى ئۇنىڭ سىنىپىلىغىدىنمۇ زور دەرىجىدە ئېشىپ كېتىپ، تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى ئادەملەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگىنى ئومۇملاشتۇرالايدۇ. مەسىلەن، ھاملېت، ئوتېللو، ئوبلوموۋ، ئا Q قاتارلىق تېپلار ئەنە شۇنىڭ جۇملىسىدىندۇر. بۇ تېپىك پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىغا ئوزلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن دەۋرنىڭ ۋە سىنىپنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىگى ھەقىقەتەنمۇ ئۇلار ياشىغان دەۋردىن، ئۇلار مەنسۇپ بولغان سىنىپ دائىرىسىدىن ئېشىپ كەتكەن. رىيال تۇرمۇشتىكى شەخسلەر ئەسلىدە مۇرەككەپ ۋە خىلمۇ ـ خىل بولىدۇ. ئەنە شۇ رىيال تۇرمۇش ئەملىيىتىدىن يارىتىلغان بەدىئى تېپىمۇ مول ۋە خىلمۇ ـ خىل بولۇشى كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر خىل ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى خىلمۇ ـ خىل تېپىك پېرسۇناژلارنى كونكرېت تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بەزى بەدىئى تېپلاردا ئومۇملاشتۇرۇلغان بەدىئى ئورتاقلىقتا سىنىپىي ماھىيەت مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ؛ يەنە بەزى تېپلاردا بولسا ئۇنداق بولۇشى ناتايىن. چۈنكى مۇنداق تېپلاردا پەقەت سىنىپىلىقنىڭ مۇھىم بولمىغان تەرىپى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولىدۇ ياكى نۇرغۇنلىغان سىنىپلارغا ئورتاق بولغان ئىجتىمائى مەزمۇنلار پەقەت بىرلا تېپقا ئومۇملاشتۇرۇلغان بولىدۇ.

دەرۋەقە، سىنىپىي جەمىيەتتە، بەدىي تىپلاردا ئومۇملاشتۇرۇلغان ئورتاقلىق ئادەتتە ئوزى تەۋە بولغان سىنىپنىڭ سىنىپلىغى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، ھەتتا بەزىدە سىنىپىلىقنى يادرو قىلىدۇ. لېكىن بەدىي تىپلارنىڭ ھەممىسىنى مۇشۇنداق بىرلا خىل قائىدە بىلەن ئولچەشكە بولمايدۇ. شۇڭا بەدىي تىپلارنى تەھلىل قىلغاندا، خۇددى ئەملىي تۇرمۇشنى تەھلىل ۋە تەتقىق قىلغانغا ئوخشاش، شەيئىلەرنىڭ مۇرەككەپلىگى ۋە كوپ خىللىغىنى تولۇق نەزەرگە ئېلىش لازىم. مۇبادا بەدىي تىپنىڭ ئورتاقلىغى پۈتۈنلەي سىنىپلىققا تەۋە قىلىپ قويۇلسا، ئۇ چاغدا "بىر سىنىپتا بىر تىپ بولۇش كېرەك" دېگەن خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ. بۇنداق خۇلاسە نەزىرىيە جەھەتتىن مىتافىزىكا بولۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ ئەملىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بۇ مۇقەررەر ھالدا ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ گۈللەپ ياشنىشىغا زىيان يەتكۈزىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى نەسرىدىن ئەپەندىدىن ئىبارەت ھەمىمگە تونۇشلۇق بولغان بۇ شەخس ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەر داۋامىدا كەڭ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن يۇقۇرى دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇلغان، تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەسىنى دېگۈدەك ئوز ئىچىگە ئالغان، ھەر خىل ئىجتىمائى تەبىقىلەرنىڭ مەلۇم ئالاھىدىلىكلىرىنى ئوزىدە ئەكس ئەتتۇرگەن، روشەن خاسلىققا (ئىندىۋىدوئالىققا) ئىگە، ئىنتايىن كەڭ ۋە چوڭقۇر تۇرمۇش ماھىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئاجايىپ يۇكسەك بەدىي تىپتۇر. نەسرىدىن ئەپەندى بىر تەرەپتىن كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ دانىشمەن قەھرىمانى سۈپىتىدە فېئودال-ھوكۇمران تەبىقىلەرنىڭ ۋەكىللىرى ــ قانخور پادىشالار، پاراخور ئەمەلدارلار، ئاچكوز بايلار، مۇتەھەم قازىلار، ئالدامچى روھانىلار...قاتارلىقلارنىڭ رەزىل ئەپتى - بەشىرىسىنى رەھىمسىز تۇرده ئېچىپ تاشلاپ، ئۇلارغا قارشى كۈرەش قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن نەسرىدىن ئەپەندى ئوزىنى "نادان"، "ئەخمەق" كىشىلەر ئورنىدا قويۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدىكى شەخسىيەتچىلىك، خۇراپاتلىق، ئىتتىپاقسىزلىق قاتارلىق ناچار خاھىشلارنى ئېچىپ تاشلايدۇ. دېمەك بۇ تىپ، ئىنتايىن كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشتۇرۇلغان، روشەن خاسلىققا ئىگە ئالاھىدە بەدىي تىپتۇر.

بىز، چۈشىنىشكە ۋە تەتقىق قىلىشقا قولايلىق بولۇشنى نەزەردە تۇتۇپ، تىپنىڭ خاسلىغى بىلەن ئورتاقلىغىنى ئايرىم - ئايرىم كورسىتىپ ئوتتۇق. ئەملىيەتتە بەدىي تىپنىڭ خاسلىغى بىلەن ئورتاقلىغى دىيالېكتىك بىرلىكتىن ئىبارەت بولغان ئاجرالماس گەۋدە، خاسلىق ئورتاقلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەكلى، ئورتاقلىق بولسا، خاسلىق ئىچىدە بولىدۇ، ئورتاقلىق پەقەت خاسلىق ئارقىلىقلا ئوز ئىپادىسىنى تاپالايدۇ؛ ئەكسىچە خاسلىقمۇ ئورتاقلىقتىن ئايرىلالمايدۇ، ئەگەر خاسلىق ئورتاقلىقنى ئىپادىلىمىسە، بەدىي تىپمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئىجتىمائى ئەھمىيىتىدىنمۇ سوز ئاچقىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بەدىي تىپ ئورتاقلىق بىلەن خاسلىقنىڭ بىرلىگى بولغان ئىكەن، ئۇ ھالدا تىپ يارىتىشتا، ئۇنىڭ ئوز قانۇنىيىتىگە ئاساسلانماي بولمايدۇ. پەقەت بىر تەرەپلىمە ھالدا "خاسلاشتۇرۇش"نى قوغلىشىپ، تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى بەدىي ئومۇملاشتۇرۇشقا سەل قاراپ، ئېنگىلىس تەنقىت قىلىپ ئوتكەن "ناچار خاسلاشتۇرۇش" تەك ئەھۋالنىڭ يوز بېرىشىدىن ساقلىنىش لازىم. يەنە بىر تەرەپتىن ئورتاقلىقنى ئومۇملاشتۇرۇشقىلا ئەھمىيەت بېرىپ، روشەن، جانلىق، كونكرىت خاسلىق تەسۋىرىنى سۇسلاشتۇرۇپ

قويۇشقىمۇ بولمايدۇ. ئۇنداق قىلىنسا، ئەدىبىي ئەسەر پەقەتلا ئابىستىراكىت ئۇقۇملار دوۋىسىگە ياكى ياسالما نۇتۇققا ئايلىنىپ قالىدۇ، خالاس.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، بەدىي تىپ، يازغۇچى مەلۇم سىنىپ ياكى گۇرۇھنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، تۇرمۇش ئەمىلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، تىپىكلەشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ياراتقان، خاسلىق بىلەن ئورتاقلىغى بىرلىككە كەلگەن پېرسۇناژلار ئوبرازىدۇر. ئۇنىڭدا ئوزىگە خاس روشەن خاسلىقمۇ بولىدۇ ھەم مەلۇم خىلدىكى ئادەملەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگىمۇ ئومۇملاشتۇرۇلغان بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ، مۇئەييەن ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ بەزى ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى ۋە ئۇنىڭ مۇقەررەر قانۇنىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. بۇ شەرتلەرنى ھازىرلىمىغان پېرسۇناژلار ئوبرازىنى بەدىي تىپ دىگىلى بولمايدۇ.

2. تىپىك شارائىت ۋە تىپىك پېرسۇناژ

بۇرۇنقى بەزى مەشھۇر ئەدىبىي ئوبزورچىلار تىپىك پېرسۇناژ توغرىسىدىكى نەزىرىيىگە خېلى ئەھمىيەت بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تىپىك شارائىت توغرىسىدىكى بايانلىرى ئانچە كوپ بولمىدى ھەم ئىلمىي بولمىدى. ئېنگېلس دىيالېكتىك كوزقاراش ئاساسىدا ئەدىبىي ئىجادىيەت بىلەن رىيال تۇرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتىنى چىقىش قىلىپ، تۇنجى قېتىم ئىلمىي يوسۇندا "تىپىك شارائىتتىكى تىپىك پېرسۇناژ" دىگەن بۇ مەشھۇر ھوكۇمنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ، م. ھاركېنسنىڭ «شەھەر قىزى» دىگەن رومانىنى تەھلىل قىلىپ باھالىغاندا: "مېنىڭچە رىيالىزىمنىڭ مەنىسى، تەپسىلاتلارنىڭ ھەقىقى بولۇشىدىن تاشقىرى، يەنە تىپىك شارائىتتىكى تىپىك پېرسۇناژلارنى ھەقىقى تۇردە قايتا گەۋدىلەندۇرۇش دىگەنلىكتۇر. سىز ياراتقان پېرسۇناژلار، ئۇلارنىڭ ئوزىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تىپىك بولغان؛ ئەمما بۇ پېرسۇناژلارنى ئوراپ تۇرغان ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەركىتىگە تۇرتكە بولغان مۇھىت ئېھتىمال ئۇنداق تىپىك بولمىسا كېرەك"① دىگەن ئىدى. مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان بىر ئەسەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭدىكى پېرسۇناژ ۋە شارائىت تىپىك بولۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، چوڭقۇر ۋە كەڭ ئىجتىمائى مەزمۇننى ئومۇملاشتۇرۇپ بېرەلمەيدۇ ھەمدە تۇرمۇشنىڭ تۇپ ماھىيىتىنى ۋە قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرەلمەيدۇ، شۇڭا "تىپىك شارائىتتىكى تىپىك پېرسۇناژلارنى قايتا گەۋدىلەندۇرۇش" ئىنتايىن مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر.

1) تىپىك شارائىت دىگەن نىمە؟

ئېنگېلسنىڭ ناھايىتى ئېنىق كورسىتىشى بويىچە ئېيتقاندا، تىپىك شارائىت تىپىك پېرسۇناژغا نىسبەتەن "بۇ پېرسۇناژلارنى ئوراپ تۇرغان ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەركىتىگە تۇرتكە بولغان مۇھىت"تىن ئىبارەت.

مەلۇمكى، رىيال تۇرمۇشتىكى شەخسلەر ھامان مۇئەييەن ئىجتىمائى شارائىت (جۇملىدىن دەۋر، مىللەت، سىنىپ قاتارلىقلار) ۋە مۇئەييەن تەبىي شارائىت (جۇملىدىن مۇئەييەن رايون، ھاۋا كىلىماتى قاتارلىقلار) ئىچىدە ھايات كەچۇرىدۇ ھەمدە ئەتراپتىكى كىشىلەر بىلەن خىلمۇ-خىل، مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەردە بولىدۇ.

① «ئېنگېلسنىڭ م. ھاركېنسقا يازغان خېتى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 462 - بەت.

شارائىت ــ كىشىلەرنىڭ رىيال تۇرمۇشىدىكى بارلىق تاشقى شەرت ـ شارائىتلىرىنىڭ يىغىندىسىدىن ئىبارەت. چۈنكى ئادەملەر ھامان ئىجتىمائى شارائىتتا تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بارلىق شەرت ـ شارائىتلار ئىچىدە ئىجتىمائى شەرت ـ شارائىت، بولۇپمۇ ئادەم بىلەن ئادەملەرنىڭ مۇناسىۋىتى ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى تىپىك شارائىت، ئەلۋەتتە، ئەملىي تۇرمۇشتىكى ئوبىكتىپ شارائىتقا قارىغاندا تېخىمۇ يىغىنچاقلىققا، تىپىكلىككە ئىگە بولۇشى كېرەك. تىپىك شارائىتمۇ تىپىك پېرسۇناژغا ئوخشاشلا كونكرېتلىق بىلەن ئومۇملىقنىڭ، ئايرىملىق بىلەن ئورتاقلىقنىڭ، ھادىسە بىلەن ماھىيەتنىڭ بىرلىگى بولۇشى، پۈتكۈل چوڭ دەۋرنىڭ ئىجتىمائى ئارقا كۆرۈنۈشى بىلەن پېرسۇناژلار ياشاۋاتقان ئالاھىدە كونكرېت شارائىتنىڭ دىيالېكتىك بىرلىگىدىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. بىز، تىپىك شارائىت ئىچىدىن ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن ھەر خىل پېرسۇناژلارنىڭ ياشىغان كونكرېت شارائىتىنىمۇ كۆرۈۋالالايمىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە بۇنداق كونكرېت شارائىت ۋە ئادەملەر بىلەن ئادەملەر مۇناسىۋىتىدىن دەۋرنىڭ، جەمئىيەتنىڭ ھەقىقى قىياپىتىنى ۋە بەزى ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنىمۇ كۆرۈۋالالايمىز. شۇڭلاشقا تىپىك شارائىت ــ ئەسەردىكى پېرسۇناژلار ياشىغان ھەم پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئاشۇ كونكرېت شارائىتنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە پېرسۇناژلارنىڭ ھەركىتىنى باشقۇرۇپ تۇرىدىغان ۋە پېرسۇناژلار خاراكتېرىنى شەكىللەندۈرىدىغان دەۋرنىڭ، جەمئىيەتنىڭ ئومۇمى تەرەققىيات يۆزلىنىشىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. لېكىن شۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇكى، تىپىك شارائىت ئەسەردە ھەمىشە ئايرىمچە شارائىت بولۇپ گەۋدىلىنىدۇ. ئۇ، كونكرېت بولىدۇ، ھەمدە ئۇزۇنگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ، ئوخشاش بىر دەۋردە، بىر خىل تېمىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىن مەسىلەن، «بوران ـ چاپقۇن» دىگەن رومان بىلەن «قۇياش ساڭگەن دەرياسىغا نۇر چاچماقتا» دىگەن بۇ ئىككى ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن كونكرېت ئوبىكت، ۋەقەلىك يۇز بەرگەن ئورۇن ھەمدە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت توقۇنۇشلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئوز ئالدىغا ئالاھىدە تۈس ئالغان ئىككى خىل مۇھىت شەكىللەنگەن. ھەتتا بىر ئەسەردە، گەرچە پېرسۇناژلار ھايات كەچۈرگەن چوڭ مۇھىت ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ھەر بىر پېرسۇناژنىڭ تۇرمۇش يولى ھەمدە ئۇ يولۇققان زىددىيەت توقۇنۇشلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ياشىغان تىپىك شارائىتمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، «قىزىل راۋاقتىكى چۇش»تە تەسۋىرلەنگەن نەزەربايغدىدىكى بىر توپ ئاقسۆڭەك ئايىم قىزلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا فېئودالىق جەمئىيەت كۆنسېپى خاراپلىشىۋاتقان تارىخىي دەۋردە ياشىغان، ئۇلارنىڭ ياشىغان دەۋرى، ئىجتىمائى ئارقا كۆرۈنۈشى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ھەر بىر كونكرېت پېرسۇناژنى ئوراپ تۇرغان ۋە ئۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان خاراكتېرىنى شەكىللەندۈرگەن كونكرېت تىپىك مۇھىت ئوخشاش ئەمەس. لىن دەيىۋي باشقىلارنىڭ پاناسىدا ياشاۋاتقان يەككە ـ يېگانە غېرىپ، ناتۇۋان قىز بولغاچقا "360 كۈن قىسىنچىلىقتا قېينىلىپ ئوتكەنلىگى"نى ھىس قىلىدۇ، شۈي باۋچەي خان سودىگىرى جەمەتىدىن بولغاچقا پۈختا ئىقتىسادىي ئاساس ئۈنى جىيا قەسرىدىكى تۇققانلىرى ئىچىدە يۇقۇرى ئورۇنغا ئىگە قىلىدۇ، ئۇ، دائىم كۆچ، ئامەتكە تايىنىپ يۇقۇرىغا ئورلەشكە ئىنتىلىدۇ. لىن دەيىۋي بىلەن شۈي باۋچەي ھەر ئىككىلىسى

ئوخشاشلا ئاقسوڭەك ئايىم قىزلاردىن بولسىمۇ، ھەر ئىككىسى نەزەرباغدا ئەتىدىن-كەچكىچە بىللە تۇرسىمۇ، لېكىن ھەرقايسىسىنىڭ كونكرېت تېپىك شارائىتى پۈتۈنلەي ئوخشمايدۇ.

بىز ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ھەر بىر تېپىك پېرسۇناژ ياشاۋاتقان تېپىك شارائىتتىن، بۇ پېرسۇناژ بىلەن ئەتراپىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت توقۇنۇشلىرىنىلا كورۇپ قالماستىن، بەلكى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى خىلمۇ-خىل مۇناسىۋەتتىن يەنە ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ مەلۇم تەرىپىنى كورۈۋالالايمىز. مەسىلەن، جيا باۋيۈي بىلەن لىن دەييۈي، شۇي باۋچەيلەرنىڭ مۇناسىۋىتى، ئۇلارنىڭ جيا ئانا، ۋاڭ ئاغىچە خېنىم، ۋاڭ شىفېڭلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىككى خىل كۆچنىڭ زىددىيەت كۈرىشى ۋە بۇ زىددىيەت كۈرەشلىرىدە ئەكس ئېتىلگەن فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ مەلۇم ماھىيەتلىك تەرەپلىرى قاتارلىقلارنى روشەن كورسىتىدۇ.

2) تېپىك شارائىت بىلەن تېپىك پېرسۇناژلارنىڭ مۇناسىۋىتى

تېپىك شارائىت بىلەن تېپىك پېرسۇناژ (تېپىك خاراكتېر) بىر بىرىگە زىچ باغلانغان بولۇپ، بۇلار ئۈزۈلا بىر بىرىگە تەسىر كورسىتىدۇ. پېرسۇناژنىڭ تېپىكلىكى پەقەت تېپىك شارائىت ئىچىدىلا ئاندىن تولۇق گەۋدىلىنىدۇ. شارائىتنىڭ تېپىكلىكى بولسا، ھەرقايسى تېپىك پېرسۇناژ (تېپىك خاراكتېر)لار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت توقۇنۇشلىرى ئارقىلىقلا ئاندىن توغرا، چوڭقۇر ئىپادىلىنىدۇ.

تېپىك شارائىت بىلەن تېپىك پېرسۇناژنىڭ مۇناسىۋىتىنى چوڭقۇر چۈشىنىش ئۈچۈن توۋەندىكى ئىككى نۇقتىغا دىققەت قىلىش زورۇر.

(1) مۇئەييەن ئىجتىمائى شارائىت كونكرېت پېرسۇناژلارنىڭ ئىدىيە ۋە ھەركىتىگە تەسىر كورسىتىدۇ ۋە ئۇنى بەلگىلەيدۇ، پېرسۇناژلار خاراكتېرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

تېپىك شارائىت تېپىك پېرسۇناژلار خاراكتېرىنىڭ شەكىللىنىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. مۇئەييەن شارائىت مۇئەييەن خاراكتېرنى شەكىللەندۈرىدۇ، مۇئەييەن خاراكتېر پەقەت مۇئەييەن شارائىت ئىچىدىلا مەيدانغا چىقىدۇ. مىسال ئۈچۈن «بەخت تىلەش» دىگەن ھىكايىدىكى شياڭلىن ھەدىنىڭ خاراكتېرىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن ئۇ ياشىغان ئالاھىدە شارائىتنىڭ مۇناسىۋىتىنى قىسقىچە تەھلىل قىلىپ باقايلى: شياڭلىن ھەدە يېرىم فېئوداللىق، يېرىم مۇستەملىكىلىك ھالەتتىكى قالاق تاغلىق يېزىدا ۋە لۇجىن بازىرىدا ياشىغان، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى پېرسۇناژلار: قاپىغى يامان قېينانا، ئېرىنىڭ ۋەھشى تاغىسى، كۈڭزى-مېڭزى مۇرىدى لۇسى بەگ ھەمدە خۇراپاتقا ئىشىنىدىغان لىيۇما قاتارلىقلار. فېئوداللىق سىياسى ھاكىمىيەت، ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتى، ئەرلەر ھاكىمىيىتى ۋە ئىلاھى ھاكىمىيەت خۇددى توت ئاغامچىدەك ئۇنى قاتتىق چىرماپ تۇرغان. شياڭلىن ھەدە فېئوداللىق ئەخلاق-ئەقىدىلەرنىڭ ئىسكەنجىسىگە كونمەي، نۇرغۇن قېتىم چامىسىنىڭ يېتىشچە قارشىلىق كورسەتكەن. ئەمما كۈچلۈك فېئوداللىزىم

گۇچلىرى ئالدىدا بۇ قارشىلىقلىرى بىر-بىرلەپ مەغلۇپ بولغان. گەرچە ئەڭ ئاخىردا ئۇنىڭدا "روھ"، "دوزاق" قاتارلىقلارغا نىسبەتەن گۇمان تۇغۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قارشىلىق كورسىتىشى يەنىلا فېئودالىلىق ئەخلاق-ئەقىدىلەرنىڭ قاتمۇ-قات ئاساسىغا ئۇچراپ، ئاخىرى پاجىئە بىلەن ئاخىرلاشقان.

بۇنىڭدىن كورۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تېپىك پېرسۇناژنىڭ خاراكتېرى ئۇلار ياشىغان كونكرېت شارائىتتا بارلىققا كېلىدۇ ۋە راۋاجلىنىدۇ. شۇنداقلا ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن مۇئەييەن تارىخىي دەۋر، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا يازغۇچى پېرسۇناژلارنى ئوراپ تۇرغان، ھەمدە پېرسۇناژلارنىڭ ھەركىتىگە تۇرتكە بولغان كونكرېت شارائىتنى توغرا ئىپادىلەپ، كونكرېت شارائىتنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق مەلۇم دەۋر تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي يۇزلىنىشىنى ئېچىپ بېرىشى كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن جانلىق ۋە يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇلغان تېپىك پېرسۇناژلار ئوبرازىنى ياراتقىلى بولىدۇ.

(2) تېپىك پېرسۇناژلار خاراكتېرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى يەنە ئوز نوۋىتىدە شارائىتقا تەسىر كورسىتىدۇ، ھەتتا شارائىتنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە ئوزگىرىشىگە تۇرتكە بولىدۇ.

ئېنگېلس: "ئادەم شارائىتنى يارىتىدۇ، شارائىتمۇ ئادەمنى يارىتىدۇ"① دېگەن ئىدى. ئادەم بىلەن شارائىتنىڭ مۇناسىۋىتى ئوزئارا تەسىر كورسىتىدىغان مۇناسىۋەت، ئۇ قارىمۇ-قارشىلىقنىڭ بىرلىگى. تېپىك خاراكتېر تېپىك شارائىتتا نىسبەتەن ئەكس تەسىر كورسىتىدۇ دېگەنلىك، شارائىت بىر تەرەپتىن پېرسۇناژ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ ۋە شەكىللەندۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە پېرسۇناژ خاراكتېرىمۇ شارائىتقا تەسىر كورسىتىدۇ، ھەتتا ئۇنى ئوزگەرتىدۇ، دېگەنلىكتۇر.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، پېرسۇناژ خاراكتېرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىنىڭ مەنتىقىسى ۋەقەلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە مۇقەررەر ئاقىۋىتىنى ئىلگىرى سۇرىدۇ ۋە بەلگىلەيدۇ. بۇ، پېرسۇناژلارنىڭ شارائىتقا تەسىر كورسىتىدىغانلىغى ياكى شارائىتنى ئوزگەرتىدىغانلىغىنىڭ بىر خىل ئىپادىسىدۇر. مەسىلەن، «قىزىل بايراق شەجەرىسى» دېگەن رومانىدىكى تېپىك پېرسۇناژ جۇ لاۋجۇڭ كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ تەسىرى ۋە تەربىيىسى ئارقىسىدا، ئەزگۈچى زالىملارغا قارشى شەخسىي ئىنتىقام ئېلىشتىن سىنىپىي ئازاتلىق ئىزلەشكە ئوتۇپ، پۈرولېتارىياتنىڭ ئاۋانگارت جەڭچىسىگە ئايلىنىدۇ. ئۇ ئەتراپىدىكى سىنىپىي قېرىنداشلىرىنى باشلاپ ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە قارشى باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، دېخانلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتىنى ئالغا سۇرىدۇ. مانا بۇ ئۇنىڭ ئوز ئەتراپىدىكى شارائىتقا كورسەتكەن چوڭقۇر تەسىرى ۋە رولى. يەنى تېپىك پېرسۇناژنىڭ تېپىك شارائىتقا كورسەتكەن ئەكس تەسىرىدۇر.

---

① «نېمىس ئىدىئولوگىيىسى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1-توم (1) كىتاب، ئۇيغۇرچە كونا يېزىق نەشرى، 75-بەت.

3. تېپىكلەشتۈرۈش ۋە ئۇنىڭ پرىنسىپلىرى

1) تېپىكلەشتۈرۈش دېگەن نېمە؟

بىز يۇقۇرىدا ئەدەبىي ئەسەر رېئال تۇرمۇشنىڭ يازغۇچى مۇئەييەن ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ ئوتكەن ئىدۇق. مۇنەۋۋەر يازغۇچىلار ئوزلىرىنىڭ تۇرمۇشقا بولغان چوڭقۇر كۆزىتىشى ۋە ئالاھىدە چۈشەنچىسىگە ئاساسەن رېئال تۇرمۇشتىكى ھادىسىلەرنى پىششىقلاپ، ئومۇملاشتۇرۇپ، يېغىنچاقلاپ ۋە بەدىئى توقۇلما ئۇسۇلى بىلەن قۇراشتۇرۇپ، ئۇنى يۇكسەك ئومۇملىققا ۋە تېپىكلىككە ئىگە بولغان بەدىئى ئوبرازغا ئايلاندۇرىدۇ. بۇ ئارقىلىق تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتىنى ھەقىقى تۇردە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مانا شۇنداق "ناچىرنى چىقىرىپ تاشلاپ، ياخشىسىنى ئىلغۇپلىش، ساختىسىنى تاشلۇۋېتىپ، چىنىنى ساقلاپ قېلىش، بۇنىڭدىن ئۇنىڭغا ئوتۇش، تاشقىرىسىدىن ئىچكىرىسىگە كىرىش" جەريانى، تۇرمۇشتىكى ئايرىم شەيئىلەرنى تۇتۇپ، ئومۇملاشتۇرۇش، يېغىنچاقلاش ئارقىلىق كۆچەيتىپ، تولۇقلاپ، گەۋدىلەندۈرۈپ، ئومۇملىق خاراكتىر بىلەن ۋەكىللىك خاراكتىرنى ئىپادىلەش جەريانى تېپىكلەشتۈرۈش دەپ ئاتىلىدۇ. تېپىكلەشتۈرۈش جەريانى تېپىك ئوبرازلارنى يارىتىش جەريانىدۇر، بەدىئى ئوبرازلارنى تېپىكلەشتۈرۈش ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى قىممىتى ۋە بەدىئى كۈچىنى ئاشۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. يازغۇچى تېپىك ئوبرازلارنى يارىتىشتا ھامان پۈتۈن كۈچى بىلەن ئايرىملىق ئارقىلىق ئومۇملىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە، جانلىق، روشەن بولغان ئايرىم بەدىئى ئوبرازلار ئارقىلىق مۇئەييەن ئىجتىمائى تۇرمۇش ماھىيىتىنى ئىپادىلەشكە، ئالاھىدە خاسلىققا ئىگە بولغان پېرسوناژلار ۋە كونكرېت زىددىيەت توقۇنۇشلار ئارقىلىق مۇئەييەن دەۋردىكى مەلۇم بىر سىنىپ، تەبىقە ياكى مەلۇم ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئورتاق ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشىدۇ. مانا بۇ ــ ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى تېپىكلەشتۈرۈشنىڭ ئاساسىي تەلىۋى.

روسىيىنىڭ 19 ــ ئەسىردىكى تەنقىدىي رېئالىزىمچىلىرىدىن ن. ۋ. گوگولنىڭ مەشھۇر ھېكايىسى «شىنېل»دا، كىچىك ئەمەلدار ئاركادىنىڭ سوغاقتىن ساقلىنىش ۋە كەسپداشلىرىنىڭ كەمستىشىگە ئۇچرىماسلىق ئۈچۈن ئۆزۈن ۋاقىت ئىقتىسات قىلىپ توپلىغان پۇلىغا بىر يېڭى شىنېل تىكتۈرگەنلىگى يېزىلغان، لېكىن ئۇ يېڭى شىنېلنى كىيىپ خلاۋەت كوچىدا كېتىۋاتقاندا، ئۇنى قاراقچىلار بۇلاپ كېتىدۇ. ئۇ شىكايەت قىلىپ ئەمەلدارنىڭ ئالدىغا بارغاندا، بۇ ئالىجاناپ ئەمەلدارىدىن دەشنام يەيدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئۇ، دەرت ــ ئەلەم بىلەن كېسەل بولۇپ ئولۇپ كېتىدۇ. مۇشۇ كىچىك ۋەقە ئارقىلىق يازغۇچى چار روسىيە ھاكىمىيىتى دەۋرىدىكى كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ نامرات ۋە ئېچىنىشلىق تەقدىرىنى يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى زۇلمەتلىك ئىجتىمائى تۈزۈمنى قاتتىق قامچىلىغان، لېكىن گوگول ئەمەلىي تۇرمۇشتا ئۇچراتقان ۋەقەنىڭ خام ماتېرىيالى ئۇنداق بولماستىن قۇش ئۇۋلايدىغان ئاددى بىر مىلتىق ۋەقەسى ئىدى. بىر كىچىك ئەمەلدار قۇش ئوۋلاپ ئىچ پۇشۇغىنى چىقىرىش ئۈچۈن مىلتىق سېتىۋالىدۇ.

دىققەتسىزلىكتىن ماستىغى سۇغا چۈشۈپ كېتىدۇ. ئۇ، بۇنىڭدىن ھېچقانداق پاجىەلىك ئاقىۋەتكە ئۇچرىمايدۇ. دوستلىرى پۇل يىغىش قىلىپ يېڭى بىر ملتىق سېتىۋېلىپ ئۇنىڭغا تەقدىم قىلىدۇ، ھەممىسى خوشال بولىدۇ. دىمەك تۇرمۇشتىكى بۇ ئىپتىدائى ماتېرىيالنىڭ ھېچقانداق تېپىكلىك ئەھمىيىتىمۇ يوق ئىدى، ئۇ مەلۇم ئىجتىمائى ماھىيەتنىمۇ ئېچىپ بېرەلمەيتتى، لېكىن گوگول تۇرمۇشتىكى مۇشۇ شەخس ۋە مۇشۇ ۋەقەنى ئىجادىيەتنىڭ ئەسلى نۇسخىسى، يىپ ئۇچى قىلغان ھەمدە چار پادىشا ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئوزى كۆزەتكەن، ئۇگەنگەن ۋە باشقا كورگەن-بىلگەن مۇناسىۋەتلىك شەخسلەر ۋە ۋەقەلىكلەر ئىچىدىكى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ مەلۇم ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرەلەيدىغان ئالاھىدىلىكلەردىن قوشۇپ، بۇ ئەسلى نۇسخىنى كۆچەيتىپ، تولۇقلاپ، تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ، روشەنلەشتۈرۈپ، تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە پېرسۇناژ خاراكتېرىنى ياراتقان ۋە يېڭى بىر ۋەقەنى بايان قىلغان.

دىمەك، ئەنە شۇنداق ئۇمۇملاشتۇرۇش، يىغىنچاقلاش ۋە بەدىئى توقۇلما قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئايرىملىق ئارقىلىق ئۇمۇملىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش ھەمدە جەمىيەتنىڭ مەلۇم ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىش ئۇسۇلى ــ تېپىكلەشتۈرۈش دەپ ئاتىلىدۇ.

تېپىكلەشتۈرۈش جەريانى ئەملىيەتتە ئوزئارا بىر بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى تەرەپنى، يەنى خاسلاشتۇرۇش (ئىندىۋىدۇئاللاشتۇرۇش) بىلەن ئۇمۇملاشتۇرۇشنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

(1) خاسلاشتۇرۇش (ئىندىۋىدۇئاللاشتۇرۇش)

مەلۇمكى، بەدىئى تىپ ــ خاسلىق بىلەن ئورتاقلىقنىڭ، ئايرىملىق بىلەن ئۇمۇملىقنىڭ يۇكسەك دەرىجىدىكى بىرلىگىدۇر. ئۇ خاسلىق ئارقىلىق ئورتاقلىقنى، ئايرىملىق ئارقىلىق ئۇمۇملىقنى ئىپادىلەيدۇ.

خاسلىق ئىنسانىنىڭ بىر قاتار پىسخىك بەلگىلىرىنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، ئۇ ئادەمنىڭ بارلىق ھەركەت پائالىيەتلىرىدە باشقىلارغا ئوخشاش بولمىغان ئوزىگە خاس خاراكتېرى ۋە ئوزگىچىلىگىدىن ئىبارەت. خاسلىقنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىللار، ئاساسەن، كىشىنىڭ پەزىلىتى، كەيپىياتى، ئىقتىدارى، مىجەز-خۇلقى، ئىستىلى ۋە سىرتقى كورۈنۈشلىرى قاتارلىقلاردۇر. ئەنە شۇلار بىرىكىپ، بىر ئادەمنىڭ ئوزىگە خاس، باشقىلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىنتايىن گەۋدىلىك ئىپادىلەپ بېرىدۇ. خاسلىق ئاساسەن ئىجتىمائى ۋە تەبىئى شارائىتىنىڭ تەسىرى، تۇرمۇش تەرىبىسى قاتارلىقلار ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. تۇرمۇشتا كىشىلەرنىڭ خاسلىغى نىسبى تۇراقلىقىغا ئىگە بولۇپ، ئادەتتە ئۇنىڭ ھەركەت ۋە پائالىيىتىدە ئوچوق نامايەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئوزگەرمەيدىغان نەرسە ئەمەس. ئۇ، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى ئورنى، ئىقتىسادىي ئورنى ۋە تۇرمۇش شارائىتلىرىنىڭ ئوزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئوزگىرىپ بارىدۇ. ئەملىي تۇرمۇشتا كىشىلەرنىڭ خاسلىغى بىر بىرىدىن زور دەرىجىدە پەرق قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدىبىي ئەسەرلەردىكى بەدىئى تىپلارمۇ مۇقەررەر ھالدا خاسلىققا ئىگە بولىدۇ، تېپىكلەشتۈرۈشتە ئالدى بىلەن خاسلاشتۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم. ئاQ نى ئالساق، يۇكسەك دەرىجىدە خاسلاشتۇرۇلغان تىپىك پېرسۇناژ بولۇپ، ئۇنىڭ ئىدىيىسى، خاراكتېرى، تىلى، سىرتقى قىياپىتى، ھەركىتى تامامەن ئالاھىدە يارىتىلغان. لۇشۇن بۇ ھەقتە يازغان بىر خەتتە: "ئېسىمدە

ده قبلىشچه مەن ئۇنىڭغا كىگىز تۇماق كىيگۈزۈپ قويغان ئىدىم، بۇ بىرخىل قارا، يېرىم دۆگلەك شەكىلدىكى نەرسە ئىدى، ئۇنىڭ گىرۋىگى بىر سۆڭدىن ئارتۇقراق ئۇستىگە قايىرىلىپ كىيىلەتتى"① دەپ يازغان ئىدى، بۇنىڭدىن كورۇڭالغلى بولىدۇكى، ئالQ لۇشۇنىڭ قەلبىدە ئالاھىدە مۇقىملاشقان ئوبراز ۋە خاراكتىر بولۇپ، ھەتتا باش كىيىمىنىمۇ خالىغانچە ئوزگەرتىشكە بولمايدىغان قىلىپ ئالاھىدە ئوزىگە خاس ھالدا تەسۋىرلىگەن.

پەقەت يازغۇچى خاسلىقنى كۆچ سەرپ قىلىپ ماھارەت بىلەن يازغاندىلا، ياخشى تەسۋىرلىگەندىلا ئاندىن مۇئەييەنقىيەتلىك بولغان بەدىي تەپنى يارىتالايدۇ. ئەنە شۇنداق بەدىي تېپىلا كىشىلەرنىڭ ھىسسىياتىنى قوزغاپ، جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولىدۇ. ئۇنىڭ تەسىر قىلىش ئۇنۇمىمۇ يۇقۇرى بولىدۇ.

(2) ئومۇملاشتۇرۇش

خاسلاشتۇرۇش تىپىكىلەشتۇرۇشنىڭ بىرلا تەرەپتىكى تەلىۋى بولۇپ، ئومۇملاشتۇرۇشنى بىر چەتكە قايرىپ قويغاندا، تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى ئىپادىلەپ بېرەلمەيدىغان "ناچار خاسلاشتۇرۇش" خاھىشى كېلىپ چىقىدۇ، شۇڭا ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ قانۇنىيىتىنى ۋە ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۇرۇشتە چوقۇم ئومۇملاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەلۇمكى، ئومۇملىق مۇئەييەن دەۋردە، مۇئەييەن جەمىيەتنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي شارائىتى ئاستىدا، مەلۇم كىشىلەر گۇرۇھى ئورتاق ئىگە بولغان ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلەرنى كورسىتىدۇ. يەنى ئۇ، مەلۇم ئىجتىمائى گۇرۇھ، مەلۇم تەبىقە ھەمدە مەلۇم مىللەتنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ يىغىندىسى ياكى ئومۇملاشتۇرۇلۇشىدۇر.

ئومۇملاشتۇرۇش—ئوخشاش تىپتىكى كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا مەۋجۇت بولغان ئورتاق ماھىيەتنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ھادىسىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، روشەن، كونكرىت پېرسوناژلار ئۇستىگە مەركەزلەشتۇرۇش ئارقىلىق پېرسوناژلارنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىگىنى ئېچىپ بېرىپ، ئۇلارنى تېخىمۇ تىپىكلىككە، تېخىمۇ ئومۇمىلىققا ئىگە قىلىش دېمەكتۇر. ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى ئومۇملاشتۇرۇش باشتىن-ئاخىر يەككە، كونكرىت ئوبرازلاردىن ئايرىلمايدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ، باشقا پەنلەردىكى ئابستراكتىلاشقان (مەۋھۇملاشقان) ئۇقۇمغا ئوخشىمايدۇ. بەدىي ئوبرازدىكى ئومۇملاشتۇرۇش تۇرمۇش ماھىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان كونكرىت نەرسىلەرنى يىغىنچاقلايدۇ، روشەنلەشتۇرىدۇ ۋە گەۋدىلەندۇرىدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇش، ماھىيەتنى ھادىسە ئىچىدە گەۋدىلەندۇرىدۇ، ھادىسە ئارقىلىق ماھىيەتنى ئىپادىلەيدۇ، ئايرىملىق ئارقىلىق ئومۇملىقنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. لېپ تولستوي ئوزىنىڭ ئىجادىيەت تەجرىبىسى ئۇستىدە توختالغىنىدا: "ھېنىڭچە ئەگەر مەلۇم بىر ھەقىقى ئادەم بىۋاستە يېزىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا يېزىپ چىقىلغىنى ھەرگىزمۇ تىپ بولالمايدۇ—ئۇنىڭ نەتىجىسى ئايرىمچە، ئالاھىدە، قىلىچمۇ مەزىسى يوق مەلۇم خىلدىكى نەرسە بولۇپ قالىدۇ. بىز، دەل مەلۇم ئادەمدىن ئۇنىڭ ئاساسلىق، ۋەكىللىك خاراكتىرغا ئىگە ئالاھىدىلىگىنى ئېلىشىمىز كېرەك ھەمدە ئۇنى ئوزىمىز كۆزەتكەن باشقا بەزى ئادەملەرنىڭ ۋەكىللىك خاراكتىرغا ئىگە ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تولۇقلىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغاندا

① «دىراما» ھەپتىلىك ژورنىلىغا يېزىلغان خەت»، «لۇشۇن ئەسەرلىرى»، 6-توم خەنزۇچە نەشرى، 117-بەت.

دىلا ئۇ، تىپ بولالايدۇ. ئوخشاش خىلدىكى نۇرغۇن ئادەملەرنى كۆزەتكەنـدىلا، ئانـدىن مۇئەييەن بىر تېمىنى ياراتقىلى بولىدۇ"① دېگەن ئىدى. مانا بۇ، يازغۇچىنىڭ ئومۇملاش-تۇرۇش ئېلىپ بېرىشتىكى كونكرېت جەريانىدۇر.

بىز مەسىلىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن خاسلاشتۇرۇش بىلەن ئومۇملاشتۇرۇشـنى ئايرىم-ئايرىم ھالدا بايان قىلىمىز. ئەمىلىيەتتە بۇ ئىككىسىنى ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ، ئۇ-لار تېپىكلەشتۈرۈشنىڭ پۈتكۈل جەريانىدا، ئورگانىك ھالدا بىرلىشىپ كەتـكەن بولىـدۇ، يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت جەريانى—ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىش جەريانىـدۇر، بۇ جەريانـدا يازغۇچىنىڭ ئەڭ مۇشـكـۈل خىزمـىتى، پېرسۇناژلارنىڭ باشقىلاردىن ئۇزگـىچە بولغان خاسلىقىنى ئىگەللەپ ھەمدە پېرسۇناژلار خاسلىقى ئارقىلىق ئۇنىڭ ئورتاقلىقىنى ئىپادە-لەپ، خاسلىق بىلەن ئورتاقلىقنى چەمبەر-چەس بىرلەشتۈرۈپ ھەم خاسلىق بىلەن ئور-تاقلىقنى ئايرىپ تاشلىمايدىغان، ھەم خاسلىقنى ئابستراكت پېرىنسىپلار ئىچىگە سىڭدۈرۈ-ۋەتمەيدىغان قىلىشتىن ئىبارەت، مانا بۇ تارىختىن بۇيانقى مۇنەۋۋەر يازغۇچىلار تېپىكلەش-تۈرۈش جەھەتتە ئورتاق ئەمەل قىلىپ كېلىۋاتقان ئاساسىي قانۇنىيەت.

يازغۇچى-سەنئەتكارلار ياراتقان بەدىئى تېپلارنىڭ ھەممىسى رېئال تۇرمۇشـتـكى شەخسلەرنىڭ يېغىنچاقلىنىشى، ئومۇملاشتۇرۇلۇشى، يەنى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، بارغانسـېرى ماھىـيـەتـلـىك بولۇشى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقـتـتا بارغانسېرى روشەن ھالدىكى خاسـلاشتۇرۇلۇشىدۇر. شۇنى تەكىتلەش كېرەككى، يازغۇچىنىڭ بەدىئى تېپ يارە-تىش جەريانـىدىكى ئومۇملاشتۇرۇشى ۋە يېغىنچاقلىشى ھەرگىزمۇ مەلۇم خىلدىكى "ئورتاق سان" ئەمەس، چۈنكى بەدىئى تېپ سان جەھەتتىن ئومۇمىلىققا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەڭ مۇھىمى سۈپەت مۇقەررەرلىككە ئىگە بولۇشى كېرەك. يەنى ئۇ ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ بەزى ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى، بەزى مۇقەررەر قانۇنىيەتلىرىنى ئىپادىلىشى كېرەك.

2) تېپىكلەشتۈرۈش ئۇسۇلى

جۈملىگە ۋە چەتئەل ئەدەبىيات تارىخىدىكى بۈگۈنگىچە بولغان ئەدەبىي ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىدىن قارىغاندا، تېپىكلەشتۈرۈشنىڭ ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قانۇنىيەت، پېرىن-سىپلىرى بولسىمۇ، لېكىن تېپ يارىتىشنىڭ ئۇسۇلى خىلمۇ-خىل بولغاچقا، ئۇنىڭدىن كونكە-رېت ئۇسۇلنى خۇلاسىلەپ مۇقىملاشتۇرۇش ھازىرچە قىيىن. ئەمما تارىختا ئوتـكەن مەشھۇر يازغۇچىلارنىڭ تېپىكلەشتۈرۈش ئۇسۇلى جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىدىن توۋەندىكى ئۈچ تۈرلۈك ئۇسۇلنى بىرقەدەر ئۇنۇملۇك ۋە كەڭ تۈردە قوللىنىپ كورۇنەرلىك ياخشى تېپلارنى يارىتىشقا بولىدىغان ئۇسۇل، دەپ كورسىتىشكە بولىدۇ:

(1) نۇرغۇنلىغان خام ماتېرىياللارنى كەڭ تۈردە مەركەزلەشتۈرۈش ۋە ئومۇمـلاش-تۇرۇش ئاساسىدا تېپ يارىتىش. يەنى مەلۇم تېپتىكى خىلمۇ-خىل ئادەملەرنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى بىرلا ئادەمگە ئومۇملاشتۇرۇپ، لۇشۈن ئېيتقاندەك "خىلمۇ-خىل ئادەم-لەرنى قۇراشتۇرۇپ، بىر ئادەم قىلىپ چىقىش" ئۇسۇلى. بۇ ئۇسۇلنى نۇرغۇنلىغان يازغۇ-چىلار كەڭ تۈردە ئىشلىتىپ كەلگەن.

---

① «ئوبرازلىق تەپەككۇر توغرىسىدىكى ماتېرىياللاردىن مۇھىم تالانمىلار»، «كىلاسسىك ئەدەبىيات-سەنئەت نەزەرىيىسىدىن تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى»، 11-توم، خەنزوچە نەشرى، 116-بەت.

لۇشۇن ئەسەرلىرىدىكى تىپىك ئوبرازلارنىڭ كوپىنچىسى مۇشۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق يارىتىلغان. ئۇ: "ئەسەرلىرىمدە يازغان ئىشلار، ئاساسەن كورگەنلىرىم ياكى ئاڭلىغانلىرىم بولاتتى. لېكىن ئۇ پاكىتلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئىشلەتمەيمەن، پەقەت ئۇنىڭ بىر قىسمىنلا ئېلىپ، ئۇ تاكى ئوز پىكرىمنى تەلتوكۇس، بېتەرلىك بوسۇندا ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان بولغىچە كېڭەيتىپ راۋاجلاندۇرىمەن، پېرسوناژلىرىم مودېللىرى ئۇستىدىمۇ شۇنداق ئىشلەيمەن، مەخسۇس بىر ئادەمنىلا ئىشلەتمەيمەن، ئۇ جېجياڭچە سوزلەيدۇ، بېيجىڭلىقلارغا ئوخشايدۇ، سەنشىچە كېيىنىدۇ، ئومۇمەن، قۇراشتۇرۇلغان بىر پېرسوناژ بولىدۇ"① دېگەن ئىدى. ئاQ ۋە شياڭلىن ھەدە قاتارلىق تىپىك ئوبرازلار ئەنە شۇنداق يارىتىلغان. بۇنداق ئۇسۇلنى قوللانغاندا، يازغۇچىدىن ئاساسسىز ئويدۇرۇپ چىقماي، ئوز مەيلىچە ئىش كورمەي، ئەكسىچە ئوز تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ۋە تۇرمۇشقا بولغان چۈشەنچىلىرىگە ئاساسەن، نۇرغۇنلىغان تارقاق بولغان شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى مۇۋاپىق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ھادىسىلەرنى مەركەزلەشتۇرۇش ھەمدە مول تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئۇلارنى بىر جانلىق پېرسوناژ قىلىپ تاۋلاپ چىقىش تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شۇنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەككى، لۇشۇن ئېيتقان "قۇراشمۇرۇش" ھەرگىزمۇ ئوزئارا مۇناسىۋەتسىز بولغان بىرقانچە شەيئىلەرنى مېخانىك ھالدا قۇراشتۇرۇش بولماستىن، بەلكى ئامېباپ تىل، جانلىق ئوخشىتىش ئارقىلىق، بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ كەڭ كولەملىك بولۇشىنى تەكىتلەشتىن ئىبارەت. ئومۇمەن، بۇنداق ئۇسۇلنى قوللىنىش ئارقىلىق تىپلارنى نىسبەتەن ئەركىن ياراتقىلى بولىدۇ، ئەگەر يازغۇچىنىڭ مەيدانى نىسبەتەن تورغا، ئىدىيىۋى سەۋىيىسى نىسبەتەن يۇقۇرى، تۇرمۇش جۇغلانمىلىرى بىرقەدەر مول بولسا، ئۇنىڭ ئومۇملاشتۇرۇش دائىرىسىمۇ خېلى كەڭ بولىدۇ.

(2) ئەسلى نۇسخىنى ئاساس قىلغان ھالدا، مۇۋاپىق تۇردە باشقا خام ماتېرىياللارنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى يۇغۇرۇپ تىپ يارىتىش ئۇسۇلى. بۇنىڭدا تۇرمۇشتىكى ئەسلى نۇسخا ئاساس قىلىنىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ بىلەن چەكلىنىپ قالماي، يازغۇچىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇشى، تەسەۋۋۇر قىلىشى ۋە بەدىئى توقۇلما قىلىشىمۇ بولىدۇ، ئادەتتىكى ئەھۋال ئاستىدا، يازغۇچىنىڭ ئىجادىيىتى، ئومۇمەن، مەلۇم بىر شەخس ۋە مەلۇم بىر ۋەقەدىن باشلىنىدۇ. لېكىن ئۇ، بۇ كونكىرىت ۋەقە ۋە شەخسنى تەسۋىرلەش بىلەن قانائەتلەنمەستىن، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئوخشاش تۇردىكى شەخسلەرنىڭ بەزى ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرىنى مەركەزلەشتۇرۇپ ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ، ئاندىن يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇلغان تىپىك ئوبرازلارنى يارىتىپ، تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىدۇ، مەسىلەن، «پولات قانداق تاۋلاندى» رومانىدىكى پاۋېل كورچاگىن ئوبرازى ۋە ئۇنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى، ئاساسەن رومانىنىڭ ئاپتورى نىكولاي ئوستروۋسكىينىڭ ئوز بېشىدىن ئوتكەن ۋەقەلەرنى ئاساس قىلىپ يېزىلغان، لېكىن يازغۇچى بۇ رومانىنى يېزىش جەريانىدا، پاۋېل كورچاگىننىڭ قەيسەر ئىرادىسىنى، زىت ئىدىيىلەرگە نىسبەتەن كېلىشتۈرۈپ بولمايدىغان كۈرەش روھىنى، شۇنىڭدەك ئىنسانىيەتنىڭ ئازاتلىق ئىشلىرىغا بولغان قەتئى ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ

① «مەن ھىكايە يېزىشنى قانداق باشلىدىم»، «لۇشۇن ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 398 - بەت.

تولۇق گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئەسلىي تۈرمۈشتىكى بىرقاتار خام ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلىش، تاللاش، قوبۇل قىلىش، ھەزىم قىلىش ئارقىلىق بەدىئى تۇقۇلما ئۈسۈلىدىن پايدىلىنىپ، پاۋېل بىلەن تونەنىڭ مۇناسۋىتىنى توقۇپ چىققان، بۇ ئىككىسىنىڭ مۇناسۋىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، شۇ چاغدىكى مۇرەككەپ سىنىپىي مۇناسىۋەتنى مەركەزلىك ئەكس ئەتتۈرۇپ، پاۋانىڭ ئىدىيە جەھەتتىكى ئوسۇپ يېتىلىش جەريانى ۋە ئۇنىڭ ئىسىل پەزىلىتىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

نىكولاي ئوستروۋىسكىي رومانىنىڭ يېزىلىش جەريانى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: "گېيزىت-ژۇرناللار دائىم ماقالىلارنى بېسىپ تۇرىدۇ، مەنمۇ ئۇزەمنىڭ رومانىم—«پولات قانداق تاۋلاندى»نى ئۇزەمنىڭ تەرجىمھالىم سۈپىتىدە چىقارماقچىمەن، يەنى نىكولاي ئوستروۋىسكىينىڭ تۈرمۈش تارىخى قىلماقچىمەن، بۇنداق قىلىش قىسمەن تۇغرا بولمايمۇ قالىدۇ، ئەلۋەتتە. مېنىڭ رومانىم ئەدەبىي ئەسەر، شۇڭا بۇنى يېزىش جەريانىدا ئۇزەمنىڭ بەدىئى تۇقۇلما قىلىش ھوقۇقىنى ئىشلەتتىم، خېلى كوپ ھەقىقى ماتېرىيالنى رومانىنىڭ ئاساسى قىلدىم، لېكىن بۇنى ھەرگىزمۇ بىركىشىنىڭ تەرجىمھالى دېگىلى بولمايدۇ".

«چەكسىز ئورمان، قارلىق دالا» دېگەن رومانىدىكى تېپىك قەھرىمان ياڭ زىرۇڭ ئوبرازى ئەسلىي تۈرمۈشتا ھەقىقەتەن بولغان. رومانىدا ھەتتا ئىسمىمۇ ئوزگەرتىلمىگەن، لېكىن ياڭ زىرۇڭنىڭ قەھرىمانلىق پائالىيىتىگە مىڭلىغان خەلق پەرزەنت قوشۇنلىرىنىڭ باتۇرانە خىسلەتلىرى ئومۇملاشتۇرۇلغان. مانا بۇ تېپىك پېرسۇناژلار تۈرمۈشتىكى ئەسلى نۇسخىنى ئاساس قىلغان، لېكىن تۈرمۈشتىكى ئەسلى نۇسخىغا تامامەن ئوخشىمايدىغان، تېخىمۇ ئومۇملىققا، تېخىمۇ ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە ئەدەبىي تىپلاردۇر.

(3) تۈرمۈشتا كەم ئۇچرايدىغان، تېخى بىخ ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان، لېكىن ئىستىقبالى پارلاق، قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولغان يېڭى شەيئىلەرنى بەدىئى جەھەتتىن يۇقۇرى كوتېرىپ مۇبالىغىلەشتۇرۇپ، روشەن، گەۋدىلىك بەدىئى تىپ يارىتىش ئۇسۇلى.

بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىش ئارقىلىق، يازغۇچى شۇ چاغدىكى ئاز ئۇچرايدىغان، بىخ ھالىتىدە تۇرغان يېڭى شەيئىلەرگە ئاساسەن، بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق تېپىك ئوبراز يارىتىپ، رېياللىق تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۇزلىنىشىنى كورستىپ بېرىپ، كەلگۈسى جەمىيەت تۈرمۈشىدىن بىشارەت بېرەلەيدۇ. مەسىلەن، ماكسىم گوركىينىڭ داڭلىق رومانى «ئانا» مۇشۇ ئۇسۇلدا مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىلغان رومانلارنىڭ بىرى. بۇ رومان 1906-يىلى يېزىلغان. بۇ رومانىدا ئەكس ئەتتۈرۇلگەن روسىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئويغىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ تەشكىللىك سىياسى كۈرەشلىرى 1905-يىل ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرىكى روسىيىدە ئاز ئۇچرايدىغان يېڭى شەيئى ئىدى. لېكىن بۇ گوركىينىڭ قەلىمى ئاستىدىكى پاۋېل ۋىلاسوپ بىلەن نىلوۋنا (ئانا)نىڭ روسىيىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ شانلىق تېپى بولۇشىغا پۈتۈنلەي دەخلى قىلالمىدى. گوركىي ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى ۋە كېلىچەك ئىستىقبالىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ تونۇپ يېتىپ قەتئىيلىك بىلەن قولىغا قەلەم ئېلىپ، نىلوۋنا ۋە پاۋېلغا ئوخشاش ئىنقىلابچىلارنىڭ تېپىك ئوبرازىنى ياراتتى. كېيىنكى ئىنقىلاپ جەريانىدا نەچچە مىڭلىغان پاۋېل ۋە نىلوۋنالار بارلىققا كېلىپ گوركىي تەسەۋۋۇرىنىڭ توغرىلىغىنى ئىسپاتلىدى.

دېمەك، يازغۇچىلار يېڭى شەيئىلەرنىڭ دۇنياغا كېلىشىنى تەنتەنە قىلىدىغان "تۇ-

غۇت ئانسى" بولۇش، كونا شەيئىلەرنىڭ يوقىلىشىغا تۇرتكە بولىدىغان "گورکار" بولۇشتىن ئىبارەت قوش ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئېلىشى لازىم. يېڭى شەيئىلەرنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش، يېڭى شەيئىلەرنىڭ مۇقەررەر غەلىبىسىگە بولغان ئىشەنچنى ئالدىنقى شەرت قىلىش ئاساسىدا رىيالىستىكى زىددىيەتلەرنى، توقۇنۇشلارنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىپ، قالاق ۋە چىرىك شەيئىلەرنى شەپقەتسىز تەنقىت قىلىپ، كونا جەمىيەتنىڭ كىشىلەر ئېڭىدا قالدۇرۇپ كەتكەن پاسسىپ ئادەتلىرىنى قامچىلاپ، كونا شەيئىلەرنىڭ يوقىلىشىنى تېزلىتىشنى ئىلگىرى سۈرۈش—ئىلغار يازغۇچىلارنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسىدۇر.

قىسقىسى، رىيال تۇرمۇش باي ۋە خىلمۇ-خىل بولىدۇ، ئۇ ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىپ تۇرىدۇ ۋە ئۇزگىرىپ تۇرىدۇ. ھەرقايسى يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشنى بىلىش ۋە ئۇنى ئىپادىلەشتە، كۆزقاراش، تەجرىبە، مۇددىالىرى ئوخشاش بولمايدۇ، تالانلىغان تېمىسى، ئاساسىي ئىدىيىسى، شەكلى، ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئوبېكتىپ رىيالىستىك ھوللۇغى ۋە سۇبېكتىپ شەرت-شارائىتتىنىڭ خىلمۇ-خىللىغى تېپىك پېرسۇناژ يارىتىشنىڭ ئۇسۇلى ۋە يوللىرىنىڭ خىلمۇ-خىللىغىنى بەلگىلەيدۇ. ھەر بىر يازغۇچى ئۆزىنىڭ بەدىئى جەھەتتىكى تەرىبىلىنىشى، ئىجادىيەت تەجرىبىسى ۋە ھەۋىسىگە ئاساسەن، رىيال تۇرمۇشتىن خام ماتېرىيال ئېلىپ، ئۆزىنىڭ مۇستەقىل ئىجاتچانلىغىنى جارى قىلدۇرۇپ، روشەن خاسلىق ئارقىلىق مەلۇم سىستېما، تەبىقە ياكى ئىجتىمائى كۆچلەرنىڭ بەزى ئورتاقلىغى ئىپادىلەنگەن تېپىك پېرسۇناژلارنى يارىتىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، تېپىكلەشتۈرۈشتە، مەيلى قايسى ئۇسۇل قوللىنىلمىسۇن، ھەممىسىدە تېپىك شارائىتتىكى تېپىك پېرسۇناژ ئوبرازىنى يارىتىش تەلەپ قىلىنىدۇ.

3 - §. ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى تەپەككۇر جەريانى

يۇقۇرىدا، ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىگى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئوبراز ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنى ئىپادىلەش ئىكەنلىگى؛ بەدىئى ئوبرازنىڭ تېپىكلىگى ھەمدە تېپىكلەشتۈرۈشنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرى ۋە تېپىك ئوبراز يارىتىشنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇللىرى ھەققىدە توختىلىپ ئوتكەن ئىدۇق. ئەمدى بەدىئى ئوبرازنىڭ قانداق تەپەككۇر جەريانى ئارقىلىق يارىتىلىدىغانلىقى، ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئايرىم-ئايرىم توختىلىپ ئوتىمىز.

مەلۇمكى، ئىنسانلاردا بىر بىرى بىلەن باغلىنىشلىق، لېكىن بىر بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىل تەپەككۇر پائالىيىتى بولىدۇ. بۇنىڭ بىر خىلى، ئابستراكتلاشتۇرۇش يولى بىلەن جانلىق، كونكرېت ئوبرازلار ئورنىغا ئابستراكت ئۇقۇملار، چۈشەنچىلەر، كاتېگورىيىلەر، قائىدىلەرنى دەسستىش ئارقىلىق پىكىر يۈرگۈزۈلىدىغان ئابستراكت تەپەككۇر پائالىيىتى بولۇپ، ئۇ ئادەتتە لوگىكىلىق تەپەككۇر دەپ ئاتىلىدۇ، بۇنى مەنتىقي مۇھاكىمىلىق تەپەككۇر شەكلى دېسىمۇ بولىدۇ.

ئىنسانلار تەپەككۇر پائالىيىتىنىڭ ئىككىنچى خىلى، جانلىق، كونكرېت ئوبرازلار

ئارقىلىق پىكىر يۈرگۈزۈلىدىغان تەپەككۇر شەكلى بولۇپ، ئۇ ئادەتتە ئوبرازلىق تەپەككۇر دېيىلىدۇ. بۇنى بەدىئى (سەنئەت) تەپەككۇر ياكى ئىستېتىكىلىق تەپەككۇر پائالىيىتى دېسىمۇ بولىدۇ. مۇزىكا، ئۇسۇل، رەسساملىق، ھەيكەلتاراشلىق، نەققاشلىق، كەشتىچىلىك، ئويما سۈرەتچىلىك، تېل سەنئەتكارلىغى، كىنو، دراما قاتارلىق ھەر خىل سەنئەت ئىجادىيەتلىرى ئەنە شۇ ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇلار ئوبراز يارىتىشتا ئىشلىتىلگەن ئۇسۇل ھەم ۋاستىلەرگە قاراپ پەرقلەندۇرۈلىدۇ.

مەيلى ئوبرازلىق تەپەككۇر ياكى لوگىكىلىق تەپەككۇر بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى مەۋجۇدىيەتنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، ئەملىيەتكە بېقىنىدۇ؛ ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئەقلىي بىلىش باسقۇچىغا مەنسۇپ بولۇپ، ھەممىسى بىلىشتىكى سەكرەپ ئىلگىرىلەشتىن ئىبارەت. بۇلار گەرچە بىر بىرىدىن پەرقلىق ئىككى نەرسە بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ئوزئارا باغلىنىدۇ، ئوزئارا ئوتۇشىدۇ، ئوزئارا سىڭىشىدۇ، بىر بىرىگە تايىنىدۇ، بىر بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ۋە بىر بىرىنى تولۇقلاپ، بىر بىرىنى كۈچەيتىدۇ. شۇڭا بۇلارنى بىر بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ. بىرىنى-بىرىگە قارىمۇ-قارشى قويۇشقا ياكى بىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، يەنە بىرىنى ئىنكار قىلىشقا تېخىمۇ بولمايدۇ.

مەلۇمكى، بەدىئى ئەدەبىيات رېئال تۇرمۇشنى بەدىئى ئوبراز ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئەدەبىياتنىڭ بۇ ئالاھىدىلىگى يازغۇچىنىڭ رېئاللىقنى ئوبرازلىق تونۇش ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش لازىملىغىنى بەلگىلەيدۇ. دېمەك ئەدەبىيات مۇھىمى ئوبرازلىق تەپەككۇرنى ئاساس قىلىدۇ. بۇنداق دېگەنلىك ئەدەبىياتتا مەنتىقىي مۇھاكىمە بولمايدۇ دېگەنلىك ئەمەس. ئىلىم-پەندە مۇھىمى لوگىكىلىق تەپەككۇر ئاساس قىلىنىدۇ، بۇمۇ ئىلىم-پەندە ئوبرازلىق تەپەككۇر بولمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. تېپىك بەدىئى ئوبراز يارىتىش—ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ تۆپكى قانۇنىيەتلىرىدىن بىرى. ئەدەبىيات ئوزىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ساددا شەكىللىرىدىمۇ ياكى تارىخنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىدا را-ۋاجلانغان شەكىللىرىدىمۇ بەدىئى ئوبرازدىن بىرەمەمۇ ئايرىلغان ئەمەس. ئوبراز—ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ جېنى. بەدىئى ئوبرازدىن ئايرىلغاندا، تۇرمۇش رېئاللىغىنى بەدىئى رېئاللىق دەرىجىسىگە كوتىرىپ، يازغۇچى-سەنئەتكارلارنىڭ مۇددىئاسىنى ۋە ئىدىيە ھىسسىياتىنى ئۇنۇملۇك ئىپادىلەشنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. بەدىئى ئوبراز—يازغۇچى-سەنئەتكارلارنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇر پائالىيىتى جەريانىدا بارلىققا كېلىدۇ. ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئوز ئالدىغا تەپەككۇر جەريانى ۋە كونكرېت ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ. يازغۇچىلارنىڭ رېئال تۇرمۇشنى كۈزىتىشى، ئوزلەشتۈرۈشى، تەھلىل قىلىشى، سىلىشتۈرۈشى، يەغىنچاقلىشى ۋە ئومۇملاشتۇرۇشى قاتارلىق ئىجادىيەت پائالىيەتلىرى باشتىن-ئاخىر ئوبرازلىق تەپەككۇر ئۇسۇلى بىلەن ئىلىپ بېرىلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا بەدىئى ئوبراز شەكلى بىلەن ئوبېكتىپ رېئال تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى ۋە قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

1. ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ جەريانلىرى

بەدىئى ئوبراز يازغۇچىنىڭ ئەملىي تۇرمۇش تەجرىبىلىرى، تۇرمۇشنى كۈزىتىشى ۋە ھىسسىياتى بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوبرازلىق تەپەككۇر جەر-

يانىنگ بىرىنچى قەدىمى قۇرۇق تەسەۋۋۇردىن ئىبارەت ئابستراكت چۈشەنچىلەر بولماي، بەلكى يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشتىن ئالغان چوڭقۇر تەسراتى ۋە بىۋاستە كۆزىتىشىدىن باشلىنىدۇ. چۈنكى ئەملىي تۇرمۇشتا مەلۇم شەخسلەر ھەم ۋەقەلەر يازغۇچىنىڭ روھىي كەيپىياتىغا تەسىر قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئىجادىيەت ھەۋىسىنى قوزغايدۇ، نەتىجىدە ئۇنىڭدا شەخسلەر بىلەن ۋەقەلەرنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىش ئىشتىياقى تۇغۇلىدۇ. كۆزىتىش نەتىجىسىدە پېرسۇناژلارنىڭ تۇرمۇش پائالىيەتلىرىنى، خاراكتېر-خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشىنىدۇ، پېرسۇناژلار ياشىغان ئىجتىمائى ۋە تەبىئى شارائىتىنىڭ خۇسۇسىيەت ۋە ئۆزگىرىشلىرىنى بارغانسېرى چوڭقۇر تونۇيدۇ، مول ئېتىدائى ماتېرىياللارنى توپلايدۇ، بۇ جەريانىدا تېخىمۇ چوڭقۇر تەسىرات ھاسىل قىلىدۇ ۋە كوپلىگەن نەرسىلەرنى ھىس قىلىدۇ. دەل مەنا چوڭقۇر تەسراتقا ئىگە بولۇش ۋە ئىنچىكىلەپ تەپسىلى كۆزىتىش—جانلىق، كۆز-كىرىت، تەسىرلىك بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىشنىڭ ئالدىنقى شەرتىدۇر.

ئوبرازلىق تەپەككۇر پائالىيىتى داۋامىدا، يازغۇچى مۇجسسەملەشتۈرگەن ئوبرازلارنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىكە، تېپىكلىككە ۋە ھەقىقىلىككە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، رېئاللىقنى كۆزىتىش، ئوزلەشتۈرۈش ۋە تەسەۋۋۇر قىلىشنىڭ باشلانغۇچ نەتىجىسى ئاساسىدا، ئوزى تەسەۋۋۇر قىلغان ھەممە نەرسىگە نىسبەتەن تەھلىل قىلىشى، سىلىشتۇرۇشى، يىغىنچاقلىشى ۋە ئومۇملاشتۇرۇشى لازىم. يازغۇچى ئوزى توپلىغان خام ماتېرىياللارنىڭ ماھىيەتلىك، ماھىيەتسىزلىرىنى، يېزىشقا تېگىشلىك بولغان-بولمىغانلىرىنى، سىيۇژېتنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە پېرسۇناژلار خاراكتېرىنى قانداق راۋاجلاندۇرۇش كېرەكلىگىنى قايتا-قايتا مۇلاھىزە قىلىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا تىلدىن پايدىلىنىپ بەدىئى ئوبرازنى سۈرەتلەيدۇ. يۇقۇرىدىكىلەرنى يىغىپ ئېيتقاندا، يازغۇچى تۇرمۇشتىن ئالغان ھىسسىي تەسراتىنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ، تەھلىل قىلىش، سىلىشتۇرۇش، يىغىنچاقلاش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق ھەمدە ئوزىنىڭ ئەنە شۇ تۇرمۇشقا بولغان چۈشەنچە ۋە باھاسىنى بەدىئى ئوبرازغا سىڭدۈرۈپ، مۇرەككەپ بولغان ئوبرازلىق تەپەككۇر جەريانىنى باشتىن كەچۈرىدۇ. مانا بۇ جەريان—ئوبرازلىق تەپەككۇر جەريانى ھىساپلىنىدۇ.

2. ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئومۇمى جەريانىدىن، ئۇنىڭ توۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىكەنلىگىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ پائالىيەت جەريانى باشتىن-ئاخىر ئوبرازدىن ئايرىلىمايدۇ. يازغۇچىنىڭ رېئال تۇرمۇشنى بىلىشى ۋە ئۇنى بەدىئى پىششىقلاش ئارقىلىق رېئال تۇرمۇشنىڭ ماھىيەتلىك قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىش جەريانىدا، شەيئىلەرنىڭ شەكلەن قىياپىتىنى چىقىرىپ تاشلىۋەتمەستىن، بەلكى بىۋاستە كۆزىتىلگەن بۇ ئوزئارا مۇستەقىل مۇرەككەپ ۋە شەكلەن قىياپەتلەرنى پىششىقلاش، ئوزگەرتىش ئارقىلىق ئىچكى باغلىنىشقا ۋە ماھىيەتكە ئىگە بولغان يېڭى قىياپەتكە ئايلاندۇرىدۇ. شەكلەن قىياپەت (خاسلىق) بىلەن ئىچكى ماھىيەت (ئورتاقلىق) بىرلىككە كەلگەن ھەمدە خاسلىق (ئىندىۋىدۇئاللىق) ئارقىلىق ئورتاقلىقنى ئىپادە قىلىدىغان جانلىق بەدىئى ئوبرازنى شەكىللەندۈرىدۇ.

مەلۇمكى، شەكلەن قىياپەت ئوبېكتىنىڭ تاشقى ئۇبرازىنى كورستىدۇ. ئوبېكتنىڭ تاشقى ئۇبرازى ئايرىملىققا مەنسۇپ بولغان كونكرېت نەرسىدۇر؛ ئۇنىڭ مەزمۇنى بولسا، ئوبېكتنىڭ ماھىيىتىنى كورستىدۇ. ماھىيەت ــ ئومۇملىققا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ، ئابستراكت نەرسىدۇر. بۇ ئىككىسىنىڭ بىرلىگى بەدىئى ئۇبرازنىڭ ئايرىملىق (خاسلىق) ئارقىلىق ئومۇملىقنى (ئورتاقلىقنى) ئىپادىلەشتەك ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۇرىدۇ.

ئۇبرازلىق تەپەككۇرنىڭ پائالىيەت جەريانى باشتىن-ئاخىر ئوبراز بىلەن بىللە بولىدۇ، دېگەنلىك ھەرگىزمۇ ئۇبرازلىق تەپەككۇردا ئابستراكتلاشتۇرۇش بولمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. بۇ ھەقتە ماكسىم گوركي: "ئۇبرازلىق تەپەككۇردا ئوبراز ئارقىلىق پىكىر قىلىنىدۇ" دەپ كورسىتىپ، يەنە بۇ خىل پىكىر قىلىش "مولچەر" ياكى "قىياس قىلىشنى" ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. "سىلىشتۇرۇش" ۋە "تەتقىق قىلىش"نى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ ھەمدە ئۇ، "ئابستراكتلاشتۇرۇش ۋە كونكرېتلاشتۇرۇش قانۇنىيىتىگە بوي سۇنىدۇ"، "نۇرغۇنلىغان قەھرىمان شەخسلەرنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىغا ئىگە توھپىلىرى 'ئابستراكتلاشتۇرۇلىدۇ'، ئايرىپ چىقىلىدۇ، ئاندىن كېيىن بۇ ئالاھىدىلىكلەر 'كونكرېتلاشتۇرۇلىدۇ' ــ مەلۇم بىر قەھرىمان شەخسكە مەركەزلەشتۇرۇلىدۇ ... شۇنداق قىلىپ بەدىئى تىپ شەكىللىنىدۇ"① دەپ كورسەتكەن ئىدى. ماكسىم گوركىينىڭ بۇ سوزىدە، ئىنسانلارنىڭ بارلىق تەپەككۇر جەريانلىرى ھامان كونكرېتلىقتىن ئابستراكتلىققا، ئابستراكتلىقتىن كونكرېتلىققا ئوتۇش جەريانى ئىكەنلىگى، ئۇبرازلىق تەپەككۇرمۇ ئەنە شۇ قانۇنىيەتكە بوي سۇنىدىغانلىغى كورسىتىلگەن.

ئۇبرازلىق تەپەككۇردا ھەم ئوبراز ئارقىلىق پىكىر يۇرگۈزۈلىدۇ، ھەم ئۇ ئابستراكتلاشتۇرۇش قانۇنىيىتىگە بوي سۇنىدۇ. ئوبېكتىپ شەيئىلەر ھامان ھادىسە بىلەن ماھىيەتنىڭ دىيالېكتىك بىرلىگىدىن ئىبارەت بولىدۇ، ۋ. ئى. لېنىن: "بۇ يەردە بىز، ئوزئارا ئوزگىرىشنى، بىر بىرىگە يۇرۇشۇشنى، يەنى ماھىيەتنىڭ ئىپادىلىنىۋاتقانلىغىنى كورىمىز؛ ھادىسە ماھىيەتلىك بولىدۇ"② دېگەن ئىدى. ئا. ئا. فادىيېف «دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىم بىلەن قوراللانغان سەنئەتكارلاردىن بولۇشقا تىرىشايلى» دېگەن ماقالىسىدا، ئۇبرازلىق تەپەككۇردا "ئوبراز ئارقىلىق پىكىر يۇرگۈزۈلىدۇ" شۇنداقلا بۇ خىل پىكىر يۇرگۈزۈشتە "شەيئىلەر بىلەن ماھىيەتنىڭ جېنى، ئەھمىيىتى، خاراكتېر قىياپىتى چىڭ تۇتۇلىدۇ"، "ھادىسىلەرنىڭ ئوزىنى كورستىش ئارقىلىق قانۇنىيەت ئېچىپ بېرىلىدۇ، ئايرىملىقنى كورستىش ئارقىلىق ئومۇملىق ئېچىپ بېرىلىدۇ، قىسمەنلىكنى كورستىش ئارقىلىق پۈتۈنلۈك ئېچىپ بېرىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تۇرمۇشنىڭ بۇاستە رېياللىغىدىن گويا تۇرمۇشنىڭ خىيالىي مەنزىرىسى يارىتىلغاندەك بولىدۇ"③ دەپ كورستىپ، بەزىلەرنىڭ "سەنئەت بۇاستە سېزىم" دەيدىغان بىر تەرەپلىمىلىك قاراش-

① «يېزىقچىلىقنى قانداق ئۆگەنگىلى توغرىسىدا»، گوركي «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى، 162 - بەت.

② «پەلسەپە خاتىرىلىرى»، «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 38 - توم، 278 - بەت.

③ «ئەدەبىيات نەزەرىيە ئاساسلىرى» 2 - قىسىم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 33 - بەت.

لىرىغا رەددىيە بەردى. ئوبېكتىپ شەيئىلەرنىڭ ھادىسىسى بىلەن ماھىيەتىنىڭ يازغۇچى مىڭىسىدىكى ئوزئارا ئوزگىرىش، بىر بىرىگە يۇرۇشۇش جەريانى كىلاسسىك ئەدەبىيات نەزىرىيىسى لېۋ شېنىڭ سوزى بىلەن ئېيتقاندا "شائىرلارنىڭ ئوخشىتىش، تەمسىل قىلىش... نەتىجىدە شەكلىنى كۇزىتىپ مەزمۇننى ئىلىش"① جەريانىدۇر. بۇ خىلدىكى "شەكلىنى كۇزىتىپ مەزمۇننى ئىلىش" ئوبېكتقا ئاددىلا تەقلىت قىلىش ئەمەس، بەلكى ئوبېكت ئاساسىدىكى ئاكتىپ ئىجات قىلىشتۇر. شۇنىڭ ئۇچۇن يازغۇچى ئوز تەسەۋۋۇرىنىڭ قانىتىغا تايىنىپ، دۇنيانىڭ ھەرقانداق يېرىگە بارالايدۇ ۋە بېرىشى كېرەك. ئەنە شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن كونكرىت ھەم تارقاق تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى مەركەزلەشتۇرۇپ، تىپىك بەدىنى ئوبرازلارنى يارىتالايدۇ، ئاندىن سۇبېكتىپ ئىدىيە بىلەن ئوبېكتىپ تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ، چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇنغا ئىگە، يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇلغان تىپىك بەدىنى ئوبرازلار بارلىققا كېلىدۇ. مۇشۇ نوقتىدىن قارىغاندا، ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانىدىكى تەسەۋۋۇر ۋە فانتازىيە ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئاساسلىق ئامىللىرىنىڭ بىرىدۇر.

ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئەقلىي بىلىشكە يەتكەنلىگىنىڭ بەلگىسى، يازغۇچى-سەنئەتكارلارنىڭ ئەمىلىيەت ئاساسىدا ھىسسى باسقۇچتىن ھالقىپ ئوتۇپ، ئوز تەپەككۇرىدا تەدرىجى ھالدا باش تېما ئىدىيىسىنى بارلىققا كەلتۇرۇشىدە ئىپادىلىنىدۇ. يازغۇچى-سەنئەتكارلارنىڭ ئىدىيىسىدە باش تېمىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ئەينى ۋاقىتتا بەدىنى ئوبرازنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىش جەريانىدۇر. ئى. ئا. گونچاروپ ئوزىنىڭ رومان يېزىش تەجرىبىسى ئۇستىدە توختالغاندا: "مېنىڭ قەلبىدە ھامان بىر ئوبراز بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە بىر ئاساسىي باش تېمىمۇ بولىدۇ، بۇلار مېنى ئالغا يېتەكلەيدۇ"② دېگەن ئىدى.

دېمەك، ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى بولغان ئوبراز — ئىنسانىيەتنىڭ تۇرمۇش ئەمىلىيىتى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئىدىرەك ئىزىلىرىنىڭ ئىجادىي تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئوزگەرتىلىشىدىن يارالغان يېڭى بەدىنى مەھسۇلات بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئىككىنچى، ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئومۇمى پائالىيەت جەريانى باشتىن-ئاخىر ھىسسىيات جەھەتتىكى ھاياجان بىلەن بىللە بولىدۇ. ئوبرازلىق تەپەككۇر تەسىرات ۋە ھىسسىيات تەرەپتىن قوزغىتىلغان ھەم كۇچەيتىلگەن بىر خىل بىلىش پائالىيىتى بولۇپ، ئۇ يەنە ھىسسىياتنى ئوبراز ئارقىلىق ئىپادە قىلىدىغان تەپەككۇر شەكلىدۇر. مەلۇمكى ھەقىقى ھىسسىيات ئەقىل-ئىدىرەكنى ئاساس قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئەقىل-ئىدىرەكنى كۇچەيتىدۇ. ھىسسىيات بىلەن ئەقىل-ئىدىرەكنىڭ ھەر ئىككىلىسى بىلىش جەريانىغا مەنسۇپ بولغاچقا، ئۇلارنى بىر بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ. بولۇپمۇ لىرىكىلىق ئەسەرلەردە ئاساسەن ھىسسىيات ۋە خاراكتىر ئىپادىلىنىدۇ، ئۇ، بىر تەرەپتىن ئوبېكتىپ رېياللىقنىڭ ئىنكاسى، يەنە بىر تەرەپتىن، رېياللىققا بېرىلگەن باھا بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئوبرازلىق تەپەككۇردە

---

① «ۋېن شىن دىياۋلۇڭ، ئۇخشىتىش ۋە تەمسىل قىلىش»تىن.

② «كېچىكىپ بولسىمۇ قىلىش — ھامان قىلىمغاندىن ياخشى»، «كىلاسسىك ئەدەبىيات-سەنئەت نەزىرىيىسىدىن تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم، 158 - بەت.

ھەسسىيات كۆچلۈك ۋە مول بولىدۇ، شۇڭا ئەدىبىي ئەسەرلەردىكى بەدىئى ئوبرازلار كىشىنى جەلپ قىلالايدۇ ھەم چوڭقۇر تەسىرلەندۈرىدۇ. ئىپتىك ئەسەرلەر ۋە دراما ئەسەرلىرىدە ۋەقەلەرنى ۋە پېرسۇناژلار ئوبرازىنى سۈرەتلەش ئاساس قىلىنغاچقا، ئاپتورنىڭ ھەسسىياتى تەسۋىرلىنىدىغان ئوبېكتنىڭ ئوخشىماسلىغا قاراپ بەرقىلىق بولىدۇ. مەسىلەن، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» رومانىدىكى جيا باۋيۈي، لىن دەييۈي، چىڭ ۋىنلەر ئاپتور ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئۇچ شەخس؛ ۋاھالەنكى، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى ئورنى، تۇرمۇش سەرگۈزەشتىسى ۋە ئوسۇپ يېتىلىش جەريانى ئوخشىمىغاچقا، ئاپتورنىڭ ئۇلارغا بولغان ھەسسىياتىمۇ تامامەن ئوخشاش ئەمەس. لېكىن قانداقلا بولمىسۇن ئوبرازلىق تەپەككۇر داۋامىدا يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ ئىرادىسى، ھەسسىياتى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلىشىدۇ، ئوبرازلارنىڭ پائالىيىتىگە ۋە خاراكتېرىنى ئۇلارنىڭ مۇھەببەت - نەپرىتى سىڭىپ بارىدۇ.

شېئىرىي ئەسەرلەردە مەنىۋى شارائىتقا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. ھەقىقى شەيئى، چىن ھەسسىيات يېزىلغان شېئىرلارنىلا مەنىۋى شارائىت بار شېئىر دېيىشكە بولىدۇ. مۇنداق شېئىرلاردا، تەسىرلەنگەندە گۈللەر ياش توكىدۇ؛ ئەلەملىك پىغاندىن قۇشلارمۇ چوچۇيدۇ؛ خوشاللىقتا تاغلار ئۈسۈلغا چۈشىدۇ؛ غەزەپلەنگەندە دېڭىزلار نەرە تارتىدۇ. ئومۇمەن، مانا مۇشۇ تەقلىتتىكى ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسىدە ئاپتور شارائىت ئىچىدە بولىدۇ، ئاپتور شەيئىلەرنى بۇ‌ۋاستە كۆزىتىدۇ، شۇڭا ئۇ شەيئىلەرنىڭ "ھەممىسىگە" ئاپتورنىڭ ھەسسىياتى سىڭگەن بولىدۇ، ھەتتا، ئاتالمىش ئاپتورنىڭ ئوزى بولمىغان شارائىت" يېزىلغان شېئىرلاردىمۇ ئوخشاشلا ھەسسىيات بىلەن مەنزىرىنى بىر بىرىگە سىڭدۈرۈۋېتىش تەلەپ قىلىنىدۇ.

لوگىكىلىق تەپەككۇر تەبىئى پەنلەردىكى تەپەككۇر پائالىيىتىدە گەرچە ئاساسىي جەھەتتىن ھېچقانداق ئىستېتىك ھەسسىياتقا ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائى پەنلەر ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزگەندە ھەمىشە مول ھەسسىياتقا ئىگە بولىدۇ. ماركس: "پېپەن ئەقىلنىڭ قايناق ھەسسىياتى ئەمەس، بەلكى قايناق ھەسسىياتنىڭ ئەقلى. ئۇ، ئوپېراتسىيە پىچىغى ئەمەس، بەلكى قورال. ئۇنىڭ ئوبېكتى دەل ئۇنىڭ دۈشمىنى... ئۇنىڭ ئاساسىي ھەسسىياتى غەزەپ - نەپرەت، ئۇنىڭ ئاساسىي ئىشى — پاش قىلىش" ① دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، سىياسى مۇھاكىمىلىك ماقالىلاردىمۇ كۆلكە ئاستىغا ئېلىش ۋە غەزەپلىك ئەيىپلەشلەر ھەمىشە ئۇچراپ تۇرىدۇ. ۋاھالەنكى، لوگىكىلىق تەپەككۇر جەريانىدا پەيدا بولغان بۇ خىل ھەسسىيات مۇھاكىمە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ؛ ئوبرازلىق تەپەككۇر جەريانىدا پەيدا بولغان ھەسسىيات بولسا، ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مانا بۇ، ئۇلارنىڭ روشەن ھالدا پەرقلىق ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ.

يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇر جەريانىدىكى ئوخشاش بولمىغان ھەسسىياتىنى ئەسەرلىرىدىن ئېنىق سېزىۋالغىلى بولىدۇ.

نىدىن لالە باغرى ئىرۇر بۇنچە خۇن،
ئانى غەمكىن ئەتتى پەلەك ۋاژگۇن...

---

① «كېگىلنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە پىپەن» گە مۇقەددىمە»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم (1)، ئۇيغۇرچە نەشرى، 5 - 6 - بەتلەر.

...كورۇڭ كىم بىھىنىڭ يۇزى بولدى زەرد،
پەلەك گەردىشىدىن يۇزى بولدى گەرد...
...چىكەر چوغىز ۋەيرانىلەردە سادا،
كى غەم نەيلىدىن ئول ئەمەستۇر جۇدا...
...نىدىن ئەرسلاننىڭ ئىرۇر جىسمى داغ،
سىتەمگەر زاماندىن ئەمەس كوڭلى ساغ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تالانتلىق شائىرى ئابدىرىھىم نىزارىنىڭ «رابىيە-سەئدىن» داستانىدىن ئېلىنغان بۇ پارچىدا تەبىەت دۇنياسىدىكى لالە، بىھى، چوغىز (ھۇقۇش)، ئارسلان قاتارلىقلار ئادەملەشتۇرۇلگەن ۋە جانلاندۇرۇلغان. بۇ شېئىرىي مەنزىرىدىن ئاپتورنىڭ ئازاپ-ئۇقۇبەت ۋە قايغۇ-ھەسرەتلىك ھىسسىياتىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

كوك سۇبھىدە تاڭ چولپىنى تۇغدى-پارلىدى،
كۇن لەشكىرى مەۋجۇداتنى تۇندىن ئايرىدى؛
يىل باھارنى توت پەسىلگە رەئىس سايلىدى،
تەبىەتكە ھايات سۇيى كەلدى-يامرىدى.
كەلدى نورۇز، كۇلدى غۇنچە، كوڭۇل يايرىدى،
گۇل ئىشقىدا خەندان ئۇرۇپ بۇلبۇل سايرىدى.

يولداش ئىمىن تۇرسۇننىڭ يۇقۇرقى شېئىرىدىن، ئاپتورنىڭ شات-خوراملىق ۋە ئارامبەخشلىك ھىسسىياتى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

دىمەك، ھىسسىيات ھامان بەدىى ئوبرازغا تايانغان ھالدا گەۋدىلىنىدۇ. بەدىى ئوبراز بولسا ئوبېكتىپ رىياللىقنى ئەكس ئەتتۇرۇش جەريانىدىكى ھىسسىياتنىڭ ئۇرغۇپ چىقىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. يەنى ئوي-پىكىر، ئىدىيە ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، ھىسسىيات ئوبرازغا ماسلىشىپ ئوزگىرىدۇ، ھىسسىيات كونكىرىت شەيئىدىن كېلىدۇ، ھىسسىيات قوزغالغاندا، ئۇ يەنە كونكىرىت شەيئىگە سىڭدۇرۇلىدۇ. مانا بۇنى ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ بىر ئالاھىدىلىگى دىيىشكە بولىدۇ. بۇ ئەھۋال ئەدىبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇنى ئەسكەرتىش لازىمكى، سىنىپىي جەمىيەتتە ھىسسىياتنىڭ سىنىپىلىغى بولىدۇ. شۇڭا ھەرقانداق شېئىرغا مۇقەررەر يوسۇندا يا ئوچۇق، يا يوشۇرۇن ھالدا مەلۇم سىنىپنىڭ سىنىپىي تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئىدىيىسى بىلەن ئۇنىڭ ھىسسىياتىنى سېلىشتۇرساق، ئىدىيە، ئومۇمەن، كوپ ھاللاردا ئومۇمىلىققا، ئابىستىراكتلىققا ئىگە بولىدۇ، ھىسسىيات بولسا كوپ ھاللاردا ئايرىمىلىققا ۋە كونكىرىتلىققا ئىگە بولىدۇ. شۇڭلاشقا سىياسى مۇھاكىمىلىق ئىلمىي ماقالىلارنى يېزىشنى باشقىلارغا ھاۋالە قىلىشقا بولىدۇ، لېكىن لىرىكىلىق شېئىرلارنى يېزىشنى باشقىلارغا ھاۋالە قىلىش مۇمكىن ئەمەس. چۇنكى ھىسسىياتنى بۇيرۇتما (زاكاز) بىلەن ھاسىل قىلىشقا بولمايدۇ.

ئۇچىنچى، ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ پائالىيەت جەريانى باشتىن-ئاخىر ئىستېتىك

تۇيغۇ پائالىيتى بىلەن بىللە بولىدۇ. ئوبرازلىق تەپەككۇر ئىستېتىك مەزمۇندىن ئايرىلىپ قالمىدىكەن، ئۇ چاغدا ئۇنى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدە قانۇنىيىتى دەپ ئاتاشقا بولمايدۇ. بىرقەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان بەدىئى ئوبرازلار غايىۋى بولىدۇ. ئۇلار ئەكس ئەتتۈرگەن تۇرمۇش چىنلىغى، تۇرمۇشنىڭ مېخانىك ھالدىكى كوچۇرۇلگەن نۇسخىسى بولماستىن، بەلكى مۇئەييەن ئىستېتىك غايىنىڭ ئەنە شۇ تۇرمۇش چىنلىغى ئاساسدا قايتا ئىپادىلىنىشىدۇر. چۈنكى ئۇ تۇرمۇشنى ئاساس قىلىپ ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمىلىي تۇرمۇشتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئۇ، ئەسلىدىكى تۇرمۇشقا قارىغاندا تېخىمۇ روشەن، تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ كۆچلۈك، تېخىمۇ مەركەزلەشكەن، تېخىمۇ تېپىك، تېخىمۇ غايىۋى بولىدۇ. شۇڭلاشقا بەدىئى گۈزەللىك تۇرمۇش گۈزەللىگىنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن ئىپادىسىدۇر. بۇ خىل بەدىئى گۈزەللىكنى ئۇزىدە كونكرېت ئىپادىلىگۈچى بەدىئى ئوبراز ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ نەتىجىسى بولغان ئىكەن، ئۇ ھالدا ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئىستېتىك مەنىگە ئىگە بىرخىل تەپەككۇر شەكلى ئىكەنلىگى ئۈز ـ ئۈزىدىن مەلۇم.

ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ لوگىكىلىق تەپەككۇردىن پەرقلىنىدىغان ناھايىتى مۇھىم نۇقتىلىرىدىن بىرى شۇكى، ئوبرازلىق تەپەككۇر تۇرمۇش "گۈزەللىگى" نى ئىپادىلەش، تۇرمۇش "چىنلىغى" ۋە تۇرمۇشتىكى "ياخشىلىق" نى نامايەن قىلىشنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىكنىڭ ماس ھالدىكى بىرلىگىگە ئېرىشىدۇ.

ن. ئا. دوبرولىيوبوۋ: شېئىر "بىزنىڭ روھىمىزنىڭ بارلىق گۈزەل، ئاق كۆڭۈل ھەمدە ئاقىلانە نەرسىلەرگە ئىنتىلىشى ئۈستىگە قۇرۇلىدۇ، شۇڭا پەقەت بىزنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىمىزدىكى بۇ تەرەپلەرنىڭ ھەرقانداق بىر تەرىپىلا قاتناشقاندا، ئۇزۇنارا بىر بىرىنى باسىدىغان يەردە شېئىر بولمايدۇ .... ئالىجاناپ شېئىر مۇشۇ ئۈچ پىرىنسىپنىڭ مۇنتىزىم بىرىكىشىدىن تەركىپ تاپىدۇ، شېئىرىي ئىجادىيەت مۇشۇ خىل مۇكەممەللىككە قانچە يېقىنلاشسا، ئۇ شۇنچە ياخشى بولىدۇ"① دەپ كورستىپ، شېئىرنىڭ ئالاھىدە ماھىيىتى چىنلىق، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكتىن ئىبارەت كەمبولسا بولمايدىغان ئۈچ جەھەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىغىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بارلىق ھەقىقى ئەدەبىي ـ سەنئەت ـ چىنلىق، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكتىن ئىبارەت ئۈچ جەھەتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسى بولۇشى كېرەك. چىنلىق ـ تۈپ ئاساس، پەقەت "چىن" نەرسىلا "ياخشى" نەرسە بولىدۇ. پەقەت "چىن" ۋە "ياخشى" نەرسىلا "گۈزەل" نەرسە بولىدۇ؛ پەقەت چىنلىق، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكتىن ئىبارەت ئۈچ جەھەتنىڭ ماس ھالدىكى بىرلىگىلا ھەقىقى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھىساپلىنىدۇ.

فرانسىيىنىڭ مەشھۇر سەنئەت نەزەرىيىچىسى ۋە دراماتورگى دىنى دىدرو (1713 ـ 1784) نىڭ سوزى بىلەن ئېيتقاندا: "چىنلىق، ياخشىلىق (ئىزگۈلۈك) ۋە گۈزەللىك ئۈز ـ ئارا چىڭ بىرلەشكەندۇر. چىنلىق بىلەن ياخشىلىققا يەنە بىرخىل كەمدىن ـ كەم ئۇچرايدىغان پارلاق ـ نۇرلۇق كورۇنۇش قوشۇلسا، چىنلىق بىلەن ياخشىلىق گۈزەللىككە ئايلىنىدۇ."② بۇ يەردە ئېيتىلغان "كەمدىن ـ كەم ئۇچرايدىغان پارلاق ـ نۇرلۇق كورۇنۇش"

① «ئا. ۋ. كورزۇپ»، «ن. ئا. دوبرولىيوبوپ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، خەنزوچە نەشرى، 7ـ 9 ـ بەتلەر.

② «رەسساملىق توغرىسىدا»، «ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسىگە ئائىت تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» خەنزوچە نەشرى، 1958 ـ يىل، 4 ـ سان، 212 ـ بەت.

چىنلىق بىلەن ياخشىلىقنىڭ ھىسسى قىلىنىشى بولۇپ، ئۇ. بەدىئى ئوبراز، يەنى تۇرمۇش كارتىنىسىدۇر.

ئومۇمەن، يازغۇچى ـ سەنئەتكارلارنىڭ ئىستېتىك پائالىيىتى پۈتكەن بەدىئى ئوبرازغا باھا بېرىش ياكى ئۇنىڭدىن زوقلىنىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى پۈتكۈل ئوبرازلىق تەپەككۇر جەريانىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بەدىئى ئوبرازنى ئۆزلۈكسىز پىشىقلاش، تاۋلاش، تولۇقلاش، قىسقارتىش ۋە ئۆزگەرتىشلەرگىچە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

تەتىنچى، ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ يەنە بىر روشەن ئالاھىدىلىگى، ئۇ ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىققا ۋە ئىجاتچانلىققا ئىگە. ماتېماتىكىدا بىرەر مەسىلىنى ماتېماتىكىلىق فورمۇلىغا سېلىپ ھىساپلىغىلى بولىدۇ، ئەمما، بىرەر ئوبرازنى ياخشىراق چىققان يەنە بىر ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بار. شۇڭا ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىنى فورمۇللاشتۇرۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ.

بىز بايان قىلىشقا ۋە چۈشەندۈرۈشكە ئەپلىك بولۇشنى نەزەردە تۇتۇپ، ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى بىرنەچچە نۇقتىغا بولۇپ ئايرىم ـ ئايرىم سوزلىدۇق. ئەمىلىيەتتە ئۇلار ئوبرازلىق تەپەككۇر جەريانىدا بىرلىشىپ كەتكەن بولىدۇ.

3. ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتى

ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئوبېكتىپ دۇنيانى بىلىش ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىشتىكى تەپەككۇر پائالىيىتىدۇر. مەلۇمكى، ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر پائالىيىتىدە ئابستراكتلاشتۇرۇش ئىقتىدارىمۇ، كونكرېتلاشتۇرۇش ئىقتىدارىمۇ بولىدۇ، يەنى ھادىسىدىن ماھىيەتكە ئوتۇشمۇ، ماھىيەتتىن ھادىسە ھالىتى بويىچە ئىجادىي رەۋىشتە قايتا گەۋدىلەندۈرۈشمۇ بولىدۇ. دىمەك تەپەككۇر پائالىيىتىنىڭ ئابستراكتلاشتۇرۇش ئىقتىدارى بىلەن كونكرېتلاشتۇرۇش ئىقتىدارىدىن ئىبارەت زىددىيەتلىك ئىككى تەرەپنىڭ تەپەككۇر جەريانىدىكى ئورنى (ئاساسىي ۋە ئىككىنچى ئورۇندا بولۇشتەك ئورنى) ئوخشاش بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، لوگىكىلىق تەپەككۇر ئۇسۇلى بىلەن ئوبرازلىق تەپەككۇر ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقى كېلىپ چىققان. تەپەككۇرنىڭ ئابستراكتلاشتۇرۇش ئىقتىدارى تەپەككۇر پائالىيىتىدە يېتەكچى رول ئوينىسا، ئۇچاغدا لوگىكىلىق تەپەككۇر ئۇسۇلى كېلىپ چىقىدۇ؛ ئەگەر تەپەككۇرنىڭ كونكرېتلاشتۇرۇش ئىقتىدارى تەپەككۇر پائالىيىتىدە يېتەكچى رول ئوينىسا، ئۇ ھالدا، ئوبرازلىق تەپەككۇر ئۇسۇلى كېلىپ چىقىدۇ. كىشىلەرنىڭ قايسى خىل تەپەككۇر ئۇسۇلىنى قوللىنىشى، ئۇلارنىڭ تەپەككۇر قىلىش مەقسىدى، ھاسىل قىلماقچى بولغان نەتىجىسى، دۇنيانى تونۇش ۋە دۇنيانى ئۆزگەرتىش ئېھتىياجى قاتارلىقلارغا باغلىق.

مەيلى لوگىكىلىق تەپەككۇر بولسۇن، ياكى ئوبرازلىق تەپەككۇر بولسۇن بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئەقلىي بىلىش پائالىيىتىگە مەنسۇپ بولۇپ، تەپەككۇر جەريانىدىكى ئومۇمى قانۇنىيەتكە ئورتاق رايە قىلىدۇ ھەمدە ئوبېكتىپ رېئاللىقنىڭ مەلۇم ماھىيىتىنى ۋە قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مانا بۇ، لوگىكىلىق تەپەككۇر بىلەن ئوبرازلىق تەپەككۇر ئوتتۇرىسىدا ئورتاقلىقنىڭ بارلىغىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن بۇ ئىككى خىل تەپەككۇر بىر بىرىگە

ئوخشىمايدىغان، ئوزىگە خاس ئالاھىدە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. مەسىلەن، بىرىنچىدىن، تەپەككۇر قىلىش پائالىيىتىدە لوگىكىلىق تەپەككۇر مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەندىن كېيىن كونكىرىت ھىسسى ماتىرىياللارنى تەدرىجى چىقىرىپ تاشلاپ، ئابىستىراكىتلاشتۇرۇش يولى بىلەن ئومۇملاشتۇرىدۇ. ئوبرازلىق تەپەككۇر بولسا، باشتىن - ئاخىر كونكىرىت ھىسسى ماتىرىياللاردىن ئايرىلماي، ئەنە شۇ كونكىرىت ھىسسى ماتىرىياللارنى ئىجادىي رەۋىشتە قايتا گەۋدىلەندۇرىدۇ. ئىككىنچىدىن، لوگىكىلىق تەپەككۇر ئوز نەتىجىسىنى مەنتىقىي چۈشەنچە، ئابىستىراكىت ھوكۇم ۋە خۇلاسە ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ، ئوبرازلىق تەپەككۇر بولسا، جانلىق، كونكىرىت بەدىسى ئوبرازلار ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، يولداش ماۋزېدۇڭ «خۇنەن دىخانلار ھەركىتىنى تەكشۇرۇشتىن دوكلات» دىگەن ئەسىرىدە، كونا جۇڭگو دىخانلىرىنىڭ بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ سىياسى ھاكىمىيەت، ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتى، ئىلاھى ھاكىمىيەت ۋە ئەرلەر ھاكىمىيىتىدىن ئىبارەت توت تۇرلۇك ھاكىمىيەتنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىدىن خانىۋەيران بولغانلىغىنى نەزىرىيە جەھەتتىن ئومۇملاشتۇرۇپ لوگىكىلىق دەلىللەش ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويغان، دەل مۇشۇ مەسىلىنى لۇشۇن ئەپەندى ئوزىنىڭ «بەختتىلەش» ناملىق ھىكايىسىدە شياڭلىن ھەدىدىن ئىبارەت جانلىق، كونكىرىت بەدىسى ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەرگەن. بۇ ئىككى مەشھۇر ئەسەرنىڭ بىرى لوگىكىلىق تەپەككۇردىن بارلىققا كەلگەن، يەنە بىرى بولسا ئوبرازلىق تەپەككۇردىن بارلىققا كەلگەن، ئەمما، ھەر ئىككىلىسىدە فېودال پاتىرىارخاللىق تۇزۇمنىڭ جىنايەتلىك ماھىيىتى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىلگەن ھەمدە ئاپتورلارنىڭ بۇ خىل رىياللىقنى قەتئى ئوزگەرتىش ئارزۇلىرى ۋە ئىرادىسى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇر ئوزئارا بىر بىرىنى تولۇقلايدۇ، بىر بىرىگە ياردەم بېرىدۇ. مەسىلەن، يازغۇچىلار ئىجادىيەتتە مۇرەككەپ مەسىلىلەرگە دۇچكەلگەندە لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ ئوبېكتىپ رىياللىقنىڭ ماھىيىتىنى ئايدىڭلاشتۇرىدۇ. لوگىكىلىق تەپەككۇر يازغۇچىلارنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇر جەريانىدىكى پىكرىنىڭ مەنتىقىلىغى، ئىزچىللىغى، ئوچۇقلۇغى ۋە روشەنلىگى قاتارلىقلارنى كۇچەيتىپ، ئۇلارنىڭ رىياللىقنى چوڭقۇر، توغرا ئەكس ئەتتۇرۇشىگە ياردەم بېرىدۇ. ئوبرازلىق تەپەككۇر كاتىگورىيىسىگە مەنسۇپ بولغان تەسەۋۇر، فانتازىيە، ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش قاتارلىقلارمۇ لوگىكىلىق تەپەككۇردىكى مەنتىقى مولاھىزىلەرنى كونكىرىت ھىس قىلىشقا بولىدىغان نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ ئەمىلىي ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ.

ئومۇمەن، ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگىنى تەكىتلىگەندە ياكى لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ۋە رولىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا، بۇ ئىككىسىنى قارىمۇ - قارشى ئورۇنغا قويۇشقا ياكى بىرىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ، يەنە بىرىنى ئىنكار قىلىشقا قەتئى يول قويولمايدۇ.

4. ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ ئەدىبىي ئىجادىيەتتىكى رولى

ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇر ئوزئارا بىر بىرىگە باغلىنىشلىق، لېكىن بىر بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىل تەپەككۇر قىلىش ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭ

بىرى ئوبراز ئارقىلىق پىكىر يۈرگۈزىدۇ، يەنە بىرى ئۇقۇم ۋە ئەقلىي خۇلاسە ئارقىلىق پىكىر يۈرگۈزىدۇ. يەنى بىرىنچى خىل تەپەككۇر جەريانى ــ ئوبېكتتىن باشتىن ـ ئاخىر "شەكلىنى كۆزدىتىپ مەزمۇننى ئېلىش" جەريانىدۇر. يەنە بىرخىل تەپەككۇر جەريانى بولسا، ئوبېكتتىن مەلۇم باسقۇچتا "شەكلىنى قالدۇرۇپ مەزمۇننى ئېلىش" جەريانى بولىدۇ. ئوبرازلىق تەپەككۇردىكى كونكرېتلىق، ئىستېتىكا كاتېگورىيىسىدە، ھىسسى كۆزىتىش ئارقىلىق ئېپادىلەنگەن بەدىئى تىپ ۋە كۆرۈنۈشتىن ئىبارەت. لوگىكىلىق تەپەككۇر-دىكى كونكرېتلىق، لوگىكا كاتېگورىيىسىدە ئۇقۇم فورمىسى ئارقىلىق ئېپادىلەنگەن ئابستراكت بەلگىلىمە ۋە مۇناسىۋەتلەرگە ئىگە يېغىندىدىن ئىبارەت. بۇ ھال ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ ـ قارشىلىقنىڭ مەۋجۇتلۇغىنى چۈشەندۈرىدۇ. لېكىن بۇ، مەسىلىنىڭ پەقەت بىرلا تەرىپى، مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپىگە قارايدىغان بولساق، ئوبرازلىق تەپەككۇر بەلەن لوگىكىلىق تەپەككۇر ئىنسانلار پىكىر قىلىش شەكلىنىڭ ئىككى خىل ئۇسۇلى ھىساپلىنىدۇ. ئۇلار ئوزئارا باغلىنىدۇ، ئوزئارا تۇتىشىدۇ، ئوزئارا سىڭىشىدۇ، بىر بىرىگە تايىنىدۇ، بىر بىرىنى تولۇقلايدۇ. بۇ ھال، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە بىرلىكنىمۇ مەۋجۇتلۇغىنى چۈشەندۈرىدۇ.

مەيلى ئوبرازلىق تەپەككۇر بولسۇن، مەيلى لوگىكىلىق تەپەككۇر بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئوبېكتىپ مەۋجۇدىيەتنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، ئۇلار ئەمەلىيەتكە بېقىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاخىرقى مەقسىدى، ئوبېكتىپ شەيئىلەرگە نىسبەتەن "ئەقلىي بىلىش" ھاسىل قىلىش ئارقىلىق دۇنيانى ئوزگەرتىشتىن ئىبارەت. ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ مۇنداق رېئال تۈرمۇش بىلەن بولغان دىيالېكتىك مۇناسىۋىتى ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىكنى بەلگىلىگەن.

ۋ. گ. بېلىنىسكىي: "پەيلاسوپلار ئۇچ ھوكۇملۇك ئۇسۇلنى قوللىنىدۇ. شائىر بولسا، ئوبراز، مەنزىرە بىلەن سوزلەيدۇ، ۋاھالەنكى ئۇلارنىڭ دەۋاتقىنى ئوخشاشلا بىر ئىش"① دەپ كورسەتكەن ئىدى. بۇ يەردە ئېيتىلغان "دەۋاتقىنى ئوخشاشلا بىر ئىش" دېگەن سوز لوگىكىلىق تەپەككۇر بىلەن ئوبرازلىق تەپەككۇر ئوتتۇرىسىدا بىرلىكنىڭ مەۋجۇتلۇغىنى روشەن ئىسپاتلايدۇ.

مەلۇمكى، تەپەككۇر شەيئىلەرنىڭ ھادىسە ھالىتىدىن ماھىيىتىنى قوبول قىلىدۇ. بۇ ھال ئۇنىڭدا بىر خىل ئابستراكتلاشتۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ بارلىغىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ ئابستراكتلاشتۇرۇش كۆچى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ رولى ھادىسىنى تاشلاپ ماھىيەتنى قوبۇل قىلىشتۇر. تەپەككۇر شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ھادىسە ھالىتىنى ئىجادىي رەۋىشتە قايتا گەۋدىلەندۈرىدۇ، بۇ، ئۇنىڭدا بىرخىل كونكرېتلاشتۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ بارلىغىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ، كونكرېتلاشتۇرۇش كۆچى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ رولى بولسا بەدىئى ئوبراز يارىتىپ ماھىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈشتۇر.

ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ بىر بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكلىرىنى توغرا چۈشىنىش مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى ئۇ، يازغۇچى ـ سەنئەتكارلارنىڭ ئىجادىي ئەمەلىيىتىدە ئاساسىي رول ئوينايدۇ. ئەگەر ئۇ ئوبرازلىق تەپەككۇرنى ئاساسىي ئورۇنغا قويمىسا، ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئىجادىي رولىنى ئىنكار قىلسا، ئۇ ھالدا ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىنكار قىلغان بولىدۇ.

---

① «1847 - يىلدىكى روسىيە ئەدەبىياتىغا نەزەر»، «بېلىنىسكىي تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 429 - بەت.

ئەتكارلارنىڭ بەدىئى ئىجادىيەت قانۇنىيىتىنى تېخىمۇ ياخشى ئىگەللىشىگە ياردەم بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنى تېخىمۇ روشەن بەدىئى ئوبراز بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ ئورتاقلىقتا ئىگە ئىكەنلىگىنى تونۇپ يېتىشىمۇ ئىنتايىن مۇھىم. چۈنكى ماكسىم گوركىي ئېيتقاندەك: "سەنئەتكار تىرىشىپ ئوزىنىڭ تەسەۋۋۇر ئىقتىدارى بىلەن لوگىكا (مەنتىقى)، سەزگۈ ۋە ئەقلىي كۆچ ـ قۇۋۋىتىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشى كېرەك."① بۇ يەردە ئېيتىلغان "ئەقلىي كۆچ ـ قۇۋۋەت" لوگىكىلىق تەپەككۇرنى كۆرسىتىدۇ.

ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇر ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئورتاقلىقنىڭ بارلىغىنى ئېتىراپ قىلىش، ھەرگىزمۇ يازغۇچىنىڭ مۇئەييەن ئىدىيىۋى مۇددىنى ئابستىراكت ئىسىملار بىلەن چۈشەندۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغانلىقىمۇ ئەمەس. شۇنىڭ بىلەن بىللە يازغۇچىنىڭ لوگىكىلىق تەپەككۇرنى ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشنى تەشەببۇس قىلغانلىقىمۇ ئەمەس، بۇنىڭدىكى مەقسەت، پەقەت بۇ ئىككى خىل تەپەككۇرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى رولىنى تونۇغرا چۈشىنىش، يازغۇچىلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت قانۇنىيىتى بىلەن تەپەككۇر قانۇنىيەتلىرىنى توغرا ئىگەللىشىگە پايدىلىق ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىش ئۈچۈندۇر.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئومۇمەن ئوبرازلىق تەپەككۇر ئاساس قىلىنىدۇ، بۇنداق دىگەنلىك، ئۇنىڭدا لوگىكىلىق تەپەككۇر بولمايدۇ دىگەنلىك ئەمەس. مەسىلەن، رومان، ھىكايە، دىراما ئەسەرلىرىدىكى پېرسۇناژلارنىڭ دىيالوگ ۋە مونولوگلىرى ياكى مۇلاھىزىلىرى ئاساسەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلىدۇر. شېئىرىي ئەسەرلەردە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىش قولايسىز بولسىمۇ، بەزى شېئىرلاردا مۇنداق ئەھۋال ئۇچرايدۇ. يولداش تېيىپجان ئېلىيوپنىڭ «تۇغمەس ناخشا» ناملىق شېئىرىدا، شېئىرىي ئوبراز ئارقىلىق قىسقا مۇھاكىمىمۇ يۈرگۈزۈلگەن. يۇقۇرقىلاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇر بىر بىرىگە توقۇنۇشتۇرماي بىللە ئېلىپ بېرىشقا بولىدىكەن ئىككى خىل تەپەككۇر ئوسۇلىدىن ئىبارەت. ئۇلار دۇنيانى بىلىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈش داۋامىدا بىر بىرىنى تولۇقلايدۇ، ئوزئارا گىرەلەشكەن ھالدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ، بۇ ئىككىسىنىڭ يۇقۇرى ـ تۆۋەنلىك ياكى ئاساسلىق، ئاساسلىق ئەمەس بولۇشتەك پەرقى بولمايدۇ. پەقەت بۇلار ھەرقايسىسىنىڭ ئوز ئالاھىدىلىگى ۋە ئارتۇقچىلىغى جەھەتتە بىر بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئەدىپلەر، سەنئەتكارلار ئاساسەن ئوبرازلىق تەپەككۇرنى قوللىنىدۇ، ئالىملار، سىياسىونلار ئاساسەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنى قوللىنىدۇ.

ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەملىيىتىدىن قارىغاندا، يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشتىكى خام ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلىشى، تۇپلىشى، پىششىقلىشى ۋە بۇ ئارقىلىق ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى بەلگىلىشىدە ئاساسەن لوگىكىلىق تەپەككۇر مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، لېكىن بۇنىڭغا ئوبرازلىق تەپەككۇرمۇ ياندىشىدۇ. تېپىك شارائىتتىكى تېپىك پېرسۇناژلار ئوبرازىنى يارىتىش،

① «ياش يازغۇچىلار بىلەن سوھبەت» گوركىي «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، خەنزوچە نەشرى، 350 ـ بەت.

پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ ئوزگىرىش جەريانلىرىنى تەسۋىرلەش، شارائىت بىلەن باش قەھرىمان پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەيداننىڭ تەپسىلاتلىرىنى سۈرەتلەش قاتارلىقلاردا ئوبرازلىق تەپەككۇر مۇھىم رول ئويناپدۇ، ئەمما بۇنىڭغا يەنە لوگىكىلىق تەپەككۇرمۇ ياندىشىدۇ. بازغۇچىنىڭ ئىجادىي ئەمگىگى ئاساسەن كېيىنكى باسقۇچتا ئىپادىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، شۇنى ئاساس قىلىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانىنى ئوبرازلىق تەپەككۇر جەريانى دەيمىز. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، يازغۇچى ئىجادىيەت ئىشىغا كىرىشكەندە، بولۇپمۇ چوڭراق ئەسەرلەرنى يېزىشقا كىرىشكەندە، مەيلى ئوزى ھىس قىلىپ يەتكەن - يەتمىگەن - لىگىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇ، قوش سالاھىيەتلىك بولىدۇ، يەنى ئۇ، ئەسەرنى كوڭلىدە قۇراشتۇرۇپ پىشۇرۇۋاتقاندا ئەدىپ بولىدۇ؛ ئوزىنىڭ بۇ لاھىيىسىنىڭ بولۇش - بولماسلىغى ئۈستىدە ئويلانغان چاغدا تەنقىتچى بولىدۇ. قەلەم تەۋرىتىپ يېزىۋاتقاندا، ئەدىپ بولىدۇ. قەلىمنى توختىتىپ، پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئويلانغاندا ئۇ، يەنە تەنقىتچى بولىدۇ. ئۇ ئەسەرنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى يېزىۋاتقاندا، ئەدىپ بولسا، ئۇنى قايتىدىن كوزدىن كەچۈرگەندە يەنە تەنقىتچى بولىدۇ. يېزىقچىلىقنىڭ بۇ جەريانىدا مۇنداق ئەھۋال دائىم تەكرار - لىنىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يازغۇچى ئەدىپ سالاھىيتى بىلەن مەشغۇلات قىلغانداء، ئوبرازلىق تەپەككۇرنى قوللىنىدۇ، تەنقىتچى سالاھىيتى بىلەن پىكىر يۈرگۈزگەندە، ئاساسەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنى قوللىنىدۇ، يازغۇچى ئىجادىيەت داۋامىدا، ئاساسەن ئەدىپ سالاھىيتى بىلەن مەشغۇلات قىلغاچقا، ئۇ ئاساسلىغى ئوبرازلىق تەپەككۇرنى قوللىنىدۇ دەيمىز.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئوبرازلىق تەپەككۇرنى ئاساس قىلىش، لوگىكىلىق تەپەككۇرنى قوشۇمچە قىلىش، ئىككىسى ئوزئارا ياردەمدە بولۇش ۋە ماسلىشىش، بىر بىرىنى تولۇقلاش ۋە بىر بىرىدىن پايدىلىنىش ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى تەپەككۇرنىڭ ئومۇمى ئالاھىدىلىگىدۇر. بۇ، ھەر خىل ژانىردىكى ئەسەرلەردە پەرقلىق بولىدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى بىر خىل مۇرەككەپ مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش پائا - لىيىتى. ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانى مۇكەممەل بولغان بىر بەدىي بىلىش ۋە بەدىي ئىنكاس قىلىش جەريانىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ، مۇكەممەل بولغان بىر ئىدىيىۋى ئىزلىنىش ۋە بەدىي ئىزلىنىش جەريانىدۇر.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. بەدىي ئوبراز دىگەن نىمە؟ ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى قايسىلار؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

2. نىمە ئۈچۈن ئادەم ــ بەدىي ئوبرازنىڭ يادروسى دىيىلىدۇ؟ ئوزىڭىز ئوقۇغان بىرەر ئەدەبىي ئەسەردىكى بەدىي ئوبرازنى مۇلاھىزە قىلىڭ.

3. بەدىي تىپ دىگەن نىمە؟ بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىڭىزنى سوزلەپ بېرىڭ.

4. بەدىي تىپ خاسلىق بىلەن ئورتاقلىقنىڭ بىرلىگى ئىكەنلىگىنى ئەمىلىي مىسال بىلەن ئىسپاتلاڭ.

5. تېپىك پېرسۇناژ، تېپىك شارائىت، تېپىك ۋەقەلەرنىڭ ھەرقايسىسىنى ئايرىم-ئايرىم يېشىپ چۈشەندۈرۈڭ، ئۇلارنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتى ۋە كونكرېت ئەدەبىي ئەسەر-دىكى ئورنى قانداق؟

6. تېپىكلەشتۈرۈش دېگەن نېمە؟ تېپىكلەشتۈرۈش نېمىلەرگە قارىتىلغان؟ تېپىكلەش-تۈرۈشنىڭ ئادەتتىكى ئۇسۇللىرى قايسىلار؟

7. ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ جەريانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىڭىزنى ئوتتۇرىغا قويۇڭ.

8. ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى رولىنى ئەملىي مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

ئۇچىنچى باب. ئەدەبىيات ۋە تىل

بارلىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت رىيال تۇرمۇشنى بەدىئى ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. ئوبراز ـــ ھەر خىل سەنئەتنىڭ باشقا ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيىلەردىن پەرقلىنىدىغان ئورتاق ئالاھىدىلىگى. سەنئەت دىگەن ئۇقۇمنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئۇ، ئىجتىمائى ئاڭ شەكىللىرىنىڭ بىرى، مەلۇم ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئىنسانلار مىڭسىدە ئەكس ئېتىشىنىڭ مەھسۇلى. سەنئەتنىڭ ئىپادىلەش شەكىللىرى كوپ خىل بولىدۇ. لېكىن خىلمۇ ـ خىل سەنئەتلەرنىڭ ھەممىسى ھەر خىل ۋاستە ۋە ئۇسۇللارنى قوللىنىپ بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىش ئارقىلىق ئوبېكتىپ رىياللىقنى جانلىق، كونكرىت ۋە تەسىرلىك ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەسىلەن، مۇزىكا، ئۇسۇل، رەسىملىق، نەققاشلىق، ھەيكەلتاراشلىق، كەشتىچىلىك، ئويما سۈرەتچىلىك، فوتو سۈرەتچىلىك، بەدىئى ئەدەبىيات، ناخشا قاتارلىق سەنئەتلەرنىڭ بەزىلىرى ھەركەت ئارقىلىق، بەزىلىرى ئاھاڭ (ئاۋاز) ئارقىلىق، بەزىلىرى بوياق ۋە سىزىق ئارقىلىق، بەزىلىرى ھەر خىل ماددىي بۇيۇملاردىن تۇرلۇك شەكىللەرنى چىقىرىش ئارقىلىق، يەنە بەزىلىرى بولسا گۈزەل تىل ئارقىلىق ئوبرازلارنى يارىتىدۇ، كىنو ۋە دراما قاتارلىق سەنئەتلەردە بىرقانچە خىل سەنئەتنىڭ ئوبراز يارىتىش ۋاستىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈش ئارقىلىق ئۇنىۋېرسال تۇرمۇش كارتىنىسى بەرپا قىلىنىدۇ.

ئەدەبىيات ـــ جانلىق، كوركەم تىل ئارقىلىق ئوبراز يارىتىدىغانلىقى ئۈچۈن، تىل سەنئىتى دىيىلىدۇ. ھەر خىل سەنئەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق نىسبى بولىدۇ. ئۇلار ئوزئارا بىر بىرىگە تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق كىشىلەردە بىر پۈتۈن ئىستېتىك تۇيغۇ پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇسۇل مۇزىكىنىڭ يارىدىمىدىن ئايرىلمايدۇ. ناخشا ئاھاڭ بىلەن تېكىست (شېئىر) نىڭ ئوزئارا ماسلىشىشىدىن بارلىققا كېلىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە كوپ ھاللاردا قىستۇرما رەسىم بىرىلىپ ئوبرازنىڭ ۋاستىلىكلىگى تولۇقلىنىدۇ. بۇنىڭدىن كورۇۋېلىشقا بولىدۇكى، ھەر خىل سەنئەت شەكىللىرى ئوزئارا زىچ باغلانغان بولىدۇ، شۇنداقلا ئاساسلىغىمۇ، بېقىنىدىسىمۇ بولىدۇ. ئۇلار بىر بىرىنى تولۇقلايدۇ ھەم ئوبرازنىڭ ئىجتىمائى ئۇنۇمىنى ئاشۇرىدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ باشقا سەنئەت شەكىللىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدە كوزگە كورۈنەرلىك ئالاھىدىلىگى ـــ ئۇنىڭ تىل سەنئىتى بولغانلىغىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ مەسىلىنى چۈشىنىشتە ئالدى بىلەن تىل توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئوتىمىز.

ھەممىگە مەلۇمكى، تىل ـــ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى. ئىنسانلار بارلىق پائالىيەتلىرى تىل ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئىنسانلار تىل ئارقىلىق بىر بىرى بىلەن پىكىر ئالماشتۇرىدۇ، بىر بىرىنى چۈشىنىدۇ، شۇڭلاشقا تىل پۈتكۈل جەمىيەت ئەزالىرى ئۈچۈن ئورتاق بولغان ۋە جەمىيەت ئۈچۈن بىرلىككە كەلگەن ئىجتىمائى ھادىسە. ھەر بىر ئىجتىمائى كوللېكتىپنىڭ ئوزىگە خاس تىلى بولىدۇ، شۇ كوللېكتىپقا مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ قانداق ئىجتىمائى تۇزۇمدە ياشىشىدىن ۋە قانداق سىنىپقا مەنسۇپ

بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇلار مەلۇم بىر ئورتاق تىلدا پىكىر ئالماشتۇرىدۇ ۋە بىر بىرى بىلەن ئالاقە قىلىدۇ. شۇڭا تىل باشقا ئىجتىمائى ھادىسىلەرگە (بازىس، ئۇستقۇرۇلما ۋە باشقىلارغا) ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە بىر خىل ئىجتىمائى ھادىسە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. تىل بولمايدىكەن، ئىنسانلار جەمئىيتى تەرەققىي قىلالمايدۇ، ھەتتا مەۋجۇت بولۇپمۇ تۇرالمايدۇ. بۇ ھەقتە يولداش ستالىن مۇنداق كۆرسەتكەن ئىدى: "پىكىر ئالماشتۇرۇش ھەممىدىن ئىنتايىن زورۇر بولۇپ تۇرىدۇ، چۈنكى پىكىر ئالماشتۇرۇش بولمىسا، كىشىلەرنىڭ تەبىئەت كۈچلىرىگە قارشى كۈرەشلەردىكى، زورۇر بولغان ماددىي ئەشيالارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان كۈرەشلەردىكى ئورتاق ھەركەتنى تەرتىپكە سېلىش مۇمكىن ئەمەس. ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىدە مۇئەييەنلەشتۈرگە ئېھتىياج مۇمكىن ئەمەس، ئۇ ھالدا، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوزىنىڭمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، پۈتۈن جەمئىيەت ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولغان تىل بولمىسا، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئۈچۈن ئورتاق بولغان تىل بولمىسا، جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىشنى توختىتىدۇ، يەنىلا بولىدۇ ۋە جەمئىيەت بولۇپ تۇرالمايدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تىل ھەم ئالاقىلىشىش قورالى، ھەم جەمئىيەتنىڭ كۈرەش قىلىش ۋە تەرەققىي قىلىش قورالى."①

تىلنىڭ ۋاستىلىك رولى ئۈتۈق تاۋۇشلىرى ۋە يېزىق ئارقىلىق ئەملگە ئاشۇرۇلىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىللىرى ئومۇمەن جانلىق تىل (خەلقنىڭ ئاغزاكى تىلى) ۋە ئەدەبىي تىل دېگەن ئىككى شەكىلنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. تىلنىڭ جانلىق شەكلى ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئىجتىمائى تۇرمۇشىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ راۋاجلانغان ۋە بېيىغان. خەلقنىڭ جانلىق تىلى گەرچە پىششىقلانمىغان، تاللانمىغان، قېلىپلاشتۇرۇلمىغان ۋە ئىخچاملانمىغان بولسىمۇ، ئۇ خەلقنىڭ تەبىئى ھالەتتىكى ئاغزاكى تىلى بولسىمۇ، لېكىن تارىخى ئىنتايىن ئۇزۇن، تولىمۇ باي، دائىرىسى ناھايىتى كەڭ خەلق تىلىدۇر. شۇڭا ئۇ ئەدەبىي تىلنىڭ مەنبەسى دېيىلىدۇ.

ئەدەبىي تىل دېگەن نىمە؟ ئەدەبىي تىل ئىككى خىل مەنىگە ئىگە: كەڭ مەنىدىكى ئەدەبىي تىل، مىللى ئورتاق تىل ئاساسىدا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، قېلىپلاشتۇرۇلغان يېزىق تىلى بولۇپ، ئۇ سىياسى نەزەرىيىۋى ماقالا، گېزىت ـ ژورنال ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە قوللىنىلغان بارلىق يېزىق تىلى، شۇنداقلا، پىششىقلاشتىن ئوتكەن ئېغىز تىلىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدىكى ئەدەبىي تىل بولسا، پەقەت يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ئەدەبىي ئەسەردە بەدىئى ئوبراز يارىتىش ئۈچۈن قوللانغان تىلىنى كۆرسىتىدۇ.

كەڭ مەنىدىكى ئەدەبىي تىل بىلەن تار مەنىدىكى ئەدەبىي تىل، يەنى ئەدەبىي ئەسەر تىلى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولغان ئۇقۇم ئەمەس، ئۇلار ھەم روشەن ھالدا پەرقلىق، ھەم ئوزئارا زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ، دائىرىسىدىن قارىغاندا، كەڭ مەنىدىكى ئەدەبىي تىل ئەدەبىي ئەسەر تىلىدىن كەڭ بولىدۇ، تىل ھەققىدىكى تەلەپتىن قارىغاندا، كەڭ مەنىدىكى ئەدەبىي تىلغا قويۇلىدىغان ئورتاق ۋە ئەڭ تۆپكى تەلەپ ــ توغرا بولۇش،

① ستالىن: «ماركسىزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1974 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 30 ـ بەت.

ئېنىق بولۇش، جانلىق بولۇشتىن ئىبارەت. ئەدەبىي ئەسەر تىلغا قويۇلىدىغان تەلەپ ئەدەبىي تىلغا قويۇلىدىغان تەلەپتىن كۆچلۈك ھەم يۇقۇرى بولىدۇ، يەنى بۇ، تىلنىڭ ئادەتتىكى تەلىۋىگە يېتىشتىن تاشقىرى، ئىستېتىك تەلەپكە يېتىش لازىملىغىنىمۇ تەلەپ قىلىدۇ.

1 - §. ئەدەبىيات — تىل سەنئىتى

1. ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي ماتېرىيالى — تىل

ئەدەبىيات تىل سەنئىتى بولغانلىقى بىلەن باشقا سەنئەت شەكىللىرىدىن ئېنىق پەرقلىنىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ ئوبراز يارىتىش ۋاستىسى تىل، ئۇنىڭ ئاساسلىق قورالى ھەم ماتېرىيالىمۇ تىلدۇر. ماكسىم گوركىي: "ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى مۇھىم ئامىلى تىل. تىل — ئەدەبىياتنىڭ ئاساسلىق قورالى، ئۇ ھەر خىل پاكىت، تۇرمۇش ھادىسىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئەدەبىياتنىڭ ماتېرىيالىنى تەشكىل قىلىدۇ"①، "ئەدەبىيات تىل ئارقىلىق ئوبراز، تېپ ۋە خاراكتېر يارىتىدۇ، تىل ئارقىلىق رېئال ۋەقەلەر، تەبىەت مەنزىرىلىرى ۋە تەپەككۇر قىلىش جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ"② دەپ كۆرسىتىدۇ.

ئەدەبىيات رېئال تۇرمۇشنىڭ يازغۇچى مۇئەسسەدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى. تىل بولسا، مۇددىيىنىڭ بىۋاستە ئىپادىسى، پىكىرنىڭ سىرتقى ئىنكاسى ۋە قورالىدۇر. يازغۇچى رېئال تۇرمۇش ئۇستىدە كۆزىتىش، ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە تەھلىل ئېلىپ بارغانىدا تىلغا تايىنىدۇ؛ ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلغاندا، بەدىئى ئوبراز ياراتقاندىمۇ تىلغا تايىنىدۇ. تىلدىن ئايرىلغاندا ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ.

ئەدەبىيات ئەكس ئەتتۈرىدىغان تۇرمۇش باي، خىلمۇ - خىل ۋە رەڭگا - رەڭ، شۇنداقلا ئۆزگىرىشچان بولىدۇ. شۇڭا كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشنى بىلىش، ئەكس ئەتتۈرۈش، ئىدىيىۋى - ھېسسىياتنى ئىپادىلەش ۋاستىسى بولغان تىلمۇ بىپايان دېگىزغا ئوخشاش مول ۋە ئۆزگىرىشچان بولۇپ، سانسىزلىغان ۋەقەلەر ۋە شەيئىلەرنى ئىپادىلىيەلەيدىغان چەكسىز يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە. ئۇ خۇددى تۇرمۇشقا ئوخشاش باي ۋە رەڭگا - رەڭ بولىدۇ.

مەملىكىتىمىز ئۆزۈن تارىخىي مەدەنىيەتكە ئىگە كوپ مىللەتلىك دولەت. ئېلىمىزدە خەنزۇ مىللىتىدىن باشقا يەنە 55 ئاز سانلىق مىللەت ياشايدۇ. خەنزۇ تىلى دۇنيادا ئەڭ كوپ قوللىنىلىدىغان 13 خىل تىلنىڭ بىرى. ئۇنىڭ لۇغەت تەركىۋىمۇ ئىنتايىن مول. مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل بايلىغىمۇ ئىنتايىن مول بولۇپ، ئۇ قويۇق مىللى تۇسكە، كۆچلۈك ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە. مانا بۇلار ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ سوتسىيالىستىك يېڭى ئەدەبىياتنى گۈللەندۈرۈشتىكى قولايلىق شەرت-شارائىت ھېسابلىنىدۇ.

مۇنەۋۋەر تىل سەنئەتكارلىرىدىن بولۇشتا، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن خىلمۇ - خىل تىل

① ② «ياش يازغۇچىلار بىلەن سوھبەت»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى، 332 - بەت.

بايلىغىدىن، بولۇپمۇ ئوز مىللى تىل بايلىغىدىن ياخشى ئوزۇقلىنىش لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن "ھامان خۇددى خەيىمەن سۇنى سۈمۈرۈۋالغاندەك زور تۈركۈمدىكى ھاياتىي كۈچكە ئىگە سوزلۇكلەرنى تۇبۇل قىلىشى، ھامان فونتاندىن ئېتىلىپ چىققان سۇ تۇۋرۇگىدەك كوركەم ۋە يېقىملىق تىل بىلەن سوزلەشكە ماھىر بولۇشى؛ ھامان خۇددى ئۇستا مەرگەندەك ئوزىنىڭ تىل ئوقىنى مەنە نىشانىغا دەل تەككۈزۈشى؛ ھامان نازۇك تارازىدەك مەنىسى ئوخشاش تۈيۇلىدىغان ھەر بىر سوزنىڭ ئىنچىكە پەرقىنى ئولچىيەلىشى..."① كېرەك.

تىل ــ ئەدەبىياتنىڭ مىللى شەكلىنىڭ بىرىنچى مۇھىم ئامىلى بولۇپ، يازغۇچى پەقەت ئوز مىللىتىنىڭ تىلى ئارقىلىق ئوزىنى مۇستەھكەم قوراللاندۇرغاندىلا، ئاندىن ئۇنى ئەركىن قوللىنالايدۇ، ئوزى ئارزۇ قىلغاندەك يازالايدۇ، ئوبېكتىپ شەيئىلەرنى ۋە ئوزىنىڭ مۇددىاسىنى توغرا ئىپادىلەپ، ئىسسل ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقالايدۇ. ياخشى يېزىلغان ئەسەرلەر كىتابخانىلارنى ئوزىگە شۇنداق جەلپ قىلىۋالدۇكى، كىتابخان ئىختىيارسىز ھالدا ئەسەردىكى ئىجابى قەھرىمانلار بىلەن بىللە شاتلىنىدۇ ياكى بىللە غەم ـ قايغۇغا چۆمۈپ، ئۇلار ئۈچۈن كوز يېشى قىلىدۇ. دەرۋەقە، بۇ ئەھۋال ئەسەردىكى جانلىق، تەسىرلىك ۋەقەلەر ۋە تىپىك پېرسۇناژلار ئوبرازى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، ئەنە شۇ ۋەقەلەر بىلەن پېرسۇناژلار ئوبرازى ھامان تىل ئارقىلىق يارىتىلىدۇ.

دېمەك، تىل ــ ئاپتور بەدىئى پىكىر يۈرگۈزۈش، ئوبراز يارىتىش ۋە ھىس ـ تۇيغۇنى ئىپادىلەشتە كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ۋاستە. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى بۇيۇك مۇتەپەككۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوزىنىڭ دۇنياغا داڭلىق بولغان «قۇتادغۇ بىلىگ» ناملىق ئەسىرىدە:

"ئوقۇش كوركى تىل ئول، بۇ تىل كوركى سوز،
كىشى كوركى يۇز ئول، بۇ يۇز كوركى كوز."

دىگەن مىسرالار ئارقىلىق تىلنىڭ رولى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتىنى تولىمۇ ئىخچام ۋە چوڭقۇر بايان قىلغان ئىدى.

ئەدەبىياتنىڭ ئاساسلىق ماتېرىيالى تىل بولۇپ، تىلدىن ئايرىلغاندا ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ۋە ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

2. تىل سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

تىل سەنئىتى ھىساپلىنىدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەر، باشقا سەنئەت ئەسەرلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، ئوزىگە خاس روشەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، تۇۋەندە بىز ئەدەبىي ئەسەر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئۇستىدە توختىلىشتىن ئىلگىرى، تىل سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئوتىمىز. بۇ ئاساسەن تۇۋەندىكى بىرنەچچە جەھەتتىلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

① چىن مۇ: «مىللى تىلنى قىزغىن سويۇش»، «سەنئەت دېڭىزىدىن مەرۋايىتلارنى تېرىۋېلىش»، خەنزۇچە نەشرى، 149 ـ بەت.

1) تىل سەنئىتى ئارقىلىق يارىتىلغان ئوبراز ۋاستىلىك بولىدۇ. دىراما، كىنو، رەسىم، ئۇسۇل، ھەيكەلتاراشلىق قاتارلىق سەنئەتلەردە يارىتىلغان ئوبراز ۋە ئۇنىڭدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۇرمۇش مەنزىرىلىرى كىشىلەرنىڭ سەزگۈ ئەزالىرىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ، يەنى كۆرۈش، ئاڭلاش ياكى بەدەن سېزىملىرى ئارقىلىق بىۋاستە ھىس قىلغىلى بولىدۇ. ۋاھالەنكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن خىلمۇ-خىل گۈزەل مەنزىرىلەرنى، ئۈچار قۇشلارنىڭ سايراشلىرىنى، ئەنە شۇ شائىرانە ئىجادە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ھەر تۈرلۈك پېرسۇناژلار ئوبرازىنى، ئۇلارنىڭ مىجەز-خۇلقى، يۈرۈش-تۇرۇشلىرى، ئەدىبىۋى-ھىسسىياتلىرى قاتارلىقلارنى يازغۇچى ھەرقانچە جانلىق قىلىپ سۈرەتلىگەن تەقدىردىمۇ، بىز ئۇلارنى بىۋاستە كۆرەلمەيمىز، ئاۋازىنى ئاڭلىيالمايمىز ياكى بەدىنىمىز بىلەنمۇ سېزەلمەيمىز. بىز ئۇلارنى ئەدەبىي ئەسەر تىلىنىڭ ياردىمى ئارقىلىقلا، ئاندىن ھىس قىلالايمىز. شۇڭا تىل بىزنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئوبرازلارنى ئىگەللىشىمىزدىكى ۋاستە بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. بىز ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىلىنى بىلمىسەك، ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن ئوبراز قانچىلىك كۆركەم، قانچە جانلىق بولغان بىلەنمۇ ئۇنىڭدىن زوق ئالالمايمىز.

ئەدەبىياتتا بەدىئى ئوبراز ۋاستىلىك يارىتىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئوبراز كىشىلەرگە بىۋاستە كۆرەلەيدىغان سىرتقى قىياپەت كۆرسەتمەيدۇ، شۇڭا تىلنىڭ ھەل قىلغۇچ رولىنى تېخىمۇ روشەن ھىس قىلغىلى بولىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئوبراز تەپسىلى، ئىنچىكىلىك بىلەن كوپ تەرەپلىمە سۈرەتلەنگەنلىكى ئۈچۈن ئۇ، يازغۇچىنىڭ ئاندىن ئۇ، يازغۇچى ۋە جانلىق بولىدۇ؛ كىتابخانلار ئۇنداق ئەسەرلەرنى ئوقۇغاندا خۇددى ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاۋاتقاندەك، ئۇنىڭ ئوزىنى كورۇپ تۇرۇۋاتقاندەك ھىس قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىل سەنئىتى ئارقىلىق يارىتىلغان، ئەمىلىيەتتە كورگىلى ۋە تۇتۇپ باققىلى بولمايدىغان بەدىئى ئوبرازلارمۇ گويا كورگىلى بولىدىغاندەك، تۇتۇپ باققىلىمۇ بولىدىغاندەك ھالەتكە كېلىدۇ. ماكسىم گوركىي لېپ تولستويىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ماھارىتى ئۈستىدە سوزلەپ: " ... ئۇنىڭ ئوبېكتىنى بەدەن سېزىمى بىلەن سەزگۈدەك قىلىپ يېزىش ماھارىتىنى ئۆگىنىشىمىز كېرەك. ئۇ تەسۋىرلىگەن ئوبرازنى ھەقىقەتەنمۇ قولۇڭ بىلەن تۇتۇپ باققىلى بولىدۇ، بۇ جەھەتتە ئۇ تەڭداشسىز يازغۇچىدۇر"① دىگەن ئىدى. مۇئەييەنلىك يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن بەدىئى ئوبرازلار كىشىگە جانلىقلىق ۋە ھەقىقىلىك ھىس قىلدۇرىدۇ، ئۇنىڭدىكى ئوبرازلار تۇرمۇشتىكى ھەقىقى جانلىق ئادەمدەك بىلىنىپ كىتابخانلارغا ئىستېتىك ھوزۇر بېغىشلايدۇ.

تىل سەنئىتىدە بەدىئى ئوبراز ۋاستىلىك يارىتىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەدەبىي ئەسەرلەر كىتابخانلارغا تولۇق تەسەۋۋۇر قىلىش ۋە تەكرار ئىجات قىلىشنىڭ كەڭ زېمىنىنى ھازىرلاپ بېرىدۇ. كىشىلەر ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇش جەريانىدا، ئۇنىڭدىكى بەدىئى ئوبرازنى، ئاساسەن، ئوزىنىڭ كەچۈرمىشلىرىگە، كورگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىغا بىرلەشتۈرۈپ تەسەۋۋۇر قىلىش

① «پۈتۈن سوۋېت ئىتىچىلار ئۇيۇشمىسى مەركىزىي كومىتېت ئىجرائىيە ھەيئىتى، ئىتىچىلار تەشكىلى ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەر توغرىسىدا زەربىدار يازغۇچىلار بىلەن سوھبەت»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى، 305-بەت.

ئارقىلىق بەدىنى ئوبرازنىڭ ئۇتۇمنى تېخىمۇ بېيىتىدۇ.

2) تىل سەنئىتى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى كوپ تەرەپلىمە ئېچىپ بېرەلەيدۇ. ھەممىگە مەلۇمكى، بارلىق سەنئەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش جەھەتتىكى كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى بىر بىرىگە ئوخشىمايدۇ. بۇ جەھەتتە تىل سەنئىتىنىڭ باشقا سەنئەتلەرگە قارىغاندا ئوزىگە خاس ئالاھىدە ئوزگىچىلىگى بار. ئۇنىڭ رېئال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش دائىرىسى كەڭ بولىدۇ. تىل سەنئىتى خىلمۇ-خىل پېرسۇناژلارنى ھەر تەرەپلىمە، ئىنچىكىلىك بىلەن تەسۋىرلەپ بېرەلەيدۇ، ئۇ، سەھنە سەنئىتىگە ئوخشاش ۋاقىتنىڭ ۋە ئورۇننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماستىن ھەر خىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن ئەركىن ھالدا پايدىلىنالايدۇ، ئۇ مول تىل بايلىغى ئارقىلىق پېرسۇناژلارنىڭ دىيالوگى، ھەركەتى، تاشقى قىياپىتى، ئىچكى دۇنياسى ۋە پىسخىك پائالىيەتلىرىنى تەپسىلى ۋە ئىنچىكە تەسۋىرلەپ، ئۇلارنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرەلەيدۇ.

ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك رومانلىرىدىن «سۇ بويىدا» دىگەن ئەسەرنى مىسالغا ئالساق، ئۇنىڭدا يۈز نەچچە قەھرىمان تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇ رومانىنى ئوقۇغان كىشى گويا ئۇلارنىڭ "ئاۋازىنى ئاڭلىغاندەك، ئوزىنى كورگەندەك" بولىدۇ. «سۇ بويىدا» رومانىنىڭ 24-بابىدىكى ۋۇسۇڭ بىلەن پەن جىنلەننىڭ دىيالوگىنى كورۈپ ئوتەيلى:

"ۋۇسۇڭ يەنە بىر قەدەھنى كوتىرىپ، ئايالغا قاراپ:

— يەڭگىمز پۇختا ئايال، ۋۇسۇڭنىڭ كوپ سوزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. ئاكام بولسا ئاددىي-ساددا ئادەم، پۇتۇنلەي يەڭگەمنىڭ ئاغزىغا قارايدۇ. ئادەتتىكى گەپ-سوزلەردە "تېشىغا قارىما، ئىچىگە قارا" دىگەن سوزلەر بار. يەڭگەم ئائىلىنى مۇنداق تۇتۇۋاتقاندا، ئاكام نىمە دەپ قايغۇرسۇن؟ كونىلار "قورا تېمىڭ پۇختا بولسا، ئىتمۇ كىرەلمەيدۇ، دىگەن" — دەيدۇ.

ۋۇسۇڭنىڭ بۇ سوزلىرىنى ئاڭلىغان ئايال قۇلىغىدىن تارتىپ پۇتۇن يۈزىگىچە قىزىرىپ كېتىپ ۋۇدانى تىللاپ:

— ھەي پاسكىنا، بەغەرەز، باشقىلارنىڭ ئالدىدا نىمىلەرنى دەپ كىشىنى ھاقارەتلەپ يۈردىسەن! مەن بېشىمغا ياغلىق چەگمەيدىغان ئەرمەن، مەن، مەن-مەن دەپ يۈرگەن ئايالىلارنىڭ بىرىمەن! سەمىمدا ئەر، ئاستىمدا ئات تۇرىدىغان، ئەل ئىچىدە ئوزەمنى كوتىرىپ يۈرگەن ئايالمەن! ھېچنەرسىنى قىلالمايدىغان رودىپاي ئايالالاردىن ئەمەسمەن، ۋۇداغا تەككەندىن بۇيان، مېنىڭ ئويۇمگە ئەركەك چۈشمىگۇ كىرىشكە جۇرئەت قىلغىنى يوق! "قورا تېمى مەھكەم بولسا، ئىتمۇ كىرەلمەيدۇ" دىگىنى نىمىسى؟ نىمە قالايمىقان سوزلەرنى قىلىپ يۈرىسەن، سوزۇڭنى بىر-بىرلەپ ئېيت! سوزۇڭنىڭ تېگى-تەكتىگە يەتمەي قويمايمەن!،— دەيدۇ. ۋۇسۇڭ كۈلۈپ:

— ئەگەر يەڭگەم مۇشۇنداق ئىگىدارچىلىق قىلىدىكەن، ناھايىتى ئوبدان، ئېغىز بىلەن دىل باشقا-باشقا بولماستىن، ئىككىسىنىڭ بىر بولغىنى ياخشى، ئەگەر شۇنداق بولىدىكەن، ۋۇ ئېر يەڭگىسىنىڭ سوزىنى ھېچۋاقىتدا ئۇنتۇمايدۇ، قېنى رومكىنى كوتىرەيلى، — دەيدۇ."

يۇقۇرقى سوزلەر بىلەن پېرسۇناژلارنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنىڭ خاراكتېرى ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن تەسۋىرلەنگەن. ۋۇسۇڭنىڭ سوزى كورۇنۇشتە شۇنچە ئەدەپسىلىك

(يەڭگىسىنى خۇددى ئانىسىدەك كورگەن) بولسىمۇ، ئەمما تىلىنىڭ تېگىدە تىل بار. يەڭگىسىگە ئوچۇقتىن-ئوچۇق "ئاگاھلاندۇرۇش" بېرىدۇ؛ يۈزمۇ-يۈز "ئەيىپلەش" تەس بولغاندىقتىن ياپتا گەپ قىلىدۇ. پەن جەنلەنمۇ خۇددى ۋۇسۇڭ ئېيتقاندەك "شۇنداق پۇختا ئايال" تۇرۇقلۇق بۇ گەپلەرگە چۈشەنمەي قالامدۇ؟ (سوزىنى ئىچىگە يۇتۇپ) "يۈزلەشتۇرگەن" دېيىشكە پېتىنالماستىن، پەقەت "قىزىم ساڭا ئېيتتىم، كىلىنىم سەن ئاڭلا" دېگەن قىياپەتتە سوز قىلىدۇ. ۋۇسۇڭ بىلەن يەڭگىسى ئوتتۇرىسىدا ئوتكۇر كۈرەش داۋام قىلىدۇ. يۇقۇرقىسى كىچىككىنە تەسۋىرىي پارچىدىن، تىل سەنئىتى پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىنى قانچىلىك ئىنچىكە ۋە جانلىق ئىپادە قىلالايدىغانلىغىنى كورۈۋالغىلى بولىدۇ.

باشقا سەنئەتلەرنىڭ بەزىلىرى بوشلۇقنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىسا، بەزىلىرى ۋاقىتنىڭ، يەنە بەزىلىرى ئورۇننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئۇسۇل ياكى مۇزىكا سەنئىتىدە پېرسۇناژلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى تىل سەنئىتىدىكىدەك تەپسىلى ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ، بۇ جەھەتتە كىنو سەنئىتى بىرقەدەر كەڭ ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە بولسىمۇ، ئەكسىن پېرسۇناژلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدىكى ئوزگىرىشلەرنى تىل سەنئىتىگە ئوخشاش كەڭ، تەپسىلى ۋە ئەتراپلىق تەسۋىرلەشتە يەنىلا بەزى چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدۇ. بولۇپمۇ تىل سەنئىتىنىڭ بىر قىسمى بولغان رومان، پوۋىست، ھېكايىلەر ئورۇننىڭ ۋە بوشلۇقنىڭ چەكلىمىسىگە تولىمۇ ئاز ئۇچرايدۇ. چۈنكى رومان، پوۋىستلاردا ھەر خىل تىل بايلىغىدىن پايدىلىنىپ تارىخىي ۋەقەلەرنىمۇ، ھازىرقى زامان ۋەقەلىرىنىمۇ، ئەمەلىي ۋەقەلەرنىمۇ، خىيالىي-فانتازىيىلىك ۋەقەلەرنىمۇ تەسۋىرلىگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئاددى ۋەقەلەرنىمۇ، ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە چىگىش ۋەقەلەرنىمۇ ئەينەن ئىپادىلەپ، تۇرمۇشتىكى مۇرەككەپ زىددىيەتلەرنى ئېچىپ بەرگىلى بولىدۇ. تىل سەنئىتى كوپ خىل شەكىل ۋە كوپ خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ كەڭ ۋە مۇرەككەپ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ھەر تەرەپلىمە ئېچىپ بېرەلەيدۇ. تىل سەنئىتى ئارقىلىق ئەدىبىي ئەسەرلەردە كەڭ ئالەمنىمۇ، ئەڭ كىچىك نەرسىلەرنىمۇ، ماددى دۇنيانىمۇ، كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى خىيالىي دۇنيانىمۇ ئەكس ئەتتۇرۇش مۇمكىن.

پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئىپادىلەش جەھەتتە تىل سەنئىتى باشقا ھەرقانداق سەنئەت شەكىللىرىگە قارىغاندا ئالاھىدە ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە. دەرۋەقە، باشقا سەنئەتلەرمۇ پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەمما ئۇلار پېرسۇناژلارنىڭ پەقەت سىرتقى كورۇنۇشى — قىياپىتى، چىرايى، ھەركىتى قاتارلىقلار ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ئۇسۇل سەنئىتى پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئۇلارنىڭ ھەركىتى ئارقىلىق ئىپادىلىسە، رەسساملىق ۋە ھەيكەلتاراشلىق سەنئەتلىرى پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئۇلارنىڭ سىرتقى كورۇنۇشى، قىياپىتى، چىرايى قاتارلىقلار ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل ئىپادىلەش تىل سەنئىتىگە سېلىشتۇرغاندا، تولىمۇ چەكلىك بولىدۇ. ۋاھالەنكى، تىل سەنئىتى كوپ خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىش ئارقىلىق پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئېچىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە. بەزىدە تىل ئارقىلىق پېرسۇناژلارنىڭ ھەركىتى، چىرايى، كىيىمى ياكى ئالاقىدار كورۇنۇش ۋە مەنزىرىلەرنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى ئېچىپ بېرىلىدۇ ھەم خاراكتېرى تولۇق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، لۇشۈن ئەپەندىنىڭ «كۇڭ يىجى» ناملىق ھېكايىسىدىكى "ئۇزۇن چاپان كىيگەنلەرنىڭ ئارىسىدىن پۇكەيگە يولىنىپ

هاراق ئىچىدىغان كىشى يالغۇز كۆك يىمچىلا ئىدى" دىگەن جۈملە كۆك يىمچىنىك ئىچكى دۇنياسى بىلەن ئۇنىڭ خاراكتېرىنى تولۇق ئىچىپ بەرگەن. چۈنكى "شىيەنخېك" قاۋاقخانىسىغا كېلىدىغان كىشىلەرنىڭ تەركىۋى بىرىم دۆگلەك يوغان پۆكەيدە ناھايىتى ئېنىق ئاچىلىدۇ: پۆكەيگە يولنىپ هاراق ئىچىدىغانلار كالتە چاپانلىق ئەمگەكچىلەر بولسا، ئۇزۇن چاپان كىيگەن هاللىقراق خېرىدارلار دۆكاننىڭ ئىچكى بولۇمىگە كىرىپ، هاراق، تاماقلارنى بۇيرۇتۇپ ئالدىرىماي يەيزى قىلىپ ئولتۇرىدۇ. كۆك يىمچى بولسا، كىر ئۇزۇن چاپانىنى كىيۋېلىپ ئۇزىنى ئوقۇمۇشلۇق قىلىپ كورسىتىدۇ. بىراق ئۇ ئاددى مېھنەتكەشلەرنى كوزگە ئىلمايدۇ، ئۇزىنى ئاددى كىشىلەردىن يىراقلىق كورسىتىش ئۈچۈن تىرىشىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ پۇلى يوق، شۇنىڭ ئۈچۈن پۆكەيگە يولنىپ هاراق ئىچىدۇ، دىمەك كۆك يىمچىنىڭ هەركىتى، كورۈنۈشى ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسى بىلەن خاراكتېرىنى تولۇق ئىپادىلىگەن.

تىل سەنئىتىدە يازغۇچىلار ېىرسۇناژلارنىڭ نازۇك پىسخىك هالىتىنى ماهىرلىق بىلەن تەپسىلى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى تولىمۇ ئىخچام ۋە ئېنىق ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، جۈڭگو كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن «رايىش موللىلارنىڭ غەيرى رەسمىي تارىخى» ناملىق رومانىدىكى يەن جىيەنشىنىڭ ئولۇم ئالدىدا جان تالىشىۋاتقان هالىتى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: "كەچ، ئوينىڭ ئىچى ئادەم بىلەن لىق تولغان، جوزا ئۈستىدە قارا چىراق يانماقتا. يەن جىيەنشىنىڭ هەلقۇمىدىكى بەلغەم چىقىپ كەتمەي، ياكى كىرىپ كەتمەي، غىژىلداپ تۇراتتى، نەپىسى نەپسىگە ئۇلاشماي هالسىراپ دەم ئالاتتى. ئومۇمەن نەپەس ئېلىشى تېخى تۇختىمىغان، ئۇ يالاڭ بوتقانىڭ ئىچىدىن قولىنى چىقىرىپ، ئىككى بارمىغىنى ئالدىغا ئۇزاتتى. ئاكسىنىڭ چوڭ ئوغلى ئالدى تەرىپىگە ئوتۇپ:

ــ كىچىك دادا، تۇققانلارنىڭ ئىككىسى بىلەن يۈز كورۈشەلمىدىم دەمسىز؟ ــ دىدى. ئۇ بېشىنى چايقاپ قويدى. ئاكسىنىڭ ئوتتۇرانجى ئوغلى ئالدى تەرىپىگە ئوتۇپ:

ــ كىچىك دادا! ئىككى يەردىكى پۇلىنىڭ قەيەرگە قويۇلغانلىغىنى ئوچۇق ئېيتالمىدىم دەمسىز؟ ــ دەپ يەنە سورىدى. ئۇ كوزلىرىنى چەكچەيتىپ، بېشىنى بىرنەچچە قېتىم ناھايىتى قاتتىق چايقاپ، بارماقلىرىنى تېخىمۇ چىڭ قىلىپ تۇتتى. سوت ئانىسى ئۇنىڭ بالىسىنى تۇتۇپ تۇرۇپ سوزگە ئارىلاشتى:

ــ بېگىم، ئىككى تاغىلىرى ئالدىلىرىدا بولمىغانلىقتىن، شۇلارنى ئەسلەۋاتامدا؟ ــ ئۇ بۇ سوزنى ئاڭلاپ كوزىنى يۇمۇپ بېشىنى چايقىدى. هىلىقى بارماقلىرى مىدىرلىماي تۇراتتى. خوتۇنى ئالدىراش كوزلىرىنى سۈرتۇپ، ئالدىغا ئوتتى:

ــ دادىسى! باشقىلارنىڭ ئېيتقانلىرى تۇغرا ئەمەس، مەن سىلىنىڭ دىمەكچى بولغانلىرىنى بىلىمەن، .... سىلە چىراقتىكى ئىككى تال پىلىكنىڭ كويۇۋاتقانلىغىنى كورۈپ ياغ ئىسراپ بولۇپ كېتىدۇ دەپ بارام بولۇۋاتىدىلا، هازىر بىرىنى ئېلىپ تاشلايمەن، ــ دىدى ــ دە، دەرهال بىر تال پىلىكنى ئېلىپ تاشلىدى. هەمىمە يەن جىيەنشىگە قارىدى، ئۇ بېشىنى لىڭشىتىپ، بارمىغىنى توۋەن چۈشۈردى ۋە شۇ ئان نەپەستىن قالدى ...."

يۇقۇرقى پىسخىك تەسۋىر ئارقىلىق يەن جىيەنشىنىڭ ئىچكى دۇنياسى تولىمۇ يۇقۇرى ماهارەت بىلەن ئېچىپ بېرىلگەن. باشقا سەنئەتلەردە مۇنداق نازۇك پىسخىك تەسۋىرلەرنى سۈرەتلەش ئاسان ئەمەس.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە تىلىنىڭ هەر خىل خۇسۇسىيەتلىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ

ئاپتور ئوزنىڭ ئىدىيە ۋە مۇددىالىرىنى ماھىرلىق بىلەن ئىپادە قىلالايدۇ. مەسىلەن، «ئايگۈل» ناملىق كىنو سىناريىسىدە پىشقەدەم ئومەر ئاتىنىڭ قولىدا مىلتىقنى تۇتۇپ تۇرۇپ: "مىلتىقنىڭ ئەڭ مۇھىم يېرى ئۇنىڭ قۇرۇلى، قۇرۇلى قىڭغىر بولسا، ئاتقان ئوقۇڭ مىكارغا كېتىدۇ" دىگەن سوزى قوش مەنىلىك بولۇپ، بۇ يەردە مىلتىقنى ئەمەس، ئەسقەرنىڭ ئىدىيىسىنى كورسىتىدۇ.

دىمەك، تىل سەنئىتى باشقا سەنئەتلەرگە قارىغاندا، ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئىنتايىن كوپ تەرەپلىمە ئىچىپ بېرەلەيدۇ.

3. ئەدەبىي ئەسەر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىگى

مەلۇمكى، ھەرقايسى مىللەتنىڭ ئەدەبىي تىلى ئومۇمەن ئاشۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئېغىز تىلىنى مەنبە قىلىدۇ، ئەدەبىي تىل خەلقنىڭ ئاغزاكى تىلىدىن (جانلىق تىلىدىن) ئايرىلىمايدۇ. ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى بولغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئاغزاكى تىلى ئەنە شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئەملىيىتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ تەرەققى قىلغان، كۇندىن ـ كۇنگە بېيىغان ھەم مۇستەھكەملەنگەن.

ئەدەبىي تىل گەرچە خەلقنىڭ جانلىق تىلىدىن كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، خەلقنىڭ تەبىي ھالەتتىكى پىششىقلاپ ئىشلەنمىگەن ئاغزاكى تىلىدىن پەرقلىنىدۇ. چۇنكى ئۇ، تاللانغان، پىششىقلانغان، سىلىقلانغان، ئىخچاملاشتۇرۇلغان ۋە قېلىپلاشتۇرۇلغان تىلدۇر.

يازغۇچىلار ئوز ئەسەرلىرىدە ئەنە شۇنداق پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، توغرا، ئېنىق ۋە جانلىق بولغان ئوبرازلىق تىل ئارقىلىق خىلمۇ ـ خىل تۇرمۇش كارتىنىلىرىنى سىزىپ چىقىپ، تۇرمۇشنىڭ مەلۇم ماھىيىتىنى ۋە قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ ھەمدە بەدىئى ئوبراز ـ نىڭ تەسىرچانلىغى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ھىسسىيات جەھەتتىكى زوقلىنىشىنى بارلىققا كەلتۇرىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئەملىي ئەھۋالىدىن ۋە ئۇنىڭدا قوللىنىلىدىغان تىلىنىڭ تەلەپ ۋىدىن قارىغاندا، ئەدەبىي ئەسەرلەر تىلى توۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) ئەدەبىي تىل ئوبرازلىق بولىدۇ. ئەدەبىي تىلنىڭ بۇ ئالاھىدىلىگى ئەدەبىي ئەسەرـ لەرنىڭ رىيال تۇرمۇشنى ئوبراز ئارقىلىق ئەكس ئەتتۇرۇشتىن ئىبارەت تۇپ ئالاھىدىلىگى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن.

ئوبرازلىق تىل دىگىنىمىز ــ ۋەقەلەرنى، مەنزىرىلەرنى، پېرسوناژلارنى ھەم ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى كورگەم، جانلىق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان تىلدۇر، يازغۇچىلار مۇشۇنداق ئوبرازلىق تىل ئارقىلىق پېرسوناژلارنى ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار بولغان بارلىق تەپسىلاتـ لارنى كونكرىت سۇرەتلىگەچكە كىتابخانلار خۇددى ئۇلارنى كورۇۋاتقاندەك، ئاۋازىنى ئاڭلاۋاتقاندەك، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىدە بىللە بولۇۋاتقاندەك ھىس قىلىدۇ. مەسىلەن، 18 ـ ئەسىردە ياشىغان قەشقەرلىق ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى مەھەممەت ئىمىن غوجام قۇلى ئوغلى ــ خىرقىتى (1724 ــ 1634) ئوزىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتنامە» ناملىق داستانىدا:

بىناگاھ گۈلشەن ئىچىدە گۈل ئېچىلدى،
يېشىل بەرگ ئوزرە گويا قان سېچىلدى.
بىلىپ بولماس پەلەك جىسمى سوكۈلدى،
پەلەكتىن يەر ئوزرە يۇلتۇز توكۈلدى.
تەئەججۇپ ئۇشبۇ سوزكى بولسا كوندۇز،
جاھاندا يەر يۇزىدە تۇرسا يولتۇز.

شائىر ئېچىلغان گۈلنى يېشىل يوپۇرماققا چېچىلىغان قانغا ئوخشىتىدۇ، گۈلنىڭ ئېچىلغانلىغىنى ئاسماندىن توكۈلگەن يۇلتۇزغا ئوخشىتىپ، تولىمۇ ئوبرازلىق قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. بولۇپمۇ شېئىرنىڭ ئەسەرلەر ناھايىتى ئىخچاملىقىنى، سوز-ئىبارىلەرنىڭ يىغىنچاق ۋە راۋان بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. يازغۇچى-شائىرلار ئەدىبىي ئەسەرنىڭ تىلىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تاللىشى، ھەر بىر سوزنى ئوز لايىغىدا ئىشلىتىشى، سوز بايلىغىدىن تولۇق پايدىلىنىشى لازىم.

يازغۇچىلارنىڭ تىل ئىشلىتىش ماھارىتى قانچە يۇقۇرى بولسا، ئۇنىڭ يازغان ئەسىرىدىكى ۋەقەلىك ۋە پېرسۇناژلار كىتاپخانلارنىڭ كوز ئالدىدا شۇنچە يارقىن ۋە تەسىرلىك نامايەن بولىدۇ. مەسىلەن، يازغۇچى شى نەيئەن ئوزىنىڭ «سۇ بويىدا» ناملىق رومانىنىڭ 3-بابىدا "باقاۋۇل لۇدانىڭ غەرپ غوجىسىنى ئۇرۇپ-دۇمبالغانلىغى" نى مۇنداق يازىدۇ: "... گاچچىدە قىلغان بىر مۇشت نەق بۇرنىغا تەگدى. بۇرنىدىن قان ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ، بۇرنى بىر تەرەپكە ماكچىيىپ كەتتى. خۇددى ياغ-جاگىيۇ دۇكىنى ئېچىلغاندەك شاكىراپ، چۇچۇمەل ئاچچىق بىرھىد ئۇرغۇپ چىقتى. جىن قاسساپ موللاق ئېتىپ چۇشتى، قولىدىكى پىچاقىمۇ بىر تەرەپكە ئۇچۇپ كەتتى ۋە 'ئەجەپ سالدىكى!' دەپ بىلجىرلىدى. لۇدا:

— ھارامدىن بولغان ئوغرى! يەنە ئېغىز ئاچىسىنا! دەپ تىللىدى-دە، غۇلىچنى كېرىپ كوز چانىغىغا يەنە كېلىشتۇرۇپ بىر مۇشت سالدى. مۇشت شۇنداق تەگدىكى، قاپىغى يېرىلىپ، كوز قارىچۇغى ئېتىلىپ چىقىپ، خۇددى گۈلۈك گەزمال دۇكىنىدا قىزىل، قارا، بېغىر رەڭ رەختلەر يىرتىلغاندەك بولدى. ئەتراپتىكى كىشىلەر لۇدادىن قورقۇپ كەتتى. كىم بېرىپ ئارىلىشالىسۇن. جىن قاسساپ تەڭ كېلەلمەي كېچىرىم سورىدى. لۇدا قاتتىق ۋاقىراپ 'تۇفۇ!' دىدى، ۋە:

— سەن بىر لۇكچەكسەن! ئەگەر ماڭا ئاخىرىغىچە قاتتىق تۇرىدىكەنسەن، مەن سېنى كېچىرىمەن، ئەگەر كېچىرىم سورايدىكەنسەن، ئاكاڭ سېنى كېچىرمەيدۇ، — دىدى-دە، چېكىسىگە يەنە بىر مۇشت سالدى، خۇددى مۇراسىمدا داقا-دۇمباقلار چېلىنغاندەك بولدى. لۇدا شۇنداق قاراپ، جىن قاسساپنىڭ يەردە سۇنايلىنىپ ياتقانلىغىنى، ئېغىزىدىن ھاۋا چىقسىمۇ، ھاۋا كىرمىگەنلىگىنى، قىمىر قىلماي ياتقانلىغىنى كوردى."

دىمەك يازغۇچى لۇدانىڭ جىن قاسساپنى ئۇچ مۇشت ئۇرۇشىنى ھەم كونكىرىت، ھەم ئاۋازلىق، ھەم رەڭدار قىلىپ تەسۋىرلىگەن. ئارقا-ئارقىدىن قاتتىق ئۇرۇلغان مۇشتنىڭ زەربىدىن كورۇلگەن ئاقىۋەتنى خىمۇ-خىل نەرسىلەرگە ئوخشىتىش ئارقىلىق كىتاپخانلارنىڭ كوز ئالدىدا كونكىرىت نامايەن قىلغان. مانا بۇ تەسۋىر — ئوبرازلىق تىل ئارقىلىق

پېرسوناژلار خاراكتېرىنى تولۇق ئېچىپ بېرىشنىڭ ۋە باش تېمىنى توغرا ئىپادىلەشنىڭ ياخشى ئۇلگىسى. ئۇنىڭدا بىر تەرەپتىن جىن قاساپنىڭ يۇۋاشنى بوزەك قىلىپ، يامان دىن قورقىدىغان رەزىل ئەپتى - بەشرىسى ئېچىپ بېرىلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن لۇدانىڭ كەمبەغەل - نامراتلارغا ھىمداشلىق قىلىپ، مۇشتۇمزورلارغا قارشى تۇرىدىغان قەيسەر روھى ۋە ئىسىل پەزىلىتى ئىپادىلەنگەن.

تىلنى ئوبرازلاشتۇرۇشنىڭ قىممىتى ــ ئۇنىڭ توغرا بولۇشىدا. بۇ ئەلۋەتتە، شەيئىلەر قانداق بولسا شۇ پېتىچە مېخانىك ھالدا ئىزنىسىنى چۈشۈرۈۋېلىش كېرەك، دېگەنلىك ئەمەس، ئۇ ماھىيەتلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان كوزۇنۇش، خۇسۇسىيەتلەرنى تۇتۇپ، گەۋدىلەندۈرۈپ يېزىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەدىبىي ئەسەر تىلى ئوبېكتنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى توغرا، كونكرېت تەسۋىرلەپ سۈرەتلىگەندىلا، تەسۋىرلىنىۋاتقان ئوبېكتنى ناھايىتى روشەن، ناھايىتى جانلىق ھالدا كىتاپخانلارنىڭ كوز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، چوڭقۇر تەسىرات پەيدا قىلالايدۇ. توغرا تەسۋىرلەش ئۇچۇن، شەيئىلەرگە نىسبەتەن كونكرېت تەھلىل ۋە ئەستايىدىل كۆزىتىش بولۇش كېرەك.

ئومۇمەن تىل ئۇستىلىرى ھىساپلانغان يازغۇچىلار ھەر بىر سوز - ئىبارىنىڭ رولىغا ئېتىۋار بىلەن قاراپ كەلگەن. ئۇلار ھەر خىل شەيئىلەرنى ۋە پېرسوناژلار ئوبرازىنى كونكرېت، تەسىرلىك ھەم روشەن ئوبرازلىق تىل بىلەن جانلىق تەسۋىرلەپ، كىتاپخانلارنى ئوزى ياراتقان ئەنە شۇ بەدىئى مۇھىت ئىچىگە ئېلىپ كىرىدۇ. ئەدىبىي ئەسەرلەردىكى بۇ خىل ئوبرازلىق تىل ــ ئوخشىتىش، مۇبالىغە، جانلاندۇرۇش، سۈپەتلەش قاتارلىق بەدىئى ئىپادىلەشتىكى ھەر خىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن تۇزۇلىدۇ.

ئوخشىتىش ــ بىرەر شەيئى - ھادىسىنىڭ ئوزىنى، شەكلىنى، ماھىيىتىنى، ھەركىتىنى باشقا ئازدۇر - كوپتۇر ئوخشاشلىغى بولغان يەنە بىر شەيئى - ھادىسىلەرنىڭ ھالىتى ئارقىلىق ئىپادىلەش دېمەكتۇر. ئوخشىتىش يازغۇچىلارنى سوز - جۇملىلەرنى ئىخچام قوللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، بەلكى كىتاپخانلارنىڭ ئېنىق چۈشىنىشى ۋە تەسەۋۋۇر قىلىشىغا يارىدەم بېرىدۇ. ئوخشىتىش ناتونۇش، ئابستراكت، مۇرەككەپ نەرسىلەرنى تونۇشلۇق، چۈشىنىشلىك، كونكرېت، ئاددى نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ، يازغۇچىغا كىشىلەرنى ۋە ۋەقە، ھادىسىلەرنى يارقىن قىلىپ تەسۋىرلەشكە، شۇنىڭ بىلەن ئىدىيىۋى مەقسەتنى ئېنىق ئېچىپ بېرىشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. ئوخشىتىش ئارقىلىق بىرىنچىدىن، ۋەقەلەر، پېرسوناژلار ۋە نەرسىلەرنىڭ ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، مۇرەككەپ، چوڭقۇر مەنىلىك داۋالىلارنى ئاددى، ئاممىباپ قىلىپ چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. ئوخشىتىش ــ ئابستراكت نەرسىنى كونكرېت نەرسىگە ئوخشىتىش، پىششىق بىامىگەننى پوختا بىلگەنگە ئوخشىتىش، ئاددى نەرسىنى مۇرەككەپ ۋە چوڭقۇر مەزمۇنلۇق نەرسىگە ئوخشىتىش، جانلىقنى جانسىزغا، جانسىزنى جانلىققا ئوخشىتىش قاتارلىقلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. شائىر ئابدىرېھىم نىزارىنىڭ رېيالىستىك داستانى ــ «رابىيە - سەئدىن» دە شائىر ئىجابى قەھرىمان رابىيەنى قۇياش بىلەن ئايغىمۇ تەڭ قىلماي، ئۇنى گۇلگە ئوخشىتىپ سۈرەتلەيدۇ:

ئاڭا تەڭ بولماس قۇياش بىلەن ئاي،
يەنە ياخشىلار بار دېگەن سوزگە ۋاي.

داستاننىڭ سەلبى قەھرىمانى جابىرنى بولسا، گۈل يۈزىگە قونغان زاغ (شۇملۇق تىلەيدىغان قاغا) قا ئوخشىتىدۇ:

گۈل يۈزى ئۈستىگە قونای دىدى زاغ،
تۇتۇپ گۈل يۈزىنى قاچتى هەممە چاغ.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بىرىنچىدىن ئوخشىتىش تۇغرا بولۇشى؛ ئىككىنچىدىن، ئوخشىتىشنىڭ مەنىسى ئېنىق بولۇشى؛ ئۈچىنچىدىن، ئوخشىتىش يېڭى بولۇشى، ئىجادىي بولۇشى كېرەك. ئەنە شۇنداق بولغاندىلا، ئەدىبىي تىلنىڭ ئوبرازلىقلىغىنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ.

مۇبالىغە ــ ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئادەتتىكىدىن تېخىمۇ كۈپتۈرۈپ، ياكى تۆلىمۇ كىچىكلىتىپ ئىپادىلەش ئۇسۇلى ــ مۇبالىغە دېيىلىدۇ.

مۇبالىغە ئوبېكتىپ ئەمىلىيەت بىلەن ئاپتورنىڭ كۈچلۈك تەسەۋۋۇرى ۋە تەسىراتىنىڭ دىيالېكتىكىلىق بىرلىگىگە تايىنىدۇ، بۇ تۈپ پىرىنسىپ. مۇبالىغە گەرچە پاكىت كورۇنۈشىدىن ئاجرالغاندەك كورۇنسىمۇ، لېكىن ئۇ پاكىت كورۇنۈشى بىلەن قويۇق ئىچكى باغلىنىشقا ئىگە بولۇپ، شەيئىلەرنىڭ ماهىيىتىنى ئوبرازلىق هالدا تېخىمۇ چوڭقۇر ئىپادىلەيدۇ. يەنى ئۇ، كىتاپخانلارنى باغلاپ تەسەۋۋۇر قىلىشقا ئۈندەيدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا مۇبالىغە ناهايىتى كوپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئاھ ئۇرارمەن ـ ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.
كوز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۈتقاي سېنى.

دەرت ئەلەملەر كېلىدۇ،
ئوغۇل بالانىڭ باشىغا.
سايدا تۇڭمەن چورگىلەيدۇ،
كوزدىن ئاققان ياشىغا.

مۇبالىغىنى قوللىنىش ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ پەرقلىق بولىدۇ. كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا بۇ ئۇسۇل ئىنتايىن كەڭ قوللىنىلغان. شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «بەرهات ـ شېرىن» داستانىدا، پەرهادنىڭ تاغ كېسىۋاتقان چاغدىكى هالىتى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

ئەسلىسى:

چۈكىم روزبانلىق ئەيلەپ پەرىد،
كېلىپ لەرزىگە كوك ئاندىغكى بىد،
ياغىپ سەنگ ھاۋادىن تۇتۇلدى قويماش،

ئىككى مىڭ كىشى تاشۇبان رەزە تاش.
چاپار ئىردى تاشنى چېكىپ ئاھ سەردە،
پۇتۇن قەلئەلەرنى قىلىپ گەرد ـ گەرد.
قىلىبان پەلەكدە مەلەك ئاپىرىن،
داغى قىلدى توقتۇز پەلەك ئاپىرىن.
پەلەكنىڭ يۈزىنى فىكار ئەتتى تاش،
قەمەرنىڭ ئوزارىنى قىلىبان خاراش.
چىقار زەربىدىن رەئىد ياڭلىغ سادا،
مۇنىڭ كارىغە ئەل قىلىپ جان پىدا.

مەزمۇنى:

ئۇ شۇنداق پالۋانلىق كورسەتتىكى، تاغ گويا مەجنۇنتالدەك تىترەيتتى. ئاسماندىن تاش يېغىپ قۇياشنىڭ يۈزى كورۇنمەي قالاتتى، تاش پارچىلىرىنى ئىككى مىڭ كىشى توشۇيتتى. ئۇ، سوغاق ئاھ تارتىپ تاش چاپاتتى، پۇتۇن شەھەرنى چاڭ ـ توزاڭ قاپلىدى. بۇنى كورۇپ ئاسماندىكى پەرىشتىلەرمۇ ئاپىرىن ئوقۇيتتى، يەنە توققۇز ئاسمانمۇ ئاپىرىن ئېيتاتتى. تاش ئورلەپ چىقىپ، ئاسماننىڭ باغرىنى جاراھەتلەندۇرەتتى، ئايىنىڭ يۈزىنى تامىلايتتى، مېتىنىنى ھەر بىر ئۇرغاندا ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك ئاۋاز چىقاتتى، خەلق ئۇنىڭ ئىشىغا بارىكاللا دەيتتى.

مۇبالىغىنىڭ يەنە بىر تۈرى ــ ئادەم ۋە نەرسىلەرنى ئوزىگە تەڭ بولمىغان باشقا نەرسىگە سېلىشتۇرۇپ، ھەددىدىن تاشقىرى كېچكىلىتىپ كورسىتىشتۇر. بۇ، مۇبالىغىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، لىتۇتا دېيىلىدۇ. بۇ، خەلقنىڭ ئاغزاكى جانلىق تىلىدىكى "چۈنە دەك جېنىڭ تۇرۇپ نىمانچە چوڭ سوزلەيسەن"، "قورايدەك بولۇپ قاپتۇ" دىگەن سوزلەر ئوخشىتىش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مۇبالىغىنىڭ لىتۇتا قىسمىدۇر. مۇبالىغە يازما ئەدەبىياتىمۇ دائىم قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

باتۇر دەيدۇ: جويلىمە، مەن ئۇچۇن سەن گويا كى،
ئايىغىمدا چۈننىسەن ــ چىرىلىدىغان ھاشارەت.

(ت. ئىلىيۇپ)

بۇ مىسرادىكى قەيسەر ئىنقىلاۋىي جەڭچىنىڭ ياۋۇز جاللاتقا قايتۇرغان جاۋابىدا دۇشمەن چۈنە ھەم باشقا ھاشارەتلەرگە سېلىشتۇرۇلۇش ئارقىلىق ئۇنىڭ رەزىل قىياپىتى كىتاپخانىلارنىڭ كوز ئالدىدا ئوبرازلىق قىلىپ روشەن ئىپادىلەنگەن.

جانلاندۇرۇش ــ جانلىق نەرسىلەرگە خاس بولغان خۇسۇسىيەتلەرنى ۋە ھەركەتلەرنى جانسىز نەرسە، ھادىسىلەرگە كوچۇرۇپ تەسۋىرلەش ياكى ئادەمىلەرنى جانسىز نەرسىلەر ئورنىدا گەۋدىلەندۇرۇش جانلاندۇرۇش دېيىلىدۇ. جانلاندۇرۇش ــ ئادەملەشتۇرۇش ۋە نەرسىلەشتۇرۇش دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

ئادەملەردە بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەت، ھىسسىيات، ھالەت، تۇيغۇ ۋە ھەركەتلەر ـ

نى جانسز نەرسىلەرگە ۋە ئابستراكت ئۇقۇملارغا كوچۇرۇپ تەسۋىرلەش ئادەملەشتۈرۈش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۇسۇل، كوپىنچە، لىرىك ئەسەرلەردە، مەنزىرە تەسۋىرلىرىدە ۋە كۆچلۈك ھىس ـ تۇيغۇنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدۇ، شۇنداقلا، باللار ئەدىبىياتىدىمۇ كوپ-رەك قوللىنىلىپ، ھايۋاناتلارنى سوزلىتىش، دەل ـ دەرەخ، پارتا ـ ئورۇندۇقلارنى سوھبەتـ لەشتۈرۈپ قويۇش ئارقىلىق ئۇلارغا تەبىئەت دۇنياسى تونۇشتۇرۇلىدۇ. بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىش ئارقىلىق، ھىسسىياتنى تولۇق ئىپادىلىگىلى، تىلنىڭ ئوبرازلىقلىغى ۋە جانلىقلىغىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

نەرسىلەشتۈرۈش ئۇسۇلىدا، تولاراق ئادەمىلەر نەرسە قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. مەسىلەن، "دەرۋازا ئالدىدىكى بىر تۇپ ئۇزۇمە دەرىخى، ھازىر ھېچكىمگە كېرىكسىز بولماي قالغان قېرى جېسەكچىدەك ئېگىلىپ تۇراتتى." بۇ يەردە "ئۇزۇمە دەرىخى" "قېرى جېسەكچى" قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئۇسۇل ھەجۋى ئەسەرلەردە كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ. جانلاندۇرۇش خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىمۇ، كلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزـ دىمۇ كۆپلەپ ئۇچرايدۇ. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دا بېرىلگەن قىش **بىلەن** يازنىڭ مۇنازىرىسى ھەققىدىكى قوشاقلاردا جانلاندۇرۇشنىڭ ياخشى نەمۇنىلىرى بار:

ئەسلىسى:

قىش ياز بىلەن توقۇشتى،
قىڭغىر كوزۇن بەقىشتى.
تۇتىشغالى ياقىشتى،
ئوتغالىمات ئوغراشۇر.

مەزمۇنى:

قىش بىلەن ياز توقۇنۇشتى،
قىڭغىر كوزدە بېقىشتى.
تۇتۇشقىلى يېقىنلاشتى،
ئۇتۇش ئۇچۇن تىرىشتى.

يۇقۇرقى قوشاقتا قىش **بىلەن** ياز ئادەملەشتۈرۈلۈپ، گويا ئادەملەردەك جانلاندۇرۇـ لۇپ تەسۋىرلەنگەن.

سۈپەتلەش ــ ۋەقە، ھادىسىلەرنى تەسەۋۋۇر قىلىش، ئاڭلاش، سېزىش ۋە ئۇلارغا بەرەر خىل مۇناسىۋەتتە بولۇش ئۇچۇن ياردەم بېرىدىغان بەدىئى ئېنىقلىغۇچىلار سۈپەتلەش (ئېپىتىت) دېيىلىدۇ. سۈپەتلەش ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ تۇرلۇك خۇسۇسىيەت، بەلگە، سۈپەتلىرىنى ۋە ھالەت، ھەرىكەت ـ پائالىيەتلىرىنى كىتاپخانلارنىڭ كوز ئالدىغا ئېنىق، روشەن گەۋدىلەندۇرۇش ئارقىلىق ئۇلاردا ئىمۇتسىيە (ھىس ـ ھاياجان) ئويغىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە، يازغۇچىلار ئوز تىلىنى ئوبرازلاشتۇرۇش ئۇچۇن دائىم سۈپەتلەش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىدۇ.

ئاققۇدەك چوققىدا، ياقۇت قىيادا ــ
سىردىشىپ تۇرىدۇ ھال رەڭ بۇلۇتلار،

كۆمۈشرەڭ لېنتىدەك شاقىراتمىنىڭ،
جامىدىن سۇ ئىچەر بۇغا ـ ماراللار.

(ت. ئالماس)

يۇقۇرقى شېئىرنى جانلىق، روشەن ۋە يېقىملىق قىلغان نەرسە ئۇنىڭدىكى ماھىرلىق بىلەن ئىشلىتىلگەن سۈپەتلەشتۈر.

2) ئەدەبىي ئەسەرتىلى ئىخچام، ئېنىق، مېغىزلىق ۋە مەنىلىك بولىدۇ. ئەدەبىي تىلنىڭ ئېنىقلىقى ــ تەسۋىرلىمەكچى بولغان شەيئىلەرنى دەل ۋە ئوچۇق ئىپادىلەشكە قارىتىلغان بولۇپ، ئۇ تىلنىڭ توغرىلىغىنى، ئىخچاملىغىنى، مېغىزلىق ۋە مەنىلىك بولۇشىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەدەبىي تىلنىڭ توغرىلىغى دېگىنىمىز ــ يازغۇچىلارنىڭ مۇڭاپىق سوز ـ ئىبارىلەرنى قوللىنىپ، شەيئى ـ ھادىسىلەرنىڭ بەلگىلىرىنى ئېنىق ئىپادىلىشىگە قارىتىلغان.

ئەدەبىي تىلنىڭ ئىخچاملىغى دېگىنىمىز ــ تېجەشلىك بىلەن ئاز سوز يېزىش ئارقىلىق چوڭقۇر مەنىنى، مول ئىدىيىنى ئىپادىلەشكە قارىتىلغان. لۇشۈن ئەپەندى ئەدەبىي تىلنىڭ ئېنىقلىغى ۋە ئىخچاملىغى ئۈستىدە توختىلىپ: "يېزىپ بولغاندىن كېيىن ئاز دېگەندە ئىككى قېتىم ئوقۇپ چىقىش كېرەك. ئالسىمۇ بولىدىغان، ئالمىسىمۇ بولىدىغان سوز، جۈملە ۋە ئابزاسلارنى قىلچە ئايىماستىن چىقىرىۋېتىش لازىم"① دېگەن ئىدى.

ياخشى يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىلى ئېنىق، دەل، توغرا ۋە ئىخچام بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىن تىلى ئىخچام ۋە گۈزەل، شۇنداقلا مەزمۇنى چوڭقۇر بولغان تۇۋەندىكى پارچىنى مىسال ئۈچۈن كورۇپ ئوتۈشكە ئەرزىيدۇ:

ھاۋانى تۇمان باستى،
ئاينى كورگىلى بولماس.
كوڭلۈمگە گۈمان چۈشتى،
يارنى سويگىلى بولماس.

بۇ قوشاقتا ھاۋادىكى تۇمان بىلەن كوڭۈلدىكى گۈمانىنى مەنە جەھەتتىن ئوخشاش قىلىپ ئورۇنلاشتۇرغانلىقى سىرتىدا "تۇمان" بىلەن "گۈمان" سوزلىرىنى قاپىيىداش قىلىپ تاللىغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە سۈيگەن يارىنى ئاسمانىدىكى ئايغا ئوخشاتقان ۋە قاپىيىداش قىلىپ كەلتۈرگەن، دېمەك بۇ قوشاقتا ئاددى ئىخچام تىل ئارقىلىق چوڭقۇر مەزمۇننى ئىپادىلىگەن.

ئېلىمىزنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر شائىرى لى بەي ئوزىنىڭ «يىراقتىكى يارنى سېغىنىپ» دېگەن شېئىرىدا:

دەل بۇگۈن ئويلىسام سېنى ئەزىز يار،
كوڭلۈمگە چۈشىدۇ ئاجايىپ گۈمان.

① «قوتۇپ يۇلتۇزى» ژورنىلى تەھرىراتىنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاپ»، «لۇشۈن زاۋىتىلىرى»، (1) ئۇيغۇرچە نەشرى، 391 ـ بەت.

تاغلارنى قاپلاپتۇ ئاپپاق كۆمۈش قار،
چوققىلار ئۇستىدە ئۇزمەكتە تۇمان.

دىگەن مىسرالار ئارقىلىق ئوز كوڭلىدە پەيدا بولغان گۈماننى چوققىلار ئۇستىنى قاپلىغان تۇمانغا ئوخشىتىپ، ئوز پىكرىنى توغرا، ئېنىق، ئىخچام، ئوبرازلىق تىل ئارقىلىق ياخشى ئىپادىلىگەن.

ماكسىم گوركىي: "ھەرقانداق ماتېرىيال، بولۇپمۇ تىل ئوزىدە بولغان ھەممە ياخشى نەرسىلەرنى — ئېنىق، توغرا، چىرايلىق ۋە جارانلىق نەرسىلەرنى ياخشىلاپ تاللىۋېلىشنى ۋە شۇ ياخشى نەرسىلەرنى تېخىمۇ كوڭۈل قويۇپ راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ"① دىگەن ئىدى. ياخشى يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تىلى — شوندىق ئېنىق ۋە ئىخچام بولىدۇكى، بىرەر سوزنى قوشۇمچا ياكى ئېلىۋېتىشكە بولمايدۇ. لېۋ شېپ (531 — 465): "جۇملىدىن قىسقارتىش ئۇنىڭ كېلەڭسىز ئىكەنلىگىنى، بىر سوزنىمۇ قىسقارتالماسلىق، ئۇنىڭ پۈختا ئىشلەنگەنلىگىنى كورسىتىدۇ"② دىگەن ئىدى.

ئەدەبىي تىلنىڭ توغرىلىغى ۋە ئىخچاملىغى مەسىلىسىدە يەنە شوڭى ئېيتىش كېرەككى، تىلنى توغرا ۋە ئىخچام ئىشلىتىش ئۈچۈن يازغۇچىدا ئوبېكتىپ شەيئىلەرگە نىسبەتەن توغرا تونۇش بولۇشى لازىم. يازغۇچىنىڭ رېياللىققا نىسبەتەن چۈشەنچىسىنىڭ توغرىلىغى ۋە ئۇرمۇش تەجرىبىسىنىڭ موللۇغى بىلەن ئۇنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە ئىشلەتكەن سوز، ئىبارىلىرىنىڭ توغرىلىغى ۋە ئىخچاملىغى مەسىلىنىڭ ئىككى تەرىپى بولۇپ، بۇلار بىر بىرىنى تولوقلايدۇ. مۇبادا يازغۇچىنىڭ ئۇرمۇش تەجرىبىسى كەم بولسا، چۈشەنچىسى چوڭقۇر بولمسا، ئىشلەتكەن تىلىمۇ مۇجمەل بولىدۇ. چۈنكى تىل ئەدەبىيەتنىڭ تاشقى كورۈنۈشىدۇر. ماكسىم گوركىي «ھەۋەسكار يازغۇچىلارغا مەكتۇپ» دىگەن ماقالىسىدا: "مەن مېڭىپ كەتتىم، خۇددى تاياق يىگەن، قاينىقىمۇ چېچىلغان ئىتقا ئوخشاش مېڭىپ كەتتىم" دىگەن جۇملىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا مۇنداق باھا بېرىدۇ: "ئىت ھەققىدىكى سوزلەر ناھايىتى يامان يېزىلغان، ئەگەر تاياق يىسە، ئۇ مېڭىپ ئەمەس، بەلكى يۇگۇرۇپ كېتىدۇ. ھەچۋاقىتتا يەنە قاينىقىمۇ چېچىلىشنى كۆتمەيدۇ، ئەگەر قاينىقىمۇ چېچىلغان بولسا، ئۇ، ھەچۋاقىتتا يەنە تاياق يىيىشنى كۆتمەيدۇ." گوركىي مۇنداق جۇملىلەرنى ئوبېكتىپ رېياللىقنى توغرا ئەكس ئەتتۈرەلمىگەنلىگى ئۈچۈن تەنقىت قىلىدۇ.

ئەدەبىي تىلنىڭ توغرىلىغىنى ۋە ئىخچاملىغىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن تىلنىڭ مول لۇغەت تەركىۋى ۋە لۇغەت فوندىنى پۈختا ئىگەللەش لازىم. تىل بايلىغى مول بولمسا، شەيئى، ھادىسىلەرنى ئىپادىلەشتە تېگىشلىك سوزنىڭ دەل ئوزىنى تاپالماي، مەنىسى يېقىن سوزلەرنى ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ، تەبىئىكى تىلنى توغرا ئىشلىتەلمەسلىكتۇر. فرانسىيەنىڭ 19- ئەسىردىكى مەشھۇر يازغۇچىسى موپاسسان: "مەيلى باشقىلارنىڭ دىمەكچى بولغىنى قانداق ئىش بولسۇن، ئۇنى پەقەت بىرلا سوز بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ، بىر پېئل ئۇنى جانلاندۇرالايدۇ، بىر سۈپەت ئۇنىڭ خاراكتېرىنى بېكىتەلەيدۇ. شۇڭا بىز بۇ سوز، بۇ پېئل

① «پروزا توغرىسىدا»، م. گوركىي «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، 2- توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 302- بەت.

② «ۋېن شېن دىياۋلۇك»، («ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ئوچېرىكلىرى»، ئۇيغۇرچە، 275 - بەت).

ۋە بۇ سۆپەتنى تاپقىچە ئىزلىنىشىمىز كېرەك، ھەرگىزمۇ 'ئاساسەن بولىدۇ' بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماسلىشىمىز كېرەك"① دېگەن ئىدى.

تىلنىڭ ئىخچام بولۇشىغا دىققەت قىلىش دېگەنلىك، ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ مەنىسىنى ئاددىلاشتۇرۇش دېگەنلىك ئەمەس. باي ئىدىيىۋى مەزمۇن بىلەن سوز - جۈملىلەرنىڭ ئىخچام، توغرا بولۇشى زىددىيەت بىرلىگىنىڭ ئىككى تەرىپى. بۇنىڭدا مول ئىدىيىۋى مەزمۇن ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى مەزمۇنى پۈچەك بولسا، سوز - جۈملىلەرنىڭ ھەرقانچە ئىخچام بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر — ئۇنىڭ قىلچە ئەھمىيىتى بولمايدۇ.

3) ئەدەبىي ئەسەر تىلى كۆچلۈك ھېسسىياتقا ئىگە، مەلۇمكى، ئەدەبىي ئەسەرلەر ئادەتتىكى سىياسى نەزەرىيە ماقالىلىرىغا ئوخشىمايدۇ. چۈنكى ئۇ كىشىلەرنى ھاياجانلاندۇرىدىغان تەسىرلىك تىل ئارقىلىق جانلىق بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىپ، ئاپتورنىڭ كۆچلۈك ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل ھېسسىيات ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىلىدا، جۈملىدىن شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ تىلىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

شېئىر دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ تېرمىن مەنىسى — "ھېس - تۇيغۇ" دېگەن بولىدۇ. بۇنىڭ ئىستىمال مەنىسى جەھەتتىن قارىغاندىمۇ شېئىردا ھېس - تۇيغۇ ئۇرغۇپ تۇرىدۇ، ئۇ تەسەۋۋۇرغا باي بولىدۇ. مىسال ئۈچۈن مەشھۇر يازغۇچى لۇشۈن ئەپەندىنىڭ «ئۇنتۇش ئۇچۇن ئەسلەش» ناملىق فېلىيەتوندىكى مۇنۇ شېئىرنى كورۇپ باقايلى:

ئوتەر باھار چاغلىرىم قاراڭغۇ تۇندە،
ئايىلىم مەن بىلەن ئوغلۇمۇ ھەمدە.
مۇڭلۇق سەرگەردانىمەن ماتەمدە — غەمدە،
ساناقسىز ئاق ئىزلار ئىككى چېكەمدە.

كوزىدىن ياش تامچىپ تۇرغان مېھرىۋان —
ئانامنى چۈشۈمدە پات - پات كورىمەن.
دوستلىرىم زۇلمەتتە بولغاندا قۇربان،
مىڭ بىر ئورتىنىمەن، مىڭ بىر كويىمەن.

مىسكىن ناخشام بىلەن چېكىمەن پەريات،
سەجدىدە تۇرغاندەك ئېگىلگەن بېشىم.
ئاھ، نۇر توكۈپ تۇرار ماڭا شۇ سۈمبات —
ئاسماندا تولۇنئاي ئوماق سىردىشىم.

دەريادەك شاقىراپ ئاققان قانلارنىڭ،
غەزەپلىك نالىدىن يازمەن شېئىر.

①«ھېكايە توغرىسىدا»، «ئاكا - ئۇكا»، خەنزۇچە نەشرى، 18 - بەت.

مىڭ لەنەت، ئالمىشۇر زالىم ۋاڭلارنىڭ،
بايرىغى راۋاقتا ھەر كۈنىگە بىر.

يۇقۇرقى شېئىردا ئاپتور سەپداشلىرىنىڭ بىگۇنا ئولتۇرۇلگەنلىگىگە چوڭقۇر قايغۇسىنى ۋە گومنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ۋەھشىلىگىگە چەكسىز غەزەپ - نەپرەتلىك ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلغان. بۇ شېئىر كۈچلۈك ھېسسىياتقا ئىگە لىرىك تېللار ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ قەلبىنى ھاياجانغا سالىدىغان تەسىرى كۈچكە ئىگە بولغان.

ئەگەر شېئىردا ھېسسىيات بولمىسا، ئۇ جېنىدىن ئايرىلغان بولىدۇ. چۈنكى شېئىرنىڭ ئەڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى — داۋالى بىلەن كىشىنى قايىل قىلىش ئەمەس، بەلكى مۇھىمى ھېسسىيات ئارقىلىق كىشىلەرنى تەسىرلەندۈرۈشتىن ئىبارەت. جۈملىگە كىلاسسىك شائىرى بەي جۈيىيى "شېئىر دا ھېسسىيات — يېلتىز، تېل — مايسا، ئاھاڭ — چېچەك، مەنە — مېۋىدۇر" دېگەن ئىدى. دېمەك ئەدەبىي ئەسەرلەردە ھېسسىيات مۇھىم ئامىل، ئەمما بۇ خىل ھېسسىيات تېپىك بولغان، دىلا ئاندىن ئوز رولىنى تېخىمۇ تولۇق جارى قىلالايدۇ. مەسىلەن، يولداش مەھەممەتجان سادىرنىڭ «نان» دېگەن كىچىككىنە شېئىرىدىكى ھېسسىياتلىق تىلنى كۆرەيلى:

تاڭ شەپىغىدەك توقاچنىڭ
چىشلەپ يېدىم چېتىدىن ...
ئاھ ...
سەزگۈلەر ئويغاندى لەززەتنى تېتىپ،
يالقۇن ئورلىدى يۈرەك قېتىدىن.
نان!
نانسىز ئوتەرمۇ ئالەمدە بىر كۈن،
كىملەر زېرىككەن تەمىنى تېتىپ؟!
ھايات ئۇنىڭسىز ساماندەك سېرىق —
بولىدۇ،
قېنىمۇ كېتىپ ....
چىشلەپ يىگىنىمدە ئاق ناندىن
قەلبىمدە سويگۈدىن سېزىلدى بىر ئىز،
تەشەككۈر كوزىدە تىكىلدىم دېخانغا،
گۈلشەندەك كورۈندى ماڭا شۇ ئېتىز.

شائىر ئوزىنىڭ كۈچلۈك ھېسسىياتىنى قوزغىغان "نان"نى ۋاستە قىلىپ، ئاشلىق ئىشلەپچىقارغۇچى دېخانلارغا ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى سەھنىسى بولغان ئېتىزلارغا نىسبەتەن چوڭقۇر ۋە تەسىرلىك مېھىر - مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىدۇ.

يازغۇچى، شائىرلار تۇرمۇشنى قانچە پىششىق بىلسە ھېسسىيات شۇنچە ئۇرغۇپ تاشىدۇ. تۇرمۇش ھادىسىلىرى ئۇلارنىڭ چوڭقۇر ئوي - پىكرىدىن ۋە پىششىق مۇلاھىزىسىدىن قانچە كوپ ئوتسە، ھېسسىيات شۇنچە كۈچلۈك بولىدۇ، نەتىجىدە يازغۇچى، شائىرلار ئوز ھېس -

تۇيغۇلىرىنى ھىسسىياتلىق بەدىئى تىل ئارقىلىق لىرىك ئوبرازلارنى يارىتىپ تېخىمۇ چوڭقۇر ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ.

شېئىرىي ئەسەرلەردە شائىرنىڭ مۇلاھىزىسىدىن ۋە ھاياجانلىنىشىدىن مەيدانغا كەلگەن ھىسسىيات ــ كونكرېت ھەم چىن ھىسسىيات بولىدۇ. شائىر ئەينى چاغدا "شېئىر بولغان ئىكەن، ئۇنىڭ ھىسسىياتقا بولغان تەلىۋى تېخىمۇ مەركەزلىك، تېخىمۇ كۈچلۈك بولۇشى كېرەك"، "باشقا ئەدەبىي ئەسەرلەردىمۇ ئوخشاشلا مول ھىسسىيات بولۇشى تەلەپ قىلىنسىمۇ، ئەمما ئۇلار ۋەقەلىك تەرەققىياتىنىڭ لوگىكىلىق ئەقلىي پەرەز يارىدىمى ئارقىلىق ئاپتور ئەدەبىي سىنىڭ قايىل قىلىش مەقسىدىگە يېتەلەيدۇ؛ ئەمما شېئىر ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇ ھەمىشە ھىسسىياتنىڭ قوزغىلىشىغا تايىنىش ئارقىلىق كىشىلەردە مەلۇم شەيئىنى ياخشى كورۇش ياكى ئۇنىڭدىن بىزار بولۇش كەيپىياتىنى پەيدا قىلىدۇ. كىشىلەرنى تېخىمۇ ئەقىللىق بولۇپ ياشايدىغان، كىشىلەرنىڭ روھىي ھالىتىنى تېخىمۇ يۇكسەكلىككە قاراپ راۋاجلىنىدىغان قىلىدۇ "① دەپ كورسەتكەن ئىدى. دېمەك ياخشى شېئىرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇچۇن شائىرنىڭ ئىدىيىسى ھىسسىيات بىلەن سۇغىرىلغان بولۇشى، ئۇنى ھىسسىياتلىق تىل بىلەن ئىپادە قىلىشى لازىم.

4) ئەدەبىي ئەسەر تىلى باي ئاھاڭدارلىققا ۋە مۇزىكىلىققا ئىگە، يەنە ئۇنىڭ رېتىملىرى ئېنىق، ئوقۇسا راۋان، ئاڭلىسا يېقىملىق، تەسىرلىك بولىدۇ. مەلۇمكى ئەدەبىي تىل قېلىپلاشتۇرۇلغان تىلدۇر. قېلىپلاشتۇرۇلغان تىل تەبىئى ھالدا رېتىملىق بولىدۇ، ئۇنى سوزلىگەندە ياكى ئوقۇغاندا ئاۋاز ئىگىز ــ پەس، ئۇزۇن ــ قىسقا، تېز ــ ئاستا، ئېغىر ــ يېنىك ۋە قوپال ياكى سىلىق چىقىدۇ. بەزى سوزلەر ئېغىزغا ئەپلىك، راۋان بولغانلىقتىن يېقىملىق ئاڭلىنىدۇ. يازغۇچىلار تىلنىڭ ئەنە شۇ خۇسۇسىيىتىدىن پايدىلىنىپ تۇرمۇشنى ئاھاڭدار، جاراڭلىق ئوز ھالىتىدىكىدەك تەسۋىرلەپ، مۇرەككەپ ۋە ئىنچىكە ھىسسىياتلارنى، تۇرمۇشنىڭ نازۇك تەرەپلىرىنى تولۇق ئىپادە قىلىدۇ. شۇنداقلا تۇرمۇشنىڭ ھەقىقى ئەھۋالىنى ۋە مەنزىرىسىنى ھەقىقى ئەكس ئەتتۇرۇپ، كىتاپخانىلارغا تۇرمۇش چىنلىغىنى ئوز ھالىتىگە ئوخشاش ھىس قىلدۇرىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە شېئىرىي ئەسەرنىڭ تىلى باشقا ئەسەرلەرگە قارىغاندا ئاھاڭدارلىققا تېخىمۇ باي بولىدۇ. شېئىرىيەت تىلى رېتىمنىڭ روشەن، قاپىيىلىرىنىڭ ماس، جاراڭلىق ۋە قوڭاقا يېقىملىق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدىغانلىغى ئۇچۇن، ئۇنى ناخشا قىلىپ ئېيتىشقا، دېكلاماتسىيە قىلىپ ئوقۇشقا بولىدۇ. شېئىرىي تىلدىكى ئاھاڭدارلىق ۋە مۇزىكىلىق شائىرنىڭ دولقۇنلانغان ھىسسىياتىنى ئىپادە قىلىشقا تېخىمۇ مۇڭاپىق كېلىدۇ. شېئىرىي تىلنىڭ ئاھاڭدارلىغى ۋە مۇزىكىلىقلىغى ئاساسەن رېتىم، ۋەزىن، قاپىيە قاتارلىقلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. چۇنكى رېتىم، ۋەزىن، قاپىيە قاتارلىقلار مۇئەييەن قانۇنىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ قائىدىلىك ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى شېئىرنىڭ ئاھاڭدارلىغىنى ۋە مۇزىكىلىقلىغىنى كۇچەيتىدۇ. مەسىلەن:

سەن، سەن مېنى سەن خارابى قىلدىڭ مېنى سەن،
ئوتلارغا سېلىپ كاۋابى قىلدىڭ مېنى سەن.

① «شېئىرىيەت توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 66- بەت.

دىگەن خەلق قوشىغىنى ئوقۇساق، قانداقتۇ تەبىئى ھالدا بىر خىل ئاھاڭدارلىقنىڭ، مۇزىكا-لىقنىڭ بارلىغىنى ھىس قىلىمىز. پىشقەدەم شائىرىمىز تېپىچان ئېلىيۇپنىڭ «ۋەتەن ھەققىدە غەزەل» ناملىق شېئىرىنى مىسالغا ئالساق:

ئانىجان، تۇققان ئېلىم جۇڭگو، ئۇنىڭ پەرزەندىمەن،
رىشتىگە جىسىمم بىلەن، ئىشقىم بىلەن پەيۋەندىمەن.

قىبلىگاھىم پارتىيەم — يولچىم مېنىڭ، رولچىم مېنىڭ،
توي بىلىپ ئات سالىمەن، ئۇ باشلىغان ھەر جەڭگە مەن.
.....

دىگەن مىسرالارنى ئوقۇغىنىمىزدا ئاۋازىمىز مەلۇم رېتىم ئاساسىدا گويا مۇزىكىغا تەڭكەش قىلغاندەك ئاھاڭدار چىقىدۇ. شېئىرنىڭ ئوزىدىكى خۇسۇسىيەت بىزنى ئەنە شۇنداق ئاھاڭ بىلەن ئوقۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ.

ئاھاڭدارلىق يالغۇز شېئىرىي ئەسەرلەردىلا بولۇپ قالماستىن، پىروزا ئەسەرلىرىدىمۇ دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ.

19- ئەسىردىكى رۇس يازغۇچىسى ف. م. دوستۇيېۋىسكى تىلىنىڭ ئەملىيەتتىكى ئا-ۋازىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن، "بەش تىيىن يەردە دوملاپ كەتتى" دىگەننى "بەش تىيىن يەردە جىرىڭلاپ، قاڭقىپ دوملاپ كەتتى" دىگەنگە ئوزگەرتكەندە، مۇنداق ئوزگەرتىلگەن جۇملە كىتاپخانلارغا تەبىئىنىڭ يەرگە چۇشكەن ۋاقتىدىكى ھالىتىنى كورسىتىپلا قالماستىن، بەلكى يەرگە چۇشۇپ جىرىڭلاپ، قاڭقىپ دوملىغان ئاۋازىنىمۇ ئاڭلىتىدۇ، دىگەن ئىدى. مانا بۇ يالغۇز كىشىنىڭ كورۇش تۇيغۇسىغا تەسىر قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئاڭلاش سەزگۇ-سىگىمۇ تەسىر قىلىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە تىلىنىڭ ئىجادىي، يېڭى ۋە خىلمۇ - خىل بولۇشىغىمۇ ئىنتايىن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. تۇرمۇش مۇرەككەپ، باي ۋە كوپ ئوزگىرىشچان كېلىدۇ. ئەدەبىي ئەسەردە تۇرمۇشنى ھەقىقى جانلىق ئەكس ئەتتۇرۇشتە، نامرات، ئاددى، بىرلا خىل تەل بىلەن نەتىجە قازىنىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان بارلىق مۇنەۋۋەر يازغۇچىلار، شائىرلار تىلىنى قوللىنىش جەھەتتە ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكنى جارى قىلدۇرۇپ، يېڭى ۋە خىلمۇ - خىل رەڭدارلىقنى ئىپادىلەپ كەلگەن. ھەقىقى يېڭى، خىلمۇ - خىل، باي ۋە ئوزىگە خاس بولغان تىل ئىدىيىنىڭ چوڭقۇرلۇغى، تۇرمۇشقا بولغان ئالاھىدە چۇشەنچە ۋە تونۇش، شۇنىڭدەك ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئىجاتچانلىقتىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. مەسىلەن، لۇشۇن بۇرژۇئازىيىنىڭ يالالانما ئەدىپلىرىنى كاپىتالىستلارنىڭ "سالپايغان"، "لالما ئىتى" دەپ ئاتىغاندا، بۇ ئوزگىچە ئىجادىيەت كىتاپخانلاردا ھىچقانداق غەلىتىلىك پەيدا قىلمىغان، ئەكسىچە ئۇلار تىلدىكى بۇ ئىجادىيەتكە ئاپىرىن ئوقۇغان. لاۋشې: "تىلنى ئىجات قىلىش دىگەنلىك ھىچقاچان ئەملىيەتتىن ئايرىلىپ قارىسىغا ئىش كورۇپ، پەقەت ئوزى بىلىدىغان بىر تاغار گەپلەرنى توقۇپ چىقىش بولماستىن، بەلكى ئادەتتىكى سوزلەرنى قايتا - قايتا تاۋلاپ، ئوڭى يېڭى ھايات ۋە يېڭىچە يورۇقلۇققا

ئېرىشتۇرۇش دىمەكتۇر"① دىگەن. دەۋرنىڭ ئىلگىرىلىشى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يازغۇچى، شائىرلار ھامان تېخىمۇ يېڭى، تېخىمۇ خىلمۇ-خىل، تېخىمۇ مول ئەدەبىي تىلنى ئىجات قىلىپ، يېڭى دەۋر تۇرمۇشىنى ۋە ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۇرۇشى لازىم.

ئومۇمەن، يۇقۇرقىلار ئەدەبىي تىلنىڭ ئادەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىكلەر مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئوزئارا بىر بىرىگە ئورگانىك ھالدا بىرلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. شۇنداقلا، ئەدەبىي تىلنىڭ يۇقۇرقى ئالاھىدىلىكلىرى ھەر خىل ژانىردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە ھەر خىل ئىپادىلىنىدۇ. پروزا، شېئىرىيەت ياكى دراما ژانىرىدىكى ئەسەرلەردە قوللىنىلغان ئەدەبىي تىل شۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ ئوز ئالاھىدىلىگىگە ئاساسەن پەرقلىق بولىدۇ. چۇنكى پروزا ئەسەرلىرىنىڭ تىلىنى شېئىرىي ئەسەرلەردە ئوز پېتىچە قوللانغىلى بولمايدۇ. دراما ئەسەرلىرىگىمۇ رومانلاردىكى ئۇزۇندىن-ئۇزۇنغا سوزۇلغان تەسۋىر ۋە مونولوگلارنى كىرگۈزگىلى بولمايدۇ.

ھەرقايسى مىللەت يازغۇچىلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلنى ئىشلىتىش جەھەتتىكى ئۇسۇلىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. چۇنكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىي تىللىرا نۇرغۇنلىغان ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بولغاندىن تاشقىرى، ھەرقايسى مىللەت يازغۇچىلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلنى ئوز مەقسەتلىرى ئۈچۈن قوللىنىشىدا مىللى ئەنئەنىلىك ئۇسلۇبىمۇ بار.

يۇقۇرقىلاردىن تاشقىرى يازغۇچىلار ئوز ئەسەرلىرىدە تارىخىي ئالاھىدىلىك بىلەن بىرلىك ئالاھىدىلىكنى ۋە پېرسۇناژلار تىللىرىدىكى ئىندىۋىدۇئاللىقنى ئىپادىلەش مەقسىدىدە، بەزى ئىستىمالدىن قېپقالغان قەدىمقى سوزلەرنى ياكى يېرلىك شۇبلەرنى، ئايرىم ماقال-تەمسىللەرنى ئىشلىتىشىمۇ مۇمكىن، لېكىن قەدىمقى سوزلەرنى ياكى يېرلىك شۇبلەرنى قوللانغاندا، ئەسەرنىڭ ئومۇمىگە تەسىر يېتىشىدىن قەتئىي ساقلىنىشقا تىرىشىدۇ. شۇڭا ئۇلارنى قالايمىقان قوللىنىۋېرىشكە بولمايدۇ، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تىلىغا ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە قوللىنىلىدىغان ئەدەبىي تىل ئوبرازلىق، ئېنىق-ئىخچام، ھېسسىياتلىق ھەم ئاھاڭدار-مۇزىكىلىق بولۇشتەك توت تۈرلۈك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

2-§. ئاپتور تىلى ۋە پېرسۇناژ تىلى

ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىلى ئومۇمەن ئىككىگە بولۇنىدۇ. بىرى ئاپتور تىلى، بۇ بايانچى تىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ؛ يەنە بىرى پېرسۇناژ تىلىدۇر. پروزا ئەسەرلەردە، ئومۇمەن، ئاپتور تىلى بىلەن پېرسۇناژ تىلى ئوزئارا بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاپتور تىلى يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ، پېرسۇناژ تىلى بولسا ئاپتور تىلىغا بېقىنىدۇ.

1. ئاپتور تىلى

ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئاپتورنىڭ ۋەقەلەرنى بايان قىلىش، پېرسۇناژلارنى سۈرەتلەش،

① «دراما تىلى»، «ھەزىللەر توپلىمى» بارچە گۈللەر ئەدەبىيات-سەنئەت نەشرىياتى، 1963-يىل، خەنزۇچە نەشرى 77-بەت.

مەنزىرىلەرنى تەسۋىرلەش ۋە ئىچكى ھىسسىياتنى ئىزھار قىلىشتا ئىشلەتكەن تىلى ئادەتتە ئاپتور تىلى دېيىلىدۇ.

ئاپتور تىلى ئاساسەن رومان، ھىكايە، داستان ۋە ئوچېرىك قاتارلىق ئېپىك ئەسەرلەردە گەۋدىلىكرەك بولىدۇ، بۇنداق ئەسەرلەردە ئاپتور تىلى ۋەقەلەرنى، پېرسۇناژلارنى ۋە مەنزىرىلەرنى تەسۋىرلىگەندىن تاشقىرى، يازغۇچىلارنىڭ پېرسۇناژلارغا ھەم ۋەقەلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسى، باھاسى، مۇھەببەت - نەپرىتى قاتارلىقلارنمۇ ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا كىتابخانلار ئېپىك ئەسەرلەرنى ئوقۇغاندا، ئۇ ئەسەرلەردە سۈرەتلەنگەن خىلمۇ - خىل ۋەقەلەر، پېرسۇناژلار، مەنزىرىلەر بىلەن ئۇچرىشىپلا قالماستىن، بەلكى ئەنە شۇ ۋەقەلەرنى، پېرسۇناژلارنى ۋە مەنزىرىلەرنى بايان قىلغۇچى ئاپتور بىلەنمۇ ئۇچرىشىدۇ. بايان قىلغۇچىمۇ مۇئەييەن ئىندىۋىدۇئال خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان تىل ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ. چۈنكى ھەرقايسى يازغۇچىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانىدا تىل ئىشلىتىشى ئۆزلىرىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. لۇشۈن ئەپەندىنىڭ «بەخت تىلەش» ناملىق ھىكايىسىنىڭ ئاخىرىدىكى بىر ئابزاس ئاپتور تىلىنى كورۇپ ئوتەيلى:

"مەن يېقىن ئەتراپتا ئېتىلىۋاتقان پوجاڭزىلارنىڭ ئاۋازى بىلەن خىيالدىن ئۇزەمنى يۇلۇۋالدىم. قارىسام پۈرچاقتەك - پۇرچاقتەك سېرىق ئۇچقۇنلار كوتىرىلەتتى، كەينىدىنلا پاك - پۈك قىلىپ پوجاڭزىلار ئېتىلاتتى. لۇسى تاغىنىڭ ئۈي ئىچى «بەخت تىلەۋېتىپتۇ»، ۋاقتىنكىمۇ خېلى بولۇپ قالغانلىغىنى پەملىدىم. يىراقلاردا چاراس - چۈرۈس قىلىپ ئېتىلىۋاتقان پوجاڭزا ئاۋازى غۇۋا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇ، خۇددى ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك گۈلدۈرلەپ لەپىلدەپ چۇشۇۋاتقان قار بىلەن كەنتنى بىر ئالغان ئىدى. مەن بۇ ئاۋازلار ئىچىدە بىرئاز ئېچىلىپ - يېيىلىپ قالدىم، ئەتىگەندىن تارتىپ تا ھازىرغىچە داۋام قىلغان گۇمانلىق خىياللار «بەخت تىلەش» گۈلدۈر - تاراقلىرىدا مىڭەمدىن تامام ئۇچۇپ كەتتى. مەن ئاسماندىكى ئەرۋاھلار بۇ خەير - سەدىقىلەر ۋە لەززەتلىك ھىدلار بىلەن مەس بولۇپ، ئاسماندا سەيلە قىلىپ يۈرمەكتە ۋە لۇجىن ئاھالىسىگە چەكسىز بەخت ئىنئام قىلىش ئۈچۈن تەييارلانماقتا، دەپ ئويلىدىم."

بۇ پارچىدا بىر تەرەپتىن "بەخت تىلەش" ۋاقتىدىكى قىزغىن مەنزىرە تەسۋىرلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئاپتورنىڭ بۇ كەيپىيات ئىچىدىكى ھىس - تۇيغۇسى چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئاپتورنىڭ "بەخت تىلەۋاتقان" كىشىلەرنىڭ كۈلكىلىك خام خىياللىرىنى كۈچلۈك مەسخىرە قىلغانلىغىنى روشەن كورگىلى بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئاپتور تىلىنى مۇھاكىمە قىلىش بىر تەرەپتىن پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ۋە باش تېمىنىڭ تۇپكى نىگىزىنى چۈشىنىۋېلىشىمىزغا ياردەم بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن يازغۇچىنىڭ ئۇزى تەسۋىرلىگەن پېرسۇناژ، ۋەقەلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسى ۋە ئۇنىڭغا بەرگەن باھاسىنى ھەم ئاپتورنىڭ لېرىكىسىنى چۈشىنىۋېلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەسەرگە تۇغرا باھا بەرگىلى بولىدۇ. ئاپتور تىلى پەقەت پېرسۇناژ، شارائىت، ۋەقەلىك قاتارلىقلار ئۈستىدە بايان قىلىش رولىنى ئوتەپلا قالماستىن، بەلكى ئەسەردىكى پېرسۇناژلار خاراكتېرىنىڭ يېتىلىشى، ۋەقەلىكلەرنىڭ راۋاجلىنىشى، شارائىت كەيپىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئاپتورنىڭ مۇھاكىمىسى ۋە لېرىكىسىنى ئوخشاش بولمىغان خاراكتېردىكى پېرسۇناژلار تىلى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، بىر پۈتۈن گەۋدە ھاسىل قىلىپ، مول، مۇرەككەپ ھەمدە بىرلىككە كەلگەن تۇرمۇش كارتىنىسىنى

بارلىققا كەلتۈرۈش رولىنىمۇ ئويناپىدۇ.

ئاپتور تەلىنىڭ ئىپادىلىنىش ئۇسۇللىرى ئاساسەن بىرىنچى شەخس تىلى بىلەن بايان قىلىش ھەم ئۇچىنچى شەخس تىلى بىلەن بايان قىلىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ.

بىرىنچى شەخس تىلى بىلەن يېزىلغان ئەسەرلەردە بايان قىلغۇچى (ئاپتور) شۇ ئەسەردىكى پېرسۇناژ سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئەسەردىكى باشقا پېرسۇناژلار بىلەن خىلمۇ-خىل ئالاقىدە بولىدۇ، باشقا پېرسۇناژلارنىڭ تىلى ئۇنىڭ تىلى ئارقىلىق بىر بىرىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن، لۇشۈن ئەپەندىنىڭ «يۇرتۇم» ناملىق ھېكايىسى ئەنە شۇنداق يېزىلغان. بەزى ئاپتورلار بايان قىلغۇچىنىڭ تىلىنى ئەسەردىكى باش قەھرىمانغا ئوتكۈزۈپ بېرىپ، ئۇزى بىۋاستە مەيدانغا چىقمايدۇ. لۇشۈن ئەپەندىنىڭ «سەۋدايى خاتىرىسى» دېگەن ھېكايىسى بۇنىڭغا تولۇق مىسال بولىدۇ.

ئۇچىنچى شەخس تىلى بىلەن يېزىلغان ئەسەرلەردە، ئاپتور پەقەت ئۇچىنچى شەخس سۈپىتىدە تۇرۇپ ھېكايە ۋەقەلىگىنى بايان قىلىدۇ، پېرسۇناژلار خاراكتېرىنى سۈرەتلەيدۇ، مۇھىت ۋە مەنزىرىلەرنى تەسۋىرلەيدۇ. ئۇچىنچى شەخس تىلى بىلەن بايان قىلىش ئۇسۇلى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ناھايىتى كوپ قوللىنىلىدۇ. مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى مانا مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن يېزىلغان. مەسىلەن، ساۋشۈبچىننىڭ «قىزىل راۋاقتىكى چۈش»، شى نەيمەننىڭ «سۇ بويىدا»، گوركىينىڭ «ئانا»، ئوستروۋىسكىينىڭ «پولات قانداق تاۋلاندى»، ياڭ مۇنىڭ «ياشلىق ناخشىسى»، قەييۇم تۇردىنىڭ «كۆرەشچان يىللار» قاتارلىق رومانلىرى ئۇچىنچى شەخس تىلىدا يېزىلغان. مۇنداق ئەسەرلەردە ئاپتورنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلىمۇ ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ، بەزى ھاللاردا پېرسۇناژ تىلىمۇ بايان قىلىش رولىنى ئويناپىدۇ، بەزىدە بۇ ئىككىسى بىرلىشىپ كېتىدۇ. بۇنىڭغا مىسال ئۇچۇن ئالجىرىيە يازغۇچىسى ساھىپ جامالنىڭ «ئامىنە» ناملىق ھېكايىسىدىن توۋەندىكى ئابزاسنى كورۇپ ئوتەيلى:

"—... ۋايجان توختىتىڭلار! مۇ، بۇ گەپنىڭ ئوز ئاغزىدىن قانداق چىقىپ كەتكەنلىگىنە ئىشەنمەي قالدى، لېكىن بىردەمنىڭ ئىچىدىلا نىمىنىدۇ بىر نەرسىنى ئويلاپ، يەنە دۇاملاشتۇردى:

— قانداق قىلىمەن دېسەڭ شۇنداق قىلىش، ئەمما خام خىيال قىلىشمىغىنكى، بۇنىڭ بىلەن مېنىڭدىن ھېچنىمە چىقىرىشالمايسەن، ئالجىرىيە ئۇچۇن جېنىم پىدا!"

مانا بۇ پارچىدا ئاپتور تىلى بىلەن پېرسۇناژ تىلى بىرلىشىپ، بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن.

بەزى يازغۇچىلار ئوزى تەسۋىرلىمەكچى بولغان ۋەقەلىكنى ئەسەردىكى مەلۇم پېرسۇناژنىڭ كۆندىلىك خاتىرە دەپتىرى نامىدىن بايان قىلىدۇ. مەسىلەن، غوپۇر غۇلام-نىڭ «تىرىلگەن مۇردا» ناملىق ھېكايىسى شۇ ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى ھورۇن مولا مەھەممەتجاننىڭ كۆندىلىك خاتىرىسى سۈپىتىدە بايان قىلىنغان.

يەنە بەزى يازغۇچىلار ئوزى ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغان مۇددىانى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ئالماشتۇرۇلغان سالام خەت شەكلىدە بايان قىلىپ ئوتتۇرىغا قويىدىغان ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت.

ئومۇمەن، ئاپتور تىلى، مەيلى بىرىنچى شەخس تەرەپتىن بېرىلسۇن، مەيلى ئۇچىنچى

شەخس تەرەپتىن بايان قىلىنسۇن، ئۇلارنىڭ ھەمىسى ئەسەردىكى ۋەقەلىكنى بايان قىلىش—پېرسۇناژلار ئوبرازلىرىنى سۆزەتلەش، مەنزىرىلەرنى تەسۋىرلەش ۋە ئىچكى ھىسسىياتنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

2. پېرسۇناژ تىلى

ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىلى گەرچە پېرسۇناژلار خاراكتېرىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن مۇرەككەپ ۋە خىلمۇ-خىل بولسىمۇ، لېكىن ئۇ چېچىلاڭغۇ، قالايمىقان تاللارنىڭ دۇڭسى بولماستىن، بەلكى ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى ۋە ئاپتورنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى تەسۋىرلەشتە تۇتقان ئىزچىل پوزىتسىيەسىنى دەۋر قىلىغان ھالدا قوراشتۇرۇلغان بىر پۈتۈن بەدىئى گەۋدە بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

پېرسۇناژ تىلى — ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى، جۈملىدىن پروزا ئەسەرلىرى، سەھنە ئەسەرلىرى ۋە داستانلاردىكى پېرسۇناژلارنىڭ دىيالوگ ۋە مونولوگلىرىدىن ئىبارەت. ئۇ، پېرسۇناژلارنىڭ ئىندىۋىدۇئال خاراكتېرىنى ئىچىپ بېرىشنىڭ مۇھىم ۋاستىلىرىدىن بىرى. يازغۇچىلار پېرسۇناژلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان تۇرمۇش شارائىتى، سەرگۈزەشتىلىرى، ئورۇن-ئادىتى ۋە ئىدىيىۋى خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنى ئۆزلىرىگە خاس تىلدا سۆزلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئىندىۋىدۇئال خاراكتېرلىرىنى ئىپادىلەشكە تىرىشىدۇ. بۇ جەھەتتە پېرسۇناژ تىلى ئالاھىدە رول ئويناپىدۇ.

مەلۇمكى، تىل كىشىلەرنىڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى. لېكىن ئادەملەرنىڭ بۇنى ئىگەللەش ۋە ئەمەلدە ئىشلىتىش دەرىجىسى ۋە ئۇسۇلى ئوخشاش بولمايدۇ. ئادەتتە ئەمىلىي تۇرمۇشتىمۇ بەزىلەر سۆزمەن كىلىدۇ، بەزىلەر ئاز گەپ قىلىدۇ، بەزىلەر مەسىلىنى توپ-توغرا ئوتتۇرىغا قويۇشنى ياخشى كورسە، يەنە بەزىلەر دارىتمىلاپ، ئەگىتىپ گەپ قىلىشقا ئادەتلەنگەن بولىدۇ. ئومۇمەن كىشىلەرنىڭ سۆزلەش ئالاھىدىلىگى بىر بىرىگە ئوخشمايدۇ. مانا بۇ ئەھۋال، ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى پېرسۇناژلار تىلىنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىغىنى بەلگىلىگەن. پېرسۇناژلار تىلى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى ئورنى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، كەسپى، ئادىتى ۋە سەرگۈزەشتىلىرى قاتارلىقلارنى روشەن ئىپادە قىلالايدىغان بولۇشى لازىم. ئەگەر ئەدەبىي ئەسەردىكى پېرسۇناژلار تىلى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەپ بېرەلمىسە، ئۇنداق ئەسەر چىن ۋە ھەقىقى بولمايدۇ. ئۇ كىتابخانلاردا كۆچلۈك تەسىرات قوزغىيالمايدۇ. شۇڭا پېرسۇناژ تىلىنىڭ ئالدىنقى شەرتى-لىرىدىن بىرى — پېرسۇناژلارنىڭ ئىندىۋىدۇئال خاراكتېرىنى كورسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

روسىيىنىڭ ئاتاقلىق ھىكايە يازغۇچىسى چېخوپنىڭ «ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى» ناملىق ھىكايىسىدىكى ئىپولىت ئىپولىتچىنىڭ كىشىلەرگە ئالىلقاچان ياد بولۇپ كەتكەن دېگەن ھامان قىشقا ئوخشمايدۇ، قىشتا ئوچاقنا ئوت ياقىسەن. بىراق يازدا ئوچاقنا ئوت ياقمىساڭمۇ يەنىلا ئىسسىق بولىۋېرىدۇ.»، "خوتۇنى بار كىشىنى بويتاق دېيىشكە بولمايدۇ، ئۇ يېڭى تۇرمۇشنى باشلايدۇ." دېگەندەك، سۆزلەرنى تەكرار سۆزلەشنى ياخشى كورۈشتەك بىر خىل ئادىتى بار.

بۇ ئۇزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە بولغان پېرسۇناژ تىلى، پېرسۇناژنىڭ تۇتـ رۇقسىزلىغىنى ۋە چاكىنىلىغىنى ھەقىقى تۇردە ئىپادىلەپ بەرگەن. دىمەك پېرسۇناژ تىلىنىڭ خاسلىغى (ئىندىۋىدۇئاللىغى) پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتىرىنى ئېچىپ بېرىشتە مۇھىم ئەھمىـ يەتكە ئىگە.

«قىزىل راۋاقتىكى چۇش» ناملىق رومانىنىڭ 3 ـ بابىدا لىن دەيىيۇي جيا خانىدانىغا يېڭىدىن كەلگەندە ۋاڭ شىفېڭنىڭ ئۇنىڭ بىلەن كورۇشكەن ئەھۋالى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

"ۋاڭ شىفېڭ دەيىيۇينىڭ قولىنى تۇتۇپ، باشتىن ـ ئاياق تىكىلىپ سەپ سالدى ـ دە، ئۇنى جيا ئانىنىڭ يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپ:

ـــ ئالەمدە مۇنداقمۇ ھوسنى كېلىشكەن ئادەم بولىدىكەن ـ ھە؟ بۇگۇنلا ئۇچرىتىۋا ـ تىمەن! ئۇنىڭ پۇتۇن تۇرقى ـ سىياقى بۇزرۇكۋار ئانىمىزنىڭ باشقا جەمەتتىن بولغان قىز نەۋرىلىرىگە ئەمەس، قان قېرىنداش قىز نەۋرىلىرىگىلا ئوخشايدىكەن، بۇزرۇكۋار ئانىمىزنىڭ بۇ خېنىمنى ئېغىزدىن چۇشۇرمەي دائىم ئەسلەپ تۇرۇشى بىكار ئەمەسكەن! سىڭلىمىزنىڭ بەختسىزلىگىگە ئېچىنىمەن، نىمىشقىمۇ ھامماچام شۇنچە بالدۇر ئالەمدىن ئوتۇپ كەتكەندۇ، ـــ دىدى ـ دە، ياغلىغى بىلەن كوزلىرىنى ئېرتتى.

ـــ ئەمدىلا تەسكىن تېپىۋىدىم، سەن كوڭلۇمنى يەنە بۇزماقچىمۇ؟ ـــ دىدى جيا ئانا كۇلۇپ تۇرۇپ، ـــ سىڭلىڭ ئۇزۇن سەپەردىن ئەمدى كەلدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ئاغرىقـ چان، ئاران تەسەللى بەردۇق، قوي بۇنداق گەپلەرنى.

ـــ راست دەيلا! ـــ دىدى ۋاڭ شىفېڭ يىغىنى دەررۇ كۇلكىگە ئايلاندۇرۇپ، ـــ سىڭلىمىزنى كورۇشۇم بىلەنلا پۇتۇن ئوي ـ پىكرىم مۇشۇنىڭ بىلەن بولۇپ كېتىپتۇ، بىر تۇرۇپ خوشال بولغۇم، بىر تۇرۇپ يىغلىغۇم كەلدى. بۇزرۇكۋار ئانىمىزنىڭ كوڭلىگە مالاللىق سېلىپ قويۇشۇمنى ئويلىماپتىمەن، مېنى دەررە ئاستىغا ئېلىپ راسا جاجامنى بەرسە بولىدۇ."

ۋاڭ شىفېڭنىڭ يۇقۇرقى سوزلىرى ئۇنىڭ ساختىپەزلىگىنى ۋە ياخشىچاق بولۇش خۇسۇسىيىتىنى تولۇق ئېچىپ بېرىدۇ.

ياخشى يېزىلغان پېرسۇناژ تىلى پېرسۇناژلارنىڭ مىجەز ـ خۇلقىنى، خاراكتىرىنى ئىپادىلەپلا قالماستىن، بەلكى كىتاپخانلارغا ئۇلارنىڭ ئاۋازىنىمۇ ئاڭلاۋاتقاندەك، ئۇنىڭ ھەركەتلىرىنى كورۇۋاتقاندەك، چىراي ـ شەكلى بىلەنمۇ تونۇشتەك ھىس قىلدۇرىدۇ. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، پېرسۇناژلارنىڭ تىلى ئۇلارنىڭ مەدىنىيەت سەۋىيىسى، تۇرمۇش ئادىتى ۋە روھىي ھالىتىگە، ئومۇمەن ئۇلارنىڭ خاراكتىرىغا ماس كېلىشى كېرەك.

لۇشۇن ئەپەندى: "كىتاپخانلار «سۇ بويىدا»، «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» رومانلىرىـ نىڭ بەزى جايلىرىنى ئوقۇغاندا، پېرسۇناژلارنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ، شۇ پېرسۇناژلارنى كوز ئالدىغا كەلتۇرەلەيدۇ"① دىگەن ئىدى.

ئەدىبىي ئەسەردىكى پېرسۇناژ تىلى تۇرمۇشتىكى بەزى شەخسلەر تىلىنىڭ خاتىرىسى ئەمەس، بەلكى يازغۇچى پېرسۇناژلار خاراكتىرىنىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن تاللاش ۋە تاۋـ لاپ ـ پىششىقلاش ئارقىلىق ئەسەرگە كىرگۇزگەن ئالاھىدە تىل ھىساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن پېرسۇناژ تىلى روشەن ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ئورتاقلىق

① «كىتاپ ئوقۇشتىن پارچە خاتىرىلەر»، «لۇشۇن ئەسەرلىرى»، 5 ـ توم خەنزۇچە نەشرى، 429 ـ بەت.

ئالاھىدىلىگىمۇ ئىگە بولىدۇ.

پېرسۇناژ تىلى پەقەت ئىندىۋىدۇئاللىق بىلەن ئورتاقلىق بىرلەشتۇرۇلگەن خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتىرىنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىدۇ ۋە پېرسۇناژلارنىڭ ئورتاق ماھىيىتىنى ئۇلارنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىغى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئاپتور تىلى بىلەن پېرسۇناژ تىلى كونكىرىت ئەدىبىي ئەسەرلەردە بىر بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. لېكىن ئاپتور تىلى يېتەكچى ۋە ھەل قىلغۇچ ئورۇندا تۇرىدۇ. پېرسۇناژ تىلى كوپ ھاللاردا ئاپتور تىلىنىڭ تەسىرىگە ۋە چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئوخشاش بولمىغان ژانىردىكى ئەسەرلەردە ئىككىسىنىڭ تۇتقان سالمىغى ئوخشاش بولمايدۇ، مەلۇم بىر كونكىرىت ئەسەردىمۇ ئۇلار ئوخشاش ئورۇندا بولماستىن، مۇرەككەپ ھالدا بىر بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ.

3 - §. تىل ئۇگىنىش ۋە تىلنى بېيىتىش

1. تىل ئۇگىنىشنىڭ مۇھىملىغى

ئەدىبىيات تىل سەنئىتى بولۇپ، يازغۇچى، شائىرلار تىل سەنئەتكارلىرىدۇر. تىل ئۇگىنىش ۋە ئۇنى بېيىتىش، تىل سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يازغۇچى، شائىرلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۇنكى تىل ئەدىبىي ئىجادىيەت مەسىلىسىدىكى ئاساسىي ماھارەت ھىساپلىنىدۇ. يولداش گومورو: "ئەدىبىيات — تىل سەنئىتىدۇر. شۇڭا تىل زورۇرى قورال. سەن ئومۇمەن تىلنى تاللاش، باشقۇرۇش، يارىتىشتا خۇددى ھەيكەلتاراشنىڭ قولىدىكى يۇمشاق لايغا، رەسسامنىڭ قولىدىكى بوياققا ئوخشاش تىلنى ئەركىن ھالدا بىرتەرەپ قىلالىساڭ، ئاندىن مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلەيسەن"① دىگەن ئىدى.

تىلنى تاللاش، باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىشكە ماھىر بولۇشنىڭ بىردىن - بىر يولى — جاپاغا چىداپ ئۇگىنىش ۋە تىرىشىپ مەشق قىلىشتىن ئىبارەت. جۇڭگونىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ مەشھۇر يازغۇچىلىرى تىلنى تاۋلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن ۋە جاپالىق ئەمگەكلەرنى سىڭدۇرگەن ئىدى. جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتكەن ئاتاقلىق شائىرى دۇفۇ: "مەن ياخشى جۇملە ئۇچۇن قاتتىق بېرىلىمەن، سوزۇم كىشىلەرنى تەسىرلەندۇرەلمىسە ئارام تاپالمايمەن" ② دىگەن ئىدى.

ئاخىرقى تاڭ دەۋرىدە ئوتكەن شائىر لۇيەنسۇن: "بىر سوزنى ئاھاڭغا چۇشۇرۇش ئۇچۇن، قانچە تال بۇرۇتۇمنىڭ يۇلۇنۇپ كەتكەنلىگىنى سەزمەيتتىم"③ دىگەن.

رۇس يازغۇچىسى گوگول: "ھەرقانداق بىر جۇملىنى ئىنچىكىلەپ مۇھاكىمە قىلاتتىم ۋە ئۇزۇن مۇددەت ئويلىناتتىم" ④ دەيدۇ.

① «شېىر ۋە ئەدىبىيات - سەنئەتنى قانداق تەتقىق قىلىش كېرەك»، «گومورو ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 13 - توم، 132 - بەت.

② «ئەدىبىيات نەزىرىيىسىنىڭ ئوچىرىكلىرى»، 2 - قىسىم ئۇيغۇرچە نەشرى، 284 - بەت.

③ ④ «ئەدىبىيات نەزىرىيىسىنىڭ ئوچىرىكلىرى»، 2 - قىسىم ئۇيغۇرچە نەشرى، كونا يېزىق 284 —، 285 - بەتلەر.

ئا. فادىيېپ لېپ تولستوينىڭ سوز ماھارىتى ئۈستىدە توختىلىپ: "ئوتمۇشتىكى سەنئەتچىلەرنىڭ ئوزىگە قاتتىق تەلەپ قويغانلىغىنى، تولستوي مۇزىيخانىسىدا ساقلانغان لېپ تولستوينىڭ ئارگىنال ئارخىپلىرىدىن ئوچۇق كورۈۋالغىلى بولىدۇ. «تىرىلىش» نىڭ كۇپىيىسىنى ۋاراقلاپ كورسەكمۇ، تەبىي ھالدا ھورمەت تۇيغۇسى بولماي قالمايدۇ. بىرىنچى كۇپىيە، ئىككىنچى كۇپىيە، ئۈچىنچى كۇپىيە، توتىنچى كۇپىيە... تولستوي بەزى ئەسەرلىرىدە ئون بەش، ھەتتا يىگىرمە كۇپىيە قالدۇرغان. ئالىملار تولستوينىڭ بىر ماقالەسىنىڭ توقسان نەچچە كۇپىيىسىنى كورگەن"① دىگەن ئىدى.

يازغۇچىلار ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تىلىغا نىسبەتەن ئۈچۈن مۇنداق كوپ كۈچ سەرپ قىلىدۇ؟ چۈنكى تىلنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ. يازغۇچى چەكسىز سوز دېڭىزىدىن مۇۋاپىق سوز - ئىبارىلەرنى تاللاپ، جايىدا ئىشلەتكەندىلا، ئاندىن ئوزىنىڭ مۇددىاسى، ئىدىيىسى ۋە ھىس - تۇيغۇسىنى توغرا ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ.

2. تىلنى ئۆگىنىش ۋە بېيىتىش

تىلنى ئۆگىنىش ۋە بېيىتىش ــ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، چۈنكى تىل ئەدەبىياتنىڭ ئوبيېكتىپ رىيالليقنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى بىردىن - بىر ۋاستىسى ھەم ئەدەبىياتنى باشقا سەنئەتلەردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئاساسىي ئالاھىدىلىك. يازغۇچى مۇۋاپىق سوزلەرنى تاللاپ، ئوڭۇشلۇق توغرا ئىشلىتىپ، ئەسەرنىڭ كىتاپخانىلارغا بېرىدىغان ئوزۇمىنى ئاشوزۇش ئۈچۈن جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭ: "تىل خالىغانلا چاغدا ياخشى ئۆگىنىۋالغىلى بولىدىغان نەرسە ئەمەس، بۇنىڭ ئۈچۈن مۇشەققەتلىك ئەمگەك سەرپ قىلىماي بولمايدۇ"② دىگەن ئىدى.

ئۇنداق بولسا تىلنى قانداق ئۆگىنىش ۋە بېيىتىش كېرەك؟ بۇ ھەقتە يولداش ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دىگەن ئىدى: تىلىمىزنى جانلىق، جۇشقۇن قىلىش ئۈچۈن، "بىرىنچى، خەلق ئاممىسىدىن تىل ئۆگىنىش لازىم"، "ئىككىنچى، چەتئەل تىللىرىدىن ئوزىمىزگە ئېھتىياجلىق تەركىپلەرنى قوبۇل قىلىشىمىز كېرەك"، "ئۈچىنچى، بىز يەنە قەدىمقى كىشىلەرنىڭ تىلىدىكى ھاياتي كۈچكە ئىگە نەرسىلەرنى ئۆگىنىشىمىز لازىم."③ مانا بۇ ئۈچ نۇقتا ئەدەبىي تىلنى تېخىمۇ بېيىتىش ۋە پىششىقلاشنىڭ ئاساسىي يولى.

1) تىلنى خەلقتىن ئۆگىنىش

مەلۇمكى، ھەرقايسى مىللەتنىڭ ئەدەبىي تىلى، ئومۇمەن شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئاغزاكى تىلىنى ئوزىگە مەنبە قىلىدۇ. ئەدەبىي تىل خەلقنىڭ ئاغزاكى تىلىدىن ئايرىلمايدۇ. ھەرقايسى مىللەت خەلقنىڭ ئاغزاكى تىلى بولسا، ئاشۇ مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئوزۇن يىللىق تارىخىي ئەمىلىيتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ تۇرمۇش تەرەققىياتىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ ئۈزلۇكسىز ھالدا راۋاجلانغان ۋە بېيىغان.

① «ئەدەبىيات نەزەريىسىنىڭ ئوچېرىكلىرى»، 2 - قىسىم، ئۇيغۇرچە نەشرى 285 - بەت.

②③ ماۋ زېدۇڭ «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى 83 -، 84 - بەتلەر.

ئەدەبىي تىل ماھىيەتتە تىل سەنئەتكارلىرى تەرىپىدىن تاللانغان ۋە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن خەلق تىلىدۇر. جۈملىگو ۋە چەتئەللەرنىڭ قەدىمدىن ھازىرغىچە ئوتتۇرىغا ئۇلۇغ يازغۇچىلىرىنىڭ ئەدەبىي تىل جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى خەلقنىڭ ئاغزاكى تىلىدىن ئايرىلغان ئەمەس.

ئۇلىمىزنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرىغا مەشھۇر شائىرى بەي جۈيىي ھەقىقەتەن ساقلانغان رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ، يازغان شېئىرلىرىنى كوپ ھاللاردا ئەتراپتىكى مومايلارغا ئوقۇپ بېرىپ، شۇلارنىڭ پىكىرلىرىگە ئاساسەن تۈزىتىدىكەن. شۇڭا ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى مومايلارمۇ چۈشىنەلەيدىكەن.

ماكسىم گوركىي ئۇلۇغ رۇس شائىرى پۇشكىن ھەققىدە سۆزلەپ: پۇشكىن "بىزگە خەلق تىلىدىن قانداق پايدىلىنىش كېرەكلىگىنى تۇنجى قېتىم ئېيتىپ بەردى" دېگەن ئىدى. ئۇ يەنە "پۇشكىن موسكۋا روھانى ئايالليرىنىڭ تىلىغا يۈكسەك باھا بەرگەن ئىدى. ئۇز سۆت ئانىسى ئارىنا رادىونوۋنادىن تىل ئۆگەنگەن ئىدى. نۇتۇق تىلىنىڭ ئاجايىپ ئۇستىسى لىسكوپپو سۆت ئانىسىدىن، سولدات خوتۇندىن تىل ئۆگەنگەن ئىدى ۋە ئومۇمەن ساددا سۆت ئانىلار، ھارۋىكەشلەر، بېلىقچىلار، يېزا ئۇۋچىلىرى، ئېغىر ھايات كەچۈرگۈچى باشقا كىشىلەر ئەدەبىي تىلنىڭ راۋاجلىنىشىغا مۇئەييەن دەرىجىدە تەسىر قىلىدۇ، لېكىن ئەدىپلەر ئاغزاكى تىلنىڭ ئىستىخىيىلىك ئېقىمىدىن ئەڭ ئېنىق، ئوتكۇر ۋە ئەڭ مەنىلىك سۆزلەرنى قەتئىي رەۋىشتە تاللىۋالدى"① دېگەن ئىدى. ماكسىم گوركىي ئۇزمۇ ئىشچى، دېخان، ئۇششاق شەھەر ئاھالىسى قاتارلىق خەلق ئاممىسىدىن تىل ئۆگەنگەن ئىدى. لۇشۇن ئەپەندىمۇ "تىرىك كىشىلەرنىڭ ئېغىزىدىن جانلىق تىللارنى ئېلىپ يېزىشنى" تەشەببۇس قىلغان ئىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يىرىك ئەسەرلەرنى يازغان ھازىرقى زامان يازغۇچىلىرىمۇ خەلقنىڭ ئاغزاكى تىلىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنى پىششىقلاپ ئىشلەش جەھەتتە ئۇچىمەس توھپىلەرنى يارىتىقتا. مەسىلەن، پىشقەدەم يازغۇچىمىز زۇنۇن قادىرنىڭ كوپلىگەن ھېكايە ۋە دىرامىلىرى، قەيۋۇم تۇردىنىڭ «كۆرەشچان يىللار»، زوردۇن سابىرنىڭ «ئاۋرال شامالليرى»، ئابدۇللا تالىپنىڭ «قاينام ئورکىشى» قاتارلىق رومانلار يۇقۇرقى سۆزىمىزنىڭ دەلىلىدۇر.

2) چەتئەل تىلىدىن ئۆگىنىش

ئەدەبىي تىلنى بېيىتىشتا چەتئەل تىلىدىن ئۆگىنىشمۇ خېلى مۇھىم. يولداش ماۋ زېدۇڭ: "چەتئەل تىللىرى تەركىۋىدىكى ئۆزىمىزگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم. بىز چەتئەل سۆزلىرىنى ئۆز پېتىچە كوچۇرۇپ كەلمەي ياكى كەلسە-كەلمەس ئىشلەتمەي، چەتئەل تىللىرىدىكى ياخشى نەرسىلەرنى ۋە خىزمىتىمىزدە ئىشلىتىشكە مۇۋاپىق بولغان نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم"② دېگەن ئىدى.

مەلۇمكى، ھەر بىر مىللەتنىڭ تىلى ياكى بىرەر دولەتنىڭ تىلى كوپ جەھەتلەردە باشقا مىللەتنىڭ ياكى چەتئەل تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، ئۇلار ئۆزئارا كوپلىگەن سۆزلەرنى قوبۇل قىلىشىپ ئۆز تىللىرىنىڭ كەم جايلىرىنى تولۇقلايدۇ. تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ھەرقايسى مىللەت ياكى ھەرقايسى دولەتنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسى ئۇلارنىڭ

① م. گوركىي «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 413-414-بەتلەر.

② ماۋ زېدۇڭ «ئەدەبىيات-سەنئەت توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 84-بەت.

ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىغا تەسىر قىلمايدۇ. مانا بۇ تەسىر ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ قىلىشنىمۇ ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ.

بولۇپمۇ "4 ـ ماي" ھەرىكىتىدىن كېيىن ماركسىزىم ـ لېنىنىزىم كىلاسسىك ئەسەرلىرىنىڭ چەتئەل تىلىلىرىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى، چەت تىلىدىن ئۆگىنىش ئىشلىرىمىزغىمۇ مۇئەييەن تۇرتكىلىك رول ئويناندى.

ئىلمىزنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋرىدىكى تۇرمۇش قىياپىتىنى ياخشى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن چەتئەل تىلىدىن ئۇزىمىزگە ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى ئۆگىنىشىمۇ مەلۇم رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە. لېكىن شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، چەتئەل تىلىدىن ئۆگىنىگەندە، ئۇلارنىڭ گىراماتىكىسىنى ئۇز پېتىچە كوچۇرۇپ كېلىشكە ياكى ئۇلارنى قالايمىقان ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. مۇبادا شۇنداق قىلىنىدىغان بولسا، ئۇز ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ ساپلىقىنى ۋە بەدىئى ئالاھىدىلىگىنى بۇزىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن چەتئەل تىلىنى ئۇز مىللىي تىل ئەنئەنىمىزنىڭ ئالاھىدىلىگى ئاساسىدا پەقەت ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنىلا قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ.

3) قەدىمقى كىشىلەرنىڭ تىلىدىن ئۆگىنىش

قەدىمقى كىشىلەرنىڭ تىلىدىن ئۆگىنىشمۇ ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان تەرەپلىرىدىن بىرى. يۈلداش ماۋ زېدۇڭ: "بىز يەنە قەدىمقى كىشىلەرنىڭ تىلىدىكى ھاياتىي كۈچكە ئىگە نەرسىلەرنى ئۆگىنىشىمىز لازىم. بىز تىرىشىپ تىل ئۆگەنمىگەنلىگىمىز ئۈچۈن قەدىمقى كىشىلەرنىڭ تىلىدىكى نۇرغۇن جانلىق نەرسىلەردىن تولۇق ۋە مۇۋاپىق پايدىلىنالمايلا كېلىۋاتىمىز. ئەلۋەتتە بىز، ئىستىمالدىن قالغان سوزلەر بىلەن قەدىمقى تەمسىلىلەر (دېيەنگۈلار)نى ئىشلىتىشكە قەتئىي قارشى تۇرىمىز، بۇنىسى جەزمەن، لېكىن ياخشى ۋە ھىلىمۇ كېرەكلىكە كېلىدىغان نەرسىلەرنى داۋاملاشتۇرۇشىمىز لازىم"① دەپ كورسەتكەن ئىدى.

بىز بۈگۈنكى تىلىمىزنى بېيىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن قەدىمقى زامانىدىكى تىل سەنئەتكارلىرىنىڭ تىل ئىشلىتىش جەھەتتىكى ماھارەتلىرىنى ۋە ئۇسۇلىنى ئۆگىنىشكە ۋە تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىش ئاساسىدا ئەدەبىي ئىجادىيەتنى گۈللەندۈرگىلى، ئەدەبىياتنىڭ ئىدىيەۋىلىك ۋە بەدىئىلىك جەھەتلەردىكى سۈپىتىنى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائى ئۇنۇمىنى تېخىمۇ يۇقۇرى كوتەرگىلى بولىدۇ.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ئەدەبىي ئەسەر تىلىنىڭ قانداق ئالاھىدىلىكلىرى بار؟ بىرەر كونكرېت ئەدەبىي ئەسەرگە بىرلەشتۈرۈپ سوزلەپ بېرىڭ.

2. زۇنۇن قادىرنىڭ «چىنقىش» ناملىق ھېكايىسىنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىكى ئاپتور تىلى بىلەن پېرسۇناژ تىلىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى مۇلاھىزە قىلىڭ.

3. تىلنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنى بېيىتىشتا قانداق قىلىش كېرەك؟

① ماۋ زېدۇڭ: «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 83 ـ 84 ـ بەتلەر.

توتىنچى باپ. ئەدەبىياتنىڭ ماھىيىتى ۋە رولى

ئەدەبىيات بىرخىل ئىدىئولوگىيە فورمىسى، جەمىيەت ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ ئۈستىقۇرۇلمىلىرىنىڭ بىرى، ئۇ مۇئەييەن جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ ھەم تەرەققى قىلدۇرۇش، ئەدەبىيات ئىقتىسادىي بازىس تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ۋە ئىقتىسادىي بازىسنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، شۇنداقلا يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئىقتىسادىي بازىسقا ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنداق ئەكس تەسىر ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسۇلى ئارقىلىق، يەنى كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتىغا تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق بولىدۇ.

ئۇستقۇرۇلما دائىرىسىدە ئەدەبىياتتىن تاشقىرى يەنە سىياسى، پەلسەپە، ئەخلاق، دىن قاتارلىقلارمۇ بولۇپ، ئۇستقۇرۇلمىغا مەنسۇپ بولغان بۇ ساھەلەر ئوتتۇرىسىدا زىچ باغلىنىش مەۋجۇت. ئەدەبىيات ئىقتىسادىي بازىس ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتا، كوپىنچە سىياسى، قانۇن، ئەخلاق قاتارلىقلارنى ۋاستە قىلىدۇ. بولۇپمۇ ئەدەبىياتنىڭ سىياسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق.

"ئەدەبىيات ــ ئىنسانشۇناسلىق" بولۇپ، ئادەم سىنىپىي جەمىيەتتە مۇئەييەن سىنىپقا مەنسۇپ بولىدۇ؛ شۇنداقلا ئورتاق ئىنسان تەبىئىگىمۇ ئىگە بولىدۇ. شۇڭا ئەدەبىياتنىڭ سىنىپىلىغى مەسىلىسى ۋە ئىنسان تەبىئى مەسىلىسى، ئەدەبىياتنىڭ پارتىيەۋىلىگى مەسىلىسى ۋە خەلقچىللىغى مەسىلىسى، شۇنداقلا ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائى رولى مەسىلىسى قاتارلىقلار ئەدەبىيات نەزىرىيىسىدىكى زور ۋە ھالقىلىق مەسىلىلەر ھىساپلىنىدۇ. بىر بۇ باپتا ئەدەبىياتنىڭ ماھىيىتى ۋە ئىجتىمائى رولىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاشۇ مەسىلىلەر ھەققىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ ئوتىمىز.

1 - §. ئەدەبىياتنىڭ ئۇستقۇرۇلمىلىق خاراكتېرى

1. بازىس ۋە ئۇستقۇرۇلما

خۇددى چوڭ بىر بىنا ئۇل ۋە قەۋەتلەردىن تەشكىل تاپقىنىغا ئوخشاش، بىر پۈتۈن جەمىيەتمۇ ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئۇستقۇرۇلمىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىپ تاپىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ماركس ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ تۈزۈلمىسىنى ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئۇستقۇرۇلمىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا ئايرىيدۇ.

بازىس ۋە ئۇستقۇرۇلما دېگەن نېمە، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟

مەلۇم بىر جەمىيەتنىڭ بەلگىلىك تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن باغلانغان ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى دېگىنىمىز، مەلۇم بىر جەمىيەتتە كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا شەكىللەنگەن ئوزئارا مۇناسىۋەتلەردىن ئىبارەت. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ مەزمۇنى توۋەندىكىدەك كونكرېت ئۇچ تەرەپنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك شەكلى.

(2) بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائى گۇرۇھلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا ئۇتقان ئورنى ۋە ئۇلارنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋەتلىرى.

(3) يۇقۇرىدىكى ئىككى خىل ئەھۋال تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن مەھسۇلاتلارنىڭ تەقسىم قىلىنىش شەكلى.

بۇ ئۇچ تەرەپ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇلار ئوزئارا رول ئوينايدۇ ۋە بىر بىرىگە تەسىر قىلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك بولسا، بۇلار ئىچىدە ئەڭ ئاساسىي ھەل قىلغۇچ تەرەپ بولۇپ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ماھىيىتى ۋە ئالاھىدىلىگىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىزىم جەمىيىتىدە كاپىتالىستلار كان بايلىقلىرى، زاۋۇت، ماشىنا ـ ئۇسكۇنە قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگەللىۋالغان بولۇپ، ئىشچىلار ھېچقانداق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگە ئەمەس، ئۇلار پەقەتلا ئەمگەك كۇچىنى سېتىشقا تايىنىپ تۇرمۇشىنى قامدايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان بۇخىل ئىگىدارچىلىق مۇناسىۋىتى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ كاپىتالىستىك خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن. كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش، ھوكۇمرانلىق قىلىش ۋە ھوكۇمرانلىق قىلىنىش مۇناسىۋىتى بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن، تەقسىمات شەكلىدىمۇ، ئىشچىلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلار كاپىتالىستلار تەرىپىدىن ئىگەللىۋېلىندۇ. ئىشچىلار بولسا، پەقەتلا تۇرمۇشىنى قامداش ئۇچۇن كېتىدىغان ئەڭ توۋەن ئىش ھەققىگىلا ئىگە بولىدۇ.

ئۇستۇقۇرۇلما ئىقتىسادىي بازىس ئۇستىگە قۇرۇلغان سىياسى تۇزۇم، قانۇنىي تۇزۇم ۋە ئۇلارغا مۇۋاپىق كېلىدىغان سىياسى كوز قاراش، قانۇنىي كوز قاراش ۋە دىن، ئەخلاق، پەلسەپە، ئەدەبىيات ـ سەنئەت قاتارلىق ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيىلەردىن ئىبارەت.

ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۇستۇقۇرۇلما ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت دىيالېكتىك مۇناسىۋەت بولۇپ، بۇ توۋەندىكىدەك ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) ئىقتىسادىي بازىس ئۇستۇقۇرۇلمىنى بەلگىلەيدۇ.

(2) ئۇستۇقۇرۇلما ئىقتىسادىي بازىسقا قارىتا ئاكتىپ تەسىر كورسىتىدۇ. ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئۇستۇقۇرۇلمىنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى توۋەندىكىچە چۇشىنىشكە بولىدۇ:

ئىقتىسادىي بازىسنىڭ خاراكتېرى ئۇستۇقۇرۇلمىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، ئىپتىدائى جەمىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئومۇمنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولۇپ، ھەر بىر كىشى ئەمگەككە قاتنىشىپ، مەھسۇلاتلارنى ئورتاق تەڭ تەقسىم قىلغاچقا، كىشىلەر ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ نېمە ئىكەنلىگىنى ئۇقمايتتى، مانا بۇ، ئىپتىدائى جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىگىدۇر. ئۇ، ئۇستۇقۇرۇلمىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىگىنى بەلگىلىگەن. دولەت ھاكىمىيىتى، ئەسكەر، ساقچى، سوت، تۇرمە قاتارلىقلار بولمىغان، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ سەۋىيىسىمۇ ناھايىتى توۋەن، تەپەككۇر قىلىشىمۇ ناھايىتى ئاددى بولغاچقا، تەبىەت دۇنياسىدىكى ھادىسىلەرنى ئىلمىي ئاساستا چۇشەندۇرۇپ بېرەلمىگەن. مانا

بۇ ئىپتىدائى جەمىيەت ئىقتىسادىي بازىسنىڭ خاراكتېرى ئۇستقۇرۇلمىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدىغان ئەھۋال. قوللۇق جەمىيىتىدە بولسا، ئەھۋال باشقىچە بولدى.

ئىقتىسادىي بازىسنىڭ زىددىيىتى ئۇستقۇرۇلما ساھەسىدىكى زىددىيەتنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي بازىستا كاپىتالىست بىلەن پۇرولېتارىياتنىڭ زىددىيىتى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. كاپىتالىست ئەمگەك كۈچلىرىنى سېتىۋېلىپ، قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولىدۇ. پۇرولېتارىيات بولسا، ئەمگەك كۈچىنى سېتىپ ياللىنىدۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدۇ. كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي بازىستىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىشنىڭ زىددىيىتى مۇشۇ جەمىيەتنىڭ ئۇستقۇرۇلمىسىدىكى ئانتاگونىيىلىك زىددىيەتنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن.

ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئۆزگىرىشى ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئۆزگىرىشىنى بەلگىلەيدۇ. يەنى كونا ئىقتىسادىي بازىس يېڭى ئىقتىسادىي بازىسقا ئورۇن بوشتىپ بەرگەندىن كېيىن، كونا ئۇستقۇرۇلمىمۇ مۇقەررەر ھالدا يېڭى ئۇستقۇرۇلمىغا ئۆرۈن بېرىدۇ.

ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئىقتىسادىي بازىسقا قارىتا تەسىر كۆرسىتىدىغانلىغىنى توۋەندىكىچە چۈشىنىشكە بولىدۇ:

ئۇستقۇرۇلما ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى، مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشىغا ياردەم بېرىدۇ. سىنىپىي جەمىيەتتە، ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئىقتىسادىي بازىسقا قارىتا رولى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ھوكۇمران سىنىپلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسى، ئىدېئولوگىيە جەھەتتىكى ھوكۇمرانلىق ئورنىغا تايىنىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ھوكۇمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەيدۇ ۋە راۋاجلاندۇرىدۇ. سىياسى، ئىدېئولوگىيە جەھەتتە ھوكۇمران ئورۇنغا ئىگە بولۇش ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ھوكۇمرانلىق ئورۇننى ئورنىتىش، مۇستەھكەملەش ۋە تەرەققى قىلدۇرۇشنىڭ كاپالىتى.

ئۇستقۇرۇلما ئىقتىسادىي بازىسقا قارىتا، ئاساسەن ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناشتىن باشقا، بەزى ۋاقىتتا يەنە توسقۇنلۇق قىلىش رولىنىمۇ ئويناپىدۇ. ئۇستقۇرۇلما ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن بولۇش ئۈچۈن مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ھەرقانداق بىرخىل يېڭى قۇرۇلغان ئۇستقۇرۇلمىدا ھامان تولۇق مۇكەممەل بولمىغان تەرەپلەر بولىدۇ. ھەرقانداق بىر جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئىقتىسادىي بازىستىكى بۇخىل ئۆزگىرىش ئۇستقۇرۇلما ساھەسىدە دەرھال ئىنكاس قىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس. مانا بۇ، ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ماسلىشالماستىن، بۇلار ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت يۈز بېرىدىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق ماسلىشالماسلىق ئەھۋالى ئىقتىسادىي بازىسنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ماسلاشمىغان تەرەپلىرىنى مۇۋاپىق تۈردە تەڭشەپ ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىغا ئۇيغۇنلاشتۇرغاندىلا، ئۇستقۇرۇلمىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۇستقۇرۇلمىدىن ئىبارەت بۇ بىر جۈپ زىددىيەت ئىچىدە "ئىقتىسادىي بازىس، ئۇمۇمەن، ئاساسىي ۋە ھەل قىلغۇچ رول ئويناپىدۇ."① ئىقتىسادىي بازىسنىڭ خاراكتېرى ئۇستقۇرۇلمىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ، ئوخشاش بولمىغان جەمئى

① «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 510 - بەت.

يەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىقتىسادىي بازىسى بولىدۇ، بۇ ھال ئوخشاش بولمىغان ئۈستـ قۇرۇلمىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ئەكس ئەتتۈرۈلگۈچى بولمىسا، ئەكس ئېتىشمۇ بولمايدۇ. ئىقتىسادىي بازىس بولمىسا، ئۈستقۇرۇلمىنىڭ بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس.

2. ئەدەبىيات ئۈستقۇرۇلمىغا مەنسۇپ

ماركسزىمنىڭ تۈپ پىرىنسىپلىرى بويىچە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى: كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى مەۋجۇدىيىتى ئۇلارنىڭ ئېڭىنى بەلگىلەيدۇ. ئەدەبىيات بىرخىل ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيە بولۇپ، ئۇ سىياسى، پەلسەپە، ئەخلاق، دىنلار بىلەن بىر قاتاردا جەمىيەتنىڭ ئۈستقۇرۇلـ مىسىغا مەنسۇپ. ئۇنىڭ جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى بەلگىلەيدۇ. ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققى قىلىشى ئىقتىسادىي بازىستىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ ھەمدە مۇئەييەن جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى، جەمىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ئىقتىسادىي بازىستىكى ئۆزگىرىش يا ئاستا، يا تېز ھالدا ئۈستقۇرۇلمىدىمۇ ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققى قىلىشى، ئۈستقۇرۇلمىغا مەنسۇپ بولغان ئەدەبىياتنىڭ يا ئاستا، يا تېز ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققى قىلىشىغا سەۋەپ بولىدۇ. مەسىلەن، ئىپتىدائى جەمىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىنتايىن تۆۋەن بولغانلىقتىن، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە سىنىپ ۋە سىنىپىي قارىمۇ - قارشىلىق يوق ئىدى. ئۇچاغدىكى ئەدەبىياتنىڭ ئىنكاس قىلىدىغىنى ئاساسەن ئادەم بىلەن تەبىەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، يەنى ئادەملەرنىڭ ھايات كەچۈرۈش ئۈچۈن ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ، تەبىەتنى بويسۇندۇرۇش كۈرىشى بولدى. كېيىنچە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا، ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە ئۆزگىرىش بولـ دى. ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلار مەيدانغا كەلدى. ئىقتىسادىي بازىستىكى بۇخىل ئۆزگىرىش، ئەدەبىيات - سەنئەتتىمۇ شۇنىڭغا ماس ھالدىكى ئۆزگىرىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن ئوخشاش بولمىغان سىنىپلارنىڭ مەنپەئەتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەدەبىيات بارلىققا كەلدى، يەنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئەدەبىياتى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلارنىڭ ئەدەبىياتى بارلىققا كەلدى. ياۋروپانىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتتە قايتا گۈللىنىش دەۋرى ۋە ئاقارتىش ھەرىكىتى دەۋرىدىكى بۇرژۇئا پەلسەپىسى ۋە ئەدەبىياتى ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، مېھرىۋانلىقنى مەدھىيىلىدى. دىمەك، كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي بازىس بۇرژۇئازىيە پەلسە - پىسى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققى قىلىشىنى بەلگىلىگەن. شۇنداقلا، ھۇنداق پەلسەپىنىڭ ۋە ئەدەبىياتنىڭ سىنىپىي خاراكتېرىنمۇ بەلگىلىگەن.

ئىقتىسادىي بازىس ئۈستقۇرۇلمىنى بەلگىلەيدۇ. لېكىن ئۈستقۇرۇلما شەكىللەنگەن ئېكەن، ئۇ پاسسىپ بولمايدۇ، بەلكى ئىقتىسادىي بازىسقا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسـ لەن، دولەت ھاكىمىيىتى بىرخىل ئۈستقۇرۇلما بولۇپ، ئۇ ئىقتىسادىي بازىسقا نىسبەتەن غايەت زور ئۆرتكىلىك رول ئوينايدۇ. ئەدەبىياتنىڭ دولەت ھاكىمىيىتىدىنمۇ غايەت زور

تۇرتكىلىك رولغا ئىگە بولۇشى مۇمكىن بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي بازىسقا قارىتا ئەكس تەسىرىنى توۋەن مولچەرلەشكە بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئەكس تەسىرىنى توۋەندىكىدەك ئۇچ خىلغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

ئۇ ياكى ئىقتىسادىي بازىسنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ ياكى ئىقتىسادىي بازىسقا نىسبەتەن بۇزۇش ۋە پارچىلاش رولىنى ئويناپدۇ؛ ياكى كونا ئىقتىسادىي بازىسنى بۇزۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېڭى ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە تەرەققى قىلىشىنى ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئىلمىزنىڭ "4 - ماي" ھەرىكىتى دەۋرىدە، يېڭىدىن گۈللەنگەن پۇرولېتارىياتنىڭ سىياسى سەھنىگە چىقىشىغا ئەگىشىپ، پۇرولېتارىيات ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ يېڭى ئەدەبىياتى بارلىققا كەلگەن ئىدى. لۇ شۈن ئەنە شۇ يېڭى پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ ئۆلۈغ ۋەكىلى ئىدى. لۇشۈننىڭ ئەسەرلىرى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق كونا جۇڭگودىكى ھوكۇمران سىنىپلارغا خۇدىدى نەيزە، خەنجەردەك قادىلىپ، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق ئىقتىسادىي بازىسنى بىتچىت قىلىشتا غايەت زور رول ئويناغان ئىدى. يەنە مۇشۇ دەۋردە، فېئودال كونىنى تىرىلدۈرگۈچى ئەدىپلەر، جاھانگىرلىكىنىڭ بەزى دەللال ئەدىپلىرى فېئوداللىق مەدەنىيەتنى ماختاپ، جاھانگىرلىك مەدەنىيىتىنى تەرغىپ قىلىپ، كونا ئىدىيە، كونا مەدەنىيەت، كونا ئەخلاق، كونا تۈزۈملەرنى قوغداش ئارقىلىق چىرىكلىشىپ كەتكەن ئىقتىسادىي بازىسنى قوغداشقا ئۇرۇنۇپ، تارىخنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىشتەك ئەكسىيەتچىل رول ئويناغان ئىدى.

ئۇستقۇرۇلما شەكىللىنىش بىلەنلا نىسبى مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ. مۇنداق نىسبى مۇقىملىق ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئىدىئولوگىيە قىسمىدا مۇنداق ئىكىكى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ: بىر تەرەپتىن، ئىقتىسادىي بازىس ئۆزگەرگەن چاغدا، ئۇستقۇرۇلمىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئىدىئولوگىيە دەرھاللا يوقىلىپ كەتمەستىن، بەلكى مەلۇم مەزگىل داۋاملىشىدۇ ھەمدە يېڭى ئىقتىسادىي بازىس ئاساسىدا شەكىللەنگەن يېڭى ئۇستقۇرۇلمىنىڭ تەنقىت ۋە كۈرەشلىرى ئارقىلىق ئۇنىڭ يوقىلىش جەريانىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىدىئولوگىيىنىڭ ئۆزىگە خاس تارىخىي ۋارىسلىق قىلىنىش تەرىپىمۇ بولىدۇ، پەلسەپىنى ئالساق "ئىنسان تەقسىماتىنىڭ بىر مۇئەييەن ساھەسى بولغان ھەر بىر دەۋرنىڭ پەلسەپىسى ئالدىنقى دەۋردىكى پىكىر پىشۋالار ئۇنىڭغا قالدۇرغان ۋە ئۇ ئاساسلىنىدىغان مۇئەييەن پىكىر قىلىش ماتېرىياللىرىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ."①

ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئىدىئولوگىيە قىسمىغا تەۋە بولغان ئەدەبىياتمۇ بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى ھازىرلىغان بولىدۇ. گەرچە ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئۆزگىرىشى ئەدەبىياتتا مۇقەررەر ھالدا ياكى ئاستا، ياكى تېز ئۆزگىرىش پەيدا قىلسىمۇ، لېكىن كونا بازىسنىڭ يوقالغانلىقى كونا دەۋردىكى ئەدەبىياتنىڭ تەبىئى ھالدا ئۇنىڭغا ئەگىشىپ دەرھال يوقالغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. تارىختىكى مۇنەۋۋەر، ئىلغار، مەلۇم دەرىجىدە ئۆلگە قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەر ھامان كىشىلەر تەرىپىدىن مەدەنىيەت مىراسلىرى سۈپىتىدە ۋارىسلىق قىلىنىپ، يېڭى ئەدەبىياتنى يارىتىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشتا "مۇئەييەن پىكىر قىلىش

① «ئېنگېلىسنىڭ ك. شىمىتكە يازغان خېتى»، «ماركس، ئېنگېلىس، لېنىن، ستالىن، ماۋ زىدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما» (پەلسەپە قىسمى) ئۇيغۇرچە كونا يېزىق نەشرىدە 204 - بەت.

ماتىريياللىرى" قىلىندۇ. ئەكسىيەتچىل چىرىك ئەدەبىياتىمۇ ئەڭ ئاخىرقى قېتىم يوقىلىش-تىن ئىلگىرى، قايتا-قايتا تەنقىت ۋە كۆرەش قىلىنىش ئارقىلىقلا تارىخ سەھنىسىدىن چۈشىدۇ.

قىسقىسى، ئىقتىسادىي بازىس ئۈستىقۇرۇلمىنى بەلگىلەيدۇ. ئۈستىقۇرۇلما ئىقتىسادىي بازىسقا ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. لېكىن، ئاخىرقى ھىساپتا، ئىقتىسادىي بازىس يېتەكچى ۋە ھەل قىلغۇچ رول ئويناپىدۇ، ئۈستىقۇرۇلمىنىڭ بىرى بولغان ئەدەبىياتمۇ مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە بولىدۇ.

يۇقۇرقىدەك ئومۇمى قانۇنىيەتلەردىن باشقا يەنە ئالاھىدە ھادىسىلەرمۇ بار، ماركس 1857-يىلى ماددى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سەنئەت ئىشلەپچىقىرىشى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق مۇناسىۋەت ئۈستىدە توختىلىپ: "سەنئەت توغرىسىدا ھەممىگە ئايانكى، سەنئەتنىڭ مۇئەييەن گۈللەنگەن دەۋرى ھەرگىز جەمئىيەتنىڭ ئومۇمى تەرەققىياتى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولمايدۇ، شۇڭا، جەمئىيەت تەشكىلىنىڭ ئۈستىخىنىسىدەك بولغان ماددى ئاساسنىڭ ئومۇمى تەرەققىياتى بىلەنمۇ ھەرگىز ئوڭ تاناسىپ بولمايدۇ"① دېگەن ئىدى. بۇنىڭ مۇنداق ئىككى مەنىسى بار، بىرى، مەلۇم بىرخىل سەنئەت شەكلىنىڭ غايەت زور مۇۋەپپەقىيىتى پەقەت جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدىلا مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن. جەمئىيەتنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە ئالغا بېسىشىغا ئەگىشىپ، بۇنداق سەنئەت شەكلى شۇ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا مۇناسىپ ھالدا تەرەققى قىلمايلا قالماستىن، ھەتتا توختاپ قېلىشمۇ ياكى بارا-بارا زاۋاللىققا قاراپ يۈزتۇتۇشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، يۇنان ئەپسانىلىرى ئەنە شۇنداق بولدى. چۈنكى "ھەرقانداق ئەپسانىدە تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ يارىتىشى بىلەن تەبىئەت كۈچلىرى بويسۇندۇرۇلىدۇ، تەبىئەت كۈچلىرىگە ھوكۇمرانلىق قىلىندۇ، تەبىئەت كۈچلىرى ئوبرازلاشتۇرۇلىدۇ، شۇڭا، بۇ، تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ئەمىلىيەتتە ھوكۇمرانلىق قىلىنىشىغا ئېگىشىپ، ئەپسانىلەرمۇ يوقىلىدۇ"②. يەنە بىرى، سەنئەتنىڭ گۈللىنىشى جەمئىيەتنىڭ "ماددى ئاساسىنىڭ ئومۇمى تەرەققىياتى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولمايدۇ". يەنى مەلۇم بىر تارىخىي دەۋردە ئىجتىمائى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش بىرقەدەر تەرەققى قىلغان مىللەت، دولەت ۋە جەمئىيەتنىڭ سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى، تەرەققى قىلىشى ۋە ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيىتى ماددى ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىيات سەۋىيىسى بىرقەدەر تۇۋەن بولغان باشقا مىللەت، دولەت ۋە جەمئىيەتنىڭكىدىن يۇقىرى بولۇشى ناتايىن. قەدىمقى ئەپسانىلەرنى، ئېپوسلارنى ياكى شېكسپىرنىڭ دىرامىلىرىنى ھازىرقى زامان ئادەملىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە سېلىشتۇرىدىغان بولساق، ئۇلار ھازىرقى زامان ئادەملىرى يېتىشەلمەيدىغان يۈكسەك مۇۋەپپەقىيەتكە ئىگە بولغان. قەدىمقى ئىلغار يۇنان ئەدەبىياتى بارلىققا كەلگەن ۋاقىتتا، يۇنانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئىنتايىن قالاق ئىدى. 11-ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تازا گۈللەنگەن ئالتۇن دەۋرىنى ئەسلىسەك، ئۇ چاغدا جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى توۋەن ئىدى. دېمەك، ماددى ئىشلەپچىقىرىش تە-

① «سىياسى ئىقتىسات تەنقىدى» گە مۇقەددىمە»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 2-توم، 1-كىتاپ، ئۇيغۇرچە يېڭى يېزىق نەشرى، 193-بەت.

② «سىياسى ئىقتىسات تەنقىدى» گە مۇقەددىمە»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 2-توم، 1-كىتاپ، ئۇيغۇرچە يېڭى يېزىق نەشرى، 194-بەت.

رەققىياتى بىلەن سەنئەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەكشىسىزلىك ھادىسىسى ئەسلىيەتتە مەۋجۇت.

قىسقىسى، ئومۇمى تەرەققىيات يۇزلىنىشىدىن قارىغاندا، ماددى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سەنئەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى تەڭپۇڭ بولىدۇ؛ ئەمما، مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچتا ھەم تەڭپۇڭلۇق ھادىسىسى، ھەم تەڭپۇڭسىزلىق ھادىسىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ مەسىلىنى تەكشۈرگەندە، ئەڭ ئاخىرقى پېتەكلەش رولىنى ئويناپدىغان ئىقتىسادىي ئاساسلىدىن باشقا، يەنە ماددى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر بىرىگە بولغان تەسىرىنى، سىياسىنىڭ تەسىرىنى ۋە ئىدىئولوگىيىنىڭ ئوزىدىكى تارىخىي ۋارىسلىق قىلىنىش قاتارلىق تۈرغۇن ئامىللارنىمۇ يېتەرلىك دەرىجىدە نەزەردە تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ئېنگېلىس 1890 - يىل 27 - ئوكتەبىر كۈنى ك. شىمىتكە يازغان خېتىدە مۇنداق دېگەن ئىدى: "ئىقتىسادىي جەھەتتە قالاق مەملىكەتلەر پەلسەپە جەھەتتە يەنىلا بىرىنچى ئىسكرىپكىنى چالالايدۇ؛ 18 - ئەسىردىكى فرانسىيە ئەنگلىيىگە نىسبەتەن (ئەنگلىيە پەلسەپىسىنى فرانسىيىلىكلەر ئاساس قىلغان ئىدى) شۇنداق دولەت ئىدى. كېيىن گېرمانىيىمۇ ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىگە نىسبەتەن شۇنداق دولەت بولدى. لېكىن مەيلى فرانسىيە ياكى گېرمانىيىدە بولسۇن، شۇ دەۋردىكى ئەدەبىياتنىڭ ئومۇمى يۇزلۈك گۈللىنىشى ئىقتىسادىي يۈكسىلىشنىڭ نەتىجىسى بولغىنىدەك، پەلسەپىنىڭ ئومۇمى يۇزلۈك گۈللىنىشىمۇ ئىقتىسادىي يۈكسىلىشنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ مۇشۇ ساھەلەرگە ئاخىرقى ھىساپتا ھوكۇمرانلىق قىلىش رولىنى ئويناشى، مېنىڭچە، شەك - شۈبھىسىز....."① ئېنگېلىسنىڭ بۇ سوزى ماددى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئوزئارا تەسىرىنى چۈشىنىشىمىزگە زور ياردەم بېرىدۇ.

3. ئەدەبىياتنىڭ پەلسەپە، ئەخلاق ۋە دىن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

جەمىيەت ئۈستقۇرۇلمىلىرىنىڭ بىرى بولغان ئەدەبىيات ئۈستقۇرۇلمىنىڭ باشقا قىسىملىرى بىلەن ئوزئارا مۇناسىۋەتلىك. ئېنگېلىس: "سىياسى، قانۇن، پەلسەپە، دىن، ئەدەبىيات، سەنئەت قاتارلىقلارنىڭ تەرەققىياتى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى ئاساس قىلىدۇ. لېكىن ئۇلار يەنە ئوزئارا تەسىر كۆرسىتىدۇ ھەمدە ئىقتىسادىي بازىسقا تەسىر كۆرسىتىدۇ"② دەيدۇ. ئەدەبىياتنىڭ ماھىيىتى ۋە ئەدەبىيات بىلەن ئىقتىسادىي بازىسنىڭ مۇناسىۋىتىنى تولۇق بىلىش ئۈچۈن، يەنە ئەدەبىياتنىڭ ئۈستقۇرۇلمىنىڭ باشقا قىسىملىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

① «ئېنگېلىسنىڭ ك. شىمىتكە يازغان خېتى»، «ماركس، ئېنگېلىس، لېنىن، ستالىن، ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما» (پەلسەپە قىسمى)، ئۇيغۇرچە كونا يېزىق نەشرى، 202 - بەت.

② «ئېنگېلىسنىڭ ۋ. بورگىئوسقا يازغان خېتى»، «ماركس، ئېنگېلىس، لېنىن، ستالىن، ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما» (پەلسەپە قىسمى)، ئۇيغۇرچە كونا يېزىق نەشرى، 214 - بەت.

ئەدەبىياتنىڭ پەلسەپە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئەدەبىيات بىلەن پەلسەپە دۇنيانى ئوزلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇللىرى ئار-قىلىق بىلىدۇ ۋە چۈشەندۈرىدۇ. لېكىن ئۇلار يەنە بىر بىرىگە تەسىر كورسىتىدۇ. ئەدە-بىي ئىجادىيەت كوپىنچە، مۇئەييەن دەۋر پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، مە-لۇم بىرخىل دۇنيا قاراشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بولىدۇ. مەلۇم بىرخىل ئەدەبىيات - سەنئەت پىكىر ئېقىمىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسىدىكى بەس - مۇنازىرە ۋە كۈرەشلەر، مەلۇم ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ شەكىللىنىشى ھەم يازغۇچى ئەسەرلىرىنىڭ بار-لىققا كېلىشى، بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا مۇئەييەن پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. 17 - ئەسىردە فرانسىيەدە كىلاسسىسىزم ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ سىياسىي جەھەتتە تېخى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنى يېڭىشكە قۇدرەتى يەتمەي، مۇرەسسەلىشىپ يول قويۇشىدەك سەۋەبلەر بولغانلىقىدىن باشقا، پەلسەپە جەھەتتە، دېكارت راتسونالىزىمىنىڭ (ئەقىلچىلىگى) چوڭقۇر تەسىرى كىلاسسىسىزم ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى مۇھىم سەۋەپ بولغان بولۇپ پەلسەپە تەشەببۇسى ھەققەتنىڭ ئولچىمى ئەقىل - ئىدراكنىڭ ئوزىدە، ئەقىل - ئىدراكنى قارىغۇلارچە ئېتىقات قىلىشنىڭ ئورنىغا قويۇش كېرەك دەپ قاراپ، بۇ ئارقىلىق دىنىنىڭ نوپۇزىغا قارشى تۇرغان. كىلاسسىسىزمچى يازغۇچىلار ئىجابى شەخسلەرنى تەسۋىرلىگەندە، ئەقىل - ئىدراك-نى ئەخلاقنىڭ قېلىپى قىلغان. بۇنىڭ بىلەن كىلاسسىسىزملىق ئەدەبىيات ئېقىمى شەكىل-لەنگەن. دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىم بىلەن تارىخىي ماتېرىيالىزملىق دۇنيا قاراش سوتسىيا-لىستىك رىيالىزىم ۋە "ئىككىنى بىرلەشتۈرۈش"تىن ئىبارەت ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇچۇن شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى.

10 - ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم ۋە پەيلاسوپ ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ قاراشلىرى» ناملىق ئەسىرىدە بايان قىلىنغان ئۇلۇغلۇق، غايە-ۋى جەمىيەت قۇرۇش، جاھالەتلىك فېئودالىزىم جەمىيىتىنىڭ ئورنىغا مەرىپەتلىك ۋە پەزىلەتلىك خىيالىي جەمىيەت قۇرۇشتىن ئىبارەت يۇكسەك پەلسەپىۋى كوز قارىشى ۋە غايىسى 11 - ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇتەپەككۇر، ئۇيغۇر شائىرى يۈسۇپ خاس ھاجىپ، 12 - ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇيغۇر شائىرى ئەخمەت يۈگنەكى قاتارلىق ئالىملار، ئەدىپلەرگە ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كورسەتكەن. يۈسۇپ خاس ھاجىپ فارابى شەرھە-لىگەن ئاشۇ مۇپەسسەل كوز قاراشلارنى ئوزىنىڭ مەشھۇر «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدا كۇن تۇغدى پادىشا، ئايتولدى ۋەزىر، ئۇگدۇلمىش ئۇستاز ۋە ئوزغۇرمىش دانىشمەن قاتارلىق توت كونكىرىت ئوبراز ئارقىلىق تېخىمۇ جانلىق ۋە تېخىمۇ كونكىرىت تەسۋىرلىگەن. "يامانلىققا قارشى تۇرۇشتا زورلۇق كۇچ ئىشلەتمەسلىك" بىلەن "ئەخلاقنا ئوز - ئوزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش" مۇھىم مەزمۇن قىلىنغان "تولىستويچىلىق" تولىستويىنىڭ كېيىنكى مەزگىل-لىرىدە ئىجات قىلغان ھەممە ئەسەرلىرىگە دىگۇدەك سىڭگەن. ئەدەبىياتىمۇ ئوز نوۋىتىدە پەلسەپە ئىدىيىلىرىنىڭ تارقىلىشىغا، كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەق-قى قىلىشىغا تەسىر كورسىتىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاپ دەۋ-رىدە نۇرغۇن ياشلار ماكسىم گوركىي، لۇشۈن قاتارلىق ئىنقىلاۋىي يازغۇچىلارنىڭ ئەسەر-

لرنى ئوقۇغاندىن كېيىن، ماركسزملىق ئىدىيىنى قوبۇل قىلىپ، ئاندىن ئىنقىلابقا مايىل بولغان ھەمدە ئاكتىق ھالدا ئىنقىلاپ قىلىش يولىغا ماڭغان.

ئەدەبىياتنىڭ ئەخلاق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئەدەبىيات بىلەن ئەخلاقنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئىجتىمائى جامائەت پىكرى ۋە ئىجتىمائى تەسىر ئارقىلىق كىشىلەرگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، كىشىلەرنى ئوزگەرتىدۇ. لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىمۇ ئوزئارا تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋىتى بولىدۇ. ئەدەبىيات ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئىكەن، ئۇنىڭ جەمىيەتتىكى مۇئەييەن سىنىپنىڭ ئەخلاق ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرمەسلىگى مۇمكىن ئەمەس. «سۇ بويىدا» بىلەن «قاراقچىلارنى تازىلاش تەزكىرىسى» دە ئايرىم - ئايرىم ھالدا فېوداللىق جەمىيەتتىكى تۆپتىن ئوخشمايدىغان ئىككى خىل ئەخلاق - قائىدە قارىشى ۋە ئەخلاق - قائىدە ئولچىمى ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ھەرقايسىسى كىتابخانلارغا ئوخشىمىغان تەسىرلەرنى كۆرسىتىدۇ. دەرۋەقە، ھەممىدىن ئاۋال جەمىيەتتە ئەنە شۇنداق ئوخشاش بولمىغان ئەخلاق - قائىدە قارىشى ۋە ئولچەملىرى مەۋجۇت بولغاچقىلا، ئەدەبىيات ئۇنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئىدى. سىنىپىي جەمىيەتتە ئوخشاش بولمىغان سىنىپلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئەخلاق ئولچىمى بولىدۇ. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك، "ئەخلاق باشتىن - ئاخىر سىنىپنىڭ ئەخلاقى بولىدۇ."①

بىز سوتسىيالىستىك جەمىيىتىمىزدە كومۇنىستىك ئەخلاقنى، ئىسسل خىسلەت ۋە ئىنقىلابىي پەزىلەتنى تەشەببۇس قىلىش ئارقىلىق خەلقنىڭ ئىرادىسىگە ئىلھام بېرىمىز، كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئوزگەرتىمىز، خەلق ئاممىسىنى كومۇنىزىم ئۇچۇن ئوزىنى بېغىشلايدىغان قىلىپ تەربىيىلەيمىز، بۇنداق ئەخلاقنىڭ مەزمۇنى ۋە ئولچىمى سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي بازىسنىڭ مەھسۇلى؛ كومۇنىستىك گۇزەل ئەخلاقنى تەشۋىق قىلىش ۋە خەلق ئاممىسىنى كومۇنىستىك گۇزەل ئەخلاقتا تەربىيىلەش ــ يۇكسەك سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئالى بۇرچى.

ئەدەبىياتنىڭ دىن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئەدەبىيات بىلەن دىننىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگى شۇكى، ھەر ئىككىسىلا ئوبرازغا ۋە تەسەۋۋۇرغا تايىنىدۇ. لېكىن ئەدەبىياتتىكى ئوبراز ۋە تەسەۋۋۇر رىيال تۇرمۇش ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، تۇرمۇشنىڭ ئوز مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. رومانتىك ئەسەرلەردە يازغۇچىلار ئوبرازلارمۇ ماھىيەت جەھەتتىن ئالغاندا، تولۇق تۇرمۇش ئاساسىغا ئىگە بولىدۇ. دىن بولسا، ئىدىيالىزمنىڭ مەھسۇلى، دىندىكى ئوبراز ۋە تەسەۋۋۇر قۇرۇق خام - خىيال بولۇپ، تۇرمۇش ئاساسى بولمىغان، خالىغانچە توقۇپ چىقىرىلغان ئويدۇرمىدۇر. ئەدەبىيات بىلەن دىننىڭ ئوبراز بىلەن تەسەۋۋۇرغا تايىنىش جەھەتتىكى ئوخشاشلىغى ۋە پەرقى مانا مۇشۇلاردىن ئىبارەت. دىننىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققى قىلىشىنىڭ چوڭقۇر ئىجتىمائى تارىخىي مەنبەسى بار. ئىپتىدائى دىندىكىلەر ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئەرۋاھىغا سىغىناتتى ۋە تۆتىلارغا چوقۇناتتى. سىنىپىي جەمىيەتتە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئوزلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىقىنى قوغداش ئۇچۇن، دىنلارنى ياساپ چىقىپ ھەم ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنى ئالدىدى ۋە قايمۇقتۇردى. "ھەرقايسى سىنىپلار ئىچىدە مۇقەررەر ھالدا

① ئېنگېلس: «دىيۇرىڭغا قارشى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 174 - بەت.

شۇنداق بىر قىسىم ئادەملەرمۇ بولىدۇ. ئۇلار ماددى جەھەتتىكى ئازاتلىقتىن ئۈمىت ئۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئورنىغا مەنسۇى جەھەتتىكى ئازاتلىقنى ئىزلەشنى قويۇپ، ئىدىيۋى جەھەتتە ئۆزىگە تەسەللى ئىزلەيدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق پۈتۈنلەي ئۈمىتسىزلەنگەن ئەھۋالدىن قۇتۇلماقچى بولىدۇ."① ئوتتۇرا ئەسىر ۋە ياۋروپادا دىنىي دۇنيا قاراش پۈتۈكۈل جەمىيەتنى ئىدارە قىلىدىغان بىرخىل كۈچ بولۇپ قالغان. ئەدەبىيات بولسا، دىنىنى تەشۋىق قىلىشنىڭ بىرخىل قورالى قىلىنىپ ئىلاھىيەتشۇناسلىقنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى.

ئېلىمىزنىڭ ۋېيى، جىن ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەر، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە بۇددىزىم ئىدىيىسى خەنزۇ ئەدەبىيات - سەنئىتىگە ئېغىر دەرىجىدە تەسىر قىلدى. ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ۋە ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ دىنىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولىدى. ئېلىمىزدىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئوتمۇشتىكى ئەدەبىي ئىجادىيەتلىرى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەتلىرى بىلەن دىنىي پائالىيەتلىرىنىڭ بىرلىشىپ كەتكەنلىگىمۇ ئەملىيەت. ئەدەبىياتنىڭ دىنغا تەسىر كۆرسىتىشىگە كەلسەك، ئۇ يالغۇز دىنىي ئەقىدىلەرنى تەشۋىق قىلىش رولىنى ئويناپلا قالماي، شۇنداقلا، دىنغا قارشى تۇرۇش ۋە دىننى تەنقىت قىلىش رولىنمۇ ئوينايدۇ. ياۋروپانىڭ "ئەدەبىي ئويغىنىش" دەۋرىدىكى بەزى داڭلىق ئەسەرلەر، مەسىلەن، دانتېنىڭ «ئىلاھىي كومېدىيە»، فۇگاچيېپنىڭ «ئون كۈنلۈك سوھبەت» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە دىنىي جەمىيەتلەرنىڭ چىرىك ۋە ساختا قىياپىتى چوڭقۇر پاش قىلىنغان. ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا جۈملىدىن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ بۇخىلدىكى كوپلىگەن ئەسەرلەر بار.

خۇلاسىلىگەندە، ئەدەبىياتنىڭ پەلسەپە، ئەخلاق ۋە دىن بىلەن مۇناسىۋىتى زىچ بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئىنتايىن زىچلىغىنى كۆرسىتىدۇ.

2 - §. ئەدەبىيات ۋە سىياسى

1. ئەدەبىياتنىڭ سىياسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئەدەبىيات بىلەن سىياسى ئوخشاشلا مۇئەييەن جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى ئۈستىگە قۇرۇلغان ئۈستقۇرۇلمىغا مەنسۇپ. ھەر ئىككىلىسىنى ئىقتىسادىي بازىس بەلگىلەيدۇ، شۇنداقلا، يەنە ھەر ئىككىلىسى ئىقتىسادىي بازىسقا ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەدەبىيات بىلەن سىياسىنىڭ خاراكتېرى، ۋەزىپىسى، ئىجتىمائى رولى ۋە رول ئويناش شەكلىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئالاھىدە بىر خىل ئىدىئولوگىيە بولغان ئەدەبىيات بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىش ئارقىلىق تۇرمۇشنى ھەقىقى تۇرىدە قايتا ئىپادىلەيدۇ. ئۇ ئادەملەرنى بەدىئى زوقلاندۇرۇشتەك ئۆزىگە خاس ئالاھىدە شەكلى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىدا ھىسسىياتىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىپ، كىشىلەرنىڭ

① «باۋېر برۇنۇ ۋە دەسلەپكى خرىستىيان دىنى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 19 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 334 - بەت.

روهىي دۇنياسىنى ئۇزگەرتىش يولى بىلەن ئىقتىسادىي بازىسقا تەسىر كورسىتىدۇ. سىياسى دولەت ماشىنىسىنىڭ تەركىۋىدىكى تۇرلۇك مۇئەسسىسىلەرنى ۋە ئىدىولوگىيىگە مەنسۇپ بولغان سىياسى نۇقتىنەزەرلەردىن ئىبارەت ئىككى قىسمنى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا سىياسىنىڭ ئىقتىسادىي بازىسقا ئەكس تەسىر كورسىتىشىمۇ، بىر بىرىگە ئوخشىمىغان ئىككى خىل يول بىلەن بولىدۇ. سىياسى مۇئەسسىسىلەر ئىقتىسادىي بازىسقا ئاساسەن، زورلۇق كۇچ، ئىنقىلاپ ياكى ئۇرۇش، مەجبۇر قىلىش خاراكتىرىدىكى مەمۇرى بۇيرۇق قاتارلىق تەدبىرلەر ئارقىلىق ئەكس تەسىر كورسىتىدۇ. ئىدىولوگىيىگە مەنسۇپ بولغان سىياسى نۇقتىنەزەرلەر ئىقتىسادىي بازىسقا ئاساسەن، داۋلى سوزلەش، جامائەت پىكرى ئارقىلىق تەسىر كورسىتىش، كىشىلەرنى قايىل قىلىش، ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسىنى ئۇزگەرتىش، مەيدانىنى ئۇزگەرتىش ئارقىلىق تەسىر كورسىتىدۇ. دىمەك، ئۇستقۇرۇلما ساھەسىدىكى ئەدىبىيات بىلەن سىياسىنىڭ خاراكتىرى، رولى ۋە ۋەزىپىسى ئوخشىمايدۇ.

ئەدىبىيات بىلەن سىياسى ئىقتىسادىي بازىسقا تەسىر كورسىتىپلا قالماستىن، يەنە ئۇلار زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇزئارا بىر بىرىگىمۇ تەسىر كورسىتىدۇ، ئەدىبىياتنىڭ سىياسىغا بولغان تەسىرى توغرىسىدا مەيلى چەتئەلدە ياكى جۇڭگودا بولسۇن، كوپلىگەن مىساللار بار، مۇنەۋۋەر يازغۇچىلار ئۇز ئەسەرلىرىدە ئەينى ۋاقىتتىكى رىيال تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەپ، چىرىك جەمىيەت تۇزۇمىنى، زالىم ھوكۇمران كۇچلەرنى، بىمەنە سىياسى پىرىنسىپ ۋە ياۋۇز تۇرمۇش ئەقىدىلىرىنى پاش قىلىپ، كەڭ كىتاپخانلاردا مەۋجۇت جەمىيەتنىڭ ۋە مەۋجۇت سىياسى تۇزۇمنىڭ مەڭگۇ ساقلىنىپ تۇرۇشىغا نىسبەتەن گۇمان قوزغاپ، سىياسىغا كۇچلۇك تەسىر كورسەتكەن. فرانسىيىنىڭ ئىشچى شائىرى ئېۋگېنى پوتئېر يازغان «ئىنتېرناتسىونال شېىرى» پارىژ كوممۇنىسىنىڭ ئىدىيىسىنى پۇتۇن دۇنياغا تارقاتتى. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: "ئۇ ئۇزىنىڭ تۇنجى شېىرىنى يازغان ۋاقىتتا، ئىشچىلار ئارىسىدىكى سوتسىيالىزىمچىلار سانى ئەڭ كوپ بولغاندىمۇ، ئونلاپ سانىغۇدەك ئىدى. ئەمدىلىكتە بولسا، ئېۋگېنى پوتئېرنىڭ بۇ تارىخىي ئەھمىيەتلىك شېىرىنى بىلىدىغانلار يۇز مىليونلىغان پۇرولېتارلار..."① لېنىن پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي شېىرىنىڭ پۇرولېتارىيات سىياسىسىغا بولغان تەسىرىنى تولۇق مولچەرلىگەن. 1976 - يىلى بېيجىڭ تيەنئەنمېن مەيدانىدا پارتلىغان "5 - ئاپرېل" ھەركىتىدە مىليونلىغان ئىنقىلاۋىي ئامما شېىردىن پايدىلىنىپ، پۇتۇن مەملىكەت خەلقىنىڭ يۇرەك ساداسىنى ياڭراتتى. "4 كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ ئۇزۇل - كېسىل گۇمران بولۇشىنىڭ ئولۇم سىگنالىنى چېلىپ، ئەدىبىياتنىڭ سىياسىغا بولغان غايەت زو تەسىرىنى تولۇق نامايەن قىلدى.

سىياسى ئىقتىساتنىڭ مەركەزلەشكەن ئىپادىسى ھەم قۇدرەتلىك قوغدىغۇچىسى، شۇڭا ئۇنىڭ باشقا ئۇستقۇرۇلمىلارغا، بولۇپمۇ ئەدىبىياتقا تەسىر كورسىتىشى تېخىمۇ بىۋاستە بولىدۇ. ئۇ يازغۇچىلارنىڭ كونكىرىت ئەسەرلىرىگە تەسىر كورسىتىپلا قالماستىن، يەنە ئەدىبىياتتىكى پىكىر ئېقىملىرى، ئەدىبىيات ھەركىتى، ئەدىبىي ئىجادىيەت ئۇسۇلى، ئەدىبىي ئېقىم ھەتتا تېما ۋە ژانىر قاتارلىقلارغىچە تەسىر كورسىتىدۇ. سىياسى ھەم ئەدىبىياتنىڭ ساغلام ئوسۇپ - يېتىلىشى، گۇللىنىشى، تەرەققى قىلىشىنى ئىلگىرى سۇرىدۇ؛

① «ئېۋگېنى پوتئېر»، «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» 2 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 435 - 436 - بەتلەر.

شۇنداقلا ئەدەبىياتنى تۆنجىقىتۇرىدۇ، نابۇت قىلىدۇ، ھەتتا ھالاكەت گىرداۋىغا ئاپىرىپ قويىدۇ. جۇڭگونىڭ ۋە چەتئەللىك ئەدەبىيات تارىخىدا بۇ جەھەتتە ئىجابى ۋە سەلبى تەجرىبىلەر بولغان. غەربىي ياۋروپادا ئىلاھىيەتچىلىك دىنىي جەمئىيتى ھوكۇمرانلىق قىلغان چاغدىكى ۋە ئېلىمىزدە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" خالىغانچە زوراۋانلىق قىلغان مەزگىلدىكى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ نابۇت بولۇشى ئەنە شۇنداق سەلبى تەجرىبىدۇر. سەياسىنىڭ يازغۇچىلارنىڭ كونكرېت ئەسەرلىرىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرىگە كەلسەك، بۇنىڭدا ئەھۋال تېخىمۇ روشەن. پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ پارتىيە كوممۇنىستىدىن ئىبارەت تۈزىجى سىنىغى بولمىغان بولسا، «ئىنتېرناتسونال شېىرى» مۇ مەيدانغا كەلمىگەن بولاتتى. "5 - ئاپرېل" شېىرىيىتى ھەرگىتى "4 كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ مۇستەبىت ھوكۇمرانلىغىغا بىلدۇرۇلگەن شىددەتلىك قارشىلىق ئىدى.

ئەدەبىياتنىڭ سىياسىغا تەسىر كۆرسىتىشى، سىياسىنىڭ ئەدەبىياتقا تەسىر كۆرسىتىشى مۇئەييەن مۇناسىۋەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوبېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئىچكى قانۇنىيەت. لېكىن بۇ قانۇنىيەت بىر تەرەپلىمە چۈشىنىلسە ياكى بۇرمىلانسا، جەزمەن قانۇنىيەتنىڭ جازاسىغا تارتىلىدۇ. لىن بياۋ، "4 كىشىلىك گۇرۇھ" كەلتۈرۈپ چىقارغان 10 يىلغىچە بالايى - ئاپەت مەزگىلىدە، سىياسى ھەممىنى چەتكە قاقالايدۇ دېگەن ئىنتايىن سول پىكىر ئېقىمنىڭ قۇتراتىشى، سىياسىنىڭ رولى ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇۋېتىلىشى بىلەن سىياسىنىڭ ئەدەبىياتقا زومۇ - زو ئارىلىشىشى كېلىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئىتىمىز ھالاكەت گىرداۋىغا كېلىپ قالدى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئەدەبىيات بىلەن سىياسىنىڭ مۇناسىۋىتى بار. ئەدەبىيات سىياسىدىن ئايرىلىپ قالماسلىغى كېرەك. لېكىن، ھەددىدىن ئاشۇرۇۋېتىش توغرا ئەمەس. تاغ - دەريالار، گۈل - گىياللار، ئۇچار - قاناتلار تەسۋىرلەنگەن تەبىئەت مەنزىرىسى توغرىسىدىكى ئەسەرلەر ۋە سىياسى مەزمۇنلارغا ناھايىتى ئاز چېتىلىدىغان ياكى تامامەن چېتىلمايدىغان ئەسەرلەردە تېمىنىڭ تاللىنىشى ۋە ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش-تۇرالماسلىغى سىياسى ئاتموسفېرانىڭ تەسىرىدە بولىدۇ، دېيىلگەندىمۇ، بىز ھەر بىر شېىر، ھەر بىر سۆزەتتە سىياسى مەزمۇن بولسۇن دەپ تەلەپ قىلساق بولمايدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت بىر خىل مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ. ئەلۋەتتە، ئەدەبىيات - سەنئەت خەلقنى تەربىيىلەيدۇ. تەربىيە ئېلىشمۇ خەلقنىڭ بىر خىل مەنىۋى ئېھتىياجى. ئۇنىڭدىن باشقا، خەلقنىڭ يەنە ئىستېتىكا ئېھتىياجى، كۆڭۈل ئېچىش ئېھتىياجى، دەم ئېلىش ئېھتىياجى ۋە باشقا ئېھتىياجلىرى بولىدۇ. ئەدەبىيات ئەنە شۇ ئېھتىياجلارنىمۇ قاندۇرۇشى كېرەك.

ئەدەبىياتنىڭ خىزمەت قىلىش ئوبېكتى ھەققىدە ئۇزاقتىن بۇيان ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار مەيدانغا چىقتى. ئەدەبىياتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى سىياسى، قانۇن، ئەخلاق قاتارلىق "ۋاستە" ئامىللار ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ. شۇڭلاشقا، ئەدەبىيات ئىقتىسادىي بازىسقا خىزمەت قىلىشتىن باشقا، يەنە مەلۇم بىر "ۋاستە" ئامىل ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى كېرەك، دېيىش نەزىرىيە جەھەتتىن ئاساسسىز. يولداش خۇچياۋمۇ جۇڭگو تارىخشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيتىنىڭ يىغىنىدا سوزلىگەن ئۆتۈقىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: "ماركسىزىم شۇنداق دەپ ھىساپلايدۇكى، ئۇزاق تارىختىن قارىغاندا، سىياسى ـــ مەقسەت

ئەمەس، ئۇ ئاساسەن، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئىقتىسادىي مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى ۋاستە. سوتسىيالىستىك سىياسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىقتىسات، مەدەنىيەت جەھەتتىكى مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى ۋاستە، مەقسەت بىلەن ۋاستىنىڭ بىرسى ئاساس، بىرسى بېقىندى بولۇشتەك مۇناسىۋەتنىى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋېتىش ماركسىزىمنىڭ تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق تۈپ پرىنسىپلىرىغا مۇخالىپ كېلىدۇ. شۇڭلاشقا، سىياسىنىلا مەقسەت قىلىپ سىياسى بىلەن شۇغۇللىنىشقا، شۇنىڭدەك سىياسىنىلا مەقسەت قىلىپ ئەدەبىيات ـ سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا بولمايدۇ."① بۇگۈنكى سوتسىيالىزم دەۋرىدە، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش كېرەك، دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ماۋزېدۇڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىدىيىسىنىڭ سوتسىيالىزم شارائىتىدا قوللىنىلىشى ۋە راۋاجلاندۇرۇلۇشى. سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش بىلەن سىياسىي ئۈچۈن خىزمەت قىلىش دېگەن ئۇقۇمنى سېلىشتۇرغاندا، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ددگىنىمىز تېخىمۇ توغرا، تېخىمۇ ئېنىق. سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش كەڭ مەنىدىكى ئۇقۇم. سوتسىيالىستىك يېڭى ئادەملەردە دۇنيا قاراش، غايە، ئەخلاق، خىسلەت، ئەقىدە، ئىرادە، ئەقىل ـ پاراسەت، جاسارەت، پەزىلەت ۋە ئۇلارنىڭ پۈتكۈل مەنىۋى ھايات قارىشىنى يېتىشتۇرۇشكە پايدىلىق بولسلا، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلغانلىق بولىدۇ. ھازىرقى جۇڭگودا سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ـ ئەخلاق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش دېمەكتۇر. چۈنكى، خەلق سوتسىيالىزم قۇرۇۋاتىدۇ، سوتسىيالىزمنى ئالغا ئىلگىرىلىتىۋاتىدۇ.

بۇگۈنكى كۈندە ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئۇزىگە خاس ئالاھىدە قانۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئالاھىدە رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئەسەرلەر ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ھىسسىياتىغا تەسىر كۆرسىتىپ، كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئۆزگەرتىپ، كىشىلەردە ساغلام، ئالىجاناپ پەزىلەت ۋە كوممۇنىستىك ئەخلاقنى يېتىلدۇرۇش ئارقىلىق سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتنىڭ 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىكى غايەت زور رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشىمىز كېرەك.

شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئەدەبىيات بىلەن سىياسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تارىخالدا ئەدەبىي ئەسەرلەردىن بىرەر مەزگىل، بىرەر جايدا مەلۇم سىياسى ۋەزىپىگە ياكى مەلۇم كونكرېت سىياسەتكە ماسلىشىشنى تەلەپ قىلىش دەپ چۈشەنمەسلىگىمىز لازىم. كىچىك ۋە قىسقا ئەدەبىيات ـ سەنئەت شەكىللىرىدىن پايدىلىنىپ، سىياسى تەشۋىقات ئىلىپ بېرىشتەك ئەھۋاللار مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھامان ئەدەبىياتنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ئەمەس. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ پۈتۈن رولىنى بۇ ئارقىلىق يېغىنچاقلاشقا ھەرگىز بولمايدۇ. سىياسىي ـ سەنئەتنىڭ ئۇزى ئەمەس، شۇڭا سىياسى تەشۋىقاتنى بەدىي ئىجادىيەت ئورنىغا قويۇشقا بولمايدۇ.

---

① خۇچياۋمۇنىڭ «ھازىرقى ئىدىيىۋى سەپتىكى بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا» دېگەن كىتاۋىدىن ئېلىندى.

2. ئەدەبىياتنىڭ سىنىپلىغى

سىنىپىي جەمىيەتتە، ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم ئىجتىمائى خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ سىنىپلىغىدىن ئىبارەت. ئەدەبىيات ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ يازغۇچى مېڭىسىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى ئىكەن، ئۇ مۇقەررەر هالدا ئىجتىمائى تۇرمۇشتا ئەمەلىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سىنىپىي مۇناسىۋەت ۋە سىنىپىي كۆرەشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، يازغۇچىنىڭ مۇئەييەن سىنىپىي خاهىشىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ — ئەدەبىياتنىڭ سىنىپىي جەمىيەتتە سىنىپىلىققا ئىگە بولۇشىدىكى ئوبېكتىپ سەۋەپ. ئەدەبىياتنىڭ سىنىپىلىغىنى تەهلىل قىلىشتا، ئۇنى ئوبېكتىپ ئىجتىمائى تۇرمۇش بىلەن يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ ئىدىيىۋى هېسسىياتى ۋە سىنىپىي مەيدانىدىن ئىبارەت ئىككى جەهەتتىن تەكشۈرۈشىمىز كېرەك.

بىرىنچىدىن، ئوبېكتىپ ئىجتىمائى تۇرمۇش جەهەتتىن ئالغاندا، ئىنسانلار سىنىپىي جەمىيەتكە قەدەم قويغاندىن ئېتىۋارەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلار غايبولۇندى. ئەزگۈچىلەر بىلەن ئېزىلگۈچىلەر قارىمۇ - قارشى سىنىپ بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇشۇ سىنىپىلىق ئەدەبىي ئەسەرلەردە هەر خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. سىنىپىي جەمىيەتتە يازغۇچىلار مۇئەييەن سىنىپقا تەۋە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى هېسسىياتىغا سىنىپىي تامغا بېسىلغان بولىدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ تۇرمۇش هەققىدىكى تەسىراتى، بىلىشى ۋە باهاسىنىڭ مۇئەييەن سىنىپنىڭ مەيدانى، نۇقتىنەزىرىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىغى ۋە ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولماسلىغى مۇمكىن ئەمەس. بۇ يازغۇچىلار يېزىپ چىققان ئەدەبىي ئەسەرلەر هامان سىنىپنىڭ ئېڭىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، مۇئەييەن خاهىشقا ئىگە بولىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، هېكايە، لەتىپە، قوشاقلاردا كىشىلىك مۇناسىۋىتىدىكى سىنىپىلىق هەر خىل شەكىللەردە ئەكس ئېتىلگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ هەرقايسى دەۋرىدىكى مەزمۇنلىرىدا خەلق ئاممىسىنىڭ زۇلۇمغا، ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشىلىغى ئىپادىلىنىدۇ:

مىراپلار مىنەر تايغا،
سۇنى ياقلار بايغا.
كەمبەغەللەر سۇ دىسە،
بېشىنى تىقار لايغا.

شاكىيۇ، لوزۇك هەم خاكتۇ،
يىيىشى پولو، مانتۇ.
هەي ئەمەلدار بۇ يۇرتتا،
بىز تۇرايلى، يا سەن تۇ.

ياموللىنىڭ ئىچى زەيلىك،
بۇ دەرتلەرگە نىمە دەيلىك.
ئەركىنلىككە بەل باغلاپ،
ياخشىلىقنى ئىزلەيلىك.

ئۇستەڭ ياقلاپ بېرەپ،
تېرىۋالدىم غازاكنى.
ئالدىرىمىغىن بەگلىرىم،
بىز بېرەرمىز جازاكنى.

ئەدەبىياتتىكى بۇ خىل سىنىپىلىق سىنىپىي جەمىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ سىنىپىي قارىمۇ - قارشىلىق خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن.

ئىككىنچىدىن، يازغۇچىنىڭ سۆزبېكتىپ ئىدىيىۋى ھىسسىياتى ۋە سىنىپىي مەيداندىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سىنىپىي جەمىيەتتە ئاپتورلار ھامان مۇئەييەن سىنىپقا مەنسۇپ بولىدۇ، مۇئەييەن سىنىپنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندا، ھامان ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا مەلۇم بىر سىنىپنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ تۇرمۇشنى كۆزىتىدۇ، تېما تاللايدۇ، ئوبرازلارنى يارىتىدۇ. فېئوداللىق جەمىيەتتىكى ئوردا شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرى فېئوداللىق تۈزۈمىنى ھىمايە قىلىش، مۇستەھكەملەش رولىنى ئوينىسا، ئەمگەكچى خەلق ئوز ئەسەرلىرىدە، ناخشا-قوشاقلىرىدا فېئوداللىق جەمىيەتكە بولغان نارازىلىقلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

يازغۇچىنىڭ سىنىپىي مەيدانى ئۇرخشىمىغانلىقتىن ئەسەرلىرىنىڭ سىنىپىي خاھىشىمۇ، سىنىپىي مۇددىئاسىمۇ ئوخشايدۇ. «سۇ بويىدا» بىلەن «قاراقچىلارنى تازىلاش تەزكىرىسى» فېئوداللىق جەمىيەتتە يارىتىلغان ئەسەرلەر بولۇپ، ھەر ئىككىلىسى بىر تېمىنى ئاساس قىلغان. لېكىن «سۇ بويىدا»دا دېخانلار قوزغىلىڭىغا ھىمداشلىق قىلىنغان بولسا، «قاراقچىلارنى تازىلاش تەزكىرىسى»دە دېخانلارنى قاراقچىلارغا ئوخشاتقان.

پۈرولېتارىيات يازغۇچىسى ماكسىم گوركىي مۇنداق دەيدۇ: "يازغۇچى سىنىپنىڭ كوزىي، قۇلىغى ۋە ئاۋازى، يازغۇچى ئېھتىمال بۇ نۇقتىنى سەزمەس، بەلكى ئىنكار قىلار، ئەمما، ئۇ مەڭگۈ سىنىپنىڭ تۈيغۇ ئورگانىدۇر. بۇنىڭدىن قېچىپ قۇتۇلۇش مۇمكىن ئەمەس. ئۇ سىنىپنىڭ ھەم گۈرۇھنىڭ كەيپىياتى، قىزغىنلىغى، مەنپەئەتى، ئەخلاقى، توھپىسى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسنى ئوز سىنىپي ياكى گۈرۇھنىڭ نۇقتىسىدىن قوبۇل قىلىدۇ ۋە كونكرېتلاشتۇرىدۇ."①

دېمەك، سىنىپىي جەمىيەتتە سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىق بىلەن تولغان رېئال تۇرمۇش ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتمەي قالمايدۇ، شۇنداقلا، ئاپتورنىڭ مۇئەييەن ئىدىيىۋى خاھىشىمۇ ئىپادىلەنمەي قالمايدۇ.

يۇقۇرىدا سوزلىگەنلىرىمىز سىنىپىي جەمىيەتتىكى ئەدەبىياتنىڭ سىنىپىلىق خۇسۇسىيىتىنى كورسەتتىدۇ. سىنىپىلىقتىن تاشقىرى، ئىنسان تەبىئىتىمۇ ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتىدۇر.

سىنىپىلىق سىنىپىي جەمىيەتتە ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتىنىڭ مۇھىم تەرەپى. سىنىپىلىقتىن تاشقىرى، سىنىپىي جەمىيەتتىكى ئادەملەردە يەنە ئادەملەرنىڭ "تەبىئى خۇسۇسىيىتى" ۋە ئادەمنىڭ سىنىپىلىقتىن خالى بولغان ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

ئىنسان تەبىئىتى ئادەملەرنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى بولۇپ، ئۇ ئادەملەرنىڭ "تەبىئى خۇسۇسىيىتى" بىلەن سىنىپىلىقتىن خالى بولغان ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتىدىن ئىبارەت ئىككى قىسمىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىنسان تەبىئىتى پەقەت ئوتكەنكى ئىپتىدائىي جەمىيەت بىلەن كەلگۈسىدىكى كومۇنىزم جەمىيىتىدىلا مەۋجۇت بولۇپ قالماستىن، سىنىپىي جەمىيەتتىمۇ ئورتاق ئىنسان تەبىئىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئىنسان تەبىئىتى ئارقىلىق سىنىپىلىقنى ئىنكار قىلىش، سىنىپىلىقسىلا ئېتىراپ قىلىپ، ئىنسان تەبىئىتىنى ئېتىراپ قىلماسلىقنىڭ ھەر ئىككىلىسى خاتا.

① ئابلەت ئومەر تۈزگەن «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى»، 185-بەتتىن ئېلىندى.

ئىنسان تەبىىتى ئىنسانلارغا خاس بولغان ماھىيەتلىك ئورتاق خۇسۇسىيەت. ئىنسانىيەتنىڭ پۇتكۇل تەرەققىيات تارىخىدا، قىسقا بىر بولەكنىلا تەشكىل قىلىدىغان (چۇنكى سىنىپىي جەمىيەت پەقەت ئىنسانىيەت جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدىكى بىر باسقۇچىدىنلا ئىبارەت) سىنىپىي جەمىيەتتىكى ئادەمنىڭ سىنىپىلىغى، پەقەت ئادەمدە تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئالاھىدە ئىجتىمائى خۇسۇسىيەتتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ئادەمنىڭ قىسمەن ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتىنىڭ بىر خىل ئوزگىرىپ كېتىشى ۋە بۇرمىلىنىشى. سىنىپلارنىڭ يوقىلىشى ۋە كومۇنىزىم جەمىيىتىنىڭ يېتىپ كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئىنسان تەبىىتى تېخىمۇ يۇكسەك باسقۇچتا ساغلاملىشىدۇ ۋە مۇكەممەللىشىدۇ. كامالەتكە يەتكەن ئىنسان تەبىىتى پەقەت كەلگۈسىدىلا ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ماركس ئىنسان تەبىىتىنىڭ ئومۇمىلىغى بىلەن ئالاھىدىلىگى ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە: "ئالدى بىلەن ئادەمنىڭ ئومۇمى تەبىىتىنى، ئاندىن كېيىن ھەر بىر دەۋردە تارىخىي يوسۇندا ئوزگىرىپ بارغان ئادەم تەبىىتىنى تەتقىق قىلىش لازىم" دەپ كورسەتكەن ئىدى. پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنسان تەبىىتىنى يۇكسەلدۇرۇش يولىدا كۈرەش قىلىشى مۇقەررەر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تامامەن زورۇر ۋە قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن.

سىنىپىي جەمىيەتتە، ئورتاق ئىنسان تەبىىتى بولامدۇ؟ ماركسىزىم بۇ مەسىلىگە "بولىدۇ" دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭمۇ سىنىپىي جەمىيەتتە ئورتاق ئىنسان تەبىىتى مەۋجۇت بولىدىغانلىغىنى مۇقىملاشتۇرۇپ: "بىز پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنسان تەبىىتى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنسان تەبىىتىنى قۇۋۋەتلەيمىز"① دەپ كورسەتكەن ئىدى. سىنىپىي جەمىيەتتىكى ئورتاق ئىنسان تەبىىتى، ئاساسەن ئادەمنىڭ ئورتاق "تەبىى خۇسۇسىيىتى" ۋە سىنىپىلىقتىن خالى بولغان ئورتاق ئىجتىمائى خۇسۇسىيىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، لېكىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش كېرەككى، ئادەمنىڭ "تەبىى خۇسۇسىيىتى" دىگەن بۇ ئۇقۇم ئىلمىي ئەمەس، چۇنكى ئىنسانىيەت جەمىيىتى پەيدا بولغاندىن تارتىپ ئادەم ئىجتىمائى مەخلۇقات بولۇپ كەلدى. ئادەمنىڭ بارلىق ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى ئىجتىمائى خاراكتىر ئالدى. يىمەك-ئىچمەك ۋە ئەركەك-چىشىلىقمۇ ھەرگىز ھايۋاناتلارنىڭ يەم تېپىپ يىيىشى ۋە جۇپلىشىشى بىلەن ئوخشاش بولمىدى. بۇنىڭدىن كورىمىزكى، ئادەمنىڭ بارلىق ئىقتىدارى، بارلىق خۇسۇسىيىتى ئىجتىمائىلىققا ئىگە بولىدۇ. ئادەمنىڭ "تەبىى خۇسۇسىيىتى" دىگەن سوز ئارىيەتكە ئېلىپ تۇرۇلغان بىر ئۇقۇم بولۇپ، ئۇ "ھايۋانلىق خۇسۇسىيەت" تىن ماھىيەت جەھەتتە پەرق قىلىدۇ.

ئادەمنىڭ سىنىپىلىقتىن خالى بولغان ئىجتىمائى خۇسۇسىيىتى دىگىنىمىزدە، بۇ ئاساسەن ئاتا-بالىلىق مۇھەببىتى، ئەر-ئاياللىق مۇھەببىتى ۋە ئوزيۇرتىنى سېغىنىش، دوستلىرىغا سادىق بولۇش، تەبىەت گۈزەللىگىگە سۇيۇنۇش قاتارلىق ئادەمدە دائىم بولۇپ تۇرىدىغان ھىسسىياتنى كورسىتىدۇ. ئاتا-بالا ۋە قېرىنداشلىق مېھرى، ئائىلە لەززىتى ئىنسانىيەت جەمىيىتىنىڭ ئائىلە تەشكىلاتى شەكىللەنگەندىن كېيىنكى مەھسۇلى. ئائىلە تەشكىلاتى پارچىلىنىشتىن ئىلگىرى ئۇ بىر خىل ئومۇمى ئىنسان تەبىىتى سۇپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

① «يەنئەن ئەدىبىيات-سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سوزلەنگەن نۇتۇق»، «ماۋ زېدۇڭ تالىلانما ئەسەرلىرى» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى 145-بەت.

ریال تۇرمۇشتا، كونكرىت ئادەمنىڭ ئوزىدە سىنىپلىق بىلەن ئىنسان تەبىئىي كۆ-
پىنچە گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ، بەزىدە بىرى مۇھىم تەرەپ بولسا، بەزىدە يەنە بىرى
مۇھىم تەرەپ بولىدۇ. بىز ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ سىنىپلىغىنى تەھلىل قىلغاندا، سىنىپىي
مەيدان، سىنىپىي ئىدىيۇى ھېسسىيات بىۋاستە، روشەن ئىپادىلەنگەن ئەسەرلەرنىڭ سى-
نىپلىغىنى ئاسانلا ئىگەللىۋالالايمىز. لېكىن، بەزى ئەسەرلەردە پەقەت تەبىئەت مەنزىرىسى
ياكى ئادەمدە دائىم بولۇپ تۇرىدىغان ئىشلار تەسۋىرلەنگەن بولىدۇ. بۇنداق ئەسەرلەر
ئۇستىدە زومۇ-زو ئۇنىڭ سىنىپلىغىنى تەھلىل قىلغاندا ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى
يوق، ئىنسان تەبىئىتى مەۋجۇت ئىكەن، ئۇنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىپادىلىنىشىمۇ قىلچە
ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس، بۇنداق ھادىسىلەرنى چۈشەندۇرۇش ئۈچۈن، تۆۋەندە 3 خىل
ئەسەرلەرنى مىسالغا ئېلىپ ئوتىمىز:
بىرىنچى خىلى: ئېتىز-ئېرىق، باغ-ۋاران، تاغ-دەريالار تەسۋىرلەنگەن شېئىرلار،
تەبىئەت مەنزىرىلىرى، گۈل-گىياھلار، ئۇچار-قاناتلار سۈرەتلەنگەن رەسىملەر.
ئىككىنچى خىلى: ئاتا-ئانا بىلەن بالا ئوتتۇرىسىدىكى مېھىر-مۇھەببەت، قىز-ئوغۇل-
لار ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن ئەسەرلەر، كىشىلەر ئارىسىدا بولىدىغان جۇدا-
لىق ھېسسىياتلىرى ھەققىدە يېزىلغان ئەسەرلەر.
ئۈچىنچى خىلى: مۇئەييەن تارىخىي دەۋردە مەيدانغا چىققان، سىنىپىي ئورنى قا-
رىمۇ-قارشى بولغان كىشىلەرمۇ ئورتاق قوبۇل قىلالايدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەر. مەسىلەن،
بىرەر دولەت ياكى مىللەت سىرتقى دۇشمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزى ۋە ئاياق-ئاستى قىلىشىغا
ئۇچرىغاندا، ۋەزىيەتنى ئوڭشاپ، ئاپەتتىن قوتۇلۇش پۈتۈن مەملىكەت ۋە پۈتۈن مىللەت-
نىڭ نوۋەتتىكى جىددى ئىشىغا ئايلىنىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ھەرقايسى سىنىپلار
ئوتتۇرىسىدىكى سىياسى مەنپەئەت، ئىقتىسادىي مەنپەئەت تەدرىجى ھالدا بىرەدەك بولۇپ
بارىدۇ. بۇ چاغدا دۇشمەنگە قارشى تۇرۇپ، مۇنقەرزلىكتىن قوتۇلۇشقا چاقىرىدىغان ئەدە-
بىيات-سەنئەت ئەسەرلىرى جەمىيەتتىكى بارلىق سىنىپ ئەزالىرى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلەر (تەسە-
لىمچىلەر، ۋەتەن خائىنلىرى، ۋەتەن ساتقۇچىلار بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەس) نىڭ ئالقىشىغا
ھەم زوقلىنىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ.
يۇقۇرىدىكى 3 خىل ئەسەرلەردە ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائى خۇسۇسىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا،
ئاساسەن ئادەملەرنىڭ سىنىپىلىقتىن خالى بولغان ئورتاق ئىجتىمائى خۇسۇسىيىتى، يەنى
ئىنسان تەبىئىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولىدۇ. ئىستېتىكا جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تۇرلۇك
سىنىپلار ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئورتاق گۈزەللىك ئىپادىلەنگەن بولىدۇ.
ئورتاق گۈزەللىك يالغۇز يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئەسەرلەردىلا مەۋجۇت ئەمەس. شۇنداق
دېيىشكە بولىدۇكى، قەدىمقى ۋە بۈگۈنكى جۇڭگونىڭ ۋە چەتئەلنىڭ مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئە-
سەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئورتاق گۈزەللىك مەۋجۇت، ھەممىسلا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە
كىشىلەرنىڭ ئورتاق ئەكس سادالىرىنى قوزغايدۇ. ئاپتوردىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ ئىپادىلە-
گەن ئىدىيۇى ھېسسىياتتا ھامان سىنىپلىق بىلەن ئىنسان تەبىئىتى قوشۇلۇپ كەتكەن بو-
لىدۇ. كىتاپخاندىن ئېلىپ ئېيتقاندا، باشقا بىر سىنىپنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇش جەريانىدا
ئۇنىڭدىن ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا زوق ئېلىش ھەم زوق ئالماسلىقمۇ بولىدۇ، بەزى جاي-
لىرى گۈزەل دەپ قارالسا، يەنە بەزى جايلىرى گۈزەل ئەمەسكەن، دەپ قارىلىدۇ. زوقلانـ

دۇرغان قىممدا ئورتاق گۈزەللىك مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن.

دىمەك سىنىپلىق بىلەن ئىنسان تەبىئى سىنىپىي جەمىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، شۇنداقلا سىنىپىي جەمىيەتتىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە مۇ بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؛ پومىششىك، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىنسان تەبىئى نەزەرىيىسى ــ ئادەمنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى ئىنكار قىلىپ، ئادەمنىڭ "تەبىئى خۇسۇسىيىتى" ۋە سىنىپىلىقتىن خالى بولغان ئىجتىمائى خۇسۇسىيىتىنى بىر تەرەپلىمە مۇبالىغىلەشتۇرىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلقنى ئالداپ ئوز ھوكۇمرانلىغى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش مەقسىدىگە يەتمەكچى بولىدۇ، شۇڭا پومىششىك، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىنسان تەبىئى نەزەرىيىسىنى داۋاملىق تەنقىت قىلىشىمىز، ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ماھىيىتىنى ماركسىزىملىق نۇقتىنەزەر ئارقىلىق تەھلىل قىلىپ، ئىلمىي ھالدا شەرھىلىشىمىز لازىم.

3. ئەدەبىياتنىڭ پارتىيىۋىلىگى

ماركس بىلەن ئېنگېلس ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە دائىر بىر قاتار ئەسەرلىرىدە ئەدەبىياتنىڭ سىنىپىي جەمىيەتتە سىنىپىلىققا ئىگە بولىدىغانلىغىدىن ئىبارەت ئوبىكتىپ قانۇنىيەتنى ئېچىپ بەردى ۋە پۇرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىپ، ئەدەبىياتنىڭ كاپىتالىستىك جەمىيەتتىكى رىيال مۇناسىۋەتلەرنى ھەقىقى تۇرىدە تەسۋىرلەپ، پۇرولېتارىياتنىڭ ئويغانغانلىغىنى ۋە ئۇلارنىڭ كۈرەشلىرىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك خاھىشنى بەدىئى ھالدا ئىپادىلىشىنى تەلەپ قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ يونۇلۇشىنى ئوچۇق كورسىتىپ بەردى. پۇرولېتارىيات ئىنقىلابىي ھەركىتى ۋە پۇرولېتارىيات ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ جۇش ـ ئۈرۈپ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، لېنىن يېڭى كۈرەش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش مەقسىدىدە پۇرولېتارىياتنىڭ سىياسىي كۈرەشتىكى پارتىيىۋىلىك پرىنسىپىنى ئەدەبىيات ـ سەنئەت سېپىگە تەتبىق قىلىپ، ئەدەبىياتنىڭ پارتىيىۋىلىك پرىنسىپلىرىنى ۋە پۇرولېتارىياتنىڭ پارتىيىۋى ئەدەبىياتنىڭ پرىنسىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنى راۋاجلاندۇردى.

پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتنىڭ پارتىيىۋىلىك پرىنسىپىنى لېنىن 1905 ـ يىلى ئوزىنىڭ «پارتىيە تەشكىلاتى ۋە پارتىيە مەتبۇئاتى» دىگەن ئەسىرىدە تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويىدى.

پارتىيىۋىلىك دىگەن نىمە؟ پارتىيىۋىلىك ــ سىنىپىي كۈرەشنىڭ يۇكسەك دەرىجىدىكى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى، سىنىپىلىقنىڭ ئەڭ يۇقۇرى ھەمدە ئەڭ مەركەزلەشكەن ئىپادىسى. پارتىيىۋىلىك كىشىلەردىن شەيئىلەرگە باھا بەرگەندە، ئوچۇق ۋە ئاشكارا ھالدا بەلگىلىك ئىجتىمائى گۇرۇھنىڭ مەيدانىدا تۇرۇشنى، يەنى ئوزگىرىشلەرگە قارىتا، يۇكسەك ۋە ئاڭلىق سىنىپىلىقنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. لېنىن «سوتسىيالىستىك سىياسىي پارتىيە ۋە پارتىيىسىز ئىنقىلابىلىق» دىگەن ماقالىسىدا: "سىنىپلارغا بولۇنۇپ تۇرغان جەمىيەتتە، بىر بىرىگە دۇشمەن سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش (تەرەققى قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا كەلگەندە) جەزمەن سىياسىي كۈرەشكە ئايلىنىدۇ. ھەرقايسى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي كۈرەشنىڭ ئەڭ كەسكىن، ئەڭ تولۇق ۋە ئەڭ روشەن ئىپادىسى ھەرقايسى پارتىيىلەرنىڭ كۈرىشى بولىدۇ"، "قاتتىق پارتىيىۋىلىك يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلـ

غان سىنىپىي كۆرەشنىڭ ھەمراسى ۋە نەتىجىسىدۇر. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، سىنىپىي كۆرەشنى ئوچۇق ـ ئاشكارا ۋە كەڭ كولەمدە ئېلىپ بېرىش ئۇچۇن، قاتتىق پارتىيەۋىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش زورۇز"① دەپ كورسىتىدۇ. لېنىن ئوتتۇرىغا قويغان پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ پارتىيەۋىلىك پىرىنسىپىنى يېغىنچاقلىغاندا توۋەندىكىلەرگە مەركەزلىشىدۇ:

(1) پۇرولېتارىيات ئەدەبىيات ـ سەنئىتى پۈتۈن پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ئىشلىرىنىڭ بىر قىسمى، ئىنقىلاۋىي ئىشلارنىڭ "چىشلىق چاقى ھەم ۋىنتسى" بولۇشى كېرەك، ھەرگىز شەخسنىڭ ياكى گۇرۇھنىڭ پۇل تېپىش، ياكى نام ـ مەنپەئەت قازىنىش قورالى بولماسلىغى كېرەك.

لېنىن ئېنىق قىلىپ: "ئەدەبىيات ئىشى سوتسىيالىستىك پۇرولېتارىيات قولىدا ئايرىم شەخس ۋە گۇرۇھلارنىڭ بېيىشى ئۈچۈن قورال بولالمىغاندىن تاشقىرى،...ئومۇمەن ئەدەبىيات ئىشى ئومۇم پۇرولېتار ئىشىنىڭ بىر قىسمى بولۇشى كېرەك، پۈتۈن ئىشچىلار سىنىپىنىڭ پۈتۈن ئاڭلىق ئاۋانگاردى يۇرگۈزۈپ تۇرغان يېگانە، چوڭ بىر سوتسىيال ـ دېموكراتىك ماشىنىنىڭ 'چىشلىق چاقى ھەم ۋىنتسى' بولۇشى كېرەك، ئەدەبىيات ئىشى ـ سوتسىيال ـ دېموكراتىيىنىڭ تەشكىللىك، پىلانلىق، بىرلەشكەن پارتىيەۋى ئىشىنىڭ بىر تەركىۋىي قىسمى بولۇشى كېرەك"② دەپ كورسەتتى.

ئەدەبىيات ئىجادىيىتى ئومۇمەن يەككە مەنىۋى ئەمگەك. ئوتمۇشتە ئەدەبىيات ئىجادىيىتى ئەدەبىلەرنىڭ شەخسى ئىشى دەپ قارىلىپ كەلگەن. پۇل ھەممىگە ھوكۇمرانلىق قىلىدىغان كاپىتالىستىك جەمىيەتتە بولسا، ئەدەبىيات ئىشى شەخسنىڭ ياكى گۇرۇھنىڭ باي بولۇش قورالى دەپ قارىلىپ كەلگەن. لېنىن تۇنجى قېتىم ئەدەبىياتنى ئەدەبىلەرنىڭ شەخسى ئىشىدىن پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي ئىشلىرىنىڭ ئايرىلماس تەركىۋىي قىسمىغا ئايلاندۇرۇش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئەدەبىياتنى زادى شەخس ياكى گۇرۇھنىڭ نام ـ مەنپەئەت قازىنىش، ھەتتا ھوقۇق تارتىۋېلىش قورالى دەپ قاراش كېرەكمۇ ياكى پۈتكۈل ئىنقىلاۋىي ئىشنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى دەپ قاراش كېرەكمۇ، مانا بۇ ئىككى خىل دۇنياقاراش ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاقارا قارىمۇ ـ قارشى بولغان ئىنقىلاپ ئىدى. لېنىن ئېنىق ھالدا ئەدەبىيات ئىشى پۈتكۈل ئىنقىلاپ ئىشلىرىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى دەپ قارىدى. بۇ ئەدەبىيات تارىخىدىكى بىر قېتىملىق ئۇلۇغ ئۆزگىرىش بولدى.

(2) پارتىيە ئەدەبىياتى مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئەمگەكچى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى لازىم، بۇ، پۇرولېتارىيات پارتىيىسى ئەدەبىياتىنىڭ بارلىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئەدەبىياتىدىن پەرقلىنىدىغان تۇپ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. لېنىن پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتى "ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلگەن خېنىملارغا، توقلۇقتا شوخلۇق قىلىپ سېمىزلىگىنى كوتىرەلمەي قالغان"، "تۇمەنلىگەن بەگزادىلەرگە" ئەمەس، مەملىكەتنىڭ گۈلى، كۆچ ـ قۇۋۋىتى ۋە ئىستىقبالىنىڭ ئىگىسى بولغان مىليونلىغان ۋە ئون مىليونلىغان ئەمگەكچىلەرگە خىزمەت

① «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» 1 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى 656—660 ـ بەتلەر.

② «پارتىيە تەشكىلاتى ۋە پارتىيە مەتبۇاتى»، «سوتسىيالىستىك تەربىيە دەرسىدە ئوقۇلىدىغان ھوججەتلەر» 1 ـ توم، 4 ـ كىتاپ، ئۇيغۇرچە نەشرى، 234 ـ بەت.

قىلىدۇ"① دەپ كورسىتىپ، پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ خىزمەت قىلىش ئوبېكتى ھەم يونۇلۇشنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەردى. بۇ كېيىنكى ۋاقىتتا يولداش ماۋ زېدۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان "ئەڭ كەڭ خەلق ئاممىسى ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئىشچى، دېخان، ئەسكەرلەر ئۈچۈن" ۋە بۇگۈنكى "خەلق، سوتسىيالىزىم ئۈچۈن" دېگەن يونۇلۇش بىلەن ئوخشاش.

(3) ئەدەبىيات ئىشى پارتىيىنىڭ نازارىتى ۋە رەھبەرلىگىنى قوبۇل قىلىشى لازىم، ئەدەبىيات ئىشى پارتىيە ئىشلىرىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئىكەن، ئەلۋەتتە، پارتىيىنىڭ نازارىتى ۋە رەھبەرلىگىنى قوبۇل قىلىشى زورۇر. پارتىيىنىڭ ئەدەبىياتقا بولغان رەھبەرلىگى ھەرگىز شەخسنىڭ ئوي - خىيالى ۋە سۇبېكتىپ ئارزۇسى بويىچە بۇيرۇقۇازلىق قىلىدىغان ئائىلە باشلىقلىق تەرىقىسىدىكى رەھبەرلىك بولماستىن، بەلكى ئاممىغا، مۇتەخەسسىسلەرگە تايىنىپ، سەنئەتنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ئىش قىلىدىغان، ھەقىقەتنى ئەملىيەتتىن ئىزلەيدىغان رەھبەرلىك بولۇشى كېرەك.

لېنىن تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بۇ پارتىيىۋىلىك پىرىنسىپى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىلمى ئۈچۈن ئۈلۈغ توھپە. يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ جۇڭگونىڭ كۇرەش ئەملىيىتى ۋە جۇڭگونىڭ ئىنقىلابىي ئەدەبىيات - سەنئەت ھەرىكىتىنىڭ ئەملىيىتىنى چىقىش قىلىپ، لېنىننىڭ ئەدەبىياتىنىڭ پارتىيىۋىلىگى ھەققىدىكى تەلىماتىغا ۋارىسلىق قىلدى ۋە بېيىتتى.

بىز لېنىننىڭ "ئەدەبىيات پۈتۈن ئىنقىلاپ ماشىنىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇشى كېرەك" دېگەن سوزىنى چۈشەنگىنىمىزدە، ئۇنىڭدىكى "ئەدەبىيات" دېگەن سوزنىڭ ئەدەبىياتنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل مەدەنىيەت خىزمىتىگە قارىتىلغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز كېرەك. چۈنكى لېنىن «پارتىيە تەشكىلاتى ۋە پارتىيە مەتبۇئاتى» ناملىق ماقالىسىدا قوللانغان "ئەدەبىيات" دېگەن سوز رۇس تىلىدا ئومۇمەن ئاخبارات، نەشرىيات، گېزىت - ژورنال، تەشۋىقات ۋە ئەدەبىيات قاتارلىق مەدەنىيەت - تەشۋىقات ساھەسىنى كورسىتىدۇ، پەقەت ئەدەبىيات - سەنئەت دېگەن سوزدىكى ئەدەبىياتنىلا كورسەتمەيدۇ. لېنىننىڭ ئەسىرىدە ئىشلىتىلگەن "ئەدەبىيات" ئاتالغۇسى ئومۇمى تەشۋىقات خىزمىتىگە قارىتىلغان ئىكەن، بۇ ھالدا ئۇ ئاخبارات، گېزىت - ژورنال، نەشرىيات ۋە مەتبۇئات خىزمەتلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار ئىنقىلاپ ماشىنىسىنىڭ "چىشلىق چاقى ھەم ۋېنتسى" سۈپىتىدە پارتىيە ئىشلىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ھەر بىر باسقۇچتىكى ئىنقىلاپ ۋەزىپىسىگە شەرتسىز بويسۇنۇپ، پارتىيەنىڭ فاكىجىن، سىياسەتلىرىنى ئوز ۋاقتىدا تەشۋىق قىلىشى زورۇر.

ۋاھالەنكى، گەرچە ئەدەبىي ئىجادىيەتنىمۇ مەدەنىيەت خىزمىتىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، بىر خىل تەشۋىقات بولسىمۇ، ھەمدە پارتىيە ئىشلىرىنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋىي قىسمى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ گېزىت - ژورنال، ئاخبارات، نەشرىيات، سىياسى تەشۋىقاتلارغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە. چۈنكى ئۇنىڭمۇ ئوزىگە خاس ئالاھىدە قانۇنىيىتى بار، شۇڭا لېنىن ئەدەبىيات ئىشى ئىنقىلاپ ماشىنىسىنىڭ "چىشلىق چاقى ھەم ۋېنتسى" دەپ ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، "نەسىرلارىدا ھەر بىر ئوخشىتىشتا بىر نوقسان بار دېگەن ماقال بار، مېنىڭ ئەڭ

① «پارتىيە تەشكىلاتى ۋە پارتىيە مەتبۇئاتى»، «سوتسىيالىستىك تەربىيە دەرسىدە ئوقۇلىدىغان ھوججەتلەر» 1 - توپلام، 4 - كىتاپ، ئۇيغۇرچە نەشرى 2361 - بەت.

دىبىياتنى ۋىنتىغا، جانلىق ھەركەتنى ماشىنىغا ئوخشىتىشىمدىمۇ كەمچىلىك بار"① دىگەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ يەنە ئەدىبىياتنىڭ ئالاھىدىلىگىنى تەكىتلەپ: "شەك - شۇبھە يوقكى، ئەدىبىياتنى بۇنداق بىر ئەندىزىگە، بىر قېلىپقا سېلىپ باراۋەرلەشتۇرۇش، ئازچىلىقنى كوپچىلىككە بوي سۇندۇرۇش ھەممىدىن قىيىن. بۇ ئىشتا شەخسى تەشەببۇسقا، شەخسى قابىلىيەتكە، پىكىر ۋە خىيالغا، شەكىل ۋە مەزمۇنغا مەيداننى كەڭ ئېچىپ بېرىش مۇتلەق لازىملىغىدىمۇ شەك - شۇبھە يوقتۇر"② دەپ كورسەتكەن ئىدى. لېنىن يەنە پارتىيە ئىشلىرىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئەدىبىياتنى پۇرولېتارىيات ئىشلىرىنىڭ باشقا قىسىملىرى بىلەن زومۇ - زو تەڭلەشتۇرۇپ قويۇشقا، ئەدىبىياتقا پارتىيە ئىشىنىڭ باشقا قىسىملىرىغا قويۇلىدىغان تەلەپكە ئوخشاش تەلەپ قويۇشقا، ئەدىبىيات ئىشىغا پارتىيە ئىشلىرىنىڭ باشقا قىسىملىرىغا قوماندانلىق قىلغانغا ئوخشاش قوماندانلىق قىلىشقا بولمايدىغانلىغىنىمۇ ئالاھىدە تەكىتلەپ كورسەتكەن ئىدى. لېنىن ئوتتۇرىغا قويغان "ئىككى شەك - شۇبھە يوق" دىگەن سوزنىڭ روھىي ماھىيىتى پارتىيىمىز ئوتتۇرىغا قويغان "بارچە گۇللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايراش" فاڭجېنىنىڭ روھىي ماھىيىتى بىلەن پۇتۇنلەي ئوخشاش.

لۇشۇن مۇنداق دىگەن ئىدى: "بارلىق ئەدىبىيات - سەنئەتمۇ تەشۋىقات، لېكىن ھەممە گۇلنىڭ ئوز رەڭگى (ئاقنىمۇ بىر خىل رەڭ ھىساپلىدىم) بولغىنىغا، ئەمما رەڭلەرنىڭ ھەممىسى گۇل بولالمىغىنىغا ئوخشاش، بارلىق تەشۋىقاتمۇ ئەدىبىيات - سەنئەت بولالمايدۇ. ئىنقىلاپتا شوئار، پىلاكات، تېلېگىرامما، دەرسلىك كىتاپ... لاردىن پايدىلانغاندىن تاشقىرى، يەنە ئەدىبىيات - سەنئەتتىن پايدىلىنىشمۇ، ئۇنىڭ ئەدىبىيات - سەنئەت بولغانلىغىدىندۇر."③ لۇشۇن بۇ بىر ئابزاس سوزىدە ئەدىبىياتنىڭ ئالاھىدىلىگىنى تەكىتلەپ، ئەدىبىيات - سەنئەتنىڭ ئوز قانۇنىيىتىگە ھورمەت قىلىش زورۇرلۇگىنى كورسىتىدۇ.

دىمەك، ئەدىبىياتنىڭ پارتىيىۋىلىك پىرىنسىپىنى تەكىتلىگەندە، سەنئەت قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، سەنئەت دېموكىراتىيىسىنى جارى قىلدۇرۇش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا پارتىيىنىڭ ئەدىبىيات - سەنئەت ئىشلىرى كەڭ زىمىنغا ۋە پارلاق ئىستىقبالغا ئىگە بولالايدۇ.

§-3. ئەدىبىياتنىڭ خەلقچىللىغى

1. خەلقچىللىق چۇشەنچىسى

ئەدىبىياتنىڭ خەلقچىللىغى دىگەن چۇشەنچىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىغىغا 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ھازىرغىچە 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت بولدى. خەلقچىللىق ماركسىزىملىق ئەدىبىيات نەزىرىيىسىدە تۇپكى مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

روسىيىنىڭ ئۇلۇغ دېموكىراتلىرىدىن بولغان بېلىنىسكىي بىلەن دوبروليوبوۋ ئەدىبىـ

① «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» 1 - توم، خەنزوچە نەشرى، 647 - بەت.

② «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» 1 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 648 - بەت.

③ «ئەدىبىيات - سەنئەتمۇ ئىنقىلاپ»، «لۇشۇن ئەسەرلىرى» 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 68 - بەت.

ياتنىڭ خەلقچىللىغى توغرىسىدا توختىلىپ، ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغى ھوكۇمران سىنىپ-لارنى رەھىمسىزلىك بىلەن تەنقىت قىلىپ، خەلقنىڭ ئىدىيىسى، ھىسسىيات-ئارزۇسى ۋە مەنپەئەتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە، رىيال تۇرمۇشنى ھەقىقى ۋە چوڭقۇر تەسۋىرلەشتە ئىپادىلىنىدىغانلىغىنى كورسىتىپ ئوتكەن ئىدى. ئۇلار ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغىنى چار روسىيىنىڭ مۇستەبىت ھوكۇمرانلىغىنى پاش قىلىش ۋە خەلقنىڭ ئازاتلىق كۈرەشلىرى بىلەن بىرلەشتۈرگەن، ئەدەبىياتتىكى تەنقىدىي رىيالىزىم بىلەن بىرلەشتۈرگەن ئىدى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرى ئۈستىدە توختالغىنىدا، گەرچە خەلقچىللىق دېگەن سوزنى ئىشلەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئەسەرلەرنىڭ ئىنقىلاۋىلىغىغا، ئىلغارلىغىغا ۋە دېموكراتىك خاراكتېرىغا بەرگەن باھالىرى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ خەلقچىللىغىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار ئىنقىلاۋىي خاھىشقا ئىگە بولغان بىر تۈركۈم شائىر ۋە يازغۇچىلارنى تىلغا ئالغان چاغدا، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغىغا دائىر ئەملىي مەزمۇنلار بار ئىدى.

لېنىننىڭ ھەرقانداق مىللى مەدەنىيەتتە ئىككى خىل مىللى مەدەنىيەت بولىدىغانلىغى توغرىسىدىكى تەلىماتى ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسىدىكى خەلقچىللىق نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسى. لېنىن: "ھەر بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىدە، گەرچە تەرەققى تاپمىغان بولسىمۇ، بەزى دېموكراتىزىملىق ۋە سوتسىيالىزىملىق تەركىپلەر بولىدۇ. چۈنكى، مىللەتلەرنىڭ ھەرقاندىغىدا ئەمگەكچى ئاممىمۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئاممىمۇ بولىدۇ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شەرت-شارائىتى مۇقەررەر ھالدا دېموكراتىك ۋە سوتسىيالىستىك ئىدىيە سېستىمىسىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. لېكىن، ھەر بىر مىللەتتە بۇرژۇئا مەدەنىيىتى (كوپ ساندىكى مىللەتلەردە يەنە گېزەندىلەر ۋە دىنىي ھوقۇقچىلىق مەدەنىيىتى) مۇ بولىدۇ. بۇ بىر 'تەركىپ' لا ئەمەس، بەلكى ھوكۇمرانلىق ئورۇندا تۇرىدىغان مەدەنىيەت"① دېگەن ئىدى. سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان جەمىيەتتە، خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇسى ۋە مەنپەئەتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇشۇنداق دېموكراتىك ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت تەركىپلىرى خەلقچىللىقنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ.

خەلقچىلىقنىڭ مەنسىنى توغرا ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئەڭ ئاۋال خەلق دېگەننىڭ مەنسىنى توغرا ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك.

"خەلق" تارىخىي كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولغان بىر ئۇقۇم بولۇپ، ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋردە، ئوخشىمىغان كونكرېت مەزمۇننى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. سىنىپ پەيدا بولمىغان ئىپتىدائى جەمىيەتتە ۋە سىنىپلار يوقالغان كەلگۈسى كوممۇنىزىم جەمىيىتىدە، جەمىيەت ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى بىردەك خەلق كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولىدۇ. سىنىپىي جەمىيەتتە، خەلق دېگەن ئۇقۇم تۇرلۇك دولەتلەردە ۋە ئوخشاش بولمىغان تارىخىي باسقۇچلاردا تۇرلۇك مەنىگە ئىگە بولىدۇ. ئېلىمىزدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرغۇچى بارلىق سىنىپ، تەبىقە، ئىجتىمائى گۇرۇھلار ۋە شەخسلەرنىڭ ھەممىسى خەلق دائىرىسىگە كىرەتتى. ئازاتلىق ئۇرۇش

① «مىللى مەسىلە توغرىسىدىكى تەنقىدىي پىكىرلەر»، «لېنىن ئەسەرلىرى» 20-توم، خەنزۇچە نەشرى، 6-بەت.

مەزگىلدە جاھانگىرلىك، بيۇروكىرات بۇرژۇئازىيە، پومىشىكلار سىنىپى بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى تۇرغۇچى بارلىق سىنىپ، تەبىقە، ئىجتىمائى گۇرۇھلار ۋە شەخسلەرنىڭ ھەممىسى خەلق دائىرىسىگە كىرەتتى. سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش مەزگىلىدە، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەيدىغان، ھمايە قىلىدىغان ۋە ئۇنىڭغا قاتنىشىدىغان بارلىق سىنىپ، تەبىقە، ئىجتىمائى گۇرۇھ ۋە شەخسلەرنىڭ ھەممىسى خەلق دائىرىسىگە كىرىدۇ. بۇنىڭدىن كورۇشكە بولىدۇكى، خەلق ــ مۇئەييەن تارىخىي دەۋردە، ئۇزلىرىنىڭ تۇتقان ئوبىكتىپ ئىجتىمائى ئورنى بويىچە جەمىيەت تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرىدىغان، ئىلغار ئىشلارغا قاتنىشىدىغان سىنىپ، تەبىقە، ئىجتىمائى گۇرۇھ ۋە شەخسلەرنى كورسەتىدۇ. ھەر بىر تارىخىي باسقۇچتا، خەلق ھامان جەمىيەت ئەزالىرىنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار جەمىيەتنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى بايلىغىنى بىۋاستە ياراتقۇچىلار. ئەمگەكچى ئاممىا مەڭگۇ خەلقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولىدۇ. مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارمۇ خەلق كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولىدۇ. قۇلدارلار سىنىپى، فېئودال پومىشىكلار سىنىپى ۋە بۇرژۇئازىيە ئۇزلىرىنىڭ يۇقۇرى ئورلەش مەزگىلىدە، شۇ ۋاقىتتىكى چىرىك تۇزۇمگە قارشى تۇرۇشنىڭ ۋەكىلى بولۇپ تۇرغىنىدا ئىنقىلابىيلىققا ئىگە بولىدۇ، ئىلغار رول ئويناىدۇ، مەلۇم دەرىجىدە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، مۇشۇنداق چاغدا ئۇلارمۇ خەلققە تەۋە بولىدۇ. بۇ سىنىپلار ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان، ئۇزلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملىگەن ھەمدە تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر قانۇنىيىتى بويىچە خەلققە قارشى تەرەپكە ماڭغان چاغدا، ئۇلار خەلقنىڭ دۇشمىنىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. لېكىن ئۇلار ئارىسىدىكى بەزى "ئوقۇمۇشلۇق زاتلار" ئوبىكتىپ ۋە سۇبىكتىپ جەھەتتىكى تۇرلۇك سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن ئۇز سىنىپىغا مەلۇم دەرىجىدە ئاسىلىق قىلىپ، خەلقنىڭ ئازاپ - ئوقۇبەتلىرىگە ھىسداشلىق قىلىشى، خەلق مەنپەئەتى يولىدا سوزلىشى، ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ جىنايەتلىرىنى پاش قىلىشى، ئۇلارمۇ خەلق سېپىگە قېتىلىشى مۇمكىن.

خەلق دېگەن ئۇقۇم تۇرلۇك تارىخىي باسقۇچتا، تۇرلۇك جەمىيەت ئەزالىرىنى ئۇز ئىچىگە ئالغان ئىكەن، ئۇ ھالدا ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغىمۇ تۇرلۇك تارىخىي دەۋردە ئوخشاش بولمىغان مەنىگە ئىگە بولىدۇ. بىز ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغىنى تەھلىل قىلغان ۋاقتىمىزدا، ئەسەرنى مۇئەييەن تارىخىي شارائىتقا قويۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى دەۋر روھى، سىنىپىي زىددىيەت، تارىخىي ئالاھىدىلىككە بىرلەشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلىگەن ھالدا ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق كوزقاراش بىلەن تەھلىل يۇرگۈزۈشىمىز لازىم.

ئۇنداق بولسا قانداق ئەسەرلەر خەلقچىللىققا ئىگە بولغان ئەسەرلەر ھىساپلىنىدۇ؟ سىنىپ شەكىللىنىشتىن بۇرۇن ۋە سىنىپ يوقالغاندىن كېيىن، خەلقچىللىقنىڭ ئوزى ئىنسان تەبىئىتى بولىدۇ. سىنىپىي جەمىيەتتە بولسا، ئومۇمەن، بەلگىلىك تارىخىي دەۋردىكى خەلقنىڭ ئىدىيە، كەيپىيات، ئارزۇ - ئىستەك ۋە مەنپەئەتىنى ئەكس ئەتتۇرگەن، خەلق كوڭۇل بولىدىغان زور ھەم مۇھىم مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان، مەلۇم ئىلغارلىق ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان، ئەمگەكچى خەلققە ھىسداشلىق قىلىدىغان، خەلقنىڭ مەدەنىيەت ۋە سەنئەت جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشىگە پايدىلىق بولغان، خەلقنىڭ ساغلام ئەخلاقىي پەزىلىتىنى

بىلىدۇرۇشكە ياردەمى بولغان، كەڭ خەلق ئاممىسى ياقتۇرۇپ ئوقۇيدىغان ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى خەلقچىللىققا ئىگە بولغان ئەسەرلەر ھىساپلىنىدۇ.

خەلقچىللىق بىلەن سىنىپىلىقنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟ ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىقى بىلەن ئەدەبىياتنىڭ سىنىپىلىقى ھەم مۇناسىۋەتلىك بولغان، ھەم پەرقلىق بولغان باشقا - باشقا ئۇقۇم، خەلقچىللىق ئارقىلىق سىنىپىلىق يوقىقا چىقىرىلسا ياكى خەلقچىللىقنىڭ ئورنىغا سىنىپىلىق قويۇلسا، توغرا بولمايدۇ. خەلق تۇرلۇك سىنىپلاردىن تەركىپ تاپقان. ئۇ مۇئەييەن تارىخىي دەۋردە بىرلىشىپ ئورتاق ئىنقىلاپ قىلالايدىغان سىنىپلاردىن تەركىپ تاپقان بىر تۇتاش گەۋدە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىياتتىكى خەلقچىللىقنىڭ مەنىسى ئەدەبىياتنىڭ سىنىپىلىغىنىڭ مەنىسىدىن كوپ كەڭ بولىدۇ.

تارىخ پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى دەۋرىگە قەدەم قويغاندا، پۈرولېتارىياتنىڭ بۈرژۇئا - زىيىگە قارشى پۈتۈن ھەركەتىدە پۈرولېتارىياتنىڭ مەنپەئەتى ئەڭ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇڭلاشقا، پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ سىنىپىلىغى، پارتىيىلىگى بىلەن سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغى ماھىيەت جەھەتتىن ئالغاندا تامامەن بىردەك بولىدۇ. مۇشۇنداق ئىكەن، يەنە بۇگۈنكى كۈندە ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغىنى قايتا ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ ھەمدە ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغىنى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئولچەيدىغان ئىدىيىۋى پىرىنسىپ قىلىشنىڭ ۋە ئەدەبىي تەنقىتنى قانات يايدۇرۇشنىڭ ئىدىيىۋى ئولچىمى قىلىشنىڭ قانداق زورۇرىيىتى بار؟ بۇنىڭ سەۋەبلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تېمىسى ۋە مەزمۇنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەممە ئەسەرنىڭ تېمىسى ۋە مەزمۇنى پۈرولېتارىياتنىڭ سىنىپىلىغى ۋە پارتىيىۋىلىگىنى ئىپادىلەۋەرمەيدۇ. بەزى تاغ - دەريالار تەسۋىرلەنگەن شېئىرلار، مەنزىرە رەسىملىرى، جەمىيەتتىكى سىنىپىي كۆرەشنى بىۋاستە تەسۋىرلىمىگەن ۋە سىياسى تۇرمۇشنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرمىگەن بەزى ئەسەرلەردە كوپىنچە يارقىن سىياسى خاھىش بىۋاستە ئىپادىلەنمىگەن بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭدا سىنىپىلىق ۋە پارتىيىۋىلىكمۇ ئىپادىلەنمىگەن بولىدۇ. لېكىن بۇ ئەسەرلەر ۋەتىنىمىزنىڭ گۈزەل تاغ - دەريالىرىنى، كەڭ تەبىەتتىكى گۈزەل مەنزىرىلەرنى تەسۋىرلىگەنلىگى ئۈچۈن، كىشىلەرنى گۈزەل مەنزىرىگە باشلاپ كىرىدۇ، مەپتۇن قىلىدۇ. كىشىلەرنى گۈزەللىكتىن بەھرىلەندۇرىدۇ، ئالىجاناپ زوق - ھەۋىسنى ۋە ساغلام پەزىلىتىنى يېتىلدۇرىدۇ، كەڭ كىتابخانىلار مۇنداق ئەسەرلەرنى ياقتۇرىدۇ. بۇ ئەسەرلەر گەرچە روشەن سىنىپىلىق ۋە پارتىيىۋىلىككە ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن يەنىلا خەلقچىللىققا ئىگە بولغان ياخشى ئەسەرلەر بولىدۇ.

ئىككىنچى، بىز يازغۇچىلاردىن پۈرولېتارىيات مەيدانىدا تۇرۇپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشنى تەلەپ قىلىمىز. ئەمما، ئەملىي تۇرمۇشتا يازغۇچىلارنىڭ سىياسى ئېڭى، ئىدىيىۋى سەۋىيىسى يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى ۋە ئېچىپ بېرىشنىڭ چوڭقۇر - تېيىز بولۇشى، بەدىئى ئىپادىلەش ئىقتىدارىنىڭ كوچلۇك - ئاجىز بولۇشى تۈپەيلىدىن، بەزى ئەسەرلەر مۇقەررەر ھالدا پۈرولېتارىياتنىڭ سىنىپىلىق ۋە پارتىيىۋىلىك يۈكسەكلىگىگە يېتەلمەسلىگى مۇمكىن. لېكىن مەلۇم دەرىجىدە خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇ - ئىستىگى ۋە تەلىۋىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسىلا، خەلقچىللىققا ئىگە ئەسەر بولۇپ ھىساپلىنىۋېرىدۇ. شۇ سەۋەپتىن ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغىنى ئېتىراپ قىلىش، ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغىنى سوتسىيالىستىك

ئەدەبىياتنى باھالايدىغان ئىدىيىۋى پىرىنسىپلارنىڭ قاتارىغا قويۇش ئەدەبىيات - سەنئەتتە ھەممە گۈللەرنىڭ تەكشى ئېچىلىشىغا، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدىكى كوپ تەرەپلىمە ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشىغا پايدىلىق، ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغى، بىرلىك قەدىمقى مەدەنىيەت مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلغان چېغىمىزدا مېغىز بىلەن شاكالنى پەرق - لەندۇرۇشىمىزنىڭ ئولچىمى، شۇنداقلا، بىرلىك سوتسىيالىستىك ئەدەبىي ئىجادىيەتنى گۈللەندۇرۇشىمىز ۋە راۋاجلاندۇرۇشىمىز ھەمدە ماركسىزملىق ئەدەبىي تەنقىتنى قانات يايدۇرۇشىمىزدىكى مۇھىم پىرىنسىپلارنىڭ بىرى.

2. خەلقچىللىقنىڭ ئىپادىلىرى ۋە ئەھمىيىتى

ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغى — قەدىمقى ۋە بۈگۈنكى، چەتئەللىك ۋە جۇڭگولۇقنىڭ ئىلغار ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي خاھىشى. ئۇ، ئەسەرلەردە ئومۇمەن، مۇنداق بىرقانچە خىل ئەھۋالدا ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، ئەدەبىي ئەسەردە خەلقنىڭ تۇرمۇش ۋە كۈرەشلىرى، ئارزۇ - ئىستەكلىرى، ئازاب - ئوقۇبىتى ۋە شات - خورامىلىغى، غايىسى بىۋاستە تەسۋىرلىنىدۇ. قەدىمقى دەۋردىكى كوپلىگەن خەلق ناخشا - قوشاقلىرىدا ئېزىلگۈچىلەرنىڭ ئازاب - ئوقۇبىتى ۋە غەزەپ - نەپرىتى ئىزھار قىلىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە ئېزىلىشتىن قۇتۇلۇش يولىدىكى كۈچلۈك ئارزۇلىرى ئىپادىلەنگەندىن تاشقىرى، يەنە دىخانلار قوزغىلىڭى ۋە ئېزىلگۈچىلەرنىڭ قارشىلىق كورىستىش كۈرەشلىرى بىۋاستە مەدھىيىلەنگەن، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەركىنلىككە بولغان تەلپۈنۈشى، گۈزەل تۇرمۇشقا ئىنتىلىشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى خەلقچىللىققا ئىگە ئەسەرلەر بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. خەلق ئاممىسىنىڭ جەڭگىۋار تۇرمۇشى بىۋاستە تەسۋىرلەنگەن ئەسەرلەر خەلقچىللىققا ئىگە ئەسەرلەر بولىدۇ. يەنە خەلق ئاممىسى بىۋاستە تەسۋىرلەنمىگەن ئەسەرلەرمۇ خەلقچىللىققا ئىگە ئەسەرلەر بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر يازغۇچى ئەكسىيەتچى سىياسى مەيدانىدا تۇرۇپ، ئەكسىيەتچى رومان «قاراقچىلارنى تازىلاش تەزكىرىسى» دېگەندە ئوخشاش خەلق ئاممىسىنىڭ زوراۋانلىققا قارشى كۈرەشلىرىنى "قاراقچىلىق" دەپ ھاقارەتلەيدىغان بولسا، ئۇ ھالدا خەلق ئاممىسى بىۋاستە تەسۋىرلەنگەن بىلەنمۇ، بۇنداق ئەسەر ئۇستىدە خەلقچىل - لىقتىن ئەسلا سوز ئاچقىلى بولمايدۇ. مەيلى جۇڭگودا بولسۇن، مەيلى چەتئەلدە بولسۇن، مۇنەۋۋەر يازغۇچىلار قايسى سىنىپتىن كېلىپ چىققانلىغىغا قارىماي، ھامان خەلق ئاممىسى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن، بۇلارنىڭ خەلق ئاممىسىغا بولغان غەمخورلۇغى، ھىسداشلىغى ئۇز ئەسەرلىرىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇشى مۇمكىن، مەسىلەن، 11 - ئەسىردە ئوتتۇرىغا ئولۇغ ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن 15 - ئەسىردە ئوتتۇرىغا مەشھۇر ئەدىپ ئەلىشىر ناۋائىلار يۇقۇرى تەبىقە ئاقسۆڭەكنى ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان. لېكىن ئۇلار خىلمۇ - خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تۇۋەن قاتلام كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، سىنىپىي قارىمۇ - قارشىلىقنىڭ رەھىمسىز رىياللىغىنى ھىس قىلىپ، خەلقنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىگە چوڭقۇر ۋە سەمىمى ھىسداشلىق قىلغان.

ئىككىنچى، خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا بولغان ھىسداشلىق، خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرەش -

لىرنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش ھامان ئەگسىيەتچى سىنىپلارنى پاش قىلىش ۋە تەنقىت قىلىش بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. بەزى ئەسەرلەردە خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىۋاستە تەسۋىرلەنمەي، پەقەتلا ھوكۇمران سىنىپنىڭ تۇرمۇشى تەسۋىرلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن يازغۇچى ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ ئۇنى ماختىماي ۋە گۇزەللەشتۇرمەي، ئەكسىچە، خەلق مەيدانىدا تۇرۇپ، بۇنداق تۇرمۇشنى مەسخىرە قىلىپ ۋە قامچىلاپ، شۇ ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تەرتىپنى كۆچلۈك ئىنكار قىلغانلىقتىن، بۇنداق ئەسەرلەرمۇ ئوخشاشلا خەلقچىللىققا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، «رېۋىزور»، «ئولۇك جانلار» ۋە باشقىلار. خەلق ئىچىدىكى پاسسىپ، قالاق نەرسىلەر ئىلغار كوزقاراش بىلەن ئىنكار قىلىنغان ئەسەرلەرمۇ خەلقچىللىققا ئىگە بولغان ئەسەرلەر بولىدۇ.

ئۇچىنچى، تارىختىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار دەسلەپتە ھوكۇمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپ سۈپىتىدە قوزغىلىپ ئىنقىلاپ قىلغان چېغىدا، ئۇنىڭ بىلەن ھاكىمىيەتنى ئىگەللەپ تۇرغان ئەكسىيەتچى سىنىپ ئوتتۇرىسىدىكى پايدا - زىيان توقۇتۇشى جەمىيەتنىڭ ئاساسىي زىددىيىتى بولۇپ قالىدۇ، ئۇنىڭ مەنپەئەتى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن بىردەك بولىدۇ. تارىختىكى ھەرقانداق ئىنقىلاپنى ياكى مۇھىم ئىجتىمائى ئوزگىرىشنى ئەزەلدىن بىر سىنىپ يەككە ئېلىپ بارغان ئەمەس. ئىنقىلاپ ۋە ئوزگىرىش ئېلىپ بېرىشتىكى ئەڭ ئاخىرقى مەقسەت، ئېھتىمال، مەلۇم بىر سىنىپنىڭ مەنپەئەتىنى كوزلەشتىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مۇشۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا ئىنقىلاپ ئېلىپ بارغان چاغدا، جەمىيەتتىكى باشقا سىنىپلارنى ھەركەتلەندۇرۇپ، ئوزى قوزغىغان ئىنقىلاپقا قاتناشتۇرىدۇ. ئەمىلىيەتتە، ئىنقىلاپقا قاتناشقان بۇ سىنىپلار ئوتتۇرىسىدا، ھەقىقەتەنمۇ مەلۇم ئورتاق مەنپەئەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنداق ئەھۋالنىڭ ئەدەبىي ئەسەردە ئەكس ئېتىشى ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. فېۋدال پومىشىكلار سىنىپى زاۋالىلىققا يۈز تۇتقان قوللۇق تۇزۇمىگە قارشى تۇرغاندا، بۇرژۇئازىيە چىرىك فېۋدالىلىق تۇزۇمىگە قارشى تۇرغان چاغدا ئەھۋال شۇنداق بولغان. ئالگېرى دانتې، سېرۋانتېس، شېكسپىرلارنىڭ ئەسەرلىرى ئەنە شۇ خىلدىكى ئەسەرلەر جۇملىسىگە كىرىدۇ.

توتىنچى، ۋەتەننىڭ تاغ - دەريالىرىغا بولغان قىزغىن مۇھەببەت، تەبىئەت مەنزىرىلىرىگە بولغان مەدھىيە، كەلگۈسى گۈزەل تۇرمۇشقا بولغان ئىنتىلىش ئىپادىلەنگەن، كىشىلىك ھاياتتىكى مەلۇم بىر تەجرىبە ئېچىپ بېرىلگەن ئەسەرلەرگە كەلسەك، گەرچە ئۇلاردا كۆچاۋۇك سىياسى مايىللىقنىڭ بار - يوقلۇغى توغرىسىدا بىر نەرسە دېگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشىنىڭ ئوسۇشىگە ياردەم بېرىدۇ، كىشىگە بەدىئى ھوزۇر ۋە تۇرمۇش تەربىيىسى بېرىدۇ. بۇنداق ئەسەرلەرمۇ مەلۇم خەلقچىللىققا ئىگە بولىدۇ.

خەلقچىللىق ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىگىنى ئولچەيدىغان بىر پىرىنسىپ. لېكىن خەلقچىللىقنىڭ ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بەدىئىلىگى بىلەن مەلۇم مۇناسىۋىتى بار. بەدىئى تەسۋىرنىڭ ھەقىقى ۋە ئىشەنچلىك بولۇشى، تىلنىڭ جانلىق ۋە كوركەم بولۇشى، يارقىن تىلغان ئوبرازنىڭ ئەينەن ۋە تەسىرلەندۇرەرلىك بولۇشى، ئەسەر ئوزۇلۇشنىڭ پۈختا بولۇشى، بەدىئى شەكىلنىڭ ئاممىباپ ۋە مىللى بولۇشىدەك خەلق ئاممىسى ياقتۇرىدىغان

مىللى ئۇسلۇپ ۋە مىللى شەكىللەر ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغىنى ئىپادىلەشتە تەخمۇ پايدىلىق.

لېن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" ئەدەبىياتىنىڭ خەلقچىللىغىنى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ئىنكار قىلدى ۋە يوققا چىقاردى. ئۇلار سىنىپلىقنى ئېتىراپ قىلىپ، خەلقچىللىقنى ئېتىراپ قىلمىدى. بۇ كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىزدا ۋە پۇرولېتارىيات ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئىجادىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇشىمىزدا ناھايىتى زور توسالغۇ پەيدا قىلدى. ئەمدىلىكتە، ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغىنى يېڭىۋاشتىن ئوتتۇرىغا قويۇپ، خەلقچىللىقنىڭ ماركسىزملىق ئەدەبىيات نەزىرىيىسى سېستېمىسىدىكى تېگىشلىك ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىنتايىن مۇھىم، خەلقچىللىقنىڭ ئەھمىيىتىنى يېتەرلىك دەرىجىدە مولچەرلەش لازىم.

بىرىنچىدىن، خەلقچىللىق كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىمىزنى ئولچەيدىغان، ئەدەبىيات مىراسلىرىدىكى دېموكراتىك مېغىز بىلەن فېئوداللىق شاكالىنى پەرقلەندۇرىدىغان مۇھىم ئولچەم. پۇرولېتارىيات ـ دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىمچىلار ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزىم چىلاردۇر، بۈگۈنكى جۇڭگو تارىخىدىكى جۇڭگونىڭ تەرەققىياتى. پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتىمۇ، مۇقەررەر ھالدا تارىختىكى كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن بولغان تەرەققىياتىدۇر. ماركسىزم كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىغا ئەڭ جىددى، ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتىدۇ. ھەتتا، پۇرولېتارىيات ئۈچۈن ئازغىنا بولسىمۇ پايدىسى بولغان نەرسىلەرنى ئاساسلىقچە قولدىن بېرىپ قويمايدۇ، بۇ پىرىنسىپ بويىچە پۇرولېتارىياتنىڭ سىنىپلىغىنى كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئولچىمى قىلىش يېتەرسىزلىك قىلىدۇ. سىنىپلىقتىن تاشقىرى يەنە خەلقچىللىقنىمۇ ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئولچىمى قىلىش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، تارىختىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى، جۈملىدىن، چەتئەل ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىمۇ دەل جايىدا مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ.

ئىككىنچىدىن، خەلقچىللىق سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىي ئىجادىيەتنى گۈللەندۈرۈپ، خەلق ئاممىسىنىڭ كەڭ كولەمدىكى مەنىۋى ئېھتىياجىنى ۋە گۈزەللىكتىن بەھرىمەن بولۇش تەلىۋىنى ئەڭ زور دەرىجىدە قانائەتلەندۈرۈشنىڭ ئىدىيىۋى پىرىنسىپى. پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتى، ئەلۋەتتە، ھەممىدىن ئاۋال پۇرولېتارىياتلىق خاراكتېرىنى ۋە پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ پارتىيەۋىلىك پىرىنسىپىنى تەكىتلىشى لازىم. لېكىن ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلى ۋە شەكلى خىلمۇ ـ خىل بولىدۇ. بەزى ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئەھمىيىتىنى سىنىپلىق، پارتىيەۋىلىك بىلەن ئومۇملاشتۇرۇشقا بولمايدۇ. شۇڭا، ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغىنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويۇش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، ئېلىمىزدە ھازىرقى باسقۇچتا، جەمىيەتتىكى سىنىپلار مۇناسىۋىتىدە يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئاللىقاچان يوقالدى، بوران ـ چاپقۇنلۇق سىنىپىي كۈرەش ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشتى. ئىشچىلار سىنىپى، دېخانلار سىنىپى، سوتسىيالىستىك جەمىيەتنىڭ زىيالىلىرى ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەممىسى جەمىيەتنىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلاندى. ئەدەبىياتنىڭ خىزمەت قىلىش ئوبېكتىنىڭ دائىرىسى ئوتكەن ھەرقانداق ۋاقىتتىكىدىن كېڭەيدى. ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغى يېڭىچە مەزمۇنغا ئىگە بولدى. شۇڭلاشقا، ھازىر ئەدەبىي ئىجادىيەتتە، ئەدەبىي تەنقىتتە ۋە ئەدەبىيات نەزىرىيىسىدە ئەدەبىياتنىڭ

خەلقچەللىغنى تەكتلەش ۋە ئۇنى ئىلمىي ھالدا شەرھىلەش ھەم تەتبىق قىلىش سوتسىيالىستىك ئەدەبىي ئىجادىيەتنى گۈللەندۈرۈش ۋە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنى بېيىتىشتا مۇھىم رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە.

4-§. ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائى رولى

1. ئەدەبىياتنىڭ بىلىش رولى

ئەدەبىي ئەسەرلەر ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى. مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەر روشەن، جانلىق بەدىئى ئوبرازلار ئارقىلىق تەبىەت ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ھەر خىل كۆرۈنۈش - مەنزىرىلەرنى چىنلىق بىلەن قايتا - قايتا ئىپادىلەپ، مۇئەييەن تارىخىي دەۋردىكى ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ؛ جەمىيەتنىڭ كەيپىياتى ۋە ئورۇن - ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ؛ تۇرلۇك سىنىپ، تەبىقە ۋە ئوخشىمىغان شەخسلەرنىڭ روھىي قىياپىتى ۋە ئىچكى دۇنياسى، شۇنىڭدەك، ئۇلارنىڭ ھەرخىل رىيال مۇناسىۋەتلىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. شۇ ئارقىلىق كىتاپخانىلارنى تارىخ ۋە رىيالىلىق، جەمىيەت ۋە كىشىلىك ھايات ئوغرىسىدىكى تۇرلۇك بىلىملەرگە ئىگە قىلىدۇ. قىسقىسى، ئەدەبىي ئەسەرلەر كىشىلەرگە نىسبەتەن ئىجابى ياكى سەلبىي جەھەتتىن تۇرمۇشنىڭ مەلۇم قانۇنىيەتلىرىنى بىلدۈرىدۇ، ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ قىياپىتىنى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈپ، كىتاپخانلارنى مول تۇرمۇش بىلىملىرى ۋە مۇئەييەن ھەقىقەت بىلەن تەمىنلەيدۇ. مانا بۇ، ئەدەبىياتنىڭ بىلىش رولىدۇر، مۇشۇ سەۋەپلىك، روسىيىنىڭ ئىنقىلاۋىي دېموكراتلىك تەنقىتچىسى چېرنىشېۋسكىي مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنى "تۇرمۇش دەرسلىگى" دەپ ئاتىغان ئىدى. ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى جەمىيەت تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىنى، بەزىلىرى ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، كىتاپخانلارنىڭ تۇرمۇشنى تونۇشى ۋە باھالىشىغا ياردەم بېرىدۇ. مانا بۇ ئەدەبىياتنىڭ بىلىش رولى.

ئەدەبىياتنىڭ بىلىش رولى كوپ تەرەپلىمىلىك بولۇپ، ئۇ بىزنىڭ تۇرلۇك دەۋر، تۇرلۇك جەمىيەت، تۇرلۇك مىللەتلەرنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالىنى بىلىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ، شۇنداقلا، ئۇ كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، تۇرمۇش بىلىملىرىنى ئاشۇرىدۇ.

ئىنقىلاۋىي ئۇستازلار ئەدەبىياتنىڭ بىلىش جەھەتتىكى رولىغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەن ئىدى. ماركس ئەنگلىيەنىڭ رىيالىستىك يازغۇچىلىرى چارلىز دىككېنس (1812—1870) ۋە ئەنگلىيە تەنقىدىي رىيالىزمىنىڭ مەشھۇر يازغۇچىلىرى ھەققىدە توختالغىنىدا: "ھازىرقى ئەنگلىيەنىڭ بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ھېكايە - رومانچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ مەشھۇر تەسىرلىك كىتابلىرىدا دۇنياغا ئېچىپ بەرگەن سىياسى ۋە ئىجتىمائى ھەقىقەتلەر، بارلىق كەسىپي سىياسىيونلار، سىياسى ئوبزورچىلار ۋە ئەخلاقشۇناسلارنىڭ ھەممىسى ئېچىپ بەرگىنىدىنمۇ كوپ بولدى"① دەگەن ئىدى. ئەگەر ھازىرقى ياشلار

① كارل ماركس «ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى»، «ماركس، ئېڭگېلس ئەسەرلىرى» 10 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 686 - بەت.

ئىلىمىزنىڭ فېودالىلىق جەمىيىتىنى تولۇق چۈشىنىش ئۈچۈن قەدىمقى دەۋرنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى، مەسىلەن، لى بەي، دۇفۇ، بەي جۈيىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى، ساۋشۈبچىننىڭ «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئوقۇسا، جۇڭگونىڭ فېوداللىق جەمىيىتىنىڭ ئومۇمى قىياپىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن كورۇۋالالايدۇ. ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرى ئوز كىلاسسىك ئەسەرلىرىنى ئوقۇش ئارقىلىق ئوزىنىڭ ئوتمۇش تارىخى بىلەن تونۇشالايدۇ، ئەگەر ئوتمۇش جەمىيەت توغرىسىدىكى تونۇشى بىلەن سوتسىيالىستىك رىيال تۇرمۇشنى سېلىشتۇرسا، سوتسىيالىستىك يېڭى جەمىيەتكە بولغان مۇھەببىتى تېخىمۇ ئاشىدۇ.

ئەدەبىيات يەنە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى بىلىشىمىز ۋە چۈشىنىشىمىزگە، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىيات ئالماشتۇرۇشىغا ياردەم بېرىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەر بىزنىڭ تۇرلۇك جەمىيەت ۋە مىللەتلەرنىڭ قىياپىتىنى كورۇۋېلىشىمىزغا ياردەم بېرىپلا قالماستىن، بەلكى نوۋەتتىكى كۇرەشنى چۈشىنىشىمىزگىمۇ، تۇرمۇشنى كۇزىتىش ۋە تۇرمۇشنى بىلىش ئىقتىدارىمىزنى ئوستۇرۇشىمىزگىمۇ ياردەم بېرىدۇ. مەسىلەن، "5 - ئاپرىل" ھەركىتىدە مەيدانغا كەلگەن «تىيەنئەنمېن شېئىرلىرى»دىن ياش ئەۋلادنىڭ كۇرەش جەريانىدا ئوسۇپ - يېتىلىۋاتقانلىغىنى، جۇڭگونىڭ كېلىچىگىنى ۋە ئۇمىدىنى كورۇۋالالايمىز.

2. ئەدەبىياتنىڭ تەربىيۋى رولى

كىشىلەرنىڭ دۇنيانى بىلىشى دۇنيانى ئوزگەرتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۇرۇشىمۇ تۇرمۇشنى ئوزگەرتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ھەرقانداق بىر يازغۇچى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۇرگەندە ھېچقاچان مەقسەتسىز ئەكس ئەتتۇرمەيدۇ، بەلكى ئوبراز ياراتقان چاغدا، ئوزىنىڭ تۇرمۇشقا بولغان باھاسى، ھەقىقەت ئۇستىدىكى ئىزلىنىشى، مۇھەببەت - نەپرىتىنى ئۇنىڭغا سىڭدۈرىدۇ. بۇ ئارقىلىق يازغۇچى ئوزىنىڭ ئەدەبىي ئەسىرى ئارقىلىق كىتاپخانىلارغا تۇرمۇش كارتىنىسىنى كورسىتىپ بېرىپلا قالماي، بەلكى ئۇلارغا بۇ ئارقىلىق نېمىنىڭ راستلىغى، نېمىنىڭ يالغانلىغى، نېمىنىڭ ياخشىلىغى، نېمىنىڭ يامانلىغى، نېمىنىڭ گۈزەللىگى، نېمىنىڭ سەتلىگىنى كورسىتىپ، نېمىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش، نېمىگە قارشى تۇرۇش لازىملىغىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. بۇ ئارقىلىق كىشىلەرنى تېخىمۇ بەخت - سائادەتلىك تۇرمۇش يارىتىش يولىدا كۇرەش قىلىشقا رىغبەتلەندۇرىدۇ. بۇ ئەدەبىياتنىڭ تەربىيۋى رولىدۇر. مەسىلەن، لۇشۈننىڭ فېلىيەتون لىرى، ل. مۇتەللىپنىڭ شېئىرلىرى ئەنە شۇ خىلدىكى زور تەربىيۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان جەڭگىۋار ئەسەرلەردۇر.

ئەدەبىياتنىڭ تەربىيۋى رولى ئالدى بىلەن ئەدەبىي ئەسەرلەر ئارقىلىق كىشىلەرنى ئوبېكتىپ دۇنيانى ئوزگەرتىپ، تېخىمۇ گۈزەل بولغان جەمىيەت يارىتىش يولىدا تىرىشىپ كۇرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇرۇش ۋە رىغبەتلەندۇرۇشتە كورۈلىدۇ. بىز بىر پارچە ئەدەبىي ئەسەرنى ئوقۇساق، تەبىئى ھاياجانلىنىمىز، ئۇنىڭدىكى بەدىئى ئوبرازلار بىزنى چوڭقۇر تە-

سرلەندۇرۇپ، قەلبىمىزدە مەنىۋى كۈچ پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن، «پولات قانداق تاۋلاندى» دېگەن ئەسەر دۇنيادا نۇرغۇن ياشلارنىڭ سويۇپ ئوقۇشىغا مۇيەسسەر بولدى. نۇرغۇن ياشلار ئۆزلىرىنى پاۋىل كورچاگىنىغا سېلىشتۇرۇپ، ئۆزلىرىنى ئۆزگەرتىش ئارزۇسىنى ۋە ئىرادىسىنى تۇرغۇزغان. ھەقىقەتەن، پاۋىل كورچاگىنىنىڭ يۈكسەك ئوبرازى دۇنيادىكى ئىلغار ياشلارنىڭ قەلبىگە نەقىش بولۇپ ئويۇلدى. ئازاتلىق ئۇرۇش مەزگىلىدە جەڭچىلەر «ئاق ياچىلىق قىز» ئوپېراسىنى كورگەندىن كېيىن، مىلتىقلىرىغا "شى ئېر ئۆچۈن ئىنتىقام ئالىمىز" دەپ ئويۇپ باتۇرلۇق بىلەن جەڭگە ئاتلانغان. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئەدەبىي ئەسەرلەر بىر تەرەپتىن، كىشىلەرنىڭ ئوبېكتىپ دۇنيانى توغرا تونۇشى ۋە ئۆزگەرتىشىگە يارەم بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سۇبېكتىپ دۇنياسىنى توغرا تونۇش ۋە ئۆزگەرتىشىگمۇ يارەم بېرىدۇ. مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى كىتاپخانلارنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىگە، ئۇلارنىڭ پۈتۈن روھىي - قىياپىتىگە، ئەخلاقىي پەزىلەت، خاراكتېرىدىن تارتىپ، ئىستىل، تۇرمۇش ئادەتلىرىگىچە كەڭ كولەمدە چوڭقۇر تەسىر كورسىتىدۇ. شۇڭا، ستالىن يازغۇچىلارنى "ئىنسانلار روھىنىڭ ئىنژېنېرى" دېگەن ئىدى.

3. ئەدەبىياتنىڭ ئىستېتىك رولى

ئەدەبىياتنىڭ بىلىش رولى ۋە تەربىيىۋى رولى پەقەت ئەدەبىياتنىڭ ئىستېتىك رولى ئارقىلىق ئورۇنلىنىدۇ. كىتاپخانلار ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇش ئارقىلىق، ئالدى بىلەن، روھىي جەھەتتە ھوزۇر ئالىدۇ ۋە قانائەت ھاسىل قىلىدۇ. بۇنداق ھوزۇر ئېلىش ۋە قانائەت ھاسىل قىلىش جەريانىغا روھىي كەيپىيات، سېزىم جەھەتتىكى خوشاللىق تۇيغۇسى ۋە ئارام ئېلىش سىڭگەن بولىدۇ، مانا بۇ ئەدەبىياتنىڭ ئىستېتىك رولى ۋە كۆل ئېچىش رولى. يولداش جۇئېنلەي ئۇز ۋاقتىدا: "بەزىلەر مەندىن ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تەربىيىۋى رولى بىلەن كۆل ئېچىش رولى بىردەكمۇ؟ دەپ سورىدى. شۇنداق، بۇ ئىككىسى دىيالېكتىك بىرلىك. ئامما تىياتىرنى، كىنونى كۆل ئېچىش ۋە ئارام ئېلىش ئۈچۈن كورىدۇ. سەن تېپىكلەشتۈرۈلگەن ئوبرازلار ئارقىلىق ئويۇن قويساڭ، تەربىيىمۇ، كۆل ئېچىشمۇ شۇنىڭ ئىچىدە بولىدۇ"① دېگەن ئىدى. ئەدەبىياتنىڭ كۆل ئېچىش رولىنى ئېتىراپ قىلمىغاندا، ئەدەبىياتنىڭ ئوزىدىكى كۆل ئاچىدىغان ئالاھىدىلىككە ئەھمىيەت بېرىلمىگەندە، ئەدەبىياتنىڭ بىلىش رولىنى ۋە ئىدىيىۋى تەربىيە رولىنى جارى قىلدۇرۇش قىيىن بولىدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ بىلىش رولى، تەربىيىۋى رولى ئۇنىڭ گۈزەللىك تۇيغۇسى بېغىشلاش رولى ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. تەبىئەت دۇنياسىدا ۋە ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىدا كوپلىگەن گۈزەل شەيئىلەرمۇ، سەت شەيئىلەرمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. دەل مۇشۇ گۈزەل ياكى سەت شەيئىلەر كىشىلەرنىڭ سەزگۈ ئەزالىرىغا تەسىر قىلىپ، ئۇلاردا

① جۇئېنلەي: «ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتى توغرىسىدىكى 3 قېتىملىق نۇتۇق»، مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى 33 - 34 - بەتلەر.

گۇزەللىك تۇيغۇسى پەيدا قىلىدۇ.

گۇزەللىك تۇيغۇسى ھەققىدە ماۋدۇن مۇنداق دەيدۇ: "ھەممىمىزدە مۇنداق بىر تەجرىبە بار: بەزى تەبىي نەرسىلەرنى ياكى سۇنئى سەنئەت بۇيۇملىرىنى كورگەن ۋاقتىمىزدا، بىزدە كوپىنچە روھىي - كەيپىيات جەھەتتىن بىر خىل ھاياجانلىنىش بولىدۇ. بۇ يا شاتلىنىش، خوشاللىنىش، يا قايغۇ - ھەسرەت چېكىش بولۇشى مۇمكىن. مەيلى شاتلىنايلى، مەيلى قايغۇرايلى ئومۇمەن بىز تەسىرلەنگەن بولىمىز. ھىسسىيات جەھەتتىن بۇنداق ھاياجانلىنىش (سەنئەت بۇيۇملىرى ياكى تەبىي نەرسىلەرگە نىسبەتەن) زوقلىنىش دەپ ئاتىلىدۇ. دىمەك، بىزدە كورگەن نەرسىلەرگە نىسبەتەن گۇزەللىك تۇيغۇسى پەيدا بولغان بولىدۇ."① دىمەك، گۇزەللىك تۇيغۇسى دىگىنىمىز — ئەدىبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدىن زوقلانغان چاغدا، ئەسەردىكى شەخس، ۋەقە، مەنزىرە - كورۇنۇش قاتارلىقلار كىتاپخانىنىڭ ھىسسىياتىدا پەيدا قىلىدىغان ئالاھىدە رولدىن ئىبارەت. بۇ يەردە شۇنىمۇ كورسىتىپ ئوتۇش لازىمكى، پەقەت گۇزەل شەيئىلەرلا كىشىلەردە ھىسسىيات جەھەتتىن ھاياجان قوزغاپ، گۇزەللىك تۇيغۇسى پەيدا قىلىپلا قالماستىن، بەلكى سەت شەيئىلەرمۇ كىشىلەردە ھىسسىيات جەھەتتىن ھاياجان قوزغاپ، گۇزەللىك تۇيغۇسى پەيدا قىلىدۇ. بۇ گۇزەللىك توغرىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئىككى ئۇقۇم: بىرسى ئىپادىلەيدىغان ئوبېكىتنىڭ گۇزەللىگى، بىرسى ئىپادىلەيدىغان مەقسەتنىڭ گۇزەللىگى. ئەدىپلەر ئىجابى گۇزەل شەيئىلەرنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ گۇزەل شەيئىلەرگە بولغان مۇھەببىتىنى ۋە تەلپۇنۇشىنى قوزغىغان بولسا، بۇ ئوبېكىتنىڭ گۇزەللىگىنى ئىپادىلەش بولىدۇ. ئەدىپلەر سەلبى، سەت شەيئىلەرنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق سەت شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ كىشىلەردە ئۇنىڭغا يىرگىنىش، نەپرەت قوزغاپ، گۇزەل شەيئىلەرگە، گۇزەل غايىگە قارىتا تەلپۇنۇشنى قوزغىغان بولسا، بۇ مەقسەتنىڭ گۇزەللىگىنى ئىپادىلەش بولىدۇ. قىسقىسى، ئەدىبىي ئەسەرلەر كىشىلەرنى ياكى خوشال قىلىش، شاتلاندۇرۇش ياكى ئېچىندۇرۇش ئارقىلىق كىشىلەردە مۇئەيىەن گۇزەللىك تۇيغۇسى پەيدا قىلىشى كېرەك.

ئەدىبىياتنىڭ ئىجتىمائى رولى ئۇستىدە توختالغان ۋاقتىمىزدا، ئەدىبىياتنىڭ بىلىش رولى، تەربىيىۋى رولى بىلەن ئىستېتىك رولى ئوتتۇرىسىدا ئوزئارا باغلىنىش، ئوزئارا ئىلگىرى سۇرۇشتەك دىيالېكتىك بىرلىك مۇناسىۋەتنىڭ بارلىغىنىمۇ كورۇشىمىز لازىم. بارلىق ئەدىبىي ئەسەرلەر چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇننى ئاساس قىلىشى لازىم. ئىدىيىۋى مەزمۇن كەمچىل بولۇپ، پەقەت نوقۇل ھالدا بەدىي شەكىل جەھەتتىكى گۇزەللىككىلا بېرىلىپ كېتىلسە، ھەقىقى ئىجتىمائى رول ئوينىيالمايدۇ. ئەكسىچە، توغرا ئىدىيىۋى مەزمۇنلا بولۇپ، بەدىي شەكىلنىڭ گۇزەللىگىگە ئېتىۋار بېرىلمىسە، بۇنداقتىمۇ گۇزەللىكنى پەرقلەندۇرۇشنىڭ ئەمىلىي ئۇنۇمىگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ. قەدىمقى رىم شائىرى خوراتىئوس ئوتتۇرىغا قويغان "تەربىيە كوڭۇل ئېچىشنىڭ ئىچىدە بولىدۇ"② دىگەن تەشەببۇس ئەدىبىياتنىڭ ئوز رولىنى جارى قىلدۇرۇش جەھەتتىكى باشقا ئىدىولوگىيىلەردىن پەرقلىنىپ

① «تەرغىبات توپلىمى» خەنزۇچە نەشرى، 5 - بەت.

② «شېرىيەت سەنئىتى». «ئەدىبىيات - سەنئەت نەزىرىيىسى تەرجىمىلىرى مەجمۇئەسى» 2 - سان، خەنزۇچە نەشرى، 63 - بەت.

تۇرىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ ئىستېتىك رولى ئۇنىڭ بىلىش رولىى ۋە تەربىيىۋى رولىدىن ئايرىلىپ كېتەلمىسىمۇ، لېكىن مەلۇم بىر كونكىرىت ئەسەردە ئۇلار بىر بىرى بىلەن تەڭ دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرمايدۇ. بەزى ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىۋىلىكى يۇقۇرى بولۇپ، بەدىئىلىك جەھەتتە قوپال، گۈزەللىك تۇيغۇ بېغىشلاش رولىمۇ نىسبەتەن ناچار بولىدۇ. بەزى ئەسەرلەر، مەسىلەن، تاغ - دەريالار ھەققىدىكى شېئىر - رەسىملەر ھېچقانداق بىر زور ئىجتىمائى تۇرمۇش مەزمۇنلىرىنى ئەكس ئەتتۈرمىگەن، ئىدىيىۋىلىكىمۇ سۇس بولسىمۇ، لېكىن تەبىئەتتىكى مەلۇم بىر گۈزەل مەنزىرە ئوبرازلىق تەسۋىرلىنىپ، يازغۇچىنىڭ مەلۇم گۈزەل ھېس - تۇيغۇسى ئىپادىلەنگەنلىكى ئۈچۈن، كىتاپخانلاردا ۋە تاماشىبىنلاردا گۈزەللىك تۇيغۇسى پەيدا قىلىپ، ئۇلارنى مەنىۋى جەھەتتىن شاتلاندۇرىدۇ. شۇڭا، بىر ئەسەرلەرگە باھا بەرگەندە، كونكىرىت ئەھۋالغا قاراپ مۇۋاپىق باھا بېرىشىمىز كېرەك.

دېمەك، ئەدەبىيات تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى يەنە كىشىلەرنىڭ تېخىمۇ گۈزەل تۇرمۇش يارىتىشىغا ياردەم بېرىدۇ. مانا بۇ، ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائى رولىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىدىدۇر.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ئەدەبىياتنىڭ ماھىيىتى نىمىدىن ئىبارەت؟ ئەدەبىياتنىڭ ماھىيىتىنى قانداق تونۇش لازىم؟
2. ئەدەبىيات بىلەن سىياسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى قانداق چۈشىنىسىز؟
3. ئىنسان تەبىئىتى دېگەن نىمە؟ ئۇنىڭ ئەدەبىياتتىكى ئىپادىسى قانداق بولىدۇ؟ ئىنسان تەبىئىتى بىلەن سىنىپىلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى قانداق چۈشىنىسىز؟
4. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سىنىپىلىغى دېگەن نىمە؟ سىنىپىلىقنىڭ مۇرەككەپلىكىنى قانداق تەھلىل قىلىش لازىم؟
5. ئەدەبىياتنىڭ پارتىيىۋىلىكى دېگەن نىمە؟ ئەدەبىياتنىڭ پارتىيىۋىلىكى پېرىنسىپى نىمىلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ؟
6. ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىغى دېگەن نىمە؟ قانداق ئەسەرلەر خەلقچىللىققا ئىگە بولغان ئەسەرلەر بولىدۇ؟
7. ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائى رولى قانداق بولىدۇ؟
8. ئەدەبىياتنىڭ بىلىش رولى ۋە تەربىيىۋى رولى نىمىدىن ئىبارەت؟
9. ئەدەبىياتنىڭ ئىستېتىك رولى قانداق بولىدۇ؟
10. ئەدەبىياتنىڭ بىلىش رولىى، تەربىيىۋى رولى ۋە ئىستېتىك رولىنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈڭ.

بەشىنچى باپ. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلى مەسىلىسى ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئەدەبىي تەنقىتتىكى بىر قاتار تۈپ مەسىلىلەرگە بېرىپ تاقىلىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلى مەسىلىسى ــ ماركسزىم پەلسەپە كاتېگورىيىسى ھەمدە ماركسزىملىق ئىستېتىكا بىلەن ئەدەبىيات نەزىرىيىسىدىكى مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى. بۇ مەسىلىنى ئېنىق تونۇش ئەدەبىياتنىڭ ئوزىگە خاس خاراكتېرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى كورسىتىپ بېرىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. دۇنيادىكى ھەرقانداق شەيئىنىڭ ئوزىگە خاس بولغان مەزمۇنى ۋە شەكلى بولغىنىغا ئوخشاش، ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيە فورمىسى ھىساپلانغان ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭمۇ ئوزىگە خاس مەزمۇنى ۋە شەكلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلىنى چۈشىنىش، بىر تەرەپتىن ئەدەبىي ئىجادىيەت، ئوبىزورچىلىق ۋە تەتقىقات خىزمەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي ئىشلاردىكى جەڭگىۋارلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇشتىمۇ پايدىلىق رول ئوينايدۇ. شۇڭا ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىگەندە، ئالدى بىلەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى، ئۇنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتى قاتارلىق ئەمىلىي ۋە نەزىرىيىۋى مەسىلىلەرنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە چوڭقۇر ئوزلەشتۈرۈۋېلىش زورۇر.

1 ـ §. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى

1. مەزمۇن ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىم تەلىماتى شۇنداق دەپ ھىساپلايدۇكى، مەيلى تەبىئەت ياكى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى بارلىق شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى مەزمۇن بىلەن شەكىلدىن، مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ دىيالېكتىك بىرلىكىدىن ئىبارەت. دۇنيادا مەزمۇنسىز شەكىل مەۋجۇت بولمىغىنىغا ئوخشاش، شەكىلسىز مەزمۇنمۇ بولمايدۇ.

بەلگىلىك شەيئىنىڭ شۇ شەيئىنى تەشكىل قىلغۇچى ئىچكى ئامىللىرىنىڭ يىغىندىسى مەزمۇن دەپ ئاتىلىدۇ. بەلگىلىك شەيئىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى كونكىرىت شەكلى ـ ھالىتى، كورۇنۇشى ۋە ھەركەتلىنىش ئۇسۇلى شەكىل دەپ ئاتىلىدۇ. شەكىل ــ شەيئىنىڭ مەزمۇننى تەشكىل قىلغۇچى ئامىللارنىڭ تەشكىللىنىشى، قۇرۇلمىسى ۋە ئىپادىلىنىش شەكلىنى كورسىتىدۇ. ئەنە شۇنداق بولغاچقا مەزمۇن بىلەن شەكىل ھامان قارىمۇقارشىلىقنىڭ دىيالېكتىك بىرلىگىدىن ئىبارەت بولىدۇ. مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ دىيالېكتىك بىرلىگى مۇناسىۋىتىدە، مەزمۇن ئومۇمەن يېتەكچى ۋە ھەل قىلغۇچى ئورۇندا تۇرىدۇ؛

شەكىلمۇ پاسسىپ ھالەتتىكى نەرسە بولماستىن، ئۇ نىسبى مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، مەزمۇنغا نىسبەتەن ئاكتىپ تەسىر كورسىتىدۇ. مەزمۇن بىلەن شەكىل توغرىسىدىكى بۇ دىيالېكتىك ماتىرىيالىزىملىق نوقتىنەزەر ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلى مەسىلىسىنى توغرا تونۇشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىزدىكى نەزىرىيىۋى ئاساس ھىساپلىنىدۇ.

مەلۇمكى، ئەدىبىيات بىر خىل ئىجتىمائى ئىدىولوگىيە فورمىسى بولۇپ، ئوبېكتىپ رىيال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسىدۇر. رىيال تۇرمۇش ئەدىبىياتنىڭ بىردىن-بىر مەنبەسى، شۇنداقلا ئەدىبىياتنىڭ تەسۋىرلەش ئوبېكتى. لېكىن ئوبېكتىپ رىيال تۇرمۇش شۇنداق باي ۋە كەڭكى، ھەرقانداق بىر ئەدىبىي ئەسەرگە رىيال تۇرمۇشتىكى بارلىق ۋەقەلەرنى تولۇق كىرگۈزۈش ياكى ئۇنىڭدا شۇ دەۋردىكى ھەممە ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئىپادىلەش مۇمكىن ئەمەس. ھەرقانداق بىر ئەسەر، مەيلى ئۇنىڭ بىرلا كۈپلېتلىق روبائى ياكى بىرنەچچە توملۇق ئىپوس ياكى تىرىلوگىيە بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، ئۇ پەقەتلا ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ بىر تەرىپى، يەنى ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان بىر تەرىپىنىلا ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلەيدۇ. ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى پەقەت شۇ ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن مۇئەييەن رىيال تۇرمۇشنىڭ قايتا ئىپادىلىنىشى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يازغۇچىنىڭ ئاشۇ رىيال تۇرمۇشنىڭ بەزى ماھىيەتلىك تەرەپلىرىگە بولغان تونۇشى ھەم باھاسىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ "ئىدىولوگىيە ھىساپلىنىدىغان ئەدىبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسى بەلگىلىك ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئىنسان مىڭىسىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلىدۇر، ئىنقىلاۋىي ئەدىبىيات-سەنئەت بولسا، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئىنقىلاۋىي يازغۇچى مىڭىسىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلىدۇر"①دىگەن دانا ھوكمى بىر تەرەپتىن ئەدىبىيات-سەنئەتنىڭ مەنبەسى مەسىلىسىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئوبېكتىپ رىيال تۇرمۇش كونكىرىت ئەسەرنىڭ مەزمۇنى قىلىنغاندا، يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ ئېڭى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۇرۇلىدىغانلىغىنىمۇ تولۇق چۈشەندۈرىدۇ. مۇنداق ئەكس ئەتتۇرۇش گويا ئەينەككە ئوخشاش جانسىز ۋە پاسسىپ ئەكس ئەتتۇرۇش بولماستىن، بەلكى يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ كوزقارىشىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالغان ھەركەتچان ئەكس ئەتتۇرۇشتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقانداق بىر يازغۇچى ئوزىنىڭ ئىجتىمائى غايىسى بىلەن ئىستېتىك كوزقارىشىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان نەرسىلەرنى ھامان گۈزەل شەيئىلەر سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ ھەمدە ئۇنى ئەدىبىي ئىجادىيەتنىڭ قانۇنىيەتلىرى بويىچە مەدھىيىلەيدۇ؛ ئوزىنىڭ ئىجتىمائى غايىسى ۋە ئىستېتىك كوزقارىشىغا ئۇيغۇن بولمىغان نەرسىلەرنى ناچار شەيئىلەر سۈپىتىدە تەنقىتلەيدۇ، ئىنكار قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، رىيال تۇرمۇش گەرچە ئوبېكتىپ بولسىمۇ، يازغۇچىلار مەلۇم سىنىپ ياكى گۇرۇھنىڭ ۋەكىلى بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ قەلىمىدە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن تۇرمۇشقا ئۇ ئوزى ۋەكىللىك قىلغان ئاشۇ سىنىپ ياكى گۇرۇھنىڭ ئىز-تامغىسى بېسىلماي مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان سىنىپىي مەيدان ۋە كوز قاراشتىكى يازغۇچىلار ئوخشاش بىرخىل رىيال تۇرمۇش ھادىسىسىنى ئوخشاش بولمىغان مەنىلەر بىلەن چۈشەندۈرىدۇ ھەتتا قارىمۇقارشى ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى چۈشەنگەندە، توۋەندىكى ئىككى نۇقتىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ: بىرى، ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى گەرچە يازغۇچى ئوزى تەسۋىر-

① «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 128-بەت.

لىمەكچى بولغان ئوبېكتنى ئاساس قىلىسىۇ، لېكىن، ئەسەر پۈتۈپ چىقىاندىن كېيىنكى ئۇنىڭ مەزمۇنى ــ ئەسلىدىكى ئوبېكت بىلەن ئوخشاش بولمايدۇ، يەنى تەسۋىرلىمەكچى بولغان رىيال تۇرمۇش بىلەن ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ئوخشاش بولمايدۇ. يەنە بىرى، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى تەسۋىرلىنىدىغان ئوبېكتنىڭ مەلۇم تەرىپى، تۈپ ماھىيەتلىك ۋە ئالاھىدە تەرىپى بولۇپ، ئۇ يازغۇچىنىڭ تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئوبېكتىغا قارىغاندا تېخىمۇ مەركەزلەشكەن ۋە تېخىمۇ يىغىنچاقلانغان بولىدۇ.

يۇقۇرقىلارنى يىغىپ ئېيتقاندا، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى دېگىنىمىز، يازغۇچى تەرىپىدىن ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن تاللىۋېلىنغان ۋە ئىخچاملاشتۇرۇلغان ئىجتىمائى تۇرمۇش ھادىسىلىرى ۋە يازغۇچىنىڭ ئاشۇ ئىجتىمائى تۇرمۇش ھەققىدىكى تونۇشى ۋە باھاسىدىن ئىبارەت. يەنى يازغۇچىنىڭ ئىدىيىسى ئارقىلىق بىرلەشتۇرۇلگەن ۋە يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ باھاسى سىڭدۈرۈلگەن ئىجتىمائى تۇرمۇشتۇر.

روشەنكى، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى يازغۇچىنىڭ ئۇزى تەسۋىرلىمەكچى بولغان رىيال تۇرمۇشقا بولغان تونۇشى ۋە باھاسى، يەنى سۇبېكتىپ ئىدىيىسى بىلەن يازغۇچىنىڭ تاللىشى، پىششىقلىشىدىن ئوتتۇپ ئەدەبىي ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىجتىمائى تۇرمۇش ھادىسىسى، يەنى ئوبېكتىپ تۇرمۇشنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىدىن ئىبارەت بىر بىرىگە باغلانغان ئىككى قىسىمدىن تەشكىل تاپىدۇ. لېكىن بۇ ئىككىسى (سۇبېكتىپ تەرەپ ۋە ئوبېكتىپ تەرەپ) تەڭ تۇرىدىغان، ئوزئارا قوشۇلۇپ بىرىكىپ كەتكەن نەرسە ئەمەس، بەلكى مەزمۇننى تەشكىل قىلغان ئوبېكتىپ رىيال تۇرمۇش تۈپ ئاساسلىق بىرىنچى نۇقتا بولۇپ، ئۇ ئەسەر مەزمۇنىنىڭ يادروسى ھىساپلىنىدۇ. چۈنكى، ئاشۇ ئوبېكتىپ رىيال تۇرمۇش بولمىسا، يازغۇچىنىڭ ئۇ ھەقتىكى سۇبېكتىپ تونۇشى ۋە باھاسىنىڭمۇ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

مەسىلەن، «قىزىلبايراق شەجەرىسى» ناملىق رومانىدا، 1927 ـ يىلىدىن 1937 ـ يىل "18 ـ سېنتەبىر" ۋەقەسىدىن كېيىنكى مەزگىلگىچە بولغان تەخمىنەن 10 يىل جەريانىدىكى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ رومانىنى ئېلىمىزنىڭ ئاشۇ يىلاردىكى ئىجتىمائى، تارىخىي كارتىنىسى دېيىش مۇمكىن. دەرۋەقە، بۇ 10 يىللىق ئۇزاق تارىخىي مەزگىل ئىچىدە جەمىيەت تۇرمۇشىدا ئىنتايىن زور ئۆزگىرىشلەر بولدى، تۇرغۇنلىغان ۋەقەلەر يۈز بەردى. ئۇلارنى ئەلۋەتتە ئەكس ئەتتۈرۈشكە ئەرزىيدۇ. لېكىن يازغۇچى لياڭ بىن ئۇزىنىڭ بۇ رومانىدا جەمىيەتتە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر بىرلەپ تەپسىلى يېزىپ ئولتۇرماستىن، پەقەت "قان بېجىغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى" بىلەن "باۋدىنىڭ 2 ـ سەپەر ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كۇرىشى" دىن ئىبارەت ئىككىلا مۇھىم ۋەقەنى تالـلىۋېلىپ، ئۇنى مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈردى. ئەنە شۇ ئىككى تېپىك ۋەقە ئارقىلىق ئۇلۇغ بىر تارىخىي دەۋرنىڭ كارتىنىسىنى سىزىپ چىقىپ، جۇلاۋ جۇڭ، جيا شاڭنۇڭ، جياڭ جيا چىڭ، جياڭ تاۋ قاتارلىق ئىنقىلاپچىلارنىڭ شانلىق ئوبرازىنى ياراتتى. شۇنداق قىلىپ، ئىككى ئائىلىلىك دىخانىنىڭ ئۇچ ئەۋلاتتىن بۇيان ئالدىنقىسى يىقىلسا كېيىنكىسى ئىز بېسىپ، پومىششىك فېڭ لەنجى بىلەن جاپالىق كۈرەش ئېلىپ بارغانلىغىدەك پارلاق يولىنى ھەم جەڭگىۋار روھىنى ئېچىپ بەردى، بۇ ئارقىلىق شىمالىي جۇڭگو ئوتتۇرا خېبېي ئۇز-لەڭلىگىدىكى يېزا ۋە شەھەر خەلقىلىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرىشىنى مەدھىيىلىدى. مانا بۇ «قىزىلبايراق شەجەرىسى» رومانىنىڭ مەزمۇنىنى شەكىللەندۈرگەن بىرىنچى تەرەپ. بۇنىڭدىن

باشقا، يازغۇچى تاللاپ ئالغان ئاشۇ ئوبىكتىپ تۇرمۇش ۋەقەلىرىگە قارىتا ئوزىنىڭ تونۇشى ۋە باھاسىنىمۇ سىڭدۈردى. يازغۇچىنىڭ بۇ سۈبىكتىپ تونۇشى ۋە باھاسى ئەسەردىكى كونكرېت ئوبرازلارغا سىڭدۈرۈلگەن، ئۇ ئاساسەن، جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلۇغاندىن باشلاپ، جۈڭگو تارىخىدا يېڭى دەۋر ئېچىلدى، يەككە دېخانلارنىڭ ئىستىخسالىك شەخسى قارشىلىغى راۋاجلىنىپ تەشكىلمك ۋە ئاڭلىق قارشىلىققا ئايلانىدى، كىشىلەردىكى شەخسى ئىنتىقام ئېلىش ئىرادىسى راۋاجلىنىپ خەلق ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىش ۋە كوممۇنىزم ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان ئالىجاناپ غايە دەرىجىسىگە يەتتى، بۇگۈنكى كۈندە ئەگەكچى خەلقنىڭ كۈرىشى پەقەت جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىگىدىلا ئۇزۇل-كېسىل غەلىبىگە ئېرىشەلەيدۇ، دىگەن ئىدىيىدىن ئىبارەت. يۇقۇرقى مىسالدىن ئۇنداق خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىن: ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ھامان يازغۇچىنىڭ دۇنياقارىشى ۋە ئىستېتىك نۇقتىنەزىرى بويىچە ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن رىيال تۇرمۇش ھادىسىسى بىلەن ئۇنىڭ بۇ رىيال تۇرمۇش ھادىسىسىگە نىسبەتەن سۈبىكتىپ باھاسىدىن ئىبارەت.

ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى، گەرچە بۇ ئىككى جەھەتتىن شەكىللەنگەن بىر پۈتۈن بەدىئى گەۋدە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئوزگەرمەيدىغان مۇتلەق نەرسە ئەمەس، ئوبىكتىپ جەھەتتىن قارىغانىدا، مەلۇم جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى ئوزگەرسە، كىشىلىك ئىجتىمائى تۇرمۇشىمۇ مۇقەررەر ھالدا ئۆزگىرىدۇ. شۇ سەۋەپتىن دەۋر روھىنىڭ ئوزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىمۇ ئوزگىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ سۈبىكتىپ ئىدىيە، ھىسسىياتىمۇ مۇقەررەر ھالدا ئوزگىرىدۇ. ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئەدىبىياتنىڭ مەزمۇنى ئوخشىمىغان خاراكتېرغا ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈن، ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇننى تەھلىل قىلغان چېغىمىزدا، شۇ ئەسەر مەيدانغا كەلگەن تارىخىي شارائىتتىن ئايرىلىشقا بولمايدۇ، جۈملىدىن يازغۇچىنىڭ ئاشۇ مۇئەييەن تارىخىي دەۋردىكى سۈبىكتىپ ئىدىيۇي ھىسسىياتىدىن ئايرىلىشقا تېخىمۇ بولمايدۇ.

دېمەك، ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى يالغۇز سىنىپىي خاراكتېرغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە روشەن دەۋر خاراكتېرىغىمۇ ئىگە.

بىر ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسىدە ھەرخىل، ھەر رەڭدىكى بۇرژۇئا ئىدىيالىستىك نوقتىنەزەرلىرى بىلەن بولغان چەك-چېگرىنى ئېنىق ئايرىشىمىز لازىم. سۈبىكتىپ ئىدىيالىزىمچىلار ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇننى ساپ سۈبىكتىپ نەرسە دەپ ھىساپلاپ، "ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتى يازغۇچى-سەنئەتكارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىڭ گەۋدىلىنىشى"، "سۈبىكتىپ كۈرەش روھىنىڭ مەھسۇلى"، "يازغۇچى-سەنئەتكارنىڭ مەنىۋى تۇيغۇسىنىڭ سەمەرىسى" دەپ قارايدۇ. "4 كىشىلىك گۇرۇھ" بازارغا سالغان "لۇشيەننى چىقىش نۇقتا قىلىش"، "باش تېمىنى ئالدىن بەلگىلەش" قاتارلىق سەپسەتىلەرنىڭ ھەممىسى ماھىيەتتە، ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىدىكى ئاساسلىق گەۋدە بولغان ئوبىكتىپ رىيال تۇرمۇشنى ئىنكار قىلىشتىن ئىبارەت.

يەنە بىر خىلى، ئوبىكتىپ ئىدىيالىزىمچىلارنىڭ قارىشى بولۇپ، ئۇلار ئەدىبىياتنىڭ تەسۋىرلەش ئوبىكتى بىلەن ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى باراۋەر ئورۇنغا قويىدۇ ياكى بۇ ئىككى تەرەپنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، ئىجادىيەت جەريانىدا يازغۇچىنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى تاللاش، پىششىقلاپ ئىشلەش، مەركەزلەشتۇرۇش جەھەتتىكى سۈبىكتىپ رولىنى

ئىنكار قىلىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى رېئال تۇرمۇشنىڭ كۆچۈرۈلمىسى دەپ ھىساپلىنايدۇ. يۇقۇرقى ھەر ئىككى خىل قاراش ئوخشاشلا ئىدىيالىستىك نۇقتىنەزەر بولۇپ، ئۇنى چوقۇقۇر تەنقىت قىلىشىمىز ۋە ئۇنىڭ زەھىرىنى ئۈزۈل-كېسىل تازىلىشىمىز لازىم.

2. ئەدەبىي ئەسەر مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىللار

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن تېما، باش تېما، پېرسۇناژ، سىيۇژىت ۋە شارائىت قاتارلىق ئامىللارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنى يازغۇچى مۇشۇ ئەدەبىي ئامىللارنى ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق كىشىلىك ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئوزىنىڭ سۇبېكتىپ ئىدىيىسى، ھىسسىياتى، پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. بىز بۇ ئامىللارنى تۆۋەندە بىر-بىرلەپ چۈشەندۈرۈپ ئوتىمىز.

تېما

ئەدەبىياتنىڭ تەسۋىرلەش ئوبېكتى — پۈتكۈل ئىجتىمائى تۇرمۇش بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئەمما ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئوزى گويا دېڭىزدەك كەڭ ۋە چوقۇقۇر بولۇپ، ھەرقانداق يازغۇچىنىڭ ئۇنىڭ ھەممە تەرىپىنى تولۇق تەسۋىرلەپ كېتەلمەيدۇ، بەلكى ئوزىگە كوپرەك توپ نۇش بولغان ھەم ئەڭ ئەھمىيەتلىك دەپ ھىساپلىغان مەلۇم تەرىپىنلا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

گەرچە تەسۋىرلەش ئوبېكتى قىلىنغان بولسىمۇ، تېخى يازغۇچى تەرىپىدىن تالىلىۋېلىنمىغان، رەتلەنمىگەن، بەدىي ئومۇملاشتۇرۇلمىغان ئىپتىدائى ماتېرىيال ئەدەبىي ئەسەرنىڭ خام ماتېرىيالى دەپ ئاتىلىدۇ. خام ماتېرىيال، ئادەتتە بىۋاستە ئىلىنغان خام ماتېرىيال ۋە ۋاستىلىك ھالدا ئىلىنغان خام ماتېرىيال دەپ ئايرىلىدۇ. يازغۇچى ئوز بېشىدىن ئوتكۈزگەن، ئوزى ئۇگەنگەن، كورگەن شەخسلەر ۋە شەيئىلەر بىۋاستە ئىلىنغان خام ماتېرىيال بولىدۇ؛ يازغۇچى ئاڭلىغان ياكى مەلۇم يازما ماتېرىيال ئارقىلىق ئىگىلىگەن ئادەملەر ۋە ئىشلار ۋاستىلىك ھالدا ئىلىنغان خام ماتېرىيال بولىدۇ. يازغۇچى ئەدەبىي ئەسەر يېزىشتا ئالدى بىلەن ئەنە شۇ خام ماتېرىيالغا مۇراجەت قىلىدۇ. تۇرمۇشتىكى خام ماتېرىيال قانچىلىك مول ھەم جانلىق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇ بەرىبىر ئاپتور ئىجادىيەتكە كېرىشىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ كوز ئالدىدا شەكىللەنگەن دەسلەپكى ھىسسىي ماتېرىياللار بولغاچقا، بارلىق تەبىي ۋە ئىجتىمائى ھادىسىلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئىچىدە ماھىيەتلىك ھەم ماھىيەتلىك بولمىغان، چىن ھەم چىن بولمىغان نەرسىلەر ئارىلىشىپ كەتكەن بولىدۇ، شۇڭا ئۇنى قايتىدىن پىششىقلاپ ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ، يازغۇچى ئاشۇنداق نۇرغۇن خام ۋە ھىسسىي ماتېرىياللارنى توپلاپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن قىممەتلىك ۋە ئەھمىيەتلىك دەپ ھىساپلىغان، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئوزى ئەڭ قىزىققان ماھىيەتلىك نەرسىلەرنى تالىلىۋېلىپ، ئۇلاردىن يەدىي ئىجادىيەتنىڭ قانۇنىيەتلىرى بويىچە يارقىن بەدىي ئوبرازلار يارىتىدۇ.

مەسىلەن، جۇلىيو ئوزىنىڭ «بوران-چاپقۇن» ناملىق رومانىنى يېزىشتىن ئاۋال 1946-يىللىرى شەرقىي شىمالدا ئېلىپ بېرىلغان يەر ئىسلاھات ھەرىكىتىگە قاتنىشىپ، دېخانلار بىلەن ئوزاق مەزگىل بىللە ياشاپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش، ئورۇپ-ئادەت ۋە كۆ-

رەشلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن ئىپتىدائى ۋە ھىسسى ماتېرىياللارنى توپلىغان. مۇشۇ ئاساستا «بوران - چاپقۇن» رومانىنىڭ تېمىسى شەكىللەنگەن. يازغۇچى جۇلبو ئوزىنىڭ ئىجادىيەت تەجرىبىسى ھەققىدە توختالغاندا، تۇرمۇشتىكى خام ماتېرىياللارنى قايتا - قايتا كۆزەتكەنلىگى، تەھلىل قىلغانلىغى ۋە سىلىشتۇرغانلىغى، ئۇنىڭ ئىچىدىن ئەڭ تىپىك، ئەڭ ئەھمىيەتلىك ھادىسىلەرنى تاللاپ‌چىقىپ، قالغانلىرىنى چىقىرىپ تاشلىغانلىغىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. ئۇ ۋەقە يۈز بەرگەن "يۇەنسىاۋتۇن" يېزا بازىرىنى "چىڭيۇەن كەنتى" دەپ ئوزگەرتكەن. بەي فۇشەن، گوچۇەنخەي، لاۋ سۇنتۇلارنى شۇ كەنتتىكى دېخانلار ئارىسىدىن ئالغان، جياۋ يۇلىنىڭ قەھرىمانلارچە قۇربان بولغانلىغىنى ئىنقىلاۋىي قۇربان ۋىن فىڭ شەنىڭ ئىش - ئىزلىرى ئاساسىدا ياراتقان. ئاشۇنداق يولدار بەلەن ئاپتور زور دەرىجىدە مەركەزلەشتۇرۇش ۋە تېپىكلەشتۇرۇش ئارقىلىق «بوران - چاپقۇن» ئەسىرىنىڭ تېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن.

يېغىپ ئېيتقاندا، خام ماتېرىيال پىششىقلاپ ئىشلەشتىن ئوتمىگەن ئىپتىدائى ماتېرىيال بولۇپ، تەبىئى ھالەتتىكى نەرسە، شۇنداقلا ساپ ئوبېكتىپ كائىناتىغا مەنسۇپ بولغان تۇرمۇش ھادىسىسى. تېما بولسا، يازغۇچىنىڭ پىششىقلاپ ئوزگەرتىشىدىن ئوتكەن، ھەم ئوبېكتىپ ئاممىلارنى، ھەم يازغۇچىنىڭ سوبېكتىپ ئاممىلارنى ئوز ئىچىگە ئالغان ئىجتىمائى تۇرمۇش. شۇ سەۋەپتىن تېما ئىدىيە ھالىتىدىكى نەرسە، شۇنداقلا ئوبېكتىپ بەلەن سوبېكتىپنىڭ ئورگانىك بىرلىگىدىن ئىبارەت. مانا بۇ خام ماتېرىيال بەلەن تېمىنىڭ پەرقى.

دېمەك، تېما خۇددى ئىپتىدائى خام ماتېرىيالغا ئوخشاش ئوبېكتىپ ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ساپ ھالەتتىكى ھىسسى نەرسە بولماستىن، بەلكى يازغۇچىنىڭ سوبېكتىپ ھىسسىياتى سىڭدۈرۈلگەن ۋە ئەدەبىي ئەسەرگە ماتېرىيال قىلىشقا تاللىغان ئىجتىمائى تۇرمۇش ھادىسىسىدۇر. شۇڭا، يازغۇچى بەلگىلىك سىنىپىي مەيدان ۋە دۇنيا قاراشقا ئاساسلىنىپ تاللاش ۋە تاۋلاش ئارقىلىق ئوز ئەسىرىگە ماتېرىيال قىلغان ئىجتىمائى تۇرمۇش ھادىسىلىرى تېما دەپ ئاتىلىدۇ. "تېما ــ يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشنى كۆزىتىش ۋە ئوزلەشتۈرۈش جەريانىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئىجادىيەت ئىشىغا ئىچكىرىلەپ كىرىشىش جەريانىنىڭ مەھسۇلىدۇر."①

بەزىدە تېما دېگەن بۇ ئۇقۇمنى ماتېرىيال ئېلىشنىڭ دائىرىسى، ئەسەرگە ماتېرىيال قىلىشقا بولىدىغان ئىجتىمائى تۇرمۇش بەلەن ئىجتىمائى ھادىسىلەرنىڭ مەلۇم تەرەپلىرى دەپمۇ چۈشىنىش مۇمكىن. مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش تېمىسى، سانائەت تېمىسى، يېزا ئىگىلىك تېمىسى، ئىنقىلاۋىي كۆرەش تېمىسى، زىيالىلار تېمىسى، مۇھەببەت تېمىسى، تارىخىي تېما، ھازىرقى زامان تېمىسى ۋە باشقىلار. بۇ، تېما ھەققىدىكى بىرخىل كەڭ چۈشەنچىدۇر. تېما ئادەتتە ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدىغان باش تېما پېرسۇناژ، شارائىت، سىيۇژىت قاتارلىق ئاممىلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىكى ماددى ئاساسى بولغانلىغى، جۇملىدىن باش تېما بەلەن پېرسۇناژغا نىسبەتەن چەكلەش رولى بولغانلىغى ئۇچۇن، ئۇنىڭ ئەدەبىي ئەسەردىكى رولغا سەل قاراشقا بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈ-

① «ۋېنيىباۋ» ژورنىلىنىڭ 1961 - يىللىق سانىدىن ئېلىندى.

چۈن ئەدەبىيات تارىخىدىكى مەشھۇر يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئالدى بىلەن تېما تاللاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارايدۇ. چۈنكى بىر پارچە ئەسەرنىڭ ئىجتىمائى قىممەتسىنىڭ زور بولۇش - بولماسلىقى تاللانغان تېمىنىڭ ئەھمىيەتلىك بولغان - بولمىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئىنقىلاۋىي ئۇستازلار ئەزەلدىن تېمىنىڭ ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىكى ۋە بەدىئىي گىگە نىسبەتەن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ كەلدى. شۇڭا ئېنگېلس ئايال يازغۇچى مارگارىتا ھاركېنسنى پۈرولېتارىيات سىنىپىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۆرەشلىرىنى تىرىشىپ ئىپادىلەشكە رىغبەتلەندۈرگەن. ماكسىم گوركىي «ئانا» رومانىدا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۆرەش تېمىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىگى ئۈچۈن، لېنىن ئۇنى "دەل ۋاقتىدا يېزىلغان كىتاپ" دەپ ماختىغان.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تېمىسى قانداق شەكىللىنىدۇ؟ ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەمەلىيتى ئىسپاتلىغىدەك، ئۇ مۇنداق ئىككى شەرت ئاستىدا شەكىللىنىدۇ: بىرى، تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنىڭ يازغۇچىغا تەسىرى، يەنى ئەسەر تېمىسىغا يازغۇچى تۇرمۇش ئەمەلىيىتى داۋامىدا ئېرىشىدۇ. يەنە بىرى، سىنىپىي مەيدان ۋە دۇنيا قاراشنىڭ يازغۇچىنى چەكلىشى، يەنى ئەسەرنىڭ تېمىسى يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشقا بولغان تونۇشىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، يازغۇچى دۇنيا قارىشىنىڭ يېتەكچىلىگىدە بولىدۇ.

بىرىنچى شەرتتىن قارىغاندا، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تېمىسى تۇرمۇشتىن كېلىدۇ، ئوبېكتىپ رىيال تۇرمۇش يازغۇچىنى مول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇڭا تۇرمۇش ئەمەلىيىتى بولمىسا تېما شەكىللەنمەيدۇ. مەسىلەن، "و - دېكابىر" ئوقۇغۇچىلار ھەركىتى بولمىسا، «ياشلىق ناخشىسى» ناملىق رومانىنىڭ تېمىسى بارلىققا كەلمىگەن بولاتتى، «يەنئەن مۇداپىەسى» نىڭ تېمىسى ئەينى يىللاردىكى يەنئەندىكى ھەربىي ۋە خەلقىلەرنىڭ پارتىيە ھەركىزىي كومىتېتىنى قوغداش، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ غالجىرانە ھۇجۇمىغا قايتۇرما زەربە بېرىش كۈرىشى جەريانىدا شەكىللەنگەن، يازغۇچى قەييۇم تۇردىنىڭ «كۆرەشچان يىللار» رومانىنىڭ 1 - قىسمى «تاڭ ئالدىدا» نىڭ تېمىسى ئازاتلىق ئەرپىسىدىكى زەرەپشان بويلىرىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر ئوغۇل - قىزلىرىنىڭ ئۇزاقتىن بېرى كوكسىگە سىغدۇرالماي كېلىۋاتقان قەھرى - غەزەبنى كۆچكە ئايلاندۇرۇپ، فېئوداللىق كىشەنلەرنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئازاتلىق تېڭىنى كۆتۈۋېلىش يولىدا ئېلىپ بارغان بىر قاتار كۆرەشلىرى جەريانىدا بارلىققا كەلدى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ھەرقانداق يازغۇچى ئومۇمەن ئىجتىمائى تۇرمۇشنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، چوڭقۇر تەسىرلىنىش ئاساسىدا ئۇزۇنگە پىشىشق بولغان تۇرمۇش ئىچىدىن بەلگىلىك قىممەتلى بار تۇرمۇش ماتېرىيالىلىرىنى تاللايدۇ ۋە ئۇنى ئۆز ئەسىرى ئۈچۈن تېما قىلىدۇ.

ئىككىنچى شەرتتىن قارىغاندا، تېمىنىڭ شەكىللىنىشى يەنە يازغۇچىنىڭ سىنىپىي مەيدانى ۋە دۇنيا قارىشىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ھەرقانداق يازغۇچىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن تۇرمۇش ماتېرىيالىرى ئىچىدىن نېمىنى تاللاش، نېمىنى چىقىرىۋېتىش، نېمىنى مەركەزلەشتۈرۈش قاتارلىق جەريانلارنىڭ ھەممىسىگە ئۇنىڭ مەيدانى، دۇنيا قارىشى يېتەكچىلىك قىلىدۇ. يەنى قانداق تېمىنى يېزىش ۋە ئۇنى قانداق ئىپادىلەش مەسىلىسى ئالدى بىلەن يازغۇچىنىڭ سىنىپىي مەيدانى ۋە دۇنيا قارىشى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن دۇنيا قارىشى ۋە ئىستېتىك غايىسى ئوخشاش بولمىغان يازغۇچىلار تۇپ ئاساسى

ئوخشاش بولغان بىر تۇرمۇش ۋەقەلىگىدىن بىر بىرىگە ئوخشىمىغان، ھەتتا تامامەن بىر بىرىگە قارىمۇ-قارشى ئىدىيىنى گەۋدىلەندۇرۇشى مۇمكىن.

تېما چوڭ ھەم كىچىك بولىدۇ. لېكىن تېمىنىڭ چوڭ-كىچىكلىگى ئەسەر ئىدىيىۋىلىگىنىڭ يۇقۇرى-توۋەن بولۇشىنى بەلگىلەپ بېرەلمەيدۇ. گەپ ئاپتورنىڭ قانداق تېما تاللىغانلىغى ۋە ئۇنى قانداق بىر تەرەپ قىلغانلىغىدا. پەقەت يازغۇچى بولغان كىشى ئوزى كورگەن ۋە قۇلىغى بىلەن ئاڭلىغان ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىنى چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق، ئۇنى ئوزىنىڭ ئىدىيىۋى سېستىمىسىغا ئايلاندۇرۇپ، دۇنيا قارىشى ۋە ئىستېتىك غايىسىگە ئىتائەت قىلدۇرالىغاندىلا ئىجادىيەت يولىغا مۇۋەپپەقىيەتلىك قەدەم قويالايدۇ.

يازغۇچىلار زور ئىجتىمائى ئەھمىيەتلىك تېمىغا ئىگە بولۇش ئۇچۇن، بىرىنچىدىن، تۇرمۇشنى توغرا تونۇيدىغان ماركسىزىم-لېنىنىزىملىق ئىدىيىۋى قورالغا ئىگە بولۇشى كېرەك. ئىككىنچىدىن، نەزەر دائىرىسى كەڭ بولۇشى ھەم ئىنتايىن مول تۇرمۇش تەجرىبىسىگە ئىگە بولۇشى كېرەك. بۇ ئىككىسى بىر بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بىرسى كەم بولسا بولمايدۇ. لۇشۇن «ئىنقىلاۋىي ئەدىبىيات» ناملىق فېلىيەتونىدا: "مېنىڭچە تۇپ مەسىلە يازغۇچىنىڭ 'بىر ئىنقىلاپچى' بولۇشىدا، شۇنداق بولغاندا، مەيلى قانداق ماتىرىيالدىن پايدىلانسۇن، بەرىبىر ئىنقىلاۋىي ئەدىبىيات بولىدۇ، بۇلاقتىن چىققاننىڭ ھەممىسى سۇ، تومۇردىن چىققاننىڭ ھەممىسى قان بولىدۇ" دىگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۇچۇن تېمىنى تاللاش ۋە ئۇنى بېكىتىش يازغۇچىنىڭ سىنىپىي مەيدانى ۋە دۇنيا قارىشىغا باغلىق. لۇشۇن ئەسەرلىرىدە كوپرەك "مەنىۋى كېسەللىككە گىرىپتار بولغان بەختسىز كىشىلەر"نىڭ تۇرمۇشى تېما قىلىنغانلىغىنىڭ سەۋىۋى، لۇشۇننىڭ ئاشۇ "كېسەللىككە گىرىپتار بولغان جەمىيەت" نى ئوزگەرتىش غايىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئاتاقلىق يازغۇچى چېخوپنىڭ ئەسەرلىرىدە ئاساسەن، جەمىيەتتىكى زور ئىجتىمائى ۋەقەلەردىن كورە، كوپرەك داۋاملىق ئۇچراپ تۇرىدىغان ئادەتتىكى ۋەقەلەر تەسۋىرلەنگەن، ئەمما، ئۇ ئاشۇ ئادەتتىكى ۋەقەلەرنى يېزىش ئارقىلىق تۇرمۇشتىكى ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ ئەھمىيەتلىك مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇننى ئىپادىلىگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئەسەرنىڭ تۇرمۇشنى توغرا ئىنكاس قىلىش-قىلماسلىغى، شەيئىلەرنىڭ تۇپ قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرىش-بېرەلمەسلىگى تېمىنىڭ چوڭ-كىچىكلىگىدىن ئەمەس، بەلكى يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشى ھەم ئۇنىڭ تۇرمۇش سەزگۇزەشتىلىرىگە باغلىق.

سوتسىيالىستىك ئەدىبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتىمىزنى گۇللەندۇرۇپ، ئۇنىڭ نوۋەتتىكى ئىجتىمائى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۇچۇن، تېما مەسىلىسىدە توۋەندىكى بىرنەچچە نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش لازىم.

بىرىنچى، ئەدىبىيات-سەنئەتنىڭ ۋەزىپىسى يالغۇز رىياللىقنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇشلا ئەمەس، بەلكى ئەڭ مۇھىمى رىياللىقنى ئوزگەرتىش ۋە تارىخنى ئالغا ئىلگىرىلىتىشتىن ئىبارەت. قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئوتكەن ياراملىق ئەدىپلەرنىڭ ھەممىسى ھامان ئوز دەۋرىنىڭ دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۇرۇشكە تىرىشىپ كەلدى. شۇنىڭ ئۇچۇن تېما تاللاش مەسىلىسىدە ئىنقىلاۋىي تېمىلارنى، ھازىرقى زامان تېمىلىرىنى (دەۋر روھىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان تېمىلارنى) ئالدىنقى قاتارغا قويغاندىلا، پۇرۇلېتارىيات ئەدىبىيات-سەنئىتىمىزنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگىنى گەۋدىلەندۇرگىلى، يېڭى دەۋرنى مەدھىيىلىگىلى،

شۇ ئارقىلىق كەڭ كىتاپخانىلارنىڭ ئىنقىلاۋىي رىياللىقنى توتۇش ۋە چۈشىنىش ئارزۇسىنى قانائەتلەندۈرگىلى ھەمدە يازغۇچىلارنىڭ تېما جەھەتتىكى پەرقنى ئېنىق توتۇپ "يېڭى شەخسلەرنى، يېڭى دۇنيانى"① تەسۋىرلەشكە بولغان دىققەت-ئېتىۋارىنى قوزغىغىلى بولىدۇ.

ئىككىنچى، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە، تېمىنىڭ خىلمۇ-خىل بولۇشىنى تەشەببۇس قىلىش لازىم. تېمىنىڭ خىلمۇ-خىل بولۇشى—سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇھىم بىر ئامىلى، ئۇ رىيال تۇرمۇشنىڭ خىلمۇ-خىل بولۇشى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. تېما خىلمۇ-خىل بولغاندىلا ھەر خىل ساھەدىكى كىتاپخانىلارنىڭ مەنىۋى مەھسۇلاتلارغا بولغان جىددى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىنى ھەقىقىي "تۇرمۇش دەرسلىكى" گە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ.

يولداش ماۋ زېدۇڭ: "ئىنقىلاۋىي ئەدەبىيات-سەنئەت ئەملىي تۇرمۇشقا ئاساسەن خىلمۇ-خىل پېرسۇناژلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىپ، ئامما‌نىڭ تارىخىنى ئالغا سۈرۈشىگە ياردەم بېرىشى كېرەك" دەپ كۆرسەتتى. تېمىنىڭ خىلمۇ-خىل بولۇشى پەقەت تۇرمۇش دائىرىسىنىڭ كەڭلىگىگىلا قارىتىلغان ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ يادروسى پېرسۇناژ ئوبرازىنى يارىتىشنىڭ خىلمۇ-خىل بولغانلىقىدىن ئىبارەت. بىزنىڭ بۈگۈنكى يېڭى دەۋرىمىز يازغۇچىلارنى چەكسىز مول مەزمۇنلۇق تۇرمۇش ۋەقەلىرى ھەم خىلمۇ-خىل قەھرىمان شەخسلەرنىڭ ئىش-ئىزلىرىغا دائىر ئىنچىكىدائى ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۇلار پەقەت روشەن دەۋر ئالاھىدىلىگىگە ئىگە بولغان ۋەقەلەر ئىچىدىن خىلمۇ-خىل تىپلىك ئوبرازلارنى ياراتقاندىلا مۇرەككەپ كۆرەشلەر بىلەن تولغان مول مەزمۇنلۇق رەڭگا-رەڭ تۇرمۇش رىياللىغىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ.

ئۇچىنچى، تېمىنىڭ كوپ خىللىغىنى تەكىتلەش بىلەن بىرلىكتە، يەنە نوۋەتتە بىر قەدەر زورۇر ۋە ئەھمىيەتلىك بولغان تېمىلارنى نۇقتىلىق گەۋدىلەندۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك، جۈملىدىن تېمىنىڭ ئالاھىدىلىگىگە ئاساسەن ئۇنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈسۈلىمۇ خىلمۇ-خىل بولۇشى كېرەك. مەسىلەن، بالىلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بالىلار ئەدەبىياتى تېمىسى بالىلارنىڭ ئالاھىدىلىگىگە ئۈيغۇن بولۇشى لازىم. چۈنكى بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ كىتاپخانىلىرى—ياش-ئوسمۇرلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ جىسمانى، ئەقلى، پسىخىك ھالىتى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، زوقلىنىش ئېقتىدارى ئادەتتىكى كىتاپخانىلاردىن پەرق قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ يازغۇچىلىرى مۇشۇ خىل ئالاھىدىلىككە ئاساسەن بالىلارغا مۇۋاپىق كېلىدىغان تېمىلارنى تاللاش ۋە بالىلار خاراكتېرىغا ماس ئۇسۇللار بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشكە ماھىر بولۇش كېرەك.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئىجتىمائى تۇرمۇش ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ پۈتمەس-تۈگىمەس غەزنىسى، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تېمىسى ئەنە شۇ مول ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن ئېلىنىدۇ، ئۇ يازغۇچىنىڭ تۇرمۇش ئەملىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنقىلاۋىي ئەدەبىيات-سەنئەت خادىملىرى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تېمىسى مەسىلىسىگە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشلىرى كېرەك.

---

① «يەنئەن ئەدەبىيات-سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 156-بەت.

باش تېما

باش تېما ئەدەبىي ئەسەرنىڭ جېنى بولۇپ، ئەسەر مەزمۇنىنىڭ يادروسى ھىساپلىنىدۇ.

باش تېما ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تېمىسى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن، پۈتۈن ئەسەرگە قوماندانلىق قىلىدىغان مەركىزىي ئىدىيە ياكى يازغۇچى تەرىپىدىن بەلگىلىنىپ مەيدان ۋە ئىستېتىك غايىگە ئاساسەن ئوز ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تۈپ مەسىلىدۇر، تۈرمۇش ھادىسىلىرىنى تەشكىللىگۈچى ھەم پېرسۇناژلارنى، ۋەقەلەرنى بىر بىرىگە باغلاپ تۇرغۇچى ئاساسىي ھالقىدۇر.

ماكسىم گوركىينىڭ سوزى بويىچە ئېيتقاندا، "باش تېما ئەدەبىياتنىڭ ئىككىنچى مۇھىم ئامىلى" ھىساپلىنىدۇ. ئادەتتە باش تېمىسى بولمىغان ئەدەبىي ئەسەر بولمايدۇ.

بىرەر ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىگىنىڭ يۇقۇرى - تۆۋەنلىگىنى باھالاش، ئۇنىڭ باش تېمىسىنىڭ رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى چوڭقۇرلۇق دەرىجىسىنى تەھلىل قىلىشتىن ئايرىلمايدۇ. باش تېمىنىڭ توغرا ياكى خاتالىغىنى پەرق ئېتىشتىكى بىردىن - بىر ئولچەم ئۇنىڭ ئىجتىمائى ئەمىلىيەتتە قانداق رول ئوينىغانلىغىدىن ئىبارەت.

تېما بىلەن باش تېما ئەدەبىي ئەسەر مەزمۇنىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسىملىرى بولۇپ، ئۇلار ئوزئارا زىچ باغلانغان. ئادەتتە باش تېما ئەدەبىي ئەسەر مەزمۇنىنىڭ گەۋدىسى ھەم يادروسى بولۇپ، تېما ئاشۇ ئاساسىي گەۋدىنى روشەن ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، يەنى باش تېما ئەسەرنىڭ تېمىسى ئارقىلىق كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ. تېما بولسا، باش تېمىنىڭ قوماندانلىغىدا تەشكىللىنىدۇ، باش تېمىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە تالىلىنىدۇ. تېما بولمىسا باش تېممۇ بولمايدۇ. ئەكسىچە تېما بولۇپ، باش تېما بولمىسا ئۇنداق تېما گەۋدىسىز، چۈۋالچاق ماتېرىيال دوۋىسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. تېمىنىڭ دائىرىسى باش تېمىغا قارىغاندا كەڭرەك بولىدۇ.

مەسىلەن، ماۋدۇننىڭ «باھار پىللىسى» دىگەن ئەسىرىنى مىسال ئالساق، ئۇنىڭدا 30- پىللاردىكى جۇڭگو يېزىلىرىنىڭ ئومۇمى قىياپىتى تەسۋىرلەنگەن. مانا بۇ شۇ ئەسەرنىڭ تېمىسىدۇر. ئەمدى ئۇ ئەسەردە مول ھوسۇلنىڭ ئاپەتكە ئۇچرىغانلىغى، يېزىلارنىڭ خانىۋەيران قىلىنىۋاتقانلىغى، دېخانلار ئۇستىدىكى زۇلۇمنىڭ كۈنسېرى ئېغىرلىشىۋاتقانلىغى قاتارلىقلار بۇ ئەسەرنىڭ باش تېمىسى ھىساپلىنىدۇ. بۇ باش تېما لاۋتوڭباۋ قاتارلىق پېرسۇناژلار ئوبرازى ئارقىلىق گەۋدىلەندۇرۇلگەن. بۇيۇك رىيالىست شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «رابىيە- سەئىدىن» ناملىق داستانىنىڭ تېمىسى رابىيە بىلەن سەئىدىنىڭ مۇھەببەت پاجىەسى ئارقىلىق جاھالەتلىك فېئودالىزىم جەمىيىتىنىڭ جىنايەتلىرىنى پاش قىلىش، تەنقىت قىلىشتىن ئىبارەت. ئەمدى بۇ ئەسەردە فېئودالىزىم جەمىيىتىنىڭ ۋەھشىلىگى رابىيە ۋە سەئىدىنەك ئەركىنلىك ۋە ئازاتلىق تەرەپدارلىرىنىڭ پاجىەلىك تەقدىرى، فېئودال ھوكۇمران گۇرۇھلارنىڭ ئەيش- ئىشرەتلىك چېرىك تۇرمۇشى پاش قىلىنىش ئارقىلىق خەلقچىللىق ۋە دېموكراتىك ئىدىيە ئالغا سۈرۈلىدۇ. مانا بۇ «رابىيە- سەئىدىن» داستانىنىڭ باش تېمىسىدۇر. پىشقەدەم يازغۇچى زۇنۇن قادىرنىڭ «چىنىقىش» ناملىق ھېكايىسىنىڭ تېمىسى شەخسى ئىگىلىكنىڭ ئاجىزلىغى، كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ ئەۋزەللىكلىرى، ئازاتلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە يەككە ئىشلەپچىقارغۇچى دېخانلارنىڭ ئىدىيىسىدىكى ئوتمۇش جەمىيەت-

نىڭ بەزى ئىدىيىۋى ساقىندىلىرى، سوتسىيالىستىك كوللىكتىپ ئىگىلىكنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن دىخانلارنىڭ ئىدىيىۋى قىياپىتىنىڭ ئوزگىرىشى، يېڭىچە سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇناسىۋىتىنىڭ تىكلىنىشى قاتارلىق بىر تۇتاش مۇھىم ئىجتىمائى مەسىلىلەردىن ئىبارەت. ئەمدى بۇ ئەسەرنىڭ باش تېمىسى بولسا، مەتنىيازنىڭ ھەم ئومۇملۇققا، ھەم ئىندىۋىدۇ-ئاللىققا ئىگە بولغان جانلىق خاراكتىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق سوتسىيالىستىك كوللىكتىپلىشىشنىڭ ئەۋزەللىگىنى مەدھىيىلەشتىن ئىبارەت. ئىشچى زوڭ فۇشيەننىڭ 1978- يىلى يازغان «تىمتاس ئەمەس بۇ ماكان» ناملىق 4 پەردىلىك دىرامىسىنىڭ تېمىسى "4 كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ ئاق تېرورلۇغى ھەددىدىن ئاشقان 1976- يىلنىڭ ياز ئايلىرىنى دەۋر ئارقا كورۇنۇشى قىلغان ھالدا "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ چاپارمىنى خى شىفېينىڭ ئائىلىسىدە يۇز بەرگەن جىددى ۋە مۇرەككەپ ئىدىيىۋى كۇرەش ئارقىلىق بۇ "ماكان"نىڭ تىمتاس ئەمەسلىگىنى كورسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت. بۇ ئەسەرنىڭ باش تېمىسى بولسا، بىر جۇملە سوز بىلەن ئېيتقاندا، لۇشۇن ئەپەندىنىڭ "تىمتاسلىق، تىمتاسلىق! تىمتاسلىقتا پارتلىمىساڭ، تىمتاسلىقتا ھالاك بولىسەن" دىگەن مەشھۇر سوزىدىن ئىبارەت. يازغۇچى بۇ دىرامىنىڭ باش تېمىسىغا ئوزىنىڭ روشەن ئىدىيىۋى خاھىشى ۋە ئىستېتىك غايىسىنى سىڭدۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ باسقۇچىدىمۇ ئوز يولداشلىرىنى ساتىدىغان خائىنلارنىڭ بولىدىغانلىغىدىن ئىبارەت يېڭى بىر مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ ئەسەرنىڭ ئەڭ زور ئىدىيىۋى قىممىتى ئەنە شۇ يەردە.

ھەر بىر ئەسەردە پەقەت بىرلا ئاساسىي باش تېما بولىدۇ. ئەمما مۇرەككەپ سىيۇژىتلىق چوڭ تىپتىكى يىرىك ئەسەرلەردە پۇتۇن ئەسەرگە سىڭدۇرۇلگەن بىر ئاساسىي باش تېمىدىن باشقا، يەنە بىرقانچە قوشۇمچە باش تېمىلارمۇ بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» رومانىنى ئالساق، ئۇنىڭ ئاساسىي باش تېمىسى جىياباۋيۇي بىلەن لىن دەييۇينىڭ مۇھەببەت پاجىەسى ئارقىلىق فېودال ھوكۇمران گۇرۇھلارنىڭ چىرىكلىگى ۋە رەزىللىگىنى پاش قىلىپ، فېوداللىق جەمىيەتنىڭ گۇللىنىشتىن يىمىرىلىشىشكە قاراپ مېڭىشتەك مۇقەررەر تارىخىي تەقدىرىنى سىزىپ بېرىشتىن ئىبارەت. مەزكۇر ئەسەردە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن تۇرمۇش كارتىنىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، يۇقۇرقى ئاساسىي باش تېمىنى گەۋدە قىلغان ھالدا، فېوداللىق جەمىيەتنىڭ نۇرغۇنلىغان كورۇنۇشلىرى يەنى، فېودال ئائىلىلىرىنىڭ ئىچكى توقۇنۇش ۋە زىددىيەتلىرى، فېودال ئاقسوڭەكلەرنىڭ پەسكەشلىگى، ئۇلارنىڭ ئەيش- ئىشرەتلىك چىرىك تۇرمۇشى، فېودال بەگزادىلىرىنىڭ بۇزۇقچىلىغى ۋە رەسۋاچىلىقلىرى، ئەمەلدارلارنىڭ پارىخورلۇغى ۋە تاماخورلۇغى، ھوكۇمران گۇرۇھنىڭ قانۇننى ئوز مەنپەئەتلىرى ئۇچۇن خالىغانچە ئاياق- ئاستى قىلىشلىرى، خورلانغان ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان قۇل، چورە ۋە دىدەكلەرنىڭ تارتقان ھەسرەت- نادامەتلىرى، فېوداللىق نەسەپ ۋە ئەخلاق رامكىلىرىنىڭ كىشىلەرگە كەلتۇرۇۋاتقان بالايى- ئاپەتلىرى قاتارلىق قوشۇمچە باش تېمىلارمۇ ئەكس ئەتتۇرۇلگەن بولۇپ، بۇلار ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن تۇرمۇش پۇتۇنلۇگىنىڭ تەركىۋىي قىسىملىرى سۇپىتىدە سىياسى- ئىقتىسات، ئىدىيە، مەدىنىيەت، ئەخلاق، دىن ۋە ئورپ- ئادەت جەھەتلەردىن مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئاساسىي باش تېمىسىنى تېخىمۇ تولۇقلاپ بېرىدۇ. بۇنداق ئەسەرلەردە قوشۇمچە باش تېمىلار چوقۇم ئاساسىي باش تېمىغا بوي سۇنۇشى كېرەك. يولداش ماۋ زېدۇڭ: "مۇرەككەپ شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات

جەريانىدا، تۆرغۇن زىددىيەتلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇلاردىن بىرى چوقۇم ئاساسىي زىددىيەت بولىدۇ، ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشى باشقا زىددىيەتلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشىنى بەلگىلەيدۇ ياكى شۇنداق بولۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ... بۇ ئاساسىي زىددىيەت يېتەكچى، ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ، قالغانلىرى بولسا ئىككىنچى ئورۇندا ۋە بۇي سۇنغۇچى ئورۇندا تۇرىدۇ" ① دەپ كۆرسىتىدۇ.

دېمەك خۇددى رېئال تۇرمۇشتىكى زىددىيەتلەر قانۇنىيىتىگە ئوخشاش، ئەدەبىي ئەسەرلەردىمۇ، قوشۇمچە باش تېمىلار ئاساسىي باش تېمىغا بۇي سۇنغان ھالدا، ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈن مەركىزىي ئىدىيىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ باش تېمىسى يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشنى بىلىشى ۋە تاۋلىشىنىڭ جەۋھىرى بولغانلىقتىن، ئەلۋەتتە ئۇ يازغۇچىنىڭ سىنىپىي مەيدان ۋە دۇنيا قارىشىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماي قالمايدۇ، شۇنداقلا يازغۇچىنىڭ سىياسى ھاھىشىنى ئىپادىلىمەي قالمايدۇ. چۈنكى سىنىپىي جەمىيەتتە ھەر بىر يازغۇچى مۇئەييەن بىر سىنىپقا مەنسۇپ بولىدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سىنىپىلىغى، ئالدى بىلەن ئەسەرنىڭ باش تېمىسىدا ئىپادىلىنىدۇ. ھەرقايسى سىنىپىلارغا تەئەللۇق بولغان يازغۇچىلارنىڭ مەيدانى ۋە دۇنيا قارىشى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئوخشاش بىر تۇرمۇش ھادىسىسى توغرىسىدا يازغان ئەسىرىنىڭ باش تېمىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، لۇشۈننىڭ «كىچىككىنە بىر ۋەقە» دىگەن ھېكايىسى بىلەن خۇشنىڭ «رېكشىچى» دىگەن شېئىرىنىڭ تۇرمۇش ئاساسى ئوخشاش، يەنى ھەر ئىككىسى كونا جۇڭگودىكى رېكشىچىلارنىڭ ھاياتىنى يازغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئىپادىلىگەن باش تېما تامامەن بىر بىرىگە ئوخشىمايدۇ. لۇشۈن بۇ ھېكايىسىدە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ يۈكسەك ئەخلاقىي پەزىلىتىنى مەدھىيىلەش ئارقىلىق، ئۇششاق بۇرژۇئا زىيالىلىرى چوقۇم ئاڭلىق ھالدا ئۆزلىرىنى ئۆزگەرتىشى لازىم، دىگەن باش تېمىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنىڭ بىلەن ئەينى دەۋرنىڭ ئىجتىمائى تەلىۋىگە ماسلاشقان. خۇشى بولسا بۇ شېئىردا، ئەينى دەۋردىكى سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىقىنى بۇرمىلاپ، سىنىپىي مۇرەسسەچىلىكنى تەرغىپ قىلىپ، ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. رېئال تۇرمۇش ئۇزلۇكسىز ھەرىكەتلىنىپ تۇرغاچقا، ئىجتىمائى تۇرمۇشتىكى زىددىيەت ۋە كۆرەشلەرمۇ ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ھەر بىر دەۋرنىڭ ئۆزىگە يارىشا تۇرمۇش ئالاھىدىلىگى بولىدۇ. جۇملىدىن يازغۇچىمۇ مەلۇم بىر تارىخىي دەۋردە ياشىغاچقا، ئۇنىڭ تۇرمۇش ئەملىيىتى، بەدىئى تەرىبىيىلىنىشى ۋە ئىستېتىك غايىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىز-تامغىسى بولماي قالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىي ئەسەرنىڭ باش تېمىسى يالغۇز سىنىپىلىقىغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى روشەن دەۋر خاراكتېرىغا (تارىخىۋىلىككە) ئىگە بولىدۇ.

---

① «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 1-توم، ئۇيغۇرچە يېڭى يېزىق نەشرى، 573—576-بەتلەر.

مەسىلەن، فېودالىلىق جەمىيەتنىڭ مۇقەررەر يىمىرىلىدىغانلىغىنى ئەكس ئەتتۈرگەن «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» پەقەت ئولۇمگە يۈز تۇتقان چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىنىڭ مەھسۇلى؛ فېودالىلىق هوكۇمرانلىق بىلەن جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزى پەيدا قىلغان "مىللى" مەنپەئى كېسەللىكنى پاش قىلغان «ئاQ نىڭ ھەقىقى تەرجىمھالى» بولسا، شىنخەي ئىنقىلابى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنكى جۇڭگونىڭ يېرىم فېودالىق، يېرىم مۇستەملىكىلىك جەمىيىتىنىڭ مەھسۇلى؛ جياڭ ھەددىدەك مۇنەۋۋەر كومپرادورلارنىڭ جۇڭگونىڭ ئازاتلىقى ئۈچۈن بولغان كۈرەشلىرىدە ئولۇمنى قىلچە مەنسىتمەيدىغان، ھەتتا قورقماس ئالىجاناپ جەڭگىۋار روھنى جانلىق ۋە تەسىرلىك ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن «قىزىل قىيا» رومانى ـ ئازاتلىقنى قولغا كەلتۈرگەن يېڭى جۇڭگو جەمىيىتىنىڭ مەھسۇلى ھىساپلىنىدۇ.

«رابىيە ـ سەئدىن» داستانى بارلىققا كەلگەن 18 ـ ئەسىر شارائىتىدا، 20 ـ ئەسىرنىڭ مەزمۇنىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان «كۆرەشچىلەر يىللار» غا ئوخشاش ئەسەرلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ باش تېمىسى بىلەن ئۇنىڭ ئىدىيىسى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بىر بىرىدىن زادى ئايرىلمايدۇ. ئەگەر ئەسەرنىڭ باش تېمىسى يازغۇچى تەرىپىدىن تېمىنىڭ تەلۈكە ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تۇپ مەسىلە دېيىلسە، ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاشۇ تۇپ مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشى ئەسەرنىڭ ئىدىيىسى بولىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ باش تېمىسى بىلەن ئىدىيىسىنى تەھلىل قىلىشتا تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش كېرەك:

(1) ئەدەبىي ئەسەرنىڭ باش تېمىسى بىلەن ئىدىيىسىنى تۇغرا ئانالىز قىلىش ئۈچۈن، شۇ ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈن مەزمۇنىنى ئىگەللەش زورۇر.

ئەگەر پەقەت ئەسەردىكى مەلۇم ھادىسە ياكى بىرەر بولەككە قاراپلا، ئۇنىڭ باش تېمىسى بىلەن ئىدىيىسى ھەققىدە ھوكۇم چىقىرىدىكەنمىز، بۇ ھال ئەسەرنىڭ ئاساسىي خاھىشىنى بۇرمىلاشقا ئېلىپ بارىدۇ.

(2) ماركسىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ تۇپ قانۇنىيەتلىرىنى پۇختا ئىگەللەش لازىم. پەقەت ماركسىزم ـ لېنىنىزم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ئارقىلىق ئەدەبىي ئەسەرنىڭ باش تېمىسى ۋە ئىدىيىسىنى ئولچەش كېرەك.

(3) ئەدەبىي ئەسەرنىڭ باش تېمىسى بىلەن ئىدىيىسىنى تەھلىل قىلىش مۇتلەق يەككە ـ يېگانە ئىش ئەمەس. باش تېما پەقەت ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلەنگەنلىكتىن، ئۇ ھەر دائىم كونكرېت پېرسۇناژ ئوبرازىنى تەھلىل قىلىش بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ ھەمدە پەقەت پېرسۇناژ خاراكتېرى ئارقىلىقلا ئەسەرنىڭ باش تېمىسى ۋە ئىدىيىسى روشەنلىشىدۇ.

(4) ئەسەرنىڭ باش تېمىسى بىلەن ئىدىيىسىنى تۇغرا تەھلىل قىلىش ئۈچۈن ئەسەرنىڭ مەيدانغا كەلگەن شارائىتى (دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى) بىلەن يازغۇچىنىڭ ئاشۇ دەۋردىكى ئىدىيىۋى كوز قاراشلىرى ۋە ھايات پائالىيەتلىرىنى تولۇق ئىگەللەش لازىم. بولۇپمۇ كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ باش تېمىسىنى دەۋر شارائىتى، يازغۇچىنىڭ مەيدانى ۋە كوز قارىشى بىلەن چوڭقۇر تونۇشماي تۇرۇپ تەھلىل قىلغىلى بولمايدۇ.

(5) ئەدەبىي ئەسەرنىڭ باش تېمىسى بىلەن ئىدىيىسىنى تەھلىل قىلىشنىڭ يەنە

بىر شەرتى، ئەسەردىكى زىددىيەت ۋە توقۇنۇشنىڭ مۇھىم ھالقىسىنى ئىگەللەشتىن ئىبارەت.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ باش تېمىسى مەسىلىسىدە توۋەندىكى بىرنەچچە نۇقتىغا دىققەت قىلىش لازىم.

بىرىنچىسى، "4 كىشىلىك گۇرۇھ" تەرغىپ قىلغان "لۇشيەننى چىقىش نۇقتىسى قىلىش" دېگەن سەپسەتىگە قارشى تۇرۇپ، رىيال تۇرمۇشنى چىقىش نۇقتىسى قىلىشتا چىڭ تۇرۇش لازىم. چۈنكى ئەسەرنىڭ باش تېمىسى، ئالدى بىلەن رىيال تۇرمۇشتىن كېلىدۇ. ئۇ ھەرگىز يازغۇچى تەرىپىدىن قۇرۇقتىن-قۇرۇق ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان ياكى ئەسەرگە زومۇ-زو تېگىلغان ئىككىلەمچى نەرسە ئەمەس، بەلكى ئۇ يازغۇچىنىڭ تۇرمۇش تەسىراتلىرى ئاساسىدا قايتا-قايتا ئويلىنىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن مەركىزىي مەسىلىدۇر. بۇ ھەقتە ماكسىم گوركىي مۇنداق دەيدۇ: "باش تېما ئاپتور تەجرىبىسىدىن بارلىققا كەلگەن، تۇرمۇش تەرىپىدىن كۆرسىتىپ بېرىلگەن بىر خىل ئىدىيىدۇر، لېكىن ئۇ تۇيۇلىشىپ يازغۇچىنىڭ تەسىراتىدا تېخى شەكىللەنمىگەن بولىدۇ، ئۇ ئوبراز ئارقىلىق گەۋدىلىنىشىنى تەلەپ قىلغان ۋاقىتتا ئاپتور قەلبىدە بىر خىل ئىستەك قوزغايدۇ — ئۇنى بىر خىل شەكىلگە كەلتۈرىدۇ."① شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىي ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى تۇرمۇش ئەمىلىيىتىدىن ئايرىلغان ھالدا قانداقتۇ بەلگىلىك "لۇشيەن" نىڭ ئېھتىياجىغا ياكى سۇبېكتىپ ئارزۇغىلا تايىنىپ ئويدۇرۇپ چىقىش بۇرژۇئا ئەزىلىلىك نەزەرىيىسى (شيەنيەنلۇن) نىڭ ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ ماركسىزملىق بەدىئى ئىجادىيەت قانۇنىيەتلىرىگە خىلاپ.

ئىككىنچى، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ باش تېمىسى ئابستراكت ياكى ئۇلۇك ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلماستىن، بەلكى بەدىئى ئوبراز ئارقىلىق تەبىي ھالدا ئىپادىلىنىشى لازىم. چۈنكى باش تېمىنى ئوبراز ئارقىلىق يورۇتۇش — بارلىق مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ ئورتاق قانۇنىيىتى. ئېنگېلس بۇ ھەقتە ئاللىقاچانلا: "تىندەنسىيە ئالاھىدە ئېيتىپ بېرىلمەستىن، ئۇنىڭ ئۇزى كورۇنۇش ھەم سىيۇژېتلاردا ئاشكارىلىنىشى لازىم"② دەپ كورسەتكەن ئىدى.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى جانلىق ۋە كونكرېت ئوبرازلار ۋاستىسى بىلەن تەبىي ھالدا ئىپادىلەپ بېرىش ئەدەبىيات بىلەن باشقا ئىدىئولوگىيە فورمىلىرىنى پەرقلەندۇرۇشنىڭ مۇھىم بەلگىسى.

ئۈچىنچى، ئەدەبىي ئەسەردىكى باش تېمىنىڭ سىنىپىلىغىدا چىڭ تۇرۇپ، "مەڭگۈلۈك باش تېما" نەزەرىيىسىگە قارشى تۇرۇش لازىم. چۈنكى دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەر ئۆزلۈكسىز ھەركەت قىلىپ تۇرىدۇ، داۋاملىق تەرەققى قىلىدۇ ۋە يېڭىلىنىدۇ. شۇڭا شەيئىلەرنىڭ بۇ تەرەققىيات قانۇنىغا ئاساسەن، ئەدەبىياتتىمۇ قانداقتۇ "مەڭگۈلۈك باش تېما" دېگەن نەرسە مەۋجۇت ئەمەس. ئەمما بۇرژۇئا نەزەرىيىچىلىرى قانداقتۇ "مۇھەببەت"، "ئولۇم"، "قايغۇ"، "خوشاللىق" قاتارلىقلار "مەڭگۈلۈك باش تېما"، ئۇ "ھەر

① «ياش يازغۇچىلار بەلەن سوھبەت»، گوركىي «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى، 334 - بەت.

② «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدا»، 1958 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 24 — 26 - بەتلەر.

قانداق دەۋردىن ئۇستۇن تۇرىدۇ" شۇڭا ئۇ "ھەممە دەۋر ۋە ھەممە سىنىپلار ئۈچۈن ئورتاق" دەپ دەۋا قىلىشىدۇ. بىزنىڭچە، سىنىپىي جەمىيەتتە سىنىپتىن تاشقىرى، دەۋردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئابستراكت "مۇھەببەت" ۋە "ئولۇم" مەۋجۇت ئەمەس. ئىجتىمائى جەمىيەتتە كىشىلەرنىڭ سىنىپىي ئورنى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، جەمىيەتتە يۈز بېرىدىغان "مۇھەببەت"، "ئولۇم"، "قايغۇ"، "خوشاللىق"نىڭ مەزمۇنى ۋە پەيدا بولۇش سەۋەبمۇ زادىلا ئوخشاش بولمايدۇ.

ماركس، ئېنگېلس «كوممۇنستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»دە "كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسى، نۇقتىنەزىرى، چۈشەنچىسى، قىسقىسى كىشىلەرنىڭ ئېڭى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنىڭ، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى مۇناسىۋىتىنىڭ، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى مەۋجۇدىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بىللە ئۆزگىرىدۇ"① دەپ كۆرسىتىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، سىنىپىي جەمىيەتتە ھەممە كىشىگە ئورتاق "مەڭگۈلۈك" ھىسسىياتنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ ھەقتە گوركىيمۇ ئاللىقاچان "بەزىبىر ئاتالمىش 'مەڭگۈلۈك تېما'نى ئالايلى، ئولۇم، مۇھەببەت ھەمدە شەخسىيەتچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان جەمىيەت بارلىققا كەلتۈرگەن ياشقا تېمىلار، مەسىلەن، رەشىق، ئىنتىقام، خەسىسلىك قاتارلىقلار مەۋجۇت. قەدىمقى زامانلاردىكى بەزى كىشىلەرنىڭ ئېيتقىنىدەك، ھەممە نەرسە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، خۇددى قۇياش ئاستىدىكىگە ئوخشاش، ئاي ئاستىدىمۇ مەڭگۈلۈك نەرسە بولمايدۇ،... پۈرولېتارىياتنىڭ سوتسىيالىزىمى بارلىققا كەلتۈرگەن شارائىتتا، ئەدەبىياتتىكى 'مەڭگۈلۈك' تېمىلارنىڭ بىر قىسمى ھالاك بولماقتا، يوقالماقتا، يەنە بىر قىسمى بولسا، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مەنىسىنى ئۆزگەرتمەكتە"② دېگەن ئىدى. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تېمىسى ھامان مۇئەييەن دەۋر ۋە سىنىپنىڭ ئالاھىدىلىگىگە ئىگە بولىدۇ، مۇئەييەن دەۋر ۋە سىنىپتىن ئايرىلغان ئابستراكت "مەڭگۈلۈك تېما" ئەمىلىيەتتە مەۋجۇت ئەمەس. ئەدەبىيات تەرەققىيات تارىخىدىمۇ ھەممە ئۈچۈن ئورتاق "مەڭگۈلۈك باش تېما"غا ئىگە بولغان ئەسەرنى ئۇچرىتىش زادىلا مۇمكىن ئەمەس.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئەسەرنىڭ باش تېمىسى مەسىلىسىدە يۇقۇرقىدەك خاتا قاراشلارنى داۋاملىق تەنقىت قىلىش ۋە ئۇنىڭ زەھەرلىرىنى تازىلاش زورۇر.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ پېرسۇناژلىرى

ھەرقانداق ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى بولغان ئادەملەر تەسۋىرلىنىدۇ. ئەگەر ئادەملەر تەسۋىرلەنمىسە ئېپىك ئەسەرلەر، سەھنە ئەسەرلىرى، ئېپىك داستان ۋە قىسسىلەردە سىيۇژېتنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس.

ئومۇمەن ئەدەبىي ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن ئادەملەر ئەدەبىي ئەسەرنىڭ پېرسۇناژلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە پېرسۇناژلار مەركىزىي نۇقتا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي پېرسۇناژ يەنى باش قەھرىمان مەركىزىي نۇقتىنىڭ مەركىزىدۇر. ئەدەبىي ئەسەردىكى پېرسۇناژلار ئوبرازى تېمىنى قانات يايدۇرۇشنىڭ ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچى،

---

① «كوممۇنستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 1-توم (1)، ئۇيغۇرچە كونا يېزىق نەشرى، 464- بەت.

② «ياش يازغۇچىلار بىلەن سوھبەت»، گوركىي «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى، 334 - 335 - بەتلەر.

ئەدەبىي ئەسەر مەزمۇنىنى ئىپادىلەپ بېرىشنىڭ تۈپ ۋاستىسىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەسەر-نىڭ باش تېمىسىنى روشەن گەۋدىلەندۈرۈش، يازغۇچىنىڭ ئىدىيىسى ۋە ئىستېتىك غايىسىنى ئېنىق ئىپادىلەش، ئالدى بىلەن پېرسۇناژ ئوبرازىنى ياخشى تەسۋىرلەشكە باغلىق.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە كونكرېت، جانلىق، تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان پېرسۇناژ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق ئىجتىمائى تۈرمۇشنىڭ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتى ئېچىپ بېرىلىدۇ.

پېرسۇناژلارنى يارىتىش ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى مەركىزىي خىزمەت، شۇڭا يازغۇچى-نىڭ ئاساسىي خىزمىتى پېرسۇناژلار ئوبرازىنى ياخشى يارىتىشتىن ئىبارەت. پېرسۇناژلار ئوبرازىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى پېرسۇناژلار خاراكتېرىنى سىزىپ بېرىش، يەنى خاراكتېر يارىتىشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىيات ماھىيەتتە خاراكتېر ۋە تىپ يارىتىش سەنئىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

كىتابخانىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەردە قىزىقىدىغىنى بىرەر ئىشلەپچىقىرىش جەريانى، بىرەر ئۇرۇش مەيدانى ئەمەس، بەلكى ئاشۇ ئىجتىمائى ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىدىغان جانلىق خاراكتېردۇر.

خاراكتېر پېرسۇناژنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەربىيىلىنىشى، چىنىقىشى، ئىجتىمائى ئورنى، دۇنيا قارىشى، مىجەز-خۇلقى، ئىدىيىۋى ھىسسىياتى، ھەۋەس، ئىشتىياقى، تۈرمۇش ئادىتى ۋە پىسخىك ھالىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ۋۇجۇتقا كەلگەن تۈپ خۇسۇسىيەت بولۇپ، بۇ پېرسۇناژنىڭ ئومۇمىلىقى ۋە ئىندىۋىدۇئاللىقنىڭ روشەن بەلگىسى. شۇڭا يازغۇچى خىلمۇ-خىل بەدىئى ۋاستىلەرنى قوللىنىپ تۇرلۇك پېرسۇناژلارنىڭ ئاۋازى، كۆلكىسى، قىياپىتى، تىلى، ھەركىتى ھەمدە مۇرەككەپ پىسخولوگىيىلىك پائالىيىتىنى سۈرەتلەپ، پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىدىكى ئالاھىدىلىكىنى كوپ تەرەپلىمە ئېچىپ بېرىدۇ. خاراكتېر ھەرگىزمۇ ئابستراكت ئۇقۇم ئەمەس. ئۇ كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇل بىلەن ئەمەلىي ھەركەت سۈپىتىدە نامايەن بولىدۇ.

ئەگەر ئەسەردىكى پېرسۇناژ ئوبرازى جانلىق خاراكتېر بولۇپ ئىپادىلەنمىسە، ئۇنىڭ ۋەقەلىگى ھەرقانچە تەسىرلىك ۋە مۇرەككەپ بولغىنى بىلەنمۇ ئۇنداق ئەسەر ياخشى ئەسەر ھىساپلانمايدۇ. خاراكتېر ۋە ۋەقەلىك مەسلىسىدە ۋەقەلىك خاراكتېرغا بوي سۇ-نۇشى، خاراكتېرنى ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى لازىم. ئەگەر بەدىئى ئەسەردە جانلىق خاراكتېر بولماي، ئۇ پەقەت ۋەقەلىكلەر دوۋىسىگە ئايلىنىپ قالسا، پېرسۇناژنىڭ خاراكتېرى ۋەقەلىك ئىچىگە كومۇلۇپ قالىدۇ-دە، بۇنداق ئەسەر كىشىنى ئوزۇگە جەلپ قىلالمايدۇ. ئەدەبىياتتىكى بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇش ئەنە شۇ خاراكتېرنى ئومۇملاشتۇرۇشقا قارىتىلغان. بەدىئى ئەسەردە جانلىق خاراكتېر يارىتىش ئاسان ئەمەس. بۇنىڭ ئاچقۇچى تۈرمۇشنى پىششىق بىلىشتە. يازغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تۈرمۇش ۋەقەلىگىنى ئىگەللەش مۇھىم، لېكىن ئەڭ مۇھىمى، پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىنى پىششىق ئىگەللەش. ۋەقەلىكنى ئىگەللەش ھەرگىزمۇ پېرسۇناژنىڭ جانلىق خاراكتېرىنى ئىگەللەشنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. بىر يازغۇچىنىڭ خاراكتېر يارىتىش جەريانى خۇددى ھەسەل ھەرىسىنىڭ خىلمۇ-خىل گۈللەرنىڭ شىرنىسىنى يىغىپ ھەسەل ئىشلىگىنىگە ئوخشاش جاپالىق جەريان‌دۇر.

جانلىق خاراكتېرغا ئىگە پېرسۇناژ ئوبرازىنى يارىتىش ئەدەبىياتنىڭ تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ئىچكى قانۇنىيىتى ياكى ئالتۇن ئاچقۇچى.

ئادەتتە پېرسوناژ ئوبرازىنى يارىتىشنىڭ ئۇسۇللىرى خىلمۇ-خىل بولۇپ، كوپىرەك قوللىنىلىدىغىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە خىلدىن ئىبارەت.

1) **پورترېت (قىياپەت) تەسۋىرى.** پورترېت تەسۋىرى دېگىنىمىز ئاساسەن، پېرسوناژنىڭ تاشقى قىياپىتىنى يېزىش دېمەكتۇر. يەنى پېرسوناژنىڭ قىياپەت-چىرايى، قەددى-قامىتى، كىيىم-كېچىگى، زىبۇ-زىننىتى، كەيپىياتى ۋە چىرايىدىكى ئۆزگىرىش ھالەتلىرى... نى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتۇر.

ياخشى تەسۋىرلەنگەن پورترېت كىتاپخانىلارنى پېرسوناژنىڭ تاشقى قىياپەت بەلگىلىرى جەھەتتىن چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە قىلىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ بەلگىلەر ئارقىلىق ئوقۇرغا پېرسوناژلارنىڭ سىنىپىي سالاھىيىتى، تۇرمۇش شارائىتى، تۇرمۇش سەرگۈزەشتىسى ۋە جەمىيەتتىكى ئورنىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، پېرسوناژلارنىڭ ئېچىكى دۇنياسىنى ئېچىپ كۆرسىتىش ئارقىلىق ئوقۇرنىڭ خاراكتېرىنى نامايەن قىلىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، لۇشۈننىڭ «بەخت تىلەش» ھېكايىسىدىكى باش قەھرىمان شيائۇلىن ھەدىنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئۆزگىرىش كەلتۈرۈپ چىقارغان تاشقى كۆرۈنۈشىدىكى ئۇچ خىل ئۆزگىرىش ئارقىلىق، شيائۇلىن ھەدىنىڭ خاراكتېرى، سەرگۈزەشتىلىرى ۋە روھىي ھالىتى، ئازاپ-ئوقۇبەت ئىچىدە ئوتكەن ھاياتىنىڭ ئېچىنىشلىق جەريانى چوڭقۇر سۈرەتلەپ بېرىلگەندىن تاشقىرى، شيائۇلىن ھەدىنىڭ ئاشۇنداق پاجىەلىك ئاقىۋەتكە دۇچار بولغانلىغىنىڭ ئىجتىمائى مەنبەسىمۇ ئېچىپ بېرىلگەن.

لۇشۈن ئوز ئەسىرىدە شيائۇلىن ھەدىنى 1-قېتىم مۇنداق قىياپەتتە تەسۋىرلەيدۇ: "چېچىنى ئاق لېنتا بىلەن باغلۇۋالغان، قارا تامبال، كوك پەشمەت، ئاق جىلتكە كىيىۋالغان، پېشى يېگىرمە ئالتە، يېگىرمە يەتتىلەردە، رەڭگى سېرىقراق، لېكىن ئىككى مەڭزى قىزىل ئىدى."

ئىككىنچى قېتىم ئۇنىڭ قىياپىتىدىكى ئوزگىرىشلەرنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: "ئۇ يەنە چېچىنى ئاق لېنتىدا باغلۇۋالغان، قارا تامبال، كوك پەشمەت، ئاق جىلتكە كىيىۋالغان، چىرايى سېرىقراق ئىدى. پەقەت ئىككى مەڭزىدىكى قىزىللىق يوقاپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ پىشانىسىدىن بىر تاتۇق كورۇنۇپ تۇراتتى. كوزلىرىنىڭ نۇرىمۇ ئىلگىرىكىدەك ئوتكۇر ئەمەس."

ئۇچىنچى قېتىم شيائۇلىن ھەدىنىڭ قىياپىتى تەسۋىرلەنگەندە يۇتۇنلەي باشقىچە ئوزگىرىش بولىدۇ: "ئۇنىڭ بۇندىن بەش يىل ئىلگىرىكى چالا ئاقارغان چاچلىرى ھازىر تامام ئاقىرىپ كەتكەن بولۇپ، 40 ياشلار چامىسىدىكى ئاياللارغا زادىلا ئوخشمايتتى. ئۇنىڭ ياداڭغۇلۇغىدىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. ساغۇچ يوزى قارىداپ كېتىپتۇ، رەڭگىدىكى ئىلگىرىكى قايغۇ ئالامەتلىرى يوقلىپ، خودىدى ياغاچقا ئويۇپ ياسىغان ئادەمگە ئوخشاپ قاپتۇ؛ پەقەت كوز قارچۇغىنىڭ مولدۇرلەپ تۇرۇشلا ئۇنىڭ بىر تىرىك جان ئىكەنلىگىنى بىلدۇرۇپ تۇراتتى."

دېمەك شيائۇلىن ھەدىنىڭ قىياپىتىدىكى بۇ ئۇچ خىل ئوزگىرىش ئۇنىڭ خاراكتېرىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى، تەقدىرىنىڭ بارغانسېرى پاجىەلىك بولۇۋاتقانلىغىنى كورسىتىپ بېرىدۇ.

2) **ھەرىكەت ۋە دىيالوگ تەسۋىرى.** ھەرىكەت — پېرسوناژ خاراكتېرىنىڭ كونكرېت

ئىپادىسى، دىيالوگ (سوزلىشىش) بولسا، پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىڭ بىۋاستە ئاشكارىلىنىشىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەركەت تەسۋىرى بىلەن دىيالوگ تەسۋىرى يازغۇچىلارنىڭ پېرسۇناژ خاراكتىرىنى سىزىپ بېرىشتە قوللىنىلىدىغان ئىنتايىن مۇھىم ئۇسۇلى ھىساپلىنىدۇ.

پېرسۇناژلارنىڭ ھەركىتى ئادەملەرنىڭ جەمىيەتتىكى ئىشلىرىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى، بىر ئادەمگە ھوكۇم قىلىشتىكى مۇھىم بەلگە ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا ئاپتۇر تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان، پېرسۇناژلار خاراكتىرىدىكى ئالاھىدىلىكنى ئەڭ ياخشى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ھەركەتنى تاللىشى ۋە تاۋلىشى لازىم. مول ئالاھىدىلىككە ئىگە ھەركەتنى ماھىرلىق بىلەن تاللاش ئارقىلىق پېرسۇناژلارنىڭ سىنىپىي ماھىيىتى ۋە ئىندىۋىدۇئاللىغىنى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «باھادىر شاھ لى زىچېڭ» ناملىق رومانىدا، لىيۇزۇڭمىننىڭ ئاتقا مىنىپ خەنجياڭ دەرياسىدىن ئوتكەنلىگى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن: "لىيۇزۇڭمىننىڭ ئوق-يا ئوقىنى ئېتىپ تۇگەتكەنلىگىنى كورگەن ھوكۇمەت قوشۇنلىرى ئۇنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، ئەسىر ئورنىدا بېيجىڭغا سوغا قىلىمىز، دەپ خىيال قىلىشىپ، ئوق-يا ئېتىشنى توختاتتى-دە، ئۇۋىسىدىن چىققان ھەرىلەردەك گۇررىدە ئۇنىڭغا ئېتىلىشتى. بۇ چاغدا لىيۇزۇڭمىنمۇ ئۇچ مۇھاپىزەتچىم دەريادىن ئاللىقاچان ئوتۇپ بولغاندۇ، دەپ قىياس قىلىپ، دۇشمەنلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماسلىق ئۈچۈن، بۇ يەردىن چاققانراق كېتىش قارارىغا كەلدى. مىنگەن ئېتى ئۇنىڭ قارارىنى سەزدىمۇ ياكى دۇشمەنلەرنىڭ بېقىنلاپ كېلىۋاتقانلىغىنى كوردىمۇ، ئىشقىلىپ، تۇيۇقسىزدىن يايلىنى تىك قىلىپ، قۇيرۇغىنى ئىگىز كوتىرىپ قاتتىق كىشنەپ كەتتى. لىيۇزۇڭمىن تاغ-جىلغىلارنى زىلزىلىگە كەلتۇرىدىغان ئاۋاز بىلەن قاتتىق بىر ۋاقىراپ، قىلىچىنى ئوينىتىپ دۇشمەنلەرگە قاراپ ئېتىلدى. تۇيۇقسىز كوتىرىلگەن غەزەپ ساداسىدىن چوچۇپ كەتكەن ھوكۇمەت قوشۇنلىرى قانداق قىلارىنى بىلمەي، بىر-بىرىنى قىستىشىپ، دەسسەپ-چەيلىشىپ، ئارقا-ئارقىدىن كەينىگە قاراپ بەدەر تىكىۋەتتى. لىيۇزۇڭمىن پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئېتىنىڭ بېشىنى ئارقىغا بۇراپ، ئېڭىشىپلا قىزچاقنى يەردىن يۇلۇۋېلىپ، ئىگەرگە ئولتۇرغۇزدى-دە، ئېتىنى قاتتىق قامچىلاپ، تىك يارغا قاراپ يول سالدى. يار لېۋىدىن چاقماقتەك تېز ئاسمانغا كوتىرىلگەن ئاق ئات 2 گەز نېرى بېرىپ، دەرياغا قاراپ ئوزىنى ئاتتى ۋە دەرياغا چوكۇپ كەتتى، چاچراپ چىققان سۇ تامچىلىرى كۇمۇشتەك يالتىراپ كەتتى." كىشىنى تەسىرلەندۇرىدىغان بۇ ھەركەت تەسۋىرىدە، دىخانلار ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان لىيۇزۇڭمىندەك بۇ قەھرىماننىڭ جەڭگىۋار قىياپىتى ۋە باتۇرانە جاسارىتى، ھوكۇمەت قوشۇنلىرىنىڭ كارغا كەلمەيدىغانلىغى گەۋدىلىك سۈرەتلەپ بېرىلگەن. ئېنگېلس: "بىر پېرسۇناژنىڭ خاراكتىرى ئۇنىڭ نىمە قىلىۋاتقانلىغىدا ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ قانداق قىلىۋاتقانلىغىدىمۇ ئىپادىلىنىشى كېرەك"① دىگەن ئىدى. بۇ ھەركەت تەسۋىرىدە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم بىر پىرىنسىپ. ئەدىبىي ئەسەرلەردە ھەركەت تەسۋىرى بىلەن دىيالوگ تەسۋىرى كوپىنچە بىر بىرىگە چىرمىشىپ كەتكەن بولىدۇ. ھەركەت تەسۋىرى بولۇپمۇ، سەھنە ئەسەرلىرىدىكى

① «ئېنگېلسنىڭ فېردىناند لاسسالغا يازغان خېتى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 344 - بەت.

پېرسۇناژ خاراكتېرىنى يارىتىشنىڭ ئەڭ مۇھىم ھالقىسى.

دىيالوگ پېرسۇناژ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، چۈنكى، دىيالوگ ئارقىلىق پېرسۇناژنىڭ ھېس-تۇيغۇسى، مىجەز-خۇلقى، ئىدىيىۋى قارىشى قاتارلىقلار ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا ئەدىبىي ئەسەرلەردە يالغۇز سىيوژېتنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈنلا ئەمەس، مۇھىمى پېرسۇناژ خاراكتېرىنى روشەنلەشتۈرۈش ئۈچۈن دىيالوگدىن پايدىلىنىلىدۇ. دىيالوگ ئوتكۇرلۇككە، دەللىككە، باي ھېس-تۇيغۇغا ۋە كىشىنى تەسىرلەندۈرەلەيدىغان بەدىئى كۈچكە ئىگە بولۇشى كېرەك. مەسىلەن، نىكولاي ئوستروۋسكىنىڭ «پولات قانداق تاۋلاندى» ناملىق رومانىدىكى مۇنۇ بىر ئابزاس پېرسۇناژ خاراكتېرىنى دىيالوگ ئارقىلىق ئېچىپ بېرىشنىڭ ياخشى ئۈلگىسىدۇر.

"— سالام پاۋىل، — دېدى تونە، پاۋىلنىڭ ئالدىغا بېرىپ، — سېنى شۇ ھالدا كۆرىمەن دەپ كۆتمىگەن ئىدىم. نېمە ئۈچۈن ھوكۈمەت ساڭا يەر كولاشتىن باشقا ئىشنى ئەپ كۆرمىدى؟ مەن سېنى ئاللىقاچان كومىسسار ياكى شۇنىڭغا يېقىنراق بىرەر چوڭ مەنسەپكە ئېرىشكەندۇ دەپ ئويلاپتىمەن. تۈرمۈشۇڭ ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتسىز بولۇپ چىقىپتۇ-دە...— ئۇ پاۋىل بىلەن يانمۇ-يان كېتىپ بېرىپ سوزلىدى.

پاۋىل توختىدى ۋە ھەيران بولۇپ تونەنى كوزدىن كەچۈردى.

— مەنمۇ كۈتمىگەن ئىدىم، — دېدى ئۇنىڭغا باپ، يۈمشاقراق سوز تاپقان بولۇپ، — سېنى شۇنچىلىك تۈزلانغان بولارسەن دەپ ئويلىمىغان ئىدىم.

تونە قۇلاقلىرىغىچە قىزىرىپ كەتتى.

— سەن تېخىچە قوپاللىق قىلىدىكەنسەن پاۋىل.

— يولداش تومانىۋا، مېنىڭ قوپاللىغىم سىزنىڭ نازۈكلىنىڭىزدىن مىڭ مەرتىۋە ياخشىراق. مەن ئۈچۈن قايغۇرمىسىڭىزمۇ بولىدۇ. ھەممىسى جايىدا. ئەمما سىزنىڭ تۈر-مۇشىڭىز كۈتكىنىمدەكمۇ يامان بولۇپ چىقىپتۇ. ئىلگىرى ئىشچى بىلەن كۆرۈشۈشتىن ئىزا تارتمايتتىڭىز، ھازىر سىزدىن نافتالىن پۇراپ تۇرىدۇ. راستىنى ئېيتسام سىز بىلەن گەپلىشىدىغان گېپىمۇ يوق."①

بۇ دىيالوگ روشەن خاراكتېرغا ئىگە. پاۋىل بىلەن تونە ئەسلى بىر بېرىنى ياخشى كۆرەتتى. لېكىن سىنىپى ئوخشىماسلىق، تۈرمۇش ئوخشىماسلىغى ۋە ئىدىيە ئوخشىماسلىغى ئۇلارنى باشقا-باشقا يولغا باشلىغان. تونەنىڭ نەزىرىچە، شۇنچە جاپا چەككەن پاۋىل ئىنقىلاپ غەلىبىسىدىن كېيىن چوڭ ئەمەلدار بولۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭا ئۇ پاۋىلنىڭ يەنىلا يەر كولاۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ ئەجەپلىنىدۇ. ئۇ يۇقۇرقى سوزى بىلەن پاۋىلنى ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن ھازىرقى ئەھۋالنىڭ ئېچىنغانلىغىنى بىلدۈرمەكچى بولىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ بۇ سوزلىرى ئىنقىلاپچى پاۋىلغا نىسبەتەن ئەڭ چوڭ ھاقارەت تۇيۇلىدۇ. شۇڭا پاۋىلنىڭ ھەيران بولغان كوزلىرى ئۇنىڭغا تىكىلىدۇ، غەزەپلىنىدۇ. بىراق غەزىۋىنى بېسىپ، ئۇنىڭغا پەقەتلا "تۈزلانغان" دېگەن سوز بىلەن جاۋاپ قايتۇرىدۇ. يازغۇچى يۇقۇرقى دىيالوگ ئارقىلىق سىنىپىي مەۋقەسى ۋە دۇنيا قارىشى بىر بىرىگە تۇپتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى پېرسۇناژنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئىپادىلەپ، ئۇلارنىڭ خاراكتېرلىق بەلگىلىرىنى روشەن كورسىتىپ بېرىدۇ.

① «پولات قانداق تاۋلاندى» ئۇيغۇرچە نەشرى 334 — 335 - بەتلەر.

يازغۇچى زۇنۇن قادىر «چىنقىش» ھىكايىسىدە مەتنياز بىلەن ھەمرا ئوتتۇرىسىدا مۇنداق قىسقىلا بىر دىيالوگ تەسۋىرى بېرىدۇ:

مەتنياز ئېتىز قىرىدا تۇرۇپ "بۇ يەرنى نىمە قىلسام بولىدىكىن؟!" دەپ باش قاتۇرۇپ تۇرغاندا، تۇيۇقسىزدىن ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ قالغان ھەمرا ئۇنىڭدىن:

— خوش ئوستام! بۇ يەرنى نىمە قىلماقچى بولۇۋاتىلا؟ — دەپ سورىدى.

مەتنياز:

— ئوتتۇرىسىنى باغ، چوڭىسىنى تاغ قىلايمىكىن دەۋاتىمەن، قانداق دەيسىز، ھەمرا-جان؟ — دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. بۇ سوز مەتنيازدەك ئىرادىسىز، لېكىن ھاياتتىن ئۈمىت ئۈزمىگەن خۇشچاقچاق دېخاننىڭ خاراكتېرىغا تولىمۇ ماس كېلىدۇ.

3) ئىچكى كەچۈرمە (پىسخىكا) تەسۋىرى. پېرسۇناژلارنىڭ تاشقى قىياپىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بەرگىلى بولىدۇ. لېكىن پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى بىلەن تاشقى قىياپىتى تامامەن بىردەك بولمىغانلىقى، شۇنداقلا بىۋاستە باغلىنىپ تۇرمايدىغانلىقى ئۈچۈن، تاشقى ھالىتىنى تەسۋىرلەشكە تايانغاندا پېرسۇناژلارنىڭ روھىي ھالىتىنى ئىپادىلەپ بېرىش ناھايىتى زور چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا يازغۇچى پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى روھىي دۇنياسىنى تەسۋىرلەپ، پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا چوڭقۇر ئورۇنلاشقان ئىدىيىۋى ھىسسىياتى، ئىدىيىۋى كۆرەشلەرنىڭ جەريانىنى، ئۇلارنىڭ ئىرادىسى، ئارزۇ-ئىستىگى، قىزغىشى قاتارلىقلارنى كورىستىپ بېرىشى، ئۇلارنىڭ كەچمىش-كەچۈرمىشى، تەسىراتىنى تەسۋىرلەپ بېرىشى لازىم.

ئىچكى كەچۈرمە ئەمەلىيەتتە پېرسۇناژ پائالىيىتىنىڭ بىر قىسمى، ئەمما ئۇ پېرسۇناژنىڭ ئىنتايىن نازۇك پائالىيىتىدۇر. ئەدەبىي ئەسەرلەردە يالغۇز قەھرىمانىنىڭ نىمە قىلۋاتقانلىغىنى ئەمەس، بەلكى قانداق قىلىدىغانلىغىنى ۋە نىمە ئۈچىلاۋاتقانلىغىنى، يەنى ئارزۇ ۋە غايىلىرىنى روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇلارنى پەقەت پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى كەچۈرمە تەسۋىرى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەرگىلى بولىدۇ.

ئىچكى كەچۈرمە تەسۋىرىنىڭ شەكلى خىلمۇ-خىل بولىدۇ. بەزىدە ئۇ پېرسۇناژلارنىڭ ھەركىتى ۋە دىيالوگ بىلەن چىرمىشىپ كېتىدۇ، بەزىدە بولسا، پېرسۇناژلارنىڭ مونولوگى (ئوز-ئوزى بىلەن سوزلىشىش) دا ئەكس ئېتىپ، پېرسۇناژنىڭ ئىدىيىۋى پائالىيىتىنى بىۋاستە تەھلىل قىلىپ ئېچىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تەسەۋۋۇر، چۈش تەسۋىرى قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق پېرسۇناژلارنىڭ ئىدىيىسى، ئارزۇ-ئىستىگى، ئىدىيە-ئېڭىدىكى ئوزگىرىشلەرنىڭ ئەگرى-توقاي جەريانىنى كورسىتىپ بېرىدۇ.

مەسىلەن، «قىزىل قىيا» رومانىدىكى خۇخاۋنىڭ پارتىيىگە كىرىش ئىلتىماسى، "كىچىك لوبو باش" نىڭ چۈشى، دېڭ چاڭفانىڭ ئاغرىق ۋاقىتىدىكى چۈشەنكىسى، لوك گۇاڭخۇانىڭ پارتىلاش ئاۋازىنى خاتا سېزىشى، چىڭ گاڭنىڭ چۈڭچىڭ ئازاتلىغىدىن كېيىنكى گۈزەل تەسەۋۋۇرى، جياڭ ھەدىنىڭ خۇايۇڭشەن تېغى ئالدىدىكى ئالىجاناپ ئارمانى قاتارلىق تەسۋىرلەر كىشىنى چوڭقۇر ھاياجانلاندۇرىدىغان ئىچكى كەچۈرمە تەسۋىرى بولۇپ، ئۇلار «قىزىل قىيا» رومانىدىكى ئىجابى قەھرىمانلارنىڭ ئالىجاناپ، جانلىق خاراكتېرىنى تېخىمۇ تولۇقلاش بىلەن رومانىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ. ئىچكى كەچۈرمە تەسۋىرى بولۇپمۇ لىرىك ئەسەرلەردە ناھايىتى مۇھىم.

4) يان تەرەپتىن تەسۋىرلەش. يۇقۇرىدا كورسەتكەنلىرىمىز پېرسۇناژلارنىڭ ھەمدە نەمىسىنى (تاشقى قىياپىتى، روھىي ھالىتى، سوزى ۋە ھەركىتى قاتارلىقلارنى) ئۇدۇلمۇ-ئۇدۇل تۇرۇپ بېۋاستە تەسۋىرلەش ئۇسۇللىرىدۇر. يەنە بەزى ھاللاردا يازغۇچىلار پېرسۇ-ناژلارنى يان تەرەپتىن تەسۋىرلەش ئۇسۇلىنىمۇ قوللىنىدۇ. بۇنداق ئۇسۇل ۋاستىلىك تەسۋىرلەش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ، يەنى باشقا پېرسۇناژلارنىڭ ئوبېكتىپ ئىنكاسى (مۇھاكىمىسى، باھاسى، تەسىراتى، ھېس قىلغانلىرى) ئارقىلىق ئاساسىي پېرسۇناژنىڭ خاراكتېرىنى يان تەرەپتىن ئېچىپ بېرىش ئۇسۇلىدۇر. يان تەرەپتىن تەسۋىرلەش ئارقە-لىقمۇ كىتابخانلاردا روشەن ۋە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، جاۋشۇلى ئوزىنىڭ «كىچىك ئېرىخەيىنىڭ ئويلىنىشى» ناملىق ئەسىرىدە سەن شىيەنگۇنىڭ رايونىغا بېرىش ئەھۋالىنى ئەنە شۇ ئۇسۇل بىلەن تەسۋىرلەيدۇ:

"شۇ ئاردا ئالاقىچىدىن چوچۇپ ھويلىغا چىقىپ كەتكەن قىز ھەممىگە جاۋرىدى:

— بىر مومايى ئەرز بىلەن كەپتۇ، ئوزى قىرىق بەشكە كىرىپ قالغان بولسىمۇ، ئولگۈدەك پەداز قىلمۇاپتۇ. ئايىغىدا تېخى كەشتىلىك خەي! خوشنا خوتۇنلار ئۇنى تاماشا قىلىشقا چىقىشتى. كوپ ئوتمەي ھويلا تولۇپ كېتەي دېدى. بىرى:

— قارىغىنا، قېرىلا! قىرىق بەشكە كىرىپ قاپتىغۇ! — دېسە، ئىككىنچىسى:

— ئىشتىنىنى قارا، ئىشتىنىنى، — دەيتتى. باشقىلىرى بولسا:

— خەيىرىنى قارا، خەيلىرىنى — دەيتتى. ئۇياتىنىڭ نىمىلىگىنى ئۇنتۇغان سەن شىيەنگۇ دەرىزىنىڭ يېنىدىكى خوتۇنلارنىڭ ئوز شەنىگە ئېيتىۋاتقان سوزلىرىنى ئاڭلاپ، ئوزىنى توتالمىدى. يوزى لاۋۇلداپ ياندى. ئالاقچى شياۋ چىڭ بىلەن بىللە كىرىپ كەلدى. ئۇ قاپىغىنى سېلىپ، دەرىزىنىڭ يېنىدا توپلىنىپ تۇرغان خوتۇنلارغا قاراپ:

— نىمىشقا يىغىلدىڭلار؟ ئادەم كورمىگەنمۇ سىلەر؟ قېنى تارقىلىڭلار، — دەپ ۋاقىرىدى. دەرىزىنىڭ يېنىدىكى خوتۇنلار ئۇنىڭغا قاراپ قاقاقلاپ كولۇش بىلەن جاۋاپ بېرىشتى.

— قىزىڭىزدىن سوراڭ، شۇ نىكاغا رازىمىكىن؟ — دېدى چوڭيىڭ سەن شىيەنگۇغا مۇراجەت قىلىپ.

ئۇ گويا بۇ سوزلەرنى ئاڭلىمىغاندەك بولدى. ئۇنىڭ قولاقلىرى ئارىسىدا دەرىزىنىڭ كەينىدە ئاڭلىنىۋاتقان مانا شۇ سوزلەر جارانلايتتى:

— قىرىق بەش ياش - ھە!

— مومايى!

— گۇلىنى قارا! خەيلىرىنىڭ گۇلىنى!

سەن شىيەنگۇ ئىزا تارتقىنىدىن ئولەي دېدى. ئۇ پىشانىسىدىن ئېقىپ چۈشۈۋاتقان تەرنى سۇرتۈۋېتىپ، ئۇپا - ئەگلىگىنى يوزىگە يېيىشتۇراتتى ۋە بىر نەرسە دېيەلمەيتتى.

شياۋ چىڭ كىرگەندىن كېيىن دەرىزىنىڭ كەينىدىكى سوزمۇ باشقىچە تۈس ئالدى.

— قىزى شۇمىكىن؟

— ئۇمۇ ئانىسىدەك پەدازخوردۇ!

توپ ئىچىدە سەن شىيەنگۇنى تونۇيدىغانلارمۇ چىقىپ قالدى. ئۇلار سەن شىيەنگۇنىڭ پۈتۈن تارىخىنى "گۇرۇچ كويدى" دېگەندىن باشلاپ ئېقىتماي - تىمتماي ھىكايە قىلىشتى."

ئاپتور بۇ يەردە سەن شىيەنگۇنى بېۋاستە تەسۋىرلىمەستىن ئۇنىڭ باشقىلاردا قالـ

دۇرغان تەسىراتنى بايان قىلىپ، يان تەرەپتىن تەسۋىرلەيدۇ، شۇ شەخس توغرىسىدا جانلىق، روشەن ۋە چوڭقۇر تەسىرات پەيدا قىلىدۇ.

5) **پېرسۇناژلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ تەسۋىرلەش.** يازغۇچىلار كوپىنچە پېرسۇناژلارنى مەيدانغا چىقىرىشتىن ئىلگىرى ياكى كېيىن ھىكايە سوزلىگۈچى كىشى ئورنىدا تۇرۇپ كىتاپخانلارنىڭ پېرسوناژلار ھەققىدىكى تۇنۇشنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋەتېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش مەقسىدىدە پېرسۇناژلارنى سىستېمىلىق ۋە ئەتراپلىق ھالدا ئومۇملاشتۇرۇپ تونۇشتۇرۇپ ئوتىدۇ.

ئەگەر پېرسۇناژلارنى "مەيدانغا چىقىرىشتىن ئىلگىرى ئومۇملاشتۇرۇپ تونۇشتۇرغاندا، كىتاپخانىلارنى ئاساسىي پېرسۇناژ ھەققىدە ئومۇمىي بىر تەسىرگە ئىگە قىلىپ، پېرسۇناژ خاراكتېرىنىڭ روشەنلىشىشىنى تېزلەتكىلى بولىدۇ. ئەگەر پېرسۇناژ تەسۋىرىدىن كېيىن ئومۇملاشتۇرۇپ تونۇشتۇرغاندا، كىتاپخانلارنىڭ پېرسۇناژلار ھەققىدىكى تەسىراتىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرغىلى بولىدۇ. پېرسۇناژلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ تونۇشتۇرۇشنىڭ شەكلى ۋە ئۇسۇلى خىلمۇ-خىل بولىدۇ؛ بەزىدە ئابستراكت چۈشەندۈرۈلىدۇ، بەزىدە كونكرېت تەسۋىرلىنىدۇ؛ بەزىدە ئاپتور تەرىپىدىن تونۇشتۇرۇلىدۇ، بەزىدە ئەسەردىكى باشقا پېرسۇناژلارنىڭ تىلى ئارقىلىق تونۇشتۇرۇلىدۇ، بەزىدە بىر قېتىمدىلا ئومۇملاشتۇرۇپ تونۇشتۇرۇلماي، بەزىدە بىرنەچچە قېتىمغا بولۇپ، ھەرقايسى تەرەپلەردىن تونۇشتۇرۇلىدۇ. لېكىن ئاپتور پېرسۇناژلارنى نوقۇل ھالدا ئومۇملاشتۇرۇپ، تەسۋىرلەۋەرسە، ئوبرازنىڭ جانلىقلىغىغا تەسىر يېتىپ، ئەسەرنىڭ بەدىئى كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويىدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئەسەرلەردە پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىنى يارىتىشتا ئېھتىياج تۇغۇلغان ئەھۋال ئاستىدا پېرسۇناژلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ تەسۋىرلەش كېرەك.

يۇقۇردا بايان قىلىنغانلار پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ئادەتتە كوپ ئۇچرايدىغان ئاساسىي ئۇسۇللىرىدۇر.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سىيۇژىتى

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سىيۇژىتى (ئاساسەن ئىپنىڭ ئەسەرلەر ۋە سەھنە ئەسەرلىرىگە قارىتىلغان) يازغۇچىنىڭ ئوبېكتىپ رېئال تۇرمۇش ئىچىدىن تاللاپ چىقىپ، مەركەزلەشتۈرۈشى، تاۋلىشى ۋە توقۇشى ئارقىلىق پېرسۇناژ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىدىغان ۋەقەلىك جەريانىدۇر. ئۇ ئەسەردىكى پېرسۇناژلار بىلەن پېرسۇناژلار، پېرسۇناژلار بىلەن شارائىت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت-توقۇنۇشنىڭ تەرەققىيات جەريانى، شۇنداقلا پېرسۇناژ خاراكتېرىنىڭ ئوسۇش ۋە تەرەققى قىلىش تارىخىدۇر. يەنى سىيۇژىت پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرى ۋە پېرسۇناژلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى كورستىش ئارقىلىق ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان تۇرمۇش ۋەقەلىرىنىڭ جەريانىدۇر. پېرسۇناژ خاراكتېرى پەقەت سىيۇژىت ئارقىلىقلا روشەن گەۋدىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا سىيۇژىتنىڭ راۋاجى پېرسۇناژ خاراكتېرىنىڭ تارىخى بولۇپ، ئۇ ئوبراز يارىتىشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاساسى ھىسابلىنىدۇ.

ماكسىم گوركىينىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا، "ئەدەبىياتنىڭ ئۇچىنچى مۇھىم ئامىلى—سىيۇژىت، يەنى پېرسۇناژلارنىڭ ئالاقىلىرى، قارىمۇ-قارشىلىقلىرى، ياقتۇرۇشلىرى، ياقتۇرماسلىقلىرى ۋە ئومۇمەن ئوزئارا مۇناسىۋەتلىرى،—ئۇ ياكى بۇ خاراكتېر، تىپنىڭ ئوسۇش ۋە

تەشكىل تېپىش تارىخىدۇر."① بۇ بايانىدا سىيۇژىتنىڭ ماھىيىتى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىلگەن.

ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ① سىيۇژىتى بىلەن پېرسۇناژلار خاراكتېرىنىڭ مۇناسىۋىتى مۇنداق ئىككى مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: سىيۇژىتتىن ئىبارەت ئىدىيىتقاندا، سىيۇژىت پېرسۇناژلار خاراكتېرىنىڭ راۋاجلىنىشىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى؛ پېرسۇناژلار خاراكتېرىدىن ئىبارەت ئىدىيىتقاندا، پېرسۇناژلار خاراكتېرى سىيۇژىت ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ. سىيۇژىت پېرسۇناژلار خاراكتېرىنى ئىپادىلەشتىكى ۋاستە. ئۇمۇ ئۆز نۆۋىتىدە پېرسۇناژلار خاراكتېرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. قىسقىسى، سىيۇژىت ھەم خاراكتېرنى ئىپادىلەيدۇ، ھەم خاراكتېرنىڭ راۋاجلىنىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

رىيال تۇرمۇشتا كىشىلەرنىڭ مەيدانى، كۆز قارىشى ۋە سىنىپىي مەنپەئەتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن ياكى ئىدىيىۋى ھىسسىياتى ھەمدە ئارزۇ-تەلەپلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن ھامان نۇرغۇنلىغان زىددىيەت كۆرەشلىرى كېلىپ چىقىدۇ. ئەگەر يازغۇچى رىيال تۇرمۇشتىكى مۇنداق زىددىيەت، كۆرەشلەرنى بەدىئى شەكىل ئارقىلىق ئەدەبىي ئەسەردە ئەكىس ئەتتۈرسە، بۇ ئەدەبىي ئەسەردىكى توقۇنۇش دەپ ئاتىلىدۇ. ئىكىكىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئەدەبىي ئەسەردىكى توقۇنۇش رىيال تۇرمۇشتىكى زىددىيەت، كۆرەشلەرنىڭ ئەدەبىي ئەسەردىكى بەدىئى ئىنكاسى. رىيال تۇرمۇشتىكى زىددىيەت، كۆرەشلەر سىيۇژىتنى قۇراشتۇرۇشنىڭ ئىپتىدائىي ماتېرىيالى، شۇنداقلا سىيۇژىتنىڭ ئاساسى ۋە مەنبەسى. زىددىيەت-توقۇنۇش بولمىسا، سىيۇژىتمۇ بولمايدۇ. ئەسەردىكى جانلىق ۋە خىلمۇخىل سىيۇژىتلار دەل مۇرەككەپ ۋە رەڭگا-رەڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن ئىبارەتتۇر. تۇرمۇش ۋەقەلىرى بولسا، زىددىيەت ۋە كۆرەشتىن ئايرىلمايدۇ. سىيۇژىت رىيال تۇرمۇشتىكى ئاشۇ زىددىيەت ۋە كۆرەشلەرنى توغرا ئەكس ئەتتۈرگەندىلا، ئاندىن تۇرمۇش تەرەققىياتىنىڭ مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن بولالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇرمۇشتىكى زىددىيەت، كۆرەشلەر سىيۇژىتنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ئاساسى ۋە سىيۇژىتنى قاناتلايدۇرۇشنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى، ئولار ئوزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئەگەر «كۆرەشچان يىللار» نىڭ بىرىنچى قىسمى-«تاڭ ئالدىدا» رومانىدا ئالماس ۋەكىللىگەندىكى ھەققانىيەت كۈچلىرى بىلەن مەخسۇتبەگ ۋەكىللىگەندىكى جاھالەت كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن زىددىيەت-توقۇنۇشلار ئىپادىلەنمىگەن بولسا، بۇ ئەسەردىكى كىشى قەلبىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان مۇرەككەپ ۋە تەسىرلىك سىيۇژىتنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئوتۇش كېرەككى، ئەسەرنىڭ سىيۇژىتىدا ئىپادىلەنگەن زىددىيەت-توقۇنۇشنىڭ تىپىك ياكى تىپىك ئەمەسلىگى، جىددى ياكى جىددى ئەمەسلىگى ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى ئەھمىيىتى ۋە بەدىئى ئۇنۇمىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىي ئەسەرلەردە سىيۇژىتنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ، ئۇ ئەسەردە تەسۋىرلىنىۋاتقان ۋەقەلەرنى بىر بىرىگە مۇۋاپىق باغلاش، پېرسۇناژ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىش ۋە باش تېمىنى ئېچىپ بېرىشتە ھالقىلىق رول ئويناىدۇ.

مەلۇمكى، رىيال تۇرمۇشتىكى زىددىيەت-توقۇنۇشلارنىڭ راۋاجلىنىشى، پېرسۇناژ خاراكتېرىنىڭ تەرەققىياتى بەلگىلىك جەريانلاردىن ئوتىدۇ،

① «ياش يازغۇچىلار بىلەن سوھبەت» گورکىي «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى، 3 3 3-بەت

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سىيۇژىتىمۇ شۇنىڭغا ماس ھالدا بەلگىلىك مەنتىق تەرتىۋى بويىچە قانات يايىدۇ. شۇ سەۋەبتىن سىيۇژىت توۋەندىكى بىرنەچچە بولەكلەردىن تەركىپ تاپىدۇ.

1) تۇگۈن (ئېكسپوزىتسىيە) ــ ئادەتتە "باشلىنىش نۇقتىسى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تۇگۈن ئەسەردىكى زىددىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەيدانغا كېلىش سەۋەبى، يەنى سىيۇژىتنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ، ئۇ تۈرمۇشتىكى ئاساسىي توقۇنۇشلارنىڭ خاراكتېرىنى بېكىتىدۇ، شۇنداقلا ۋەقەنىڭ راۋاجلىنىش يولىنى بەلگىلەيدۇ. بۇنىڭدا پېرسۇناژلار خاراكتېرىنىڭ يۈزلىنىشى يوشۇرۇنغان بولىدۇ. ئۇ كېيىنكى پۈتكۈل سىيۇژىت راۋاجىغا نىسبەتەن ئىلگىرى سۈرۈش ياكى چەكلەش رولىنى ئويناپىدۇ. مەسىلەن، «ئالىنىڭ رەسمىي تەرجىمھالى» نىڭ بىرىنچى بابى ــ «چوڭ غالىبىيەتلەر ھەققىدە قىسقىچە بايان» دا ئالى نىڭ تاياق يېيىشى ۋە قىمار ئويىنىشى قاتارلىق ۋەقەلەر شۇ ئەسەرنىڭ تۇگۈنى ھىساپلىنىدۇ.

2) راۋاج ــ ئادەتتە "جەريان" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. راۋاج تۈرمۇشتىكى زىددىيەت ـ توقۇنۇشلارنىڭ تەدرىجى راۋاجلىنىش ۋە چوڭقۇرلىشىش جەريانى بولۇپ، ئۇ سىيۇژىتنىڭ ئاساسىي قىسمىدۇر. تۇگۈندىن تارتىپ تاكى كولمىناتسىيە نۇقتىسىغا قەدەر بولغان جەريان سىيۇژىتنىڭ راۋاجى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. راۋاجنىڭ سىيۇژىت تەرەققىياتىدا ئىگەللىگەن ھەجمى ئەڭ چوڭ بولىدۇ ھەم بۇنىڭدا ئوزگىرىش كوپ بولىدۇ. ئۇ بىر پۈتۈن ئەسەر سىيۇژىتنىڭ ئاساسىي قىسمى ھىساپلىنىدۇ. راۋاجدىكى زىددىيەت ـ توقۇنۇشلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشىنىڭ قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن بولۇشى ـ بولماسلىغى ئىنتايىن مۇھىم. ئەگەر راۋاجلىنىشى مۇكەممەل بولمىسا، كولمىناتسىيە ئاجىز، كۈچسىز بولۇپ قالىدۇ، باش تېمىمۇ ئوزىنىڭ چوڭقۇرلۇغىنى يوقىتىپ قويىدۇ ـ دە، تەسىرلەندۈرۈش كۈچى بولماي قالىدۇ. راۋاج پۈتۈن سىيۇژىتنى يۈگۈرى پەللىگە كوتىرىشنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئۇنىڭدا پېرسۇناژلارنىڭ مۇناسىۋىتى پەيدىن ـ پەي روشەنلىشىپ بارىدۇ، زىددىيەت ـ توقۇنۇشى پەيدىن ـ پەي ئوتكۇرلىشىدۇ، پېرسۇناژلار خاراكتېرى پەيدىن ـ پەي چوڭقۇر ئېچىلىدۇ. مەسىلەن، «ئالىنىڭ رەسمىي تەرجىمھالى» نىڭ 2 ـ بابى ــ «يەنە چوڭ غالىبىيەتلەر توغرىسىدا» دىن 7 ـ بابى ــ «ئىنقلاپقا قوشۇلۇشقا رۇخسەت قىلمىدى» غىچە ئالىنىڭ جاۋ ھەزرەت، ئەجنەبىي شەيتان قاتارلىقلار بىلەن بولغان زىددىيىتى ۋە كۈرىشى تەسۋىرلىنىدۇ. بۇلار مەزكۇر ھەكايىنىڭ راۋاجى بولۇپ، پېرسۇناژ خاراكتېرىنىڭ ئاساسىي جەريانىنى تەشكىل قىلىدۇ.

3) كولمىناتسىيە ــ ئادەتتە "يۇقۇرى پەللە"، "يۇكسەك نۇقتا" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كولمىناتسىيە ئەسەردىكى زىددىيەت ـ توقۇنۇشنىڭ ئەڭ كەسكىن، ئەڭ جىددى، ئەڭ ئوتكۇر ھالەتكە يەتكەن باسقۇچىدۇر، بۇ باسقۇچ، قارىمۇ ـ قارشى ئىككى تەرەپنىڭ كۈرىشى ھەل قىلغۇچ ئېلىشىشقا كىرگەن، توقۇنۇش تەرەققى قىلىپ، ھەل بولۇشقا ئازلا قالغان ئەمما تېخى ھەل بولمىغان پەيت بولۇپ، بۇنىڭدا ئاساسىي پېرسۇناژلار خاراكتېرى ئوتكۇر زىددىيەت توقۇنۇشلىرى جەريانىدا تولۇق ئېچىلىدۇ. ئەسەرنىڭ باش تېمىسى ئەڭ مەركەزلىك ھالدا گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئالى نىڭ رەسمىي تەرجىمھالى» نىڭ 7 ـ، 8 ـ بابى ــ «ئىنقلاپقا قوشۇلۇشقا رۇخسەت قىلمىدى»، «چوڭ قوشۇن» دا ئالىنىڭ بۇتخانىدا تۇتۇلۇشى مەزكۇر ئەسەرنىڭ كولمىناتسىيە نۇقتىسى ھىساپلىنىدۇ.

4) يېشىم ــ ئادەتتە "تۇگەللىمە" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يېشىم ئەدەبىي ئەسەردىكى زىددىيەت ـ توقۇنۇشنىڭ ھەل قىلىنىشى بولۇپ، سىيۇژىت راۋاجلىنىپ يېشىم باسقۇچىغا

كەلگەندە پەرسۇناژلار ھەم ۋەقەلەردىن بەلگىلىك نەتىجە چىقىرىلىدۇ. باش تېما پۈتۈنلەي ئۆچىلىدۇ ۋە سيۇژېتنمۇ يېشىم بىلەن ئاخىرلاشىدۇ، «ئالQنىڭ رەسمي تەرجىمھالى» نىڭ و ـ بابى ـ «ئاقۇۋەت» تە ئالQ ئولتۇرۇلىدۇ. بۇ مۇشۇ ئەسەرنىڭ يېشىمي بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

تۇڭۇن، راۋاج، كولمناتسىيە، يېشىم قاتارلىق بولەكلەر ئەدىبي ئەسەر سيۇژېتنىڭ ئاساسي تەشكىلي بولەكلىرىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، ئايرىم ئەسەرلەردە تېمىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن مۇقەددىمە (پرولوگ) ۋە خاتىمە (ئېپىلوگ) مۇ بولىدۇ.

مۇقەددىمە (تېمىنى ئېچىش، تاپشۇرۇش، كىرىشمە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دە، ئاساسەن ۋەقە پەيدا بولغان ئىجتىمائى شەرت ـ شارائىت تونۇشتۇرۇلىدۇ ياكى ئەسەردىكى ئاساسي زىددىيەت ـ توقۇنۇشلار پەيدا بولغان دەۋر ئارقا كورۇنۇشى تاپشۇرۇلىدۇ. مەسىلەن، «ئالQنىڭ رەسمي تەرجىمھالى» نىڭ «مۇقەددىمە» سىدە ئالQنىڭ تەرجىمھالىغا ئائىت ئىزاھاتلار ۋە ئەينى زامانىدىكى جەمىيەتنىڭ ھاياتى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ تونۇشتۇرۇلىدۇ.

خاتىمە ـ ئاساسەن ئەسەرنىڭ يېشىمىدىن كېيىنكى ئەھۋاللار، پەرسۇناژلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى ھەققىدە يازغۇچىنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرى ۋە ئىزاھاتىدىن ئىبارەت، بەزى خاتىمىلەردە، جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىستىقبالى ئېچىپ بېرىلىدۇ ياكى ۋەقەلەرگە باھا بېرىلىدۇ. خاتىمە ـ سيۇژېتنىڭ تولۇقلىمىسى بولۇپ، ئاساسي سيۇژېت دائىرىسىگە كىرمەيدۇ. مەسىلەن، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» نىڭ 120 ـ بابى شۇ ئەسەرنىڭ خاتىمىسىدۇر. مۇقەددىمە ۋە خاتىمە ھەممە ئەسەرلەردە بولۇپرمەيدۇ، پەقەت ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى روشەنلەشتۇرۇشكە ئېھتىياج تۇغۇلغان ئەھۋال ئاستىدىلا ئەسەرگە مۇقەددىمە ياكى خاتىمە قوشۇلىدۇ. ئەمما ئۇ ئەسەر سيۇژېتنىڭ دائىملىق تەشكىلي بولەكلىرى ئەمەس.

بۇ يەردە شۇنى كورسىتىپ ئوتۈش كېرەككى، ئەسەرنىڭ سيۇژېت بولەكلىرى ۋەقە راۋاجىنىڭ تەبىي تەرتىۋى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلماستىن، بەلكى يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەتتە ـ كى بەدىئى ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، شۇنىڭدەك ھەمدە ئەسەرلەرنىڭ سيۇژېتلىرىدا بۇ بولەكلەرنىڭ ئوز تەرتىۋى بويىچە تولۇق ھازىرلىنىشى شەرت ئەمەس، جۈملەدىن، سيۇژېت بولەكلىرىنىڭ ئوزئارا تەرتىۋىنمۇ ئولۇك ھالدا بەلگىلىك بىر فورمىغا سېلىشقا بولمايدۇ، يازغۇچى پەرسۇناژ خاراكتېرىنى روشەن گەۋدىلەندۇرۇش، باش تېمىنى تولۇق ئىپادىلەش ئۈچۈن سيۇژېتنىڭ بەزى بولەكلىرىنى قالدۇرۇشى ياكى بەزى بولەكلىرىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشى مۇمكىن.

شارائىت

ئادەم بەلگىلىك شارائىت (مۇھىت) ئىچىدە ھايات كەچۈرىدۇ. شۇڭا ئەدىبي ئەسەردىكى پەرسۇناژلار يەككە ـ يىگانە بولماستىن، ئەتراپتىكى شارائىت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدىبي ئەسەرلەردە پەرسۇناژلارنىڭ ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئارقا كورۇنۇش بىلەن تەمىنلەيدىغان ھەمدە پەرسۇناژ خاراكتېرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ۋە راۋاجلىنىشىغا تەسىر كورسىتىدىغان شارائىتنى تەسۋىرلەش كېرەك.

ئەدىبي ئەسەردىكى شارائىت ئىجتىمائى شارائىت بىلەن تەبىي شارائىتنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا ئەڭ كۈچلۈك تەسىر كورسىتىدىغىنى تەبىي شارائىت

بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائى شارائىتتۇر.

ئىجتىمائى شارائىت دېگىنىمىز، باش تېمىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن يازغۇچى تەرىپىدىن ئىجتىمائى تۈس بېرىپ لايىھىلەنگەن ئىككىلەمچى تەبىئەت كورۇنۇشىدۇر. يەنى ئىجتىمائى شارائىت مۇئەييەن تارىخىي دەۋردىكى مۇئەييەن رايوندىكى سىياسى، ئىقتىسات، دىن، ئەخلاق، تۇرمۇش ۋە ئورۇپ-ئادەت قاتارلىقلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى بولغان ئادەملەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىجتىمائى شارائىت ئابستراكت بولماستىن، بەلكى كونكرېتتۇر. ئىجتىمائى شارائىت ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ.

پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرى پەقەت شارائىت ئىچىدىلا شەكىللىنىدۇ، قانداق ئىجتىمائى شارائىت بولسا، شۇنداق خاراكتېر بولىدۇ. بىر دەۋردە، بىر جەمئىيەتتە ئوسكەن، بىر سىنىپ، بىر ئائىلىگە مەنسۇپ بولغان كىشىلەرنىمۇ ئوخشىمىغان خاراكتېر بولىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ كونكرېت شارائىتىنىڭ ئوخشىماسلىغا باغلىق. ئەدەبىي ئەسەردە بەزى پېرسۇناژلارغا قارىتا ئېيتقاندا، چوڭ شارائىت، يەنى دەۋر، جەمئىيەت ئوخشاش بولغىنى بىلەن، كىچىك شارائىت، يەنى ھەر بىر پېرسۇناژنى ئۆزىتۇرۇپ يېتىلدۇرگەن كونكرېت شارائىت ئوخشاش بولمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن يازغۇچىنىڭ نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەر بىر پېرسۇناژنىڭ ئىجتىمائى شارائىتىنى ياخشى تەسۋىرلەش، پېرسۇناژلار خاراكتېرىنى شەكىللەندۈرۈش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، "تىپىك شارائىتتىكى تىپىك پېرسۇناژ" نى ۋە پېرسۇناژ خاراكتېرىنى يارىتىشقا ئالاقىدار بولغان ئىنتايىن مۇھىم ئىشتۇر.

بەزىدە شارائىت پېرسۇناژنى ئوراپ تۇرغان مۇھىتنى كورسەتكەچكە، ئۇ ئەدەبىي ئەسەردىكى تەبىئەت تەسۋىرى (پىزاژ)، تۇرار جاي تەسۋىرى، ئوي جاھازلىرى ۋە كەيىم-كېچەك تەسۋىرى، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى تەسۋىرى ۋە پېرسۇناژلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ھايۋاناتلار ۋە ئۇچار قۇشلار تەسۋىرى... قاتارلىقلارنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

پېرسۇناژ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىجتىمائى شارائىتنى ياخشى تەسۋىرلەش ئۈچۈن تووۋەندىكى ئىككى نوقتىغا دىققەت قىلىش لازىم:

بىرىنچى، شارائىتنى پېرسۇناژلارنىڭ ھەركىتى ئارقىلىق تەسۋىرلەش لازىم. چۈنكى پېرسۇناژ بىلەن شارائىت ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، شارائىت پېرسۇناژ خاراكتېرىنى زور تەسىر كورسىتىدۇ، جۈملىدىن ئادەملەرمۇ شارائىتقا تەسىر كورسىتىدۇ، يەنى ئادەم يەنىلا شارائىتنى ئوزگەرتىش رولىنى ئويناپىدۇ. دېمەك، ئۇلار ھەم بىر بىرىگە باغلىنىدۇ، ھەم بىر بىرىنى چەكلەپىدۇ.

شارائىتنى پېرسۇناژلارنىڭ ھەركىتى ئارقىلىق تەسۋىرلەش دېگىنىمىز، پېرسۇناژلارنىڭ ھەركىتىنى يېزىش ئارقىلىق شارائىتنىڭ ئادەمگە قانداق تەسىر قىلغانلىغىنى، شۇنىڭدەك ئادەمنىڭ شارائىتقا قانداق تەسىر قىلغانلىغىنى ئىپادىلەپ بېرىش كېرەك، دېگەنلىكتۇر. چۈنكى پېرسۇناژلارنىڭ ھەركىتى يېزىلغان ئىكەن ئادەملەر بىلەن ئادەملەرنىڭ ئالاقىسى يېزىلغان بولىدۇ، بۇ مۇناسىۋەت تەبىئى ھالدا ئىجتىمائى شارائىتقا باغلىنىدۇ. ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ ئوزگەرگەنلىگى ئىجتىمائى شارائىتنىڭمۇ ئوزگەرگەنلىگىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنداق قىلىپ پېرسۇناژ بىلەن شارائىت زىددىيەت ۋە توقۇنۇش ئىچىدە بىللە راۋاجلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىي ئەسەردىكى شارائىت پېرسۇناژ پائالىيىتىنىڭ سەھنىسى

بولۇپ، شارائىت تەسۋىرىنىڭ ياخشى يېزىلغان ياكى يېزىلمىغانلىغى — پېرسۇناژ خاراكتىرىنى يارىتىشقا، باش تېمىنى گەۋدىلەندۇرۇشكە زىچ مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش. مەسىلەن، «كۇرەشچان يىللار» نىڭ 1 - قىسمى «تاڭ ئالدىدا» رومانىنىڭ بېشىدىلا (1 - باپ: «قانلىق دەريا») ئەينى يىللاردىكى (ئازاتلىقتىن بۇرۇنقى) يەركەننىڭ ئىجتىمائى شارائىتى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ زەرەپشان دەرياسىنىڭ تەسۋىرى ئارقىلىق مۇنداق بايان قىلىدۇ:

"دەريا بولسا كوز يەتمەيدىغان كەڭلىككە يېيىلىپ، گاھ تۇرۇلۇپ ئوركەشلەپ، گاھ ئوركەش دوڭلىرى ئەتراپقا تاراپ قىرغاق يالاپ، دولقۇنلىنىپ ئاقماقتا، دەريانىڭ يۇزى خۇددى ئۇلۇغ - كىچىك تىنىۋاتقان ئادەمنىڭ كوكرىگىدەك بىر كوتىرىلىپ، بىر پەسلەيتتى، دولقۇن كوتىرىلگەندە، پۇتۇن دەريا قاتمۇ - قات ئوركەش ياساپ، ۋاشىلداپ قاينايتتى، دولقۇن تارىغاندا بولسا، چايقىلىپ تۇرغان قىزغۇچ لاي سۇ، خۇددى ئىككى بىسلىق خەنجەردەك قىرغاققا شىددەتلىك ئۇرۇلۇپ، دەستىلەنگەن ئاق چىچەكتەك بۇژغۇنلىنىپ ۋەھىمىلىك شاقىرايتتى..." ناۋادا يۇقۇرقىلار زەرەپشان دەرياسىنىڭ مەنزىرە تەسۋىرى دىيىلسە يازغۇچى قەييۇم تۇردى ئۇنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ ئىجتىمائى شارائىتقا ئايلاندۇرۇپ مۇنداق بايان قىلىدۇ: "— ئەي زەرەپشان، زەرەپشان! سېنى نىمىشقىمۇ زەر - ئالتۇن ئاقىدىغان دەريا دىيىشكەن؟! سەندە ئېقىۋاتقىنى قان - يىرىڭ، يۇرەكنىڭ زەرداپ سۇيى ئەمەسمۇ؟... سېنىڭ سۇلىرىڭ مەزلۇملارنىڭ قانلىق يېشى، سېنىڭ شاۋقۇنلىرىڭ مەسۇم گودەك، يەتىم - يېسىرلارنىڭ ئاھۇ - پەريادى، بىگۇنا قۇربانلىرىڭنىڭ غەزەپ - ساداسى، سەن ئېچىرقاپ كەتكەن يىرتقۇچ يولۋاس، قەھرىتان سوغاقتىكى چىلبورىگە ئوخشايسەن، سېنىڭ ئوركەش - دولقۇنلىرىڭ مېنىڭ كوكسۇمدىن ئېتىلىپ چىققان لەنەت خەنجەرلىرىگە ئوخشىسىمۇ، لېكىن سەن بەرىبىر سۇ سۇرەتلىك ئەجدىھاسەن، يالماپ يۇتۇۋېتىش، چايناپ پۇركۇۋېتىش — سېنىڭ — سۇ سۇرەتلىك ئەجدىھانىڭ قىساسلىق تارىخى... ئېيت، شۇنداق ئەمەسمۇ، ئېيت، ئەي قانلىق دەريا؟!..." ئاپتور مۇشۇنداق شارائىتنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئاشۇ شارائىت ئىچىدىكى پېرسۇناژلىرىنىڭ خاراكتىرىنى روشەن سىزىپ بېرىشكە يول ئاچىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ روماندا تەسۋىرلەنگەن ئاشۇ شارائىت تەسۋىرى ئەسەرنىڭ ئومۇمى خاھىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئىككىنچى، تىپىك شارائىتنى تىپىك خاراكتىر (تىپىك پېرسۇناژ) ئارقىلىق كورسىتىش لازىم. ئېنگېلس ئوزىنىڭ م. ھاركېنىسقا يازغان خېتىدە: "مېنىڭچە بولغاندا، رىيالىزىمنىڭ مەنىسى، تەپسىلاتلىرىنىڭ ھەقىقى بولۇشىدىن تاشقىرى، يەنە تىپىك شارائىتتىكى تىپىك پېرسۇناژنى ھەقىقى تۇردە قايتا گەۋدىلەندۇرۇش دىگەنلىكتۇر"① دەپ كورسەتكەن ئىدى. بۇ تەلىمگە ئاساسلانغاندا، ئەسەردە تەسۋىرلىنىدىغان شارائىت جەزمەن تىپىك شارائىت بولۇشى، تىپىك شارائىت چوقۇم تىپىك خاراكتىر ئارقىلىق كورسىتىلىشى كېرەك. بۇنىڭ سەۋىۋى شۇكى، تىپىك خاراكتىر، ئومۇمەن تىپىك شارائىتتا بارلىققا كېلىدۇ ۋە شەكىللىنىدۇ. شۇڭا ئەسەردىكى پېرسۇناژ مۇئەييەن دەۋر، مۇئەييەن جەمىيەتتىكى تىپىك خاراكتىر قىلىپ كورسىتىلگەندىلا، ئاندىن ئاشۇ تىپىك خاراكتىرنى شەكىللەندۇرگەن تىپىك

① «ئېنگېلسنىڭ م. ھاركېنىسقا يازغان خېتى»، «ماركس، ئېنگېلس، تاللانما ئەسەرلىرى» 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى 462 - بەت.

شارائىتنى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. بىز لۇشۇننىڭ «بەخت تىلەش» ھىكايىسىنى مىسالغا ئالساق كۇپايە. كونا جۇڭگو يېزىلىرىدا شياڭلىن ھەدىگە ئوخشاش نامرات، باش-پاناسىز ئېزىلگەن ئاياللار ھەممىلا جايدا كۇرمىڭلاپ كوزگە چېلىقسىمۇ، لۇشۇن رىيال تۇرمۇشنى ئىنتايىن يۇكسەك دەرىجىدە بەدىى ئومۇملاشتۇرۇپ، فېودال كۇچلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان "سىياسى ھاكىمىيەت، ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيەت، ئەرلەر ھاكىمىيىتى ۋە دىنىي ھاكىمىيەت" تىن ئىبارەت توت چوڭ ئاغامچىنىڭ شياڭلىن ھەدىنى قانداق بوققانلىغى، ئەزگەنلىگى ۋە ھاقارەت قىلغانلىغىنى، شۇنىڭدەك شياڭلىن ھەدىنىڭ ئۇنىڭغا قارشىلىق كورسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرىدا يەنىلا كونا فېوداللىق ھاكىمىيەت تەرىپىدىن يەم قىلىنغانلىغىنى تەسۋىرلىدى. لۇشۇن بۇ ئەسىرىدە، بىر تەرەپتىن كونا جۇڭگو فېوداللىق تۇزۇمىگە تىپ بولالايدىغان توت خىل ھاكىمىيەتنى تىپىك شارائىت قىلىپ تاللىغان ۋە بۇ شارائىت ئىچىدە شياڭلىن ھەدىدەك تىپىك خاراكتىرنى ياراتقان. يەنە بىر تەرەپتىن، شياڭلىن ھەدىنىڭ تىپىك خاراكتىرىنى سىزىپ بېرىش ئارقىلىق ئادەم يەيدىغان فېوداللىق تۇزۇمنى پاش قىلغان ۋە ئۇنى قاتتىق قامچىلىغان.

شارائىت تەسۋىرىدە پېرسۇناژلار بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان تەبىى مۇھىت تەسۋىرى مۇھىم سالماقنى ئىگەللەيدۇ. ھەرقانداق ئادەم كىشىلىك تۇرمۇشتا تاشقى دۇنيا بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ ھەمدە ئەتراپتىكى شەيئىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. مۇنداق شەيئىلەرنىڭ بەزىلىرى كىشىلەر تەرىپىدىن يارىتىلغان نەرسىلەر، بەزىلىرى تەبىەت دۇنياسىدا ئەزەلدىن مەۋجۇت نەرسىلەر بولۇپ، ئۇلار ئوزىگە خاس شەكىلگە، ئاۋازغا، تۇسكە ۋە رەڭگە ئىگە. ئۇلارنى تۇرمۇشتىكى ئەسلى قىياپىتى بويىچە كونكىرىت سىزىپ بەرگەن ئەدىبىي ئەسەرلەر رەڭمۇ-رەڭ تۇرمۇش كارتىنىسىغا ۋە قويۇق تۇرمۇش پۇرىغىغا ئىگە بولۇپ، كىشى ئۇنداق ئەسەرلەرنى ئوقۇغاندا، ئوزىنى خۇددى شۇ شارائىتتا بولغاندەك ھىس قىلىدۇ، ھەقىقى تۇرمۇش ھىدىنى پۇرايدۇ. مانا بۇ مۇھىت تەسۋىرى بولۇپ، يازغۇچىلار مۇھىت تەسۋىرى ئارقىلىق پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتىرىنى تېخىمۇ ئوچۇق، تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، ھەرقانداق مۇھىت تەسۋىرى نوقۇل ھالدىكى تەبىەت مەنزىرىسىنىڭ سۇرەتلىنىشى بولماستىن، ئۇ، ھامان ئەدىبىي ئەسەردىكى باش تېمىنىڭ ئېھتىياجى ۋە پېرسۇناژ خاراكتىرىنىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن پىلانلىق ۋە مەقسەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان ئىجتىمائى خاراكتىردىكى مۇھىت تەسۋىرىدۇر.

تۇرار جاي تەسۋىرى ئاساسەن پېرسۇناژلارنىڭ تۇرىدىغان جايىنىڭ ئىچكى-تاشقى سەرەمجانلاشتۇرۇلۇشى ۋە پېرسۇناژنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتىرىنى ۋاستىلىك ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن كوپلىگەن يازغۇچىلار پېرسۇناژنىڭ خاراكتىرلىق بەلگىلىرىنى پېرسۇناژلارنىڭ تۇرار جايى ئارقىلىق تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن، لۇشۇن «بەخت تىلەش» ھىكايىسىدە لۇسى بەگنىڭ قىرائەتخانىسىنى ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: "مەن لۇسى تاغامنىڭ يېزىق بولۇمىگە قايتىپ كەلگەندە پىشايۋان ئاپپاق قار بىلەن قاپلانغان ئىدى. ئويدىكى تامدا ئېسىقلىق تۇرغان 'ئومرىڭىز ئۇزۇن بولسۇن' دىگەن چىڭ تۇئەن ھۇۋام يازغان يوغان قىزىل خەتمۇ قارنىڭ يورۇغىدا روشەن كوزۇنۇپ تۇراتتى؛ خەتنىڭ

ئىككى تەرىپىدىكى بىر جۈپ لەۋھەنىڭ چۈشۈپ كەتكەن، بىرسى تۇرۇلگەن پېتى ئۈستەلدە تۇراتتى. "ئىشنىڭ يولىنى تاپساڭ، كوڭلۇڭ ئارام تاپىدۇ' دىگەن سوز يېزىلغان يەنە بىرسى ئوز جايىدا ئېسىقلىق ئىدى. مېنىڭ يەنە ئىچىم پۈشتى-دە، دەرىزە يېنىدىكى جوزىغا بېرىپ قارىدىم، ئۇ يەردە بىر دوۋە ئانچە تولۇق بولمىغان 'كاڭشى لۇغىتى'، بىر توم 'قەلب زىكرىنىڭ شەرھى' ۋە بىر توم 'چاھار كىتاپ شەرھى' دىگەن كىتاپلار تۇرۇپتۇ." ئاپتور بۇ تەسۋىرلەر ئارقىلىق بىر تەرەپتىن كىتاپخانلارغا بۇ جاينىڭ قىرائەتخانا ئىكەنلىگىنى ئۇقتۇرۇپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن قىرائەتخانا خوجايىنى اۇسى بەگنىڭ ئۇچىغا چىققان مۇتەئەسسىپ، چاكىنا، مەنىسىز ۋە ساختا موللا ئىكەنلىگىدىن ئىبارەت ھەقىقى قىياپىتىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مەنزىرە تەسۋىرى ئەسەردىكى ئەدىبىي ئوبرازنىڭ بىر تەركىۋىي قىسمى بولۇپ، يازغۇچىلار كوپ ھاللاردا ئوزى تەسۋىرلەۋاتقان پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتىرىنى مەنزىرە ئارقىلىق سىزىپ بېرىدۇ. مەنزىرە تەسۋىرى يالغۇز پېرسۇناژلار خاراكتىرىنىڭ ئورنى ھەم ۋاقتىنى كورسىتىش ئۇچۇنلا مۇھىم بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئەڭ مۇھىمى پېرسۇناژ-لارنىڭ خاراكتىرىنى روشەنلەشتۇرۇش ئۇچۇن تېخىمۇ زورۇر.

مەنزىرە تەسۋىرى ھەمىشە روشەن ئىجتىمائى خاھىشقا ئىگە بولۇپ، ئۇ ھەر قاچان پېرسۇناژنىڭ روھىي ھالىتى ھەم سىيۇژىتنىڭ راۋاجىغا ماسلىشىپ بېرىشى كېرەك. پېرسۇناژنىڭ پىسخىك ھالىتى ۋە سىيۇژىت راۋاجى بىلەن مۇناسىۋىتى بولمىغان مەنزىرە تەسۋىرىنىڭ ھىچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئەدىبىي ئەسەرنىڭ شارائىتى پېرسۇناژلار خاراكتىرىنى شەكىللەندۇرۇشنىڭ سەھنىسى. "تىپىك شارائىتتىكى تىپىك پېرسۇناژنى يارىتىش"— ماركسىزىملىق ئەدىبىيات-سەنئەت تەلىماتلىرىنىڭ بەدىى ئىجادىيەتكە قويغان سەمىمى تەلىۋى. شۇنىڭ ئۇچۇن يازغۇچىلار ئەدىبىي ئەسەردە ھەم چوڭ شارائىتنى، يەنى پېرسۇناژلار خاراكتىرىنى شەكىللەندۇرگەن ئارقا كورۇنۇشنى؛ ھەم كىچىك شارائىتنى، يەنى تۇرار جاي، مەنزىرە تەسۋىرى قاتارلىقلارنى كونكىرىت تەسۋىرلەپ، پېرسۇناژلارنىڭ، بولۇپمۇ ئاساسىي قەھرىماننىڭ خاراكتىرى، ھىس-تۇيغۇسى ۋە ئىچكى دۇنياسىنى مۇمكىن قەدەر مۇكەممەل ئەكس ئەتتۇرۇشى لازىم. شۇندىلا، ئوز ئەسىرىنى ئىدىيىۋىلىك ھەم بەدىىلىك جەھەتتە زور ھاياتىي كۇچكە ئىگە قىلالايدۇ.

دىمەك يۇقۇرقىلار ئەدىبىي ئەسەر مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسلىق ئامىللار ھىساپلىنىدۇ.

2 - §. ئەدىبىي ئەسەرنىڭ شەكلى

1. شەكىل ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەر بەلگىلىك مەزمۇن ھەم شەكىلگە ئىگە بولغىنىغا ئوخشاش، ئەدىبىي ئەسەرلەرمۇ بەلگىلىك مەزمۇن ھەم شەكىلگە ئىگە بولىدۇ. ئەدىبىي ئەسەرنىڭ

مەزمۇنى مەلۇم شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شەكىلسىز مەزمۇننى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ھەرخىل ژانىردىكى ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ ئىدىيىۋى ھىسسىياتنى ئىپادىلەشتە ئوزىگە خاس ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن ئايرىلمايدۇ. مۇزىكا ئەسەرلىرى تۇرمۇشنى ئاۋاز ھەم رېتىم ئارقىلىق، ئۇسۇل سەنئىتى، چىراي ئىپادىسى ھەم ھەركەت-فىگورا ئارقىلىق، رەسىم سەنئىتى بويياق ۋە سىزىق ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرسە، ئەدەبىي ئەسەرلەر تىل ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلىگەن ئاشۇ ئىدىيىۋى مەزمۇننى بەلگىلىك كومپوزىتسىيە شەكلى (ئەسەرنىڭ قۇرۇلۇشى)، تۈر، تىل ۋە ژانىر ئارقىلىق تەشكىللەيدۇ ۋە مۇقىملاشتۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەسەر مەزمۇنىنىڭ ئىچكى تەشكىلىي قۇرۇلۇشى ۋە تاشقى ماددى قۇرۇلۇشى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكلى دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك سوز بىلەن ئېيتقاندا، ئەسەرنىڭ شەكلى يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشنى تەسۋىرلەپ ئىدىيىۋى ھىسسىياتنى ئىپادىلەشتىكى ئۇسۇل ھەم ۋاستىلىرىنىڭ يىغىندىسىدۇر.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكلى ئاساسەن ئەسەرنىڭ قۇرۇلۇشى (كومپوزىتسىيىسى)، تىلى، تۈر ۋە ژانىرى قاتارلىق كونكرېت شەكىل ئامىللىرىدىن ئايرىلغاندا، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇننى گەۋدىلەندۈرگىلى بولمايدۇ، شۇنىڭدەك ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكلىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. لېكىن بۇخىل تەسۋىرلەش ۋاستىلىرىنىڭ ئوزى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكلى بولالمايدۇ. چۈنكى باشقا ئىدىئولوگىيە فورمىلىرىمۇ ئوز مەزمۇننى ئىپادىلەشتە مۇشۇ ۋاستىلەردىن پايدىلىنىدۇ. بىراق ئۇنىڭدا بۇ ۋاستىلەر ئەدەبىي ئوبراز يارىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلمايدۇ. پەقەت ئەدەبىي ئەسەرلەردىلا بۇ ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى ئۆلارنىڭ ئوزىگە خاس قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسەن تەشكىللەپ، مۇئەييەن ئىدىيىۋى مەزمۇنغا، جانلىق ۋە كونكرېت بەدىئى ئوبراز يارىتىشقا خىزمەت قىلدۇرغاندىلا، ئاندىن ئۇ ئەدەبىي ئەسەر شەكلىنىڭ تەركىۋىي قىسمى بولالايدۇ.

مەلۇمكى، بەدىئى ئوبراز—ئەدەبىي ئەسەر مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ ئورگانىك ھالدا باغلانغان بىر پۈتۈن گەۋدىسى بولۇپ، يالغۇز تېما، باش تېما قاتارلىق مەزمۇنغا تەئەللۇق بولغان ئامىللارنىلا ئەمەس، يەنە كومپوزىتسىيە، تىل، ژانىر قاتارلىق شەكىلگە تەئەللۇق بولغان ئامىللارنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەرقانداق ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى بىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ بەدىئى ئوبراز يارىتىش ئالاھىدىلىكلىرىنى، كومپوزىتسىيە تۈزۈش، تىل ئىشلىتىش خۇسۇسىيەتلىرىنى ۋە ھەرخىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىش لازىم.

2. ئەدەبىي ئەسەر شەكلىنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىللار

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكلىنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىللار ئاساسەن كومپوزىتسىيە، تىل، تۈر ۋە ژانىر ھەمدە ئەدەبىياتتا ئىشلىتىلىدىغان ھەر خىل بەدىئى ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن ئىبارەت. بۇلارنى توۋەندە ئايرىم-ئايرىم ئىزاھلاپ ئوتىمىز.

كومپوزىتسىيە

ھەر بىر پارچە ئەدەبىي ئەسەر ئوز ئالدىغا مۇكەممەل بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ، ئۇ نۇرغۇن تەركىۋىي قىسىملار (ئىپىزوت) دىن تەركىپ تاپىدۇ. يازغۇچىلار

ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا مەلۇم تېمىنى تاللاپ، بەلگىلىك باش تېمىنى ئىپادىلەش ئۈستىدە تەييارلىق قىلىۋاتقان چېغىدا، ماتېرىياللارنى قانداق تەشكىللەش، پېرسۇناژلارنى قانداق ئورۇنلاشتۇرۇش، سىيۇژېتنى قانداق پىر تەرەپ قىلىش، كورۇنۇشلەرنى قانداق جايلاشتۇرۇش، قايسى جايلىرىنى نۇقتىلىق تەسۋىرلەش، قايسى جايلىرىنى ئادەتتىكىچە بايان قىلىش، ئەسەرنىڭ بېشى بىلەن ئايىغىنى قانداق باغلاش قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە باش قاتۇرىدۇ. پەقەت ئەسەرنىڭ ھەرقايسى بولەكلىرىنى بەدىئى قاتۇنىيەت بويىچە مۇۋاپىق ئۈيۇشتۇرۇپ ۋە بىر بىرىگە باغلاشتۇرۇپ، مۇكەممەل بىر بەدىئى پۈتۈنلۈكنى تۇزگەندىلا، ئاندىن بەدىئى ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى بىرتۇتاش ھالدا تەشكىللەپ، مۇكەممەل ئوبراز شەكىللەندۇرگىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇرمۇشتىن ئېلىنغان ماتېرىياللارنى تېما ۋە باش تېمىنى ئېچىپ بېرىش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئەسەر بولەكلىرىنىڭ ئورنىنى بەلگىلەپ، بەلگىلىك تەرتىپتە ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە بارلىق بولەكلەرنى بىر بىرىگە تەبىئى ھالدا باغلاپ، بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇرۇش ئەدەبىي ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. يەنى ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسى ئەسەرنىڭ پۈتۈنلۈكى بىلەن بولەكلىرى، بولەكلىرى بىلەن بولەكلىرى ئارىسىدىكى ئۇمۇمى مۇناسىۋەتتۇر.

ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىلىك قۇرۇلۇش جەريانى ئەمەلىيەتتە يازغۇچىنىڭ ئىگەللىگەن تېمىسى، پېرسۇناژلارنىڭ سوز-ھەركىتى، ھەرخىل كورۇنۇشلەر ئارقىلىق پېرسۇناژلار خاراكتېرىنى دەۋر قىلغان ھالدا مۇكەممەل ۋە زىچ باغلانغان بىر پۈتۈن گەۋدە ھاسىل قىلىش جەريانىدۇر.

كومپوزىتسىيە ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئەنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭلاشقا كومپوزىتسىيە ئەدەبىي ئەسەر شەكلىنىڭ مۇھىم بىر ئامىلى بولۇپ، ئۇ مەزمۇنغا بېقىنىدۇ ۋە مەزمۇنغا ئاكتىپ تەسىر كورسىتىدۇ. خۇددى بىر بىنا سېلىش ئۈچۈن ئارخىتېكتۇر ئالدى بىلەن قانچە دەرىزە قويۇش، ئىشكنى قاياقتىن ئېچىش، قانچە ئېغىز ئوي سېلىش، ھەر بىر ئوينىڭ چوڭلۇغىنى قانچىلىك قىلىش،... قاتارلىق تېخنىكىلىق مەسىلەرنى پىلانلىغاندىن كېيىن ئىش باشلىغانغا ئوخشاش، يازغۇچىلارمۇ ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سىيۇژېتىنى تاللىغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئۈستىدە ئەستايىدىل باش قاتۇرىدۇ. مانا بۇ ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىلىك قۇرۇلۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ناۋادا كومپوزىتسىيە ياخشى تۇزۇلمە ئوندىق ئەسەرلەرنىڭ باش تېمىسى تېخىمۇ روشەن گەۋدىلىنىپ، بەدىئى زوقلاندۇرۇش كۈچى ئاشىدۇ.

ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسى ھەققىدىكى چۈشەنچىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ ئېلىش ئۈچۈن كومپوزىتسىيە بىلەن سىيۇژېتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايرىۋېلىش لازىم. سىيۇژېت بىلەن كومپوزىتسىيە ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىككى مۇھىم ئامىلى بولۇپ، ئۇلار بىر بىرى بىلەن ھەم مۇناسىۋەتلىك، ھەم پەرقلىق. ئۇلارنىڭ پەرقىنى توۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەردىن كورۇش مۇمكىن:

بىرىنچى، ھەرقانداق ئەدەبىي ئەسەردە كومپوزىتسىيە بولىدۇ، لېكىن ھەممىلا ئەدەبىي ئەسەردە سىيۇژېتنىڭ بولۇشى ناتايىن. مەسىلەن، ئادەتتە لىرىك شېئىرلاردا تۇرمۇش ۋەقەلىرىنىڭ راۋاجلىنىش جەريانى (سىيۇژېت) تەسۋىرلەنمەستىن، ئاساسەن شائىرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش توغرىسىدىكى ئىدىيىۋى ھىسسىياتى بايان قىلىنىدۇ. ئەمما

ئۇنىڭدا كومپوزىتسىيە بولىدۇ. يەنى شائىر ئوزىنىڭ تۇرمۇشتىن ئالغان ئىدىيىۋى تەسىراتىنى ۋە ھىسسىياتىنى قانداق ئىپادىلەپ بېرىش مەسىلىسى مەۋجۇت بولۇپ، بۇ ئاشۇ شېئىرنىڭ كومپوزىتسىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئىككىنچى، ئىپىك ئەسەرلەرنىڭ كومپوزىتسىيىسى سىيۇژىتتا تەئەللۇق بولغان بولەكلەردىن تاشقىرى، يەنە سىيۇژىتقا تەئەللۇق بولمىغان بولەكلەرنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. سىيۇژىت بولەكلىرى دېگىنىمىز، ئەسەردىكى پېرسوناژ خاراكتېرى ۋە تۇرمۇش ۋەقەلىكلىرىنىڭ تەرەققىيات جەريانى بىلەن بىۋاستە ئالاقىدار بولغان بولەكلەردۇر. ئەدەبىي ئەسەرلەردە پېرسوناژ خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۇرۇشكە، باش تېمىنى ئېچىشقا بىۋاستە يارىدەم بېرىدىغان ئاساسىي سىيۇژىت بولەكلىرىدىن تاشقىرى، تېمىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن سىيۇژىتقا تەئەللۇق بولمىغان بەزى بولەكلەرمۇ بولىدۇ. بەزى ئىپىك ئەسەرلەردىكى مۇقەددىمە، لىرىك چېكىنىش (ئاپتورنىڭ قىستۇرما مۇھاكىمىسى)، خاتىمە قاتارلىقلار ئەمەلىيەتتە سىيۇژىتنىڭ يارىدەمچى ۋاستىلىرى بولۇپ، ئۇ ئەسەر كومپوزىتسىيىسىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرىدۇ ھەمدە ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى تولۇقلاشتا بەلگىلىك رولغا ئىگە بولىدۇ.

ئۈچىنچى، سىيۇژىتلىق ئەسەرلەردە، سىيۇژىت كومپوزىتسىيىسىنىڭ پەقەت ئادەتتىكى بىر بولىكى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئالاھىدە بىر بولىگىدۇر. شۇڭا ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسى سىيۇژىت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا بوي سۇنىدۇ. گەرچە سىيۇژىت ئەدەبىي ئەسەر مەزمۇنىنى شەكىللەندۇرىدىغان مۇھىم ئامىل سۈپىتىدە مۇستەقىل تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كومپوزىتسىيىلىك قۇرۇلۇش ئارقىلىق رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە بولالايدۇ.

قىسقىسى، سىيۇژىت بىلەن ئەدەبىي ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسىنى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ مۇناسىۋىتى تەرىقىسىدە چۈشىنىش كېرەك.

رىيال تۇرمۇشنىڭ ئوزى خىلمۇ-خىللىقتا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، تۇرمۇشنىڭ مۇشۇ قانۇنىيىتىگە ئاساسەن ئەدەبىي ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسىمۇ خىلمۇ-خىل بولىدۇ. بۇ ھال ئەدەبىي ئەسەر كومپوزىتسىيىسىنىڭ مەڭگۈ ئوزگەرمەس، تۇراقلىق قائىدىسى بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بەزى مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىجادىيىتى تەجرىبىسىدىن قارىغاندا، ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسىنى تۈزۈشتە تۇۋەندىكى بەزى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش لازىم.

(1) كومپوزىتسىيە ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى ئىپادىلەپ بېرىشكە بوي سۇنۇشى كېرەك.

باش تېما ــ يازغۇچى تۇرمۇش ماتېرىياللىرى ئىچىدىن تاۋلاپ چىقىقان مەركىزىي ئىدىيە، كومپوزىتسىيىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ــ ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى روشەن ئېچىپ بېرىشتىن، يەنى باش تېمىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، تېمىلارنى مۇۋاپىق تەشكىللەش ۋە مونتاژ قىلىشتىن ئىبارەت. مەيلى كورۇنۇش، خاراكتېر، سىيۇژىت (جۈملىدىن ئۇنىڭغا ئالاقىدار ھەرقانداق تەپسىلات) قانچىلىك گۈزەل، قانچىلىك ياخشى بولسۇن، ئۇ ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى ئىپادىلەپ بېرىش ئۈچۈن ئۇرۇنلاشتۇرۇلمىسا، ئەسەرنىڭ بەدىئىلىگىگە نىسبەتەن ئارتۇقچە ۋە زىيانلىق نەرسە بولۇپ قالىدۇ. بۇ مەندىن ئېيتقاندا،

مونتاژ قىلىش ماھارىتى ئەسەرنىڭ تۈزۈلۈشى خىزمىتىدىكى مۇھىم بىر ھالقا بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مونتاژ قىلىش دېگىنىمىز، باش تېما ئىدىيىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئاساسەن، تۈرمۇش ماتېرىياللىرىنى تېگىشلىك دەرىجىدە تەشكىللەش، ئورۇنلاش، تۈرۈش ۋە مۇۋاپىق ھالدا قوشۇش، ئېلىۋېتىش خىزمىتىدىن ئىبارەت. خۇددى ماۋدۇن ئېيتقاندەك "بىر پارچە ئەسەر بىر مۇكەممەل ئورگانىك گەۋدە بولۇشى لازىم، دېمەك، ئەسەردىكى پېرسۇناژ، سىيۇژىت تەسۋىرىنى ئىختىيارچە قوشۇش ياكى ئېلىۋېتىشكە بولمايدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، يازغۇچى سىيۇژىت، پېرسۇناژ، شارائىت تەسۋىرى قاتارلىقلارنى بىر تەرەپ قىلغاندا، كۆڭۈل قويۇپ پىلانلىشى لازىم. ئالدىغان جايلىرىنى ئېلىپ، چىقىرىپ تاشلايدىغان جايلىرىنى چىقىرىپ تاشلىشى، ئۈزارتىدىغان جايلىرىنى ئۈزارتىشى، قىسقارتىدىغان جايلىرىنى قىسقارتىشى لازىم. بۇنداق ئىش مونتاژ دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ يېزىقچىلىقتىكى بىر مۇھىم مەسىلە ھىساپلىنىدۇ."① شۇڭا ئىدىيىۋى مەزمۇندىن ئايرىلىپ، پەقەت ئەسەرنىڭ تېخنىكىلىق قۇرۇلۇشىغا تايانغاندا، باش تېمىنىڭ روشەنلىگى ۋە چوڭقۇرلۇغىغا تەسىر يېتىدۇ ياكى ئۇنداق ئەسەر پارچە-پۈرات ماتېرىيال دوۋىسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ-دە، كىتاپخانلارنى ئۇزىگە جەلپ قىلالمايدۇ.

(2) ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسى پېرسۇناژلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇۋاپىق ئاساسقا قۇرۇشقا دىققەت قىلىپ، پېرسۇناژلار خاراكتېرىنى يارىتىشقا بوي سۇنۇشى كېرەك. ئىپتىك ئەسەرلەردە، باش تېما ئىدىيىسى پېرسۇناژلارنىڭ پائالىيىتى، بولۇپمۇ ئەسەردىكى ئاساسلىق پېرسۇناژلارنىڭ پائالىيىتى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسى تېپىك شارائىتتىكى تېپىك پېرسۇناژلارنى يارىتىشقا بوي سۇنۇشى، تېپىك پېرسۇناژلارنىڭ تېپىك خاراكتېرىنى گەۋدىلىك ئىپادىلەشكە ئۇيغۇنلىشىشى لازىم. كومپوزىتسىيە تەسۋىرلىنىدىغان پېرسۇناژلار خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۈرۈشتىكى مۇھىم ۋاستە. شۇڭا، ئاساسىي قەھرىمان گەۋدىلىك بولۇشى، ئىجابى قەھرىمان، سەلبىي قەھرىمانلارمۇ روشەن ۋە كونكرېت تەسۋىرلىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى تۈرمۇش چىنلىغىغا ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك. شۇڭلاشقا يازغۇچىلار ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسىنى تۈزۈشتە پېرسۇناژ خاراكتېرىنى تەسۋىرلەشكە ۋە پېرسۇناژلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ئىپادىلەشكە ھەممىدىن كوپ ئەھمىيەت بېرىشلىرى لازىم.

(3) ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسىنى تۈزگەندە مۇھىم زىددىيەتلەرنى تۇتقا قىلىش لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن يازغۇچىلار رېئال تۇرمۇشتىكى زىددىيەت - توقۇنۇشلارنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلىپ، ئاساسىي زىددىيەت بىلەن قوشۇمچە زىددىيەتلەرنى، ماھىيەتلىك زىددىيەت بىلەن ماھىيەتسىز زىددىيەتلەرنى، دوست-دۈشمەن ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بىلەن خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى پەرقلەندۇرۇشكە ماھىر بولۇشى كېرەك. شۇ چاغدىلا تۈرمۇش مەنتىقىسىگە ئاساسەن ئاساسىي زىددىيەتنى مەركەز قىلغان ھالدا ئەسەر پۈتۈنلۈگىنىڭ تەلىۋى بويىچە، تۈرلۈك قوشۇمچە زىددىيەتلەرنى تەرتىپلىك ھالدا ئېچىپ بەرگىلى بولىدۇ.

(4) ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسى ئەدەبىي ژانىرلارنىڭ ئالاھىدىلىگىگە ئۇيغۇن

① «يېڭى رېئاللىق ۋە يېڭى ۋەزىپىلەر»، خەنزۇچە نەشرى، 54-بەت.

هالدا تۈزۈلۈشى كېرەك. ژانىر ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئەسەرنىڭ قۇرۇلۇش شەكلى ۋە بايان قىلىش ئۇسۇلىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئىپتك ئەسەرلەردە سىيۇژىت بولغانلىغى ئۈچۈن، كومپوزىتسىيىنى چوقۇم سىيۇژىتنى مەركەز قىلغان هالدا ئورۇنلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئىپتك ئەسەرلەرنىڭ هەرقايسى تۈرلىرىدىمۇ (هىكايە، پوۋېست، رومان، سەھنە ئەسەرلىرى) كومپوزىتسىيە بەردەك بولمايدۇ. مەسىلەن، ۋاقىت، ئورۇننىڭ هەمدە ۋەقەلەرنى بايان قىلىش ئۇسۇلىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان هىكايە، پوۋېست، رومانلاردا كومپوزىتسىيە نىسبەتەن ئەركىنرەك تۈزۈلىدۇ، ۋاقالەنكى سەھنە ئەسەرلىرى مەيدان، ۋاقىت، ئورۇننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغاچقا، ئۇنداق ئەسەرلەرنىڭ كومپوزىتسىيىسى ئاشۇ ئالاهىدىلىكلەرگە ماس هالدا تۈزۈلۈشى كېرەك.

لىرىك ئەسەرلەرنىڭ كوپچىلىگىدە سىيۇژىت بولمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ كومپوزىتسىيىسى ئاساسەن شائىرنىڭ ئىدىيىۋى هىسسىياتىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشىگە بوي سۇنىدۇ.

ئوخشاش بولمىغان ژانىردىكى ئەسەرلەرنىڭ تاشقى تۈزۈلۈشىدىمۇ ئوخشاش بولمىغان ئالاهىدىلىكلەر بولىدۇ. مەسىلەن، دىراما-لار كورۇنۇش، پەردىلەرگە بولۇنىدۇ، شېئىرلار كۆپلەت، مىسرالارغا، رومانلار، باپ، قىسىم ياكى تومۇرغا بولۇنىدۇ- ۋاهاكازالار. قىسقىسى كومپوزىتسىيە هەرخىل ژانىرلارنىڭ ئالاهىدىلىگىگە ماس هالدا تۈزۈلۈشى شەرت، بۇ هال ئەدىبىي ئەسەرلەرنىڭ كومپوزىتسىيىسىنى بىر فورمۇلىغا سېلىشقا بولمايدىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ.

(5) كومپوزىتسىيىدە مۇكەممەللىك ۋە بىرلىكنىڭ ساقلىنىشىغا دىققەت قىلىش لازىم. مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ تۈزۈلۈشى مۇكەممەل بولۇشى ۋە بىرلىككە كەلگەن بولۇشى لازىم. ئەسەرنىڭ هەممە بولەكلىرى (ئىپىزوتلىرى) بۇ مەركەزنى چورىدەپ، ئورگانىك هالدا بىرلىشىشى، مۇكەممەل بىر بەدىنى پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلىشى شەرت. مۇكەممەل بىرلىككە كەلگەن تۈزۈلۈش ئاپتورنىڭ ئىجادىي ئىنلىق بىلەن بەدىنى پىكىر يۈرگۈزۈشىدىن بارلىققا كېلىدۇ. ئاپتورنىڭ بەدىنى پىكىر يۈرگۈزۈشى بولسا، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىغا ۋە تۇرمۇش قانۇنىيىتىنى توغرا بىلىشى ۋە چۈشىنىشىگە باغلىق بولىدۇ. شۇنداقلا ئاپتورنىڭ تۇرمۇش هادىسىلىرىنى بەدىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىقتىدارىغمۇ باغلىق بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن يازغۇچىلار بىر تەرەپتىن تۇرمۇشقا چوڭقۇر چوكۇپ، تۇرمۇش تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىشى هەمدە ئۇزلۇكسىز هالدا ئۇزلىرىنىڭ بەدىنى ماهارىتىنى ئۈستۈرۈشى كېرەك.

ئومۇملاشتۇرغاندا، ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسىنى مۇۋاپىق تۈزۈش، ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى ۋە بەدىلىگى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك زور ئىش بولۇپ، كومپوزىتسىيەسى ياخشى تۈزۈلگەن ئەدىبىي ئەسەرلەر كىتابخانلاردا مۇئەييەن تەسىرات پەيدا قىلالايدۇ. خۇددى ئېنگېلس مېننىاكا ئوتسكىيغا يازغان خېتىدە كورسەتكەندەك، "خاهىش ئالاهىدە ئىپتىلىپ ئولتۇرماستىن، ئۇنىڭ ئوزى كورۇنۇش ۋە ۋەقەلىكتىن بىلىنىپ تۇرىدىغان بولۇشى لازىم." بۇ بىر ئابزاس سوزدە، بىر تەرەپتىن ئەدىبىياتنىڭ ئوزىگە خاس ئالاهىدىلىگى ئىپادىلەنگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەدىبىي ئەسەرلەرنىڭ كومپوزىتسىيىسىنى تۈزگەندە دىققەت قىلىدىغان تۈۋقتا كورستىپ بېرىلگەن.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكلىنى تەشكىل قىلىدىغان تىل ۋە تۈر ژانىرلىرى ئايرىم-ئايرىم باپ قىلىپ سۆزلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردە بىر قايتا تەكرارلاپ ئولتۇرمايمىز.

3-§. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ مۇناسىۋىتى

دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر شەيئى ئوزىگە خاس مەزمۇن ھەم شەكلگە ئىگە، جۈملىدىن ئەدەبىياتمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ مۇناسىۋىتى — دىيالېكتىك بىرلىك مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. لېكىن مەزمۇن بىلەن شەكلىنىڭ مۇناسىۋىتىدە، مەزمۇن ئاساس بولۇپ، ئۇ بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ئوزىگە خاس شەكلىنى يارىتىپ، ئوز ماھىيىتىنى ئەنە شۇ شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. مەزمۇن بىلەن شەكىل ئوزلىرىنىڭ قارشى تەرەپنى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەرتى قىلىدۇ، بىر بىرىگە تايىنىدۇ ۋە بىر بىرىنى چەكلەيدۇ. ستالىن: "مەزمۇننىڭ تەرەققىياتى شەكلىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىدىن ئىلگىرى بولىدۇ" دەپ كورسەتىدۇ. بۇنىڭدىن كورۇشكە بولىدۇكى، مەزمۇن ھەل قىلغۇچ ۋە يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ، شەكىل مەزمۇن تەرەپىدىن بەلگىلىنىدۇ ھەم مەزمۇن ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ تۈپ قانۇنىدىن بىرى بولۇپ، بۇ مۇناسىۋەتنى توۋەندىكى نۇقتىلار ئاساسىدا شەرھىلەپ ئوتۇش مۇمكىن.

مەزمۇن شەكلىنى بەلگىلەيدۇ. مەزمۇننىڭ شەكلىنى بەلگىلەيدىغانلىقى — مەزمۇن بىلەن شەكلىنىڭ دىيالېكتىك بىرلىك مۇناسىۋىتىدىكى مۇھىم تەرەپ، شۇڭا مەلۇم بىر ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان بەلگىلىك شەكلىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەزمۇننىڭ مۇنداق يېتەكچىلىك رولىنى ئالدى بىلەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانىدىن ئىسپاتلاش مۇمكىن: ھەرقانداق يازغۇچى ئىجادىيەتنىڭ 1-قەدىمىدە، تۇرمۇشنى ئۇگىنىش جەريانىدا ھاسىل قىلغان باي تۇرمۇش تەجرىبىسىگە ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ يارىتىش ماتېرىيالى (پىرسۇناژ، ۋەقە قاتارلىقلار) غا ئىگە بولىدۇ. ئاندىن كېيىن ئوزىنىڭ تورەلمە ئوبرازى ۋە كاللىسىدا پەيدا قىلغان باش تېمىغا ئاساسەن، بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ گەن ھالدا ۋەقەنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى، سىيۇژېتلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدە مۇھاكىمە قىلىدۇ، ئاندىن بەدىي تەپەككۇر قىلىش، شۇنىڭدەك بەلگىلەنگەن مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان مۇكەممەل شەكلىنى تېپىش ئىمكانىيىتى بولىدۇ. مۇشۇ جەريانلاردىن كېيىن بىر پارچە ئەدەبىي ئەسەر يارىتىپ چىقالايدۇ. ئادەتتە ھەسسى پائالىيەت شەكلىنى ۋۇجۇتقا كەلتۇرگىنىگە ئوخشاش، ئىدىيىنى ئىپادىلەش ئېھتىياجى يېزىقنى كەلتۇرۇپ چىقىرىدۇ. بۇيەردە مەزمۇن ھىساپلانغان "ھىسسىيات"، "ئىدىيە" لەر تىل ۋە يېزىق شەكلى بىلەن بىر ئەسەر سۈپىتىدە كونكرېت كورۇنىدۇ ۋە نامايەن بولىدۇ. ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك ھەرقانداق سىنىپىي كۆرەشنىڭ مەزمۇنى شۇ سىنىپىي كۆرەشنىڭ شەكلىنى بەلگىلەيدۇ. دولەتنىڭ ھاكىمىيەت شەكلى ئومۇمەن شۇ دولەتتىكى سىنىپىي كۆرەشنىڭ مەزمۇنى تەرەپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەرقانداق نەرسىنىڭ مەزمۇنى ئۇنىڭ شەكلىنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى

لىغىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقانداق بىر يازغۇچى ئۆز ئىجادىيىتى داۋامىدا ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇنغا ماس كېلىدىغان شەكىلنى تاللاشقا ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىن قارىغاندا، شەكىلنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ھامان ئەدەبىيات ئىپادىلىمەكچى بولغان ئىجتىمائى مەزمۇننىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە ئۆزگىرىشىگە باغلىق بولىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلى ئىجتىمائى تۈزۈمۈشنىڭ ئۆزگىرىش ۋە تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ ۋە تەرەققى قىلىدۇ. ئېلىمىزنىڭ تالانتلىق شائىرى ئەي چىڭ: "بىز ھاۋانىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ كىيىم يەڭگۈشىلەپ تۇرغىنىمىزغا ئوخشاش، شائىر مەزمۇنغا قاراپ شەكىلنىمۇ ئۆزگەرتىپ تۇرۇشى كېرەك"① دەپ كۆرسەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن "شەكلىنى مۇتلەق نەرسە دەپ قارىماسلىغىمىز كېرەك. ئۇ ئۆزگىرىۋاتقان تۇرمۇش مەزمۇنىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ."② مەسىلەن، "4 ـ ماي" دەۋرىدە جۇڭگو پۈرولېتارىياتى سىياسى سەھنىگە چىقىپ، جاھانگىر لىككە ۋە فېئودالىزمغا قارشى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت چوڭقۇرلىشىپ، يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى ئەۋج ئېلىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنىمۇ زور دەرىجىدە ئۆزگەردى. نەتىجىدە كونا شەكىل يېڭى ئىنقىلاۋىي مەزمۇننى ئىپادىلەشكە ئاجىزلىق قىلدى. شۇڭا تىل جەھەتتە قەدىمقى كونا تىل ئورنىغا يېڭى ئاممىباپ تىل قوللىنىلدى. ژانىر جەھەتتە يېڭى شېئىر، يېڭى ھېكايە، يېڭى دراما قاتارلىق ئەدەبىي شەكىللەر مەيدانغا كەلدى. بولۇپمۇ لۈشۈن باشلامچىلىق قىلغان يېڭى ئېلىمىتون شەكلى ئوتتۇرىغا چىقىپ، رىيال كۈرەشنىڭ جىددى تەلىۋىگە زىچ ماسلاشتى.

دېمەك، تۈرلۈك ئەدەبىي شەكىللەرنىڭ ئۆزگىرىشى، بىر خىل يېڭى ئەدەبىيات شەكلىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۆزگىرىشى ئەدەبىياتنىڭ تەسۋىرلەش ئوبېكتى ھەم مەزمۇننىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ يۈز بېرىدۇ. لېكىن بۇ بىر خىل مەزمۇن پەقەت بىر خىل شەكىل بىلەنلا ئىپادىلىنىدۇ دېگەنلىك ئەمەس.

شەكىلنىڭ نىسبى مۇستەقىللىقى ۋە ئۇنىڭ ئەكس تەسىرى. ئەدەبىي ئەسەر مەزمۇنى پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئۇ، ئۆزىگە خاس شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شەكىل مەزمۇنغا ئاكتىپ تەسىر قىلىش ئارقىلىق ئەدەبىي ئەسەر مەزمۇنىنىڭ مۇكەممەل ئىپادە قىلىنىشىغا ياردەم قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شەكىل پاسسىپ ھالەتتىكى نەرسە بولماستىن، بەلكى ئۇ پەيدا بولغاندىن كېيىن مەزمۇنغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ نىسبى مۇستەقىللىقى بولىدۇ. بۇ ماركسىزىم نەزەريىسىنىڭ مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى ئاساسىي نۇقتىنەزىرىدۇر. بۇ نەزەريە بىزگە مۇكەممەل بەدىئى شەكىل يارىتىشنىڭ ئەسەر ئىجادىيىتىدىكى مۇھىم ئەھمىيىتىنى تونۇتتى. مۇكەممەل بەدىئى شەكىل مەزمۇننى تېخىمۇ تولۇق، تېخىمۇ مۇكەممەل، تېخىمۇ چوڭقۇر ئىپادىلەپ بېرىشكە ياردەم بېرىدۇ. مەزمۇنغا مۇۋاپىق بولمىغان شەكىل مەزمۇنىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى بۇزۇش ياكى مەزمۇننىڭ ئىپادىلىنىشىگە مەلۇم دەرىجىدە تەسىر قىلىشى مۇقەررەر.

ئەدەبىي ئەسەر شەكلىنىڭ نىسبى مۇستەقىللىقى توغرىسىدىكى بىرنەچچە خىل ئەھۋاللارنى ئىپادىلىنىدۇ.

① ② — «ئەي چىڭ شېئىرىيەت توغرىسىدا» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 121 ـ 122 — بەت.

بىرىنچىدىن، ئەدەبىي ئەسەر شەكلىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشى، كوپىنچە مەز-مۇنىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشىدىن ئارقىدا قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىيات تەرەققىيات تارىخىدا، يېڭى مەزمۇنىنىڭ كوپىنچە كونا شەكىل بىلەن ئىپادىلەنگەنلىگىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئارۇز ۋەزىندىن ئىبارەت بۇ كىلاسسىك شېئىرىي شەكىل ئۇزاق ئوتمۇش دەۋرىنىڭ كونا مەزمۇنىغا ئاساسەن پەيدا بولغان ئىدى، ھازىرقى زامان شېئىرلىرىمىزدىمۇ بۇ كونا شەكىل يەنىلا كەڭ قوللىنىلىپ، يېڭى دەۋرنىڭ مەزمۇنىنى ئىپادىلەپ بەرمەكتە. لېكىن بۇنداق كونا شەكىلنىڭ بەزى ئامىللىرى يېڭى مەزمۇنىنى ئىپادىلەشتە يازغۇچىنىڭ مۇۋاپىق دەرىجىدىكى بەدىئى ئىسلاھ قىلىشىدىن ئوتىدۇ، ئەلۋەتتە. چۈنكى كونا ئۇسلۇبتىكى شېئىرلارنىڭ شەكىل ئامىللىرى بولغان ۋەزىن، تۇراق، قافىيە جەھەتلەردىكى تەلەپلەر نىسبەتەن قاتتىق بولغانلىقتىن، ھازىرقى زامانداشلىرىمىز تۇرمۇش مەزمۇنىنى ئىپادىلەپ بېرىشتە بەلگىلىك چەكلەش رولىنى ئويناپىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يولداش ماۋزېدۇڭ بىزگە: "شېئىرىيەتتىكى يېڭى شېئىرلار ئاساس قىلىنىشى لازىم، ئەلۋەتتە. كونا ئۇسلۇبتىكى شېئىرلارنىمۇ يېزىش مۇمكىن، لېكىن بۇنى ياشلار ئىچىدە تەشەببۇس قىلىش مۇۋاپىق ئەمەس، چۈنكى بۇنداق ئۇسلۇپ ئىدىيىنى بوغىدۇ"① دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

ئىككىنچىدىن، ئادەتتە بىر خىل مەزمۇن ھەرخىل شەكىل بىلەن، ھەرخىل شەكىل بىر خىل مەزمۇن بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەدەبىي ئەسەر شەكلىنىڭ نىسبىي مۇستەقىللىغىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ نۇقتىلاردىن ئەدەبىي ئەسەر شەكلىنىڭ مەزمۇنىغا بولغان ئاكتىپ تەسىرىنى كۆرەلەيمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىيات تارىخىدىكى نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر يازغۇچىلار يالغۇز ئوز ئەسىرىنىڭ مەزمۇنىنى تولۇقلاش ئۈچۈن ئىنتايىن زور ئەمگەك سىڭدۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئوز ئەسىرىنىڭ شەكلى ئۈچۈنمۇ قاتتىق باش قاتۇرىدۇ. بۇ نۇقتىنى كوپلىگەن يازغۇچىلارنىڭ شەكىل ئامىللىرىدىن بىرى بولغان تىل ھەققىدە كوپ ئىشلىگەن ئەمىلىي پاكىتلىرىدىن ئېنىق كۆرەلەيمىز. ماياكوۋسكىي بىر مىسرا شېئىرنى قاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ئوننى ئون ئىككى قېتىم يازغان، بىر قاپىيىنى مۇۋاپىق كەلتۈرۈش ئۈچۈن 64 قېتىم ئوزگەرتكەن. لېپ تولىستويىنىڭ «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق» رومانى تولۇق يەتتە قېتىم ئوزگەرتىلگەن. تاڭ دەۋرىنىڭ شائىرى لويەنسون: "بىر سوزنى ئاھاڭغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن قانچە تال بۇرۇتۇمنىڭ يۇلۇنۇپ كەتكەنلىگىنى سەزمەيتتىم" دېگەن. يۇقۇرقىلاردىن مۇنەۋۋەر يازغۇچىلار ئوز ئەسەرلىرىنىڭ شەكلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن ئىنتايىن زور ئەمگەك سەرپ قىلىدىغانلىغىنى كورۈۋالغىلى بولىدۇ. دېمەك، باي تۇرمۇش مەزمۇنى مۇكەممەل شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەزمۇن شەكىل ئارقىلىق "يالىتىراپ كورۈنۈشى" كېرەك. روشەنكى، ياخشى شەكىل تېپىلسا مەزمۇن تېخىمۇ تولۇق، گەۋدىلىك ۋە روشەن ئىپادىلىنىدۇ، ئەگەر شەكىل مەزمۇنغا مۇۋاپىق بولمىسا، ئۇ ھالدا مۇنداق شەكىل مەزمۇننى ئىپادىلەشكە توسقۇنلۇق رولىنى ئويناپىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئېنىقلاۋېلىش كېرەككى، شەكلىنىڭ نىسبىي مۇستەقىللىغى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنغا بولغان ئەكس تەسىرىنى تىلغا ئالغاندا، شەكلىنىڭ ئاكتىپ رولىنى ھەددىدىن تاشقىرى مۇبالىغە قىلىپ، شەكلىنىڭ نىسبى مۇستەقىللىغىنى مۇتلەقلەشتۈرۈپ ئۇنى مەز-

① ماۋزېدۇڭ: «ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 182 - بەت.

مۇندىن ئايرىلغان ھالدا مۇستەقىل مەۋجۇت بولالايدۇ، دەپ ھىساپلىماسلىق لازىم. شەكىلنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىگە ئىگە بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت يەنە بىر مۇھىم نۇقتىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق لازىم. چۈنكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات شەكلى ئۆزىگە خاس مىللى، تارىخىي ئەنئەنىگە ئىگە بولۇپ، بۇنداق مىللى شەكىلنى شۇ مىللەت خەلقى ياخشى كورگەنلىكتىن، ئۇ كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە. "شەكىلى مىللى، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك" ئەدەبىيات ـ سەنئەت يارىتىش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ نەزىرىيىۋى ئاساسىمۇ ئەنە شۇ يەردە.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ بىرلىگى. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلى بىر بىرىگە چەمبەرچەس باغلانغان بولۇپ، ئۇلارنى بىر بىرىدىن ئايرىۋېتىش مۇمكىن ئەمەس. خۇددى بېلىنسكىي ئېيتقاندەك: "بارلىق بەدىئى ئەسەرلەر قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسىي شەرتلىرىدىن بىرى، مەزمۇن بىلەن شەكىل، شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ مۇناسىپ بىرلىشىشى، شۇنىڭدەك ئەسەرنىڭ ئورگانىك پۈتۈنلۈگىدىن ئىبارەت."① شۇڭا مەزمۇن بىلەن شەكلىنىڭ بىرلىگى ئەدەبىياتنىڭ ئاساسلىق بەلگىلىرىدىن بىرى، شۇنداقلا ئەدەبىي ئەسەر بەدىئىلىگىنىڭ بىر خىل ئىپادىسىدۇر:

يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ مۇناسىۋىتى قارىمۇ ـ قارشىلىقنىڭ بىرلىك مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بولغاچقا، شەكىل ئەسەر مەزمۇنىنى ئىپادىلەشكە ئۈيغۇن بولغاندا، مەزمۇن بىلەن شەكىل ئورگانىك ھالدا بىرلىشىدۇ، ئەكسىچە، شەكىل مەزمۇننى ئىپادىلەشكە ئۈيغۇن بولمىغاندا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بىرقەدەر روشەنلىشىدۇ. پەقەت مەزمۇن بىلەن شەكىل زىچ بىرلەشكەندىلا، ئاندىن ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسى مەيدانغا كېلىدۇ. يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت پائالىيىتى، ھەم مەزمۇننى بەلگىلەش، ھەم ئەنە شۇ مەزمۇنغا ماس كېلىدىغان شەكىل ئۈستىدە ئىزلىنىش چەرياندۇر. چۈنكى بۇ ئىككى تەرەپ ھەرگىز يەككە ـ يىگانە ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. خۇددى ئەسەرنىڭ مەزمۇنى پەقەت شەكىل ئارقىلىقلا ئىپادىلىنىپ تۇرغانغا ئوخشاش، شەكىلنىڭ بارلىق ئامىللىرىمۇ بەدىئى ئىجادىيەتتە كونكرېت مەزمۇننى گەۋدىلەندۇرگۈچى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ بىرلىگى ئەدەبىي ئوبرازدا كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ. ئوبرازنىڭ ئوزىدە ئۇنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلى بولىدۇ. يازغۇچى بىر پۈتۈن بەدىئى ئوبراز ئارقىلىق ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر بەدىئى ئوبراز يارىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان بەدىئى ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ يىغىندىسى بىلەن ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈن شەكلىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوبرازنى پەقەت مەزمۇن ياكى پەقەت شەكىل دەپ ھىساپلاشقا بولمايدۇ. ھەرقانداق ئوبراز مەزمۇن بىلەن شەكلىنىڭ ئورگانىك بىر پۈتۈنلۈگىدۇر. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلى قارىمۇ ـ قارشى ئىككى نەرسە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىگى ۋە قانۇنىيەتلىرى بولسىمۇ، لېكىن ئەدەبىي ئەسەرلەردە كونكرېت ئوبرازدا مۇئەييەن ھالدا بىرلىشىدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئوبرازدىن ئايرىلغان ھالدا

① «ئەدەبىيات نەزىرىيىسىنىڭ ئوچېرىكلىرى»، II ـ قىسىم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 11 ـ بەت.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنى ئىگەللەش تەس. بۇنداق بىرلىك، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلى ئارىسىدا ئوزئارا باغلىنىش، ئوزئارا سىڭىشىش، ئوزئارا يولنىش خاراكتېرى ئاساسىدا كونكرېت نامايەن بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈنلۈگى ئوزئارا بىر بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇغىنى شەرت قىلىدۇ. بېلىنسكىي: "شەكىل مەزمۇننى ئىپادىلىگەندە، شەكىل بىلەن مەزمۇن ئارىسىدا زىچ مۇناسىۋەت بولىدۇ. ئەگەر شەكىل مەزمۇندىن ئايرىلسا، مەزمۇن ئوزىنىڭ يوقالغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ، ئەكسىچە، ئەگەر مەزمۇن شەكىلدىن ئايرىلسا، شەكلىنىڭمۇ يوقالغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ"① دەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىي ئىجادىيەت ياكى ئەدەبىي تەنقىت جەريانىدا ساپ شەكلىنى قوغلىشىش ياكى شەكلگە پۈتۈنلەي ئېتىۋارسىز قاراش خاھىشى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە خىلاپ بولۇپ، بۇنداق خاھىشقا قارشى تۇرۇش كېرەك.

تارىختىكى مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە مۇنداق بىرلىك خاراكتېرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ. لېكىن ئەدەبىيات تارىخىدا يەنە مەزمۇنى بىلەن شەكلى قارىمۇ - قارشى بولغان ئەسەرلەرمۇ ئۇچرايدۇ. بەزىلىرى گەرچە ئىلغار ئىدىيىۋى مەزمۇنغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن بەدىئى شەكىلگە ئېتىۋارسىز قارالغاچقا، ئۇنىڭ ئىستېتىك كۈچى ئاجىزراق، بەزى ئەسەرلەرنىڭ شەكلى گەرچە مەلۇم بەدىئىلىككە ئىگە بولسىمۇ، بىراق ئىدىيىۋى مەزمۇنى خاتا ياكى ئەكسىيەتچى بولۇپ، خەلقنى زەھەرلەش كۈچى شۇنچە زور بولىدۇ. دەل شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن "... سىياسى نۇقتىنەزىرى خاتا ئەدەبىي ئەسەرلەرگىمۇ قارشى تۇرىمىز، تېخىمۇ سىياسى نۇقتىنەزىرىلا بولۇپ، بەدىئى كۈچى بولمىغان 'شوئارۋازلىق' خاھىشىغىمۇ قارشى تۇرىمىز." ② "سىياسى بىلەن سەنئەتنىڭ بىرلىگى، مەزمۇن بىلەن شەكلنىڭ بىرلىگى، ئىنقىلاۋىي سىياسى مەزمۇن بىلەن مۇمكىن قەدەر مۇكەممەل بولغان بەدىئى شەكلنىڭ بىرلىگى" ③ — پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتى - سەنئىتىنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى، شۇنداقلا پۇرولېتارىيات بىلەن غەيرى پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ تۈپكى پەرقلىرىدىن بىرى. پۇرولېتارىياتنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە ئىنقىلاۋىي سىياسى مەزمۇن بىلەن مۇكەممەل بەدىئى شەكلنىڭ يۇكسەك دەرىجىدىكى بىرلىگى بولغاندىلا، ئاندىن ئۇ كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان ھاياتىي كۈچكە ۋە ئىنتايىن زور تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولالايدۇ. بۇ تەلەپكە يېتىش ئۈچۈن يازغۇچىدىن ماركسىزىم - لېنىنىزىم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى پۇختا ئۆگىنىشنى ھەم پۇرولېتارىيات دۇنياقارىشىدا چىڭ تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، تۇرمۇش ئاساسىغا پۇختا بولۇپ، رېئال تۇرمۇشنى ئىنكاس قىلىش ئىقتىدارىنى ئۈزلۈكسىز يۇقۇرى كوتىرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي سىياسى مەزمۇنغا ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىگىنى بەلگىلەيدىغان تۈپكى ئاساستۇر. يەنە بىر تەرەپتىن يازغۇچىنىڭ بەدىئى تەربىيىسى، بەدىئى ماھارىتىمۇ مۇھىم رول ئويناىدۇ. ئالدىنقىسى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىنقىلاۋىي سىياسى مەزمۇنغا ئىگە بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرسە، كېيىنكىسى ئەسەرنىڭ مۇكەممەل بەدىئى شەكلگە

① «ئەدەبىيات نەزىرىيىسىنىڭ ئوچىرىكلىرى»، II - قىسىم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 11 - بەت.

② ③ «يەنىن ئەدەبىيات - سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سوزلەنگەن نۇتۇق»، «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 3 - توم، ئۇيغۇرچە كونا يېزىق نەشرى، 144 - بەت.

ئىگە بولۇشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. ياخشى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلى-نى، ئۇنىڭ ئىدىيىۋى قىممىتى بىلەن بەدىئى قىممىتىنى ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. يولداش جۇياڭ ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەرنىڭ مەملىكەتلىك 3 - قۇرۇلتىيىدا: "يېڭى دەۋر يېڭى ئەدەبىيات - سەنئەتنى تەلەپ قىلماقتا. بىز ئەڭ يېڭى ۋە ئەڭ گۈزەل رەسىملەرنى سىزىشىمىز، ئەڭ يېڭى، ئەڭ گۈزەل شېئىرلارنى يېزىشىمىز لازىم. دەۋرنىڭ بىزگە قويغان تەلەۋى ئەنە شۇ. شۇڭا بىزدە ئۇزىمىزنىڭ يېڭى ئىدىيە، يېڭى ماھارەت، يېڭى سەنئەت ئۇسۇلى ۋە ئىجادىيەت يولى بولۇشى كېرەك" ①دېگەن ئىدى. بۇنىڭدىن كورۇشكە بولىدۇكى، تۇرمۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بەدىئى ماھارەتىمۇ ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىشى كېرەك. بۇنىڭ مەزمۇن بىلەن شەكلىنىڭ بىرلىگىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ناھايىتى زور ئەھمىيىتى بار. يەنە ئېيتقاندا:

(1) مەزمۇن بىلەن شەكىل ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسى بولۇپ، ئۇلارنى بىر بىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

(2) مەزمۇن بىلەن شەكلىنىڭ بىر پۈتۈنلۈگى كونكرېت ئوبرازدا گەۋدىلىنىدۇ.

(3) مەزمۇن شەكلىنى بەلگىلەيدۇ، مەزمۇن ھەل قىلغۇچ يېتەكچىلىك رول ئوينايدۇ.

(4) شەكىل نىسبى مۇستەقىللىققا ئىگە بولغاچقا، بەلگىلىك شەرت ئاستىدا شەكىل مەزمۇنغا قارىتا ئاكتىپ تەسىر كورسىتىدۇ.

(5) بىز سوتسىيالىستىك مەزمۇن بىلەن مىللى شەكىلنىڭ بىرلىگىنى، ئىنقىلاۋىي سىياسى مەزمۇن بىلەن مۇمكىن قەدەر مۇكەممەل بولغان بەدىئى شەكىلنىڭ بىرلىگىنى قۇرۇشقا تىرىشىمىز.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى دەپ نىمىگە ئېيتىمىز؟
2. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىللار قايسىلار؟
3. كونكرېت بىر پارچە ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سىيۇژېتىنى تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭ ئاساسىي بولەكلىرىنى ئايرىپ كورسىتىڭ.
4. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكلى نىمىدىن ئىبارەت؟ ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكلىنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىللار قايسىلار؟
5. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟

① «ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ ئوچىرىكلىرى» II - قىسىم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 13 - بەت.

ئالتىنچى باپ. ئەدەبىياتتىكى ژانىر ۋە تۈرلەر

ئەدەبىيات بىر خىل ئىدىئولوگىيە فورمىسى بولغانلىقتىن، ئۇ ھەرقاچان ئىجتىمائى ھاياتنىڭ ئوزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئوزگىرىپ تۇرىدۇ. ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە يارىتىلغان ئەسەرلەردە يالغۇز مەزمۇن جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى شەكىل ۋە ئۇسلۇپ جەھەتلەردىمۇ ئايرىم پەرقلەر بولىدۇ، ھەتتا بىر تارىخىي دەۋردە يارىتىلغان ئەسەرلەرمۇ شەكىل ۋە ئۇسلۇپ جەھەتلەردە بىر بىرىگە ئوخشمايدۇ. چۈنكى ئەدەبىيات ئىجادىي ئەمگەك بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ يازغۇچىلاردىن ئوزلىرىنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنى تۈرلۈك بەدىئى شەكىل ۋە ھەر خىل ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلارنى بەلگىلىك بەدىئى زوقلىنىشتىن بەھرىمەن قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ھال ئەدەبىياتنىڭ ژانىر ۋە تۈرلەرگە بولۇنۇشىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرىغا مەنسۇپ بولغان ھەر خىل ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ رىيالىلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش شەكلى ھەمدە ئوبراز يارىتىش ئۇسۇللىرى جەھەتتە ھەر قايسىسىنىڭ ئوز ئالدىغا ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ.

مەسىلەن، شېئىرىيەتتە شېئىرنىڭ پېرسۇناژى كوپىنچە ئاپتورنىڭ ئوزى بولىدۇ، ئۇنىڭدا لىرىكىلىق يول بىلەن ھىس ـ تۇيغۇنى ئىپادىلەش ئاساس قىلىنىدۇ. گەرچە داستانغا ئوخشاش ئىپىك شېئىرلاردا پېرسۇناژلارنىڭ پائالىيىتى (ۋەقەلىك) تەسۋىرلەنسىمۇ، لېكىن ئۇ ھىكايە قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئەمەس، بەلكى تەسەۋۋۇر ۋە لىرىك ھىسسىيات يارىتىش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئىپىك ئەسەرلەردە بولسا، ئاپتور پەقەتلا پېرسۇناژنى تونۇشتۇرغۇچى بولۇپ، ئۇنىڭدا يازغۇچىلاردىن پېرسۇناژلارنىڭ پائالىيىتىنى ھىكايە قىلىش ئارقىلىق بەدىئى ئوبراز يارىتىش تەلەپ قىلىنىدۇ، ۋاھاكازالار.

ئەدەبىيات تارىخىدا ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ژانىر ھەم تۈرلەرگە بولۇشتە ھەر خىل ئۇسۇللار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى؛ بەزىلەر ئاساسەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىلى جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ نەزىم ۋە نەسىر قاتارلىق ئىككى چوڭ تۈرگە بولسە، بەزىلەر ئاساسەن ئەسەرنىڭ ئىجتىمائى تۈرمۇشنى ئىپادىلەش ئۇسۇلىغا قاراپ لىرىك ئەسەر، ئىپىك ئەسەر ۋە دىراماتۇرگىيە (سەھنە ئەسەرلىرى) قاتارلىق ئۈچ چوڭ تۈرگە بولىدى. يەنە بەزىلەر كوپرەك ئەدەبىياتنىڭ ئوبراز يارىتىش شەكلىنى نەزەردە تۇتۇپ، شېئىر، ئىپىك ئەسەر (پروزا)، تىياتىر سەنئىتى (سەھنە ئەسەرلىرى)، نەسىر (سەنئەت) قاتارلىق 4 تۈرگە بولىدى، كېيىنچە، يېقىنقى زامان پەن مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كىنو سەنئىتى (كىنو سىناريىسى)، مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتى قاتارلىق ئىككى تۈر قوشۇلۇپ، جەمى 6 تۈر بولىدى. بىز ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگى، تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلى ۋە ئوبراز يارىتىش ئالاھىدىلىگىگە ئاساسەن ھەر بىر ژانىرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە توۋەندە ئايرىم توختىلىپ ئوتىمىز.

1 - §. شېئر

شېئر ــ ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ۋە ئەڭ تۈپكى ئەدەبىي شەكلى. ئۇ ئىنسانىيەت ئەدەبىيات تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان بىر خىل ئەدەبىي شەكىل بولۇپ، ئۇ بەزىدە "نەزىم" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شېئر دەسلەپ پەيدا بولغاندا، مۇزىكا، ئۇسۇل بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ، ئۇلار ئۇزۇنارا زىچ باغلانغان ئىدى. ئىنسانىيەتتە تىل پەيدا بولۇش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ ھەر خىل ئالاھىدىلىكلىرىگە ماسلاشقان ھالدا ھەر خىل رىتىملىق ئاۋاز شەكىللەندى. ئەمگەك پائالىيەتلىرىگە ماسلاشقان بۇ خىل رىتىملىق ئاۋازدىن "كۈي" (مۇزىكىلىق ئاھاڭ) تەرەققى قىلدى. "كۈي" ــ رىتىملىق سوزلەرنىڭ ئاھاڭى بولۇپ، ئاشۇ قەدىمقى دەۋرلەردە "رىتىملىق سوز" لەر بىلەن "كۈي" بىر نەرسە ئىدى. كىشىلەرنىڭ تەپەككۇر قىلىش قابىلىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن تەدرىجى ھالدا مۇنداق رىتىملىق ئاۋازلار بەلگىلىك مەنىگە ئىگە بولۇش ئارقىلىق ئەمگەك قوشاقلىرى مەيدانغا كەلدى.

ھازىر تىلىمىزدا ئىپتىلئۇاتقان "شېئر" دېگەن ئاتالغۇنىڭ لۇغەت مەنىسى "سەزمەك"، "تۇيماق"، "ھىس قىلماق"، "كۈيلىمەك" دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. خېلى چىڭاك شېئر توغرىسىدا: "شېئر ــ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەڭ مەركەزلىك ھالدا ئەكىس ئەتتۈرىدىغان بىر خىل ئەدەبىي شەكىل، ئۇ مول تەسەۋۋۇر بىلەن ھىسسىياتقا ئوز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، كوپىنچە ھىسسىياتنى بىۋاستە لىرىك ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلەپلا قالماستىن، بەلكى ئىخچاملىق ۋە ئاھاڭدارلىق جەھەتتە، بولۇپمۇ رىتىملىرىنىڭ يارقىنلىقى جەھەتتە ئۇنىڭ تىلى نەسرى ئەسەرلەرنىڭ تىلىدىن پەرقلىنىدۇ"① دېگەن ئىدى.

دېمەك، كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، شېئر ھىس-تۇيغۇنى بەدىئى ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلەش سەنئىتى ياكى ئوبرازلىق تىل ئىجادىيىتى دېمەكتۇر. لېكىن تار مەنىدىن ئېيتقاندا شېئر نەسرىنىڭ ئەكسىچە، بىرەر ئوبرازلىق پىكىرنى رىتىم، ۋەزىن ۋە قافىيە ئارقىلىق ئىپادىلەش سەنئىتى دېمەكتۇر، ئۇنىڭدا رىتىم، ۋەزىن ۋە قافىيە يەنىلا ئىككىنچى ئورۇنداكى ئامىل بولۇپ، تۈپ ئاساسىي ئامىل ئوبرازلىق پىكىر يەنى ھىس-تۇيغۇ ۋە تەسەۋۋۇرنى ئوزىگە خاس تىل ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن مەلۇم ۋەزىندە كەلگەن قافىيىلىك سوزلەر تىزمىسى شېئر بولالمىغىنىدەك، تەنتەنىلىك ئىبارە ۋە قۇرۇق شوئارلار يېغىندىسىمۇ شېئر بولالمايدۇ. شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، پىكىر ياكى مەنىنى شېئرنىڭ جېنى، ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر ياكى پۈتۈنلۈك ۋەزىن ۋە قافىيىلەرنى شېئرنىڭ ھوسنى-جامالى، تىلنى شېئرنىڭ قېنى ۋە جېنى دېيىش مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن رەسسام بويىغى بىلەن، مۇزىكانت بارمىغى بىلەن، شائىر ھىس-تۇيغۇ، تەسەۋۋۇر بايلىغى بىلەن سەنئەتكاردۇر.

شېئرمۇ باشقا ئەدەبىي شەكىللەرگە ئوخشاش، ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ تەرەققىياتىغا

① «شېئر يېزىش ۋە شېئر ئوقۇش ھەققىدە»، يازغۇچىلار نەشرىياتى، 1956 - يىل، خەنزۇچە نەشرى 27 - بەت.

ئەگىشىپ ئاددىلىقتىن مۇرەككەپلىككە، بىر خىللىقتىن كوپ خىللىققا قاراپ راۋاجلاندى، شۇنداقلا ئۇ باشقا ئەدەبىي تۈرلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئاساس يارىتىپ بەردى. يەنى قوشاقلاردىن خىلمۇ - خىل شېئىرلار، لىرىك شېئىرلاردىن ئەدەبىي نەسىرلەر، ئېپىك شېئىرلاردىن رومان ۋە ھېكايىلەر، ئېيتىشىشلاردىن سەھنە ئەسەرلىرى..... مەيدانغا كەلدى. شۇڭا شېئىرنى سەنئەتنىڭ ئەڭ تۆپكى شەكلى دەيمىز.

1. شېئىرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

شېئىر ــ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەڭ مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان، چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇن، كۈچلۈك كونكرېت ھېسسىيات، باي تەسەۋۋۇر، جانلىق ۋە ئوبرازلىق تىل، بەلگىلىك ئاھاڭ ۋە رېتىمغا ئىگە بولغان ئەڭ ئىخچام بەدىئى شەكىل بولۇپ، ئۇنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) شېئىردا رىيال تۇرمۇش ۋە ھېس - تۇيغۇ ئەڭ مەركەزلىك ھالدا ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. گەرچە بارلىق ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى رىيال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، مەركەزلەشتۈرۈش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن شېئىرلارنىڭ ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرى تېخىمۇ گەۋدىلىك بولىدۇ، چۈنكى شېئىرلاردا كۆيلىنىدىغىنى شائىرنى ئەڭ كۈچلۈك ھاياجانلاندۇرىدىغان تۇرمۇش ۋەقەلىگى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئېپىك ئەسەرلەر، دىرامىلارغا ئوخشاش پېرسۇناژلارنىڭ تاشقى قىياپىتى بىلەن ئىچكى دۇنياسىدىكى پائالىيەتلەر تەپسىلى بايان قىلىنمايدۇ، پېرسۇناژلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ۋە بۇ توقۇنۇشلارنى پەيدا قىلغان جەريانلار بىر - بىرلەپ تەسۋىرلەنمەيدۇ، بەلكى تۇرمۇشتىكى ئەڭ تېپىك شەخس ۋە ۋەقەلەرنى، شائىرنىڭ ئەڭ چوڭقۇر تەسىراتىغا ئىگە بولغان ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى ئەڭ مەركەزلىك ھالدا ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈشلا تەلەپ قىلىنىدۇ. سۇبېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، شېئىرنىڭ مەزمۇنى شائىرنىڭ يۈرىگىدە زور ھاياجان قوزغىغان، تالالىنىش ۋە تاۋلىنىشتىن ئوتكەن ۋەقە ياكى ھادىسىدۇر، ئوبېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، ھاياتتىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ تۆپ نەرسىدۇر.

مەسىلەن، يولداش ماۋ زېدۇڭ ئۇزۇنلۇك «ئۇزۇن سەپەر» ناملىق شېئىرىدا دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن 25 مىڭ يوللۇق ئۇزۇن سەپەرنىڭ شانلىق تارىخىنى پەقەت 8 مىسرا شېئىر ئارقىلىق ناھايىتى يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇپ ئىپادىلەپ بەرگەن، بۇ شېئىردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۇرمۇش مەزمۇنى باشقا ھەرقانداق ژانىرلاردا ئىپادىلەنگەن ئوخشاش مەزمۇنغا قارىغاندىمۇ ناھايىتى ئىخچام ۋە يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن بولۇپ، كىشىنى چوڭقۇر لىرىك تەسىراتقا ئىگە قىلىدۇ:

قورقمىدى خۇڭجۇن ئۇزۇن، مۇشكۇل سەپەردىن ھېچقاچان،
قىلچىمۇ توسالمىدى مىڭلارچە دەريا، تاغ - داۋان.

مانا بۇ مىسرالاردا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىگىدىكى قىزىل ئارمىيە جەڭچىلىرىنىڭ ھەرقانداق جاپا - مۇشەققەت ۋە قىيىنچىلىقلارنى قىلچە مەنسىتمەيدىغان

ئىنقىلاۋىي جاسارىتى يۈكسەك دەرىجىدە بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇلغان. بىز بۇ شېئىرنى ئوقۇغاندىن كېيىن، ئۇزۇن سەپەردىن ئىبارەت بۇ تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىنقىلاۋىي ئىشنىڭ جەزمەن غەلىبە قىلىش مەنزىرىسىنى تولۇق تەسەۋۋۇر قىلالايمىز. بىز يەنە مەرھۇم شائىر ئەنۋەر ناسىرىنىڭ 1944 - يىلى ۋاپات بولۇش ئالدىدا يازغان «ئولۇم ئالدىدا» ناملىق شېئىرىنى كۆرۈپ باقايلى:

ئاقارغان يۈز، قېيىلغان قاش، قۇيۇلغان ياش.
كېسىلگەن باش، چۈۋۈلغان چاچ، توكۈلگەن قان؛
تىتىلغان تەن، تۈگۈلگەن مۇشت، كىرىشكەن چىش،
پۈتمەس غەزەپ ئىزى بولۇپ چىقتى بۇ جان.

پەقەت 4 لا مىسرادىن تۈزۈلگەن بۇ شېئىردا بىر ئىنقىلاۋىي جەڭچىنىڭ جان ئۈزۈش پەيتىدىكى مەردانىلىگى يۈكسەك دەرىجىدە بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇلغان بولۇپ، بىز ئۇنىڭدىن بىر ئىنقىلاۋىي جەڭچىنىڭ ئولۇمدىن قورقمايدىغان يۈكسەك ئىنقىلاۋىي جاسارىتىنى، دۈشمەنگە بولغان كۈچلۈك غەزەپ - نەپرىتى ۋە ھاياتقا بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنى كۆرەلەيمىز، بۇ خۇسۇسىيەت خەلق قوشاقلىرىدا تېخىمۇ مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ:

ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۈتقاي سېنى.
كۆز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۈتقاي سېنى.

روشەنكى، شېئىردا ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلىشىشى بىلەن شائىر ھېسسىياتىدىكى تېپىكلىكنىڭ چوڭقۇرلۇغى ۋە كەڭلىگىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپ مۇكەممەل بىرلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ.

(2) شېئىردا كۈچلۈك ھېسسىيات ۋە مول تەسەۋۋۇرنىڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ھەرقانداق ئەدەبىي ئەسەردە ئاپتورنىڭ سۈبېكتىپ ھېسسىياتى ۋە تەسەۋۋۇرى بولۇشى مۇقەررەر بولسىمۇ، لېكىن باشقا ژانىرلارغا قارىغاندا، شېئىردىكى ھېسسىيات تېخىمۇ كۈچلۈك، تەسەۋۋۇر تېخىمۇ مول بولىدۇ. ھېسسىيات ۋە تەسەۋۋۇر شېئىرنىڭ قانىتى بولۇپ، شېئىر ئاشۇ قانات ئارقىلىق پەرۋاز قىلىدۇ.

شېئىرنىڭ تۈپ ئاساسى ئىدىيىۋى ھېسسىياتتۇر، ئەگەر شېئىردا ھېسسىيات بولمايدىگەن، ئۇنداق شېئىر جېنىدىن، ھاياتىدىن مەھرۇم بولىدۇ. چۈنكى شېئىرنىڭ ئەڭ تۈپ ئالاھىدىلىگى، پەقەتلا ھەقىقەت بىلەن كىشىنى مەنتىقىي جەھەتتىن قايىل قىلىش ئەمەس، بەلكى ھېسسىيات بىلەن كىشىلەرنى تەسىرلەندۈرۈشتۇر. ئەگەر شېئىردا كۈچلۈك ھېسسىيات بولمىسا، ئۇ كىشىلەرنىڭ مەنىۋى سېزىمىنى قوزغىيالمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن شېئىرنى رېئال ھايات تەرىپىدىن ئۇرغۇپ، جۇش ئۇرۇپ چىقىدىغان كۈچلۈك ھېسسىياتلارنىڭ بىرىكمىسى دېيىش مۇمكىن.

هىسسىيات تۇيۇقسىز ئۇرغۇپ چىققاندەك كورۇنسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يىلتىزى ناھا-
يىتى چوڭقۇر، چۇنكى ھەرقانداق كىشىنىڭ ئىدىيىسى بەلگىلىك ئىجتىمائى شارائىت ئىـ
چىدە يېتىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ھايات تەرىپىدىن كورسىتىپ بېرىلىدۇ، شۇڭا، ھىسسىيات قۇرۇقـ
تىن - قۇرۇق پەيدا بولىدىغان ئابىستراكىت نەرسە بولماستىن، بەلكى ئوبېكتىپ رىياللىق
تەسىرىدە پەيدا بولىدىغان چوڭقۇر ئىجتىمائى سېزىمدۇر. دىمەك، شېىردىكى ھىسسىيات
شائىرنىڭ ئوز ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان شەيئىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن بارلىققا
كېلىدۇ. شائىر يېڭى شەيئىلەر بىلەن قانچە كوپ تونۇشسا، ئۇنىڭ سۇبېكتىپ دۇنياسىدا
ئۇ شەيئى ھەققىدە شۇنچە چوڭقۇر ھىسسىيات تۇغۇلىدۇ. ھىسسىيات پائالىيىتى ئالدى بىلەن
سەزگۇ ئەزالىرى ئارقىلىق تاشقى دۇنيادىكى شەيئىلەرگە بولغان ئىنكاسىدىن كېلىدۇ. ئا-
دەم ئوزىنىڭ سەزگۇ ئەزالىرى ئارقىلىق تاشقى دۇنيا بىلەن ئالاقە باغلايدۇ. ئوخشاش
بولمىغان سەزگۇ ئەزالىرى ئادەمنى ئوز ئەتراپىدىكى شەيئىلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش
ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن بۇ يەردىكى تۇپ مەسىلە، شائىرغا نىسبەتەن
ئېيتقاندا، رىيال تۇرمۇشقا چوڭقۇر چوكۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن ئوزىگە مول ئىدىيىۋى ئوزۇقلۇق
ئېلىشتىن ئىبارەت. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، خەلق ئاممىسىدىكى ئەڭ ئىلغار ئىدىيىۋى
ھىسسىيات ئارقىلىق نەچچە مىليونلىغان كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتىغا چوڭقۇر تەسىر
كورسىتەلەيدۇ. شائىرنى خۇددى يولداش ستالىن تەرىپلىگەندەك "ئىنسان روھىنىڭ
ئىنژىنىرى" دەپ ئاتىشىمىزنىڭ تۇپ سەۋىۋى مۇشۇ يەردە.

كۇچلۇك ھىسسىيات، باي تەسەۋۇر — شېىر ئىجادىيىتىدىكى مۇھىم ئامىللار بولۇپ،
بۇ ئىككىسىنى بىر بىرىدىن ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ، چۇنكى شېىرنىڭ ھىسسى خۇسۇسىيـ
تى بىلەن شائىرنىڭ باي تەسەۋۇر قۇۋۋىتى ئوزئارا باغلانغان ۋە بىرلىشىپ كەتكەن
بولىدۇ. بىر تەرەپتىن، شائىرنىڭ جۇش ئۇرۇپ تۇرغان ھىسسىياتى ئۇنىڭ تەسەۋۇرىنى
قوزغايدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، شائىر تەسەۋۇر ياردىمى بىلەن ئوزىنىڭ ھىسسىياتىنى
چوڭقۇر ئىپادىلەيدۇ. ئەمما شائىرنىڭ ھىسسىياتى باي رىيال تۇرمۇش ئاساسىغا قۇرۇلۇشى
لازىم، شۇ چاغدىلا تۇرلۇك بەدىي ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى ئومۇمـ
لاشتۇرغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، بىز ماۋ زېدۇڭنىڭ «چىلۇي. ۋابا ئىلاھىنى ئۇزىتىش» دىگەن
شېىرىنى كورۇپ باقايلى: بۇ شېىرنىڭ ئالدىدا مۇنداق مۇقەددىمە بار: "6 - ئاينىڭ 30-
كۇنىدىكى «خەلق گېزىتى» دىن يۇيياڭ ناھىيىسىدە ۋابا قۇرۇتلىرى يوقىتىلغانلىغىنى ئوقۇ-
دۇم، خىيالىم بىردىنلا قاناتلىنىپ، تەپەككۇر ئاسمىنىدا پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى، كېچىچە
زادى ئۇيقۇم كەلمىدى، تاڭ شامىلى مەيىن يەلپۇنۇپ، يېڭى ئورلىگەن كۇننىڭ نۇرى
دەرىزەمگە چۇشۇپ تۇراتتى، شۇدەم جەنۇپقا بىر پەس كوز تىكىپ تۇردۇم - دە، ھاياجان
ئىچىدە قولۇمغا قەلەم ئالدىم." مەزكۇر شېىرنىڭ بۇ مۇقەددىمىسى كۇچلۇك ھىسسىياتتىن
باي تەسەۋۇر پەيدا بولىدىغانلىغىدىن ئىبارەت بۇ پاكىتنى ناھايىتى ياخشى چۇشەندۇرۇپ
بېرىدۇ. بۇ شېىردا ئاپتورنىڭ تەسەۋۇرى شۇنچىلىك كەڭكى، ئۇنىڭ تەسەۋۇرى بىردەم
ئاسمان قەرىگە كوتىرىلىدۇ، بىردەم ئەپسانىدىن رىياللىققا قايتىپ كېلىدۇ، ئەڭ
ئاخىرىدا:

نەگە بارغايسەن بۇگۇن ۋابا جاناپ ئەمدى قېچىپ،
قىل سەپەر قەغەز قېيىقتا ئورتىنىپ گۇلخان بىلەن.

دەپ خۇلاسىلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن ھىسسىيات ئەڭ يۇقۇرى دولقۇنغا كوتىرىلىپ، بارلىق ئەكسىيەتچىل، چىرىك ھوكۇمرانلىقنىڭ ۋەكىلى بولغان ۋابا ئىلاھىغا ئولۇم جازاسى ھوكۇم قىلىدۇ.

شېئىردا تەسۋۇر كۇچىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈلۈشى ھىسسىياتنىڭ تەرەققىياتىغا، چوڭقۇرلىشىشىغا تۈرتكە بولىدۇ، شائىر نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى بېيىتىدۇ، ئوقۇغۇچىلارنى پارلاق كېلىچەككە يېتەكلەپ، ئۇلارغا ئىنقىلاۋىي ئىرادە بېغىشلايدۇ. شائىرنىڭ تەسۋۇر كۇچىنى بەلگىلەيدىغان ئىجتىمائى شارائىت پەقەت رىيالىلىققا چوڭقۇر چوكۇپ، ئوبېكتىپ رىيالىلىقنىڭ تەرەققىيات ۋەزىيىتىنى پۇختا ئىگىلىگەنلىكىدە، پەقەت شائىرنىڭ قەلبىدە رىيال تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدىن قايناق ھىسسىيات قوزغالغان چاغدىلا، ئاندىن ئۇنىڭ تەسۋۇرى تەپەككۇر ئاسمىنىدا ئەركىن پەرۋاز قىلالايدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق شائىرنىڭ ئالىجانابلىق غايىسى ئىپادىلىنىپ، كىشىلەرنى تەسىرلەندۇرىدىغان بەدىئى كۈچ ھاسىل بولىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئىنقىلاۋىي شائىر ل. مۇتەللىپ (1945 — 1922)نىڭ «خىيالچان تىلەك» ناملىق لىرىك شېئىرىنى كورۇپ باقايلى:

تېڭىرقىمايدەن دوستلار، تىلەيمەن ئالى تىلەكلەرنى،
چۈشۈرمەيمەن كۆزەش دەپ تۈرگەن ئىلەكلەرنى.

مەرت باغۋەن غازاڭ قىلمايدۇ ۋاقتىسىز باغنى،
تەربىيىسىز سۈلدۈرۈپ گۈل - چىچەكلەرنى.

خىيالىم خۇددى تەلىپۈنۈپ تۇرغان بىر سەبى بالا،
ئېمىش ئۈچۈن قەدىردان ئاندىكى قوش ئەمچەكلەرنى.

لەززەتلىك خىيال ئارىسىدا بېقىپ ئاسمانلارغا،
تەپەككۇر كوزى بىلەن كورىمەن روشەن بۇرچەكلەرنى.

جانان ناز ئۈيقۇدا يېتىپ نەچۈك تولغانماس؟!
ئاشىغى كۆتۈپ تۇرسا ئېچىپ يوروق روجەكلەرنى...

نەمىشقا يازماي تىلەك ئارىلاش مۇڭلۇق لىرىكىلارنى،
سويگۈ ئىشقى ئورتەپ كويدۇرسە يۈرەكلەرنى.

ئەزەلدىنلا خىيالچان...مۇڭلۇق بىر يىگىت ئىدىم،
تىڭشىغاچقا مومام ئاغزىدىن سىماۋى چوچەكلەرنى.

سويگۈ دېگىز چوڭقۇرلۇغىدا مەن قايناپ تۇرسام،
ئۈسسىلىغىم قانداق قانسۇن ئېچىپ كىچىك كولچەكلەرنى...

بۇ شېرىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ھىسسىيات ۋە روھىي كۈچ چوڭقۇر تارىخىي ئىجتىمائى ئاساستا ئىگە بولۇپ، شائىر ئۇنىڭدا گومىنداڭغا قارشى ئىنقىلاۋىي كۈرەش يۈزۈرى دولقۇنغا كوتىرىلگەن، ئازاتلىقنىڭ تاڭ نۇرى پارلاۋاتقان دەۋر رىياللىغىنى ئىپادىلەيدۇ. گومىنداڭچىلارنىڭ ساختا خەلقچىللىق پىرىنسىپلىرىنىڭ دالدىسىدا شۇمشىيىپ ھايات كەچۈرۈشنى جىنايەت دەپ بىلىپ، ھەقىقى ئازاتلىقنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىنقىلاۋىي كۈرەشچانلىق ئىرادىسىنى جاكالايدۇ. روشەنكى، شائىر بۇ شېئىرنى پۈتۈن ۋۇجۇدى ھايات جانغا تولغان ئەھۋال ئاستىدا يازغان، شېئىردىكى ھىسسىيات كونكرېت قىياپەتلەر ئىچىدە بولغانلىغى، شۇنىڭدەك ھەر خىل بەدىئى ۋاستىلەرگە تايانغانلىغى ئۈچۈن شېئىردىكى ھىسسىيات يەنىمۇ تولۇق ۋە كۈچلۈك چىققان.

دېمەك، تۇرمۇشقا نىسبەتەن قوزغالغان مول، كۈچلۈك ھىسسىيات شېئىر يېزىشتىكى بىرىنچى شەرت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئېلىمىزنىڭ تاڭ خاندانلىغى دەۋرىدىكى مەشھۇر شائىر بەي جۈيىنىڭ سوزى بىلەن ئېيتقاندا: "شېئىردا ھىسسىيات ــ يىلتىز، تىل ــ مايسا، ئاھاڭ ــ چېچەك، مەنە ــ مېۋىدۇر."

(3) شېئىردا ئوبرازلىق تەپەككۇر بولۇش لازىم. ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە رىياللىقنى ئوبرازلىق تەپەككۇر ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. لېكىن شېئىردا باشقا ئەدەبىي ژانىرلارغا قارىغاندا ئوبرازلىق ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. شېئىرىي ئوبراز پەقەت ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىش شەكلى ئارقىلىقلا بارلىققا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شېئىر ھايات ۋەقەلىكىنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان ئىدىراكىي كۈچ ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى. بۇ يەردىكى تەپەككۇر ــ پىكىر يۈرگۈزۈش، يەنى ئىجاتكارنىڭ رىيال تۇرمۇشنى چۈشىنىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ئوي ـ پىكرى. ھەرقانداق تەپەككۇر ئىجاتكارنىڭ دۇنيا قارىشىغا بېقىنىدۇ، چۈنكى ئۇ تۇرمۇشنى چوڭقۇر كۆزىتىش، تەھلىل ـ تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە شەكىللىنىدۇ. توغرا ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىگىدە، كۈچلۈك ھىسسى پائالىيەتلەر دىن پەيدا بولغان تەپەككۇر شېئىرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ھىسسى ماتېرىيالدۇر.

ئوبرازلىق تەپەككۇر ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان بىر خىل تەپەككۇر شەكلى بولۇپ، ئۇمۇ مەنتىقىي تەپەككۇرگە ئوخشاش ئوبېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئادەم مېڭىسىدىكى ئىنكاسى. بىراق ئۇ مەنتىقىي تەپەككۇردەك شەيئىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئابستراكت ئۇقۇملار ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئادەمنىڭ كوز ئالدىدا گەۋدىلىنىدىغان كونكرېت تەسۋىرلەر ئارقىلىق ئىنكاس قىلىدۇ. شائىر شېئىردا مەلۇم بىر ئىجتىمائى تۇرمۇش ۋەقەلىكىدىن ئالغان چوڭقۇر تەسىراتىغا ئاساسەن تۇرلۇك تەمسىل، ماجاز، ئوخشتىش، جانلاندۇرۇش، كىنايە، مۇبالىغە قاتارلىق تەسۋىرىي ۋاستىلەر ئارقىلىق كىتاپخان كۆرەلەيدىغان، ھىس قىلالايدىغان، تەسەۋۋۇر قىلالايدىغان سەنئەت مەنزىرىسىنى ياكى گۈزەل شېئىرىي ئوبرازنى يارىتىدۇ ياكى جانلىق تۇرمۇش كارتىنىسى بىلەن سۇبېكتىپ لىرىك تۇيغۇنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ، ئابستراكت نەرسىلەرنى كونكرېت، جانلىق، ھىسسى نەرسىگە ئايلاندۇرىدۇ، مانا بۇ شېئىردىكى ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىش جەريانىدۇر. مەسىلەن:

زىمىستان كورمىگەن بۇلبۇل،
باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس.
جاپانى چەكمىگەن ئاشىق،
ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.

بۇ ئۇيغۇر خەلق قوشغىدىكى ئاساسىي ئىدىيە "ياماننى كورمەي ياخشىنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ"، "جاپانى تارتماي، راھەتنىڭ قەدرىگە يەتكىلى بولمايدۇ" دىگەن قانۇنىيەتلىك پىكىر-دۇر. بۇ ئابستراكت پىكىرنى تېخىمۇ جانلىق، كونكرېتلاشتۇرۇش ئۈچۈن تەبىەت دۇنياسىدىكى ئىككىنچى بىر مۇقەررەرلىك ھالەت تەمسىل قىلىنىپ ئوبرازلاشتۇرۇلغان. شېئىردا ئوبرازلىق تەپەككۇر ئۇسۇلىغا تايانغاندىلا، ئاندىن ئۇزۇنغىچە داۋام قىلىدىغان سەھرىي كۈچ ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. بىز ئېلىمىزنىڭ داڭلىق شائىرى ئەي چېڭنىڭ «مەرۋايىت» نامىلىق شېئىرىدىن ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىشنىڭ شېئىرىدىكى رولىنى تېخىمۇ ئېنىق كورۈالالايمىز:

زۇمرەتسىمان دېڭىز سۈيىدە،
سۈمۈرسەن كۈن جەۋھىرىنى.
يالتىرايسەن شەپەق ــ سۈرىدە،
نامايەن قىپ ھەسەن ـ ھۈسەننى.
گۈل بەرگىدە شەبنەم قىيامسەن،
سۈيگۈنىگىدۇر كىرىستال سۈپەت.
دانە ـ دانە مەرۋايىت بولدۇڭ،
ئەقىدەڭدۇر مەركىزىي قەۋەت.

بۇ شېئىردا شائىر "پىكىر ـ ئەقىدە" دىن ئىبارەت ئابستراكت ئۇقۇمنى ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق "دانە ـ دانە مەرۋايىت" تىن ئىبارەت چاقناپ تۇرىدىغان، تۇتقىلى بولىدىغان كونكرېت نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ تەسۋىرلەيدۇ.

ئۇلۇغ رۇس شائىرى مايا كوۋسكىي «لېنىن» پوئېمىسىدا، "كاپىتالىزىم جەمئىيەت تەرەققىياتىغا توسقۇن بولدى، ئۇنى ئىنقىلاپ يولىي بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلاش كېرەك" دىگەن ئابستراكت ئۇقۇمنى ئوبرازلىق تەپەككۇرغا تايىنىپ ناھايىتى ئوبرازلىق ھالدا مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

كاپىتالىزىم
بېيىدى
سەمرىدى ئۇخلاپ.
ئۇزۇنى تۇتالماي
ئاستا يېقىلدى.
يېقىلدى،

دۇنياغا يوتقاندەك
ۋە تارىخ
يولىنى توستى.
ئۇ
شۇ چاغ.
ئوتۇشكە
ئىمكان يوق
بىر چارە كېرەك:
ئۇ يالغۇز
بىر يولدۇر
پەقەت
پارتلاتماق.

شائىر بۇ يەردە بىر پۈتۈن كاپىتالىزىم جەمئىيىتىنى ھىس قىلغىلى بولىدىغان دەرىجىدە سەمرىگىنىدىن ئۆزىنى كوتىرەلمەي يوتقاندەك سوزۇلۇپ يولدا يېتىۋالغان كونكرىت ئادەمگە ئوخشىتىپ، كىشىلەرنى ئۇنىڭ ئەتراپىدىن ئايلىنىپ ئوتمەي، ئۇنى پارتلىتىپ يوقىتىپ، ئىنقىلاپ يولىنى ئېچىش كېرەكلىكىنى تەسۋىرلەيدۇ. مانا بۇ گۈزەل شېئىرىي ئوبرازنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇرى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن.

ھەقىقەتەن ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ شېئىردىكى رولى ئىنتايىن زور. شۇنىڭ ئۈچۈن ماۋزېدۇڭ 1965 - يىلى "يولداش چېن يىغا شېئىرىيەت توغرىسىدا يازغان خېتى" دە مۇنداق كورسەتكەن ئىدى: "يەنە شېئىردا ئوبرازلىق تەپەككۇرمۇ بولۇشى كېرەك، نەسرى ئەسەرلەردىكىدەك ئۇدۇللا گەپ قىلغان بىلەن بولمايدۇ. تەمسىل، تەقلىت دېگەنلەردىن پايدىلانماي بولمايدۇ." لېكىن شېئىرىيەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بەزى كىشىلەر شېئىر يېزىشتا ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىگە بولغان تونۇشى مۇجمەل بولغاچقا، بۇنىڭغا سەل قارايدۇ. نەتىجىدە يازغان شېئىرلىرىدا جانلىق ئوبراز بولمىغاچقا، كىتاپخانىلارنى تەسىرلەندۈرەلمەيدۇ. شۇڭا بىز شائىرلاردىن شېئىرىيەتتە ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىش ئۇسۇلىنى ياخشى ئىگەللەپ دەۋرىمىزنىڭ تۇپ خۇسۇسىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكىنى گۈزەل شېئىرىي ئوبرازلار ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمىز.

(4) شېئىرنىڭ مەزمۇنى — رىيال ھاياتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە يىغىنچاقلىنىشى ۋە ئومۇملاشتۇرۇلۇشى بولغاچقا، ئۇنىڭ تىلى ئىخچام، دەل ۋە ئېنىق بولۇشى، ئىپادىلەش كۈچىگە باي بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. "ئىخچام بولۇش دېگەنلىك — تىل شائىرنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنى ئىپادىلەشتە دەلمۇ - دەل جايىغا كەلسۇن، بىرەر كۆپلەت كوپ بولۇپ كەتسە كوپلۇك قىلىدىغان. بىرەر كۆپلەت ئاز بولۇپ قالسا ئازلىق قىلىدىغان، بىرەر مىسرا كوپ بولۇپ كەتسىمۇ بولمايدىغان، بىرەر مىسرا ئاز بولۇپ قالسىمۇ ياخشى بولمايدىغان بولسۇن؛ ئەڭ ئاخىردا، ھەتتا بىرەر سوز ئالماشتۇرۇپ قويۇلسا شېئىرنىڭ رەڭدارلىغىنى يوقىتىپ قويىدىغان دەرىجىگە كەلسۇن، دېگەنلىكتۇر."①

① زاڭ كېجىيا: «ئىخچام، ئومۇمەن رەتلىك، قاپىيىلىك بولسۇن»، «قىزىلبايراق ژورنىلى» 1961 - يىل، 21 - 22 - سان، 76 — 84 - بەتلەر.

ئىخچام بولۇش ــ بەدىي جەھەتتىن ئىپادىلەش مەسلىسى، شۇنداقلا پىكىر مەزمۇنىنى قانداق قىلىپ ئەڭ مۇۋاپىق سوز ـ ئىبارىلەر بىلەن تولۇق، ناھايىتى چىرايلىق ئىپادىلەش مەسىلىدۇر، بۇ ئارقىلىق شائىرلارنىڭ يېڭىچاقلاش قابىلىيىتىنى ۋە سوز تاللاپ جۈملە تۈزۈشتىكى بەدىي ئىقتىدارىنى كورۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ شائىرنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىسىنىڭ مول ۋە كەمبەغەللىگى، ئىدىيە مەسسىياتىنىڭ كۇچلۇك ۋە ئاجىزلىغى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنى سەنئەت ئىجادىيىتىدە كەم بولسا بولمايدىغان ئەدەبىي جەھەتتىن تەربىيىلىنىش ــ مۇشەققەتكە چىداپ چىنىقىش، قىلچىمۇ قالايمىقان قىلماسلىق روھىدىنمۇ ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شائىر "نەچچە مىڭ يىلغا چە مىليونلىغان كىشىلەرنىڭ يۈرەك ـ قەلبىنى ھاياجانغا سالالايدىغان" شېئىر يازماقچى بولىدىكەن، "نەچچە مىڭ تونىنا سوز بايلىق"①لىرى ئىچىدىن شېئىر مەزمۇنىنى ئەڭ تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان سوز ـ ئىبارىلەرنى تاۋلاپ چىقىش لازىم. ماياكوۋسكىي: "بىر گرام رادىي قېزىشقا بىر يىللىق ئەمگەك قىلىش توغرا كەلسە، شېئىر يېزىشتا بىر سوز ئۈچۈن سوز كانلىرىدىن مىڭ تونىلاپ سوز قېزىشقا توغرا كېلىدۇ" ② دېگەن ئىدى. ئىخچاملىق تەلىۋىگە يېتىش گەرچە كوپ تەرەپلىمىلىك ئامىللارغا باغلىق بولسىمۇ، ئەڭ مۇھىمى، يەنىلا پىكىرنى ئوبرازلىق سۈرەتلەشتىن ئىبارەت. چۈنكى ئوبراز شائىرنىڭ سۇبېكتىپ ھىس ـ تۇيغۇسىنى مۇقىم بىر بەدىي غايىگە يېغىش ۋە مەركەزلەشتۈرۈشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىلى.

(5) شېئىرنىڭ تىلى ئاھاڭدار ۋە مۇزىكىلىق بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. شېئىر تىلىنىڭ مۇزىكىلىقلىغى دېگىنىمىزدە، بىرىنچىدىن، شېئىردىكى رىتىم كوزدە تۇتۇلسا، ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭدىكى قافىيە ۋە ۋەزىن كوزدە تۇتۇلىدۇ.

رىتىم گىرىكچە "rhymos" دېگەن سوزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ "ماسلىشىش"، "لايىقلىشىش" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. رىتىم ــ ھەرىكەتنىڭ قائىدىلىك ساداسى، ھادىسە، ھەرىكەت ۋە تاۋۇشلارنىڭ تەرتىپلىك ھالدا تەكرارلىنىشىدۇر. گوموروو: "رىتىم شېئىرغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنىڭ سىرتقى فورمىسى ھەم شەكلىدۇر. رىتىمسىز شېئىر بولمايدۇ، رىتىمى بولمىغان نەرسىنى شېئىر دەپ ئېيتىشقىمۇ بولمايدۇ." دېگەن ئىدى. قافىيىسى بولسا رىتىمنى كۈچەيتىشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى ھىسابلىنىدۇ. ئۇ خۇددى مۇزىكىنى يەتكە كەلتۈرۈپ چالغاندەك، شېئىرنىڭ ئاھاڭىنى تېخىمۇ جانلاندۇرىدۇ. كىتابخانلارنىڭ ئاڭلاش جەھەتتىكى كۈزەللىك تۇيغۇسىنى ئاشۇرىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن شېئىرىي نۇتۇقنى تەرتىپكە سېلىشنىڭ ۋاستىلىرى بولغان رىتىم ۋە قافىيىلەر شېئىرنىڭ ئاھاڭدارلىقى ۋە مۇزىكىلىقلىغىنىڭ ئاساسىي بەلگىسى سۈپىتىدە شېئىرىيەتنى باشقا نەسرى ئەسەرلەردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، رىتىم شائىرنىڭ ھېسسىياتىدىكى ئۆزگىرىشنىڭ ئىپادىسى ھىسابلىنىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئازادە ۋە شات ـ خوراملىق ھېسسىياتتىن كوپىنچە يار ـ قىن ۋە جانلىق رىتىم شەكىللىنىدۇ؛ كوتىرەڭگۇ كەيپىياتتىن ھەر دائىم جەددى ھەم

① ② «مالىيە تەكشۈرۈش خادىمى بىلەن شېئىر يېزىش توغرىسىدا سوھبەت»، «مايا كوۋسكىي تاللانما ئەسەرلىرى»»، 2 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 134 ـ بەت.

كۆچلۈك رىتىم ئىپادىلىنىدۇ؛ قايغۇ ـ ھەسرەتلىك ھىسسىياتىتىن ھامان ئاستا ۋە ئېغىر رىتىم ئىپادىلىنىدۇ. رىتىملارنىڭ بۇنداق خىلمۇ ـ خىل بولۇشىنىڭ مەنبەسى تۇرمۇش ۋە شېئىر مەزمۇنىنىڭ خىلمۇ ـ خىل بولۇشىدۇر، رىتىملاردىكى ئۆزگىرىشنى شېئىرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شائىرنىڭ تۇرمۇشتىن ئالغان ھىسسىياتىنىڭ ئۆزگىرىشى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىلغان شېئىرلارنىڭ ھەممىسىدە جانلىق ۋە يېقىملىق رىتىم بولىدۇ. مايا كوۋىسكىي ئەينى ۋاقىتتا: "مەن ھەمىشە ئەڭ ئالاھىدە بولغان سوزلەرنى مىسرانىڭ ئاخىرىغا قويىمەن ھەمدە قاندىق قىلىپ بولمىسۇن ئۇنىڭغا قاپىيداش سوزلەرنى تاپمەن، نەتىجىدە شېئىرلىرىمدىكى قاپىيە ھەمىشە دېگۈدەك ئالاھىدە بولۇپ چىقىدۇ ۋە ھەرچوللىغاندا مەندىن بۇرۇن ئىشلىتىلمىگەن، قاپىيە ھەققىدىكى كىتاپلاردىمۇ ئۇچرىمايدىغان قاپىيە بولۇپ چىقىدۇ"① دېگەن ئىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، قاپىيە شېئىرى رىتىمنى كۈچەيتىشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. قاپىيە قانچە تۇق ۋە قويۇق بولسا، رىتىمۇ شۇنچە جىددى بولىدۇ؛ قاپىيە قانچە ئاچ ۋە شالاڭ بولسا، رىتىمۇ شۇنچە سۇس بولىدۇ. شائىر ئەلقەم ئەختەمنىڭ «تاڭ ئاتقاندا» ناملىق شېئىرىدىن بىر نەچچە مىسرا كۆرۈپ باقايلى:

داھى ماۋزېدۇڭ
قىلغاندا جاكا،
سۆزۈلۈپ بۇلۇت
يۈز ئاچتى ئاسمان.
بەيجىڭغا شۇدەم
تىكلەنگەندە تۇغ،
جۇڭخۇا ئېلىدە
ياغدى شەرەپشان.

بۇ شېئىرنىڭ رىتىم ۋە قاپىيىلىرى تولۇق ۋە جانلىق بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئاھاڭدارلىغىمۇ ناھايىتى قويۇق بولۇپ، تەبىئى ناخشىدەك جارانگلاپ تۇرىدۇ.

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرى بىر بىرىگە ئوخشىمىغاچقا، ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدىكى رىتىم ۋە قاپىيە تۈزۈلۈش شەكىللىرىمۇ بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ قاپىيە تۈزۈلۈش شەكىللىرىنى كورۇپ ئوتۇش كۇپايە قىلىدۇ.

قاپىيە شېئىرى ئەسەرنىڭ گەۋدىلىك خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ 3 خىل رولى بار: (1) سوزلەردە مۇناسىپ ئاھاڭداشلىق پەيدا قىلىپ، شېئىرىي تىلنى تەسىرلىك نەرسىلىك، جارانگلىق ۋە مۇزىكىلىق گۈزەللىككە ئىگە قىلىدۇ، شېئىرىي ئەسەرنىڭ رىتىملىق ھىسسىياتىنى كۈچەيتىدۇ. (2) كۇيلەشكە، دېكلاماتسىيە قىلىشقا، يادلاشقا ئاسانلىق تۇغدۇرىدۇ. (3) شېئىرىي تىلنى، شېئىردىكى ئاڭ ـ تۇيغۇنى تەسىرلەندۈرەرلىك ئىپادىلەپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. تىلىمىزدىكى سوزلەر ئۆزئارا ئوخشىمىغان دەرىجىدە گارمۇنىك

① «مايا كوۋىسكىي تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 91 ـ بەت.

ئاھاڭداشلىقتا ئىگە. شېئىرىي قاپىيىلەر كويىنچە بوغۇملار تەركىۋىدىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوزئارا ماسلىشىش خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە توق ۋە ئاچ قاپىيە دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

ئاھاڭداشلىغى تولۇق بولغان سوز ياكى بوغۇملارنىڭ قاپىيىلىنىشى "توق قاپىيە" دېيىلىدۇ، يەنى بىر بوغۇملۇق قاپىيە (سوز) باشتىن - ئاخىر بىر خىل سوزۇق تاۋۇشتىن تەركىپ تاپقان ۋە ئاخىرىدا بىر خىل ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن كەلگەن بولسا، بۇ توق قاپىيە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقىت ئالدىراڭغۇ ساقلاپ تۇرمايدۇ،
يىللار شۇ ۋاقىتنىڭ ئەڭ چوڭ يورغىسى.
ئاققان سۇلار، ئاتقان تاڭلار قايتىلانمايدۇ،
يورغا يىللار ئومۇرنىڭ يامان ئوغرىسى.

(ل. مۇتەللىپ)

بۇ مىسالدىكى "يورغىسى" ۋە "ئوغرىسى" سوزى ئىككى بوغۇمدىن تۈزۈلگەن سوز بولۇپ، ئۇنىڭ تەركىۋىدە سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلار ئوزئارا ئالمىشىپ توق قاپىيىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئاھاڭداشلىغى تولۇق بولمىغان سوز ياكى بوغۇملارنىڭ قاپىيىلىنىشى "ئاچ قاپىيە" دېيىلىدۇ. يەنى تەركىۋىدە سوزۇق تاۋۇشلار ئوخشاش بولمىسا ياكى تۈركۈمداش (جۈپلۈك) تاۋۇش بولمىسا، ئۇ ئاچ قاپىيىدۇر. مەسىلەن:

كەل يېڭى يىل، بۇگۈن سېنى ئۇتۇق بىلەن
پۈتۈن ئېلىم قىزىق جەڭدە تەبرىكلەيمىز.
ئوچ-ەس قىلىپ ئۇتۇقلاردىن شوئار يېزىپ،
كەلمىشىگە ۋەتەننى بىز زىننەتلەيمىز.

(ن. بوساقوپ)

بۇ شېئىردىكى "تەبرىكلەيمىز"، "زىننەتلەيمىز" سوزلىرىنىڭ ئاچ قاپىيە بولۇشىدىكى سەۋەپ، تەركىۋىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىغىدىندۇر.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە يەنە يۇقۇرقى ئىككى قاپىيە ئاساسىدا مىسرالارنىڭ ئاھاڭداشلىغىنى ئاشۇرۇش ۋە پىكرىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن قوش قاپىيە (رادىف) دىن پايدىلىنىلىدۇ. شېئىر مىسرالىرىدىكى قاپىيىدىن كېيىنى تەكرارلىنىدىغان سوز ياكى بوغۇملار رادىف دەپ ئاتىلىدۇ.

جاھان رەنالىرى ئىچرە بىلمىدىڭ ھېچ گۈزەل يار يوق،
بىلمىدىن ئوزگە تۇتقان يار بولۇر ئۇ گايىدا بار - يوق.

(نىمشېھىت)

بۇ ئىككى مىسرا شېئىرنىڭ ئاخىرىدىكى "يوق" سوزى قاپىيە بولماستىن "رادىف" ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىدىكى "يار"، "بار" سوزلىرى قاپىيە بولىدۇ.

ئەي مېنىڭ سويگەن جانانىم ئۇسۇل،
قەلبىم ئويىگە مېھمانىم ئۇسۇل
تەشنا يۈرەكتە ئەرمانىم ئۇسۇل
كويگەن كۆڭۈلگە دەرمانىم ئۇسۇل.

(نىمشېئىت)

بۇ شېئىردىكى "ـــــ" سىزىق سىزىلغان سوزلەر "رادىئو"، ئاستىغا "═══" سىزىلغان سوزلەر قاپىيە ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە قاپىيە كۆپىنچە شېئىر مىسرالىرىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ، يەنە ئايرىم ھالالاردا شېئىر مىسرالىرىنىڭ بېشى ياكى ئوتتۇرىلىرىدىمۇ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

باشىم ئەگەرچە كۈنبەز ئاينە خانەدۇر،
ياشىم مۇھەببەت ئەھلىنىڭ مۇرغىبە دانەدۇر.

(زەلىلى)

دىلىرەبالىغ، مېھرىبانلىغ، خۇش زەبانلىغ لەرمىدۇر،
دانىشۋازلىق، قەدىردانلىغ، بەدگۇمانلىغ لەرمىدۇر.

(گومنام)

ئىككىنچى مىسالدىكى بۇ خىل قاپىيە شەكلىنى ئادەتتە ئېچىكى قاپىيە دەپ ئاتايمىز. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئۇچرايدىغان قاپىيە شەكىللىرى كوپ خىل بولۇپ، كوپرەك قوللىنىلىدىغانلىرى تۆۋەندىكىچە:

جۈپ قاپىيە ــ شېئىردىكى مىسرالار سانىنىڭ ئاز-كوپلۇگىدىن قەتئىي نەزەر، ھەر بىر جۈپ مىسرا بىر بىرى بىلەن مۇستەقىل ھەم ئەركىن ھالدا قاپىيىداش بولۇپ كەلسە جۈپ قاپىيە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئانا ۋەتەن قەدرىڭ ئۇلۇغ، ھوسنۇڭ گۈزەل،
جاھاندا سەن ھەر نەرسىدىن بىزگە ئەۋزەل.
ھەچبىر گۈزەل ھوسنى ساڭا تەڭ كېلەلمەس،
ئالا-يېشىل بويالقلىرىڭ رەڭ بېرەلمەس.

(نىمشېئىت)

ئارا (سىڭا) قاپىيە ــ بۇ ئاساسەن شېئىرىيىتىمىزدىكى غەزەل شەكلىنىڭ قاپىيىسى بولۇپ، ئۇنىڭ قانچە مىسرادىن تۈزۈلۈشىدىن قەتئىي نەزەر، قاپىيە aa، Ba، ca... شەكلىدە داۋاملىشىدۇ، مەسىلەن:

بۇگۈن بارغۇمدۇرۇر چۈنكى بولۇمەن ۋەسل يارىمغە،
پەلەك باقماڭ باقاسىز مەنزىلدە يۇقۇ - بارىمغە.
تەزەللۇم تىير دەۋراندىن، قۇتۇلماي ئاھۇ، ئەنغاندىن،
تويۇپمەن يار ئۇچۇن جاندىن كى باقماڭ ئىنتىزارىمغە.
(ئابدۇرېھىم نىزارى: «رابىيە - سەئدىن» داستاندىن)

ئەركىن قاپىيە — بۇ خىل قاپىيە شەكلى كوپىنچە 4 مىسرالىق شېئىرلاردا ئىشلىتىلىش بىلەن شېئىرنىڭ 2 -، 4 - مىسرالىرى قاپىيىداش بولۇپ كېلىدۇ. بۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى - نىڭ ئەنئەنىلىك شەكلى بولۇپ، ھازىرقى زامان شېئىرىيىتىمىزدىمۇ ئەڭ كوپ جارى قىلىنغان. مەسىلەن:

ۋەتىنىم كوردۇمەن ئەتەڭنى،
بۇگۈننىڭ ئەڭگۈشتەر كوزىدە.
ئۇ ساڭا راسلاپتۇ پايانداز،
تەبەسسۇم جىلۋىسى يۈزىدە.
(ت. ئىلىيۇپ)

ئالماش قاپىيە — 4 مىسرالىق شېئىرلارنىڭ 1 - مىسراسى بىلەن 3 - مىسراسى، 2 - مىسراسى بىلەن 4 - مىسراسى قاپىيىداش بولۇپ كەلگەن شەكىل ئالماش قاپىيە دېيىلىدۇ، مەسىلەن:

شۇڭا ھاياتىمدا پۈتۈن ھورمەتنى،
ئۇلۇغ كومپارتىيەم، دەيمەن ساڭا خاس.
يىمىرىپ ئەسرلىك قايغۇ - كۈلپەتنى،
سەن سالدىڭ بۇ گۈزەل بەختىمگە ئاساس.
(مەمتىلى زۇنۇن)

يانداش قاپىيە — 4 مىسرالىق شېئىرلاردا 1 - مىسرا بىلەن 4 - مىسرا، 2 - مىسرا بىلەن 3 - مىسرا قاپىيىداش كەلگەن شەكىل يانداش بولىدۇ، بۇ بىرئاز مۇرەككەپرەك قاپىيە شەكلى بولۇپ، شائىردىن زور ماھارەت تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەركىلىتىپ سېنى ئۇستەردى ۋەتەن،
بۇلبۇللار سايرىغان بۇ گۈلزار باغدا.
ئاھۇلار يايرىغان لالىزار تاغدا،
قەلبىڭگە نۇر سەپتى ئاپتاپ روشەن.
(قۇربان ئىمىن)

كەنجى قاپىيە — كوپىنچە 5 بوغۇماۋۇق ۋە 7 بوغۇملۇق شېئىرلاردا 4 -، 8 - مىسرالىرى

(یاکی هەر بىر كۆپلەتنىڭ ئاخىرقى مىسرائىرى) قاپىيەداش بولۇپ كەلگەن قاپىيە شەكلى كەنجى قاپىيە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

بېيجىڭ جان دىلىم،
بېيجىڭ كوز نۇرۇم،
بېيجىڭ مۇقەددەس —
بىرلىك تەختىمىز.
بېيجىڭدا سوزۇم
بېيجىڭدا كۆڭلۇم،
بېيجىڭدا بىرلىك
هايات ـ بەختىمىز.

(ئەلقەم ئەختەم)

شەكىلداش قاپىيە (تۈيۈقلارنىڭ قاپىيە شەكلى) — شەكىلداش ياكى ئۇمۇنىم سوزلەردىن ئەركىن تاپقان قاپىيە شەكىلداش قاپىيە دېيىلىدۇ. بۇ خىل قاپىيە شەكلىدىكى شېئىرلارنى تۈيۈقلار دەپ ئاتايمىز. بۇ شەكىل كوپىنچە 4 مىسرالىق پارچىلاردا ئۇچرايدۇ ھەمدە 1 ـ، 2 ـ، 4 ـ مىسرالىرى شەكداش سوزلەردىن قاپىيەداش بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كىم ئېلىپ ملتىق، زەھەرلىك ئوق، سېنى قاسا قارا،
مەڭدىمە، تەۋرەندە، شۇ دۇشمەن كوزىگە تىك قارا.
شوھرىتىڭدىن تىكلە مەرتلىك ھەيكىلى ئەل قەلبىدە،
شەرمسار بولسۇن ساڭا قەست ئەيلىگەن كوڭلى قارا.

(مەمتىلى زۇنۇن)

بۇ شېئىرنىڭ 1 ـ، 2 ـ، 4 ـ مىسرالىرىدىكى ئوزئارا قاپىيەداش بولۇپ كەلگەن "قارا" سوزى شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، مەنىسى بىر بىرىگە ئوخشمايدۇ.

تۈتاش قاپىيە — شېئىر مىسرالىرىنىڭ قاپىيەلىنىش تەرتىۋى ئۇدا ئوخشاش (باشتىن ـ ئاخىر تۈتاش) شەكىلىدە بولۇشى تۈتاش قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. شېئىرىيەتىمىزدە تۈتاش قاپىيىنىڭ بىرقانچە خىل شەكىللىرى بار:

(1) مۇخەممەس (5 لىك) شېئىر شەكىلىنىڭ قاپىيە تۈزۈلۈشى، يەنى 5 مىسرا بىر گۇپاپەت بولۇپ كەلگەن شېئىرلارنىڭ 1 ـ گۇپاپەتى تۈتاش قاپىيىلىنىپ، كېيىنكى گۇپلەتلارنىڭ يۇقۇرقى 4 مىسراسى ئوخشاش بىر خىل قاپىيىدە، 5 ـ مىسراسى 1 ـ گۇپاپەتنىڭ قاپىيە شەكـ لىدە كېلىدىغان شەكلى، AAAAA، BBBBA، .....

(2) ھەرقايسى گۇپلەتلاردىكى دەسلەپكى مىسرالار ئوزئارا قاپىيەداش بولۇپ كېلىپ، ئەڭ ئاخىرقى 4 ـ مىسرانىڭ قاپىيىسى ئۇنىڭغا بېقىنماي، يۇقۇرقى مىسرالارنىڭ خۇلاسىسى سۈپىتىدە مۇستەقىل تۇرىدۇ.

شەكلى: AAAB، CCCD.

(3) ھەرقايسى كۇپلېتلاردىكى بارلىق مىسرالار (4 مىسرالىق شېىرلاردا) ئۇز ئالدىغا بىر خىل قاپىيىداش بولۇپ كېلىدۇ. شەكلى AAAA، BBBB ... يۇقۇرقىلار ھازىرقى شېىرىيىتىمىزدە كەڭ جارى قىلىنغان قاپىيە شەكىللىرى بولۇپ، يەنە مۇندىن باشقا قاپىيە شەكىللىرىمۇ ئۇچرايدۇ، مۇشۇنداق خىلمۇ-خىل قاپىيە تۈزۈلۈشلىرى بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇيغۇر شېىرىيىتى گۈزەل ئاھاڭدارلىققا ئىگە. خۇلاسىلىگەندە، شېىر بىز يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئوتكەن بەش تۈرلۈك خۇسۇسىيىتى بىلەن ئەدىبىياتنىڭ باشقا ژانىرلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

2. شېىرنىڭ تۈرلىرى

شېىرلار ئۇزىنىڭ مەزمۇن خاراكتىرىغا ئاساسەن لىرىك شېىر ۋە ئىپىك شېىردىن ئىبارەت ئىككى خىلغا بولۇنىدۇ.

لىرىك شېىرلار

لىرىكا — شائىرنىڭ ئىچكى دۇنياسى ۋە ھىس-تۇيغۇسى بولۇپ، ئۇنىڭدا شائىرنىڭ سىرتقى دۇنيادىن (تۇرمۇش ھادىسىلىرىدىن) ئالغان تەسىراتى ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ، لىرىك شېىر شائىرنىڭ سۇبېكتىپ ھىسسىياتى (ئىدىيىسى، كوزقارىشى، تەسىراتى، چۈشەنچىسى) نى ئاساس قىلغان تىل سەنئىتىدۇر. ئاپتور لىرىك شېىردا ھەر دائىم ئۇزى ۋەكىللىك قىلغان سىنىپ ياكى ئىجتىمائى گۇرۇھنىڭ ھەر خىل سىياسى ۋە ئىجتىمائى مەسىلىلەردىن ئالغان تەسىراتى، كوزقارىشى ۋە ئىدىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭدا سىيۇژىتمۇ، كونكىرىت شەيئى ۋە شارائىتنىڭ تەسۋىرىمۇ بولماستىن، بەلكى تىپىك ھىسسىيات، باي تەسەۋۇر ۋە جانلىق تىل ئارقىلىق شائىرنىڭ ئوبېكتىپ رىياللىقتىن ئالغان ھىس-تۇيغۇسى بىۋاستە بايان قىلىنىدۇ. لىرىك شېىرلار شائىرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن ئالغان تەسىراتى ۋە "كوڭلىدىكى ئوي-پىكرىنىڭ بىۋاستە ئىزھار قىلىنىشى" نىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇنىڭدا تۇرمۇشتىكى مەلۇم بىر ۋەقە ياكى پېرسۇناژ تەسۋىرلەنمەستىن، ئەڭ مۇھىمى شائىرنىڭ تىپىك ھىسسىياتى ئىزھار قىلىنىدۇ. شېىرىيەت نۇقتىنەزىرىدىن قارىغاندا، شېىرنىڭ ئاساسى لىرىك شېىر بولۇپ، ئادەتتە ئۇنىڭ سەھىپىسى ئازراق، دائىرىسى تارراق بولسىمۇ، ھىسسىيات ئىنتايىن قويۇق بولىدۇ، ۋاستىلىك تۇردە ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن پەيدا بولغان بۇ خىل كۇچلۇك ھىسسىيات شەيئىلەر، ھادىسىلەر ۋە ھىس-تۇيغۇلارنىڭ ئارقىسىغا موكۇنگەن بولۇپ، ئەنە شۇ ھىسسى كۇچ كىشىلەرنى تەربىيىلەيدۇ. "لىرىك شېىرلاردا بولىدىغان گۈزەللىك شائىرنىڭ ھىسسىياتى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن، ئىنسانىيەتنىڭ ئالغا يۇكسىلىش روھىنىڭ بىر خىل چاقنىشىدۇر. بۇنداق چاقناش خۇددى قاراڭغۇدا پارىلدىغان ئوت ئۇچقۇنلىرىغا ئوخشايدۇ؛ لوم ۋە مىتىن بىلەن قۇرام تاشنى ئۇرغاندا چاقنىغان ئوت ئۇچقۇنلىرىغا ئوخشايدۇ."①

لىرىك شېىرلاردىكى شائىرنىڭ ھىسسىياتى مۇئەييەن ئىجتىمائى ئارقا كورۇنۇش

① ئەي چىڭ «شېىرىيەت توغرىسىدا»، مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 94 - بەت.

بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ئۇنىڭدىكى باش قەھرىمانلارنىڭ ھەممىسىلا شائىرنىڭ ئوزى بولىۋەرمەيدۇ.

بەزى لىرىك شېئىرلاردا گەرچە ۋەقەلەر ۋە پېرسۇناژلار (شائىرنىڭ ئوزى ياكى باشقا كىشى بولۇشىدىن قەتئى نەزەر) بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن ۋە يېغىنچاقلانغان ۋەقەلىك بولۇپ، ئۇنىڭدا يەنىلا پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

مەسىلەن، يالقۇنلۇق جەڭگىۋار شائىر ل. مۇتەللىپنىڭ «يىللارغا جاۋاپ» (44 - يىلى يازغان) شېئىرى لىرىك شېئىرلارنىڭ نەمۇنىسىدۇر. ئۇنىڭدا شائىرنىڭ يۇكسەك ئىنقىلاۋىي جاسارىتى، قانداق ياشاش (ھاياتنى مەنىلىك ئوتكۈزۈش) توغرىسىدىكى چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلىرى جۇش ئۇرۇپ تۇرغان كۆچلۈك ھېسسىيات ئىچىدە ئىپادىلىنىپ، كىشىنى ئاجايىپ ھاياجانلاندۇرىدۇ.

لىرىك شېئىرلار شائىرنىڭ شېئىردا ئىپادىلەنگەن ھېسسىيات خاراكتېرىنىڭ ئوخشىماسلىغا قاراپ، قەسىدە (مەدھىيە)، مەرسىيە (ئېلېگىيە)، مۇھەببەت لىرىكىلىرى ۋە ھەجۋى شېئىر قاتارلىقلارغا بولۇنىدۇ.

قەسىدە ــ مەدھىيىلەش ۋە ماختاش خاراكتېرىدىكى بىر خىل شېئىر شەكلى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ، قەسىدە شېئىرىيەت مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى دەۋرلەردىن باشلاپلا خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا كەڭ جارى قىلىنغان بولۇپ، بۇنداق قەسىدىلەردە خەلقنىڭ سوبۇملۇك كىشىلىرى، قەھرىمان باھادىرلار مەدھىيىلەنگەن. ھازىرقى زامان قەسىدىلىرى تېخىمۇ روشەن سىياسى خاھىشقا ئىگە، ئۇنىڭدا ۋەتەن، خەلق، داھىلار، خەلق قەھرىمانلىرى، مەشھۇر ئەربابلار كۆيلەنمەكتە.

مەرسىيە (تەزىيەنامە) ــ ئاساسەن قايغۇ - ھەسرەتنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل شېئىر شەكلى بولۇپ، ماتەم ياكى تەزىيە ئۇچۇن يېزىلىدۇ، ئۇ ۋاپات بولغان ئاتاقلىق شەخسلەر، ئىنقىلاۋىي قەھرىمانلارنى ئوزىگە تېما قىلغان بولۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇلارغا بولغان مۇھەببىتى ۋە سېغىنىشى، ئۇلارنىڭ ۋاپاتىغا بولغان ئېچىنىش قايغۇسى لىرىك مۇلاھىزىلەر بىلەن تەسىرلىك بايان قىلىنىدۇ. مەرسىيە شېئىرىيىتىمىزنىڭ ئەنئەنىلىك تېمىسى بولۇپ، قەدىمقى دەۋر شېئىرىيىتىدە (خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا) كوپ ئۇچرايدۇ. تۇركى خەلقلەرنىڭ ئىتنوگىرافىيىسىدە قەدىمقى دەۋرلەردىن باشلاپ مەرھۇمنى مەرسىيە ناخشىلىرى بىلەن ئۇزىتىش (دەپنە قىلىش) ئادىتى بولغان ئىدى. ئۇ دەۋرلەردە قەبىلە باشلىقلىرى ياكى مەشھۇر شەخسلەر ۋاپات بولسا، پۈتۈن قەبىلە بويىچە توپلىشىپ ئۇنىڭ شەنىگە بېغىشلانغان مەرسىيە قوشاقلىرىنى ئېيتىشاتتى. ھەتتا ئائىلىلەردىمۇ بىرەر كىشى قازا تاپسا ئۇنىڭ تۇققانلىرى ۋە ئۇرۇق - جەمەتلىرى مەرسىيە نامىلەرنى ئېيتىش خەلق ئارىسىدا بىر خىل ئومۇملىققا ئايلانغان. بۇيۇك ئالىم ۋە تاشۇناس مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۇركى تىللار دىۋانى» نامىلىق ئەسىرى ئىچىدىكى ئالىپ ئەر توڭا (ئەفراسىياپ) غا بېغىشلانغان نەزىلەر مەرسىيە قوشاقلىرىنىڭ نەمۇنىسىدۇر:

ئالىپ ئەر توڭا ئولدىمۇ؟
ئىسسىز ئازۇن قالدىمۇ؟

ئۇزلەك ئۇچىن ئالدىمۇ
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.

ئالىپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) ئولدىمۇ؟
ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ؟
پەلەك ئۇچىنى ئالدىمۇ؟
ئەمدى (ئۇنىڭدىن ئايرىلىش دەردىدە) يۇرەكلەر يىرتىلماقتا
مەرسىيە ھازىرقى شېئىرىيىتىمىزدىمۇ كوپ ئۇچرايدۇ.

مۇھەببەت لىرىكىسى ـ بۇنىڭدا ئاساسەن مۇھەببەت كۇيلىنىدۇ. ئۇ تۇرمۇشتىن ئېلىنغان تەسىرات ئارقىلىق كىتابخانىدا ئىستېتىك تۇيغۇ قوزغىتىپ، ئالىجاناپ، ساغلام ئەخلاقىي پەزىلەتنى يېتىلدۇرىدۇ. مۇھەببەت لىرىكىلىرىمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ كەڭ تېمىلىرىدىن بىرى ھىساپلىنىدۇ. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا سەككاكى، ئاتايى، لۇتفى، ناۋائىي، خىرقىتى، زەلىلى، نۇۋىتى، گومنام، نىزارى، مۇللا بىلال، تەجەللى قاتارلىق شائىرلىرىمىز ئۆز ئىجادىدا ئىنسانلار ئارىسىدىكى سۆيگۈ ـ مۇھەببەتنى ساداقەتلىك ۋە پىداكارلىق بىلەن باغلاپ، گۈزەل ئەخلاقلىق بولۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ساداقەتلىك ۋە ۋاپادارلىقنى تەرغىپ قىلىش بىلەن مۇھەببەت لىرىكىسىنىڭ تەڭداشسىز گۈزەل نەمۇنىلىرىنى ياراتتى. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ كوپچىلىگىمۇ ئەنە شۇ مۇھەببەت لىرىكىلىرىدىن ئىبارەت.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئوتۇش كېرەككى، ھازىرقى دەۋرىمىزدىمۇ مۇھەببەت لىرىكىلىرىنى يېزىشقا بولىدۇ، لېكىن دەۋرىمىزنىڭ مۇھەببەت لىرىكىلىرى قانداقتۇ ئىجتىمائى رىيالىلىققا يات بولغان ۋېرۇق، ئابستراكت "ئىنسانى مۇھەببەت"، "سىنىپتىن تاشقىرى مۇھەببەت" بولماستىن، بەلكى ئوبېكتىپ خاھىشقا ئىگە بولغان سوتسىيالىستىك مەزمۇنغا ئىگە لىرىكىلاردۇر. سوتسىيالىستىك دەۋرىمىزنىڭ ئالاھىدىلىگى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇ ـ غايىسى چېقىش نۇقتا قىلىنغان مۇھەببەت لىرىكىلىرى ھامان بەلگىلىك ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

ھەجۋى شېئىرلار ـ رىيال تۇرمۇشتىكى ناچار ئادەم ۋە ناچار ئىشلارنى پاش قىلىش ئاساسىدا يېزىلغان شېئىرلاردۇر. ھەجۋى شېئىرلار ئادەتتە "ساتىرا" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ھەجۋى شېئىرلار كۆچلۈك سىياسى خاھىشقا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ جەڭگىۋارلىقى ۋە قاراتمىلىقى كۆچلۈك بولىدۇ، ھەجۋى شېئىرلار ئارقىلىق ئەكسىيەتچىل ياكى قالاق ھادىسىلەر ۋەھىمسىزلىك بىلەن پاش قىلىنىدۇ ۋە قامچىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەنگە زەربە بېرىپ، ئۆزىنى تەربىيىلەش مەقسىدىگە يېتكىلى بولىدۇ، مايا كوۋىسكىينىڭ «مەجلىسۋازلار» شېئىرى، «تىيەنئەنمېن شېئىرلىرى» ئىچىدىكى «بىر جاناپنىڭ ئۈچ قېتىم يىغلىشى»، ئەخمەتجان قاسىمنىڭ «ئات ھەققىدە مۇخەممەس»، تېيىپجان ئېلىيۇپنىڭ «ۋالاقتەككۇرۇپنىڭ ئولۇمى» قاتارلىق شېئىرلىرى ھەجۋى شېئىرنىڭ ياخشى نەمۇنىلىرىدۇر.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا يەنە لىرىك شېئىرلار ئىپادىلىگەن مەزمۇن خاراكتېرىغا قاراپ سىياسى لىرىكا، ئىنتىم (شەخسى) لىرىكا، پىزاژ (تەبىئەت) لىرىكىسى قاتارلىقلارغىمۇ بولۇنىدۇ. سىياسى لىرىكا ئاساسەن، چوڭ ئىجتىمائى مەسىلىلەرنى تېما قىلغان ھالدا، ئۇزى

ۋەكىللىك قىلغان سىنىپ ياكى گۇرۇھنىڭ مەنپەئەتىدىن چىقىپ تۇرۇپ ئۇزىنىڭ كوزقا-رىشى، ئىدىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان شېرلارغا قارىتىلىدۇ. شۇڭا سىياسى لىرىكىنىڭ مەزمۇنى كوتىرەڭگۇ ئاھاڭدارلىغى بىلەن كىشىلەر قەلبىگە جەڭگىۋارلىق روھ ھەم لىرىك ھاياجان بېغىشلايدۇ.

ئىنتىم لىرىكا — بىۋاستە ھالدا شائىرنىڭ ئىچكى دۇنياسى ياكى قەلبىنىڭ لىرىكىلىق ئىزھارى ياكى شائىرنىڭ شەخسى كەچۇرمىلىرىگە باغلىق بولغان تۇرلۇك ھىس - تۇيغۇلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگۇچى شېر دىمەكتۇر. بۇ گەرچە شائىرنىڭ شەخسى كەچۇرمىسىدەك كورۇنسىمۇ، ماھىيەتتە ئۇ يەنىلا ئوبېكتىپ رىياللىقنىڭ شائىر قەلبىگە بىۋاستە تەسىرىدىن ئىبارەت.

پىزاژ لىرىكىسى دىگىنىمىز، تەبىەت مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق شائىرنىڭ ئىجتىمائى رىياللىققا قارىتا پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان شېرلاردۇر.

ئىپىك شېرلار

ھەر خىل كونكىرىت پېرسۇناژ ياكى ۋەقەلەر ئاساسىي ئوبېكىت قىلىپ تەسۋىرلەنگەن شېرىي ئەسەرلەر ئىپىك شېر دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدا مەلۇم ۋەقەلىك ۋە جانلىق شەخسلەر ئوبرازى بولىدۇ. ئۇنىڭدا بىر تەرەپتىن ۋەقەلىك بايان قىلىنغان بولسا يەنە بىر تەرەپتىن، شائىرنىڭ مول ھىسسىياتى ئەسەردىكى شەخسلەر خاراكتىرىغا سىڭدۇرۇلگەن بولىدۇ، ئىپىك شېرلار ۋەقەلەرنىڭ راۋاجلىنىشى، سىيۇژىت تەرەققىياتى، پېرسۇناژ خاراكتىرىنىڭ ئوسۇپ يېتىلىشى ۋە ئادەملەر بىلەن ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەرخىل مۇناسىۋەتلەرنى تەسۋىرلەش بىلەن لىرىك شېرلاردىن پەرقلىنىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ۋەقەلىكنى بايان قىلىش ئۇسۇلى لىرىك شېرنىڭ بايان قىلىش ئۇسۇلى بىلەن زىچ باغلانغان. يەنى ئىپىك شېرلاردا گەرچە پېرسۇناژ ياكى ۋەقەلەر تەسۋىرلەنسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدىكى ئوبراز ئىپىك ئەسەرلەر ۋە سەھنە ئەسەرلىرىدىكىدەك مۇرەككەپ ۋە مۇكەممەل بولمايدۇ. ئومۇمەن ئىپىك شېرلاردىمۇ لىرىك شېرلاردا بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەر بولىدۇ. ئىپىك شېرنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇنىڭدا شائىرنىڭ سۇبېكتىپ ئىدىيىسى بىلەن غايىسى تەسۋىرلىنىۋاتقان ئوبراز ياكى ۋەقەگە سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ، ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئىپىك شېرلارنىڭ ئوخشىمىغان شەكىللىرى بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، قەھرىمانلار ھەققىدىكى قوشاقلار، ئىپوسلار (قىسسە)، پوئىما (داستان)، باللادا، شېرىي دىرامىلار، ئېيتىشىش ۋە مەسەللەر ئىپىك شېرلارنىڭ تۇرلىرى ھىساپلىنىدۇ.

قەھرىمانلار ھەققىدىكى قوشاقلار — ئەڭ قەدىمقى ئىپىك شېرلار بولۇپ، ئۇلاردا بۇيۇك تارىخىي ۋەقەلەر، قەھرىمانلارنىڭ توھپىلىرى شېرىي يول بىلەن بايان قىلىنىدۇ. بۇنداق قوشاقلار دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئىچىدە كوپلەپ تېپىلىدۇ، بۇنداق قوشاقلار قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ ئاساسى ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىكى نۇزۇگۇم قوشاقلىرى، سادىر پالۋان قوشاقلىرى، تومۇر خەلىپە توغرىسىدىكى قوشاقلار بۇنىڭ جانلىق مىسالى.

ئىپوسلار (ئىپوفىيە) — بىر پۇتۇن تارىخىي دەۋرنى مۇكەممەل سىيۇژىت ئارقىلىق تەپسىلى بايان قىلىپ بېرىدىغان چوڭ تىپتىكى شېرىي ئەسەرلەردۇر. ئۇ ئادەتتە "قىسسە" دەپمۇ

ئاتىلىدۇ. ئېپوسلار كوپىنچە ئۇرۇقداشلىق جەمىيىتىدە ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىن مەيدانغا كەلگەن قەھرىمانلار ھەققىدىكى قوشاقلار ئاساسىدا، بەزى زور تارىخىي ۋەقەلەر ۋە قەھرىمان شەخسلەرنىڭ ئىش - ئىزلىرىغا ئاساسەن بەدىئى جەھەتتىن پىششىقلاپ ئىشلەش ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن. ئېپوسلاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۈرمۇش مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا سىياسى، دىن، ئەخلاقتىن ئىبارەت ھەرقايسى تەرەپلەر ئەتراپلىق تەسۋىرلەنگەن بولىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇرۇش ۋەقەلىرىنى تەسۋىرلىگەنلىرى ئەڭ كوپ بولىدۇ، مەسىلەن، گىرىكلارنىڭ «ئىلىئادا»، «ئودىسسا» داستانلىرى، فرانسىيىنىڭ «روللان ناخشىسى»، ھىندىلارنىڭ «ماخابخاراتا»، «رامايانا» داستانلىرى، زاكۇلارنىڭ «گېسار ۋاڭنىڭ تەرجىمھالى»، موڭغۇللارنىڭ «جاڭغىر قىسسىسى»، ئۇيغۇرلارنىڭ «ئوغۇزنامە»سى، قىرغىزلارنىڭ «ماناس» داستانى دۇنيادىكى مەشھۇر ئېپوسلار ھىسابلىنىدۇ.

پوئىما (داستان) — كونكرېت ۋەقە ھەم پېرسۇناژلارنى جانلىق تەسۋىرلەش ئارقىلىق مەلۇم تارىخىي دەۋردىكى قەھرىمانلارنىڭ تىپىك خاراكتېرىنى كورسىتىپ بېرەلەيدىغان، بەلگىلىك سىيۇژىتقا ئىگە بولغان چوڭراق ھەجىمدىكى شېئىرىي ئەسەرلەردۇر. داستانلاردا ئىپىك شېئىرنىڭ ھەم لىرىك شېئىرنىڭ خۇسۇسىيىتى قويۇق بولىدۇ، بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، داستانلارنى لىرو - ئىپىك ئەسەر دەپ ئاتاش مۇمكىن. بۇنىڭغا ئا.س. پۇشكىننىڭ «سىگانلار»، گىيوتېنىڭ «فائوست»، چۇي يۈەننىڭ «جۇدالىق زارى»، مايا كوۋىسكىينىڭ «لېنىن» پوئېمىسى، ئابدىرەھىم نىزارىنىڭ «رابىيە - سەئىدىن» داستانى، خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مەھنەتكامە»، موللا بىلالنىڭ «نۇزۇگۇم»، ل. مۇتەللىپنىڭ «مۇھەببەت ھەم نەپرەت»، نىم شېھىتنىڭ «پەرھات - شېرىن» قاتارلىق داستانلىرى مىسال بولالايدۇ.

باللادا — ھەجىم جەھەتتىن ئانچە زور بولمىغان، بىرقەدەر مۇكەممەل سىيۇژىتقا ئىگە فانتازىيىلىك شېئىرىي ئەسەردۇر. ئۇنىڭ ئادەتتىكى داستانلاردىن پەرقى شۇكى، ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن ۋەقە ۋە پېرسۇناژلار يازغۇچىنىڭ تەسەۋۋۇرى ئاساسىدا فانتازىيىلىك يول بىلەن بارلىققا كېلىدۇ ھەمدە ئۇنىڭدا قوللىنىلغان تىل، كومپوزىتسىيە ۋە باشقا بەدىئى ۋاستىلەر، شۇنىڭدەك بايان قىلىنىۋاتقان ۋەقەلەر شائىرنىڭ رىيال تۇرمۇش ئاساسىدا ھاسىل قىلغان تەسەۋۋۇرىغا يولىنىدۇ. دېمەك، باللادىدا مۇبالىغە كۈچلۈك بولىدۇ، شائىرنىڭ خالىغانچە فانتازىيە قىلىشىغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. لېكىن بۇ يەردە تەكتىلىنىۋاتقان فانتازىيە (خىيال) يەنىلا قۇرۇقتىن - قۇرۇق بىمەنە خىيال بولماستىن، بەلكى ئىشەنچلىك ۋە قايىل قىلارلىق دەرىجىدە بولۇشى كېرەك.

باللادا تارىخىي قەھرىمانلار ھەققىدىمۇ، جەمىيەتتىكى يېڭى شەيئىلەر ھەققىدىمۇ يېزىلىشى مۇمكىن. ئۇنىڭدا شائىر يالغۇز ئوزىنىڭ لىرىك ھىسسىياتىنىلا ئەمەس، بەلكى شۇ ھىسسىيات بىلەن كىشىلەرنى نىمىگە ئۇندەش كېرەكلىگىنى فانتازىيىلىك ۋەقەلەر بىلەن بايان قىلىدۇ، باللادا كىشىلەرگە غايە ۋە ئۈمىت بېغىشلايدۇ، شۇڭا ئۇنىڭدىكى مۇھىم ئامىل ۋەقەلەرنىڭ بايانى بولماستىن، مۇھىمى كىشىلەردە پەيدا قىلىدىغان ھىس - تۇيغۇ ۋە ئوي-پىكىرلەردۇر. بۇنىڭغا ت. ئىلىيۇپنىڭ «ئىگىلىك سۇ»، بوغدا ئابدۇللانىڭ «ئاينىڭ كىچىك مېھمىنى»، ئا. خوجايۇپنىڭ «ئايخان» قاتارلىق باللادىلىرى مىسال بولالايدۇ.

مەسەل — شېئىرىي يول بىلەن بايان قىلىنغان ئەقلىيە خاراكتېرلىق كىچىك ھىكايىلەر بولۇپ، ئۇنىڭدا كوپرەك ھايۋاناتلار، ئۇچار قۇشلار، ئوسۇملۇكلەر ۋە باشقا جانسىز نەر-

سەلەرگە ئىنسانى سۈپەت بېرىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ، بۇ ئارقىلىق بىرەر ئىجتىمائى تىپنا ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. مەسەللەرنىڭ سىمۋوللۇق خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ. بۇنىڭدا كىرىلوپ ۋە زۇنۇن قادىرلارنىڭ مەسەللىرىنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

شېئىرلار ئىپادىلەش شەكلى ۋە قۇرۇلۇش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ۋەزىنلىك شېئىرلار، چاچما (ئەركىن) شېئىرلار، نەسرى شېئىرلاردىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تۈرگە بولۇنىدۇ.

ۋەزىنلىك شېئىرلار

مەلۇم تەرتىپ ۋە قائىدىگە ئاساسەن يېزىلغان شېئىرلار ۋەزىنلىك شېئىر دەپ ئاتىلىدۇ. ۋەزىنلىك شېئىرلارنىڭ ھەر بىر باپ، كۇپلېت ھەم مىسرالىرى مەلۇم ئولچەملىك، سوز تۇراقلىرى ئېنىق ۋە رەتلىك، رېتىمى كۈچلۈك بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. "ۋەزىن" دىگەن سوزنىڭ لۇغەت مەنىسى "ئولچەم"، "تارازا" دىگەن بولۇپ، شېئىردىكى سوزلەرنى مۇنتىزىم ئاھاڭغا سالىدىغان قېلىپ ياكى ئولچەم ۋەزىن دەپ ئاتىلىدۇ.

ئادەتتە ۋەزىنلىك شېئىرلار ۋەزىن ئېتىۋارى بىلەن بارماق ۋەزىنلىك شېئىر، ئاروز ۋەزىنلىك شېئىر دەپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

بارماق ۋەزىنلىك شېئىر

بىر خىل مىقدارىدىكى بوغۇملارنىڭ بىرقاتار تەكرارلىنىشى نەتىجىسىدە رېتىم ھاسىل قىلىدىغان، بەزى بوغۇملارنىڭ مىقدارىغا ئاساسلانغان شېئىرىي سىستىما — بارماق ۋەزىنلىك شېئىر دەپ ئاتىلىدۇ. بارماق ۋەزىنلىك شېئىرلارنىڭ مىسرالىرىدىكى بوغۇملار سانى ئاساسەن باراۋەر بولۇش بىلەن، ئۇلار مەلۇم تەرتىپتە گۇرۇپپىلىشىپ، بىر خىل رېتىمنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ، بۇ نامنىڭ ئوزىمۇ مىسرالاردىكى بوغۇملار سانىنىڭ بارماق بىلەن سانىلىشىدىن كېلىپ چىققانلىغىنى كورسىتىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە بارماق ۋەزىنلىك شېئىرلارنىڭ تۈرى بوغۇملارنىڭ سانى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا مىسرالاردىكى بوغۇم سانى ھەر قاچان تەڭ، باراۋەر بولۇۋەرمەيدۇ. شۇڭا ئۇ تەڭ بوغۇملۇق ۋە ئارىلاش بوغۇملۇق شېئىرلار دەپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

تەڭ بوغۇملۇق شېئىرلار — ھەرقايسى مىسرالاردىكى بوغۇملار سانى باراۋەر بولغان تۈزۈلۈشتىكى شېئىرلار — تەڭ بوغۇملۇق شېئىرلار دېيىلىدۇ، ئۇنىڭ بىزدە كوپرەك ئۇچرايدىغان شەكىللىرى ھەر بىر مىسراسى 4 بوغۇمدىن 16 بوغۇمغا قەدەر بولغان شېئىرلاردۇر. مەسىلەن:

4 بوغۇملۇق ۋەزىن:

كېچە - كۈندۈز
كەتمەن چېپىپ،
قارا يەردىن
ئالتۇن تېپىپ؛
ماڭلاي تەرنى

يەرگە سېپىپ،
ئېتىزلارنى
سېغىندىڭمۇ؟

(ل. مۇتەللىپ)

5 بوغۇملۇق ۋەزىن:

كۈنلەر ئوتۇشتى،
قوغلاپ ئايلارنى،
سېغىنىدى كىشى
يۇكسەك جايلارنى.

(ئەلقەم ئەختەم)

6 بوغۇملۇق ۋەزىن:

سوزلە تىلىم ئۇرغۇپ،
بۇلبۇل بىكار قالسۇن.
شىرىن سۇخەنلىكتە،
ئايدەك نىگار قالسۇن.

(قۇربان ئىمىن)

7 بوغۇملۇق ۋەزىن:

ــ جەننەت دىگەن نەدىكەن؟
ــ ماڭلايدىكى تەردىكەن.
كوكتە ئەمەس پەستە ئۇ،
تەردە پىشقان يەردىكەن.

(ئا. خوجايۇپ)

8 بوغۇملۇق ۋەزىن:

تەۋرەن قەلەم، يازغىن تىنماي،
ئىنقىلاۋىي ئىلهامىڭنى.
سوغات قىلغىن كەڭ ئالەمگە،
چىن ئازاتلىق شەربىتىڭنى.

(ن. بوساقۇپ)

9 بوغۇملۇق ۋەزىن:

زامان پەخرى ــ قەدىردان زۇڭلى،
سېغىنىدۇ سىزنى هەر يۇرەك.

سېغىنىدۇ جاڭنەن ــ تارىمدا،
پۇراق چاچقان رەڭدار گۈل - چىچەك.

(م. قۇربان)

10 بوغۇملۇق ۋەزىن:

ئېگىلىدىكەن ئالما شاخلىرى،
مىۋىسى قانچە ئوخشىغانسېرى.
كەمتەرلىك بىلەن ئادەم چىرايلىق،
سەتلىشىدىكەن غادايىغانسېرى.

(ت. ئېلىيۇپ)

11 بوغۇملۇق ۋەزىن:

زەبەردەست قەھرىمان، ئوتلۇق غەزەلخان،
ئەلنىڭ مەرت ئوغلانى قاينام ئورکشى.
شېرىيەت كوكىدە چاقنىغان چولپان،
ئەي ۋەتەن ئوغلانى قاينام ئورکشى.

(ئا. توختى)

12 بوغۇملۇق ۋەزىن:

تاغ سۈلىرى ئوسۇملۇكنىڭ ھايات قېنى،
قوندۇرىدۇ تەبىەتنىڭ ھوسنىگە خال.
ئارزۇيۇم شۇ: تاغ سۈيىدەك خىسلەت بىلەن،
بېغىشلىسام ۋەتىنىمگە گۈزەل جامال.

(ھوشۇر ئىبراھىم)

13 بوغۇملۇق ۋەزىن:

لېنىن ئۇلۇغ، لېنىن بۈيۈك، لېنىن بىر يالقۇن،
ئۇنىڭ يولى تەڭسىزلىكنى يانغىنغا كومدى.
لېنىن يولى قاياق چەكسىز ئۇلۇغ بىر دولقۇن،
ئېزىلگەن ئەل تەڭلىك ئىزلەپ شۇنىڭغا چومدى.

(ت. ئېلىيۇپ)

14 بوغۇملۇق ۋەزىن:

دولقۇنلارنى يېرىشقا دائىم تەييار ئەۋلات بىز،
چۈنكى بىزنىڭ يولىمىز كەسكىن كۆرەش قاينىمى.
بۇ كۆرەشتىن ھېچقاچان چېكىنمەيمىز، يانمايمىز،
يورۇماستىن بىرتۇتاش پۈتۈن جاھان ئاسمىنى.

(ئابلىمىت سادىق)

15 بوغۇملۇق ۋەزىن:

مەن كېزىپ جاھاننى مىڭ، سەندەك دىيارنى كورمىدىم،
مىسلى جەننەت، قوينى گۈل، ھوسنى باھارنى كورمىدىم.
(زەينۇرە ئەيسا)

16 بوغۇملۇق ۋەزىن:

باغچام گۈزەل، لالىلىرىم بېشىن ئېگەر ساڭا قاراپ،
بۇلبۇللارۇم پەرۋاز قىلار خۇشلۇغىدىن تىنماي سايراپ،
بۇندا مىليون دىللار ھامان سالام ئېيتار ساڭا قاراپ،
قاراقچىلار تۇرسا تۇرسۇن چىدالماستىن ئاداپ، ماراپ،
مەرتلىگىنى مەيداڭ ئارا جارى قىلىپ قولۇمنى تۇت.
(ن. بوساقوپ)

ئارىلاش بوغۇملۇق شېئىرلار — ئۇزۇن ۋە قىسقا مىسرالار ئارىلىشىپ كەلگەن، يەنى مىسرالاردىكى بوغۇملار سانى ئاز - كوپلۇكتە پەرقلىنىدىغان شېئىرلار — ئارىلاش بوغۇملۇق شېئىرلار دېيىلىدۇ. ئارىلاش بوغۇملۇق شېئىرلارنىڭ كۆپرەك ئۇچرايدىغان شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) 1- ۋە 3- مىسرالىرى 8 بوغۇم، 2- ، 4 - مىسرالىرى 7 بوغۇملۇق:

يەرگە سىڭمەس قانلىق ياشلار،
يەرگە سىڭمەس يالىلدار.
قانلىق ياشلار، قىزىل قانلار،
خۇددى كۆندەك پالىلدار.

(ل. مۇتەللىپ)

(2) 1- ۋە 3 - مىسرالىرى 8 بوغۇم، 2 - ، 4 - مىسرالىرى 5 بوغۇملۇق:

مەيلى قانداق تېۋىپ بولسا،
تومۇرنى تۇتار.
يار كېسىلى يۇرەكتىدۇر،
ئۇنى كىم ئۇقار؟

(ئۇيغۇر خەلق بېيىتى)

(3) 1 - ۋە 3 - مىسرالىرى 7 بوغۇم، 2- ، 4 - مىسرالىرى 4 بوغۇملۇق:

يىغلىما قىز، يىغلىما،
باغرىم يارا.
سويگىنىگە تەگمىسە،
بەختى قارا.

(ئۇيغۇر خەلق بېيىتى)

(4) 1 - ۆه 3 - مسرالىرى 7 بوغۇم، 2 - ، 4 - مسرالىرى 5 بوغۇملۇق:

قارا ساچىم يەلپۈنۈپ،
قاشىمغا چۈشتى.
تۈمەن سەۋدا، بالالار،
باشىمغا چۈشتى.
(«سىيىت نوچى داستانى»دىن)

ئاروز ۆەزىنلىك شېئىرلار

ئاروز (غروز) ئەرەپچە ئاتالغۇ بولۇپ، لۇغەت مەنىسى "ئەڭ" (بىر نەرسىنىڭ ئېنى)، "كەڭلىك" دېگەن بولىدۇ، ئۇنىڭ ئىستىمال مەنىسى "ئولچەم" ياكى "قېلىپ" دېمەكتۇر.

ئاروز ۆەزىن تۈركى خەلقلەر شېئىرىيىتىنىڭ قەدىمدىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى مىللىي شەكلى، شۇنداقلا شېئىر ۆەزىن قائىدىسى بىرقەدەر مۇرەككەپ ۆەبىرقەدەر مۇكەممەل بولغان شەكىل هىساپلىنىدۇ.

شېئىر مىسرالىرىدىكى سوزۇق (ئۇزۇن) ۆە ئۇزۇك (قىسقا) تاۋۇشلارنىڭ مەلۇم تەرتىپ بىلەن ئالمىشىپ كېلىپ شېئىردىكى رىتىم ۆە ئاھاڭدارلىقنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان شېئىرىي سېستىمىغا ئاروز ۆەزىنلىك شېئىر دەپ ئاتىلىدۇ. ئاروز ۆەزىنىدە رىتىمنىڭ مەيدانغا كېلىشى بارماق ۆەزىنىدىكىگە ئوخشاش مىسرالاردىكى بوغۇملارنىڭ مىقدارىغا ۆە مەلۇم تەرتىپتە گۇرۇپپىلىشىپ كېلىشكە باغلىق بولماي، بەلكى سوزۇق ۆە ئۇزۇك تاۋۇشلار (ئۇرغۇلۇق ۆە ئۇرغۇسىز بوغۇملار)نىڭ مەلۇم تەرتىپتە ئالمىشىشى ۆە تەكرارلىنىشىغا باغلىق بولىدۇ.

ئاروز ۆەزىنىدە سوزلەر راۋان بولغاچقا، ئوقۇشقا ئەپلىك، مۇزىكىلىقلىغى قويۇق، ناخشا قىلىپ ئېيتىشقا قولايلىق. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقامىنىڭ تېكىستلىرىنىڭ هەممىسى دېگۈدەك ئاروز ۆەزىنىدە يېزىلغان بولۇپ، ۆەزىن شەكلى كوپ خىل.

ئاروز ۆەزىنلىك شېئىرلاردا ۆەزىندىكى تۇراقلارنىڭ رىتىملىق، ئاھاڭدارلىقلىغى ۆە بۇ ئاھاڭدارلىقنىڭ شېئىردىكى پۈتۈن مىسرالار بويىچە ئوخشاشلىغى ئۇنىڭ بارماق ۆەزىنلىك شېئىرلاردىن پەرقلىنىدىغان تۈپ بەلگىسىدۇر. ئاروز ۆەزىننىڭ مۇزىكىلىقلىغىنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان سوزۇق ۆە ئۇزۇك تاۋۇشلار ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسىدىكى بوغۇملار قائىدىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، يەنى ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسىدىكى ئاخىرى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇملار (ياشا، ئانا، يېزا، هىلى، تېخىمۇ...) ئوچۇق بوغۇم بولۇپ، ئۇ ئاروز ۆەزىنىدە قىسقا بوغۇم هىساپلىنىدۇ. گىراماتىكىدا ئاخىرى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇملار (ئاي، ساي، كۆن، يۇلتۇز، مىللەت، ژورنال...) يېپىق بوغۇم بولۇپ، ئۇ ئاروز ۆەزىنىدە ئۇزۇن بوغۇم هىساپلىنىدۇ. ئاروز ۆەزىنلىك شېئىرلاردا قىسقا بوغۇم (گىراماتىكىدىكى ئوچۇق بوغۇم) قىسقا، ئىتتىك ئوقۇلىدۇ، ئۇزۇن بوغۇم (گىراماتىكىدىكى يېپىق بوغۇم) بىر ئاز سوزۇپ ئېيتىلىدۇ، هەتتا ۆەزىننى تەڭشەش ئۈچۈن

ئۇزۇن بوغۇم قەستەن ئۇزارتىلىپ، ئەسلىدىكى بوغۇم سانىغا بىر بوغۇم قوشۇپمۇ ئوقۇلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئىككى بوغۇماۋۇق سوز ئۇچ بوغۇمغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

بولمىغاي ئەردى جامالىڭ مۇنچە زىبا كاشكى
بولسا ھەم قىلغاي ئىدىڭ كوزلەردىن ئىخپا كاشكى.
(ناۋايى)

بۇ مىسالدا ئىككى خىل ئەھۋال ئۇچرايدۇ. 1 ـ ئەھۋالدا "كاشكى" ئىككى بوغۇملۇق سوز بولۇپ، ۋەزىن ئېھتىياجى ئۇچۇن ئۇچ بوغۇم قىلىپ ئۇزارتىلغان. يەنى كا+ش+كى قىلىپ ئوقۇلىدۇ، ئىككىنچى خىل ئەھۋالدا ئىككى سوز بىر بىرىگە قوشۇپ ئوقۇلىدۇ. يەنى بۇ شېئىرنىڭ 2 ـ مىسرادىكى "دىن" قوشۇمچىسىنىڭ "ن" تاۋۇشىنى "ئىخپا" سوزىنىڭ ئالدىدىكى "ئ" تاۋۇشىغا قوشۇپ ئوقۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن كورۇشكە بولىدۇكى، ئارۇز ۋەزىنلىك شېئىرلاردا ۋەزىن ئېھتىياجى بىلەن سوزلەر پارچىلىنىپ، تۇراقتا بوغۇملار ئولچەم قىلىنىدۇ. بارماق ۋەزىنلىك شېئىرلاردا بولسا، ئۇنىڭ ئەكسىچە، تۇراقتا ئايرىشنىڭ پىرىنسىپى سوز ـ ئىبارىلەرنىڭ مەنە پۈتۈنلۈگىنى ئولچەم قىلىشتىن ئىبارەت.

تىلىمىزدىكى بارلىق سوزلەر مەلۇم ۋەزىنگە ئىگە بولىدۇ. ۋەزىن دېگىنىمىز، شېئىردىكى سوزلەرنى مۇنتىزىم ئاھاڭغا سالىدىغان ئولچەم، قېلىپ دېمەكتۇر.

ئارۇز ۋەزىندە ۋەزىنلەردىن مىسرالار ھاسىل بولىدۇ. ۋەزىنلەرنىڭ مەلۇم قانۇنىيەتلىك تەرتىپتە تەكرارلىنىشىدىن بەھرىلەر ھاسىل بولىدۇ. ۋەزىن ـ مىسرا ۋە بەھرىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى بىرلىكتۇر.

ئارۇز ۋەزىندە 30 دىن ئارتۇق ۋەزىن تۇرلىرى بار، بۇلارنىڭ ھەر بىرى مەخسۇس ئەرەپچە ئىسىملار بىلەن ئاتىلىدۇ. ئادەتتە ۋەزىنلەرنىڭ ئۇزۇن بوغۇمى تۇز سىزىق (ـ) ياكى A بىلەن، قىسقا بوغۇملىرى ئاچا سىزىق (V) ياكى B بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

تىلىمىزدىكى سوزلەر ۋەزىن ئولچىمى بويىچە بىر بىرى بىلەن ۋەزىنداش بولىدۇ، سوزلەر سوز تەركىۋىدىكى ئۇزۇن ـ قىسقا بوغۇملارنىڭ ئورنىغا قاراپ ۋەزىن تۇرلىرىگە بولۇنىدۇ. تۇۋەندە ۋەزىن تۇرلىرىگە قانداق بولۇنىدىغانلىقىنى كورۇپ ئوتەيلى:

1. پەئۇل (V ـ) ۋەزىنى

ۋەتەن، ھايات، كۆرەش، قەلەم، كىتاپ، راۋاپ... قاتارلىق سوزلەر ئۇزئارا ۋەزىنداش. بۇنىڭ بەلگىسى 1 ـ بوغۇمى قىسقا، 2 ـ بوغۇمى ئۇزۇن بولىدۇ.

2. پەئۇلۇن (V ـ ـ) ۋەزىنى

كۆرەشچان، ۋەتەنداش، باراقسان، ئۇلۇغۋار، ھۇجۇمكار،... قاتارلىق سوزلەرمۇ ئۇزئارا ۋەزىنداش بولۇپ، 1 ـ بوغۇمى قىسقا، 2 ـ، 3 ـ بوغۇملىرى ئۇزۇن بوغۇم بولىدۇ.

3. مەپائىيلۇن (V ـ ـ ـ) ۋەزىنى

ۋەتەنداشلار، ئۇلۇغ ئىنسان، تۇمەنمىڭ يىل، پىداكارلىق،... قاتارلىق سوزلەرمۇ ئۇزئارا ۋەزىنداش بولۇپ، 1 ـ بوغۇمى قىسقا، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ بوغۇملىرى ئۇزۇن بوغۇم بولىدۇ.

4. مەپائىلۇن (V- V-) ۋەزىنى

ئىجادىيەت، مۇھاپىزەت، ئۇزۇل-كېسىل، غەزەپ بىلەن،... قاتارلىق سوزلەر ئۇزۇنارا ۋەزىندىش بولۇپ، 1-، 3-بوغۇملىرى قىسقا، 2-، 4-بوغۇملىرى ئۇزۇن بوغۇم بولىدۇ.

5. مەپئۇل (— —) ۋەزىنى

بايراق، بوستان، تىياتىشان، داغدام، جۇڭگو، جانان،... قاتارلىق سوزلەرمۇ ئۇزۇنارا ۋەزىندىش بولۇپ، بۇ سوزلەرنىڭ ھەر ئىككى بوغۇمى ئۇزۇن بوغۇم بولىدۇ.

6. مەپئۇلۇن (— — —) ۋەزىنى

بەشىيۇلتۇز، مىننەتدار، مۇستەھكەم، تەۋرەنمەس،... قاتارلىق سوزلەرمۇ ئۇزۇنارا ۋەزىندىش بولۇپ، 1-، 2-، 3-بوغۇملىرى (ئۇچ بوغۇمنىڭ ھەممىسى) ئۇزۇن بوغۇم بولىدۇ.

7. پائىلۇن (—V—) ۋەزىنى

ئىنقىلاپ، مېھرىۋان، خۇشپۇراق، كەچقۇرۇن، مەھلىيا، جانجان،... قاتارلىق سوزلەرمۇ ئۇزۇنارا ۋەزىندىش بولۇپ، 1-، 3-بوغۇملىرى ئۇزۇن، 2-بوغۇمى قىسقا بولىدۇ.

8. پائىلاتۇن (—V — —) ۋەزىنى

گۈلگۈلىستان، ئىتتىپاقلىق، ئوت يۈرەكلەر، ئاھ ئۇرارمەن،... قاتارلىق سوزلەرمۇ ئۇزۇنارا ۋەزىندىش بولۇپ، 1-، 3-، 4-بوغۇملىرى ئۇزۇن، 2-بوغۇمى قىسقا بوغۇم بولىدۇ.

9. مۇستەپئىلۇن (— — V—) ۋەزىنى

نارازىلىق، ھەققانىيەت، ئىمكانىيەت، ئەستايىدىل، ئوتلۇق خىتاپ،... قاتارلىق سوزلەرمۇ ئۇزۇنارا ۋەزىندىش بولۇپ، 1-، 2-، 4-بوغۇملىرى ئۇزۇن، 3-بوغۇمى قىسقا بوغۇم بولىدۇ.

دىمەك، تىلىمىزدىكى سوزلەر بىر بىرىگە قوشۇلۇپمۇ، تۈپ سوزلەر ھەر خىل تۈرلىنىپمۇ، تۈرلۈك ۋەزىنلەرگە چۈشىدۇ. ئۇزۇنارا ۋەزىندىش سوزلەرگە ئاروز ۋەزىندە يۇقۇرقى دەك مەخسۇس ئاتالغۇلار بىلەن نام بېرىلگەن بولۇپ، ۋەزىندىش سوزلەردىكى بوغۇملار تەركىبى، ئۇزۇن-قىسقىلىغى ئەنە شۇ نام بىلەن باراۋەر بولىدۇ. مۇشۇ خىل شەرتلىك ناملارنىڭ ئۇزۇنارا ماسلىشىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن ئاروز ۋەزىنىنىڭ ھەر بىر تۈرى "بەھر" دېيىلىدۇ. "بەھر" ئەرەبچە "دەريا-غول" دىگەن مەنىدە؛ ئاروزنى دېڭىزغا تەمسىل قىلساق، ئۇنىڭ تۈرلىرىنى "بەھر" (دەريا-غول) دەپ تەرىپلەشكە بولىدۇ. بىر خىل ۋەزىندىن تۇرۇلگەن ياكى ئاھاڭ جەھەتتىن بىر بىرىگە يېقىن بىرنەچچە ۋەزىندىن تۇرۇلگەن مىسرالار گۇرۇپپىسى بىر بەھرنى تەشكىل قىلىدۇ، ئاروز ۋەزىنىنىڭ بەھرلىرى، ئاساسەن 19 خىل بولۇپ، ئۇلار رەمەل بەھرى، تەۋىل بەھرى، مەدىد بەھرى، بەسىت بەھرى، ۋافىر بەھرى، كامىل بەھرى، رەجەز بەھرى، ھەزەج بەھرى، سەرئى بەھرى، مۇنسەرىھ بەھرى، مۇقتەزەپ بەھرى، مۇشاكىل بەھرى، قەرىپ بەھرى، خەفىف بەھرى، مۇتەقارىپ بەھرى، مۇشاقىل بەھرى، مۇتەدارىك بەھرىدىن ئىبارەت، بۇ بەھرلەر كىلاسسىك شېئىرلاردا ھەر بىر بەھرىدىن ئۇزنىگە خاس يېڭى تۈرلەر يارىتىلغانلىقى ئۈچۈن بۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. بۇ بەھرلەر ئىككى چوڭ تۈركۈمگە بولۇنىدۇ: بىر تۈركۈمى، "بەھرى تەۋىل"، يەنى ئۇزۇن بەھرلەر (13 بوغۇمدىن 16 بوغۇمغىچە، يەنە بىر تۈر-

كۆمى بەھرى قەسىر، يەنى قىسقا بەھرىلەر (7 بوغۇمدىن 12 بوغۇمغىچە) بولىدۇ.

ئارۇز ۋەزىنىنىڭ تۈراقلار بويىچە بوغۇملىرىنى ئولچەشتە قوللىنىلىدىغان ئەندىزىسى "تەپئىل" دېيىلىدۇ. "تەپئىل" — "پەدە" دىمەكتۇر. مۇشۇ تەپئىل ئىچىدە ئۇرغۇلۇق ۋە ئۇرغۇسىز بوغۇملارنىڭ ماسلىشىشى شەرتلىك ھالدا "پائىلاتۇن، مۇپائىلاتۇن، پەئولۇن، مەپائىلۇن" دېگەنگە ئوخشاش مەخسۇس ئەرەپچە ئاتالمىلار بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە كۆپرەك ئۇچرايدىغان ئارۇز ۋەزىنىنىڭ بەھرلىرىنى توۋەندىكىدەك ئىخىما ئارقىلىق كۆرسىتىش مۇمكىن:

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە كۆپرەك ئۇچرايدىغان ئارۇز ۋەزىنىنىڭ بەھرلىرى ئىخىمىسى

№	ۋەزىن نامى	سىزىق بەلگىسى	ھەرپ ئىپادىسى	بەھرى	ئالماق ئىپادىسى
1	پائىلاتۇن	— — V—	A A B A	رەمەل	ناي نى ناي ناي
2	پائىلۇن (پائىلات)	—V—	A B A	رەمەل	ناي نى ناي
3	پەئىلاتۇن	— —V V	A A B B	رەمەل	نى نى ناي ناي
4	پەئىلۇن	— V V	A B B	رەمەل	نى نى ناي
5	مەپائىلۇن	— — — V	A A A B	ھەزەج	نى ناي ناي ناي
6	مەپائىلۇن	— V — V	A B A B	ھەزەج	نى ناي نى ناي
7	مەپائىلۇن	V — — V	B A A B	ھەزەج	نى ناي ناي نى
8	مەپائىل (پەئولۇن)	— — V	A A B	مۇتەقارىپ	نى ناي ناي
9	پەئۇل	— V	A B	مۇتەقارىپ	نى ناي
10	مەپئۇل	— —	A A	مۇتەقارىپ	ناي ناي
11	مەپئولۇن	— — —	A A A	ھەزەج	ناي ناي ناي
12	مەپئولۇ	V — —	B A A	ھەزەج	ناي ناي نى
13	مۇستەپئىلاتۇن	— — V — —	A A B A A	رەجەز	ناي ناي نى ناي ناي
14	مۇستەپئىلۇن	— V — —	A B A A	رەجەز	ناي ناي نى ناي
15	پەئىلۇ	V —	B A	ھەزەج	ناي نى
16	مۇپتەئىلۇن	— V V —	A B B A	مۇسەررىغ	ناي نى نى ناي

ئىزاھات: ئۇزۇن بوغۇم (ئۇرغۇلۇق)نىڭ سىزىق بەلگىسى "—"، ھەرپ ئىپادىسى "A" قىسقا بوغۇم (ئۇرغۇسىز)نىڭ بەلگىسى "V"، ھەرپ ئىپادىسى "B"، بەلگىلەر ئوڭدىن سولغا ئوقۇلىدۇ.

يۇقۇرقى ئىخىمىدا كۆرسىتىلگەن ۋەزىنداش سوزلەرنىڭ نامىلىرىنى (تەپئىللىرىنى) بىر بىرىگە قوشۇش ئارقىلىق ھەر خىل ۋەزىن ھاسىل قىلىنىدۇ ھەمدە مۇشۇ ۋەزىن نامىلىرىنىڭ تۈزۈلۈك تەكرارلىنىشى ۋە ئۇزۇنلۇقى (مەلۇم قانۇنىيەت ئىچىدە) بىلەن ئارۇز ۋەزىنىنىڭ خىلمۇ-خىل بەھرلىرى بارلىققا كېلىدۇ. مىسال ئۈچۈن بىرقانچە مىسال كۆرۈپ ئۆتەيلى:

I. رەمەل بەھرى- (مەنىسى—"كوپ"، "تولا" دېگەنلىك بولىدۇ) بۇ بەھىر پائىلاتۇنىنىڭ ھەر خىل تەكرارلىنىشىدىن ۋۇجۇتقا كەلگەن بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ۋە كىلاسسىك يازما شېئىرىيەتتە ناھايىتى كوپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن،

1 ـ خىل شەكلى:

ئاھ ئۇرارمەن	ئاھ ئۇرارمەن	ئاھلىرىم تۆت-	قاي سېنى
كوز يېشىم دەر	يا بولۇپ بە	لىقلىرىم يۆت-	قاي سېنى
پائىلاتۇن	پائىلاتۇن	پائىلاتۇن	پائىلۇن
— — V —	— — V —	— — V —	— V —

ئوتلۇق ئاھىم-	دىن بولۇپ شەھ-	+ئى شەبىستان	بۇ كېچە
ئىشقى ئۇچۇن	نى قىلىپ كوك	نى گۈلىستان	بۇ كېچە
پائىلاتۇن	پائىلاتۇن	پائىلاتۇن	پائىلۇن
— — V —	— — V —	— — V —	— V —

2 ـ خىل شەكلى:

بۇ ئەسەردىن	تەلىم ئالغان	ئىنقىلاپچى	ئالغا باستى
ماڭدى تۇسقۇن-	لارنى چەيلەپ	بولدى جەڭچىك	زەربىدارى
پائىلاتۇن	پائىلاتۇن	پائىلاتۇن	پائىلاتۇن
— — V —	— — V —	— — V —	— — V —

3 ـ خىل شەكلى:

ئەي بالاخور	قان ئىچەر چىلـ	بورىلەر
كەمبەغەل ئىلـ-	كىڭدىكى هايـ-	ۋانمىدى؟
بويىغان شۇ	سىدىنى كىمـ-	نىڭ قېنى
قايسى بىر يېرقـ	سۇل ئاڭا باغ	لانمىدى؟
پائىلاتۇن	پائىلاتۇن	پائىلۇن
— V —	— V —	— V —

II رەجەز بەھرى ــ رەجەزنىڭ لۇغەت مەنىسى "شېئىر ئېيتىش، كۈيلەش" دىگەنلىك بولىدۇ، بۇ قىسقا ـ قىسقا، ئۇزاپ تېز ئوقۇلىدىغان ئۇزۇن بەھىر. رەجەزنىڭ تەپىلى مۇستەپئىلۇننىڭ تەكرارلىنىشىدىن ئىبارەت. مىسال:

بىر كۈن مېنى	ئوتقا سېلىپ	مەجنۇن شىئار	ئولتۇرگۈسى
ئوسروك چىقىپ	جەۋلان قىلىپ	دېۋانىدۇر	كويدۇرگۈسى
مۇستەپئىلۇن	مۇستەپئىلۇن	مۇستەپئىلۇن	مۇستەپئىلۇن
— V — V	— — V —	— — V —	— — V —

(ناۋايى)

III. هەجەز بەھرى ـ بۇنىڭ تەپىلى مەپائىلۇننىڭ تەكرارلىنىشىدىن ئىبارەت.

1 ـ خىل شەكلى ــ سالىم هەجەز (تولۇق هەجەز)، مەپائىلۇننىڭ بىر بېيتتا تولۇق 8 قېتىم تەكرارلىنىشى. مىسال:

زىمىستان كور	مىگەن بۇلبۇل	باهارنىڭ قەد	رىنى بىلمەس
جاپانى چەكـ	مىگەن ئاشىق	ۋاپانىڭ قەد	رىنى بىلمەس
مەپائىلۇن	مەپائىلۇن	مەپائىلۇن	مەپائىلۇن
V — V —	V — V —	V — V —	V — V —

(خەلق قوشىغى)

2 ـ خىل شەكلى ــ بىر مىسرادا ئىككىسى كەمتۈك مەپائىلۇننىڭ ئىككى قېتىم

تەكرارلىنىشى. مىسال:

باي يەيدۇ	پولو-بەتتە	بىزلەر ئاچ	شۇھالەتتە
مەئپۇلۇ	مەپائىلۇن	مەئپۇلۇ	مەپائىلۇن
— — V	— V — V	— — V	— V — V

IV. مۇتەقارىپ بەھرى—مۇنەقارىپنىڭ لۇغەت مەنىسى "ئەپلىك"، "ئاسان" دېگەنلىك بولىدۇ، ئۇنىڭ تەپئىلى پەئۇلۇننىڭ تەكرارلىنىشىدىن ئىبارەت.

ئەشتىگىل	بىلىگلىگ	نەگۇ دەپ	ئايۇر
ئەدەپلەر	باشى تىل	كودەزمەك	دەيۇر
تىلىك بەك	تە تۇتغىل	تىشىك سىز	ماسۇن
قالى چىق	سا بەكتىن	تىشكىنى	سىيۇر
پەئۇلۇن	پەئۇلۇن	پەئۇلۇن	بەئۇل
V — —	V — —	V — —	V —

(«ئەتەبەتۇل ھەقايىق»تىن)

دىمەك، ئاروز ۋەزىندە ۋەزىنداش سوزلەرنى ماس ھالدا بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ئوخشاشمىغان ۋەزىننىڭ شېئىر شەكىللىرىنى بارلىققا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. لېكىن ئالدىنقى شەرت شۇكى، مەزمۇن ھامان بىرىنچى ھەل قىلغۇچ رول ئويناپ چىقا، ئۇنىڭدىكى ئوخشاشمىغان خىلمۇ-خىل شەكىللەر شېئىر مەزمۇنىغا تەبىئى ھالدا تولۇق ماسلىشىشى شەرت. يۇقۇرقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئاروز ۋەزنى ۋە ئۇنىڭ تەپئىللىرىنىڭ نامى گەرچە ئەرەپچە ئاتالغۇلار بىلەن ئاتالغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىدە، جۈملىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئەڭ جارى قىلىنغان شېئىر شەكلىدۇر.

بىز ھازىر قوللىنىپ كېلىۋاتقان نامىلارغا كەلسەك، بۇ نامىلارنىڭ قويۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي سىستېمىغا كىرىشى كېيىنكى ئىش، يەنى 8-ئەسىرلەردە ياشىغان ئەرەپ ئالىمى ۋە شائىرى خەلىل ئىبنى ئەھمەت تۇنجى قېتىم «كاتابۇل ئاروز» دېگەن ئەسەرنى يېزىپ چىقىپ ئاروز ۋەزنىنى ئىلىم دەرىجىسىگە كۆتەرگەن ۋە ئۇ ئالىم ئاروز ۋەزنىنى 15 بەھىرگە ئايىرىغان. خەلىل ئىبنى ئەھمەتنىن كېيىن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ سەككاكى «مۇفتا ئول ئولۇم» (ئىلىملەر ئاچقۇچى)، ئەلىشىر ناۋائىي «مىزا نۇل ئەۋزان» (ۋەزنلەر مىزانى) دېگەن ئەسەرلەرنى يازغان، باشقا ئەرەپ ۋە تۈرك ئالىملىرى، شائىرلىرىمۇ بۇ ھەقتە كوپ ئەمگەك سەرپ قىلغان، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى كوپلىگەن شېئىر، داستانلار جۈملىدىن «تۈركى تىللار دىۋانى»غا خاتىرىلەنگەن ئىپتىدائى جەمىيەتكە تەئەللۇق بەزى قوشاقلار ئاروز ۋەزنى شەكلىدە يېزىلغان. بۇ ھال ئاروز ۋەزنى يالغۇز ئەرەپ شېئىرىيىتىگىلا خاس ۋەزن بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئەرەبىستاندىن مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان كەڭ زېمىندا ياشىغۇچى نۇرغۇنلىغان خەلقلەرنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بىر خىل شېئىر ئۇلچىمى ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە بارماق ۋەزنىلىك شېئىرلار خېلى كوپ بولسىمۇ، لېكىن ئاروز ۋەزنىلىك شېئىرلارمۇ خېلى سالماق ئورۇننى تۇتىدۇ.

ئۇيغۇر مىللى شېئىرىيىتىدىكى ۋەزنىلىك شېئىرلار (ئاروز ۋەزنى ۋە بارماق ۋەزنىلىك

شېرلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) مسرا تۆزۈلۈشى، قاپىيىلىنىش تەرتىۋى بىر بىرىگە ئوخشىمىغانلىغى تۈپەيلىدىن، مەسنەۋى، غەزەل، مۇسەللەس، مۇرەببە، مۇخەممەس، مۇسەددەس، مۇسەببە، مۇسەممەن، مۇتەبسە، تەرجىيبەند، مۇستەزات، مۇۋەششەھ، مۇساۋىيات تەرەپەيين، مۇھتەمىلات، رۇبائى، مۇئەممە، قىتئە، ... قاتارلىق خىلىغا خىل شەكىللەرگە ئىگە بولغان، توۋەندە ۋەزىنلىك شېئىرى شەكىللەرنىڭ مۇقىملاشقان ئاملىرى بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ ئوتىمىز:

ئىككىلىك (مەسنەۋى) شەكلى

ئىككى مسرالىق كۆپلەتلاردىن تۆزۈلگەن شېئىرلار مەسنەۋى ـ ئىككىلىك دېيىلىدۇ. بۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى زېمىنىدا ئوسۇپ راۋاجلانغان شېئىرى شەكىللەردىن بىرى بولۇپ، ئادەتتە "بەيت" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

مەسنەۋىنىڭ قاپىيە تۆزۈلۈش شەكلى a a، b b، c c ..... دەك، ئۇنىڭدا كۆپلەتلار ئىككى مسرادىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا جۈپ ـ جۈپ بولۇپ قاپىيىلىشىدۇ.

شېئىرىيەتىمىزنىڭ مەسنەۋى شەكلى قەدىمقى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە كەڭ جارى قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ نەمۇنىلىرىنى **مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»** ئىچىدىكى شېئىرى پارچىلار ئارىسىدا كۆپ ئۇچرىتىمىز. شۇنداقلا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ **«قۇتاتقۇبىلىگ»** نامىلىق ئەسىرى، ئەخمەت يۈكنەكنىڭ **«ئەتەبەتۈل ھەقايىق»** داستانى، ئەلىشىر ناۋائىنىڭ **«خەمسە»**سى ئەنە شۇ مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان. ئۇ ھازىرقى شېئىرىيىتىمىزدىمۇ كۆپ قوللىنىلىدىغان **شەكىللەرنىڭ** بىرى.

غەزەل

كۆپلەت تۆزۈلۈشى جەھەتتىن مەسنەۋىگە ئوخشاپ كېتىدىغان، ئەمما قاپىيە شەكلى، aa، ba، ca، da، ... بولۇپ تۆزۈلگەن شېئىرى شەكىل غەزەل ياكى تەكرار ئىككىلىك دەپ ئاتىلىدۇ.

غەزەل مەسنەۋىدىن ئىككى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ؛ بىرىنچى، غەزەل ئاساسەن لىرىكىلىق بولۇپ، قىزغىن ھېسسىيات ۋە ھاياجان بىلەن يېزىلىدۇ، ئىككىنچىدىن شەكىل تەرەپتىن ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، دەسلەپكى بەيت (1 ـ كۆپلەت) ئۆزئارا قاپىيىلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەر بىر بەيتنىڭ 1 ـ مسرالىرى ئۇچۇق (قاپىيىسىز) قالدۇرۇلۇپ، ئىككىنچى مسرالىرى دەسلەپكى بەيت بىلەن قاپىيىداش بولۇپ كېلىدۇ. كۆپلەت سانى تاق بولۇپ، ئادەتتە 5 كۆپلەتتىن 13 كۆپلەتكىچە يېزىلىدۇ (ھازىرقى شېئىرىيىتىمىزدە كۆپلەتلار سانى بۇنىڭ **بىلەن** چەكلەنمەيدۇ).

غەزەللەر ئاساسەن ئارۇز ۋەزنىنىڭ رەمەل ۋە ھەزەج بەھرىلىرىدە يېزىلىدۇ. ئۇ مىللى شېئىرىيىتىمىزدە ئالاھىدە سالماقتا ۋە ئۇزۇنغا مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە شېئىرى شەكىل بولۇپ، بۇ شەكىل بىلەن يېزىلغان شېئىرلاردىن تۆزۈلگەن توپلام **«غەزەلىيات»** دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇسەللەس

ئۈچ مسرالىق كۆپلەتلاردىن تۆزۈلگەن شېئىرى شەكىل مۇسەللەس دەپ ئاتىلىدۇ. مۇسەللەسنىڭ 1 ـ كۆپلىتى بىر خىل قاپىيىدە تۆزۈلىدۇ. كېيىنكى كۆپلەتلارنىڭ ئىككى مسراسى ئۆزئارا بەيت شەكلىدە قاپىيىلىشىپ، ئۈچىنچى مسراسى ئالدىنقى مسرالارنىڭ خۇلاسىسى

سۈپتىدە باشتىكى كۆپلەتقا قاپىيداش كېلىدۇ، ئۇنىڭ قاپىيىلىنىش شەكلى مۇنداق تۈزۈلىدۇ:

aaa, bba, cca, dda,...

مۇرەببە

توت مىسرالىق كۆپلەتلاردىن تۈزۈلگەن شېئىر مۇرەببە دېيىلىدۇ. مۇرەببە (توتلۇك) شەكلى ئۇيغۇر مىللى شېئىرىيىتىدە بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئاروز ۋەزنىدىمۇ بارماق ۋەزنىدىمۇ يېزىلىدۇ. ئۇنىڭ قاپىيىلىنىش شەكلى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل تۈزۈلىدۇ:

(1) كۆپلەتلار ماۋزۇسىنىڭ بىرقانچە بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ھەر بىر كۆپلەتنىڭ 1-، 2-، 3-مىسرالىرى ئۆزئارا قاپىيىداش بولۇپ، 4-مىسرالىرى پۈتۈن كۆپلەتلەرنىڭ 4-مىسرالىرى بىلەن ئوخشاش قاپىيىلىنىش شەكلى. يەنى: aaab, cccb, dddb...

(2) ھەر بىر كۆپلەتنىڭ 1-، 2-، 4-مىسرالىرى ئۆزئارا قاپىيىداش بولۇپ، 3-مىسرالىرى قاپىيىسىز (تاق) كەلگەن شەكلى. يەنى:

aaba, bbcb, ccdc, ddgd...

(3) ھەر بىر كۆپلەتنىڭ 2-، 4-مىسرالىرى ئۆزئارا قاپىيىداش، 1-، 3-مىسرالىرى قاپىيىسىز كەلگەن شەكلى. يەنى:

abcb, bdgd, kptp...

(4) ھەر بىر كۆپلەتنىڭ 4 مىسرالىرى ئۆزئارا توق قاپىيىلىشىپ كەلگەن شەكلى. يەنى:

aaaa, bbbb, cccc, dddd...

(5) ھەر بىر كۆپلەتنىڭ 1-، 3-مىسرالىرى ئۆزئارا قاپىيىداش ھەمدە 2-، 4-مىسرالىرىمۇ ئۆز ئالدىغا قاپىيىداش بولۇپ كەلگەن شەكلى. يەنى:

abab, bcbc, dtdt...

(6) ھەر بىر كۆپلەتنىڭ 2-، 3-، 4-مىسرالىرى ئۆزئارا قاپىيىداش، 1-مىسرالىرى ئۆز ئالدىغا كەلگەن شەكلى. يەنى:

abbb, bccc, dttt...

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان شېئىرىيىتىدە مۇرەببەنىڭ يۇقۇرقىلاردىن باشقا شەكىللىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن.

مۇخەممەس

ھەر بىر كۆپلەتى بەش مىسرادىن تەركىپ تاپقان شېئىر شەكلى مۇخەممەس دېيىلىدۇ، ئادەتتە مۇخەممەس قانچە كۆپلەت بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر ئۇنىڭ 1-كۆپلەتىدىكى بارلىق مىسرالار بىر خىل قاپىيىلىشىپ كېلىدۇ. كېيىنكى كۆپلەتلاردا بولسا، ئالدىنقى 4 مىسرانى ئۆزئارا ئوخشاش قاپىيىلىشىپ، ئاخىرقى 5-مىسرانى بىرىنچى كۆپلەتتىكى مىسرالارغا قاپىيىداش بولۇپ كېلىدۇ، يەنى قاپىيە شەكلى مۇقىم ھالدا مۇنداق بولىدۇ:

aaaaa, bbbba, ccccа, ddddа...

مۇسەددەس

ھەر بىر كۆپلەتى 6 مىسرادىن تۈزۈلگەن شېئىرلار مۇسەددەس دېيىلىدۇ. ئۇنىڭدا دەسلەپكى كۆپلەتتىكى مىسرالارنىڭ ھەممىسى قاپىيىداش بولۇپ، كېيىنكى كۆپلەتلاردىكى

ئالدىنقى 4 مىسرا ئۇز ئالدىغا بىرخىل قاپىيىدە، ئاخىرقى ئىككى مىسرا باشتىكى كۇپلېتقا ئوخشاش قاپىيىدە كېلىدۇ ياكى باش كۇپلېتنىڭ ئاخىرقى ئىككى مىسراسى ئەينەن (بەزىدە قىسمەن ئۇزگەرتىپ) تەكرارلىنىدۇ. يەنى:

aaaaaa, bbbbaa, ccccaa، ddddaa...

مۇسەببە

ھەر بىر كۇپلېتى 7 مىسرادىن تۇزۇلگەن شېىر مۇسەببە دىيىلىدۇ. ئۇنىڭ قاپىيە تۇزۇلۇش شەكلى مۇسەددەس ياكى مۇخەممەسكە ئوخشايدۇ. يەنى:

(1) aaaaaaa, bbbbbaa, cccccaa...

(2) aaaaaaa, bbbbbba, ccccccca...

مۇسەببە شېىرىيىتىمىزدە كەم ئۇچرايدىغان شەكىللەردىن بىرى ھىساپلىنىدۇ.

مۇسەممەن

ھەر بىر كۇپلېتى 8 مىسرادىن تۇزۇلگەن شېىر شەكلى بولۇپ، قاپىيىلىنىش شەكلى يۇقۇرقىغا ئوخشايدۇ. يەنى:

(1) aaaaaaaa, bbbbbbaa, ccccccaa...

(2) aaaaaaaa, bbbbbbba ccccccca...

مۇتەسسە

ھەر بىر كۇپلېتى 9 مىسرادىن تۇزۇلگەن شېىرلار مۇتەسسە دىيىلىدۇ. قاپىيە شەكلى يۇقۇرقىغا ئوخشاش. يەنى:

(1) aaaaaaaaa, bbbbbbbaa, cccccccaa...

(2) aaaaaaaaa, bbbbbbbba, ccccccccca...

تەرجىى بەنت

تەرجىى بەنتنىڭ لۇغەت مەنىسى تۇرمىلىق كۇپلېت دىگەن بولىدۇ. ئۇنىڭ كۇپلېتلىرى 4 بىيىتتىن (8 مىسرادىن) يۇقۇرى بولۇپ، ئاخىرقى چېكى ئون نەچچە بىيىتكە يېتىدۇ، قاپىيە تۇزۇلۇش شەكلى جەھەتتىن ھەر بىر تەرجىى بەنت ئۇز ئالدىغا ئۇدا قاپىيە بىلەن (بەزىدە ئەركىن ياكى ئالماش قاپىيە بىلەن) داۋام قىلىدۇ، باشتىكى كۇپلېتنىڭ ئاخىرقى بىر بىيىتى (ئىككى مىسراسى) كېيىنكى كۇپلېتلاردىمۇ ئەينەن تەكرارلانغان بولۇشى شەرت، تەكرارلانغۇچى بۇ بىيىت ھەرقايسى كۇپلېتلاردىكى مىسرالارنىڭ مەزمۇنى بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا، ئۇلارنى تۇگەللەش رولىنى ئوينايدۇ.

مۇستەھزات

مۇستەھزات مىللى كىلاسسىك شېىرىيىتىمىزدە كوپ قوللىنىلىدىغان شېىرىي شەكىللەرنىڭ بىرى، ئۇنىڭ بوغۇم تۇزۇلۇشى كوپ ھاللاردا 16 بوغۇمدىن ئېشىپ كېتىدىغانلىغى ئۇچۇن مۇستەھزات (ئادەتتىن تاشقىرى) دىگەن نام بىلەن ئاتالغان. ئۇ بىر ئۇزۇن ۋە بىر قىسقا بولۇپ، 4 مىسرادىن تۇزۇلگەن. يەنى 1-، 3- مىسرالىرى ئۇزۇن، 2-، 4- مىسرالىرى قىسقا، جۇملىدىن ئۇزۇن مىسرالىرىمۇ ئۇز ئالدىغا، قىسقا مىسرالىرىمۇ يەنە ئۇز ئالدىغا قاپىيىداش بولۇپ كېلىدىغان شېىرىي شەكىلدۇر.

مۇستەھزاتتا قىسقا مىسرالار ئۇزۇن مىسرالارنىڭ مەزمۇنىنى تېخىمۇ تولۇقلاپ، كۇچەيتىپ بېرىدۇ ۋە شېىر ئاخىرلاشقىچە شۇ خىلدا داۋام قىلىدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۇزۇن

مسرالرنى قسقا مسرالريدن ئايرىپ قارىغاندا، ئۇ مەسنەۋى ياكى غەزەل شەكىلىنى ئېلىپ ئوز ئالدىغا مۇستەقىل تۇرالايدۇ، جۈملىدىن قسقا مسرالرىنۇ ئايرىم توپلانما ئوز ئالدىغا مۇستەقىل شېئىر تۈرىنى ئالىدۇ ۋە شۇنداق بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

مۇۋەششەھ

مۇۋەششەھ ئۇيغۇر مىللى شېئىريىتىدىكى قەدىمقى شەكىللەرنىڭ بىرى بولۇپ، قۇراشتۇرۇپ ئۇقۇم چېتىرىش ياكى پىكرنى يوشۇرۇن بېرىش دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. ئۇنىڭ باشقا شېئىرىي شەكىللەرگە ئوخشىمايدىغان بىر ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇ مسرا تۈزۈلۈش ۋە قاپىيە شەكلى جەھەتتىن گەرچە مەسنەۋىگە ئوخشىسىمۇ، لېكىن شائىر ھەر بىر كۇپلېتتىكى 1 - مسرانىڭ باش ھەرپىنى ئوزى ئېيادىلىمەكچى بولغان يوشۇرۇن مەنىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن تاللاپ تۈزىدۇ. شۇنداق قىلىپ ھەر بىر بېيتىنىڭ 1 - مسرا سىنىڭ باش ھەرپلىرىنى ئوزئارا بىرلەشتۈرگەندە شائىر ئوز شېئىرىدا يوشۇرۇن ئېيادىلىمەكچى بولغان مەنە ياكى بەلگىلىك كىشى ئىسمى پەيدا بولىدۇ. بۇ شەكىل ئاساسەن مەخپى مەنە ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭدا ھاسىل بولغان يېڭى مەنە ئەسلى شېئىرنىڭ بىر پۈتۈن يونۇلۇشىدىكى ئومۇمى پىكىر بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولىدۇ.

مۇساۋىيات تەرەپەيىن

بۇ كىلاسسىك شېئىريىتىمىزدىكى مەۋجۇت شەكىللەرنىڭ بىرى بولۇپ، كاتەكچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان سوزلەرنى ئوڭدىن سولغا ئوقۇسىمۇ، يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە ئوقۇسىمۇ ئوخشاش مەنە ۋە ئوخشاش شەكىل ھاسىل بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ شەكىل مۇساۋىيات تەرەپەيىن (تۈت تەرەپنى ئوخشاش) دەپ ئاتالغان.

قىزىل گۈل	ئىشقىدا	بۇلبۇل	ناۋاسى
ئىشقىدا	نالان قىلۇر	ئاشىق	نىداسى
بۇلبۇل	ئاشىق	لېكىن	ئەمەس مەندەك
ناۋاسى	نىداسى	ئەمەس مەندەك	ساداسى

بۇ شەكىل شائىرنىڭ پىكرىنى چوڭقۇرلۇقىنى، زېھنىي ئوتكۈرلۈكىنى، يۇكسەك بەدىئى ماھارىتىنى تەلەپ قىلىدۇ.

مۇھتەمىلات (تۈيۇق)

4 مسرالىق خەلق قوشاقلىرى شەكلىدە تۈزۈلگەن بولۇپ، تۈيۇقنىڭ ئالاھىدىلىگى شۇكى، قاپىيە ئۈچۈن شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش، ئەمما مەنە جەھەتتىن باشقا - باشقا ئۇقۇم بېرىدىغان ئۇمۇنىم سوزلەردىن پايدىلىنىدۇ. تۈيۇقنىڭ كوپرەك ئۇچرايدىغان قاپىيە تۈزۈلۈش شەكلى ئادەتتە aaaa، aaba دىن ئىبارەت. مەسىلەن:

بورانقۇش باشقا، زاغ باشقا،
چۈشەر نى - نى ئەلەم باشقا،
بۇ ئايلار باشلىغان ئىشنى،
چىقارغىن ئەمدى بىر، باشقا.

(م. زۇنۇن)

بو تۈيۈقتا ئاستىغا سىزىلغان قاپىيىداش سۆز(باشقا)گىر اماتىكىلىق شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن مەنە جەھەتتىن بىر بىرىگە ئوخشىمايدۇ. بۇنداق سۆزلەرنى ئۈيغۇر تىلىدا ئۇمۇنىم سۆزلەر دەپ ئاتايدۇ، تۈيۈق ئەنە شۇنداق ئۇمۇنىم سۆزلەرنى ئۆزىگە قاپىيە قىلىپ تاللايدۇ.

رۇبائى

رۇبائى توتاۋك شەكىلدۇر، 4 لا مىسرادىن تۈزۈلۈپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر پەلسەپىۋى ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەپ بەرگەن شېئىر شەكلى رۇبائى دەپ ئاتىلىدۇ.

رۇبائى ئۈيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتىدە كەڭ قوللىنىلغان شېئىر شەكىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ھازىرقى شېئىرىيەتتىمۇ خېلى چوڭ سالماقنى ئىگەللەيدۇ. رۇبائىدا شائىر ئۆز پىكىر ۋە تەسىراتلىرىنىڭ خۇلاسىسىنى ياكى كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان بىردەر يېڭى پەلسەپىۋى پىكىرنى بايان قىلىدۇ. قاپىيە تۈزۈلۈش جەھەتتىن رۇبائىلار كۆپرەك 1-، 2-، 4- مىسرالار ئۆز ئالدىغا بىر خىل قاپىيە بولۇپ، 3- مىسرا ئۆچۈق (قاپىيىسىز) قالدۇرۇلىدۇ.

رۇبائىچىلىقتا دۇنيادا ئەڭ چوڭ ئۇتۇققا ئېرىشكەن كىشى پارس شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى ئۇمەر ھەييام ھىساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن 11- ئەسىردە ئوتكەن بۇ ئۇلۇغ ئالىمنىڭ رۇبائىلار توپلىمى مىڭ يىللاردىن بۇيان ئىنسانلار ئارىسىدا يۈكسەك ھورمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىپ كەلمەكتە.

مۇئەممما

مۇئەممما—شېئىرىي تېپىشماقتۇر.

بۇ شەكىل قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ بۈگۈنگە قەدەر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ۋە يازما ئەدەبىياتتا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. مۇئەممانىڭ مىسرا تۈزۈلۈش ۋە قاپىيە شەكىلىدە مۇقىم ئولچەم بولمايدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ پىكىر قىلىش قابىلىيىتىنى ئاشۇرۇشنى، تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھادىسىلىرى توغرىسىدىكى تونۇشنى ئوستۈرۈش ۋە كېڭەيتىشنى مەقسەت قىلىپ مەيدانغا كەلگەن ۋە ئۆز تارىخىدا بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان.

جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بۇ شەكىلمۇ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتلەردىن تېخىمۇ بېيىدى ۋە تەرەققى قىلدى ھەمدە باللار ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم شەكىللىرىدىن بىرىگە ئايلاندى. ھازىر ئىجات قىلىنۇاتقان تېپىشماقلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى شېئىر تۈسىگە كىرگەن بولۇپ، ئۇنى مۇئەممانىڭ ئۇلگىسى دېيىش مۇمكىن.

ئەركىن (چاچما) شېئىر

شېئىر مىسرالىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، مىسرا تۈزۈلۈشى، كۆپلىتىلارغا بولۇنۇشى، بوغۇم سانى ۋە باشقا جەھەتلەردىن نىسبەتەن ئەركىنرەك بولغان شېئىرىي سىستېما ئەركىن (چاچما) شېئىر دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەركىن شېئىرلاردا رېتىم ۋە قاپىيىگە بەلگىلىك دەرىجىدە ئېتىۋار بېرىلمەسمۇ، ئەممما ۋەزىنلىك شېئىرلاردەك رېتىم، تۇراق، قاپىيە ۋە باشقا جەھەتلەرگە تولۇق ئەمەل قىلىش تەلەپ قىلىنمايدۇ.

ئەركىن شېئىرنىڭ تۈزۈلۈشى شېئىردا ئەكس ئەتتۈرۈلمەكچى بولغان ئىدىيىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە شائىر ھىسسىياتىنىڭ دولقۇنى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن

ئۇ، ئاپتوردىن چىن ۋە جانلىق ئىدىيەۋى ھىسسىيات، يۈكسەك بەدىئى ماھارەت، ئالا-ھىدە تىل بايلىغى بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. پەقەت شۇ چاغدىلا شائىرنىڭ كۆچلۈك لىرىك ھىسسىياتى، ئۈمىت-ئارزۇسى ئىخچام، جانلىق ۋە تەسىرلىك ھالدا كۆڭۈلدىكى ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، يۈكسەك شېئىرىي ئوبراز مەيدانغا كېلىدۇ. ئەركىن شېئىرلار رېتىم ۋە قاپىيە جەھەتتىن ئەركىنرەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، قالايمىقان يېزىلىۋېرىدىغان تەرتىپسىز مىسرالارنىڭ يېغىندىسى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئۆزىگە يارىشا بەلگىلىك تەرتىپ-قائىدىسى بار. ئەركىن شېئىرلاردا قانچە مىسرادىن كېيىن بىر قاپىيە كېلىش شەرت قىلىنمىسىمۇ، ئەمما بەلگىلىك بىر مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان ھەر بىر شېئىرىي بولەك (سترووفا) نىڭ ئاخىرىغا قاپىيە كېلىش لازىم، ئۇنىڭ مىسرالىرى شۇنداق تەرتىپتە تۈزۈلۈشى كېرەككى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە شېئىردىكى ئىنتۇناتسىيە شائىرنىڭ پىكىرلىرىنى، روھىي ھالىتىنى، ھېسسىياتىنى تولۇق ئىپادىسىگە بېرەلەيدىغان بولىدۇ. شۇ چاغدىلا ئۇ كۆچلۈك ئاھاڭدارلىققا ۋە مۇزىكىلىققا ئىگە بولىدۇ.

ئەركىن شېئىر ۋەزىندە شېئىرىيەتتىكى ئۇمۇملاشقان قائىدىلەردىن ئەركىن ھالدا چەتكە چىقالايدۇ، لېكىن بۇ ئەركىنلىك ئاساسىدا مەلۇم قانۇن ياتىدۇ، ئۇ بولسىمۇ مەنتىقىي بېسىم قانۇنىدۇر. يەنى قايسى سوزنى ئاجرىتىپ، ئالاھىدە پەرقلەندۈرۈپ ۋە تەكتلەپ ئېيتىش زورۇر بولسا، شۇ سوز ئايرىم قۇرغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. قايسى تەرتىپ شائىرنىڭ ھايا جېنىنى ۋە ھىسسى پىكرىنى تولۇق ئىپادە قىلسا، سوزلەر شۇ ئاساستا قۇرلارغا جايلاشتۇرۇلىدۇ، شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئۇزىگە خاس رېتىم ۋە ئاھاڭدارلىققا ئىگە بولىدۇ. ئامېرىكا شائىرى ھوتمان، رۇس شائىرى ماياكوۋسكىي، ئۇيغۇر شائىرى ئۇمەر مۇھەممەدلەر ئەركىن شېئىرنىڭ ئاساسچىلىرى بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە مەھەممەتجان سادىقنىڭ كوپلىگەن شېئىرلىرى ئەركىن شېئىرنىڭ ياخشى نەمۇنىسىدۇر.

نەسرى شېئىرلار

نەسرى شېئىر نەسرى ئەسەر بىلەن شېئىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدىغان ئەدەبىي شەكىل بولۇپ، ئۇنىڭدىكى شېئىرىي پىكىر نەسرى تىل شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە ھەچقانداق شېئىرىي قائىدىلەر بىلەن چەكلەنمەيدۇ. نەسرى شېئىرلارنى ئىنچىكىلەپ قارىمىغاندا، ئۇنى نەسرى ئەسەرلەردىن پەرقلەندۈرۈش تەسىرەك، ئەمما شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، نەسرى شېئىرلاردا شېئىر كەيپىيات، شېئىرىي ھىسسىيات، شېئىرىي ئىدىيەۋى مەزمۇن، قىسقىسى شېئىرلارغا خاس مەنىۋى مۇھىت بولىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭدا گەرچە رېتىم، قاپىيە بولمىسىمۇ، كىشىلەرنى بەلگىلىك شېئىرىي كوچ بىلەن چوڭقۇر ھاياجانلاندۇرۇپ، لىرىك تۇيغۇ بېغىشلىيالايدۇ.

نەسرى شېئىرلاردا ئىپادىلەشنىڭ بايان قىلىش ۋە تەسۋىرلەش ئۇسۇللىرى ئىشلىتىلەيدۇ. ئاساسىي جەھەتتىن خۇددى ۋەزىنلىك ھەم ئەركىن شېئىرلاردەك، ئاپتورنىڭ ئوزى تەسۋىرلەۋاتقان شەيئىلەرگە قارىتا ھىس-تۇيغۇنى مۇھەببەت ياكى نەپرىتى مول تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇرغا تايىنىپ ئوبرازلىق ئىپادىلىنىدۇ. قىسقىسى لىرىكلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ.

نەسرى شېئىرلار شېئىرىي تىزما شەكىلدە ئەمەس، بەلكى بايانىي شەكىلدە يېزىلغاچقا،

ئۇنىڭدا تۇراقلىق قاپىيە بولمايدۇ، بەزى نەسرى شېىرلاردا جۇملە تەركىۋىدىكى سوزلەر ئارىسىدا قاپىيە بولىدۇ. بۇنداق قاپىيىلىك يېزىلغانلىرى تەسىرلىك ھەم جەلپ قىلارلىق بولىدۇ، بىراق بۇ مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئالاقىدار مەسىلە بولغانلىقتىن، مەزمۇن بىلەن ھىساپلاشماي، بىر تەرەپلىمە ھالدا قاپىيىنى تەكىتلەش ھاجەتسىز.

مەسىلەن، ماكسىم گوركىينىڭ «بورانقۇش قوشىغى»، لۇشۇننىڭ «ياۋا ئوت» قاتارلىق نەسرى شېىرلىرى قويۇق شېىرىي ھىسسىياتقا ئىگە بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنى كونكىرىت شېىرىي كۇچ بىلەن ئوزىگە جەلپ قىلىدۇ.

نەسرى شېىرلار ئېلىمىزنىڭ ئەدىبىيات تارىخىدا ئۇزۇن يىللىق ئەنئەنىگە ئىگە.

2 - §. ئىپىك ئەسەرلەر

1. ئىپىك ئەسەرلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

ئىپىك ئەسەرلەر ئەدىبىياتنىڭ ئىش، ۋەقەلەرنى بايان قىلغۇچى بىر خىل شەكلىدۇر. كونكىرىت ئېيتقاندا، ئىپىك ئەسەرلەر پېرسۇناژ، سىيۇژىت ۋە مۇھىتنى كونكىرىت تەسۋىرلەش ئارقىلىق رىيال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئەدىبىي تۇردىن ئىبارەت. ئۇ ئادەتتە "پروزا ئەسەرلىرى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئىپىك ئەسەرلەرنىڭ كومپوزىتسىيىسىدە پېرسۇناژ، سىيۇژىت ۋە شارائىتتىن ئىبارەت ئۇچ ئاساسىي ئامىل بولسىمۇ، لېكىن ئىپىك ئەدىبىيات يالغۇز ئىش، ۋەقەلەرنى بايان قىلغۇچى ھىكايە، رومانلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. چۇنكى دىراما (سەھنە ئەسەرلىرى)، ئىپىك داستانلاردىمۇ ئىپىك ئەدىبىياتنىڭ ئامىللىرى بولىدۇ، ئىپىك ئەسەرلەرنىڭ ئومۇمى خۇسۇسىيىتى ھەققىدە ۋ. گى. بېلىنسكىي مۇنداق دىگەن ئىدى: ئۇ "باشقا ژانىردىكى بارلىق شېىرىي ئامىللار بىلەن بىرلەشكەن؛ يەنى ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ ۋەقەلىكنى تەسۋىرلىگەندىكى ھىسسىياتىنى ئىزھار قىلىشى — لىرىك شېىرىي تۇيغۇسىمۇ بار، پېرسۇناژلار ئوزىنى تېخىمۇ روشەن ھەم گەۋدىلىك ئىپادىلەيدىغان ۋاستە — دىراما ئامىلىمۇ بار، باشقا ژانىردىكى شېىرلاردا مۇمكىن بولمايدىغان غايىۋانە بايان، مۇھاكىمە ۋە ساۋاقلار ھىكايە، رومانلاردا ئوزىنىڭ قانۇنىي ئورنىغا ئىگە."① بۇ ئىپىك ئەسەرلەرنىڭ شېىر ۋە دىرامىغا قارىغاندا كوپ دەرىجىدە ئەركىن بولىدىغانلىغى، ئۇنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى تېخىمۇ كەڭ ئەكس ئەتتۇرەلەيدىغانلىغىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

ئىپىك ئەسەرلەر قەدىمقى ئەپسانە، رىۋايەتلەر ئاساسىدا راۋاجلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىپىك ئەسەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. ئىپىك ئەسەرلەرنىڭ ئۇقۇم دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولسىمۇ، بىز بۇ يەردە پەقەت ھىكايە، رومانلارنى نەزەردە تۇتقان ھالدا، ئۇنىڭ باشقا ژانىرلارغا ئوخشىمايدىغان تۇپ خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە نۇقتىلىق توختىلىپ ئوتىمىز.

① «ۋ. گ. بېلىنسكىي ئەدىبىيات توغرىسىدا»، يېڭى ئەدىبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1958 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 201 - بەت.

بىرىنچى، ئىپتك ئەسەر مەزمۇن جەھەتتىن ئەڭ كەڭ، ئەڭ مۇرەككەپ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە. ئۇنىڭ ھەجمى چەكسىز بولۇپ، ۋاقىت، ئورۇن، بوشلۇق، شارائىتنىڭ ھېچقانداق چەكلىمىسگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇ سىيۇژىتنى قانات يايدۇرۇش، پېرسۇناژلارنى سىزىپ بېرىش قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى قولايلىق شارائىتقا ئىگە.

سەھنە ئەسەرلىرىمۇ سىيۇژىتنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا تۇرمۇشتىكى زىددىيەت-توقۇنۇشلارنى ئېچىپ بېرىپ، پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ئىپادىلەپ بەرسىمۇ، ھالبۇكى، ئۇ پەقەت سەھنىدە ئويناپلىدىغانلىقتىن، ۋاقىت، ئورۇن ۋە سەھنە بوشلۇغىنىڭ چەكلىمىسگە ئۇچرايدۇ. ئىپتك ئەسەرلەرگە كەلسەك، بۇ جەھەتلەردە ھېچقانداق چەكلىمە يوق، مەسىلەن، بىر پارچە رومانىنى ئالساق، ئۇنى بىرنەچچە يۈز ياكى بىرنەچچە مىڭ بەت قىلىپ يېزىپ، سىيۇژىتنى ئۇزلۇكسىز ھالدا، تەدرىجى قانات يايدۇرۇش مۇمكىن. ئەمما سەھنە ئەسەرلىرىنى ئۇنداق قىلىش مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى ئۇنىڭ پۈتكۈل مەزمۇنىنى پەقەت بىر قېتىملا بەلگىلىك ۋاقىت ۋە بوشلۇق ئىچىدە ئويناپ تۈگىتىش كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن سەھنە ئەسەرلىرىدە ئىپتك ئەسەرلەرگە ئوخشاش ئۇنداق ئىنتايىن كوپ پېرسۇناژلارنى تەسۋىرلەشكە، ئىنتايىن مۇرەككەپ ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنى بايان قىلىپ بېرىشكە، سىيۇژىتنى كەڭ ۋە تەپسىلى قانات يايدۇرۇشقا ئىمكانىيەت بولمايدۇ.

ئىپتك ئەسەرلەرنىڭ ھەجمى بىرقەدەر چوڭ بولغاچقا، ئۇ سىيۇژىت جەھەتتىن ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى چوڭقۇر ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن تەسۋىرلىيەلەيدۇ، تېخىمۇ مۇكەممەل ۋە مۇرەككەپ زىددىيەت-توقۇنۇشلارنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ، ھەرخىل پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىنى بەئەينى ئوزىگە ئوخشاش سۈرەتلەپ بېرەلەيدۇ. ۋاقىت جەھەتتىن يىراق ئوتمۈشتىن يېقىن كەلگۈسىگىچە بولغان دەۋرلەر، دائىرە جەھەتتىن مەشرىقتىن مەغرىپقىچە بولغان كەڭلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ تەسۋىرلەش دائىرىسىگە كىرىدۇ. كەڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى تېخىمۇ ھەقىقى تۇردە ئەكس ئەتتۈرۈش، پېرسۇناژلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئۇ پېرسۇناژلار بىلەن ۋەقەلىك بارلىققا كەلگەن تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ۋە ئىجتىمائى شارائىتنى چوڭقۇر ۋە ئىنچىكە تەسۋىرلەپ، ئوخشىمىغان ئىجتىمائى مۇھىت بىلەن تەبىي مۇھىتنى ئەڭ تولۇق ۋە كونكرېت ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئىپتك ئەسەرلەرنىڭ بۇ خۇسۇسىيەتلىرى ئەدەبىياتنىڭ باشقا ژانىرلىرىغا قارىغاندا تېخىمۇ گەۋدىلىكتۇر.

ئىككىنچى، تىل ئىشلىتىش جەھەتتە، ئىپتك ئەسەرلەرنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بار بولۇپ، ئۇنىڭدا پېرسۇناژ تىلى بىلەن بايان قىلغۇچىنىڭ تىلىدىن ئوخشاشلا پايدىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاپتور ھەرخىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن ئەركىن ھالدا پايدىلىنىپ، پېرسۇناژلار ئوبرازىنى بۇۋاستە يارىتالايدۇ. ئۇنىڭدا پېرسۇناژلارنىڭ ئوزئارا دىيالوگى، ھەركىتى، تاشقى قىياپىتى ۋە پسىخىك پائالىيەتلىرى ئارقىلىق پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرى تەپسىلى ۋە ئىنچىكە تەسۋىرلىنىدۇ، شۇنداقلا شارائىتنى گەۋدىلەندۈرۈش بەرىلىدۇ. لېكىن پېرسۇناژلارنىڭ خاسلىق ئالاھىدىلىگى (ئىندىۋىدۇئاللىقى) ئىپادىلەپ بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىپتك ئەسەرلەر ھەقىقى ئادەم ۋە ھەقىقى ۋەقەلەرنىڭ چەكلىمىسگە ئۇچرىمايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاپتور تەسۋىر ۋە بەدىئى توقۇلمىدىن كەڭ پايدىلىنىپ، پېرسۇناژلارنىڭ ھەرخىل ھەرىكەتلىرى ۋە ئىدىيىسىنى ئەركىن ئىپادىلەيدۇ. ئىپتك ئەسەرلەرنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى ئۇلارنىڭ ئوقۇرمەنلەرگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىشىنى بەلگىلەيدۇ.

سۈنئ خاراكتېرىنىڭ تەرەققىياتىنى ھەر جەھەتتىن ئېچىپ بېرىدۇ ۋە پېرسۇناژلار ئوتتۇرىسىدىكى گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىپىك ئەسەرلەرنىڭ پېرسۇناژلار ئوبرازى تېخىمۇ جانلىقلىققا، كونكرېتلىققا، تىپىكلىككە ئىگە بولىدۇ. ئىپىك ئەسەرلەر بۇ جەھەتتە شېئىرىيەتتىن ھەم دراماتورگىيىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

ئۇچىنچى، ئىپىك ئەسەرلەرنىڭ كومپوزىتسىيىسىدىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك بولىدۇ، دراماتورگىيە سەھنە شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇنىڭ كومپوزىتسىيىسىنى تۈزگەندە، ئادەم، ۋاقىت، ئورۇنلارنى يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈشكە ئېتىۋار بېرىش، دراماتىك توقۇنۇشلارنى ئەڭ ياخشى مەركەزلىك ئىپادىلەپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئىپىك ئەسەرلەر باش تېمىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ھەرقايسى سىيۇژىت بولەكلىرىنى تەشكىللەپ سىيۇژىتنى تەدرىجى راۋاجلاندۇرىدۇ. بەزى بولەكلەرنىڭ تەسۋىرى گەرچە ئۇنىڭدىكى زىددىيەت-توقۇنۇشنىڭ راۋاجىنى توغرىدىن-توغرا ئىلگىرى سۈرمىسىمۇ، ئەمما ئاساسىي زىددىيەت-توقۇنۇشلىرى بىلەن ئورگانىك ھالدا بىرىكىپ، مۇرەككەپ ۋە خىلمۇ-خىل تۈرمۇش مەنزىرىلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ، ئىپىك ئەسەرلەرنىڭ كومپوزىتسىيىسىدە پېرسۇناژلارنى مەيدانغا چىقىرىش، مەنزىرىلەرنى تەسۋىرلەش، ۋەقەلەرنى ئۇزۇنارا بىر بىرىگە چېتىش جەھەتلەردە خالىغانچە بايان قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ئەسەرنىڭ ئاساسىي سىيۇژىتىنى مەركىزىي لىنىيە بويىچە راۋاجلاندۇرۇش ئىمكانىيىتى بولىدۇ. ھالبۇكى، سەھنە ئەسەرلىرىدە بولسا، ئادەتتىكى تەسۋىرىي بايانلارنى قوللىنىشقا بولمايدۇ. پەقەتلا پېرسۇناژلارنىڭ كونكرېت ھەركىتى ۋە سوزى ئارقىلىق سىيۇژىتلار باغلاشتۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىپىك ئەسەرلەردە كومپوزىتسىيە ئادەتتە سىيۇژىتتىن چوڭ بولىدۇ. ئاپتورنىڭ بىۋاستە مۇھاكىمىسى ۋە مۇزاكىرىسى (لىرىك چېكىنىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قاتارلىقلار سىيۇژىتنىڭ تەشكىلىي بولەكلىرىگە كىرمەسمۇ، لېكىن ئىپىك ئەسەرلەردە باش تېمىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن بۇ بولەكلەرمۇ ئۇنىڭ كومپوزىتسىيىسى ئىچىگە كىرىدۇ. لېكىن، دراماتورگىيىدە ئۇنداق ئەمەس، سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ كومپوزىتسىيىسى بىلەن سىيۇژىتى ھەرقاچان بىردەك بولىدۇ. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىپىك ئەسەرلەردە مۇرەككەپ تۈرمۇش ھادىسىلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىشكە، پېرسۇناژلارنى ئىنچىكىلەپ، ھەر تەرەپلىمە سىزىپ بېرىشكە ھەددە مۇئەييەن مەنزىرە، تىپىك شارائىتلارنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق تىپىك خاراكتېرلارنى كورستىپ بېرىشكە، مۇكەممەللەشكەن سىيۇژىتلارنى ئۇنۇملۇك بىر تەرەپ قىلىشقا بولىدۇ. بۇ جەھەتلەردىن ئىپىك ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغان تۈرمۇش دائىرىسى ھەرقانداق ئەدەبىي شەكىللەرگە قارىغاندا كەڭ بولىدۇ.

2. ئىپىك ئەسەرلەرنىڭ تۈرلىرى

ئىپىك ئەسەرلەرنى تۈرگە بولۇش ئۇسۇلى خىلمۇ-خىل بولۇپ، تېمىسىنىڭ دەۋرى بويىچە، تارىخىي ئىپىك ئەسەرلەر، ھازىرقى زامان ئىپىك ئەسەرلىرى دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ. ئادەتتە كوپرەك ئۇچرايدىغان تۈرگە بولۇش ئۇسۇلى — ئىپىك ئەسەرلەرنىڭ ھەجمى ۋە شەكلى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگىگە قاراپ بولۇشتۇر. ئىپىك ئەسەرلەر

ئۇزۇن - قىسقىلىغى، ھەجمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىگى، پېرسۇناژلىرىنىڭ ئاز - كوپلۇگى، سىيۇ - ژىتلىرىنىڭ مۇرەككەپ - ئاددىلىغىغا قاراپ رومان، پوۋىست، ھىكايە دەپ ئۇچ تۈرگە بولۇنىدۇ.

رومان

رومان بىر خىل چوڭ تىپتىكى ئىپىك ئەسەر ھىساپلىنىدۇ. يەنى ھەجىم جەھەتتىن چوڭراق بولغان، كەڭ ۋەقەلەرنى ئۇز ئىچىگە ئالغان، بەلگىلىك تارىخىي دەۋرنىڭ بىر پۈتۈن ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇزىدە ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلىگەن، ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ كەڭ كارتىنىسىنى سىزىپ، تىپىك پېرسۇناژ ئوبرازىنى يارىتالىغان چوڭ تىپتىكى ئىپىك ئەسەر رومان دىيىلىدۇ. رومان مۇرەككەپ سىيۇژىتلىق ئىپىك ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ تۇپ ئالاھىدىلىكلىرى توۋەندىكىچە:

(1) رومانىنىڭ ھەجمى چوڭ بولغانلىقتىن ئۇ مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە تۇرمۇش ۋەقەلىكلىرى، ھەر خىل پېرسۇناژلار خاراكتىرىنىڭ زىددىيەت - توقۇنۇشلىرى ئارقىلىق بىرقەدەر مۇرەككەپ ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەر بىلەن سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنى تەسۋىرلەپ، بىردەۋر ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى كورسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، فرانسىيىنىڭ مەشھۇر رىيالىست يازغۇچىسى بالزاكنىڭ «كىشىلىك كومىدىيىسى» ناملىق ئەسىرى 96 تومدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا فرانسىيىنىڭ بىر پۈتۈن تارىخىي دەۋردىكى ئىجتىمائى تۇرمۇشى ھەر تەرەپلىمە تولۇق تەسۋىرلەنگەن. شۇنىڭ ئۇ - چۇن بۇ ئەسەر فرانسىيە جەمىيىتىنىڭ بەدىى ئەينىگى ھىساپلىنىدۇ. «سۇ بويىدا» نام - لىق روماندا بولسا، كەڭ ئارقا كورۇنۇشلەر ئارقىلىق مۇرەككەپ ۋە گىرەلىشىپ كەتكەن ئىجتىمائى زىددىيەت ۋە كۇرەشلەر ئەكس ئەتتۇرۇلۇپ، فېودال ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ جىنايەتلىرى ۋە دىخانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ مۇقەررەر قانۇنىيىتى كورسىتىپ بېرىلگەن؛ ئۇيغۇر يازغۇچىسى قەييۇم تۇردىنىڭ ئۇچ تومىلۇق «كۇرەشچان يىللار» ناملىق روماندا ئۇيغۇر يېزىلىرىدىكى ئازاتلىق، ئەركىنلىككە تەشنا بولغان ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ قاراڭ - غۇ جاھالەتكە قارشى باتۇرانە كۇرەشلىرى، ئازاتلىقتىن كېيىنكى ئۇيغۇر يېزىلىرىنىڭ يېڭىچە قىياپەتلىرى، قەد كوتەرگەن دىخانلارنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيا - لىستىك قۇرۇلۇشنىڭ مۇرەككەپ، ئەگىر - توقاي يوللىرىدا ھارماي - تالماي كۇرەش قىلىپ، بىر مەقسەت، بىر نىشاندا ئۇزلۇكسىز ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقانلىغى تەسۋىرلەپ بېرىلىدۇ.

(2) رومان ئەكس ئەتتۇرگەن ئىجتىمائى تۇرمۇش بىرقەدەر باي ۋە كەڭ بولغان - لىقتىن، ئۇنىڭدا بىر ئاساسىي باش تېمىنىڭ سىرتىدا، يەنە بىرمۇنچە قوشۇمچە تېمىلارمۇ بولۇپ، ئۇلار ئاساسىي باش تېمىنى تېخىمۇ روشەن ئېچىپ بېرىش ئۇچۇن خىزمەت قى - لىدۇ، سىيۇژىتنىڭ راۋاجلىنىشىمۇ بىر لىنىيە بويىچە بولماستىن، بەلكى بىرنەچچە لىنى - يىلەر بويىچە راۋاجلىنىپ، ئاساسىي سىيۇژىتقا ئورگانىك ھالدا باغلىنىدۇ. مەسىلەن، ئېلى - مىزنىڭ ئاتاقلىق «قىزىل قىيا» روماندا 1948 - يىلى چۇڭچىڭدىكى "جۇڭگو - ئامېرىكا ھەمكارلىق ئىدارىسى" قارىمىغىدىكى "زازىدۇڭ" ھەم "بەيگۇڭگۇەن" تۇرمىلىرىدىكى مۇرەككەپ كۇرەشلەر ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ، ئەسەرنىڭ ۋەقەلىگى، ئىككى سىيۇژىت لىنىيە - سى بويىچە راۋاجلانغان؛ بۇنىڭ بىرى "زازىدۇڭ" بىلەن "بەيگۇڭگۇەن" تۇرمىلىرى ئىچىدىكى كەسكىن كۇرەشلەر، يەنە بىرى چۇڭچىڭدىكى دۇشمەن جاسۇسلۇق ئورگانلىرىنىڭ

پائالىيەتلىرى. مانا شۇ ئىككى چوڭ سىيۇژىت لىنىيىسىنى چورىدىگەن ھالدا، يەنە نۇرغۇن تارماق سىيۇژىت لىنىيىلىرىمۇ بار. مەسىلەن، بىرىنچى چوڭ سىيۇژىت لىنىيىسىدە تاغلىق شەھەردىكى پارتىيىنىڭ مەخپى پائالىيەتلىرى، ئىشچىلار، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئامېرىكا جاھانگىرلىگى بىلەن جىياڭ جىيېشى گومىنداڭىغا قارشى غەزەپ دولقۇنلىرى، يېزىلاردىكى دىخانلارنىڭ قوراللىق كۇرەشلىرى ھەر تەرەپلىمە تەسۋىرلىنىپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى "زازىدۇڭ" ھەم "بەيگۇڭگۇەن" ئىچىدىكى كۇرەشلەر بىلەن جانلىق تۇردە زىچ باغلانغان ھالدا بىر ئۇلۇغۋار ئىنقىلاۋىي مەنزىرىنى شەكىللەندۇرىدۇ.

دۇشمەن جاسۇسلىرىنىڭ تېرورلۇق پائالىيەتلىرى تەسۋىرلەنگەن يەنە بىر سىيۇژىت لىنىيىسىدە يەنە ئىككى قوشۇمچە تارماق سىيۇژىت لىنىيىسى مەۋجۇت؛ بۇنىڭ بىرسىدە جاسۇسلار باشلىغى ماۋ رېنفىڭ، شۇي پېڭفېي، يەنزۇي قاتارلىقلارنىڭ كونكىرىت ھەركەتلىرى ھەم جاسۇس جىڭ كىچاڭ، لى جۇگاڭنىڭ مەخپى ھەركەتلىرى تەسۋىرلەنگەن بولسا، يەنە بىر تارماق سىيۇژىت لىنىيىسىدە كوزگە كورۇنمەس دۇشمەننىڭ پائالىيىتى، يەنى يۇقۇرقى جاسۇس باشلىقلىرىغا پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغۇچى ئەڭ ئەشەددى دۇشمەن ـ ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ ۋەھشىيانە ھەركىتى تەسۋىرلەنگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئورگانىك ھالدا بىر بىرىگە زىچ باغلىنىپ، روماننىڭ ئاساسىي باش تېمىسىنى گەۋدىلەندۇرۇپ بەرگەن.

(3) روماندا مۇرەككەپ تۇرمۇش ھادىسىسى سۇرەتلەنگەچكە، ئۇنىڭ پېرسۇناژلىرى كوپ بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئاساسىي پېرسۇناژلار بىلەن ئاساسلىق بولمىغان پېرسۇناژلار بولىدۇ، شۇنداقلا بۇ پېرسۇناژلار خاراكتىرىنىڭ ئوسۇپ يېتىلىش ۋە راۋاجلىنىش جەريانى بولىدۇ. ئاساسلىق بولمىغان پېرسۇناژلارنىڭمۇ ئوز لايىغىدا پائالىيەت مەيدانى بولىدۇ. شۇڭا، مۇنەۋۋەر رومانلار نۇرغۇنلىغان بەدىى تىپلارنى يارىتىپ تىپىك پېرسۇناژلار كوللىكتىۋىنى شەكىللەندۇرەلەيدۇ. مەسىلەن، «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» رومانى 400 دىن ئارتۇق پېرسۇناژدىن تەركىپ تاپقان ئىنتايىن زور بىر پۇتۇن بەدىى گەۋدىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بەدىى تىپ دەرىجىسىگە كوتىرىلگەن پېرسۇناژلار يىگىرمە ـ ئوتتۇزدىن كەم ئەمەس. بۇنداق كوپ پېرسۇناژلار ئىچىدە بىر ـ ئىككى قېتىملا كوزگە چېلىقىدىغان، پائالىيەت مەيدانى تار، ۋاقتى قىسقا ئوبرازلار بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق پېرسۇناژلار ئوبرازلىرىمۇ روشەن ھالدا ئوزىگە خاس خاراكتىرغا ئىگە بولغان. دىمەك، پېرسۇناژلارنى ئىنچىكە، ھەر تەرەپلىمىلىك تەسۋىرلەپ، جانلىق ۋە كونكىرىت تىپىك پېرسۇناژ خاراكتىرىنى يارىتىش رومانلارنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىگىدۇر.

پوۋىست

پوۋىست روماندىن كىچىكرەك، ھىگايىدىن چوڭراق ئوتتۇرىچە تۇركۇمدىكى بىر خىل ئىپىك ئەسەردىن ئىبارەت.

پوۋىستتا خېلى زور ھەجىم ۋە مۇرەككەپ سىيۇژىت بولىدۇ، ھەمدە ئۇ گەرچە رومانده‌ك بىر پۇتۇن دەۋرنىڭ تارىخىي خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەپ بېرەلمىسىمۇ، لېكىن رىيال تۇرمۇشنىڭ مۇھىم بىر تەرىپىنى ئەكس ئەتتۇرەلەيدۇ. پوۋىستتا گوپىنچە رىيال تۇرمۇشتىكى بىر پۇتۇن زور ۋەقەلەر تاللىۋېلىنىپ، باش قەھرىمان ھاياتىنىڭ بىر قىسمى ياكى پۇتۇن جەريانىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق مۇئەييەن تارىخىي دەۋردىكى جەمىيەتنىڭ

ئىجتىمائى قىياپىتى ۋە سىنپىي كۆرەشنىڭ شەكلى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئەيـ
نى ۋاقىتتىكى جەمىيەتنىڭ مۇھىم زىددىيەت ۋە تۈگۈنۈشلىرى مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلە-
نىپ، جەمىيەتنىڭ مەلۇم بىر تەرىپىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرى ئىچچىپ بېرىلىدۇ.
مەسىلەن، لۇشۈننىڭ «ئا Q نىڭ رەسمىي تەرجىمھالى» دىگەن ئەسىرىنى ئالساق، ئۇنىڭدا
باش قەھرىمان ئا Q نىڭ ئومۇمىنىڭ كىچىنكى يېرىمىدىكى تۈرمۇشىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق
ئەينى دەۋردىكى يېزىلارنىڭ سىنىپىي كۆرەش ئەھۋالى، ھەر خىل مۇرەككەپ ئىجتىمائى
توقۇنۇش ۋە كۆرەشلەر ھەمدە شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ ئاجىزلىغى قاتارلىقلار ئەكس
ئەتتۈرۈلگەن.

پوۋىستتا، ئادەتتە بىر-ئىككى ئاساسىي قەھرىمان بولغاندىن تاشقىرى، يەنە خېلى
كوپ قوشۇمچە پېرسۇناژلار ئوبرازىمۇ يارىتىلىدۇ. يۇقۇرىدىكى پوۋىستتا باش قەھرىمان
ئا Q دىن تاشقىرى يەنە شاۋدىيى، ساقاللىق ۋاڭ، ۋۇما، جاۋ بېگىم، ئەجنەبى شەيتان، جياۋ
شۇسەي ۋە شيۇ سەينىڭ ئايلى، دوغا قاتارلىق پېرسۇناژلارمۇ بولۇپ، ئۇلارنىڭ خاراكتە-
رىمۇ پوۋىستتىكى سيۇژىتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ تەدرىجى ئېچىلىدۇ. دېمەك، پوۋىست-
نىڭ پېرسۇناژلىرى روماننىڭكىدەك كوپ بولمايدۇ، سيۇژىتىمۇ روماننىڭكىدەك مۇرەككەپ
بولمايدۇ. ئاساسەن يەككە سيۇژىت لىنىيىسى بويىچە راۋاجلىنىدۇ، لېكىن پوۋىستلار
ئەكس ئەتتۈرگەن مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى پېرسۇناژلىرىنىڭ سانى جەھەتتە
بولسۇن، مەيلى ۋەقە، سيۇژىتنىڭ دائىرىسى جەھەتتىن بولسۇن، ھىكايىگە قارىغاندا
چوڭراق ۋە چوڭقۇرراقتۇر.

ھىكايە

ھىكايە بىر خىل قىسقا، ئىخچام ئېپىك ئەسەردىن ئىبارەت. ئادەتتە ئۇ قىسقا،
سەھىپە جەھەتتىن چەكلىك، ھەجىم جەھەتتىن كىچىك، سيۇژىتى بىرقەدەر ئاددى بول-
غانلىقى، شۇنداقلا ئۇنىڭ پېرسۇناژلىرىمۇ ئانچە كوپ بولمايدىغانلىقى (رومان ۋە پوۋىستقا
سېلىشتۇرغاندا) ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەكس ئەتتۈرىدىغىنى رىيال تۇرمۇشنىڭ تېپىك بىر پار-
چىسى ياكى بىر تەرىپى بولىدۇ.

ماۋ دۇننىڭ تەرىپى بويىچە: "تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان تۇرمۇش ھادىسىلىرى
ئارقىلىق جەمىيەتتىكى بىرەر مەسىلە ياكى ئوز ھەجمىگە قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ ۋە مۇ-
رەككەپ بولغان مەزمۇننى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان ئېپىك ئەسەر ھىكايە دەپ
ئاتىلىدۇ."

ھىكايىنىڭ تۈپ خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، مەزمۇن جەھەتتە، ھىكايىلەردە كۆپىنچە تۇرمۇشنىڭ مەلۇم ئۇزۇندىلىرى
ئېلىنىدۇ، ۋەقەلىكلەر ئاددىراق بولىدۇ ياكى بىر ۋەقە مەركەزلىك ھالدا تەسۋىرلىنىدۇ،
ئىجتىمائى ھاياتتىكى خلمۇ-خىل ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەسۋىرلەش تەلەپ قىلىنمايدۇ
شۇنىڭ ئۈچۈن ھىكايىلەر ئادەتتە قىسقا، ئىخچام بولىدۇ. ھىكايە ئۈچۈن
تالىلاپ ئېلىنغان تۇرمۇش ئۇزۇندىلىرى ئومۇمىي خاراكتېرلىق مەسىلىنى
كورىستىش بىلەن بىرلىكتە، كىتاپخانىلارنىڭ بۇ ئۇزۇندە ئارقىلىق باشقا
مەسىلەرنى ئويلىشىغا يارىدەم بېرىدۇ ۋە تەكرار تەپەككۇر قىلىشقا سەۋەپچى
بولىدۇ ۋە شۇنداق بولۇشى كېرەك. لۇشۈننىڭ ھىكايىلىرى ھەقىقەتەن شۇنداق خۇسۇسـ-

يەتلەرگە ئىگە. مەسىلەن، لۇشۈننىڭ «بىسەرەمجانلىق» ھىكايىسىدە چى جىڭنىڭ ئورۇمە چېچى مەسىلىسىنى چوردەپ، چى جىڭ ئائىلىسىدىكى بىسەرەمجانلىقتىن ئىبارەت كىچىك كىنە تۇرمۇش ئۇزۇندىسى تەسۋىرلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن قومانداڭ جاڭ شۈنىڭ تەختىكە چىقىشى، شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن ئىبارەت ناھايىتى زور ئىجتىمائى، سىياسى مەسىلە يان تەرەپتىن ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئا. پ. چېخوۋنىڭ ھىكايىلىرىدە تالالاپ ئېلىنغان ۋەقەلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئادەتتىكى تۇرمۇش ۋەقەلىكلىرى بولۇپ، تەسۋىرلەنگەنلىرىمۇ تامامەن ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ تەقدىرىدىن ئىبارەت. ئەمما ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەر بولسا، كەڭ ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، كىتاپخانلارنى بەزى زور مەسىلىلەر ئۈستىدە ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. لۇشۈن ھىكايىنىڭ مۇشۇ تۈپ خۇسۇسىيىتى ئۇستىدە توختىلىپ: "ھەيۋەتلىك ۋە نۇر چاقناپ تۇرىدىغان زور خاتىرە مۇنارىسى ئاستىدىكى ئەدىبىيات يېنىدا ھىكايىمۇ يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ يېتەرلىك ھوقۇقىغا ئىگە. مەيلى زور ياكى كىچىك، ئىگىز ياكى پاكار بولسۇن، ئۇلار بىر بىرىگە يولىنىپ ياشايدۇ، بۇ خۇددى بىر كىشى ناھايىتى زور بىر ئىبادەتخانىغا كىرگەنىدە، پۈتۈن نەرسە ناھايىتى ھەيۋەتلىك كورۇنۇپ، كوزىنى قاماشتۇرۇپ، كورگۈچىنىڭ ھىسسىياتىنى دولقۇنلاندۇرۇۋېتىشى، ئەمما بىر نەقىشلىك رىشاتكا، بىر سۇرەتلەر سىزىلغان تۇۋرۇككە سىنچىلاپ قارىغاندا، ئۇ نەرسىلەر كىچىك بولسىمۇ، ئۇنىڭ كىشىلەرگە بېرىدىغان تەسىرى ناھايىتى روشەن بولىدىغانلىقى، يەنى ئۇنى ئومۇمى گەۋدە بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارىغاندا، تەسىرات تېخىمۇ ھەقىقى بولىدىغانلىقى، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئاخىرى كىشىلەرنىڭ ئېتىۋار بېرىشىگە ئېرىشىدىغانلىغىغا ئوخشايدۇ"① دىگەن ئىدى. مانا بۇ بىر ئابزاس سوز ھىكايىنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى بىلەن مۇھىم ئەھمىيىتىنى كونكرىت چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى، ھىكايە قىسقا بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ سىيۇژىتى ئىخچام، باش تېمىسى رومانغا قارىغاندا ئاددى بولىدۇ. ھىكايىنىڭ قىسقا بولۇشىنى ئۇنىڭ مەزمۇن خاراكتېرى بەلگىلىگەن. ھىكايە ھەرگىزمۇ ئاپتور قىسقا يېزىشنى خالىسا قىسقا يېزىلىدىغان، ئۇزۇن يېزىشنى خالىسا ئۇزۇن يېزىلىدىغان نەرسە ئەمەس. قىسقا بولۇش دەل ھىكايىنىڭ خۇسۇسىيىتى، ئۇنى رومانىنىڭ بىر "پارچىسى" ياكى ئۇنىڭ ئىچىدىكى "قىسقۇرما" دەپ قاراش دەل ھىكايىنىڭ ئوزىدىكى بىر پۈتۈن مۇكەممەللىكنى ئىنكار قىلغانلىق بولىدۇ.

دىمەك، ھىكايىلەردە سىيۇژىت ئاددى ۋە يىغىنچاق، زىددىيەت مەركەزلەشكەن بولۇپ، پېرسۇناژنىڭ ئاساسىي پائالىيىتى ئورۇنلانسا ئەسەرمۇ ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشقان بولىدۇ. بىز لۇشۈننىڭ «دورا»، ماۋ دۇننىڭ «باھار پىللىسى»، زۇنۇن قادىرنىڭ «چىنقىش» قاتارلىق ئەسەرلىرىدىن ھىكايىنىڭ بۇ ئاساسىي خۇسۇسىيىتىنى كورۈۋالالايمىز.

ئۇچىنچى، ھىكايىدە تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلىك پەقەت بىرنەچچە سائەت ياكى بىرنەچچە كۈن ئىچىدە يۈز بەرگەن تېپىك ۋەقەلەر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بەزى ھىكايىلەردە گەرچە پېرسۇناژلارنىڭ پۈتۈن ئومرى ياكى يېرىم ئومرى يېزىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مۇ-

① «ھازىرقى زامان دۇنيا ھىكايىلىرى توپلىمى» غا قىسقىچە كىرىش سوز»، «لۇشۈن ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 104 - بەت.

هم نۆقتىسى يەنىلا تۇرمۇشتىكى ۋەقەلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم تۈزۈندىسىدىن ئىبارەت. موپاسسانىنىڭ ئاتاقلىق هىكايىسى «مارجان»دا ئايال باش قەھرىمانىنىڭ ھاياتىدىكى بۇجاڭسى ئوتكۈزگەن كەچكى كوڭۈل ئېچىش يېغىنىغا قاتنىشىش ئەھۋالى يېزىلىپ، ئۇنىڭ كېيىنكى ئون يىللىق تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنىدۇ. هىكايىدىكى باش قەھرىمان ئايال بويىنىدىكى مارجىنى بىلەن بۇ ھەشەمەتلىك سورۇندا ئالاھىدە شوھرەت قازىنىدۇ، شۇنىڭدەك يەنە ئۇ مارجىنىنى يوقىتىپ قويۇش بىلەن ئون يىل جاپالىق ئەمگەك قىلىپ مارجانىنى ئىگىسىگە تولەپ بېرىدۇ. بۇ يەردىكى كىچىككىنە تۇرمۇش ئۈزۈندىسى بولغان مارجان مەسىلىسى ئۇنىڭ پۈتۈن هاياتىدىكى هالقىلىق مەسىلىدۇر، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزگىرىشلەرمۇ شۇنى ئاساس قىلىدۇ.

توتىنچى، هىكايىنىڭ پېرسۇناژلىرى ئانچە كوپ بولمايدۇ. ئۇمۇمەن بىر ياكى ئىككى پېرسۇناژنىڭ هاياتىدىكى بىرەر خاراكتېرلىق ۋەقە ياكى كەچۈرمىشلىرى يېزىلىدۇ. گەرچە بەزى هىكايىلەرنىڭ پېرسۇناژلىرى كۆپرەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار پەقەت هىكايىدىكى بىر ياكى ئىككى باش قەھرىماننىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن، لۇشۈننىڭ «بەخت تىلەش» ناملىق هىكايىسىدە لۇسى بەگ، سى شىن ئايلا، لىيۇما، "مەن" قاتارلىق بىرنەچچىلا پېرسۇناژلار يېزىلغان بولۇپ، بۇ پېرسۇناژلارنىڭ مەيدانغا چىقىشى پەقەت باش قەھرىمان شياڭلىن ھەددىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. "ئەمگەك راھەتكە ئايلانسا بەخت! ئەمگەك مەجبۇرىيەتكە ئايلانسا هايات قۇللۇق!" دىگەن پارلاق ئىدىيىنى بەدىنى ئوبرازلارنىڭ يارىتىلىشى بىلەن چوڭقۇر ئىپادىلەپ بەرگەن زۇنۇن قادىرنىڭ «چىنقىش» هىكايىسىدە پەقەت بىرنەچچىلا پېرسۇناژ ئوبرازى يارىتىلغان، يەنى كونا ئىجتىمائى تۈزۈمدە ئوز كەسپىنىڭ تۇراقسىزلىقى، ئەمگەكنىڭ مەجبۇرىيەتكە ئايلانغانلىقى سەۋەبىدىن بوشىشىپ ۋە هورۇنلىشىپ كېرەكتىن چىققان مەتنىيازنىڭ بۇگۈنكى سوتسىيالىستىك تۈزۈم شارائىتىدا يېزىلاردىكى يېڭىچە ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەسىرى بىلەن باشقىچە پارلاق ئىستىقبالغا ئېرىشكەنلىگىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىگىنى مەدھىيە ئوقۇيدۇ، شۇنىچە زور تېمىنى ئاپتور يۇكسەك بەدىنى ماھارەت بىلەن مەتنىياز ۋە ھەمراىنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق روشەن ئېچىپ بەرگەن. هىكايىنىڭ باش قەھرىمانى مەتنىياز ئەسىرنىڭ بېشىدا ساددا، ئاقكوڭۇل، شۇنداقلا هورۇن، تۇراقسىز، هاياتقا سوغاق ۋە بىپەرۋا قارايدىغان ئادەم سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ. ئۇ ئوتمۇش جەمىيەتنىڭ ئىجتىمائى تۈزۈمى كاردىن چىقارغان شۇ خىلدىكى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتىدۇر. ئاشۇنداق خاراكتىرغا ئىگە بولغان مەتنىياز سوتسىيالىزم تۈزۈمى شارائىتىدىكى يېڭىچە هايات، يېڭىچە مۇناسىۋەت، كىشىلەرنىڭ ئوزئارا يارىدىمى ۋە كوللېكتىپ تۇرمۇشنىڭ ئەۋزەللىگى ئارقىلىق ئوزگىرىپ، جەمىيەتنىڭ ئەڭ كېرەكلىك بىر ئەزاسى بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدىدا سوياملۇق ئوبراز بولۇپ گەۋدىلىنىدۇ. بۇ جەريانداا يازغۇچى ئوز قەھرىمانىنىڭ تۇرمۇش دىيالېكتىكىسىنى شۇ قەدەر چوڭقۇر ۋە جانلىق ئېچىپ بېرىدۇكى، بۇ ئوبرازنىڭ پائالىيەت جەريانىغا نىسبەتەن ئوقۇغۇچىدا قىلچىلىك گۇمانىنىڭ پەيدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇنداقلا ھەمراىنىڭ ئوبرازى ئۇستىدىمۇ شۇنى ئېيتىش مۇمكىن: ھەمراسوتسىيالىزم تۈزۈمى ئاستىدىكى دىخانلار مۇھىتىدىن تاللىنىپلىنغان يېڭى كىشىلەرنىڭ تە-

پىك ئوبرازنىڭ ۋەكىللىك قىلىدۇ، بىز ھەمرانىڭ ھىكايىدىكى ئومۇمى پائالىيەتلىرىدىن دىخانلار ئىچىدىن بېتىشىپ چىقىۋاتقان سوتسىيالىستىك ئاڭلىق ئىگە بۇ يېڭى ئادەمنىڭ تەشكىلاتچىلىق تالانتىنى ۋە چوڭقۇر سىنىپىي دوستلۇقنىڭ مۇئەييەن كارتىنىسىنى كۆرەلەيمىز.

بەشىنچى، ھىكايە قىسقا ھەم ئىخچام بولغانلىقتىن، ئۇ رىيالىلىقنى تېز ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدا ھىكايىنى پىروزا ئەسەرلىرى ئىچىدە "يېنىك ئاتلىق ئەسكەر" دىيەلەيمىز. شۇنداق بولغاچقا ھىكايىدە رىيال تۇرمۇشتىكى تۈرلۈك ئەھمىيەتلىك مەسىلىلەرنى ئوز ۋاقتىدا ئەكس ئەتتۈرگىلى بولىدۇ، بۇ جەھەتتىن ھىكايىلەر قۇيۇق دەۋر روھىغا ئىگە. بەزى ھىكايىلەردە گەرچە تارىخىي ۋەقەلەر يېزىلمىسمۇ، لېكىن ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭدا يەنىلا نوۋەتتىكى رىيال تۇرمۇشقا ئېتىۋار بېرىلىدۇ.

دىمەك، ھىكايە رىيالىلىقنى تېز ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشى، ئەڭ مۇھىم سىيۇژېتلار ئۇستىگە قۇرۇلۇشى، ئاز سوز بىلەن كەڭ ھەم چوڭقۇر مەنىنى بېرەلەيدىغان ئاددىي، كىچىك ۋەقەلەر ئارقىلىق كىشىنىڭ قەلبىنى تەتىرىتەلەيدىغان بولۇشى لازىم.

3 - §. تىياتىر سەنئىتى

1. تىياتىر سەنئىتى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

تىياتىر — ئىجتىمائى ھاياتتىكى بەلگىلىك زىددىيەت ۋە تۇقۇنۇشلارنى سەھنىدە پېرسۇناژلار - نىڭ كونكرېت ھەرىكەتلىرى، دىيالوگلىرى ۋە مونولوگلىرى ئارقىلىق جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان، ئەدەبىيات، گۈزەل سەنئەت، ناخشا، مۇزىكا ۋە ئۇسۇللار بىرلەشتۈرۈلگەن سەھنە سەنئىتىدۇر. تىياتىر سەنئىتى رىيال تۇرمۇشنى پېرسۇناژلارنىڭ سەھنىدىكى كۆز - كۆرۈنەرلىك ھەرىكىتى ئارقىلىق بىۋاستە ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ سەھنە ئوبرازى يارا - تىش مەقسەت قىلىنغان بىۋاستىلىككە ئىگە ئۇنىۋېرسال سەنئەتتۇر. تىياتىر سەنئىتى مۇشۇ خىل ئالاھىدىلىگى بىلەن ئەدەبىياتنىڭ باشقا تۈرلىرىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ، كونكرېت ئېيتقاندا، ئۇنىڭ تۆپ خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىۋاستىلىگى، كونكرېتلىغى

تىياتىر پەقەت سەھنىدە ئوينىلىدىغان بىر خىل سەنئەت بولۇپ، ئۇ ئەرتىس، سەھنە، تاماشىبىنلاردىن ئىبارەت ئۈچ ئامىلدىن تەركىپ تاپىدۇ. تىياتىر سەنئىتىنىڭ ئوبرازى بىۋاستىلىككە ئىگە بولۇپ، ئەرتىسنىڭ سەھنىدىكى جانلىق ھەرىكىتى ۋە تىلى ئارقىلىق تاما - شىبىنلارنىڭ كوز ئالدىدا روشەن گەۋدىلىنىدۇ. ئۇ ھەرگىز باشقا ئەدەبىي ئەسەرلەردىكىدەك تىل ۋە باشقا ھەر خىل تەسۋىرىي ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىنى قوزغاپ، ئۇلارنىڭ كاللىسىدا ۋاستىلىك ھالدا ئوبراز شەكىللەندۈرمەيدۇ. تىياتىر سەنئىتى بىۋاستە ھالدا تاماشىبىنلارنىڭ ئاڭلاش سېزىمى ۋە كورۈش سېزىمىگە مۇراجەت قىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ ئاپتورنىڭ بايانىي تەسۋىرىدىن خالى بولغان بىر خىل سەنئەت شەكلىدۇر.

تىياتىر سەنئىتىنىڭ بىۋاستىلىگى تىياتىردىكى پېرسۇناژلاردىن ئوزىنى ئوزى ئىپادىلەشنى، تاماشىبىنلارغا ئوزىنىڭ ئىدىيىسىنى ئوزى چۈشەندۈرۈشنى، ئوزىنىڭ خاراكتېرىنى ئوزى

ئىپادىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. تىياتىرنىڭ مۇڭۇپپەقىيەتلىك بولۇشىدىكى مۇھىم شەرتلەرنىڭ بىرى جانلىق، ھەركەتچان سەھنە ئوبرازىنى ياراتىشتىن ئىبارەت. تىياتىر سەنئىتى ئۇچۇن ئېيتقاندا، بىرەر ئەرتىس ئۇزۇن ۋاقىت ھىچقانداق ھەركەت قىلمىسا، تاماشىبىنلار ئۇنىڭ نىمە ئويلاۋاتقانلىغىنى، نىمە قىلماقچىلىغىنى بىلمەيدۇ. شۇڭا كونكرىت ھەركەت تىياتىر سەنئىتىنىڭ جېنى ھىساپلىنىدۇ.

بۇاستىلىك بىلەن كونكرىتلىق تىياتىرنى كۇچلۇك تەسىر قىلىش ۋە تەربىيەلەش رولىغا ئىگە قىلىدۇ، سەھنە ئوبرازىنىڭ تەلۇئى بويىچە ئەرتىس ئوزىنىڭ مۇھەببەت - نەپرەتى، قايغۇ ۋە شادلىغى بىلەن كىشىلەرنىڭ تەقدىرىنى، كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئارىسىدىكى زىددىيەت - توقۇنۇشلارنى تاماشىبىنلارنىڭ كوز ئالدىدا جانلىق قىلىپ گەۋدىلەندۇرىدۇ. بۇ، تاماشىبىنلارنى كۇچلۇك ھالدا ھاياجانلاندۇرۇپ، بۇاستە ھالدا ئۇلارنى ئەسەردىكى پەرسۇناژلار بىلەن بىللە بىر مۇھىتقا ئېلىپ كىرىدۇ. بۇ مەندىن ئېيتقاندا، تىياتىر سەنئىتى ئىنتايىن زور قايىل قىلىش كۇچىگە ۋە روشەن ئىجتىمائى تەسىرگە ئىگە.

ئۇنىۋېرساللىغى

تىياتىر بىرخىل ئومۇملاشقان سەنئەت بولۇپ، ئاساسەن سەھنىدە ئويۇن كورسىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئەۋزەللىگى پەقەت ئويۇن قويۇلغاندىلا، ئاندىن تولۇق نامايەن بولىدۇ، لېكىن بىر تىياتىرنىڭ ئوينىلىشى كوپ خىلدىكى سەنئەت شەكىللىرىنىڭ بىرلەشتۇرۇلۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. يەنى، تىياتىر ئالدى بىلەن ئەدەبىيات شەكلىدە يېزىلغان سەھنە ئەسىرى (ئەدەبىي ئاسىل) نى ئوزىنىڭ ئويۇن قويۇش ئاساسى قىلىدۇ. تىياتىر يەنە "سەھنە ماتېرىياللىرى" غا، مەسىلەن، سۇئەت (ھەر خىل چىراق نۇرى)، دېكوراتسىيىگە مۇھتاج بولۇپ، بۇلار ئارقىلىق ۋەقە يۇز بەرگەن ۋاقىت، ئورۇن ۋە پەرسۇناژلارنىڭ سالاھىيىتى ئىپادىلىنىدۇ، تىياتىرنىڭ رېياللىق ئاساسىنى كۇچەيتىدۇ. شۇنىڭدەك، تىياتىرلارغا مۇزىكا تەڭكەش قىلىنىدۇ، بۇ ئارقىلىق پەرسۇناژلار گەۋدىلەندۇرۇلىدۇ ۋە ئويۇننىڭ كەيپىياتى جانلاندۇرۇلىدۇ، تاماشىبىنلاردا تېخىمۇ كۇچلۇك ئىستېتىك تۇيغۇ ھاسىل قىلىنىدۇ. بەزى تىياتىرلاردا (ئوپېرا تىياتىرىدا) مۇزىكىغا تەڭكەش ھالدا ناخشا ۋە ئۇسۇلمۇ بولىدۇ، ئۇ پەرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىشقا ناھايىتى زور ياردەم بېرىدۇ؛ يەنە تىياتىرنى ئەرتسلەرنىڭ ئويناپ چىقىشىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئارقىلىق ۋەقەلىكلەر بىلەن پەرسۇناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى پائالىيەتلەر ئىپادىلىنىدۇ. دىمەك تىياتىر سەنئىتىدە ئەدەبىيات، رەسسامىلىق سەنئىتى، بىناكارلىق - ھەيكەلتاراشلىق سەنئىتى، مۇزىكا، ئۇسۇل، ناخشا سەنئىتى قاتارلىق ھەر خىل سەنئەت ئامىللىرىنىڭ ئوزئارا زىچ بىرىكىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن تىياتىر ئۇنىۋېرسال سەنئەت دېيىلىدۇ. بۇ خىل سەنئەت ئامىللىرى تىياتىر سەنئىتى ئۇچۇن خىزمەت قىلغانىدا ئوزىنىڭ ئەسلىدىكى مۇستەقىللىغىنى ئوزگەرتىپ، سەھنەئەسىرىنىڭ باش تېمىسىنى ئىپادىلەش، سەھنە ئوبرازىنى يارىتىش ئېھتىياجىغا بويسۇندۇ ھەم سەھنە ئەسىرى مەزمۇنىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئوزىنىڭ بەدىئى ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئەرتىسنىڭ بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇشى ئارقىلىق ئوزىنى تىياتىر گەۋدىسىنىڭ بىر ئورگانىنىڭ قىسمىغا ئايلاندۇرۇپ تىياتىرنىڭ بىر پۈتۈن ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ.

كوللېكتىپلىغى

ئۇنىۋېرساللىق تىياتىر سەنئىتىنىڭ كوللېكتىپلىغىنى بەلگىلەيدۇ. ھەرقانداق بىر تىيا-

تىرنىك ئويناپ چىقىلىشى، يالغۇز بىرلا كىشى بىلەن ئەمەس، بەلكى تۈرغۇن سەنئەتكارلار-نىڭ ئورتاق ھەمكارلىقى ئارقىلىقلا ياخشى نەتىجىگە ئېرىشىدۇ. مانا بۇ تىياتىر سەنئىتىنىڭ كوللېكتىپچانلىقىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن، بىر تىياتىرنى سەھنىلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭغا دىراماتورگ، رېژىسسور، كومپوزىتور، ئەرتىس، مۇزىكانت، رەسسام، كىيىمچىك، گىرىمچىك، سۈپەتچىك قاتارلىق بىرمۇنچە سەنئەتكارلار كوللېكتىۋى قاتناشقان بولىدۇ؛ دىراماتورگنىڭ سەھنە ئەسىرى تىياتىرنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ، رېژىسسور بولسا سەھنە ئەسىرىدىكى سەھنە كۆرسەتمىلىرى ۋە سەھنىگە چىقىدىغان پېرسوناژلارنىڭ بەلگىلىرىگە ئاساسەن تىياتىرنىڭ ئۇيۇنلىشىغا كونكرېت يېتەكچىلىك قىلىپ سەھنە ئوبرازى يارىتىدۇ ھەمدە تىياتىرنىڭ ئاساسىي ئىدىيە-سىنى ئىپادىلەيدۇ، ئەرتىس ئوزۇنىڭ سەنئەت ئىقتىدارى ئارقىلىق يۇقۇرقىلارنى كونكرېت ئىجرا قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا سەنئەتچىلەر ھەمدە بارلىق سەھنە خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ مەقسەت ئۈچۈن ھەر تەرەپتىن ھەمكارلىشىدۇ.

سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ ئادەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرى

تىياتىر سەنئىتىنىڭ ئەدەبىي ئاساسى سەھنە ئەسەرلىرى ھېسابلىنىدۇ. مەلۇمكى، دىراما-تورگلارنىڭ سەھنە ئەسىرى يېزىشتىكى مەقسىدى كىتابخانلارنىڭ ئوقۇشى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى تاماشىبىنلارغا سەھنىدە كورسىتىش ئۈچۈندۇر. شۇڭا دىراماتورگ سەھنە ئەسىرى يېزىش جەريانىدا، ئەسەرنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، بەدىئى پىكىر يۈرگۈزۈشتىن تارتىپ، ھەر بىر تەپسىلاتلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە بىرتەرەپ قىلىشقىچە، ھەممىسىدە دېگۈدەك تىياتىر سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ يېتۈاستىلىگى، كونكرېتلىغى ۋە ھەركەتچانلىغى بىلەن سەھنە خاراكتېرىنى نەزەردە تۇتۇشى كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن تىياتىر سەنئىتىنىڭ يۇقۇرقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ توۋەندىكىدەك ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى بەلگىلەيدۇ:

بىرىنچى، سەھنە ئەسىرىدىكى دىراماتىك توقۇنۇش: زىددىيەت ـ توقۇنۇش ـــ سەھنە ئەسەرلىرىدىكى سيۇژېت راۋاجىنىڭ ئاساسىدۇر. توقۇنۇش بولمىسا سەھنە ئەسەرلىرىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى ھەقىقىي دىراماتىك توقۇنۇش ئارقىلىقلا سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ سيۇژېتىنى قانات يايدۇرغىلى، پېرسوناژلار خاراكتېرىنى روشەن ئىپادىلەپ بېرگىلى بولىدۇ. دەرۋەقە، ئىپىك ئەسەرلەرگە (ھېكايە، پوۋېست، رومان) ۋە باشقا ئەدەبىي ئەسەرلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلاردىمۇ زىددىيەت ـ توقۇنۇشى بولۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، سيۇژېتنى قانات يايدۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. ئەمما توقۇنۇش تىياتىرغا نىسبەتەن ئىنتايىن مۇھىم. ئۇنى تىياتىر سەنئىتىنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بەلگىلەيدۇ؛ كىشىلەر ھەرخىل توسالغۇلارنى يېڭىش ئۈچۈن ئاكتىپ ھەركەتلىنىشكە تولغا كېلىدۇ. ھەركەت داۋامىدا ھەرخىل توسالغۇلارغا يولۇقىدۇ. بۇ، دىراما-دا ئەكس ئەتمەي قالمايدۇ. شۇڭا توقۇنۇش تىياتىرنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. سەھنە ئەسەرلىرىدىكى بۇ خىل دىراماتىك توقۇنۇش ئاپتور تەرىپىدىن خىيالىي ئويدۇرۇلۇپ چىقىلغان نەرسە ئەمەس، ئۇ رېئال تۇرمۇشتىكى زىددىيەت ـ كۆرەشلەرنىڭ ئىنكاسى. ئەگەر رېئال تۇرمۇشتىن ئايرىلغان ھالدا ئەقلىغە سىغمايدىغان غەلىتە ۋەقەلەر توقۇپ چىقىرىلسا، ئۇ تۇرمۇشتا مۇقەررەر يۈز بېرىدىغان زىددىيەت ھەركىتىنىڭ تۇرىنىغا قويۇلىدىغان بولسا، ئۇنداق تىياتىر ئوزىنىڭ چىنلىغىنى يوقىتىدۇ ھەمدە ئوزىنىڭ ئىجتىمائى ئۇنۇمىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، تىياتىر سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىگىگە ئاساسەن، سەھنە ئەسەرلىرىدىكى دىرا-

ماتىك توقۇنۇش ۋىيال تۈرمۇشتىكى تۈپ زىددىيەت - توقۇنۇشلارنى مەلۇم قىسقا ۋاقىت ئىچىدە مەركەزلەشتۈرۈپ كورستىشى، پېرسۇناژلارنى زىددىيەت - توقۇنۇشنىك مۇھىم نۇقتىسى قىلىشى، شۇ ئارقىلىق ئەسەرنىك تۈپ ئىدىيىسىنى گەۋدىلىك ئىپادىلەپ بېرىشى كېرەك. ئەگەر تىياتىر سەنئىتىدىكى زىددىيەت - توقۇنۇشنىك ھەرقانداق بىر ھالقىسى بوشاشتۇرۇلىدىكەن، تىياتىرنىك ئومۇمى خاراكتېرىغا زور تەسىر يېتىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزنىك ئاتاقلىق دراماتورگى ساۋ يۈينىك «گۈلدۈرماما» ناملىق دراممىسىنى مىسالغا ئالساق، بۇ ئەسەردە جۇ پۈيۈەن ئائىلىسىدىكى كىشىلەرنىك ئوزئارا مۇناسىۋىتىدىن شەكىللەنگەن جىددى توقۇنۇشلار ئارقىلىق كونا جەمىيەتنىك جىنايى ماھىيىتى چوڭقۇر ھالدا پاش قىلىنىپ، ئىنتايىن زور پاجىە كورستىپ بېرىلگەن. دراممىدىكى زىددىيەت - توقۇنۇش شۇنچىلىك ئوتكۇر ھەم كەسكىنكى، تاماشىبىنلارنى ئىختىيارسىز ھالدا ئوزىگە جەلپ قىلىپ، بۇ زىددىيەت - توقۇنۇشلارنىك ھەل بولۇشىغا تاقەتسىزلىك بىلەن ئىنتىزار قىلىدۇ. ئۇنىك ئۇستىگە مۇشۇنداق زور ئىجتىمائى ئەھمىيەتلىك زىددىيەت - توقۇنۇشلار پەقەت بىر سوتكىنىك ئىچىدىلا يۈز بېرىدۇ.

سەھنە ئەسەرلىرىدە پېرسۇناژلارنىك پائالىيىتى جەريانىدا شەكىللەنگەن كونكرېت زىددىيەت - توقۇنۇشتىن تاشقىرى يەنە، پېرسۇناژنىك ئىچكى دۇنياسىدىكى زىددىيەت - توقۇنۇشنى كورستىشىمۇ ناھايىتى مۇھىم. چۈنكى ئىچكى دۇنياسىدىكى زىددىيەت - توقۇنۇش پېرسۇناژلارنىك بىر پۈتۈن خاراكتېرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، سەھنە ئەسەرلىرىدە پېرسۇناژنىك ئىچكى دۇنياسىدىكى زىددىيەت - توقۇنۇش كوپىنچە مونولوگ ۋە پېرسۇناژنىك قىياپىتىدىكى ھەر خىل ئوزگىرىشلەر ئارقىلىق كورستىلىدۇ.

ئىككىنچى، سەھنە ئەسىرىنىك تىلى: سەھنە ئەسىرى پەقەت سەھنىدە ئويناش ئۈچۈن ئىجات قىلىنغاچقا، ئۇنىڭدا پېرسۇناژلارنىك خاراكتېرى باشقا ئىپىك ئەسەرلەرگە ئوخشاش ياندىن تەسۋىرلەنمەيدۇ، بەلكى پېرسۇناژلارنىك تىلى ۋە ھەركىتى ئارقىلىق بىۋاستە تەسۋىرلىنىدۇ. سەھنە ئەسەرلىرىدە گەرچە ئاپتورنىك دەۋر ئارقا كورۈنۈشى، ۋاقىت، شارائىت ۋە پېرسۇناژلارنىك خاراكتېرىغا مۇناسىۋەتلىك بەزى ئىزاھاتلىرى بولسىمۇ، ئەڭ مۇھىمى يەنىلا پېرسۇناژلار تىلىدۇر. سەھنە ئەسەرلىرىدىكى پېرسۇناژنىك تىلى يېغىنچاق، مەزمۇنلۇق ھەم تولۇق ئىنىدىۋىدۇئاللاشقان (خاسلاشقان) بولۇشى كېرەك. ماكسىم گوركىي «سەھنە ئەسىرى توغرىسىدا» دىگەن ماقالىسىدا: "سەھنە ئەسىرى (تىراگىدىيە ۋە كومىدىيە) ئەدەبىياتىنىك قىيىن شەكلى، شۇنىك ئۈچۈن قىيىنكى، سەھنە ئەسىرى ئۇنىڭدا ھەركەت قىلىدىغان ھەر بىر شەخسنىك ئاپتورنىك چۈشەندۈرۈشسىز ھەم سوز، ھەم ھەركەت بىلەن ئوزى خاراكتېرلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ" ① دىگەن ئىدى. بۇ سەھنە ئەسىرىدە پەقەت پېرسۇناژلارنىڭلا تىلى بولىدۇ، بايان قىلغۇچىنىك تىلى بولمايدۇ، دىگەنلىكتۇر. دراماتورگ ئوزى ئىپادىلىمەكچى بولغان پۈتۈن تۈرمۇشنى پېرسۇناژلارنىك تىلىغا ۋە ھەركىتىگە ئايلاندۇرۇشى كېرەك. مانا بۇ تىياتىر ئەدەبىياتىنىك مۇھىم ئالاھىدىلىگى ھىساپلىنىدۇ. شۇنىك ئۈچۈن سەھنە ئەسىرىدىكى پېرسۇناژلارنىك تىلى يۇكسەك دەرىجىدە ئىندىۋىدۇئاللاشقان ھەم ھەركەتچان بولۇپ،

① «ئەدەبىيات توغرىسىدىكى ماقالىلاردىن تاللانمىلار»، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1959 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 243 - بەت.

پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتىر ئالاھىدىلىكىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلىشى كېرەك. تەلىنىڭ ئىنـ
دىۋىدۇئاللاشتۇرۇلۇشى دېگەندە، ئاساسەن ئەسەردىكى پېرسۇناژلارنىڭ دىيالوگلىرى ۋە
مونۇلوگلىرىنىڭ ھەممىسى پېرسۇناژلارنىڭ ياش ـ قۇرامى، كەچۈرمىشى، سالاھىيىتى ۋە مەدەنىيەت
سەۋىيىسىگە مۇۋاپىق كېلىشى ھەمدە پېرسۇناژلارنىڭ سىنپىي خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئىچكى
دۇنياسىنى تولۇق ئىچىپ بېرەلىشى كوزدە تۇتۇلىدۇ.

سەھنە ئەسىرىنىڭ تىلى ئومۇملىق جەھەتتىن پېرسۇناژ تىلىدىن تاشقىرى، يەنە
رىژىسور ۋە ئەرتىسلەرنىڭ ۋەقەلىكنى ئىگەللەۋېلىشىغا ياردەم بېرىدىغان سەھنە چۈشەندۈـ
رۈشىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئاپتورنىڭ بىر خىل بايانىي تىلى ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭ
رولى: بىرىنچىدىن، پېرسۇناژ، ۋاقىت، ئورۇن، دېكراتسىيىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ؛ ئىكـ
كىنچىدىن، پېرسۇناژلارنىڭ ھەركىتى ۋە چىراي قىياپىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ؛ ئۈچىنـ
چىدىن، سەھنىدىكى گۈزەل سەنئەت ئامىللىرى (ئوي ـ جاھازلار، دېكراتسىيىلەر، باشقا
ماددى بۇيۇملار ...)، مۇزىكا ۋە پېرسۇناژلارنىڭ سەھنىگە چىقىپ ـ چۈشۈشىنى چۈشەندۈرۈپ
بېرىدۇ؛ توتىنچىدىن، پەردىنىڭ ئېچىلىش ـ يېپىلىشىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سەھنە چۈشەنـ
دۈرۈشى سەھنە ئەسىرىنىڭ بىر خىل يارەمچى ۋاستىسى بولۇپ، ئۇ تىياتىر ئەدەبىياتىدا
كەم بولسا بولمايدىغان تەركىۋىي قىسىم ھىساپلىنىدۇ. سەھنە ئەسەرلىرى سەھنىدە ئويناىلىش
ئارقىلىق كىشىلەرنى ئىنتايىن زور تەربىيىگە ئىگە قىلىدىغانلىغى ئۈچۈن سەھنە تىلىنى
ئىنىدىۋىدۇئاللاشتۇرۇش بىلەن بىللە، يەنە ئۇنى قىلىپلاشتۇرۇشقىمۇ ئېتىۋار بېرىش لازىم.
چۈنكى سەھنە تىلى خەلق ئاممىسىنىڭ كۈندىلىك جانلىق تىلىغا زور تەسىر كورسىتىدۇ،
شۇڭلاشقا خەلق تىلىنى ئوستۇرۇش ۋە ئەدەبىي تىلنى نورماللاشتۇرۇشقا ياردەم بېرىش
ئۈچۈن بەزى يەرلىك شىۋە (دىيالېكت) ۋە ئاغزاكى بەزى ساغلام بولمىغان تەركىپلەرنى
قالايمىقان ئىشلىتىشكە بولمايدۇ.

ئۈچىنچى، سەھنە ئەسىرىنىڭ تۈزۈلۈشى (كومپوزىتسىيىسى): سەھنە ئەسىرىنىڭ تۈـ
زۈلۈشى سيوژىتنى بىر تەرەپ قىلىشقا زىچ بىرلىشىپ، زىددىيەت ـ توقۇنۇشلارنى تېخىمۇ
ئوتكۇرلەشتۇرۇش، پېرسۇناژ خاراكتېرىنى تېخىمۇ روشەنلەشتۇرۇش مەسىلىسىگە مەركەز ـ
لىشىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، سەھنە ئەسىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ـــ سيوژىت راۋاجىنى مەنتىقىلىك
ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. ئادەتتە، تىياتىر ئىپادىلەمەكچى بولغان ۋەقەنىڭ تە ـ
رەققىيات جەريانى سەھنە ئەسىرىنى سەھنىدە كورسىتىشكە كەتكەن ۋاقىتتىن كوپ ئۈزۈن
بولىدۇ. شۇڭا چوڭراق تېپىتكى تىياتىرلار مۇشۇ سەۋەپتىن ئادەتتە پەردە ،كورۇنۇشلەرگە
بولۇنىدۇ، سەھنە ئەسىرىدىكى پەردە ئىككى خىل مەنىگە ئىگە: بىرى ھەر بىر پەردىدە
سيوژىت راۋاجىنىڭ چوڭ بىر باسقۇچى كورسىتىلىپ، مەلۇم باسقۇچقا بارغاندا پەردە بىر
قېتىم يېپىلىدۇ. بۇ ئاساسەن سيوژىتنىڭ تېخىمۇ مەركەزلەشتۇرۇپ، ۋەقەنىڭ پەيدا بولۇش،
راۋاجلىنىش ۋاقتى ۋە شارائىتىنى ئالماشتۇرۇپ، دىرامىدىكى توقۇنۇشلارنى ئەڭ يۇكسەك
پەللىگە يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت. شۇنىڭدەك، ۋاقىت، ئورۇنىڭ ئوزگىرىشى سەۋەپلىك سەھنىگە
چىقىرىشقا ئەپلىك بولمىغان ياكى چىقىرىشنىڭ ھاجىتى بولمىغان بەزى ۋەقەلەر كېيىنكى
پەردىگە قالدۇرۇلىدۇ. بەزى سەھنە ئەسەرلىرىدە بىر پەردىنىڭ ئىچىدە بىرنەچچە كورۇنۇشلەر
بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن ۋەقە پەيدا بولۇشنىڭ ۋاقتى، ئورنى ۋە كورۇنۇشنىڭ ئوزگىرىشىگە
ئەگىشىپ بولۇنىدۇ، ھەر بىر كورۇنۇش سيوژىت راۋاجىنىڭ كىچىك بىر باسقۇچى ھىساپلـ

لىدۇ. يەنە بىرى، پەردە كورۇنۇشكە تەڭ بولۇپ، قانچە كورۇنۇش بولسا شۇنچە قېتىم پەردە يېپىلىدۇ، ئۇ يەنە قايتا كورۇنۇشلەرگە بولۇنمەيدۇ. دراماتورگ قايسى ۋەقەلەر سەھنىدە كورسىتىلىشى، قايسى ۋەقەلەر سەھنىنىڭ سىرتىغا قالدۇرۇلۇشى كېرەكلىكىنى كوڭۈل قويۇپ تۇزۇپ چىقىشى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن ئاساسىي قىسمىنى گەۋدىلەندۇرۇپ، ۋەقەلىكنى تېخىمۇ مەركەزلەشتۇرۇپ، تاماشىبىنلارنى قىزغىن جەلپ قىلالايدىغان كۈچلۈك دراماتىك ئۇنۇم ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ.

بىر پەردىلىك سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى تېخىمۇ ئىخچام، زىددىيەتلىرى تېخىمۇ مەركەزلەشكەن بولۇش بىلەن تۇراقلىق ئورۇن ۋە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تىپىك ئەھمىيەتلىك دراماتىك توقۇنۇشلار ئىپادىلىنىدۇ.

سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ سىيۇژىتى قۇرۇلۇش جەھەتتىن كوپ ھاللاردا سىيۇژىت راۋاجلىنىش مەنتىقىي تەرتىۋى (تۈگۈن، راۋاج، كولمىناتسىيە، يېشىم) بويىچە قانات يايىدۇ.

2. تىياتىر سەنئىتىنىڭ تۈرلىرى

تىياتىر سەنئىتىنى تۈرلەرگە بولۇشنىڭ خىلمۇ-خىل ئۇسۇللىرى مەۋجۇت. ئۇ مەزمۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگىگە قاراپ تىراگىدىيە، كومىدىيە، تىراگىكوميدىيىلەرگە بولۇنىدۇ؛ ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن دراما، ئوپېرا، ئۇسۇللۇق دراما، ناخشا-ئۇسۇللۇق دراما، شېئىرىي دراملارغا بولۇنىدۇ؛ تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىن بىر پەردىلىك دراملار ۋە كوپ پەردىلىك دراملارغا بولۇنىدۇ ۋە باشقىلار. بۇ تۈرلەرنىڭ ھەممىسى سەھنە ئەسەرلىرىدە بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەرنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەنىدىن تاشقىرى، مەزمۇننى ئىپادىلەش جەھەتتە يەنە مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە.

دراما دراممدا ئاساسەن پېرسۇناژلارنىڭ تىلى بىلەن ھەركىتىگە تايىنىپ ئارقىلىق ئوبراز يارىتىلىدۇ. دىراما ھازىرقى زامان ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان يېڭىچە تىياتىردۇر، ئۇنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىگى دىيالوگنى ئاساس قىلىش بولۇپ، دىيالوگ دراممنىڭ ئاساسىي ئىپادىلەش ۋاستىسى ھىساپلىنىدۇ. قىسقىسى، دراممدا توقۇنۇش، پېرسۇناژلار خاراكتېرى، ۋەقەلىك تەرەققىياتى قاتارلىقلار دىيالوگ ئارقىلىق كورسىتىلىدۇ، دىيالوگ دراممدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ. شۇ سەۋەپتىن دراملاردىكى دىيالوگ قېلىپلاشقان ئەدەبىي تىل بولۇشى، چۈشىنىشلىك، ئاممىباپ، ئىخچام ۋە مەزمۇنلۇق بولۇشى، رېئال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە مۇۋاپىق كېلىشى شەرت. مەسىلەن، ساۋ يۈينىڭ «گۈلدۈرماما» ناملىق دراممىسى ھازىرقى زامان جۇڭگو دراممىسىنىڭ پارلاق ئۈلگىسى ھىساپلىنىدۇ. بەزى دراملاردا مۇزىكا، ئۇسۇل، ناخشا قاتارلىق سەنئەت ئامىللىرى بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل سەنئەت ئامىللىرى دراما ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئاساسلىق ئامىل ئەمەس. ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ دراما سەنئىتى شۇ خەلقلەرنىڭ مىللى ئەنئەنىۋى تىياتىرلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كېلىدىغانلىغى ئۇچۇن، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مىللى تىياتىرلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر دراممىسىغا ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتىن خېلى زور تەسىر كورسەتكەن، شۇ سەۋەپتىن ئۇيغۇر دراملىرى كوپىرەك ناخشا، مۇزىكا بىلەن بىرلەشكەن ھالدا ۋۇجۇتقا كەلگەن، مەسىلەن، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان دراماتورگى زۇنۇن قادىرنىڭ «غۇنچەم»، «توي»، «گۈلنسا»

قاتارلىق دراملىرى ئاشۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

ئوپېرا ناخشا بىلەن مۇزىكا بىرلەشتۈرۈلگەن بىر خىل تىياتىر شەكلى. ئۇ مۇزىكىلىق تىياتىر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئوپېرادا ئاساسەن مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىنغان ناخشىلار بولۇپ، دىيالوگ ۋە مونولوگ بولمايدۇ؛ بەزىلىرىدە ناخشا، مونولوگ ۋە دىيالوگنىڭ ئۇچىمىسى بولسىمۇ، لېكىن ئاساسلىغى ئەرتسىنىڭ ناخشىسى ئارقىلىق ۋەقەلىك بايان قىلىنىدۇ. پېرسۇناژنىڭ ئىچكى ھىس - تۇيغۇسى ۋە ئىدىيىسى كەيپىياتى ناخشا ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن، سەھنە ئوبرازى يارىتىلىدۇ. شۇڭا ئوپېرادا ناخشا تېكىستى بىلەن مۇزىكا ئىنتايىن مۇھىم، ئوپېرانىڭ ناخشا تېكىستى قويۇق شېئىرىي ئاملىغا ئىگە بولۇشى ۋە مۇزىكىلىق خۇسۇسىيەتكە باي بولۇشى، پېرسۇناژلارنىڭ ئىدىيىسى ھېسسىياتىنى چوڭقۇر ئىپادىلەپ بېرىشى لازىم. ئوپېرادىكى مونولوگ بىلەن دىيالوگ ئۇنىڭدىكى ناخشا، مۇزىكىغا بوي سۇنغان ھالدا، ھەمىشە ناخشا ئارىلىغىدا مۇزىكىنىڭ تەڭكەش قىلىنىشى بىلەن سوز قىسقا تۇرۇش شەكلى ياكى دېكلاماتسىيە شەكلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇلار گەرچە ئوپېرانىڭ نىسبەتەن 2 - ئورۇندىكى ئامىل بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئوپېرادىكى مۇھىم بىر يارىمچە ۋاستە بولۇپ، نۇرغۇن ئاساسىي ۋەقەلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلار ئارقىلىق بىر بىرىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن، «لېيۇخۇلەن»، «ئاق چاچلىق قىز»، «ئېرىپ - سەنەم»، «پەرھات - شېرىن»، «رابىيە - سەئىدىن» قاتارلىقلار ھازىرقى زامانىدىكى مۇنەۋۋەر ئوپېرالار ھىساپلىنىدۇ.

ئۇسۇللۇق دراما بۇ، ئۇسۇل، مۇزىكا ۋە دراما بىرلەشتۈرۈلگەن تىياتىر سەنئىتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇسۇللاۋۇق دراممدا ۋەقەلىكنىڭ تەرەققىيات جەريانى، پېرسۇناژ ئوبرازىنىڭ يارىتىلىشى، ئاساسەن ئەرتسىنىڭ ئۇسۇل ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، ئۇسۇللاۋۇق دراممدا پەقەت مۇزىكا تىلى بولىدۇ، پېرسۇناژ تىلى بولمايدۇ. ئۇ گەرچە ئۇسۇل بىلەن مۇزىكىنىڭ بىرىكمىسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا يەنىلا دراما ۋەقەلىگى بولىدۇ. شۇ سەۋەپتىن ئۇنىڭغا "دراما" دېگەن نام قوشۇپ ئېيتىلىدۇ. ئۇسۇللۇق دراممنىڭ ئاساسى بولغان ئۇسۇل ئادەتتە ۋەقەلىك (سيۇژېتلىق) ئۇسۇلى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى دەپ ئىككىگە بولۇنىدۇ. ۋەقەلىك ئۇسۇلى ئارقىلىق دراما ۋەقەلىگى بايان قىلىنىدۇ. ئىپادىلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق، ئاساسەن ۋەقە يۈز بەرگەن دەۋر ۋە مۇھىتنىڭ ئالاھىدىلىگى تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇسۇللاۋۇق دراما ئەرتسىتىن يۈكسەك ماھارەتنى تەلەپ قىلىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭدا ئەرتسىلەر تىلسىز ھالدا پەقەت ئۇسۇل ھەرىكىتى ئارقىلىق پېرسۇناژ ئوبرازىنى يارىتىدۇ ۋە دراماتىك توقۇنۇشلارنى ئىپادىلەپ، بەلگىلىك ئىدىيىنى ئالغا سۈرىدۇ. مۇزىكا ئۇسۇللۇق دراممدا دراما مەزمۇنىنى ئىپادىلەش، كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇش، پېرسۇناژلار خاراكتېرىنى يارىتىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ.

ناخشا - ئۇسۇللۇق دراما ناخشا، مۇزىكا، ئۇسۇلدىن ئىبارەت ئۈچ خىل سەنئەت ئۇزۇلارا بىرلەشتۈرۈلگەن ئۇنىۋېرسال دراما شەكلى ناخشا - ئۇسۇللاۋۇق دراما ھىساپلىنىدۇ. ئۇ ئېلىمىزنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى، ئەڭ كۆچلۈك مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە سەنئەت شەكلىدۇر، ئېلىمىزنىڭ كوپ خىللىق يەرلىك تىياتىرلىرى ئەنە شۇ ناخشا - ئۇسۇللاۋۇق دراما شەكلى بىلەن داۋاملىشىپ كەلدى. ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتىدىمۇ ناخشا - ئۇسۇللاۋۇق دراما شەكلى مىللى ئەنئەنىۋى تىياتىر شەكلى سۈپىتىدە بىرقەدەر تەرەققى قىلغان ۋە ئومۇملاشقان.

تىياتىر سەنئىتى مەزمۇن، خاراكتېر جەھەتتىكى ئالاھىدىلىككە قاراپ تۈۋەندىكى ئۈچ

تۇرگە بولۇنىدۇ:

1. تىراگىدىيە ــ تىراگىدىيە ئەڭ دەسلەپ يۇنانىدا (ھازىرقى گىرىتسىيە) قەدىمقى گىرىك مەدەنىيىتى دەۋرىدە پەيدا بولغان. يەنى تىراگىدىيە بىلەن كومىدىيە ئەڭ بۇرۇن گىرىكلارنىڭ دىخانچىلىق ئىلاھى بىلەن شاراپ ئىلاھى شەرىپىگە ئوتكۇزۇلىدىغان مۇراسىملىرىدىكى ئومۇمى خورنىڭ ئۈسۈل مۇزىكىسىدىن كېلىپ چىققان. تىراگىدىيە ئەتىيازلىق تەبرىقچىلىق مەزگىلىدە دىخانچىلىق ئىلاھىغا سىغىنىش يۇزىسىدىن ئېيتىلىدىغان «ئوشكە ناخشىسى»دىن كېلىپ چىققاچقا، تىراگىدىيە گىرىك تىلىدا «ئوشكە ناخشىسى» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، كېيىنرەك ئېسخىل (مىلادىدىن ئىلگىرى 525 ــ 456) قاتارلىق كىشىلەرنىڭ بۇ خىل شەكلىنى ئۆزگەرتىشى ۋە يۇقۇرى كوتىرىشى نەتىجىسىدە يۇنان تىراگىدىيىسى بارلىققا كەلگەن. ئېسخىل، سوفوكىل (سوفوئىكلىس ــ مىلادىدىن ئىلگىرى 496 ــ ?406): يېۋرىپىد (ئېۋرىپىدىس ــ مىلادىدىن ئىلگىرى 485 ــ ?406) لەر گىرىتسىيىنىڭ ئافىنا دەۋرىدىكى مەشھۇر ئۈچ چوڭ تىراگىدىيە يازغۇچىلىرى بولۇپ، ئۇلار ئىجات قىلغان تىراگىدىيىلەرنىڭ كۆپچىلىگىدە، كىشىلەرنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى بىلەن ئۇلارنىڭ ئاخىرقى تەقدىرى ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەشلەر تەسۋىرلىنىدۇ. ئافىنا دەۋرىدىكى يۇنان تىراگىدىيىلىرىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى خۇددى قەدىمقى گىرىكلارنىڭ مەشھۇر پەيلاسوپى ئارىستوتېل ئوزىنىڭ «مېتىرىكا» ناملىق ئەسىرىدە كورسەتكىنىدەك، ئاساسەن بىر خىل يېڭىپ بولمايدىغان زىددىيەتلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، شۇنىڭدەك ئىجابى قەھرىمانلىنىڭ مەغلۇبىيىتى ياكى ئولۇم پاجىەسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. گىرىك تىراگىدىيىلىرى ھەققىدىكى بۇ خىل چۈشەنچىلەرگە ئاساسلانغاندا بۇنداق تىياتىرلار ھەمىشە كىشىلەرگە بىر خىل قايغۇلۇق ۋە ۋەھىمىلىك ھىسسىيات بېغىشلايدۇ. مۇنداق قاراش ئوتمۇشتە كىشىلەرنى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان ھەمدە ئوتمۇش جەمىيەتتە پەيدا بولغان تىراگىدىيە مەزمۇنىنى ئاساسىي جەھەتتىن چۈشەندۈرۈپ بېرەلىگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇگۈنكى نۇقتىدىن قارىغاندا، بۇنداق قاراش، تىراگىدىيىنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى كورسىتىپ بېرەلمەيدۇ. ئېنگېلس: "تارىخنىڭ مۇقەررەر تەلىۋى بىلەن بۇ تەلەپنىڭ ئەملىيەتتە ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقى تىراگىدىيىلىك تۇقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ"① دەپ كورسەتكەن ئىدى. ئېنگېلسنىڭ ھوكمىگە ئاساسەن، بىز شۇنى چۈشىنىۋالالايمىزكى، تىراگىدىيە زىددىيەت ـ توقۇنۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، تارىخىي تەرەققىيات خاھىشى، ئىلغار كۈچ ۋە ئىدىيىلەر بىلەن تارىخىي تەرەققىياتقا توسقۇنلۇق قىلغۇچى قالاق كۈچ ۋە ئىدىيىلەرنىڭ زىددىيەت توقۇنۇشىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ شۇنىڭدەك مۇئەييەن شارائىت تۈپەيلىدىن (تارىخىي ۋە سىنىپىي نۇقتىدىن) ئوتمۇشتىكى ئىجابى پېرسۇناژلارنىڭ ئاخىرقى ھىساپتا مەغلۇبىيەتكە، پاجىەگە يولۇقماي مۇمكىن ئەمەسلىگىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئوتمۇش جەمىيەتنىڭ زور ئىجتىمائى تىراگىدىيىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، بىزنى قەھرىمانلارنىڭ بەختسىز سەرگۈزەشتىلىرى بىلەن قايغۇغا سالىدۇ ھەمدە بۇ ئارقىلىق جاھالەتلىك ئوتمۇش جەمىيەتكە قارىتا بىزنىڭ قەلبىمىزدە نەپرەت ئويغىتىدۇ؛ مانا بۇ ئوتمۇشتىكى تىراگىدىيىلىك

① ف. ئېنگېلس «ف. لاسسالغا»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 346 ـ بەت.

توقۇنۇشنىڭ ئىجتىمائى ماھىيىتىدۇر. شېكسپىرنىڭ «ھاملېت»، «رومېئو بىلەن ژولېتتا» قاتارلىق تىراگىدىيىلىرى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. شېكسپىر تىراگىدىيىلىرىنىڭ بەزىلىرى يېڭىدىن راۋاج تېپىۋاتقان بۇرژۇئا گۇمانىزىملىق ئىدىيىسىدىكى قەھرىمانلار بىلەن فېوداللىق ئىدىيىۋى تەسىر ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەسسە قىلىپ بولمايدىغان زىددىيەتلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇ تارىخىي دەۋردە مەۋجۇت بولغان ھەر خىل شەرت ـ شارائىتلارنىڭ چەكلىمىسى تۇپەيلىدىن ئۇنىڭدىكى شاھزادە ھاملېتقا ئوخشاش ئىجابى قەھرىمانلار پاجىەلىك ئولۇمگە مەجبۇر بولغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھاملېتنىڭ پاجىەسى كىشىلەرنىڭ ھىسداشلىغى ۋە ھورمىتىنى قوزغايدۇ ھەمدە كىشىلەرگە ئاكتىپ ۋە كۈچلۈك ئىلھام بېرىپ، مەۋجۇت ئىجتىمائى تۈزۈمنى ئوزگەرتىشكە قارىتا غەيرەت ـ جاسارەت بېغىشلايدۇ. لۇشۇنمۇ تىراگىدىيىنىڭ ئىجتىمائى خاراكتىرى توغرىسىدا: "تىراگىدىيە ئىنسانلار تۇرمۇشىدىكى قىممەتلىك نەرسىلىرىنى كىشىلەرگە ۋەيران قىلىپ كورسىتىدۇ"① دىگەن ئىدى. بۇ، تىراگىدىيىدىكى دىراماتىك توقۇنۇشنىڭ ھەمىشە ئەسەردىكى ئىجابى باش قەھرىماننىڭ مەلۇم بىر ھەققانىيەت يولىدا كۈرەش قىلىپ قۇربان بولۇش تەقدىرىگە يولۇققانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن بۇنداق "قۇربان بولۇش" نىڭ ئارقىسىدا ھەمىشە باش قەھرىماننىڭ غەلىبىسىدىن دېرەك بېرىدىغان، كىشىنى خوشال قىلىپ ئىرادىسىگە ئىلھام بېرىدىغان ئاكتىپ رومانتىزىملىق غايە بولىدۇ. ئىجتىمائى تۈزۈمنىڭ ئوزگىرىشى بىلەن تىراگىدىيە ئەكس ئەتتۈرگەن زىددىيەت ـ توقۇنۇشلارنىڭ كونكىرىت مەزمۇنلىرىمۇ ئوزگىرىدۇ. بىزنىڭ سوتسىيالىستىك جەمىيىتىمىزدىمۇ ھەر خىل زىددىيەت كۈرىشى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىغى ئۈچۈن، تۇرمۇشتا تىراگىدىيە يەنىلا مەۋجۇتتۇر، شۇڭلاشقا سوتسىيالىزىم شارائىتىدىمۇ تىراگىدىيە يارىتىش مۇمكىن. بىراق، ئۇنىڭ كونكىرىت مەزمۇنى بىلەن ئىدىيىۋى ئەھمىيىتى ئوتمۇشتىكى تىراگىدىيىدىن گەۋدىلىك ھالدا پەرقلىنىدۇ. روشەنكى پارتىيە رەھبەرلىگىدە ئومۇمى ۋەزىيەتتىن قارىغاندا، بىز دۇشمەن ئۇستىدىن چوقۇم غەلىبە قازىنىمىز، خاتالىقلارنى چوقۇم تۈزىتىمىز، بۇ تارىخىي مۇقەررەرلىك سوتسىيالىزىم دەۋرىدىكى تىراگىدىيە تارىختىكى ھەرقانداق دەۋردىكى تىراگىدىيىلەردىن ماھىيەت جەھەتتە پەرقلىنىدىغانلىغىنى كورسىتىدۇ، باش قەھرىماننىڭ ۋاقىتلىق مەغلۇپ بولۇشى ۋە قىسمەن كىشىلەرنىڭ قۇربان بولۇشى پەقەتلا سوتسىيالىزىم ئىشلىرىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى جەريانىدىكى بىر ئەگىر ـ توقايلىق، شۇنىڭ ئۈچۈن تىراگىدىيە يازغاندا پەقەت ئېچىنىشلىق ۋە بەختسىزلىكنىلا تەسۋىرلەش ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنى ئېچىنىشلىق تۇيغۇغا كەلتۈرۈش بىلەن بىللە ئۇلارغا غەلىبە توغرىسىدا ئىشەنچە ۋە بىشارەت بېرىپ، ئىنقىلاۋىي ئۇمىتۋارلىق روھى بىلەن خەلقنى تەربىيىلىشىمىز كېرەك.

2. **كومىدىيە** ـــ كومىدىيىمۇ ئەڭ دەسلەپ گىرىتسىيە دىخانلىرىنىڭ شاراپ ئىلاھى شەرىپىگە ئوتكۈزۈلىدىغان نەزىر ـ چىراق مۇراسىمىدىن كېلىپ چىققان، ئۇ كۈز پەسلىدە ئۈزۈم ئۈزگەن چاغدا، ئىلاھقا تەشەككۇر بىلدۇرۇش يۇزىسىدىن ئوينىلىدىغان شادىيانە ئۇسۇلىدىن ئىبارەت، شۇڭا كومىدىيە گىرىك تىلىدا "شاتلىق ناخشىسى" دىگەن مەنىنى

① شىنجاڭ رادىيو سىسىفەن داشۇيسى ئىشلىگەن «ئەدىبىيات نەزىرىيىسى ئاساسلىرى»، 1982 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 172 ـ بەت.

بىلدۇرىدۇ. قەدىمقى گىرىكلەر ھەر يىلى كۈزدە ئۈزۈملەرنى يىغىپ بولغاندىن كېيىن، شاراپ ئىلاھىغا تەشەككۈر بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن يۈزىگە قوش ۋە ھايۋانلارنىڭ بېشىغا ئوخشايدىغان نىقاپلارنى تارتىۋېلىپ، شات ـ خۇراملىق بىلەن ئۈسۈل ئويناپ ناخشا ئېيتاتتى. ھەر قېتىم ناخشا ئېيتىلىپ بولغاندا، باشلامچىلىق قىلغۇچى كوپىچىلىككە بەزى قىزىق سوزلەرنى قىلىپ ئۇلارنى كۈلدۈرەتتى. شۇڭا كومىدىيىنىڭ ئالاھىدىلىگى، كوپىنچە قىزىقچىلىق شەكلى ئارقىلىق تۇرمۇشتىكى كىشىلەرنىڭ خاراكتېرى (مىجەز ـ خۇلقى) دىكى كەمچىلىكلەر ۋە نۇقسانلارنى مەسخىرە قىلىش ۋە ھەجۋى قىلىشتىن ئىبارەت، لۇشۇننىڭ سوزى بىلەن ئېيتقاندا، كومىدىيە "قىممىتى يوق نەرسىلەرنى كىشىلەرگە چۈۋۈپ كورسىتىش"① دىمەكتۇر.

كومىدىيە ھەجۋى، مۇبالىغە ۋە مەسخىرە قاتارلىق ئۈسۇللار ئارقىلىق تۇرمۇشتىكى ناچار ۋە نامۇۋاپىق ھادىسىلەرنى ھەمدە خاراكتىر جەھەتتىكى مەلۇم كەمچىلىك، نۇقسانلارنى پاش قىلىپ ۋە تەنقىتلەپ، كىشىلەرنى تازا كۈلدۈرىدۇ، كومىدىيىنىڭ يېشىملىرى ئادەتتە خوشاللىق ۋە غەلىبە تەنتەنىسى بىلەن نەتىجىلىنىدۇ.

كومىدىيە كۈلكە سەنئىتى بولۇپ، كۈلكە ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىگىدۇر. ئۇنىڭدا كوپرەك ئۇشتۇمتۇت يۈز بەرگەن ياكى كۈتۈلمىگەن ۋەقەلەر، ۋاقىتلىق چۈشەنمەسلىكلەر تەسىرلىنىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق ھاياتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى ئىپادىلەپ، كۈلكە ئارقىلىق كىشىلەرنى تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. مەسىلەن، گوگولنىڭ «رېۋىزور» ناملىق مەشھۇر كومىدىيىسىدە شەھەر ھاكىمى قاتارلىق ماختانچاق، خوشامەتچى، ئەخمەق تورىلەرنىڭ ھاماقەتلىگى كۈچاۋۇك مەسخىرە قىلىنىش ئارقىلىق روسىيە فېئودال ھوكۈمرانلىرىنىڭ چىرىك ماھىيىتى ئېچىپ تاشلىنىدۇ.

كومىدىيە يالغۇز سەلبىي ۋەقەلەر، پېرسۇناژلار ھەققىدىلا ئەمەس، بەلكى ئىجابىي ۋەقەلەر ھەمدە ئىجابىي پېرسۇناژلار ھەققىدىمۇ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، «مەن بۇگۈن دەم ئالىمەن» ناملىق كومىدىيىدە ئۇقۇشماسلىقلار تۈپەيلىدىن كۈتۈلمىگەن تاسادىپىي ئىشلارغا دۇچكەلگەن خەلق ساقچىسى ماتيەنىمىنىڭ كوپچىلىكنىڭ خىزمىتى ئۈچۈن دەم ئېلىشىنى قۇربان قىلىشتەك يۈكسەك كومۇنىستىك روھىي پەزىلىتى مەدھىيىلىنىدۇ. كومىدىيىدىكى مەسخىرە ۋە ھەجۋى خاراكتېرىنىڭ ئوخشىماسلىغى تۈپەيلىدىن، ئۇ يەنە يۇمۇرلۇق كومىدىيە بىلەن ساتىرىك كومىدىيە دەپ ئىككى خىلغا بولۇنىدۇ.

يۇمۇرلۇق كومىدىيىدە "كۈلدۈرۈش" ئۈسۈلى ئارقىلىق مەلۇم خاراكتېرلىق كەمچىلىك، نۇقسانلار ياخشى نىيەتتە تەنقىتلىنىپ، كىشىلەرگە تەربىيە بېرىلىدۇ. يازغۇچى بۇنداق كومىدىيىدە ئۇزى ياراتقان پېرسۇناژلىرىغا ھىسداشلىق پوزىتسىيىسى بىلەن قارايدۇ. لېكىن ئۇنىڭ يارىماس قىلمىقلىرىنى ئىنكار قىلىش ئۈچۈن مۇبالىغە قىلىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، نورمال تۇرمۇشقا ئۇيغۇنلىشالمىغانلىغىنى گەۋدىلىك ھالدا كورسىتىپ بېرىدۇ.

ساتىرىك كومىدىيە مەلۇم ھادىسىنىڭ كۈلكىلىك ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەپلا قالماستىن،

① «يەنە بىر قېتىم لېي فېڭ مۇنارىسىنىڭ ئورۇلۇشى توغرىسىدا»، «لۇشۇن ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 279 ـ بەت.

بەلكى ئۇنى ئۆزۈل ـ كېسىل ئىنكار قىلىدۇ. ئۇنىڭغا نەپرەت بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ چىرىك ماھىيىتىنى كەسكىن پاش قىلىدۇ، بۇنىڭدىكى مۇبالىغە ۋە ھەجۋى كىشىلەرنى بۇ خىل ھادىسىلەرگە قارشى كۈرەش قىلىش كېرەك، دېگەن تونۇشقا ئىگە قىلىدۇ.

3 . تىراگىكومىدىيە ــ تىراگىدىيە بىلەن كومىدىيىنىڭ بەزى ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن ئادەتتە بۇنداق ئەسەرلەر تىراگىكومىدىيە دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئادەتتىكى دىرامىغا يېقىنراق بىر خىل تىياتىر شەكلى بولۇپ، ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە، تىراگىدىيە بىلەن كومىدىيىنىڭ دائىرىسىدىن ھالقىپ كېتىدۇ، تىراگىدىيىدە ھەل قىلىش مۇمكىن بولمىغان زىددىيەتلەر تىراگىكومىدىيىدە ھەل بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ، ئۇنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئادەتتە ئالدىنقى قىسىم تىراگىدىيە، كېيىنكى قىسىمى كومىدىيە بولۇپ، سەلبى پېرسۇناژلار ئاخىرى جازاغا تارتىلىدۇ، ئىجابى پېرسۇناژلار بولسا، ئاخىرى غەلبە قازىنىدۇ. مەسىلەن، «ئاق چاچلىق قىز»، «مىڭلىغان تاغ ـ دەريالار»، «غېرىپ ـ سەنەم» قاتارلىقلار تىراگىكومىدىيە قاتارىغا كىرىدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا: تىياتىر سەنئىتىنىڭ تارىخىي تۇرلىرى يۇقۇرقىدەك خىلمۇ ـ خىل بولىدۇ. ئەلۋەتتە، دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، دىراما تۈرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلىدە ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇ نىسبەتلىككە ئىگە. لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، تىياتىر سەنئىتى بىر خىل ئەنئەنىۋى شەكىل بولۇپ، ئاممىۋىلىقى بىرقەدەر كۈچلۈك، تەرىبىۋى ئەھمىيىتى ئىنتايىن كەڭ ۋە زور بولغان بىر خىل سەنئەت شەكلىدۇر.

4 ـ §. كىنو سەنئىتى ۋە كىنو سىنارىيىسى

1. كىنو سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

ھەر خىل سەنئەتنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئى شەكلى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلاردا قوللىنىلىدىغان ۋاستىلەرمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، ئەدەبىياتنىڭ قوللىنىدىغان ۋاستىسى تىل ـ يېزىق بولسا، مۇزىكىدا ئاۋاز، رېتىم ۋە سادا، رەسساملىق سەنئىتىدە سىزىقچىلار ۋە رەڭ ـ بوياقلار، ئۇسۇل سەنئىتىدە بەدەن ھەركىتى قاتارلىقلار ئوبراز يارىتىشنىڭ ئاساسىي ۋاستىسى بولىدۇ. كىنو سەنئىتىدە بولسا يۇقۇرقىلارغا ئوخشىمىغان ھالدا سۈرەت تارتىش ئاپاراتى ئارقىلىق تارتىقان ھەر خىل "كورۇنۈش"لەر بەدىئى ئوبراز يارىتىشنىڭ ئاساسىي ۋاستىسى قىلىنىدۇ. كىنو سەنئىتىنىڭ ئاساسى كىنو سىنارىيىسى بولۇپ، ئۇ كىنو سەنئىتىنىڭ ئالاھىدە قانۇنىيىتى بويىچە ئىجات قىلىنغان بىرخىل ئەدەبىي ئەسەردۇر. شۇڭلاشقا، كىنو ئەدەبىياتى (سىنارىيە) نىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى بايان قىلىشتىن ئىلگىرى كىنو سەنئىتى ۋە ئۇنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ تونۇشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

كىنو باشقا سەنئەت تۈرلىرى ئىچىدىكى ياش ۋە زامانىۋى سەنئەت تۈرى بولۇپ، گىرىكچە ("kineo") "ھەرىكەت"، "ھەرىلىش" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كىنو 19 ـ

ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كەشپ قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ئۇزىنىڭ تەرەققىيات يولىدا 4 باسقۇچ - تىن ئوتكەن. دەسلەپكى باسقۇچى — تۇنجى كىنو ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلگەندىن (1895 - يىلى ئاكا - ئۇكا لۇمېرلار ئويلاپ تاپقاندىن) تارتىپ، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى (1918 — 1914) غىچە بولغان ئارىلىق، بۇ باسقۇچتا كىنو دۇنياغا كەلگەن تارقالغان "جانلىق فوتوگىراپىيە" تېخنىكىسى راۋاجلىنىش ئاساسىدا تەرەققى قىلغان، ئۇزاق ئوتمەي، ئۇ بەدىئى، ھوججەتلىك ۋە ئىلمىي - ئاممىباپ كىنو سەنئىتى دەپ ئۇچ ساھەگە بولۇنگەن. تۇنجى كىنولار (تەخمىنەن 1908 - يىلى) ئىپادە قىلىنىدىغان ۋەقە سۈرەت فىلىمۇنكىسىغا چوگ بولەكلەر بىلەن چۈشۈرۈلۈپ، بىر - بىرلەپ ئاستىغا يېزىلغان تېكستلەر ئارقىلىق ئۇلىنىپ ماڭغان، ئۇ چاغلاردا، كىنوغا ئېلىش ئاپاراتى بىر يەردە قوزغالماي مۇقىم تۇرغان، كىنو ئەرتىسلىرىنىڭ روللىرىنى ئوچۇق سەھنىدە ئورۇنلاۋاتقان ھالىتىدە ئىكرانلاشتۇرغان، كىنودا ئاۋاز بولمىغانلىقتىن، ئەرتىسلەر ئىما - ئىشارەت ئارقىلىق سوزلەرنىڭ ئورنىنى تولدۇرغان. مۇشۇ باسقۇچنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا (1908 — 1917—يىللىرى) كىنو سەنئىتى بالىدۇر - قىدىن خېلى يۇكسەلگەن، رېژىسسورلار كىنو ۋەقەلىگىنى ئەركىنرەك ئىپادىلەپ بېرىشكە ھەمدە ئەرتىسلەرنىڭ رول ئېلىش ماھارىتىنى سەھنىدىن كىنو ئاپاراتلىرىنىڭ ئالدىغا يۈتكەشكە باشلىغان.

ئىككىنچى باسقۇچ — 1920 - يىللار بولۇپ، بۇ ئاۋازسىز (گاچا) كىنونىڭ ئوز ئالدىغا ھۈنەر - سەنئەت بولۇپ شەكىللەنگەن باسقۇچى. ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، كىنو يېڭى قۇرۇلغان سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش ئۇچۇن خىزمەت قىلىشقا باشلىدى. لېنىن: "فىلىمنى ھوججەتلىكتىن باشلاش كېرەك" دەپ يولىيورۇق بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئىنقىلاۋىي مەزمۇندىكى قىسقا ھوججەتلىك فىلىملار بارلىققا كەلدى.

ئۇچىنچى باسقۇچ — 1930 — 1940 - يىللىرى، كىنو فىلىمۇنكىسىغا ئاۋاز چۈشۈرۈش تېخنىكىسى بارلىققا كەلدى، كىنو سىنارىيىسى راۋاجلاندى. ئاۋازلىق كىنونىڭ پەيدا بولۇشى كىنو ئەرتىسلىرىنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرىگە كەڭ يول ئېچىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن ھەر خىل تېمىدىكى ھىكايە فىلىملار ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. ئەڭ بۇرۇنقى ئاۋازلىق بەدىئى ھىكايە فىلىملار سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «ئۇچرەشىش» (1932 - يىلى)، «چاپايۇپ» (1934 - يىلى)، «ماكسىم توغرىلىق تىرىلوگىيە» (1939 — 1935)، «بىز كرونشتاتتىن» (1936 - يىلى) قاتارلىق فىلىملاردىن ئىبارەت.

توتىنچى باسقۇچ — 1950 - يىللاردىن باشلاپ دۇنيادا رەڭلىك كىنو ئىشلەش تېخنىكىسى سىناق قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن قەدەممۇ - قەدەم رەڭلىك بەدىئى ھىكايە فىلىملار بارلىققا كەلدى. كىنو سەنئىتى پەيدا بولۇپ، قىسقىغىنا بىر ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ناھايىتى تېز تەرەققى قىلدى.

كىنو سەنئىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. ئاممىۋىلىق — كىنو پۈتكۈل سەنئەت تۈرلىرى ئىچىدە ئاممىۋىلىغى ئەڭ كۈچلۈك بولغان بىر خىل سەنئەت ھىساپلىنىدۇ. ئادەتتە ئېپىك ئەسەرلەرنىڭ كىتابخانلىرى پەقەت مەلۇم مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە بولغان ساۋاتلىق كىشىلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئېپىك ئەسەرلەرنىڭ (مەسىلەن رومانىي ئالساق) سەھنىسى چوڭ‌راق بولىدىغانلىغى ئۈچۈن ئۇنى بىرنەچچە سائەت ئىچىدە ئوقۇپ تۈگىتىش مۇمكىن ئەمەس، يەنە بىر

تەرەپتىن، بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ نەشر قىلىنىش تىراژىنىڭ چەكلىك بولغاچقا، ئەگەر كوپ بولغاندا بىر پارچە ئىپتىك ئەسەرنى بىر نەچچە ئون مىڭ ياكى يۈزمىڭ كىشى كورەلىشى مۇمكىن، ئەمما كىنو سەنئىتى بۇ جەھەتلەردىن تېياتىر سەنئىتىگە قارىغاندىمۇ كوپ قولايلىققا ئىگە. كىنو ــ كورۇش تۈيغۇسىنى ئاساس قىلغان سەنئەت بولغاچقا، ئۇنىڭدىن ئومۇمەن كۆزى كورەلەيدىغان ھەممە كىشىلەر، ساۋاتلىق ۋە ساۋاتسىزلار، بوۋاقلاردىن تارتىپ بوۋاي-مومايلارغىچە، شەھەرلەردىن تارتىپ چەت يېزا ـ قىشلاقلارغىچە...تولۇق بەھرىمەن بولالايدۇ. شارائىت جەھەتتىن ئالغاندا، گەرچە تېياتىر سەنئىتىمۇ يۇقۇرقىدەك ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى كىنودەك خالىغانچە يوتكەپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. پەقەت سەھنە شارائىتى ۋە ئىمكانىيىتى بار جايلاردىلا چەكلىك دائىرە ئىچىدە ئامما كورسەتكىلى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن كىنونىڭ تىلىنى ئۇقمايدىغان كىشىلەرمۇ باشقا تىلدىكى كىنو-لارنى كورگەندە مەلۇم ئىدىيىۋى تەسىراتقا ئىگە بولىدۇ ۋە بەدىي زوق ھاسىل قىلالايدۇ، لېكىن باشقا ئىپتىك ئەسەرلەر ھەمدە تېياتىرلارنى كورگەندە، ئۇنىڭ تىلىنى بىلمىگەن كىشىلەر ئۇنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى چۈشىنىشى ۋە قىزىقىپ كورۈشى مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، كىنونىڭ كەڭ ئاممىغا ئىدىيە جەھەتتىن، ھىسسىيات جەھەتتىن بېرىدىغان تەسىرى ئىنتايىن گەۋدىلىكتۇر.

2. ئۇنىۋېرسالىلىغى ــ ھەر خىل سەنئەت تۈرلىرى ئىچىدە كىنو ئۇنىۋېرسالىلىغى كۆچلۈك بولغان بىر خىل سەنئەت، ئۇ ئەدەبىيات، تېياتىر، گۈزەل سەنئەت، مۇزىكا، ئۇسۇل، بىناكارلىق قاتارلىق سەنئەت ئامىللىرىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنداقلا يەنە ئۇ يەن ـ تېخنىكا بىلەنمۇ زىچ بىرلىشىپ كەتكەن. كىنو بىلەن تېياتىرنىڭ ھەممىسى بىر خىل ئۇنىۋېرسال سەنئەت، لېكىن كىنونىڭ ئۇنىۋېرساللىغى تېياتىرنىڭ ئۇنىۋېرساللىغىدىن تېخىمۇ كۆچلۈك، ئوز ئىچىگە ئالغان دائىرىسى تېخىمۇ كەڭ بولىدۇ. ھەر ئىككىسى ئوخشاشلا دىراماتىك خۇسۇسىيەتكە، يەنى كەسكىن زىددىيەت ـ توقۇنۇشلىرىغا مۇھتاج، لېكىن كىنودا كوپىنچە كورۈش سەزگۈسى ئارقىلىق ئوبراز يارىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ، تېياتىرلاردا بولسا، كوپىنچە دېيالوگ ۋە مونولوگ ئارقىلىق ئوبراز يارىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. كىنو سەنئىتى بىلەن ئىپتىك ئەسەرلەر ۋە تېياتىر سەنئىتىنىڭ ئاساسىي پەرقلىرىنى توۋەندىكى نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، كىنو سىنارىيىسى يېزىش ئۇسۇلى بىلەن سەھنە ئەسىرى يېزىش ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ، بۇ جەھەتتىن كىنونى تېياتىرغا ئوخشاپ كېتىدۇ، دېگەندىن كورە، رومانغا ئوخشاپ كېتىدۇ دېگەن تۈزۈكرەك. كىنو ئىپتىك ئەسەرلەردىن نۇرغۇن بەدىي ئىپادىلەش ماھارىتىنى قوبۇل قىلغان. مەسىلەن، ئىپتىك ئەسەرلەردە دائىم مەنزىرىنى تەسۋىرلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق شەخسلەرنىڭ ھىسسىياتى گەۋدىلەندۇرۇلىدۇ. كىنودىمۇ دائىم مۇشۇ ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭدا ئوبېكتىپ مەنزىرىلەر پېرسوناژلارنىڭ سۇبېكتىپ كەيپىياتى بىلەن ناھايىتى ياخشى بىرلەشتۈرۈلىدۇ، ئەمما ئىپتىك ئەسەرلەردە تىل ـ يېزىق ئارقىلىق تەسۋىرلەنسە، كىنودا ئوزىنىڭ ئالاھىدە ئىپادىلەش ۋاستىسى بولغان تىلسىز "بوش كورۈنۈش" لەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. "بوش كورۈنۈش" دېگەندە، پېرسوناژلار بولمىغان، پەقەت تەبىئى مەنزىرىلا بولغان بەزى كورۈنۈشلەر كوزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭ رولى بەزىدە ۋاقىتنىڭ ئوتكەنلىگىنى ۋە پەسلىنىڭ ئالماشقانلىغىنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت. بوش كورۈنۈشلەر

يەنە بەزدە مۇھىت كەيپياتنى گەۋدىلەندۇرۇپ، پېرسۇناژلارنىڭ ھىسسىياتنى ئىپادىلەش ئۇچۇنمۇ قوللىنىلىدۇ. كىنودا پېرسۇناژلارنىڭ پىسخىك (روھىي) ھالىتنى تەسۋىرلەش ئىپىك ئەسەرلەردىكىدەك ئىنچىكە بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا پېرسۇناژلارنىڭ پىسخىك ھالىتى كۆرۈنۈش سىرتىدىكى ئاۋاز، ئەسلەش، خىيال ۋە چۈش قاتارلىق كۆرۈنۈشلەر ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلىدۇ. لېكىن تىياتىر سەنئىتىدە بۇنداق ئىمكانىيەتلەر يېتەرلىك بولمايدۇ.

ئىككىنچى، ھەرخىل سەنئەت شەكىللىرى ئىچىدە تىياتىر ئەڭ كوپ چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. كىنو بولسا مۇنداق چەكلىمىلەردىن خالى سەنئەت. تىياتىر پەقەت كونكرېت سەھنىدىلا ئوينىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، بەزى مۇرەككەپ ئىشلارنى ئوز ئەينى بويىچە تاماشىبىنلارغا كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. پەقەت دىيالوگ ياكى مونولوگ ئارقىلىق ئۇ ئىشلارنىڭ جەريانى ھەققىدە بىشارەت بېرىدۇ، خالاس. ئۇنىڭ ئۇستىگە پېرسۇناژلارنىڭ سەھنىدىكى ھەركىتىنى كۆرسىتىشكە بولسىمۇ، پەردە سىرتىدىكى ھەركەتلىرىنى جانلىق ۋە ئەملىي ھالدا ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ، پېرسۇناژلارنىڭ روھىي قىيابېتىدىكى ئوزگىرىشلەر ۋە پىسخىك ئوزگىرىشلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىش ئىمكانىيىتىمۇ ناھايىتى ئاز بولىدۇ، كىنودا بۇنداق جەريانلار جانلىق ھەركەت بىلەن تاماشىبىنلارنىڭ ئالدىدا روشەن گەۋدىلەندۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كىنو سىنارىيىسى يېزىش بىلەن سەھنە ئەسەرلىرىنى يېزىش ئوسۇلىمۇ ئوخشىمايدۇ.

ئۇچىنچى، كىنو بىلەن تىياتىردا ئەرتىسلەرنىڭ رول ئوينىشىمۇ ئوخشىمايدۇ. تىياتىر زالىدا ئەڭ ئاخىرقى رەتتە ئولتۇرغان تاماشىبىنلارنىڭمۇ ئويۇنىنى ئوچۇق كورەلىشى ۋە سوزلەرنى ئېنىق ئاڭلىيالىشىنى نەزەردە تۇتۇش لازىم بولغاچقا، رول ئالغاندا مەلۇم دەرىجىدە ئاشۇرۇۋۇبتىشكە توغرا كېلىدۇ، يەنى تىياتىر ئەرتىسلىرىدىن ئادەتتىكى سوزلەرنىمۇ كۆچلۈك دېكلاماتسىيە ئاھاڭىدا سوزلەش، ھەركەت جەھەتتىنمۇ ئادەتتىكىدىن كوپ دەرىجىدە ئاشۇرۇپ ئىشلەش تەلەپ قىلىنىدۇ. كىنودا يىراق كورۈنۈش، ئوتتۇرا كورۈنۈش، يېقىن كورۈنۈشلەرنى بولسۇن، تاماشىبىنلار قانداقلا يەردە تۇرۇپ كورسە ئوچۇق كورەلەيدۇ، رولدىكى شەخسلەرنى ئالدى تەرىپىدىنلا ئەمەس، ھەتتا ئارقا تەرىپىدىنمۇ كورەلەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن كىنودىكى رولنى تەبىرەك ئويناشقا توغرا كېلىدۇ. تىياتىردا ئوينالغان رولدەك ئاشۇرۇۋۇبتىلسە، دەرھال چېنىپ قالىدۇ ـ دە، كىنو ۋەقەلىگىنىڭ چىنلىغىغا تەسىر يېتىدۇ.

ئومۇمەن، كىنو ئۇنىۋېرسال سەنئەت بولغانلىقتىن، يۇقۇرقىدەك ئىپىك ئەسەرلەر ۋە سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى پائال تۇرىدە قوبۇل قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۇنىڭدا، گۇزەل سەنئەت ئۇستىلىرى، سىزىقلار ۋە بوياقلار ئارقىلىق، مۇزىكانتلار رىتىم ۋە ئاۋاز ـ سادالار ئارقىلىق كىنودىكى پېرسۇناژلارنى ياراتىش، كەيپىياتنى گەۋدىلەندۇرۇش ۋە باش تېمىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇڭلاشقا، بىر كىنونىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى نۇرغۇنلىغان سەنئەت ساھەلىرىنىڭ ئورتاق يارەملىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ، دراماتورگ، رېژىسسور، ئەرتىسلەر، گۇزەل سەنئەت ئۇستىلىرى، كومپوزىتورلار ۋە ئوپېراتور (سۆرەتكە ئالغۇچى) قاتارلىق سەنئەتكارلارنىڭ كوللېكتىپ ئەمگىگىنىڭ جەۋھىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىك نەتىجىسىدۇر.

3. چىنلىغى — چىنلىق پۈتكۈل ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ جېنى. ئادەتتە رومانىنىڭ چىنلىقتىن ئازراق چەتنەپ كەتكەن بەزى جايلىرىنى، ئېھتىمال ئانچە ئوڭاي سېزىۋالغىلى بولماسلىغى مۇمكىن، بىراق، كىنودا چىنلىقتىن سەل - پەللا چەتنەپ كېتىلسە، ئۇ ئاسانلا بىلىنىپ قالمىدۇ. چۈنكى، كىنو "چاقىقان" سەنئەت بولۇپ، بىر كىنو ئادەتتە 2 سائەت ئىچىدە قويۇلۇپ بولىدۇ. ئەمما كىشىلەر رومان كورگەندە، ئەگەر بەزى جايلارنى كورگۈسى كەلمىسە، ئاتلاپ ئوتۈپ كېتىۋېرىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، رومانىنى ھەر بىر كىشى ئايرىم - ئايرىم كورىدۇ، ئەمما كىنودىكى پۈتۈن ۋەقەلىك ئاشۇ چەكلىك ۋاقىت ئىچىدە كوللېكتىپ تاماشىبىنلارنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئوتىدۇ، شۇڭا كىنو تۇرمۇشقا ئەڭ يېقىن بىر سەنئەت، ئىكراندا كورۈنگەن شەخسلەر ۋە مۇھىتلار كونكرېت ۋە چىن (ھەقىقى) بولۇشى، تىياتىرلاردىكىدەك توت - بەش قەدەمدە مىڭلىغان ۋە ئونمىڭلىغان چاقىرىم مۇساپىنى مېڭىۋېتىدىغان، ئالتە - يەتتە ئادەم مىليونلىغان قەھرىمانلارغا ۋاكالەتلىك قىلىدىغان بولماسلىغى كېرەك، ئۇنىڭدا تاماشىبىنلار كورگەن ئادەم چوقۇم رېئال تۇرمۇشتىكى كونكرېت ۋە ھەقىقى ئادەم بولۇشى، ئۇنىڭدىكى مۇھىت چوقۇم رېئال تۇرمۇشتا كونكرېت مەۋجۇت بولغان مۇھىت بولۇشى لازىم. شۇڭا كىشىلەر كىنو كورگەندە ئۇنىڭ سەنئەت ئىكەنلىگىنى ئۇنتۇپ، ئۇنى خۇددى ئوزىنىڭ يېنىدىكى ياكى ئەتراپىدىكى رېئال تۇرمۇش - تەك ھىس قىلىدۇ.

4. كىنونىڭ ئېپادىلەش ۋاستىلىرى — ۋەقەلىكنى بايان قىلىش، مەنزىرىنى سۈرەتلەش، ھەركەتنى كورسىتىش، ھېسسىياتنى ئېپادىلەش قاتارلىق تەرەپلەردە كىنونىڭ ئوز ئالدىغا بىر يۇرۇش بەدىئى ئېپادىلەش ۋاستىسى ۋە سەنئەت قانۇنىيىتى بار. كىنونىڭ ئاساسىي ئېپادىلەش ۋاستىسى ئۇنىڭ "كورۇنۇش"ىدۇر. كىنوغا ئېلىش ئاپاراتى سۈرەتكە ئېلىشقا باشلىغاندىن تارتىپ، بىر توختىمىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇدا سۈرەتكە ئېلىنغان كىنو لېنتىسى بىر كورۇنۇش دېيىلىدۇ. ھەرقانداق بىر كىنو ئەنە شۇنداق نۇرغۇنلىغان كورۇنۇشلەردىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ. مەسىلەن، «شەرقە يۇرۇش مۇقەددىمىسى» دىگەن كىنودا 486 كورۇنۇش بار. «چاڭجياڭدىن ئوتۈپ رازۋېتكا قىلىش خاتىرىسى»دە 202 كورۇنۇش بار، «خەسەن - جەمىلە»دە 128 كورۇنۇش بار. «لېنىن ئوكتەبىردە» فىلىمىدا 59 كورۇنۇش بار. «غېرىپ - سەنەم»دە 365 كورۇنۇش بار. بۇنىڭدىن كورۇشكە بولىدۇكى، كورۇنۇش كىنو سەنئىتىدىكى ئەڭ ئاساسىي بىرلىك ھىساپلىنىدۇ.

كىنودا قانداق مەنزىرىنى ئېلىش، قايسى كورۇنۇشنى گەۋدىلەندۈرۈشلەرنىڭ ھەممىسى پۈتۈن فىلىمنىڭ باش تېمىسىغا بېقىنىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. دېمەك، مۇشۇنداق نۇرغۇنلىغان كورۇنۇشلەر ئوزئارا ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈلۈپ، بىر كىنونى ھاسىل قىلىدۇ. لېكىن كىنودا كورۇنۇش ھەددىدىن تاشقىرى كوپ بولۇپ كەتسە، ۋەقەلىك "چېچىلىپ" كەتكەندىن تاشقىرى فىلىمغا ئېلىش ۋاقتىمۇ ئۇزىراپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن كورۇنۇشنى تاللاشقا ھەم مەركەزلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. قىسقىسى، كىنونىڭ ئېپادىلەش ئۇسۇلى كوپ خىل بولۇپ، ھەر خىل مۇرەككەپ شەيئىلەرنى كونكرېت، جانلىق ۋە روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

5. كىنونىڭ بەدىئى قۇراشتۇرۇلۇشى — كىنودىكى پارچە كورۇنۇشلەرنى ئۇلاپ بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇش كىنودىكى بەدىئى قۇراشتۇرۇشنىڭ ئاساسىي ئۇسۇلى ھىساپلىنىدۇ.

گەمودىكى كورۇنۇشلەرنى قۇراشتۇرۇش "مۇنتاژ" دېيىلىدۇ. "مۇنتاژ" فرانسۇزچە سوز بولۇپ، ئەسلى "ئۇيۇشتۇرۇش"، "سەپلەپ چىقىش" دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. بۇرۇن بەزى كىشىلەر "مۇنتاژ"نى ناھايىتى سىرلىق قىلىپ قاراپ، ئۇنىڭ رولىنى بىر تەرەپلىمە ھالدا مۇبالىغىلەشتۇرۇپ، "مۇنتاژ كىنودا ھەممىنى بەلگىلەيدۇ" دېيىشكەن ئىدى. لېكىن "مۇنتاژ"— ھېچقانداق سىرلىق نەرسە بولماستىن، كىنو ئېلىش ئاپاراتى بىلەن خاتىرىلىۋېلىنغان كورۇنۇشلەرنى مۇۋاپىق تۇردە بىر بىرىگە ئۇلاپ قۇراشتۇرۇش ئۇسۇلىدىنلا ئىبارەت. كىنودىكى كورۇنۇشلەرنى بىر بىرىگە چېتىپ، مۇئەييەن بەدىئى گەۋدە ھاسىل قىلىش ھەقىقەتەن مۇھىم، كورۇنۇشلەر بىر بىرىگە ئوبدان چېتىلسا، نۇرغۇن مۇھىم بولمىغان جەريانلارنى قىسقارتقىلى، پېرسۇناژلارنىڭ ئوبرازىنى گەۋدىلەندۇرۇپ بەرگىلى، زىددىيەت-توقۇنۇشلىرىنى تېخىمۇ ئوتكۇر ۋە چوڭقۇر قىلىپ ئىپادىلىگىلى ھەمدە تاماشىبىنلارنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى مەركەزلەشتۈرگىلى، كىنونىڭ رېتىمچانلىغىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. كىنودا مۇنتاژلاش ئۇسۇللىرى ناھايىتى كوپ ۋە خىلمۇ - خىل بولىدۇ. كىنونى "مۇنتاژ"لاشتا ئوخشاشلىقتىن ۋە بىر خىللىقتىن ساقلىنىش زورۇر. باشقىلار تەرىپىدىن ئىشلىتىلىپ ئاللىقاچان كونىراپ كەتكەن مۇنتاژلارنى قايتا تەكرارلىماسلىق كېرەك.

مۇنتاژ — ۋەقەلىكنىڭ تەرەققىياتى ھەمدە تاماشىبىنلارنىڭ دىققەت - ئېتىۋارى ۋە كۆڭۈل بولۇش تەرتىۋى بويىچە، ئۇششاق كورۇنۇشلەرنى مەنتىقىلىك ئۇيغۇن ھالدا، رېتىملىق قىلىپ بىرمۇ بىر ئۇلاپ چىقىپ، تاماشىبىنلارنى ئېنىق، جانلىق تەسىرات ياكى تۇيغۇغا ئىگە قىلىش ۋە شۇ ئارقىلىق بىر ۋەقەنىڭ تەرەققىياتىنى توغرا چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشتىكى بىرخىل بەدىئى ماھارەتتىن ئىبارەت بولغاچقا، كىنونىڭ بەدىئى قۇراشتۇرۇلۇش جەريانى ماھىيەتتە "مۇنتاژ"لاشتۇرۇش جەريانىدىن ئىبارەت.

2. كىنو سىناريىسى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي تەلەپلىرى

كىنو ئەدەبىياتى دېگەندە، ئاساسەن كىنو سىناريىسى كوزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ ماھىيەت جەھەتتىن باشقا ئەدەبىي ژانىرلارغا ئوخشاش تىل سەنئىتى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. ئۇ ئىشلەنمەكچى بولغان فىلىمنىڭ مەزمۇنىنى بەدىئى تىل ۋاستىسى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن بىرخىل مۇستەقىل ئەدەبىي ژانىر بولۇپ، كىتاپخانىلارنىڭ ئوقۇشىنى تەمىن ئېتىدۇ. لېكىن سىناريە ئاپتورلىرى، كىنو ئەسىرىنى كىتاپخانىلارنىڭ ئوقۇشى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى مۇھىمى كىنوغا ئېلىش ئۈچۈن يازىدۇ. كىنو سىناريىسىنىڭ ئىجتىمائى ئۇنۇمى ۋە كىشىلەردە بەدىئى زوق ھاسىل قىلىشىمۇ پەقەت كىنو ئارقىلىق بولىدۇ، شۇڭا ھەرقانداق كىنو سىناريىسى كىنو ئوبرازىنىڭ تەلەپلىرىگە مۇۋاپىق بولۇشى، كىنو سەنئىتىنىڭ ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولۇشى كېرەك. سىناريە ئاپتورلىرى بىز يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئوتكەن كىنو سەنئىتىنىڭ بىرتۇتاش خۇسۇسىيەتلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەندىلا، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتى فىلىمغا ئېلىش خىزمىتىگە تېخىمۇ ياخشى ئۈيغۇنلىشىدۇ. ئۇنداق بولسا، كىنو سىناريىسى ئىجادىيىتىگە زادى قانداق تەلەپلەر قويۇلىدۇ؟

بىرىنچى، كىنو — ئوبرازلاشتۇرۇلغان سەنئەت بولۇپ، ئۇنىڭ ئوبرازلىرى كورۇش سەزگۈسى ئارقىلىق يارىتىلىدۇ. شۇڭا كىنو ئوبرازىنى كورۇش سەزگۈسى ئوبرازى دەپ

ئاتايدۇ. كورۇش سەزگۈسى ئوبرازنىڭ ئالاھىدە بىر خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ كونكرېت، روشەن، جانلىق ۋە ھەركەتچان بولۇشى، شۇنداقلا تاماشىبىنلارنىڭ شۇ ئوبراز ئىپادىلە-گەن ھەمدە نەرسىلەرنى ئىنكراندا ئوچۇق كورەلەيدىغان بولۇشىدۇر. مەسىلەن ئەگەر بىر كىشىنىڭ ئىگىز تاغ چوققىسىدا سەكرەپ يۈرگەن جەريانى ئۆۋلاش جەريانى كورسىتىلە-مەكچى بولسا، كىنودا بۇ ئوبرازنى جانلىق ھەركەت جەريانى بىلەن ھىلىقى ئادەمنىڭ ئۆۋ مىلتىغىنى كوتەرگەن ھالدا قۇرام تاشلارنى ئاۋايلاپ تۇتۇپ، ئېھتىيات بىلەن تاغ چوققىسىغا يامىشىۋاتقانلىغىنى، تاغنىڭ گۈزەل مەنزىرىلىرى، تاغ چوققى-سىدىكى ھىلىقى جەرەنىنىڭ بەھۇزۇر ئوتلاپ يۈرگەنلىگى، ئۇۋچىنىڭ ئاستا-ئاستا جەرەنگە يېقىنلاشقانلىغى ۋە ئوزىنى بىر خادا تاشنىڭ دالدىسىغا ئېلىپ، مىلتىغىنى بەتلىگەنلىگى، قارىغا ئېلىپ بولغاندىن كېيىن "پاڭ" قىلىپ ئوق چىقارغانلىغى، ئوق جەرەنىڭ ئارقا سانغا تەككەندىن كېيىن، جەرەن قەھرى بىلەن سەكرەپ، ئاسقاقلاپ قېچىپ كېتىۋاتقانلىغى ۋە بىر قۇرام تاشقا پۈتلىشىپ، ھالسىزلىقتىن يىقىلغانلىغى، ھاسىراپ-ھۆمىدەپ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن ھىلىقى ئۇۋچىنىڭ ئاخىرى جەرەنىنى قولغا چۈشۈرگەنلىگى قاتارلىق كونكرېت جەريانلار تاماشىبىنلارنىڭ كوز ئالدىدا بىر-بىرلەپ نامايەن بولىدۇ. دىرامىدا بولسا بۇ ئوبرازنى ھەركەت ئارقىلىق ئىپادىلەش مۇمكىن ئەمەس، پەقەت ئۇۋچى قىياپىتىدىكى بىر كىشىنىڭ پەردە ئارقىسىدىن بىر ئولۇك جەرەنىنى كوتىرىپ سەھنىگە كىرىشى ۋە "بۇ قېتىم ئاشۇ ئىگىز تاغنىڭ چوققىسىغا يامىشىپ چىقىپ بۇ جەرەنىنى ئۆۋلاش ئەجەپ قىينىغا چۈشتى-ھە!" دىگەن سوزى ئارقىلىقلا ئىپادىلەش مۇمكىن، شۇنىڭ ئۈچۈن كىنو ئوبرازىنى پەقەت قائىدە سوزلەش، تىل ۋاستىسى ئارقىلىق ئىزاھلاپ بېرىش يولى بىلەن ياراتقىلى بولمايدۇ. بىز كىنو فىلىملىرىدا ھەمىشە قار ۋە مۇز ئارقىلىق قىش كۈنلىرىنى ئىپادە-لەيمىز، لېكىن مۇز ئېرىپ، ئەگىز سۈيى ئېقىۋاتقان بولسا بۇ باش باھارنى ئىپادىلەيدۇ. چىچەكلەر ئېچىلىپ تۇرغان بولسا تاماشىبىنلار ئۇنى باھار كۈنلىرى بىلەن باغلاپ تەسەۋۋۇر قىلىدۇ، قىزىل كىرىست بەلگىسى كورۈنسىلا ئۇ بىزگە دوختۇرخاناندىن بىشارەت بېرىدۇ، ھاۋاكاز الارم دىمەك، ھەر بىر تىپىك مۇھىت، تىپىك دەۋرنىڭ ئوزىگە يارىشا تىپىك بەلگىلىرى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى كىنو ئوبرازىنى يارىتىشتىكى سىمۋوللۇق ۋاستىلەر ھىساپلىنىدۇ. سىناريە ئاپتورلىرى كىنو ئوبرازى يارىتىشتا مۇشۇنداق قانۇنىيەتلىك نەرسىلەرنى ئىگەللىۋېلىشى كېرەك. "ھەممە كىشىنىڭ قەلبىدە بار، لېكىن ھەچكىمنىڭ قەلبىدە يوق" نەرسىلەرنى بايقاپ ئۇنى ئوزى ياراتماقچى بولغان ئوبرازغا سىڭدۈرۈشكە ماھىر بولۇشى لازىم.

سىناريە "كوز بىلەن كورگىلى بولىدىغان خۇسۇسىيەت" كە ئىگە بولغاچقا، سىناريە يازغۇچىلىرىدىن ھەممە نەرسىنى ئېنىق ۋە كوز بىلەن كورگىلى بولىدىغان، خۇددى كوز ئالدىدا تۇرغاندەك قىلىپ تەسۋىرلەش تەلەپ قىلىنىدۇ، كىنو سىناريىسىدە ھەرقانداق ئابستراكت بايانلارنىڭ بولۇشىغا يول قويۇلمايدۇ. ئۇچقاندەك تەرەققى قىلىۋاتقان ھازىرقى زامان پەن-تېخنىكىسىنىڭ ياردىمى بىلەن ھەرقانداق موجىزىۋى سىرلىق ۋە تىلسىماتلىق نەرسىلەرنىمۇ كىنو ئوبرازىدا كونكرېت، جانلىق ۋە ئېنىق ئىپادىلەپ بېرىش مۇمكىنچىلىگى تۇغۇلغان بۈگۈنكى كۈندە، كىنو سىناريىسى يازغۇچىلىرى ئۈچۈن،

ئوبرازنى هەر خىل كونكرىت پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئىپادىلەش ئىمكانىيىتى ئىنتايىن كەڭ.

ئىككىنچى، كىنو سىناريىسىدە پېرسۇناژلارنىڭ ھەركىتى روشەن ۋە كۆچلۈك ئىپادىلىنىشى لازىم. چۈنكى ھەركەت پېرسۇناژلارنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتىدىكى ئوز-گىرىشلەرنىڭ كونكىرىت ئىپادىلىنىشى بولۇپ، ئىپىك پېرسۇناژلار خاراكتېرىنىڭ تەرەققىياتى ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ بىر قاتار كونكىرىت ھەركەتلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا سىناريە ئاپتورلىرىنىڭ پېرسۇناژلارنىڭ تىپىك ھەركەتلىرى ۋە ئىشلىرىنى تاللىۋېلىپ، پىششىقلاپ ئىشلىشى تىپىك پېرسۇناژلارنى يارىتىشتىكى مۇھىم ۋاستە، شۇنداقلا سىناريىنى كىنو خۇسۇسىيىتىگە ئىگە قىلىشنىڭ ئاساسىي ئۇسۇلى. كىنودا پېرسۇناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىغا تەئەللۇق بولغان بەزى چوڭقۇر يوشۇرۇنغان، كورگىلى بولمايدىغان ھەم ئېغىزچە ئىپادىلەشكە ئەپسىز بولغان نەرسىلەرنى پەقەتلا پېرسۇناژنىڭ ھەركىتى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە توغرا كېلىدۇ. كىنودا ھىكايە قىلىنغان پۈتكۈل ۋەقەلەر ۋە قوللىنىلغان ھەممە بەدىئى ئۇسۇللارنىڭ ھەممىسى پەقەت پېرسۇناژ ئوبرازىنى يارىتىش ئۈچۈن بولۇپ، كىنو سىناريىسىدە پېرسۇناژ ئوبرازىنى يارىتىشتىكى مۇھىم ۋاستىلەرنىڭ بىرى بولغان ھەركەت ئارقىلىق ئادەمنى يېزىش لازىم، كىنو سىناريىلىرى كىشىنى ھەقىقەتەن تەسىرلەندۈرىدىغان بەدىئى جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇشى، كىنو تاماشىبىنلىرىنى زېرىكتۈرۈپ قويىدىغان ئەھۋاللاردىن ساقلىنىشى لازىم.

ئۈچىنچى، كىنودىكى پېرسۇناژلارنىڭ دىيالوگى ۋە مونولوگى چوڭقۇر ۋە ئىخچام بولۇشى لازىم. تىياتىر سەنئىتىگە ئوخشاش دىيالوگ ۋە مونولوگنىڭ كوپ بولۇشى. كىنونىڭ ئومۇمى كەيپىياتىنى سۈسلاشتۇرىدۇ. كىنو سەنئىتىدە كونكىرىت كورۇنۈش نامايەن قىلىپ بەرگەن مەنزىرىنىڭ مەنىسىنى بىر كورۈپلا چۈشەنگىلى بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭدىكى پېرسۇناژلارنىڭ دىيالوگىدا ۋەقە باشتىن-ئاياق تونۇشتۇرۇلماي، بەلكى ئەڭ ئىخچام، ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ جانلىق سوزلەر ئارقىلىق مەسىلىنىڭ تۈپ ماھىيىتى ئېچىپ بېرىلىسە كۇپايە قىلىدۇ. قىسقىسى، كىنو سەنئىتىدە سوز ئاز، ئەمما ساز بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

توتىنچى، كىنو سىناريىسىدە كومپوزىتسىيىنىڭ ئىخچام بولۇشى بىلەن سىيۇژىتنىڭ مۇكەممەل بولۇشىغا دىققەت قىلىش لازىم. كىنونىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلى تىياتىر، ئىپىك ئەسەرلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ ئەركىن بولسىمۇ، لېكىن ۋاقىت، پېرسۇناژ، ۋەقەلىكىلەرنى مەركەزلەشتۈرۈشكە ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم. ۋەقەنىڭ كوپ ۋە ئاجايىپ-غارايىپ بولۇشىغا بېرىلىپ كېتىپ، كىنونىڭ قۇرۇلۇشىنى چۈۋالچاق قىلىپ قويماسلىق كېرەك. كىنو سىناريە يازغۇچىلىرى ئىنچىكىلىك بىلەن بەدىئى پىكىر يۈرگۈزۈشى، پېرسۇناژلارنىڭ مۇھىم ھەركەتلىرىنى، سيۇژىت لىنىيىلىرىنى بىر بىرىگە باغلاپ راۋاجلاندۇرۇشى، كورۇنۈشلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش، باش-ئاخىرىنى ماسلاشتۇرۇش قاتارلىق مەسىلەرنى ئەتراپلىق ئويلىنىپ، سيۇژىت تۈزۈلۈشىنىڭ مۇكەممەل، ماس ۋە جانلىق بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈشى كېرەك. بولۇپمۇ سىناريىنىڭ باشلىنىشى بىلەن ئاياقلىشىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى، كىنونىڭ باش-لىنىشى (مۇقەددىمىسى) يېڭى، ئالاھىدە بولۇشى، ۋاقىت، جاي، ئىجتىمائى ئارقا كورۇنۈش، پېرسۇناژلار ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرى ئېنىق بولۇشى ھەمدە زىددىيەت-توقۇنۇشلارنى

ناھايىتى تېزلىك بىلەن راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتى يارىتىلغان بولۇشى كېرەك. شۇنداقلا كىنونىڭ يېشىمنى تەبىي ھالدا مۇۋاپىق يېغىشقىمۇ دىققەت قىلىش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە پۈتۈن ۋەقەلىكنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا تۈپ - تۈزلا بىرخىل بايان قىلىشتىن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ساقلىنىپ، تاماشىبىنلارنى ھاياجانلاندۇرىدىغان خىلمۇ - خىل كورۇنۈشلەرنى ماھىرلىق بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇشقا، سىيۇژىتنىڭ جىددىلىشىش ۋە پەسىيىشى، كەيپىياتنىڭ قىزغىن ۋە سۇس بولۇشى، رەڭلەرنىڭ سۇس ۋە قېنىق بولۇشىغا دىققەت قىلىش كېرەك. ئومۇمەن ئالغاندا، كىنو سەنئىتى سىنارىيە يازغۇچىلىرىدىن يۇكسەك بەدىئى ماھارەتنى ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇ چاغدىلا كىنو سەنئىتى ئوزىنىڭ يەتمەكچى بولغان ئىجتىمائى ئۇنۇمىنى ھاسىل قىلالايدۇ.

5 - §. نەسىر (سەنئەت) ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

1. نەسىرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

نەسىر ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ ئەركىن شەكلى، شۇنداقلا ئۇ، ئەدەبىياتنىڭ "يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئەسكىرى" ھىساپلىنىدۇ. كەڭ مەنىدىن ئالغاندا، نەسىر بايان خاراكتېرىدىكى بارلىق ماقالىلارنىڭ ئومۇمى نامىدۇر، ئەدەبىياتتىكى نەسىر بولسا ھەم لىرىك، ھەم ئېپىك، ھەم دراماتىك ئەسەرلەرنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئوزىدە ئومۇملاشتۇرغان ئەركىن، ئىخچام بىرخىل ئەدەبىي ژانىردۇر. نەسىر، بولۇپمۇ بايانىي نەسىرلەرنىڭ ئادەتتىكى ئېپىك ئەسەرلەردىن پەرقى شۇ يەردىكى، ئېپىك ئەسەرلەردە پېرسۇناژلار ئوبرازىنى يارىتىشقا ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىلىدۇ، ئۇنىڭدا نىسبى ھالدا مۇكەممەل سىيۇژىت بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. نەسىرلەردە بولسا، گەرچە بىر قىسىم پېرسۇناژلار يېزىلسىمۇ، شۇنداقلا مەلۇم سىيۇژىت بولسىمۇ، لېكىن مۇكەممەل پېرسۇناژ ئوبرازى ۋە بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان سىيۇژىت بولۇش تەلەپ قىلىنمايدۇ، بەلكى ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ كورگەن - ئاڭلىغانلىرى، جۈملىدىن مەلۇم پېرسۇناژ ھەم ۋەقەلىك ئارقىلىق ئوز ئىدىيىسى ۋە تەسەۋۋۇرى، تەسراتى، ئىدىيىۋى ھىسسىياتى، تونۇشى ۋە مۇھاكىمىلىرىنى ئىپادىلەش ئاساس قىلىنىدۇ، شۇنداق بولغاچقا نەسىرنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ، ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىمۇ ناھايىتى كوپ، ئۇنىڭ مۇقىم ۋە ئوزگەرمەس شەكلى بولمايلا قالماستىن، بەلكى مەزمۇنىمۇ ئۇزلۇكسىز ھالدا تەرەققى قىلىدۇ. نەسىرنىڭ تۈپ خۇسۇسىيەتلىرىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، نەسىرنىڭ ماتېرىيال تاللاش دائىرىسى كەڭ بولىدۇ. ماتېرىيال تاللاش جەھەتتە ۋاقىت ۋە ئورۇننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇنىڭدا ئادەملەرنى يېزىشىمۇ، ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى يېزىشىمۇ مۇمكىن؛ مەنزىرىلەرنى، ماددى نەرسىلەرنى يېزىشىمۇ، سۇبېكتىپ دۇنيانى ئىپادىلەشمۇ مۇمكىن، يەنى قەدىمدىن ھازىرغىچە، چەتئەللەردىن جۇڭگوغىچە بولغان ھەر خىل شەخس، ۋەقەلىك، تەبىئەت مەنزىرىسى، يەرلىك ئورپ - ئادەتلەرنىڭ ھەممىسىدىن خالىغانچە تېما تاللاشقا بولىدۇ، بۇلارنىڭ بەرەڭسىنى ئايرىم

هالدا ئىپادىلەشكىمۇ ياكى ئۇلارنى قوشۇپ گىرەلەشتۈرۈپ يېزىشقىمۇ بولىدۇ، نەسىردە كەڭ ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە زور تېمىلارنىمۇ، شۇنىڭدەك مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان تۈرمۇشتىكى كىچىك ئىشلارنىمۇ تاللاشقا بولىدۇ. سوتسيالىستىك دەۋرىمىزدىكى ھەر بىر تۈرمۇش ۋەقەلىكلىرى پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ جەڭگىۋار مۇساپىسى، سوتسيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى ئىش، يېڭى ئادەملەر، خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي كۆرەشلىرىدىكى قەھرىمانلىق ئىش - پائالىيەتلىرى، ۋەتىنىمىزنىڭ ئىنتايىن گۈزەل، رەڭمۇ - رەڭ تەبىئى مەنزىرىلىرى، دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەر خەلقلىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي دوستلۇغى ... قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى نەسىرلەرنىڭ تېمىسى بولىدۇ.

ئىككىنچىسى، نەسىر قويۇق لىرىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ۋە كۆچلۈك ئوبرازچانلىققا ئىگە. بەزى بايانىي نەسىرلەردە پېرسۇناژ ئوبرازى يارىتىلىشىمۇ مۇمكىن، لېكىن نەسىر - لەردە ئاساسەن لىرىك ئوبراز يارىتىلىدۇ، پېرسۇناژ ئوبرازى يارىتىلغان بايانىي نەسىرلەر - دىمۇ لىرىك ھېسسىيات قويۇق بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. نەسىرلەرنىڭ ئاساسىي ئىجتە - مائى كۆچى ۋە تەرىبىيۋى رولى ئۇنىڭدىكى لىرىكىلىق ۋە كۆچلۈك ئوبرازچانلىقتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ھەرقانداق نەسىرنى ئوقۇساق، قەلبىمىزدە كۆچلۈك ھاياجان تۇيغۇسى پەيدا بولىدۇ.

ئۈچىنچىسى، نەسىرنىڭ كومپوزىتسىيىسى (قۇرۇلمىسى) ئەركىن ۋە جانلىق بولىدۇ، تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئىپتىك ئەسەرلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭدا مۇكەممەل ۋەقە - لىكىنىڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنمايدۇ، شېئىر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ مۇقىم شەكلى بولمايدۇ ھەمدە شېئىردىكىدەك قافىيە بولۇشمۇ تەلەپ قىلىنمايدۇ، تىياتىر بىلەن سېلىش - تۇرغاندا، ئۇنىڭدا پېرسۇناژلارنىڭ ھەركىتى ۋە دىيالوگلاردىن شەكىللەنگەن دراماتىك توقۇنۇشنىڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنمايدۇ. نەسىردە بىردەم ئادەمنى يېزىشقا، بىردەم لىرىكىنى ئىزھار قىلىشقا، بىردەم نەرسىلەرنى تەسۋىرلەشكە ياكى ئۇلارنى خالىغانچە كىرىشتۇرۇپ يېزىشقا بولىدۇ. ئەمما بۇ، نەسىرنىڭ تۈزۈلۇشى خۇددى يۈگەنسىز ئاتقا ئوخشاش پىلانسىز ۋە مەقسەتسىز دېگەنلىك ئەمەس. ئۇنىڭدا روشەن ۋە ئېنىق بولغان بىر مەركىزىي ئىدىيە بولۇشى كېرەك، يەنى ھەم يېيىلغان، ھەم يىغىلغان بولۇشى، شەكىل جەھەتتە "تارقاق"، ئەمما مەزمۇن جەھەتتە "يىغىنچاق" بولۇشى كېرەك.

توتىنچىسى، ھەجمى ئىخچام، سەھىپىسى كىچىك بولىدۇ. ئەڭ قىسقا ھېكايىلەردىنمۇ قىسقا بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭا نەسىرنىڭ تىلى خۇددى شېئىرىيەت تىلىغا ئوخشاش جانلىق، يارقىن، ئوبرازلىق ۋە ئىخچام بولۇشى لازىم.

بەشىنچى، نەسىرنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىمۇ خىلمۇ - خىل بولىدۇ. نەسىر بايان خاراكتېرلىق ئەدەبىي ئەسەرلەر، لىرىك ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە مۇھاكىمە خاراكتېرلىق ماقالىلارنىڭ بەزى ئاساسىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنمۇ ئوز ئىچىگە ئالغاچقا، ئۇنى بارلىق ئەدەبىي شەكىللەردىكى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنىڭ مۇجەسسەملىنىشى دېيىشكە بولىدۇ، بىر پارچە نەسىردە ئاپتور ئىپادىلىمەكچى بولغان مەركىزىي ئىدىيىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، بەزىدە بايان قىلىپ، بەزىدە تەسۋىرلەپ، بەزىدە لىرىكىنى ئىزھار قىلىپ، بەزىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، ھەتتا بىرنەچچە خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى يۇغۇرۇپ

قوللىنىپ، بىردەم ھىكايە قىلىپ، بىردەم مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، تەسۋىر ئۇچىدە لىرىكىنى ئىزھار قىلىپ، لىرىكا ئۇچىدە تەسۋىرلەش ئېلىپ بېرىپ ئوزىنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىشكە، ئوز كوزقارىشى ۋە تەشەببۇسىنى بىۋاستە شەرھىلەشكە بولىدۇ، نەسر يۇقۇرقىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ رىيال تۇر - مۇشۇنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى يېڭى قىياپەتلەرنى تېزلىكتە ئەكس ئەتتۇرەلەيدۇ، شۇنىڭدەك خەلق ئاممىسىنىڭ جانلىق ئىنقىلاۋىي تۇرمۇشىنى كوپ تەرەپلىمە ئىپادىلەشكە، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئەركىن تەسۋىرلەشكە، سوتسىيالىزىم كىشىلىرىنىڭ قەھرىمانلىق ئىش - پائالىيەتلىرىنى مەدھىيىلەشكە ئىنتايىن باپ كېلىدۇ.

2. نەسرنىڭ تۈرلىرى

تار مەنىدىكى (ئەدەبىياتتىكى) نەسرلەر مۇنداق ئۈچ خىلغا بولۇنىدۇ:

1. **لىرىك نەسر** — لىرىك ھىسسىيات ئىپادە قىلىنغان نەسرلەر لىرىك نەسر دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ مۇئەييەن ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن ئالغان ئىدىيىۋى تەسىراتىنى بايان قىلىش ئاساس قىلىنىدۇ. لىرىك نەسر ئىپىكنى (بايانىي ۋەقەنى) چەتكە قاقمايدۇ، ئەمما ھىس - تۇيغۇ ئاساسىي سالماقنى ئىگەللەيدۇ. لىرىك نەسر كىشىگە شېئىرىي ھىسسىيات بېغىشلايدۇ، كىشىنىڭ قەلبىدە سەمىمى، يېقىملىق ۋە جەڭگىۋار - لىق روھ قوزغىتىدۇ. لىرىك نەسر شېئىر تىلىغا ئوخشاش ئوبرازلىقلىققا ۋە مۇزىكىلىقلىققا ئىگە بولىدۇ. لىرىك نەسرلەردە ئوخشىتىش، سىمۋول قاتارلىق تەسۋىرىي ۋاستىلەردىن نىسبەتەن كەڭ پايدىلىنىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، ماۋزۇنىڭ «سۇۋادان تېرەككە مەدھىيە»، گوركىينىڭ «بورانقۇش قوشىغى» ناملىق نەسرلىرى لىرىك نەسرنىڭ ئۈلگىلىرى ھىساپلىنىدۇ.

2. **بايانىي (ئېپىك) نەسر** — ئېپىك ۋەقەلەرنى (ئادەم ۋە ئىش - ھەركەتلەرنى) تەسۋىرلەش ئاساس قىلىنغان نەسر بولۇپ، ئۇ بىرقەدەر ئەھمىيەتلىك مۇھىم ۋەقەلەرنى يېرسۇناژلار ئارقىلىق تەسۋىرلەپ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ، ئېپىك نەسر - لەردە ئىپادە قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ مۇكەممەل ھىكايە سىيۇژىتى بولۇشى تەلەپ قىلىنمىسىمۇ، ئەمما مۇئەييەن يېرسۇناژلار ئوبرازى ئارقىلىق بەلگىلىك ئىجتىمائى ئىدىيە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ئېپىك نەسرلەردە ئىش ۋە ئادەملەرنى تەسۋىرلەش جەريانىدا لىرىكا بىلەن مۇھاكىمە ئۇسۇلى زىچ بىرلەشتۇرۇلىدۇ، ئۇنىڭدىكى لىرىكا ئاساسەن كوزە - كىرىت ۋەقەلەرنى سۆرەتلەش جەريانىغا تەبىئى ھالدا سىڭىشىدۇ.

3. **مۇھاكىمىلىك نەسر** - ئۇنىڭدا بايان بىلەن مۇھاكىمە بىرلەشتۇرۇلگەن بولۇپ، ئۇ ئاساسەن "بەدىئى خاراكتېرلىق سىياسى مۇھاكىمە"لەردۇر. مۇھاكىمىلىك نەسرلەر ھەم ئەدەبىي خۇسۇسىيەتكە (بەدىئى ئەدەبىيات خۇسۇسىيەتلىرىگە)، ھەم سىياسى مۇھاكىمە ماقالىلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ، مۇشۇ نۇقتىدا فېلىيەتون (زاۋىن)، ئاخبارات ئەدەبىياتى ۋە ئەدەبىي خاتىرە قاتارلىقلارمۇ مۇھاكىمىلىك نەسرگە كىرىدۇ.

1) فېلىيەتون — فېلىيەتون ئەدەبىياتنىڭ ھەم ئەدەبىي، ھەم سىياسى مۇھاكىمىلىك

(پوبلىستىكلىق) خاراكتىرغا ئىگە بولغان بىر خىل شەكلى بولۇپ، جەڭگىۋارلىغى ناھايىتى كۈچلۈك. فېلىيەتوندا مەزمۇننى ئىپادىلەش جەھەتتە بايان قىلىش، لىرىكا ۋە سىياسى مۇھاكىمە قاتارلىقلارنى بىرلەشتۈرۈش مۇمكىن؛ شەكلى جەھەتتە ئۇ جانلىق، ئەركىن بولىدۇ، فېلىيەتوندا ئاپتورنىڭ سىياسى خاھىشى بىۋاستە ئىپادىلىنىدۇ.

فېلىيەتون ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىن باشلاپ نىسبەتەن گوللىنىشكە باشلىغان ئەنئەنىۋى مىللى شەكىل بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردە تېخىمۇ جەڭگىۋارلاشتى. لۇشۈن ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى زامانىدىكى فېلىيەتونلىرىنىڭ جەڭگىۋار ئەنئەنىسىگە ئىجادىي ھالدا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇزى ياشىغان ئاشۇ كونكىرىت دەۋرگە بىرلەشتۈرۈپ، كوپلىگەن فېلىيەتونلارنى يېزىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۈمرانلىغىنى رەھىمسىزلىك بىلەن قامچىلىدى ۋە چوڭقۇر پاش قىلدى، فېلىيەتوننىڭ جەڭگىۋار رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى ھەقىقىي تۇردە كونا ئىجتىمائى تۈزۈمگە زەربە بېرىدىغان كۈچلۈك قورالغا ئايلاندۇردى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تالانتلىق ئەدىپ ۋە ئوت يۈرەك شائىر ل. مۇتەللىپنىڭ «ئەجەل ھودۇقۇشىدا»، «پادىشا سامۇرايلىرى ئېغىر ھالسىرايدۇ» ناملىق فېلىيەتونلىرى ناھايىتى زور ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە.

فېلىيەتون ئادەتتە ئىخچام، قىسقا بولۇپ، رىيال پاكىتقا ئاساسلىنىدۇ. ئۇ ئوبرازلىق تىللارنى ئىشلىتىپ، ئوخشىتىش، كىنايە قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق خۇددى خەنجەر ۋە نەيزىگە ئوخشاش دۈشمەننىڭ ئەجەللىك يېرىگە قادىلىدۇ، بارلىق قالاق ۋە ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ساختا قىياپىتىنى يىرتىپ تاشلايدۇ.

فېلىيەتونلار ساتىرىك ھەم يۇمۇرلۇق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭدا مەسخىرە ۋە ھەجۋى كۈچلۈك بولىدۇ. ئەمما فېلىيەتون بىرخىل كۇرمش قورالى بولغاچقا، ھەجۋىنى قالايمىقان ئىشلەتمىشكە بولمايدۇ، ئومۇمەن ئوبېكتىقا قاراپ قاتتىق پەرقلەندۇرۇش لازىم. فېلىيەتوننىڭ "دۈشمەنگە قارىتىلىدىغىنى بولىدۇ، ئىتتىپاقداشلارغا قارىتىلىدىغىنى بولىدۇ، ئوزقوشۇنىمىزغا قارىتىلىدىغىنى بولىدۇ، بۇلارنىڭ ھەر بىرىگە تۇتۇلىدىغان پوزىتسىيە ئوخشاش بولمايدۇ"①.

فېلىيەتون ئارقىلىق يېڭى شەيئىلەرنى مەدھىيىلەشمۇ مۇمكىن، ئەمما بۇ خىل مەدھىيىلەش فېلىيەتونلاردا ھەمىشە كونا شەيئىلەرنى (قالاق ۋە ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى) پاش قىلىش ۋە تەنقىتلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا ۋاستىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

2) ئاخبارات ئەدەبىياتى ـ ئاخبارات ئەدەبىياتى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا مەيدانغا كېلىپ، گۈللىنىشكە باشلىغان بىر خىل ئەدەبىي شەكىل. ماۋدۇن: "ئاخبارات" ئالدىراش ۋە ئوزگىرىشلەر كوپ يوز بېرىپ تۇرىدىغان دەۋرىمىزدە مەيدانغا كەلگەن ئالاھىدە ئەدەبىي شەكىل. كىتابخانلار تۇرمۇشتا تۇنۇگۈن يوز بەرگەن ھادىسىلەرنى بىلىشنى تەقەززالىق بىلەن تەلەپ قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن يازغۇچىلار جەمىيەتتە يوز بەرگەن ئەڭ يېڭى (بۇنداق ھادىسىلەر كۈندە دېگۈدەك يوز بېرىپ تۇرىدۇ) ھادىسە ـ

① «يەنسەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سوزلەنگەن نۇتۇق»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 ـ توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 149 ـ بەت.

لەرنى كىتاپخانىلارغا تەپسىلى تەسۋىرلەپ بېرىشكە ئالدىرايدۇ، گېزىت - ژورنالىلارمۇ ئوتكۇر دەۋر تۇيغۇسىغا ئىگە بولۇشى كېرەك، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاخباراتنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە گۈللىنىشدىكى سەۋەپلەردۇر" ① دەيدۇ. بۇ بىر ئابزاس سوز ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ كېلىپ چىقىشىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئاخبارات ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ نامنىڭ ئوزىدىن مەلۇمكى، ئۇ ھەم ئاخبارات خاراكتېرىغا، ھەم ئەدەبىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە. يىغىپ ئېيتقاندا:

يازغۇچىلارنىڭ ئەمىلىي تۇرمۇش ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىگە ئاساسەن، ھەقىقى ئادەم ۋە ھەقىقى ۋەقەلەرنى بەدىئى ئۇسۇل ئارقىلىق تىخىرا ۋە ئوز ۋاقتىدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەدەبىي شەكىل ئاخبارات ئەدەبىياتى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ "ئاخبارات" بولغانلىغى ئۈچۈن، ئاپتور بىر "مۇخبىر" بولۇشى، ئۇنىڭ يازغانلىرى رىيال تۇرمۇشتىكى پاكىتلارغا ئاساسلانغان بولۇشى، دەۋرنىڭ ئاخباراتچىلىق خاراكتېرى بىلەن چىنلىققا ئىگە بولۇشى لازىم؛ ئۇ يەنە "ئەدەبىيات" بولغانلىغى ئۈچۈن، ئاپتور يەنە بىر "ئەدىپ" بولۇشى، ئۇنىڭ يازغانلىرى چوقۇم زورۇر بولغان بەدىئى پىشىشقلاشتىن ئوتكەن بولۇشى، تولۇق ئوبرازلىققا ئىگە بولۇشى لازىم. بۇنىڭدىن ئاخبارات ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىگى: بىرىنچىدىن، ئاخبارات خاراكتېرىغا ئىگە بولۇش، ئىككىنچىدىن، چىن بولۇش، ئۈچىنچىدىن، ئەدەبىي خاراكتېرغا ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت ئىكەنلىگىنى كورۈۋالغلى بولىدۇ. مەسىلەن، شىيايەننىڭ «ياللانمىلار» ناملىق ئەسىرى، شۇي چىنىڭ «گولدباخ قىياسى» ناملىق ئەسىرى، ۋېي ۋېينىڭ «ئەڭ سوبۇملۇك كىشىلەر كىم» ناملىق ئەسىرى، جون . ريدنىڭ «دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن 10 كۈن» ناملىق ئەسىرى داڭلىق ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرى ھىساپلىنىدۇ.

ئاخبارات خاراكتېرىغا ئىگە بولۇش دىگەندە، كىتاپخانىلارنى تەربىيىلەش ۋە ئىلھاملاندۇرۇش مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، رىيال تۇرمۇشتىكى كىشىلەرنى تەسىرلەندۈرىدىغان يېڭى شەيئى ۋە يېڭى مەسىلىلەرنى تېز ۋە ئوز ۋاقتىدا ئەكس ئەتتۈرۈپ، دەۋر روھىنى كۆچلۈك ئىپادىلەپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ؛ چىن (ھەقىقى) بولۇش دىگەندە، يازماقچى بولغان شەخس، ۋەقەلەر ئەمىلىيەتتە ھەقىقى بار بولغان شەخس ۋە ۋەقەلەر بولۇشى، يالغان بولماسلىغى، ئۇنىڭ بوكى بۇنىڭغا كىيىگۈزۈلۈپ قويۇلماسلىغى، توقۇپ چىقىش ئارقىلىق مۇئەييەن مۇھىتتىكى شەخس ۋە ۋەقەلەرنى پۈتۈنلەي باشقىچە قىلىپ قويماسلىغى تەلەپ قىلىنىدۇ؛ ئەدەبىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇش دىگەندە، ھەقىقى ئادەم، ھەقىقى ئىشلارنى يازغاندا، نىمىنى ئاڭلىسا شۇنى يېزىپ قويماسلىق، بەلكى ئەدەبىي جەھەتتە پىشىشقلاپ تېپىك ۋە ماھىيەتلىك ئەھمىيەتكە ئىگە نەرسىلەرنى تالىلاش ئارقىلىق شەخس ۋە ۋەقەلەرنى ئىپادىلەپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇ يازغۇچىنىڭ رىياللىق ئاساسىدىكى بەدىئى تەسەۋۋۇرىنى چەتكە قاقمايدۇ. ئاخبارات ئەدەبىياتىدىكى تېپىك ئوبراز، بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە يىغىنـ

① «ئەدەبىي ئاخبارات» توغرىسىدا»، 1937 - يىل 2 - ئاي، «جۇڭليو» ژورنىلى، 1 - توپلام، 12 - سان.

چاقلاشتىن ئەمەس، مۇھىمى ھەقىقى ئادەم ۋە ھەقسىقى ئىشلارنى توغرا تالىلاشتىن كېلىپ چىقىدۇ. پەقەت رىيال تۇرمۇشتىكى خام ماتېرىياللارنى توغرا تاللاپ ۋە پىششىقلاپ، ئەدەبىي تىل ۋە ئوبرازلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن توغرا پايدىلانغان چاغدىلا، ئاندىن رىيال تۇرمۇشتىكى ئادەم ۋە ۋەقەلەرنى تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ كۆندىكىرەت ۋە تەسىرلىك قىلغىلى بولىدۇ. ئاخبارات ئەدەبىياتى ئوزۇنلۇك ئەدەبىي خۇسۇسىيەتتىدىن ئايرىلىپ قالسا، ئۇ چاغدا ئۇ ئوزۇنلۇك بەدىئى ئۇنۇمىنىمۇ يوقىتىدۇ. ئاخبارات ئەدەبىياتى شەخس، مۇھىتنى تەسۋىرلەش ۋە كەيپىياتنى ئىپادىلەشتە ئىپتىك ئەسەرلەرگە ئوخشاپ ئاق كېتىدۇ، لېكىن تۇپ خۇسۇسىيەت جەھەتتىن بۇ ئىككىسى تامامەن پەرقلىنىدۇ. ئىپتىك ئەسەرلەردە مۇكەممەل سىيۇژېت بولىدۇ، لېكىن ئاخبارات ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي سىيۇژېت لىنىيىسى باش تېما ئارقىلىق بىر بىرىگە چېتىلغان پارچە ھېكايىلەردىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ. مەسىلەن، ۋېي ۋېينىڭ «ئەڭ سۆيۈملۈك كىشىلەر كىم» ناملىق ئەسىرى ئۇچ ۋەقەنى ئوز ئىچىگە ئالغان؛ بىرىنچى ۋەقەدە، سۆڭگۈفېڭدىكى جەڭنى يېزىپ، پىدائى قوشۇنلىرىمىزنىڭ باتۇرلۇغىنى چۇشەندۈرۈپ بەرگەن؛ ئىككىنچى ۋەقەدە، مايۇشيانىڭ چاۋشيەنلىك بالىنى قۇتقۇزۇۋالغانلىغىنى يېزىپ، جەڭچىلىرىمىزنىڭ ئىنتېرناتسونالىلىق روھىنى چۇشەندۈرۈپ بەرگەن؛ ئۇچىنچى ۋەقەدە، جەڭچىلىرىمىزنىڭ جاپا - مۇشەققەتلىك تۇرمۇشىنى يېزىپ، ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى چۇشەندۈرۈپ بەرگەن. بۇ بىر بىرىگە باغلانمايدىغان ئۇچ ھېكايە "پىدائى قىسىملىرىمىز بىزنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك كىشىلىرىمىز" دېگەن باش تېما ئارقىلىق باغلانغان.

ئاخبارات ئەدەبىياتى ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتە ئىپتىك ئەسەرلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ ئەركىن بولىدۇ، ئۇنىڭدا ئاپتور يېزىپ مەلۇم باسقۇچقا كەلگەندە، بۇ ياكى ئوزۇنلۇك مۇھاكىمە پىكرىنى ئىپادىلەشكە يول قويۇلىدۇ. بەزى سىياسى خاراكتېرلىق قىستۇرما بايانلارنى يېزىشقىمۇ، مەلۇم ئىستاتىكا مەلۇماتلارنى ئەينى بويىچە كىرگۈزۈشكىمۇ بولىدۇ. بۇنداق قىلغاندا، ئوبېكتىپ شەيئىلەرنى تەسۋىرلەش بىلەن يازغۇچىنىڭ ئىدىيۇى ھىسسىياتىنى ئىزھار قىلىشنى تېخىمۇ زىچ بىرلەشتۇرگىلى بولىدۇ.

ئاخبارات ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى رىيال تۇرمۇشتىكى يېڭى - يېڭى ۋەقەھادىسىلەرنى ۋە دەۋر قەھرىمانلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىنكاس قىلىشتىن ئىبارەت بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ يۇكسەك رىياللىققا ۋە جەڭگىۋارلىققا ئىگە.

3) ئەدەبىي خاتىرە ۋە تەزكىرە ئەدەبىياتى — كورگەن ۋە ئاڭلىغان ۋەقەلەر خاتىرە شەكلىدە تەسۋىرلەپ بېرىلىدىغان بىرخىل نەسىر شەكلى ئەدەبىي خاتىرىلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئەدەبىي خاتىرىنىڭ تۇرلىرى خىلمۇ - خىل بولۇپ، نىسبەتەن گەۋدىلىك بولغىنى سايا‌ھەت خاتىرىسىدىن ئىبارەت. سايا‌ھەت خاتىرىسى ياكى سەپەر خاتىرىسىدە جەمىيەتنىڭ قىياپىتى، يەنى ئوخشاش بولمىغان مەملىكەت ۋە رايونلارنىڭ ئىجتىمائى جەھەتتىكى قىسقىچە ئەھۋالى، سىياسى تۇرمۇشى، ئورپ - ئادەتلىرى، تەبىئى مەنزىرىلىرى، يەر تۇزۇلۇشىدىكى ئالاھىدىلىكلىرى، تارىخىي ئاسارە - ئەتىقىلىرى قاتارلىقلار تەسىرلىك ۋە جانلىق تەسۋىرلىنىدۇ. دېمەك، ئۇنىڭدا جەمىيەتتىكى ۋە تەبىئەتتىكى كونكرېت شەيئىلەرنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق كىشىلەرگە مول ئىجتىمائى بىلىم ۋە ئىستېتىك تەسىرات بېرىلىدۇ. مەسىلەن، لىيۇبەييۇينىڭ «چاڭجياڭ دەرياسىدىكى

ئۇچ كۈن» ناملىق خاتىرىسى، ياكى شۇنىڭ «تەيشەن تېغىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى» قاتارلىقلار ساياھەت خاتىرىلىرى ئىچىدىكى نەمۇنىلىك ئەسەرلەر ھىساپلىنىدۇ.

تەزكىرە ئەدەبىياتى ـ شەخسلەرنىڭ ئوسۇپ يېتىلىش تارىخى ئەدەبىي ئۇسۇل ئارقىلىق تەسۋىرلىنىدىغان بايانىي نەسىرىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا شەخسنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى يېزىشقىمۇ ياكى ئومۇرنىڭ بىر قىسمىنى يېزىشقىمۇ بولىدۇ؛ شۇنداقلا بىر ئادەمگە بىر تەزكىرە يېزىشقىمۇ ياكى بىرنەچچە ئادەمگە قوشۇپ بىر تەزكىرە يېزىشقىمۇ بولىدۇ. تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي قىممىتى ناھايىتى زور بولىدۇ. مەسىلەن، «تارىخنامە» دىكى نۇرغۇنلىغان ماقالىلار ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى زامان تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىك ئەسەرلىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا كوپلىگەن تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئوبرازى جانلىق ھالدا يارىتىلىپ، جەمىيەت تارىخىنىڭ چىنلىغى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. چىنلىق ـ تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ جېنى ۋە روھى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئاساسسىز ھالدا خالىغانچە مۇبالىغە قىلىشقا ياكى توقۇپ چىقىشقا بولمايدۇ. لېكىن ئۇ ئەدەبىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغاچقا، يازغۇچىنىڭ زورۇر بولغان بەدىئى پىششىقلاشلارنى ئېلىپ بېرىپ، بەزى تەپسىلات بولمىغان، شەخسلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ئەرسىلەرنى تالىلاپ چىقىرىۋېتىشكە يول قويۇلىدۇ. شۇڭا تەزكىرە ئەدەبىياتى ھەقىقى شەخسلەر ئاساسىدىكى قايتا ئىجادىيەتتۇر.

بۇگۈنكى تەزكىرە ئەدەبىياتىدا ئىنقىلاۋىي قۇربانلار، مەشھۇر ئەربابلار ۋە ئىنقىلاۋىي پىشقەدەملەرنىڭ شانلىق تۇھپىلىرى خاتىرىلىنىدىغانلىغى ۋە ئۇلارنىڭ جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىش، باتۇر ۋە تىز پۈكمەس جەڭگىۋار روھى مەدھىيىلىنىدىغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلار كۆچلۈك تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ۋە غايەت زور تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، ئىنقىلاۋىي ئەسلىمىلەردىن «ئۇزۇن سەپەردە ماۋجۇشى بىلەن بىللە»، «ئۇزۇن سەپەردە مۇئاۋىن رەئىس جۇئېنلەي بىلەن بىللە»، «يولداش لىيۇشاۋچى ھەققىدە ھىكايىلەر»، «باش قوماندان جۇدې بىلەن بىللە» ۋە ئىنقىلاۋىي قۇربانلار تەزكىرىلىرىدىن «لىيۇخۇلەن ھەققىدە ھىكايىلەر»، «دۇك سۇنرۇي ھەققىدە ھىكايىلەر»، «خۇاڭ جىگۇاڭ ھەققىدە ھىكايىلەر»، «كۆرەش قەھرىمانى ئىسمائىل مەمەت» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى دەۋرىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر تەزكىرە ئەدەبىيات ئەسەرلىرى ھىساپلىنىدۇ. تەزكىرە ئەدەبىياتىغا يەنە يېزا ـ قىشلاق تارىخى، زاۋۇت تارىخى، ئائىلە تارىخى قاتارلىق خاتىرىلەرمۇ كىرىدۇ.

يۇقۇرقىلار ئومۇمەن نەسىر دائىرىسىگە كىرىدىغان بىرقەدەر ئومۇملاشقان بەدىئى شەكىللەردۇر.

6 - §. مەددادھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتى

1. مەددادھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

مەددادھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىرخىل ئەنئەنىۋى تۈرى بولۇپ، ئۇ مەلۇم نۇقتىدا تېياتىر سەنئىتى بىلەن ھەم مۇناسىۋەتلىك، ھەم پەرقلىق.

شۇنىڭ ئۇچۇن ئۇنى تىياتىر سەنئىتىنىڭ دەسلەپكى بىخلىرى دەپ قاراش مۇمكىن. ئۇ تىل سەنئىتى كاتىگورىيىسىگە كىرىدۇ. مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدىبىياتىنىڭ ئىجراچىلىرى خەلق ئارىسىدىكى ئىقتىدارلىق ۋە ماھارەتلىك سەنئەتكارلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى خەلق ئاممىسى "مەدداھ" (ۋايىز) دەپ ئاتايدۇ. "مەدداھ" سوزىنىڭ لۇغەت مەنىسى "مەدھىيىلىگۇچى"، "ۋەز ئېيتقۇچى" دىگەن بولۇپ، ئىستىمال مەنىسى، ئەل ئارىسىدىكى داڭلىق داستانچىلار ۋە قىسسە ئېيتقۇچىلارنى كورسىتىدۇ. مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدىبىياتىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى توۋەندىكىچە:

بىرىنچى، مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدىبىياتىنىڭ تېكىستلىرى، ئاساسەن خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ئوزگىرىشچانلىق ۋە ۋارىسچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. ئۇنىڭ ئۇستىگە مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدىبىياتىنىڭ خىلمۇ ـ خىل شەكىللىرى بولغانلىغى ئۇچۇن، ھەر بىر شەكىلنىڭ ئوزىگە خاس سەنئەت قانۇنىيىتى بار، مەسىلەن، مەدداھلار ھىكايە قىلىدىغان خەلق قىسسىلىرى گەرچە ئىپىك ئەسەرلەرگە ئوخشاپراق كەتسىمۇ، لېكىن ئىپىك ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى خەلق قىسسىلىرىدەك، مەدداھلارنىڭ سوزلەش تېكىستى بولالىشى ناتايىن، شۇنداقلا ئەلنەغمە ئەدىبىياتىنىڭ ئىچىدىكى ئېيتىشىش، لەپەر قاتارلىق شەكىللەرنى ئالساق، ئۇ شېرىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، مۇزىكا، ئاھاڭ تەلىۋىگە ئۇيغۇنلاشقان بولىدۇ. مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدىبىياتىنىڭ قايسى شەكلى بولمىسۇن ھەم تىياتىر شەكلىدە سوزلىگىلى بولىدىغان، ھەم مۇزىكىلىق ياكى يەككە ھالدا ناخشا قىلىپ ئېيتقىلى بولىدىغان، ھەم ھەركەتلىك ئورۇنلىغىلى بولىدىغان ئۇنىۋېرساللىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

ئىككىنچى، قىسقا، ئىخچام، قىزىقارلىق ۋە ئورۇنلاشقا ئەپلىك بولىدۇ، مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدىبىياتى مەدداھ ـ ھاپىزلار قىسسە سوزلىگەن ۋە غەزەلخانلىق قىلغان چاغدا ئىشلىتىدىغان ئەدىبىي تېكىست بولۇپ، ئۇ ئەلنەغمىنى ئورۇنلاشتىكى ئاساسىي تەلەپلەرگە مۇۋاپىق كېلىشى لازىم. ئەلنەغمە ئەدىبىياتىدا لىرىك ھىسسىياتنى ئىزھار قىلغىلىمۇ، ۋەقەلەرنى جانلىق ھەركەتلەر بىلەن بىرلەشتۇرۇپ بايان قىلغىلىمۇ، ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتقىلىمۇ بولىدۇ. ئۇ تىياتىر سەنئىتىدەك دېكراتسىيە قاتارلىق سەھنە ماتىرىياللىرى بىلەن تولۇقلانغان مەخسۇس سەھنىنى تەلەپ قىلمايدۇ، بەلكى يېزا ـ قىشلاقلارنىڭ كوچىلىرى، شەھەر بازارلىرى، ھويلا ـ ئارام، گۇلخان ئەتراپلىرى ياكى ئوينىڭ ئىچى ئۇنىڭ "سەھنە" سى بولسا، تەبىەت مەنزىرىسى، دەل ـ دەرەخلەر، ئاي ۋە يۇلتۇزلار بۇ "سەھنە" نىڭ تەبىى دېكراتسىيىسى ھىساپلىنىدۇ. مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدىبىياتىنى پەقەت بىر ـ ئىككى ئادەم ئورۇنلاشقا بولىدۇ، شۇنىڭ ئۇچۇن ئۇنىڭ باش تېمىسىنىڭ ئېنىق بولۇشى، تۇزۇلۇشىنىڭ ئىخچام ۋە قىزىقارلىق بولۇشى، شۇنداقلا سىيۇژىتىنىڭ بەك مۇرەككەپ بولۇپ كەتمەسلىگى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەلنەغمە ئەرتىسلىرى دائىم دىگۇدەك ئويۇننى "بىر ئادەم كوپ رول ئېلىش" ئارقىلىق ئىجرا قىلىدۇ. مەسىلەن، مەدداھنى ئالساق، ئۇ داستان ياكى قىسسە سوزلىگەندە، يالغۇز ئوزى مەزكور ئەسەردىكى بىر قانچىلىغان پېرسۇناژلارنىڭ رولىنى ئېلىپ، سەنئەت ماھارىتىنى چىۋەرلىك بىلەن جارى قىلدۇرۇپ، ئاشۇ پېرسۇناژ ئوبرازلىرىنىڭ خاراكتىرلىرىنى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ كوز ئالدىدا گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىدۇ. شۇنداقلا يەنە ئۇ بايان قىلغۇچى رولىنىمۇ قوشۇمچە ئوتەيدۇ. شۇڭا مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدىبىياتىنىڭ

ئالاهىدىلىكى ــ جانلىق، تېتىك، ئاددى، ئورۇنلاشقا ئەپلىك، ئامىباپ، چۈشىنىشلىك، قىزىقارلىق ۋە كوپ خىل بولۇشتىن ئىبارەت.

ئۇچىنچى، مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتى كوپ هاللاردا مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىنىدۇ. مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ ئىچىدىكى بەزى شەكىللەر، مەسىلەن، ئېيتىشىش، ئولاق، ئەن ئېيتىش، لەپەر قاتارلىقلارنىڭ شېئىرىي قانۇنىيەتلىرى بىر بىرىگە ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە قاپىيىگە ئېتىۋار بېرىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ ئاپتورلىرى ئەنئەنىۋى ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ تەلۇۋى ۋە ئوزىگە خاس ئالاهىدىلىكلىرىگە ماس كېلىدىغان شېئىرىي ئامىللارنى كۆكۈل قويۇپ تاللىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى بولالايدۇ.

2. مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ تۈر ۋە شەكىللىرى

بىرنىڭ كوپ مىللەتلىك مەملىكىتىمىزدە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىرى خىلمۇ ـ خىل. ھەتتا بەزى مىللەتلەر ئىچىدە ياشاش شارائىتى ۋە تىل دىيالېكتى پەرقى تۈپەيلىدىن مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ ئوخشاش مىغان تۈرلىرى شەكىللەنگەن. مەسىلەن، تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خەنزۇ خەلقىنىڭ ھەرخىل شەكىلدىكى يەرلىك مىللى ئويۇن خىللىرى توت ـ بەشيۈز خىلدىن ئاشىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزى ئويۇن خىللىرى باشقا مىللەتلەر ئارىسىدىكى مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ بەزى تۈرلىرى بىلەن مەلۇم ئورتاقلىققا ئىگە بولسىمۇ، يەنە بەزىلىرى بىر بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. بىز شىنجاڭدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ مەدداھلىق ـ ئەلنەغمە ئەدەبىياتىدىكى داستانچىلىق، قىسسىچىلىك، غەزەلخانلىق شەكىللىرى ۋە مۇزىكا تەڭكەش قىلىش ئەھۋالىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئالاهىدىلىكلەرگە قاراپ، ئۇلارنى ئومۇمەن چوڭ بەش تۈرگە بولىمىز:

مەدداھلىق تۈرى ــ شەرق خەلقلىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەدداھلىق بىرقەدەر كەڭ تارقالغان ۋە راۋاجلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكىللىرى خىلمۇ ـ خىل، قايسى خىلى بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، مەدداھلىق بىر ياكى ئىككى كىشى تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدۇ. بىرسى ئاساسىي مەدداھ بولۇپ، ئۇ ئوزىنىڭ يۈكسەك سەنئەت مەھارىتى بىلەن ئوزى تۈزگەن ياكى ئوزگەرتىپ ئىشلىگەن داستان ۋە قىسسىلەرنى ھەركەت بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ھىكايە قىلىدۇ. يەنە بىرسى شاگىرت مەدداھ بولۇپ، ئۇ كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇش ۋە ئاڭلىغۇچىلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش ئۈچۈن ئاساسىي مەدداھقا تەڭكەش بولۇپ دوس تارتىشىپ بېرىدۇ. مەدداھلار خۇددى تىياتىر ئەرتىسلىرىنىڭ رول ئويىنىغىنىدەك، بەدەن ھەركىتى ئارقىلىق خىلمۇ ـ خىل قىياپەتلەرنى سۈرەتلەپ بېرىشتىن تاشقىرى، قولىدىكى چاققان ھاسا ياكى ناغرا چوكىسى قاتارلىق ئاددى ئويۇن قويۇش بۇيۇملىرىدىن پايدىلىنىپ، ھىكايىدىكى پېرسوناژلارنى ۋە ۋەقە جەريانلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەدداھلار ھەقىقەتەن خەلق ئارىسىدىكى مەشھۇر سوز سەنئەتكارلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى خەلق ئاممىسى ھورمەتلەيدۇ ۋە ئىززەتلەيدۇ. بىرەر مەدداھ مەلۇم بىر

سورۇن تۈزمەكچى بولۇپ، تەييارلىق دۇمبىغىنى چالغان ھامان بىردەمدىلا ئونلىغان، يۈزلىگەن كىشىلەر ئوزلۇكىدىن ئۇنىڭ ئەتراپىغا جەم بولۇپ، يۇمۇلاق شەكىللىك "سەھنە" ھاسل قىلىدۇ. كىشىلەر ھەتتا 2 - 3 سائەتلەپ قىستاكچىلىقتا ئولتۇرۇپ ياكى ئورە تۇرۇپ مەدداھىنىڭ ھكايىسىنى ئىنتايىن قىزىقىپ ئاڭلايدۇ، ھېچقانداق ھارغىنلىق ھىس قىلمايدۇ.

مەدداھلىقتا كۆپرەك نەسرى شەكىلدىكى قىسسە ۋە ھكايە سوزلەش ئاساس قىلىنىدۇ، ئۇنىڭغا ھېچقانداق مۇزىكا تەڭكەش قىلىنمايدۇ. خەلق داستانلىرىنى سوزلەش مەزمۇن قىلىنغان مەدداھلىق تۈردە بولسا، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىگىگە ئاساسەن، پېرسۇناژلار پائالىيىتىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىلىرى نەسرى شەكىلدە مۇزىكىسىز ھكايە قىلىنغاندىن كېيىن، پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىش - ئىزلىرى نەزم بىلەن بايان قىلىنىدۇ. ھكايە قىلغۇچى مەدداھ راۋاپنى قولىغا ئېلىپ، نەزم قىسمىنى مۇزىكىغا تەڭكەش قىلغان ھالدا مەخسۇس ئاھاڭ بىلەن ئوقۇيدۇ ياكى ھەركەتلىك دېكلاماتسىيە قىلىدۇ. بۇ شەكىل ئاساسەن داستانچىلار تەرىپىدىن ئورۇنلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ھكايە سوزلەش، مۇزىكا، ناخشا ۋە جانلىق ھەركەتلەر ئوزئارا زىچ بىرلىشىپ، دىراماتىك تۈس ئالىدۇ.

مەدداھلار تەرىپىدىن سوزلىنىدىغان قىسسە ۋە داستانلارنىڭ ئېپىك ئەسەرلەر بىلەن ئوخشاشلىق جايلىرى بولسىمۇ، لېكىن ئادەتتىكى ئېپىك ئەسەرلەر خەلق قىسسىلىرى ۋە داستانلىرىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ، ئۇنىڭ ئەلۋەتتە ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار:

بىرىنچىدىن، خەلق قىسسىلىرى ۋە داستانلىرى ئاممىنىڭ تىڭشىشى ئۈچۈن سوزلىنىدىغان سەنئەت بولۇپ، ئۇ سوزلەشكە ئەپلىك، ئاڭلىغۇچىلارغا يېقىملىق بولغان بىرخىل ئەدەبىي ئەسەر ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ تىلىنىڭ جانلىق، توغرا، روشەن، كۆچلۈك، ئامىباپ ۋە چۈشىنىشلىك بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئىككىنچىدىن، خەلق قىسسىلىرى ۋە داستانلىرىنىڭ ھكايىلىك خۇسۇسىيىتى كۆچلۈك بولۇپ، ئۇنىڭدىمۇ سىيۇژېت تەرەققىياتىنىڭ ھەرخىل ئامىللىرى (تۈگۈن، راۋاج، يۇقۇرى پەللە، يېشىم) بولىدۇ. ئەگەر قىزىقارلىق، مۇكەممەل ھكايە بولمىسا، ئۇ ئاڭلىغۇچىلارنى ئوزىگە جەلپ قىلالمايدۇ، شۇنداقلا تېگىشلىك بەدىئى ئۈنۈمگىمۇ ئېرىشەلمەيدۇ.

ئۈچىنچىدىن، ھكايىنى بايان قىلىش جەريانىدا قىسسە سوزلىگۈچى ھكايىدىكى پېرسۇناژلار ھەم ۋەقەلەرنى ئوبېكتىپ ھالدا ياكى 3 - شەخس سۈپىتىدە بايان قىلىپلا قالماستىن، بەلكى 3 - شەخس ئورنىدىن بىرىنچى ياكى ئىككىنچى شەخس ئورنىغا ئوتۈپ، ئوزى ئاشۇ ۋەقەلىكنىڭ ئىشتىراكچىسى سۈپىتىدە ھكايىدىكى پېرسۇناژلارغا ۋاكالىتەن سوز قىلالايدۇ ھەمدە پېرسۇناژ ياكى ۋەقەگە قارىتا ئوزىنىڭ سۇبېكتىپ باھاسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقىمۇ يول قويۇلىدۇ.

داستان ۋە قىسسىلەر ھكايىلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغاچقا ئۇنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى مول بولىدۇ. ئۇنىڭدا پېرسۇناژلىرى كوپ، سىيۇژېتى مۇرەككەپ، ھەجمى ناھايىتى چوڭ بولغان ئەسەرلەرنى نۇرغۇنلىغان بولەكلەرگە (ياكى باپلارغا) بولۇپ داۋاملىق سوزلەشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر مەدداھلىرى ئارىسىدا «گور ئوغلى» غا ئوخشاش قىسسىلەر ھكايە قىلىنغاندا، ئۇ بىرقانچە بولەكلەرگە بولۇنۇپ ھكايە قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر مەد-

داهلىرى ئارىسىدا بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان ئەسەرلەر «يۈسۈپ ـ ئەھمەت»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «تاھىر ـ زوھرە»، «غېرىپ ـ سەنەم»، «ھورلىقا ـ ھەمراجان»، «سەنۇبەر»، «قەمەر شاھ ۋە شەمسى جانان»، «بوز يېگىت» قاتارلىق داستانلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ داستانلار ئومۇمەن مەدداھلار تەرىپىدىن مۇزىكىلىق ئورۇنلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يېقىنقى زامان تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان بەزى تارىخىي قوشاقلار ئاشۇ خىل داستانچىلار تەرىپىدىن تېخىمۇ تولۇقلىنىپ ۋە پىششىقلىنىپ، مەدداھلىق ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىگە ئايلانغان. ئۇلار رېئال تۇرمۇشتىن تاللانغانلىقى ئۈچۈن ناھايىتى جانلىق ۋە ئوبرازلىق بولۇپ، دىراماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، «ئابدۇراخمان خان پاشا»، «سېيىت نوچى» قاتارلىق تارىخىي قەھرىمانلىق داستانلىرى داستانچىلارنىڭ ھىكايە قىلىشى ئارقىلىق تولۇقلىنىپ بۈگۈنكى ھالەتكە كەلگەن.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مەدداھلىق كوپىنچە خەلق ئاممىسى توپلاشقان سورۇنلاردا، بازار كۈنلىرىدە، ھېيىت ـ بايراملاردا، ھەرخىل سەيلىلەر (قىزىلگۈل سەيلىسى، قوغۇن سەيلىسى، باغ سەيلىسى قاتارلىق مىللى ئەنئەنىۋى مۇراسىملار) دا، دىنىي ئەقىدىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان "تاۋاپ قىلىش" (زىيارەت قىلىش) پائالىيەتلىرىدە ناھايىتى جانلىنىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزى ھىكايە، قىسسىلىرى گەرچە مەزمۇن جەھەتتىن بەزى پاسسىپ ئامىللاردىن خالى بولمىسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ سەنئەت ماھارىتىنى ۋە خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئوينىغان رولىنى ئەلۋەتتە قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ.

قىزىقچىلىق ۋە مەسخىرىۋازلىق (ئەدەبىي چاقچاق) تۈرى ـ ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مىللى ئورتا ـ ئادىتى ۋە تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىگە ماس ھالدا بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەرخىل ئەدەبىي ئويۇنلىرى ۋە چاقچاقلىرى بولىدۇ، بۇ بىرخىل ئىستخىيىلىك سەنئەت شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭغا شۇ خەلقلەرنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە ئىستېتىك تۇيغۇسى سىڭگەن. قىزىقچىلىق ۋە مەسخىرىۋازلىق ئويۇنلىرىنىڭ بەدىئى زوقلاندۇرۇش كۈچى نىسبەتەن يۇقىرى بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى كوتىرىش، ئەمگەك ھارغىنلىغىنى چىقىرىش، جامائەت سورۇنلىرى ۋە مەرىكىلىرىگە جانلىق كەيپىيات بېغىشلاش، خەلق سەنئىتىنىڭ ھەجۋى تۈرىنى راۋاجلاندۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە ئاكتىپ رول ئوينايدۇ.

ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم خۇشخۇي، ھازىر جاۋاپ، زېرەك ۋە قىزىقچى كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار بۇ تۈرنىڭ تەبىئى ئىجاتكارلىرىدۇر.

قىزىقچىلىق ۋە مەسخىرىۋازلىق ماھىيەت جەھەتتىن مەدداھلىق سەنئىتىگە ئوخشاپ قالسىمۇ، لېكىن ئۇزىگە خاس بەزى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

بىرىنچىدىن، قىزىقچىلىق ۋە مەسخىرىۋازلىق بىرخىل خەلق تىياتىر شەكلى بولۇپ، قىزىقچىلار تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەسەرلەر ئاساسەن رېئال ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن ئېلىنىدۇ.

ئىككىنچىدىن، ھەجۋى خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ. بەزىلىرى تولۇق شېئىر شەكلىدە بولۇپ، راۋاپ، داپ قاتارلىق مىللى ساز-لار تەڭكەش قىلىنىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، بەزى جايلاردا، مەسىلەن، قەشقەر، يەركەن ئەتراپلىرىدا، قىزىقچىلارنىڭ ئويۇنلىرى "قونچاق ئويۇنى" ھەمدە خىلمۇ ـ خىل سەھىرگەرلىك ۋە سېھرىك ئويۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. مىللى "قونچاق ئويۇنى" قونچاقۋازلار تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئۇزىگە خاس تىل سەنئىتى بولىدۇ. بۇ ئويۇن ئۇزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە

بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىشتىراكچىلىرى باللار ۋە ياش ـ ئوسمۇرلەردىن ئىبارەت. "قونچاق ئويۇنى" مۇ مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىنىدۇ؛ "قونچاق ئويۇنى" دا تۇرمۇش ھادىسىلىرى، كىشىلەرنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋەتلىرى، ئەدەپ ـ ئەخلاق مەزمۇنلىرى ياغاچ قونچاقلار ئوبرازىدا قونچاقۋاز (قىزىقچى) نىڭ ياندىن سوفىلىيورلۇق (ئاۋاز بېرىش) قىلىشى بىلەن ئەكس ئېتىلىدۇ. ئومۇمەن ئەنئەنىۋى قىزىقچىلىق ۋە مەسخىرىۋازلىق ئويۇن شەكىللىرىدىن تۇرلۇك مەنبەلەر ئارقىلىق بىزگىچە يېتىپ كەلگەن تېكىستلەر "ئات بىلەن توگىنىڭ مۇنازىرىسى"، "تۆتى قۇش"، "داستىخان مەيدانىدىكى جەڭ"، "پولاخان تورەم"، "بىلەرمەن"، "كۈندەشلەر" قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەجۋى خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇنىڭدا ھاكاۋۇرلۇق، مەنمەنچىلىك، خىيانەت ۋە ۋاپاسىزلىق، كوز بويامچىلىق، ئالدامچىلىق، فېودالنىڭ زۇلۇم، كۈندەشلىك بالاسى قاتارلىقلار مەسخىرە قىلىنىدۇ. سەممى دوستلۇق، ئوزئارا كويۇمچانلىق، ئاق كوڭۈللۈك، كىچىك پېئىللىق (كەمتەرلىك)، مەردانىلىك ۋە ئالىجاناپلىق مەدھىيىلىنىدۇ.

راۋاپ قوشىغى تۈرى ـ ئۇ بىرخىل شېئىرىي ئەسەر بولۇپ، راۋاپقا تەڭكەش قىلىنغان ھالدا ناخشا قىلىپ ئېيتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ خەلق ئارىسىدا «راۋاپ قوشىغى» دەپ ئاتالغان. بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ چەتئەل تاغلىق رايونلىرىدا «راۋاپ قوشىغى» بىرقەدەر ئومۇملاشقان. ئۇ ئاساسەن بىر كىشى تەرىپىدىن ئورۇنلىنىدۇ. تۇيۇ مۇراسىملىرىدا بولسا، تۇيۇ كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن بىرقانچە كىشىلەر تەرىپىدىن بىرلىكتە ئېيتىلىدۇ. راۋاپ قوشىغىنىڭ نەزمىلىرىنى بەزىدە راۋاپ قوشىغىنى ئېيتقۇچى كىشىنىڭ ئوزى ئىجات قىلىشىمۇ مۇمكىن، لېكىن كوپ ھاللاردا باشقىلار تەرىپىدىن ئىجات قىلىنىدۇ ياكى خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىدە يارىتىلغان ئەسەرلەردىن تاللىنىدۇ. راۋاپ قوشىغىنىڭ تېكىستى ئىجتىمائى ئەھمىيىتى بولغان سىيۇژېتلىق قوشاقلاردىن ياكى مەلۇم خەلق قەھرىمانلىرى ۋە تارىخىي شەخسلەر نامىغا توقۇلغان مەدھىيىنامىلەر، قەسىدىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ نەزمىلەر خەلق ياخشى كۆرىدىغان ئاھاڭ ـ كۈيلەرگە سېلىنغان ياكى ئورۇنلىغۇچى تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان ئاھاڭنى ئاساس قىلىدۇ. راۋاپ قوشىغى ئوخشاش بولمىغان رايونلاردا پەيدا بولغانلىقى، شۇنداقلا ئۇزۇن مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، خەلق سەنئەتچىلىرىنىڭ داۋاملىق ئورۇنلىشى ۋە ئۇزلۇكسىز ئوزگەرتىش كىرگۈزۈشىدىن ئوتكەنلىگى ئۈچۈن، ئوخشاش بولمىغان ئاھاڭ ۋە ئورۇنلاش شەكىللىرىنى شەكىللەندۈردى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ناخشا تېكىستلىرىدە بەزى ئاساسىي ئورتاقلىقلار بار. ئادەتتە راۋاپ قوشىغىنىڭ بىر كۈپلېتى 4 مىسرادىن تەركىپ تاپىدۇ. بوغۇم سانى ئاساسەن 7 بوغۇمدىن تۇزۇلىدۇ، خوتەنىنىڭ بەزى يەرلىك راۋاپ قوشاقلىرى 5 بوغۇمدىنمۇ تۇزۇلىدۇ. راۋاپ قوشىغى رىيال تۇرمۇشنى جانلىق شېئىرىي ۋاستىلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغانلىغى ئۈچۈن، بۇگۈنكى كۈندە ئۇ ناخشا ـ ئۇسۇل سەھنىلىرىدىن تېگىشلىك ئورۇن ئېلىپ، دەۋرىمىزنىڭ يېڭى قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرمەكتە.

ئېيتىشىش ۋە لەپەر تۈرى ـ ئېيتىشىش ۋە لەپەرمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىرخىل ئەنئەنىۋى ئەلنەغمە ئەدەبىياتى ھىساپلىنىدۇ. بۇ تۈر ئاساسەن خەلق ئارىسىدىكى ناخشا، مۇزىكا ۋە ئۇسۇل ئوزئارا بىر گەۋدىگە ئايلانغان سەنئەت شەكلى بولۇپ، ئېيتىشىشتا ئىككى كىشى رول ئالىدۇ. راۋاپ، دۇتار، ساتار، تەمبۇر، داپ، ناغرا، غىجەك، چاك قاتارلىق مۇزىكىلار

ياكى شارائىتقا قاراپ بىرەر مۇزىكا ياندىن تەڭكەش قىلىنىدۇ. ئېيتىشىشنىڭ بەزىلىرى ئۇ-
سۇلىۇق ئورۇنلىنىشىمۇ مۇمكىن. بەزىلىرى ئېيتىشىش تېكىستىدە ئىپادىلەنگەن مەز-
مۇن خاراكتېرىغا ماس ھەركەتلەر ئارقىلىق ئىجرا قىلىنىشىمۇ مۇمكىن. ئېيتىشىش
سىۋئال - جاۋاپلىق ياكى "A" شەخس، "B" شەخس شەكلىدە ئورۇنلىنىدۇ. يەنى
"A" شەخس بىر كۇپلېت ناخشا ئېيتقاندىن كېيىن، نۆۋەت "B" شەخسكە ئوتىدۇ.
شۇنداق قىلىپ دەۋرىي ھالدا داۋاملىشىدۇ. "A" شەخس ناخشا ئېيتقاندا، "B" شەخس
ئۇنىڭغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئۇسۇل ياكى ئوبرازلىق ھەركەتلەرنى ئويناپ، كىشىلەرنى ئو-
زىگە جەلپ قىلىپ تۇرىدۇ. بەزىدە ئېيتىشىشنى ئورۇنلىغۇچىلار مەخسۇس مۇزىكا ئىشلەت-
مەستىن، بىرجۇپ قوشۇق ياكى چاقچۇق تاش (قولغا ماس كېلىدىغان ياپىلاق بىر جۇپ
تاش) نى رېتىملىق چاقىلدىتىپ، مۇزىكا ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. ئۇ ئودار بېرىش رولىنى ئويـ
نايدۇ. ئېيتىشىش تېكىستلىرىنىڭ تېمىسى خىلمۇ - خىل بولۇپ، كۈندىلىك رېيال تۇرمۇشتىن
ئېلىنغان مەزمۇنلارنى ئاساس قىلىدۇ.

لەپەرمۇ ئېيتىشىشنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇسۇل مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. كوپ-
رەك بىر ئەر، بىر ئايال تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدۇ. يالغۇز بىر كىشىمۇ ئورۇنلايدۇ. ئۇ
كوپرەك توي - توكۈن مۇراسىملىرىدا، ئورپ - ئادەت بىلەن باغلىنىشلىق بولغان پائالىيەت-
لەردە ئوينىلىدۇ. ئېيتىشىش ۋە لەپەر تۈرى ئەسلىدە، خەلق ئىچىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ-
زۇن يىللىق تارىخقا ئىگە، ئۇ ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنلىرىدىن بى-
رى. ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئىتنوگرافىك شەكىللىرىدىن بىرى بولغان نوروز
بايرىمى ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرىمۇ ئېيتىشىش شەكلىنى ئالغان. ئازاتلىقتىن كېيىن بۇخىل
غەزەلخانلىقتا يەنە يېڭى مەزمۇنلار قوشۇلۇپ، سوتسىيالىستىك سەنئەت مۇنبىرىدىن ئورۇن
ئالدى.

بىيت ئېيتىش تۈرى — بىيت ئېيتىش ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق
بولغان جانلىق ئىجادىي پائالىيەت بولۇپ، ئۇ ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرىنىڭ
مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى.

بىيت — ئادەتتىكى شېئىرىي نۇتۇق تەرىقىسىدە ئېيتىلىدىغان ھىس - تۇيغۇغا باي، مۇ-
تەقەل ئوي - پىكىرگە ئىگە قوشاقلار بولۇپ، ئۇ بوغۇم، رېتىم، تۇزۇلۇش جەھەتلەرىدە ئادەت-
تىكى قوشاقلارغا قارىغاندا نىسبەتەن ئەركىنرەك بولسىمۇ، لېكىن قويۇق شېئىرىي تۇسكە
ئىگە بولىدۇ، بىيت ئېيتىش ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ،
ئۇنىڭ شەكىللىرىمۇ خىلمۇ - خىل، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى بىيت ئېيتىش تۈرى موكۇللار-
نىڭ ئەلنەغمە ئەدەبىياتىدىكى "خولبا" غا، قازاقلارنىڭ "ئاقىن ئولتۇرۇشى" ياكى "ئولەڭ
ئېيتىشىش"، قىرغىزلارنىڭ "قومۇز ئىرلىرى" غا ئوخشاپ كېتىدۇ. لېكىن بىرلا پەرقى، بىيت
ئېيتىش شەكلىدە بەزىدە مۇزىكا تەڭكەش قىلىنىدۇ، بەزىدە مۇزىكىسىز دېكلاماتسىيە قىلىنـ
دۇ. بىيت ئېيتىش خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى بويىچە نەق مەيدانىدا قوشاق تېقىپ
ئېيتىشتىن ئىبارەت بىرخىل شېئىرىي ئىجادىيەت بولۇپ، خەلق پوئېتىك ئىجادىيىتىنىڭ ناھا-
يىتى جانلىق تۈرى ھىساپلىنىدۇ.

بىيت ئېيتىش كوپىنچە ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ بەزى تۈرلىرىدە ئاساسلىق سەنئەت
ئادىتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن، «چىنە گۈل» مەشرىۋىنى ئالساق، ئالدى بىلەن مەش-

رەپ سورۇندا ئولتۇرغانلارنىڭ بىرسى قولىغا گۈللۈك چىنىنى ئېلىپ، ئۇسۇل بىلەن ئۇيۇ قېتىم "چىنە گۈل" دەپ توۋلايدۇ. ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئىككىنچى بىرسى يەنە بىر گۈلنىڭ نامىنى ئاتايدۇ. ئاندىن ئۇچىنچىسى، توتىنچىسى ... شۇ رەت بويىچە داۋاملىشىدۇ، شەرتى شۇكى، بىر قېتىم ئاتالغان گۈلنىڭ نامى ئىككىنچى قېتىم زادى تەكرارلانماسلىق كېرەك. مۇبادا بىرسى ئاتىغان گۈلنىڭ نامىنى ئىككىنچى بىرسى تەكرارلاپ قويسا، ئۇ يېڭىلگەن بولىدۇ-دە، مەشرەپ قائىدىسى بويىچە بىيت ئېيتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ. "چاي تۇتۇش" مەشرىۋى ۋە "كوك مەشرىۋى" دىمۇ بىيت ئېيتىش ئاساس قىلىنىدۇ. بولۇپمۇ قىز-ئوغۇللار ئوزئارا بىيت ئېيتقاندا بىيت مەزمۇنى بىر بىرىگە ماس كېلىشنى تەلەپ قىلىپلا قالماي، بەلكى رىتىم ۋە قاپىيىنىڭ بىردەكلىگى—رويىس شەكلىدە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەشرەپتە ئېيتىلىدىغان بىيتلارنىڭ بەزىلىرى مۇزىكىلىق بولۇپ ئۇسۇل بىلەن بىرلەشتۇرۇلىدۇ.

يەنە بەزى جايلاردا مۇنازىرىلىشىش شەكلىدىكى بىيت ئېيتىش ۋە سوئال-جاۋاپلىق بىيت ئېيتىش شەكىللىرىمۇ بار. ئۇنىڭدا خەلق ئارىسىدىكى داڭلىق خەلق قوشاقچىلىرى بىر يەرگە جەم بولۇپ ئىككى قوشاقچى بىيت ئېيتىشتا مۇسابىقىلىشىدۇ ياكى توي-توكۇن، ھېيت-بايرام، خاتىرە مۇراسىملىرىدا مەھەللەر ياكى يۇرتلار بويىچە ئىككى تەرەپ بولۇپ، بىر ئەر قوشاقچى بىلەن بىر ئايال قوشاقچى بىر بىرىگە قارىمۇ-قارشى ھالدا ئوزئارا بىيت ئېيتىشتا بەسلىشىدۇ. ھەر ئىككى خىل شەكىلدە ئورۇنلىغۇچى ئالدىن ھېچقانداق تەييارلىق قىلمۇالمايدۇ، پەقەت نەق مەيدانغا چىققاندىن كېيىن قارشى تەرەپنىڭ ئېيتقان بىيتىنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ "جاۋاپ" تەرىقىسىدە بىيت ئېيتىدۇ. كىم بىيت تۇزەلمەي توختاپ قالسا، شۇ يېڭىلگەن بولىدۇ. ئەگەر ئۇچىنچى بىرسى چىقىپ، ئۇلاپلا يەڭگۈچى بىلەن بىيت ئېيتىش مۇنازىرىسىنى باشلىسا، ئېيتىشىش داۋاملىشىۋېرىدۇ. بۇ ئىنتايىن جانلىق، قىزغىنلارچە سەنئەت پائالىيىتى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئىجات قىلىش، تارقىتىش ۋە داۋاملاشتۇرۇشنىڭ بىر خىل كۆرەك سەھنىسى ھىساپلىنىدۇ. بۇنداق بىيت ئېيتىش پائالىيىتى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىجتىمائى مەزمۇنمۇ ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئاساسەن ئايالالار ئازاتلىغى، ئەركىنلىك، ۋاپادارلىق، ساپ دىللىق، سەمىمىيەتلىك مەدھىيىلىنىدۇ. فېئودالىق ئەدەپ-ئەخلاق ۋە ئۇنىڭ كىشىلەرگە كەلتۈرۈۋاتقان بەختسىزلىكلىرى پاش قىلىنىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ بەدىئى ھەۋىسىنى تەربىيىلەيدۇ.

بىيت ئېيتىش تۈرى شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر مەدداھلىق-ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ بىر مەزمۇنى ھىساپلىنىدۇكى، ئۇنىڭدا تىل سەنئىتى ئاساس قىلىنىدۇ. شەكىل جەھەتتىن نىسبى تۇراقلىقتا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، مەزمۇن جەھەتتىن خىلمۇ-خىللىقتا ۋە كەڭ لىككە ئىگە. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاممىۋى خاراكتېرلىق سەنئەت پائالىيىتىنى تەشكىللەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا زور رول ئويناپدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مەدداھلىق-ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ يۇقۇرىدىكى تۈرلىرىدىن باشقا يەنە، شىياڭشىڭ تۈرىمۇ مەۋجۇت. شىياڭشىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كېيىنرەك، بولۇپمۇ ئازاتلىقتىن كېيىن مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، ئوزئارا تەسىر كۆرسىتىش نەتىجىسىدە سىچۈەن كېرىگەن، شىياڭشىڭ دىيالوگنى ئاساس قىلغان تىل ئارقىلىق ئويۇن كۆرسىتىدىغان بىر خىل سەنئەتتۇر. شىياڭشىڭ ئىككى كىشى تەرىپىدىن ئېيتىشىش شەكلىدە ئورۇنلىنىدۇ. ئۇنىڭدا

تىل ماھارىتى ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ. "A" بىلەن "B" دىن ئىبارەت ئىككى ئەرتىسىنىڭ بىرى ئاساسىي ۋەقەنى قىزىقارلىق ۋە يۇمۇرلۇق ئاساستا بايان قىلىدۇ، يەنە بىرى ئۇنىڭ سورىگە قىزىقچىلىق بىلەن لوقما سېلىپ (گەپكە سېلىپ) مۇنازىرە پەيدا قىلىش ئارقىلىق "A" بايان قىلغان مەزمۇننى تولۇقلايدۇ، بۇ ئارقىلىق ئاساسىي تېمىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، پېرسۇناژلارنى گەۋدىلەندۈرۈش، شياۋشىڭنىڭ بەدىي مەپتۇن قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇش مەقسىدىگە يېتىدۇ. شياۋشىڭ تاماشىبىنلاردا تەبىي كۈلكە پەيدا قىلىش ئارقىلىق، ئۇزىنىڭ ئىجتىمائى رولىنى جارى قىلدۇرىدىغان ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىك بىر خىل سوز سەنئىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەجۋى قىلىش بىلەن مەدھىيىلەش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

شياۋشىڭ سەنئىتىنىڭ مەزمۇن ۋە بەدىي ئالاھىدىلىگىدىن قارىغاندا ئۇزلۇكسىز تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئىگە بىر شەكىل بولۇش بىلەن بىرلىكتە، ئۇيغۇر مەددىھىلىق-ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭمۇ مۇھىم بىر تۈرى بولۇپ قالغۇسى.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. شېئىر دېگەن نېمە؟ ئۇ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتلەردە قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

2. ئۇيغۇر مىللى شېئىرىيىتى شەكىل جەھەتتىن قانچىگە بولۇنىدۇ؟ ھەر بىر شەكلىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىگى قايسىلار؟

3. بارماق ۋەزىنلىك شېئىر بىلەن ئاروز ۋەزىنلىك شېئىرنىڭ پەرقى قەيەردە؟

4. ئېپىك ئەسەرلەرنىڭ تۈپ خۇسۇسىيەتلىرى قايسى؟ ھىكايە، پوۋېست ۋە رومانىنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىڭ.

5. تىياتىر سەنئىتىنىڭ قانداق ئالاھىدىلىكلىرى بار؟ نېمە ئۈچۈن ئۇنى ئۇنىۋېرسال سەنئەت دەيمىز؟

6. كىنو سىنارىيىسىنىڭ ئاساسىي تەلۈى نېمىلەردىن ئىبارەت؟ كىنو سەنئىتى بىلەن تىياتىر سەنئىتىنىڭ ئورتاقلىغى ۋە پەرقى قەيەردە؟

7. نەسرنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرى قايسىلار؟

8. ئۇيغۇرلارنىڭ مەددىھىلىق-ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى قايسىلار؟

يەتتىنچى باب. ئەدەبىي ئىجادىيەت ئۇسۇلى

يازغۇچىنىڭ ۋەزىپىسى جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ تارىخىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تۇرتكە بولالايدىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يارىتىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنى تەربىيىلەشتىن ئىبارەت.

يازغۇچى - سەنئەتكارلار مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يارىتىشتا، ئالدى بىلەن، تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىپ رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى تونۇغرا ئەكس ئەتتۈرۈشكە ماھىر بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار باي تۇرمۇش بىلىملىرىگە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، ئىلغار دۇنياقاراشنى ئىگىلىشى، شۇ دۇنياقاراشنى ئوزىنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيەت پائالىيىتىگە يېتەكچى قىلىشى لازىم. يازغۇچى - سەنئەتكار كونكرېت ئىجادىيەت جەريانىدا يالغۇز ئوبرازلىق تەپەككۇر جەريانى ۋە تىپىكلەشتۈرۈش قانۇنىيىتىنى چۈشىنىپلا قالماستىن، يەنە بەلگىلىك ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى ھەم بەلگىلىك بەدىئى ماھارەتنى ئىگىلىگەن بولۇشى لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۇنيا قاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئىجادىيەتتە تۇتقان ئورنى، رولى ۋە بۇ ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تونۇغرا ھەل قىلىشى كېرەك. بۇ مەسىلەرنى توغرا چۈشىنىش ھەمدە ئەدەبىيات تارىخىدا بارلىققا كەلگەن ھەر خىل ئوخشاش بولمىغان ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىلەن ئۇنىڭ ئوزگىرىشلىرىنى تەتقىق قىلىش، يالغۇز ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى چۈشىنىۋېلىشىمىزغا پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، نوۋەتتىكى ئىجادىيەت ئۇسۇلىمىزدىكى مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىزغىمۇ پايدىلىق. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىيات ئىلمى ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى مۇھىم مەسىلە — ئىجادىيەت ئۇسۇلى، دۇنيا قاراش ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى، مەملىكىتىمىز ۋە چەتئەل ئەدەبىياتىدىكى ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنىڭ ئوزگىرىشى بىلەن تەرەققى قىلىشىنى ھەمدە بىز بۇگۈنكى كۈندە تەشەببۇس قىلىدىغان ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى تەتقىق قىلىدۇ. جۈملىدىن ۋە چەتئەل ئەدەبىيات تارىخىدىكى خىلمۇ - خىل ئىجادىيەت ئۇسۇللىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئورگىرىشى، تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى، بۇ ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى دۇنياقاراشلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئۆگىنىش، بىرىنچىدىن، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تېپىپ چىقىشقا، ئىجابىي - سەلبىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەشكە پايدىلىق، ئىككىنچىدىن، ھازىرقى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق، چۈنكى، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئەدەبىيات - سەنئەتتە قوللىنىلغان ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنى تەتقىق قىلىش، بۈگۈنكى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە قوللىنىلۋاتقان ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنىڭ تارىخىي يىلتىزىنى تېپىپ چىقىپ، بۇ ئۇسۇللارنىڭ تارىختىكى ئۇسۇللار بىلەن ئوزئارا باغلىنىشىنى ۋە ئۇلارنىڭ ھازىرقى دەۋرىمىزگە باپ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆگىنىپ

خۇلاسىلەشكەندە، شۇ ئارقىلىق ھەر مىللەتنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق؛ تۇرمۇشچىدىن، تارىختىكى ۋە ھازىرقى ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنى ۋە ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىلەن دۇنيا قاراشىنىڭ مۇناسىۋىتە مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىش، ماركسىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەريە ئىلمىنى بېيىتىش، ماركسىزملىق ئەدەبىي تەنقىدىنى يەنمۇ مول نەزەريىۋى ئاساسلار بىلەن تەمىنلەش ۋە بۇ ئارقىلىق، تارىختىكى ۋە ھازىرقى يازغۇچىلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنى توغرا ۋە ئىلمىي ئاساستا باھالاشقا پايدىلىق.

ئىجادىيەت ئۇسۇلى دېگىنىمىزدە، يازغۇچى ـ سەنئەتكارنىڭ بەدىئى ئوبراز يارىتىش ئۇسۇلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ، يازغۇچى ـ سەنئەتكارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش رىياللىقىنى ئەكس ئەتتۈرگەن چاغدا، رىياللىق بىلەن ئىجادىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى پۈزىتسىيىسىنى ۋە رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش، بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىش جەريانىدا ئەمەل قىلىدىغان پرىنسىپلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يازغۇچىلارنىڭ تۇرمۇش رىياللىقىغا ۋە رىياللىق بىلەن ئىجادىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىگە قارىتا بوزىتسىيىسى، شۇنداقلا رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىشتا ئەمەل قىلىدىغان پرىنسىپلىرىمۇ بىر بىرىگە ئوخشايدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئوبرازنىڭ شەكىللىنىش ئۇسۇلىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، ئەسەرنىڭ ئۇسلۇبىدىمۇ مۇقەررەر يوسۇندا روشەن پەرقلەر بولىدۇ. شۇڭا تارىختا بىر بىرىگە ئوخشايدىغان ئىجادىيەت ئۇسۇللىرى مەيدانغا كەلگەن.

يازغۇچى مەلۇم ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە چوقۇم مەلۇم دۇنيا قاراشنى يېتەكچى قىلىدۇ. تارىختا يازغۇچىلارنىڭ ئىجتىمائى ئورنى، سىنىپىي مەۋقەسى بىر بىرىگە ئوخشىمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ دۇنياقاراشلىرىمۇ بىر بىرىگە ئوخشايدۇ. ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بەزى كلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ دۇنياقارىشى بىلەن ئۇلار قوللانغان ئىجادىيەت ئۇسۇللىرى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم زىددىيەتلەر يۈزبېرىپ كەلدى.

شۇڭا ئىجادىيەت ئۇسۇلى ۋە دۇنياقاراش، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئەدەبىيات ئىلمىدىكى مۇھىم تېما بولۇپ، ئۇلارنى تەتقىق قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

§-1. دۇنيا قاراش ۋە ئىجادىيەت ئۇسۇلى

1. دۇنيا قاراش

دۇنيا قاراش دېگەن نىمە؟ دۇنيا قاراش ئادەتتە ئالەم قارىشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ھۇنيا قاراش كىشىلەرنىڭ پۈتكۈل دۇنياغا قارىتا ئومۇمى كۆز قارىشى ۋە تۈپ نۇقتىسىنەزىرى. كونكرېتلاشتۇرۇپ ئېيتساق، دۇنيا قاراش دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ پۈتكۈل دۇنيا (تەبىئەت دۇنياسى، ئىنسانلار جەمئىيتى، جۈملىدىن، سىياسى، ئىقتىسات، دىن، ئەخلاق، ھەدىنى ـ مائارىپ، ئەدەبىيات سەنئەتىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە ۋە تەپەككۇرى) تۇغرىسىدىكى ئومۇمى كۆز قارىشى ۋە تۈپ نۇقتىسىنەزىرىدىن ئىبارەت. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭى،

بارلىق مەنبۇي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. كەشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشقا بولغان پوزىتسىيەسىنى بەلگىلەيدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ھەركىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ.

دۇنيا قاراشنىڭ تۈرلىرى كوپ. ئەڭ ئاساسلىقلىرى: پەلسەپىۋى قاراش، سىياسى قاراش، ئىجتىمائى قاراش، ئىقتىسادىي قاراش، ئەخلاقىي قاراش، دىنىي قاراش، كىشىلىك قارىشى، ئىستېتىك قاراش قاتارلىقلاردۇر. بۇلار ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىقى پەلسەپىۋى قاراشتۇر. نېمە ئۈچۈن شۇنداق دەيمىز؟ ماركسىزىمنىڭ ئەمەلىيەت كوز قارىشى شۇنداق قارايدۇكى، ھەقىقەتنى ئولچەشنىڭ بىردىن-بىر ئولچىمى ــ ئەمەلىيەت. پۈتكۈل ئىلىم-پەننىڭ مەنبەسىمۇ دەل ئەمەلىيەت. ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان كۈرەش ئەمەلىيىتىدىن تەبىئى پەن مەيدانغا كەلدى. ئىجتىمائى-سىياسى كۈرەش ۋە سىنىپىي كۈرەش ئەمەلىيىتىدىن ئىجتىمائى پەن مەيدانغا كەلدى. تەبىئەت بىلىملىرى ۋە ئىجتىمائى بىلىملەر ئاساسىدا، يەنىچاقلاش ۋە خۇلاسىلەش ئارقىلىق سېستىمىلىق ۋە نەزىرىيىلەشكەن بىر تۈرلۈك دۇنيا قاراش توغرىسىدىكى تەلىمات ــ يەنى پەلسەپە مەيدانغا كەلدى. شۇ سەۋەپلىك ئىنسانلارنىڭ پەلسەپىۋى قارىشى ئۇلارنىڭ بارلىق كوز قاراشلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

دۇنيا قاراش سىنىپىي ۋە تارىخىي بولىدۇ. ئۇ مەلۇم تارىخىي دەۋرنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن شۇ دەۋردىكى سىنىپلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى ئورنى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. دۇنيا قاراش ھەرگىز قېتىپ قالغان دوگما نەرسە بولماستىن، بەلكى ئوزگىرىشچان، ھەركەتچان جانلىق نەرسىدىن ئىبارەت. كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشقا بولغان پوزىتسىيەسىنى بەلگىلەپ، ئۇلارنىڭ بارلىق ئىدىيىۋى پائالىيەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. چۇنكى، دۇنيا قاراش كىشىلەرنىڭ ئەمەلىي پائالىيەتلىرىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ بىر-لەمچى بولغان مادىي دۇنياغا نىسبەتەن ئىككىلەمچى ئورۇندا تۇرىدۇ. لېكىن، ئوز نوۋىتىدە مادىي دۇنياغا روز تەسىر كورسىتەلەيدۇ. ئەمەلىي پائالىيەتنىڭ مەھسۇلى بولغان دۇنيا قاراش يەنە كىشىلەرنىڭ ھەر خىل پائالىيىتىگە قارىتا كۈچلۈك تەسىر كورسىتىش رولىنى ئويناي-دۇ. ئىلغار، ئىنقىلاۋىي دۇنيا قاراش ئىنسانلارنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرەش پائالىيەتلىرى بىلەن ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ كىشىلەر تەرىپىدىن ئىگەللەنگەندىن كېيىن دۇنيانى بىلىش، دۇنيانى ئوزگەرتىشنىڭ كۈچلۈك قورالىغا ئايلىنىدۇ. ئۇ كىشىلىك جەمىيىتىنىڭ تەرەققىيات سۇرئىتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈپ، تارىختا ئىلغار رول ئويناپىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە قالاق ياكى ئەكسىيەتچىل دۇنيا قاراش كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى چىرىتىپ كىشىلەرنى ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ. بۇنداق دۇنيا قاراش تارىخىي تەرەققىياتنى چەكلەيدۇرۇش رولىنى ئويناپىدۇ.

كىشىلەرنىڭ جەمىيەتتە تۇتقان ئورنى بىلەن دۇنيانى چۈشىنىش، بىلىش ئۇسۇللىرى-نىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن، تارىختا بىر بىرىگە تۇپتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل دۇنيا قاراش شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ بىرى، ماتېرىيالىزىملىق كوز قاراش؛ يەنە بىرى، ئىدىيالىستىك كوز قاراش. بۇ ئىككى دۇنيا قاراش ئوتتۇرىسىدا ئەزەلدىن جىددى زىددىيەت ۋە كۈرەشلەر بولۇپ كەلدى. بۇ كۈرەش، گەرچە دىيالېكتىكا ۋە مېتافىزىكا ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشكە چېتىلسىمۇ، لېكىن يەنىلا ماتېرىيالىزىم بىلەن ئىدىيالىزىم ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشكە ياتىدۇ. بۇ زىددىيەت ۋە كۈرەشنىڭ تۈپ ئاساسىي نېگىزى ــ دۇنيانى

قايسى نەزىقدە چۈشىنىش، بىلىش ھەم ئۇزگەرتىشتىن ئىبارەت. ئىككى خىل دۇنيا قاراش ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن زىددىيەتلەر كۇرىشى قەدىمقى يۇنان، جۇڭگو قاتارلىق ئەللەردە كورۇلۇشكە باشلىغان ئىدى. قەدىمقى يۇنانىنىڭ ئىلغار پەيلاسوپلىرى ئارىستوتېل، دېموكرىت قاتارلىقلارنىڭ دىيالېكتىكىلىق كوز قارىشى كۇرەش جەريانىدا ۋۇجۇتقا كېلىپ راۋاجلانغان. ھەرقايسى ئەللەر ۋە مىللەتلەرنىڭ سىياسىي ـ ئىقتىسات، مەدەنىيەت، سىياسىي ـ ئىجتىمائى كۇرەش ۋە پەلسەپە تارىخلىرى ئىككى خىل دۇنيا قاراش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر كۇرىشىنىڭ جىددى داۋام قىلغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ. ماركسزىم پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئىنسانلار تارىختا ئەڭ ئىلغار، ئىنقىلاۋىي ھەم ئىلمىي بولغان دۇنيا قاراشقا ئىگە بولدى. بۇ قاراش دەل ماركسزىمنىڭ ئوزى. ماركسزىم بۇرژۇئازىيە سىنىپى ۋە ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى ھوكۇمران ئورۇندا تۇرغان تارىخىي شارائىتتا پەيدا بولدى. چۇنكى بۇ ۋاقىتتا ماركسزىمنى پەيدا قىلىدىغان ئاساسىي ئامىل پۇرولېتارىيات ۋە ئۇنىڭ ئىنقىلاۋىي كۇرەش پائالىيىتى مەۋجۇت ئىدى. شۇڭا ماركسزىم پۇرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئەمەلىيەتلىرىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ئىنسانلارنىڭ بىرقانچە مىڭ يىللىق تارىخىدا يارىتىلغان ئىلغار دۇنيا قاراشلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا دۇنياغا كەلدى.

ماركسزىم ــ ئىنسانىيەت ئىلغار دۇنيا قاراشلىرىنىڭ يەكۈنى ۋە جەۋھىرى، ئۇ، قۇدرەتلىك ئىدىيىۋى قورال سۈپىتىدە پۇرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ دۇنيانى بىلىش ۋە ئوزگەرتىش يولىدىكى باتۇرانە كۇرەشلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىپ كەلدى. ماركسزىم ــ تەبىەت ۋە جەمىيەت توغرىسىدىكى پەن، ئۇ پۇرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ تۇپ مەنپەئەتىنى ئەكس ئەتتۇرگەنلىكتىن، ئوزىنىڭ ھاياتىي كۇچىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشى. بارلىق سەنئەتكارلارغا، جۇملىدىن تىل سەنئەتكارى ھىساپلىنىدىغان يازغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۇنيا قاراش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۇنكى، يازغۇچى جەمىيەتنىڭ مەنزۇى ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئەدەبىياتنى ۋۇجۇتقا چىقىرىدىغان ئەملىي ئەمگەك كۇچى ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائى تۇرمۇشنى قايسى تەرىقدە ئەكس ئەتتۇرۇش ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشى ئۇنىڭ رىيال تۇرمۇشقا بولغان كوز قارىشى بىلەن پوزىتسىيىسىنى بەلگىلەپلا قالماستىن، بەلكى يەنە سەنئەت كوز قارىشىنىمۇ بەلگىلەيدۇ. شۇنداقلا يازغۇچىنىڭ ئەملي ئىجادىي پائالىيەتلىرى بىلەن كۇرەش ئەمەلىيىتىدە شەكىللەنگەن دۇنيا قارىشى ئۇنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە قارىتا پوزىتسىيەسىنىمۇ بەلگىلەيدۇ. يازغۇچىدا شەكىللەنگەن دۇنيا قاراش ئۇنىڭ پۈتكۈل ئىجادىي پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ ۋە كۇچلۇك تەسىر كورسىتىدۇ. بۇخىل تەسىر يا ئىجابى، يا سەلبى بولىدۇ. بۇ ئۇنىڭ قايسى خىلدىكى دۇنيا قاراشنى ئىگەللىشىگە باغلىق، ئەلۋەتتە.

ھەرقانداق يازغۇچى رىياللىقنى ئەكس ئەتتۇرگەندە ئالدى بىلەن كىملەرنى مەدھىيەلەش، كىملەرگە نەپرەت بىلدۇرۇشتىن ئىبارەت ئاچقۇچلۇق مەسىلگە دۇچ كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىدىكى مۇھىم مەسىلە ــ رىياللىقنى قانداق يېزىش، قانداق ئەكس ئەتتۇرۇشتىن ئىبارەت. مۇشۇ مەسىلە ئۇنىڭ ئوزى تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئوبېكتىقا قانداق مۇئامىلە

قىلىدىغانلىغىنى بەلگىلەيدۇ. يەنى يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشى ئۇنىڭ ئوز ئەسىرىدە ئىپادىلىمەكچى بولغان ئاساسىي خاھىشىنى بەلگىلەشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ. چۇنكى مەلۇم يازغۇچى ئوزى ئوبېكىت قىلغان پېرسۇناژنى ياكى مەدھىيىلەشكە، ياكى تەنقىتلەشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ ھەر بىر دەۋر ۋە سىنىپلارغا مەنسۇپ بولغان يازغۇچىلار ئۇچۇن ئورتاق مەسىلە. ئەدىبىيات ـ سەنئەت تارىخىدا بۇ ھەقتە مىساللار كوپ. ئالايلى، ئەدىبىيات ـ سەنئەتنىڭ قايتا گۇللىنىش دەۋرىدە (بۇ مىلادى 1453 ـ يىلدىن 1616 ـ يىلغىچە بولغان تارىخىي دەۋرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) ياۋروپا ئەدىبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدە، دۇنيا قارىشى بىلەن تۇرمۇش پوزىتسىيىلىرى بىر بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىل يازغۇچىلار ياشاپ ئوتكەن. ئۇلارنىڭ بىر خىلى دىن ۋە خۇراپاتلىقنىڭ ئىس ـ تۇتەكلىرى قاپلاپ كەتكەن ئوتتۇرا ئەسىر①نى سېغىنىپ ئىلاھىيەت تۇزۇمى بىلەن دەرىجە تۇزۇمىگە مەدھىيىلەر ئوقۇدى. ئۇلار قان ۋە ياش بىلەن تولغان بۇ دەۋرنى ماختاپ ۋە غايىۋىلەشتۇرۇپ، ئۇنى غايىۋى جەننەتكە ئوخشاتتى. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشى، دەل ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن، چۇنكى ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى ئەينى ۋاقىتتا ئىلغار كۇچ ھىساپلانغان بۇرژۇئازىيىگە قارشى بولغان قالاق، كونسېرۋاتىپ كۇچ ـ ئاقسوڭەكلەر دۇنيا قارىشى ئىدى. زاۋاللىققا يۇز تۇتقان ئاقسوڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتىنى ئەكس ئەتتۇرگەن بۇ يازغۇچىلار ئوز ئەسەرلىرىدە دىنىي، روھانى تۇرمۇشنى يېزىپ، تەركى دۇنياچىلىق، پىسىمىزىم (ئۇمىتسىزلىك) نى ئاشكارا تەرغىپ قىلغان ئىدى.

ئىككىنچى خىل يازغۇچىلار بولسا، فېوداللىق جەمىيەتنىڭ جىنايەتلىرىنى پاش قىلىپ ۋە تەنقىت قىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىدىيىۋى خاھىش بولغان بۇرژۇئا دېموكراتىيىسى بىلەن بۇرژۇئا ئەركىنلىگىنى مەدھىيىلىدى ۋە ئۇنى تەشۋىق قىلدى ھەتتا بەزىلىرى خىيالىي سوتسىيالىزىم غايىسىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى. نىمە ئۇچۇن ئۇلار بۇنداق قىلىشقا جۇرئەت قىلدى؟ چۇنكى ئۇلارئەينى ۋاقىتتىكى ئىلغار كۇچ ـ بۇرژۇئازىيىنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئوزلىرىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىگە يېتەكچى قىلغان ئىدى. بۇنداق ئەھۋال چىغىتاي ئۇيغۇر ئەدىبىياتى دەۋرىدىمۇ كورۇلگەن ئىدى. لۇتفى، ناۋايى، سەككاكى قاتارلىق ئىلغار يازغۇچىلار ئوز ئەسەرلىرىدە گۇمانىزىم (ئىنسانپەرۋەرلىك)، خەلقچىللىق، خەلقلەر دوستلۇغى قاتارلىق ئىدىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. لېكىن سوپى ئاللايار، خوجا ھاپىز قاتارلىق شائىرلار دىنمېستىك روھتىكى ئەسەرلەرنى يېزىپ خەلق ئاممىسىنى زەھەرلىدى.

يۇقۇرىدىكى نەزىرىيىنى ئىسپاتلاش ئۇچۇن ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئەدىبىيات تارىخىدىنمۇ كوپ مىسال تاپقىلى بولىدۇ. "4 ـ ماي" ھەركىتىدىن كېيىن ئېلىمىزنىڭ ئەدىبىيات ساھەسىدە دۇنيا قاراش ۋە ئىدىيىلىرى بىر بىرىگە تۇپتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل يازغۇچىلار مەيدانغا كەلدى. بىر خىلى، خۇشى ۋەكىللىك قىلغان ئەكسىيەتچىل بۇرژۇئا يازغۇچىلىرى بولۇپ، ئۇلار "سەنئەت ئۇچۇن سەنئەت"، "سەنئەت بىرىنچى" دىگەن سەپسەتىنى كوتىرىپ چىقتى. بۇ خىل يازغۇچىلار پومىششىك ـ بۇرژۇئازىيە تەبىقىسىنى مەدھىيىلەپ، گۇزەللەشتۇرۇپ، ئىدىياللاشتۇردى. چۇنكى ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى پومىششىك ـ

① ئوتتۇرا ئەسىر ـ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى زۇلمەتلىك ئۇزاق تارىخىي دەۋر بولۇپ، ئۇ مىلادى 460 ـ يىلدىن 1640 ـ يىلغىچە بولغان ۋاقىتنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋەكىلى بولغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ تۆپ مەنپەئىتىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. خۇشى گۇرۇھىغا قارىمۇ-قارشى ھالدا لۇشۇن ۋەكىللىگىدىكى ئىنقىلاۋىي يازغۇچىلار ئىلغار دۇنياقاراشنى ئىگەللەپ، ئۇنى ئوزلىرىنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيىتىگە يېتەكچى قىلدى. ئۇلۇغ يازغۇچى لۇشۇن «ئاQ»نىڭ رەسمىي تەرجىمھالى»، «بەخت تىلەش»، «كوك يىجى»، «يۇرتۇم»، «سەۋدايى خاتىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئېزىلگۈچى خەلق ئاممىسىغا چوڭقۇر ھىسداشلىق قىلدى. ئادەمنى ئادەم يەيدىغان جەمىيەتنىڭ جىنايى قىلمىشىنى غەزەپ بىلەن پاش قىلدى. گومىنداڭ ۋەكىللىك قىلغان ھوكۇمرانلار گۇرۇھىغا قاتتىق نەپرەت بىلدۈردى. بۇ پاكىتىمۇ دۇنيا قارىشى ئوخشاش بولمىغان يازغۇچىلارنىڭ ھامان ئىجادىيەت يولى ۋە سەنئەت قارىشىنىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ.

يازغۇچى-سەنئەتكارنىڭ دۇنيا قارىشى جۇملىدىن، سەنئەت قارىشى ئۇ تەسۋىرلىگەن ھەر بىر بەدىئى كورۇنۇش، ھەر بىر بەدىئى ئوبرازدا روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ھال يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشنى ئۇگىنىش، تۇرمۇش دېتاللىرىنى تاللاش، باش تېمىلارنى بەلگىلەش، سىيۇژىت، ئېپىزوت ۋە كومپوزىتسىيە (بەدىئى قۇرۇلما) نى ئورۇنلاشتۇرۇشقىچە بولغان پۈتكۈل جەريانىدا دۇنيا قاراشنىڭ يېتەكچى رول ئويناىدىغانلىغىنى ۋە ئۇنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرايدىغانلىغىنى كورسىتىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ دۇنيا قارىشى ئەملىيەتتىن كېلىدۇ. ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىن مۇنداق كورسىتىدۇ: "تۇرمۇش ئەملىيەت نۇقتىسىنەزىرى، بىلىش نەزىرىيىسىنىڭ بىرىنچى ۋە ئاساسىي نۇقتىسىنەزىرى بولۇشى كېرەك."① لېنىننىڭ بۇ بىر ئابزاس سوزى شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ھەرقانداق ئىدىيە ۋە كوز قاراش تۇغما بولمايدۇ. بەلكى ئىشلەپچىقىرىش ئەملىيىتى، ئىجتىمائى كۇرەش ئەملىيىتى ۋە تۇرمۇش ئەملىيىتى جەريانىدا تەدرىجى ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. بەلگىلىك تارىخىي ۋە ئىجتىمائى شارائىت دۇنيا قاراشنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەدرىجى تەرەققى قىلىشىنىڭ ئاساسى. ماددى ئىشلەپچىقىرىش، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى، سىياسى تۈزۈملەرنىڭ ئوخشىماسلىغى، جۇملىدىن مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇقۇرى-تۆۋەن بولۇشى ھەرقايسى دەۋرلەردىكى كىشىلەرنىڭ دۇنياقارىشىدىكى ئوخشىماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەتتا ئوخشاش بىر دەۋردە ياشىغان كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى ئورنى، سىنىپىي ئورنى ۋە تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى بىر بىرىگە ئوخشىمىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ دۇنيا قاراشلىرىدىمۇ ناھايىتى زور پەرقلەر ھەتتا تۈپتىن ئوخشىماسلىقلار مەيدانغا كەلگەن. بىرخىل دۇنيا قاراش ھوكۇمران ئورۇندا تۇرغان تارىخىي شارائىتتىمۇ ئۇنىڭغا قارىمۇ-قارشى بولغان باشقا بىرخىل دۇنيا قاراش مەۋجۇت بولالايدۇ، چۈنكى بۇخىل دۇنيا قاراشنى شەكىللەندۈرىدىغان ئامىل شۇ دەۋردە تېپىلىدۇ. بۇخىل ئامىل—قارىمۇ-قارشى ئورۇندا تۇرغان سىنىپ ۋە ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، ئوتتۇرا ئەسىردە فېئودال ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ دۇنيا قارىشى ھوكۇمران ئورۇندا تۇراتتى. 14-ئەسىرگە كەلگەندە ياۋروپادا بۇرژۇئازىيە سىنىپى شەكىللەندى.

① لېنىن: «ماتېرىيالىزم ۋە تەجرىبە تەنقىتچىلمگى»، «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلارنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت ھەققىدىكى بايانلىرى»دىن ئۇزۇندىلەر، 31-بەت.

شۇڭا فېودال ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ دۇنيا قارىشىغا قارىمۇ-قارشى بولغان دۇنيا قاراش-بۇرژۇئا دۇنيا قارىشى شەكىللەندى. بۇ دۇنيا قاراش شۇ تارىخىي مەزگىللەردە ئىستىقبالى بار ئىنقىلاۋىي كۈچ قاراش بولۇپ، فېودال ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ روھىي كىشەنلىرىنى پاچاقلاپ تاشلاشتا ئاكتىپ رول ئويناندى.

يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشى سىنىپىي، دەۋرىي ۋە تارىخىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە. چۈنكى يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشىمۇ تارىخىي شارائىتقا قاراپ شەكىللىنىدۇ، تەرەققىي قىلدۇ ۋە ئۆزگىرىدۇ. شۇڭا ھەرقايسى دەۋرلەرگە تەۋە يازغۇچىنىڭ دۇنيا قاراشلىرى بىر بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. لۇشۈن بىلەن خۇشىنى ئالساق، ھەرئىككىسى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېودالىلىق جۇڭگودا تۇغۇلۇپ ئوسكەن، ھەرئىككىسى "4-ماي" ھەركىتىگە قاتناشقان، ئەمما ئۇلارنىڭ دۇنيا قاراشلىرى بىر بىرىدىن كەسكىن پەرقلەنىدى. لۇشۈن ئىنقىلاۋىي دۇنيا قاراشقا ئىگە بولدى، خۇشى ئەكسىيەتچىل دۇنيا قاراشنى قوبۇل قىلدى. ئاخىرى خۇشى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەكسىيەتچىل دۇنيا قارىشى پىراگماتىزملىق ئىدىيە بىلەن زەھەرلىنىپ كەتتى. لۇشۈن بولسا، تەدرىجى تەرەققىياتچىلىقتىن ماركسىزملىق دۇنيا قاراشقا راۋاجلاندى، ئاخىرى ئۇ ئۇلۇغ كومۇنىزىم جەڭچىسى بولۇپ قالدى. روشەنكى، يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشىمۇ ھەرگىز قېتىپ قالغان نەرسە ئەمەس، بەلكى جانلىق، ھەر-كەتچان ۋە ئۆزگىرىشچاندۇر. يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشى تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن شەيئىلەردىكى ئۆزگىرىشكە قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئەگەر بۇنداق زىددىيەت ۋە كۆرەش بولمىسا، دۇنيا قاراشنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققى قىلىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇخىل زىددىيەت ۋە كۆرەشلەر دۇنيا قاراشنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىلىق. يازغۇچى-سەنئەتكارنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات جەمىيەتتىكى رىيال ئىجتىمائى-سىياسى كۆرەش، سىنىپىي كۆرەش، لۇشيەن كۆرەشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. خېلى كوپ يازغۇچىلار (ئاساسەن كلاسسىك يازغۇچىلار) نىڭ دۇنيا قاراشلىرىدا گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ زىددىيەت ۋە كۆرەشلەر مەۋجۇت. بۇخىل مۇرەككەپلىك جەمىيەتتىكى مۇرەككەپ زىددىيەت ۋە كۆرەشلەرنىڭ ئىنكاسى. ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا كلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ ھەرخىل قاراشلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. ھەتتا بەزىبىر كلاسسىكلارنىڭ بىرخىل كوز قارىشى ئىچىدىمۇ ئىلغار ئامىل بىلەن بىللە پاسسىپ ئامىللار مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، روسىيىنىڭ ئۇلۇغ يازغۇچىسى لېپ تولستوينى ئالساق، ئۇ بىر چوڭ پوپ ئىدى. ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى ئىدىيالىزملىق قاراشتىن ئىبارەت. تولستوي جەمىيەت ۋە تەبىەتتىكى ھادىسىلەرگە دىنىي نۇقتىنەزەر بويىچە مۇئامىلە قىلاتتى. لېكىن بۇيۈك سەنئەتكارنىڭ سەنئەت قارىشى ئىلغار ئىدى. تولستوي ئوز ئىجادىيىتىدە رىيالىزىم پېرىنسىپلىرىغا سادىق ئىدى. ئۇ ئەنە شۇ ئىلغار سەنئەت كوز قارىشىنىڭ يېتەكچىلىگىدە «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق»، «ئاننا كارېنىنا»، «تىرىلىش» قا ئوخشاش چوڭ تىپتىكى ئۇلىمەس ئەسەرلەرنى يارىتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىنسانىيەت ئەدەبىيات-سەنئەت تارىخىدا ناھايىتى زور ئابرويلۇق سەنئەت ئەربابى بولۇپ قالدى. تولستوي ئوزىنىڭ ئىلغار سەنئەت قارىشىنىڭ يېتەكچىلىگىدە يازغان ئەسەرلىرىدە چار روسىيە جەمىيىتىنىڭ مۇستەبىتلىگى، ھەققانىيەتسىزلىگى ۋە باشقا ئىللەتلىرىنى چوڭقۇر پاش قىلدى ۋە تەنقىت قىلدى. ئۇنىڭ مول ئەدەبىي مىراسلىرى "روسىيە

ئىنقىلاۋىنىڭ ئەينىكى" بولدى. شۇڭا تولستويدەك يازغۇچى ـ سەنئەتكارلارغا باھا بەرگەندە، تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق پېرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ كوز قارىشى بىلەن ئىدىئولوگىيىسىدىكى مۇرەككەپ زىددىيەت ۋە كۆرەشلەرگە ئالاھىدە دىققەت قىلمايلا بولمايدۇ. بۇخىل زىددىيەت ۋە كۆرەشلەرنى ئەينى دەۋردىكى تارىخىي شارائىتقا ھەم سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرگە باغلاپ ئەھلىل قىلىش كېرەك.

ماركس يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ ئۆزگىرىشچانلىغىغا ئىنتايىن كوڭۈل بولگەن. ئۇ مۇنداق دېگەن ئىدى: "بايرونىنىڭ 36 يېشىدا ۋاپات بولۇشى ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر بەخت ئىدى. چۈنكى بايرون يەنە ئۆزۈنراق ئۆمۈر كورگەن بولسا، بىر ئەكسىيەتچى بۇرژۇئا بولۇپ قالغان بولاتتى." شېللىينىڭ 29 يېشىدا ۋاپات بولۇشى كىشىلەرنى ئىنتايىن ئەپسۇسلاندۇرىدۇ، چۈنكى، "ئۇ بىر ھەقىقى ئىنقىلابچى، شۇنداقلا مەڭگۈلۈك سوتسىيالىزىمنىڭ ئاۋانگاردى ئىدى."①

سوتسىيالىزىم دەۋرىدىكى يازغۇچىلارنىڭ دۇنيا قاراشلىرىدا ئومۇمەن كوچلۇك بىرلىك بار. قىسمەن پەرقلەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇ، كلاسسىكلاردىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. سوتسىيالىزىم دەۋرىدىكى يازغۇچىلار ماركسىزىملىق دۇنيا قاراشقا ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇلار دۇنيا قاراشلىرىدىكى بىرلىك مۇناسىۋەتنى ئىشقا ئاشۇرغان. ئۇلار ماركسىزىملىق دۇنيا قاراشنى ئىگەللىگەنلىگى ئۈچۈن، مەزمۇن بىلەن شەكلى بىرلەشكەن نۇرغۇن مۇنەۋۋەر بەدىئى ئەسەرلەرنى يارىتالىدى.

2. ئىجادىيەت ئۇسۇلى

ئۇسۇل دېگەن نېمە؟ ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ نېمە ئىكەنلىگىنى بىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇسۇل دېگەن نېمە؟ دېگەن مەسىلىنى بىلۋېلىش كېرەك. ئۇسۇل دېگەن نېمە؟ ئۇسۇل (مېتود) ــ ئىنسانلارنىڭ رېئاللىققا مۇئامىلە قىلىش شەكلى، تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھادىسىلىرىگە مۇئامىلە قىلىش شەكلى. تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئۇسۇل ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى ئۆگىنىش ۋە بىلىش، تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھادىسىلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، تەبىئەت ۋە جەمىيەت قانۇنلىرىنى كەشپ قىلىپ توغرا ئەكس ئەتتۇرۇشتىكى تەدبىرلىرىنىڭ يىغىندىسى.

ئۇسۇل خۇددى دۇنيا قاراشقا ئوخشاش تارىخىۋىلىققا، سىنىپىلىققا ۋە دەۋرچانلىققا ئىگە. بەلگىلىك ئۇسۇل بەلگىلىك تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى. ئۇ مەلۇم سىنىپنىڭ دۇنيانى بىلىش ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى.

سىنىپىي جەمىيەتتە ئۇسۇل كەسكىن سىنىپىي تۈس ئالغان. شۇڭا تارىختىن بۇيان ئۇسۇل مەسىلىسىدە ئىككى خىل كوز قاراش ۋە بۇ ئىككى خىل كوز قاراشنىڭ جىددى كۆرەشلىرى بولۇپ كەلدى. بۇ ئىككى خىل كوز قاراشنىڭ بىرى، ئىدىيالىستىك قاراش، يەنە بىرى دىيالېكتىكىلىق قاراش. ئىدىيالىستلار، بولۇپمۇ يېقىنقى زامان ئىدىيالىستىك پەلسەپىسىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىلى بولغان ئاۋستىرىيەلىك فىزىك ۋە پەيلاسوپ

① «ماركس، ئېنگېلس سەلىتەت توغرىسىدا» (2)، خەنزۇچە نەشرى، 261 ـ بەت.

ماخ (1916 — 1838) ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئۇسۇلنى "ئادەمنىڭ ئەقلى ئىشلەپ-چىقارغان قائىدە-قانۇنلارنىڭ يىغىندىسى" دەپ قارايدۇ. ئۇسۇلنى ساپ سۇبېكتىپ دائىرە دەپ ئوبېكتىپ قانۇننىڭ تېشىدا قالدۇرىدۇ. ماخ «مەن+قانۇن=دۇنيا» دەپ ئوبېكتىپ دۇنيانىڭ قانۇنىيىتىنى ئىنكار قىلىدۇ.

ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىن ماخ ۋە ماخىزىمنىڭ بۇ خىل كوز قارىشىغا جىددى تەنقىت بەرگەن ئىدى. لېنىننىڭ قارىشىچە ئادەمنىڭ مېڭىسى قانۇننى ياراتمايدۇ، بەلكى ئادەم مېڭىسى قانۇننى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. بۇنىڭدىن مۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ: رىياللىققا تۇتۇلغان پوزىتسىيە ۋە تەتبىق قىلىش ئۇسۇلى ئىنسانلارنىڭ ئەقلى خالىغانچە كەشپ قىلغان مەھسۇلات بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇسۇلنى ئىدىيالىستىك ئاساستا چۈشەنىش بۇرژۇئا مۇتەپەككۇرلىرىگە رىيالىققنى ئوز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن بۇرمىلاش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بېرىدۇ.

ماركسىزىم دۇنياغا كېلىشى بىلەن تەڭ ئۇنىڭ رىياللىققا، تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھادىسىلىرىگە مۇئامىلە قىلىش شەكلى — ماركسچە ئۇسۇلمۇ مەيدانغا كەلدى. ماركسچە ئۇسۇل ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى بىلىش تەرەققىياتىدىكى زور سەكرەشتۇر. ماركسچە ئۇسۇل — تەبىئەت، جەمىيەت ۋە رىيال ئىجتىمائى ھاياتنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنلىرىنى توغرا ئەكس ئەتتۇرەلەيدىغان ئىلمىي ئۇسۇل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ماركسىزىمچە ئۇسۇل پىرىنسىپى بويىچە ئېيتقاندا، قانۇن ئوبېكتىپ مەۋجۇت بەرسە، ئۇ ئەقلىنىڭ سىرتىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. يۇقۇرىدا ئېيتقانىدەك ئىنسان قانۇننى ياراتمايدۇ، بەلكى ئەقل كۈچى ئارقىلىق ئوبېكتىپ قانۇننى تېپىپ چىقىدۇ ھەمدە ئوبېكتىپ قانۇنىنىڭ سىرلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، ئۇنى ئوز مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ. ئەگەر كىشىلەر ئەقل كۈچىنى ئىشلەتسە، ئوبېكتىپ قانۇننى تېپىپ چىقىپ ئۇنىڭ سىرلىرىنى بىلەلىسە، شۇ قانۇننى توغرا ئەكس ئەتتۇرەلىسە، ئاندىن ئۇ ئوبېكتىپ قانۇنىيەتلەر ئۈستىدىن ھوكۇمرانلىق قىلالايدۇ. مەسىلەن، ئۇلۇغ ئۇستاز ماركس 40 يىل جاپالىق ئىشلەپ، زېھنىي كۈچىنى ئىشلەتسە كاپىتالىزىم جەمىيىتىدىكى تۈپكى قانۇنىيەت — قوشۇمچە قىممەت قانۇنىنى كەشپ قىلدى. قوشۇمچە قىممەت قانۇنى ئەسلىدە كاپىتالىزىم جەمىيىتىدە ئوبېكتىپ مەۋجۇت نەرسە ئىدى. قوشۇمچە قىممەت كاپىتالىستلارنىڭ باي بولۇشى، ئىشچىلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىشىدىكى ئاساسىي سەۋەپ بولۇپ، ماركس بۇنى تاپقاندىن كېيىن ئىشچىلار سىنىپى ئىستىخىيىلىك كۈرەشتىن ئاڭلىق ھالدا ئېلىپ بېرىلىدىغان كۈرەشكە قاراپ ئاتلاندى.

دىيالېكتىكىلىق ئۇسۇل (بىۋاسىتە نجىگفا) — ماركسىزىمنىڭ رىياللىققا، تەبىئى ۋە ئىجتىمائى ھادىسىلەرگە مۇئامىلە قىلىشتىكى تۈپ ئاساسىي شەكلى. دۇنيانى، تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھادىسىلىرىنى بىلىش ۋە ئەكس ئەتتۇرۇشتىكى ئۇسۇللىرىنىڭ يىغىندىسىدۇر. ئۇ پۈرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەڭ ئىنقىلابىي، ئەڭ ئىلمىي ئۇسۇللىرىدىن ئىبارەت. ئۇ پۈرولېتارىيات ئىنقىلابىي دەۋرىدە پۈرولېتارىيات سىنىپى ۋە پارتىيىسىنىڭ تەلەپ ئېھتىياجى بويىچە مەيدانغا كېلىپ تەرەققى قىلدى. بۇ ئۇسۇل تەبىئەت ۋە جەمىيەت قانۇنلىرىنى تېپىپ چىقىش، ئۇنى ئەكس ئەتتۇرۇش ئارقىلىق قانۇنلارنى ئىنسانىيەت مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك قورالى.

مارکسزملىق دىيالېكتىكا ئوبېكتىپ ماددى دۇنيا پۈتكۈل تەرەققىياتنىڭ ئاساسى، ئاڭ بىلەن ئىدىيە بولسا ماددى دۇنيانىڭ ئىنكاسىدىن، تەبىەت دۇنياسىنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت دەپ قارايدۇ. دىيالېكتىكىلىق ئۇسۇل ئىدىيە بىلەن ئاڭنىڭ ئوز نوۋىتىدە ماددى دۇنياغا، تەبىەت دۇنياسىغا ئاكتىپ ياكى پاسسىپ تەسىر كورسىتىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. بۇ ئۇسۇل تەبىەت، جەمىيەت ھادىسىلىرىگە، تەپەككۇر تەرەققىياتىدىكى ھەر خىل ئوزگىرىشلەرگە توغرا، ئىنقىلاۋىي ھەم ئىلمىي مۇئامىلىدە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەشنى، ئۇلارنى ئەمەلىيەت جەريانىدا سىناشنى، ئەمەلىيەتنى ھەقىقەتنى سىناشنىڭ بىردىن-بىر ئولچىمى دەپ قاراشنى تەلەپ قىلىدۇ.

يازغۇچى-سەنئەتكارلار مۇشۇنداق ئۇسۇلنى پۇختا ئىگەللىسە، ئاندىن ئۇلار ئوزى يېزىشنى ئوبېكىت قىلغان رىيالىلىقنى توغرا مۇئامىلە قىلالايدۇ ۋە ئۇنى توغرا ئەكس ئەتتۇرەلەيدۇ.

ئىجادىيەت ئۇسۇلى دىگەن نىمە؟ بىز جۇڭگو ۋە چەتئەللەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىغا قارايدىغان بولساق، ئۇسۇل ۋە بەدىئى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان يازغۇچىلارنى ئۇچرىتىمىز، شۇنداقلا ئۇسۇل-تەدبىرلىرى بىر بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان يازغۇچىلارنىمۇ ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدىن ئالساق، لۇشۈن بىلەن ماۋدۇنىڭ ئوبراز يارىتىش ئۇسۇللىرى بىر بىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. گومورونى ئۇلار بىلەن سېلىشتۇرساق گومورو ئوز ئەسەرلىرىدە كوپرەك ئىدىيال (غايە) توغرىسىدىكى لىرىك ھىسسىياتلارنى تەسۋىرلەشكە بېرىلىدۇ. جۇڭگو ۋە چەتئەللەرنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىغا نەزەر سالساق، ئۇسۇللىرى ئوزئارا ئوخشىشىپ كېتىدىغان يازغۇچىلارنى كوپلەپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۇلۇغ رۇس مىللى يازغۇچىسى ئا.س. پۇشكىن بىلەن فرانسۇز يازغۇچىسى موپاسسانىڭ، سوۋېت يازغۇچىسى ئا. م. گوركىي بىلەن جوڭگو يازغۇچىسى لۇشۈننىڭ، تاڭ دەۋرىنىڭ رومانتىك يازغۇچىسى لى بەي بىلەن ئەنگلىيەنىڭ ئويغىنىش دەۋرىدىكى رومانتىك يازغۇچىسى بايرونىنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدا كوپ ئوخشاشلىقلار بار. پۇشكىن بىلەن موپاسسان تەنقىدىي رىيالىزمنى قوللىنىپ رىياللىقنى ئەكس ئەتتۇردى. لى بەي بىلەن بايرون بولسا، ئاكتىپ رومانتىزمنى قوللىنىپ، غايىسىنى رىيالىلىقتا قارشى قويىدى. مەيلى لى بەي بىلەن بايرون بولسۇن، ئۇلار مىللىتى، دولىتى، ياشىغان دەۋرى بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان يازغۇچى-شائىرلار بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قوللانغان ئىجادىيەت ئۇسۇللىرى بىر بىرىگە ئوخشىشىپ كەتكەن. ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە شۇ دەۋرلەردىكى ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولىدۇ.

ئىجادىيەت ئۇسۇلى دىگىنىمىز، مەلۇم بىر سىنىپقا ياكى گۇرۇھقا مەنسۇپ بولغان يازغۇچى-سەنئەتكارلارنىڭ مەلۇم دۇنيا قاراشنىڭ يېتەكچىلىگىدە، سەنئەتنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىگە مۇۋاپىق ھالدا تۇرمۇشنى كۆزىتىش ۋە ئۇگىنىش، تۇرمۇش ماتېرىياللىرىنى تونۇش ۋە تاللاش ھەمدە ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق بەدىئى ئوبراز يارىتىش پىرىنسىپلىرى ۋە ئۇسۇللىرىنىڭ يىغىندىسىدۇر. ئادەتتە قىلىپ ئېيتقاندا، يازغۇچى-سەنئەتكارنىڭ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندا ئاڭسىز ياكى ئاڭلىق ھالدا رىيە قىلىدىغان پىرىنسىپ

٭ ئۇسۇلى ئىجادىيەت ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىجادىيەت ئۇسۇلى بەدىئى بىلىش ئارقىلىق ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئىپادىلەش ئۇسۇلىدۇر. ئۇ تېما تاللاش ۋە ئۇنى تاۋلاشتىن تارتىپ ئوبرازلارنى ئىلھاملاندۇرۇش ۋە ئوبرازلارنى تەسۋىرلەپ بېرىشكىچە بولغان تەرەپلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

ھەرقانداق يازغۇچى - سەنئەتكار ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۇرگەندە بەلگىلىك پىرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىدۇ، بەلگىلىك ئۇسۇلنى قوللىنىدۇ، ياكى تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرىدۇ، ياكى تۇرمۇشنى ساختىلىق بىلەن بۇرمىلاپ كورسىتىدۇ. پىرىنسىپ ئوخشىمىغانلىقى ئۇچۇن، بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىش ئۇسۇللىرىمۇ بىر - بىرىگە ئوخشمايدۇ.

ئەدەبىي ئىجادىيەت ئاددىلا بىر مەسىلە ئەمەس، بەلكى تۇرمۇشنى قانداق ئەكس ئەتتۇرۇشتىن ئىبارەت چوڭ ئىش. جۇملىدىن ئۇ، مۇرەككەپ ۋە مۇشەققەتلىك مەنىۋى ئەمگەك جەريانى. ئۇ يازغۇچىدىن قېتىقنىپ ئۇگىنىپ تەتقىق قىلىشنى، جاپالىق ئىشلەپ، سەنئەتكە خاس ھالدا تەپەككۇر يۇرگۇزۇپ ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ مەلۇم ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ، ئوزىنىڭ سىياسى ئىدىيىۋى خاھىشىنى ئىپادىلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن يازغۇچى ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ پۈتكۈل جەريانىدا مۇنداق ئىككى مەسىلىنى ھەل قىلىشى كېرەك. بىرى، نېمىنى، قايسى تەرەپنى يېزىش، يەنە بىرى، ئۇنى قانداق يېزىش. يازغۇچىنىڭ تۇرمۇش چۇشەنچىسى بەدىئى ئەسەردىكى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىگى بولغان ئوبراز بولۇپ ئىپادىلەنگەندە، ئاندىن ئىجادىيەت جەريانى ئاياقلاشقان بولىدۇ. گېيوتى ئېيتقان "ئىككىنچى تەبىئەت" يارىتىش ۋەزىپىسى ئورۇنلانغان بولىدۇ.

ئەدەبىياتتىكى ئىجادىيەت جەريانى دېگىنىمىز، يازغۇچىنىڭ بەدىئى ئوبرازنى ھاسىل قىلىشى، يارىتىشى ۋە ئۇنى كامالەتكە يەتكۈزۈشىدىن ئىبارەت پۈتكۈل جەريانىدۇر. بۇ خىل جەريان يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشقا بولغان پوزىتسىيىسى، چۇشەنچىسى بىلەن شۇ چۇشەنچىنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ، بىلىش بىلەن ئىپادىلەشنىڭ دىيالېكتىك بىرلىككە كېلىش جەريانى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

يازغۇچى پۈتكۈل ئىجادىيەت جەريانىدا ئوزى خالىغانچە ئەمەس، بەلكى مەلۇم پىرىنسىپ ۋە ئۇسۇل بويىچە ئىشلەيدۇ. مەيلى ئاڭلىق بولسۇن، مەيلى ئاڭسىز ھالدا بولسۇن مۇئەييەن پىرىنسىپ ۋە ئۇسۇلغا تايىنىدۇ، يەنى يازغۇچى مەلۇم ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ مەلۇم تەرىپىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان ئەسەر - لەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدۇ. تېمىنى تاللاش، باش تېمىنى بىر تەرەپ قىلىش، پېرسۇناژلارنى خىلالاش ۋە ئۇلارنىڭ خاراكتېرىنى ئومۇملاشتۇرۇش، سىيۇژېتلارنى تالىلاش ۋە تەرەققى قىلدۇرۇش - ئومۇمەن ئەسەرنىڭ پۈتكۈل قۇرۇلۇشى، ئىدىيىسى ھەتتا تىلىنى قايتا ئىشلەش قاتارلىق مەسىلىلەردە مەلۇم پىرىنسىپ ۋە مۇئەييەن ئۇسۇللارنىڭ ئىدارە قىلىشىنى قوبۇل قىلىدۇ.

شۇنى ئېنىقلىۋېلىش زورۇركى، ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىلەن ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى بىر ئىش دەپ قارىماسلىق كېرەك. چۇنكى ئىجادىيەت ئۇسۇلى كەڭ چۇشەنچە بولۇپ، ئۇ ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولسا يازغۇچىنىڭ پۈتكۈل

ئىجادىي پائالىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىدىغان تۈپ پرىنسىپ ۋە ئاساسىي ئۇسۇل مەسىلىسى بولۇپ، ئۇ تۈرمۇش بىلەن سەنئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش، ئەسەردە رېئال تۈرمۇشنى قايسى تەرىقىدە ئەكس ئەتتۈرۈش، بەدىئى ئوبرازلارنى قايسى تەرىقىدە يارىتىش بەھەتلەردە ئىدارە قىلىش، باشقۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ. ئېپادىلەش ئۇسۇلى بولسا، ئىمارەت مەسىلىسى بولۇپ، ئۇ بەدىئى تىل ۋە ۋەزىن قاتارلىقلارنى قوللىنىش مەسىلىسىدىن ئىبارەت. بىر ئېغىز سوز. بىلەن ئېيتقاندا، ئالدىنقىسى پرىنسىپ ۋە ئۇسۇل مەسىلىسى، كېيىنكىسى ماھارەت مەسىلىسى.

ئېپادىلەش ئۇسۇلى سىنېپىلىققا ئىگە ئەمەس. بىر خىل ئېپادىلەش ئۇسۇلىنى ھەر خىل سىنىپقا تەۋە بولغان يازغۇچىلار ئىگىلىۋالالىشى ۋە قوللىنىشى مۇمكىن. ئۇ مەلۇم دۇنياقاراشنىڭ سىرتىدا تۇرىدۇ. ئەمما ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئۇنداق ئەمەس. ئۇ مەلۇم سىنىپ ۋە دۇنياقاراشنىڭ بۋاستە ئىدارە قىلىشى ئاستىدا بولىدۇ. مەسىلەن: رېئالىزم ۋە ئاكتىپ رومانتىزىم تارىخىتىكى ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلىدۇر. زاۋالىلىققا يۈز تۇتقان سىنىپ يازغۇچىلىرى بۇ ئۇسۇللارنى قوللىنىشقا جۈرئەت قىلالىغان ئەمەس. بەلكى ئۇلار بۇلارغا قارشى تۇرغان. سوتسىيالىستىك رېئالىزم پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇنى ئەكسىيەتچى بۇرژۇئازىيە ۋە پومىشىكلار سىنىپىنىڭ يازغۇچىلىرى قوبۇل قىلالمايدۇ. بۇ ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ قويۇق سىنىپىي تۇس ئالغانلىغىنىڭ ئىپادىسى.

يازغۇچىلار بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىشتا خىلمۇ-خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىشى مۇمكىن. يازغۇچى ئوبرازنى بۇ خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللانماي، باشقا بىر خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىقمۇ يارىتالايدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەپ، ھەرقانداق بىر خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ چوڭقۇر ئىدىيەۋى ئاساسى، تارىخىي ئاساسى ۋە رېئال ئاساسى بولغانلىغىدا. ھەر بىر ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ماتېرىيال تاللاشتىن تارتىپ ئوبرازلارنى تەسۋىرلەشكىچە ئۆزىگە خاس مۇقىملاشقان پرىنسىپى بولىدۇ. شۇ سەۋەپىلىك ئۇ ئەسەردىكى بەدىئى ئوبرازنىڭ خۇسۇسىيىتىگە زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. گەرچە ئەسەردىكى بەدىئى ئوبرازنىڭ خۇسۇسىيىتى يازغۇچىنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىسى، ئىدىيەۋى تەربىيىلىنىشىنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇغى، جۈملىدىن ئۇنىڭ بەدىئى ماھارىتىنىڭ يېتىلىشىگە مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ.

قىسقىسى، يازغۇچىنىڭ مەلۇم ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىشى ئومۇمەن ئىككى ئامىلغا باغلىق. بىرى، ئۇنىڭ دۇنياقارىشى، يەنە بىرى، ئۇنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ۋە بەدىئى ماھارىتى. مەلۇم بىر ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ شەكىللىنىشى بىر دەملىك ھادىسىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس، بەلكى ئۇ يازغۇچىنىڭ ئىجتىمائى قارىشى، سىياسى قارىشى، ئىستېتىك قارىشى ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت قارىشى بويىچە ئۇزىدىن ئاۋالقى ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى ئۇستىدە تەتقىق ئېلىپ بارغانلىغىنىڭ نەتىجىسى، ئۇزاق مۇددەتلىك ئەدەبىيات-سەنئەت ئەملىيىتى داۋامىدا جاپالىق ئىزلىنىش، ئىنسان ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش، يېڭىلاش، تەجرىبە-ساۋاقلارنى توپلاش، يەكۈنلەش ئېلىپ بارغانلىغى ۋە ئىستېتىك تەربىيىلىنىشىنىڭ نەتىجىسى. ئىجادىيەت ئۇسۇلى داۋاملىق ئۆزگىرىپ، يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ. خۇلاسە قىلغاندا، ئىجادىيەت ئۇسۇلى تۇرمۇشنى ئىستېتىك بىلىش ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇ-

لدىن ئىبارەت. ئۇ يازغۇچىنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت كوزقارىشى، ئەدەبىي ئىقتىدارلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئاخىرىدا شۇنى ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، ئىجادىيەت ئۇسۇلى يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبىغا تەسىر كورسىتىدۇ. قوللانغان ئۇسۇلى ئوخشىشىپ كېتىدىغان يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇبلىرىدىمۇ خىلىلا كوپ ئوخشاشلىقلار بار. ئومۇمەن بىرەر ئەسەرنىڭ قانداق خىلدىكى ئەسەر ئىكەنلىگىنى بىلىشتە، ئۇنىڭ قايسى پىرىنسىپ ۋە ئۇسۇلغا ئەمەل قىلغانلىغىغا قاراش كېرەك.

ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى. ئەدەبىيات-سەنئەتتىكى ئىجادىيەت ئۇسۇلى (بۇ يەردە ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلى كوزدە تۇتۇلدۇ) بىرمۇنچە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. بۇنداق خۇسۇسىيەتلەرنى يەكۈنلىگەندە ئۇچ تۈرلۈك:

بىرىنچى، ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئىجتىمائىلىققا ۋە دەۋرچانلىققا ئىگە. چۈنكى ھەر-قانداق بىر ئىجادىيەت ئۇسۇلى بەلگىلىك ئىجتىمائى رىيالىلىق ۋە ئىدىيىۋى مەنبە ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ ۋە تەرەققى قىلدۇ. ئوخشاش بولمىغان دەۋر، ئوخشاش بولمىغان ئىقتىسادىي ئەھۋال، ئوخشاش بولمىغان ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ۋە ئوخشاش بولمىغان ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن، 19-ئەسىردە غەربىي ياۋروپادا كاپىتالىزىم راسا تەرەققى قىلدى. بۇ تەرەققىيات ئۇنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرىنى كوپەيتىپ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى. ئىچكى-تاشقى زىددىيەتلىرى كەسكىنلەشكەن كاپىتالىزىم جەمئىيتى ھەددى-ھىسابسىز جىنايەتكە بوغۇلدى. دولەت ئىچىدە ئۇنىڭغا نارازىلىق كەيپىياتى كۈچەيدى، كىشىلەر ئۇنى پاش قىلدى ۋە پىچەن قىلدى. مانا شۇنداق تارىخىي شارائىتتا تەنقىدىي رىيالىزىم مەيدانغا كەلدى. سوتسىيالىستىك رىيالىزىمنى ئالساق، ئۇ، پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى دەۋرىنىڭ مەھسۇلى. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا روسىيىدە ياۋروپا پۈرولېتارىيات سىنىپىنىڭ ھەركىتى يۇقۇرى دولقۇنغا كوتىرىلدى. بولۇپمۇ 1905-يىلدىكى روسىيە پۈرولېتارىياتىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتى پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ يېڭى دەۋرىدىن دېرەك بەردى. بۇ ھال ئەدەبىياتقا يېڭى دەۋرنى ئەكىس ئەتتۈرۈش تەلۈنى قويدى. ئەمدى سوتسىيالىستىك ئىدىيە يېتەكچىلىكىدىكى ئىجتىمائى تۈرمۇشنى ئىنكاس قىلىش ئۈچۈن يېڭىچە ئىجادىيەت ئۇسۇلى كېرەك بولۇپ قالدى. نەتىجىدە سوتسىيالىستىك رىيالىزىم پەيدا بولدى.

ئىككىنچى، ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئەمەلىيەتچانلىققا ئىگە. ئۇ مەلۇم ئەدەبىي ئەمەلىيەتنىڭ نەتىجىسى. چۈنكى ھەرقانداق ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىنى، ساۋاقلىرىنى ئۇگىنىش، يەكۈنلەش، توپلانغان تەجرىبىلەرنى فايدا-قايدا ئەمەلىيەتتىن ئوتكۈزۈش ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ ۋە ئەمەلىيەت جەريانىدا تەرەققى قىلدۇ. يەكۈنلەنگەن ياكى يارىتىلغان ئىلغار تەجرىبىلەر قايىتىدىن ئەمەلىي ئىجادىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. تەجرىبىلەرنى كېڭەيتىش، ئەمەلىيەتتە، ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىش جەريانىدۇر. ھەر بىر دەۋرنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا مەيدانغا كېلىدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى ئاتاقلىق شائىر دۇفۇ رىيالىست شائىر ئىدى. ئۇنىڭ رىيالىزىمى مىلادىدىن بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن «شېئىر نامە» ("شىجىڭ")نىڭ رىيالىستىك روھىغا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن. 19-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا

ياشىغان ئۇلۇغ شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى ئۇزىنىڭ «مۇھەببەت داستانلىرى» ئىچىدىكى رومانتىك داستانلىرىنى يېزىشتا ئاكتىپ رومانتىزىم ئۇسۇلىنى قوللانغان. نىزارىنىڭ رومانتىزمى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ۋە نىزامى، ناۋائىي قاتارلىق كىلاسسىكلارنىڭ رومانتىزمىغا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇزگىرىشى مۇقەررەر يوسۇندا ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ يونۇلۇشى، مەزمۇنى، شەكلىگە زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەدەبىيات-سەنئەت يېڭى تېما، يېڭى مەزمۇن، يېڭى شەكىل بىلەن بېيىپ بارىدۇ. بۇ تەسىر، بۇ يېڭىلىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىمۇ ئوز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئەملىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ يېڭىلىنىپ تۇرۇشى ۋە ئۇزگىرىپ تەرەققى قىلىشىنى بەلگىلەيدۇ. مۇبادا ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىپ، ئۇزگىرىپ تۇرمايدىكەن، يېڭى تېما، يېڭى مەزمۇن ئىپادىلەنمەيدۇ. ئېنگېلس لاسسالغا يازغان خەتلىرىنىڭ بىرىدە "شېكسپىرنىڭ دراماتورگىيە تەرەققىياتىنىڭ ئەھمىيىتىگە زور دەرىجىدە دىققەت قىلىش"نىڭ لازىملىغىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن ھەمدە شۇ ۋاقىتتىكى يازغۇچىلاردىن شېكسپىر ئەسەرلىرىدىكى سىيۇژېتلارنىڭ جانلىق ۋە رەڭدارلىق تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىشنى تەلەپ قىلغان ئىدى.

ئۇچىنچى، ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئۇزگىرىشچانلىققا ئىگە. ھەرقانداق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇزگىرىشى ئۇچ ئامىلغا باغلىق. ئۇنىڭ بىرى، شۇ ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرىنىڭ ئوزئارا كۆرىشى، يەنە بىرى، شۇ ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئوزىگە قارىمۇ-قارشى بولغان باشقا بىر ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىلەن بولغان كۆرىشى؛ بۇ ئامىللاردىن باشقا يەنە بىر خىل ئامىل بارکى، ئۇ بولسىمۇ، ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنىڭ ئوزئارا تەسىرلىنىش ۋە تەسىر بېرىشىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، 19-ئەسىرنىڭ تەنقىدىي رىيالىستلىرى 18-ئەسىردىكى ۋە 19-ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ئاكتىپ رومانتىزمنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، يەنى بۇ خىل ئاكتىپ رومانتىزم تەنقىدىي رىيالىزمغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسەتكەن.

3. دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ مۇناسىۋىتى

دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ مۇناسىۋىتى ماركسىزملىق ئەدەبىيات نەزىرىيىسى بىلەن ئىستېتىكا ئىلمىدىكى مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى. ماركسىزم شۇنداق قارايدۇكى، دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت دىيالېكتىكىلىق مۇناسىۋەت، يەنى قارىمۇ-قارشىلىق ــ بىرلىك مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت.

دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ مۇناسىۋىتى تۇۋەندىكى ئوچ تەرەپتە كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ:

دۇنياقاراشنىڭ ھەل قىلغۇچ رولى. ماركسىزملىق ئىستېتىكا ئىلمى شۇنداق قارايدۇكى، تارىختىكى ھەرقانداق بىر ئىجادىيەت ئۇسۇلى بەلگىلىك دۇنياقاراشنىڭ يېتەكچىلىگىدە شەكىللەنگەن.

ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىرخىل ئالاھىدىلىكتىكى بولۇپ، ئۇ دۇنياقاراشنىڭ كونكرېت

قىلىشى ۋە چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەتنى كىم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، بىر يازغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاساسلىغى ئۇنىڭ قانداق مەيداندا تۇرۇشى ۋە قانداق دۇنياقاراشنى ئىجادىيەتكە يېتەكچى قىلىشىغا باغلىق. دۇنياقاراشنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىگە بولغان يېتەكچىلىك رولىنى ئىنكار قىلىش، ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس، شۇنداقلا ماركسىزىم - لېنىنىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ تۈپ قائىدىلىرىگە خىلاپ. بىر يازغۇچى - سەنئەتكارنىڭ مەلۇم بىر ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى تالىلاپ قوللىنىشى، ئۇنىڭ دۇنياقاراشىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. مۇمكىن ئەمەس. خۇددى ماۋزۇن «كېچىسى ئوقۇغان نەرسىلەردىن تاسادىپى خاتىرىلەر» دىگەن كىتاۋىدا ئېيتقاندەك: "ئەدەبىيات تارىخىدىكى رېئالىزىمچى يازغۇچىلار بىلەن رېئالىزىمغا قارشى يازغۇچىلار ئوزلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنى ئىختىيارىچە ئەمەس، بەلكى دۇنياقاراشىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئاڭسىز ھالدا تالىلاپ ئالغان."

سىنىپىي جەمىيەتتە ياشىغان ھەرقانداق يازغۇچى - سەنئەتكار ھامان رېئاللىقنى ئوزى مەنسۇپ بولغان سىنىپنىڭ كوزى بىلەن كورۇپ تەرىپلەيدۇ. شۇنداقلا سىنىپنىڭ پەلسەپىۋى كوزقارىشىدا تۇرۇپ رېئاللىقنى كۆزىتىدۇ. تۇرمۇش دېتاللىرىنى تاللايدۇ ۋە ئومۇملاشتۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ بەدىئى ئوبرازنى يارىتىپ ئوز سىنىپىنىڭ خاھىشىنى ئىپادىلەيدۇ. پۈتكۈل ئىجادىيەت جەريانى دىگۈدەك دۇنياقاراشنىڭ يېتەكچىلىگىگە تايىنمىدۇ. بۇ ھەممە دەۋرلەر ئەدەبىيات - سەنئىتى ئۈچۈن ئورتاق قانۇنىيەت. نېمە ئۈچۈن شۇنداق دەيمىز؟

بىرىنچىدىن، دۇنياقاراش ئەدەبىي ئەسەرنىڭ خاھىشىنى بەلگىلەيدۇ. چۈنكى، ئەسەردە ئىپادىلىنىپ ئوردىغان خاھىش يازغۇچى دۇنياقارىشىنىڭ كونكىرىت ئىپادىسى. يازغۇچى قانداق دۇنياقاراشقا ئىگە بولسا، ئۇنىڭ ئەسىرىدە شۇنىڭغا مۇۋاپىق خاھىش بولىدۇ. بۇرژۇئا دۇنياقارىشىدىكى يازغۇچىلار ئوز ئەسەرلىرىدە بۇرژۇئا دۇنياقارىشىنى ئىپادىلىسە، ئەكسىچە، ماركسىزىملىق دۇنياقاراشتا ئىگە بولغان يازغۇچىلار سوتسىيالىستىك ۋە كومۇنىستىك سىياسى خاھىش بىلەن سەنئەت خاھىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىككىنچىدىن، دۇنياقاراش يازغۇچى - سەنئەتكارنىڭ قايسى خىلدىكى ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىشىنى بەلگىلەيدۇ. يازغۇچى - سەنئەتكار ئوزى ئىگەللىگەن دۇنياقاراشنىڭ تىزگىنلىشى ئاستىدا مەيلى ئاڭلىق، مەيلى ئاڭسىز ھالدا بولسۇن مەلۇم بىر ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى تالىلىۋالىدۇ، دۇنياقاراشلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىمۇ بىر - بىرىدىن كەسكىن پەرق قىلىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، دۇنياقاراش يازغۇچى - سەنئەتكارنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيەت پائالىيىتىنى ئىدارە قىلىپ تۇرىدۇ. بۇنى مۇنۇ ئىككى تەرەپتىن كورۈشكە بولىدۇ: بىرى، دۇنياقاراش يازغۇچى - سەنئەتكارنىڭ قايسى خىلدىكى تۇرمۇش دېتالىنى تالىلاپ، قانداق تېمىنى يېزىشىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ. چۈنكى، ھەرقانداق يازغۇچى ئىجادىيەتكە كىرىشىشتىن بۇرۇن ئالدى بىلەن ئوزىگە تونۇش بولغان رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىن ماتېرىيال تاللايدۇ ۋە ئوزى يازماقچى بولغان ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى بەلگىلەيدۇ. كونكىرىت ئىپادىنىدا ئىجتىمائى تۇرمۇش رەڭگا - رەڭ، باي ۋە مۇرەككەپ. شۇڭا يازغۇچى رەڭگا -

رەڭ، باي تۈرمۇش ئىچىدىن ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان خاھىشىنى ئىپادىلەشكە خىزمەت قىلىدىغان تۈرمۇش ماتېرىياللىرىنى تاللايدۇ. شۇ خاھىشنى يورۇتۇپ بېرەلەيدىغان باش تېمىنى بەلگىلەيدۇ. تاللانغان تۈرمۇش ماتېرىياللىرى ھەم باش تېما ھامان دۇنياقاراشنىڭ يېتەكچىلىگىدە بولىدۇ. يەنە بىرى، دۇنياقاراش بەدىئى ئوبراز - لارنىڭ ئوي - پىكرىنى بەلگىلەيدۇ. ئەسەردە يارىتىلغان بەدىئى ئوبرازنىڭ پىكىر - خىيالى ھامان يازغۇچىنىڭ دۇنياقارىشىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ.

دېمەك، ھەرقانداق ئىجادىيەت ئۇسۇلى مەلۇم دۇنياقاراشنىڭ تەلەپ، ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن، ئۇ ھامان دۇنيا قاراشنىڭ بۇزاستە ھەل قىلغۇچ يېتەكچىلىگى ئاستىدا بولىدۇ. مەسىلەن، 17 - ئەسىر فرانسىيە ئەدەبىياتىدا كىلاسسىتسىزىم ئۇسۇلى مەيدانغا كەلگەن. بۇ شۇ ۋاقىتتىكى مۇھىم ئورۇندا تۇرغان دۇنياقاراش — راتسونالىزىم (ئەقىلنى بىلىمنىڭ بىردىن - بىر مەنبەسى دەپ قارايدىغان پەلسەپىۋى كوزقاراش بولۇپ، بىلىش نەزەرىيىسىدىكى بىر ئېقىم. ئۇنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرى دېكارد ۋە سپىنوزا) لىق دۇنيا- قاراشنىڭ بۇزاستە تەسىرى ئاستىدا پەيدا بولدى. شۇنداقلا بۇ ئىجادىيەت ئۇسۇلى، ئەينى ۋاقىتتا فرانسىيەدە ئىلغار كوزقاراش بولغان ئەنە شۇ راتسونالىزىمنىڭ يېتەكـ - چىلىگىدە بولدى. راتسونالىزىم كوزقارىشىدىكىلەر دىنىي ئېتىقات كوزقارىشىغا قارشى تۇرۇپ، ئەقىل - ئىدراك ۋە ئۇنىڭ ھوقۇقىنى تىكلەش يولىدا كۈرەش ئېلىپ بېرىپ ئىلغار رول ئويناندى.

كىلاسسىتسىزىم ئەقىل - ئىدراكقا چوقۇنۇپ ھېسسىياتنى مەكىستىمدى، شەخسنىڭ دولەتكە، جەمىيەتكە بوي سۇنۇشىنى تەلەپ قىلدى. شۇڭا پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ياراتقاندا ئومۇملىققا ئېتىۋار قىلىپ، خاسلىققا ئېتىۋار قىلمىدى. بەدىئى ئىپادىلەش جەھەتتە گۈزەل- لىك، يېقىملىق ۋە بىرلىكنى قۇۋۋەتلىدى. كىلاسسىتسىزىمنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىگىمۇ تامامەن راتسونالىزىم قارىشىنىڭ تەسىرى بىلەن شەكىللەنگەن.

رىيالىزىم پۈتۈن ياۋروپا بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى دەۋرىگە كەلگەندە زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. بۇ خىل تەرەققىيات يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋە ماتېرىيالىزىملىق ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدىن بولغان، شۇنداقلا رىيالىزىم ئاشۇ ئىدىيىنىڭ بۇزاستە قىلىشى ئاستىدا بولغان.

ئۇلۇغ پۇرولېتارىيات يازغۇچىسى ئا. م. گوركىينىڭ «ئانا» رومانىدىن باشلانغان سوتسىيالىستىك رىيالىزىم ئىشچىلار سىنىپىنىڭ جۇشقۇنلۇق ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتـ - نىڭ تۇرتكىسى، ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ بۇزاستە تەسىرى ئاستىدا بارلىققا كەلدى. بۇ خىل يېڭى تىپتىكى ئىجادىيەت ئۇسۇلى ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ يېتەكچىلىگىدە بولدى.

ئەينى تارىخىي شارائىتتا نىسبەتەن ئىلغار رول ئويناغان، ھازىر پاسسىپ تەرەپلىرى كۆچلۈك بولغان ناتۇرالىزىم ئەسلىدە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىلىم - پەن ساھەسىدىكى تەجرە - بىچىلىك ئىدىيىسىنىڭ ئەدەبىياتتىكى مەھسۇلى ئىدى.

ھازىر دۇنيادىكى بىرقانچە دولەت ۋە رايونلار قوللىنىۋاتقان ئەكسىيەتچىل ئىجادە - يەت ئۇسۇللىرى ئەكسىيەتچى كۆچلەرنىڭ دۇنياقارىشى ۋە تەلەپ ئېھتىياجىدىن مەيدانـ - غا كەلگەن. بۇ خىل ئۇسۇللار خەلقارا جاھانگىرلىك ۋە ئەكسىيەتچى كۆچلەرنىڭ تاجاۋۇز - چىلىق، كېڭەيمىچىلىك تەلىۋىگە يېقىندىن ماسلىشىدۇ.

تارىختىكى ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئىلغار دۇنياقاراشنىڭ تەسىرى بىلەن مەيدانغا كەلگەچكە، ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەن، خەلق ئاممىسىنى تەربىيىلەشتە مىسلىسىز زور رول ئويناغان. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئەكسىيەتچىل ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولسا، ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ سىياسى ۋە پەلسەپىلىك كۆزقاراشلىرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورتاقلىغى: رېياللىقتىن قورقۇش، ئىدراكنى چەتكە قېقىش، ئوبېكتىپ قانۇننى يوققا چىقىرىش، پىسسىمزىم (ئۈمىتسىزلىك) نى تەرغىپ قىلىشتىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن شوندىق خۇلاسە چىقىدۇكى، دۇنياقاراش ھامان ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ رول ئويناپ كەلدى. لېكىن بۇرژۇئا ئەدەبىياتىدىكى دۇنياقاراشنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغانلىغىنى ئىنكار قىلىپ "ئىجادىيەت ئۇسۇلى دۇنياقاراش بىلەن مۇناسىۋەتسىز" دەپ قارايدۇ. ئۇلار بالزاك، لېپ تولستوي قاتارلىقلارنىڭ دۇنياقارىشىدىكى بەزىبىر زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، ماركسزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. ئەمما پاكىتلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، مەيلى لېپ تولستوي بولسۇن، مەيلى بالزاك بولسۇن ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ئىجادىي پائالىيەتلىرى ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈن دۇنياقارىشىدىن ئايرىلمىغان، ئەدەبىيات تارىخىغا نەزەر سالساق، دۇنياقارىشى ئىلغار بولغان يازغۇچى ھامان ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللانغان. ئەكسىچە دۇنياقارىشى قالاق ياكى ئەكسىيەتچىل بولغان يازغۇچى قالاق، ئەكسىيەتچىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللانغان. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىكى تۈپكى ئۆزگىرىش ياكى قىسمەن ئۆزگىرىش دۇنياقاراشتىكى ئۆزگىرىشكە باغلىق. لۇشۈن، گوگول، ماياكوۋسكىيلارنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى بۇنىڭ يارقىن مىسالى.

لۇشۈننىڭ تەرەققىياتچىلىق ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدە يازغان ئەسەرلىرىدە قوللانغان ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئىنقىلاۋىي ئەمەس ئىدى. كېيىن ئۇ كومموۇنىستىك دۇنياقاراشنى تىكلەش ئارقىسىدا يېڭى ئىجادىيەت ئۇسۇلى، يەنى پۈرولېتارىياتنىڭ ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولغان سوتسىيالىستىك رېيالىزىم ئۇسۇلىنى قوللاندى. بۇ خىل ئۆزگىرىش ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل ئامىللىرىدا زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تۇنجى ھېكايىسى «سەۋدايى خاتىرىسى» دە دېموكراتىك ئىدىيەۋى خاھىشىنىلا ئىپادىلىگەن ئىدى. كېيىنكى، ئاساسەن 1927 - يىلدىن كېيىن يازغان ئەسەرلىرىدە كۆچلۈك ئىنقىلاۋىي روھنى يارقىن ئىپادىلىدى.

گوگولنىڭ دۇنياقارىشى بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، دۇنياقاراشنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇ «ئۆلۈك جانلار» نىڭ 1 - قىسمى بىلەن «تاراس بولبا»، «رېۋىزور» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغاندا، ئۇنىڭ دۇنياقارىشىدىكى ئىلغار ئامىللار ھەل قىلغۇچ رول ئويناغان ئىدى. لېكىن كېيىن ئۇنىڭ دۇنياقارىشىدا زور ئۆزگىرىش بولدى. يەنى ئۇنىڭ دۇنياقارىشى خاتا تەرەپكە بۇرۇلۇپ كەتتى. شۇڭا ئۇ «ئۆلۈك جانلار» نىڭ 2 - قىسمى ۋە «ئاپتورنىڭ ئىقرارنامىسى» قاتارلىق يامان كىتابلارنى يازغان ئىدى.

ئاتاقلىق سوۋېت شائىرى ماياكوۋسكىي دەسلەپ بۇرژۇئا ئىدىيەسىنىڭ تەسىرىدە بولغاچقا ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنالمىغان. كېيىن سوۋېت كومپارتىيەسىنىڭ تەربىـ

يىسى بىلەن ئىنقىلاپقا قاتنىشىپ، ماركسزىم ـ لېنىنىزمنى ئۆگەنىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ سوتسىيالىستىك رېيالىزمنى قوللىنىپ «لېنىن»، «ياخشى» قاتارلىق مەشھۇر ئىنقىلاۋىي ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقتى.

يازغۇچىنىڭ دۇنياقارىشىدىكى ئىلغار تەرەپ بىلەن پاسسىپ تەرەپ ئۇنىڭ ئەسىردە دە ئوز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. 18 ـ ئەسىردىكى خەنزۇ رېيالىست يازغۇچى ساۋ شۈپچىننىڭ دۇنياقارىشىدا ئىلغار ئامىللار بىلەن بىرقاتاردا پاسسىپ ئامىللارمۇ بار ئىدى. بۇ خىل ئامىللار ئۇنىڭ «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» ناملىق ئەسىردە ئىپادىلەنىدى. ئۇ جيا باۋيۈي بىلەن لىن دەيىۋيدىن ئىبارەت ئىسيانكارلارنىڭ بەدىئى ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق ئادەمنى ئادەم يەيدىغان فېئودالىزم جەمىيىتىنى پاش قىلدى ۋە تەنقىت قىلدى. بۇ ئۇنىڭ دۇنيا-قارىشىدىكى ئىلغار ئامىللارنىڭ ئىپادىسى. ئەمما ئۇ، بەزىبىر خىيالىي مەنزىرىلەرنى ۋە پىسخىستىك روھنى ئىپادىلىدى. بۇ ئۇنىڭ دۇنياقارىشىدىكى پاسسىپ تەرەپلەرنىڭ ئىپادىسى.

خۇلاسە قىلغاندا، دۇنياقاراش پۈتكۈل ئىجادىيەتتە بىرىنچى ئورۇنغا تۇرىدۇ. ئۇ ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ رول ئويناپ، يازغۇچىنىڭ قەلىمىنى ئىدارە قىلىپ تۇرىدۇ.

ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ نىسبى مۇستەقىللىغى. دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلى-نىڭ مۇناسىۋىتى دىيالېكتىك بىرلىك مۇناسىۋىتى. دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلى-دىن ئىبارەت بۇ بىر جۈپ زىددىيەتتە دۇنياقاراش زىددىيەتنىڭ ئاساسىي تەرىپى ھىساپ-لىنىدۇ. لېكىن سىياسىنىڭ ئوزى سەنئەت ئەمەس. دۇنياقاراش ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. بىز، بىر تەرەپتىن دۇنياقاراشنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا قارىتا مۇھىم رولى بار، دۇنياقاراشنىڭ پۈتۈنلەي چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان ئىجادىيەت ئۇسۇلى مەۋ-جۇت ئەمەس دەيمىز؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ پۈتۈنلەي پاسسىپ نەرسە ئەمەسلىگىنى، ئۇ شەكىللەنگەن ھامان نىسبى مۇستەقىللىققا ئىگە بولىدىغانلىغىنى، ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ نىسبى مۇستەقىللىغى ئىجادىيەت جەريانىدا ناھايىتى زور پائالىيەت-چان رولغا ئىگە بولىدىغانلىغىنى، ھەتتا بەزى ۋاقىتلاردا دۇنياقاراشقا ئەكس تەسىر كور-سىتىپ، دۇنياقاراشقا نىسبەتەن ئوزىنىڭ مەلۇم تەسىرىنى ئوتكۈزىدىغانلىغىنىمۇ ئېتىراپ قىلىمىز.

ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ نىسبى مۇستەقىللىغى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتى جەريا-نىدا ئاساسەن تۆۋەندىكى توت جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، ئىجادىيەت ئۇسۇلى دۇنياقاراشقا قارىتا ئاكتىپ تەسىر كورسىتىدۇ. ئىلغار بولغان ئىجادىيەت ئۇسۇلى دۇنياقاراشقا نىسبەتەن ئاكتىپ تەسىر كورسىتىدۇ.

مەلۇمكى، ئەدەبىي ئەسەر ھامان بەدىئى ئوبراز ئارقىلىق تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭدا ئابستراكت ۋەز ئوقۇشقا تايىنىشقا بولمايدۇ، ھامان تۇرمۇش ئۇسۇتىدە ئىجادى يوسۇندىكى بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلىدۇ ھەمدە ئاپتورنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتى گۈزەل، تەسىرلەندۈرەرلىك بەدىئى ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ نۇقتىنى ئىشقا ئاشۇ-رۇشتا، ئىلغار ئىدىيىلەر بولۇپ، ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى ئىگەللىمىسە بولمايدۇ.

تۇرمۇش بىلەن ئىدىيە ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ ئىككى چوڭ ئالدىنقى شەرتى. لېكىن

بۇ ئىنگلىز شەرت بولۇشى بىلەنلا ياخشى ئەسەر ۋۇجۇتقا كەلمەيدۇ، يەنە ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىلەن كۆچلۈك بەدىئى ماھارەت ناھايىتى زور رول ئويناپدۇ. چۈنكى، ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلى (جۈملىدىن بەدىئى ماھارەت) يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشنى كۆزىتىشىگە، تۇرمۇش دېتاللىرىنى تاللاپ ئومۇملاشتۇرۇشىغا، بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىپ چىقىشىغا، تۇرمۇشنى تېخىمۇ ھەقىقى، مۇكەممەل ئەكس ئەتتۈرۈشى ۋە ئىپادىلەشىگە ياردەم بېرىدۇ. يازغۇچىنىڭ ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئىجادى پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشى، ئەمىلىيەتتە ئۇنىڭ تۇرمۇشنى قايتا بىلىش ۋە قايتىدىن تەكشۈرۈش جەريانى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلى يازغۇچىنىڭ تۇرمۇش ئەمىلىيىتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ بېيىشى، ئىدىيىۋى تونۇش سەۋىيىسى ۋە بەدىئى تەرىبىلىنىشىنىڭ ئوسۇشى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئويناپدۇ. ھەتتا ئۇ يازغۇچىنىڭ دۇنياقارىشىنىڭ چەكلىمىسىنى بوسۇپ ئوتۇپ رىيالىزمنى ئوبېكتىپ ھالدا توغرا ئەكس ئەتتۈرۈشى ئۈچۈن ياردەم قىلالايدۇ.

جۈڭگو ۋە چەتئەل ئەدەبىيات تارىخىدا شۇنداق بىر خىل يازغۇچىلار ئوتكەنكى، ئۇلاردىكى رىيالىزم بەزىدە دۇنياقارىشىدىكى چەكلىمىنى بوسۇپ ئوتۇپ، ئۇلۇغ غەلىبىلەرگە ئېرىشكەن. بۇنىڭغا ئۇلۇغ كلاسسىكلاردىن لېپ تولستوي بىلەن بالزاك مىسال بولالايدۇ. ئېنگېلس بالزاكقا باھا بەرگەندە "بالزاك سىياسى جەھەتتە بىر ئەنئەنەپەرەس بولۇپ، ئۇنىڭ مۇھەببىتى مۇقەررەر ھالاكەتكە يۈز تۇتقان ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ سىنىپىي ھىسداشلىغىغا ۋە سىياسى قارىشىغا خىلاپلىق قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ «كىشىلىك كومېدىيىسى» دە بىرگە فرانسۇز جەمىيىتىنىڭ ئاجايىپ رىيالىست تارىخىنى سىزىپ بەردى" دەپ كورسەتتى ۋە بۇنى "رىيالىزمنىڭ ئەڭ چوڭ غەلىبىلىرىدىن بىرى"① دەپ ھىساپلىغان ئىدى.

ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىن لېپ تولستويغا باھا بەرگەندە، لېپ تولستويىنىڭ دۇنياقارىشىدا قارىمۇ-قارشىلىق بولۇپ، ئۇ "يامانلىققا زوراۋان كۈچ ئارقىلىق قارشى تۇرماسلىق"، "ئەخلاقنىڭ ئۆزلۈكىدىن كامالەتكە يېتىشى ۋە ئەيسا پەيغەمبەر (خرىستوس) گە ئىشىنىش" ②نى قارغۇلارچە تەرغىپ قىلدى. بۇ خىل قاراش بىلەن تەلىمات مەزمۇن جەھەتتىن ئېيتقاندا ئەكسىيەتچىل بولسىمۇ، لېكىن لېپ تولستوي يەنىلا "ئەڭ ئۈچۈق پىكىرلىك رىيالىست"③، "روسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ ئەينىگى"④، "روسىيىدىكى مىليونلىغان دېخانىنىڭ روسىيىدە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى يېتىپ كەلگەندە ئىگە بولغان ئىدىيە ۋە كەيپىياتلىرىنى ئىپادىلىگۈچى ئىدى. تولستوي ئۇلۇغ ئىدى"⑤ دەپ كورسەتكەن ئىدى. بۇ مىساللار شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ قارىشى ئەكسىيەتچىل بولغان تەقدىردىمۇ ئۇ ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولۇپمۇ رىيالىزمنىڭ قائىدە-پرىنسىپلىرىغا ئەستايىدىل رىايە قىلىپ، تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلىسە، تۇرمۇش ھەقىقىتى ۋە رىيالىزم كوپىنچە ئۇنىڭ دۇنياقارىشى

① «ئېنگېلسنىڭ م ھاركېنىسقا يازغان خېتى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى 463 - بەت.

②، ③، ④، ⑤ «لېپ تولستوي — روسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ ئەينىگى»، «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، خەنزۇچە نەشرى 370 - 371 - بەتلەر.

نىڭ چەكلىشنى بوسۇپ ئوتۇپ غەلىبە قازىنىدۇ. مانا بۇ ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ مۇستەقىل لىغىنىڭ يارقىن ئىپادىسى.

ئىككىنچى، ئىجادىيەت ئۇسۇلى (ئەگەر ئۇ ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولسا) يالغۇزلا يازغۇچىنىڭ بەدىئى ئوبرازلار ئارقىلىق ھاياتنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشىگە يارىدەم بېرىپلا قالماستىن، يەنە ئىجادى پىكىرلىرىدە (بۇلۇپمۇ دەسلەپكى ئىجادى پىكىرلىرىدە) سادىر بولغان خاتالىقلارنى ئىجادىيەت جەريانىدا ئۆزۈشلۇق تۇزىتىپ كېتىشىگە يارىدەم قىلالايدۇ. دىمەك ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ مۇستەقىللىغى، يازغۇچىنىڭ ئەملىي ئىجادىيەت جەريانىدا ئالدىغا ئۇچرىغان خىلمۇ - خىل مەسىلىلەرنى توغرا ھەل قىلىپ كېتىشىگە يار - دەم قىلغانلىغىدا كورۇلىدۇ. سوۋېت يازغۇچىسى ئاندېرى فادېيېپ «تارمار» رومانىنى يېزىپ چىقىشتا دەل ئوزى قوللانغان ئىلغار ئۇسۇل سوتسىيالىستىك رىيالىزمنىڭ ئەملىي يارىدەم گە ئېرىشكەن. ئۇ دەسلەپكى ئىجادى پىكىردە بەزىبىر خاتالىقلارغا ئۇچرىغان. لېكىن ئۇ سوتسىيالىستىك رىيالىزمنىڭ پىرىنسىپلىرىغا ئاڭلىق رايە قىلىش ئارقىلىق ئىجادىيەت جەر- يانىدا دەسلەپكى خاتالىقلارنى يېڭىپ ئەسەرنى زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۇرگەن. فادېيېپ «تارمار» ئەسىرىنىڭ يېزىلىش جەريانى ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: "تارمار» نى يازغاندا، ئوتكەنكى مۇلاھىزىلىرىمنىڭ نۇرغۇنلىرىنى ئەسەر ئىچىگە كىرگۈزۈشكە زادى مۇمكىن بولمايدىغان ئەھۋاللارغا دۇچكەلدىم. يەنە يېزىش جەريانىدا ئويلاپمۇ باقمىغان يېڭى ئەھۋاللارغىمۇ يولۇقتۇم. مەسىلەن، مېنىڭ دەسلەپكى ئويۇم بويىچە مېتىك ئوزىنى - ئوزى ئولتۇرۇۋېلىشى كېرەك ئىدى؛ ئەمما بۇ ئوبرازنى يېزىشقا كىرىشكىنىمدە، ئۇنىڭ ئوزىنى ئولتۇرۇۋالماسلىغا ھەمدە ئوزىنى ئولتۇرۇۋېلىشقا تېگىشلىك ئەمەسلىگىگە پەيدىن - پەي ئىشىنىپ باردىم."① بۇنداق بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەپلەرنىڭ بىرى ــ فادېيېپنىڭ سوتسە - يالىستىك رىيالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا ئەمەل قىلغانلىغىدۇر. بۇ ئۇسۇل ئۇنىڭدىن رىياللىقنى ئىپادىلەشتە ئىنقلاپ تەرەققىياتىدىكى رىيال تۇرمۇشنىڭ تۈپ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەستايىدىل توتۇشنى، پېرسۇناژلارنى ئوز تەسەۋۋۇرى بويىچە ئەمەس، بەلكى ئالاھىدە شارائىتتىكى ئالاھىدە پېرسۇناژلارنىڭ ئوزىگە خاس خاراكتىر تەرەققىيا - تىنىڭ مەنتىقىسى بويىچە ئىپادىلەشنى، ئوزىنىڭ سۇبېكتىپ پەرەزلىرىنى تۇرمۇش ئوزىغا دەسسەتمەسلىكنى تەلەپ قىلاتتى. شۇڭا مىتىكقا ئوخشاش رەزىل، قورقۇنچاق ئادەمنىڭ "ئوزىنى ئولتۇرۇۋېلىشقا قۇدرىتى يەتمەيدىغانلىغى" نى چۈشەندى. دىمەك، ئاپتور مىتىكنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى تەل - توكۇس چۈشىنىپ، ئوزىنىڭ دەسلەپكى ئىجادى پىكرىگە تۇزىتىش كىرگۈزدى.

لېپ تولىستوي مەشھۇر تەنقىدىي رىيالىزملىق ئەسىرى «ئاننا كارېنىنا» نى يېزىشتا دەسلەپتە ئاننا كارېنىنانى ئوزىنىڭ ئانلىق بۇرچىنى ئاقلىمىغۇچى جىنايەتكار سۈپىتىدە تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئىدى. لېكىن پۈتكۈل ئىجادىيەت جەريانىدا يازغۇچى بۇنداق قىلىشنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيەتىگە ئۇيغۇن ئەمەسلىگىنى چۈشىنىپ، دەسلەپكى خاتالىغىنى تۈ- زەتتى. چۈنكى ئۇ قوللانغان تەنقىدىي رىيالىزم ئاننا كارېنىنانى ئوزىنىڭ شەخسى ئەركىنە-

① «يېزىقچىلىقنى يېڭىدىن ئۆگەنگۈچىلەر بىلەن ئوزەمنىڭ ئەدەبىياتقا دائىر تەجرىبىلە - رىم ھەققىدە سوھبەت»، «يېزىقچىلىق توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى 184 - بەت.

لىگى ئۇچۇن زۇلۇم بىلەن ئولۇمگە قارشى چىققۇچى ئسيانكار قەھرمان سۈپىتىدە يېزىشقا مەجبۇر قىلدى.

ئۇچىنچى، ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ مۇستەقىللىغى يەنە شۇ يەردە ئىپادىلىنىدۇكى، ئوخشاش دۇنياقاراشقا ئىگە بولغان يازغۇچىلار ئوخشاش بولمىغان ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنى قوللىنىش ئارقىلىقمۇ بەدىئى ئىجادىيەتتە زور غەلبىگە ئېرىشەلەيدۇ. ئېلىمىزنىڭ تاڭ دەۋرىدە ئوتتەن ئۇلۇغ شائىرلاردىن دۇفۇ بىلەن لى بەيلەرنىڭ دۇنياقاراشلىرى ئوخشاش. لېكىن دۇفۇ رېيالىزمىنى، لى بەي بولسا رومانتىزمىنى قوللانىدى. ئۇلارنىڭ قوللانغان ئۇسۇللىرى بىر - بىرىدىن كەسكىن پەرقلەنسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئىجادىيەتتە ئوخشاشلا زور نەتىجىگە ئېرىشتى.

كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا يەنە شۇنداق بىر خىل ئەھۋال باركى، بەزىبىر يازغۇچىلار 2 - 3 خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپمۇ ئىجادىيەتتە زور نەتىجە يارىتقان. مەسىلەن، ئۇيغۇر كىلاسسىگى ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ خېلى كوپ ئەسەرلىرى ئاكتىپ رومانتىزىم بويىچە يېزىلغان بولسا، ئۇنىڭ مەشھۇر داستانى «رابىيە - سەئىدىن» رېيالىزىم ئۇسۇلى بويىچە يېزىلغان.

دۇنياقاراشنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى چەكلىشى پەقەت سىياسى خاھىشقا قارىتا ئېيتىلغان. ئوخشاش ياكى ئوخشاپ كېتىدىغان دۇنياقاراشنىڭ يېتەكچىلىكىدە يازغۇچىنىڭ ئۇ خىل ياكى بۇ خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىشى كوپ تەرەپلىمىلىك ئامىللارغا ئاساسەن يازغۇچىنىڭ بەدىئى تەرىبىلىنىشى، شەخسى خاراكتېرى، ھەۋەس، ئىجادىيەت ئادىتى قاتارلىقلارغا باغلىق.

توتىنچى، ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ مۇستەقىللىغى يەنە ئۇنىڭ ۋاقىتلىق قىلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇشىدىمۇ كورۇلىدۇ. ھەرقانداق ئىجادىيەت ئۇسۇلى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن، شۇڭا تارىخىي ۋاقىتلىق قىلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. ۋاقىتلىق قىلىنىش جەريانىدا ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىپ، ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى باشتىن - ئاخىر بىردەك بولىدۇ. مەسىلەن، جۇڭگو كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن ئېيتقاندا، «شېرنامە» دىن تارتىپ «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» گىچە، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» تىن تارتىپ لۇشۈن ئەسەرلىرىگىچە گەرچە ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۇزىگە خاس دەۋر ۋە خاسلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن رېيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى قوللىنىلغان چاغدا رېيال ھاياتنى ھەقىقى تۇرىدە ئەكس ئەتتۇرۇش جەھەتتە ئىزچىل بىردەكلىككە ئىگە بولۇپ، بىر - بىرىگە ۋاقىتلىق قىلغان.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا، ناۋايى، لۇتپىدىن تارتىپ ئابدۇرېھىم نىزارىغىچە بولغان كىلاسسىكلار ئۇزلىرىدىن ئىلگىرى ئوتكەن كىلاسسىكلارنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىغا ئىجادى ۋاقىتلىق قىلغان. ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ۋاقىتلىغى ئۇزۇن مۇددەتلىك بولىدۇ.

دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ قارىمۇ - قارشىلىغى. دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ قارىمۇ - قارشىلىغى نىسبەتەن مۇرەككەپ مەسىلە. دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ قارىمۇ - قارشىلىغىنى توۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەردىن كورگىلى بولىدۇ.

بىرىنچى، دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش بىر

پۈتۈنلۈك بىلەن قىسمەنلىكنىڭ مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت، شۇڭا ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ھەم باغلىنىش، ھەم پەرق بار. ھەتتا ئىككىسى قارىمۇ - قارشى بولۇشى مۇمكىن. كىلاسسىك يازغۇچىلار ئوز دەۋرى ۋە سىنىپنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ دۇنياقاراشلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كوپىنچە بىرلىك بولمايدۇ، ھەتتا ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسى، پەلسەپە ئىدىيىسى، سىياسى ئىدىيىسى ۋە دىنىي ئىدىيىسى ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ - قارشىلىق بولىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ كوزقاراش، ئىدىيىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ زىددىيەت ۋە كۆرەشلەر بولىدۇ. بۇ ھال ئۇلارنىڭ پۈتۈن دۇنياقارىشى بىلەن قوللانغان ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە قارىمۇ - قارشىلىقتا ئوز ئەكسىنى تاپىدۇ. شۇڭا كىلاسسىك يازغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنى باھالىغان چاغدا، يالغۇز ئۇلارنىڭ سىياسى كوزقارىشىغىلا ئېسىلىۋالماستىن، بىر پۈتۈن دۇنياقارىشىغا قاراش لازىم. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى كوزقارىشى، پەلسەپىۋى كوزقارىشى، ئەخلاقىي قارىشى، كىشىلىك قارىشى، دىنىي قارىشى ۋە ئىستېتىك قاراشلىرىنى تولۇق ھىساپقا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. لېنىن لېپ تولىستويغا باھا بەرگەندە ئۇنىڭ بىر پۈتۈن دۇنياقارىشىنى تولۇق ھىساپقا ئالغان ئىدى. لېنىن: "تولىستوىنىڭ ئالدى بىلەن مۇتەپەككۇر ۋە سەنئەتكار" دەپ كورسەتكەن ئىدى. لېنىن بۇ باھاسىدا لېپ تولىستوينىڭ پەلسەپە ۋە سەنئەت قارىشىدىكى ئىلغار ئامىللارنى تولۇق ھىساپقا ئالغان ئىدى.

19- ئەسىردىكى مەشھۇر رۇس رىيالىزمچى يازغۇچىسى گوگولنى ئالساق، ئۇ «رېۋىزور» («تەپتىش») ناملىق كومېدىيىسىنى يېزىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى روسىيە جەمئىيىتىنى تەنقىتلىگەن. بۇ ئەسەر جاھان ئەدەبىياتىدا ئېلىك مەشھۇر نادىر ئەسەر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. يازغۇچى بۇ ئەسىرنى ۋۇجۇتقا چىقىرىشتا ئوزىنىڭ قانۇن كوزقارىشى بىلەن ئەخلاقىي قارىشىنى يېتەكچى قىلغان، گوگولنىڭ بىر پۈتۈن دۇنياقارىشىدا مۇشۇ ئىككى تەرەپ ئىلغار ئامىل ئىدى. شۇڭا ئەسەر خاھىش جەھەتتىن شۇ ۋاقىتتىكى ئىلغار ئىدىيىنى ئىپادىلىگەن. ئەمما گوگولنىڭ سىياسى قارىشى ئەكسىيەتچىل ئىدى. ئۇ: "ھازىرقى دولەت تۈزۈمىدە ياماناتلىق يوق، شەھەر پايتەختتىن يىراق بولغىنى ئۈچۈن، بۇ ئەمەلدارلار پاراخورلۇق قىلدى" دەپ پادىشالىق تۈزۈمىنىڭ ئەكسىيەتچىللىگى بىلەن مۇستەبىتلىگىنى يوقاتا چىقارغان، گوگولنىڭ بۇ خىل ئەكسىيەتچىل سىياسى قارىشىغىلا ئېسىلىۋېلىپ، ئۇنى ئەكسىيەتچى يازغۇچى دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ، بەلكى ئۇنىڭ قانۇن ۋە ئەخلاقىي كوز قاراشلىرىدىكى ئىلغار ئامىللارنى تولۇق ھىساپقا ئالغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭغا ھەقىقى باھا بېرىپ چىققىلى بولىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ گوگول «رېۋىزور» قاتارلىق بىرمۇنچە ئەسەرلىرىنى يېزىشتا ئىدىيە جەھەتتىن ئۇزىنىڭ قانۇن ۋە ئەخلاقىي كوزقارىشىنى يېتەكچى قىلىدى، ئۇسۇل جەھەتتىن رىيالىزىم پىرىنسىپلىرىغا سادىق بولدى.

ئىككىنچى، ئەمەلىي ئىجادىيەت جەريانىدا ئوز دۇنياقارىشىنىڭ چەكلىمىلىرىنى بوسۇپ ئوتۇش كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ رىيالىزمنىڭ بۈيۈك مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قولغا كەلتۈرۈشىدە زورۇر شەرت بولغان ئىدى. بىز كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ دۇنياقارىشى بىلەن ئەمەلىي پاكىتالىيىتىنى تەھلىل قىلساق شۇنداق چۈشەنچىگە ئىگە بولىمىز. ئۇلارنىڭ ئەمەلىيىتى ۋە كوزقارىشىدىكى بىرقانچە تەرەپلەر خەلق ئاممىسىنىڭ تەلىۋى ۋە ئۇمىدىگە مۇۋاپىق بولغان ئىدى. ئۇلار (كىلاسسىكلار) ئەمەلىي ئىجادىيەت جەريانىدا بىرمۇنچە تەرەپلەردە خەلقنى كوزدە تۇتۇپ، ھېسسىيات جەھەتتىن خەلققە يېقىنلاشقاچقا، ئۇلارنىڭ ئەمەلىيىتى

ۋە دۇنياقاراشتىكى ئايرىم ئاممىلار خەلق تەلىۋىگە ۋە ئۇمۇمىگە ئۇيغۇن كەلگەن، شۇنداق- لا ئۇلار ئىجادىيەتتە رىيالىزىم پىرىنسىپلىرىغا قەتئى سادىق بولۇپ، تۇرمۇشنىڭ توبەكتىپ تەرەق- قىيات قانۇنىيىتىنى ئېنىق بەرگەنلىگى ئۈچۈن ئۇلاردىكى رىيالىزىم زور غەلىبىلەرگە ئېرىشكەن. بالزاك، تولستوي، مۇپاسسان، پۇشكىن، گوگول، ساۋ شۈەچىن، ئابدۇرېھىم نىزارى، موللا بىلال قاتارلىقلارنىڭ ئۇلۇغلۇغى دەل مۇشۇ يەردە، مۇبادا ئۇلار دۇنياقاراشنىڭ چەكلىمىسىنى بوسۇپ ئوتمىگەن، رىيالىزىم پىرىنسىپلىرىغا سادىق بولمىغان بولسا، ئۇلار ئىجادىيەتتە ئۇلۇغ غەلىبىلەرگە ئېرىشەلمىگەن بولاتتى. فرانسىيىنىڭ ئۇلۇغ تەنقىدي رىيالىزمچى يازغۇچىسى بالزاك مانا مۇشۇ بول بىلەن جاھان ئەدىبىياتىدا ئۇلۇغ ئەدىپ بولۇپ قالدى. ئۇ دۇنيا قارىشى چەكلىمىسىنى يېڭىپ ئوتۇپ رىيالىزىم قائىدىلىرىگە تولۇق ئەمەل قىلىپ، فرانسىيە بۇرژۇئا جەمئىيىتىنىڭ ئەينەن ئەھۋالىنى سۈرەتلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئەسىرى 19- ئەسىردىكى فرانسىيە بۇرژۇئا جەمئىيىتىنىڭ ئوبرازلىق تارىخى بولۇپ قالدى، ئېنگېلس بالزاكقا باھا بەرگەندە: "بالزاك ئۆز سىنىپىنىڭ خۇراپى كۆزقارىشىغا قارشى مېڭىشقا مۇھتاج بولغان ئىدى. ئۇ ئۆزى سۆيگەن ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ مۇقەررەر ھالاكەتنى كۆردى" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ماركسمۇ بالزاكنىڭ ئۇلۇغلۇغىنى: "بالزاك ئىجتىمائى ھايات ۋە ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنى ھەممىدىن تولۇق بىلگەن ئىدى" دەپ تەرىپلەگەن ئىدى.

19- ئەسىردىكى ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى ئابدۇرېھىم نىزارى ھەقىقى ۋەقەگە ئاساسەن «رابىيە - سەئىدىن» ناملىق داستانىنى يېزىپ چىقتى. ئۇ بۇ تەنقىدي رىيالىزملىق ئەسىرنى يېزىشتا ئۇزىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك كۆزقارىشىنى يېتەكچى قىلدى. ئۇسۇل جەھەتتىن رىيالىزىم پىرىنسىپىغا قەتئى ئەمەل قىلىپ رابىيە - سەئىدىن پاجىەسىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈردى. شۇڭا بۇ ئەسەر ئۇيغۇر تەنقىدي رىيالىزملىق ئەدەبىياتىنىڭ بىر ياخشى نەمۇنىسى بولۇپ قالدى.

ئۇچىنچى، دۇنياقاراشتىكى پاسسىپ ئامىللار ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. ئاشۇ پاسسىپ ئامىللار تۇپەيلىدىن ئەسەردە بىرمۇنچىلىغان خاتالىقلار يۈز بېرىدۇ. بۇ يەنىلا دۇنياقاراشنىڭ ھامان يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

توتىنچى، دەۋر ۋە سىنىپىي چەكلىمىلەر سەۋەبىدىن كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن دۇنياقاراشنى تىكلەپ كېتىشى مۇمكىن بولمىغان. شۇڭا ئۇلار دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشقا قادىر بولالمىغان. شۇڭا دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ قارىمۇ- قارشىلىغىنى مۇھاكىمە قىلىشتا دەۋر ۋە سىنىپىي چەكلىمىلەرنى ھىساپقا ئالماي بولمايدۇ.

ماركسىزىم كىلاسسىكلىرى كىلاسسىك يازغۇچىلارغا توغرا ئۇلمي باھا بېرىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىلىرىنى مۇقىملاشتۇردى. شۇنداقلا پاسسىپ تەرەپلىرىنمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى. لېكىن لېسىڭ بىياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" كىلاسسىكلارنىڭ دۇنيا- قارىشىدىكى ئايرىم پاسسىپ تەرەپلەر بىلەن ئۇسۇللىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئانا قىلىپ ئۇلارنى يوققا چىقاردى. ھەتتا ماركسىزىم كىلاسسىكلىرى بىردەك ئېتىراپ قىلغان 18 - ۋە 19- ئەسىردىكى ئىلغار ياۋروپا ۋە روسىيە ئەدەبىياتىنى ئىنكار قىلدى. بۇ دوگماتىزىملىق قاراشنىڭ ئەدەبىياتتىكى ئىنكاسى.

مارکسىزىم شۇنداق قارايدۇكى: بىرىنچىدىن كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ دۇنياقاراشلىرىنىڭ ھەممىسى تامامەن ئەكسىيەتچىل دىيىشكە بولمايدۇ، بەلكى ئالاھىدە كورۇنەرلىك ئىلغار ئامىللار بار، شۇڭا بالزاك، لېپ تولىستوي قاتارلىقلار ئىشچىلار ھەركىتىگە، دىخانلار ھەركىتىگە ئالاھىدە كوڭۇل بولگەن. بالزاك ئەينى دەۋرنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇش بىلەن بىللە كەلگۈسىنىمۇ چېلىقتۇردى، ھەتتا جۇمھۇرىيەتچى قەھرىمانلارنى مەدھىيىلىدى. چۇنكى، بالزاك مۇقەددەس بۇۋىمەريەم مۇناستىرى كوچىسىدىكى جۇمھۇرىيەتچى قەھرىمانلارنى كورەلىگەن ھەم ئۇلارنىڭ كەلگۈسىگە مەلۇم ئىشەنچ باغلىيالىغان تەرىپىنى كورەلىگەن ئىدى.

لېپ تولىستويمۇ كىچىگىدىن تارتىپ دىخانلار ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى بىلەن تونۇش ئىدى. ئۇ دىخانلارنىڭ پاجىەلىك تەقدىرىگە ھىسداشلىق قىلاتتى. ئۇ ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇۋاتقان چېغىدىلا ئىستىپداتلىق بىلەن قۇللۇقنىڭ رۇس تۇرمۇشىدا ئېغىر جىنايەت ئىكەنلىگىنى كورسەتكەن ئىدى. شۇڭا لېپ تولىستوي كېيىن يازغان ئەسەرلىرىدە روسىيىدىكى دولەت، دىن، ئىگىلىك ۋە ئىگىلىك تۇزۇملىرىگە شىددەتلىك ئوت ئېچىپ، دىخانلار تەلۋىنى ئەكس ئەتتۇردى. بۇ مىسال لېپ تولىستوي دۇنياقارىشىدىكى ئاكتىپ ئامىللارنىڭ تەرەققىياتىنى كورسىتىدۇ.

ئىككىنچىدىن، مەيلى بالزاك، مەيلى لېپ تولىستوي بولسۇن، ئۇلارنىڭ دۇنياقارىشىدىكى پاسسىپ تەرەپ ھامان ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىپادىلىنىپ تۇرغان. بالزاك «كىشىلىك كومىدىيىسى» دە، سىنىپىي قارىمۇ - قارشى زىددىيەتنى پادىشالىق تۇزۇمىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا كېلىشتۇرۇش خام خىيالىنى كورسەتتى. لېپ تولىستويمۇ «تىرىلىش»، «ئاننا كارېنىنا» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە زورلۇق كۇچى ئىشلەتمەسلىك، خۇداغا ئىشىنىش، ئەخلاقىي جەھەتتە ئوز - ئوزىدىن كامالەتكە يېتىشتىن ئىبارەت تولىستويىزىمنى ئىپادىلىدى. بۇ ئامىللار بەدىى جەھەتتىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى رىيالىزىمدىن بىرئاز چەتلەشتۇردى.

ئۇچىنچىدىن، دۇنياقاراشنى داۋاملىق ئوزگەرتىپ تۇرۇش،ھەم دۇنياقاراشنىڭ مۇھىملىغىنى تەكىتلەش، ھەم ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ نىسبى مۇستەقىللىغىغا سەل قارىماسلىق لازىم. پارتىيىگە قارشى "4 كىشىلىك گۇرۇھ" پەقەت دۇنياقاراشنىڭ مۇھىملىغىنىلا تەكىتلەپ، ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ نىسبى مۇستەقىللىغىنى ئىنكار قىلدى. نەتىجىدە كىلاسسىك ئەدىبىياتنى يوققا چىقاردى.

مارکسىزىم دۇنياقاراشنىڭ مۇھىملىغىنى تەكىتلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ مۇستەقىللىغىغا، ئۇنىڭ بەدىى ئىجادىيەتنى ئىلگىرى سۇرۇش رولىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ.

§-2. رىيالىزىم

1. ئومۇمى چۇشەنچە

بىز جۇڭگو ۋە چەتئەللەر ئەدىبىياتىغا قارايدىغان بولساق، رىيالىزىم، رومانتىزىم، كىلاسسىتسىزىم، سېنتىمېنتالىزىم، ناتۇرالىزىم، فورمالىزىم قاتارلىق خىلمۇ - خىل ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنى ئۇچرىتىمىز.

براق نۇرغۇن دولەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخى بۇنداق ئىككى خىل ئەسەرلەرنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلىدى، بىر خىل ئەسەرلەردە ئىجتىمائىي تۇرمۇش چىنلىق بىلەن، ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، يەنە بىر خىل ئەسەرلەردە غايە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئىككىنچى خىل ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن غايە رېئاللىققا قارشى قويۇلغان. بۇ پاكىت ئەدەبىياتتا ئاساسەن رېئالىزىم ۋە رومانتىزىمدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ بارلىقىنى، بۇ خىل ئىجادىيەت ئۇسۇللىرى ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي ئېقىمىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھەقتە م. گوركي ئوزىنىڭ «يېزىقچىلىقىنى قانداق ئۆگەنگەنلىگىم توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدا مۇنداق دەيدۇ: ئەدەبىياتتا "ئاساسىي ئېقىم ياكى گۇرۇھ ئىككىلا: ئۇ بولسىمۇ رومانتىزىم ۋە رېئالىزىم."①

ئەدەبىيات تارىخىدىكى بۇ ئىككى ئېقىم ئوز نوۋىتىدە ئىككى خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولۇپ شەكىللىنىپ، ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ناھايىتى زور رول ئويناپ كەلدى.

يازغۇچى ـ سەنئەتكارلار ئەملىي ئىجادىيەت جەريانىدا يالغۇز بىر خىللا ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللانمايدۇ. شۇڭا، ئىجادىيەت ئۇسۇلى خىلمۇ ـ خىل بولغانلىقتىن سىرتىدا خىلمۇ ـ خىل ئەسەرلەردە خىلمۇ ـ خىل ئىپادىلىنىپ كەلدى. كوپ يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە رېئالىزىم بىلەن رومانتىزىم خاھىشلىرى ئوزئارا ئارىلىشىپ كەتكەن. «قىزىل راۋاق تىكى چۈش» رېئالىستىك ئەسەر. لېكىن ئۇنىڭ ئىچىدە خېلى كوپ رومانتىك خىياللار بار. «غەرىبكە ساياھەت» رومانتىك ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىچىدىكى رېئالىستىك تەسۋىرلەرمۇ ئاز ئەمەس. ئا. نىزارىنىڭ «رابىيە ـ سەئىدىن» ناملىق ئىسپىك داستانى رېئالىستىك ئەسەر. لېكىن ئۇنىڭدا رومانتىك غايە ۋە تەسۋىرلەرمۇ خېلى مۇھىم سالماقنى ئىگەللەيدۇ. "چوڭ سەنئەتكارلارنىڭ ئىجادىدا ھەرقاچان رېئالىزىم، رومانتىزىم بىرلەشكەنەك كۆرۈنىدۇ...."، "رومانتىزىم بىلەن رېئالىزىمنىڭ بۇنداق قوشۇلۇشى بىزنىڭ چوڭ ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن خاراكتىرلىقتۇر."②

قەدىمقى گىرىك ئىپوسلىرى، تىراگىدىيىلىرى ۋە كومىدىيىلىرى يۇقۇرقى ئىككى خىل ئاساسىي ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئاساسىنى قۇرۇپ بەرگەن ئىدى. ئېنگىلىسنىڭ باھاسىي بويىچە ئېيتقاندا، ئارستوپاننىڭ كومىدىيىلىرى قويۇق رېئالىستىك روھقا ئىگە بولسا، ھومېرنىڭ ئىپوسلىرى خېلىلا كۈچلۈك رومانتىك تۇسكە ئىگە ئىدى.

ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە قايتا گۈللىنىش دەۋرىگە كەلگەندە، رېئالىزىم ۋە رومانتىزىم تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ، «ئىلاھى كومىدىيە»، «ئون كۈنلۈك سوھبەت»، «دونكىخوت» ۋە شېكسپېرنىڭ «ھاملېت»، «ئوتېللو» قاتارلىق ئاتاقلىق ئەسەرلىرى بارلىققا كەلدى. بۇ ۋاقىتتا بۇ ئىككى ئىجادىيەت ئېقىمى ۋە ئۇسۇلى يېنىدىن گۈللەنگەن ستىپ بۇرژۇئازىيە-نىڭ قورالى سۈپىتىدە ئاكتىپ رول ئويناندى. نۇرغۇن چوڭ يازغۇچىلار رېئالىزىم ۋە

---

① ئا. م. گوركي: «يېزىقچىلىقىنى قانداق ئۆگەنگەنلىگىم توغرىسىدا»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى 162- 163- بەتلەر.

② ئا.م. گوركي: «يېزىقچىلىقىنى قانداق ئۆگەنگەنلىگىم توغرىسىدا»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى 163- بەت.

رومانتىزمنى قوللىنىپ ئىجتىمائى رىياللىقنى ۋە غايىنى تەسۋىرلەپ شۇ ۋاقىتتىكى دەۋرنىڭ ئىلغار ئىقتىدارىنى ئەكس ئەتتۈردى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مىلادىدىن بۇرۇنلا رومانتىك ۋە رىيالىستىك ئامىللار بار ئىدى. مىلادىدىن 2-3 يۈز يىل ئىلگىرى ئىجات قىلىنغان تېلى قوشاقلىرىدا بۇ خۇسۇسىيەت خېلىلا روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

18- ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19- ئەسىرنىڭ بېشىدا رىيالىزىم ۋە رومانتىزىم ياۋروپا ئەدەبىياتىدىكى ئاساسىي ئېقىمغا ئايلىنىپ قالدى. رومانتىزىم ئىلغار كۆچلەرنىڭ گۈزەل غايىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تارىخىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈردى. كونا ئىجتىمائى تۈزۈم ۋە ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ يېمىرىلىشىدە ناھايىتى زور رول ئويناندى. بايرون، شىللېر، شېللىي، ۋىكتور ھيوگو، گيوتى قاتارلىق رومانتىزىم نامايەندىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بۇ دەۋرنىڭ ئۈلىمەس نەمۇنىسى بولۇپ قالدى. بالزاك، لېپ تولستوي، دېككېنس، مۇپاسسان، پۇشكىن، گوگول قاتارلىقلار رىيالىزمنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى چېرىك رىياللىقنى پاش قىلىش ۋە تەنقىت قىلىشتا غايەت زور رول ئويناندى.

رىيالىزم ۋە رومانتىزىم تەبىرى ئەڭ دەسلەپ ئاۋستوتېلنىڭ «پوئېتىكا»، («شېئىرىيەت ئىلمى») نامىلىق كىتابىدا تىلغا ئېلىنغان، ئاۋستوتېل مۇنداق دەيدۇ: "سۇفېكلىغا قارىتا ئېيتقاندا، ئۇ ئادەملەرنى بولغۇسى كورۇنۇشى بويىچە تەسۋىرلىگەن، ئېۋرىپىد بولسا ئادەملەرنى ئەسلى كورۇنۇشى بويىچە تەسۋىرلىگەن." بۇ سوز رىيالىزم ۋە رومانتىزىم ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى چۈشەنچىسىدۇر.

19-ئەسىرگە كەلگەندە فرانسىيىلىك ئايال يازغۇچى گېئورگى. سان ئوزىنىڭ بالزاكقا يازغان بىر خېتىدە رىيالىزم ۋە رومانتىزىم ھەققىدىكى چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇ مۇنداق دېگەن: "سېنىڭ قابىلىيىتىڭ ئوزەڭ ئارزۇ قىلغان ئىنسانىي كورگىنىڭ بويىچە تەسۋىرلەشتە. ياخشى! ئەكسىچە مەن ئىنسانىي ئوزەمنىڭ خالىغىنى ۋە ئىشەنگىنى بويىچە تەسۋىرلەيمەن."① بۇ سوز بالزاكنىڭ رىيالىزمنى قوللانغانلىغىنى، گېئورگى. سانىڭ رومانتىزمنى قوللانغانلىغىنى كورسىتىدۇ.

لېكىن رىيالىزم ۋە رومانتىزم دېگەن بۇ ئاتالغۇلار 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19-ئەسىرنىڭ بېشىدا ئىلم-پەندە ئاشكارا تىلغا ئېلىنىدى. بۇ ئاتالغۇ دەسلەپ ياۋروپادا پەيدا بولدى. ئېلىمىزگە ئاساسەن "4-ماي" ھەرىكىتىنىڭ ئالدى-كەينىدە كىرىپ كەلدى. دەسلەپتە چېن دۇشيۇ باش تەھرىرلىگەن چىقىدىغان «يېڭى ياشلار» ژورنىلىدا، كېيىن 1942-يىلى يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ «يەنئەن ئەدەبىيات-سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سوزلەنگەن نۇتۇق» دېگەن ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئاتالغۇ ئاساسەن ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن كىرىپ كەلدى.

يولداش جۇياڭ مۇنداق دېگەن ئىدى: "ئىنسانىيەت سەنئىتى باشلىنىش بىلەنلا رىياللىق ۋە غايىۋىلىك ئامىلغا ئىگە بولدى. كېيىن رىيالىزم بىلەن رومانتىزىم راۋاجلىنىپ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئېقىم شەكىللىنىپ چىقتى، رىيالىستلار كۆزىتىش-

① سەييىمنىڭ «ئەدەبىياتنىڭ ئومۇمى نەزەرىيىسى» دېگەن كىتابىدا كەلتۈرۈلگەن ئەقىل «خەلق ئەدەبىياتى» خەنزۇچە 1979-يىل نۇسخىسى) 258-بەت.

كه تاپىنىپ ئوبېكتىپ ۋېنيانىڭ توغرا كارتىنىسىنى تەسۋىرلەپ بېرىشكە ماهىر، رومانتىكلار تەسەۋۋۇرغا كۆپ سىنىپ، غايىۋى دۇنياغا بولغان قىزغىن خىيالىنى قوزغاشقا ماهىر. بۇ ئىككىسى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى نۇقتىدىن رېياللىقنى ئەكس ئەتتۈردى ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت تارىخىنى بېيىتتى."①

ئۇنداق بولسا، نېمە ئۈچۈن رېياليزم بىلەن رومانتىزىم ئەدەبىيات-سەنئەت تارىخىدىكى ئاساسلىق ئىجادىيەت ئۇسۇللىرى بولۇپ هېسابلىنىدۇ؟ بىرىنچىدىن، بۇنى رېيال ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتى بەلگىلەيدۇ. چۈنكى رېيال تۇرمۇش ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ بىردىن بىر مەنبەسى بولۇپ، بىرلەشچى ئورۇندا تۇرىدۇ. يازغۇچى كىشىلەرنىڭ رېيال تۇرمۇش پائالىيەتلىرىنى تەسۋىرلەپ، تىپىك ئەهمىيەتكە ئىگە هەم روشەن ئىندىۋىدۇئال خاراكتېرلارغا ئىگە بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىش ئارقىلىق مەلۇم بىر تارىخىي دەۋرنى ياكى شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ مەلۇم بىر بولىگىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇنىڭدا رېيال تۇرمۇشنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتى مۇهىم ئورۇندا تۇرىدۇ. يازغۇچىنىڭ ۋەزىپىسى شۇ ئوبېكتىپ قانۇنىيەت بويىچە ئىش قىلىشتىن ئىبارەت. يازغۇچىنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيەت جەريانىدا رېيال تۇرمۇشنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتى هەل قىلغۇچ ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا رېيال تۇرمۇش ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيىتى رېياليزمنىڭ ئاساسىدۇر.

ئىككىنچىدىن، رېياليزم بىلەن رومانتىزىمنىڭ ئاساسلىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولۇشىنى يازغۇچىنىڭ ئالەم سېزىمى، غايىسى، كېلىچەككە بولغان ئىنتىلىش روهى بەلگىلەيدۇ، چۈنكى گەرچە ئەدەبىيات-سەنئەت رېيال تۇرمۇشنى ئاساسىي مەنبە قىلسىمۇ، ئەمما ئۇ، غايىدىن زادى چەتلەپ كېتەلمەيدۇ. هەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائى هاياتىدا رېياللىق بىلەن غايە هامان بىرىكىپ كەتكەن بولىدۇ. بۇ خىل بىرىكىش تۇرمۇشنىڭ قانۇنىيىتى. بۇ يەردە غايىنىڭ كېلىچەككە بولغان ئىشەنچىسىنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەتكە بولغان كۈچلۈك تەسىرىنى هەرگىز ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. يازغۇچىنىڭ ئالەم سېزىمى، غايىسى ۋە كېلىچەككە بولغان ئىشەنچىسى پۈتكۈل ئىجادىيەتكە نىسبەتەن ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا غايە، ئالەم سېزىمى، كېلىچەك ئىشەنچىسى رومانتىزىمنىڭ ئاساسى بولۇپ هىسابلىنىدۇ.

دېمەك، رېيال تۇرمۇش ۋە ئۇنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتى — رېياليزمنىڭ ئاساسى، غايە ۋە كېلىچەك مەنزىرىلەر رومانتىزىمنىڭ ئاساسىدۇر. مۇشۇ سەۋەپتىن يازغۇچى-سەنئەتكار رېياللىقنىمۇ، غايىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. رېياللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش جەهەتتىن ئېيتقاندا، يازغۇچى-سەنئەتكارلاردىن ئوبېكتىپ دۇنيانى سوغاققانلىق بىلەن كۆزىتىپ، ئەينەن تەسۋىرلەش — رېياليزمنىڭ ئاساسىي شەكىللىنىش مەنبەسى ۋە تەلىۋى. غايىنى ئىپادىلەش جەهەتتىن ئېيتقاندا، يازغۇچىلاردىن سۇبېكتىپ جەهەتتە باي تەسەۋۋۇر ۋە كۈچلۈك خىيالغا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىش رومانتىزىمنىڭ شەكىللىنىش مەنبەسى.

رېياليزم ۋە رومانتىزىم تۇرلۇك دەۋر، تۇرلۇك مىللەتلەردە تۇرلۇك دەۋر ۋە مىللى تۈس ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئوبراز يارىتىش جەهەتتە هامان ئورتاقلىققا ئىگە.

---

① جۇياڭ: «ئېلىمىز ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ يولى»، «ئەدەبىي تەرجىمىلەر»، ئۈيغۇرچە نەشرى 1960-يىل 10-سان 31-بەت.

2. رىيالىزىم ۋە رىيالىزىم چۈشەنچىسى

رىيالىزىم، ئىنسانىيەت ئەدەبىيات-سەنئەت تارىخىدىكى ئۇلۇغ ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولۇپ، ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئۇزۇن يىللىق تەرەققىياتىغا باشچىلىق قىلغان بايراق، ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ داغدام يولى، شۇنداقلا رىيالىزىم ماركسىزىمچە ئىستېتىكا ئىلىمىدىكى مەركىزىي مەسىلىلەردىن بىرى. ئۇ ئۇزاق تارىخقا، باي، ئىسسل ئەنئەنگە ئىگە بولۇپ، باشقا ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىغا قارىغاندا ئۇزۇنگە خاس ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە.

رىيالىزىم دېگەن نېمە؟

رىيالىزىم، "ئەمەلىيەت" ياكى "ئەمەلىيەتنى يېقىن" دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ. رىيالىزىم ھەققىدە خىلمۇ-خىل تەبىرلەر بار. بالزاك ئۆزىنىڭ «كىشىلىك كومېدىيىسى» گە يازغان كىرىش سۆزىدە مۇنداق دېگەن ئىدى: "مەن پاكىتلارنى يېغىپ ئۇنى قىزغىن ھاياتقا ئايلاندۇرۇپ، ئاندىن شۇ پاكىتلارنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەپ چىقىمەن."① ھەكايە ئۇستىسى چېخوپ رىيالىزىم ھەققىدە: "رىيالىزىملىق ئەدەبىيات تۇرمۇشنى تۇرمۇشنىڭ ئەسلى قىياپىتى بويىچە تەسۋىرلىشى كېرەك، چىنلىقنى كورسىتىش ئۇنىڭ شەرتسىز ۋەزىپىسىدۇر"② دەپ كورسەتكەن ئىدى. م. گوركىي «يېزىقچىلىقنى قانداق ئۆگەنگىلى بولىدۇ» دېگەن ماقالىسىدا رىيالىزىم ھەققىدە توغرا تەبىر بەرگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: "كىشىلەر ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتلىرىنى ھەقىقى ۋە پەدەزسىز تەسۋىرلەش رىيالىزىم بولىدۇ."③ لېپ تولستويمۇ رىيالىزىم ھەققىدە كوپ توختالغان ئىدى. ئۇ «سەنئەت توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرىدە: "سەنئەتكارنىڭ سەنئەتكار بولالىشى ئۇنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئەمەس، بەلكى شەيئىلەرنى ئەسلىدىكى كورۇنۇشى بويىچە تەسۋىرلىگەنلىگىدە"④ دېگەن ئىدى.

كىلاسسىكلارنىڭ رىيالىزىم ھەققىدىكى تەبىرلىرىگە ئاساسەن مۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى: رىيال تۇرمۇشنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتى بويىچە ئادەملەر ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش پائالىيەتلىرىنى ھەقىقى ۋە پەدەزسىز تەسۋىرلەپ، بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىش ئارقىلىق ۋەقەلىكلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇللىرى ۋە پرىنسىپلىرىنىڭ يىغىندىسى رىيالىزىم دېيىلىدۇ. بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، تۇرمۇشنى ئەسلى قىياپىتى بويىچە تەسۋىرلەش رىيالىزىم دەپ ئاتىلىدۇ.

---

① «كىشىلىك كومېدىيىسى» گە مۇقەددىمە»، «ئەدەبىيات-سەنئەت نەزەرىيىسىگە ئائىت تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى»، 2-سان، خەنزۇچە نەشرى 128-بەت.

② «چېخوپ ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1959-يىل، خەنزۇچە نەشرى 53-بەت.

③ ئا. م. گوركىي: «يېزىقچىلىقنى قانداق ئۆگەنگىلى بولىدۇ توغرىسىدا»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى 163-بەت.

④ سوۋېتلىك «ئەدەبىيات ئومۇمى نەزەرىيىسى» دېگەن كىتابىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل. خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1979-يىل نەشرى 259-بەت.

رىيالىزىم مۇنداق ئىككى ئامىلنى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ: ئۇنىڭ بىرى، ئەدىبىيات-سەنئەت تارىخىدىكى رىيالىستىك روھ، يەنە بىرى، ئەدىبىيات-سەنئەتنىڭ مەلۇم تەرەققىيات باسقۇچىدا شەكىللەنگەن ئىجادىيەت ئۇسۇلى.

رىيالىزىم ۋە رىيالىستىك روھ، "رىيالىزىم" ئاتالغۇسى پەيدا بولۇشتىن بىرقانچە مىڭ يىل بۇرۇن مەۋجۇت ئىدى. رىيالىزىم چۇشەنچىسى ئارىستوتىل (مىلادىدىن ئاۋالقى 422 — 486 - يىللار)نىڭ «پوئېتىكا» («شېرىيەت ئىلمى») ناملىق كىتاۋىدىن باشلىنىدۇ.

رىيالىزىم «Realisme» دىگەن سوزدىن كېلىپ چىققان، بۇ ئاتالغۇ 1794 - يىلدىن 1796 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا گېرمانىيە يازغۇچىسى شېللېرنىڭ «ساددا شېرلار ۋە مىسكىن شېرلار توغرىسىدا» ناملىق ئىستېتىكا ئىلمىغا دائىر ئەسىرىدە تۇنجى قېتىم بىرقەدەر سېستىمىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇ «ساددا شېرلار ۋە مىسكىن شېرلار» دىيىش ئارقىلىق ئەدىبىي ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىكى ئىككى چوڭ خاھىشنىڭ ئالاھىدىلىگىنى چۇشەندۇردى. ئۇ، "ساددا شېرلارنىڭ ئالاھىدىلىگى — ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە رىياللىققا تولۇق تەقلىت قىلىش"؛ مىسكىن شېرلارنىڭ ئالاھىدىلىگى — "رىياللىقنى غايىگە كوتىرىش" ياكى "غايىنى ئىپادىلەش ياكى كورسىتىش" تىن ئىبارەت دەپ قارىدى. شېللېر ئېيتقان «ساددا شېرلار» ئەمىلىيەتتە رىيالىزىملىق ئەدىبىيات، "مىسكىن شېرلار" بولسا، رومانتىزىملىق ئەدىبىيات ئىدى. كېيىن، يەنى 1850 - يىللاردا رىيالىزىم بىر ئېقىم ۋە ئۇسۇل سۈپىتىدە فرانسىيە ئەدىبىيات-سەنئەت نەزىرىيىچىسى شافىللى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. يەنى شافىللى 1850 - يىلى 9 - ئايدا فرانسۇز رەسسامى كوربېرنىڭ (1877 — 1819) رەسىملىرى ھەققىدە يازغان «سەنئەتتىكى رىيالىزىم» دىگەن ماقالىسىدا "رىيالىزىم" دىگەن بۇ ئاتالغۇنى ئىشلەتتى. "رىيالىزىم" ئاتالغۇسى ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن ئەدىبىيات ساھەسىدىكىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى.

روسىيىدە رىيالىزىم چۇشەنچىسى بېلىنىسكىي، چېرنىشېۋىسكىي ۋە دوبروليۇبوپلار تەرىپىدىن تەرەققى قىلدۇرۇلدى. گەرچە بېلىنىسكىي "رىيالىزىم" دىگەن بۇ ئاتالغۇنى ئىشلەتمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇز ماقالىلىرىدا رىيالىستىك ئەدىبىيات پىرىنسىپلىرىنى كوپ قېتىم تەكىتلىدى. "ئۇنىڭدا تۇرمۇش ئويدۇرۇپ چىقىلمايدۇ، بەلكى ئەينەن كۇپىيىگە ئېلىنىدۇ ۋە قايتا كورسىتىلىدۇ، كوپۇنكى ئەينەككە ئوخشاش، بىر خىل كوزقاراش بىلەن تۇرمۇشتىكى رەڭگا-رەڭ ھادىسىلەر ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ، بۇ ھادىسىلەردىن ئاشۇ مۇكەممەل، مول، جانلىق، بىرلىككە كەلگەن سۇرەتنى بارلىققا كەلتۇرۇشتە لازىم بولىدىغان خىلمۇ-خىل نەرسىلەر ئېلىنىدۇ"① دەپ قارىدى. 1860 - يىلىغا كەلگەندە "رىيالىزىم" دىگەن بۇ ئاتالغۇ روسىيە ئەدىبىي تەنقىتشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە رەسمىي ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1860 - يىلى دوبروليۇبوپ "رىيالىزىم ھەممە يەردە بار" دەپ ئېيتقان بولسا، 1863 - يىلى رۇس يازغۇچىسى شىدرېن "رىيالىزىم ئېلىمىز ئەدىبىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى بولۇپ قالدى" دەپ يازدى.

---

① «روسىيە پوۋىستلىرى ۋە جانابى گوگولنىڭ پوۋىستى توغرىسىدا»، «بېلىنىسكىي تاللانما ئەسەرلىرى» 1 - توم، شاڭخەي ئەدىبىيات-سەنئەت نەشرىياتى، 1963 - يىل، خەنزۇچە نەشرى 156 - بەت.

گورگي مەزكىلىگە كەلگەندە، ئۇ ئوزى رومانتىزملىق ئىجادىيەت ئەملىيەتى بىلەن ۋىيالىزملىق ئىجادىيەت ئەملىيەتىنى بېشىدىن كەچۈرگەچكە، بۇ ئىككى خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئاساسي ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخىمۇ ئېنىق كورۇپ: "ئوبېكتىپ ۋىياللىقىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىدىن ئۇنىڭ ئاساسي مەزمۇنىنى ئېلىش بىلەن بىللە، ئۇنى ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلەپ كۆرسەتسەك ــ ۋىيالىزمغا ئىگە بولىمىز. لېكىن، ئەگەر ئوبېكتىپ ۋىياللىقتىن ئېلىنغان مەزمۇن ئۇستىگە ــ قىياسىي لوگىكا بويىچە خۇلاسە چىقىرىپ ــ ئارزۇ قىلغان، مۇمكىن بولغان نەرسىلەرنى قوشاق ھەمدە شۇ ئارقىلىق ئوبرازنى تېخىمۇ تولۇقلىساق رومانتىزمغا ئىگە بولىمىز"① دەپ كورسەتتى.

پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتى ۋە ماركسىزملىق ئىستېتىكا ئىلمىدا "ۋىيالىزم" ئاتالغۇسى 1850 - يىلىنىڭ ئاخىرى قوللىنىلىشقا باشلىغان. كارل ماركس بىلەن فىرىدرىخ ئېنگېلس ۋىيالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئاساسي پىرىنسىپلىرىنى ئەتراپلىق شەرھىلەپ ئوتكەن ئىدى. ف. ئېنگېلس «مېننا كائوتسكىيغا يېزىلغان خەت»تە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: "سوتسىيالىستىك خاھىشقا ئىگە بىر رومان، ۋىيال مۇناسىۋەتلەرنى ھەقىقى تۇرده تەسۋىرلەش ئارقىلىق، بۇ مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى ئەنئەنىۋى خىياللارنى بۇزۇپ تاشلاپ، بۇرژۇئازىيە دۇنياسىنىڭ ئۇمىتسىزلىنىشىدا شۇبھە تۇغدۇرۇپ، مۇقەررەر ھالدا مەۋجۇت شەيئىلەرنىڭ مەڭگۇلۇك مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا گۇمان تۇغدۇرسا، بۇ ھالدا، ئاپتور بىۋاسىتە تۇرده ھەرقانداق ھەل قىلىش ئۇسۇلىنى ئوتتۇرىغا قويمىغان، ھەتتا ئاپتور بەزىدە ئوزىنىڭ مەيدانىنى ئېنىق ئىپادىلىمىگەن بولسىمۇ، مىنىڭچە بۇ رومان ئوز بۇرچىنى ئادا قىلغان بولىدۇ"② دەپ كورسەتكەن. بۇ بايان ئېنگېلسنىڭ "ۋىيال مۇناسىۋەتلەرنى ھەقىقى تەسۋىرلەش"نى بىر ۋىيالىزملىق ئەسەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقىشىدىكى ئاچقۇچ دەپ قارايدىغانلىقىنى كورسىتىدۇ. ئېنگېلس ھاركىنسنىڭ «شەھەر قىزى» ناملىق رومانىنى تەنقىت قىلغان چاغدىمۇ، ۋىيالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئاساسي پىرىنسىپلىرىنى چوڭقۇر شەرھىلەپ ئوتكەن ئىدى.

روسىيىده، مەشھۇر ماركسىزملىق ئەدەبىيات نەزىرىيىچىسى پىلىخانوۋ نۇرغۇن ماقالىلار يېزىپ، ۋىيالىزم پىرىنسىپلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا شەرھىلەپ، ۋىيالىزم ئېقىمى ۋە ئۇسۇلى ھەققىده نۇرغۇن قىممەتلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ 1888 - يىلى ئېنگېلسنىڭ ھاركىنسقا يازغان خېتىنىڭ بىر يىلىغى مۇناسىۋىتى بىلەن نارودنىك يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتى ھەققىده يازغان ماقالىسىدا بىرىنچى بولۇپ ۋىيالىزم ئاتالغۇسىنى ئىشلەتتى. پىلىخانوۋنىڭ ۋىيالىزم ھەققىدىكى نەزىرىيىسى ماركس، ئېنگېلسنىڭكىدەك تازا چوڭقۇر بولالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بېلىنسكىي قاتارلىق كىلاسسىكلارنىڭ ۋىيالىزم ھەققىدىكى نەزىرىيىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئۇنى تېخىمۇ تەرەققى قىلدۇردى.

---

① م. گوركىي: «سوۋېت ئەدەبىياتى»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى 113 - بەت.

② ئېنگېلس: «مېننا كائوتسكىيغا يېزىلغان خەت»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى 454 - بەت.

3. ريالىزىمنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى

ريالىزىمچى يازغۇچىلارنىڭ ريالىزىم ھەققىدىكى بايانلىرى بىلەن ماركس، ئېنگېلىس، لېنىنلارنىڭ ريالىزىم ھەققىدىكى تەلىماتلىرىغا ئاساسلىنىپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، يازغۇچىلار بۇ خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئەدەبىي ئىجادىيەتنى بىلەن شۇغۇللانغاندا، ريئال تۇرمۇشقا سادىق بولۇشى، تۇرمۇشنى ئەسلى قىياپىتى بويىچە تەسۋىرلىشى بۇ خىل تەسۋىرلەر ريالىللىققا ئۇيغۇن بولۇشى، تىپىك بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىشى، بۇ ئارقىلىق تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن قايتا كۆرسىتىشى لازىم.

يۇقۇرىدىكى پىرىنسىپ بويىچە ئېيتقاندا ريالىزىم تۇۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

بىرىنچى، يۇكسەك دەرىجىدىكى چىنلىق. چىنلىق ھەققىي ريالىزىملىق ئەدەبىياتنىڭ جېنى، ئۇ بەدىئىلىكنىڭ ئاساسىي ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يۇكسەك دەرىجىدىكى چىنلىق ريالىزىمنى باشقا ئۇسۇللاردىن ئايرىپ تۇرىدىغان خاراكتېرلىق بەلگىلەرنىڭ بىرىدۇر. چۇنكى ريالىزىم يازغۇچىلار-دىن ئوبېكتىپ دۇنيانىڭ ئەسلى قىياپىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئوبېكتىپ دۇنيانى ئەكس ئەتتۇرۇشنى ئەلەپ قىلىدۇ. سىيۇژېتلارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ياكى بەدىئى ئوبرازلارنىڭ تاشقى قىياپىتى ۋە ئىچكى دۇنياسى، پېرسۇناژلار خاراكتېرىنىڭ ئوسۇپ يېتىلىشى، ئومۇمەن ھەر بىر ۋەقە، ھەر بىر پېرسۇناژ جەددى ھالدا تۇرمۇشتىكى ئەسلى قىياپىتى بويىچە ئەينەن ئۇزدەك تەسۋىرلىنىشى، ئەينەن ئىپادىلەپ بېرىلىشى، بۇ خىل تەسۋىرلەش يۇكسەك دەرىجىدىكى چىنلىق ۋە ئەينەنلىككە ئىگە بولۇشى، ئۇنىڭدىن كۆچلۈك تۇرمۇش پۇرىغى كېلىپ تۇرۇشى، كىتابخانلاردا ئوزى شۇ يەرگە بارغاندەك تۇيغۇ پەيدا قىلىشى كېرەك. ريالىزىم بۇ نۇقتىلارغا ئىنتايىن دىققەت قىلىدۇ. شۇڭا چىنلىق ئۇنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. ريالىزىم ھەر بىر سىيۇژېتنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەيدۇ. چۇنكى سىيۇژېتلارنىڭ چىنلىقلىغى ئەسەرنىڭ ھەقىقى چىنلىقلىغى ئۇچۇن ئىنتايىن مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدۇ. ساۋ شۇبچىن «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» رومانىنىڭ 1 - بابىدا بۇ ئەسەرنىڭ چىنلىقلىغى ھەققىدە سوزلەپ: "ھەممىسى ئىز - ئىزى بىلەن يېزىلدى. قىلچە قوشۇمچە قىلىشقا جۇرئەت قىلالمىدىم" دىگەن ئىدى. بالزاك «كىشىلىك كومېدىيىسى»گە يازغان كىرىش سوزىدە: "فرانسۇز جەمىيىتى ئوز تارىخىنى ئوزى يېزىپ چىقىدۇ. مەن ئۇنىڭغا پەقەت كاتىپ بولالايمەن" دەپ ئېيتقان ئىدى. ئا. نىزارىنىڭ «رابىيە - سەئىدىن» داستانىدىكى رابىيە - سەئىدىن پاجىەسى 1822 — 1826 - يىللار ئىچىدە قەشقەردە ئەينەن سادىر بولغان ۋەقە ئىدى. ئا. نىزارى شۇ ۋەقەنى ئەينەن تەسۋىرلەپ بەردى. لۇشۇننىڭ «يېزا ئويۇنى» ناملىق ھىكايىسىنى ئوقۇساق جېجياڭ يېزا تۇرمۇشىنىڭ ئەسلىي ئەھۋالىنى كوز ئالدىمىزدا ناھايىتى جانلىق گەۋدىلىنىدۇ. ز. قادىرىنىڭ «چىنقىش» ناملىق ھىكايىسىدا 50 - يىللارنىڭ بېشىدىكى ئۇيغۇر دېخانلىرىنىڭ ئوزگىرىش ۋە تەرەققى قىلىش ھالىتىدىكى تۇرمۇشى ناھايىتى ئەينەن، جانلىق ھىكايە قىلىنىدۇ. ۋەقەلىك ناھايىتى چىن بولغاچقا مەتنىياز تۇرمۇشىدىكى خىلمۇ - خىل ھالەتلەر كىتابخانغا قىلچە تاسادىپىي تۇيۇلمايدۇ. ئۇرغۇن مۇنەۋۋەر ريالىستىك ئەسەرلەرنىڭ تەجرىبىسى بىزگە ريالىزىم — ريئال تۇرمۇشنى

پۇختا ۋە نەپىس قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ، دىگەن بىر ھەقىقەتنى چۈشەندۈرىدۇ.

مەلۇمكى، سەنئەت چىنلىقتىن ئايرىلمايدۇ. رىيالىزىم سەنئەتتىكى ئەڭ ئىلغار ئۇسۇل بولغاچقا، ئۇ تېخىمۇ چىنلىقتىن ئايرىلالمايدۇ. شۇڭا رىياللىقنى چىنلىق بىلەن كونكرېت تەسۋىرلەش ــ رىيالىزىمنىڭ مۇھىم شەرتى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. چېخوپنىڭ «ۋانكا» ناملىق ھېكايىسىنى ئوقۇساق، ئۇ بىزگە شۇنچە يېقىملىق تۇيۇلىدۇ، ئۇنىڭ بىزگە بەرگەن زوقى، تەربىيسى ئىنتايىن مول. چۈنكى چېخوپ بۇ قىسقا ھېكايىسىدە 19 ـ ئەسىردىكى روسىيە يانچىلىق جەمئىيىتىدىكى چىنلىقنى ــ ۋانكىنىڭ كەچمىش ـ كەچۈرمىشلىرىنى ئەينەن تەسۋىرلەپ بەرگەن.

دېمەك رىيالىزىملىق ئەسەرلەردىكى ھەر بىر سىيۇژېت (ۋەقە)، ھەر بىر پېرسۇناژ (قەھرىمان) ھەقىقى چىن ۋەقەلەر، چىن قەھرىمانلاردىن ئىبارەت. ئۇلار يازغۇچىنىڭ خىيالەن ئويدۇرۇپ چىقارغان نەرسىسى بولماستىن، بەلكى رىيال ھاياتتىن ئېلىنغان نەرسىلەردۇر.

ئىككىنچى، يۇكسەك دەرىجىدىكى ئوبېكتىپلىق، كونكرېتلىق ۋە تارىخىۋىلىك. رىيالىزىملىق ئەسەرلەرنىڭ تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش، ئوبراز يارىتىش پرىنسىپلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگى ــ تۈرمۇشنى ئەسلى قىياپىتى بويىچە قايتا ئىپادىلەشتىن ئىبارەت. رىيالىزىملىق ئەسەرلەردە ئوبېكتىپ رىيال تۈرمۇشنىڭ ئېنىق سۈرىتىنى سىزىپ بېرىشكە، تۈرمۇشتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ياكى تۈرمۇش قانۇنىيىتى بويىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن بولغان شەيئىلەرنى تەسۋىرلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇكى، ئۇنىڭ ئورنىغا يازغۇچىنىڭ ئوز ئارزۇسى قويۇلمايدۇ. رىيالىزىمچى يازغۇچىلارنىڭمۇ ئوز ئىجتىمائى ھايەتسى بولىدۇ. ئۇلار تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرگەندە، روشەن سىياسى خاھىشقا ۋە مۇھەببەت-نەپرەت تۇيغۇسىغا ئىگە بولىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى غايىسى، مۇھەببەت ـ نەپرىتى، شۇنىڭدەك ئەسەرنىڭ سىياسى خاھىشى تۈرمۇشنى ھەقىقى، كونكرېت، تارىخىي يوسۇندا تەسۋىرلەش، تۈرمۇش بىلەن ئوبرازنىڭ ئوز قانۇنىيەتلىرى ئارقىلىق تەبىئى يوسۇندا ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭلىق بىلەن ئۇلار تۈرمۇشنىڭ ھەقىقى قىياپىتىنى ئوزگەرتمەۋتكەن بولمايدۇ. تۈرمۇشنى تەسۋىرلەشنىڭ بۇنداق كونكرېتلىغى ۋە ئوبېكتىپلىغى رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ زور ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. رىيالىزىمچى يازغۇچى رىيال تۈرمۇشنى چىنلىق بىلەن ئىپادىلىگەندىن سىرت، ئۇنى ئوبېكتىپ قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن ھالدا كونكرېت ۋە تارىخىي ئاساستا تەسۋىرلەيدۇ، يەنى رىيالىزىمچى يازغۇچى ئوزى يېزىش ئوبېكتى قىلغان شەيئىلەرنى ئوبېكتىپ ۋە تارىخىي ئاساستا ئىنتايىن كونكرېت قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. تەسۋىرلەش جەريانىدا تەسۋىرلىنىۋاتقان ئوبېكتنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى ئېچىپ بېرىشكە دىققەت قىلىدۇ. كىشىلەرنى تەسۋىرلىگەندە بىرىنچىدىن، ئۇلارنىڭ تاشقى دۇنياسىدىكى خىلمۇ ـ خىل ئوزگىرىشلىرىنى چۈشەرلىك بىلەن تەسۋىرلەيدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى تولۇق كورسىتىپ بېرىدۇ.

رىيالىزىملىق ئەسەرلەرنىڭ ئوبېكتىپلىغى يازغۇچىنىڭ رىياللىققا تۇتقان پوزىتسىيىسى بىلەن باغلىنىپ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. يازغۇچىنىڭ رىياللىققا قارىتا پوزىتسىيىسى بىلەن باغلىنىش ئابستراكت ھالدا ئەمەس، بەلكى كونكرېت، گىتاپخان روشەن ھىس قىلالايدىغان دەرىجىدە كورسىتىپ بېرىدۇ. يازغۇچىنىڭ مۇددىاسى، يەنى ئەسەردىكى سىياسى خاھىش جانلىق، كونكرېت كورۇنۇش ۋە سىيۇژېتلار تەسۋىرى جەريانىدا ئاشكارىلىنىدۇ.

بىز ئۇيغۇر يازغۇچىسى زۇنۇن قادىرىنىڭ «غۇنچەم»، «گۇلنىسا»، «ماغدىر كەتكەندە» ۋە «مۇئەللىمنىڭ خېتى» ناملىق ئەسەرلىرىنى ئوقۇساق، 30 - يىللار ۋە 40 - يىللاردىكى ئۇيغۇر جەمىيىتىدىكى رىياللىق كوز ئالدىمىزدا كونكىرىت هالدا گەۋدىلىنىدۇ. ئۇلاردا يازغۇچىنىڭ ئىلغار دېموكىراتىك ئىدىيىسى ۋە غايىسى خېلىلا روشەن ئىپادىلەنگەن. «غۇنچەم» بىلەن «گۇلنىسا» دا 30 - يىللاردىكى هايات چىنلىق بىلەن ئوبېكتىپ هالدا تەسۋىرلىنىپ، ئاساسەن، فېوداللار سىنىپىنىڭ ئېزىشى ۋە خورلىشى بىلەن ئۇلارغا قارشى ئىسيانكارلىق روهتىن ئىبارەت تۇپ ماهىيەت ئېچىپ بېرىلگەن. «غۇنچەم» دە ئاساسىي قەهرىمان بولغان غۇنچەم بىلەن نۇرۇملارنىڭ تاشقى دۇنياسى جانلىق ئېچىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئىچكى دۇنياسىمۇ نەپىس قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. «ماغدىر كەتكەندە»، «مۇئەللىمنىڭ خېتى» قاتارلىق ئەسەرلەر 40 - يىللاردىكى زۇلمەتلىك تۇرمۇشنىڭ بەدىى تەسۋىرى. بىز يازغۇچىنىڭ ئازاتلىقتىن ئىلگىرى يازغان ئەسەرلىرى ئارقىلىق 30 — 40 - يىللاردىكى تارىخىي ۋەقەلەر توغرىسىدا ئاز - تولا بىلىمگە ئىگە بولالايمىز.

ئۇچىنچى، يۇكسەك دەرىجىدىكى تىپىكلىك. ئۇمۇملاشتۇرۇش، تاۋلاش، مەركەزلەشتۇرۇش، پىششىقلاش ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ يۇكسەك دەرىجىدىكى تىپىك ئوبرازلارنى يارىتىش رىيالىزىمنىڭ پىرىنسىپى ۋە خۇسۇسىيىتىدۇر. رىيالىزىمچى يازغۇچى تىپىك شارائىتتا هەركەتلىنىدىغان تىپىك پېرسۇناژلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق رىياللىقنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. مۇشۇ سەۋەپتىن رىيالىزىملىق ئەدىبىيات يۇكسەك دەرىجىدىكى تىپىكلىككە ئىگىدۇر.

تىپىكلەشتۇرۇش — سەنئەت ۋە ئىستېتىكا ئىلمىدىكى مەركىزىي مەسىلىلەردىن بىرى، شۇنداقلا بەدىىلىكنىڭ ئەڭ مۇهىم بەلگىلىرىدىن بىرى. تىپىكلەشتۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولمىغان ئەسەرلەر هەقىقى بەدىى قىممەتكە ئىگە بولمايدۇ. شۇڭا رىيالىزىمچى يازغۇچى تۇرمۇشنىڭ خاراكتىرلىق ۋە ماهىيەتلىك تەرەپلىرىنى ماهىرلىق بىلەن تىپىكلەشتۇرىدۇ. ئۇ تىپىك شارائىتتا هەركەتلىنىدىغان تىپىك پېرسۇناژنى تاللاپ، ئۇنىڭ بەدىى ئوبرازىنى هەم يۇكسەك ئىندىۋىدۇئاللىققا (خاسلىققا)، هەم يۇكسەك ئومۇمىلىققا ئىگە قىلىپ يارىتىدۇ. پەقەت خاسلىق بىلەن ئومۇمىلىق بولغاندىلا، ئاندىن ئۇ پېرسۇناژ هەقىقى تىپىك پېرسۇناژ بولالايدۇ. رىيالىزىم ۋەقە، تەپسىلاتلارنىڭ چىن، هەقىقى بولۇشىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇلارنىڭ مۇهىم بولۇشىنى، خاراكتىرلىق، ماهىيەتلىك نەرسىلەر بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. يەنى رىيالىزىم خاراكتىر جەهەتتىن مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە بولغان نەرسىلەرنى، ئەينەن، ئەمما تىپىكلەشتۇرۇپ كورسىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئېنگېلس «مېننا كائوتىسكىيغا خەت» ناملىق ئەسىرىدە دەل مۇشۇ مەسىلە هەققىدە توختاپ: "رىيالىزىم تەپسىلاتلارنىڭ هەقىقى بولۇشىدىن تاشقىرى، يەنە تىپىك خاراكتىرلارنى تىپىك شارائىتتا گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ"① دىگەن ئىدى. رىيالىزىم مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىغى ئۇچۇن رىيال تۇرمۇشنى هەقىقى، ئوبېكتىپ قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن هالدا تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. يەنى رىياللىقنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىنى توغرا ئېچىپ بېرەلەيدۇ. دىمەك، تىپىكلەشتۇرۇش رە-

① «ئەدىبىيات نەزىرىيىسىنىڭ ئوچېرىكلىرى» (2 - قىسىم) دە كەلتۇرۇلگەن نەقىل، شىنجاڭ رادىيو سىفەن داشۇېسى، 1965 - يىل نەشرى 135 -بەت.

يالىزمىنىڭ چوڭ غەلىبىسىدۇر.

يۇنگدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، رىيالىزمنىڭ ئەھمىيىتى يەنە ئۇنىڭ تىپىكلىكىدە. مۇشۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا "رىيالىزم بەس - مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ھۆججەتلىك قىممەتكە ئىگە." ①

توتىنچى، تۇرمۇش چىنلىغى بىلەن بەدىئى چىنىلىقنىڭ يۇكسەك بىرلىكى. تۇرمۇش چىنلىغى بىلەن بەدىئى چىنلىقنىڭ يۇكسەك دەرىجىدىكى بىرلىكى — رىيالىزمنىڭ ئەسەرلەرنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتىدۇر. رىيالىزم يازغۇچىلاردىن بەدىئى چىنلىق بىلەن تۇرمۇشنىڭ چىنلىغىنى بىرلەشتۇرۇشنى، ئوبېكتىپ تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلىگەن چاغدا ھادىسىلەرنىڭ چىنلىغى بىلەن ماھىيەتنىڭ چىنىلىغىنى بىرلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى بىرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇ رىيالىزمنىڭ تۆپ ئالاھىدىلىكىدىن بىرى ھىساپلىنىدۇ. شۇنداقلا ئۇ رىيالىزمنىڭ ناتۇرالىزمدىن پەرقلىنىدىغان ئاساسىي بەلگىلىرىدىن بىرى.

رىيالىزمچى يازغۇچى رىيالىلىقنى تەسۋىرلىگەندە، پەقەت رىياللىقتىكى چىنلىقنى يېزىش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، بەلكى ئۇنى بەدىئى چىنلىققا كۆتىرىدۇ. ئەسەردە تەسۋىرلىنىۋاتقان چىنلىق پەقەت يۈگسەك دەرىجىدىكى بەدىئى چىنلىق بولۇپ شەكىللەنگەندە، ئاندىن ئۇ خىل ئەسەر ھەقىقى بەدىئى ئەسەر ھىساپلىنىدۇ.

مەلۇمكى، سەنئەت تۇرمۇشنىڭ ئەينىكىدۇر. ئۇنىڭ مەزمۇنى تۇرمۇش. تۇرمۇش چىنلىغى تۇرمۇشنىڭ ئەسلىدىكى چىنلىغىدۇر. بەدىئى چىنلىق بولسا ئەدىبىي ئەسەردىكى چىنلىق بولۇپ، ئۇ نۇرغۇنلىغان تۇرمۇش چىنلىقلىرى ئىچىدىن تاللىۋېلىنىپ ئومۇملاشتۇرۇلغان، مەركەزلەشتۈرۈلگەن ۋە تىپىكلەشتۈرۈلگەن چىنلىقتۇر. چۈنكى رىيالىزمچى يازغۇچى ئالدىغا كەلگەن ھەممە شەيئىنى، ھەممە ھادىسىنى يېزىۋەرمەيدۇ بەلكى تاللانغان، مەركەزلەشتۈرۈلگەن ۋە تىپىكلەشتۈرۈلگەن ماھىيەتلىك شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەرنى يازىدۇ. بۇ ھەقتە م. گوركىي: "ئەدەبىياتتىكى رىياللىق تۈرغۇن ئوخشاش رىياللىق ئىچىدىن تاللىۋېلىنغان بولىدۇ. ئۇ تىپىكلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، ھەتتا ئۇنى بىر ھادىسىنىڭ چىنلىغى قىلىپ رىيال تۇرمۇشتىكى تۈرغۇن مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرگەندىلا، ئاندىن ھەقىقى بەدىئى ئەسەر ھىساپلىنىدۇ" دەپ كورسەتكەن ئىدى. دېمەك، ئەدەبىي چىنلىق ئايرىم پاكىت ۋە ھادىسىلەردىن ئارتۇق. تۇرمۇش چىنلىغى ئايرىم - ئايرىم پاكىتلار ۋە ھادىسىلەر بولۇپ، ئۇ گويا ئوي - ئىمارەت قۇرۇش ئۈچۈن تەييارلانغان خىشقا ئوخشايدۇ. بەدىئى چىنلىق تاللۇېلىنغان پاكىت ۋە ھادىسىلەر بولۇپ، ئۇ قوپۇرۇلغان بىناغا ئوخشايدۇ. بىر ئىسسل نادىر ئەسەر تۇرمۇش چىنلىغى بىلەن بەدىئى چىنلىقنىڭ بىرلىگىدۇر.

دېمەك، بەدىئى چىنلىق دېگىنىمىز — تۇرلۇك تۇمەن تۇرمۇش پاكىتلىرى ۋە ھادىسىلەر ئىچىدىن ماھىيەتلىك پاكىت، ھادىسىلەرنى تاللۇېلىپ ئومۇملاشتۇرۇلغان، مەركەزلەشتۈرۈلگەن ۋە تىپىكلەشتۈرۈلگەن يۈكسەك چىنلىقتۇر.

بەدىئى چىنلىق تۇرمۇشنىڭ ۋە شەيئىنىڭ روھى، جېنى بولۇپ، ئۇ تۇرمۇشنى كەشپ قىلىدۇ ھەم ئۇنى ئىچىپ ئېچىدۇ. تۇرمۇش چىنلىغىدىن بەدىئى چىنلىققىچە بولغان

① ئېنگېلس «ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ ئوچېرىكلىرى» دە كەلتۇرۇلگەن نەقىل، 1965 - يىل، 135 - بەت.

ئارىلىق خېلىلا بىر مۇزەككەپ جەريانىدۇر. بەدىي چىنلىق تۇرمۇشتىكى چىنلىققا نىسبەتەن بىر سەكرەش بولۇپ، ئۇنىڭغا "جاسارەت ۋە ھايات" قېنى سىڭدۈرۈلگەن. بىرمۇ ئەسەر ئەگەر تۇرمۇشتىكى چىنلىققا تەقلىت قىلىپ يېزىلغان بولسا ئۇنداق ئەسەرنى ئادەتتە ئەسەر دېگىلى بولمايدۇ. دېمەك، بەدىي چىنلىق بولسا، تۇرمۇش چىنلىغىدىن ئۈستۈن تۇرۇندا تۇرىدۇ. يازغۇچى ـ سەنئەتكار ئۆزى تەسۋىرلەش ئوبېكتى قىلغان شەيئى ۋە ھاياتنىڭ ئاساسىي روھى بىلەن ئالاھىدىلىگىنى چىڭ تۇتۇپ تەسۋىرلىگەندە، ئاندىن ئۇنىڭ ئەسىرى كىشىلەرنى قىزىقتۇرالايدىغان بەدىي چىنلىققا ئايلىنىدۇ. كىتابخان ئۇ تەسۋىرلەۋاتقان تۇرمۇش چىنلىغىغا ئىشىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يازغۇچى ئۆزى تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئوبېكتقا نىسبەتەن ئۆزىدە مۇكەممەل چۈشەنچە ھاسىل قىلىشى ۋە ئۇنى ھادىسىنىڭ مۇكەممەللىگىدە تۇرۇپ ئىگەللىشى، ئاخىرىدا ئۇنى تولۇق مۇكەممەل گەۋدىگە ئايلاندۇرۇشى لازىم. ئۇ دەل مۇشۇنداق قىلغانىدىلا، ئاندىن تۇرلۇك تۈمەن تۇرمۇش ھادىسىلىرى ۋە شەيئىلەر ئىچىدىن تىپىك ئالاھىدىلىگى بولغان ماھىيەتلىك شەيئى ۋە ھادىسىنى تاللاپ، شۇ تاللانغان شەيئى ۋە ھادىسىگە نۇرغۇنلىغان ھادىسە ۋە شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى مەركەزلەشتۈرىدۇ. بۇ خىل مەركەزلەشتۈرۈش بەدىي چىنلىقنىڭ گەۋدىسى بولۇپ، ھەقىقى بەدىي چىنلىق ھاسىلىنىدۇ. بۇ خىل مەركەزلەشتۈرۈش زور بىلىش ئەھمىيىتىگە ئىگىدۇر. ئەدەبىيات تارىخىدىكى دەۋر ۋە سىنىپنىڭ مەسئۇلى بولغان ئاتاقلىق پېرسۇناژلار ئەنە شۇنداق بەدىي چىنلىق يولى بىلەن يارىتىلغان. مەسىلەن، لىن دەييۈي، جيا باۋيۈي، راۋىيە ـ سەئىدىن، تا Q، شياڭلىن ھەدە ۋە پاۋىل ۋىلاسوپلار ئەنە شۇنداق پېرسۇناژلاردۇر. بۇ خىل پېرسۇناژلار ئەڭ ئومۇمىي، ئەڭ تۇراقلىق خاراكتېرغا ئىگە بولغاچقا، ئۇنىڭدا بىر دەۋر ئالاھىدىلىگى يېغىنچاقلانغان بولىدۇ.

ئۇلۇغ رېيالىزىملىق ئەسەرلەردە تۇرمۇش چىنلىغى بىلەن بەدىي چىنلىق يۈكسەك دەرىجىدە بىرلىككە كەلگەن بولغاچقا، ئۇلار ئىچىپ بېرىدىغان چىنلىق مۇكەممەل گەۋدە بولۇپ تەسىرلىك ۋە باي بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

بەدىي چىنلىق تۇرمۇشنىڭ ئەسلىدىكى ھەقىقىتى بىلەن يازغۇچىنىڭ ئۇنىڭغا قارىتا باھاسى ۋە پوزىتسىيەسىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇ سەۋەپتىن ئۇنىڭ رولى ئەسلى تۇرمۇش چىنلىغىدىن زور بولىدۇ. چۈنكى، ئىجتىمائى جەمىيەتتە تۇرمۇشنىڭ ئەسلى ماھىيىتىدە نۇرغۇن ھەقىقەت بولىدۇ. يازغۇچى تۇرمۇشنى تەسۋىرلىگەندە ئۆزىنىڭ پوزىتسىيەسى ۋە غايەسىنى قوشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىنتايىن مۇكەممەل چىنلىققا ـ تۇرمۇش چىنلىغى بىلەن بەدىي چىنلىقنىڭ بىرلىگى بولغان يۈكسەك چىنلىققا ئايلىنىدۇ. بۇ يەردە ھەمكارلاشقۇچىلار تەمىنلىگەن ئەرسىلەر بىلەن يازغۇچى ئۆزى كورگەن ئەرسىلەرنى پەرقلەندۈرۈش كېرەك.

لىپ تولستوي ئەسەرلىرىدە يانچى ئىگىلىرىنىڭ يانچىلارغا قىلغان زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرى تولۇق تەسۋىرلەپ بېرىلگەن. كىتابخان تولستوي ئەسەرلىرىنى ئوقۇسا 19 ـ ئەسىردىكى يانچىلار تۇرمۇشى ھەققىدىكى سىيۇژىتلارغا شەرتسىز ئىشەنچ ھاسىل قىلىدۇ. چۈنكى، تولستوي ئەسەرلىرىدە تۇرمۇش چىنلىغى بىلەن بەدىي چىنلىق يۈكسەك دەرىجىدە بىرلەشتۈرۈلگەن. شۇڭا گەرچە تولستوي ئاشكارا ھالدا "زورلۇق بىلەن قارشى چىقماسلىق"نى تەكىتلىسىمۇ، لېكىن كىتابخان ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغان بىر خىل

هەققەتنى تاپالايدۇ. لېنىنىڭ "تولستوي رۇس ئىنقىلاۋىنىڭ ئەينىگى" دەپ ئېيتقانلىغىمۇ هەرگىز بىكار ئەمەس.

تۇرمۇش چىنلىغى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن بەدىئى چىنلىق ئەسەرنىڭ خاھىشلىغىنى كۆچەيتىشتىمۇ مۇهىم رول ئويناپدۇ. چۈنكى، رېيالىزىمنىڭ چىنلىغى ئۇنىڭ خاھىشلىغىنى ئىنكار قىلمايدۇ، بەلكى هەققىي رېيالىزىملىق ئەسەردە چىنلىق بىلەن خاھىش ئوتتۇرىسىدا مۇستەهكەم بىرلىك بولىدۇ. بۇ يەردە يازغۇچىنىڭ دۇنياقارىشى مۇهىم رول ئويناپدۇ. ئەگەر رېيالىزىمچى يازغۇچىدا ئىلغار سىياسى خاھىش بولمىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا، ئۇ چىنلىق بىلەن خاھىشنى بىرلەشتۈرەلەيدۇ.

دېمەك، رېيالىزىملىق ئەسەرلەردە بەدىئى چىنلىق بىلەن تۇرمۇش چىنلىغى، بەدىئى چىنلىق بىلەن بەدىئى خاھىش يۈكسەك دەرىجىدە بىرلىككە كەلگەن، شۇڭا رېيالىزىملىق ئەدەبىيات تارىخىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن نادىر ئەسەرلەر تۇرمۇشنىڭ قامۇسى بولالايدۇ.

بەشىنچى، چىنلىق ئاساسىغا قۇرۇلغان غايىۋىلىك. رېيالىزىمدا ۋەقەلىك يۈكسەك چىنلىق بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ، بۇ هەرگىزمۇ ئۇنىڭدا غايىۋىلىك يوق دېگەنلىك ئەمەس. گەرچە رېيالىزىم تۇرمۇشنى ۋە شەيئىلەرنى ئىدىيالىلاشتۇرمىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىلغار غايىنى چەتكە قاقمايدۇ، بەلكى رېيالىزىم يازغۇچىدىن ئوز ئەسىرىنى چىنلىق ئۇستىگە قۇرۇلغان ئىلغار غايىگە ئىگە قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىلغار غايىگە ئىگە بولمىغان رېيالىزىم ئەمەلىيەتتە ساپ رېيالىزىم ئەمەس، بەلكى ناتۇرالىزىمدۇر. چۈنكى، غايە رېيالىزىملىق ئەسەرنىڭ قانىتى بولۇپ هىساپلىنىدۇ. يازغۇچىنىڭ ئىجتىمائى غايىسى ئۇنىڭ ئەسىرىدىكى بەدىئى غايىدە مەركەزلىك هالدا ئىپادىلىنىدۇ. مۇشۇ سەۋەپتىن بەدىئى غايە ئەمەلىيەتتە بەدىئى چىنلىقنىڭ جېنى ۋە روهى بولۇپ، ئۇ بىر بەدىئى گەۋدىنىڭ ئايرىلماس بىر تەشكىلىي قىسمى. رېيالىزىملىق ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن غايە، تۇرمۇشتا ئەسلى مەۋجۇت بولغان غايە بىلەن بەدىئى غايىنىڭ مۇستەهكەم بىرلىگىدۇر. بەدىئى غايە يازغۇچىنىڭ تۇرمۇش دېتاللىرىنى تاللاش ۋە باهالىشى جەريانىدا ئىپادىلىنىدۇ. يازغۇچى بەلگىلىك گۇزەل غايىنى ئىپادىلەپ، ئىستىقبالى بار بولغان يېڭى شەيئىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ، زاۋاللىققا يۈز تۇتقان چىرىك شەيئىلەرنى ئىنكار قىلىدۇ.

تۇرمۇشنىڭ ئوزگىرىشى ۋە تەرەققىياتى كىشىلەرنىڭ غايىسىدە زور ئوزگىرىش ۋە تەرەققىيات هاسىل قىلىدۇ. شۇڭا رېيالىزىملىق ئەدەبىياتتىكى بەدىئى چىنلىق ۋە بەدىئى غايە ئۇزلۇكسىز ئوزگىرىپ ۋە تەرەققى قىلىپ تۇرىدۇ. بەدىئى غايە بىرەر نەرسىنى مەدەنىيەتلەشتۈرۈش ياكى پاش قىلىشتا (ئاشكارىلاشتا) ئوخشاشلا ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. يالغۇز مەدەنىيەتلەشتۈرۈش بەدىئى غايىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالماستىن، ئاشكارىلاشمۇ بەدىئى غايىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ هىساپلىنىدۇ. هەرقانداق بىر رېيالىزىملىق نادىر ئەسەردە بەدىئى غايە بىلەن بەدىئىلىكنىڭ مەقسىدى ئوزئارا زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ.

4. ناتۇرالىزىم

ناتۇرالىزىم ــ ساختا رېيالىزىمدۇر. ئۇ بۇرژۇئازىيە جەمئىيەتتە ئىلغار رول ئويناشقان مەزگىللەردە، ئەدەبىيات تارىخىدا مەلۇم ئىلغار رول ئويناشقان ئىدى. لېكىن ئۇ كېيىن

قالاق بىر ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا ئايلىنىپ قالدى. چۈنكى ناتۇرالىزمنىڭ يېتەكچى ئىدىيە، سى سۈبېكتىپ ئىدىيالىزمدىن ئىبارەت. شۇڭا بۇ ئۇسۇل ئادەملەر ۋە ئۇلارنىڭ ھايات شارائىتلىرىنى ھەقىقى چىنلىق پىرىنسىپى بويىچە تەسۋىرلىمەيدۇ.

بىرىنچىدىن، ناتۇرالىزم ئادەملەرگە ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇشقا تەبىي پەنلەردىكى تەجرىبە ئېلىپ بېرىش پوزىتسىيىسى بويىچە مۇئامىلە قىلىدۇ. ئاناتومىيىلىك، بىولوگىيىلىك تۇقتىنەزەر بويىچە بارلىق ئىجتىمائى ھادىسىلەرنى كۆزىتىپ تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا ناتۇرالىزمچى يازغۇچىلار ئوز قەھرىمانلىرىغا ئىجتىمائى خاراكتىر بەرمەيدۇ.

ئىككىنچىدىن، ناتۇرالىزم تىپىك شارائىتتىكى تىپىك پېرسۇناژلارنى يارىتىش پىرىنسىپىغا قارشى تۇرىدۇ. تاللاش، مەركەزلەشتۈرۈش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئېلىپ بارماي، بەلكى كورگەن - بىلگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى خۇددى ناتۇرال سانلارنى تىزىپ قويغاندەك تىزىپ قويىدۇ. شۇڭا ناتۇرالىزملىق ئەسەرلەردە پېرسۇناژلار ھەقىقى رىياللىقتىن ئايرىلىغان ھالدا تەسۋىرلىنىدۇ. ناتۇرالىزمچىلار تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرگەندە، تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى "ساپ ئوبېكتىپ" ھالدا خاتىرىلىۋېلىشنى تەكتلەپ، ئومۇملاشتۇرۇش ۋە قايتا پىششىقلاش قاتارلىق بەدىئى ۋاستىلەرگە قارشى تۇرىدۇ ھەتتا ئۇلار يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ رولىغىمۇ ئېتىۋارسىز قارايدۇ.

ئۈچىنچىدىن، ناتۇرالىزمچىلار تۇرمۇش چىنلىغى بىلەن بەدىئى چىنلىقنىڭ بىرلىگىگە، بەدىئى چىنلىق بىلەن خاھىشنىڭ چىنلىغىغا قارشى تۇرىدۇ. بولۇپمۇ ئۇلار ئەدەبىي ئەسەردىكى خاھىشنى (تەندەنسىيىنى) ئىنكار قىلىدۇ. ناتۇرالىزمچىلارنىڭ ۋەكىللىك خاراكتىرغا ئىگە يازغۇچىسى ئېمىل زولا① "ئىجتىمائى شارائىت بىر توپ ھايات كىشىلىرى ياراتقان نەتىجە. بۇ بىر توپ ھايات ئادەملەر قىزىقا ۋە خىمىيە قانۇنىيەتلىرىگە مۇتلەق بوي سۇنغان بولىدۇ. بۇ قانۇنىيەتلەر ھايات ئادەملەرگە نىسبەتەن خۇددى جانسىز جىسىملارغا رول ئوينىغاندەكدەك رول ئوينايدۇ" دەپ قارايدۇ. شۇڭا، يازغۇچى ئىجادىيىتى توغرىسىدا ئۇلار، "بۇ يەردە مۇبالىغە ھاجەتسىز، تەكتلەشمۇ ھاجەتسىز، پەقەت پاكىت، مەدھىيىلەشكە ۋە سوكۇشكە ئەرزىيدىغان پاكىتلار كېرەك. ئاپتور بىر ئەخلاقشۇناس بولماستىن، بەلكى بىر ئوپېراتسىيە ئالىمى بولۇشى كېرەك. ئۇ پەقەت ئىنسانىيەت جەسىدى ئىچىدىن نىمىلەرنى تاپقانلىغىنى ئېيتسىلا بولىدى" ② دەپ قارايدۇ. ئەمما ئەمەلىيەتتە "ساپ ئوبېكتىۋىزىم"چى يازغۇچى مەۋجۇت ئەمەس. ھەرقانداق يازغۇچى مۇئەييەن خاھىش ۋە مۇھەببەت - نەپرەت تۇيغۇسى بىلەن تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ناتۇرالىزم نەزەرىيىسىنى تەشەببۇس قىلغان يازغۇچى زولامۇ ئوز ئىجادىيىتىدە ئوزىنىڭ يۇقۇرقى كوزقارىشىغا قارشى ئىش قىلىپ، ناتۇرالىزم نەزەرىيىسى ئاساردىتىنى بوسۇپ تاشلاپ، تۇرمۇشنى چىقىش تۇقتا قىلغان ھالدا، كاپىتالىزم جەمىيىتىنىڭ خىلمۇ - خىل جىنايەتلىرىنى پاش قىلغان،

① زولا — فرانسىيىلىك مەشھۇر ناتۇرالىزمچى يازغۇچى ئېمىل زولا (1840 — 1902) پۈتۈن ھاياتىنى ئەدەبىي ئىجادىيەتكە سەرپ قىلىش جەھەتتە فرانسىيەدە بالزاكتىن كېيىنلا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ خاراكتىرى تەجرىبە رومانچىلىقتىن ئىبارەت.

② «زولا»، فرانسىيىلىك ژان فوبېيۇل يازغان، ۋاڭ داۋچۈەن تەرجىمىسى، پىكىنىڭ ئەدەبىياتى، 1955 - يىل، خەنزۇچە نەشرى 59 - 70 - بەتلەر.

مەسىلەن، «بىخ» ناملىق رومانىدا، كاپىتالىستلارنىڭ زۇلمىنى، ئىشچىلارنىڭ نارازىلىغىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرگەن.

توتىنچىدىن، ناتۇرالىزىم يازغۇچىنىڭ سۈبېكتىپ رولىنى چەتكە قاقمىغانلىغى ئۈچۈن، ئەسەرنىڭ غايىۋىلىگىنىمۇ چەتكە قاقمۇ. ناتۇرالىزملىق ئەدەبىياتتا رىياللىق بىلەن غايىنىڭ بىرلىگى مەۋجۇت ئەمەس.

ناتۇرالىزىم كىشىلەرگە بىولوگىيىلىك نۇقتىسىنەزەر بىلەن قارايدۇ. كىشىلەرنى پەقەت ھايۋاناتلارنىڭ تۈغما قابىلىيىتىگە ئىگە بولغان، بارلىغى پاسسىپ ھالدا، مۇھىت ۋە ئىرسىيەت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان ھايۋانات دەپ قارايدۇ. ناتۇرالىزىمچىلارنىڭ قەلبىي ئاستىدا، مەيلى ئۇ قانداق سىنىپنىڭ قانداق ئادىمى بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ھەممىسى چاكىنا، پەسكەش، رەزىل قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇ ھايۋانلارچە خۇي ۋە ئەسەبىلىك بىلەن تولغان بولىدۇ. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە، تۇرمۇشتا ھېچقانداق گۈزەل، ئىجابى نەرسىلەر بولمايدۇ. بۇ دەل بۇرژۇئازىيىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقان كەيپىياتىنىڭ ئەكس ئېتىشى، شۇڭا ناتۇرالىزملىق ئەسەرلەر، گەرچە كاپىتالىزمنىڭ بەزىبىر قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى پاش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مۇھىمى ھەمىشە پەس ئارزۇ ـ ھەۋەس ۋە چۈشكۈن كەيپىيات بىلەن كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى چىرىتىپ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشقا بولغان ئالىجاناپ غايىسى ۋە ئىشەنچىسىنى يوقىتىدۇ. ناتۇرالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدا يېزىلغان ئەسەرلەر تۇرمۇش چىنلىغىنى ھەقىقى ئەكس ئەتتۈرەلمەيدۇ، شۇنداقلا بەدىئى ھاياتىي كۈچكىمۇ ئىگە بولالمايدۇ.

ھازىرقى ۋاقىتتا ناتۇرالىزمنى تەشەببۇس قىلىش خاتا ھەتتا ئەكسىيەتچىلىك، ئۇ سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان قالاق ئىجادىيەت ئۇسۇلى. ناتۇرالىزىم خەلقىمىزنىڭ ئۇلۇغ ئىشلاردىكى رولىنى ئاجىزلىتىدۇ، ئىدىيىدە قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىدۇ، يەنى ئۇ ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائى رولى ۋە ئەھمىيىتىنى، قىممىتىنى يوقىتىپ قويىدۇ. شۇڭا سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتنى ساغلام دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ناتۇرالىزمغا ۋە ناتۇرالىزملىق خاھىشلارغا قەتئىي قارشى تۇرۇش لازىم.

5. رىيالىزمنىڭ تەرەققىياتى

رىيالىزىم، ئىنسانلارنىڭ بىلىش قابىلىيىتىنىڭ مەھسۇلى. شۇنداقلا ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئەڭچە مىڭ يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانىدا توپلىغان تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنىڭ يەكۈنى. ئۇ ئىلغار ئىدىيىلەر بىلەن، بولۇپمۇ خەلقچىللىق، ئىنسانپەرۋەرلىك ھەم ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇلى. شۇڭا رىيالىزىم ئىجتىمائى تەرەققىياتنىڭ، جۈملىدىن كىشىلەرنىڭ بىلىش قابىلىيىتىنىڭ ئوسۇشىگە ئەگىشىپ تەدرىجى تەرەققى قىلىپ كەلدى. رىيالىزمنىڭ پۈتكۈل تەرەققىياتى پۈتكۈل جەمىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئاڭ پىكرىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

رىيالىزىم قاچان ۋە قەيەردە پەيدا بولغان؟ بۇ ھەقتە ئۇزۇپ بىرنىمە دېيىش مۇمكىن ئەمەس، لېكىن شۇنداق بىر ھەقىقەتنى ئېيتىش كېرەككى، رىيالىزىم ئەڭ دەسلەپ خەلق قوشاقلىرى بىلەن تەڭ شەكىللەنگەن. چۈنكى يولداش جۇياڭ ئېيتقاندەك، ئىنسان

قىيەت سەنئىتى باشلىنىش بىلەنلا رىيالىزىم ئاساسلىغا ئىگە بولدى. ئىنسانلار ئەمگەك قىلىشنى بىلگەندىن كېيىن، ئەمگەك ۋىتىمىغا ماسلاشتۇرۇپ دەسلەپكى قوشاقلارنى ياراتتى. دەسلەپكى قوشاقلاردا ئادەملەرنىڭ ساددا ئەمگەك ھالىتى ئەكس ئېتىلگەن ئىدى. مەسىلەن شۇ ساددا ئەمگەك ھالىتى رىيالىزىم ئىدى.

دۇنيادا بەزى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا تاش قوراللار دەۋرىدە ۋۇجۇدتقا كەلگەن قوشاقلار خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، 11-ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»دە 360 پارچىدىن ئارتۇق قوشاق نەمۇنىلىرى بېرىلگەن. بۇ قوشاقلارنىڭ بىر قىسمى ئۇيغۇرلارنىڭ تاش قورال دەۋرىگە تەئەللۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا دەسلەپكى رىيالىزىملىق روھ خېلىلا قويۇق ھالدا ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

يىگىتلىرىنگ ئىشلەتۈ،
يىغاچ يېمىش ئىرغاتۇ.
قۇلان، كىيىك ئاۋلاتۇ،
بازرام قىلىپ ئاۋلانانىم.

مەزمۇنى: يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ، شاختىن مېۋە ئىرغىتىپ، قۇلان، كىيىك ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كوڭۈل ئاچايلى.

چاغرى بىرىپ قوشلاتۇ،
تايغان ئىزىپ تىشلەتۇ.
تۇلكە، توڭغۇز تاشلاتۇ،
ئەردەم بىلەن ئوكلەلىم.

مەزمۇنى: لاچىن بېرىپ قۇشلىتىپ، تايغانلارنى ئىز قوغلىتىپ چىشلىتىپ، تۇلكە ۋە چوشقىلارنى تاش بىلەن ئۇرۇپ، پەزىلىتىمىز بىلەن ماختىنايلى.

مانا بۇ ئىككى كۇپلېت قوشاقتا ئەڭ قەدىمقى دەۋردىكى ئەمگەك ھالىتى ۋە تىرىكچىلىك توغرىدىن - توغرا ئىپادىلەنگەن.

ئەدەبىيات تارىخىدا، ماقال - تەمسىللەر، مەسەللەر، چۆچەك - رىۋايەتلەر، قوشاق - داستانلار، لەتىپىلەر ئەڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ئۇلارنىڭ نەچچە يۈز يىل ھەتتا نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا مىراس بولۇپ كېلىشى ئۇنىڭدا قويۇق رىيالىزىملىق روھ بولغانلىغىدا. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ نەمۇنىلىك بىرەك مىراس «نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى»نىڭ 800 نەچچە يىلدىن بېرى ئۇيغۇر ۋە شەرق خەلقلىرىنى مەپتۇن قىلالىغانلىغى ئۇنىڭدىكى رىيالىزىملىق كۈچنىڭ زور بولغانلىغىدا، ئەپەندىنىڭ ھەقىقى رىيالىستىك قەھرىمان بولغانلىغىدا، ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىنىڭ چىن بولغانلىغىدا. ئۇنىڭ خاراكتېر - خۇلقى، ھەر بىر قىزىقارلىق، كۈلكىلىك ئەمما مەنىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ ھەممىسى چىنىدۇر.

رىيالىزىمنىڭ تەرەققىياتىنى ئومۇمەن 3 باسقۇچقا بولۇشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، ساددا رىيالىزىم. ساددا رىيالىزىم قەدىمقى زامان ئەسەرلىرىدە، ئاساسەن

قۇللۇق جەمىيىتىدە يارىتىلغان ئەسەرلەردە ساددا ھالدا ئىپادىلەنگەن رىيالىزىمدۇر. قەدىمقى تۈركى قوشاقلىرى، ھىكايىلىرى، قەدىمقى جۇڭگونىڭ «شېرنامە»سى، قەدىمقى يۇنان تىراگىدىيىلىرى، كومېدىيىلىرى، دىرامىلىرى قەدىمقى ساددا رىيالىزىمنىڭ ئاساسىي ۋەكىللىرى ئىدى. شۇنداقلا قەدىمقى يۇناننىڭ قەھرىمانلىق توغرىسىدىكى ئىپوسى «ئودىسسا»، قىرغىز ئىپوسى «ماناس» قاتارلىقلارمۇ رىيالىزىملىق روھقا باي ئىدى. ساددا رىيالىزىمنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ، ئادەملەرنىڭ ئەمگەك پائالىيەتلىرى، سىياسى ھەركەت ۋە ئۇرۇشلارنىڭ بەزى تەرەپلىرىنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت. مەسىلەن، «ئودىسسا» ئىپوسىدا مىلادىدىن 6 ئەسىر بۇرۇن يۇز بەرگەن تورويا ئۇرۇشى ۋەقەسىنىڭ قىسمەن تەرەپلىرى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. ساددا رىيالىزىملىق ئەسەرلەردە تىپىك شارائىت ۋە تىپىك شارائىتتا ھەركەتلىنىدىغان قەھرىمان توغرىسىدىكى تەسۋىر كەمچىل ھەم ئاجىزراق بولىدۇ. سىيۇژىتلار تولۇق ۋە تازا تىپىك بولمايدۇ. كومپۇزىتسىيىسىمۇ مۇكەممەل ۋە جانلىق بولمايدۇ.

ئىككىنچى، مۇكەممەل رىيالىزىم. رىيالىزىم تەرەققى قىلىپ ئەدىبىي ئويغىنىش دەۋرىگە كەلگەندە مۇكەممەل رىيالىزىمغا ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەن ئەدىبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى زور دەرىجىدە ئىلگىرىلىدى.

ئەدىبىي ئويغىنىش دەۋرى ئوتتۇرا ئەسىردىن يېقىنقى زامان دەۋرىگە ئوتۇشتىكى بىر كوۋرۇك ئىدى. بۇ دەۋر فېودالىلىق تۇزۇم ۋە دىنىي ھوكۇمرانلىقنىڭ ئاخىرلاشقان ۋاقتى بولۇپ، بۇ چاغدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئىنسان روھى زور ئازاتلىققا ئېرىشتى. بۇنىڭ بىلەن سودا ـ سانائەت تەرەققى قىلىپ يېڭى گۇللەنگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى ئاساسى تۇرغۇزۇلدى. تەبىى پەن، پەلسەپە، ئەدىبىيات ـ سەنئەت جەھەتتە قەدىمقى يۇناندىكى ئەدىبىي گۇللىنىشتىن كېيىنكى ئىككىنچى قېتىملىق گۇللىنىش مەنزىرىسى شەكىللەندى.

دېڭىز ـ ئوكيان قاتنىشىنىڭ تەرەققى قىلىشى مىللەتلەر ۋە دولەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كېڭەيتتى. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىدا، مۇناسىۋەتلىرىدە زور تەرەققىياتلار بولدى. بۇ خىل تەرەققىيات رىيالىزىمغا يېڭى مەزمۇن، يېڭى روھ بېغىشلىدى، بۇنىڭ بىلەن ئەدىبىيات تارىخىدا رىيالىزىمنىڭ مۇكەممەل رىيالىزىم باسقۇچى پەيدا بولدى. مۇكەممەل رىيالىزىم ئەدىبىيات تەرەققىياتى ئۇچۇن ئوچمەس توھپە ياراتتى. ئويغىنىش دەۋرى ئەمىلىيەتتە 13 ـ ئەسىردە باشلانغان ئىدى. بىزنىڭ جۇڭگودا ئەدىبىي ئويغىنىش تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا شەكىللەنگەن. ياۋروپادا بولسا كېيىنرەك باشلانغان.

ياۋروپادا ئەدىبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئاساسىي باشلىنىش نۇقتىسى ئىتالىيىدۇر. ئۇ، ئىتالىيىدىن باشلىنىپ ئاندىن پۇتۇن ياۋروپاغا تارقىلىپ، تارىختىكى غايەت زور ھەركەتكە ئايلاندى. ئەدىبىي ئويغىنىش دەۋرىدە شەكىللەنگەن مۇكەممەل رىيالىزىمنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىللىرى دانتى (1265—1321)، شېكسپېر، سېرۋانتېسلار ئىدى، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە رىيالىزىم ۋە رىيالىزىملىق روھ خېلىلا مۇكەممەل ھالدا ئىپادىلەنگەن.

دانتىنىڭ «ئىلاھى كومىدىيە»، شېكسپېرنىڭ «ھاملېت» قاتارلىق تىراگىدىيىلىرى، سىرۋانتېسنىڭ «دونكىخوت» ناملىق رومانى قاتارلىق ئۇلۇغ ئەسەرلەر مۇكەممەل رىيالىزىمنىڭ ئولمەس نامايەندىلىرى ئىدى.

جۇڭگودا دۇڤۇ، بەي جۇيىي، گۇەن خەنچىڭ، لۇيۇي قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدە مۇكەممەل رىيالىزىم مەۋجۇت ئىدى. خەنزۇ خەلق رىۋايىتى «تاۋۇسلار ئۇچىدۇ شەرقىي جەنۇپقا»دىمۇ رىيالىزىملىق روھ خېلىلا مۇكەممەل ئىپادىلەنگەن. 13-، 14- ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر خەلق داستانى «غېرىپ - سەنەم»، «تاھىر- زوھرە»لەردىكى رىيالىزىممۇ خېلىلا مۇكەممەل بولۇپ، سىيۇژىتلار ۋە قەھرىمانلار تىپىك، ۋەقەلەر قۇرۇلۇشى مۇكەممەل، تولۇق ئىدى. مۇكەممەل رىيالىزىم باسقۇچىدا ئەدىبىيات تارىخىدا غېرىپ - سەنەم، تاھىر - زوھرە، ھاملېت، پادىشا لېر، دونكىخوت قاتارلىق ئاتاقلىق پېرسۇناژ- لار دۇنياغا كەلدى.

مۇكەممەل رىيالىزىملىق ئەسەرلەرنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى شۇ يەردىكى، ئۇلاردىكى تىل خەلق تىلىغا يېقىنلاشقان، شۇنداقلا ئۇلار مۇكەممەل ھىكايە سىيۇژىتىغا، جانلىق قۇرۇلما، تىپىكلەشكەن ىەدىى ئوبراز ۋە تىپىك شارائىت تەسۋىرلىرىگە ئىگە بولۇپ، ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرىنى كەڭ، چوڭقۇر، كونكىرىت ھەم جانلىق قىلىپ قايتا ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلەيدۇ. شۇڭا مۇكەممەل رىيالىزىم باسقۇچىدىكى ئەسەر- لەرنىڭ ئىجتىمائى ۋە تەربىيىۋى ئەھمىيىتى زور بولدى.

ئۇچىنچى، تەنقىدىي رىيالىزىم. تەنقىدىي رىيالىزىم — رىيالىزىم تەرەققىياتىدىكى يەنە بىر سەكرەش بولۇپ، ئۇ كاپىتالىزىم جەمىيىتىنىڭ مەھسۇلى. تەنقىدىي رىيالىزىم 1830 - يىلى شەكىللىنىپ 1890 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تەرەققى قىلدى ۋە كېڭەيدى. 1830 - يىلدىن ئىلگىرى غەربىي ياۋروپا ئەدىبىياتىدا پاسسىپ رومانتىزىم مەلۇم دەرىجىدە ھو- كۇمرانلىق ئورۇندا تۇراتتى. تەنقىدىي رىيالىزىم مانا شۇ پاسسىپ رومانتىزىمغا قارشى كۇرەش جەريانىدا شەكىللەندى ۋە غەلىبە قىلىپ پاسسىپ رومانتىزىمنىڭ ئورنىنى ئىگەل- لىدى. نىمە ئۇچۇن تەنقىدىي رىيالىزىم پەيدا بولدى؟ نىمە ئۇچۇن 1830- يىلدىن كېيىن پەيدا بولدى؟

مەلۇمكى، 1830- يىلدىكى فرانسىيە ئىيۇل ئىنقىلاۋىدىن كېيىن كاپىتالىزىم جەمىـ- يىتى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى. ئەمما ئۇ بارا- بارا چىرىكلىشىپ قەبىھلىشىشكە قاراپ ماڭدى. پۇتۇن جەمىيەتنى ئادالەتسىزلىك، ئېزىش - ئېزىلىش، ئالدامچىلىق قاتارلىق جىنايى قىلـ- مىشلار قاپلاپ كەتتى. كاپىتالىستلار تېخىمۇ بېيىش يولىدا ئىشچىلارنى ۋە ئەمگەكچىلەرنى تېخىمۇ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا كىرىشتى. بۇنىڭ بىلەن بۇرژۇئازىيە سىنىپى بىلەن پۇرولېتارىيات سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئەۋج ئالدى، پۇتۇن جەمىيەتنى قاراڭغۇلۇق قاپلىدى. ئەمدى ئەدىبىياتتا، يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ خىيالى بويىچە يارىتىلـ- غان قەھرىمانلار ئوبرازى ئەمەس، بەلكى رىيال قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىپ، كاپىتالىزىم جەمىيىتىنىڭ چوڭ قاراڭغۇلۇغىنى، ھاياتتىكى چىرىكلىك، كاززاپلىق، سۇيىقەستـ- لىك قاتارلىق جىنايى قىلمىشلارنى، شۇنىڭدەك تۇرمۇشتىكى خىلمۇ- خىل نۇقسانلارنى، نامۇۋاپىقلىقلارنى پاش قىلىش ۋە ئۇنى تەنقىتلەش ئەدىبىياتنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى. بۇنداق قىلىش كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تەلۋىگە، دېموكىراتىك ئىسلاھات تەلـ- ۋىگە ئۇيغۇن ئىدى. شۇڭا رىيالىزىمچى يازغۇچىلار ئوز ئەسەرلىرىدە رىياللىقنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇشتىن تاشقىرى، يەنە رىياللىقنى پاش قىلىش ۋە تەنقىت قىلىشنى ئوزلىرىـ- نىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئەدىبىيات تارىخىدا تەنقىدىي رىيالىزىم

ئېقىمى ۋە ئۇسۇلى مەيدانغا كەلدى. بۇ خىل رىيالىزىم خېلىلا ئىلغار رول ئويناندى. ئۇ بەدىئى ئەدەبىياتنىڭ سەۋىيىسىنى يەنە بىر بالداق يۇقۇرى كوتەردى. تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئەدەبىيات يۇقۇرى دەرىجىدىكى ئوبېكتىپلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا پۈتۈن دەۋر ياكى ئۇنىڭ مەلۇم بىر بولىگىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان پېرسۇناژلارنىڭ بەدىئى ئوبرازى يارىتىلىپ، كاپىتالىزىم جەمئىيىتىنىڭ پۈتۈن كورۇنۇشى بەدىئى يول بىلەن ئېچىپ بېرىلدى. مەسىلەن، بالزاكنىڭ «كىشىلىك كومېدىيىسى» دە بىر پۈتۈن كاپىتالىزىم جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمى كورۇنۇشى بەدىئى يول بىلەن سۈرەتلەنگەن.

تەنقىدىي رىيالىزىم، ئالدى بىلەن، فرانسىيە، ئەنگلىيە، روسىيە قاتارلىق 3 دولەتتە پەيدا بولدى ۋە زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، بولۇپمۇ فرانسىيىدە تەنقىدىي رىيالىزىم ناھايىتى زور نەتىجە قازاندى. تەنقىدىي رىيالىزىمنىڭ ئاساسىي غەلبىسى، ئاساسەن رومانچىلىقتا كورۈلدۇ. تۇنجى تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئەسەر ستېندالنىڭ «قىزىل ۋە قارا» (فرانسىيە) ناملىق رومانى بولۇپ، بۇ ئەسەر 1831- يىلى يېزىلغان. فرانسىيە ئەدەبىياتىدا يەنە فلوبېرنىڭ «چاكار بوۋاي» ناملىق رومانى مەشھۇردۇر. روسىيىدىكى تۇنجى تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئەسەر گوگولنىڭ «رېۋىزور» ناملىق كومېدىيىسىدۇر.

بالزاك، دىككېنس، مۇپاسسان، لىپ تولستوي، گوگول، پۇشكىن، تۇرگېنېپ، لېرمونتوپ، چېخوپ قاتارلىق ئۇلۇغ يازغۇچىلار ياۋروپا تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئەدەبىياتنىڭ نامايەندىلىرىدۇر.

تەنقىدىي رىيالىزىم ئەدەبىيات تارىخىدىكى تەنقىدىي رىيالىزىملىق روھ بىلەن ئەدەبىياتنىڭ 1830- يىلى شەكىللەنگەن تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئەسەرلەر ياۋروپادىن بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن. دۇفۇ، بەي جۈيىيى، گۇەن خەنچىڭنىڭ ئەسەرلىرى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئەسەرلەر ئىدى. 18- ئەسىرگە كەلگەندە ئۇلۇغ يازغۇچى ساۋ شۈېچىننىڭ چوڭ تېپىكى تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئەسىرى «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» ناملىق رومانى مەيدانغا كەلدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئەسەرلەر خېلى بۇرۇنلا مەيدانغا كەلگەن، قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا مەيدانغا كەلگەن «غېرىپ - سەنەم»، «تاھىر - زوھرە» قاتارلىق خەلق داستانلىرى قويۇق تەنقىدىي رىيالىزىملىق روھتىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەردۇر. ئۇلاردا فېئوداللار سىنىپىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرى پاش قىلىنغان، شەخسىي ئازاتلىق ۋە ئەركىن مۇھەببەت ئۇچۇن كۈرەش قانۇچى قەھرىمانلارنىڭ روھى مەدھىيىلەنگەن.

بىرقانچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە «نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى» ناھايىتى كۇچلۇك تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇلۇغى پاش قىلىنغان ۋە تەنقىت قىلىنغان. «موللازەيدىن لەتىپىلىرى»، «سەلەي چاقچان لەتىپىلىرى» مۇ ئەنە شۇ تېپىكى ئەسەرلەردۇر.

تەنقىدىي رىيالىزىم رىيالىتىنى پاش قىلىدۇ ۋە تەنقىت قىلىدۇ، شۇنا پاش قىلىش، تەنقىت قىلىش، رىياللىققا نارازى بولغان قەھرىمانلارنىڭ ئىجابى ئوبرازىنى يارىتىپ تۇرلۇك تۇمەن كىشىلەرنىڭ پاجىەلىك تەقدىرىنى كۆرسىتىش، بۇنىڭ بىلەن ئىنسانپەرۋەرلىك روھىنى تەرغىب قىلىش ئۇنىڭ مۇھىم خاراكتېرلىق خۇسۇسىيىتى ھىساپلىنىدۇ.

گەرچە تەنقىدىي رىيالىزىم قاراڭغۇلۇقنى پاش قىلىش ۋە تەنقىت قىلىش بىلەن جەمىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بەلگىلىك دەرىجىدە ئىجابىي رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن تارىخىي ۋە سىنىپىي چەكلىمىلىكتىن خالى بولالمىدى. تەنقىدىي رىيالىزىمچى يازغۇچىلار قاتمۇ-قات زىددىيەتلەرنى يازدى، ئەمما ئۇلار بەربىر بۇرژۇئازىيە ياكى ئۇشاق بورژۇئازىيە ۋە ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ رىياللىقنى تونۇغانلىغى ئۈچۈن جەمىيەتتىكى سىنىپىي زىددىيەتنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرەلمىدى. كەسكىن ۋە مۇرەككەپ سىنىپىي زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىش چارىسىنى ھەل قىلىپ بېرەلمىدى، ئۇلار ئىستىقبالى بار يېڭى ئىنقىلاۋىي كۈچ پۈرولېتارىياتنى كۆرەلمىدى، ئۇلارنىڭ پارلاق ئوبرازىنى يارىتىشقا پېتىنالمىدى، تەنقىدىي رىيالىزىملىق ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن پېرسۇناژلار پەقەت شەخسى قەھرىمانلار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا بىز تەنقىدىي رىيالىزىمنىڭ ئۇلۇغ غەلبىسىنى مۇقىملاشتۇرۇش بىلەن بىللە ئۇنىڭ يېتىشسىزلىگىنىمۇ كورۇشىمىز لازىم.

قىسقىسى، رىيالىزىم ئىنسانىيەت ئەدەبىيات-سەنئەت تارىخىدىكى ئۇلۇغ كەشپىيات. رىيالىزىملىق ئەسەرلەر ئىنسانلارنىڭ ئوبرازلىق تارىخىدۇر. رىيالىزىمنىڭ توھپىلىرى ناھايىتى مول ۋە مۇھىمدۇر. ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ مۇھىم توھپىسى ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ تېما دائىرىسىنى كېڭەيتكەنلىگىدە. شۇڭا، رىيالىزىمدىن ئىبارەت بۇ بايراقنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشىمىز ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

3 - §. رومانتىزىم

1. رومانتىزىم توغرىسىدا ئومۇمى چۈشەنچە

رومانتىزىم — ئىنسانىيەت ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىيات تارىخىدىكى يەنە بىر مۇھىم ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. رومانتىزىم، خۇددى رىيالىزىمغا ئوخشاشلا، ھەرقايسى ئەلەلەر ۋە مىللەتلەر ئەدەبىيات-سەنئەت تارىخىدىكى ئاساسلىق ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگۈشتە مۇھىم رول ئوينىغان كەلدى.

ماكسىم گوركىي رومانتىزىم ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق كورسەتكەن ئىدى: "رومانتىزىمنىڭ بىرقانچە شەكلى بار. لېكىن ئۇنىڭ ھەممە ئەدەبىيات تارىخىدىكى ماقۇللايدىغان، ئېنىق، مۇكەممەل چۈشەنچە بېرىدىغان فورمۇلىسى تېخى يوق، ئىشلەپچىقىلمىغان" («يېزىقچىلىقنى قانداق ئۆگەنگىلىگىم توغرىسىدا»).

ئەدەبىيات تارىخىدا رومانتىك ئەسەرلەر خۇددى رىيالىستىك ئەسەرلەردەك ئېنىر سالماقنى ئىگەللەيدۇ. نۇرغۇن ئەسەرلەردە رومانتىزىم رىيالىزىم ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، رىيالىزىم بىلەن رومانتىزىمنىڭ ئوزئارا قوشۇلۇپ كېتىشى ھەم كىلاسسىك ئەدەبىيات ئۈچۈن، ھەم ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئورتاق خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەت.

نىمە ئۈچۈن رومانتىزىم خۇددى رىيالىزىمدەك ئاساسلىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولۇپ قالدى؟ بۇنداق بولۇپ قېلىشنى بىرىنچىدىن، تۇرمۇشنىڭ ئوز مەنتىقىسى بەلگىلىگەن. چۈنكى تۇرمۇشتا رىيالىلىق بىلەن غايە بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئىنسانىيەت تۇرمۇشى غايىدىن چەتلەپ كېتەلمەيدۇ. چىنلىق ئىنسان تۇرمۇشىنىڭ جېنى بولسا، غايە ئۇنىڭ قانتى. قۇش قانتىدىن ئايرىلسا، پەلەكتە پەرۋاز قىلالمىغاندەك، تۇرمۇشمۇ غايىدىن مەھرۇم بولسا، ئالغا ئىلگىرىلىيەلمەيدۇ. دېمەك، تۇرمۇشنىڭ ئوز ئىچىدىكى غايىۋىلىك ــ رومانتىزىمنى شەكىللەندۇرگەن بىرىنچى ئامىل. بۇ ئوبېكتىپ ئامىلدۇر.

ئىككىنچىدىن، يازغۇچىنىڭ ئالڭ سېزىمى، دۇنيانى بىلىش قابىلىيىتى، غايىگە ئىنتىلىش روھى ۋە تەسەۋۇرى رومانتىزىمنى شەكىللەندۇرىدىغان يەنە بىر مۇھىم ئامىلدۇر. دېمەك، يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ روھى، تەسەۋۇرى رومانتىزىمنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى بەلگىلىگەن.

ئۇچىنچىدىن، رومانتىزىمدىن ئىبارەت ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ شەكىللىنىشىنى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئوز قانۇنىيىتى بەلگىلىگەن. ئەزەلدىن ئىنسانىيەت سەنئىتى رىيالىزىم ئامىلىغا ئىگە بولغاندەك، رومانتىزىم ئامىلىغىمۇ ئىگە بولۇپ كەلدى. ئەدەبىيات ـ سەنئەت تارىخىدا رىيالىستىك يازغۇچىلار بىلەن بىر قاتاردا، كوپلەپ رومانتىك يازغۇچىلارمۇ مەيدانغا كەلدى. رىيالىستلار كوپرەك ئوبېكتىپ دۇنيانى كۆزىتىشكە تايىنىپ رىياللىقنىڭ مەنزىرىسىنى جانلىق سىزىپ بېرىشكە ماھىر بولسا، رومانتىكلار كوپرەك ئوزلىرىنىڭ سۇبېكتىپ تەسەۋۇرى ۋە خىيالىغا تايىنىپ قىزغىن ۋە ئۇمتۇار ئارزۇ ـ خىيالىنى قوزغاشقا ماھىر بولدۇ.

دېمەك، رومانتىزىم غايىنى ئىپادىلەش نۇقتىسىدىن تۇرۇپ رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. يازغۇچى ـ سەنئەتكاردىن باي، كۆچلۈك تەسەۋۇر، قىزغىن خىيالغا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىش رومانتىزىمنى شەكىللەندۇرگەن ئاساسىي مەنبە بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

ئۇنداق بولسا رومانتىزىم دېگەن نىمە؟

ئومۇمەن ئوبېكتىپ رىياللىقنى ئاساس قىلىپ، سۇبېكتىپ ئارزۇ ـ خىيال بويىچە بەدىئى ئوبرازلار (غايىۋى قەھرىمانلار)نى يارىتىپ، ئادەملەر ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئىدىيالالاشتۇرۇپ (غايىۋىلەشتۇرۇپ) تەسۋىرلەش ئۇسۇللىرى ۋە پرىنسىپلىرىنىڭ يىغىندىسى رومانتىزىم دەپ ئاتىلىدۇ.

رومانتىزىم ئىككى ئامىلنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرى، رومانتىزىملىق روھ، يەنە بىرى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مەلۇم تارىخىي باسقۇچىدا شەكىللەنگەن ئىجادىيەت ئۇسۇلى.

رومانتىزىم چۈشەنچىسى "رومانتىزىم" دېگەن بۇ ئاتالغۇ پەيدا بولۇشتىن بۇرۇنمۇ مەۋجۇت ئىدى. قەدىمقى يۇنان پەيلاسوپى ۋە سەنئەت نەزىرىيىچىسى ئارىستوتېل ئوزىنىڭ «شېئىرىيەت» («foetika») ناملىق كىتابىدا رومانتىزىم چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. كېيىنچە ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىدە رومانتىزىم چۈشەنچىسىنى بېرىدىغان چۈشەنچىلەر كەينى ـ كەينىدىن پەيدا بولدى.

رومانتىزىم ئاتالغۇ ۋە مۇكەممەل چوشەنچە سۈپىتىدە ئالدى بىلەن غەربىي ياۋروپا ئەدەبىياتىدا پەيدا بولدى. "رومانتىزىم" دېگەن سوز فرانسوزچە "romantisme" دېگەن سوزدىن كېلىپ چىققان. ئوتتۇرا ئەسىردە ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە ئىتالىيە قاتارلىق غەربىي

ياۋروپا ئەللىرىدە ئاجايىپ-غارايىپ مۇھىتتا ياشاپ پەۋقۇلاددە پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قەھرىمانلار تەسۋىرلەنگەن بىر خىل خەلق ئېغىز ئەدىبىياتى ئەسەرلىرى پەيدا بولغان ئىدى. بۇ خىل ئەسەرلەر ئاجايىپ-غارايىپ تەرجىمىھال خاراكتىرىدىكى ئەسەرلەر بولۇپ ھىساپلىناتتى. بۇ خىل ئاجايىپ-غارايىپلىق تۇسنى ئالغان تەرجىمىھال خاراكتىرىدىكى ئەدىبىي شەكىل — تەزكىرىلەردە بىر خىل غايىۋى قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان ئىدى.

رومانتىزىمنىڭ مەيدانغا كېلىشى ھەرگىز تاسادىپى ئەھۋال ئەمەس، بەلكى ئۇ 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى سىياسى ۋەزىيەت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ياۋروپا كاپىتالىزىمى تەرەققى قىلىشقا باشلىدى. كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشى ئېزىش-ئېزىلىشنى كېڭەيتىپ، زىددىيەتلەرنى كۇچەيتىۋەتتى. جەمىيەتنى نارازىلىق كەيپىياتى قاپلاپ، كىشىلەرنىڭ ئارزۇ-غايىسى بىلەن رىياللىق ئوتتۇرىسىدا شۇ شارائىتتا ھەل قىلىش قىيىن بولغان زىددىيەت پەيدا بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئەدىبىيات-سەنئەتتە رىياللىققا قارىمۇ-قارشى ئورۇندا تۇرىدىغان غايىۋى قەھرىمانلار توغرىسىدىكى ئەسەرلەر كەينى-كەينىدىن مەيدانغا كەلدى. رومانتىك يازغۇچى-سەنئەتكار كۇچىر تەسەۋۇر كۇچىگە تايىنىپ، ئوزلىرى ياقتۇرغان شەيئىلەرنى تەسۋىرلىدى. ئۇلار ئادەملەر ۋە ئۇلارنىڭ ھايات شارائىتلىرىنى ئەينەن ئەمەس، بەلكى ئوزلىرىنىڭ سۇبېكتىپ تەسەۋۇرى ۋە غايىسى بويىچە تەسۋىرلىدى. ئومۇمەن، ئادەملەر ۋە ئۇلارنىڭ ھايات شارائىتلىرىنىڭ ئەسلىدىكىدەك ئەمەس، بەلكى يازغۇچى-سەنئەتكارنىڭ سۇبېكتىپ ئارزۇ-خىيالى بويىچە تەسۋىرلىنىشى رومانتىزىم بولىدۇ. شۇنداقلا غايىۋى قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىپ تۇرمۇشنى ئىدىياللاشتۇرۇش ئۇسۇلى — رومانتىزىم ئۇسۇلى بولىدۇ.

2. رومانتىزىمنىڭ تەرەققىياتى

رومانتىزىم — رومانتىزىم ئېقىمى ھەركىتىنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلى سۇپىتىدە ياۋروپا ئەدىبىياتىدا ۋۇجۇتقا كەلدى. 18-ئەسىردە ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەردە قوزغالغان ئاقارتىش ھەركىتى سىياسى جەھەتتە فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ئۇچۇن، ئەدىبىيات-سەنئەت جەھەتتە رومانتىزىم ئۇچۇن ئىدىيىۋى ئاساس يارىتىپ بەردى. رومانتىزىم ئېقىمىنى ئاقارتىش ھەركىتىنىڭ رەھبەرلىرى قوزغىدى. رومانتىزىم فرانسىيىدە كىلاسسىزىمغا قارشى ئېقىم ۋە ئۇسۇل سۇپىتىدە 1790-يىلى مەيدانغا كەلدى. 1795-يىلى ماي ئېيىدا پارىژ سەھنىسىدىن بىر كىلاسسىزىملىق تىياتىرنىڭ قوغلىنىشى رومانتىزىمنىڭ باشلانغانلىغىدىن دېرەك بەردى. فرانسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ ئالدى-كەينىدىكى 40 يىل، يەنى 1790-يىلدىن 1830-يىلغىچە بولغان تارىخىي مەزگىل رومانتىزىم شەكىللەنگەن، كېڭەيگەن ۋە تەرەققى قىلغان ۋاقىت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. كونكىرىت ئېيتقاندا، رومانتىزىم ئاساسەن 1795-يىلى باشلاندى.

ياۋروپا ۋە روسىيىدە رومانتىزىم بويىچە ئىجات قىلغان نۇرغۇن مۇنەۋۋەر يازغۇچىلار ۋە ئولىمەس ئەسەرلەر ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇ ئۇلۇغ يازغۇچىلارنىڭ ۋەكىللىرى: ژورژگوردون، بايرون، شىللى، گيوتى، شېللېر، ۋېكتورگيۇگو، لېرمونتوپ، گېورگى سان قاتارلىقلاردۇر.

ياۋروپا ئەدەبىياتى 19 - ئەسىرگە قەدەم قويۇشى بىلەن رومانتىزىم يۇقۇرى پەللىگە كوتىرىلدى. يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان چوڭ يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرى ئەنە شۇ يۇقۇرى پەللىدىن دېرەك بېرىدۇ.

رومانتىزىم روھى سىڭدۈرۈلگەن ئەسەرلەر "رومانتىزىم" ئېقىمىغا پەيدا بولۇشتىن بۇرۇنمۇ ئەدەبىيات تارىخىدا مەۋجۇت ئىدى. ئالىملار رومانتىزىمنىڭ 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىگىنى ئېسپاتلىدى. بۇندىن 3000 يىل بۇرۇنلا قەدىمقى يۇنان ۋە ئېتالىيىلەردە ئەڭ دەسلەپكى رومانتىك ئەسەرلەر ۋۇجۇدقا كەلگەن. قەدىمقى يۇنان ۋە رىم ئەپسانە - رىۋايەتلىرى، تىراگىدىيىلىرى قويۇق رومانتىك تۈس ئالغان ئىدى. جاھانغا مەشھۇر بولغان ھومېرنىڭ «ئودىسسا» قاتارلىق ئېپوسلىرى رومانتىك ئەسەرلەر ئىدى.

ئېلىمىزنىڭ كوپ مىللەتلىك ئەدەبىياتىدا رومانتىزىم ئۇزاق تارىخقا ئىگە. بۇندىن 2400 يىل بۇرۇن رەتلەنگەن «شېرنامە» دە رومانتىزىم نۇرى چاقناپ تۇرغان نۇرغۇن رومانتىك شېئىرلار بار ئىدى. مىلادىدىن 300 يىل بۇرۇن چۈنچىيۇ - جەنگو دەۋرلىرىدە ياشىغان ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئېلىمىزنىڭ تۇنجى ئۇلۇغ شائىرى چۈي يۈەننىڭ ئەسەرلىرى رومانتىك ئەسەرلەر ئىدى. ئۇلۇغ رومانتىك شائىرنىڭ «جۇدالىق زارى» ناملىق لىرىك داستانى ئۇنىڭ 24 پارچە ئەسىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە نادىر رومانتىك ئەسەردۇر. خەلقنى قاتمۇ - قات بالايى - ئاپەتلەر ئىچىدە كورۇپ، "ئوزىنىڭ ياخشى كۆندە تۇغۇلمىغانلىغىدىن" ئازابلانغان شائىر ئوز غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئامال تاپالماي قالغىنى ئۈچۈن «جۇدالىق زارى»نى يېزىپ، ئوز ئارزۇ - ئارمىنىنى بايان قىلغان ئىدى.

تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە رومانتىزىم گۈللىنىشكە باشلىدى. بۇ ۋاقىتتا لى بەي، لى خې قاتارلىق ئۇلۇغ رومانتىك شائىرلار ياشىدى ۋە كوپلىگەن رومانتىك ئەسەرلەرنى ئىجات قىلدى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى رومانتىك ئەسەرلەرنىڭ نادىر ئۇلگىسى بولدى. كېيىن خەنزۇ ئەدەبىياتىدا «خەرىكە سايا‌ھەت»، «3 پادىشالىق ھەقىقىدە قىسسە»، «شەرقىي جەنۇپقا ئۇچقان توز» ناملىق رومانتىك ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ رومانتىزىم خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. رومانتىك ۋە رومانتىك روھ سىڭدۈرۈلگەن ئەسەرلەر مىلادىدىن بۇرۇنلا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىدى. ئىسلامىيەتتىن 6 ئەسىر ئىلگىرى مەيدانغا كەلگەن «چاستانى ئىلىك بەگ» داستانى ئەڭ دەسلەپكى نادىر رومانتىك ئەسەر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. سۇجۇپ دەۋرىدىكى قەدىمقى كۆچار ناخشىلىرىغىمۇ، قەدىمقى مىك ئوي، قىزىل مىك ئوي قاتارلىق جايلاردىكى تەسۋىرىي سۇرەتلەرگىمۇ رومانتىك روھ سىڭدۈرۈلگەن. 1000 يىللىق ئۇيغۇر بۇددا مەدىنىيىتى مەزگىلىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلەردە (تەرجىمە ئەسەرلەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) رومانتىك ئالىملار قويۇق ئىدى. قاراخانىلار دەۋرىگە كەلگەندە رومانتىزىم گۈللىنىشكە باشلىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتاتقۇبىلىگ» ئەسىرى رومانتىك تۈس قويۇق بولغان نادىر ئەسەردۇر.

15 - ئەسىرگە كەلگەندە ئەلىشىر ناۋايى ئۇيغۇر رومانتىك ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىسىنى يارىتتى. ئۇنىڭ نۇرغۇن لىرىك شېئىرلىرى، «پەرھات - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن» قاتارلىق بەش داستانى ھەقىقى رومانتىك ئەسەر سۈپىتى بىلەن شەرق ئەدەبىياتىدا پەخىرلىك

ئورۇن تۇتتى.

15 - ئەسىردىن 20 - ئەسىرگىچە بولغان تارىخىي دەۋردە رومانتىزىم ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا خېلىلا كەڭ سالماقنى ئىگەللىدى. خىرقىتىنىك «مۇھەببەت ۋە مەھنەتكام» داستانى، لۇتپىنىك، گومانمنىك شېرلىرى، ئابدۇرېھىم نىزارىنىك 5 چوڭ داستانى قاتارلىقلار مەيدانغا كەلدى. 20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىك مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان نىم شېھىت (داموللا) «پەرھات - شېرىن» ناملىق رومانتىك داستانىنى يېزىپ چىقتى.

ئۇيغۇر خەلق داستانى «غېرىپ - سەنەم»، «تاھىر - زوھرە» لەرگىمۇ رومانتىك روھ سىڭدۈرۈلگەن. «ئۇچار گىلەم»، «ئۇچار ئات»، «چىن تومۇر باتۇر»، «ئىسكەندەر بىلەن ھورلىقا» قاتارلىق خەلق چوچەك - ئەپسانىلىرىمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۇلگىلىك رومانتىك ئەسەرلەر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئېلىمىزدىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىمۇ رومانتىزىم خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. مەڭگۈللارنىڭ «جاڭگىر» ناملىق قەھرىمانلىق ئېپوسى، جۇاڭزۇلارنىڭ «لىيۇسەنجي» ناملىق داستانى، سانلارنىڭ «ئاسما» ناملىق لىرىك داستانى قاتارلىقلار دۇنياۋى رومانتىزىملىق ئەدەبىيات غەزنىسىدە قىممەتلىك ئەدەبىيات مىراسى بولۇپ قالدى. دىمەك، رومانتىزىم ئىنسانىيەت ئەدەبىيات - سەنئەت تارىخىدا ئۇزاق تارىخىي جەريانغا، باي - ئىسىل ئەنئەنگە ئىگە ئىلغار بايراقلاردىن بىرسىدۇر.

3. رومانتىزىمنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

ئومۇمەن رومانتىزىم ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ: بىرى، ئاكتىپ رومانتىزىم؛ يەنە بىرى، پاسسىپ رومانتىزىم. بۇ ئىككى خىل رومانتىزىم ھەرقايسى ئەللەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىدا ئوخشاشلا مەۋجۇت.

رومانتىزىمنى ئاكتىپ رومانتىزىم ۋە پاسسىپ رومانتىزىم دەپ ئىككىگە بولۇپ ئاتاشنى ماكسىم گوركىي ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ئۇ «يېزىقچىلىقنى قانداق ئۆگەنگەنلىگىم توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدا: "رومانتىزىمدىمۇ بىر - بىرىدىن كەسكىن پەرق قىلىدىغان ئىككى ئېقىمنى ئاجرىتىش زورۇر؛ پاسسىپ رومانتىزىم — بۇ ئېقىم تۇرمۇشنى بويىپ كورىستىپ، ئادەمنى ئوز بېشىغا چۈشكەن قىينىچىلىقلارغا رازى بولۇشقا ياكى ھەقىقى تۇرمۇشتىن يىراقلىشىپ، ئوزىنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا بېرىلىپ، پايدىسىز خىياللار بىلەن ياشاشقا، 'ھاياتنىڭ مەۋھۇم سىرلىرى'، مۇھەببەت، ئولۇم توغرىسىدا ئويلاشقا، 'ئومۇمەن ئەقىل كوزى' بىلەن، موشاھىدە يولى بىلەن ھەل قىلىپ بولمايدىغان پەقەت پەن ئارقىلىق ھەل قىلىنىدىغان سىرلارنى ئويلاشقا مەجبۇر قىلىدۇ. ئاكتىپ رومانتىزىم ئادەمنىڭ ياشاشقا بولغان ئىرادىسىنى كۈچەيتىشكە، ھەقىقى تۇرمۇشتىكى كەمچىلىكلەرگە ئىسيان كوتىرىشكە، تۇرمۇشتىكى ھەرقانداق زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىشقا قوزغىتىدۇ"① دەپ كورسىتىدۇ.

گوركىينىڭ بۇ سوزى رومانتىزىمنىڭ ئەملىي تەرەققىياتى توغرىسىدىكى تۇغرا

① ماكسىم گوركىي: «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، 1 - توم ئۇيغۇرچە نەشرى 376 - بەت.

خۇلاسه، ئۇ رومانتىزىم تارىخى ئەھۋالنىڭ تامامەن ئۇيغۇن. ئاھىش جەھەتتىكى بۇ خىل پەرق ئەمەلىيەتتە سىياسى جەھەتتىكى پەرق، ئىغارلىق بىلەن ئەكسىيەتچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن ئىبارەت. رومانتىك ئەسەرلەرنى، بولۇپمۇ كلاسسىك رومانتىك ئەسەرلەرنى باھالىغاندا، بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. توۋەندە ئىككى خىل رومانتىزىم ھەققىدە ئايرىم-ئايرىم توختىلىمىز:

ئاكتىپ رومانتىزىم ئەدەبىيات تارىخىدا شۇنداق بىر خىل رومانتىك ئەسەرلەر باركى، ئۇ خىل ئەسەرلەردە گەرچە فەدىمقى رىۋايەت تەسۋىرلەنگەن، ئاجايىپ-غارايىپ مۇھىتتا ھەرىكەت قىلدۇرغان قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ خىل ئەسەرلەر كىشىلەرنى رىيال ئەمەلىيەتكە ئىگە تەسىرگە ئىگە قىلالايدۇ، ئۇمىتلەندۈرىدۇ. رىيالىزمنى ئۆزگەرتىشكە رىغبەتلەندۈرىدۇ. بۇ ھال رومانتىك ئەدەبىياتتىكى ئاكتىپ تەرەپ. بۇ خىل رومانتىزىم ئاكتىپ رومانتىزىم دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل رومانتىزىم ھەرقايسى ئەلمەر ۋە مىللەتلەرنىڭ رومانتىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئاساسىي سالماقنى ئىگەللەيدۇ. ئۇ خەلقچىللىق، دېموكراتىك ئەدەبىيات ۋە ئىسىل ئەخلاقىي پەزىلەتنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەتتە ئەكس ئېتىشىدۇر.

ئاكتىپ رومانتىزىم تارىختىكى ئىلغار سىنىپ ۋە ئىلغار ئىجتىمائى تەبىقىلەرنىڭ كونا دۇنيانى ئۆزگەرتىش، يېڭى دۇنيانى يارىتىش يولىدىكى داۋىل ئىزلىنىشىنىڭ مەھسۇلى. ئاكتىپ رومانتىزىم ئەسەرلىرى ئىنسانلار ئارزۇ قىلغان غايىۋى دۇنيانىڭ گۈزەل مەنزىرىسىدىن ئىبارەت.

ئاكتىپ رومانتىزىم رىيال تۇرمۇشنى ئاساس قىلىپ، بايى، كۆچاۋك فانتازىيە ۋە قىزغىن، جۇشقۇن ھېسسىيات ئارقىلىق غايىۋى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ رىيالىققا ئىنقىلابىي بوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئەمەلىي ھەرىكەتنى ئارقىلىق دۇنيانى ئۆزگەرتىشنى ئويغانلىغىنىڭ ئەتىجىسى.

ئاكتىپ رومانتىك ئەسەرلەردە، يازغۇچى ئەڭ گۈزەل، ئەڭ ياخشى غايىۋى تۇرمۇشنى تەسۋىرلەشكە ۋە ئۇنى تىپىكلەشتۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بولىدۇ. كلاسسىك شائىر چۈي يۈەنىنىڭ «جۇدالىق زارى» دا، شائىر ئارزۇ قىلغان غايىۋى دۇنيانىڭ مەنزىرىسى سىزىپ بېرىلگەن. ئۇلۇغ ئەدەپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتاتقۇبىلىگ» ناملىق ئەسىرىدە ئادالەت، ھورىيەت ۋە سائادەتنىڭ قۇرغۇچىسى ۋە قوغدىغۇچىسى بولغان غايىۋى شاھنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان.

ئاكتىپ رومانتىزىم ئىلغار غايە ۋە ئارزۇنى، شۇنداقلا غايىۋى تۇرمۇشنى مەدھىيىلىگەنلىگى ئۈچۈن، ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائى تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاكتىپ رول ئويناندى. ئاكتىپ رومانتىزىمنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى تۆۋەندىكى ئۈچ تەرەپتە كۆرۈلىدۇ:

بىرىنچى، يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ ئارزۇ-غايىسىگە ئەھمىيەت بېرىش، تەسەۋۋۇرنىڭ ئاكتىپ رولىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بولۇش. يازغۇچىنىڭ تەسەۋۋۇرى ۋە خىيال-غايىسى بويىچە تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، قەدىمانلارنىڭ بەدىئى ئىزدىنىشىنى يارىتىش.

ئاكتىپ رومانتىزىم يازغۇچىلىرى ئىنسان ھاياتىدىكى پەۋقۇلاددە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى تاللاپ، ئۇلارنى ئوزلىرىنىڭ ئارزۇ-خىيالى بويىچە تەسەۋۋۇر كۈچىگە تايانغان ھالدا غايىۋىلەشتۈرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن غايىۋى دۇنيانى ۋە

غايۋى قەھرىمانلارنى تولۇپ تاشقان ھەسسىيات بىلەن تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. مۇشۇ تەسۋىر-لەر جەريانىدا غايۋى قەھرىمانلارنىڭ بەدىئى ئوبرازى يارىتىلىدۇ. شۇڭا، بۇنداق قەھرىمانلار رىيالىستىكى بەزى تەرەپلەرگە قارىغۇ - قارشى قويۇلىدۇ. بۇنداق قەھرىمانلار يازغۇچى تەرىپىدىن يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ خىيالى بويىچە يارىتىلغان بولۇپ، ئۇلار ئادەمنىڭ ئەقلىي يەتمەيدىغان دەرىجىدىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ۋە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئاكتىپ رومانتىزىم ئەسەرلىرىدە تەسۋىرلەنگەن شەيئى ۋە قەھرىمانلار يازغۇچى ئۈمىت قىلغان شەيئى ۋە ئادەملەردىن ئىبارەت. رىيالىلىقنى ئىستېتىكىلىق بىلىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈش جەھەتتىن ئېيتقاندا، رىيالىزىم بىلەن رومانتىزىمنىڭ پەرقى دەل مۇشۇ يەردە. رىيالىزىم تۇرمۇشنىڭ ئەسلى قىياپىتى بويىچە رىيالىلىقنىڭ ئەسلى ماھىيىتى ۋە بۇ ماھىيەتنىڭ مەلۇم تەرىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. رومانتىزىم بولسا، گىپوتىزالوگىكسى بويىچە قوشۇمچە ئويلانغان تىلەك - غايىلەر ئارقىلىق ھاياتنىڭ مەلۇم بىر ماھىيەتلىك تەرىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ ھەقتە ماكسىم گوركىي «سۆزبەت ئەدەبىياتى» ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق دەيدۇ: "مەن - ئويلاپ تېپىلغان نەرسە. پىكىردىن چىقارساق - دېمەك رىيال پىكىرنىڭ نەتىجىسىدىن ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ئېلىپ ئۇبرازلىق قىلىپ يۇزىگە چىقارساق، رىيالىزىمغا ئىگە بولىمىز. ئەگەر رىيال پىكىر-دىن ئېلىنغانلارنىڭ مەنىسىگە گىپوتىزالوگىكسى بويىچە قوشۇمچە ئويلاپ تېلىگىمىزنى، مۇمكىن بولغان نەرسىنى قوشساق ۋە شۇنىڭ بىلەن ئۇبرازنى تېخىمۇ تولدۇرساق، مەنىنىڭ ئاساسىدا تۇرغۇچى رومانتىزىمغا ئىگە بولىمىز..."①

دېمەك، رومانتىزىم ئوبېكتىپ دۇنيانى ساداقەتلىك بىلەن تەسۋىرلەشنى ئەمەس، بەلكى غايۋى دۇنياغا قىزغىن ئىنتىلىشنى تەكىتلەيدۇ، ئارزۇ ۋە تەرەپلەرنى تەسەۋۋۇر كۈچى ئارقىلىق غايۋىلەشتۈرۈش يولى بىلەن بايان قىلىدۇ. چۈنكى، غايە ۋە ئارزۇنى كۈچلۈك ئىپادىلەش، كېلەچەك تۇرمۇش كارتىنىسىنى سىزىش رومانتىزىمنىڭ ئاساسىي ئالامىتىدۇر.

ئىككىنچى، ئاجايىپ - غارايىپ تۇسكە ئىگە بولغان بەدىئى ۋاستىلەرنى - مۇبالىغە - لەشتۈرۈش، سىمۋوللاشتۇرۇش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىش، تۇرمۇشنى بىزەپ، ئوزى پەرەز قىلغان شەكىلدە ئەكس ئەتتۈرۈش، بۇنىڭ بىلەن تېپىك خاراكتېرغا ئىگە بولغان تېپىك قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش. رومانتىك ئەسەرلەردىكى تۇرمۇش مۇبالىغەلەشتۈرۈل - گەن، سىمۋوللاشقان ۋە تىلسىملاشقان تۇرمۇشتۇر. شۇڭا، ئۇلاردىكى قەھرىمانلار ئالاھىدە شارائىتتا ئاجايىپ ھەركەتتە بولىدىغان قەھرىمانلاردۇر. رومانتىك يازغۇچىلار ئالاھىدە شارائىتتا ھەركەتلىنىدىغان بەزىر غايۋى قەھرىمانىنى بەزىر رىيال ھادىسە بىلەن باغلايدۇ ۋە ئوزى ئارمان قىلغان غايۋى دۇنيادا ھەركەتلەندۇرىدۇ. شۇڭا، رومانتىزىم بەدىئى ئىپادىلەش جەھەتتىن تىلسىملاشتۇرۇش، سىمۋوللاشتۇرۇش ۋە مۇبالىغەلەشتۇرۇش ئۇسۇللىرىنى قوللا - نىپ، ئوزىنىڭ غايىسىدىكى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. رىيالىست يازغۇچىلار بولسا، پەقەت ئوبېكتىپ رىيال ھاياتتىكى تېپىك ۋەقەلەرنى ۋە تېپىك شارائىتتا ھەركەتلىنىدە - غان تېپىك قەھرىمانلارنى يازىدۇ.

رومانتىك ئەسەرلەردىكى قەھرىمانلار تېپىك بولمىسمۇ، ئوبېكتىپ رىيالىلىقتا مەۋجۇت

① ماكسىم گوركىي: «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، 2 - توم، 457 - بەت.

بولمىغانلاردىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ خاراكتېرى تېپىك بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، «غەرپكە سايا‌ھەت» رومانىدىكى سۇن ژۇكۇڭنى ئالساق، ئۇ كىشىنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان ئاجايىپ ئەقىل-پاراسەتكە ۋە تالانتقا ئىگە، ئۇ يەتمىش نەچچە خىل شەكىلگە كىرىپ ھەركەتلىنىدۇ. ئۇ ئەرشكىمۇ چىقالايدۇ، تەكتى ئەسراغىمۇ چۈشەلەيدۇ، خالىغىنىنى قىلىدۇ، ئەرش ئىلاھى بىلەن سۇ ئىلاھىمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا ئىلاجسىز قالىدۇ. بۇ ئوبېكتىپ رېئاللىقتا مەۋجۇت بولمىغان ئىش. لېكىن ئۇنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش روھى ناھايىتى تېپىكلىك. «پەرھات-شېرىن» داستانىدىكى پەرھات مىسلىسىز زور كۈچ ۋە قابىلىيەتكە ئىگە. ئۇ تاغلارنى كوتىرىپ يوتكەيدۇ، تاغلارنى كېسىپ تاشلايدۇ. ئۇزى يالغۇز يىراقلار-دىن سۇ باشلاپ كېلىدۇ. بىر كىشىنىڭ تاغنى يوتكەپ ياكى تېشىپ سۇ باشلاپ كېلىشى تۇرمۇشتا مەۋجۇت بولمىغان ئىش. لېكىن پەرھاتنىڭ ئەمگەكچانلىقى، ئىجاتچانلىقى، باتۇر-لۇقى ناھايىتى تېپىكلىك.

ئۇچىنچى، ئاكتىپ رومانتىزىم ئوبېكتىپلىققا ۋە لىرىك ھېسسىياتقا باي بولىدۇ. رومانتىزىم ئوبېكتىپ غايە ۋە ئارزۇنى يېزىشنى تەكتلىگەچكە، تۇرمۇشنى ئۇزىنىڭ كۆزەتكىنى بويىچە تەسۋىرلىمەي، بەلكى تەسۋىرلىنىۋاتقان شەيئىي ۋە ھادىسىلەرگە ئۇزىنىڭ ئوبېكتىپ خىيالى بىلەن ھېسسىياتىنى قوشۇۋېتىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت ئۇنىڭ رېئالىزىمدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدە تەرىپى. رېئالىزىم كۆپىنچە ئوبېكتىپ رېئاللىقنى سوغاقانلىق بىلەن كۆزىتىشكە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇ ئەقىل-ئىدراكنى كۆچى بىلەن رېئاللىقنىڭ قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. رومانتىزىم بولسا، تەسەۋۋۇر كۈچىنى ئىشلىتىپ، باي، لىرىك ھېسسىياتنى ئاساس قىلىدۇ. شۇڭا، رومانتىك يازغۇچىلار ھەمىشە قىزغىن، جۇشقۇنلۇق ۋە ھاياجانلىق سوزلەرنى قوللىنىپ، كىتابخانىنى ھەيرانلىقتا قالدۇرىدۇ.

ئاكتىپ رومانتىزىم يازغۇچىلاردىن ئىلغار مەيداندا تۇرۇپ، باي فانتازىيە، دادىل مۇبالىغە، ئوتتەك قايناق ھېسسىيات، ئاجايىپ ۋە پەۋقۇلاددە سىيۇژىت (ۋەقەلىك)، ئالاھىدە خاراكتىر، ئوزگىچە بولغان تىل، قىياس قىلىنىدىغان، تۇرمۇشتا بولۇشى ناتايىن بولغان شەكىل ئارقىلىق ئوبرازلار يارىتىپ، رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئوزلىرىنىڭ غايىۋى تۇرمۇش مەنزىرىسىنى ئىپادىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

قىسقىسى، ئاكتىپ رومانتىك ئەسەرلەرنىڭ پېرسوناژلىرى ئالاھىدە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ خاراكتېرى مەردانە كېلىدۇ ھەمدە سىيۇژىت ــ ۋەقەلىگى پەۋقۇلاددە ۋە ئاجايىپ بولىدۇ؛ ئاپتور تەسەۋۋۇر ۋە مۇبالىغىلەشتۈرۈش ئۇسۇلىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، باش قەھرىمانىنىڭ ئىسيانكارلىق روھىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ؛ ئەسەرنىڭ كەيپىياتى كوتىرەڭگۇ، تىلى يارقىن ۋە كورىكەم بولۇپ، رېئالىزىملىق ئەسەرلەرگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ. ئاكتىپ رومانتىك ئەسەرلەر يازغۇچىنىڭ ئاكتىپ سۇبېكتىپ غايىسى ۋە ئارزۇسىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ كىشىلەرگە كۈچاۋۇك مەدەت ۋە ئىلھام بەخش ئېتىدۇ، كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىنى كۈچەيتىپ، غەيرىتىنى ئاشۇرىدۇ؛ ئۇ كىشىلەرنى رېئاللىقتىكى تۇرلۇك ئىلاھىتىلەرنى يوقىتىشقا، يامانلىققا قارشى ئىسيان كوتىرىشكە دەۋەت قىلىدۇ، پاجىئەلىك رېئاللىقنى ئۇزگەرتىپ، غايىۋى گۈزەل دۇنيانى قۇرۇشقا ئىلھاملاندۇرىدۇ. شۇڭا، ئاكتىپ رومانتىك ئەسەرلەر جەمىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بەلگىلىك ئاكتىپ رول ئويناپ كەلدى. يېڭى ئاكتىپ رومانتىزىم خىيالىي سوتسىيالىزىم ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، جەمىيەتنىڭ كىشىلىرىنى،

يېراقنى بېرقەدەر ئوچۇق كۆرەلەيدۇ. ئاكتىپ رومانتىزىم ئىسيانكارلىق روھىغا ۋە غايىگە باي بولغاچقا، ئىجابى شەيئىلەرنى قوللايدۇ ۋە مەدھىيىلەيدۇ. ئاكتىپ رومانتىزىم قەھرىمانلىرى رىيالىلىقتىن نارازى بولغۇچىلار، پارلاق يېڭى دۇنيانى يارىتىشقا ئىنتىلگۈچىلەردۇر.

قەدىمقى يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى رومانتىك تەركىپلەر ۋە قىسمىلار چۈي يۈەننىڭ «جۇدا - لىق زارى» ناملىق داستانى، لى بەينىڭ شېئىرلىرى، موڭغۇللارنىڭ «جاڭگەر» ناملىق داستانى، سانى مىللىتىنىڭ «ئاسما» ناملىق داستانى بىلەن جۇاڭزۇلارنىڭ «لىيۇسەنجې» ناملىق خەلق ھېكايىسى، خەنزۇلارنىڭ «غەربىكە ساياھەت» رومانى، «پېرھات - شېرىن» ۋە «جامىئول ھېكايەت» قاتارلىق ئۇيغۇر داستانلىرى ۋە ھېكايىلىرى ۋېكتور گيۈگو، گيوتې، شىللېر، بايرون، لېرمونتوۋلارنىڭ ئەسەرلىرى، گرۇزىيە كلاسسىگى شوتاروستاۋېلنىڭ «يولۋاس تېرىسى يېپىنغان باتۇر» ناملىق داستانى، ماكسىم گوركىينىڭ «لاچىن قوشىغى»، «بورانقۇش قوشىغى» قاتارلىق نەسرىي شېئىرلىرى ۋە «دانكو» ناملىق ھېكايىسى، گومورونىڭ «ئايال خۇدا»، «قېقىنۇسلارنىڭ پاراغىتى» ناملىق ئەسەرلىرى ئاكتىپ رومانتىزىم ئەدەبىياتىنىڭ ئەسل نەمۇنىلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

پاسسىپ رومانتىزىم پاسسىپ رومانتىزىم ئەكسىيەتچىل رومانتىزىم دەپمۇ ئاتىلىدۇ. پاسسىپ رومانتىزىم زاۋاللىققا يۈز تۇتقان ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ئىلگىرىكى تۈرمۇشنى سېغىنىش ۋە كونىنى تېرىلدۇرۇشكە جاھالىلىق بىلەن ئۇرۇنۇشىنىڭ ئەدەبىياتتىكى ئىنكاسى. ئۇ سۇبېكتىپ ئىدىيالىستىك قاراشنىڭ، پەسسىمىزملىق (ئۈمىتسىزلىك)، قۇرۇق خىيالپەرەسلىكنىڭ مەھسۇلى.

پاسسىپ رومانتىزىم تەرەپدارلىرى تامامەن زاۋاللىققا يۈز تۇتقان چېرىك كۈچلەرنىڭ خەيرىخاھلىرى ۋە مەدھىيىچىلىرى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى. شۇڭا، ئۇلار خەلق ئامېسسىنىڭ، ئىلغار كۈچلەرنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلىرىگە ئەسەبىلىك بىلەن قارشى تۇردى. مەسىلەن، فرانسىيەدىكى ئەكسىيەتچىل رومانتىزىمنىڭ ۋەكىلى بولغان شاتوبېرسان (1848 — 1768) بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىغا جاھالىلىق بىلەن قارشى تۇردى. ئۇ: "ئىنقىلاپ ئىنسانلارغا بالايى - ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ" دەپ كاپشىغان ئىدى.

پاسسىپ رومانتىك ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن پېرسۇناژلار، ۋەقەلەر ئەكسىيەتچى رومانتىك يازغۇچىلار خىيالىدىن توقۇپ چىقارغان غەلىتە نەرسىلەر بولۇپ، ئۇ گۈمران بولغان سىنىپلارنىڭ تۈرمۇش مەنزىرىسىدىن ئىبارەت. شۇڭا بۇ خىل رومانتىزىم كىشىلەرنى ئۈمىتسىزلەندۈرىدۇ، ئىرادىنى ئاجىزلىتىپ، غەيرەتنى يوقىتىدۇ، كىشىلەرنى تەركى دۇنياچىلىق يولىغا باشلايدۇ. ئومۇمەن، پاسسىپ رومانتىزىم تارىخنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇلۇق قىلىدۇ.

كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلارنى ئۆگەنگەندە، تەنقىق قىلغاندا، ھازىرقى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرغاندا، چوقۇم ئۇنىڭدىكى پاسسىپ رومانتىزىم ئامىللىرىنى ئىلغۇۋېتىش لازىم. ئەمما، شۇنىڭغىمۇ دىققەت قىلىش لازىمكى، ئاساسىي خاھىشى توغرا، ئىلغار بولغان رومانتىك ئەسەرلەردە (بۇ كۆپرەك كلاسسىك ئەدەبىياتتا كورۇلىدۇ) كورۇلگەن ئايرىم پاسسىپ رومانتىزىم ئامىللىرىغا نىسبەتەن تارىخىي، سىنىپىي چەكلىمە تەرىپىگە دىققەت قىلىش پىرىنسىپى بويىچە مۇئامىلە قىلىش لازىم.

ئوتتۇرا ئاسىيادا (ئاساسەن بۇخارادا) ئەكسىيەتچىل سوۋەزىم پەيدا بولغاندىن كېيىن، بۇ كوزقاراش ئەدەبىياتتىمۇ ئوز ئىپادىسىنى تاپتى. بۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم كىشىلەرنى تەركى دۇنياچىلىق، غاپىللىق يولىغا باشلايدىغان دىنىمىستىك ئەدەبىيات پەيدا بولدى. مانا بۇ — پاسسىپ رومانتىزملىق ئەدەبىيات بولۇپ، ناۋايى، نەزارى قاتارلىقلارنىڭ ئاكتىپ رومانتىزمىغا قارىمۇ - قارشى ھالدا تۇرىدۇ. 15-، 16- ئەسىرلەردىكى سوپىئالىلايار، خوجا-ھاپىزلارنىڭ ئەسەرلىرى مانا شۇ خىل ئەسەرلەردۇر. ئۇلار قانداقتۇ ئۇ دۇنيا ھەقىقەدە گەپ سېتىپ، خەلقنى بىخۇتلاشتۇردى، زەھەرلىدى، خەلقنى دىنىي جاھالەت ئىچىدە ئەبىدى ياشاشقا ئۇندىدى. بىز ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلغاندا، بۇ نوقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز لازىم.

پاسسىپ رومانتىزم ئەسەرلىرى كىشىلەرگە ئىلھام بەخش زوق بېرەلمەيدۇ. پاسسىپ رومانتىك شائىرلار خۇددى گېرمانىيەنىڭ مەشھۇر شائىرى ھېنرىخ ھېينې ئېيتقاندەك "ھاياتلىقنىڭ شائىرلىرى ئەمەس، بەلكى ماماتلىقنىڭ شائىرلىرىدۇر".

ماركسىزم كلاسسىكلىرى ئوز تەلىماتلىرىدا ئاكتىپ رومانتىزمنى — ئىلغار رومانتىزمنى قىزغىن قوللىغان ۋە تەشەببۇس قىلغان، پاسسىپ رومانتىزمغا قەتئىي قارشى تۇرغان ئىدى. كارل ماركس پاسسىپ رومانتىك ئەسەرلەرنى: "ساختا چوڭقۇرلۇق، ۋەزىنسىيمچە مۇبالىغىلەشتۈرۈش، رەڭۋازلىق قىلىش، جىلۋىگەرلىك قىلىش، جۈملە پەدازلىق قىلىش، نازۇ پېراق قىلىش، ھاكاۋۇرلۇق قىلىش، قىسقىسى، خاھى شەكلەن، خاھى مەزمۇنەن پۈتۈنلەي مىسلىسىز پىتنە - پاساتلارنىڭ ئارىلاشمىسىدىن ئىبارەت"، "ئوتمۇشنىڭ، ئەقەللى جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم بىر باسقۇچى ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرىدىغان بولسا، ھازىرقى زامان ئۇلارنى ئۇمىتسىزلەندۈرىدۇ، كېلىچەك ئۇلارنى قورقىتىپ يۈرىگىنى مۇجۇيدۇ" دەپ ئوتكۇر تەنقىت قىلغان ئىدى.

بىز ئوتمۇش دەۋرنىڭ پاسسىپ رومانتىزم خاھىشىدىكى ئەسەرلىرىنى شاكال ئورنىدا رەت قىلىمىز، لېكىن ئۇ خىل ئەسەرلەردىكى بەدىئى ئىپادىلەش جەھەتتىكى تېخنىكا - ماھارەتنى ئۆگىنىشكە دىققەت قىلىمىز.

4-§. سوتسىيالىستىك رىيالىزم

سوتسىيالىستىك رىيالىزم پۈرولېتارىيات ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ بىر خىل يېپ - يېڭى، مىسلى كورۇلۇپ باقمىغان ئىجادىيەت ئۇسۇلى. بۇ خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلى پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى مەھسۇلى. بۇ ئۇسۇل ئىنسانلارنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇر تەرەققىياتىدىكى يەنە بىر چوڭ سەكرەش بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەدىئى تونۇشىنى يېڭى باسقۇچقا كوتەردى.

سوتسىيالىستىك رىيالىزم تارىخىدىكى ئەنئەنىۋى ئىلغار رىيالىزمنىڭ يېڭى دەۋردىكى — پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى تەرەققىياتى بولۇپ، پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە سوتسىيالىستىك مەزمۇنلار سىڭدۈرۈلگەن رىيالىزمدۇر. پۈرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ كاپىتالىزمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، سوتسىيالىزمنى قۇرۇش يولىدىكى باتۇر-

رانه كۆرەش پائالىيەتلىرى سوتسىيالىستىك رىيالىزىمنىڭ ماددىي ئاساسى، تارىختىكى ئىلغار رىيالىزىمنىڭ تەجرىبىسى ۋە ئەنئەنىلىرى ئۇنىڭ تارىخىي ئاساسى، ماركسىزم ـ لېنىنىزم بولسا، ئۇنىڭ ئىدىيەۋى ئاساسىدۇر.

1. سوتسىيالىستىك رىيالىزمنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى

سوتسىيالىستىك رىيالىزم پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان، ماركسىزم ئومۇملىشىۋاتقان بىر يېڭى تارىخىي دەۋردە ــ 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياۋروپادا ۋە روسىيىدە پەيدا بولدى ۋە تەرەققى قىلدى.

شەكىللىنىشى ئىنسانىيەت تارىخىدا، پۈرولېتارىيات سىنىپى 1830- يىلدىن كېيىن مۇستەقىل ھالدا سىياسىي سەھنىگە چىقتى. 1848- يىلى ماركس، ئېنگېلس بىرلىشىپ يازغان «كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ خىتاپنامىسى»نىڭ ئېلان قىلىنىشى پۈرولېتارىياتنىڭ يېڭىچە دۇنياقارىشى ــ ماركسىزمنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىگىدىن دېرەك بېرىدى. ماركسىزم پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ھەركىتىنى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتەردى. چۈنكى ماركسىزم پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئىشچىلار سىنىپى ئاڭسىزلىقتىن ئاڭلىقلىققا ئۆزگىرىپ، ئۆز ھەركىتىنى ئاڭسىز پائالىيەتتىن ئاڭلىق پائالىيەتكە ئايلاندۇردى. ماركسىزمنى بايراق قىلغان پۈرولېتارىيات ھەركىتى ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە يېڭى مەزمۇن بېغىشلىدى. بۇنىڭ بىلەن 1848- يىلدىكى ئىنقىلاپتىن 1871- يىلدىكى پارىژ كوممۇنىسىغىچە بولغان قاينام ـ تاشقىنلىق يىللاردا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەدەبىياتىدا زور تەرەققىياتلار بولدى. بۇ ئارىلىقتا ئەنگلىيىدە كونستېتسىون ئېقىمىدىكى ئىشچىلارنىڭ جەڭگىۋار شېئىرلىرى، گېرمانىيىدە سىلىزىيە ئىشچىلىرىنىڭ شېئىرلىرى پەيدا بولدى، يەنە گېرمانىيىدە ئېنگېلس تەرىپىدىن "پۈرولېتارىياتنىڭ تۇنجى ۋە ئەڭ مۇھىم شائىرى" دەپ ئاتالغان گېئورگى ۋېرتقا ئوخشاش شائىرلار مەيدانغا كەلدى. ئەنگلىيە، فرانسىيە ئىشچىلار ئەدەبىياتىدا پۈرولېتارىياتنىڭ رىيال ئىنقىلاۋىي پائالىيىتى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلدى، ماركسىزملىق ئىدىيە ۋە گۈزەل غايە ئىپادىلەندى.

1871- يىل 3- ئايدا پارىژ كوممۇنىسى قۇرۇلدى. 5- ئاينىڭ ئاخىرى مەغلۇپ بولدى. گەرچە ئۇ 70 نەچچە كۈنلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، پۈرولېتارىياتنىڭ تۇنجى ھاكىمىيەت شەكلى ئىدى. پارىژ كوممۇنىسى تارىختا پارىژ كوممۇنىسى ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى شەكىللەندۇردى. پۈرولېتارىياتنىڭ ئەملىي كۈرەش پائالىيىتىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈش پارىژ كوممۇنىسى ئەدەبىياتىنىڭ خاراكتېرلىق ئالاھىدىلىگىدۇر. چۈنكى، پارىژ كوممۇنىسى ئەدەبىياتى ئىنقىلاۋىي كۈرەش رىياللىغىنى ئۇزىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قىلدى. پارىژ كوممۇنىسى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇغ پېشۋاسى ــ شائىر ۋە ناخشىچى ئېۋگېنى پوتتېر (1887—1816) نىڭ «ئىنتېرناتسونال شېئىرى» قاتارلىق ئەسەرلىرى يالقۇنلۇق كۈرەش ئىچىدە دۇنياغا كەلدى. پوتتېر ئۆز شېئىرلىرىدا پارىژ ئىنقىلاۋىنى، پارىژ كوممۇنىسى قەھرىمانلىرىنى تولۇپ تاشقان مۇھەببەت بىلەن تەسۋىرلىدى. يالقۇنلۇق شائىر ئۇزىنىڭ «ئىنتېرناتسونال شېئىرى» دا تارىختا ئەبىدى ياڭراپ تۇرىدىغان جەڭگىۋار مىسرالارنى تىزىپ،

پۈرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنى كونا دۇنيانى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يېڭى دۇنيا قۇرۇشقا چاقىردى.

"ئەلگ ئاخىرقى كۈرەش بۇ،
بىرلىشەيلى ئەتىگە.
ئىنتېرناتسونال،
چوقۇم ئاشىدۇ ئەملگە."

بۇ مىسرالاردا ئىنسانلارنىڭ كومۇنىزىم غايىسى ۋە بۇ غايىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئىرادىسى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

لېنىن پوتئېرنى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنى ناھايىتى يۇقىرى باھالاپ، پوتئېر "شېرنى قورال قىلغان ئەڭ ئۇلۇغ تەشۋىقاتچى" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

ماركس، ئېنگېلىسلار پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتىدىكى يېڭى مايىسلارنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ كېلىچىكىدىن ئۈمىتلەندى. بۇنىڭ بىلەن پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتى توغرىسىدا ئۇزۇنىڭ ئۈمىدىنى ۋە تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار يازغۇچىلارنى شېكسپىر (1564—1616) ئىجادىيىتىدە گەۋدىلەنگەن سىيۇژېتلار جانلىقلىغى ۋە موللۇغىدىن ئىبارەت مۇكەممەل گۈزەللىكنى ئۆگىنىشكە چاقىردى. ئۇلار بىرقانچە مەشھۇر خەت ۋە ئەسەرلىرىدە يازغۇچىلاردىن تارىخىي مەزمۇننى توغرا ئىپادىلەشنى، تۇرمۇش قىياپەتلىرىنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەشنى، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئېنگېلس ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنى ئىلغار سىنىپىي مەيداندا، يېڭى سەۋىيىدە تۇرۇپ كۆزىتىشنى، تەتقىق قىلىشنى ھەمدە بۇ رىيال مۇناسىۋەتلەرنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، تارىختىكى بارلىق ئەنئەنىۋى قانۇنىيەتنى، بۇرژۇئازىيىچە ئوپتىمىزىمنى يىمىرىپ تاشلاشنى، تېپىك شارائىتتا ھەرىكەتلىنىدىغان تېپىك قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشنى، شۇنداق قىلىپ روشەن سوتسىيالىستىك خاھىشقا ئىگە رومانلارنى يارىتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، ھوئىزىيە، پروزا ۋە دىراما تۈرلىرىنىڭ ھەممىسىدە روشەن خاھىش بولۇشنى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭ قارىشىچە ئارىستوتېل، سوفوكىللارنىڭ دىراماتىك ئەسەرلىرى كۆچلۈك خاھىشقا ئىگە ئىدى. ئۇ، شىللېرنىڭ «سۈيىقەست ۋە مۇھەببەت» ناملىق دىرامىسىنى گېرمانىيە ئەدەبىياتىدىكى بىرىنچى سىياسى خاھىشتىكى دىراما دەپ باھالىدى. ۋېرت، پوتئېر شېرلىرىنى، سلىزىيە ئىشچىلىرىنىڭ شېرلىسىرىنى كۆچلۈك سوتسىيالىستىك خاھىشتىكى ئەسەرلەر، دەپ باھالىدى. شۇنىڭدەك ماركس، ئېنگېلس ۋە لېنىن ئەينى زاماندا ۋېرت ۋە پوتئېرلارغا يۇقىرى باھا بېرىپ، ئۇلارنى پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ئەدەبىياتىنىڭ پىشۋالىرى، دەپ قارىدى.

ماركس، ئېنگېلس يازغۇچى ـ سەنئەتكارلاردىن ياۋروپا ئىشچىلار ھەرىكىتى بىلەن دىخانلار ھەرىكىتىنى ئوز ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. چۈنكى، بۇ چاغدا ياۋروپا ئىشچىلار ھەرىكىتى بىلەن دىخانلار ھەرىكىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانماقتا ئىدى. ئۇلار لاسسالغا يازغان بىر خېتىدە ئۇنىڭ «زىجىنگىن» ناملىق دىرامىسىدا دىخانلار ھەرىكىتىنى ئەكس ئەتتۈرمىگەنلىگىنى تەنقىتلەپ، ئىنقىلاۋىي پۈرولېتارىياتنى مەدھىيىلەشنىڭ زورۇرلۇقىنى كۆرسەتتى.

مارکسزىم ئىجاتكارلىرى بىر تەرەپتىن، ئىلگىرىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىدى، يەنە بىر تەرەپتىن، پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتى تۇغرىسىدا ئۇزلىرىنىڭ ئۇمۇمىي ۋە تەلەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدە ئاڭ فورماتسىيىسى ئىكەنلىگىنى، ئۇنىڭ بەدىئىلىگى يۇقۇرى بولۇش لازىملىغىنى، يازغۇچىنىڭ كۆزقارىشى ۋە خاھىشى يالىڭاچ ھالدا ئەمەس، بەلكى سىيۇژېتلار ۋە خاراكتېرلار تەرەققىياتىدا ئۇزلۇكسىز ئىپادىلىنىشى لازىم ئىكەنلىگىنى تەشەببۇس قىلدى. مارکسزىم ئىجاتكارلىرىنىڭ تەلەپ ۋە تەشەببۇسلىرى سوتسىيالىستىك رېيالىزمنى ئۇزىنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلى قىلغان پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇھىم ئەدەبىۋى ئاساس بولدى.

1890- يىللىرى باشلاپ دۇنيا پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ھەرىكىتىنىڭ مەركىزى روسىيىگە يوتكەلدى. 1895- يىلى ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىن "ئىشچىلارنى ئازات قىلىش كۈرىشى ئىتتىپاقى" دېگەن ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتنى قۇرۇپ، روسىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى قۇردى. ۋىلادىمىر ئىلىئىچ لېنىن ۋە پىلىخانوۋلار ئۇزلىرى قۇرغان ئىنقىلاۋىي گۇرۇپپىلار ۋە تەشكىلاتلار يازغان ماقالىلار ئارقىلىق مارکسزىمنى كەڭ تەشۋىق قىلدى. بولۇپمۇ لېنىن مارکسزىمنى ئىشچىلار ھەرىكىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈردى. بۇنىڭ بىلەن روسىيە پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى راۋاجلىنىشقا قاراپ ماڭدى. 1905- يىلغا كەلگەندە، رۇس پۈرولېتارىياتى قولىغا قورال ئېلىپ، كاپىتالىزم زۇلمىغا قارشى زور كۆلەملىك ئىنقىلاپ قوزغىدى.

مارکسزىمنىڭ كەڭ تۈردە ئومۇملىشىشى، ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئالدىغا يېڭى ئۇمىت ۋە يېڭى ۋەزىپە قويدى. يېڭى تارىخىي شارائىتتا ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ۋە تەلىۋى تۈپەيلىدىن، لېنىن «پارتىيە تەشكىلاتى ۋە پارتىيە ئەدەبىياتى» دېگەن شانلىق ئەسەرنى ئېلان قىلدى. لېنىن بۇ ئەسەردە پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ نەزىرىيىۋى مەسىلىلىرىنى يېشىپ، بىرىنچى بولۇپ "پارتىيە ئەدەبىياتى" شوئارىنى، ئەدەبىياتنىڭ كوممۇنىستىك پارتىيەۋىلىك پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. لېنىن بۇ ئەسەردە ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى پۈتۈن ئىنقىلاپ ماشىنىسىنىڭ چەمبىلىق چاقى ۋە ۋىنتسىغا ئايلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

دولقۇنلاپ مېڭىۋاتقان پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ھەرىكىتىنىڭ تۇرتكىسى، مارکسزىمنىڭ تەربىيىسى ۋە يېتەكچىلىگىدە ماكسىم گورکىي قاتارلىق ئىنقىلاۋىي يازغۇچىلار لېنىننىڭ چاقىرىغىغا قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ، ئىجادىيەتنى يۇقۇرى پەللىگە كوتۇرۇپ، ئۇز ئەسەرلىرىدە ئىشچىلار ھەرىكىتىنى يېزىپ، پۈرولېتارىيات قەھرىمانلىرىنىڭ بەدىئى ئوبرازىنى ياراتتى، ماكسىم گورکىي بىرىنچى بولۇپ «ئانا» ناملىق ئاجايىپ نادىر رومانىنى يېزىپ، 1905- يىلدىكى زور ئىنقىلاپنىڭ بەدىئى مەنزىرىسىنى سىزىپ بەردى. ماكسىم گورکىي بۇ رومانىدا پاۋېل ۋىلاسوۋ ۋە ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ بەدىئى ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق ئىشچىلار سىنىپىنىڭ زۇلۇمغا قارشى كۈرىشىنى، قەھرىمانلىغىنى ۋە جەڭگىۋار ئىرادىسىنى تولۇق گەۋدىلەندۈردى، قىزغىن مەدھىيىلىدى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئۇزىنى ۋە پۈتۈن ئىنسانىيەتنى ئازات قىلىشقا قادىر ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىپ بەردى.

«ئانا» رومانى پۈرولېتارىيات يېڭى قەھرىمانلىرىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىلغان تۇنجى مۇنەۋۋەر ئەسەر. بۇ ئەسەر 1906- يىلى رەسمىي ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، روسىيىدە ۋە چەتئەللەردە ناھايىتى زور تەسىر قوزغىدى. خەلق ئاممىسى، بولۇپمۇ ئىشچىلار ئاممىسى

بۇ كىتابنى بېرىلىپ ئوقۇدى، ئۇزلىرىنىڭ ياخشى دوستى دەپ قاراشتى.

لېنىن «ئانا» رومانىغا ناھايىتى يۇقۇرى باھا بەردى. ئۇ بۇ كىتابنىڭ زورۇرلۇقىنى ۋە ئەھمىيىتى ھەققىدە توختىلىپ: "«ئانا» رومانى دەل ۋاقتىدا چىققان كىتاپ، زورۇر كىتاپ. نۇرغۇن ئىشچىلار ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتكە ئۇزلىرى سەزمەي ئىستخىيىلىك قاتناشقان. ئۇلار ئۇچۇن «ئانا» رومانىنى ئوقۇپ چىقىش ئىنتايىن پايدىلىق" دەپ كورسەتتى.

ئوكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن، ماكسىم گوركىي «مېنىڭ دارىلفۇنۇنم»، «ئارتامانوۋىلارنىڭ ئىشى» قاتارلىق نۇرغۇن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يازدى. بۇ ۋاقىتتا سىرافىموۋىچنىڭ «تومۇر ئېقىم» دىگەن رومانى، مايا كوۋىسكىينىڭ «لېنىن»، «ياخشى» ناملىق داستانلىرى، فورمانوۋنىڭ «چاپايېپ» ناملىق رومانى، فادېيېۋنىڭ «تار-مار» ناملىق رومانى كەينى-كەينىدىن مەيدانغا كەلدى. بۇ مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتنىڭ يېڭى نەتىجىلىرىدۇر. بۇ ئەسەرلەر دېتاللارنى تاللاش، تېمىنى تاۋلاش، پېرسۇناژ ئوبرازىنى يارىتىش ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدا يېڭى تەجرىبىلەرنى ياراتتى. پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتىنى يېڭى تەجرىبە، يېڭى ئۇسۇل بىلەن تەمىن ئەتتى.

ماكسىم گوركىي ۋەكىللىك قىلغان سوۋېت ئەدەبىياتى بىرىنچىدىن، پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ھەرىكىتىنىڭ مەھسۇلى، ماركسىزم-لېنىنىزم يېتەكچىلىكىدىكى ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ مۇئەسسى. ئىككىنچىدىن، تارىختىن بۇيانقى دۇنيا ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ روس ئەدەبىياتىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ نەتىجىسى ۋە بۇ ئەنئەنىنىڭ تەرەققىياتىدۇر. ھەققەتەنمۇ ماكسىم گوركىي قاتارلىق ئىنقىلاۋىي يازغۇچىلار دۇنيا ۋە روس كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە، بولۇپمۇ ئىلغار رېيالىزم ۋە رومانتىزم ئەنئەنىلىرىگە ھەقىقى ۋارىسلىق قىلدى.

يۇقۇرقىلاردىن كورۇشكە بولىدۇكى، پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ھەرىكىتى سوتسىيالىستىك رېيالىزمنىڭ ماددى-ئىجتىمائى ئاساسى، ماركسىزم-لېنىنىزم ئۇنىڭ ئىدىيىۋى ۋە نەزىرىيىۋى ئاساسى، دۇنيا كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە روسىيە ئەدەبىياتىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرى، بولۇپمۇ تارىختىكى ئىلغار رېيالىزم بىلەن ئىلغار رومانتىزم ئۇنىڭ تارىخىي ئاساسىدۇر.

ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى

«ئانا» رومانى يېڭى دۇنياقاراش يېتەكچىلىكىدە، يېڭى بىر ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىلەن يېزىلىپ چىقتى. ئۇ كونا ئىلغار رېيالىزم ۋە ئاكتىپ رومانتىزم بىلەن پۇرولېتارىياتنىڭ يېڭى ئەدەبىياتىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر سۇ بولگۇچ بولدى. ئۇنىڭ ئىلگىرىكى ئەدەبىياتقا ئوخشىمايدىغان تۇپكى ئالاھىدىلىگى، بىرىنچىدىن، ئۇ ماركسىزم-لېنىنىزمغا دۇنياقاراشنى ئۇزىنىڭ ئىدىيىۋى يېتەكچىسى قىلدى. ئىككىنچىدىن، پۇرولېتارىياتنىڭ داغدۇغىلىق ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتىنى تەسۋىرلىدى ۋە مەدھىيىلىدى. ئۇچىنچىدىن، ئۇنىڭدا يۇكسەك دەرىجىدىكى بەدىئى چىنلىق بىلەن ئىنقىلاۋىي خاھىشلىقىنىڭ مۇستەھكەم بىرلىگى ئەمەلگە ئاشتى. شۇڭا، «ئانا» رومانىنىڭ دۇنياغا كېلىشى ئەدەبىيات تارىخىدا، بولۇپمۇ رېيالىزم تارىخىدا يېڭى بىر ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ يارىتىلغانلىغىدىن دېرەك بەردى. بۇ ئۇسۇل ماكسىم گوركىي ئاساس سالغان سوتسىيالىستىك رېيالىزم ئىدى. لېكىن سوتسىيالىستىك رېيالىزم ئاتالغۇ ۋە رەسمىي ئىجادىيەت ئۇسۇلى سۈپىتىدە كېيىن ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئۇنىڭ جەريانى قىسقىچە مۇنداق:

يېڭى ئەدەبىيات ۋە يېڭى ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ بارلىققا كېلىشى چوقۇم ئەزىزىيە جەھەتتىن يەكۈنلەشنى ۋە ئومۇمى چۈشەنچە بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. 1928- يىلدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدا "سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېڭى ئەدەبىياتىنىڭ خاراكتېرىنى قانداق بېكىتىش كېرەك" دېگەن مەسىلە ئۇستىدە مۇھاكىمە قوزغالدى. بەزىلەر ماكسىم گوركىي يارىتىقان يېڭى ئۇسۇلنى "پۈرولېتارىيات رېيالىزمى" دەپ ئاتىدى، بەزىلەر "خاھىشلىق رېيالىزمى" دەپ ئاتىدى ۋە بەزىلەر "رومانتىزىملىق رېيالىزم" دەپ ئاتاشتى. ماكسىم گوركىي بولسا بۇ ئۇسۇلنى رېيالىزم بىلەن رومانتىزىمنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان "3- خىل نەرسە" دەپ ئاتىدى ۋە مۇشۇ يول بىلەن قەھرىمانلارنىڭ رېيال تۇرمۇشنى يارقىن ۋە گەۋدىلىك ئەكس ئەتتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى.

قايتا - قايتا مۇھاكىمە قىلىش ۋە ئۇگىنىش ئارقىلىق ئېنىگىلىس ئوتتۇرىغا قويغان خاھىش بىلەن چىنلىقىنى بىرلەشتۈرۈپ تەسىرلەش تەلىماتىغا ئاساسەن، ھەممە بىرەك ئەدەبىي ئەسەردە سوتسىيالىستىك خاھىش بىلەن رېياللىقنىڭ چىنلىغىنى بىرىكتۈرۈپ تەسۋىرلەش پىرىنسىپىغا قوشۇلدى ۋە بۇ پىرىنسىپ گوركىي باشچىلىغىدىكى ئىنقىلاۋىي يازغۇچىلار تەرىپىدىن مەدھىيىلەندى. بۇنىڭ بىلەن "سوتسىيالىستىك رېيالىزم" ئاتالغۇسىنى رەسمىي ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ ۋە ئۇنى رەسمىي قوللىنىشنىڭ جامائەت پىكرى تەييارلىغى ھازىرلاندى.

1932- يىل 4- ئاينىڭ 23- كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيەسى (بولشېۋىكلار) پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى ئەدەبىيات - سەنئىتىنى تېخىمۇ كەڭ خەلق ئاممىسى ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن "ئەدەبىيات - سەنئەت تەشكىلاتلىرىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىش توغرىسىدا" قارار ماقۇللىدى. مانا بۇ قارار سوتسىيالىستىك رېيالىزمنى رەسمىي ئوتتۇرىغا قويۇش ۋە رەسمىي قوللىنىشنىڭ تەشكىلىي ھازىرلىغى بولۇپ قالدى.

يۇقۇرقى قارار چىقىرىلىپ بىر ئايدىن كېيىن، يەنى 5 - ئاينىڭ 29- كۈنى، موسكۋادا نەشر قىلىنىدىغان «ئەدەبىيات گېزىتى» بىر ئىلمىي يىغىرىيىشى ماقالا ئېلان قىلدى، "سوتسىيالىستىك رېيالىزم" دېگەن بۇ ئاتالغۇ بىرىنچى قېتىم شۇ ماقالىدا رەسمىي تىلغا ئېلىندى. شۇ يىلى كۈز پەسلىدە ئىئوسىف ۋىسسارىئونوۋىچ ستالىن يازغۇچى - سەنئەتكارلار بىلەن ئوتكۈزگەن بىر قېتىملىق سوھبىتىدە، "سوتسىيالىستىك رېيالىزم" نى تىلغا ئېلىپ ئۇنى، مۇقىملاشتۇردى ۋە ئۇنى سوۋېت ئەدەبىياتى ۋە سوۋېت تەنقىتچىلىگىنىڭ ئۇسۇلى قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

تەشكىلىي، ئىدىيىۋى ۋە ئىلمىي جەھەتلەردىكى بىر قاتار ھازىرلىقلاردىن كېيىن، 1934- يىلى، سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ 1- نوۋەتلىك يازغۇچىلار قۇرۇلتىيى ئوتكۈزۈلدى. قۇرۇلتاي ماكسىم گوركىينىڭ تەشەببۇسى بىلەن چاقىرىلدى. قۇرۇلتايغا ئۇ بىۋاستە رىياسەتچىلىك قىلدى، قۇرۇلتاي روسىيە ئەنئەنىۋى ئەدەبىياتى بىلەن سوۋېت ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى ئومۇمى يۇزلۈك يەكۈنلەپ قارار ماقۇللىدى. قاراردا سوتسىيالىستىك رېيالىزمنى سوۋېت ئەدەبىياتى ۋە سوۋېت ئەدەبىي تەنقىتچىلىگىنىڭ رەسمىي ئىجادىيەت ئۇسۇلى قىلىش بېكىتىلدى ھەم ئۇ سوۋېت يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ نىزامنامىسىگە كىرگۈزۈلدى.

سوتسىيالىستىك رېيالىزم يالغۇز سوۋېت مەملىكىتىدە زور تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن،

ھەرقايسى ئەللەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىنمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى، دۇنيا پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتىنى گۈللەندۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا زور توھپە قوشتى. بۇ ئىجادىيەت ئۇسۇلى مەملىكىتىمىزدە پۇرولېتارىياتلىق يېڭى ئەدەبىياتنىڭ دۇنياغا كېلىشى ۋە تەرەققى قىلىشىدىمۇ غايەت زور ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى. يولداش ماۋ زېدۇڭ 1942- يىلى «يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەت سوھبەت يىغىندا سۆزلەنگەن نۇتۇق»تا بۇنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈردى، شۇنىڭدەك بۇ نۇقتىدا سوتسىيالىستىك رېيالىزمنى تىلغا ئالدى، فادىيېيېنىڭ «تارماز» رومانىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ماختىدى ۋە ئۇنىڭدىن ئۆگىنىشنى تەشەببۇس قىلدى.

ئېلىمىزگە سوتسىيالىستىك رېيالىزم روھى ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، "4 - ماي" مەدەنىيەت ھەرىكىتىدىن كېيىن يېتىپ كەلدى. لۇشۈن، گومورو، ماۋدۇن، لاۋشى، لۇتېۋللا مۇتەللىپ قاتارلىق يازغۇچىلار ماكسىم گوركىيدىن ئۆگىنىپ، سوتسىيالىستىك رېيالىزم ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، كوپلىگەن ئەسەرلەرنى يازدى. سوۋېت ھاكىمىيىتى دەۋرى بىلەن يەنئەن دەۋرى يىللىرىدا ھەرقايسى ئازات رايونلاردا سوتسىيالىستىك رېيالىزم بويىچە يېزىلغان ئەسەرلەر كەينى - كەينىدىن بارلىققا كېلىپ، ئۇلاردا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پارتىيىمىزنىڭ يېتەكچىلىگىدە ئېلىپ بارغان ئىنقىلاۋىنى گۈزەللىرى ئەكس ئەتتۈرۈلدى.

يولداش جۇياڭ جۇڭگو ئىنقىلاۋىي ئەدەبىياتىنىڭ غەلبىلىرىنى خۇلاسىلىگەندە، "سوتسىيالىستىك رېيالىزم جۇڭگو ئەدەبىياتىنىڭ ئالغا بېسىش يولى" دەپ كۆرسەتتى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئىنقىلاۋىي ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىدا سوتسىيالىستىك رېيالىزمنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرى زور بولدى، چۈنكى ئوكتەبىر ئىنقىلاۋى ئۇيغۇر خەلقىغە يېڭى ئىدىيە - ئاڭ بەخش ئەتتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغىمۇ يېڭى روھ، يېڭى مەزمۇن بېغىشلىدى. 30 - يىللاردا، تاشكەنت، ئالمۇتا قاتارلىق شەھەرلەردىكى نەشرىياتلاردا گوركىي، سېرافىموۋىچ، مايا كوۋسكىي، غوپۇر غۇلام، جامبۇل قاتارلىق يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى ۋە ماقالىلىرى ئۇيغۇرچە بېسىلىپ، شىنجاڭدا تارقالدى. 1940 - يىللارغا كەلگەندە، تاشكەنت ۋە ئالمۇتالاردا «شەرق ھەقىقىتى»، «يېڭى ھايات» ژورنالىرى ۋە نەشرىياتلىرى قۇرۇلۇپ، سوتسىيالىستىك نادىر ئەسەرلەر تېخىمۇ كوپ نەشر قىلىنىپ، شىنجاڭغا كەلتۈرۈلدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى سوتسىيالىستىك رېيالىزمنىڭ ئۇزلەشتۈرۈلۈشى ۋە كېڭىيىشىگە زور تەسىر كۆرسەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىنقىلاۋىي مەزمۇندىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر خېلى كوپ ئىجات قىلىندى. زۇنۇن قادىرى، لۇتېۋللا مۇتەللىپ، ئەنۋەر ناسىرى، نۇر بوساقوپ، قۇربان ئىمىن، نىم شېھىت، تېيىپجان ئېلىيوپ، ئابلىز نازىرى، ئەلقەم ئەختەم قاتارلىق شائىر - يازغۇچىلار سوتسىيالىستىك رېيالىزم ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، نۇرغۇن ياخشى ئەسەرلەرنى ياراتتى.

دېمەك، سوتسىيالىستىك رېيالىزم ماكسىم گوركىي ئاساس سالغان، ستالىن نام قويۇپ بەرگەن يېڭى تېپتىكى ئىجادىيەت ئۇسۇلىدۇر.

سوتسىيالىستىك رېيالىزم، بۇرژۇئا ئەدەبىلىرى ئېيتقاندەك، ھەرگىزمۇ ئاسادىسى ھادىسىسە ئەمەس. ئۇ تارىخىي تەرەققىياتنىڭ، جۈملىدىن رېيالىستىك ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسىدىن ئىبارەت.

2. سوتسیالستیك ریالیزم هەققیده ئومۇمی چۈشەنچە

سوتسیالستیك ریالیزم دیگەن نیمە؟

ریاللیقنی چین، تاریخی، کونکرت تەسۋىرلەش، ریاللیقنی ئینقىلاپ تەرەققیاتی جەریانیدا تەسۋىرلەش ئۇسۇللىرىنىڭ يىغىندىسى سوتسیالستیك ریالیزم دەپ ئاتىلىدۇ.

سوتسیالستیك ریالیزم تارىختىكى ئىلغار ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنىڭ، ئىلغار ئەدەبىياتنىڭ تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشى، ئۇچۇق قىلىپ ئېيتقاندا، يېڭى تېپتىكى ریالىزىمدىن ئىبارەت. لېكىن، سوتسیالستیك ریالیزم تارىختىكى ئىلغار ریالیزىمدىن ماھىيەتلىك پەرقلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇ بەدىئى تەپەككۇر تارىخىدىكى يېڭى - يېڭى سەكرەش بولۇپ، ئۇزۇنگە مارکسىزىم - لېنىنىزىمنى يېتەكچى قىلغان، شۇڭا، ناھايىتى زور ئەۋزەللىككە ئىگە. بۇ ھەقتە يولداش جۇياڭ: "سوتسیالستیك ریالیزىمنىڭ تارىختا پۈتۈنلەي يېڭى تېپتىكى ریالیزم بولۇشىدىكى سەۋەپ، سوتسیالستیك ریالیزم دەپ ئاتىلىشىغان بۇ بەدىئى ئۇسۇلنىڭ مارکسىزىم - لېنىنىزىمنىڭ دۇنياقارىشى بىلەن چەمبەر - چەس باغلانغانلىقىدا، خالاس" دەپ كورسەتكەن ئىدى.

سوتسیالستیك ریالیزمنىڭ ۋەزىپىسى سوتسیالستیك ریالیزم بىرمۇنچە مۇھىم جەڭگىۋار ۋەزىپىلەرنى ئوز ئۈستىگە ئالغان. بۇ ۋەزىپىلەر ھەم جاپالىق، ھەم شەرەپلىكتۇر.

بىرىنچى، سوتسیالستیك ریالیزم ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنى سوتسیالستیك روھ بىلەن تەربىيىلەش ۋە ئوزگەرتىش لازىم. سوتسیالستیك روھ — سوتسیالستیك ئىنقىلاپ ۋە سوتسیالستیك قۇرۇلۇش ئۈچۈن جان پىدالىق بىلەن كۈرەش قىلىش روھى بولۇپ، ئۇ مارکسىزىم - لېنىنىزىمنى ئۇزۇنلۈك يېتەكچىسى، سوتسیالىزىم ۋە كوممۇنىزىمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. يازغۇچى - سەنئەتكار ئىجادىيەت جەريانىدا مانا شۇ روھنى ئىپادىلەشى، شۇ روھ بويىچە تۇرمۇشنى كۈزىتىشى، تۇرمۇشقا مۇئامىلە قىلىشى، شۇنداقلا مۇشۇ روھ بويىچە ئەدەبىي ھادىسىلەرنى كۈزىتىشى، ئەدەبىيات - سەنئەتكە مۇئامىلە قىلىشى كېرەك. بۇ دېگەنلىك، بىر تەرەپتىن، ئىجادىيەتتە سوتسیالستیك روھنى ئىزچىللاشتۇرۇش، بۇ روھنى كورسىتىش، يەنە بىر تەرەپتىن، ئاكتىق تۇردە ئەدەبىيات - سەنئەتنى سوتسیالىزىم ۋە كوممۇنىزىمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ۋاستىسى ھەم ئەمگەكچى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قورالى قىلىش كېرەك. لېنىن دېگەندەك، ئەدەبىيات - سەنئەتنى پۈتۈن ئىنقىلاپ ماشىنىسىنىڭ چىشلىق چاقى ۋە ۋىنتسىغا ئايلاندۇرۇش كېرەك، دېگەنلىكتۇر.

سوتسیالستیك روھ — پۈتكۈل ئىجادىيەت جەريانىدا ماتېرىيال تاللاشتىن تارتىپ، بەدىئى ئوبراز يارىتىقىچە يېتەكچىلىك رول ئويناپ، پۈتۈن ئەسەر قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسىي ئامىلى بولىدۇ.

ئىككىنچى، ئىجادىيەت جەريانىدا ھاسىل قىلىنغان تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئىلمىي تۇردە يەكۈنلەش، بۇ تەجرىبىلەرنى كېيىنكى ئىجادىيەت ئۈچۈن يېتەكچى قىلىپ، مەسىلىلەرنى

هەل قىلىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك.

ئۇچىنچى، ئۇز مىللىتى، ئۇز دولىتى خەلقى ياراتقان مول ئەدەبىيات ـ سەنئەت مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىش، ئۇزلەشتۈرۈش بىلەن چەتئەللەرنىڭ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ مول، ئىسىل ئەدەبىي مىراسلىرىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش كېرەك. بۇ ئارقىلىق ھازىرقى ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى، ئۇز ئىلى ۋە ئۇز مىللىتىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرىلىتىش لازىم.

يۇقۇرقى ۋەزىپىلەرنى قەتئى تەۋرەنمەي ئىجرا قىلغاندىلا، ئاندىن سوتسىيالىستىك رىيالىزىم ئىجادىيىتىدە مارکسىزم ـ لېنىنىزملىق كۆزقاراشىنى گەۋدىلەندۈرەلەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئاممىسىنى تەربىيىلەش ۋە ئۇزگەرتىش مەقسىدىگە يېتەلەيدۇ، شۇنداقلا يۈكسەك دەرىجىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن ئىنتېرناتسونالىزملىقنى ھەقىقى تۇردە بىرلەشتۈرۈش روھىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ.

سوتسىيالىستىك رىيالىزىم ئەدەبىياتى يۇقۇرقى ۋەزىپىلەرنى ئىجرا قىلغانلىقى ئۈچۈن، دۇنيادا زور تەسىرلىك ئەدەبىيات بولالىدى. ماكسىم گوركىي، سىرافىموۋىچ، ماياكوۋسكىي، فادېيېپلار ئۇز ئىجادىيەتلىرىدە سوتسىيالىستىك رىيالىزىم پرىنسىپىنى ئىزچىل ئىجرا قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى پۈرولېتارىيات ئىنقىلابىي ئىشلىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى.

3. سوتسىيالىستىك رىيالىزمنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

سوتسىيالىستىك رىيالىزم رىيالىقنى ئەكس ئەتتۈرگەندە، مۇنداق ئۈچ نۇقتىغا دىققەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىرىنچى، رىيالىقنى چىن، تارىخىي ۋە كونكرېت ھالىدا ئەكس ئەتتۈرۈش، ئىككىنچى، رىيالىقنى ئىنقىلاپ تەرەققىياتى جەريانىدا تۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈش، ئۈچىنچى، تەسۋىرنىڭ چىنلىقى، تارىخىيلىقى ۋە كونكرېتلىقى بىلەن خەلق ئاممىسىنى سوتسىيالىستىك روھتا تەربىيىلەش ۋە ئۇزگەرتىش ۋەزىپىسىنى ئۇزئارا چېتىك بىرلەشتۈرۈش، سوتسىيالىستىك رىيالىزىمدا بۇ ئۈچ تەرەپ مۇستەھكەم بىرلەشكەن. مۇشۇ بىرلىككە ئاساسلىنىپ ئىجتىقاندا، سوتسىيالىستىك رىيالىزم تۇۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

روشەن كوممۇنىستىك پارتىيەۋىلىك روشەن، كۆچلۈك كوممۇنىستىك پارتىيەۋىلىككە ئىگە بولۇش سوتسىيالىستىك رىيالىزمنىڭ ئەڭ مۇھىم، ئەڭ تۈپ خۇسۇسىيىتىدۇر.

نېمە ئۈچۈن سوتسىيالىستىك رىيالىزم بۇ خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك؟

سوتسىيالىستىك رىيالىزم ئەدەبىياتى كوممۇنىستىك پارتىيە ۋە ئۇنىڭ سىياسىتىنىڭ رەھبەرلىگىدە بولىدۇ. شۇڭا، روشەن، كۆچلۈك كوممۇنىستىك پارتىيەۋىلىككە ئىگە ۋە شۇنداق بولۇشى كېرەك.

كوممۇنىستىك پارتىيەۋىلىك ئابستراكت، ئۇنىۋېرسال نەرسە ئەمەس، ئۇ، بەلكىلىك

تاریخیي شارائیتقا ۋە شارائیتتیکی هایات ۋەقەلىكلىرىگە مۇناسىۋەتلىك نەرسە. "پارتىيىۋىلىك، ـ دىگەن ئىدى ـ ۋ. ئى. لېنىن، ـ يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان سىنىپىي كۈرەشنىڭ نەتىجىسىدۇر؛ پارتىيىۋىلىك هەر بىر ۋەقە توغرىسىدا مۇهاكىمە قىلغاندا، ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق بەلگىلىك ئىجتىمائى گۇرۇپپا قاراشلىرىنى ياقلاپ مۇهاكىمە قىلىش ۋەزىپىسىنى يۈكلەيدۇ." كومپارتىيىنىڭ ئەدىبىيات ـ سەنئەتتىكى پارتىيىۋىلىك پىرىنسىپى بولسا، يازغۇچىدىن پۇرولېتارىياتنىڭ سىياسى پارتىيىسى ـ كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ كوزقاراشلىرىنى ئىپادىلەشنى، تەشۋىق ـ تەرغىپ قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك رىيالىزىم مۇشۇ تەلەپكە ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇنىڭ هوددىسىدىن چىقالايدۇ.

كوممۇنىستىك پارتىيىۋىلىكنىڭ ئاساسىي بەلگىلىرى نىمىلەردىن ئىبارەت؟

1) كومپارتىيىنىڭ تەشكىلاتچىلىق، رەهبەرلىك رولىنى جانلىق قىلىپ تەسۋىرلەش، پارتىيىنىڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنى تەربىيىلەش ۋە ئوزگەرتىش يولىدىكى رولىنى كونكىرىت كورسىتىش، پارتىيە بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ زىچ مۇناسىۋىتىنى توغرا كورسىتىش، ئوسۇپ يېتىلىۋاتقان يېڭى شەيئىلەرنى قىزغىن قوللاش ۋە مەدهىيىلەش، سوتسىيالىزىم ۋە كوممۇنىزىم ئىشلىرىدا جان پىدالىق بىلەن ئىشلەۋاتقان يېڭى قەهرىمانلارنى مەدهىيىلەش ۋە ئۇلارنىڭ پارلاق ئوبرازىنى يارىتىش؛ سوتسىيالىزىم دۇشمەنلىرىگە نىسبەتەن ئۇلارنى پاش قىلىش ۋە ئۇلارغا قارشى كۈرەش قىلىش، خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتكە نىسبەتەن ئۇلارنى سوغاققانلىق بىلەن تەسۋىرلەش، خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كەمچىلىكلەرنى سەمىمىلىك بىلەن كورسىتىپ بېرىش؛ پارتىيىنىڭ هەر بىر تارىخىي باسقۇچلىرىدىكى نىشان ۋە ۋەزىپىلىرىگە ئاكتىپ ماسلىشىپ، تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەش، بەدىنى چىنلىق بىلەن كونكىرىتلىقنى مۇستەهكەم بىرلەشتۇرۇش كېرەك. دىمەك، پارتىيىۋىلىك پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ مۇهىم تەركىۋىي قىسمى بولۇپ، ئەدىبىيات ـ سەنئەتنى ئىنقىلاپ ماشىنىسىنىڭ چىشلىق چاقى ۋە ۋېنتىسىغا ئايلاندۇرۇشتا ناهايىتى مۇهىم رول ئوينايدۇ.

ئەدىبىي ئەسەرنى روشەن، كۇچلۇك كوممۇنىستىك پارتىيىۋىلىككە ئىگە قىلىش ئۇچۇن، يازغۇچى مۇنداق 3 تەرەپكە ئالاهىدە دىققەت قىلىشى زورۇر:

1) رىياللىقنى چىن، تارىخىي، كونكىرىت تەسۋىرلەش، رىياللىقنى دىيالېكتىكىلىق ماتىرىيالىزىم ۋە تارىخىي ماتىرىيالىزىم نۇقتىنەزىرى بويىچە ئەكس ئەتتۇرۇش كېرەك.

2) رىياللىقنى ئىنقىلاپ تەرەققىياتى جەريانىدىن تۇرۇپ تەسۋىرلەش كېرەك.

مەلۇمكى، دۇنيا ۋە كىشىلىك تۇرمۇش خىلمۇ ـ خىل زىددىيەتلەر بىلەن تولغان. شەيئىلەر ۋە تۇرمۇش هامان زىددىيەتلەر كۇرىشى ئىچىدە، بولۇپمۇ كونا بىلەن يېڭى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۇرىشى ئىچىدە راۋاجلىنىپ بارىدۇ. كىشىلىك تۇرمۇش زىددىيەت بىلەن كۇرەشنىڭ دىيالېكتىكىلىق تەرەققىياتى جەريانىدا مەڭگۇ داۋام قىلىدۇ. شۇڭا، تۇرمۇش تۇرغۇن هالەتتە بولماي، بەلكى ئۇ ئىنقىلاپ دولقۇنلىرى ئىچىدە تەرەققى قىلىپ بېيىدۇ. شۇڭا، سوتسىيالىستىك رىيالىزىم كىشىلىك تۇرمۇشنى تۇرغۇن هالەتتە تەسۋىرلىمەي، كەسكىن كومپىلىكىت (توقۇنۇش) ئىچىدە، ئىنقىلاپنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا تەسۋىرلەيدۇ. سوتسىيالىستىك رىيالىست يازغۇچى رىياللىقنى تەسۋىرلىگەندە، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ پارتىيىۋىلىك پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، تۇرمۇشتىكى زىددىيەت ۋە كۇرەشلەرنى

چوڭ يۇرەكلىك بىلەن ئېچىپ بېرىشى زورۇر. بولۇپمۇ ئىككى خىل چىنلىق (ساختا، رەڭ-زىل چىنلىق بىلەن گۈزەل، ئىنقىلاۋىي، ھەقىقى چىنلىق) ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۈرەشلەرنى يارقىن تەسۋىرلەپ، كونا شەيئىلەرنىڭ ھامان ھالاك بولۇش، يېڭى شەيئىلەر-نىڭ مۇقەررەر غەلبە قىلىش قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىش لازىم. قالاقلىق بىلەن ئىلغار-لىق، ئىنقىلاۋىيلىق بىلەن ئەكسىلئىنقىلاۋىيلىق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەر جانلىق تەسۋىرلە-نىشى، قەھرىمانلارنىڭ خاراكتېرى ئەنە شۇ كۈرەش ئىچىدە تاۋلىنىشى، يېتىلىشى لازىم. ماكسىم گوركىي 2 خىل چىنلىق مەسىلىسى ئۈستىدە ئوچۇق قىلىپ: "ئىككى خىل ھەقىقە-لىق بار، بىرىنىڭ دۇنيامىزدا رەزىل ۋە پاسكىنا كونا ھەقىقلىق سان جەھەتتە ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەمما يەنە بىر ھەقىقلىقمۇ دۇنياغا كەلدى ۋە ئوسۇپ بارىدۇ (... ئالە-دىنقى خىل ھەقىقلىقنى يوق قىلىش زورۇر)" دەپ كورسەتكەن ئىدى.

3) يۇكسەك كومپارتىيەلىكنىڭ مۇھىم ئىپادىلىرىدىن بىرى خەلق ئاممە-سىنى سوتسىيالىستىك روھ بىلەن تەربىيىلەش ۋە ئۇزگەرتىشتىن ئىبارەت. ۋەقەلەرنى چىن، تارىخىي، كونكرىت ھالدا، ئىنقىلاپ تەرەققىياتى جەريانىدا يېزىشتىكى مەقسەتمۇ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنى سوتسىيالىستىك روھ بىلەن تەربىيىلەش ۋە ئۇزگەرتىشتىن ئىبارەت. شۇڭا، سوتسىيالىستىك رىيالىست يازغۇچى كىشىلىك تۇرمۇشىنى چىن، تارىخىي، كونكرىت تەسۋىرلەش بىلەن خەلق ئاممىسىنى تەربىيىلەش ۋە ئۇزگەرتىشنى زىچ بىرلەشتۈرۈپ، ئۇز ئەسىرى ئارقىلىق ئاممىنىڭ رىياللىقىنى توغرا تونۇشى ۋە ئۇز-گەرتىشگە ياردەم بېرىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن، خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخ تەرەققە-ياتىدىكى ھەل قىلغۇچ رولىنى كورسىتىشى، ئۇلارنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتـ-سىيالىستىك قۇرۇلۇش كۈرىشىدىكى باتۇرلۇغى ۋە ئىجاتكارلىغىنى تولۇق تەسۋىرلىشى ۋە گەۋدىلەندۈرۈشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن خەلقنىڭ ئۇز مىجىسىدىن كونا نەرسـ-لەرنى چىقىرىۋېتىپ، يېڭى نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىشىغا، ئىنقىلاۋىي ئاكتىپلىغىنى قوزغاشقا، بۇنىڭ بىلەن رىياللىقنى ئۇزگەرتىشكە بولغان ئىشەنچىسىنى ئاشۇرۇشقا كۈچلۈك ئىلھام بەرگىلى بولىدۇ.

«ئانا»، «تومۇر ئېقىم»، «تارمار»، «چاپايېپ»، «لېنىن»، «ياخشى» ۋە «پولات قانداق تاۋلاندى» قاتارلىق ئەسەرلەر يۇقۇرقى 3 تەلەپنى تولۇق ئورۇنلىغان. شۇڭا، ئۇ-لاردا يۇكسەك كومپارتىيەلىك ئىپادىلەنگەن. پاۋىل ۋىلاسوپ، چاپايېپ، كورچا-گىنلار يۇقۇرقى 3 تەلەپ بويىچە يارىتىلغان قەھرىمانلار ئوبرازى بولۇپ، ئۇلار سوۋېت خەلقىنىڭ سوتسىيالىستىك قىزغىنلىغىنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناغان.

يېڭى قەھرىمانلارنىڭ پارلاق ئوبرازىنى يارىتىش سوتسىيالىستىك ۋە كومپارتىيەلىك

ئاڭقا ئىگە يېڭى قەھرىمانلارنىڭ پارلاق ئوبرازىنى يارىتىش سوتسىيالىستىك رىيالىزمنىڭ ئىككىنچى مۇھىم خۇسۇسىيىتىدۇر. ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئالى غايىسى بولغان كومپارتىيەنى ئىشلە-رى ئۈچۈن باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان قەھرىمانلارنىڭ ئەسىرده ئاساسىي ئورۇنـدا تەسۋىرلىنىشى ۋە قىزغىن مەدھىيىلىنىشى سوتسىيالىستىك رىيالىزمنىڭ ئوتمۇشتىكى ئىلغار رىيالىزمدىن ئېشىپ چۈشىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكى. سوتسىيالىستىك رىيالىزم خان - پا-دىشالارنى، ئولىما، لەشكەر بېشى، نازىنىن - خېنىملارنى ئەمەس، بەلكى بارلىق ماددى

ۋە مەنۋى بايلىقلارنى ياراتقۇچى خەلق ئاممىسىنى ـ ئىشچىلارنى، دىخانلارنى ۋە ئۇلارنىڭ زىيالىلىرىنى، خەلق ئاممىسىنىڭ قەھرىمانلىرىنى ئاساسىي ئورۇنىدا تەسۋىرلەپ، ئۇلارنىڭ پارلاق ئوبرازىنى يارىتىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا، سوۋېت پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتى مۇشۇ ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىدە ئاھاـ يىتى روشەن گەۋدىلەندۈردى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى كىشىلەرنىڭ ئۆگىنىش ئۇلگىسى بولۇپ قالدى: ماكسىم گوركىينىڭ «ئانا» رومانىدىكى پاۋىل ۋلاسوپ ۋە نىلوۋنا، فورمانوپنىڭ «چاپايېپ» رومانىدىكى چاپايېپ، ئوستروۋسكىينىڭ «پولات قانداق تاۋلاندى» رومانىدىكى پاۋىل كورچاگىن قاتارلىقلار مانا شۇنداق قەھرىمانلاردۇر.

سوتسىيالىستىك رېيالىزىم يازغۇچىلار ـ سەنئەتكارلاردىن خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخنىڭ ھەقىقى ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچى ئىكەنلىگىدىن ئىبارەت پىرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، ئىنقىلاـ ۋىي قەھرىمانلارنى ئاساسىي ئورۇندا تەسۋىرلەپ، ئۇلارنىڭ پارلاق ئوبرازىنى يارىتىشنى شەرەپلىك بۇرچى قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك خەلقچىللىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك خەلقچىللىق بىلەن ئىنسانپەرۋەرلىك ھەرقايسى ئەللەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىلغار ئەدەبىيات ـ سەنئىتىدىكى پارلاق ئەنئەنىلەردۇر. سوتسىيالىستىك رېيالىزىم شۇ ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئۇنى راۋاجلاندۇردى ۋە يېڭى روھ، يېڭى مەزمۇن بىلەن بېيىتتى، بۇنىڭ بىلەن تارىخىتكى ئىلغار خەلقچىللىق بىلەن ئىنسانـ پەرۋەرلىكنى سوتسىيالىستىك خەلقچىللىق ۋە سوتسىيالىستىك ئىنسانپەرۋەرلىك يۇكسەكلىگە كوتەردى، شۇڭا، سوتسىيالىستىك خەلقچىللىق بىلەن ئىنسانپەرۋەرلىك سوتسىيالىستىك رېيالـ لىزىم ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىگى بولۇپ قالدى.

خەلقچىللىق ۋە خەلق ۋەتەنپەرۋەرلىگى خەلق ئاممىسىنىڭ ئەڭ ئالى مەنپەئەتى بىلەن بەخت ـ سائادىتىگە ئاساسلانغاندۇر. ئۇ، ئۇز ئېلىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە ھورمەت قىلىدۇ، ئۇز ۋەتىنىنى، خەلقىنى قىزغىن سۆيىدۇ، دولەتنىڭ زىمىن پۈتۈنلۈگىنى قوغداپ، تاجاۋۇزچىلارغا قارشى كۈرەش قىلىدۇ. جۈملىدىن بۇ خىل خەلقچىللىق ۋە خەلق ۋەتەنپەرۋەرـ لىگى پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ئالى مەنپەئەتى ئاساسىغا قۇرۇلغان پۈرولېتارىيات ئىنتېرناتسوـ نالىزمى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. فادېيېنىڭ «تارمار»، «ياش گۋاردىيە»، ئوستروـ ۋسكىينىڭ «پولات قانداق تاۋلاندى» قاتارلىق ئەسەرلىرى ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە پۈرولېتاـ رىيات ئىنتېرناتسونالىزمىنىڭ پارلاق نەمۇنىلىرىدۇر.

ئومۇمەن، سوتسىيالىستىك رېيالىزىم ئەدەبىياتى ئىپادىلىگەن خەلقچىللىق، ۋەتەنپەرـ ۋەرلىك ۋە پۈرولېتارىيات ئىنتېرناتسونالىزىم روھىنىڭ ئاساسىي ئىپادىلىرى، بىر تەرەپتىن، ئۇز ۋەتىنى، ئۇز مىللىتى ۋە خەلقىنى قىزغىن سۆيۈش، ئۇز ئېلى، ئۇز مىللىتىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە ھورمەت قىلىش، يەنە بىر تەرەپتىن، باشقا ئەللەرنىڭ، باشقا مىللەتلەرنىڭ، باشقا خەلقلەرنىڭ ئىلغار تەرەپلىرىدىن ئۆگىنىش، ئۇلارغا ھورمەت قىلىش، ئۇز ئېلىنى قوغداش بىلەن بىللە، باشقا ئەللەر تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچرىسا، ئۇلارغا ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت.

سوتسىيالىستىك رېيالىزىم يازغۇچى ـ سەنئەتكارلاردىن خەلقچىللىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بىلەن ئىنتېرناتسونالىزىم روھىنى زىچ بىرلەشتۈرۈشنى ۋە ئۇنى يارقىن ئىپادىلەشـ نى تەلەپ قىلىدۇ.

ئىنقىلاۋىي رومانتىزىم سوتسىيالىستىك رىيالىزىمنىڭ ئايرىلماس قىسمى

سوتسىيالىستىك رىيالىزىم ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنى ئوزىنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋىي قىسمى قىلىدۇ. شۇڭا، ئەسەرلەردە ئىنقىلاۋىي رومانتىك روھنىڭ يارقىن ئىپادىلىنىشى سوتسىيالىستىك رىيالىزىمنىڭ بىر مۇھىم خۇسۇسىيىتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

سوتسىيالىستىك جەمىيەت ئەزالىرى ھەم ھەقىقى رىيالىستلار، ھەم ھەقىقى رومانتىكلاردۇر. ئۇلار يۇكسەك ئەمىلىيەتچانلىق روھىنى جارى قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ غايىسى خام خىيال ئەمەس، بەلكى ئەمىلىي ئاساس ئۇستىگە قۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە سوتسىيالىستىك رىيالىزىم يازغۇچىلىرىنىڭ ئوزىمۇ، گۇزەل غايە ئۇچۇن كۇرەش قىلغۇچى قەيسەر جەڭچىلەردۇر. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئەمىلىي تۇرمۇشىدا ئۇلارنىڭ غايە ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئوز ئەسەرلىرىدە گۇزەل غايىنىمۇ تەسۋىرلەپ، كىشىلەرنىڭ ئالغا بېسىش يولىنى يورۇتۇپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك جەمىيەت ئەزالىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي روھىغا ئىلھام ۋە مەدەت بېرىدۇ، بۇ خىل ئالاھىدىلىك سوتسىيالىستىك رىيالىزىمنىڭ ئوتمۇشتىكى رىيالىزىمدىن ئېشىپ چۇشىدىغان يېرى. شۇڭا، ئىنقىلاۋىي رومانتىزىملىق ئالاھىدىلىك سوتسىيالىستىك رىيالىزىمنىڭ بىر مۇھىم خۇسۇسىيىتى.

سوتسىيالىستىك رىيالىزىم ئوزىدە مۇشۇ خۇسۇسىيەتنى يارقىن ئىپادىلەش ئۇچۇن، ماكسىم گوركىينىڭ قارىشىچە، ئىلگىرىكى رىياللىقنى، ھازىرقى رىياللىقنى ئىپادىلەش بىلەن بىللە كەلگۇسى رىياللىقنىمۇ ئىپادىلىشى كېرەك. چۇنكى، ئەگەر ئۇ بولمىسا، سوتسىيالىستىك رىيالىزىم ئۇسۇلىنى چۇشەنگىلى بولمايدۇ. بۇ يازغۇچىلاردىن رىياللىقنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ يىراقنى كورەرلىك كوزى بىلەن كۇزىتىپ، ئىستىقبالى بار يېڭى شەيئىلەرنى ئوز ۋاقتىدا بايقاپ، ئۇلارنى مەدھىيىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. فادېيىپ ئېيتقاندەك دۇنيا ئوزگەرمەيدىغان نەرسە ئەمەس، ئۇ تارىخىي پائالىيەت ۋە تەرەققىيات جەريانىدا ئوزگىرىدۇ ۋە تەرەققى قىلىدۇ. يازغۇچى ھەر بىر تارىخىي تەرەققىياتنى ۋە ئۇنىڭ كەلگۇسىنى مولچەرلەشكە ماھىر بولۇشى كېرەك. ئۇلار تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئىلغار ئامىللار، ئىلغار ئادەملەرنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ گۇزەل ئەتىسىنى يورۇتۇپ بېرىشى لازىم. مۇشۇنداق تەلەپ بويىچە يېزىلغان ئەسەرلەر كىتاپخانغا كۇچلۇك ئىلھام - مەدەت بەخش ئېتىدۇ. «ئانا» رومانى ھەم يۇكسەك چىنلىققا، ھەم يۇكسەك رومانتىك روھقا ئىگە ئەسەر. كىتاپخان پاۋىل ۋىلاسوپنىڭ سوت مۇنبىرىدە ئېيتقان يالقۇنلۇق سوزلىرىنى ئوقۇغاندا، ئۇنىڭ كوز ئالدىدا پۇرولېتارىياتنىڭ پارلاق كېلىچىگى خوددى كۇندەك نامايەن بولىدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، سوتسىيالىستىك رىيالىزىم يۇقۇرقىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇنىڭ ئىچىدە چىنلىق، تارىخىيلىق، كونكىرىتلىق، ۋەقە - ھادىسىلەرنى ئىنقىلاپ تەرەققىياتى جەريانىدا تەسۋىرلەش بىلەن خەلق ئاممىسىنى سوتسىيالىستىك روھتا تەربىيىلەش ۋە ئوزگەرتىشنى بىرلەشتۇرۇش، ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنى مۇھىم تەركىۋىي قىسمى قىلىش ئاساسىي شەرتتۇر.

سوتسىيالىستىك رىيالىزىم مەزمۇنى سوتسىيالىستىك بولۇش، شەكلى مىللى بولۇشتىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا، پارتىيىمىز يازغۇچى - سەنئەتكارلاردىن ئوز ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنى سوتسىيالىستىك خاراكتىرغا، شەكلى مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك رىيالىزىم ئەزەلدىن بۇنى تەشەببۇس قىلىپ

كەلدى. چۈنكى، ھەربىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى ھامان قويۇق مىللى پۇراقتا ئىگە. سوتسىيالىستىك ھايات، مۇقەررەركى، شۇ مىللەتنىڭ مىللى بەدىئى شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، باي، رەڭدار سوتسىيالىستىك ھاياتنى باي، رەڭدار مىللى بەدىئى شەكىل ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈش سوتسىيالىستىك رىيالىزمنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئوكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ توپ - زەمبىرەكلىرى ئېلىمىزگە سىياسى جەھەتتىن ماركسىزم - لېنىنىزمنى ئېلىپ كىرگەن بولسا، ئەدەبىيات - سەنئەت جەھەتتىن سوتسىيالىستىك رىيالىزمنى ئېلىپ كىردى. 50 — 60 يىلدىن بۇيان، ئېلىمىز ئەدەبىياتى سوتسىيالىستىك رىيالىزمنى ئۇزىنىڭ ئالغا بېسىش يولى قىلىپ زور دەرىجىدە ئىلگىرىلىدى. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ماكسىم گوركىي ياراتقان سوتسىيالىستىك رىيالىزم ئېلىمىز ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىدا داغدام يول بولىدۇ، ئۇنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرى پارلاق نۇر چېچىپ تۇرىدۇ.

5 - §. ئىنقىلابىي رىيالىزم بىلەن ئىنقىلابىي رومانتىزمنى بىرلەشتۈرۈش

ھەرقانداق يېڭى ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ھەرگىز تاسادىپى ھادىسە ئەمەس. ھەرقانداق بىر يېڭى ئىجادىيەت ئۇسۇلى بەلگىلىك تارىخىي شارائىتتا، بەلگىلىك ئىدىيە، نەزەرىيىنىڭ يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىپ، تارىختىكى ئەنئەنىۋى ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. ئىنقىلابىي رىيالىزم بىلەن ئىنقىلابىي رومانتىزمنى بىرلەشتۈرۈش — بىر يېڭى ئىجادىيەت ئۇسۇلى.

ئىنقىلابىي رىيالىزم بىلەن ئىنقىلابىي رومانتىزمنى بىرلەشتۈرۈش ئىجادىيەت ئۇسۇلى سوتسىيالىستىك رىيالىزم پىرىنسىپلىرىنىڭ جۈملىگە ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ كونكرېت مىللى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈشىدۇر، ئۇ جۈملىگە لاشقان سوتسىيالىستىك رىيالىزمدۇر. ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشى مەزگىلىدە يولداش ماۋ زېدۇڭ تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىنقىلابىي رىيالىزم بىلەن ئىنقىلابىي رومانتىزمنى بىرلەشتۈرۈش (قىسقىچە ئىككىنى بىرلەشتۈرۈش دېيىلىدۇ) ئىجادىيەت ئۇسۇلى، يالغۇز تارىختىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ ئىسىل تەجرىبىلىرىنى ئىلمىي ئاساستا يەكۈنلەش بىلەن خەلقارا پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابىي ئەدەبىيات - سەنئەت ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىشلا بولماستىن، يەنە ئېلىمىز ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى.

ئىككىنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى ئېلىمىزنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئويغۇن، ئېلىمىز خەلقىنىڭ رىيال تۇرمۇشى بىلەن كەلگۈسىگە بولغان ئىنتىلىشى ۋە غايىسىنى بىرلەشتۈرۈپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. شۇڭا، ئۇنى ئوبدان تەتقىق قىلىش، ئۆگىنىش، پوختا ئوزلەشتۈرۈۋېلىش لازىم.

1. ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى

"ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئېلىمىزنىڭ يېڭى تارىخىي شارائىتىدا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش مەزگىلىدە جۇڭگو ۋە چەتئەللەرنىڭ ئەدىبىيات - سەنئەت تارىخىدىكى قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلارنى تەتقىق قىلىش، يەكۈنلەش ۋە ئۇگىنىش، ئۇلارنى مىللى ئالاھىدىلىك بىلەن بىرلەشتۇرۇش، سەنئەتنىڭ ئوزىگە خاس قانۇنىيىتى بىلەن بىرلەشتۇرۇش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىنىڭ رىيال ئاساسى، ئىدىيىۋى - نەزىرىيە ئاساسى ھەم تارىخىي ئاساسى بار.

رىيال ئاساسى

"ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئۇچقاندەك ئىلگىرىلەپ يېپ - يېڭى موجىزىلەرنى يارىتىۋاتقان يېڭى دەۋرنىڭ تەلەپ - ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

1956 - يىلى، ئېلىمىز مىقياسىدا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشتى، يېزا ئىگىلىگى ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتكە قارىتا ئېلىپ بېرىلغان سوتسىيالىستىك ئوزگەرتىشنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسى ئېلىمىزنىڭ ھەرقايسى سەپلىرىدىكى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىيات سۇرئىتىنى تېزلەتتى. ھەرمىللەت خەلقىنىڭ غەيرەت - شىجائىتى ئۇرغۇپ، ئېلىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا جاسارەت بىلەن ئىشلەش، توھپە يارىتىش دولقۇنى ئەۋج ئالدى. ھەممە كىشى كومپارتىيە رەھبەرلىگىدە مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە ئېلىمىزنى يېزا ئىگىلىگى، سانائەت، پەن - مەدىنىيەت، دولەت موداپىەسى جەھەتلىرىدە زامانىۋىلاشقان قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دولەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش يولىدىكى داغدۇغىلىق كۇرەشكە ئاتلاندى. مائارىپ ئىنقىلاۋى، تېخنىكا ئىنقىلاۋى ۋە مەدىنىيەت ئىنقىلاۋىمۇ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. بۇنىڭ بىلەن ئېلىمىز تارىخىدا يېڭى - يېڭى نەتىجىلەر يارىتىلىۋاتقان، يېڭى ئىجادىيەت - كەشپىيات ھەممە ساھەنى قاپلاۋاتقان ئۇلۇغ تارىخىي ئوزگىرىش ۋە يۇكسىلىش دەۋرى باشلاندى. بۇ خىل ئوزگىرىش ۋە يۇكسىلىش جەمىيەتكە مىسلىسىز زور تەسىر كورسىتىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ روھىي قىياپىتىنى يېڭىلىدى. سوتسىيالىستىك يېڭى خىسلەت ھەممە ساھەگە كەڭ قانات يايدى. بۇنىڭ بىلەن ھەممە جاي، ھەممە سەپتە يېڭى ئادەم، يېڭى ئىشلار كەينى - كەينىدىن مەيدانغا كەلدى. يېڭى تىپتىكى قەھرىمانلارنىڭ ئاجايىپ ئەمگەك ئىجادىيەتلىرى كىشىلەر قەلبىنى مەمنۇن ئەتتى، يېڭى تارىخىي دەۋرنىڭ باشلىنىشى، جەمىيەت تەرەققىياتىدىكى يېڭى ئىلگىرىلەش سۇرئىتى غەيرەت بىلەن رىياللىقنىڭ، رىياللىق بىلەن غايىنىڭ مۇناسىۋىتىدە زور يۇكسىلىش پەيدا قىلدى. غەيرەت بىلەن رىياللىقنىڭ، رىياللىق بىلەن غايىنىڭ دىيالېكتىكىسى تارىخىي تەرەققىياتنى تېز سۇرئەت بىلەن ئىلگىرى سۇرگەچكە، گۇزەل غايە تىراگىدىيە (پاجىە) گە ئايلىنىدىغان جاھالەتلىك زامان بارسا كەلمەسكە كەتكەچكە، كىشىلەرنىڭ تۇنۇگۇنكى غايىسى بۇگۇن رىياللىققا ئايلاندى. خەلق ئاممىسىنىڭ داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرىۋاتقان كۇرەش پائالىيەتلىرىدە ئۇلارنىڭ گۇزەل غايىسى ئەمىلىيەتكە — رىياللىققا ئايلاندى. كىشىلەرنىڭ ھەركىتىدە رىياللىق بىلەن غايە ئوزئارا چىڭ بىرلىشىپ كەتتى.

زامانىمىزنىڭ مۇشۇنداق ئالاھىدىلىگى ئېلىمىز ئەدىبىيات - سەنئىتىگە يېڭى تەلەپ قويدى. ئىجادىيەتتە دەۋرنىڭ تەلەپ - ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان، خەلق ئاممىسىنىڭ يېڭى كەيپىياتىنى كورسىتىپ بېرەلەيدىغان ئۇنۇملۇك يېڭى ئۇسۇلنى قوللىنىش — ئەدىبىيات - سەنئەت ئالدىدىكى مۇھىم ئىش بولۇپ قالدى.

دەۋرنىڭ تەرەققىياتى بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە ماكسىم گوركىي مۇنداق دىگەن ئىدى: "دەۋرىمىزنىڭ قەھرىمانلىرىنى تەسۋىرلىگەندە، ئۇنىڭغا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىش لازىم. ئەگەر رىيالىزىم ئۇسۇلى سىلەرگە توسقۇنلۇق قىلغان تەقدىردە، باشقا ئۇسۇل توغرىلىق ئىزلىنىش ۋە ئۇنى تەھلىل قىلىپ چىقىش لازىم."

يېڭى دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىگى بىلەن تەلەپ - ئېھتىياجى ئەدىبىيات - سەنئەتتە يېڭى بىر خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى — ئىنقىلاۋىي رىيالىزىم بىلەن ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنى بىرلەشتۇرۇش ئۇسۇلىنى بەلگىلىدى. چۈنكى بىزنىڭ ئەدىبىيات - سەنئىتىمىز ئالدى بىلەن كىشىلەرنىڭ رىيال سوتسىيالىستىك ھاياتىنى تەسۋىرلىشى، بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالماي، يەنە ئۇلارنىڭ كۇرەش ئەمىلىيىتى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن گۈزەل غايىسىنىمۇ تەسۋىرلىشى لازىم. يەنى كىشىلەر ئارىسىدىكى رىياللىق بىلەن غايىنىڭ مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت دىيالېكتىكىلىق بىرلىك ئەدىبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئىپادىلىنىشى لازىم. پەقەت شۇنداق بولغاندىلا، ئەدىبىيات - سەنئىتىمىز ھەم يۇكسەك چىنلىققا، ھەم يۇكسەك غايىۋىلىككە ئىگە بولۇپ، دەۋر تەرەققىياتىغا ماسلىشىپ، كىشىلەرنى ئىلھاملاندۇرالايدۇ ۋە ئۇمىتلەندۇرەلەيدۇ، ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش ئىجادىيەت ئۇسۇلى بۇ ئىشنىڭ ھوددىسىدىن چىقالايدۇ.

ئىككىنچى تەرەپتىن، تۇرمۇشنىڭ ئوز قانۇنىيىتىمۇ ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش ئۇسۇلىنى بەلگىلىگەن. كىشىلىك تۇرمۇشتا ھامان رىياللىق بىلەن غايە مۇستەھكەم بىرلەشكەن. تۇرمۇش كەڭ، چوڭقۇر رىياللىق مەزمۇنىغا ئىگە بولۇپلا قالماي، مول غايىۋى مەزمۇنغىمۇ ئىگە. رىيال تۇرمۇشنىڭ ئوزىدە رومانتىزىملىق روھ جۇش ئۇرۇپ تۇرىدۇ، يېڭى تارىخىي دەۋردىكى كىشىلەر تۇرمۇشىدا بۇ تېخىمۇ گەۋدىلىك. چۈنكى يېڭى دەۋر كىشىلىرى يۇكسەك دەرىجىدىكى گۈزەل غايىگە ئىگە. مۇشۇنداق غايە، ئۇلاردىكى ئىنقىلاۋىي رومانتىزىملىق روھ دائىم ئەدىبىيات - سەنئەتتە ئىپادىلىنىپ كەلدى. بۇ خىل ئەمىلىيەت ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن رىيال ئاساس يارىتىپ بەردى.

ئۈچىنچى تەرەپتىن، "ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ خەلقارا ئاساسىمۇ بار. ھەرقايسى ئەللەر پۇرولېتارلىرى ۋە ئەمگەكچى خەلقلىرىنىڭ زۇلۇم بولمىغان، ئېكسپىلاتاتسىيە بولمىغان، جاھانگىرلىك بولمىغان يېڭى دەۋر — كوممۇنىزىمنى قولغا كەلتۇرۇش يولىدىكى كۇرىشى، خەلقارا كوممۇنىزىم ھەركىتىدىكى يېڭى تەرەققىيات ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ قوللىنىلىشىنى بەلگىلىدى. چۈنكى، جۇڭگو خەلق ئىنقىلاۋىنىڭ ئۇلۇغ، تارىخىي غەلىبىسى خەلقارا كوممۇنىزىم ھەركىتىگە غايەت زور تەسىر كورسەتتى. بۇنىڭ بىلەن خەلقارا پۇرولېتارىيات ۋە ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئالى غايىسى بولغان كوممۇنىزىمنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدىكى كۇرەشلىرى تېخىمۇ يۇقۇرى دولقۇنغا كوتىرىلدى. بۇ خىل يېڭى خەلقارا ۋەزىيەتنى ئەدىبىيات - سەنئەتتە ئەكس ئەتتۇرمەي بولمايدۇ. خەلقارا كوممۇنىزىم ھەركىتىنىڭ يېڭى تەرەققىياتىنى،

يېڭى قەھرىمانلارنىڭ گۈرەش ھاياتىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن ئىنقىلاۋىي رىيالىزىم بىلەن ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنى بىرلەشتۈرمەي بولمايدۇ.

دېمەك، ئۇچقاندەك ئىلگىرىلەۋاتقان يېڭى دەۋرنىڭ كونكرېت ئالاھىدىلىگى بىلەن تۇرمۇشنىڭ ئوز قانۇنىيىتى خەلقارا كومۇنىزىم ھەركىتىدىكى يېڭى بۇرۇلۇش — ئىككىنى بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن رىيال ئاساس تەييارلاپ بەردى.

ئىدىيەۋى - نەزىرىيەۋى ئاساسى

دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزىم بىلەن تارىخىي ماتېرىيالىزىم ۋە ھەقىقەتنى ئەمىلىيەتتىن ئىزلەش روھى "ئىككىنى بىرلەشتۈرۈش" ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئىدىيەۋى - نەزىرىيەۋى ئاساسىدۇر. بۇ خىل يېڭى تىپتىكى ئىجادىيەت ئۇسۇلى رىياللىق بىلەن غايىنى، ئىنقىلاۋىي قىزغىنلىق بىلەن يۈكسەك ئىلمىلىكنى مۇستەھكەم بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ماركسىزىم پېرىنسىپىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى ئىنكاسىدۇر.

ماركسىزمچىلار ھەم ئاڭلىق رىيالىستلار، ھەم باي، گۈزەل غايىگە ئىگە بولغان ئوپتىمىستلار (ئۈمىتۋارلار) دۇر.

كومۇنىستىك پارتىيە يۈكسەك رىيالىستلىق روھقا ھەم ئالى غايىگە ئىگە بولغان جەڭگىۋار سىياسى پارتىيىدۇر. ئۇلارنىڭ روھى ئەمىلىي پائالىيەتچان روھ بولۇپ، بۇ روھقا گۈزەل غايە سىڭدۈرۈلگەن، شۇڭا، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ۋە ئۇنىڭ رەھبەرلىرى مەيلى دېموكراتىك ئىنقىلاپ مەزگىلىدە بولسۇن، مەيلى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ مەزگىلىدە بولسۇن، سوز - ھەرىكەتلەردە ھەم ئەمىلىيەتچانلىقنى، ھەم ئوپتىمىزملىق روھنى گەۋدىلەندۈرگەن ئىدى. ئۇلار ئوز ئەمىلىيىتىدە رىياللىق بىلەن غايىنى چېگ بىرلەشتۈرۈپ، ھەم خەلقنىڭ ئەمىلىي پائالىيەتلىرىنى ئۈيۇشتۇرغان، ھەم ئۇلارغا پارلاق ئىستىقبالنى روشەن كورسىتىپ بەرگەن ئىدى. ماۋجۇشى دېموكراتىك ئىنقىلاپ مەزگىلىدە مۇنداق دېگەن ئىدى: "... ئۇ ھالدا جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ ئاخىرقى ئىستىقبالىنىڭ كاپىتالىزم ئەمەس، سوتسىيالىزم ۋە كومۇنىزم بولىدىغانلىغىدىمۇ شەك - شۇبھە قالمايدۇ."

ماركسىزملىق ئەمىلىيەت كوزقارىشى — ماركسىزملىق بىلىش نەزىرىيىسىنىڭ ئاساسى. شۇڭا، ماركسىزم - لېنىنىزمچىلار ئەمىلىيەتكە ھورمەت قىلىدۇ، ھەقىقەتنى ئەمىلىيەتتىن ئىزلەش پېرىنسىپىدا چېگ تۇرىدۇ. ئەمىلىيەتنى ھەقىقەتنى سىناشنىڭ بىردىن - بىر ئولچىمى دەپ قارايدۇ. بۇ مەسىلە ھەققىدە ماركس «فېيېر باخ توغرىسىدا تېزىس» (1845 - يىل) ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: "ئادەملەرنىڭ تەپەككۇرى ئوبېكتىپ ھەقىقەتلىككە ئىگىمۇ، ئىگە ئەمەسمۇ دېگەن مەسىلە نەزىرىيە مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى ئەمىلىيەت مەسىلىسى. ئادەملەر ئوز تەپەككۇرىنىڭ ھەقىقەتلىگىنى، يەنى ئوز تەپەككۇرىنىڭ رىياللىغىنى ۋە كۈچىنى، ئۇنداقلا ئوز تەپەككۇرىنىڭ ھەقىقى ئالەمگە مەنسۇپلۇغىنى ئەمىلىيەتتە ئىسپاتلىشى لازىم."

يولداش ماۋ زېدۇڭ كوپ قېتىم كومپارتىيە ئەزالىرىنى ھەقىقەتنى ئەمىلىيەتتىن ئىزلەشكە ھەم يېراقنى كورۈشكە ھەرقاچان ماھىر بولۇشقا رىغبەتلەندۈرۈپ كەلگەن. ئۇ مۇنداق دېگەن ئىدى: "كومپارتىيە ئەزالىرى ھەقىقەتنى ئەمىلىيەتتىن ئىزلەشتە نەمۇنە بولۇشى، شۇنداقلا يېراقنى كورۈشتە نەمۇنە بولۇشى لازىم. چۈنكى، پەقەت ھەقىقەتنى ئەمىلە-

يەتتىن ئىزلىگەندىلا، بەلگىلەنگەن ۋەزىپىنى ئورۇنلىغىلى بولىدۇ، پەقەت يېراقنى. كورگەندىلا، ئالغا ئىلگىرىلەش نىشانىسى يوقىتىپ قويۇلمايدۇ." يولداش ماۋ زېدۇڭ بۇ يەردە رىياللىق بىلەن غايىنىڭ دىيالېكتىكىلىق بىرلىگىنى ئەملىي ئاساستا كورسىتىپ بەرگەن.

. ھەقىقەتەنمۇ ھەرقانداق ئىشتا ئەملىيەتنى ئاساس قىلغاندىلا، بەلگىلەنگەن سىياسەت-فاكتورلارنى، پىلان، ۋەزىپىلەرنى ئوڭۇشلۇق ئورۇنلىغىلى بولىدۇ. يەنە بىرەر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشتا، كىشىدە كېلىپچەككە بولغان يۈكسەك ئىشەنچ بۇلۇشى كېرەك. پەقەت يېراقنى كورەلىگەندىلا، دادىل ئىلگىرىلىگىلى بولىدۇ.

ماركسىزىمنىڭ ئەملىيەت ۋە غايە كوزقارىشى ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ تەرەققىيات يولىنى يورۇتۇپ تۇرغان نۇرلۇق مەشئەل. ئەدەبىيات-سەنئەت ئەملىيەتنى مەنبە قىلىدۇ، غايىنى قانات قىلىدۇ. يازغۇچى-سەنئەتكارلار ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندا، ئەملىيەتنى ئاساس قىلىشى، ئۇنىڭ ئەسىرى ئەملىيەتنىڭ ئىنكاسى بولۇشى كېرەك. ئەگەر ئۇ ئەملىيەتتىن چەتلەسە، ئۇ چاغدا ئۇنىڭ ئەسىرى ساختا نەرسىگە، قۇرۇق خىيالغا ئايلىنىپ قالىدۇ. يازغۇچىنىڭ ئوزىمۇ قۇرۇق شوئار ۋاقىرايدىغان ساختا يازغۇچى بولۇپ قالىدۇ، خالاس. شۇنداقلا يازغۇچىدا گۈزەل ئىنقىلاۋىي غايە بولمسا، ئۇنىڭدا كېلىچەك ئىشەنچسى بولمسا، ئۇ چاغدا رىياللىقتىكى ئىقبال بىخلىرىنى، ھاياتىي كۈچكە ئىگە يېڭى شەيئىلەرنى بايقىيالمايدۇ. نەتىجىدە يېڭى دەۋرىمىزنى ئەكس ئەتتۈرەلمەيدۇ، يېڭى قەھرىمانلارنىڭ پارلاق ئوبرازىنى يارىتالمايدۇ، يېڭى دەۋرنىڭ تەلەپ-ئېھتىياجىغا جاۋاپ بېرەلمەيدۇ. شۇڭا، ئەملىيەت كوزقارىشى بىلەن ساپ، گۈزەل غايە-كېلىچەك كوزقارىشىنىڭ ئىپادىلىنىشى "ئىككىنى بىرلەشتۈرۈش" نىڭ تەلىۋىدۇر.

بۇ ئۇسۇلنىڭ ئىدىيەۋى-نەزىرىيەۋى ئاساسى ھەققىدە يولداش جۇياڭ «ئېلىمىز سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ يولى» دېگەن ماقالىسىدا مۇنداق دەيدۇ: "ماركسىزىم-لېنىنىزىم ئەدەبىيات-سەنئىتىمىزنىڭ ئىدىيەۋى ئاساسى. ماركسچە-لېنىنچە پەلسەپە ئەڭ تولۇق ئىنقىلاۋىي پەلسەپە، ئۇ سالماقلىق ئىلمىي تەھلىلنى قىزغىن ئىنقىلاۋىي روھ بىلەن ۋە ئامىنىڭ كۈرەش ئەملىيىتى بىلەن جىپسلاشتۇرىدۇ. ماركسىتلار ئەڭ ئوتكۇر ئىنقىلاۋىي رىيالىستلار، شۇنداقلا غايىگە باي ئىنقىلاۋىي ئۇمىتۋارلاردۇر... ئوبېكتىپ رىياللىقنى توغرا تونۇش ئاساسىدا سوبېكتىپ پائالىيەتچانلىققا تولۇق ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئىلغار ئىدىيە، ئىلمىي پارىسەت ۋە ئىنقىلاۋىي فانتازىيىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىگىمۇ ئېتىۋار بېرىدۇ... ئوزىمىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۇنيانى ئوزگەرتىش يولىدىكى ئىنقىلاۋىي ئىشلار تۇغدىسىتۇر. بۇگۇنكى غايە ئەتىكى رىياللىق. ئەتىكى يېڭى ۋە تېخىمۇ ئالى غايە بىزنىڭ داۋاملىق ئالغا بېسىشىمىزغا ئىلھام بېرىدۇ. بىزنىڭ كۈرەش ۋە ئەمگەكلىرىمىزمۇ ئەنە شۇ ئىلغار غايىلەرنى ئۇزلۇكسىز رىياللىققا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈندۇر." يولداش جۇياڭ ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە مۇنداق دېگەن ئىدى: "بىز ئېيتىۋاتقان ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنىڭ ئاساسىي روھى ئىنقىلاۋىي ئوپتىمىزم (ئۇمىتۋارلىق) دىن ئىبارەت. شۇنداقلا ئىنقىلاۋىي ئوپتىمىزمنىڭ سەنئەت ئۇسۇلىدا ئىپادىلىنىشىدۇر."*

---

* جۇياڭ: «ئېلىمىز ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ يولى»، «ئەدەبىي تەرجىمىلەر»، 1960-يىل 10-سان.

خۇلاسە قىلغاندا، دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزىم بىلەن تارىخىي ماتېرىيالىزىم ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنى بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئىدىيىۋى-نەزېرىيىۋى ئاساسىدۇر.

تارىخىي ئاساسى

ھەرقانداق بىر دەۋرنىڭ ئەدەبىيات-سەنئىتى مەلۇم تارىخىي ئاساس — مەنبە ئاساسىدا شەكىللەنگەن. چۈنكى ئەدەبىيات-سەنئەت تارىخىي ۋاقىتلىق قىلىش ئاساسىدا راۋاجلىنىپ بارىدۇ. ئىنقىلاۋىي ئەدەبىيات-سەنئەتمۇ ئۇزۇنلۇق تارىخىي ئاساسىغا ئىگە. "ئىككىنچى بىرلەشتۈرۈش" ئىجادىيەت ئۇسۇلى يېڭى تارىخىي دەۋردىكى ئىنقىلاۋىي ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلى. بۇ خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلى تارىختا بار بولغان ئىلغار رېيالىزىم بىلەن ئاكتىپ رومانتىزىمغا ماركسىزىملىق نۇقتىنەزەر بىلەن تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. تارىختىن بۇيان ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئىلغار رېيالىزىم بىلەن ئاكتىپ رومانتىزىم ئىزچىللاشتۇرۇلغان ۋە ئۇزۇنغا بىرلەشتۈرۈلگەن. بۇ خىل ئۇزۇنغا بىرلەشتۈرۈش جۈملىسىگە ۋە چەتئەل ئەدەبىياتىدىكى ئىسىل ئەنئەنە بولۇپ، ئۇ "ئىككىنچى بىرلەشتۈرۈش" ئۇسۇلىنىڭ تارىخىي ئاساسىدۇر. بۇ ئۇسۇل مۇشۇنداق تارىخىي ئاساستا شەكىللەنگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇ ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئالاھىدىلىگىگە ۋە قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن.①

ھەرقايسى ئەللەر ۋە ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىيات-سەنئىتىدە رېيالىزىم بىلەن رومانتىزىم ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانغا ئىگە. چۈنكى ئىنسانىيەت سەنئىتى باشلىنىش بىلەنلا رېيالىلىق ۋە غايىۋىلىك ئامىلغا ئىگە بولۇپ كەلدى. كېيىن رېيالىزىم بىلەن رومانتىزىم راۋاجلىنىپ، بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئېقىم ۋە ئىككى خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولۇپ شەكىللەندى. بۇ ئىككى خىل ئاساسلىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئۇزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار. ئۇلار ئوخشىمىغان دەرىجىدە، ئوخشىمىغان شەكىلدە رېيالىلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئوخشىمىغان ئۇسلۇپ ۋە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بايلىق، مەزمۇنلۇق ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ۋۇجۇتقا چىقىرىپ، كىشىلەرنىڭ ئىستېتىك زوقلىنىش تەلىۋىنى قاندۇرۇپ كەلگەن.

گەرچە بۇ ئىككى خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئۇز ئالدىغا روشەن مۇستەقىللىققا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۇزۇنغا يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ بىر-بىرىنى تولۇقلاپ كەلگەن، بىر-بىرىنى چەتكە قاقمىغان، مەيلى رېيالىست يازغۇچىلار بولسۇن، مەيلى رومانتىك يازغۇچىلار بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇز ئەسەرلىرىدە رېيالىزىم بىلەن رومانتىزىمدىن ئىبارەت ئىككى خىل روھ، ئىككى خىل سەنئەت ئۇسۇلىنىڭ ھەم ئالاھىدىلىگىنى، ھەم ئۇزۇنغا بىرلىشىشىنى گەۋدىلەندۈرۈپ كەلدى.

رېيالىزىم بىلەن رومانتىزىمنىڭ ئىزچىللاشمىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇزۇنغا بىرلەشتۈرۈلۈشى جۈملىسىگە ۋە چەتئەل ئەدەبىياتىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىسى. بالزاك، تۈرگېنېپ، لېپ تولستوي، گوگول، لېرمونتوپ، چېخوپ قاتارلىق كىلاسسىك يازغۇچىلار تۇغرىسىدا توختالغىنىدا، ماكسىم گورکي: "كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ رومانتىزىمچى ياكى رېيالىزىمچى ئىكەنلىگى تۇغرىسىدا ئېنىق پىكىر ئېيتىش قىيىن. ئۇلۇغ سەنئەتكارلارنىڭ ئىجادىدا ھەرقاچان رېيالىزىم بىلەن رومانتىزىم بىرلىشىپ كەتكەنىدەك كورۇنىدۇ"② دېگەن ئىدى. پۈتۈن ئەدەبىيات

① «يېزىقچىلىقنى قانداق ئۆگەنگەنلىگىم توغرىسىدا»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا»خەنزۇچە نەشرى 184-بەت.

بىيات تارىخىدىن شۇنى كورۇشكە بولىدۇكى، ھەرقايسى ئەللەر ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە گۇزەل فولكلور (خەلق ئېغىز ئەدىبىياتى) ۋە يېزىق ئەدىبىياتى بار، بۇلاردا رىيالىزىم بىلەن رومانتىزىم نۇر چېچىپ تۇرىدۇ. ئېلىمىز خەلق ئەدىبىياتىدىكى «شېرنامە»، «شەرقىي جەنۇپقا ئۇچقان توز»، «جاڭغىر»، «گىسىر ۋاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، «ئاسىما»، «چاستانى ئىلىك بەگ»، «پەرھات - شېرىن»، «غېرىپ - سەنەم»، «تاھىر - زوھرە»، «ماناس» قاتارلىق گۇزەل داستانلاردا رىيالىزىم بىلەن رومانتىزىم ئوز ئارا بىرلەشكەن. چۇي يۇەن، گۇەن خەنچىڭ، بەي جۇيىي، دۇفۇ، لى بەي، ساۋشۇېچىن، سوجوپ، فارابى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ناۋايى، خىرقىتى، نوبىتى، ئابدىرىھىم نىزارى، موللا بىلال قاتارلىق كىلاسسىك يازغۇچى - شائىرلىرىمىزمۇ رىيالىزىم بىلەن رومانتىزىمنىڭ ئوزئارا بىرلىشىشىنى ئىلگىرى سۇرگەن.

دۇنيا ئەدىبىياتى تارىخىدىن ئېيتقاندا، يۇنانىستاننىڭ «ئىلئادا»، «ئودىسسا» قاتارلىق ئېپوسلىرى، رىۋايەت - ئەپسانىلىرىدە، ئارىستوتېل، سوفوكىل قاتارلىقلارنىڭ سەھنە ئەسەرلىرىدە ئىككى خىل ئۇسۇلنىڭ ئوزئارا بىرلىشىشى مەلۇم دەرىجىدە گەۋدىلەنگەن. ئارىستوتىل ئوزىنىڭ «پوئېتىكا» («شېرىيەت ئىلمى») دىگەن كىتاۋىدا رىيالىزىم روھى بىلەن رومانتىزىم روھىنى ۋە ئۇلارنىڭ بىرلىشىشىنى نەزىرىيە جەھەتتىنمۇ كورسىتىپ ئوتكەن ئىدى. ئىتالىيىنىڭ ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئۇلۇغ شائىرى دانتې (1321 — 1265)نىڭ 14 مىڭ مىسرالىق مەشھۇر داستانى «ئىلاھى كومىدىيە»دە، 16 - ئەسىردىكى ئەنگلىيە دىراما تورگى شېكىسپىر (1616 — 1564) نىڭ دىراماتىك ئەسەرلىرىدە ۋە سونېتلىرىدا②، ئۇلۇغ نېمىس شائىرى گيوتىنىڭ (1832 — 1749)نىڭ «فائوست» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە شۇنداقلا شېللىي، شېللېر، بايرون، بالزاك، ۋىكتور گيۇگو، گېنرىخ گېينې، مۇپاسسان، رومىن روللان، تاگور، پۇشكىن، تولىستوي، گوگول، لىرمونتوپ، ئاباي، ئاخۇندونوپ، فۇرقەت، مۇقىمى قاتارلىق يېقىنقى زامان يازغۇچى - شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىككى خىل روھ، ئىككى خىل ئۇسۇل ئىزچىللاشقان ۋە بىرلەشتۇرۇلگەن.

پۇرولېتارىيات ئەدىبىياتى تارىخىدا، پوتئېر، ماكسىم گوركىي، ماياكوۋىسكىي، سىرافىموۋىچ، ئالىكسېي تولىستوي، ئوستروۋىسكىي، فورمانوپ قاتارلىقلارمۇ تارىختىكى رىيالىزىم ۋە رومانتىزىمنىڭ ئىلغار ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنى ئوز ئەسەرلىرىدە ئىزچىللاشتۇرغان ۋە بىرلەشتۇرگەن.

ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبە قىلىشى رىيالىزىم ۋە رومانتىزىمنى سوتسىيالىستىك روھ ۋە مەزمۇن بىلەن بېيىتتى. تارىختىكى ئىلغار رىيالىزىم سوتسىيالىستىك رىيالىزىمغا ئايلىنىپ، ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنى ئوزىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى قىلدى.

ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئەدىبىياتىدا لۇشۇن، ماۋدۇن، گومورو، لاۋشى، باجىن، جاۋشۇلى، زۇنۇن قادىرى قاتارلىق مەشھۇر يازغۇچىلار ئوز ئىجادىيىتىدە دائىم رىيالىزىم بىلەن رومانتىزىمنىڭ بىرلىشىشىنى گەۋدىلەندۇرۇپ كەلدى. لۇشۇننىڭ «چوقان»، "تېڭىرقاش» توپلىمىدىكى ھىكايىلەردە ھازىرقى زامان رىيالىزىمى نۇر چېچىپ تۇرسا، «يېڭىدىن تۇزۇلگەن كونا ھىكايىلەر»دە رومانتىزىم جۇش ئۇرۇپ تۇرىدۇ. گومورو رومانتىزىمغا

② سونېت — مەلۇم تەرتىپ بويىچە قاپىيىلىشىپ كېلىدىغان 14 مىسرالىق شېئىر.

مايىلراق بولىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىرمۇنچە ئەسەرلىرىدە رىيالىزىم ئەكس ئەتكەن.

يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ شېىرلىرىنى ئىنقىلاۋىي رىيالىزىم بىلەن ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنى بىرلەشتۇرۇشنىڭ ياخشى نەمۇنىسى دىيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ «لى شۇيىغا جاۋاپ» دىگەن شېىرىنى ئالساق، ئۇنىڭ بىرىنچى كۇپلېتى رىيالىزىم روھى بىلەن تولغان، ئىككىنچى كۇپلېتى رومانتىزىم بىلەن سۇغىرىلغان. مەلۇمكى، ماركسىزىم كىلاسسىكلىرى ئەدىبىيات تارىخىدىكى رىيالىزىم ۋە رومانتىزىمنىڭ ئىلغار ئەنئەنىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئوزئارا بىرلىشىش قانۇنىيەتلىرىنى ئاللىبۇرۇن تونۇپ يەتكەن ۋە ئۇنى تەتقىق قىلغان. ئۇلار ئەدىبىياتنىڭ بۇ خىل قانۇنىيىتى ۋە ئالاھىدىلىگىگە قارىتا ئوز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ماركسنىڭ شېكىسپىرغا، ئېنگېلسنىڭ بالزاك ۋە ھاكىناسلارغا بەرگەن باھاسى — بۇنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. ماركس بىلەن ئېنگېلس ئوز خەتلىرى ۋە سوھبەتلىرىدە رىيالىزىم بولۇپمۇ ئىلغار تەنقىدىي رىيالىزىمنىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيىتىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۇردى، شۇنداقلا ئۇلار ئىلغار رومانتىزىمنىڭ ئۇلۇغۋار رولىغا ئېتىۋار بىلەن قارىدى. ماركس رومانتىك شائىر شېللېرنى "ھەقىقى ئىنقىلاپچى"، "سوتسىيالىزىمنىڭ مەڭگۇ ئاۋانگارتى" دەپ ماختىغان ئىدى.

لېنىن ئوزىنىڭ لېپ تولىستويغا بەرگەن باھاسىدا ماركسىزىمنىڭ رىيالىزىمغا قارىتا كوز-قارىشىنى ئېنىق قىلىپ كورسەتتى. ئۇ «ماركسنىڭ كوكلىمانغا يازغان خەتلىرى» نىڭ رۇسچە تەرجىمىسىگە سوز بېشى» ناملىق ئەسىرىدە ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنى بىرلەشتۇ-رۇشنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇنداق دىدى: "كىمكى ئوبېكتىپ ھالەتنى ھۇشيارلىق بىلەن قەيت قىلىدىغان نەزىرىيىنى مەۋجۇت ھالەتنى ئاقلاش ئۇچۇن بۇزسا، ئىنقىلاپنىڭ ھەر بىر ۋاقتىنچە چۇشكۇنلۇك دەۋرىگە تېزرەك مۇۋاپىقلىشىشقا ھەركەت قىلسا، 'ئىنقىلاۋىي فانتازىيىلىرى'نى تېزرەك ئىرغىتىپ تاشلاپ، رىيال ئۇششاق - چۇششەك ئىشلارغا يېپىشىۋالسا ئۇ ماركسىست ئەمەس." بۇ سوز ئەدىبىيات - سەنئەتكە قارىنا ئېيتىلغان. بۇ سوزدە "ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

بۇ ئۇسۇل پارتىيىمىزنىڭ "بارچە گۇللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش" فاڭجېنىنىڭ ئىزچىللىشىشىغا، يازغۇچى - سەنئەتكارلىرىمىزنىڭ "توت پىرىنسىپ" تا چىڭ تۇرۇپ، ئېلىمىزنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋرىدىكى رىيال ۋەقە - ھادىسىلەرنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇشىگە، خەلقىمىزنىڭ پارلاق كېلىچەك توغرىسىدىكى گۇزەل غايىلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىشىگە تولۇق ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

2. ئىنقىلاۋىي رىيالىزىم بىلەن ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنى بىرلەشتۇرۇش ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ماھىيىتى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى

ئىنقىلاۋىي رىيالىزىم بىلەن ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنى بىرلەشتۇرۇش ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىر - بىرىدىن ئايرىلماس مۇكەممەل پىرىنسىپتۇر. بۇ خىل بىرلىشىش ھەم رىيالىزىمنى، ھەم رومانتىزىمنى تولۇقلاپ بېيىتىدۇ. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەدىبىيات - سەنئىتىنى زامانىمىزنىڭ تەلەپ - ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرىدۇ.

"ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئۇسۇلىنىڭ ماھىيىتى ۋە مەزمۇنى

ئەدىبىيات - سەنئەت پائالىيىتى رىيالىستىك مەزمۇنغا ئىگە، ئەمما، ئۇ باشقا پەنلەرگە ئوخشىمايدۇ چۈنكى ئۇ ئوبرازلىق تەپەككۇر پائالىيىتىدۇر. تەبىى پەن، ئىجتىمائى پەنلەردە رىياللىق مەنتىقى تەپەككۇر بىلەن ئىپادىلەنسە، ئەدىبىيات - سەنئەتتە ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ تەسەۋۇر، مۇبالىغە ۋە پەرەزگە يول قويۇپ، رومانتىك غايىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلۇغ يازغۇچى - شائىزلارنىڭ ئەسەرلىرى رىيالىزىم ۋە رومانتىزىم روھىغا باي بولىدۇ.

ئەدىبىيات - سەنئەتنىڭ ماھىيىتىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭدا رىيالىزىم بىلەن رومانتىزىمنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېلىش قىيىن. رىيالىزىمدا ئەقىل - ئىدراك ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، رومانتىزىمدا ھىسسىيات ئاساسىي سالماقنى ئىگەللەيدۇ.

"ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئۇسۇلىدا، رىيالىزىملىق روھ بىلەن رومانتىزىملىق روھ ئوزئارا چىڭ بىرلىشىپ كەتكەن. بۇ ئۇسۇل بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئۇسۇلنىڭ بىرلىگىدىن ئىبارەت بولغىنى ئۈچۈن، ئەلۋەتتە ھىچقايسىسىغا ئوخشىمايدۇ. بۇ ئۇسۇل ئوتمۇشتىكى ئىلغار رىيالىزىم بىلەن ئاكتىپ رومانتىزىمنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ، چۈنكى "ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئىجادىيەت ئۇسۇلى ماركسىزىم - لېنىنىزىمنى ئوزىگە يېتەكچى قىلىدۇ. تارىختىكى رىيالىزىم بىلەن رومانتىزىم رىياللىقنى ۋە غايىنى پۇرولېتارىيات مەۋقەسىدە تۇرۇپ ئەكس ئەتتۇرگىنى يوق، بەلكى يەنىلا يۇقۇرى سىنىپ مەيدانىدا تۇرۇپ ئەكس ئەتتۇردى. شۇڭا، تارىختىكى ئىلغار رىيالىزىم نامۇۋاپىق رىياللىقنى پاش قىلغان ۋە تەنقىت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن جەمىيەتتىكى سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىقلارنى ئېچىپ بېرەلمىدى، نامۇۋاپىق رىياللىقنى ئوزگەرتىش يولىنى تاپالمىدى، خەلقنىڭ ئىستىقبالىنى كورەلمىدى ۋە كورسىتىپ بېرەلمىدى. ئىلغار رومانتىزىمنى ئالساق، ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ دۇنيانى ياراتقانلىغىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى بىلەلمىگىنى ئۈچۈن، ئەمگەكچىلەر، پۇرولېتارىياتنىڭ غايىۋى قەھرىمانلىرىنىڭ ئوبرازىنى يارىتالمىدى. "ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئۇسۇلىنى تەشكىل قىلغان ئىنقىلاۋىي رىيالىزىم بىلەن ئىنقىلاۋىي رومانتىزىم پۇرولېتارىيات دۇنياقارىشى يۇكسەكلىگىدە تۇرۇپ كونا دۇنيانى پاش قىلىدۇ ۋە تەنقىت قىلىدۇ، رىياللىقنى ۋە گۈزەل غايىنى ئىپادىلەيدۇ، دەۋرىمىزنى، يېڭى قەھرىمان شەخسلەرنى مەدھىيىلەيدۇ.

"ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

"ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئىجادىيەت ئۇسۇلى ھەم رىيالىزىمنىڭ، ھەم رومانتىزىمنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بار:

بىرىنچى، ئىنقىلاۋىي رىياللىقنىڭ چىنلىغى بىلەن ئىنقىلاۋىي غايىنىڭ چىڭ بىرلىشىشى ئىككىنى بىرلەشتۇرۇشنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى. ئەدىبىي ئەسەردە رىياللىقنىڭ چىنلىغى بىلەن غايىنى چىڭ بىرلەشتۇرۇش، غايىنى گىشىلەرنىڭ رىيال كۇرەش ئەمىلىيىتى جەريانىدا گەۋدىلەندۇرۇش "ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئۇسۇلىنىڭ مۇھىم

بەلگىسى. بۇ خۇسۇسىيەتنى كونكىرىتلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، 1) ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش ئىجادىيەت ئۇسۇلى رىيالىزىمنى ئاساس قىلىدۇ، چۈنكى رىيال كىشىلىك تۇرمۇش ئەدىبىيات - سەنئەتنىڭ مەنبەسى.

زامانىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئەمىلىي پائالىيەتلىرى ئىنقىلاۋىي ئەدىبىيات - سەنئىتىمىزنىڭ بىردىن - بىر مەنبەسى. خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشىدا رىياللىق بىلەن غايە چىڭ بىرىككەن، بۇ خىل بىرىكىش ئەدىبىيات - سەنئىتىمىزدىمۇ رىيالىزىملىق روھ بىلەن رومانتىك روھنى مەيدانغا كەلتۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىنقىلاۋىي رىيالىزىملىق روھ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا، ئىنقىلاۋىي رىيالىزىم ئەمىلىيەتنى ئاساس قىلىش، ھەقىقەتنى ئەمىلىيەتتىن ئىزلەشتىن ئىبارەت ئىلمىي روھنىڭ ئەدىبىيات - سەنئەتتىكى ئىنكاسىدۇر.

ئىنقىلاۋىي رىيالىزىم تارىختىكى ئىلغار رىيالىزىمغا— تەنقىدىي رىيالىزىمغا ئوخشىمايدۇ. چۈنكى ئۇ ئوزىگە كوممۇنىستىك دۇنياقاراشنى يېتىەكچى قىلغان. ئۇ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئەمىلىيىتىنى ئاساس قىلىدۇ. شۇڭا، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئوي - پىكىرلىرى، ئىنقىلاۋىي تۇرمۇش ۋە كۇرەش پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ، كوممۇنىستىك ئەخلاقىي پەزىلەت، ماركسىزىم - لېنىنىزىملىق ئىدىيە ۋە ئىستىل پۇرولېتارىيات مەنپەئەتى ۋە مەيدانىنى ئىپادىلەيدىغان رىيالىزىمنى ئىنقىلاۋىي رىيالىزىم دەيمىز. ئىنقىلاۋىي رىيالىزىم بىرىنچىدىن، تەپسىلاتلارنىڭ چىنلىغىنى تىپىكلەشتۇرۇش پىرىنسىپىغا بوي سۇندۇرىدۇ. ئىككىنچىدىن، دەۋرىمىزدىكى يېڭى ئادەم ۋە يېڭى ئىشلارنى يېزىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ كومپارتىيە رەھبەرلىگىدە ئېلىپ بارغان كۇرەش پائالىيىتىنى مەدھىيىلەيدۇ. ئۇچىنچىدىن، ئىنقىلاۋىي رىيالىزىم پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەسۋىرلەيدۇ، تۇرمۇش ۋەقە - ھادىسىلىرىنى ئومۇملاشتۇرغاندا، چىنلىققا ئەمەل قىلىپ، تىپىك خاراكتىرلارنى تىپىك شارائىتتا يارىتىدۇ. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىنقىلاۋىي رىيالىزىم، ئاساسەن، رىيال تۇرمۇشنى تەسۋىرلەپ، رىيال ئەھمىيىتى چوڭ بولغان بەدىى تىپلارنى يارىتىش بىلەن جەمىيەتنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىپ، تۇرمۇشنىڭ ئىنقىلاۋىي تەرەققىيات جەريانىنى كورسىتىپ بېرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ۋە يازغۇچىنىڭ گۇزەل ئىنقىلاۋىي غايىسىنى ئىپادىلەيدۇ. 2) ئىنقىلاۋىي رومانتىزىم ئۇنىڭ قانۇنىيىتىدۇر. ئەدىبىيات - سەنئەت ئىنسانلارنىڭ بۇگۇنىنىلا تەسۋىرلەپ قالماستىن، يەنە ئەتىسىنىمۇ تەسۋىرلەيدۇ. ئەگەر ئۇ بۇگۇننى كورسىتىپ، ئەتىنى كورسەتمىسە، ئۇ چاغدا ئۇ تۇرمۇش تەسىراتلىرىنىڭ جانسىز خاتىرىسى بولۇپ قېلىپ، ھىچقانداق تەسىرچانلىققا ئىگە بولمايدۇ. شۇڭا، رومانتىزىم ئۇنىڭ بىر قانۇنىيىتى بولۇپ كەلگەن. ئىنقىلاۋىي رومانتىزىم ئۇزلۇكسىز ئىنقىلاپ قىلىش روھنىڭ ئەدىبىيات - سەنئەتتىكى كونكىرىت گەۋدىلىنىشى. شۇ سەۋەپتىن، ئىنقىلاۋىي رومانتىزىم پۇرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ پارلاق كەلگۈسىگە بولغان يۇكسەك ئىشەنچى، گۇزەل غايىسى، قەھرىمانلىق جاسارىتى بىلەن ئۇمىتۋارلىق روھى، ئىجاتكارلىغى، چەكسىز تەسەۋۇر كۇچى بىلەن خىياللىرىنىڭ ئەدىبىيات - سەنئەتتىكى ئىنكاسىدۇر.

ئىنقىلاۋىي رومانتىزىم، ئەمىلىيەتتە، ئىنقىلاۋىي ئۇمىتۋارلىق، ئىنقىلاۋىي رىياللىققا يىلتىز

تارتقان ئىنقىلاۋىي غايىۋىلىكتۇر. ئۇ غايىۋى ئىزلىنىش ۋە ئىنقىلاۋىي قىزغىنلىقنى جۇشقۇن لىرىك ھىسسىيات بىلەن بىۋاستە تەسۋىرلەپ، يازغۇچىنىڭ گۈزەل غايىسىنى روشەنلەشتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىنقىلاۋىي رومانتىزىم ئوتمۇشتىكى ئاكتىپ رومانتىزىمدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن يۇقۇرى تۇرىدۇ.1) ئۇ ئوزۇنگە كومۇنىستىك دۇنياقاراشنى يېتەكچى قىلغاچقا، يېراقنى كۆرەلەيدۇ، ئۇ رېياللىق ئۇستىگە قۇرۇلغاچقا، ئىنقىلاۋىي ۋە ئىلمىدۇر. 2) ئۇ غايىسىنى ئىنقىلاپنىڭ تەرەققىياتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ بايان قىلىدۇ. 3) كومۇنىستىك دۇنياقاراش ئۇنىڭ جېنى — يادروسى. "ئىككىنى بىرلەشتۈرۈش" ئۇسۇلى بويىچە يېزىلغان ئەسەرلەرگە باشتىن - ئاخىر كومۇنىستىك دۇنياقاراش سىڭىپ كەتكەن، ئۇنىڭدا كومۇنىستىك ئىدىيە نۇر چېچىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، بۇ خىل ئەسەرلەردە پۈرولېتارىياتنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى، ئىجتىمائى ئەخلاقى، كىشىلىك قارىشلىرى ناھايىتى ئېنىق بايان قىلىنىدۇ. بۇ خىل ئەسەرلەر كىشىلەرگە چوڭقۇر كومۇنىستىك تەربىيە بېرىپ، ئۇلارنى داۋاملىق ئالغا بېسىشقا ئىلھاملاندۇرىدۇ.

"ئىككىنى بىرلەشتۈرۈش" — ئىجادىيەتتە رېياللىقنىڭ چىنلىغى بىلەن غايىنىڭ بىرلىگىنى ھەقىقى تۇردە ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئىنقىلاۋىي رېياللىقنىڭ چىنلىغىنى ئىنقىلاۋىي رومانتىزىم غايىسىنىڭ نۇرىدا يورۇتۇپ بېرىش، يازغۇچىلار كومۇنىستىك ئىدىيە يۈكسەكلىگىدە تۇرۇپ رېياللىقنى تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈش، بۇنىڭ بىلەن كىشىلىك تۇرمۇش تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈش رولىنى ئويناپ، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ھاياتىنى ئۇزگەرتىشتىكى قۇدرىتىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇش دېمەكتۇر.

ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر ھازىرقى زامان يازغۇچىسى لىيۇ چىڭنىڭ «ئىگىلىك تىكلەش ھەققىدە قىسسە» ناملىق رومانىدا رېياللىقنىڭ چىنلىغى بىلەن غايىنىڭ بىرلىگى ئەمەلگە ئاشقان. رومانىدا بىر ھەمكارلىق گۇرۇپپىنىڭ ئوسۇپ - يېتىلىش جەريانى ناھايىتى مەركەزلىك ھالدا بايان قىلىنىدۇ. يازغۇچى رومانىدا دېخانلارنىڭ پارتىيە رەھبەرلىگىدە سوتسىيالىزىم يولىغا مېڭىشتىن ئىبارەت كۆرەش پائالىيىتىنىڭ جانلىق كارتىنىسىنى سىزىپ بەرگەن. يازغۇچى كومۇنىستىك دۇنياقاراشنى يېتەكچى قىلغانلىغى ئۈچۈن، رېياللىقنى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تەسۋىرلىگەن. ئەسەرگە باشتىن - ئاياق كومۇنىستىك ئىدىيە سىڭدۈرۈلگەن. بىز رومانىنى ئوقۇساق، جۇڭگو دېخانلىرىنى پەقەت سوتسىيالىزىملا قۇتقۇزۇپ قالالايدىغانلىغىنى، جەمىيەتنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا چوقۇم سوتسىيالىزىم ۋە كومۇنىزىم ئەمەلگە ئاشىدىغانلىغىنى چوڭقۇر ھىس قىلىمىز.

يازغۇچى، دېراماتورگ زۇنۇن قادىرنىڭ «توي» («يېزىدىكى ئوزگىرىش»)، «چىنەقىش» قاتارلىق ئەسەرلىرىدىمۇ ئىنقىلاۋىي رېياللىقنىڭ چىنلىغى بىلەن سوتسىيالىزىم غايىسى چېڭ بىرلەشتۈرۈلگەن. «توي» دېرامىسىدا ئۇيغۇر دېخانلىرىنىڭ سوتسىيالىزىم يولىغا مېڭىش يولىدىكى كۆرەشچان ھاياتى جانلىق قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. دېراما، خۇددى «ئىگىلىك تىكلەش ھەققىدە قىسسە» رومانىغا ئوخشاش، جەمىيەت تەرەققىياتىنى مۇقەررەر ھالدا سوتسىيالىزىم بولىدىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگەن.

ئىككىنچى، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ كومۇنىستىك پارتىيەلىك پرىنسىپىدا چېڭ

تۇرۇپ يېڭى دەۋر قەھرىمانلىرىنىڭ تىپىك ئوبرازىنى يارىتىپ، كومموئنستىك ئىدىيىۋى ھىسسىياتنى ئىپادىلەش، كونا دۇنيا، كونا ئىدىيىنى ۋە تارىخىي تەرەققىياتقا پۈتلىكاشاڭ چىرىك كۈچلەرنى پاش قىلىش ۋە تەنقىت قىلىش، كونا شەيئىلەرنىڭ ھالىتىنى كورسەتىپ بېرىش "ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ يەنە بىر مۇھىم خۇسۇسىيىتىدۇر.

ئىنقىلاۋىي رىيالىزىمنىڭ جانلىق كارتىنىسىنى تەسۋىرلەپ، سۆتسىيالىستىك دەۋرىمىزنى مەدھىيىلەش پەقەت يۈكسەك كومموئنستىك ئەخلاقىي پەزىلەت ۋە غايىگە ئىگە بولغان قەھرىمان شەخسلەرنىڭ بەدىئى ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق بولىدۇ. ئىنقىلاۋىي غايە بىلەن رىيالىزىمنىڭ چىنلىغىنى بىرلەشتۇرۇشمۇ پەقەت يېڭى پېرسۇناژلارنىڭ ئىدىيىسى، خاراكتېرى، پەزىلەتلىرىنى سۈرەتلەش ئارقىلىق بولىدۇ. "ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئۇسۇلى دەل مۇشۇ ۋەزىپىنىڭ ھوددىسىدىن چىقالايدۇ. ئۇنىڭدا يۈكسەك كومموئنستىك ئاڭغا ۋە غايىگە ئىگە بولغان پېرسۇناژلار ئوبرازى يارىتىلىپ، ئىنقىلاۋىي رىيال ھاياتنىڭ جانلىق كارتىنىسى سىزىپ بېرىلىدۇ. بۇ قەھرىمانلار پۈرولېتارىيات ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئەتى ئۈچۈن جان پىدالىق بىلەن جەڭ قىلغان ئىنقىلاپچىلار، ۋەتەنپەرۋەرلەر ھەم ئىنتېرناتسونالىستلار. ئۇلار ھەرگىز شەخسى قەھرىمانلار بولماستىن، بەلكى كوللىكتىۋىزىم قەھرىمانلىرى؛ "ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئۇسۇلى بويىچە يېزىلغان ئەسەرلەردە، بۇ خىل قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازى ناھايىتى جانلىق يارىتىلغان. مەسىلەن، «قىزىل قىيا» رومانىدا جياڭ ھەدە قاتارلىق پۈرولېتارىيات قەھرىمانلىرىنىڭ بەدىئى ئوبرازى يارىتىلىپ، كومموئنستلارنىڭ تىللاردا داستان بولغۇدەك ئىنقىلاۋىي قەھرىمانلىغى ناھايىتى تەسىرلىك قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.

كومموئنستىك ئاڭغا ئىگە بولغان قەھرىمان شەخسلەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشتا تىپىكلەشتۇرۇش ۋە غايىۋىلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى خىل بەدىئى ئۇسۇلىلاشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ «مېيخۇا گۈلگە مەدھىيە»، «بوسۇغىنى» ناملىق شېئىرىدا بەدىئى تىپىكلەشتۇرۇش بىلەن بەدىئى غايىۋىلەشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، پۈرولېتارىياتنىڭ قەھرىمانلىق روھى ۋە گۈزەل غايىسى ئىپادىلەنگەن ۋە مەدھىيەلەنگەن. شېئىردا ۋەقەمۇ، مەنزىرىمۇ بار، گۈزەل غايىمۇ بار. شائىر يارقىن شېئىرىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئوزىنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنى ئىپادىلەپ بەرگەن.

ئۇچىنچى، تولۇپ تاشقان ھىسسىيات، قىزغىن كەيپىيات ۋە نەپىس - گۈزەل تىل ئارقىلىق دەۋرىمىزنى ھەقىقىي ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈش "ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ گەۋدىلىك خۇسۇسىيىتى. يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرى مانا بۇ خۇسۇسىيەتنى روشەن گەۋدىلەندۈرگەن. ئۇنىڭ «ئۇزۇن سەپەر» ناملىق شېئىردا جاھانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن 25 مىڭ يولاۋق ئۇزۇن سەپەر تولۇپ تاشقان ھىسسىيات بىلەن مەدھىيىلەنگەن. شېئىر پەقەت 8 مىسرا بولۇپ، تىلى ئىخچام ۋە ئېنىق، ئوبرازلىق. شېئىرنىڭ ھەر مىسراسىدا قىزغىن كەيپىيات ئىپادىلىنىدۇ. «ۋەنشىشا». «لىيۇ يازى ئەپەندىگە نەزىرە» ناملىق 2 كۇپلېتلىق شېئىردا دەۋر تەرەققىيات تارىخىدىكى زور ئوزگىرىش ناھايىتى ئىخچام بايان قىلىنىدۇ.

توتنچى، يۇكسەك دەرىجىدىكى سىياسىۋىلىك بىلەن تۇرمۇش رىيالىلغىنىڭ چىنلىغىنى بىرلەشتۈرۈش ــ بۇ ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى. بۇ خۇسۇسىيەت "ئىككىنى بىرلەشتۈرۈش" ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئىلگىرىكى رىيالىزىم ۋە رومانتىزىمدىن پەرقلىنىدىغان روشەن بەلگىسىدۇر. چۈنكى، سىياسىۋىلىك، كونكرېت ئېيتقاندا، سىياسى تىندېنسىيە (خاھىش) يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈشىگە ياردەم بېرىدۇ. تۇرمۇش چىنلىغى بولسا، سىياسىۋىلىكنىڭ پاكىلىغىغا، ئۇنىڭ ئېنىق گەۋدىلىنىشىگە ۋە ھەقىقىلىغىنىڭ ئېچىلىشىغا ياردەم بېرىدۇ. يەنى تۇرمۇش چىنلىغى سىياسىۋىلىك ئۇچۇن خىزمەت قىلىپ، يازغۇچىنىڭ سىياسى خاھىشىنى كىتابخانىنىڭ قوبۇل قىلىشى ئۇچۇن كۆۋرۈكلۈك رول ئويناىدۇ.

3. "ئىككىنى بىرلەشتۈرۈش" ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ تەلەپلىرى

ئىنقىلاۋىي رىيالىزىم بىلەن ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمنى بىرلەشتۈرۈش ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىلىش ئىنقىلاۋىي رىيالىزىم بىلەن ئىنقىلاۋىي رومانتىزىمدىن ئىبارەت ئىككى خىل بەدىئى ئۇسۇلنى دىيالېكتىكىلىق بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇچۇن بولۇپ، بۇ دەۋرىمىزنى ئىپادىلەپ بېرىشكە پايدىلىق، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىسىل مىراسلىرىغا ئومۇمى يۇزلۇك تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭ ئىلغار ئەنئەنىلىرىنى جارى قىلىش ئۇچۇن پايدىلىق ھەم يازغۇچى ـ سەنئەتكارلارنىڭ ئوخشىمىغان ئۇسلۇپ ۋە ئىندىۋىدۇئاللىغىنى (خاسلىغىنى) جارى قىلىشقا پايدىلىقتۇر. ئۇنداق بولسا، ئۇنىڭ ئاساسىي تەلەپلىرى نىمىدىن ئىبارەت؟

بىرىنچى، يازغۇچى ـ سەنئەتكارلار ماركسىزىم ـ لېنىنىزىملىق دۇنياقاراش ــ دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزىم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق قاراشتا چىڭ تۇرۇپ، بۇ خىل دۇنياقاراشنىڭ يېتەكچىلىگىدە ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشى، ماركسىزىم ـ لېنىنىزىمنى ۋە ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئىجادىيەتكە تەتبىق قىلىشى ۋە يېتەكچى قىلىشى لازىم. چۈنكى يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ماركسىزىم ـ لېنىنىزىم "ئىككىنى بىرلەشتۈرۈش" ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ جېنى ۋە يادروسى. تۇرمۇشقا چوكۇشتىن تارتىپ تاكى ئەسەرنى نەتىجىلىك تاماملىغىچە بولغان ھەممە جەريانىدا، ماركسىزىم ـ لېنىنىزىملىق پىرىنسىپىنىڭ يېتەكچىلىگى بولۇشى كېرەك. پەقەت دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزىم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزىمنى ماھىرلىق بىلەن تەتبىق قىلالىغاندىلا، بارلىق ئادەم، بارلىق سىنىپ، بارلىق ئامما، بارلىق جانلىق تۇرمۇش شەكىللىرىنى، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ بارلىق خام ماتېرىياللىرىنى كۆزەتكىلى، تەجرىبە قىلغىلى، تەتقىق قىلغىلى، تەھلىل قىلغىلى بولىدۇ. بۇ ئارقىلىق تۇرمۇشنى چوڭقۇر چۇشەنگىلى، ئۇنىڭ ماھىيەتلىك قانۇنىيەتلىرىنى تېپىپ چىققىلى بولىدۇ، تۇرمۇشنىڭ تەرەققىيات مەنتىقىسىنى ئىگىلەپ، تۇرمۇشنىڭ ئىچىگە كىرىپ، ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ قانۇنىيىتىنى بىلىپ چىققىلى بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەم رىيالىلىقنى، ھەم گۈزەل غايىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ، خەلق ئاممىسىنى ئىلھاملاندۇرغىلى بولىدۇ. سوتسىيالىستىك ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

ئىككىنچى، "ئىككىنى بىرلەشتۈرۈش" ئىجادىيەت ئۇسۇلى بويىچە ئىجادىيەت ئېلىپ

بارغاندا، ریاللقنی (ئەملیەتنی) ئاساس قىلىش، رومانتىزمنى يېتەكچى قىلىش پرىنسىپىدا چىقىش تۇرۇش كېرەك. بۇ تەلەپ بويىچە يازغۇچى - سەنئەتكارلار تۇرمۇش ریالىلىغىنى تەسۋىرلىگەندە ئوزى تەسۋىرلەۋاتقان ریاللىقتا نسبەتەن ئەستايىدىل، سالماق ئىنقىلاۋىي پوزىتسىيىدە بولۇشى، پېرسوناژلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەسۋىرلەش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىمۇ ئېچىپ بېرىشى، ئۇلارنى خىلمۇ-خىل ھەم مۇرەككەپ زىددىيەتلەر كۆرىشى ئىچىدە تەسۋىرلىشى لازىم.

ریاللىقنى تەسۋىرلىگەندە، بىرىنچىدىن، دەۋرنىڭ تۈپ - ئاساسىي ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان تەرەپلەرنى ئاساسىي ئۇرۇنغا قويۇپ تەسۋىرلەش ھەم شۇ تەرەپلەرنى يارقىن يورۇتۇپ بېرىش لازىم. ئىككىنچىدىن، تۇرمۇش ریاللىغىدىكى قاراشقۇ تەرەپلەرنىمۇ پاش قىلىش، تەنقىدىي تەھلىل بىلەن رەت قىلىشقىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم. لېكىن دەۋرنىڭ ئاساسىي ئېقىمىنى، يېڭى شەيئىلەر، يېڭى ئادەم يېڭى ئىشلارنى تەسۋىرلەش نوقتا بولۇشى، دەۋرىمىزنىڭ يېڭى قەھرىمانلىرى قىزغىنلىق بىلەن مەدھىيىلىنىشى كېرەك. ئۇنداق بولسا، بىز تەسۋىرلەيدىغان قەھرىمانلار قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك؟

1) ئۇلار ئۇلۇغۋار گۇزەل غايىگە ئىگە بولۇشى، مۇشۇ غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ قەيسەر جەڭچىلىرىدىن بولۇشى كېرەك. يەنى ئۇلار غايىلىك ھەم ئىرادىلىك جەڭچىلەردىن بولۇشى لازىم.

2) ئۇلار يۇكسەك قەھرىمانلىق روھىغا ئىگە بولۇشى، جاسارەتلىك، قىزغىن، ئىلمىي بولۇشى كېرەك. يەنى ئۇلاردا جاپادىنمۇ، ئۇلۇمدىنمۇ قورقمايدىغان قەھرىمانلىق روھ ئۇرغۇپ تۇرۇشى كېرەك.

3) بۇ خىل قەھرىمانلار ئىسىل ئەخلاقىي پەزىلەتكە ئىگە بولۇشى، يالغۇز ماددى مەدەنىيەتنىڭ ئاكتىپ قۇرغۇچىلىرىلا بولۇپ قالماستىن، يەنە يۇكسەك مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭمۇ ياراتقۇچىلىرى بولۇشى، بۇ خىل خىسلەت ئۇلارنىڭ پۈتكۈل تۇرمۇشىدا، سوز-ھەرىكەتلىرىدە روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان بولۇشى كېرەك.

4) ئۇلار ئومۇملۇق كوزقارىشىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. ئۇلار ھەرقاچان، ھەر يەردە شەخسىيەتچىلىكتىن، تار مەھكىمچىلىكتىن، مەزھەپچىلىكتىن خالى بولۇپ، پۈتۈن مىللەت، پۈتۈن خەلق، پۈتۈن دولەت مەنپەئەتىنى ئاساسىي ئۇرۇنغا قويۇشى، ئوز مەنپەئەتىنى ئومۇم مەنپەئەتى ئۈچۈن قۇربان قىلىدىغان بولۇشى كېرەك.

5) ئۇلار ئاممىۋى كوزقارىشى روشەن، ئاممىۋى لۇشپەندە چىقىش تۇرىدىغان، ئامما ياقتۇرىدىغان ئادەملەردىن بولۇشى، ھەرقاچان، ھەر زامان ئاممىدىن ئايرىلمايدىغان، ئاممىنىڭ ئالدىدا ماڭىدىغان ھەم ئاممىنى باشلاپ ماڭىدىغانلاردىن بولۇشى كېرەك. ھەم ئاممىنىڭ ئوقۇغۇچىسى، ھەم ئاممىنىڭ يېتەكچىسى بولغان قەھرىمان شەخسلەردىن بولۇشى كېرەك.

ئۇچىنچىسى، "ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئىجادىيەت پرىنسىپى يازغۇچى - سەنئەتكارلاردىن مۇستەھكەم، روشەن پوزىتسىيە بولۇشنى، خىلمۇ-خىل ئۇسۇلۇپلار ۋە شەكىللەرنىڭ ئەركىن مۇسابىقىسىنى ئەركىن يولغا قويۇشنى، ئوخشىمىغان ئۇسۇلۇپ ۋە شەكىللەرنى ئەركىن قوللىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئومۇمەن، "ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" پرىنسىپى يازغۇچى - سەنئەتكارلاردىن ئوز ئەسەرلىرىدە كومۇنىستنىڭ ئىدىيىنى نۇرلاندۇرۇشنى، بۇ ئارقىلىق سوتسىيالىزىم كىشىلىرىنىڭ **يۇكسەك دەرىجىدىكى ماددى مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش يولىدىكى**

كۆرىشىگە ئىلھام ۋە مەدەت بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

شۇنداقلا، بۇ خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلى يەنە يازغۇچى - سەنئەتكارلاردىن ئەدەبىي ئىجادىيەتتە چوقۇم ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئوز قانۇنىيىتى بويىچە ئىشلەشنى، ئوبرازلىق تەپەككۇرنى ئاساس قىلىشنى، شۇئارۋازلىق ۋە ئۇقۇمۇازلىق قاتمالىقىنى، ئەسەرنىڭ تەسىرچانلىغىنى كۆچەيتىش ئۇچۇن ئۇنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىگىگە كۆچ سەرپ قىلىشنى، ئەسەردە مەزمۇننىڭ سوتسىيالىستىك، شەكىلنىڭ مىللى بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. دۇنياقاراش دىگەن نىمە؟ ئىجادىيەت ئۇسۇلىچۇ؟ تەپسىلى بايان قىلىڭ.
2. دۇنياقاراش بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ؟ ئەمىلىي مىساللار ئارقىلىق چۇشەندۇرۇڭ.
3. نىمە ئۇچۇن يازغۇچى - سەنئەتكارلىرىمىز ئىلغار دۇنياقاراشنى تىكلىشى لازىم؟
4. نىمە ئۇچۇن رېيالىزمنى ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئاساسىي ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىدىن بىرى دەيمىز؟
5. رېيالىزم دىگەن نىمە؟ رېيالىزم چۇشەنچىسىنىڭ كېلىپ چىقىش جەريانىنى سوزلەپ بېرىڭ.
6. رېيالىزمنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى بايان قىلىپ بېرىڭ.
7. نىمە ئۇچۇن ناتۇرالىزم ئۇسۇلىغا قارشى تۇرىمىز؟
8. رېيالىزمنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى بايان قىلىڭ.
9. تەنقىدىي رېيالىزمنىڭ ئارتۇقچىلىغى ۋە چەكلىمىسىنى ئېيتىپ بېرىڭ.
10. نىمە ئۇچۇن رومانتىزم ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئاساسىي ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىدىن بىرى بولالايدۇ؟
11. رومانتىزم دىگەن نىمە؟ ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى بايان قىلىڭ.
12. ئاكتىپ رومانتىزم دىگەن نىمە؟ ئۇنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى نىمىلەردىن ئىبارەت؟
13. سوتسىيالىستىك رېيالىزم قانداق شەكىللەنگەن، ئۇنىڭ تەرەققىياتى قانداق بولدى؟
14. سوتسىيالىستىك رېيالىزم دىگەن نىمە؟ ئۇنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى نىمىلەردىن ئىبارەت؟
15. سوتسىيالىستىك رېيالىزملىق ئەدەبىياتنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كورسەتكەن تەسىرىنى ئەمىلىي مىساللار بىلەن سوزلەپ بېرىڭ.
16. ئىنقىلاۋىي رېيالىزم بىلەن ئىنقىلاۋىي رومانتىزمنى بىرلەشتۇرۇش ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىدىكى ئاساسلار نىمىلەردىن ئىبارەت؟
17. "ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ماھىيىتى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى نىمىلەردىن ئىبارەت؟
18. "ئىككىنى بىرلەشتۇرۇش" ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئاساسىي تەلەپلىرىنى سوزلەپ بېرىڭ.

سەككىزىنچى باب. ئەدەبىي ئۇسلۇپ ۋە ئەدەبىي ئېقىم

ئۇسلۇپ ۋە ئېقىم ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغىمۇ، شەكلىگىمۇ مۇناسىۋەتلىك هالدا تەبىي شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئەدەبىياتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى تارىخىدىن ئايرىلمايدۇ.

ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇستەقىل ئىجاتچانلىققا ئىگە بىر خىل مەنىۋى ئەمگەك. جۇڭگو ۋە چەتئەللەرنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىيات تارىخى شۇنى تولۇق ئىسپاتلىدىكى، بارلىق مۇنەۋۋەر يازغۇچى ـ سەنئەتكارلارنىڭ ئوزىگە خاس ئۇسلۇپلىرى بار. بىر يازغۇچى ئۇچۇن روشەن مۇستەقىللىققا ئىگە ئەدەبىي ئۇسلۇپنىڭ شەكىللىنىشى ئۇنىڭ ئىجادىيەتتە پىشىپ ـ يېتىلىشكە، كامالەتكە قاراپ ماڭغانلىغىنىڭ بەلگىسى بولۇپ هىساپلىنىدۇ. بىر مىللەت ئۇچۇن ئېيتقاندا، بىر تارىخىي دەۋردە، شۇ مىللەتتە بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئۇسلۇپقا ئىگە بىر تۇركۇم يازغۇچى ـ سەنئەتكارلارنىڭ مەيدانغا چىقىشى شۇ دەۋر ۋە شۇ مىللەت ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ گۈللەپ، روناق تاپقانلىغىدىن دېرەك بېرىدىغان مۇهىم ئالامەتتۇر.

ئەدەبىيات تارىخ ئېقىمى بويىچە تەرەققى قىلىدۇ. بىز ئەدەبىيات تارىخىنى ۋاراقلىساق، بەلگىلىك تارىخىي مەزگىلدە، بەلگىلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت پىكىر ئېقىمىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئىدىيىۋى ۋە بەدىئى خاهىشلىرى ئوخشاش، ئىجادىيەت ئۇسلۇپلىرى بىر ـ بىرىگە يېقىن كېلىدىغان يازغۇچى ـ سەنئەتكارلارنىڭ ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز هالدا بىر ئېقىم شەكىللەندۇرگەنلىگىنى كۇرىمىز. ئەدەبىيات تارىخىدا خىلمۇ ـ خىل ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ شەكىللەنگەنلىگى، هازىرمۇ خېلى كوپ ئەللەر ۋە مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا يەنە هەر خىل ئەدەبىي ئېقىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئوزئارا كۇرەشلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بىر خىل نورمال هادىسە، ئۇنىڭ شەكىللىنىشى، يوقىلىشى هەم يېڭىدىن پەيدا بولۇپ تۇرۇشى هەرگىز شەخسنىڭ ئىرادىسى بويىچە بولىدىغان ئىش ئەمەس، ئۇ، بىر قانۇنىيەت. ئېقىملار ۋە ئۇلارنىڭ كۇرىشى ـ ئەدەبىيات تەرەققىياتىغا نىسبەتەن تەسىر كۇرسىتىش رولىنى ئويناىدۇ.

دېمەك، ئۇسلۇپ ۋە ئېقىم هەرقايسى ئەللەر ۋە هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىلگىرىكى ۋە هازىرقى ئەدەبىياتىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۇرۇشتە بەلگىلىك رولى بار ئەدەبىي هادىسىدىن ئىبارەت.

ئەدەبىياتتىكى ئۇسلۇپ ۋە ئېقىم مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىش ـ هەم تارىخىي ئەهمىيەتكە، هەم رىيال ئەهمىيەتكە ئىگە. چۇنكى، بىر تەرەپتىن، ئۇسلۇپ ۋە ئېقىم تەتقىقاتى ئەدەبىي ئىجادىيەت، ئەدەبىيات تەرەققىياتى تارىخىنىڭ تەجرىبىلىرىنى، قانۇنىيەتلىرىنى يەكۇنلەشكە پايدىلىق، بۇ خىل تەتقىقات ئەدەبىيات تارىخى تەرەققىياتىنىڭ بىر تەرەپلىمە قىسمى، بۇ جەهەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ ئىنتايىن مۇهىم بىر ئىش، يەنە

بىر تەرەپتىن، ئۇسلۇپ ۋە ئېقىمنى تەتقىق قىلىش ھازىرقى ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈپ، گۈللەندۈرۈپ، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشقا پايدىلىق، بۇ ئەڭ مۇھىم تەرەپ، شۇ سەۋەپتىن، ئۇسلۇپ ۋە ئېقىم ئەدەبىيات نەزىرىيسى ئىلمىدىكى مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى ئۆگىنىشكە ۋە تەتقىق قىلىشقا ئەرزيدۇ.

1-§. ئەدەبىي ئۇسلۇپ

مەلۇمكى، ھەرقايسى دەۋر، ھەرقايسى مىللەت يازغۇچىلىرىنىڭ تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى ۋە بىلىمى، ئىدىيىۋى سەۋىيىسى، بەدىي تەرىبىلىنىشى ۋە چىنىقىشى، شەخسى خاسلىغى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ، جۈملىدىن ئۇلارنىڭ ياشىغان ئىجتىمائىي ھەم جۇغراپىيىۋى شارائىتلىرى، ئىجادىيەت ئەھۋاللىرى پەرقلىق بولىدۇ. بۇ خىل ئوخشىماسلىق بىلەن پەرقلەر ئۇلارنىڭ كونكرېت ئەسەرلىرىدە ھەر دائىم ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. يازغۇچىنىڭ ئوزىگە خاس جىمىكى خاراكتېرى ئۇنىڭ كونكرېت ئەسەرلىرىدە روشەن نامايەن بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەدەبىي ئۇسلۇپ ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ مۇستەھكەم بىرلىگى ئىچىدە مەيدانغا كېلىپ، ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىئىلىكتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتىكى مۇستەقىللىق (ئورگانىللىق)نىڭ يەكۈنى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

1. ئۇسلۇپ ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

ئۇسلۇپ دېگەن نىمە؟ بىز خىلمۇ-خىل يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان چېغىمىزدا، كونكرېت ئەسەرلەردىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا روشەن پەرقلەرنىڭ بارلىغىنى ھىس قىلىمىز. ئەدەبىيات تارىخىدا شۇنداق ئەھۋالمۇ بارکى، بىر مىللەتكە تەۋە بولۇپ، بىرخىل تارىخىي شارائىتتا ياشىغان، ئوخشاش تېمىنى يازغان يازغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. تاڭ دەۋرىدىكى رومانتىك شائىرلاردىن لى بەي بىلەن لى خې، رېيالىست شائىرلاردىن دۇفۇ بىلەن بەي جۈيىي، روسىيەنىڭ 19-ئەسىردىكى تەنقىدي رېيالىست يازغۇچىلىرى پۇشكىن، گوگول، لېپ تولستوي، چېخوپلار، فرانسىيەنىڭ 19-ئەسىردىكى تەنقىدي رېيالىست يازغۇچىلىرىدىن بالزاك بىلەن موپاسسان، ئىلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان خەنزۇ مەشھۇر يازغۇچىلىرىدىن لۇشۈن بىلەن گومورو، باجىن بىلەن جاۋشۈلى، ئەيچىك بىلەن تىەن جىيەن، كىلاسسىك ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىدىن ناۋايى بىلەن لۇتپى، ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن موللا بىلال بىن مۇللا يۈسۈپ نازىمى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىدىن زۇنۇن قادىرى بىلەن ئەرشىدىن تاتلىق، تېيپىجان ئىلىيۇپ بىلەن ئەلقەم ئەختەم، تۇرغۇن ئالماس بىلەن قۇربان ئىمىن، قەييۇم تۇردى بىلەن زوردۇن سابىر قاتارلىق يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرى ئەدەبىياتنىڭ ھەرقايسى خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتە ئوزىگە خاس ئورگانىللىقا ئىگە. ئۇلار ئەنە شۇ

ئورگىناللىغى ئارقىلىق بىر-بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ خىل ئالاھىدىلىك — روشەن ئورگىناللىق ئۇلارنىڭ ئۇسلۇبىغا زىچ مۇناسىۋەتلىك، ئۇلاردا مەلۇم تارىخىي شارائىتتا ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ۋە دەۋر روھى، مىللىلىق ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئۇسلۇپ بولغىنى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئوزلىرىدە روشەن ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرگەن.

ئۇسلۇپ — ئەدەبىياتنىڭ قانۇنىيەتلىرىدىن بىرى، ئۇ ئوخشىمىغان دەۋرگە، ئوخشىمىغان سىنىپ ۋە تەبىقىگە، ئوخشىمىغان مىللەتكە مەنسۇپ بولغان يازغۇچى-سەنئەتكارلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئىپادىلىنىدۇ. بىر مۇنەۋۋەر يازغۇچى-سەنئەتكار دەۋرىي، تارىخىي، سىنىپىي، مىللىي ئالاھىدىلىكلەر بىلەن شەخسى ئالاھىدىلىك بىرەڭ گەۋدىلىنىدىغان ئۇسلۇپىغا ئىگە بولىدۇ. ئومۇمەن، ھەر بىر روشەن ئۇسلۇپ تولۇق ئورگىناللىغىنىڭ ئىپادىسى.

ئەدەبىي ئۇسلۇپ بەلگىلىك تارىخىي شارائىت، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ۋە دەۋر روھىنىڭ مەھسۇلى، ئۇ يازغۇچى ياشىغان مىللى تۇپراقتا ئوسۇپ-يېتىلگەن گۈل ۋە مىۋە، ئۇ، ئەسەرنىڭ تاشقى كورۇنۇشى (قىياپىتى) بىلەن خىسلىتى، ئىدىيىۋىلىكى بىلەن بەدىئىلىكى جەھەتتىكى ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىر پۈتۈن ئىپادىلىنىشىدۇر، گەرچە ئۇ، تاشقى كورۇنۇش بولسىمۇ، لېكىن مەزمۇنغا بېقىنغانلىقتىن، ھامان ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ بىرلىگىدىكى ئالاھىدىلىكتۇر. بۇ خىل ئالاھىدىلىككە قاراپ بىر ئەسەرنى ئىككىنچى بىر ئەسەردىن؛ ئەسىرگە قاراپ بىر يازغۇچىنى ئىككىنچى بىر يازغۇچىدىن روشەن پەرق ئېتەلەيمىز. ئۇسلۇبىغا قاراپ لۇشۈن بىلەن ماۋدۇنىنىڭ، لۇشۈن بىلەن گومورونىڭ، ناۋايى بىلەن نىزارىنىڭ، زۇنۇن قادىرى بىلەن ئەرشىدىن تاتلىقنىڭ، تېيپجان ئېلىيۇپ بىلەن ئەلقەم ئەختەملەرنىڭ پەرقىنى ئېنىق ئايرىيالايمىز. چۈنكى، ھەرقانداق بىر نادىر ئەسەرگە يازغۇچىنىڭ خاراكتىر تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ. يازغۇچىنىڭ خاراكتىر ئورگىناللىغى تۇرمۇش دېتاللىرىنى تاللاش، تېما بەلگىلەش، باش تېمىنى ئېچىش، بەدىئى قۇرۇلما (كومپوزىتسىيە)، پېرسۇناژلار تەسۋىرىنى قانات يايدۇرۇش، خاراكتىرلارنى يارىتىش، بەدىئى تىل، ھەتتاكى باھا، پوزىتسىيە قاتارلىق ھەممە تەرەپلەردە گەۋدىلەنمەي مۇمكىن ئەمەس، ئەسەرگە قاراپ ئۇنىڭ يازغۇچىسىنى كورگىلى بولىدۇ. خۇددى ئۇلۇغ نېمىس كلاسسىك شائىرى گىيوتې ئېيتقاندەك: "يازغۇچىنىڭ ئەسىرىدە ئوز تەجرىبىسىدىن ئوتمىگەن بىرمۇ سوز يوق①. ئېلمىز خەلقى ئېچىدە كەڭ تارقالغان "ئەسىرى خۇددى شۇ كىشىنىڭ ئوزى" دېگەن ھېكمەتلىك سوز، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇسلۇپنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەندۈرەلەيدۇ.

ئۇنداق بولسا ئۇسلۇپنىڭ تەرىپى نىمىدىن ئىبارەت؟ "ئۇسلۇپ" دېگەن بىر كەڭ ئۇقۇم. ئۇ ئادەتتىكى ئىجتىمائى تۇرمۇشتىمۇ قوللىنىلىدۇ. شۇنداقلا، ئەدەبىيات-سەنئەتتىمۇ قوللىنىلىدۇ، ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ، ئەدەبىياتتا قوللىنىلىدىغان ئۇسلۇپ — تار مەنىدىكى ئۇسلۇپتىن ئىبارەت.

ئۇسلۇپ ھەققىدە خىلمۇ-خىل تەرىپ ۋە چۈشەندۈرۈشلەر بار. فرانسىيىنىڭ

---

① بېداكوپ (سوۋېت ئىتتىپاقى) نىڭ «ئەدەبىيات-سەنئەت نەزەرىيىسى» دېگەن كىتابىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، ئالى مائارىپ نەشرىياتى 1958-يىل خەنزۇچە نەشرى 432-بەت.

مەشھۇر ئەدەبىيات ئوبزورچىسى بوفغون ئۇسلۇپىنى ناھايىتى ئىخچام سوزلەر بىلەن تەرىپلەپ: "ئۇسلۇپ ــ ئادەم دېمەكتۇر" دېگەن ئىدى. ماركسزىم كىلاسسىكلىرىدۇ ئۇسلۇپ توغرىسىدا ئىلمىي ۋە توغرا بولغان تەرىپلەرنى ۋە چۈشەنچىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ماركس مۇنداق دېگەن: "ھەقىقەت ئومۇمى بولىدۇ، ئۇ مەن بىر ئادەمگە تەئەللۇق ئەمەس، بەلكى بارلىق كىشىلەرگە تەئەللۇقتۇر؛ ھەقىقەت مېنى ئوز ئىلكىدە تۇتىدۇ، ئەكسىچە مەن ھەقىقەتنى ئوز ئىلكىمدە تۇتىمايمەن. مەن پەقەت ئوزەمنىڭ مەنىۋى خاسلىغىنى پەيدا قىلىمەن"① دېگەن ئىدى. ماركسنىڭ بۇ سوزى بويىچە ئېيتقاندا، ئەدەبىياتتىكى ئۇسلۇپ يازغۇچىنىڭ مەنىۋى خاسلىغىنىڭ تەبىئى ئىپادىسى بولۇپ، ئۇنىڭ كونكرېت ئەسىرىدە گەۋدىلىنىشى لازىم، يەنى ئۇسلۇپ يازغۇچىنىڭ ئەسىرىدىكى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىگىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان مۇستەقىل خۇسۇسىيەتتۇر.

دېمەك، يازغۇچىلارنىڭ كونكرېت ئەسەرلىرىدە روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان مۇستەقىل مەنىۋى خاسلىغى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ يىغىندىسى بەدىئى ئۇسلۇپ دېيىلىدۇ. تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، ئەدەبىي ئۇسلۇپ دېگىنىمىز، يازغۇچى ئورگىنالىلىغىنىڭ ئوز ئەسىرىدە روشەن ئىپادىلىنىشى، ئىدىيىۋىلىك بىلەن بەدىئىلىكنىڭ، مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىگىنىڭ كونكرېت بىر پۈتۈن ئىپادىلىنىشىدىن ئىبارەت.

يۇقۇرىدا كورسىتىپ ئوتكىنىمىزدەك، بىر يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبىغا قاراپ باشقىلاردىن پەرقلەندۇرەلەيمىز. ئۇلۇغ ئىنقىلاۋىي دېموكرات ئەدەبىي تەنقىتچى بېلىنسكىي: "ئۇسلۇپ ئىدىيە بىلەن شەكىلنىڭ زىچ بىرىكىشىگە ئوزنىڭ خاسلىغى بىلەن مەنىۋى ئوزگىچىلىگىنى سىڭدۈرۈشنىڭ ئوزىدۇر" دەپ ئېيتقان ئىدى. قەدىمقى يونان شائىرى ھومېر ــ كىلاسسىك ئېپوس «ئىلىئادا» ۋە «ئودىسسا»نىڭ ئاپتورى بىلەن ئېلىمىزنىڭ جەنگو دەۋرىدىكى ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر شائىرى چۇي يۈەنلەرنىڭ ھەر ئىككىسى ئىلغار رومانتىزىم ئۇسۇلىنى قوللانغان. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگە ئوزىنىڭ خاسلىغى ۋە مەنىۋى ئوزگىچىلىگى سىڭدۈرۈلگەنلىكتىن، ئۇلار بىر ــ بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

بېلىنسكىينىڭ تەرىپى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇسلۇپ ــ يازغۇچىنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيىتىدە ناھايىتى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان، مۇقىملاشقان خاسلىق ۋە مەنىۋى ئوزگىچىلىكتۇر. چۈنكى، ئۇسلۇپ ھەممىلا يازغۇچىدا، ھەممىلا ئەسەردە شەكىللىنىۋېرىدىغان نەرسە ئەمەس، بەلكى ئۇسلۇپ يازغۇچى ــ سەنئەتكارنىڭ مەلۇم دەرىجىدە تاكامۇللاشقانلىغىدىن دېرەك بېرىدىغان ئاساسىي بەلگە. ئۇ، يازغۇچىلىق ئولچىمىدىن ئىبارەت نەرسە. شۇڭا، پىشقان ئۇسلۇپنى يازغۇچىنى يازغۇچى قىلىپ تۇرغان ئاساسى سۈپەتلەردىن بىرى دەپ ئېيتىش مۇمكىن، ئەنە شۇ سۈپەتكە قاراپ، بىر يازغۇچىنىڭ ئىستېدادى، پىكىل ــ ئىبتىۋارى، مىجەز ــ خۇلقى، تۇرمۇش سەرگۈزەشتىسى، سىياسى ــ ئىدىيىۋى سەۋىيىسى، ئەخلاقىي پەزىلىتى، بىلىم سەۋىيىسى، بەدىئى قابىلىيىتىنىڭ ۋە باشقا تەرەپلىرىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىگىنى بىلىش مۇمكىن. چۈنكى، ئۇنىڭ مۇشۇ تەرەپلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرى

① «پروسىينىڭ كىتاپ ۋە گېزىت ــ ژورناللارنى تەكشۈرۈش توغرىسىدىكى يېقىنقى بۇيرۇغىغا باھا»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 1 ــ توم، خەنزۇچە نەشرى 7 ــ بەت.

ئۇنىڭ ئۇسلۇبىغا روشەن ئىز سالماي مۇمكىن ئەمەس.

لۇشۇن بىلەن گومورو ئېلىمىزنىڭ "4-ماي" دىن كېيىنكى تەسىرى چوڭ بولغان ئىككى ئەدەبىيات ئۇستازى ۋە ئۇلۇغ يازغۇچىسى. ئۇلار بىر مەملىكەتتە تۇغۇلغان، بىر مەملىكەتتە ياشىغان، ئوخشاش تارىخىي شارائىتتا دېموكراتىزمچىدىن كومۇنىزمچىغا ئوتۇش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن. شۇنداقلا، بۇ ئىككىيىلەن دولەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئوقۇپ ئىجتىمائى پەن ۋە تەبىي پەن ئۇگەنگەن. مەدەنىيەت ۋە سەنئەت جەھەتتىكى تەربىيىلەنىشىدىمۇ خېلىلا ئوخشاشلىق بار. لېكىن، ئۇلار ئوخشىمىغان ئۇسلۇپقا ئىگە، تېما تاللاش، باش تېمىنى بەلگىلەشتىن ژانىرلارنى قوللىنىشقىچە، تۇرمۇشقا قارىتا تەپەككۇر قىلىش شەكلىدىن ئىپادىلەش ئادىتىگىچە، ئىستېتىك پۇراقتىن تىلدىكى رەڭدارلىققىچە ئۇلارنىڭ ھەر بىرى مۇستەقىل ئورگانالىققا ئىگە، مەسىلەن، لۇشۇن، ئومۇمەن، ئىنقىلاۋىي رېيالىزىم ئۇسۇلىنى قوللانىپ، رېيال تۇرمۇش ھادىسىلىرىدىن تېما تاللىغان. شۇڭا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى رېيالىزىم روھىغا باي. گومورو بولسا، ئومۇمەن، ئىلغار ۋە ئىنقىلاۋىي رومانتىزىم ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، رېئال تۇرمۇشتىكى غايە ۋە خىيالدىن تېما تاللىغان. شۇڭا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى رومانتىزىم روھىغا باي. ژانىر جەھەتتىن لۇشۇن نەسرى ۋە ئېلىيەتون (زاۋېن) شەكلىنى قوللانغان بولسا، گومورو كوپرەك شېئىرىيەت ۋە دراماتورگىيە (بولۇپمۇ دراماتورگىيىنىڭ تارىخىي دراما تۈرى) شەكلىنى قوللانغان. لۇشۇن ئەسەرلىرىدە كۆچلۈك غەزەپ ۋە نەپرەت ساداسى ياڭرايدۇ، گومورو ئەسەرلىرىدە بولسا، قىزغىن ھەسسىيات ئۇرغۇيدۇ.

ئەدەبىي ئۇسلۇپ ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا زىچ مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، بىر يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى ئۇ قوللانغان ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا قاراپ شەكىللىنىدۇ ۋە پىشىپ يېتىلىدۇ. دەۋر ئۇسلۇبىمۇ، مىللى ئۇسلۇبىمۇ، ئېقىم ئۇسلۇبىمۇ شۇ دەۋردە، شۇ مىللەتتە، شۇ ئېقىمدا ئاساسلىق قوللىنىلغان ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا قاراپ شەكىللىنىدۇ ۋە تەرەققى قىلىدۇ. سوۋېت ئەدەبىيات مۇتەخەسسىسى بىداكوپ ئېيتقاندەك: "ئۇسلۇپ بەدىئى ئۇسۇلدىن ئايرىلغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، ئۇ بەلگىلىك بەدىئى ئۇسۇل ئىچىدە ئىپادىلىنىدۇ."① شۇڭا، ئۇسلۇپ ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ ۋە تەرەققى قىلىپ تۇرىدۇ. ئىجادىيەت ئۇسۇللىرى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇپلىرىمۇ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، رېيالىستىك ئەسەرلەر بىلەن رومانتىك ئەسەرلەر ئۇسلۇپ جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بىر خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئىچىدە ھەرخىل ئۇسلۇپ ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. بىرخىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىمۇ ھەرخىل يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇبىدا خىلمۇ-خىل گەۋدىلىنىشى مۇمكىن. بۇ، بىرخىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللانغان يازغۇچىلاردا خىلمۇ-خىل ئۇسلۇپ شەكىللىنىشى مۇمكىن دېگەنلىكتۇر.

بىر دەۋر، بىر مىللەت، بىر ئېقىم ئەدەبىياتىدا ئۇسلۇپنىڭ ئۆزگىرىپ، تەرەققى

① بىداكوپ: «ئەدەبىيات نەزىرىيىسى»، ئالى مائارىپ نەشرىياتىنىڭ 1958-يىل خەنزۇچە نەشرى 500-بەت.

قىلىپ تۇرۇشى نورمال ھادىسە، جۇملىدىن، بىر يازغۇچىنىڭمۇ پۇتكۇل ئىجادىيەت ئەمىلىيىتى جەريانىدا، ئۇنىڭ ئۇسلۇبىنىڭ ئوزگىرىپ، يېڭىلىنىپ، تەرەققى قىلىپ تۇرۇشىمۇ نورمال ھادىسە.

ئوزگىرىش ۋە تەرەققىيات ــ ئوبېكتىپ قانۇنىيەت، مۇقەررەرلىك، ئۇسلۇپىنىڭمۇ ئوزگىرىشى ۋە تەرەققىياتى ئۇنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتى، يازغۇچى بۇ قانۇنىيەتنى ئىگەللىشى زورۇر. چۇنكى بۇ قانۇنىيەتنى ئىگەللىگەندىلا، يازغۇچى ئىجادىيەتتە ئوزىنىڭ ھاياتىي كۇچىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبىنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىنى ئىگەللەپ، ئوزىنىڭ مۇستەقىل ئۇسلۇپنى يارىتىشىدا ئۇنىڭ پائالىيەتچانلىق روھى ۋە تىرىشچانلىغى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

يېتىلگەن يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى، بىر تەرەپتىن، ئوزى قوللانغان ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى كورسىتىپ بېرىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ ئوزىنىڭ ئوزىگە خاس روھىي مۇستەقىللىغىنى، ئىستىدادىنى (قابىلىيەت ۋە ماھارىتىنى)، پېىل-ئېتىۋارىنى، ئەخلاقىي سۇپەتلىرىنى، ئىلمىي ۋە ئەدىبىي سەۋىيىسىنى كورسىتىپ بېرەلەيدۇ. يازغۇچى قانچىكى تالانتلىق ۋە ئۇلۇغ بولسا، ئۇنىڭ شۇنچە يارقىن، گۇزەل، كوركەم شەخسى ئۇسلۇبى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇسلۇبى دەۋر ئۇسلۇبىنى، ئېقىم ئۇسلۇبىنى ھەم مىللى ئۇسلۇپلارنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىنى ئوزىدە ئىپادىلىيەلەيدۇ. يازغۇچى يارقىن، گۇزەل، كوركەم ئۇسلۇپنى يارىتىش ئۇچۇن تالانتلىق بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە. تالانتلىق بولۇش ــ ئاسانلىقىچە قولغا كېلىدىغان نەرسە ئەمەس. تالانت ــ جاپالىق ئەجرى ۋە يۇكسەك تىرىشچانلىقنىڭ مەھسۇلى، ئوز كەسپىگە ئەڭ قىزغىن ۋە ئەبىدى مۇھەببەت باغلاش ــ تالانتنىڭ پەيدا بولۇشى ھەم راۋاجلىنىپ روناق تېپىشىدىكى ئاساسىي ئامىل. ماكسىم گوركىي «ھەۋەسكار يازغۇچىلارغا مەكتۇپ» دىگەن ماقالىسىدا مۇنداق دىگەن ئىدى: "تالانت ــ ئىشقا بولغان مۇھەببەت تۇيغۇسىدىن راۋاجلىنىدۇ ۋە ھەتتا تالانت ــ ئوز ماھىيىتى جەھەتتىن پەقەت ئىشقا، ئىش جەريانىغا بولغان مۇھەببەتتىن ئىبارەت دىيىش مۇمكىن." ئەگەر يازغۇچى ئوزىنىڭ ئەل-يۇرتىنى، مىللىتى ۋە خەلقىنى، ئادەملەر ۋە ئۇلارنىڭ ھاياتىنى، غايىسىنى قىزغىن سۇيسە، شۇنداقلا ئوزىنىڭ يازغۇچىلىق كەسپىگە چوڭقۇر مۇھەببەت باغلىسا، ئۇ چاغدا ئۇنىڭدا تىرىشچانلىق، ئىزلىنىپ يېڭىلىق يارىتىش روھى بولىدۇ. مانا بۇ روھتىن تالانت تۇغۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئوبېكتىپ رىياللىقنى ۋە گۇزەل غايىنى توغرا ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلەيدىغان، ئالاھىدە ئۇسلۇپقا ئىگە ئولمەس ئەسەرلەرنى يارىتالايدىغان تالانتلىق يازغۇچى بولۇپ چىققىلى بولىدۇ. تاڭ دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق شائىرلىرى دۇفۇ بىلەن بەي جۇيىي مانا شۇنداق تالانتلىق يازغۇچىلاردۇر. ئۇلار ئوخشاشلا رىيالىزىم ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئوز دەۋرىدىكى رىياللىقنى ئوز زامانىغا لايىق توغرا ئەكس ئەتتۇرۇپ بەردى. ئۇلارنىڭ قوللانغان ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمما ئۇسلۇپلىرى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. پۇشكىن بىلەن لېپ تولىستوينى ئالساق، ئۇلار 19-ئەسىردىكى روسىيىنىڭ تالانتلىق، ئۇلۇغ يازغۇچىلىرى. ئۇلارمۇ ئوخشاشلا تەنقىدىي رىيالىزىم ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، روسىيە جەمىيىتىنى پاش قىلدى ۋە تەنقىت قىلدى. لېكىن، ئۇلار يۇكسەك تالانتقا ئىگە بولغىنى ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ

ئۇسلۇبى شۇنچە يارقىن، كوركەم ۋە گۈزەلدۇر. تىل ئىشلىتىش جەھەتتىن ئىنتاق، پۇشكىن كوپىنچە قىسقا-قىسقا، شېئىرىيەتتىكى جۈملىلەرنى ئىشلىتىدۇ، تولىمۇ ئوڭاي بولسا، كوپ ھاللاردا مۇرەككەپ روھىي دۇنيانى ئىپادىلەشكە لايىق بولغان مۇرەككەپ جۈملىلەرنى ئىشلىتىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى پېرسۇناژلار (مەسىلەن، «ئاننا-كارېنىنا» دەك) مۇرەككەپ روھىي دۇنيا قەھرىمانلىرى بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ تىلىمۇ مۇرەككەپ روھىي دۇنيانىڭ ئوزگىرىش ھالەتلىرىنى تولۇق ئىچىپ بېرىشكە بەكمۇ لايىقلاشقان. ھەر ئىككىسى باللار ئەدەبىياتى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان، كونكرېت ئىنتاقاندا، باللار چوچىقىنى يېزىش بىلەن شۇغۇللانغان. ھەر ئىككىسىنىڭ باللار چوچىقى ھەم قىزىقارلىق، ھەم جانلىق، تەسىرلىك. لېكىن، ئۇسلۇبلىرى بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. پۇشكىن ئاساسەن شېئىرىي چوچەك شەكلىنى قوللانغان بولسا، تولىستوي كوپرەك نەسرى شەكلىنى قوللانغان.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ ئوخشاش ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئوخشاش تېمىدا يازغان، لېكىن ئۇسلۇبلىرى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان تالانتلىق يازغۇچىلارمۇ ئاز ئەمەس. مەسىلەن، ئەلىشىر ناۋائىي، ئابدۇرېھىم نىزارى ۋە نىم شېھىتتىن ئىبارەت 3 شائىرنى ئالساق، ئۇلارنىڭ بىرى 15-ئەسىردە، يەنە بىرى 19-ئەسىردە، ئۇچىنچىسى 20-ئەسىردە ياشىغان. ئۇلارنىڭ دەۋرى ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوخشاشلا ئىلغار رومانتىزىم ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئوخشاش تېما-پەرھات-شېرىن ھەققىدە داستان ياراتقان. ئۇلارنىڭ تاللىغان تېمىسى، قوللانغان ئۇسۇلى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئىپادىلەنگەن ئۇسلۇبلارى بىر-بىرىدىن خېلىلا پەرقلىنىدۇ. ناۋائىي پەرھاتنى خوتەن شاھزادىسى، شېرىننى ئەرمەنستان مەلىكىسى دەپ تەسۋىرلىگەن؛ نىزارى بولسا پەرھاتنى چىن (جۇڭگو) شاھزادىسى، شېرىننى ئۇيغۇر مەلىكىسى دەپ تەسۋىرلىدى. ئەمدى تالانتلىق شائىر نىم شېھىت بولسا، پەرھاتنى خوتەن شاھزادىسى، شېرىننى شەھەر ىيار مەلىكىسى دەپ تەسۋىرلەپ، ۋەقەلىكىلەرنى ئاساسەن ئۇيغۇر يۇرتىدىن ئالدى. تىل ئىشلىتىش جەھەتتىمۇ، ئۇلار ئوخشىمىغان ئالاھىدە ئۇسلۇبلارغا ئىگە، ئۇلارنىڭ «پەرھات-شېرىن» داستانىدا، داستان مەيدانغا كەلگەن ھەرقايسى دەۋردىكى تىلنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئىپادىلەندى.

ئومۇمەن، ئۇسلۇپ پېتىلگەن يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇزلۇكسىز ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىئىلىك تەرەپتىكى تۈپ ئاساسىي ئالاھىدىلىكتۇر. يازغۇچىنىڭ ئوزىگە خاس ئۇسلۇبى تاللىغان تېمىلاردا، ئۇ تەسۋىرلىگەن پېرسۇناژ ۋە سىيۇژېتلاردا، ئىشلەتكەن تىلدا، ياراتقان خاراكتېرلاردا تەكرار ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

بىز يۇقۇرىدا ئۇسلۇبنىڭ ئوزگىرىشى ۋە تەرەققى قىلىپ تۇرۇشى بىر خىل قانۇنىيەت، بىر خىل نورمال ھادىسە، دىدۇق. ھەقىقەتەن، يازغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئىلگىرى يازغان ئەسەرلىرى بىلەن كېيىنكى ئەسەرلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇسلۇپ جەھەتتە مەلۇم پەرقلەر بولىدۇ. شېكسپېرنى ئالساق، ئۇنىڭ دەسلەپكى ئەسەرلىرىدە بىر خىل جىددىلىك، تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق ئالامەتلىرى ئېنىق ئىپادىلەنگەن بولسا، كېيىنكى مەزگىللەردە يازغان ئەسەرلىرىدە بىر خىل تەمكىنلىك، سالماقلىق ئالامەتلىرى ئىپادىلەن-

گەن. بىرىنچى خىل خۇسۇسىيەت ئۇنىڭ دەسلەپكى ئىجادىيىتىدە ئاساسىي سالماقنى ئىگەللىگەن كومىدىيىلەردە كورۈلسە، ئىككىنچى خىل خۇسۇسىيەت ئۇنىڭ كېيىنكى ئىجادىيىتىدە ئاساسىي سالماقنى ئىگەللىگەن تىراگىدىيىلەردە كورۈلۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيىتىنى تەتقىق قىلغاندا، ئۇنىڭ ھەرقايسى مەزگىللەردە يازغان ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن ئۇسلۇبتا ئومۇمى ئوخشاشلىق مەۋجۇت. ئۇنىڭ پۈتكۈل ئەسەرلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگى باي - رەڭدارلىق، ئاددىي - ساددىلىق، ئەمما كىشىنى تەسىرلەندۈرەلەيدىغان ئۇلۇغۋارلىق، تەبىئىلىك، ھەيۋەتلىك، گۈزەل - كوركەملىكتىن ئىبارەت. لۇشۈنىڭ پۈتكۈل ئەسەرلىرىنىڭ تىلى ئومۇمەن يۇمۇرلۇقتۇر. زۇنۇن قادىرنىڭ پۈتۈن ئەسەرلىرىدە ئىنىق، جانلىق تىلغا يېقىن ئاممىباپ تىل ئىشلىتىلگەن.

"ئۇسلۇپ" دىگەن بۇ ئۇقۇم روشەن كونكرېتلىققا ئىگە، ئۇنى كونكرېت يازغۇچى ئۇستىدىنمۇ، كونكرېت ئەسەر ئۇستىدىنمۇ قوللانغىلى بولىدۇ، جۈملىدىن، كونكرېت دەۋر، سىنىپ، ئېقىم، مىللەت ئۇستىدىنمۇ قوللىنىش مۇمكىن. شۇڭا، ئەدەبىيات تارىخىدا يازغۇچى ئۇسلۇبى، ئەسەر ئۇسلۇبى، دەۋر ئۇسلۇبى، سىنىپ ئۇسلۇبى ۋە مىللى ئۇسلۇپ دېگەندەك بىرقانچە خىل ئۇقۇملار مەۋجۇت.

ئۇسلۇپنىڭ مۇھىملىغى ۋە ئەھمىيىتى

ئۇسلۇپ — ئەدەبىياتتىكى مۇھىم ھادىسە. ئۇسلۇپنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئەدەبىي ئىجادىيەت ئۇچۇنمۇ، ئەدەبىيات تارىخى ئۇچۇنمۇ، ئەدەبىي تەنقىتچىلىك ئۇچۇنمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا، تارىختىن بۇيان ئەدەبىياتشۇناسلار ئۇسلۇپنى ئۆگىنىشكە ۋە تەتقىق قىلىشقا، بولۇپمۇ مۇنەۋۋەر يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇبىنى ئۆگىنىشكە ۋە تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بولگەن ۋە بۇ خىزمەتنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلىگەن. جۈملىدىن ۋە چەتئەللەرنىڭ قەدىمقى ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە دائىر ئەسەرلىرىدە مەخسۇس ئۇسلۇپقا بېغىشلانغان باپلار ياكى قۇرلار ئۇچرايدۇ، ئۇسلۇپ ھەققىدە يېزىلغان مەخسۇس ئەسەرلەرمۇ بار. ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىيات نەزەرىيىسىدە ئۇسلۇپ ھەققىدە خېلىلا توغرا ۋە ئىلمىي چۈشەنچىلەر بار، ساۋېي «نومۇ-دې» دېگەن ئەسىرىنىڭ «ئەدەبىي ئەسەر توغرىسىدا» دېگەن بولىگىدە: "ئەسەردە تەبىئى خىسلەت ئاساس قىلىنىدۇ. تەبىئى خىسلەتنىڭ ساپ ۋە ئارىلاشمىلىق (ھەردائە ۋە مۇلايىملىق) پەرقىي بولىدۇ. ئۇ تەبىئى ئىپادىلىنىدۇ، زومۇ - زو پەيدا قىلغىلى بولمايدۇ" دەپ ئۇسلۇپنىڭ شەكىللىنىشىدە يازغۇچىنىڭ ئىقتىدارى ۋە خىسلىتىنىڭ رولىنى چۈشەندۈرگەن. ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىيات نەزەرىيىچىسى لىۋشىيې «ئەدەبىياتنىڭ جەۋھىرىگە خىال قويۇش» دېگەن ئەسىرىنىڭ «ئۇسلۇپ ۋە خاراكتىر» دېگەن قىسمىدا: "ئەسەر-دە تىل ئارقىلىق ئىپادىلەشنىڭ ئادەتتىكىچە ياكى كوركەم بولۇشى يازغۇچىنىڭ ئەزەلى ئىقتىدارىدىن ھالقىپ كېتەلمەيدۇ، ئۇسلۇپ خاراكتېرنىڭ مەردانە ياكى مۇلايىملىق (يېقىملىق) پەرقى بولىدۇ. بۇنى ئۇزگەرتىپ بولمايدۇ..." دەپ ئۇسلۇپنىڭ شەكىللىنىشىنى خېلى ئىلمىي چۈشەندۈرگەن.

سۇئال سۇئالىسى دەۋرىدە ئوتكەن يۇ ۋېنباۋ دېگەن كىشى «چۇيجىەن شۇيلۇ» دېگەن ماقالىسىدا

كىلاسسىك شائىرلاردىن لىيۇيۇك بىلەن سۇشىنىڭ شېئىرلىرىدا ئىپادىلەنگەن ئوخشىمىغان ئۇسلۇبىنى كۆرسىتىپ ئوتكەن. ئۇ، لىيۇيۇك شېئىرلىرىدىكى نەپىسلىكىنى تەھلىل قىلىپ، بۇ شېئىرلارنىڭ 17 - 18 ياشلىق قىزلارنىڭ ناخشا قىلىپ ئېيتىشىغا لايىق ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ ئوتكەن ئىدى. سۇشى شېئىرلىرىدىكى جۇشقۇنلۇقنى تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ قاۋۇل يىگىتلەرنىڭ مىس پىپا، تومۇر چاڭلارنى چېلىپ ئېيتىشىغا تازا باپ كېلىدىغانلىغىنى بايان قىلىپ ئوتكەن ئىدى.

تاڭ دەۋرىدىن كېيىن مەخسۇس ئۇسلۇبنى تەتقىق قىلىپ يېزىلغان ماقالىلار مەيدانغا كەلدى. سى كۆڭتۇنىڭ «شېئىرىي ئەسەر» دېگەن ئەسىرى ئۇنىڭ تىپىك مىسالى، بۇنىڭدا شېئىرنىڭ تۈرلىرى تەھلىل قىلىنىش بىلەن بىللە، شېئىرنىڭ ئۇسلۇبى مەسىلىسى مەخسۇس سۆزلەنگەن.

چەتئەل ئەدەبىيات تارىخىدا ئارىستوتىل، خۇللاس، بېلىنسكىي، چېرنىشېۋسكىي، دوبرولىيۇبوپ، ماكسىم گوركىي قاتارلىق ئۇلۇغ ئەدىپلەرنىڭ ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ئىلمىگە بېغىشلانغان ئەسەرلىرىدە ئۇسلۇپ ھەققىدە نۇرغۇن ئىلمىي چۈشەنچىلەرنى كۆرگىلى بولىدۇ.

شۇنى بىلىش كېرەككى، قەدىمقى ئەدىپلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇسلۇپ خىلمۇ - خىل ناملار بىلەن ئاتالغان. پەقەت ئەدەبىيات تارىخى يېقىنقى زامان دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىنلا، ئەدەبىيات ئىلمىدە ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتتە "ئۇسلۇپ" دېگەن ئاتالغۇ پەيدا بولدى ۋە رەسمىي قوللىنىلىشقا باشلىدى.

بۇگۈنكى زامانىمىزدا ئۇسلۇپ ماركسىزملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسى تەتقىقاتى ھەم ماركسىزملىق ئەدەبىي تەنقىتچىلىكىنىڭ مۇھىم تېمىسى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇسلۇپنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش، تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش شەكلى مىللى، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك بولغان كوپ مىللەتلىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتىنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەدەبىي ئۇسلۇبنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىملىغى ۋە ئەھمىيىتىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتىن كۆرگىلى بولىدۇ.

بىرىنچى، ئۇسلۇبنى تەتقىق قىلىش قەدىمقى ۋە ھازىرقى يازغۇچىلارنى ھەم ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. مەلۇمكى، ھەرقانداق بىر مۇنەۋۋەر يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبىنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققى قىلىش جەريانى، ئۇنىڭ پىشىپ كامالەتكە يېتىشىنىڭ سەۋەبلىرى بولىدۇ. يازغۇچىلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئۇسلۇبىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش، بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت يولىنى چۈشىنىشىمىزگە پايدىلىق، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوخشىمىغان يازغۇچىلارنىڭ ئوخشىمىغان ئىجتىمائى، سىياسى، سەنئەتى ئورنىنى ۋە تەسىرلىرىنى تەتقىق قىلىپ چۈشىنىشىمىزگە، شۇنداقلىق ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى بايقىشىمىزغا، بەزى مەسىلىلەرنى يېشىمىزگە پايدىلىق.

ئىككىنچى، ئۇسلۇبنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئەھمىيىنى شۇكى، ئۇسلۇبنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائى رولىنى تېخىمۇ كەڭ جارى

قىلدۇرۇشقا، يازغۇچىنىڭ بەدىئى سەۋىيىسىنى، كىتابخانىنىڭ بەدىئى زوقلىنىش سەۋىيە-سىنى يۇقۇرى كوتىرىشكە، بۇلار ئارقىلىق ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت پا-ئالىيىتىنى تېخمۇ جانلاندۇرۇشقا پايدىلىق. چۈنكى ئۇسلۇبنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قە-لىش ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ گۈللىنىپ، تەرەققى قىلىشىدا كۆچلۈك دەرىجىدە ئىلگىرى سۈ-رۈش، تۇرتكە بولۇش رولىنى ئويناپدۇ. شۇڭا، بەدىئى ئىجادىيەتنىڭ گۈللەنگەنلىگىنى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنى، ئۇسلۇبنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇر ئې-لىپ بېرىلغانلىغىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. يازغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇسلۇبنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىغىنى، كەمچىلىك - يېتەرسىزلىكلىرىنى رو-شەن تونۇۋالىشقا ياردەم بېرىپ، بەدىئى قابىلىيىتىنى ئوستۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ. كى-تابخانىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇسلۇبنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش كىتابخانىلارنىڭ بە-دىئى سەۋىيىسىنى ئوستۇرۇشكە، بۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ قەدىمقى ۋە ھازىرقى ئەسەرلەردىن تولۇق زوقلىنىپ تەربىيەلىنىشىگە ياردەم قىلىش رولىنى ئويناپدۇ. ئەدەبىي ئەسەردە ئىپادە-لەنگەن ئۇسلۇپ كىتابخاندا ياخشى خاراكتىر، ياخشى پەزىلەت، ياخشى خۇلق - مىجەزنىڭ يېتىلىشىدە چوڭ رول ئويناپدۇ، چۈنكى، مۇستەقىل بەدىئى ئۇسلۇپقا ئىگە ئەدەبىي ئە-سەر كىشىنى ئوزىگە مەپتۇن قىلالايدۇ. روشەن، باي، مەزمۇنلۇق ئۇسلۇپقا ئىگە بولغان نادىر ئەسەرلەرنىڭ تەسىرچانلىغى كەڭ ۋە چوڭقۇر بولىدۇ. ئەگەر ئۇسلۇپ مەسىلىسى چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ بېرىلسە، ئۇ چاغدا كىتابخان تېخمۇ چوڭقۇر زوقلىنىدۇ، تېخمۇ مول ئىدىيىۋى ۋە بەدىئى تەربىيىگە ئىگە بولىدۇ. دېمەك، ئۇسلۇبنى ئۆگىنىش ۋە تەتە-قىق قىلىش يازغۇچى بىلەن كىتابخاننىڭ مۇناسىۋىتىنى تېخمۇ ياخشىلاپ ۋە كۈچەيتىپ، ئىجادىيەتنىڭمۇ، زوقلىنىشنىڭمۇ سەۋىيىسىنى ئوستۇرۇپ، ئەدەبىياتنىڭ تونۇش رولىنى، تەر-بىيىۋى رولىنى، ئىستېتىك رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا پايدىلىقتۇر.

ئۇچىنچى، ئۇسلۇبنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنە-ئەت گۈلزارىمىزدا بارچە گۈللەرنىڭ تەكشى ئېچىلىشىنى، ھەممە ئېقىملارنىڭ بەس - بەس-تە سايرىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ھەر خىل ئۇسلۇبقا ئىگە يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا چىقىشى، روشەن دەۋر ئۇسلۇبىغا، مىللى ئۇسلۇبقا، شەخسى ئۇسلۇبقا ئىگە مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ كۆپلەپ يارىتىلىشى سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەت گۈلزارىمىزنىڭ بارچە گۈللىرىنىڭ تەكشى ئېچىلغانلىغىدىن، ھەممە ئېقىملارنىڭ بەس-بەستە سايرىغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ. قەدىمقى ۋە ھازىرقى، جۇڭگولۇق ۋە چەتئەللىك يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇبلىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئەدەبىيات - سەنئەتتە خىلمۇ-خىل ئۇسلۇبلارنىڭ ئەركىن مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشنى، يېڭى ئۇسلۇبلارنىڭ مەيە-دانغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ھەر خىل ئۇسلۇپ، ھەر خىل شەكىللەرنىڭ ئەركىن مۇسابىقىسىنى پائال قانات يايدۇرغاندىلا، يېڭىچە زامانىۋى ئۇسلۇبلارنى ياراتقاندىلا، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ سان ۋە سۈپىتىگە كېپىللىك قىلغىلى، بۇنىڭ بىلەن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۆچىيىۋاتقان مەنىۋى تەلىۋىنى تولۇق قاندۇرغىلى، ئۇلارنىڭ بەدىئى تونۇشىنى يۇقۇرى كوتەرگىلى بولىدۇ.

ئەنئەنىۋى ئىسىل ئۇسلۇپلارنى ئۆگىنىش ۋە ئۇسلۇپنىڭ زامانىۋىلىشىشنى ئالغىرى سۈرۈش

بىز يۇقۇرىدا ئۇسلۇپنىڭ نېمە ئىكەنلىگىنى، ئۇسلۇپنىڭ مۇھىملىغى ۋە ئەھمىيىتىنى چۈشەندۇق. ئېلىمىز ئۇلۇغ بىر تارىخىي دەۋرده تۇرماقتا. ئەدەبىيات ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۇ تارىخىي دەۋردىكى مول ئەجدادىي مەزمۇنىنى ئىگە تۇرمۇشىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن دەۋرنىڭ تەلىۋىگە، تارىخنىڭ ئېقىمىغا ماسلىشىشى كېرەك، بۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىياتتا خىلمۇ-خىل ئۇسلۇپلارنى تەرەققى قىلدۇرۇش، زامانىمىزنىڭ روھىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان، مىللەتلەرنىڭ ھازىرقى روھىي قىياپىتىنى روشەن كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان يېڭى ئۇسلۇپلارنى دادىل يارىتىش كېرەك.

ھازىرقى پەيتته، تۇرمۇشىمىزنىڭ بىرمۇنچە تەرەپلىرى زامانىۋى خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولماقتا، خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش مەزمۇنى زامانىۋىلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىپلا قالماي، تۇرمۇش شەكلىمۇ زامانىۋىلىشىشقا قاراپ يۈزلەنمەكته. بۇ ھال ئەدەبىياتقا زامانىۋى تېما، زامانىۋى پېرسۇناژ، زامانىۋى سىيۇژېتلارنى بېغىشلىماقتا. تۇرمۇشنىڭ زامانىۋىلىشىش تەرىپىگە قاراپ يۈزلىنىشى بىز مۇقەررەر تارىخ ئېقىمى بولۇپ قالدى. شۇڭا، ئەدەبىيات مۇشۇنداق دەۋر ئېقىمىنى ئوز ئوبرازلىرىدا ئەكس ئەتتۈرۈشى لازىم. ئۇسلۇپ ــ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ مۇستەھكەم بىرلىگىدە ئىپادىلىنىدىغان ئەدەبىي ھادىسە بولغاچقا، ئۇ ھازىرقى ھاياتنىڭ ئىپادىلەشته زامانىۋىلاشمای بولمايدۇ. چۈنكى ماركس، ئېنگېلسلار ئاللىقاچان كورستىپ ئوتكەنده‌ك، پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتى زامانىۋى ئەدەبىيەلەرنى ئوتتۇرىغا ئېتىشى ۋە ئۇنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈشى كېرەك. دەۋرىمىز، ھازىرقى رىيال ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئەدەبىياتىمىزدا يېڭىچە ئۇسلۇپلارنىڭ كوپلەپ يارىتىلىشىنى، ئۇسلۇپلارنىڭ زامانىۋىلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. يېڭىچە ئۇسلۇپلار ئاساساندىن چۈشمەيدۇ، بەلكى ئەنئەنىۋى ئىسىل ئۇسلۇپلارنى ئۆگىنىش، ئۇنىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىش، ئىجادىي ئىزلىنىش ۋە جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈش ئارقىلىق مەيدانغا كېلىدۇ.

بىرىنچى، ئوز ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت غەزىنىسىنىڭ ئىسىل مىراسلىرىنى ئۆگىنىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش كېرەك. مەلۇمكى، ئۇسلۇپ ئالدى بىلەن مىللى تۇپراقتا يېتىلىدىغان نەرسە. ھەرقانداق يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى ئوز ۋەتىنى ۋە مىللىتىنىڭ ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسلۇپلىرى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. شۇڭا، يازغۇچى ئالدى بىلەن ئوزى مەنسۇپ بولغان ئەل ۋە مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئىسىل مىراسلىرىنىڭ ئۇسلۇبىنى ئۆگىنىشكه ئالاھىده دىققەت قىلىش كېرەك. بۇ يېڭىچە جانلىق ئۇسلۇپلارنى يارىتىشنىڭ ئىچكى ئاساسى.

ئىككىنچى، چەتئەللەرنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ ئىسىل ئۇسلۇپلىرىنى ئۆگىنىشمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە، چۈنكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى ئوزئارا بىر-بىرىگە تەسىر كورسىتىش ۋە ئوزئارا بىر-بىرىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق راۋاجلىنىپ بارىدۇ. شۇڭا، قېرىنداش مىللەتلەر ۋە چەتئەللەر ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە يولۇققان ئەدەبىيات تارىختا بولمىغان، ھازىرمۇ مەۋجۇت ئەمەس. ئۇسلۇپ ــ ئەدەبىياتتىكى بىر خىل ئەدەبىي ھادىسە، ئۇنۇ بۇ داۋلىدىن ئىستىسنا ئەمەس. چەتئەللەرنىڭ ئۇسلۇبىنى ئۆگەنگەنده، تەرەققى قىلغان

مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئىسىل ئۈسلۇبىنى ئۆگىنىشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويۇش كېرەك.

ئەنئەنىۋى ئىسىل ئۈسلۇبلارنى ئۆگىنىشتە، مەيلى ئوز ئېلىمىزنىڭ بولسۇن، مەيلى چەتئەللەرنىڭ بولسۇن، قەدىمقى ئۈسلۇبلىرىنمۇ، ھازىرقى ئۈسلۇبلىرىنمۇ ئۆگىنىش كېرەك. بولۇپمۇ ئوز مىللىتىمىزنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىدىكى ئەدەبىي ئۈسلۇبلارنى ئۆگىنىشكە ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە كوڭۈل بولۇش كېرەك. نەمە ئۈچۈن؟ بىرىنچىدىن، ئېلىمىزدىكى خەنزۇ، جۇاڭزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، زاڭزۇ، موڭغۇل قاتارلىق 50 نەچچە قېرىنداش مىللەت ئوزلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا ھەرخىل ئىسىل ئەدەبىي ئۈسلۇبلارنى يارىتىقان. بۇ ئۈسلۇبلار مەزمۇن جەھەتتىن باي، شەكىل جەھەتتىن خىلمۇ-خىل، گوزەل، جانلىق. ئۇلۇغ يازغۇچى ماۋدۇن كورسىتىپ ئوتكەندەك: "جۇڭگو مىللەتلىرى ئىجادىي روھقا باي. يەنە باشقىلارنىڭ ئىجادىي پىكىرلىرىنى مەنمۇنسىيەت بىلەن قارشى ئېلىپ، باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى باتۇرلۇق بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئوزىنىڭ جىسمىغا سىڭدۈرۈش بىلەن ئوزىنىڭ مەدەنىيەت مەزمۇنىنى بېيىتىپ كەلدى." شۇڭا، ئالدى بىلەن، شۇنداق باي، ئىجادىي روھقا ئىگە ئۈسلۇبنى ئۆگەنمەي بولمايدۇ. ئىككىنچىدىن، ئىجتىمائى تۇرمۇش — ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەنبەسى ۋە ئۇنىڭ تەسۋىرلەش ئوبيېكتى. شۇڭا، ئەدەبىيات ئالدى بىلەن ئوز ئېلى ۋە خەلقىنىڭ ئوتمۇشتىكى ۋە ھازىرقى تۇرمۇشىنى ئاساسىي تەسۋىرلەش ئوبيېكتى قىلىدۇ. يازغۇچىدا ئوز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۈسلۇبلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئۈسلۇبلار بولغاندىلا، ئاندىن ئۇ تۇرمۇشنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ. شۇڭا، ئوز ۋەتىنى ۋە ئوز خەلقىنىڭ ئىسىل ئۈسلۇبلىرىنى ئۆگىنىش ھالقىلىق مەسىلە. ئوز مىللىتىنىڭ، ئوز ئېلىنىڭ ئىسىل ئۈسلۇبلىرىنى ئۆگىنىش ۋە ئوزلەشتۈرۈشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش شەرتى ئاستىدا چەتئەللەرنىڭ ئىسىل ئۈسلۇبلىرىنمۇ بېرىلىپ ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش كېرەك. لېكىن، مەيلى ئوزىمىزنىڭكىنى، مەيلى چەتئەلنىڭكىنى بولسۇن، باگۇ خاراكتېرىنى ئالغان، ياكى يالتىراق بولسىمۇ، مەزمۇنى پوچەك بولغان ئۈسلۇبلارنى ئۆگىنىشكە بولمايدۇ. يولداش ماۋ زېدوڭ 1938 - يىللا مۇنداق دېگەن ئىدى: "چەتئەلچە باگۇ بىكار قىلىنىشى، پوچەك. ئابستراكت مۇقاملار ئازراق ئېيتىلىشى، دوگماتىزىم دەم ئېلىشى، ئۇلارنىڭ ئورنىنى يېڭى، جانلىق، جۇڭگو پوقرالىرى ياقتۇرىدىغان جۇڭگو ئىستىلى ۋە جۇڭگو ئۈسلۇبى ئېلىشى كېرەك."①

ئۈسلۇبنىڭ زامانىمىزدىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان، قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچكە ئىگە جانلىق شەكىل بولۇپ قېلىشى ئۈچۈن، ئۇنى مىللىلەشتۈرۈش ۋە ئاممىۋىلاشتۇرۇش كېرەك. ماۋدۇن كورسىتىپ ئوتكەندەك، مىللىلەشتۈرۈش ئوز مىللىتىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە شۇ ئاساستا يېڭى ئەنئەنە يارىتىش مەسىلىسىدىن ئىبارەت. ئاممىۋىلاشتۇرۇش بولسا، كەڭ خەلق ئاممىسى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت. مىللىلەشتۈرۈش بىلەن ئاممىۋىلاشتۇرۇش بىر-بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردىن بولۇپ، ئۇلارنى ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇلار ھەم مەزمۇن مەسىلىسى، ھەم شەكىل مەسىلىسى. ئەگەر بۇ ئىككىسىنى شەكىل مەسىلىسىلا دەپ چۈشەنسەك،

---

① ماۋ زېدوڭ: «ماۋزېدوڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 2 - توم، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى 221 - بەت.

ئۇ چاغدا ئۇلارنى ماھارەت دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ قويغان بولىمىز. ئەكسىچە، ئەگەر بۇ ئىكتىسانى مەزمۇن مەسىلىسىلا دەپ چۈشەنسەك، ئۇ چاغدا شەكىلنىڭ مەزمۇننى ئىپادىلەش-تىكى رولىنى، ماھارەتنىڭ قۇدرىتىنى كەمسىتكەن بولۇپ قالىمىز. ئۇسلۇبنىڭ زامانىۋىلىشىشى بەقەت مىللىلەشتۈرۈش ۋە ئاممىۋىلاشتۇرۇش ئاساسىدا بولىدۇ. چۈنكى، ھەرقانداق مۇنەۋۋەر يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى مىللىلەشتۈرۈش ۋە ئاممىۋىلاشتۇرۇش ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ ۋە تەرەققى قىلىدۇ. شۇڭا، يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى مىللىلەشتۈرۈش ۋە ئاممىۋىلاشتۇرۇش بىلەن قارىمۇ-قارشى ئەمەس. شۇ سەۋەپتىن، ئۇسلۇبنىڭ زامانىۋىلىشىشى بىلەن ئۇنىڭ مىللىلىشىشى ۋە ئاممىۋىلىشىشى ھەرگىز قارىمۇ-قارشى ئەمەس. ئۇسلۇبنىڭ مىللىلىشىشى ۋە زامانىۋىلىشىشى ئۇسلۇبنىڭ زامانىۋىلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مۇبادا ئۇسلۇپ مىللىلىشىشتىن ۋە ئاممىۋىلىشىشتىن ئايرىلىپ قالىدىغان بولسا، ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائى رولى زىيانغا ئۇچرايدۇ. لېكىن شۇنى بىلىش كېرەككى، مىللىلەشتۈرۈلگەن ۋە ئاممىۋىلاشتۇرۇلغان ھەممىلا ئەسەردە ئۇسلۇبنىڭ بولۇشى ناتايىن. ھەم مىللى پۈرىغى كۈچلۈك، ھەم كەڭ ئاممىغا ياقتۇرىدىغان، زامانىۋىلىق ئالاھىدىلىگىگە ئىگە ئۇسلۇبلارنى يارىتىش مۇشكۈل ئىش. يازغۇچى تىرىشچان-تالانتلىق بولۇپ، ئىدىيە ۋە ئىستېتىك جەھەتتىن يۇكسەكلىككە ئىگە بولسا، ھەم رېئاللىست ھەم ئۇمىتۋار بولسا، ئۇ چاغدا ئىسىل ئۇسلۇبلارنى يارىتالايدۇ.

2. ئۇسلۇبنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

ئۇسلۇپ ئىجادىي ئەمگەكنىڭ مەھسۇلى

ئۇلۇغ تېما سەنئەتكارى لېپ تولىستوي ئېيتقاندەك، يازغۇچى-سەنئەتكارلارنىڭ ئىدىيىۋى ۋە بەدىئى سەۋىيىسى دەۋرنىڭ ۋە تارىخ ئېقىمىنىڭ ئوزگىرىشىگە ۋە تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ ئوزگىرىپ، تەرەققى قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇسلۇبمۇ خۇددى شۇ يول بىلەن تەرەققى قىلىپ بارىدۇ. شۇڭا، يېتىلگەن يازغۇچىنىڭ ھەر بىر يېڭى نادىر ئەسىرىنى گويا بىر ئۇنىۋېرسىتېت دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

ئۇسلۇبنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئوسۇپ-يېتىلىشى ئاددى، ئاسان ئىش ئەمەس، شۇنداقلا چۈشەنگىلى بولمايدىغان سىرلىق ئىشمۇ ئەمەس. ئۇسلۇپ ھە دېگەندىلا ۋۇجۇدقا كېلىپ قالىدىغان نەرسە بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇ جاپاغا چىداپ كۆپ تەرەپلىمە ئىجادىي ئىزلىنىشنىڭ مەھسۇلى. نېمە ئۈچۈن شۇنداق دەيمىز؟ بىرىنچىدىن، ئۇسلۇپ يازغۇچىنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى بىلەن بەدىئى ئىزلىنىشى جەريانىدا ئوز قابىلىيىتى ۋە شەخسى پەزىلىتىگە نىسبەتەن توغرا تونۇشتا بولۇش، ئىشەنچ باغلاش ئاساسىدا، ئىسىل ئەدەبىي مىراسلارنىڭ ئەنئەنىلىرىگە دادىل ۋارىسلىق قىلىپ، دادىل يېڭىلىق يارىتىش ئىجاتكارلىق روھىنىڭ نەتىجىسى. ئىككىنچىدىن، ئۇسلۇپ — يازغۇچىنىڭ ئوزىدە بار بولغان ئەۋزەللىكنى جارى قىلدۇرۇپ، ئوز ئورگىنالىغى ۋە خاراكتېرىنى ئۇزلۇكسىز بېيىتقانلىغى بىلەن ھەر خىل ۋاستىلەرنى قوللىنىشقا دادىل، جۇرئەتلىك بولۇپ، ئىجادىيەتتە ئىدىيىۋى ئازاتلىققا ئېرىشىپ، پۈختا قەدەملەر بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىگەنلىگىنىڭ نەتىجىسى. ئۇچىنچىدىن، ئۇسلۇپ — يازغۇچىنىڭ ئوز مىللىتى ۋە باشقا مىللەت يازغۇچىلىرى يارات-قان ئۇسلۇپلارنى بېرىلىپ ئۆگىنىپ، چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئۇلاردىكى ئىسىل تەرەپلەرنى

ئوز ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىگە تەتبىقلىغانلىغىنىڭ نەتىجىسى. ئۇمۇمەن، ئۇسلۇپ ئىدىيىنى ئازات قىلىپ، ئەزلىنىپ، يېڭىلىق يارىتىش يولىدا قاتتىق ئىشلەپ كوپ تەر ئاقىتىۋاتقانلىقىنىڭ، دادىل ۋارىسلىق قىلغانلىقىنىڭ، دادىل تەجرىبە قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. بىر جۈملە سوز بىلەن ئېيتقاندا، ئۇسلۇپ ــ ئىجادىي ئەمگەكنىڭ مەھسۇلى، تىرىشچانلىقنىڭ نەتىجىسى. شۇڭا، ئۇسلۇپنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ سىرىنى بىلگىلى، ئۇنىڭ قانۇنىيىتىنى ئىگەللىگىلى بولىدۇ. ئومۇمەن، ئۇسلۇپنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى، ئەمەلىيەتتە، يازغۇچىنىڭ ئوسۇپ يېتىلىش جەريانى.

ئۇسلۇپنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ سۇبېكتىپ ۋە ئوبېكتىپ ئامىللىرى بار. ھەر بىر يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئوسۇپ يېتىلىشى شەخسى ۋە جەمئىيەتتىن ئىبارەت ئىككى ئامىلغا ــ ئوبېكتىپ ۋە سۇبېكتىپ ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ. چۈنكى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئوبرازلىق ئىنكاسى بولغان بەدىئى ئەسەر ئىككى تەرەپنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرى، ئوبېكتىپ تەرەپ ــ رىيال تۇرمۇش، يەنە بىرى، سۇبېكتىپ تەرەپ ــ يازغۇچىنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتى. شۇڭا، ئۇسلۇپنىڭ شەكىللىنىشى مۇرەككەپ ھادىسە بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل شەكىللىنىشنى سۇبېكتىپ ۋە ئوبېكتىپ ئامىللار بەلگىلەيدۇ.

ئۇسلۇبنى شەكىللەندۈرىدىغان سۇبېكتىپ ئامىللار

يازغۇچىنىڭ ئوزى ئۇسلۇبنىڭ شەكىللىنىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان ئاساسىي ئوبېكتىپ ئامىل، بۇ خىل ئامىل سىنىپىي مەۋقە، دۇنيا قاراش، تۇرمۇش سەزگۈرلۈكى، بەدىئى تەربىيىلىنىش، بەدىئى قابىلىيەت ۋە ئورگىناللىق قاتارلىق بىرقانچە تەرەپلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

ماركسزملىق پەلسەپە شۇنداق قارايدۇكى، بارلىق تاشقى سەۋەبلەر ئىچكى سەۋەب ئارقىلىقلا رول ئوينىيالايدۇ. بۇ قانۇنىيەت بويىچە ئېيتقاندا، يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبىنىڭ شەكىللىنىشىنى بەلگىلەيدىغان ئوبېكتىپ ئامىللار ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى، ئۇنىڭ ئوزىدىكى سۇبېكتىپ ئامىللار ئارقىلىقلا رول ئوينايدۇ. شۇڭا، يازغۇچىنىڭ ئوزىدىكى سۇبېكتىپ ئامىللار ئۇسلۇبنىڭ شەكىللىنىشىدە ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ سۇبېكتىپ ئامىللار، ئومۇمەن، يازغۇچىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى بىلەن ئىچكى دۇنياسىدىن ئىبارەت. يازغۇچىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى ئىجتىمائى شارائىت بىلەن ئۇنى ئوراپ تۇرغان تەبىئى شارائىتنى كورسىتىدۇ.

مەلۇمكى، ھەر بىر يازغۇچىنىڭ ئوزىگە خاس تۇرمۇش يولى، تۇرمۇش بىلىملىرى، ئىدىيىۋى ۋە بەدىئى خاھىشى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، بەدىئى قابىلىيىتى، ئىستېتىك تەربىيىلىنىشى ۋە چىنىقىشى، تەپەككۇر ئىقتىدارى، شەخسى قىزىقىشى، بەدىئى ھەۋىسى بولىدۇ. بۇلار ئۇنىڭ تۇرمۇش قارىشى بىلەن پوزىتسىيىسىنى، تۇرمۇش ۋەقەلىرىنى چۈشىنىش ئۇسۇلىنى، ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى، ئىپادىلەش ئۇسۇلى بىلەن بەدىئى تىللارنى تەكشى ئىشلەتىشىنى بەلگىلەيدۇ. شۇنداقلا يۇقۇرقى تەرەپلەر يەنە ئۇنىڭ دەۋر ھاۋاسىغا، سىنىپنىڭ تەلىۋىگە، مىللىي ئالاھىدىلىكلەرگە قارىتا چۈشەنچىلىرىنى بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر يازغۇچىدا يۇقۇرقى تەرەپلەردە باشقا يازغۇچىلارغا ئوخشىمايدىغان ئوزگىچىلىكلەر (ئالاھىدىلىكلەر) پەيدا بولىدۇ. يازغۇچىنىڭ تۇرمۇش يولى ۋە ئىچكى دۇنياسىدىكى مۇستەقىللىق ئۇنىڭ ئوزىگە خاس بولغان ئىجادىيەت يولىغا باشلاپ، ئۇسلۇپ يارىتىشقا ئىلىپ بارىدۇ. چۈنكى، يازغۇچىدىكى مۇستەقىل

خاراكتىر - ئوزگىچىلىكلەر ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مانا شۇ ئىپادىلەر يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبىدۇر. ئېلىمىزنىڭ تاڭ دەۋرىدە ياشىغان ۋاڭ ۋېي، لى بەي، دۇفۇلار زامانداش شائىرلار ئىدى. ئۇلار ئوزئارا زامانداش بولسىمۇ، لېكىن ھەر بىرىنىڭ ئوزىگە خاس تۇرمۇش يولى، ھايات سەرگۈزەشتىلىرى، دۇنياقارىشى، شەخسى قىزىقىشى ۋە بەدىى ھەۋەسلىرى بار ئىدى. بۇلار ئۇلارنىڭ ئوزىگە خاس بولغان ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۇرگەن. ھارىرقى زامان ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن تېيىپجان ئېلىيۇپ بىلەن مەھەممەتجان سادىقلار ئوزئارا زامانداش. ئۇلار زامانداش بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى، تۇرمۇش بىلىمى، ئەدىبىي جەھەتتىن تەربىيىلىنىشى ۋە چىنىقىشى، بەدىى ھەۋىسى جەھەتلەردە روشەن خاسلىق بار. بۇ خاسلىق ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىدە مۇستەقىل ئۇسلۇپنى شەكىللەندۇرگەن. بۇ ئۇسلۇپ كوپرەك ئۇلارنىڭ ژانېرلارنى تاللاپ قوللىنىشىدا ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. تېيىپجان ئېلىيۇپ كوپرەك ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتى بىلەن خەلق قوشاقلىرىنى تەتقىق قىلغان ۋە، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۇگەنگەن. بۇ ھال ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتىگە كۇچلۇك تەسىر كورسەتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا كىلاسسىك شېئىرلاردىكىدەك بەدىى مۇكەممەللىك ۋە مۇزىكىلىق - ئاھاڭدارلىق خەلق قوشاقلىرىدىكىدەك راۋانلىق ھەم روشەنلىك گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. مەھەممەتجان سادىقنى ئالساق، ئۇ كوپرەك ۋېتمان، ماياكوۋىسكىي، ھادى تاكىتاش، ئومەر مۇھەممىدىلارنىڭ چاچما شېئىر ئىجادىيىتىنى ئۇگەنگەن ۋە تەتقىق قىلغان. بۇ جەرياندا ئۇ چاچما شېئىر شەكلىگە قىزىقىپ، بۇ شەكىلنى تاللىۋالغان. شۇڭا، ئۇنىڭ خېلى بىر قىسىم شېئىرلىرى چاچما شېئىر بولۇپ، ئۇلار ئۇرغۇپ تۇرغان ھىسسىياتنى ئەركىن ئىپادىلەپ بېرەلىگەن.

ئومۇمەن، يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى ئۇنىڭ تۇرمۇش شارائىتى بىلەن روھىي دۇنياسىدىكى مۇستەقىللىققا باغلىق ھالدا شەكىللىنىدۇ. ئۇسلۇپنىڭ شەكىللىنىشىدە يازغۇچىنىڭ ئوزىدىكى سۇبېكتىپ ئامىللار ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانلىغى ئۇچۇن، دۇنيادا ئىدىيىۋى خاھىشى بىلەن بەدىى خاھىشى ئوخشاش ياكى ئۇسلۇپلىرى يېقىن كېلىدىغان يازغۇچىلار باركى، لېكىن ئۇسلۇپلىرى تامامەن ئوخشاپ كېتىدىغان يازغۇچىلار يوق، بۇ ھەرقانداق يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ شارائىتلىرىنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغانلىغىنى كورسىتىدۇ. بەزى زامانداش، بىر سىنىپقا تەۋە يازغۇچىلار باركى، ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى خاھىشى ئوخشايدۇ ياكى يېقىن كېلىدۇ. لېكىن ھەر بىرىنىڭ تۇرمۇش يولى، بەدىى تەربىيىلىنىشى، بەدىى قابىلىيىتى ۋە شەخسى ئالاھىدىلىگى قاتارلىق تەرەپلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئەدىبىي ئىجادىيەتتە ئوزىگە خاس ئۇسلۇپقا ئىگە بولىدۇ.

شۇنى بىلىش كېرەككى، ئۇسلۇپ ئوزگىرىشچانلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. چۇنكى يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى ئوزگىرىشچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇزلۇكسىز ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ. ئۇسلۇپنىڭ شەكىللىنىش، ئوزگىرىش ۋە تەرەققىيات جەريانى بولىدۇ. ئۇسلۇپنىڭ بۇ خىل ئوزگىرىشچانلىق خۇسۇسىيىتى، ئالدى بىلەن، يازغۇچىنىڭ ئوزىدىكى سۇبېكتىپ ئامىللارنىڭ ئوزگىرىشىگە باغلىق بولىدۇ. چۇنكى، تۇرغۇن يازغۇچىلارنىڭ تۇرمۇش يولى، دۇنياقارىشى، شەخسى قىزىقىشى، بەدىى ھەۋىسى ئوزگىرىش ھاسىل قىلىدۇ، بەدىى تەربىيىلىنىشى چوڭقۇرلىشىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇسلۇپقا تەسىر كورسەتمەي قالمايدۇ. ئېلىمىزنىڭ ئۇلۇغ يازغۇچىسى ماۋدۇننىڭ ئەدىبىي ئۇسلۇبىنىڭ ئوزگىرىش ۋە تەرەققىيات جەريانى

يۇقۇرقى قاراشنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭ بىرىنچى تېرىلوگىيىسى «چېرىتىش» («خام خىيالنىڭ بەربات بولۇشى»، «تەۋرىنىش»، «ئىنتىلىش») تە بىر توپ ئۇششاق بۇرۇژۇئا زىيالى لىرىنىڭ چوڭ ئىنقىلاپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنكى تېكىرقاشلىرى، غەزەپلىرى، ئىچ پۇشۇقلىرى يېزىلغان. تېرىلوگىيىدە ماۋزۇن ئۇسلۇبىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى ئىپادىلەنگەن، بۇ خۇسۇسىيەت كەڭ دائىرىدىكى ئىجتىمائى كۆزىتىش، ھەيۋەتلىك ئەسەر قۇرۇلمىسى (كومپوزىتسىيە) ۋە چىنلىقنى يېزىش ئۇسۇللىرى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. لېكىن ئىنقىلاپ مەغلۇپ بولغان مەزگىلدە، ماۋزۇن ئۇمىتنى ۋە چىقىش يولىنى تاپالمىغانلىقتىن، بۇ ئەسەر-لەرنىڭ مۇقامى قايغۇ ۋە ئۇمىتسىزلىكتىن ئىبارەت بولدى. بۇ ئۇچ رومانىدا دولقۇنسىمان ھىسسىيات ئىپادىلەندى. بولۇپمۇ «ئىنتىلىش» رومانىدا دەرت-ئەلەم بىلەن جۇشقۇنلۇق دائىم ئۇزۇلا گىرەلەشكەن ھالدا ئىپادىلەنگەن. لۇشۈن باشچىلىغىدىكى "سولقانات يازغۇ-چىلار ئىتتىپاقى" مەزگىلىگە كەلگەندە، ماۋزۇننىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش دائىرىسى كېڭەيدى. جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ پارتىيەسىنىڭ يېتەكچىلىگىدە، ئىنقىلاۋىي خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنىڭ ئۇلغىيىشى ۋە ياپون جاھانگىرلىگىگە قارشى دولقۇننىڭ يۇقۇرى كوتېرىلىشىگە ئەگىشىپ، ماۋزۇننىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتىدا ئۆزگىرىش پەيدا بولدى. بۇ ئۆزگىرىش ئۇنىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبىغا تەسىر كۆرسەتتى. ئۇ بۇ مەزگىلدە يازغان «باھار ۋە كۈز» ناملىق تېرىلوگىيىسى («باھار پىلىسى»، «كۈزلۈك يىغىم»، «قىش ئاخىرى» دىن ئىبارەت) ھەم «لىن ئائىلىسىنىڭ دۇكىنى»، «تۇن يانغاندا» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە 18-سېنتەبىر ۋەقەسىنىڭ ئالدى-كەينىدىكى يېرىم فېئوداللىق ۋە يېرىم مۇستەملىكە ھالىتىدىكى جۇڭگونىڭ شەھەر ۋە يېزا-لىرىنىڭ تۇرمۇش مەنزىرىسىنى جانلىق سىزىپ بېرەلىدى. ئۇنىڭ بەدىئى قۇرۇلمىسى پۇختا ۋە ھەيۋەت، تەسۋىرى تېخىمۇ چىن ۋە جانلىق بولدى. تالانتلىق يازغۇچى ماۋزۇن تۇر-مۇشنى چوڭقۇر كۆزىتىش، ئېنىق بولغان يوزىتسىيە رەھبى بىلەن ئىنچىكە تەسۋىرلىگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇنىڭ رېئالىستىك ئۇسلۇبى تېخىمۇ چىنلاشتى، تېخىمۇ باي-رەڭدارلىققا ئىگە بولدى. ئەمدى 40-يىللاردا يازغان نەسرىي ئەسىرى «سۇۋادان تېرەككە مەدھىيە» كۆچلۈك ئۇمىتۋارلىق، تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق ۋە ئىشەنچ بىلەن سۇغۇرۇلغان. ماۋزۇننىڭ ئۇسلۇپ جەھەتتىكى ئۆزگىرىش تەرەققىياتى مۇنداق بىر ھەقىقەتنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: ئەگەر يازغۇچى خەلق ئاممىسى بىلەن كۆندىن-كۆنگە يېقىنلاشسا، دولەتنىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بولسە، ئۇز مىللىتى ۋە خەلقىنىڭ ئارزۇ-ئارمىنىنى قەلبىگە چىڭ پۈكسە، ئۇز دەۋرىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىغا ماسلىشىپ ھەركەت قىلسا، ئۇ چاغدا ئۇنىڭ دۇنياقارىشى ئىنقىلاۋىلىشىدۇ، بۇنىڭ بىلەن يازغۇچى كۈزەل ئىستىقبالغا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ، بۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ بەدىئى تونۇشى روشەنلىشىپ، ئۇسلۇبى ساغلاملىشىدۇ ۋە تاكامۇللىشىدۇ.

ئۇسلۇبنى شەكىللەندۈرىدىغان ئوبېكتىپ ئامىللار

يۇقۇرىدا ئېيتىلغاندەك، سۇبېكتىپ ئامىللار ئۇسلۇبنىڭ شەكىللىنىشىگە نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. لېكىن ئۇسلۇبنىڭ شەكىللىنىشى ئوبېكتىپ ئامىللارنىڭ كورسەتكەن تەسىرىدىن ئايرىلىمايدۇ. شۇڭا، ئوبېكتىپ ئامىللارنى تەتقىق قىلماي بولمايدۇ.

ئەدەبىي ئەسەر ئوبېكتىپ رېئال تۇرمۇشنىڭ بەدىئى ئىنكاسى بولغاچقا. يازغۇچى

ئۇزى تۇرغۇزغان مەلۇم دۇنياقاراشنىڭ يېتەكچىلىگىدە رىيال ئىجتىمائى تۇرمۇشنى كۆزد-
تىدۇ. ئۇزىنىڭ تۇرمۇش بىلىملىرى، بەدىي قىزىقىشى ۋە بەدىنى قابىلىيىتى بويىچە كېرەك-
لىك دېتالالارنى، ماتېرىياللارنى تاللاپ، ئۇزى كۆزەتكەن تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.
شۇڭا، يازغۇچىنى مۇل تۇرمۇش دېتاللىرى ۋە ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىن ئەتكەن رىيال
ئىجتىمائى تۇرمۇش ۋە ئۇنىڭ رەڭمۇ-رەڭ بولۇشى بەلگىلىك ئەدەبىي ئۇسلۇپنى شەكىل-
لەندۈرىدىغان ئاساسىي ئوبېكتىپ ئامىل (ئوبېكتىپ شارائىت) دىن ئىبارەت. ئۇنداق بولسا، بۇ
ئوبېكتىپ ئامىللار قايسىلار؟

بىرىنچى، ئالدى بىلەن شۇنى كۆرۈش كېرەككى، دەۋر خۇسۇسىيىتى ئۇسلۇپنىڭ
شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئويناپدۇ. شۇ سەۋەپتىن، بەلگىلىك دەۋرنىڭ ئۇزىگە خاس
خۇسۇسىيەتلىرى ئەدەبىي ئۇسلۇپنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسلىق ئوبېكتىپ ئامىللاردىن
بىرى. بۇ خىل ئوبېكتىپ ئامىل يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىدە دەۋر پۈرىغىنى پەيدا قىلىدۇ.
شۇڭا، يېتىلگەن يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبىنى دەۋر روھىنىڭ ئەدەبىياتتىكى روشەن بەلگىسى
دەپ ئېيتىش مۇمكىن. بۇ سوز ھەر بىر دەۋر يازغۇچىسىدا شۇ دەۋرگە مۇناسىپ بولغان
ئۇسلۇپ بولىدىغانلىغىنى، زامانداش بولغان يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇپلىرىدا مەلۇم ئورتاقلىق
ۋە يېقىنلىق بولىدىغانلىغىنى چۈشەندۈرىدۇ.

مۇنەۋۋەر يازغۇچىلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى دەۋر ئۇسلۇبىغا ئىگە دېيىشىمىزنىڭ
سەۋەبى شۇكى، ئۇلارنىڭ ئۇسلۇپلىرىدا مەلۇم دەۋرنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى كونكرېت
گەۋدىلەنگەن.

ھەرقانداق يازغۇچى بەلگىلىك تارىخىي دەۋردە، بەلگىلىك ئىجتىمائى، تەبىئى شارائىتتا
ياشايدۇ ۋە ئىجات قىلىدۇ. شۇ دەۋردىكى سىياسى، ئىقتىسات، پەلسەپە، دىن، ئىلىم-پەن،
مەدەنىيەت-مائارىپ، ئەدەبىيات-سەنئەت، ئورۇپ-ئادەت قاتارلىق پۈتكۈل ئىجتىمائى ھاۋا يازغۇ-
چىنىڭ كۆچلۈك تەسىر قىلىپ، ئۇنىڭ ئەسىرىدە كونكرېت بەدىئى ئوبرازلار ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ،
بۇنىڭ بىلەن يازغۇچىنىڭ ئىجادىيىتىدە دەۋر ئۇسلۇبى پەيدا بولىدۇ. شۇڭا، يېتىلگەن
يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇپلىرىنى روشەن دەۋر ئالاھىدىلىگىگە، قويۇق دەۋر پۈرىغىغا ئىگە
دەيمىز.

خەنزۇ كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى "جەنئەن ئۇسلۇبى"، "سىڭتاڭ ھاۋاسى"
دېگەنلەر يارقىن دەۋر ئۇسلۇپلىرىدىن ئىبارەت. جەنئەن دەۋرىدە خەنزۇ رايونلىرىدا
قالايمىقان ئۇرۇشلار ئۇزۇلمەي داۋام قىلىپ، ئەل بەشىغا پۈتمەس-تۈگىمەس بالايى-
ئاپەت ياغدۇردى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن مەملىكەتنى مالىمانچىلىق، ۋەھىمە، ئەنسىزچىلىك
ۋە غەم-غۇسسە قاپلىدى، خەلق تىنچ-ئامانلىقنى، خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشنى ئارزۇ قىل-
دى، مانا بۇلار جەنئەن دەۋرىدىكى ئاساسىي ئەھۋال ئىدى. جەنئەت دەۋرىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىگى
شۇ ۋاقىتتىكى يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئىپادىلەندى. شۇ سەۋەپتىن،
ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى كۆچاۋۇك ۋە قويۇق دەۋر پۈرىغىغا ئىگە بولدى. بۇ دەۋردە سىياسى
لىرىكىلارنىڭ شېئىرىيەتتە ئاساسىي سالماقنى ئىگەللىشىنىڭ سەۋەبىمۇ دەل مۇشۇ.

لېپ تۇلستويىنىڭ 19-ئەسرىنىڭ 70-يىللىرى ياراتقان ئەسەرلىرىدە ناھايىتى قو-

يۇق دەۋر پۇرىغى ئىپادىلەندى. 19 - ئەسرنىڭ 70 - يىللىرى روسىيىدە پومىشىكلار بىلەن دېخانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈچەيگەن، ئوتكۇرلەشكەن ۋە ئاساسىي ئورۇنغا ئوتكەن، دېخانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىغان ئىدى. بۇ خىل ئوبېكتىپ ئەھۋال تولستوي ئىجادىيىتىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەندى. تولستوي 70 - يىللار ئىچىدە يازغان ئەسەرلىرىدە كوپرەك دېخانلار تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەپ، دېخانلارنىڭ بەدىي ئوبرازلىرىنى يارىتىپ، دېخانلارغا ھېسداشلىق، خەيرىخاھلىق قىلدى. بۇ مەزگىلدە تولستوي دېخانلار ياقتۇرىدىغان خەلق چوچەكلىرى ئۇسلۇبىنى قوللاندى. كوپرەك دېخان تىلىنى ئىشلەتتى، خاراكتېرلارنى ياراتقاندا كوپرەك دېخان خاراكتېرىنى ئاساس قىلدى. شۇڭا، تولستوينىڭ بۇ ۋاقىتتا يازغان ئەسەرلىرى روشەن دەۋر ئالاھىدىلىگى بىلەن قويۇق يېزا تۇرمۇشى پۇرىغىغا ئىگە بولدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىن ئالساق، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، مەلۇم مەزگىللەر ئوتكەندىن كېيىن، بۇ دىن پۈتۈن ئۇيغۇر جەمىيىتىدە ئىنتايىن كۈچەيدى. دىن سىياسى بىلەن بىرلىشىپ، چوڭ ئەكسىيەتچىل بىرلەشمە كۈچنى تەشكىل قىلدى. ئەزەلدىن بار بولغان سوپىزىم ئىسلاملىشىپ، ئەكسىيەتچىل روھانىي كۈچكە ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمىيىتىنى خۇراپاتلىق، قاراڭغۇلۇق، بۇرۇجىتۇملۇق، ۋەھشىلىك قاپلىدى. كىشىلەر شەخسى ئازاتلىقتىن، مۇھەببەت ئەركىنلىگىدىن مەھرۇم بولدى. ئىلىم - مەرىپەت، ئەدەبىي ئىجادىيەت بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، ئومۇمەن، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت كەشپىياتچىلىرى بوغۇلۇشقا باشلىدى. شۇڭا، روھانىي ئاساسەتتىن قۇتۇلۇپ، شەخسى ئازاتلىقنى، مۇھەببەت ئەركىنلىگىنى قولغا كەلتۈرۈش، ئىلىم - مەرىپەتنى راۋاجلاندۇرۇش، كەشپىيات ئىگىلىرىنى قوغداش ۋە ئۇلارنى ھورمەتلەش شۇ ۋاقىتتىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇسى، دەۋرنىڭ ئاساسىي تەلىۋى بولۇپ قالغان ئىدى. بۇ ھال نۇرغۇن يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتتى. خېلى كوپ مۇنەۋۋەر يازغۇچى - شائىرلار ھەم خەلق ئەدەبىياتى كەشپىياتچىلىرى يۇقۇرى تەبىقە ھاياتىدىكى مۇھەببەت پاجىەلىرىنى ئاساسىي تېما قىلىپ تەسۋىرلەپ، فېئوداللىق سىياسى بىلەن دىنىنىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان زۇلۇمەتنى پاش قىلدى ۋە تەنقىت قىلدى. ناۋايى، خىرقىتى، نىزارى قاتارلىق كىلاسسىكلىرىمىزنىڭ مۇھەببەت داستانلىرىدا، «غېرىپ - سەنەم»، «تاھىر - زوھرە»، «پەرھات - شېرىن» قاتارلىق خەلق داستانلىرىدا ھەر بىر ئەسەر يارىتىلغان دەۋرنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ تەلىۋى ۋە ئارزۇ - ئارمانلىرى ئىپادىلەندى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، لۇشۈن ئەپەندى ئېيتقاندەك، مەلۇم دەۋرنىڭ سۇبېكتىپ ئەھۋالاتى، ئوبېكتىپ ئىجتىمائىي، سىياسى، دىنىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى، ئىستېتىكا ھاۋاسى يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇبلىرىنى شەكىللەندۈرۈشتە كۈچلۈك تەسىر چاڭلىق رولىنى ئويناپدۇ.

ئىككىنچى، ئۇسلۇبنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەپ بولىدىغان يەنە بىر مۇھىم ئوبېكتىپ ئامىل سىنىپىي خۇسۇسىيەت ۋە سىنىپىي پەرقلەردىن ئىبارەت. بىز ئۇسلۇبنىڭ شەكىللىنىشىنى تەتقىق قىلغىنىمىزدا، سىنىپىيلىقنىڭ ھەم سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنىڭ مەلۇم ئۇسلۇبنىڭ شەكىللىنىشىدىكى رولىنى كۆرۈشىمىز كېرەك. چۈنكى، سىنىپىيلىق ۋە سىنىپىيلىقنىڭ ئۆزگىرىشى ئۇسلۇبنىڭ شەكىللىنىشىگە ۋە قانۇن تەرەققىياتىغا سەۋەپچى

بولىدۇ. شۇڭا، ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ئىلغار ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبنىڭ شەكىللىنىشىگە كۆرسەتكەن رولىنى تۆۋەن مولچەرلەشكە بولمايدۇ. نېمە ئۈچۈن شۇنداق دەيمىز؟

ھەرقانداق يازغۇچى - سەنئەتكار مەلۇم سىنىپقا تەۋە بولىدۇ. ھەرقانداق بىر دەۋرنىڭ يازغۇچىسى بەلگىلىك سىنىپنى ئورۇنغا ئىگە. لېنىنزىم نۇقتىسىنەزىرى بويىچە ئېيتقاندا، مەۋجۇدىيەت ئاڭنى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا، يازغۇچى مەنسۇپ بولغان سىنىپ يازغۇچىنىڭ ئېڭىنى، سىياسى ۋە بەدىئى قارىشىنى، ئىدىيەۋى ھېسسىياتىنى، رېئاللىققا قارىتا چۈشەنچىسى ۋە باھاسىنى، غايىسىنى تەكلىشىدە مۇھىم رول ئويناىدىغانلىقى مۇقەررەردۇر. ھەر بىر يازغۇچىنىڭ مۇستەقىل روھىي دۇنياسىغا، يەنى مەنسۇي ئوزگىچىلىگىگە ئۇنىڭ ئوزى مەنسۇپ بولغان سىنىپنىڭ ياكى ئىجتىمائى، سىياسى تەبىقىنىڭ تامغىسى بېسىلماي مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئىجادىيىتى مەلۇم سىياسى ۋە بەدىئى تەلەپ چەكلىمىسى ئاستىدا بولىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ ئۇسلۇبى ھامان ئوزى تەۋە بولغان سىنىپنىڭ خۇسۇسىيىتىنى گەۋدىلەندۇرىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، بىر سىنىپقا تەۋە بولغان يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇبلىرىدا مەلۇم يېقىنلىق ياكى ئورتاقلىق بولىدۇ. مەسىلەن، 17 - ئەسىردىكى فرانسىيىدە ئاقسۆڭەكلەر ھوكۇمران ئورۇندا تۇراتتى. شۇڭا، بۇ دەۋردە فرانسۇز ئەدەبىياتىدا ئاساسىي سالماقنى ئىگەللىگەن كلاسسىزىم ئەدەبىياتىنىڭ ئۇسلۇبلىرىدا ئاقسۆڭەكلەر سىنىپى ۋە ئۇنىڭ سىياسى گۇرۇھىنىڭ تەسىرى خېلى چوڭ بولدى. كلاسسىزىم ئەدەبىياتى، بىر تەرەپتىن، ئويغىنىش دەۋرىنىڭ مىللى دولەتلەر بىرلىگىنى كۆچەيتىش، ئوتتۇرا ئەسىر تارقاقچىلىغىغا يول قويماسلىقتەك سىياسى تەلىۋىگە ۋارىسلىق قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، پادىشانى قوغداش، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش، شەخسى دولەتكە بوي سۇنۇش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئىككى تەرەپ كلاسسىزىم تەرەپدارلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بىردەك ئىپادىلەندى. ئاقسۆڭەكلەر سىياسى ۋەكىللىرىنىڭ ساراي تۇرمۇشىدىكى ھەشەمەتچىلىگى كلاسسىزىم ئەدەبىياتىنىڭ ئۇسلۇبىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. ناپالېئون XIV نىڭ ساراي - ئوردا تۇرمۇشى ناھايىتى ھەشەمەتلىك ۋە شادۇ - خۇرام ئىدى. ئوردىدىكى يۇقۇرى دەرىجىلىك ئادەملەر ئالاھىدە تەربىيە كۆرگەن مەخسۇس ئايالالار تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. شۇڭا، مېڭىش - تۇرۇش، سوز - ھەرىكەت، كىيىنىش، ئۇمۇمەن، ھەر بىر مۇئامىلات بېكىتىلگەن قائىدە - يوسۇن، ئېغىر تەلەپ بويىچە بولاتتى. ئوردا تۇرمۇشىدىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىك كلاسسىزىم ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ بولغان ئەسەرلەردە ئوز ئىپادىسىنى تاپتى، بۇ خىل ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن پېرسوناژلار ئالىي دەرىجىلىك كىشىلەر بولدى، ئۇلارنىڭ تىل تەنتەنىلىك سوزلەر بولدى، بۇنداق بولۇشنى ساراي تۇرمۇشىدىكى ئالاھىدىلىكلەر بەلگىلىگەن. كلاسسىزىم ئەدەبىياتىنىڭ تىل ئۇسلۇبىنى ئالساق، تىل ناھايىتى ۋەزىنلىك ۋە قائىدە - يوسۇنلۇق بولدى. دېمەك، سىنىپىي خۇسۇسىيەت ئەدەبىي ئۇسلۇبنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئويناىدىغان ئوبېكتىپ ئامىللاردىن بىرى. شۇڭا، ئۇسلۇب سىنىپىي جەمىيەتتە سىنىپىيلىققىمۇ ئىگە.

ئۇچىنچى، مىللى خۇسۇسىيەتلەر ۋە مىللى بەرقلەر ئەدەبىي ئۇسلۇبنى شەكىللەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناىدىغان ئاساسلىق ئوبېكتىپ ئامىل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇسلۇبنىڭ شەكىللىنىشىنى تەتقىق قىلغىنىمىزدا، ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

نىڭ يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئوينايدىغان رولىنى كورۇشىمىز كېرەك. مىللى ئالاھىدىلىك ۋە مىللى پەرق ئۇسلۇبىنىڭ شەكىللىنىشىگە تەسىر كورسىتىدىغان ئامىل بولغىنى ئۇچۇن، يېتىلگەن يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى ئوز مىللىتىنىڭ ئىستىلىنى نامايەن قىلىدىغان مىللى ئۇسلۇپ بولىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، مۇنەۋۋەر يازغۇچى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ ئۇسلۇبى روشەن مىللى خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

ئەدىبىياتتىكى مىللى ئۇسلۇپ دىگىنىمىز بىر مىللەت روھىي قىياپىتىنىڭ شۇ مىللەت يازغۇچىسىنىڭ ئەسىرىدە گەۋدىلىنىشىدۇر. كونكىرىت ئېيتقاندا، ئەدىبىياتتىكى مىللى ئۇسلۇپ بىر مىللەتنىڭ زىمىن بىرلىگى، تىل بىرلىگى، ئىقتىسادىي بىرلىگى، پىسىخىك ھالەت بىرلىگىدىن ئىبارەت ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئەدىبىي ئەسەردە ئىپادىلىنىشىدۇر. ئومۇمەن، مىللى ئۇسلۇپ مىللى تۇرمۇش شەكلى، مىللى ئورپ ـ ئادەت، مىللى پەلسەپىۋى ۋە ئىستېتىكىلىق قاراش، مىللى مەدىنىيەت، مىللى ئەدىبىيات ـ سەنئەت قاتارلىقلارنىڭ بەدىى كورۇنۇشى. بىر مىللەت ئەدىبىياتىنىڭ مۇستەقىل مىللى ئۇسلۇپقا ئىگە بولۇشىنىڭ ئاساسىي سەۋىۋى، شۇ مىللەت يازغۇچىسىنىڭ مىللى تىلنى ئىشلەتكەنلىگى، مىللى تۇرمۇش دېتاللىرىنى تەسۋىرلىگەنلىگى، مىللەتنىڭ تارىخىي ۋە ئەدىبىيات ئەنئەنىسىنى ئىپادىلىگەنلىگى، مىللى شەكىللەرنى قوللىنىپ، مىللى ئالاھىدىلىكلەرنى، بولۇپمۇ مىللەتنىڭ يۇكسەك ئىندىۋىدۇئاللىققا (خاسلىققا) ئىگە روھىي قىياپىتىنى ئىپادىلەپ بەرگەنلىگىدىن ئىبارەت. ئەدىبىياتتىكى مىللى ئۇسلۇپ شەكىل مەسىلىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مەزمۇن مەسىلىسىدۇر. شۇڭا، مىللى ئۇسلۇپ بىر خىل ماھىيەتتۇر. مەزمۇن جەھەتتىن ئېيتقاندا، مىللى ئۇسلۇپ ئالدى بىلەن مىللى تۇرمۇش چىنلىغىنى (مىللەتنىڭ سىياسى، ئىجتىمائى كۇرەشلىرىنى، مىللى ئورپ ـ ئادەتلەرنى، مىللەت جايلاشقان جايلارنىڭ تەبىى مەنزىرىلىرىنى، مىللەتنىڭ جىسمانى ۋە ئەقلىي ئەمگەكلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) گەۋدىلەندۇرۇشتە كورۇلىدۇ. مىللى ئۇسلۇپ تەسۋىرلەنگەن مىللى تۇرمۇشنىڭ چىنلىغىدىلا گەۋدىلىنىپ قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى مىللى خاراكتىر ۋە مىللى پىسىخىك ھالەتلەرنىڭ ئىپادىلىنىشىدە كورۇلىدۇ. شۇڭا، مىللى خاراكتىرلارنى، مىللى پىسىخىك ھالەتلەرنى جانلىق، يارقىن يازغاندا، ئاندىن ھەقىقى مىللى ئۇسلۇپ مەيدانغا كېلىدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مىللى تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەپ، مىللى خاراكتىرلارنى يارىتىش مىللى روھىي قىياپەتنى، مىللەتنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنى، غايىسىنى جايىدا تەسۋىرلەش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بىر مىللەتنىڭ روھىي قىياپىتى، ئىدىيىۋى ھىسسىياتى، غايىسى شۇ مىللەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنى ئاساس قىلىشى كېرەك. شەكىل جەھەتتىن ئېيتقاندا، مىللى ئۇسلۇپ تىلدا، بەدىى ئەنئەنىدە، بەدىى ۋاستىلەرنى قوللىنىشتا ئىپادىلىنىدۇ.

نىمە ئۇچۇن ئەدىبىياتتىكى ئۇسلۇپ مىللى خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ؟

مەلۇمكى، ھەرقانداق بىر دەۋرنىڭ ئەدىبىياتى مىللى زىمىندا يارىتىلىدۇ. بىر مىللەتكە تەۋە بولغان يازغۇچى ـ سەنئەتكارلار ئوز مىللىتىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى، تارىخىي سەرگۇزەشتىلىرىنى، روھىي قىياپەتلىرىنى، تاغ ـ دەريالىرىنى ئوز ئانا تىلىدا ئىپادىلەيدۇ. رىيالىقنى تەسۋىرلەپ، ئىپادىلەشتە، ھەر بىر مىللەتنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بار. بۇ خىل ئالاھىدىلىك بەدىى ئىجادىيەتكە تەسىر كورسىتىدۇ. بىر مىللەتنىڭ بەدىى ئىپادىلەش

جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى تەبىي ھالدا شۇ مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ باشقا مىللەتتىكە ئوخشـ-
مايدىغان ئۇسلۇبىنى ــ مىللى ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن، ياۋروپا مىللى دولەتلە-
رىدىن فرانسىيە بىلەن گېرمانىيىنى ئالساق، ئۇلارنىڭ 17 ــ ، 18 ــ ئەسىرلەردىكى ئەدەبىيا-
تى يېقىنقى زامان ياۋروپا ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ. لېكىن بۇ ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدىكى
روشەن مىللى پەرقلەر تۇپەيلىدىن، ئىككى دولەت ئەدەبىياتى بىر-بىرىگە ئوخشمايدىغان
ئىككى خىل ئۇسلۇپقا ئىگە بولغان. چوڭ جەھەتتىن ئېيتقاندا، فرانسىيە ئەدەبىياتىنىڭ
تۈپ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى ئوچۇق-يورۇق، ئوتكۇرلۇك، نەپىسلىكتىن ئىبارەت. گېرمانىيە
ئەدەبىياتىنىڭ تۈپ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى بولسا، جىددىلىك ۋە چوڭقۇرلۇقتىن ئىبارەت.
لۇشۇن بىلەن ماكسىم گوركىينى ئالساق، ھەر ئىككىسى ئىنقىلاۋىي ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇغ
پىشۋالىرى، ئۇلارنىڭ دۇنياقارىشى بىر-بىرىگە ئوخشمايدۇ، ئىجادىيەت ئۇسۇلىمۇ بىر-
بىرىگە يېقىن. لېكىن، ئۇلار ئوخشىمىغان مىللەت ۋە دولەتكە تەۋە بولغىنى ئۈچۈن،
ئۇلارنىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇپلىرى بىر-بىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. چۈنكى لۇشۇن خەنزۇ-
لارنىڭ، گوركىي بولسا روسلارنىڭ تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەپ، ئۇز خەلقىنىڭ مىللى ئالاھە-
دىلىكلىرىنى ئىپادىلىدى. ئۇلار تاللىۋالغان تۇرمۇش دېتاللىرىنى ئۇز مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنە-
ۋى مىللى ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە شەكلى بويىچە تەسۋىرلىدى. شۇڭا، گوركىي ئەسەرلىرىدە
روشەن روس خاراكتېرى يارىتىلغان بولسا، لۇشۇن ئەسەرلىرىدە روشەن خەنزۇ خاراكتې-
رى يارىتىلدى. ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان خەنزۇ يازغۇچىسى جاۋشۇلى بىلەن ئۇيغۇر
يازغۇچىسى زۇنۇن قادىرنىي ئالساق، ھەر ئىككىسىنىڭ ئىجادىيىتىدە ھەكايىچىلىك ئاساسىي
ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇلار كوپرەك دېخانلار تېمىسىدا يازدى. لېكىن ئۇلار ئوخشىمىغان مىللەت-
كە تەۋە بولغىنى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۇسلۇبى ئۇز مىللىتىنىڭ ئالاھىدىلىگىنى ئىپادىلىدى.
جاۋشۇلىنىڭ ھەكايىلىرىدە خەنزۇ دېخانلىرىنىڭ خاراكتېرى يارىتىلغان بولسا، زۇنۇن قادىر-
نىڭ ھەكايىلىرىدە ئۇيغۇر دېخانلىرىنىڭ خاراكتېرى يارىتىلدى. ئۇلارنىڭ ھەكايە قىلىش
ئۇسۇللىرىدىمۇ ئۇز مىللىتىنىڭ ھەكايە قىلىش ئالاھىدىلىگى ئىپادىلىنىدۇ.

مىللى ئۇسلۇپ مەسىلىسىدە مۇنداق ئىككى ئالاھىدە ئەھۋال بار. بىرى، بىر مىللەت
ئىچىدىكى يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇپلىرىنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىشى مىللى ئۇسلۇبنىڭ
ئالاھىدىلىگىدۇر. بۇ خىل ئوخشىشىپ كېتىشنى تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئورۇپ-ئادەتلىرى، ياشـ-
غان ئىجتىمائى ۋە تەبىي شارائىتنىڭ ئوخشاپ كەتكەنلىگى كەلتۈرۈپ چىقارغان، يەنە
بىرى، بىر مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرمۇ ئۇسلۇبنىڭ شەكىللىنە-
شىدە مەلۇم دەرىجىدە رول ئويناپدۇ. بەزى مىللەتلەر بەلگىلىك بىر چوڭ زېمىندا
ياشىسىمۇ، لېكىن شۇ زېمىننىڭ ئىچىدىكى خىلمۇ-خىل رايونلارنىڭ تەبىي شارائىتى بىر-
بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ھەتتاكى ھەر بىر رايوندىكى خەلقلەرنىڭ بېشىدىن ئوتكۈزگەن سەر-
گۈزەشتىلەرمۇ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن شۇ مىللەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا
تۇرمۇش شەكلى، ئورۇپ-ئادەت، ھەتتا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەردە ئايرىمچىلىقلار بولىدۇ.
بۇ خىل يەرلىك ئالاھىدىلىك يازغۇچىنىڭ ئىجادىيىتىدە ئەكس ئەتمەي مۇمكىن ئەمەس.
مەسىلەن، ئۇيغۇرلار تېيانشان (تەڭرى تاغلىرى) نىڭ جەنۇبىدىمۇ، شىمالىدىمۇ ياشايدۇ.
جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭ تەبىي شارائىت ھەم ئىجتىمائى، تارىخىي تە-

رەقىبات جەھەتتە مەلۇم ئوزگىچىلىككە ئىگە. بۇ ئىككى رايون ئوتتۇرىسىدا پەرقلەر بار. بۇنداق ئوزگىچىلىك ۋە پەرق جەنۇبتا ۋە شىمالدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىدا، ئورۇپ ـ ئادەتلىرىدە، تىل شۇنىلىرىدە ئوز ئىپادىسىنى تاپقان. شۇڭا، ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ شىمال تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۇرگەن ئەسەرلىرى بىلەن جەنۇپ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۇرگەن ئەسەرلىرى ئۇسلۇپ جەھەتتىن بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئەزەلدىن ئىلى دەرياسى، ئاۋرال، تەلكە تاغلىرى، سايرام كولى، يالقۇنتاغ، بۇغدا قاتارلىق تاغ ـ دەريالارنى ئوز يۇرتلىرىنىڭ مۇقەددەس سىمۋولى قىلىشقان. شۇڭا، شىمالىي شىنجاڭدا ياشىتىلغان خەلق ئەدەبىيات ئەسەرلىرى بىلەن يازغۇچىلار ئەسەرلىرىدە يۇقۇرقى تاغ ـ دەريا نامىلىرى ئىپتىخارلىق بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى بولسا، تىيانشان تېغى (تەڭرى تاغلىرى)، تارىم دەرياسى، ئالتۇن تاغ، كۇئېنلۇن تېغى، پامىر تېغى قاتارلىق تاغ ـ دەريالارنى ئوز يۇرتىنىڭ مۇقەددەس سىمۋولى قىلىشقان. بۇ يەردە ياشىتىلغان خەلق ئەدەبىيات ئەسەرلىرى ۋە يازغۇچىلار ئەسەرلىرىدە يۇقۇرىدا نامى ئېيتىلغان تاغ ـ دەريالار ئىپتىخارلىق بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ بىر ئەنئەنە بولۇپ قالغان.

ئومۇمەن، دەۋر، سىنىپ، مىللەت ئالاھىدىلىكلىرى ئەدەبىي ئۇسلۇبنى شەكىللەندۈرىدىغان ئوبېكتىپ ئامىللار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىياتتا دەۋر ئۇسلۇبى، سىنىپ ئۇسلۇبى ھەم مىللى ئۇسلۇپ دېگەن ئۇقۇم مەۋجۇت. ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى كوپ مىللەتلىك سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات، ئۇنىڭ مەزمۇنى سوتسىيالىستىك، شەكلى مىللىدۇر. بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خىلمۇ ـ خىل ئۇسلۇپلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ھەم ئۇلارنىڭ مۇسابىقىلىشىشىگە يول قويۇلىدۇ، بۇ ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ گۈللەپ ـ ياشنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

3. ئۇسلۇبنىڭ ئىپادىلىنىشى

يازغۇچى ـ سەنئەتكارنىڭ ئۇسلۇبى ئۇنىڭ كونكرېت ئەسىرىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بىرىنچى ماۋزۇيىمىزدا ئېيتىلغاندەك، يېتىلگەن يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى ئۇنىڭ ئورگانىللىغىنىڭ ياكى ئىندىۋىدۇئاللىغىنىڭ (خاسلىغىنىڭ)، ئۇ ياراتقان ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ بىرلىگىدىن ئىبارەت ئومۇمى گەۋدىسىدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇسلۇپ كوپ رەك ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل ئامىللىرىدا ۋە باشقا تەرەپلىرىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

ئۇسلۇبنىڭ ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇن ئامىللىرىدا ئىپادىلىنىشى

مەلۇمكى، ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە مەزمۇن بىرلەمچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئامىل. شۇڭا، يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى، ئالدى بىلەن، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇن ئامىللىرىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇنى توۋەندەكى ئىككى جەھەتتىن كورۇشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، ئۇساۋۇپ، ئالدى بىلەن، يازغۇچىنىڭ تېما تاللاشتىكى ئىزچىللىغىدا

ئىپادىلىنىدۇ. يازغۇچى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا ئوزى ئاڭلىغان - كورگەن، ھىس قىلغان، ئۇگەنگەن ۋە تەتقىق قىلغان نەرسىلەرنى — شەيئىلەرنى يازىدۇ. ئۇ مەلۇم جاينىڭ ئىجتىمائى، تەبىى شارائىتىنى، شۇ جايدىكى خەلقلەرنىڭ تارىختىكى ۋە شۇ ۋاقىتتىكى تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئۇگەنگەن، چۈشىنىپ ماھىيتىگە يەتكەن بولىدۇ. شۇڭا، يازغۇچى قايسى جايدىكى خەلقنىڭ قايسى خىلدىكى تۇرمۇش ئەھۋالىنى كۈزىتىپ چۈشەنگەن بولسا، شۇ جايدىن، شۇ خىل تۇرمۇشتىن تېما تاللايدۇ. خېلى كوپ يازغۇچىلار مەلۇم جايدىكى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىدىن تېما تاللاشنى ئوزىگە ئادەت قىلىۋالىدۇ. بۇ ئادەت ئۇنىڭ پۇتكۈل ئىجادىيىتىدە ياكى ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ مەلۇم مەزگىلىدە داۋاملىشىپ تۇرىدۇ. بۇ خىل ئادەت، ئادەتتە، بىر خىل ئۇسلۇپ تەرىقىسىدە ئىپادىلىنىدۇ. شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن، يېتىلگەن يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى ئۇنىڭ تېما تاللاشتىكى ئىزچىللىغىدا روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان يازغۇچىلىرىدىن لاۋشى، جاۋشۇلى، لىيۇچىڭ، ۋېي ۋېيلارنى ئالساق، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى دىگۈدەك تېما تاللاشتا ئىزچىللىققا ئىگە. جاۋشۇلى كوپرەك سەنشى يېزا ھاياتىدىن تېما تاللايدۇ. چۈنكى ئۇ كوپرەك سەنشى دىخانلار ھاياتى بىلەن تونۇش، ئۇ بۇ ئولكىدىكى دىخانلار ھاياتىنىڭ ئوتمۇشىنى ۋە كېيىنكى ئەھۋالىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ ئۇگەنگەن. شۇڭا، ئۇ ئىجادىي پائالىيىتىدە سەنشى يېزا تۇرمۇشىدىن تېما تاللاشنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ، ئوز ئەسەرلىرىدە سەنشى سېرىق توپىلىق رايونلىرىدىكى دىخانلارنىڭ جەڭگىۋار ھاياتىنى جانلىق تەسۋىرلەپ بەرگەن. دىمەك، سەنشى يېزا تۇرمۇشىدىن تېما تاللاش يازغۇچى جاۋشۇلىنىڭ ئىزچىللىغىدۇر. لىيۇچىڭ بولسا، كوپرەك شەنشى ھاياتى بىلەن تونۇش. شۇڭا، ئۇ ئىزچىل تۇردە شەنشى يېزا ھاياتىدىن تېما تاللاپ، ئۇ يەردىكى دىخانلارنىڭ قاينام-تاشقىنلىق ھاياتىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. دىمەك، شەنشى يېزا ھاياتىدىن تېما تاللاش ئادىتى يازغۇچى لىيۇچىڭنىڭ ئىزچىللىغىدۇر. لاۋشى ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر مانجۇ يازغۇچىسى. ئۇ بېيجىڭلىق بولۇپ، بېيجىڭ ئاھالىسىنىڭ ھاياتى بىلەن بەش قولدەك تونۇش. شۇڭا، ئۇ ئوزىنىڭ ھەر خىل ژانىردىكى ئەسەرلىرىدە بېيجىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. ئومۇمەن، بېيجىڭ شەھەر خەلقىنىڭ ھاياتىدىن تېما تاللاش يازغۇچى لاۋشىنىڭ ئىزچىللىغى. ۋېي ۋېينى ئالساق، ئۇ ئازاتلىق ئارمىيە يازغۇچىسى، ئۇ كوپىنچە قىسىملار ئىچىدە ياشىغاچقا، قىسىملار تۇرمۇشىنى ئوبدان بىلىدۇ، شۇڭا، ئۇ ئوز ئەسەرلىرىدە قىسىملار ھاياتىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. دىمەك، قىسىملار تۇرمۇشىدىن تېما تاللاش ۋېي ۋېينىڭ ئىزچىللىغىدۇر. ئۇيغۇر يازغۇچىسى زۇنۇن قادىرى دىراما ئىجادىيىتىدە يېزا ھاياتىدىن تېما تاللاپ، ئۇيغۇر يېزىلىرىدىكى دىخانلار بىلەن پومىششىكلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئېچىپ بېرىدۇ. «غۇنچەم»، «گۇلنىسا»، «يىتىملەر يېشى» دىراملىرىنىڭ ھەممىسىدە يېزا تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. «توي» («ئوزگىرىۋاتقان يېزا») دىرامىسىدىمۇ يېزىلاردىكى يېڭى ئوزگىرىش تەسۋىرلەنگەن. ئومۇمەن، يېزا ھاياتىدىن تېما تاللاپ، دىخانلار ھاياتىنى تەسۋىرلەش زۇنۇن قادىرى دىراملىرىنىڭ تېما جەھەتتىكى ئىزچىللىغى بولۇپ قالغان. ئەمدى قەشقەرلىق پىشقەدەم شائىر قۇربان ئىمىننى ئالساق، ئۇ كوپرەك قەشقەر خەلقىنىڭ ھاياتى بىلەن تونۇش. شۇڭا، كوپرەك قەشقەر شەھىرى ۋە قەشقەر يېزا خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۇرگەن شېىر - داستانلارنى، ئىپىك ئەسەرلەرنى يازىدۇ.

يازغۇچىنىڭ تېما تاللاشتىكى ئىزچىللىغى ئۇ تەسۋىرلىگەن روشەن، مۇستەقىل خاراكتىرغا ئىگە پېرسۇناژلاردىمۇ ئوز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. مەسىلەن، روسىيىنىڭ تەنقىدىي رىيالىست يازغۇچىسى چېخوپنىڭ قەلىمى ئاستىدا تەسۋىرلەنگەن پېرسۇناژلار دىگۈدەك ئادەتتىكى شەخسلەر بولۇپ، ئۇلار كىچىك ئەمەلدارلار، ئائىلە ئوقۇتقۇچىسى (بۇلارنىڭ كوپچىلىگى ئاياللار)، توۋەن قاتلام زىيالىلاردىن ئىبارەت. چېخوپ ئوزىنىڭ ئىجادىيەت پائالىيىتى جەريانىدا ئوز دىققەت مەركىزىنى كوپرەك ئۇلارنىڭ ھاياتىدىن تېما تاللاپ، ئۇلارنىڭ بەدىي ئوبرازىنى يارىتىشقا قاراتتى. بۇ، چېخوپ ئىجادىيىتىدىكى بىر خىل ئىزچىللىقتۇر. ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئۇلۇغ يازغۇچىسى ماۋدۇننىڭ قەلىمى ئاستىدا تەسۋىرلەنگەن پېرسۇناژلار كوپرەك ئوتتۇرا ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازلاردىن ئىبارەت. ماۋدۇن ئوز ئەسەرلىرىدە ئەنە شۇ خىلدىكى بۇرژۇئا ئۇنسۇرلىرىنىڭ خاراكتىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ياراتقان. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇلۇغ يازغۇچىسى ماكسىم گوركىي ئىزچىل ھالدا ئىشچىلار، سەرگەردانلار، كوچا ئاياللىرىنى تەسۋىرلەپ، ئۇلارنىڭ بەدىي ئوبرازىنى ياراتتى. ئۇيغۇر يازغۇچىسى قەييۇم تۇردىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئاساسىي قاتلام يېزا كادىرلىرى بىلەن دىخانلارنىڭ ئوبرازى كوپ سالماقنى ئىگەللەيدۇ. ئۇ ئەسەرلىرىدە، ئاساسەن، ئۇلارنىڭ ھاياتىنى تەسۋىرلەپ، بەدىي خاراكتىرىنى يارىتىشقا ئىزچىل كوڭۇل بولگەن.

ئىككىنچى، ئۇسلۇپ باش تېمىنىڭ مۇستەقىللىغىدا، يازغۇچىنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشىنىڭ ئىزچىللىغىدا ئىپادىلىنىدۇ.

مەلۇمكى، ھەر بىر يازغۇچى ئوزى مەنسۇپ بولغان سىنىپ ياكى ئىجتىمائى، سىياسى تەبىقىنىڭ مەۋقەسىنى، دۇنياقارىشىنى (بۇ ئىستېتىك قاراشنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، مەلۇم بىر ئىجتىمائى مەسىلىگە كوڭۇل بولۇپ، مەلۇم بىر خاھىشنى قوللايدۇ، شۇ ئاساستا كىشىلىك تۇرمۇشنى كۇزىتىپ، شۇ كۇزەتكەن تۇرمۇشنى تەسۋىرلەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئوز ئەسىرىدە مەلۇم مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەلۇم ئىدىيىنى ئالغا سۇرىدۇ، بۇ ھال ئۇنىڭ بىر قاتار ئەسەرلىرىنىڭ باش تېمىسىنىڭ ئىزچىللىغىدا ۋە ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن ئىدىيىلەرنىڭ مۇستەقىللىغىدا گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. گوركىينى ئالساق، ئۇ ماركسىزىملىق دۇنياقاراشنى تۇرغۇزغان پۇرولېتارىيات يازغۇچىسى، گوركىي ئوزى تۇرغۇزغان ماركسىزىملىق دۇنياقاراشنىڭ يېتەكچىلىگىدە، روسىيە خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى كۇزەتتى ۋە ئۇنى باھالىدى. ئۇ بىر قاتار ئەسەرلىرىدە ئەنە شۇ ئوزى كۇزەتكەن تۇرمۇشتىن تېما تاللاپ، رۇس ئىجتىمائى ھاياتىنى ئەكس ئەتتۇردى. شۇڭا، ئۇلۇغ يازغۇچى گوركىي كوپلىگەن ئەسەرلىرىدە ئىلغار، ئىنقىلاۋىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ماركسىزىملىق ئىدىيىنى ئالغا سۇردى. ئۇنىڭ «ئانا» قاتارلىق بىرقانچە ئۇلۇغ ئەسىرىدە روسىيە پۇرولېتارىياتى ۋە ئەمگەكچى خەلقنى ئازات قىلىش مەسىلىسى، كونكىرىت ئېيتقاندا، پۇرولېتارىياتنىڭ ئوزىنى ئوزى ئازات قىلىش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ئۇ ئەسەرلەردە ئىنقىلاۋىي مەزمۇنغا ئۇيغۇن بولغان، يارقىن، گۇزەل، قۇدرەتلىك رۇس ئەدىبىي ئۇسلۇبى ئىپادىلەنگەن. چېخوپ بىر قاتار ئەسەرلىرىدە روسىيىنى ئىسلاھ قىلىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئۇسلۇپ ئىزچىل ھالدا ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسىنىڭ گەۋدىلەنگەنلىگىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى،

مۇتەپەككۇرى مەۋلانە ئەلىشىر ناۋايى (1441 — 1501) ئىنسانپەرۋەر. ئۇ ئۇيغۇر، تۇركى خەلقلەر ھاياتىنى ئىنسانپەرۋەرلىك دۇنياقارىشى بويىچە ئەكس ئەتتۇردى. شۇڭا، ئۇ ئوزىنىڭ ئەسەرلىرىدە پۇتۇنلەي دىگۇدەك ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئىزچىل تۇردە ئالغا سۇردى. دىمەك، باش تېمىنىڭ ئېچىلىشىدىكى ئىزچىللىق، ئالغا سۇرۇلگەن ئىدىيىنىڭ ئىزچىل مۇستەقىللىغى يېتىلگەن يازغۇچى ئۇسلۇبىنىڭ روشەن ئىپادىسىدۇر.

ئۇسلۇپنىڭ يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىشتا ئىپادىلىنىشى

«ئومۇمى چۇشەنچە» دە ئېيتىلغاندەك، ئۇسلۇپ ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا زىچ مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردىن بىرى. شۇڭا، يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى ئۇنىڭ مەلۇم ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىشىدا روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

يازغۇچىنىڭ ئىندىۋىدۇئال خاراكتىرى، دۇنياقارىشى، بەدىى تەربىيىلىنىشى، قابىلىيىتى ھەم بەدىى قىزىقىشىدىن ئىبارەت سۇبېكتىپ ئامىللار ئۇنىڭ بەلگىلىك ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى تاللاپ قوللىنىشىنى بەلگىلەيدۇ. ئىجادىيەت ئۇسۇلى — يازغۇچىنىڭ دۇنياقارىشىغا باغلىق. شۇڭا، ھەرخىل دۇنياقاراشتىكى يازغۇچىلارنىڭ تاللاپ قوللانغان ئىجادىيەت ئۇسۇللىرى بىر-بىرىگە ئوخشاشمايدۇ، شۇ سەۋەپتىن، ئۇلارنىڭ ئۇسلۇپلىرىمۇ ئوزئارا پەرقلىق بولىدۇ، چۇنكى ئۇسلۇپ يازغۇچى تاللاپ قوللانغان ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىدا روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بىر-بىرىگە زامانداش بولغان دۇفۇ بىلەن لى بەينى ئالساق، دۇفۇ ئوز ئىجادىيىتىدە ئىلغار رىيالىزىم ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئوز دەۋرىدىكى ۋەقە-ھادىسىلەرنى شېىرىي يول ئارقىلىق چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇپ، توۋەن قاتلام خەلقنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنى چوڭقۇر ئىپادىلەپ بەردى. ئۇنىڭ شېىرلىرىدا ئادەمخور فېوداللىق جەمىيەتنىڭ يىرگىنىشلىك مەنزىرىسى ئەينەن ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىلدى. دۇفۇ قوللانغان ئىلغار رىيالىزىم ئۇسۇلى ئۇنىڭ شېىرلىرىنى قايغۇ-مۇڭ، ھەسرەتلىك سادا ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئۇسلۇپقا ئىگە قىلدى. لى بەي بولسا، ئوز ئىجادىيىتىدە ئاكتىپ رومانتىزىم ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئوزىنىڭ رىياللىققا قارىتا نارازىلىغىنى ئىپادىلىدى. ئۇ ئوز شېىرلىرىدا ئاجايىپ-غارايىپ بولغان ئەپسانىۋى رىۋايەت، كۇچلۇك تەسەۋۇر كۇچى، يۇكسەك دەرىجىدىكى ھىسسىيات، شۇنداقلا، مۇبالىغىلەشكەن سوز-ئىبارىلەرنى ئىشلىتىپ، كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ غايىۋى مەنزىرىسىنى جانلىق قىلىپ سىزىپ بەردى. ئاكتىپ رومانتىزىم ئۇسۇلى لى بەي شېىرلىرىنى مەغرۇرلۇق، ئۇمىتۋارلىق، مەردانىلىك ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان بىر خىل گۇزەل ئۇسلۇپقا ئىگە قىلدى.

ئۇسلۇپنىڭ بەدىى شەكىل ئامىللىرىدا ئىپادىلىنىشى

ئۇسلۇپ ئەدىبىياتنىڭ بەدىى شەكىل ئامىللىرىدىمۇ ناھايىتى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

بىرىنچى، ئۇسلۇپ ئالدى بىلەن گەۋدىلىك، يارقىن ھالدا تىلدا ئىپادىلىنىدۇ، يازغۇچىنىڭ شەخسى ئۇسلۇپىنىمۇ، دەۋر ئۇسلۇبىنىمۇ، مىللى ئۇسلۇپنىمۇ ئەسەردە ئىشلىتىلگەن تىلدىن بىلگىلى بولىدۇ. بولۇپمۇ، تىلغا قاراپ، مىللى ئۇسلۇپنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىپادىلەنگەنلىگىنى ھىس قىلالايمىز. چۇنكى تىل مىللى شەكىلنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىلى، ئەدىبىياتنىڭ مىللى شەكلى دىگەندە، ئالدى بىلەن، تىل نەزەرگە ئېلىنىدۇ. تىل يالغۇز رىيال ھادىسىلەرنى تەسۋىرلەشنىڭ قورالىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى كىشىلەرنىڭ رىيال

هادىسلەرگە قارىتا ئوز پوزىتسىيەسىنىمۇ ئىپادىلەشنىڭ ۋاستىسى. يەنى تىل دانىڭ ئىنكاسى. يولداش جۇياڭ ئېيتقاندەك: "تىل ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بىرىنچى ئامىلى، شۇنداقلا مىللى شەكلىنىڭ بىرىنچى ئولچىمى."① شۇڭا، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە تىل ئىشلىتىش تېخنىكىسى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. يازغۇچى ئۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. "ئەدەبىي ئىشنىڭ تېخنىكىسى، ــ دەپ كورسىشىدۇ ماكسىم گوركي ئوزىنىڭ «سوتسىيالىستىك رىيالىزىم توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدا، ــ ئەڭ ئاۋال تىل ئۇگىنىشتىن باشلىنىدۇ. تىل ھەرقانداق كىتابنىڭ، بولۇپمۇ بەدىئى ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي ماتېرىيالىدۇر."② شۇ سەۋەپتىن، يازغۇچى ئەسەرنىڭ شەكلىنى گۈزەللەشتۈرۈشتە تىل جەھەتتىن كۈچ سەرپ قىلىدۇ. ئۇ كونكرېت ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئىشلىتىلۈاتقان ھەر بىر سوز ـ جۈملىنىڭ ئەھمىيتى ئۈستىدىلا ئويلاپ قالماستىن، بەلكى ئىشلىتىلۈاتقان سوز ـ جۈملىلەرنىڭ روشەن ئۈسلۇپ ئالاھىدىلىگى ئۈستىدىمۇ قاتتىق باش قاتۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ مۇستەقىل ۋە يازغۇچى تىل ئۇسلۇبىنى يارىتىپ، ئەسەرنىڭ بەدىئى شەكلىنى كوركەملەشتۈرىدۇ. يازغۇچىنىڭ تىل جەھەتتىكى ئۈسلۇبى ئۇنىڭ تەرىپىدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تىلنىڭ توغرىلىغى، ئېنىقلىغى، جارانلىقلىغى، ئىخچاملىغى، ئوبرازلىقلىغى قاتارلىق تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ. ماكسىم گوركىينىڭ سوزى بويىچە ئېيتقاندا، روشەن ۋە ئالاھىدە ئۈسلۇپقا ئىگە بولغان تىل ئەسەرنىڭ لەۋھەلىرىنى، خاراكتېرىنى، ئوبراز ۋە غايىلىرىنى شەكىللەندۈرۈپ، كىتابخاندا ئۇنتۇلماس تەسىرات پەيدا قىلىدۇ.

نىمە ئۈچۈن ئۈسلۇبنىڭ بەدىئى شەكىللەردە ئىپادىلىنىشى ئالدى بىلەن تىلدا كورۈلىدۇ؟

ھەرقانداق تىل سەنئەتكارى مۇستەقىل ئىپتك شەكىللەر بىلەن لېرىك شەكىللەرنى ئوزئارا بىرلەشتۈرۈپ، رىيال تۇرمۇش مەنزىرىسىنى جانلىق قىلىپ سۈرەتلەپ بېرىدۇ. ئىپتك ئەسەرلەر بىلەن لېرىك ئەسەرلەر، بەدىئى قۇرۇلمىسى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئەسەرلەر ئوزلىرىگە خاس مۇستەقىل ئۈسلۇپقا ئىگە. كىتابخان ۋە تەنقىتشۇناس ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكلى ئۈستىدە پىكىر ۋە تەھلىل يۈرگۈزۈپ، ئۇنىڭ ئۈسلۇبىنى ئۈگەنگەندە، ئالدى بىلەن تىلغا قارايدۇ. لېرىك ئەسەرلەردە ئىشلىتىلگەن تىل يازغۇچىنىڭ بەزى رىيال ھادىسىلەر تۇپەيلىدىن ياراتقان تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى بايان قىلىشقا مۇۋاپىقلاشقان بولىدۇ. بۇ تىل، ئومۇمەن، يازغۇچى ـ شائىرنىڭ مەلۇم شەيئى ـ ھادىسىگە قارىتا ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان تىلدىن ئىبارەت. شائىر تېپىچان ئېلىيۇپنىڭ لېرىك شېئىرلىرىدا ئىشلىتىلگەن تىل شائىرنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرى شەكىللەندۈرگەن كوزقارىشى ۋە ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن، «ۋەتەن ھەققىدە غەزەل» بىر نادىر شېئىر. بۇ شېئىردا شائىر ئوزىنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، ۋەتەن، ئەل ـ يۇرتىنىڭ ھەممىدىن ئەلا ئىكەنلىگىنى يازىدۇ. شائىر بۇ شېئىردا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېنىقلىغى، راۋانلى ـ

---

① جۇياڭ: «ئېلىمىز ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ يولى»، «ئەدەبىي تەرجىمىلەر» ژورنىلى، 1960 ـ يىل 10 ـ سان.

② ماكسىم گوركي: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» 2 ـ قىسىم، «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى، تاشكەنت، 1957 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 325 ـ بەت.

غى، ئوبرازلىقلىغى ۋە ئاھاڭدارلىغىنى نامايەن قىلىدۇ. چۈنكى شېىردا ئىشلىتىلگەن ھەر بىر سوز-جۇملە يۇكسەك دەرىجىدە ئېنىقلىققا، راۋانلىققا، ئوبرازلىقلىققا ۋە ئاھاڭدارلىققا ئىگە بولۇپ، ئەسەرنى شەكىل جەھەتتىن كوركەملەشتۇرگەن. شۇڭا، بۇ شېىرنىڭ تەربىيىۋى رولى ۋە ئىستېتىك رولى چوڭ بولۇپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇر يازغۇچىسى زۇنۇن قادىرى ئوز ئەسەرلىرىنىڭ تىلىنى كوپرەك ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىگى ئاساسىدا پىششىقلاپ ئىشلىگەن. شۇڭا، زۇنۇن قادىرى ئەسەرلىرىنىڭ تىلى ناھايىتى ئېنىق ۋە ئىخچام. ئۇ ئەسەرلىرىدە كوپ ھاللاردا ئىلى ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىنى ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن ئىشلىتىدۇ. يازغۇچىنىڭ بۇ خىل تېخنىكىسى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىلىنى يۇكسەك دەرىجىدە ئىخچاملىققا ئىگە قىلغان. زۇنۇن قادىرى ئەسەرلىرىنىڭ تىل جەھەتتىكى يەنە بىر خاراكتىرلىق خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئىشلىتىلگەن تىل روشەن مىللى ئالاھىدىلىكنى ئىپادىلەپلا قالماستىن، روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىكنىمۇ ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، ئۇنىڭ «غۇنچەم» دىرامىسى بىلەن «گۇلنىسا» دىرامىسى تىل ئىشلىتىشتە ئايرىمىلىققا ئىگە. غۇنچەم، نۇرۇملارنىڭ سوزلىرىدىن ئۇلارنىڭ ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا ئوتكەن بىر جۇپ ياش ئىكەنلىگىنى، گۇلنىسا بىلەن پولاتلار سوزلىرىدىن ئۇلارنىڭ قەشقەر دەرياسى ۋادىسىدا ياشىغان بىر جۇپ ياش ئىكەنلىگىنى ئېنىق پەرق ئېتەلەيمىز.

ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن نىم شېھىت بىلەن ئەلقەم ئەختەمنى ئالساق، ئۇلار تىل ئىشلىتىش جەھەتتە بىر-بىرىدىن پەرق قىلىدۇ. ئەلقەم ئەختەم شېىرلىرىدا ئىشلىتىلگەن تىل ھازىرقى زاماندىكى ئۇيغۇر جانلىق تىلى ئاساسىدا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، نىم شېھىت شېىرلىرىدا ئىشلىتىلگەن تىل يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ ئاھاڭدارلىغى، رىتىملىقلىغى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېنىقلىغى، راۋانلىغى، ئوبرازلىقلىغى ۋە ئاممىۋىلىغى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئوزئارا بىرلەشتۇرۇش ئاساسىدا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن. شۇڭا، تەتقىقاتچىلار نىم شېھىت شېىرلىرىنى ئۇيغۇر يېقىنقى زامان شېىرىيىتى بىلەن ھازىرقى زامان شېىرىيىتىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغۇچى بىر كوۋرۇك دەپ، ناھايىتى توغرا ئېيتقان، نىم شېھىت شېىرلىرى كىلاسسىك شېىرىي تىل بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېىرىي تىلىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، يېڭىچە تىل ئۇسلۇبى ياراتقانلىغى ئۇچۇن، باشقا شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ئۇسلۇپنىڭ تىل جەھەتتە ئىپادىلىنىشى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. ھەرقايسى جايلارنىڭ قوشاقلىرى تىل جەھەتتە شۇ جايدىكى يەرلىك تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى ئوزىدە گەۋدىلەندۇرگەن. شۇ سەۋەپتىن، جەنۇپ بىلەن شىمال خەلق قوشاقلىرى ئۇسلۇپ جەھەتتە ئوزىگە خاس ئوزگىچىلىكلەرگە ئىگە.

ئىككىنچى، يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى تىپىكلەشكەن بەدىى ئوبرازلارنى يارىتىش ئۇسۇلىدا ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

مەلۇمكى، تىپىكلەشكەن بەدىى ئوبرازلارنى يارىتىش — بەدىى ئىجادىيەتتىكى مەركىزىي مەسىلە. چۈنكى ئەدىبىيات، ئەمىلىيەتتە، تىل ياردىمى بىلەن تىپىك بەدىى ئوبرازلارنى يارىتىش سەنئىتىدىن ئىبارەت. شۇڭا، يازغۇچىلار ئىجادىيەت جەريانىدا ئوزىنىڭ

دىققەت مەركىزىنى تېپىكلەشكەن بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىشقا قارىتىپ، بۇ جەھەتتە نۇرغۇن ئەجىر سىڭدۈرىدۇ. تېپىكلەشكەن بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىش جەريانى يازغۇچىنىڭ بەدىئى تەپەببۇسلۇقىنى، بەدىئى چىنىقىشى، بەدىئى قابىلىيىتى ۋە ئىستېتىك غايىسىنى ناما-يەن قىلىش جەريانىدۇر.

بەدىئى ئوبراز يارىتىش ئۇسۇلۇبىدا مۇنداق ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت: بىرى، بەزى يازغۇچىلار پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى دۇنياسىدىكى بارلىق تەرەپلىرىنى (ھەتتا ئۇلارنىڭ ئىنچىكە تەرەپلىرىنىمۇ) چۈھرلۈك بىلەن مۇكەممەل دەرىجىدە سىزىپ بېرىش ئارقىلىق بەدىئى ئوبرازلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ، بۇ ھال ئۇلارنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىدە دېگۈدەك كورۇلۇپ تۇرىدۇ. روسىيە كىلاسسىك يازغۇچىسى لېپ تولستوي بەدىئى ئوبرازلارنى مانا شۇ يول بىلەن يارالتقان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە تەسۋىرلەنگەن پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى تاشقى دۇنياسىدىكى بارلىق ئوزگىرىشلەر، ھەتتا ئۇلارنىڭ روھىي قىياپىتىدىكى ئەڭ ئىنچىكە نازۇك تەرەپلەر مۇپەسسەل سىزىپ بېرىلگەن. «ئاننا كارېنىنا» رومانىدىكى ئاننا كارېنىنانىڭ ئوبرازى مانا شۇنداق يارىتىلغان ئوبراز. 15 - ئەسىردىكى ئۇلۇغ ئۇيغۇر كلاسسىك شائىرى ئەلىشىر ناۋايىمۇ، پەرھات، شېرىن؛ لەيلى، مەجنۇن؛ سەددى، ئىسكەندەر (ئالىكساندىر ماكىدونىسكىي) قاتارلىق ئوبرازلارنى ئەنە شۇ يول بىلەن يارالتقان. بولۇپمۇ ناۋايى پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى ئەڭ نازۇك تەرەپلەرنى تەسۋىرلەشكە ئىنتايىن ماھىر. 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئوتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى ئابدۇرېھىم نىزارىمۇ ناۋايىنىڭ مۇشۇ ئۇسلۇبىغا ۋارىسلىق قىلغان، ئۇ «رابىيە - سەئىدىن» داستانىدا رابىيە بىلەن سەئىدىنىڭ تاشقى دۇنياسىنى ئۇستىلىق بىلەن تەسۋىرلەپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىمۇ ناھايىتى نەپىس قىلىپ ئىنچىكىلىك بىلەن تەسۋىرلىگەن.

يەنە بىرى شۇكى، بەزى يازغۇچىلار ئاساسىي پېرسۇناژلارنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىنى، ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى ئوزگىرىشلەرنى گەۋدىلىك تەسۋىرلەيدۇ، ئەنە شۇ تەرەپلەرگە ئانچە مۇھىم بولمىغان خۇسۇسىيەتلەرنى ھەم دەۋر ئارقا كورۇنۇشىنى بىرلەشتۈرۈپ، پېرسۇناژلارنىڭ روھىي قىياپىتىنى تولۇق كورسىتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئوبرازنى تەسىرلىك، مۇكەممەل قىلىپ يارىتىدۇ. لۇشۈن ئەنە شۇ ئۇسلۇبنى قوللانغان. ئۇ ئا Q نىڭ، شىياڭلىن ھەدىنىڭ، كۇڭ يىجىنىڭ، رۇنتۇنىڭ بەدىئى ئوبرازلىرىنى يارىتىشتا ئۇلارنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى گەۋدىلىك ھالدا تەسۋىرلىگەن. مەسىلەن، ئا Q نى تەسۋىرلەگەندە، ئۇنىڭ تاشقى ۋە ئىچكى دۇنياسىدىكى روھىي غالىبىيەتچىلىك خاراكتېرى پەيدا قىلغان ئوزگىرىشلەرنى نۇقتىلىق ھالدا بايان قىلىدۇ.

يۇقۇرقىلاردىن تاشقىرى، ئۇچىنچى خىل ئەھۋالمۇ بار. بەزى يازغۇچىلار پېرسۇناژلار ئوبرازىنى يارىتىشتا، ئۇلارنىڭ تاشقى دۇنياسىدىن ئىچكى دۇنياسىغا چوڭقۇرلاپ كىرىپ، ھەر بىر ئوزگىرىشنى ناھايىتى ئىنچىكىلىك بىلەن تەسۋىرلەپ، ئۇلارنىڭ ھىسسىياتى، مۇھەببەت - نەپرىتى، قىزىقىشى ھەم غايىسىنى كۇچلۇك دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئىلىمىزنىڭ مەشھۇر ھازىرقى زامان يازغۇچىسى باجىن ئەسەرلىرى ئەنە شۇ ئۇسلۇبقا ئىگە. باجىننىڭ قەلىمى ئاستىدىكى پېرسۇناژلار بەزىدە شادىيانە، بەزىدە ھەسرەتلىك.

ئۇچىنچى، ئۇسلۇب يازغۇچىنىڭ تۇرمۇش كورۇنۇشلىرىنى تەسۋىرلەش ئۇسۇللىرىدىن

ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بەزى يازغۇچىلار ھەممە ئەسەرلىرىدە ياكى بىر قىسىم ئەسەرلىرىدە، بىرىنچى شەخس مەيدانىدا تۇرۇپ، تۇرمۇش كورۇنۇشلىرىنى تەسۋىرلىسە، يەنە بىرقىسىم يازغۇچىلار ئۈچىنچى شەخس مەيدانىدا تۇرۇپ تەسۋىرلەيدۇ. بىر قىسىم يازغۇچىلار ئەسەرىنى دىيالوگ ياكى مونولوگدىن باشلاشقا ئادەتلەنگەن بولسا، بەزىلىرى ئومۇمى بايان بىلەن باشلاشقا ئادەتلىنىپ قالغان. لۇشۈننىڭ تەسۋىرلەش ئۇسۇلى جەھەتتىكى ئاساسىي ئۇسلۇبى ھەم بىرىنچى شەخس مەيدانىدا تۇرۇپ تەسۋىرلەش (مەسىلەن، «ئاQ نىڭ رەسمىي تەرجىمھالى»، «يۇرتۇم» دېگەن ئەسەرلەردىكىدەك)، ھەم ئۈچىنچى شەخس مەيدانىدا تۇرۇپ بايان قىلىش («كۇڭ يىجى»، «بەخت تىلەش» نامىلىق ئەسەرلەردىكىدەك) تىن ئىبارەت. ئۇيغۇر يازغۇچىسى زۇنۇن قادىرى ئۇيغۇر تۇرمۇشى كورۇنۇشلىرىنى تەسۋىرلەشتە مانا مۇشۇ ئۇسلۇپنى قوللانغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ناۋايى، نىزارى، مۇللا شاكىر، نازىمى قاتارلىق كلاسسىكلارنىڭ ئىپىك داستانلىرىنىڭ تەسۋىرلەش ئۇسۇلۇبى، ئومۇمەن، ئۈچىنچى شەخس مەيدانىدا تۇرۇپ تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت.

يازغۇچى ئۇسلۇبىنىڭ بەدىئى شەكىل ئامىللىرىدا ئىپادىلىنىشى ھەقىقەتەن سوزلىگىنىمىزدە، بەدىئى شەكىللەرنىڭ نىسبى مۇستەقىللىغىنى ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدۇ. ئۇسلۇپ مەسىلىسىدە يازغۇچىدىن مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىگىنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەكلىكى تەلەپ قىلىنىدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن، مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىگى ھەممىلا ئەسەرنىڭ باش تېمىسى ۋە ئىدىيىسىنىڭ توغرا، ئىلغار بولۇشىنى كورسىتىۋەرمەيدۇ. بەزى ئەسەرلەر مەزمۇن جەھەتتىن توغرا ياكى ئىلغار بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا يېتىلگەن ئۇسلۇپنىڭ بولۇشى ناتايىن. بەزى ئەسەرلەر مەزمۇن جەھەتتە قالاق، ھەتتا ئەكسىيەتچىل بولسىمۇ، مەلۇم ئۇسلۇپقا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان بۇرۇژۇئا ئەدەبىياتىدىكى فورمالىستىك ئەسەرلەر مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا خاتا، ھەتتا بەزىلىرى ئىنتايىن ئەكسىيەتچىل، ئەمما، ئۇلارنىڭ بەدىئى شەكلى مۇكەممەل بولغانلىقتىن، ئومۇمى خۇسۇسىيەتلىرىدىن قارىغاندا، بەلگىلىك ئۇسلۇپقا ئىگە.

دېمەك، مەزمۇنى ياخشى بولغانلىكى ئەسەرنى بەلگىلىك ئۇسلۇپقا ئىگە ئەسەر دېيىش، شۇنداقلا مەزمۇنى خاتا بولغانلىكى ئەسەرنى بەلگىلىك ئۇسلۇپقا ئىگە ئەمەس ئەسەر دېيىش بىر تەرەپلىمىلىك قاراشتۇر. ئەمىلىيەتتە، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئۇسلۇبى، يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇبى يۇقۇرى - تۆۋەن، ياخشى - يامان بولىدۇ. ئۇسلۇپنىڭ پۇختا، مۇكەممەل بولۇشى مەزمۇنغىمۇ، شەكلگىمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئىنسانىيەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى كوپلىگەن كلاسسىك نادىر ئەسەرلەر يارقىن، گۈزەل ۋە جانلىق ئۇسلۇپقا ئىگە. بۇ خىل ئۇسلۇپ ساغلام بولۇپ، بەدىئى كۈچ جەھەتتە قۇدرەتلىكتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنەۋۋەر يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇپلىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش كېرەك. مەزمۇن جەھەتتىن ئانچە ساغلام بولمىغان ئەسەرلەرنىڭ ئۇسلۇپ جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقلىرىنىمۇ ئۇگىنىشكە ئەرزىيدۇ.

ئۇسلۇپنىڭ ژانىرلارنى تاللاپ ئىشلىتىشى، سىيۇژىت قۇرۇلمىسى ۋە بەدىئى ۋاستىلەرنىڭ ئىشلىنىشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىشى

يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى ژانىر ۋە تۇرلەرنى تاللاپ قوللىنىشتا ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بەزى يازغۇچىلار شېئىرىيەت ژانىرىنى تاللاپ قوللىنىپ، ئۇزۇنىڭ رىيالىلىققا قارىتا باھاسى

ۋە تونۇشنى ئىپادىلىسە، بەزىلىرى ئەسرىي ئەسەرلەر ژانىرىنى، بەزىلىرى سەھنە ئەسەرلىرى ژانىرىنى، بەزىلىرى ئەسىر (سەنئەت) ژانىرىنى تاللاپ قوللىنىش ئارقىلىق ئۇزلىرىنىڭ رىيالىققا قارىتا باھاسى ۋە تونۇشنى ئىپادىلەيدۇ. بىرەر ژانىرنى ياكى ژانىرنىڭ مەلۇم بىر تۈرىنى قوللىنىپ ئىجتىمائى تورمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش يازغۇچىلارنىڭ ئومۇمى ئادىتىگە ئايلانغان. دانىيە بالىلار يازغۇچىسى ئاندېرسۇن (1805—1875) ئۇزىنىڭ 40 نەچچە يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيىتىدە مەخسۇس گۈزەل چوچەكلەر ئارقىلىق كىشىلىك تۇرمۇشنى (ئاساسەن بالىلار تۇرمۇشىنى) ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇزىنىڭ ئىجتىمائى رىيالىققا ۋە تەبىئەتكە بولغان تونۇشىنى ۋە باھاسىنى ئىپادىلىگەن ئىدى. لېپ تولستوي ئەسرىي ئەسەرلەر شەكلىنى، بولۇپمۇ رومان تۈرىنى ئۇزىنىڭ ئىجادىيەت مەيدانى قىلغان. چېخوپ ئۇزىنىڭ رىيالىققا قارىتا تونۇشى ۋە باھاسىنى ئىپادىلەشتە، پۈتۈن ئىجادىيەت تارىخىدا ئاساسەن ھېكايە تۈرىنى تاللاپ قوللىنىپ، ھېكايىچىلىك سەنئىتىنىڭ پىشۇاسىغا ئايلانغان. ئۇيغۇر يازغۇچىسى زۇنۇن قادىرى ھېكايە ۋە دراما تۈرلىرىنى قوللىنىپ، رىيالىققا ئىنكاس قىلدى. يازغۇچى قەييۇم تۇردىنىڭ ئۇسلۇبى ئەسرىي ئەسەرلەر ژانىرىنى قوللىنىشىدا، كونكرېت ئوبيېكتاندا، ھېكايە ۋە رومان ژانىرىنى قوللىنىپ رىيالىققا ئىپادىلىگەنلىگىدە كورۇلىدۇ.

ئۇسلۇپ ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ سىيۇژېت قۇرۇلمىسىدىمۇ روشەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. يېتىلگەن يازغۇچىلار سىيۇژېتلار قۇرۇلمىسىدا باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە بىر مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ، مەسىلەن، بەزى يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرى باشلىنىش بىلەن باش تېمىنى كورسىتىپ، سىيۇژېت تەرەققىياتىنى يۇقۇرى دولقۇنغا كوتىرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كىتابخانىنى ھېكايىگە مەپتۇن قىلىۋالىدۇ. بەزى يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ۋەقە ياكى ھېسسىيات بىردىنلا يۇقۇرى پەللىككە كوتىرىلىپ، باش تېمىسىنىڭ ئېچىلىشىنى ئىلگىرى سۇرىدۇ. بەزى يازغۇچىلار (ئاساسەن دراماتورگلار) نىڭ ئەسەرلىرىدە جىددى، قىزغىن ۋە ھايانجانلىق دراماتىسك توقۇنۇشلار تەسۋىرلىنىپ، پېرسۇناژلارنىڭ ئۇزئارا دىيالوگلىرى ۋە مونولوگلىرى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرى ئىپادىلىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ خاراكتېرلىرى يورۇتۇلىدۇ. ئەسەرنى بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇش بىر قىسىم يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇبىغا ئايلىنىپ قالغان. ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان دراماتورگى ساۋېيېتنىڭ دراماتىرىدا بۇ ئۇسلۇپ گەۋدىلەنگەن. ئۇنىڭ نۇرغۇن دراماتىرى («گۈلدۇراما»، «كۇن چىقتى»، «ۋالاڭ جاۋجۇن» قاتارلىقلار) دا ۋەقەلەر جىددى، شىددەتلىك، زىددىيەت ـ توقۇنۇشلار ئىچىدە داۋاملىشىدۇ. مۇشۇ جىددىلىكنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان دىيالوگلار ۋە مونولوگلار ئارقىلىق ئۇلارنىڭ جىددى تۇس ئالغان مۇناسىۋەتلىرى، ئىچكى دۇنياسىدىكى مۇرەككەپ روھى توقۇنۇشلار بايان قىلىنىدۇ.

ئۇلۇغ يازغۇچى گومورونىڭ دراماتىرى ساۋېيېي دراماتىرىغا ئوخشىمايدىغان ئۇسلۇبقا ئىگە. گومورو دراماتىرىدا ۋەقەلىك ھېكايىسى باشلىنىش بىلەنلا پېرسۇناژلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرى دىيالوگ، مونولوگلىرى ئارقىلىق بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى مۇرەككەپ ھېسسىياتلار ئىپادىلىنىدۇ. «چۇي يۇەن» دراماسى مانا شۇنداق ئۇسلۇبقا ئىگە. ئۇيغۇر دراماتورگى زۇنۇن قادىرنىڭ دراماتىرىدا ۋەقەلىك ئاددىلىقتىن مۇرەككەپلىككە، نورمالىلىقتىن جىددىلىككە قاراپ تەدرىجى راۋاجلىنىدۇ. مانا مۇشۇنداق راۋاجلىنىش جەر-

يانىدا بېرسۇناژلار ئوتتۇرىسىدىكى پۇتكۇل مۇناسىۋەتلەر، ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى مۇرەككەپ ئىدىيىۋى ئوزگىرىشلەر بايان قىلىنىپ، خاراكتىرلار خېلىلا مۇكەممەل ئېچىپ بېرىلىدۇ. «غۇنچەم»، «گۇلنىسا» قاتارلىق دىرامىلار مانا مۇشۇ خىل ئۇسلۇپقا ئىگە.

4. ئۇسلۇپنىڭ خىلمۇ - خىللىغى ۋە بىردەكلىگى

ئۇسلۇپ مەسىلىسىدە جۇڭگو ۋە چەتئەل ئەدىبىيات تارىخىدا، شۇنداقلا ھازىرمۇ مۇنداق بىر ئەھۋال مەۋجۇت: ھەر بىر دەۋردىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدىبىيات - سەنئىتىدە ئۇسلۇپ ھەم خىلمۇ - خىللىققا، ھەم بىردەكلىككە ئىگە. بۇ بىر ئومۇمى قانۇنىيەت. توۋەندە ئۇسلۇپنىڭ خىلمۇ - خىللىغى ۋە بىردەكلىگى ھەققىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىمىز.

ئۇسلۇپنىڭ خىلمۇ - خىللىغى

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەرگە مەنسۇپ بولغان ئەدىبىياتىدا، ئۇسلۇپ خىلمۇ - خىللىققا ئىگە بولۇپ كەلدى. ئۇسلۇپنىڭ خىلمۇ - خىل بولۇشى ئەدىبىيات - سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۇردى. شۇڭا، ئۇسلۇپنىڭ خىلمۇ - خىللىققا ئىگە بولۇشىنى ئەدىبىياتنىڭ مەلۇم دەرىجىدە روناق تاپقانلىغىنىڭ روشەن بەلگىلىرىدىن بىرى دەپ ئېيتىمىز. بىزنىڭ زامانىمىزدا ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەدىبىيات - سەنئىتىدە خىلمۇ - خىل ئۇسلۇپلارنىڭ شەكىللىنىشى ۋەراۋاجلىنىشى خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى تەلىۋىنىڭ كۇچىيىۋاتقانلىغىدىن، بارچە گۇللەر تەكشى ئېچىلىۋاتقانلىغىدىن، مەدىنى ھاياتنىڭ كۇنسېرى بېيىپ، ئىستېتىك ھەۋەسنىڭ كۇچىيىپ، زوقلىنىش پائالىيەت دائىرىسىنىڭ كېڭىيىۋاتقانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇسلۇپنىڭ خىلمۇ - خىل بولۇشى مەلۇم شەخسنىڭ ئىرادىسىگە ۋە ئارزۇسىغا باغلىق بولمىغان ھادىسە. ئۇسلۇپنىڭ خىلمۇ - خىل بولۇشى ئەدىبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى يونۇلۇشىدۇر.

نىمە ئۇچۇن ئۇسلۇپ خىلمۇ - خىل بولىدۇ؟ بىرىنچى، ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىنىڭ باي ۋە رەڭدار بولۇشى ئەدىبىيات - سەنئەتتىكى ئۇسلۇپنىڭ كوپ خىل بولۇشىنى بەلگىلىگەن. لېنىنىزىملىق ئىنكاس نەزىرىيىسى بويىچە ئېيتقاندا، مەيلى خەلق ئەدىبىياتى بولسۇن، مەيلى يازغۇچىلار ئەدىبىياتى بولسۇن، ئۇ رىياللىقنىڭ بەدىى ئىنكاسىدىن ئىبارەت. ئىجتىمائى تۇرمۇش ئەدىبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ پۇتمەس - تۇگىمەس مەنبەسى. ئەدىبىي ئەسەرلەر ئەنە شۇ مەنبەنى — ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئوبرازلىق ئىنكاس قىلىدۇ. ئىنكاس قىلىنغۇچى تۇرمۇشنىڭ ئوزى باي ۋە رەڭدار، شۇڭا، ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئىنكاس قىلغۇچى يازغۇچى - شائىرلارنىڭ ئەسەر ئۇسلۇپلىرىنىڭ باي، رەڭدار بولۇشى تەبىى مۇقەررەرلىكتۇر.

ئىككىنچى، «ئومۇمى چۇشەنچە» دە ئېيتىلغاندەك، ھەر بىر يازغۇچىنىڭ ئوزىگە خاس تۇرمۇش ئەمىلىيىتى ۋە ئىجادىيەت ئەمىلىيىتى بولىدۇ. خىلمۇ - خىل يازغۇچىلارنىڭ خىلمۇ - خىل تۇرمۇش ۋە ئىجادىيەت ئەمىلىيىتى ھامان ئۇسلۇپتا نامايەن بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇسلۇپنىڭ كوپ خىللىغى مەيدانغا كېلىدۇ. دىمەك، ئۇسلۇپنىڭ كوپ خىللىغى ئوخشىمىغان يازغۇچىلارنىڭ ئوخشىمىغان تۇرمۇش ئەمىلىيىتى ۋە بەدىى ئىجادىيەت ئەمىلىيەتلىرىنىڭ ئوزلىرىگە خاس ئوزگىچىلىكلىرىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسىدىن ئىبارەت.

ئۇچىنچى، مەلۇمكى، باشقا ئىجتىمائى ھادىسىلەرگە ئوخشاش، ئۇسۇلۇپمۇ ئۆزگىرىشچانلىق ھەم ھەركەتچانلىققا ئىگە، دەۋرلەرنىڭ ئالمىشىشى ۋە تەرەققىياتى، ئىجتىمائى، سىياسى، ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى ئۆزگىرىشلەر، دۇنياقاراش (سەنئەت قارىشىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) جەھەتتىكى ئىلگىرىلەش، چېكىنىش ياكى يېڭىلىشلار، ئومۇمەن، يازغۇچىلارنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى ۋە تەرەققىياتى ئۇسلۇبنىڭ كوپ خىللىغىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

توتىنچى، كىتابخانىلارنىڭ ھەۋىسى، قىزىقىشى، ئىستېتىك تەلەپلىرى ۋە زوقلىنىش ئادەتلىرىنىڭ كوپ خىللىغى ئۇسلۇبنىڭ كوپ خىللىغىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يازغۇچى ئىجادىيەتكە كىرىشكەندە، كەڭ زوقلانغۇچىلارنى كوز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ھەۋىسى، قىزىقىشى، ئىستېتىك تەلەپلىرى ۋە زوقلىنىش ئادەتلىرى ئۇستىدە جىددى باش قاتۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇسلۇبنى كەڭ زوقلانغۇچىلارغا ماسلاشتۇرىدۇ. بۇ خىل ئەمەلىيەت جەريانىدا، تەبىئىكى، ئۇسلۇپ كوپ خىللىقا ئىگە بولىدۇ. ئەدەبىيات-سەنئەت ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇسلۇپنىڭ كوپ خىل بولۇشى ياخشى ئەھۋال، ئۇ ئەدەبىيات-سەنئەتتە بارچە گۈللەرنىڭ تەكشى ئېچىلغانلىغىنىڭ ئىپادىسى. ئۇسلۇپنىڭ كوپ **خىللىغى** ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا تۈرتكىلىك رول ئويناپدۇ، شۇڭا، ئەدەبىيات-سەنئەتتە بارچە گۈللەرنىڭ تەكشى ئېچىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۇچۇن، ئۇسلۇپنىڭ كوپ خىل بولۇشىنى تەشەببۇس قىلىپ، باي، رەڭدار سوتسىيالىستىك ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈش لازىم. ئۇسلۇپ كوپ خىل بولغاندىلا، ھەر خىل زوقلانغۇچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مەنىۋى ھاياتىنى بېيىتقىلى بولىدۇ.

ئۇسلۇپنىڭ بىرەدەكلىگى ئەدەبىيات-سەنئەتتە ئۇسلۇپنىڭ كوپ خىللىغى بولۇش بىلەن بىللە، مەلۇم تارىخىي شارائىتتا ئۇنىڭ بىرەدەكلىگىمۇ بولىدۇ. چۇنكى زامانداش بولغان يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇپلىرى ئوتتۇرىسىدا يېقىنلىق ياكى ئوخشاشلىق بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مەلۇم دەۋرگە تەئەللۇق بولغان يازغۇچىلارنىڭ ھەم ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئۇسلۇپلىرى ئوتتۇرىسىدا بىرەدەكلىك شەكىللىنىدۇ. بىر دەۋرنىڭ بىرلىككە كەلگەن يېتەكچى ئۇسلۇبى شۇ دەۋردىكى ئاساسىي زىددىيەت ۋە خەلق قەلبىنىڭ بىرلىككە كەلگەن تۇپ ــ ئاساسىي خاھىشى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. نېمە ئۇچۇن شۇنداق دەيمىز؟ ھەرقانداق بىر دەۋردە دولەت، مىللەت ۋە خەلقنىڭ كوز ئالدىدا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان بىر ياكى بىرقانچە چوڭ مەسىلىلەر بولىدۇ، شۇنداقلا پۈتۈن دولەت، پۈتۈن مىللەت، پۈتۈن خەلق بىردەك كۆڭۈل بولىدىغان تۈپكى نىشان ۋە ئارزۇ-ئىستەك بولىدۇ، بۇ خىل تۇپ-ئاساسىي زىددىيەت بىلەن نىشان، ئارزۇ-ئىستەك جەھەتتىكى خەلق ئاممىسىنىڭ بىرەدەكلىگى ئۇسلۇپتىمۇ ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئەدەبىيات-سەنئەتتە ئۇسلۇپنىڭ بىرەدەكلىگى شەكىللىنىدۇ. چۇنكى، خەلق قەلبىگە مايىل بولغان يازغۇچىلار تەبىئى ھالدا ئومۇمى يونۇلۇشنىڭ تەسىرى بىلەن مۇۋاپىق بولغان شەكىللەرنى قوللىنىپ، دەۋر روھىنى، زامان تەلۇبىنى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ يۈرەك سادالىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇلار ئوز ئەسەرلىرىدە ئومۇمى خەلق بىردەك كۆڭۈل بولگەن ئاساسىي مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئارزۇ-ئىستەكلىرى ۋە غايىسىنى ئىپادىلەيدۇ. 19-ئەسىرگە كەلگەندە، ياۋروپا بۇرژۇئازىيىسىنىڭ زۇلمى ۋە

ئېكسپلاتاتسيىسى تېخنىمۇ كۈچەيدى، چىرىكلەشكەن زالىم كاپىتالىستلار بىلەن كەڭ خەلق ئاممىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن-كۈنگە كەسكىنلىشىپ، ئوتكۇرلىشىپ، پۈتۈن خەلق بىردەك كۆتۈرۈل بولىدىغان ئاساسىي زىددىيەتكە ئايلاندى. ئادالەت، دىيانەت، ئەركىنلىك ئورنىتىلغان يېڭى دەۋرنى بەرپا قىلىش خەلق ئاممىسىنىڭ ئورتاق نىشانى ۋە ئۈمىدى بولۇپ قالدى. مۇشۇنداق ئورتاق خاھىشىنىڭ تەسىرى بىلەن ۋېكتور گيۇگو ۋەكىللىكىدىكى يازغۇچىلار رومانتىزىم ئېقىمىنى شەكىللەندۈرۈپ، سىياسىي جەھەتتە مۇتەئەسسىپلىككە، ئەدەبىي جەھەتتە كىلاسسىزىمغا قارشى روھ ئىپادىلەنگەن بىر يېڭى ئۇسلۇبنى ياراتتى. ۋېكتور گيۇگو ئەتراپىغا ئۈيۈشقان رومانتىك يازغۇچىلار خەلق قەلبىگە مايىل بولۇپ، پۈتۈن خەلقنىڭ يېڭى دۇنيا يارىتىش غايىسىنى ئەكس ئەتتۈردى.

مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئەسىر ــ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ زۇلمەتلىك بىر دەۋر. ئۇيغۇر تارىخى ئۇچۇنمۇ شۇنداق. بۇ دەۋردە فېئودالىلىق زۇلۇمنىڭ كۈچىيىشى، ئىلاھىي ھاكىمىيەتنىڭ خەلق بېشىغا ياغدۇرغان كۈلپەتلىرى ھەددى - ھىسابسىز بولدى. شۇڭا، خەلق سىياسىي جەھەتتە ھوقۇقسىز، ئىقتىسادىي جەھەتتە نامرات، روھىي جەھەتتە ئازاپتا، مۇھەببەتتە ئەركسىز ھالەتتە ئىدى. بۇ دەۋردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئورتاق تەلىۋى، ئارزۇسى ــ ئەركىن، ئازات، ئادالەت ھوكۇم سۈرگەن بىر يېڭى دەۋرنى بەرپا قىلىش، ئادىل پادىشا يۈرت سوراپ دولەتنى گۈللەندۈرۈش ئىدى. بۇ شۇ دەۋرلەردە ئومۇمى خاھىش بولۇپ، ئۇ ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەندى. چۈنكى ئۇيغۇر يازغۇچى - شائىرلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ خاھىشىغا بىردەك كۆتۈل بولۇپ، ئەركىن مۇھەببەتنى، شەخسىي ئازاتلىقنى كۈيلەيدىغان ئەسەرلەرنى ياراتتى. ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى ئۇزۇنغا زامانداش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇسلۇپ جەھەتتە بىردەكلىككە ئىگە بولۇپ كەلدى. ئۇلار ئۇز ئەسەرلىرىدە دەۋرنىڭ ئاساسىي روھىنى، تارىخنىڭ ياراتقۇچىلىرى بولغان خەلق ئاممىسىنىڭ ئومۇمى خاھىشى ۋە ئارزۇ-ئارمانىنى ئىپادىلىدى. دېمەك، مەلۇم زىددىيەتنىڭ ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇشى، خەلق قەلبىنىڭ خاھىشى ۋە ئىستەكلىرىنىڭ بىردەكلىگى ئۇسلۇپنىڭ بىردەكلىگىنى ۋۇجۇتقا چىقىرىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىي ئۇسلۇپنىڭ بىردەكلىگى تەبىئىيدۇر.

جەنۇبىي سۇئ سۇلالىسى دەۋرىدە مەملىكەت مىقياسىدا مىللىي زىددىيەت كۈچەيىپ، ئاساسىي زىددىيەتكە ئايلىنىپ قالدى. مۇنقەرزلىكىكە قارشى تۇرۇش، تېچ - ئامان ھايات كەچۈرۈش ئومۇمى خەلقنىڭ ئورتاق نىشانى ۋە ئۈمىدى ئىدى. شۇڭا، بۇ ۋاقىتتىكى يازغۇچىلار ئەينى دەۋردە خەلق ئورتاق كۆتۈل بولىدىغان ئاساسىي مەسىلىنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇز ئەسەرلىرىنى مۇنقەرزلىككە قارشى كۈرەش، تېچ - ئامانلىق مەزمۇنىدا يازدى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى جەڭگىۋارلىققا، غەزەپلىك ھىسسىياتقا، تېچلىق روھىغا ئىگە بولدى. دېمەك، دەۋرنىڭ ئاساسىي روھىنى، تارىخ ئېقىمىنى، خەلق كۆتۈل بولىدىغان ئاساسىي مەسىلىنى، ئورتاق ئارزۇ - ئىستەكنى ئىپادىلەش ــ ئۇسلۇپنىڭ بىردەكلىگىنىڭ روشەن بەلگىسى.

ئۇسلۇپنىڭ بىردەكلىگى مەسىلىسىدە يەنە مۇنداق بىر ئەھۋال بار: بۇ ئەھۋال ئەكسىيەتچى ھوكۇمران سىنىپلار ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان تارىخىي دەۋرلەردە يۈز بېرىدۇ. مەلۇمكى، ئەكسىيەتچى ھوكۇمران سىنىپلار يالغۇز جەمىيەتنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشىنىلا كونتۇرۇل قىلىپلا قالماستىن، جەمىيەتنىڭ مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشىنمۇ كونتۇرۇل قىلىدۇ ۋە

بوغدۇ، ئۇلار ئوزلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى ئاساس قىلىپ، ئوزلىرى ياقتۇرىدىغان ئۇسۇلۇپنى كىشىلەرگە مەجبۇرى تاڭىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇسۇلۇپنىڭ خىلمۇ-خىللىغىنى بوغۇپ تاشلايدۇ، ھوكۇمران سىنىپ ئۇسۇلۇپنى ئوزىنىڭ خاھىشى بويىچە كونترۇل قىلىۋېلىپ، مەجبۇرلاش ئۇسۇلى بىلەن ئۇسۇلۇپنىڭ بىرخىللىقىنى پەيدا قىلىدۇ. لېكىن مۇنداق يول بىلەن بىرلىككە كەلگەن ئۇسۇلۇپنىڭ تەسىرى چوڭ بولمىغانلىقتىن، ئۇ ئۇزۇنغا داۋاملىشالمايدۇ. مەسىلەن، شىمالىي سۇڭ سولالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە چوڭ تورلەر گۇرۇھىنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن ھوكۇمران گۇرۇھنىڭ بىر خىل ئۇسلۇبى شەكىللەنگەن. لېكىن ھۆكۈمران گۇرۇھ ئوز ئۇسلۇبىنى بىرلىككە كەلگەن ئۇسلۇپ قىلىشقا قانچە ئۇرۇنسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۇزاق داۋاملىشالمىدى، ئۇنىڭ ئېلىمىز ئەدەبىياتى تارىخىدا تەسىرىمۇ زور بولمىدى. يۇقۇرقىدەك ئەھۋال مىللى زۇلۇم مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شارائىتتىمۇ يۇز بېرىشى مۇمكىن. تارىختا شۇنداق ئەھۋاللار يۇز بەرگەنكى، بەزى ھوكۇمران مىللەتلەر ياكى مۇستەملىكىچى مىللەتلەر ھوكۇمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەتلەرنىڭ ئۇسلۇپلىرىنى ئوز مىللىتىنىڭ ئۇسلۇبى ئاساسىدا بىرەكلىككە كەلتۈرۈشكە مەجبۇرلىغان، لېكىن بۇ يول بىلەن بىرلىككە كەلگەن ئۇسلۇپمۇ ئۇزاق داۋاملىشالمىغان. دېمەك، مەجبۇرلاش ۋاستىلىرى ئۇسلۇپنى ۋاستىلىك بىرەكلىككە ئېگە قىلالايدۇ. لېكىن، ئۇنداق ئۇسلۇپ ھەقىقى بىرلىككە ئېگە بولمايدۇ. ئۇسلۇپ مەسلىسىدىكى ئۇچىنچى خىل ئەھۋال سوتسىيالىزىم شارائىتىدا يۇز بېرىدۇ. سوتسىيالىزىم تۈزۈمى شارائىتىدا، ئەدەبىي ئۇسلۇپنىڭ بىرەكلىكى مەسىلىسى مەۋجۇت، سوتسىيالىزىم دەۋرىدە، ئۇسلۇپنىڭ كوپ خىل بولۇشىنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىللە، ئەڭ كەڭ خەلق ئاممىسى ئۇچۇن، سوتسىيالىزىم ئۇچۇن خىزمەت قىلىش شەرتى ئاستىدا، ئۇسلۇپنىڭ بىرەك بولۇشىمۇ تەشەببۇس قىلىنىدۇ.

مەلۇمكى، پۇرولېتارىيات ئەدەبىيات-سەنئىتى ئەڭ ئەركىن ئەدەبىيات-سەنئەت. سوتسىيالىزىم شارائىتىدا، ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرى سەنئەتنىڭ ئوز قانۇنىيىتى بويىچە راۋاجلاندۇرۇلىدۇ. بىر تەرەپتىن، يازغۇچىلارنىڭ خاسلىغى، قابىلىيىتى، ئوزىدە بار جىمىكى ئەۋزەللىكلەر كەڭ جارى قىلىنىپ، ئۇسلۇپلارنىڭ كوپ خىللىغى ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بايى، رەڭدار سوتسىيالىستىك ھاياتنىڭ ئومۇمى يۇزلۇك ئەكس ئەتتۈرۈلۈشىگە، كەڭ كىتاپخانلارنىڭ تەلەپ-ئېھتىياجىنىڭ قاندۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ. ئىككىنچى تەرەپتىن، دەۋرىمىزنىڭ جەڭگىۋار روھىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان، زامانىۋى تېمىلارنى يورۇتۇپ بېرەلەيدىغان، ئومۇمى خەلق بىرەك ياقتۇرىدىغان بىرەك ئۇسلۇپمۇ تەشەببۇس قىلىنىدۇ. شۇڭا، بىزنىڭ يازغۇچى-سەنئەتكارلىرىمىز ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىلىك جەھەتتە تەڭ پېتىلگەن، دەۋرىمىزنىڭ ئاساسىي روھىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان، ئىجتىمائى تەسىرى ۋە رولى زور بولغان بەدىئى ئەسەرلەرنى يارىتالايدۇ.

2-§. ئەدەبىي ئېقىم

ئەدەبىي ئېقىم ئەدەبىي ئۇسلۇپقا زىچ مۇناسىۋەتلىك، ئەمما ئەدەبىي ئۇسلۇپقا قارىغاندا مۇرەككەپرەك بولغان بىر خىل ئەدەبىي ھادىسە. ئەدەبىي ئېقىم ھەرقايسى ئەللەر

ۋە مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت. ھازىرقى زامانىدا نۇرغۇن ئەللەردە خىلمۇ-خىل ئەدەبىي ئېقىملار پائالىيەت ئېلىپ بارماقتا. شۇڭا، ئەدەبىي ئېقىم ئەدەبىيات ئىلمىدىكى مۇھىم مەسىلىلەردىن بىرى، ئۇنى تەتقىق قىلىش ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى بىلىش ۋە ئىگەللەشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. ئەدەبىي ئېقىم ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

بىزگە مەلۇمكى، ھەرقانداق ئۇلۇغ يازغۇچىنىڭ ئەسىرى روشەن خاسلىققا ۋە مۇستەقىل ئالاھىدىلىكىلەرگە ئىگە بولىدۇ. بۇ خىل ئۇسلۇپ ئۇنىڭ خاس ئۇسلۇبىغا ئىگە بولىدۇ. بۇ خىل ئۇسلۇپ ئۇنىڭ خاسلىغىنىڭ ئوز ئەسىرىدىكى ئىپادىسى. بىرىنچى پاراگىراپمىزدا ئېيتىلغاندەك، يازغۇچىنىڭ باشقىلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئۇسلۇبىنىڭ بولۇشىنىڭ مۇستەقىل ئىجات قىلىش روھىغا ئىگە ئىكەنلىگىنى چۈشەندۇرىدۇ. لېكىن، يازغۇچى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىدىكى خاسلىق، باشقىلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئىجادىي خۇسۇسىيەتلەر، يارقىن ئۇسلۇپلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئىدىيە، تۇرمۇش تەجرىبىلىرى، ئىجتىمائى مەۋقەسى يېقىن كىشىدىغان يازغۇچىلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانىدىكى بىرلىگىنى چەتكە قاقمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىئىلىك جەھەتتە كوپلىگەن يېقىنلىقلار بار. بۇ خىل يېقىنلىق تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى كۈزىتىش، دېتاللارنى تاللاش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش، تىپىك خاراكتېرلارنى يارىتىش، سىيۇژېتلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش پىرىنسىپلىرى، بەدىئى ۋاستىلەرنى ئىشلىتىش، تىل قوراللىرىنى پايدىلىنىش ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرى قاتارلىق تەرەپلەردە كورۇلىدۇ، زامانداش ھەم بىر مىللەتكە تەۋە بولغان يازغۇچىلار ئارا ئۇسلۇپتىمۇ يېقىنلىق ياكى ئوخشاشلىق بولىدۇ. نېمە ئۈچۈن؟ مەلۇم بىر دەۋرنىڭ ئەدەبىياتى مەلۇم بىر سىنىپنىڭ لۇشىەنىنى، ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، بىر دەۋردىكى زامانداش يازغۇچىلار ئارا ئىدىيىۋى ۋە بەدىئى جەھەتتە بىرلىكمۇ، بولۇنۇشمۇ بولىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدە مۇنداق ئىككى ئامىل بار: ئۇنىڭ بىرى، ئىدىيىۋى بىرلىك. زامانداش بولغان يازغۇچىلار بىر خىل ئىجتىمائى شارائىتتا ياشاپ، ئورتاق مەسىلىلەرگە دۇچكەلگەنلىكتىن، رېيالىققا مۇئامىلە قىلىشتا ئورتاق تونۇشقا ئىگە بولىدۇ. مەۋقە ۋە خاھىش جەھەتتىنمۇ ئوزئارا يېقىنلىشىدۇ. يەنە بىرى، بەدىئى بىرلىك. ئوزئارا زامانداش بولغان يازغۇچىلار بەدىئى جەھەتتىمۇ بىرلىككە كەلگەن مۇستەھكەمرەك سەنئەت كوزقارىشىغا، بەدىئى قىزىقىشقا ۋە ئىجادىيەت خاھىشىغا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقى يازغۇچىلىرىدىن گوركي بىلەن سىرافىموۋىچنى ئالساق، ئۇلار ھەم ئىدىيىۋى بىرلىگى، ھەم بەدىئى بىرلىگى بولغان يازغۇچىلار، ئۇلار تېما تاللاشتىن تارتىپ تاكى ئوبرازلارنى ياراتقىچە بولغان پۈتكۈل ئىجادىيەت جەريانىدا قوللانغان بەدىئى ئۇسۇل، ۋاستىلىرىگىچە خېلى يېقىنلىققا ئىگە. ئۇ ئىككىيلەن كوپىرەك ئىشچىلار تۇرمۇشىنى يېزىپ، ئىشچىلار مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇلار ئوخشاشلا پۇرولېتارىيات دۇنياقارىشىنى ۋە پۇرولېتارىيات ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى ئىگەللىگەن، ئۇلارنىڭ بەدىئى ۋاستىلەردىن

پایدىلىنىشىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تىل جەھەتتىمۇ كوپ ئورتاقلىققا ئىگە بولۇپ، ئەسەرلە-رىنىڭ تىلى ئىشچىلارنىڭ خاراكتېرىغا مۇۋاپىقلاشقان. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە تەسۋىرلەن-گەن پېرسۇناژلارنىڭ تولىسى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاۋانگارتلىرى — كومموئنستلاردۇر.

18 - ئەسىردە، ياۋروپادا بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ يازغۇچىلار پادىشالىق تۈزۈمىنى قوغ-داش مەيدانىدا چىقىپ تۇرۇپ، فېئوداللىق جەمىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەقسەت قىلىغان ئەسەرلەرنى يېزىشتى. ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىلگىرىكى دەۋرلەرنى غايىۋىلەشتۇر-دى. ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولدىن كەتكەن جەننىتىنى مەدھىيىلەشتى. ئۇلاردا ھەم ئىدىيىۋى بىرلىك، ھەم بەدىئى بىرلىك بولغىنى ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتا بىر ئەدەبىي ئېقىم بولۇپ ئۇيۇشقان. ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى ۋە ھازىرقى ئەدەبىياتىدا خىلمۇ - خىل ئېقىملار بولغان ئىدى. ئاكا-تىپ، ئىلغار ئېقىملار ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناغان بولسا، پاسسىپ ياكى ئەكسىيەتچىل ئېقىملار ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىنى كەينىگە چېكىندۈرۈش رولىنى ئويناغان.

ئۇنداق بولسا، ئەدەبىي ئېقىم دېگەن نىمە؟ بەلگىلىك تارىخىي شارائىتتا ئىدىيىۋى ۋە بەدىئى خاھىشلىرى بىرلىككە كەلگەن، ئىجادىيەت ئۇسۇلى ۋە ئۇسلۇبلىرى يېقىن كې-لىدىغان يازغۇچىلارنىڭ ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا شەكىللەنىدۈرگەن مەزھىبى ئەدەبىي ئېقىم دەپ ئاتىلىدۇ.

بىر ئېقىمغا مەنسۇپ بولغان يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇللىرى ۋە ئۇسلۇبلىرى مەلۇم يېقىنلىققا ئىگە. بۇ يەردە شۇنى بىلىش كېرەككى، ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىلەن ئېقىم بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك، ئەمما ئىككىسى باشقا - باشقا ئىككى ئىش. چۈنكى ئىجادىيەت ئۇسۇلى رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش، بەدىئى ئوبرازلارنى، تىپىك خاراكتېرلارنى يارىتىش ئۇسۇلى، ئۇ، ئەدەبىي ئېقىمنىڭ شەكىللىنىشىگە ۋە تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتە-دۇ. ئەدەبىي ئېقىمنىڭ شەكىللىنىشى ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئوخشىمايدۇ. شۇڭا، بىرەر ئەدەبىي ئېقىم بىرەر ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ.

يازغۇچى جەمىيەتتىن ئايرىلالمايدۇ. ئۇنىڭ ھەركىتى بەلگىلىك ئىجتىمائى تەبىقە ياكى مەلۇم سىنىپنىڭ تۇرمۇش پائالىيەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. يازغۇچى ئۇزىنىڭ ئىجادىيىتى جەريانىدا يالغۇز ئۇزىنىڭ سۇبېكتىپ كوزقارىشىنىلا ئەكس ئەتتۈرۈپ قالماستىن، مەلۇم سىياسى - ئىجتىمائى تەبىقە ياكى سىنىپنىڭ كوزقارىشىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا. مەلۇم يازغۇچىلارنىڭ ئۇسلۇبلىرىدا ئۇزئارا يېقىنلىق تەرەپلىرىمۇ بولىدۇ، بۇ خىل يېقىنلىق تەرەپلىرى يازغۇچىلارنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيىتىدە ياكى بىر قىسىم ئەسەرلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇسلۇبنىڭ خۇسۇسىيىتى بىر تەرەپتىن، يازغۇچىلارنى ئۇزئارا پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئولچىمى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، كىتاپخانلارنىڭ تونۇشىدا ياكى يازغۇچىلارنىڭ ئۇزلىرىنىڭ تونۇشىدا يازغۇچىلارنىڭ ئۇزئارا يېقىنلاشقانلىغىنى كورسىتىدىغان مۇھىم بىر بەلگە ھىسابلىنىدۇ. ئۇ-مۇمەن، ئەدەبىي ئېقىم ئۇسلۇبقا قارىغاندا مۇزەككەپ بولغان ئەدەبىيات تەرەققىيات جەر-يانى شەكىللىدىن ئىبارەت. مەلۇم بىر ئېقىمنىڭ ماھىيىتى ۋە مەزمۇنىنى مەلۇم ئىجتىمائى، تارىخىي شارائىت بەلگىلەيدۇ. ئۇزئارا يېقىن بولغان يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيەت پائالىيەت-لىرى ئوخشاش ئىجتىمائى، تارىخىي شارائىتتا تەرەققى قىلىدۇ، شۇڭا، ئېقىمنى تەتقىق قىلىش ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۇچۇن پايدىلىق.

2. ئەدەبىي ئېقىمنىڭ شەكىللىنىشى

ھەرقانداق بىر ئىدىيەۋى تونۇش ئىجتىمائى مەۋجۇدىيەت **بىلەن ھوكۇمران** ئورۇندا **تۇرغان** ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ ئەكس ئېتىشىدۇر. يازغۇچىلار ئەنە شۇ ئىدىيەۋى تونۇشنىڭ **بىرلىگى** ئاساسىدا بىر ئېقىم بولۇپ ئۇيۇشقاندىلا، ئاندىن ئىدىيەۋى **بىرلىككە** ۋە بەدىئى **بىرلىككە** كېلەلەيدۇ. شۇڭا، ئىدىيەۋى تونۇشنىڭ بىرلىگى، شۇنداقلا سىياسى خاھىشلىق تەرەپلەر ئېقىمنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئاساسىدۇر. ئەدەبىي ئېقىم ئىدىيەۋى تونۇش **بىرلىگى** **بىلەن** سىياسى مەقسەتنىڭ بىردەكلىگى ئاساسىدا، ئەدەبىياتنىڭ مەلۇم تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا شەكىللىنىدۇ. بىردەۋردە، بىر دولەتتە ۋە بىر مىللەتتە تەسىرى چوڭ بىرقانچە ئېقىملارنىڭ بولۇشى شۇ دەۋر، شۇ دولەت، شۇ مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مەلۇم تەرەققىيات باسقۇچلىرىغا كوتىرىلگەنلىگىنىڭ مەھسۇلى. شۇنى بىلىش كېرەككى، ئەدەبىي ئېقىم ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ھەممىلا باسقۇچىدا پەيدا بولۇۋەرمەيدۇ. ئەدەبىيات تېخى ساددا ھالىدا تۇرغان ۋاقىتتا، ئەدەبىي ئېقىملار مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئەدەبىي ئېقىم دېگەن بۇ ھادىسە يازغۇچىلار ئەدەبىياتى (يازما ئەدەبىيات) پەيدا بولغاندىن كېيىنلا شەكىللەندى. چۈنكى بىر مىللەتتە يازغۇچىلار ئەدەبىياتى قوشۇنى بارلىققا كەلگەندىن كېيىنلا، ھەر خىل ئىدىيەۋى قاراشلار، سەنئەت قاراشلىرى، باي، رەڭدار ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى، ئىجادىيەت ئۇسۇللىرى مەيدانغا كېلىدۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئوزئارا باغلىنىش، تەسىرلىنىش، پەرقلىنىش يۈز بېرىدۇ. بۇنىڭ **بىلەن** ئىجتىمائى تۈرمۇش ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مۇشۇ ئىجتىمائى شارائىت ھازىرلانغاندىن كېيىن، ئەدەبىي ئېقىملار تەدرىجى ھالدا شەكىللىنىدۇ.

ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ شەكىللىنىش مەسىلىسىدە مۇنداق ئۈچ خىل ئەھۋال مەۋجۇت:

بىرىنچى خىل ئەھۋال: بەزى ئەدەبىي ئېقىملار بىر خىل ئىجتىمائى شارائىتتا ياشاپ، سىياسى ئىدىيەۋى خاھىشلىرى، بەدىئى قاراشلىرى، ئىستېتىتىك غايىسى يېقىنلىشىپ **قالغان** يازغۇچىلارنىڭ ئاكتىق ھالدا بىرلىشىشىدىن شەكىللەنگەن. بۇ خىل ئېقىملار ئاكتىق ھالدا بىرلەشكەن تەشكىلات بولۇپ، بۇلارنىڭ پىروگراممىسى، ھەركەت پىلانى ۋە بىرلىككە كەلگەن نامى بولىدۇ. بۇ خىل ئېقىملارغا مەنسۇپ بولغان يازغۇچىلار ئوزلىرىنىڭ سىياسى ۋە سەنئەت تەشەببۇسلىرىنى ئاشكارا جاكالاپ، باشقا ئېقىمدىكىلەر **بىلەن** بىمالال مۇنازىرىلىشىدۇ. ئاكتىق بىرلىشىشتىن شەكىللەنگەن ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ نەشر ئورگىنى (گېزىت، ژورنال، نەشرىياتلىرى) بولىدۇ. بۇ خىل ئېقىملارنىڭ تەسىرى كەڭ، ئەملىي پائالىيىتى ۋە ئۇ پائالىيەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلغۇچى نەزىرىيىۋى قاراشلىرى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە يازغۇچىلىرى، ئەدەبىيات نەزىرىيىچىلىرى، تەنقىداتچىلىرى بولىدۇ. بۇ خىل ئېقىمدىكىلەر قاتتىق تەلەپچان، چىڭ تەرتىپ-ئىنتىزاملىق، مۇستەھكەم ئىرادىلىك، جىددى پائالىيەتچان كېلىدۇ. مەسىلەن، ئىلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدىكى «ئەدەبىيات تەنقىدات جەمئىيتى»، «ئىجادىيەت جەمئىيتى» قاتارلىق ئېقىملار يازغۇچىلارنىڭ ئاكتىق بىرلەشمىلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ نامى، پىروگراممىسى، ھەركەت پىلانى، پائالىيەت دائىرىسى، سە-

ياسى ۋە سەنئەت كوزقارىشى، يېتەكچى ئىدىيىسى، تەشەببۇسى، نەشر ئەپكارلىرى بار ئىدى. بۇ ئېقىملار "4 ـ ماي" مەدەنىيەت ھەركىتىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن 20 ـ يىللارنىڭ بېشىدا بارلىققا كەلگەن ئىدى. «ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيتى» ئۇزۇنىڭ تەشەببۇسىنى ئوچۇق ـ ئاشكارا جاكالاپ، باشقا ئېقىملار بىلەن مۇنازىرىلەشكەن ئىدى. بۇ ئېقىمدىكىلەرنىڭ تەشەببۇسى "ئىنسان ھاياتى ئۈچۈن سەنئەت" تىن ئىبارەت بولۇپ، ئىجادىيەت ئۇسۇلى رىيالىزىم ئىدى، «ئىجادىيەت جەمئىيتى» ئەدەبىيات ـ سەنئەت شوئارى جەھەتتە "سەنئەت ئۈچۈن سەنئەت" نى ياقلاپ، ئىجادىيەت ئۇسۇلى جەھەتتە رومانتىزىمنى قوللاندى، بۇ ئېقىمدىكىلەرنىڭ "سەنئەت ئۈچۈن سەنئەت" دىگەن شوئارنى ياقلىشى، ئەينى تارىخىي شارائىت بويىچە ئېيتقاندا، رىيالىلىقتىن ئايرىلغان قۇرۇق شوئار مەستانىچىلىگى ئەمەس، بەلكى فېئودالىزىمنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت جەھەتتىكى مەنئۇي بويۇنتۇرۇقىنى يوق قىلىشنى مەقسەت قىلغان. بۇ ئېقىمنىڭ تۇپ چىقىش نۇقتىسى توغرا ۋە ئىلغار. ئۇقۇرمدا تىلغا ئېلىنغان بۇ ئىككى ئەدەبىي ئېقىم ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى.

ئىككىنچى خىل ئەھۋال: ئورتاق پىروگراممىسى بىلەن تۇراقلىق تەشكىلى بولمىغان، پەقەت ئۇسلۇبلارنىڭ يېقىنلىشىپ قېلىشى بىلەن شەكىللەنگەن ئەدەبىي ئېقىم. بۇ خىل ئەدەبىي ئېقىمنى ئوخشاش ئىجتىمائى شارائىتتا ياشاپ، ئىدىيەۋى ۋە بەدىئى خاھىشلىرى، ئەدەبىي ئۇسلۇبلىرى ئوزئارا يېقىنلىشىپ قالغان يازغۇچىلار ئوزلۇكىدىن ئۇيۇشۇپ شەكىللەندۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ نامى بولسىمۇ، لېكىن ئورتاق ھەركەت پىروگراممىسى يوق، بۇ ئېقىمغا مەنسۇپ بولغانلار بىر ياكى بىرقانچە ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت تەجرىبىسى بىلەن نەزىرىيەۋى قاراشلىرىنى ئوزلىرىنىڭ ئۇلگىسى قىلىدۇ. ئۇلار ئەنە شۇ يازغۇچىلارنىڭ تەجرىبىلىرى ۋە قاراشلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، جەمئىيەتتە بىر خىل پىكىر ئېقىمنى پەيدا قىلىدۇ. كېيىنكى ئەۋلادلار بۇ خىل پىكىر ئېقىمنى ياقلىغۇچىلارنىڭ پائالىيەت ۋە نەزىرىيە جەھەتتىكى تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى خۇلاسىلەپ، ئۇنىڭغا نام قويىدۇ. ئېلىمىزنىڭ سۇك دەۋرىدىكى "جياڭشى شېھرىيەت ئېقىمى"، فرانسىيىنىڭ 17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردىكى كلاسسىزم ئېقىمى ماناشۇ خىلدىكى ئەدەبىي ئېقىملار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. كلاسسىزم ئېقىمىنى ئالساق بۇ ئېقىمدىكىلەر بوۋالو قاتارلىق بىرقانچە يازغۇچى ۋە نەزىرىيەچىنىڭ ئەتراپىغا ئوزلۇكىدىن ئويۇشقان. ئۇلار نەزىرىيەچى بوۋالو كلاسسىزم ئەدەبىياتىنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى يەكۈنلەپ يېزىپ چىققان «شېھرىيەت سەنئىتى» دىگەن كىتابنى مۇقەددەس بىلىپ، ئۇنى ئوزلىرىنىڭ ھەركەت ۋە نەزىرىيىۋى قاراش مىزانى قىلىشقان.

ئۈچىنچى خىل ئەھۋال: شۇنداق بىر خىل يازغۇچىلار بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ ئىجادىيەتتە ئورتاق ئالاھىدىلىگى، كوزقاراش ۋە ئىستېتىك غايە جەھەتلەردە يېقىنلىغى بولىدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن نەزىرىيىسى يوق بولسىمۇ، ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل ئامىللىرىدا خېلى كوپ ئوخشاشلىق بار. بۇ خىل يازغۇچىلار ئاڭسىز ھالدا بىر ئىككى مەشھۇر يازغۇچىنى يادرو قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشىدۇ، بۇ، ئاڭسىز ھالدا ئۇيۇشۇپ قېلىشتىن شەكىللەنگەن ئەدەبىي ئېقىم، مۇنداق ئېقىملار ئېلىمىزنىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا كوپ ئۇچرايدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى "يۈەن بەي شېھرىيەت ئېقىم ـ

مى"، كېيىنكى تاك دەۋرىدىكى "خۇاجەن نەزمە ئېقىمى" قاتارلىقلارمانا مۇشۇ خىلدىكى ئېقىملاردۇر.

ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ شەكىللىنىش مەسلىسى ئۇستىدە سوزلىگىنىمىزدە، ئەدەبىي ئېقىم بىلەن پىكىر ئېقىمىنىڭ، ئەدەبىي ئېقىم ئىجادىيەت ئۇسۇلى ۋە ئۇسلۇبلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. ئەدەبىي ئېقىم، چوڭ جەھەتتىن ئالغاندا، بىر خىل پىكىر ئېقىمى، چۈنكى بىر خىل ئەدەبىي ئېقىم تەرەپدارلىرى بىر خىل پىكىر ئېقىمىنىڭ ياقلىغۇچىلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. لېكىن ھەممىلا پىكىر ئېقىمى ئەدەبىي ئېقىم بولىۋەرمەيدۇ ھەم ھەرقانداق بىر پىكىر ئېقىمىنى ئەدەبىي ئېقىم دەپ ئېيتىشقىمۇ بولمايدۇ. پىكىر ئېقىمى بولسا، بەلگىلىك ئىجتىمائى، تارىخىي شارائىتتا يۈز بەرگەن ئوخشىمىغان سىنىپلار، ئوخشىمىغان ئىجتىمائى تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىياسى كۆرەش، ئىدېيۇى كۆرەشنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىكى ئىپادىسى. ئەدەبىي ئېقىم بولسا، باشقىچەرەك. چۈنكى ئەدەبىي ئېقىم بەزىدە سىياسى كۆرەش ۋە ئىدېيۇى كۆرەش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، بەزىدە ئۇنداق بولمايدۇ. چۈنكى بەزى ئېقىملار پەقەت ئۇسلۇپ ۋە بەدىئى ھەۋەس تەرەپتىكى ئوزئارا يېقىنلىقتىن شەكىللىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭ بەلگىلىك پىكىر ئېقىمى خاراكتېرىنى ئېلىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ يەردە يەنە شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەككى، ئۇسلۇپ ـ يازغۇچى خاسلىغىنىڭ ئىپادىسى. دۇنيادا ئۇسلۇپلىرى بىر ـ بىرىگە يېقىن يازغۇچىلار كۆپ بولسىمۇ، ئەمما، ئۇسلۇپلىرى تامامەن ئوخشايدىغان يازغۇچىلار يوق.

3. ئەدەبىي ئېقىمنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە ئەھمىيىتى

ئەدەبىي ئېقىمنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

يۇقۇردا ئېيتىلغاندەك، تونۇشنىڭ بىردەكلىگى، ئىجادىيەت خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ يېقىنلىغىنى بەلگىلەيدىغان مەقسەتنىڭ بىرلىگى ـ ئەدەبىي ئېقىمنىڭ ئاساسى. ئەدەبىيات تارىخىدا ھەرقانداق ئەدەبىي ئېقىمنىڭ دەۋرىي (تارىخىي) ئاساسى، سىنىپىي ئاساسى، ۋاراسلىق ئاساسى، ئوزگىرىش ۋە تەرەققىيات ئاساسى بار. بۇ خىل ئاساسلار ئەدەبىي ئېقىمنىڭ خاراكتېرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنداق بولسا، ئەدەبىي ئېقىمنىڭ ئاساسىي خاراكتېرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى نىمىلەردىن ئىبارەت؟

بىرىنچى، ئەدەبىي ئېقىم ئەدەبىي ئۇسلۇپقا ئوخشاش مۇئەييەن ئىجتىمائى، تارىخىي شارائىتتا بارلىققا كېلىدۇ. ئۇنىڭغا شۇ دەۋرنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ، شۇڭا، ھەرقانداق ئېقىم دەۋر ۋە تارىخنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئەدەبىي ئېقىمدا دەۋر خۇسۇسىيىتى مول بولغىنى ئۈچۈن، ئەدەبىي ئېقىم ھەركەتچان ۋە ئوزگىرىشچان كېلىدۇ، ئۇ دەۋرنىڭ ئوزگىرىشىگە قاراپ ئوزگىرىدۇ، دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا قاراپ تەرەققى قىلىپ تۇرىدۇ، شۇڭا، ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان ئەدەبىي ئېقىملار بارلىققا كېلىپ تۇرىدۇ. بىر ئېقىمنىڭ ئورنىغا ئىككىنچى بىر ئېقىمنىڭ دەسلىپكى ئەدەبىيات تارىخىدىكى نورمال ھادىسە، مەسىلەن، فرانسىيە كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا بىر مەزگىل كلاسسىزىم ئېقىمى دەۋر سۈردى. ئاقسۆڭەكلەر سىنىپى ۋە ئۇلارنىڭ مۇنارخىيە (پادىشالىق) تۈزۈمىنىڭ ئاجىزلاپ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، كلاسسىزىم ئېقىمىمۇ يوقالدى. بۇ ۋاقىتتا، ئۇنىڭ ئورنىنى

"ئالدىنقى رومانتىزىم" دەپ ئاتالغان سېنتىمېنتالىزىم (ھىسسىياتقا بېرىلىشچانلىق) ئېقىمى ئىگىللىدى.

ئىككىنچى، ئەدەبىي ئېقىمنىڭ يەنە بىر روشەن خۇسۇسىيىتى ــ ئۇنىڭ سىنىپىي خاراكتېرغا ئىگە بولغانلىغى. سىنىپىي جەمىيەتتە شەكىللەنگەن ئەدەبىي ئېقىم ھامان مەلۇم بىر سىنىپنىڭ مىزانىنى ئۇلچەم قىلىدۇ. ئۇ شۇ سىنىپنىڭ مەنپەئەتىنى، ئارزۇسى، كۆزقارىشى ۋە روھىي قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا، سىنىپىي جەمىيەتتىكى ھەر خىل ئېقىملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت سىنىپىي مۇناسىۋەت ۋە سىنىپىي كۆزقاراش قانۇنىيىتىگە مۇناسىپ ھالدا بولىدۇ. مەلۇمكى، ئەدەبىي ئېقىمنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ چوڭقۇر ئىجتىمائى ۋە سىنىپىي ئاساسى بار. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، مەلۇم بىر ئەدەبىي ئېقىم بەلگىلىك سىنىپنىڭ ئىدىيىۋى ۋە بەدىئى توقۇشىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىكى ئىپادىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان ئەدەبىي ئېقىم ئوخشاش بولمىغان سىنىپنىڭ مەنپەئەتى ۋە ئىستېتىك تەلىۋىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەدەبىيات تارىخىدا يەنە شۇنداق ئەھۋاللارمۇ باركى، ئوخشىمىغان ئىجتىمائى ۋە سىنىپىي ئاساستىن ھەر خىل ئەدەبىي ئېقىملار پەيدا بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا "4 ـ ماي" دىن كېيىن بىرلا ۋاقىتتا "ئەدەبىيات تەتقىقات جەمىيىتى" بىلەن "ئىجادىيەت تەھۋىراتى" دېگەن ئېقىملار بارلىققا كەلگەن.

بىز تارىختىكى ۋە ھازىرقى ھەر خىل ئەدەبىي ئېقىملارنى تەھلىل قىلغان چېغىمىزدا، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى، تارىخىي، سىنىپىي ئاساسىنى تەھلىل قىلىشىمىز لازىم. چۈنكى مەلۇم ئەدەبىي ئېقىمنىڭ ئىجتىمائى، تارىخىي، سىنىپىي ئاساسلىرىنى كونكرېت تەھلىل قىلغىنىمىزدا، ئاندىن ئۇنىڭ قايسى خىلدىكى سىنىپىي خاراكتېرغا ئىگە ئىكەنلىگىنى، قايسى سىنىپنىڭ سىياسىي ۋە بەدىئى خاھىشىغا ۋەكىللىك قىلغانلىغىنى، قايسى سىنىپنىڭ ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىئىلىك مىزانىنى ئۇلچەم قىلغانلىغىنى بىلگىلى بولىدۇ. فرانسىيە كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا شەكىللەنگەن كىلاسسىزىم ئېقىمى ئاقسۆڭەكلەر ۋە ئۇلارنىڭ سىياسى ۋەكىللىرىنىڭ تەلىۋى ۋە مىزانىغا لايىقلاشقان، ئۇلارنىڭ سىياسى ۋە بەدىئى خاھىشىغا ۋەكىللىك قىلغان. بۇ ئېقىم سىياسى جەھەتتە مىللى بىرلىكنى تەشەببۇس قىلىپ، بولۇنۇشكە قارشى تۇرغان، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈشنى تەرغىپ قىلغان. ئۇنىڭ ئەينى تارىخىي شارائىتتا ئىلغارلىغى ۋە چەكلىمىلىكلىگى بار. ئۇنىڭ ئىلغارلىغى شۇ يەردىكى، ماركسنىڭ «ئىنقىلاۋىي ئىسپانىيە» دېگەن ئەسىرىدە كۆرسىتىلگەنىدەك، بۇ ئېقىم بىر مەزگىل "مەنىۋى مەدەنىيەت مەركىزى" ۋە "ئىجتىمائى بىرلىك ئاساسى بولىدى." 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە فرانسىيىدە پەيدا بولغان "غەزەپلەنگەن ياشلار" دېگەن ئېقىم كاپىتالىزىم جەمىيىتىدىكى ھەر خىل زىددىيەتلەرنىڭ گىرەلەشكەنلىگى ۋە ئوتكۈرلەشكەنلىگىنىڭ مەھسۇلى. كاپىتالىزىمنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى بوھرانى "غەزەپلەنگەن ياشلار" قاتارلىق ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئېقىملىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىزىم جەمىيىتىدىكى زىددىيەتلەر تېخىمۇ ئوتكۈرلەشتى ۋە مۇرەككەپلەشتى. بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستىك دولەتلەر ئەدەبىياتىدا، بولۇپمۇ غەرپ دولەتلىرى ئەدەبىياتىدا خىلمۇ ـ خىل بۇرژۇئا ئەدەبىي ئېقىملىرى كەينى ـ كەينىدىن بارلىققا كەلدى، بۇ ئېقىملارغا مەنسۇپ بولغان يازغۇچى ـ سەنئەتكارلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىچكى مەنتىقىسى ئىپادىلەندى.

ئەدەبىيات تارىخىدىكى تەسرى چوڭ بولغان ئەدەبىي ئېقىملار سىنىپىي كۆرەشكە باغلىق هالدا پەيدا بولغان، ئۇنىڭ تەرەققىياتى كوپ هاللاردا سىنىپىي كۆرەشنىڭ ۋەزىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان. 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، فرانسىيىدە بۇرژۇئازىيە ئىنقىلاۋى پارتلىدى. بۇ ئىنقىلاپ فېئودال ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى مەقسەت قىلغان. بۇرژۇئازىيىنىڭ فېئودال پومىشچىكلارغا قارشى كۈرىشىنىڭ تەقەززاسى بىلەن سېنتىمېنتالىزىم ئېقىمى بارلىققا كەلگەن. بۇ ئېقىم ئىجادىيەتتە شەخسنىڭ ئىچكى هېسسىياتى ۋە ئىچكى كەچۈرمىشلىرىنى ئىپادىلەشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئېقىم بولۇپ، بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرى هېسسىيات ۋە ئىچكى تەسىراتنى ئىپادىلەشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويىدۇ. ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىدا شەخسى ئازاتلىق ۋە شەخسى ئەركىنلىك سىيۇژىتى مۇهىم ئورۇندا تەسۋىرلەندى. بۇ ئېقىم ئەينى ۋاقىتتا ئىلغار كۈچ بولغان بۇرژۇئازىيىنىڭ تەلەپ ۋە ئېهتىياجى بويىچە، تۇرمۇشنى ئىپادىلەشتە تار ساراي تۇرمۇشىدىن هالقىپ ئائىلىۋى تۇرمۇشنى تەسۋىرلەشكە قاراپ يۈزلەندى، تەبىئەت گۈزەللىگىنى تەسۋىرلەشكە ئالاهىدە كۈچ سەرپ قىلدى، تىل ئۇسلۇبىي جەهەتتە، قېتىپ قالغان ئورداتىلىغا قارشى تۇرۇپ، ئاممىباپ تىلنى قوللىدى ۋە ئىشلەتتى. لېكىن بۇ ئېقىم كېيىنكى ۋاقىتتا بۇرژۇئازىيىنىڭ چېرىكلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئۇزىنىڭ ئىلغارلىغىنى يوقىتىپ قويدى.

تارىختىكى بىرمۇنچە ئېقىملارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى سىنىپىي كۆرەشكە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغىنى ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار سىنىپىي كۆرەشنىڭ ۋە ئىجتىمائى ئىنقىلاپنىڭ يوناۋلۇش ئارمىيىسى بولالىدى. 19 - ئەسىرنىڭ 1 - يېرىمىدا روسىيىدە مەشهۇر دېكابىرىستلار هەرىكىتى بولدى. بۇ هەرىكەت پادىشالىق تۈزۈمىگە ۋە يانچىلىق (كىرىپوستنويلۇق) تۈزۈمىگە قارشى قوزغالغان ئىلغار هەرىكەت ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا بۇ هەرىكەتكە قاتناشقان يازغۇچىلار هەر خىل ئەدەبىي ئېقىم بولۇپ ئۆيۈشتى. دېكابىرىست يازغۇچىلار خىلمۇ - خىل ئېقىم بولۇپ ئۆيۈشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار مىللى ئەركىنلىك، مۇستەقىل خۇسۇسىيەت، ئىنقىلاۋىي ئازاتلىق، دەۋر تەلەپلىرىگە جاۋاپ بېرىش قاتارلىق جەهەتتە خېلى بىرلىككە كەلگەن ئىدى. شۇڭا، پۈشكىن قاتارلىق شائىر - يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرى دېكابىرىستلارنىڭ كۆرەش پائالىيىتىدە مۇهىم رول ئويناندى. بېلىنىسكىينىڭ سوزى بويىچە ئېيتقاندا، پۈشكىن شېئىرىي ئىجادىيىتى بىر چوڭ دەريا بولۇپ، ئۇنىڭ دولقۇنى هەر خىل پاسكىنا لاتقىلارنى مۇقىتىپ كېتىشتە غايەت زور رول ئويناندى. پۈشكىن، دېرژاۋىن قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى دېكابىرىستلارغا ئىلهام ۋە كۈچ - قۇۋۋەت بېغىشلىدى. پۈشكىن ۋەكىللىك قىلغان ئىلغار ئېقىم ئەينى ۋاقىتتا پادىشانى قوغداش تەرىپىدە چىققان تۇرغان ژۇكوۋىسكىي ۋەكىللىك قىلغان ئەكسىيەتچىل ئېقىم تەرەپدارلىرىغا قارشى تىنىمۇ - تىنىچ كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، دېكابىرىستلار هەرىكىتى ئۈچۈن تىرهپە يارىتتى.

ئېلىمىزنىڭ هازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدا، 30 - يىللاردا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىلغار ۋە ئىنقىلاۋىي ئېقىملار شۇ چاغدىكى "يېڭى ئايچىلار"، "مىللەتچىلەر ئەدەبىياتى" قاتارلىق ئەكسىيەتچىل بۇرژۇئا ئەدەبىي ئېقىملىرىغا قارشى كۈرەشتە ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەرلىك هەرىكەتلىرىدە يوناۋلۇش ئارمىيىسىلىك رول ئويناندى.

سىنىپىي جەمىيەتتە ئەدەبىي ئېقىملار روشەن سىنىپىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، ئىجتىمائى تۈرمۇشنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ، بۇنىڭغا قاراپ ئەدەبىي ئېقىملارنى ئىلغار ياكى ئىنقىلاۋىي ئەدەبىي ئېقىم، پاسسىپ ياكى ئەكسىيەتچىل ئەدەبىي ئېقىم دەپ ئىككى خىلغا ئايرىيمىز. ئىلغار ياكى ئىنقىلاۋىي ئەدەبىي ئېقىملار، ئومۇمەن، ئىلغار ياكى ئىنقىلاۋىي سىنىپنىڭ كوزقارىشىنى، مەنپەئەتىنى، خاھىشىنى، بەدىنى تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، مەسىلەن، ئوكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرى، گورکىي ۋەكىللىك قىلغان «بىلىم» نەشرىياتى ئېقىمى پۈرولېتارىيات ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتى، خاھىشى، بەدىنى تەلەۋىنى ئەكس ئەتتۈردى. 30 - يىللاردا، لۇشۈن ئەپەندى ۋەكىللىك قىلغان "سولقانات يازغۇچىلار ئىتتىپاقى" گومىنداڭ ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرىنىڭ دەللال، ساتقىن ئەدەبىياتىغا قارشى قەتئى كۈرەش قىلىپ، ئوز ئەسەرلىرىدە خەلق ئاممىسىنىڭ ئومۇمى كەيپىياتىنى، ۋەتەنىنىڭ ئار - نومۇسىنى ئىپادىلىدى. روسىيە كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى رادىشىپ باشچىلىق قىلغان "ئەدەبىيات، پەن، سەنئەت ھەۋەسكارلىرى ئەركىن جەمىيىتى" ئەينى ۋاقىتتا ئىلغار قانۇنچىلىق قارىشىدا چىڭ تۇرۇپ، گىراژدانلار (پۇقرالار) نىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشىنى تەشەببۇس قىلدى، مۇستەبتىلىك توزۇمگە قارشى جەڭ قىلدى. بۇ خىل كۈرەش روس دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا ناۋايى ۋەكىللىك قىلغان ئىلغار يازغۇچىلارنىڭ "پارسلىشىش"، "ئەرەپلىشىش" تەتۈر دولقۇنىغا قارشى كۈرەشلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مىللىلىگىنى كۈچەيتىشتە، ئەدەبىياتنى ئاممىغا يېقىنلىشىشتا غايەت زور رول ئوينىدى. ئومۇمەن، ھەر خىل ئېقىملار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناپىدۇ.

ئۆچمەچى، ئەدەبىي ئېقىملار ئوتتۇرىسىدا ئوزئارا مۇناسىۋەتلىشىش، تەسىرلىنىش ۋە ۋاز كېلىش قىلىش بولىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەتلىشىش، تەسىرلىنىش ۋە ۋاز كېلىش قىلىش ئەدەبىيات تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئويناپىدۇ. مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى ئېلىمىزنىڭ شېئىرىيەت ئىجادىيەت تارىخىدا ئالتۇن دەۋر. ئۇ دەۋردە، ھەر خىل ئۇسلۇپتىكى ئەسەرلەر ناھايىتى كوپ مەيدانغا كەلگەن. «پۈتكۈل تاڭ دەۋرى شېئىرلىرى (‹بۈيۈك تاڭ دەۋرى نەزمىلىرى›)» نامىدا مەخسۇس توپلام توزۇلۇپ، ئۇنىڭغا 2,300 دىن ئارتۇق شائىرنىڭ 50,000 پارچىگە يېقىن شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. بۇ شائىرلار ئىچىدىكى لى بەي، دۇ فۇ، بەي جۈيىيى قاتارلىقلارنىڭ ئىجادىيىتى ئېلىمىزنىڭ كېيىنكى كىلاسسىك شېئىرلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كورسەتكەن. تاڭ دەۋرىدە ئەدەبىياتنىڭ، بولۇپمۇ ئەدەبىياتنىڭ شېئىرىيەت ژانىرىنىڭ تەرەققى قىلىپ گۈللىنىشى ئىگتىسات ۋە سىياسىغا باغلىق بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ھەر خىل ئېقىملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكىمۇ باغلىق بولغان. چۈنكى ئەينى ۋاقىتتىكى بىرقانچە شېئىرىيەت ئېقىملىرى ئوزئارا بىر - بىرىگە تەسىر كورسىتىپ، بىر - بىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. مەسىلەن، تاڭ دەۋرىدە دۇفۇ، لى بەيدىن باشقا ئىككى ئېقىمغا مەنسۇپ بولغان يازغۇچى - شائىرلار بار ئىدى. بىرى، ۋاڭ ۋەي، مېڭ خاۋرەن ۋەكىللىگىدىكى تاغ - دەريالار ھەققىدىكى شېئىرلار ئېقىمى، بۇ ئېقىم ئوز ئەسەرلىرىدە تاغ - دەريالارنىڭ مەنزىرىلىرىنى

تەسۋىرلەش ئارقىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىكنى ئەكس ئەتتۇرگەن. يەنە بىرى، گاۋشى، چېن سەن ۋەكىللىگىدىكى چېگرا - قورغانلار ھەققىدىكى شېىرلار ئېقىمى. بۇ ئېقىمدىكىلەر مەخسۇس چېگرا - قورغانلارنىڭ مەنزىرىلىرىنى، ئەسكەرلەرنىڭ ۋە چېگرا خەلقلىرىنىڭ تۆرمۇشلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن. ئۇلار بۇ خىل تېما ئارقىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىكنى ئىپادىلىگەن. ئەينى ۋاقىتتا بۇ ئىككى ئېقىم ئوزئارا تەسىر كورسىتىپ، بىر - بىرىنى تولۇقلاپ، مول، رەڭگا - رەڭ ۋە ئاجايىپ مەزمۇنلارنى ئىپادىلەپ، شۇ زاماندا مىسلىسىز دەرىجىدە گۈللەنگەن شېىرىيەت ئىجادىيىتىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر قىسمى بولۇپ قالغان ئىدى.

روسىيىنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ 1 - يېرىمىدىكى دېكابىرىست يازغۇچىلىرى بىرقانچە ئېقىم بولۇپ ئۇيۇشقان. بۇ ئېقىملار دېكابىرىستلار ھەركىتىنىڭ ئومۇمى يونۇلۇشى بويىچە بىر مەقسەتتە بولغىنى ئۈچۈن، ئوزئارا مۇناسىۋەتتە ناھايىتى زىچ بولغان، بۇنداق زىچ مۇناسىۋەتلەر بۇ ئېقىملارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. بولۇپمۇ دېكابىرىستلار ئەدىبىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلغۇچى ئۇلۇغ رۇس مىللى شائىرى ۋە يازغۇچىسى — ئالېكساندىر سېرگېيىۋىچ پۇشكىننىڭ مول ئىجادىي پائالىيەتلىرى باشقا يازغۇچىلارغا ناھايىتى ئۇنۇملۇك تەسىر كورسەتتى. چۈنكى. ئا. س پۇشكىن رۇس ئەدىبىياتىدا يېڭى يول ئاچقان تالانت ئىگىسى ئىدى. ئۇ، كىلاسسىك رۇس ئەدىبىياتىنىڭ رىيالىزىملىق ۋە رومانتىزىملىق ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە ئىجابى ۋارىسلىق قىلىپ، رۇس ئەدىبىياتىنىڭ يېڭى نىشانىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ، ئوزىدىن ئىلگىرىكى يازغۇچىلار بىلەن زامانداش بولغان رادېششېپ، دىرژاۋىن، ژۇكوۋسكىي قاتارلىق بۇيۇك يازغۇچىلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئىلمىي يەكۈنلىدى، بۇنىڭ بىلەن رۇس ئەدىبىياتىنىڭ يېڭى تەرەققىيات يولىنى ئاچتى. ئەينى ۋاقىتتا نېكراسوپ باشچىلىغىدىكى ئىلغار ئېقىم — "ھازىرقى زامان كىشىلىرى" نىڭ ئەدىبىي پائالىيەتلىرى باشقا ئېقىملارنىڭ پائالىيىتىگە زور تەسىر كورسەتكەن. لېكىن بۇ ئېقىم بارا - بارا بىرقانچە ئېقىمغا بولۇنۇپ كەتكەن. بۇ ئېقىملار ئوتتۇرىسىدىمۇ ئوزئارا مۇناسىۋەتلىشىش، تەسىر قىلىش بولۇپ تۇرغىنى ئۈچۈن ئەينى ۋاقىتتىكى ئەدىبىياتتا زور يۇكسىلىش بارلىققا كەلدى.

19 - ئەسىرنىڭ 1 - يېرىمىدا دېكابىرىستلار ھەركىتى خاھىشىدىكى ئىلغار دېموكراتىك ئەدىبىي ئېقىملار بىلەن ئەكسىيەتچىل ئەدىبىي ئېقىملار ئوتتۇرىسىدا جىددى كۈرەش بولۇپ تۇردى. بۇ كۈرەشلەر روسىيە ئەدىبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. شۇڭا، روسىيە ئەدىبىياتىنىڭ 19 - ئەسىردىكى ئالەمشۇمۇل تەرەققىياتى ھەر خىل ئېقىملار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتىن ۋە ئوزئارا مۇناسىۋەتلىشىش، تەسىر قىلىشتىن ئايرىلمايدۇ. "4 - ماي" دىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن "ئىجادىيەت تەھرىراتى" بىلەن "ئەدىبىيات تەتقىقات جەمىيىتى"نىڭ ھەر ئىككىسى ئىلغار ئېقىملار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. گەرچە ئۇلار ئىككى ئېقىمدىكى، ئىككى خىل شوئارنى تەشەببۇس قىلىدىغان يازغۇچىلارنىڭ بىرلەشمىسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئارىسىدا مۇناسىۋەتلىشىش، ئوزئارا تەسىر قىلىش بولۇپ تۇرغان ئىدى. بۇ خىل مۇناسىۋەتلىشىش، ئوزئارا تەسىر قىلىش ئېلىمىز ئەدىبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بەلگىلىك ئىجابى رول ئوينىدى.

ئەدىبىي ئېقىمنىڭ 4 - مۇھىم خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئەدىبىي ئېقىملار ئوتتۇرىسىدا ئوزئارا

ۋارىسلىق قىلىش بولىدۇ. مەلۇم بىر ئەدەبىي ئېقىم، بىر تەرەپتىن، تارىخىي تەرەققىياتنىڭ تەقەززاسى، دەۋرنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن شەكىللەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىلگىرىكى ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ مۇناسىۋەتلىك تەرەپلىرىگە تارىخىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. مەلۇمكى، ئەدەبىيات تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان مۇھىم تۈرتكىلىك ئامىللاردىن بىرى ئەدەبىياتنىڭ تارىخىي ۋارىسلىق قانۇنىيىتىدۇر. ھەرقانداق يېڭى ئەدەبىياتنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىلگىرىكى ئەدەبىياتلارنىڭ ئەنئەنىلىرىگە تارىخىي ۋارىسلىق قىلىشقا باغلىق بولىدۇ. شۇڭا، ھەر ئەدەبىي ئېقىم ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇلارنى جارى قىلدۇرۇش ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. تاكى دەۋرىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن رېيالىستىك ئەدەبىيات ئېقىملىرى تاكى دەۋرىدىكى رېيالىستىك ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە بۇ ئەنئەنىلەرنى ۋاراجلاندۇرغان، سوتسىيالىستىك دەۋرده بارلىققا كەلگەن ئېقىملارمۇ تارىختىكى ئىلغار ئېقىملارنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ ۋە ئۇلارنى تەرەققى قىلدۇرىدۇ.

ئومۇمەن، ئەدەبىي ئېقىم دەۋرچانلىققا، سىنپىيلىققا ئىگە، شۇنداقلا كۇرەشچانلىققا، ۋارىسچانلىققا ئىگە. ئۇلار ئۆتتۈرىسىدىكى ئوزئارا كۇرەش، مۇناسىۋەتلىشىش، تەسىرلىنىش نورمال ھادىسە، بۇ ھادىسىنىڭ بولۇشى ئەدەبىيات تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىلىق. شۇڭا، بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئىتىمىزده ھەر خىل ئېقىملارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا، ئۇلار ئۆتتۈرىسىدا نورمال كۇرەشنىڭ قانات يېيىشىغا يول قويۇلىدۇ. بۇنداق قىلىش سەنئەت دېموكراتىيىسىنىڭ كۇچ-قۇدرىتىنى ئاشۇرىدۇ ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىنى تېز سۈرئەت بىلەن ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىي ئېقىملار ئۆتتۈرىسىدىكى نورمال كۇرەشكە، رىقابەتلىشىشكە يول قويۇش كېرەك، ئۇنى قوپال مەمۇرى بۇيرۇق بىلەن توساشقا بولمايدۇ.

ئەدەبىي ئېقىمنىڭ ئەھمىيىتى

ئەدەبىي ئېقىمنىڭ شەكىللىنىشى جەمىيەت تەرەققىيات تارىخىدىكى بىر خىل ئىجتىمائى ھادىسە، ئۇ ئەدەبىياتتىكى تارىخىي مۇقەررەرلىكتۇر. ئۇنىڭ شەكىللىنىشىنى جەمىيەتنىڭ سىياسى تەلىۋى بىلەن ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى بەلگىلەيدۇ. ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتى جەريانىدىكى ۋە ئەدەبىيات ئىلىملىرىنى بېيىتىش يولىدىكى رولى چوڭ. شۇڭا، ئۇنىڭ ئەھمىيىتىمۇ ناھايىتى چوڭ. يېغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، بىرىنچى، ئەدەبىي ئېقىملار ئىجتىمائى تەرەققىياتنى، بولۇپمۇ مەنىۋى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. جۇملىدىن ئىلغار ئېقىملار ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ قۇدرەتلىك ھەر-كەتلەندۇرگۈچ كۈچى بولالايدۇ. بەزى ئەدەبىي ئېقىملار ئىنقىلاۋىي كۈچلەرنىڭ قورالى سۈپىتىده ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە ۋە ئۇلارنىڭ پىكىر ئېقىمىغا قارشى كۇرەشته ئۇنۇملۇك رول ئويناىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەدەبىياتنىڭ ئىدىيىۋىلىكىنى، خاھىشچانلىغىنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ ۋە بېيىتىدۇ. ئىككىنچى، ئەدەبىي ئېقىملار يازغۇچىلارنىڭ بەدىئى تەربىيىلىنىشى، بەدىئى چىنلىقىشى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بېرىپ، ئىجادىيەتنىڭ سان، سۈپەت سەۋىيىسىنى يۇقۇرى كوتىرىدۇ. ئېقىملار بىلەن ئېقىملار ئوتتۇرىسىدىكى، بىر ئېقىمنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۇرەشلەر يازغۇچىنىڭ بەدىئى سەۋىيىسىنىڭ ئوسۇشىگە تۇرتكە

بولىدۇ. دىمەك، يازغۇچىلارنىڭ بەدىئى سەۋىيىسىنىڭ ئوسۇشىگە يارىدەم بېرىپ، بەدىئى ئىجادىيەتنىڭ سان ۋە سۈپەت جەھەتتىكى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تەسىر كۆرسىتىش ئەدەبىي ئېقىمنىڭ ئىككىنچى مۇھىم ئەھمىيىتىدۇر. ئەدەبىي ئېقىمنىڭ ئۇچىنچى مۇھىم ئەھمىيىتى شۇكى، ئەدەبىي ئېقىملار ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوزئارا كۆرەش، تەسىر كۆرسىتىش ۋە ۋارىسلىق قىلىشلار ئەدەبىيات - سەنئەت ئىلمىنى بېيىتىپ بارىدۇ، ئىلمىي تەتقىقات پائالىيەتلىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ تېما دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ، بولۇپمۇ، ئەدەبىيات - سەنئەت نەزىرىيسى ئىلمىنى، ئىستېتىكا ئىلمىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە بېيىتىشتا ئەدەبىي ئېقىم چوڭ رول ئوينايدۇ.

ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ياراتقان مول ئەدەبىي مىراسلىرىنى قېزىش، رەتلەش، نەشر قىلىش خىرمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ تۈرتكىسى بولۇش ئەدەبىي ئېقىمنىڭ توتىنچى ئەھمىيىتى. تارىختىكى ئىلغار ئەدەبىي ئېقىملار بۇ جەھەتتە غايەت زور رول ئوينىغان ئىدى. ھازىرقى زاماندىمۇ بىرمۇنچە جايلاردىكى ئىلغار ئەدەبىي ئېقىملار ئىلگىرىكى دەۋرلەردە يارىتىلغان ئەدەبىيات - سەنئەت مىراسلىرىنى قېزىش، رەتلەش، نەشر قىلىش خىزمىتىدە تەشكىلاتچىلىق رول ئوينىماقتا. شۇڭا، ئىلغار ئەدەبىي ئېقىملارنى قوللاش كېرەك، بۇ خىل قوللاش ئەمەلىيەتتە، تارىخىي ۋارىسچانلىقىنى كۆچەيتكەنلىك بولىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، پاسسىپ ياكى ئەكسىيەتچى ئەدەبىي ئېقىملار ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىنى زەھەرلەشتۈرۈپ قويىدۇ، ئەدەبىي مىراسلارنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىدۇ. شۇڭا، سوتسىيالىستىك جەمىيەتتە، بۇ خىل ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ۋە ئولگەن ئەكسىيەتچى ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ قايتىدىن تىرىلىشىگە قەتئى يول قويۇلمايدۇ.

4. جۇڭگو ۋە ياۋروپا ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەدەبىي ئېقىملار توغرىسىدا

جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدىكى بىرقانچە ئەدەبىي ئېقىم

ئېلىمىزنىڭ كوپ مىللەتلىك ئەدەبىياتى ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە. مۇشۇ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا خىلمۇ - خىل ئەدەبىي ئېقىم بارلىققا كەلگەن. بۇ ئېقىملار ئوخشىمىغان سىنىپ، ئوخشىمىغان سىياسىي - ئىجتىمائىي تەبىقىنىڭ ئىدىيىۋى ۋە بەدىئى خاھىشىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئىدى. ھەر بىر دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئەدەبىيات - سەنئەت ئېقىملىرى ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بەلگىلىك رول ئوينىدى.

تاغ - دەريالار ھەققىدىكى شېئىرلار ئېقىمى: بۇ ئېقىم كىلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ ئالتۇن دەۋرى دەپ ئاتالغان تاڭ دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسىي ۋەكىللىرى ۋاڭ ۋېي ۋە مېڭ خاۋرەنلەردىن ئىبارەت. ۋاڭ ۋېي ۋە مېڭ خاۋرەنلەر تاڭ دەۋرىدىكى ئاتاقلىق شائىرلار بولۇپ، ئۇلار ئوز ئىجادىيىتىدە تاغ - دەريالارنى تەسۋىرلەشنى ئاساسىي تېما قىلغان. تاڭ دەۋرىدىكى بىر قىسىم يازغۇچىلار ۋاڭ ۋېي، مېڭ خاۋرەنلەرنى قوللاپ،

ئۇلارنى ئورنەك قىلىشقان، ئاڭسىز ھالدا ئۇلارغا ئەگەشكەن. ئۇلار ئومۇمەن شېئىرىيەتتە تاغ - دەريالارنى تەسۋىرلەشنى بىردەك قوللايتتى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدا تاغ - دەريا - لارنىڭ كۆزەل مەنزىرىسى سىزىپ بېرىلگەن.

چېگرا - قورغانلار ھەققىدىكى شېئىرلار ئېقىمى: بۇ تاڭ دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن شېئىرىيەت ساھەسىدىكى بىر خىل ئەدەبىي ئېقىم. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسىي ۋەكىللىرى گاۋشې، چېن سەندىن ئىبارەت، بۇ ئېقىمغا مەنسۇپ بولغانلار مەخسۇس چېگرا - قورغانلارنىڭ مەنزىرىسىنى تەسۋىرلىگەن. ئۇلارنىڭ ھەممىسى گاۋشې، چېن سەنلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى ئورنەك قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىشقان. تاغ - دەريالار ھەققىدىكى شېئىرلار ئېقىمىدىكى شائىرلار ئوز شېئىرلىرىدا تەبىئەت مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، شۇ دەۋردىكى بىر قىسىم زىيالىلارنىڭ خوشاللىغىنى ۋە نەپرىتىنى ئىپادىلەپ بەرگەن بولسا، بۇ ئېقىمدىكى يازغۇچىلار ئوز ئەسەرلىرىدە چېگرا - قورغانلار مەنزىرىسىنى ۋە چېگرا - قورغانلار ۋەزىيىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، دۇشمەنگە قارشى كۈرەش روھى بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئىپادىلەپ بەرگەن.

جياڭشى شېئىرىيەت ئېقىمى: بۇ شىمالىي سۇڭ دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن خۇاڭ تىڭجيەن باشچىلىغىدىكى بىر خىل ئەدەبىي ئېقىم. بۇ ئېقىم تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى شكىۇن ئېقىمنىڭ شېئىرىي ئۇسلۇبىغا قارشى تۇرۇپ، دۇفۇ شېئىرلىرىنى ئۆگىنىشنى تەشەببۇس قىلدۇ. لېكىن بۇ ئېقىمدىكىلەر دۇفۇدىن ئۆگىنىشتە، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا ئىپادىلەنگەن باي ئىجتىمائىي مەزمۇن ۋە رىيالىستىك ئىجادىيەت ئۇسۇلى جەھەتتىكى نەتىجىلەرنى ئۆگەنمەي، بەلكى نۇقۇل شەكىل تەرەپتىكى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆگىنىشكە قىزىقىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇتقان يولى فورمالىزىمدىن ئىبارەت. شۇڭا، بۇ ئېقىمغا مەنسۇپ بولغان يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ شەكلى يالتىراق، مەزمۇنى چوڭقۇر ئەمەس، ئۇ ئەسەرلەر رىيالىلىقتىن ئايرىلغان قۇرۇق خىيالىلار بىلەن تولغان.

يۇقۇرقى ئېقىملاردىن تاشقىرى، ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا يەنە بىر قانچە شېئىرىيەت ئېقىمى يەنى "يۇەن جېن - بەي جۇيىي شېئىرىيەت ئېقىمى"، "گۈلىستان نەزىم ئېقىمى" (بۇلار تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپ)، "قوشماق ئۇدەك، جۇپ كېپىنەكچىلەر" ئەدەبىي ئېقىمى قاتارلىقلار بار. بۇ ئېقىملار ئىچىدە "قوشماق ئۇدەك، جۇپ كېپىنەكچىلەر" ئېقىمى مۇھەببەت تېمىسىنى ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى ئاساسىي تېما دەپ قارىغان بولۇپ، بۇ ئېقىم ئورتاق ئىجادىيەت خۇسۇسىيىتىگە ئىگە يازغۇچىلار تەرىپىدىن بارلىققا كەلگەن. بۇ ئېقىمنىڭ ئېلىمىزنىڭ يېقىنقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدا مەلۇم تەسىرى بار.

ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدا بىرقانچە ئەدەبىي ئېقىملار بارلىققا كەلگەن. بۇ ئېقىملارنىڭ بەزىلىرى ئىلغار بولۇپ، ئېلىمىز ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئىجابى رول ئوينىغان؛ بەزىلىرى قالاق ياكى ئەكسىيەتچىل ئەدەبىي ئېقىملار بولۇپ، ئۇلار ئىنقىلاۋىي ئەدەبىياتقا نىسبەتەن بوزغۇنچىلىق رول ئوينىغان. توۋەندە ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەلۇم تەسىرگە ئىگە بولغانلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئوتىمىز.

ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيتى: بۇ، "4 - ماي" ھەرىكىتىدىن كېيىن، "4 - ماي" نىڭ كۈچلۈك تۈرتكىسىدە مەيدانغا كەلگەن ئېقىم. بۇ ئېقىم 20 - يىللارنىڭ بېشىدا شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ ئاساسلىق قۇرغۇچىسى ماۋدۇن (شېن يەنبىڭ) ئىدى. كونكرىت ئېيتقاندا، بۇ

ئېقىم، 1921 - يىلى، بەدىئى چۈشەنچىلىرى بىلەن بەدىئى زوق - قىزىقىشلىرى يېقىن بولغان ئىلغار ئۇششاق بۇرژۇئازىيە يازغۇچىلىرى، ئوبزورچىلىرىنىڭ ئاكتىق ھالدا بىرلىشىشىدىن بارلىققا كەلگەن، ئۇنىڭ تەشكىلىي پروگراممىسى، شوئارى بار ئىدى. بۇ ئېقىمدىكىلەر ئوز تەشەببۇسىنى ئاشكارا جاكالاپ، باشقا ئېقىمدىكىلەر بىلەن مۇنازىرىلەشكەن ئىدى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي شوئارى "كىشىلىك ھايات ئۇچۇن سەنئەت" دىگەندىن ئىبارەت. بۇ ئېقىم ئوزىنىڭ قۇرۇلۇش خىتاپنامىسىدە، ئەدەبىياتنىڭ بىر خىل ئويۇن ياكى كوڭۇل ئېچىش ۋاستىسى بولماستىن، بەلكى جىددى خىزمەت ئىكەنلىگىنى، بۇ خىزمەت كىشىلەرگە ئېھتىياجلىق ئەنلىگىنى ئاشكارا بايان قىلدى. بۇ ئېقىم ئەدەبىياتنىڭ كىشىلىك ھاياتنىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىرىنى يېزىپ، ئىجتىمائى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كىشىلىك ھاياتنى ئوزگەرتىش ئۇچۇن رول ئوينىشىنىڭ لازىملىغىنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلارنىڭ تەشەببۇسلىرى ماۋۇ دۇننىڭ «ئەدەبىيات - سەنئەت دىگەن نېمە؟» «ئىجتىمائى ئارقا كورۇنۇش ۋە ئىجادىيەت» قاتارلىق ماقالىلىرىدا جاكالانغان ئىدى. "ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيتى" تەرەپدارلىرى بۇ تەشەببۇسنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە كىشىلىك ھاياتنىڭ پاجىەلىرىنى ۋە ئىنسانلارنىڭ ئارزۇ - ئۇمىدىنى ئەكس ئەتتۇردى. مەسىلەن، بۇ ئېقىمغا تەۋە بىر يازغۇچىنىڭ ھىكايىلىرىدە شەھەر ئاھالىسى ۋە ئۇششاق زىيالىلارنىڭ جاپالىق ھاياتى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. ئۇ، "گۇزەللىك" ۋە "مۇھەببەت" كوزقارىشى ئارقىلىق كىشىلىك ھاياتنىڭ يورۇق تەرەپلىرىنى كورسىتىشكە تىرىشقان. يەنە بىر يازغۇچى ۋاڭ تۆگجاۋ بولسا، ئوز ھىكايىلىرىدە كىشىلىك ھاياتنىڭ جاپا - مۇشەققەتلىرىنى پاش قىلغان، ئۇمۇ "مۇھەببەت" ۋە "گۇزەللىك" نى مەدھىيىلەش ئارقىلىق ئىنسانلار غايىسىنى ئەكس ئەتتۇرگەن. ئومۇمەن، يۇقۇرقى يازغۇچىلار "مۇھەببەت ۋە گۇزەللىك" نى قولغا كەلتۇرۇشنى جاپا - مۇشەققەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ يولى، دەپ قارىغان. ئۇلارنىڭ بۇ كوزقارىشى ئەينى ۋاقىتتا فېئودالىق مەدەنىيەتكە قارشى مەدەنىيەت كۇرىشىدە بەلگىلىك ئىلغار رول ئوينىغان ئىدى.

"ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيتى" ئىجادىيەت ئۇسۇلى جەھەتتە رىيالىزمنى قوللانغان ئىدى. ئومۇمەن، بۇ ئېقىم چېرىك فېئودالىق مەدەنىيەتكە قارشى يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىدە ئىلغار رول ئويناپ، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۇردى.

ئىجادىيەت تەھرىراتى: بۇ، گومورو باشچىلىق قىلغان بىر ئىلغار ئەدەبىي ئېقىم بولۇپ، 1921 - يىلى بارلىققا كەلگەن. بۇ ئېقىمنىڭ شەكىللىنىشىمۇ "4 - ماي" ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. "ئىجادىيەت تەھرىراتى" "ئوزىمىزنىڭ قەلبىمىزدىكى تەلەپلىرىمىزگە بىنائەن، ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىمىز كېرەك" دىگەننى تەشەببۇس قىلاتتى، ئۇنىڭ ئاساسىي شوئارى "سەنئەت ئۇچۇن سەنئەت" ۋە رومانتىزىمدىن ئىبارەت. "سەنئەت ئۇچۇن سەنئەت" — بۇرژۇئازىيە شوئارى. لېكىن بۇ شوئار ئەينى زامانىدىكى تارىخىي شارائىتتا، فېئودالىزىمنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى مەنىۋى بويۇنتۇرۇقلىرىنى پاچاقلاپ تاشلاشتا بەلگىلىك ئىلغار رول ئوينىغان. بۇ ئېقىمدىكى يازغۇچىلار كوپرەك رومانتىك خىيالىلارغا مايىل بولۇپ، ئىدىيال دۇنيانى تەسۋىرلەيدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە رومانتىزىم تۇسى ناھايىتى قويۇق. بۇ ئېقىم ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدا مەلۇم خىزمەت كورسەتكەن.

سولقانات يازغۇچىلار ئىتتىپاقى"ـــ بۇ، ئۇلۇغ ئەدىپ لۇشۈن تەرىپىدىن 30 ـ يىللارنىڭ بېشىدا شاڭخەيدە تەشكىللەنگەن ئىلغار يازغۇچىلارنىڭ بىرلەشمىسى. بۇ ئېقىم چۈڭگو كوم-پارتىيىسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلەر بىلەن قىزغىن شۇغۇللانغان، ئىنقىلاۋىي ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرغان ئىدى، ئەينى ۋاقىتتا، پارتىيىنىڭ شاڭخەيدىكى يەر ئاستى خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىۋاتقان كادىرى يولداش جۇياڭ بۇ تەشكىلاتقا يېقىندىن ياردەم بەرگەن ھەم ھەمنەپەس بولغان ئىدى. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسىي شوئارى "مىللى ئىنقىلاۋىي ئۇرۇشنىڭ ئاممىۋى ئەدەبىياتى" دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. لۇشۈن باشچىلىق قىلغان ئىلغار يازغۇچىلار خۇشى، رۇلىكشۇ، لياڭ شىچيۇ، جۇ زۇرېن ۋەكىللىك قىلغان ئەكسىيەتچى بۇرژۇئازىيە يازغۇچىلىرىغا قارشى كۈرەشتە تىللاردا داستان بولغۇدەك قەھرىمانلىقلارنى كورسەتتى. لۇشۈن ئوتكۇر ساتىرىك ماقالىلارنى يېزىپ، جاھانگىرلار، گومىنداڭچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەدەبىي بىدىكلىرى بولغان "ھازىرقى زامان ئەنزارچىلىرى"، "يېڭى ئاي گۈرۈھى"، "مىللەتپەرۋەرلىك ئەدەبىياتى"، "ئۇچىنچى خىلدىكى كىشىلەر"، "لۇن يۈبچىلەر" قاتارلىق ئەكسىيەتچىل ئېقىملارنى چوڭقۇر پاش قىلدى ۋە تەنقىت قىلدى. "سولقانات يازغۇچىلار ئىتتىپاقى" ئۇز ئەسەرلىرىدە ياپون ئالۋاستىلىرىنى، مىللى خائىنلارنى، ساتقىنلارنى چەكسىز غەزەپ بىلەن ئەيىپلەپ، كومپارتىيىنى، قىزىل ئارمىيىنى ۋە باشقا ئىلغار كۈچلەرنى قىزغىن مەدھىيىلىدى. "سولقانات يازغۇچىلار ئىتتىپاقى" ئىجادىيەت ئۇسۇلى جەھەتتە ئىلغار رىيالىزىمنى قوللىنىپ، نۇرغۇن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يارىتىپ، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى تارىخى ئۈچۈن ئۈچمەس توھپىلەرنى قوشتى.

30 ـ يىللاردا، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدە "ھازىرقى زامان ئەنزارچىلىرى"، "يېڭى ئاي گۈرۈھى"، "مىللەتپەرۋەرلىك ئەدەبىياتى"، "ئۇچىنچى خىلدىكى كىشىلەر"، "لۇن يۈبچىلەر" گە ئوخشاش ئەكسىيەتچىل ئېقىملار بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيە-ۋى لۇشىيەنى ۋە سەنئەت لۇشىيەنى گومىنداڭ ۋە ئەكسىيەتچى بۇرژۇئازىيە تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. بۇ ئېقىملارنىڭ ئاساسىي ۋەكىللىرى خۇشى، رۇلىكشۇ، لياڭ شىچيۇ، جۇزۇرېن قاتارلىق كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار ئىدىيۇلىك ۋە بەدىئىك جەھەتتە تامامەن ئەكسىيەتچىل پوزىتسىيىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋە خاھىشىغا لايىقلاشتى. لۇشۈن قاتارلىق ئىنقىلاۋىي يازغۇچىلار بۇ خىل ئېقىملارغا قارشى دەلمۇ-دەل مۇقابىل تۇرۇپ كۈرەش ئېلىپ باردى.

ئېلىمىز تارىختا ھەرخىل ئەدەبىي ئېقىملار كوپ مەيدانغا كەلگەن قەدىمقى مەدەنىيەتلىك دولەت. قەدىمقى دەۋرلەردە ۋە يېقىنقى زاماندا، ئېلىمىز ئەدەبىياتىدا، يۇقۇرقى ئىسىمى ئاتالغان ئەدەبىي ئېقىملاردىن تاشقىرى، يەنە گۈڭئەن ئېقىمى، جىڭلىك ئېقىمى، خەن ـ لىيۇ گوۋىن ھەركىتى ئېقىمى، تۇڭچاك ئېقىمى، ياڭخۇ ئېقىمى قاتارلىق نۇرغۇن ئەدەبىي ئېقىملار بارلىققا كەلگەن.

ئېلىمىزدىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتى تارىخىدىمۇ ھەرخىل ئېقىملار خېلى كوپ بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، ئۇلار ئۇستىدە تېخى تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىغانلىقتىن، ھازىرچە بىرنەرسە دېيىش تەس.

ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئەدەبىي ئېقىملار ھەققىدە تېخىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىغانلىقتىن،

ئۇلارغا بىرەر ئات قويۇشقا ئاجىزلىق قىلمىز. شۇنى ئۇزۇپ ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا خىلمۇ-خىل ئەدەبىي ئېقىملار بولغان ۋە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا جىددى كۈرەشلەر بولۇپ تۇرغان. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزاق تارىخىغا ئىگە باي ئەدەبىيات بولۇشىمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. لېكىن، بۇ ھەقتە ئىنچىكە ۋە ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.

ياۋروپا تارىخىدىكى ئېقىملار توغرىسىدا

ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىدىكى ھەرخىل ئېقىملارنى تەكشۈرۈش-تەتقىق قىلىش ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ۋەزىپىسى، ئەلۋەتتە. لېكىن، بۇ مەسىلە ئۇستىدە تېخىمۇ ئېنىق نەزەرىيەۋى چۈشەنچىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ھەر خىل ئېقىملارنى چۈشەندۈرمەي بولمايدۇ. تۆۋەندە يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان ياۋروپا ئەدەبىيات تارىخىدىكى تەسىرى چوڭراق بولغان بەزى ئەدەبىي ئېقىملارنى چۈشەندۈرىمىز:

كىلاسسىزىم: بۇ ياۋروپا ئەدەبىياتىدا ئويغىنىش دەۋرىدىن كېيىنكى 17-، 18-ئەسىرلەردە ھوكۇمرانلىق ئورۇندا تۇرغان، تەسىرى چوڭ بىر خىل ئەدەبىي ئېقىم. ئۇ، شۇ ۋاقىتتىكى مۇرەككەپ تارىخىي شارائىتنىڭ مەھسۇلى.

كىلاسسىزىم ئالدى بىلەن تەرەققى قىلغان روشەن ئالاھىدىلىكىلەرگە ئىگە شەكىل سۈپىتىدە فرانسىيەدە بارلىققا كەلدى. كېيىن روسىيگە ھەم پۈتۈن دۇنياغا تارقالدى. ئومۇمەن، فرانسىيە كىلاسسىزىمنىڭ ۋەتىنىدۇر. نېمە ئۈچۈن كىلاسسىزىم ئالدى بىلەن فرانسىيەدە پەيدا بولدى؟

ناپالېون XIV دەۋرىدىكى فرانسىيە ياۋروپادىكى ئەڭ كۈچلۈك مەدەنىيەتلىك دولەت ئىدى. ھەيۋەتلىك پارىژ شەھىرى پۈتۈن ياۋروپانىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت چوڭ مەركىزى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا، فرانسۇز ئەدەبىياتىمۇ ياۋروپادا تەسىرى چوڭ ئەدەبىيات بولۇپ، نۇرغۇن ئاتاقلىق يازغۇچىلار، يىرىك ئېسەرلەر مەيدانغا كەلگەن ئىدى. شۇڭا، كىلاسسىزىم ئۇسۇلى ئالدى بىلەن فرانسىيەدە پەيدا بولۇپ، كېيىنچە ئۇ بىر ئېقىم بولۇپ شەكىللەندى. بۇ ئېقىم پۈتۈن ياۋروپا ۋە روسىيىنى قاپلاپ، ياۋروپا يېقىنقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەڭ زور ئەدەبىي ئېقىم بولۇپ قالدى. شۇڭا، كىلاسسىزىم ئېقىمى دەۋر سۈرگەن 17-، 18-ئەسىرلەردە (200 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت)، فرانسىيەدە چوڭ-چوڭ تىراگىدىيىچىلەر، كومىدىيىچىلەر، يازغۇچىلار، شائىرلار، نەزەرىيىچىلەر كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا كىلاسسىزىمغا قارشى كۈرەشمۇ دەل فرانسىيەدە قوزغالدى. كىلاسسىزىم ئېقىمىنىڭ فرانسىيەدە پەيدا بولۇشى ۋە ئۇ يەردىن پۈتۈن ياۋروپاغا ۋە روسىيگە تارقىلىشى ھەرگىز تاسادىپى ئەھۋال ئەمەس. بۇ، بىر تەرەپتىن، فرانسىيىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا كۈچلۈك ھەم مەدەنىيەتلىك دولەت بولغانلىغى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، يەنە بىر تەرەپتىن، مەلۇم نەزەرىيەۋى ئاساس ۋە ماددى ئاساسنىڭ بولغانلىغى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئەينى ۋاقىتتا، ياۋروپا دولەتلىرىدە كەڭ تارقالغان ۋەللون كوزقارشى (بىرلىشىش نەزەرىيىسى ساھەسىدىكى بىر خىل ئېقىم، بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرى ئەقىل-ئىدراكنى بىلىمنىڭ بىردىن-بىر مەنبەسى دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىل قارىشى ئەينى زامانىدىكى تارىخىي شارائىتتا فېئودال-ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ دىنىي كوزقارشىغا،

تۇقتسىنەزەرلىرىگە قارشى تۇرۇپ، **ئەقىل - ئىدراك** ۋە ئۇنىڭ نوپۇزىنى تىكلەش ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن ئىلغارلىقتا ئىدى) كىلاسسىزىمنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى.

يەر - زىمىننىڭ مۇقىم ئىقتىسادىي بىرلىك ھاسىلانغانلىقى كىلاسسىزىم ئېقىمىنى شەكىللەندۈرگەن ماددى ئاساستۇر. شۇنداق قىلىپ، كىلاسسىزىم مۇنارخىيىلىك (پادىشالىق) مىللى دولەتلەردە، ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ ساراي مەدەنىيىتى ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان ئالاھىدە تارىخىي شارائىتتا پەيدا بولدى. بۇ ئېقىم 17 - ئەسىردە تەرەققى قىلدى. 1670 - يىلىدىن 1680 - يىلىغىچە بولغان 10 يىل ۋاقىت كىلاسسىزىمنىڭ ئەڭ تەرەققى قىلغان، ئەڭ ئومۇملاشقان ئالتۇن دەۋرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەشھۇر فرانسۇز كىلاسسىزىمچى يازغۇچىسى لاشىنىڭ ئەڭ ياخشى ئەسەرلىرى 1667 - ، 1670 - يىللار ئىچىدە **يېزىلغان**، ئاتاقلىق كىلاسسىزىم نەزەرىيىچىسى بوۋالونىڭ «شەرىيەت سەنئىتى» دىگەن ئەسىرىمۇ (بۇ ئەسەر كىلاسسىزىم ئېقىمىدىكىلەرنىڭ ئومۇمى مىزانى ئىدى) 1674 - يىلى مەيدانغا كەلگەن ئىدى. لاشىن ئەسەرلىرى كىلاسسىزىم ئەدەبىياتىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى نامايەندىسى بولسا، بوۋالونىڭ كىتاۋى نەزەرىيە جەھەتتىكى نامايەندىسىدۇر، بولۇپمۇ بوۋالونىڭ «شەرىيەت سەنئىتى» **نىڭ** تەسىرى ناھايىتى زور بولغان ئىدى. ئومۇمەن، بوۋالونىڭ ئەسىرى كىلاسسىزىم ئېقىمى ۋە كىلاسسىزىم ئۇسۇلىنىڭ نەزەرىيىۋى پىرىنسىپىدۇر. 1830 - يىل 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، پارىژدا «ۋورنانى» ناملىق رومانتىك تىياتىر ئويناندى، بۇ ئويۇن رومانتىزىم ئېقىمى تەرەپدارلىرى تەييارلىغان بىر تىياتىر بولۇپ، ئۇنىڭ ئويىنلىشى كىلاسسىزىم ئېقىمىنىڭ بەربات بولغانلىغىنى جاكالىدى. چۈنكى، «ۋورنانى» نى ئويناش مەسىلىسىدە رومانتىزىم ئېقىمى **بىلەن** كىلاسسىزىم ئېقىمى ئوتتۇرىسىدا جىددى كۈرەش يۈز بەردى. بۇ كۈرەشتە رومانتىزىم ئېقىمى غەلبە قىلىپ، كىلاسسىزىم مەغلۇپ بولدى.

روسىيىگە كىلاسسىزىم 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياۋروپادىن ئېقىپ كىردى. 18 - ، 19 - ئەسىرلەردە، روسىيە كىلاسسىزىمى تەرەققى قىلىپ، روسىيە ئەدەبىياتىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىلگىرىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. روسىيە كىلاسسىزىم ئەدەبىياتى ئۇزىدىكى دېموكراتىك ئېلېمېنت ۋە خەلق ئەدەبىياتىغا راۋاجلانغانلىغىدىن ئىبارەت خاراكتېرى **بىلەن** ياۋروپا كىلاسسىزىم ئەدەبىياتىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. روسىيە كىلاسسىزىمى ئۇزىنىڭ 125 يىللىق تارىخىدا ئاساسىي جەھەتتىن ئىلغار، ئۇقۇمۇشلۇق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ دۇنياقارىشىنى، روھىي ھالىتىنى ۋە قىزىقىشىنى ئىپادىلىدى. روسىيە كىلاسسىزىمىنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىگى ئۇنىڭ روسىيىنىڭ تارىخى، مىللى غۇرۇرى ۋە ئەينى تارىخىي رېئاللىق **بىلەن** زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىجتىمائىي مەزمۇنىغا يېقىنلاشقانلىغىدۇر. مەسىلەن، روسىيە كىلاسسىزىم ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىلى سومالكوپنىڭ تىراگىدىيىلىرى رۇس تارىخىدىكى بىرقانچە ۋەقەلەرنى ئۇزىگە ماتېرىيال قىلغان ئىدى. ئۇنىڭ شەرىلىرى رۇس خەلق ئەدەبىياتىدىكى ئېپىك ۋە لىرىك شەرلارغا، مەسەللەرگە ناھايىتى يېقىنلاشقان ئىدى. كىلاسسىزىم ئېقىمىدىكى يازغۇچىلار ئۇز ئەسەرلىرىنى كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە، بولۇپمۇ قەدىمقى يۇنانىستان، رىم يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىگە تەقلىت قىلىپ يازاتتى ۋە شۇنداق قىلىشنى ۋەزىپە قىلاتتى. شۇڭا،

كىلاسسىزىم كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە تەقلىت قىلىش دىمەكتۇر.

ئۇنداق بولسا، كىلاسسىزىمنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى نىمىلەردىن ئىبارەت؟

بىرىنچى، قەدىمقى (كىلاسسىك) يازغۇچىلارنى دوراش ۋە ئىجادىيەتتە ئۇلارغا تەقلىت قىلىش كىلاسسىزىم ئېقىمى ۋە كىلاسسىزىم ئۇسۇلىنىڭ تۇپ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى، كىلاسسىزىم ئېقىمىدىكىلەر قەدىمقى ئەدىبىياتنى، بولۇپمۇ يۇنانىستان ۋە رىم ئەدىبىياتىنى تەڭداشسىز نەپىسلىكنىڭ يۇكسەك نەمۇنىسى دەپ قارايدۇ. ئۇلار قەدىمقى يۇنان ۋە رىم ئەدىبىي ئەسەرلىرىنى تەھلىل قىلىپ، ئۇز ئەسەرلىرى ئۇچۇن مەڭگۇ مۇقىم بولغان ئىستېتىكىلىق پىرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ئۇرۇندى. كىلاسسىزىم يازغۇچىلىرى ۋە نەزىرىيىچىلىرى ئەدىبىي ژانېرلار ئۇچۇن مۇقىم چەك - چېگرا ئايرىپ، شۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ پىرىنسىپلىرىنى بەلگىلىدى. كىلاسسىزىمچىلار ژانېرلارنى ئالى دەرىجە ۋە توۋەن دەرىجە دەپ ئىككى خىلغا ئايرىدى. ئۇلار تىراگىدىيە، مەدھىيە شېىرى، قەسىدە، ئېپوس تۇرلىرى ئالى دەرىجىگە مەنسۇپ؛ توۋەن دەرىجىگە كومىدىيە قاتارلىقلار كىرىدۇ، ئالى دەرىجىلىك ئەدىبىي تۇرلەرنىڭ ئىچىدىمۇ تىراگىدىيە ئەڭ ئالى شەكىل، شۇڭا، تىراگىدىيىنىڭ قەھرىمانلىرى ئالى دەرىجىلىك بولۇشى كېرەك، دەپ ھىساپلىدى. كىلاسسىزىمچىلار ئىجادىيەتتە ئارىستوتىلنىڭ «پوئېتىكا» («شېىرىيەت ئىلمى») كىتاۋىدىكى 3 بىرلىك ئولچىمىگە قەتئىي ئەمەل قىلىشى كېرەك، دەپ قارىدى. بۇ "ئۇچ بىرلىك": بىرىنچىدىن، ۋاقىت بىرلىگى، ۋەقەنىڭ باشلىنىشى، راۋاجى، يېشىمى 24 سائەتتىن ئېشىپ كەتمەسلىك، قەھرىمانلارنىڭ تەقدىرى ئەنە شۇ ۋاقىت ئىچىدە ھەل قىلىنىپ بولۇشى كېرەك. ئىككىنچىدىن، ئورۇن بىرلىگى، ۋەقە بىر ئورۇندا (كوپرەك ئوردا ئىچىدە) سادىر بولغان بولۇشى، ۋەقە شۇ جايدا قانات يايدۇرۇلغان بولۇشى لازىم. ئۇچىنچىدىن، ۋەقە بىرلىگى، ئەسەردە تەسۋىر-لىنىۋاتقان ۋەقە - ھادىسىلەر بىرەر تۇقۇنۇشنى چورىدىگەن ھالدا، تۇز سىزىق لىنىيىسى بويلاپ قانات يېيىشى كېرەك. ھەقىقەتەن، ئەمىلىي ئىجادىيەتتە كىلاسسىزىمچىلار تىراگىدىيە ئىجادىيىتىدە يۇقۇرقى بىرلىككە ئەمەل قىلدى. ئۇلارنىڭ باش قەھرىمانلىرى كوپرەك شاھلار، خانىشلار، شاھزادىلەر، مەلىكىلەر، سەردارلاردىن ئىبارەت بولدى. كومىدىيىنى ئەڭ توۋەن دەرىجىدىكى ئەدىبىي شەكىل دەپ قارىغىنى ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىرىمۇ جەمىيەتنىڭ توۋەن قاتلىمىدىكى شەخسلەردىن ئىبارەت بولدى.

ئىككىنچى، ئەقىل - ئىدراكنى ھىسسىياتتىن ئۇستۇن قويۇش ۋە ئەقىل - ئىدراكنىڭ كۇچ - قۇدرىتىگە چوقۇنۇش كىلاسسىزىم ئېقىمىنىڭ يەنە بىر خاراكتىرلىق خۇسۇسىيىتىدۇر. ئۇلار، نەزىرىيىۋى تونۇش جەھەتتە، ئەقىل - ئىدراكنى بىلىمنىڭ مەنبەسى دەپ قارايدىغان راتسىونالىزىملىق قاراشنى ئىجادىيەتكە يېتەكچى قىلغىنى ئۇچۇن، ھامان ئۇز ئەسەرلىرىدە ئەقىل - ئىدراكنىڭ كۇچ - قۇدرىتىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۇردى، ئۇلار دولەتنىڭ ئىجتىمائى ھاياتتىكى ئورنى ۋە رولىنى، خەلقنىڭ دولەتكە نىسبەتەن يۇكسەك مەسئۇلىيەتچان بولۇش بۇرچىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، شۇنداقلا، شەخسى مۇھەببەتنى

گىراژدانلىق بۇرچىنى ئاقلاشقا بوي سۇندۇرۇشنى ئەشەبىۋىس قىلدۇ، يۇقۇرقى تەرەپلەر كىلاسسىزمنىڭ ئەينى زاماندىكى تارىخىي شارائىتقا نىسبەتەن ئىلغارلىغىدۇر.

ئۇچىنچى، بەدىئى تەسۋىرلەش ئۇسۇلى جەھەتتە، رىيالىزىم ئۇسۇلىنى قوللىنىش، ئەسەرلەردە قاتتىق، مۇكەممەل ئۇسلۇپ بولۇش ۋە شۇنداق بولۇشنى تەلەپ قىلىش كىلاسسىزم ئېقىمىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى. بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرى تېما جەھەتتە ئىجتىمائى ئەھمىيەتنى زور بولغان ۋەقەلەرنى يېزىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، ئەمىلىيەتتە، كىلاسسىك يازغۇچىلار ئوزلىرى شۇنداق قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلار گىراژدانلىق بۇرچ ۋە پەزىلەت، شەخسىيەتچىلىك ئۇستىدىن غەلبە قىلىش مەسىللىرىنى سەنئەتنىڭ باش تېمىسى قىلىپ تاللايدۇ. ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتپەرۋەرلىك روھ قىزغىن مەدھىيەلىنىدۇ. گاۋۇبنىيى، لاشىن قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى ئەڭ دەسلەپكى فرانسۇز كىلاسسىزم ئەدەبىياتىنىڭ يۇقۇرى پەللىسى ھىساپلىنىدۇ. گاۋۇبنىيى ئوزىنىڭ 1636 - يىلى ئىجات قىلغان «شىدى» ناملىق تىراگىدىيىسىدە شەخسى ھىسسىيات بىلەن گىراژدانلىق بۇرچ ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى ئەكس ئەتتۈردى. بۇ توقۇنۇشنى گىراژدانلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى گەۋدىلەندۇرۇش ئارقىلىق ھەل قىلدى. ئۇ، ئەسىردە ئىسپانىيە مىللى قەھرىمانلىرىنىڭ بەدىئى ئوبرازىنى ياراتتى، پۇشكىن، گاۋۇبنىيغا باھا بېرىپ، "گاۋۇبنىيى ئۇلۇغ تالانت" دەپ ئاتىغان ئىدى.

كىلاسسىزم تەدرىجى ھالدا رىيالىزىم خاھىشىغا قاراپ تەرەققى قىلدى. بولۇپمۇ "تۇۋەن دەرىجە" دەپ ئاتالغان كومىدىيە تۈرلىرىدە رىيالىزىم خاھىشى روشەن ئىپادىلەندى. بۇ ۋاقىتتا مەيدانغا كەلگەن «ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدىكى مېشچانلار»، «ئىككى بايغا بىرمالاي» قاتارلىق كومىدىيىلەردە ئەينى ۋاقىتتىكى رىيالىزىم پاش قىلىندى. «ئىككى بايغا بىر مالاي» كومىدىيىسىدە تۇۋەن تەبىقە كىشىلىرى ــ مالايلارنىڭ زىرەكلىگى، ئەقىل - پاراسىتى قىزغىن مەدھىيىلەندى.

رىيالىزىم ئېلىمېنتلىرى شۇ ۋاقىتتا مەيدانغا كەلگەن مەسىلەردە تولۇق ئىپادىلەندى. بولۇپمۇ مەشھۇر كىلاسسىزمچى يازغۇچى - شائىرلارنىڭ مەسىللىردە رىيالىزىم ئېلىمېنتلىرى قويۇق ئىپادىلەنگەن ئىدى، كېيىنكى ۋاقىتتا كىلاسسىزم ئەدەبىياتىدا رىيالىزىم خاھىشى تېخىمۇ قويۇقلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. ماركسىزم كىلاسسىكلىرى تەرىپىدىن ئىنقىلاۋىي كىلاسسىزم دەپ ئاتالغان ئەسەرلەردە رىيالىزىم خاھىشى قويۇق بولدى. ئومۇمەن، كىلاسسىزم ئېقىمى ئەدەبىياتى چېركاۋ مۇستەبىتچىلىگىگە قارشى تۇرۇش جەھەتتە، مۇكەممەل قاتتىق بولغان بەدىئى ئۇسلۇبنى تىكلەش جەھەتتە، رىيالىزىمنى بېيىتىش جەھەتتە، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھنى مۇيىتلىدۇرۇش جەھەتتە بەلگىلىك رول ئوينىدى، ئوچىمەس توھپىلەرنى ياراتتى. بۇ ئېقىم ۋە ئىجادىيەت ئۇسۇلى شۇ تارىخىي شارائىتتا ئىلغار ئىدى. لېكىن، كىلاسسىزم ئېقىمى ۋە ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىرمۇنچە چەكلىمىلەردىن خالى ئەمەس ئىدى، ئۇ شەكىل جەھەتتىن دوگما بولغىنى ئۈچۈن، ئىجادىيەتتىكى ئەركىنلىكنى بوغۇپ قويىدۇ، ئوتتۇرىشتىكى يازغۇچىلارنى دوراشقا بەك بېرىلىپ كېتىدۇ. ۋەقە ۋە پېرسۇناژ مەلۇم قېلىپقا چۈشۈرۈلگىنى ئۈچۈن، پېرسۇناژلارنىڭ ئاساسلىق خاراكتېرلىرى تولۇق ئېچىلمايدۇ. كىلاسسىزم ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ

خېلى كوپ قىسمى ئوردا تۈرمۇش ئۇسۇلىغا مۇۋاپىقلىشىپ كەتكەنلىكتىن، ئامىلىپاپ ئۇسلۇبىتىن يىراق، شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ خىزمەتلىرى ئوچۇمەستۇر. كېيىنكى ۋاقىتتا كىلاسسىزىم پىرىنسىپلىرى تۈرمۇش تەرەققىياتىنىڭ ۋەزىيىتىگە ماسلىشالمىدى. شۇڭا، 1830 - يىلىدىن كېيىن، بۇ ئېقىم ۋە ئىجادىيەت ئۇسۇلى تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ قالدى.

كىلاسسىزىم خاھىشى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىمۇ مەۋجۇت. خېلى بىر قىسىم كىلاسسىكلار، مەسىلەن، ناۋايى، نىزارى قاتارلىقلار ئوزىدىن ئىلگىرى ياشىغان يازغۇچىلار ئىزىدىن مېڭىپ، چوڭ داستانلارنى يارىتىپ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ سىيۇژېتلىرى قەدىمقى زامانىدىكى تۈرمۇشتىن، ئاساسەن قەدىمقى تۈركى خەلقلەرنىڭ، ئەرەپ - پارىسلارنىڭ تۈرمۇشىدىن ئېلىنىدى، بىر قىسىم داستانلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىن، رىۋايەتلەردىن ئېلىنىدى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە، ئاساسەن، يۇقۇرى تەبىقىلەرنىڭ تۈرمۇشى ئىپادىلەنىدى. لېكىن شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇر كىلاسسىكلىرىنىڭ داستانلىرى ئوزىنىڭ روشەن، ئىلغار سىياسى خاھىشچانلىغى، خەلق ئەدەبىياتىغا، ئارزۇ - ئۇمىدىگە، ئومۇمى خەلقنىڭ ئورتاق خاھىشىغا يېقىنلاشقانلىغى، ئەسەرلەردە خەلقچىللىق، ئىنسانپەرۋەرلىك (گۇمانىزىم)، مەرىپەتپەرۋەرلىك روھىنىڭ يارقىن ئىپادىلەنگەنلىگى بىلەن ياۋروپا كىلاسسىزىمىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، «پەرھات - شېرىن» داستانىدا ئىنسانپەرۋەرلىك، خەلقلەر دوستلۇغى، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ۋاپادارلىق ئىدىيىلىرى ناھايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن، ئۇيغۇر داستانچىلىغىدىمۇ ئەسەرنىڭ باشلىنىشى، راۋاجى، يېشىمى، ئەسەر قۇرۇلۇشى، ھىكايە قىلىش ئۇسۇلى قاتارلىق تەرەپلەردە مۇكەممەل، قائىتىق پىرىنسىپ مەۋجۇت.

سېنتىمېنتالىزىم 18 - ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدىن كېيىن، ياۋروپا ۋە روسىيەدە بىر يېڭى ئەدەبىي ئېقىم بارلىقىقا كەلدى. بۇ سېنتىمېنتالىزىم (ھىسسىياتقا بېرىلىشچانلىق) دەپ ئاتالدى. بۇ ئېقىمنىڭ سېنتىمېنتالىزىم دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە رېيالىزىم خاھىشى كىلاسسىزىمغا قارىغاندا يېڭى پەللىگە قاراپ راۋاجلانغان ئىدى. سېنتىمېنتالىزىمنىڭ پەيدا بولۇشى ھاكىمۇتلەقلىق سىستېمىسىنىڭ بەربات بولۇشقا قاراپ يۈزلەنگەنلىگى، يېڭى سىنىپ ۋە ئىجتىمائى تەبىقىلەرنىڭ سىياسى كۈرەش سەھنىسىدە كورۇلۇشكە باشلىغانلىغى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ياۋروپادا بۇرژۇئا ئاقارتىش ھەرىكىتى قوزغالدى. بۇ بۇرژۇئا ئاقارتىقۇچىلىرىنىڭ يېتەكچىلىرىنىڭ ئالدىدا تۇرغان داغدۇغىلىق بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنى كۈتۈۋېلىش يۈزىسىدىن قوزغىغان ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت ھەرىكىتى ئىدى. بۇ ھەرىكەت ئالدى بىلەن ئەنگلىيە ۋە فرانسىيەدە قوزغالغان ئىدى. بۇ ھەرىكەتنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى "ئادەمگەرچىلىك نەزەرىيىسى" دىن ئىبارەت. ھەرىكەت شوئارى «ھەقانىيەت، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، مۇھەببەت ۋە كىشىلىك ھوقۇقى" دىگەندىن ئىبارەت. بۇرژۇئا ئاقارتقۇچىلىرىنىڭ قارىشىچە، ئەگەر فېئودال - ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈمى بۇ شوئارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا مۇۋاپىقلىشالمىسا، ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، بۇ شوئارلارغا لايىقلاشقان غايىۋى دۇنيانى يارىتىش

لازىم. بۇرژۇئا ئاقارتىش ھەركىتى فېودال - ئاقسوڭەكلەر سىنىپىنىڭ ھاكىمىۋتلەقلىق تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇشتا، بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنى تەييارلاشتا بەلگىلىك ئىلغار رول ئوينىدى. لېكىن بۇرژۇئازىيە سىنىپى چىرىكلىشىپ ئەكسىيەتچىلىككە قاراپ ماڭغان مەزگىلدە، بۇ ئېقىم ۋە ئۇنىڭ نامىدىكى ئىجادىيەت ئۇسۇلى پۇچەك - مەزمۇنسىز ھاياتنىڭ، مەيۇسلۇك، ئۇمىتسىزلىك، تەركى دۇنياچىلىقنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت خۇتۇك نەرسىگە ئايلىنىپ قېلىپ، ئۇزىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوقاتتى.

سېنتىمېنتالىزىمنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى: بىرىنچىدىن، بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرى كىلاسسىزىم ئولچەملىرىنى رەت قىلىدۇ. ھىسسىيات، ئىچكى تەسىراتنى بايان قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ ۋە شۇنداق قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۇرۇش جەھەتتە، پېرسۇناژلارنىڭ مەنىۋى ھاياتىنى ئەكس ئەتتۇرۇشكە كۇچەيدۇ، پېرسۇناژلار خاراكتىرىنى يارىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىككىنچىدىن، شەكىل مەسىلىسىدە ئاممىباپلىقنى تەشەببۇس قىلىدۇ ھەم ئەمىلىي ئىجادىيەتتە ئۇنىڭغا كوڭۇل بولىدۇ، بولۇپمۇ تىلنىڭ ئاممىباپلىغىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ، تىل ئىشلىتىشتە، خەلق ئېغىز تىلىغا يېقىنلىشىشنى، تىلنىڭ ئاممىۋى خاراكتىرغا ئىگە بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇچىنچىدىن، سېنتىمېنتالىزىم ئەدىبىي ژانېر ۋە تۇر جەھەتتە زور يېڭىلاش ئېلىپ باردى. بولۇپمۇ ئىپىك ئەسەرلەرنىڭ يېڭى ژانېرلىرىنى — سېنتىمېنتال پوۋىستلارنى، ئائىلىۋى تۇرمۇش ئەكس ئېتىلگەن روھىي ھالەت تەسۋىرى كوپ بولغان رومانلارنى، ئەسلىمىلەرنى، خاراكتىرلارنى، ساياھەتنامىلەرنى، مەرسىيىلەرنى، مۇھەببەت لىرىكىلىرىنى ياراتتى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي تىياتىر شەكلى كومىدىيە ۋە "مىشچانلار ئويۇنلىرى" دىن ئىبارەت ئىدى. سېنتىمېنتالىزىم ئەسەرلىرىنىڭ ئاساسىي قەھرىمانلىرى پادىشا ۋە سەردارلار بولماستىن، بەلكى بۇرژۇئازىيە ۋە شەھەر ئاھالىلىرى ئىدى. توتىنچىدىن، بۇ ئېقىم ئەسەرلىرىدە، رىيالىزىم بىلەن رومانتىزىم ئوزئارا بىرىكىپ كەتكەن، لېكىن، ئومۇمى خاھىش جەھەتتە، رومانتىزىم ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. سېنتىمېنتالىزىمنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە خاس بۇ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئالىملار سېنتىمېنتالىزىمنى "ئالدىنقى رومانتىزىم" دەپ قارايدۇ.

روسىيە ئەدىبىياتىدا سىنتىمېنتالىزىم باشقىچە ئىجتىمائى شارائىتتا پەيدا بولغان ئىدى. بۇ شارائىت ئوتتۇرا تىپتىكى يەر ئىگىلىرىدىن ئىبارەت بولغان ئاقسوڭەكلەرنىڭ قورۇق (پلانتاتسىيە) ئىگىلىگى ئىدى. چۈنكى، بۇ ۋاقىتتا روسىيىدە يانچىلىق (كرىپوستنويلۇق) تۈزۈمى دولەت ھاياتىدا تېخى ھوكۇمران ئورۇندا ئىدى. ئوتتۇرا تىپتىكى قورۇق ئىگىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى بۇرژۇئازىيە كۇچلىرى شەكىللىنىشىنىڭ ماددى ئاساسى ئىدى. بۇ ئاساس روسىيە سېنتىمېنتالىزىم ئەدىبىياتىنىڭ شەكىللىنىشىگە تۇرتكە بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن، يانچىلىق تۈزۈمىگە قارشى ئازاتلىق ھەركەتلىرى قىزغىن قانات يايدى. بۇ ھەركەتمۇ ئالاھىدە تارىخىي شارائىتتا روسىيە سېنتىمېنتالىزىمنىڭ پەيدا بولۇشىنى كەلتۇرۇپ چىقاردى. روسىيە سېنتىمېنتالىزىم ئەدىبىياتىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇنىڭدا ھەم يانچىلىق تۈزۈم قوغدالدى، ھەم مۇرەككەپ، جىددى زىددىيەتلەر خاھىشى ئىپادىلەندى. بۇ ھال روسىيە سېنتىمېنتالىزىم

ئەدىبىياتىنىڭ ۋەكىلى كالاموسىنىڭ ئەسەرلىرىدە گەۋدىلىك ئىپادىلەندى.

ئىنقىلاۋىي دېموكىرات يازغۇچى رادېششېپنىڭ بۇ ۋاقىتتا ياراتقان ئەسەرلىرىدە يانچىلىق تۇزۇمگە قارشى روھ كۇچلۇك ئىپادىلەنگەن. ئۇ بۇ جەھەتتە كالاموسىنىغا قارىمۇ - قارشى مەۋقەدە تۇرىدۇ. رادېششېپ ئەسەرلىرىدە ھەم كىلاسسىزىم ئامىللىرى (ئىپىك ۋەقەلەر تەسۋىرىدە)، ھەم سېنتىمېنتالىزىم ئامىللىرى (ساياھەت خاتىرىسى سۇپىتىدە تەسۋىرلەشتە) مەۋجۇت. ئۇ ئۇز ئەسەرلىرىدە ژانېرلارنى ئىشلىتىشتە تامامەن سېنتىمېنتالىزىملىق شەكىللەرنى ئىشلەتكەن، مەسىلەن، ئۇنىڭ «پېتىربورگدىن موسكۋا - غىچە» دىگەن ئەسىرى ساياھەتنامە شەكلىدە يېزىلغان، «دوستلار توغرىسىدا»، «ئوشاكوپ خاتىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرى تەرجىمىھال ئەدىبىياتى شەكلىدە يېزىلغان. رادېششېپ ئۇز قەھرىمانلىرىنىڭ پىسخىك ھالەتلىرىنى تەسۋىرلەشكە ئالاھىدە كوڭۇل بولگەن. جۇملىدىن، سىياسى، ئىجتىمائى ھادىسىلەرنى تەسۋىرلەشكە ئالاھىدە كوڭۇل بولۇپ، ئەسەرنىڭ رىيالىستىك روھىنى كۇچەيتكەن. ئۇنىڭ "ئەتراپتىكى شەيئىلەرگە ئەھمىيەت بېرىش" توغرىسىدىكى قىياسى رادېششېپنىڭ رىيالىستىك سەنئەت ئۇسۇلىنىڭ ئاساسىدۇر. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، رادېششېپ ئىجادىيىتى دۇنيا ئەدىبىياتىدىكى بىر مۇستەقىل ھادىسىدىن ئىبارەت.

ناتۇرالىزىم ناتۇرالىزىم ئېقىمى 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى پەيدا بولدى. بۇ ئېقىم كاپىتالىستىك جەمىيەتتە سىنىپىي قارىمۇ - قارشىلىقلار كەسكىنلەشكەن، بۇرژۇئازىيە سىنىپى كۇنسايىن ۋەھشىلەشكەن، ئۇششاق بۇرژۇئازىيە بۇرژۇئازىيە بىلەن پۇرۇلېتارىيات ئوتتۇرىسىدا تەۋرىنىپ تۇرۇۋاتقان تارىخىي شارائىتنىڭ مەھسۇلى. بۇ ئېقىمنىڭ ۋەكىلى فرانسۇز يازغۇچىسى ئېمىل زولا.

ناتۇرالىزىمنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى: ناتۇرالىزىم تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى خۇددى ناتۇرال (تەبىى) سانلاردەك تىزىپ قويىدۇ، سۇرەت تارتقاندەكلا خاتىرىلەپ قويىدۇ، تۇرمۇش دېتاللىرى ئۇستىدە تاللاش، مەركەزلەشتۇرۇش، تىپىكلەشتۇرۇش ئېلىپ بارمايدۇ، پېرسۇناژ خاراكتىرىنى تولۇق ئېچىشقا ئەھمىيەت بەرمەيدۇ، تۇرمۇشتىكى ماھىيەتلىك ۋە ماھىيەتسىز نەرسىلەرنى ئايرىماي، قارا - قويۇق تەسۋىرلەۋېرىدۇ. بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرى كورۇنۇشتە رىيالىزىمغا سادىق بولۇپ، چىنلىق پېرىنسىپىغا ئەمەل قىلغاندەك قىلسىمۇ، ئەمىلىيەتتە ھەقىقى چىنلىق بىلەن، تۇرمۇشنىڭ خاراكتىرلىق، تىپىك تەرەپلىرى بىلەن كارى بولمايدۇ، بەدىى ئىخچاملىققا دىققەت قىلمايدۇ، ئىچكى تەسىرات ۋە ھىسسىياتنى ناھايىتى توۋەن دەرىجىدە تەسۋىرلەيدۇ، مۇھىم بولمىغان پارچە - پۇرات نەرسىلەرنى ئۇزۇندىن - ئۇزۇن تەسۋىرلەيدۇ. ئومۇمەن، ناتۇرالىزىم ئادەمنىڭ ئىجتىمائىلىغى، جەمىيەتنىڭ ئادەمگە بولغان تەسىرى ئۇستىدە سوزلىمەيدۇ ياكى بۇ مەسىلىگە بەك سەل قارايدۇ. بۇ ئېقىم سەنئەتنىڭ تىپىكلەشتۇرۇش پېرىنسىپلىرى ۋە ئۇسۇللىرىنى رەت قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئەدىبىياتنىڭ ئىجتىمائى رولى ۋە ئىستېتىك قىممىتىنى توۋەنلىتىۋېتىدۇ، سىياسى خاھىش جەھەتتە، ناتۇرالىزىم ئېقىمىدىكىلەر بۇرژۇئازىيە جەمىيىتىدىكى كەسكىن زىددىيەتلەرنى يوشۇرۇپ، ھوكۇمران گۇرۇھنىڭ تەلىۋىگە لايىقلىشىدۇ.

ناتۇرالىزم ئېقىمى پاسسىپ رومانتىزىمغا، قۇرۇق خىيالپەرەستلىك ئەدەبىياتىغا قارشى كۆرەشتە مەلۇم ئىلغار رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئېقىمنىڭ ماھىيىتى ۋە چەكلىمىسى خاتا بولغىنى ئۈچۈن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا غەرپتىكى ئۈمىتسىزلىك (پىسسىمىزىم)، شەكىلۋازلىق (فورمالىزىم)، سىمۋولىزىم ئېقىملىرى بىلەن بىرلىشىپ كېتىپ، ئەكسىيەتچى كۆچلەرنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدىغان بىر ئېقىمغا ئايلىنىپ قالدى. ھازىر، بىرمۇنچە بۇرژۇئا دولەتلىرىدە، بۇ ئېقىم ۋە ناتۇرالىزم ئىجادىيەت ئۇسۇلى زور ئېتىۋارغا ئىگە بولۇپ تۇرماقتا.

سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ناتۇرالىزم بىلەن چېقىشالمايدۇ، بەلكى ئۇنى قەتئىي رەت قىلىدۇ. چۈنكى ناتۇرالىزم سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە قۇرۇلۇش يولىدىكى يۈكسەك رولىغا نىسبەتەن پاسسىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ، سوتسىيالىستىك چىنلىقنى بۇرمىلاپ تەسۋىرلەپ، خەلقنى زەھەرلەيدۇ. شۇڭا، ناتۇرالىزىمنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەت ئىستېھكامىغا كىرىشىگە ۋە ئۇنى ئىگەللەۋېلىشىغا قەتئىي يول قويۇلمايدۇ.

رومانتىزىم رومانتىزىم بىر چوڭ ئېقىم سۈپىتىدە، كىلاسسىزىم ئېقىمىغا قارشى كۆرەش ئىچىدە 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياۋروپادا پەيدا بولدى. بۇ ئېقىم كىلاسسىزىمنى بەربات قىلىپ، سېنتىمېنتالىزىمنىڭ ئورنىنى ئىگەللىدى. بۇ ئېقىمنىڭ مەيدانغا كېلىشى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ھەرىكىتىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، فېئودال - ئاقسۆڭەكلەر جەمئىيىتىنىڭ زوراۋانلىقىغا قارىتا يۈز تۇتقانلىغىنىڭ بىر بەلگىسى بولدى.

رومانتىزىم رومانتىزىم روھى، رومانتىزىم ئىجادىيەت ئۇسۇلى ۋە رومانتىزىم ئېقىمى دېگەن بىرقانچە ئۇقۇملاردا كېلىدۇ. رومانتىزىم روھى ھەممە مىللەت ئەدەبىياتىدا مەۋجۇت. رومانتىزىم بىر خىل بەدىئى ئىجادىيەت ئۇسۇلى سۈپىتىدە 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر خىل ئېقىم بولۇپ، 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بارلىققا كەلگەن. رومانتىزىم كىشىلەرنىڭ غايىسىنى، ئويلىغان، ئارزۇ قىلغان رىياللىقنى تەسۋىرلەش دېمەكتۇر.

رومانتىزىم مەۋجۇت رىياللىققا نارازى بولۇش، قارشىلىق جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن گۈزەل نەرسىلەرنى خىيال قىلىش ھادىسىسىدىن ئىبارەت. 1789 — 1794 - يىللار ئىچىدە قانات يايغان فرانسىيە بۇرژۇئازىيە ئىنقىلاۋى ھەرىكىتى گېرمانىيىگە كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىدىيال دولەت، ئەخلاقىي پەزىلەتلىك دولەت قۇرۇش خىيالى بىر قىسىم بۇرژۇئا ئۇنسۇرلىرىنىڭ مىڭىسىنى ئەسىر قىلىۋالدى. ئۇلار ھازىرقى مەۋجۇت رىياللىقنى يوقىتىپ، يېڭى رىياللىق بەرپا قىلىشقا كىرىشتى. ئەنە شۇ خىياللىرىنى ئەدەبىياتتا ئىپادىلەش ئۈچۈن رومانتىزىم ئېقىمنى شەكىللەندۈردى. گېرمانىيىلىك گېيوتې ۋە شىللېر، فرانسىيلىك ۋېكتور گىيوگو، ئەنگلىيىلىك شېللىي بىلەن بايرونلار رومانتىزىمنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىلىرىدۇر. روسىيە ئەدەبىياتىدا پۇشكىن، لېرمونتوپ قاتارلىقلار گۈزەل رومانتىك ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. بولۇپمۇ پۇشكىننىڭ رومانتىك ئەسىرى دېكابىرىست ئىنقىلاپچىلارنىڭ غايىسىنى ئەكس ئەتتۈردى. ئۇ «ئېۋگېنى — ئونېگىن»، «كاۋ-

كاز تۇتقۇنى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە كەلگۈسى رىياللىقنى، ياشلارنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈردى. رادىشىپنىڭ كېينكى ئىجادىيەتلىرىدە رومانتىك ئەسەرلەر خېلى كوپ سالماق نى ئىگەللىدى. گوگولنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرىدىمۇ ئىلغار رومانتىك غايىلەر ئەكس ئەتتى.

ياۋروپا ئەدەبىياتىدا گيوگو، گيوتى ۋە شېللېرلارنىڭ رومانتىزملىق ئەسەرلىرى زور سالماقنى ئىگەللەيدۇ. ياۋروپا رومانتىزم ئېقىمدىكىلەر ئۇلارنىڭ كوزقاراشلىرىنى ۋە ئىدىيىلىرىنى ئوزلىرىگە ئورنەك قىلىشقان ئىدى. گيوتىنىڭ «فائوست» تىياتىرى، شېللېرنىڭ دىراما، رومانلىرى گېرمانىيە رومانتىزمىنىڭ نامايەندىسى. گيوگو «پاجىەلىك دۇنيا» دىگەن رومانىدا ھەققانىيەتنى مەدھىيىلىگەن، ئادالەتلىك يېڭى دۇنيا مەنزىرىسىنى سىزىپ بەرگەن.

رومانتىزم ئېقىمى ئوز تەرەققىياتىدا ئىككى خىل ئېقىمغا بولۇنۇپ كەتتى. بىرى، ئاكتىپ رومانتىزم ئېقىمى، يەنە بىرى، پاسسىپ رومانتىزم ئېقىمى. ئاكتىپ رومانتىزم ئېقىمى خىيالىي (ئوتوپىك) سوتسىيالىزم ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسا، پاسسىپ رومانتىزم ئوتتۇرا ئەسىر چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان.

ئاكتىپ رومانتىزم كوپرەك رىيال ھاياتتىن مەخسۇس تېمىلارنى تاللاپ، بۇ تېمىلارنى باي ۋە كۆچلۈك تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمى بىلەن يورۇتۇپ، غايەۋى تۇرمۇش قەھرىمانلىرىنى بەدىي ئوبرازىنى يارىتىدۇ. رومانتىزم ئېقىمىدىكىلەر ئوز قەھرىمانلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى رىياللىققا قارىمۇ - قارشى قويىدۇ. بۇ خىل قەھرىمانلار ئادەمىلەرنى ھەيران قالدۇرىدىغان پەۋقۇلاددە تۇرمۇش شارائىتلىرى ئىچىدە ياشايدۇ. ئەنە شۇ شارائىتتا ئۇلارنىڭ خاراكتېرى ئېچىپ بېرىلىدۇ. ئاكتىپ رومانتىزم، بەدىي ئىپادىلەش جەھەتتە، مۇبالىغىلەشتۇرۇش، سىمۋوللاشتۇرۇش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىدۇ.

ئاكتىپ رومانتىزم، خىيالىي سوتسىيالىزم ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغىنى ئۇچۇن، يىراقنى، نۇرلۇق كەلگۈسىنى بىرقەدەر ئوچۇق كورەلەيدۇ. بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى قارشىلىق روھنىڭ باي، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە تۇرمۇشتىكى ئىجابىي شەيئىلەر، گۈزەل غايە قىزغىن مەدھىيىلىنىدۇ، مەسىلەن، گيوگونىڭ «پاجىەلىك دۇنيا» ناملىق ئەسىرىدە ئاقسوڭەكلەر ھاكىمىيىتىگە قارشى كوچا ئۇرۇشى، گاۋروش قاتارلىق كىچىك باتۇرلار مەدھىيىلىنىدۇ. لېرمونتوپنىڭ «زامانىمىزنىڭ قەھرىمانلىرى» ناملىق ئەسىردە فېودال يانچىلىق تۈزۈمگە قارشى قارشىلىق روھى مەدھىيىلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئاكتىپ رومانتىزم ئېقىمى قىزغىن ئىدىيەۋى ھېسسىياتنى، ئىچكى دۇنيانى گۈزەل تىل ۋە باي تەسەۋۋۇر، مۇبالىغە ئۇسۇللىرى ئارقىلىق يارقىن ۋە تەسىرلىك قىلىپ تەسۋىرلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بولۇپمۇ تىلنىڭ گۈزەللىگى ۋە مىللى ئۇسلۇبلىرىغا ئالاھىدە كوڭۈل بولىدۇ. شۇڭا، رومانتىك يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىشلىتىلگەن تىل كۆچلۈك ئىپادىلەش كۈچىگە ئىگە. تىل ۋە باشقا ئىپادىلەش ئۇسلۇبلىرى جەھەتتە ئاكتىپ رومانتىزم ئېقىمى خەلقتە يېقىنلاشقان، مىللىلىكنى تولۇق گەۋدىلەندۇرگەن. پۇشكىنىڭ رۇس مىللى شائىرى دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبىمۇ دەل مۇشۇ يەردە.

ئاكتىپ رومانتىزم تارىختا ئىلغار رول ئويناندى. شۇڭا، ماركس، ئېنگېلس، لېنىن،

ستالین، پلیخانوپ قاتارلیق مارکسزم کلاسسکلیری ئاکتیپ رومانتیزم ئېقىمى نامايەندىلىرىگە ياھايىتى يۇقۇرى باھا بەرگەن، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ يېتەرسىزلىكلىرىنىمۇ كۆرسەتكەن ئىدى. ئۇلار گيوتى، شىللېر، پۇشكىن، گيۇگولارنىڭ مۇبارەك ئىسملىرىنى كوپ قېتىم تىلغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىسل ئەنئەنىلىرىنى ئۆگىنىشنى تەشەببۇس قىلغان ئىدى.

پاسسىپ رومانتىزم ئاكتىپ رومانتىزمغا قارشى ئورۇندىكى بىر ئېقىم بولۇپ، ئۇ ئوتتۇرا ئەسىر چېركاۋ پەلسەپىسىنى نەزىرىيەۋى ئاساس قىلىپ، زاۋاللىققا يۈز تۇتقان سىنىپلارنىڭ قولدىن كەتكەن دۇنياسىنى تىرىلدۈرۈشكە ئۇرۇنۇش يۈزىسىدىن بارلىققا كەلگەن ئەكسىيەتچىل ئېقىمدۇر. ئۇنىڭ فرانسىيەدىكى ۋەكىلى لامارتىن، گېرمانىيەدىكى ۋەكىلى نوۋالىس، ئەنگلىيەدىكى ۋەكىلى كولرىج، روسىيەدىكى ۋەكىلى ژۇكوۋسكىي، كولناك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

پاسسىپ رومانتىزم تەرەپدارلىرى سەنئەتنىڭ مەزمۇنىنى ئاساسىي جەھەتتىن رىيالليقتىكى شەيئىلەر بىلەن ئوخشىماسلىقى كېرەك، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ئۇلار دىنىي ئۇمىتسىزلىك خىيالىلارغا بېرىلىپ كېتىدۇ. ئومۇمەن، بۇ ئېقىم قۇرۇق خىيالپەرەسلىكنىڭ مەھسۇلى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي مەقسىدى تارىخ سەھنىسىدىن قالغان كۆچەرنىڭ كونا دۇنياسىنى تىرىلدۈرۈشتىن ئىبارەت. شۇڭا، پاسسىپ رومانتىزم ئېقىمى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىغا پۈتلىكاشاڭ بولدى.

تەنقىدىي رىيالىزم

19ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ياۋروپا ئەدەبىياتىدا قۇرۇق خىيالپەرەسلىككە قارشى تۇرۇپ، رىيال مەۋجۇت مەسىلىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغان بىر خىل رىيالىزم ئېقىمى مەيدانغا كەلدى. بۇ ئېقىم تەنقىدىي رىيالىزم ئېقىمى دەپ ئاتالغان. بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرى يازغۇچىلارنىڭ رىيالىزم پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، رىياللىقنى چوڭقۇر ۋە ئىنچىكە كۆزىتىپ، رىيال ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈشنى تەلەپ قىلدۇ. بۇ ئېقىم پاش قىلىشنى ۋە تەنقىت قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. چۈنكى رىيالىستىك ئەدەبىياتنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ ئامۇۋاپىق ئىجتىمائىي تۈزۈمنى، چىرىك تۇرمۇشنى، رەزىل ئەخلاقنى پاش قىلىدۇ ۋە تەنقىت قىلىدۇ. تەنقىدىي رىيالىزم ئېقىمىنىڭ ئىلغارلىقىنى مۇنۇ ئۈچ جەھەتتىن كۆرگىلى بولىدۇ: 1) تەنقىدىي رىيالىزم ئېقىمى رىيالىزمنى يۇقۇرى پەللىگە كۆتەردى، رومانچىلىق ئىجادىيىتى ساھەسىدە يېڭى سەۋىيە ياراتتى. 2) ئاقسۆڭەكلەر، بۇرژۇئازلار ۋە ئېزىلگەن سىنىپ كىشىلىرىنىڭ نۇرغۇن تىپىك قەھرىمانلىرىنىڭ بەدىئى ئوبرازلىرىنى يارىتىپ، ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ ھالاكەت تەقدىرىنى، بۇرژۇئازىيىنىڭ گۈللىنىش ۋە ئاخىرى ھالاك بولۇش مەنتىقىسىنى كۆرسىتىپ، كىشىلەردە كاپىتالىستىك جەمىيەتكە نىسبەتەن گۇمان تۇغدۇردى. 3) بىر قىسىم رىيالىستلار ئۆز ئەسەرلىرىدە تىپىك شارائىتتىكى تىپىك خاراكتېرلارنى ھەقىقىي، جانلىق قىلىپ يارىتىپ، رىيالىستىك ئەدەبىياتنى ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىئىلىك جەھەتتە يۇكسەك پەللىگە كۆتەردى.

ماركسزم كلاسسىكلىرى ۋە ئەدىپلىرى تەنقىدىي رىيالىزم ئېقىمىنىڭ ئۈلۈغ توھپىلىرىگە يۇقۇرى باھا بەردى. شۇنداقلا بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرىنىڭ سىنىپىي، تارىخىي چەكلىمىسىنى، بۇلارنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئازاتلىق يولىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسە-

مىپ بەردى. بۇ ئېقىمنىڭ فرانسىيەدىكى نامايەندىسى بالزاك بىلەن ستېندال، ئەنگلىيەدىكى نامايەندىسى ھەككېنس، روسىيەدىكىسى لېپ تولستوي بىلەن چېخوپلاردىن ئىبارەت. بۇ يازغۇچىلارنىڭ «كىشىلىك كومېدىيىسى»، «قىزىل ۋە قارا»، «ئاسارە ـ ئەتىقە دۆكنى»، «تىرىلىش»، «ئانا كارېنىنا» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلىرى دۇنيا ئەدەبىياتىدا ناھايىتى چوڭ ئورۇن تۇتىدۇ. تەنقىدىي رىيالىزىم ئېقىمى ھازىرقى زامان بۇرژۇئا دولەتلىرىدە ساقلىنىپ تۇرماقتا. خېلى بىر قىسىم يازغۇچىلار بۇ ئېقىمنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، چىرىك ئىجتىمائى تۈزۈمنى، ئىجتىمائى ئەخلاقنى پاش قىلىۋاتىدۇ ۋە تەنقىت قىلىۋاتىدۇ.

يۇقۇرقىلار ياۋروپا ۋە روسىيە يېقىنقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدىكى تەسىرى بار ئاساسلىق ئەدەبىي ئېقىملاردىن ئىبارەت. ئۇلاردىن باشقا، "ھازىرقى زامانچىلار ئېقىمى"، "سىمۋولىزىم ئېقىمى"، "شەكىلپەرەسلىك ئېقىمى"، "ئەدەبىيات، پەن، سەنئەت ھەۋەسكارلىرى جەمئىيتى" (رادىشىچېپ باشچىلىغىدىكى ئىلغار ئېقىم)، "رۇس تىلى ھەۋەسكارلىرى جەمئىيتى" (1816 — 1811) قاتارلىق ھەر خىل ئېقىملار بارلىققا كەلگەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، روسىيەدىكى ھەرقايسى ئىلغار ئېقىملاردىكى بىر قىسىم يازغۇچىلار گوركىي باشچىلىغىدا "بىلىم" نەشرىياتى ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ، ئىلغار، ئىنقىلاۋىي ئەسەرلەرنى يارىتتى. "بىلىم" نەشرىياتىمۇ بىر قىسىم ئىلغار يازغۇچىلارنىڭ ئىلغار بىرلەشمىسى بولۇپ قالغان ئىدى.

ھازىرقى زامان بۇرژۇئا دولەتلىرىدە ھەر خىل ئەدەبىي ئېقىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. مەسىلەن، ئىپادىچىلىك ئېقىمى، كەلگۈسىپەرەسلىك ئېقىمى (بۇ ئېقىملار بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى 10 يىل ئىچىدە تازا راۋاجلانغان)، تەسىرىپەرەسلىك ئېقىمى قاتارلىقلارنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تەسىرى چوڭ ئىدى.

"ئاڭ (ئىدىئولوگىيە) ئېقىمى" ھازىرقى زامان غەرپ ئەدەبىياتىنىڭ بىرمۇنچە تارماقلىرىدا (بولۇپمۇ رومانچىلىق ۋە كىنوچىلىق ساھەسىدە) كەڭ ئېقىپ يۇرگەن بىر خىل ئېقىم، "ئاڭ ئېقىمى" دەسلەپ 1884 ـ يىلى ئامېرىكىلىق بىر پەيلاسوپ تەرىپىدىن تىلغا ئېلىنغان. بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرى: ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇرى ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىپ تۇرىدىغان بىر خىل ئېقىم؛ يازغۇچىلار (رومانچىلار) پىرسۇناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى تەسۋىرلىشى، پىرسۇناژلار ئېڭىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ پىرسۇناژلارنى چوڭقۇر سۈرەتلىشى لازىم. چۈنكى، چىنلىق ئاڭدىن ئايرىلمايدىغان دولقۇنلۇق ھەركەتلەر ئىچىدە بولۇشى كېرەك، دەپ تونۇيدۇ. بۇ خىل قاراش فرانسىيە پەيلاسوپى ھېنرى بىرىگسون (1914 — 1859) نىڭ ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

"ئاڭ" ئېقىمىدىكى يازغۇچىلار كۆپرەك سەنئەتكارلار، زىيالىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇلار ئىچكى تەسىراتنى بايان قىلىشنى مۇھىم ئۇرۇنغا قويىدۇ، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە مونولوگ كۆپرەك بولىدۇ. "ئاڭ" ئېقىمىنىڭ ئاساسلىق يازغۇچىلىرى جامىس جۇيىسى (1941 — 1882)، ئېۋگېنى ئونېل (1953 — 1888)، ۋىلىيام پاۋلكنېر (1962 — 1897)، ت. س. ئىلىيوت (1965 — 1888)، ۋېلىنا ۋولف (1941 — 1882) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

دەرىجىدىن تاشقىرى رىيالىزىم ئېقىمى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن فرانسىيەدە

پەيدا بولغان بىر خىل ئەدەبىي ئېقىم. بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرى ئەنگلىيە، بېلگىيە، ئىسپانىيە، شۋېتسارىيە، گېرمانىيە، يۇگوسلاۋىيە، گىرېتسىيە، ئامېرىكا، مېكسىكا، برازىلىيە، ياپونىيىلەرگە ۋە ئافرىقىغا تارقالغان. بۇ ئېقىمنىڭ ياراتقۇچىسى ۋە نەزىرىيىچىسى بولاڭ دون دېگەن يازغۇچى بولۇپ، بۇ ئېقىم دەسلەپ ئۇنىڭ 1917 - يىلى يازغان بىر دىرامىسىنىڭ كىرىش سۆزىدە تىلغا ئېلىنغان. 1924 - يىلى، بىرىنچى قېتىملىق «دەرىجىدىن تاشقىرى رېيالىزىم خىتاپنامىسى»نى ئېلان قىلىپ، "دەرىجىدىن تاشقىرى رېيالىزىم تەتقىقات جەمئىيتى" تەشكىل قىلغان ۋە «دەرىجىدىن تاشقىرى رېيالىزىم ئىنقىلابى» ژورنىلىنى نەشر قىلغان. 1930 - يىلى 2 - قېتىملىق خىتاپنامىسىنى ئېلان قىلغان. 20 - يىللىرىدىن 30 - يىلغىچە بولغان 10 يىللىق ۋاقىت دەرىجىدىن تاشقىرى رېيالىزىم ئېقىمنىڭ راۋاج تاپقان مەزگىلى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ ئېقىم يالغۇز ئەدەبىيات جەھەتتىلا ئەمەس، سەنئەتنىڭ باشقا تۈرلىرىدىمۇ بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە. بۇ ئېقىم ئىچكى ئاڭنىڭ مۇھىملىغىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئارقىلىق، ئادەملەرنىڭ تاشقى دۇنياسىدىكى ھالەتلەرنى تەسۋىرلەشنى تەكىتلەيدۇ. بۇ ئېقىم ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە، يۇمۇرلۇق بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئېقىمنىڭ كوزگە كورۇنگەن يازغۇچىلىرى دېس نوس (1945 — 1900)، سوپالوت (— 1897) قاتارلىق 20 — 30 كىشىدىن ئىبارەت.

مەۋجۇدىيەتپەرەسلىك ئېقىمى 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا فرانسىيەدە پەيدا بولۇپ، 40 - يىللاردا يۇقۇرى پەللىگە كوتىرىلگەن بىر خىل ئەدەبىي ئېقىم. ئۇ، ياۋروپادىن ھالقىپ پۈتۈن دۇنياغا تەسىر كورسىتىپ كەلمەكتە. بۇ ئېقىمنىڭ بايراقدارى ۋە ۋەكىلى سات سىمونى، دى ئاۋۇر (— 1908) لاردىن ئىبارەت. ساتىنىڭ «ئىدىر سىرتىدىكى ئادەم» دېگەن رومانى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، مەۋجۇدىيەتپەرەسلىك ئېقىمى كەڭ نامايەن بولۇشقا باشلىدى. ئۇ 1936 - يىلى «تەسەۋۋۇر» دېگەن پەلسەپىۋى ماقالىسىدا مەۋجۇدىيەتپەرەسلىك ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ساتىنىڭ كوزقارىشىنى ياقلىغۇچىلار مۇشۇ ئېقىمنى تەشكىل قىلدى. بۇ ئېقىم 1950 - يىلغا كەلگەندە پارچىلىنىشقا باشلىدى. سات ئاكتىپ تەرەپكە بۇرۇلسا، كايىن قاتارلىقلار ئوڭغا بۇرۇلۇپ، سوتسىيالىزىم بىلەن دۇشمەنلەشتى. مەۋجۇدىيەتپەرەسلىك ئېقىمى ياپونىيىدىمۇ كەڭ تەسىرگە ئىگە، ئۇ، ياپونىيە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى چوڭ ئېقىملاردىن بىرى بولۇپ قالدى. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى تۆيمىڭ سەن بىلەن ئەنيۇ گۇڭفاڭلاردىن ئىبارەت.

ئومۇمەن، يېقىنقى زامان چەتئەل ئەدەبىياتىدا بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەر خىل ئېقىملار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. بۇ ئېقىملار ئوتتۇرىسىدىكى تەسىر قىلىشىش، مۇناسىۋەت، زىددىيەت ۋە كۆرەشلەر ئىنسانىيەت ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىدا بەلگىلىك رول ئوينىدى، بولۇپمۇ ئىلغار ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ ئىجابى رولى چوڭ بولدى. بىز ئۇلارنىڭ ئىلغار ئەنئەنىسىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ئۇسلۇپ دېگەن نىمە؟ ئۇنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە مۇھىملىغى قەيەردە؟
2. ئۇسلۇپنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئوبېكتىپ ۋە سۇبېكتىپ ئامىللارنى بايان قىلىڭ.

3. ئۇساۋۇنىڭ ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇن ئامىللىرىدا ئىپادىلىنىشى قانداق بولىدۇ؟
4. ئۇسلۇبنىڭ ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكىل ئامىللىرىدا ئىپادىلىنىشى قانداق؟
5. ئۇسلۇبنىڭ ژانىرلارنى بەدىئى ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى قوللىنىشتا ئىپادىلىنىشى قانداق بولىدۇ؟
6. نىمە ئۈچۈن ئۇسلۇب خىلمۇ-خىللىقا ۋە بىرەكلىككە ئىگە؟
7. نىمە ئۈچۈن خىلمۇ-خىل ئۇسلۇبلارنىڭ ئەركىن مۇسابىقىسىنى يولغا قويۇش كېرەك؟
8. بىرەر يېتىلگەن ئۇيغۇر يازغۇچىسىنىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبى توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈڭ.
9. ئەدەبىي ئېقىم دېگەن نىمە؟ ئۇ قانداق شەكىللىنىدۇ؟
10. ئەدەبىي ئېقىمنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن ئەھمىيىتىنى سۆزلەپ بېرىڭ.
11. نىمە ئۈچۈن نىشان بىرەك بولۇش شەرتى ئاستىدا ھەر خىل ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ راۋاجلىنىشىنى تەشەببۇس قىلىمىز؟ بۇنداق قىلىشنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن قانداق رولى بار؟
12. ياۋروپا ئەدەبىيات تارىخىدىكى كىلاسسىزىم ۋە سېنتىمېنتالىزىم ئېقىملىرىنى قىسقىچە چۈشەندۈرۈپ بېرىڭ.

توققۇزىنچى باپ. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى

ئەدەبىيات ئادەمشۇناسلىقتۇر. چۈنكى ئەدەبىيات تۇپ مەنىسىدىن ئېيتقاندا، ئادەمنى ۋە ئۇنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا، ئادەم ۋە ئۇنىڭ ھاياتى ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي تەسۋىر ئوبېكتى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

ئادەمدىن ئىبارەت بۇ ئىجتىمائى ئوبېكتىپ ھەممىدىن ئاۋال مىللەتتىن ئىبارەت ئىجتىمائى بىرلىك ئىچىدە بولىدۇ. چۈنكى "مىللەت ــ ھەممىدىن بۇرۇن، بىرلىك، ئادەملەرنىڭ مەلۇم بىرلىگى." ① مىللەت ئادەملەرنىڭ مەلۇم بىرلىگى بولغىنى ئۈچۈن، ئادەمنى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەدەبىيات ئالدى بىلەن مىللى تۇرمۇش زېمىنىدا پەيدا بولىدۇ، ئۇ قويۇق، روشەن مىللى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ. خۇددى ستالىن ئېيتقاندەك، ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى "ھەر بىر مىللەتنىڭ پۈتۈن دۇنيانىڭ مەدەنىيەت غەزنىسىگە قوشقان توھپىسى بولۇپ، ئۇلار ئۇنى تېخىمۇ تولۇقلايدۇ، تېخىمۇ بېيىتىدۇ." ②

ئەدەبىيات ــ ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ بەدىئى ئىنكاسى. ئەدەبىيات مىللى تىلنى ماتېرىيال قىلىدىغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئىنكاس قىلىدىغىنى ئالدى بىلەن يازغۇچى ئۆزى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىدىن ئىبارەت.

ھەر بىر مىللەت مەلۇم جۇغراپىيەۋى ۋە ئىجتىمائى شارائىتتا ياشايدۇ. شۇڭا، ھەر قايسى مىللەتنىڭ تۇرمۇشىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك بولىدۇ. ئەنە شۇ ئالاھىدىلىككە ئىگە مىللى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئەدەبىياتتا چوقۇم مىللى خۇسۇسىيەت گەۋدىلىنىدۇ. يەنى ھەر بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىغا مۇقەررەر ھالدا شۇ مىللەتنىڭ ئىز ــ تامغىسى بېسىلىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى ــ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخى، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى كونكرېت ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ، ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا تەدرىجى شەكىللەنگەن ۋە تەرەققى قىلغان.

ئۇيغۇر 50 نەچچە مىللەتتىن تەركىپ تاپقان بۈيۈك ئائىلە. ھەرقايسى مىللەتنىڭ

---

① ئى. ۋ. ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللى مەسىلە»، «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى، 1948 ــ يىل، تاشكەنت 6 ــ بەت.

② «فېنلاندىيە ھوكۇمەت ۋەكىللەر ئومىگىنى كۈتۈۋېلىش زىياپىتىدە سۆزلەنگەن نۇتۇق» (1948 ــ يىل 4 ــ ئاينىڭ 7 ــ كۈنى)، «ئەدەبىيات ــ سەنئەت ژورنىلى» نىڭ 1959 ــ يىللىق 22 ــ سانى، خەتكۈچە نەشرى 15 ــ بەت.

نۇرغۇن ئەسىرلىك تارىخى جەريانىدا شەكىللەنگەن ئۇزۇنگە خاس قويۇق مىللى تۇسكە ئىگە تۇرمۇشى بار. بۇ مىللى تۇرمۇش ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئاشۇ مىللى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ بەدىئى ئىنكاسى بولغان مىللى ئەدەبىياتنىڭ باشقا مىللەت ئەدەبىياتىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. مانا شۇ ئالاھىدىلىكلەرنى ــ ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى ۋە ئۇنىڭ ئۇسلۇبىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ ئۆگىنىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى بۇنداق قىلىش ئەدەبىيات ئىلمىگە مول مەزمۇن بېغىشلايدۇ، ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى بىلىشكە ياردەم بېرىدۇ. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يېزىق شەكىلدىكى كىلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىشقا، رەتلەشكە ۋە شۇ ئاساستا ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنى بېيىتىشقا كەڭ زېمىن ھازىرلايدۇ. شۇنداقلا، ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىدىن ئىبارەت بۇ مۇھىم تېمىنى تەتقىق قىلىپ ئۆگىنىش ئەدەبىياتشۇناسلىقنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخىمۇ بېيىتىپ، ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى سوتسىيالىستىك بولۇش، شەكلى مىللى بولۇش يولى بويىچە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ھەمدە ئۇنىڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھاياتىدىكى تەسىرچانلىق رولىنى كۈچەيتىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئۆگىنىش ئىنتايىن زورۇر. چۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە پۈتكۈل تۈركى خەلقلەر ئەدەبىياتىدىكى رەڭدار، مول، تەسىرلىك ئەدەبىيات بولۇپ، ئۇنىڭ باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىغا ئوخشايدىغان، ئەسىرلەردىن بۇيان خەنزۇ، پارس، ئەرەپ، ئوردۇ، ھىندى، تۈركى مىللەتلەر ئەدەبىياتىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن ھەم شۇ مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئىلغار تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆزىدە بار ئەۋزەللىك بىلەن بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئالاھىدىلىكلىرى بار. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قويۇق، ئوبدان، روشەن ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئۆگىنىپ، ئۇنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى تېپىپ چىقىشىمىز، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلىشىمىز لازىم. ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى ــ مىللى ئالاھىدىلىكلىرىنى تېپىشقا تېخىمۇ كوپ كۈچ چىقىرىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ئىلمىنى يەنىمۇ بېيىتقىلى، ئەدەبىي ئىجادىيەتنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ.

1 - §. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنىڭ مەنىسى ۋە ئەھمىيىتى

1. مىللەت ۋە مىللى ئالاھىدىلىك

ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى دېگەن نېمە، ئۇنىڭ مەنىسى نىمىدىن ئىبارەت، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى قايسى تەرەپلەردە؟ بۇلارنى بىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن، مىللەت دېگەن نېمە، ئەدەبىياتنىڭ مىللىلىگى دېگەن مەسىلىلەرنى بىلىش كېرەك. چۈنكى بۇ

مەسىلىلەرنى بىلىمەي تۇرۇپ، ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ.

مىللەت دېگەن نېمە

مىللەت ــ بىر چوڭ ئىجتىمائى ھادىسە، ماركسزىملىق تارىخىي ماتېرىيالىزىم نۇقتىسىنەزىرى بويىچە ئېيتقاندا، مىللەت ــ تارىخىي كاتېگورىيە. ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم بىر باسقۇچىدا شەكىللەنگەن ئىجتىمائى بىرلىك. بۇ ئىجتىمائى ھادىسە ئىنسانلار جەمئىيتى پەيدا بولۇش بىلەن تەڭلا شەكىللەنگەن ئەمەس. چۈنكى ئېپتىدائى جەمئىيەتتە "مىللەت" دېگەن ئۇقۇم يوق ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا، قانداشلىق مۇناسىۋىتى تۇپەيلىدىن ۋۇجۇتقا كەلگەن ئۇرۇقداشلار ۋە قەبىلىلەر بار ئىدى. كېيىنچە، تەدرىجى ھالدا ئۇرۇقداشلار ۋە قەبىلىلەر راۋاج تېپىپ، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. بۇ ئىتتىپاق مىللەتكە يېقىنراق كەلسىمۇ، لېكىن مىللەتنىڭ دەل ئۆزى ئەمەس ئىدى. چۈنكى بۇ خىل ئىتتىپاقتا تېخى تىل بىرلىگى، زېمىن (تېرىتورىيە) بىرلىگى، ئىقتىسادىي بىرلىك ۋە پىسخىك ھالەت بىرلىگى يوق ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە ئىش تەقسىماتى، مەھسۇلاتلارنى ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك كېلىپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن كىشىلىك جەمئىيىتىدە سىنىپ ۋە دولەت بارلىققا كېلىپ، ئېپتىدائى جەمئىيەت يىمىرىلدى. نەتىجىدە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاقىسى كۆپەيدى ۋە كۈچەيدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇقداشلار ۋە قەبىلىلەر شالغۇتلىشىپ، ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتى بۇزۇلدى. ئۇرۇقداشلار مۇناسىۋىتىنى ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى بارا-بارا زېمىن مۇناسىۋىتى ئىگەللىدى. ئورتاق زېمىن بىرلىگى ئىچىدە قاتناش، سودا-سېتىق ئىشلىرىنىڭ كېڭىيىشى ۋە راۋاج تېپىشى نەتىجىسىدە، پەيدىن-پەي ئىقتىسادىي تۇرمۇش بىرلىگى، قەبىلىلەر تىلى بۇزۇلۇپ ئورتاق تىل بىرلىگى، شۇنداقلا زېمىن مۇناسىۋىتى نەتىجىسىدە پىسخىك تۇزۇلۇش بىرلىگى ۋۇجۇتقا كېلىپ، مىللەتتە بولۇشقا تېگىشلىك ئاساسىي بەلگىلەر ھازىرلاندى. مۇشۇ ئاساسىي شەرتلەرنىڭ ھازىرلىنىشى نەتىجىسىدە ھەرقايسى مىللەتلەر ئوخشىمىغان تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا شەكىللەندى.

يولداش ئى. ۋ. ستالىن (1879 ــ 1953) مىللەت ۋە مىللى مەسىلە ھەققىدە توغرا، ئىلمىي تەرىپ بەردى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: "مىللەت ــ تىل، زېمىن (تېرىتورىيە)، ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ ۋە مەدەنىيەت بىرلىگىدە ئىپادىلىنىدىغان پىسخىك تۇزۇلۇشنىڭ تارىخىي يوسۇندا تەشكىل بولغان مۇستەھكەم بىرلىگىدۇر."①

مۇشۇ تەرىپ بويىچە ئېيتقاندا، تىل بىرلىگى، زېمىن بىرلىگى، ئىقتىسادىي تۇرمۇش بىرلىگى ۋە پىسخىك تۇزۇلۇش بىرلىگى مىللەتنىڭ ئەڭ خاراكتېرلىق بەلگىلىرىدۇر. "ئەگەر بۇ بەلگىلەردىن بىرى يوق بولۇپ قالسا، مىللەت مىللەت بولالمايدۇ"، يەنى "پەقەت ھەممە ئالامەتلەرنىڭ جەمئى بولغاندىلا، مىللەت مىللەت بولالايدۇ."②

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مىللەت دېگىنىمىز ئىرق ياكى قەبىلىلەرنىڭ بىرلىگى ئەمەس، شۇنداقلا بىر توپ ئادەملەرنىڭ تاسادىپىن ئۇيۇشۇپ قالغان بىرلىگى

① «ماركسىزم ۋە مىللى مەسىلە»، ئۇيغۇرچە، تاشكەنت نەشرى 12 ـ بەت.

② «ماركسىزم ۋە مىللى مەسىلە» ئۇيغۇرچە، تاشكەنت نەشرى 12 ـ ۋە 13 ـ بەتلەر.

ئەمەس، بەلكى يۇقۇرقى 4 بەلگە ھازىرلانغان كىشىلەرنىڭ مۇستەھكەم بىرلىگى، ئۇ تارىخىي پوسۇندا تەشكىل بولغان بىرلىك. بىر چوڭ قەبىلە ئىتتىپاقى ھەرگىز مىللەت بولالمايدۇ. چۈنكى قەبىلە ئىتنوگرافىك كاتېگورىيىگە مەنسۇپ، ئەمدى مىللەت بولسا، ئىتنوگرافىك كاتېگورىيە ئەمەس، بەلكى تارىخىي كاتېگورىيىدىن ئىبارەت.

دۇنيادىكى ھەممە مىللەتلەر بىر خىل دەۋردە شەكىللەنگەن ئەمەس، بەزى مىللەتلەر بالدۇر شەكىللەنگەن، بەزى مىللەتلەر كېيىنرەك شەكىللەنگەن. ھازىرقى دۇنيادا يەنە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن مىللەتكە قاراپ راۋاجلىنىۋاتقان خەلقلەرمۇ بار. ئومۇمەن، كاپىتالىزىم بالدۇرراق تەرەققى قىلغان دولەتلەردە مىللەت بالدۇرراق شەكىللەنگەن. ستالىننىڭ كوزقارىشى بويىچە ئىيتقاندا، غەرپ مىللەتلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى مىللەتنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ بىرىنچى دەۋرى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. ئىنگلىزلار، فرانسۇزلار، ئىتالىيانلار ئەنە شۇنداق پەيدا بولدى. دۇنيادا جاھانگىرلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇشى مىللەت تەرەققىياتىنىڭ ئىككىنچى دەۋرىنى ئاچتى. چۈنكى جاھانگىرلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ۋە ئىرقىي زۇلمى نۇرغۇن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ تىل، زېمىن، ئىقتىسادىي تورمۇش ۋە پسىخىك تۈزۈلۈش جەھەتلەردە مۇستەھكەم بىرلىشىشگە سەۋەپ بولدى. ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ئاشۇنداق پەيدا بولدى. سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ بەرپا بولۇشى مىللەت ۋە مىللى مەسىلە تەرەققىياتىنىڭ 3 - دەۋرىنى ئاچتى. يەنى، سوتسىيالىزىم مىللەتلەرنىڭ پەيدا بولۇش، گۈللىنىش دەۋرى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. روسىيە، جۇڭگو قاتارلىق چوڭ دولەتلەردە سوتسىيالىزىمنىڭ بەرپا بولۇشى شۇ دولەتلەردىكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسى ھالىتىدە تۇرغان خەلقلەرنىڭ مىللەتكە ئوتۇشىگە سەۋەپ بولدى. ئومۇمەن، ستالىننىڭ قارىشى بويىچە ئىيتقاندا، مىللەتتىن ئىبارەت بۇ تارىخىي كاتېگورىيە فېئودالىزىمدىن كاپىتالىزىمغا ئوتۇش دەۋرىنىڭ، ياكى قوللۇق دەۋر ھەم فېئودالىزىم دەۋرىدىن بىراقلا سوتسىيالىزىم دەۋرىگە سەكرەش باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى.

مىللەت پەيدا بولغاندىن كېيىن، مۇرەككەپ بولغان مىللى مەسىلىمۇ پەيدا بولدى. بۇ مەسىلە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئىزناكۇچى مىللەتلەرنىڭ تەقدىرى ۋە جانجان مەنپەئەتىگە بىرىپ تاقالدى. ھازىرقى دۇنيادا مىللى مەسىلە ھەم ئىچكى مەسىلە، ھەم خەلقارالىق چوڭ مەسىلە. مىللەتلەرنىڭ ئوز تەقدىرىنى ئوزى بەلگىلەش، مىللەتلەر بارلىق جەھەتلەردە باپ - باراۋەر بولۇش ــ مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ تۈپ - ئاساسىي پىرىنسىپىدۇر.

بىر مىللەتنىڭ پەيدا بولۇشى شۇ مىللەتنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەنىۋى تورمۇشىغا قويۇق مىللى تۇس بېغىشلىدى. يەنى ئۇنىڭ بارلىق تۇرمۇش پائالىيىتى، كونكرېت ئىيتقاندا، ئۇنىڭ ئىكىكى چوڭ ھەرىكەت پائالىيىتى ــ ماددى مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت پائالىيىتى روشەن، مول مىللىلىك تۇسىنى ئالدى. شۇڭا، ھەر بىر مىللەتنىڭ ماددى مەدەنىيىتى بىلەن مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار. بۇ ئالاھىدىلىكلەر شۇ مىللەت مەدەنىيىتىنى باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان بەلگىلەردۇر. ئومۇمەن، مىللىلىك بىر مىللەت ياراتقان بارلىق ماددى شەكىللەرگە،

ئىدىئولوگىيە شەكىللىرىگەسىڭىشىپ كەتكەن بولىدۇ. شۇڭا دۇنيادا خەنزۇ مەدەنىيىتى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، رۇس مەدەنىيىتى، قازاق مەدەنىيىتى، ئۆزبېك مەدەنىيىتى، ئىنگلىز مەدەنىيىتى، فرانسۇز مەدەنىيىتى، ئەرەپ مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، ياپون مەدەنىيىتى ...دېگەن ئۇقۇملار مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ مىللىلىگى

ئەدەبىيات — ئىدىئولوگىيە شەكلى بولۇپ، مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ چوڭ بىر تەركىۋىي قىسمى.

ماكسىم گوركىي ئېيتقاندەك، تىل — ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى ئامىلى (ئېلېمېنتى)، ئۇنىڭ ئاساسىي ماتېرىيالى. شۇڭا ھەر بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى ئالدى بىلەن شۇ مىللەتنىڭ ئوز ئانا تىلى بىلەن مەيدانغا كېلىدۇ. تىل — مىللەتنىڭ خاراكتېرلىق بەلگىلىرىدىن بىرى بولغاچقا، تىل ئەدەبىياتنىڭ مىللىلىگىنى پەيدا قىلغان ئاساسىي ئامىل. ئۇ، ئەدەبىياتقا كونكرېت، روشەن مىللىلىك بەخش ئېتىدۇ.

ئەدەبىيات ئادەملەرنىڭ ياشاش شارائىتىنى — ئىجتىمائى تۇرمۇشنى تەسۋىرلەيدۇ. ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ يادروسى ھىساپلىنىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە، ئالدى بىلەن، يازغۇچى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ ئىقتىسادىي بېرلىگىدە ئىپادىلىنىدىغان تۇرمۇش شارائىتى تەسۋىرلىنىدۇ، شۇنداقلا ئەدەبىي ئەسەرلەردە تەبىي شارائىت تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ تەبىي شارائىت، ئالدى بىلەن، يازغۇچى مەنسۇپ بولغان مىللەتنى ئوراپ تۇرغان تاغ - دەريالارنىڭ شارائىتى، شۇ مىللەت ئىگەللەپ تۇرغان، بېرلىككە كەلتۈرۈلگەن زېمىننىڭ تەبىي شارائىتىدۇر. مەسىلەن، ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆپىنچە لۇن، تەكرى (تىيانشان) تېغى، ئالتۇن تاغ، تارىم ۋە ئىلى ۋادىسى، تۇرپان ئويمانلىغى ۋە ئۇيغۇرلەردىكى يېزا - قىشلاق، شەھەر، بازارلارنىڭ مەنزىرىسى تەسۋىرلىنىدۇ. بىر مىللەتنىڭ مۇستەھكەم ئىقتىسادىي بېرلىگىدىكى ئىجتىمائى تۇرمۇش شارائىتى بىلەن زېمىن بېرلىگى ئىچىدىكى تەبىي شارائىتنىڭ تەسۋىرلىنىشى ئەدەبىياتقا مول مىللى تۇس بېغىشلايدۇ.

ئادەم — ئەدەبىياتنىڭ تۆپ - ئاساسىي تەسۋىرلەش ئوبېكتى، بەدىئى ئوبرازنىڭ يادروسى. شۇڭا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە، ئادەمنى ئوراپ تۇرغان ئىقتىسادىي تۇرمۇش شارائىتى ۋە تەبىي شارائىت تەسۋىرلىنىش بىلەن بىللە، يەنە ئادەمنىڭ فىگۇرا - شەكلى، ئۇنىڭ بەدەن تۈزۈلۈشى (كوزى، قېشى، ئاغزى، بۇرنى، يۈزى، چېچى، قول - پۇتلىرى قاتارلىقلار)، شۇنداقلا روھىي پائالىيەتلىرى تەسۋىرلىنىدۇ. ھەر بىر مىللەت كىشىلىرىنىڭ پىسخىك ۋە روھىي ھالەتلىرىدە باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان خاسلىق بار. يازغۇچى مىللى تۇرمۇشنى تەسۋىرلىگەندە، بۇ تەرەپلەرگە ئالاھىدە سەھىپە ئاجرىتىدۇ. ئادەمنىڭ پىسخىك ۋە ئىچكى دۇنياسىدىكى ھەركەت بەلگىلىرى ۋە بۇ تەرەپلەرنىڭ تەسۋىرلىنىشى ئەدەبىياتقا مىللىلىك بېغىشلايدۇ. بۇ خىل مىللىلىك بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىنى باشقا مىللەت ئەدەبىياتىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان ئالاھىدە بەلگىلەرنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ.

بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىدا 4 بېرلىك دائىرىسىدە ئىپادىلىنىدىغان مىللى ئەنئەنە، شۇ مىللەتكە خاس بولغان سىياسىي - ئىجتىمائىي قاراشلار، ئىقتىسادىي قاراشلار، پەلسەپىۋى قاراشلار، ئەخلاقىي قاراشلار، مەدەنىيەت، مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت قاراشلىرى، ئىستېتىك قاراشلارمۇ ئىنكاس قىلىنىدۇ. بۇ تەرەپلەردىكى ئالاھىدىلىكمۇ ئەدەبىياتقا مىللى تۇس بېرىپ تۇرىدۇ.

گۇمۇمەن، بىر مىللەت مىللەت سۈپىتىدە مەۋجۇت ئىكەن، مۇقەررەركى، ئۇنىڭ ماددى مەدەنىيىتى ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتى بولىدۇ. ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتتە قۇل ھالىتىدە تۇرغان مىللەتنى مۇستەقىل مىللەت دېگىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ مىللى مەدەنىيىتىدىنمۇ سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. ئەدەبىيات ــ مىللى مەدەنىيەتنىڭ چوڭ بىر تەركىۋىي قىسمى، ئۇنىڭدا يازغۇچى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ مىللى تۇرمۇشى شۇ مىللەتكە خاس بولغان بەدىئى شەكىللەر، بەدىئى ۋاستىلەر، ئىستىلستىك ئىپادىلەش يوللىرى ئارقىلىق ئىنكاس قىلىنىدۇ. مانا بۇ ھالەت ئەدەبىياتنىڭ مىللىلىگىنى ھاسىل قىلىدۇ.

مىللىلىك ــ ئەدەبىياتقا جان بېرىدىغان، ئەدەبىياتنىڭ ئەبەدىي تەسىرىنى ساقلاپ قالىدىغان مۇھىم ئامىل. دۇنيادا بىرمۇنچە مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ ئەسىرلەردىن بېرى قىممىتىنى يوقاتماي ياشاپ كېلىۋاتقانلىغىنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇ ئەسەرلەرنى يارىتىقان مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس ماددى ۋە مەنىۋى قىياپىتى شۇ مىللەتنىڭ بەدىئى شەكلى ئارقىلىق يارقىن ئىپادىلەنگەن، ئۇ ئەسەرلەر ئۆز مىللىتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى يۇكسەك دەرىجىدە گەۋدىلەندۈرگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ دۇنياۋى يادىكارلىغى ــ «نەسرىدىن ئەپەندىنىڭ لەتىپىلىرى» مانا شۇنداق ئۇلۇغ ئەسەر. بۇ ئەسەردە نەسرىدىن ئەپەندىنىڭ ئاجايىپ خاراكتېرى يارىتىلغان، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللى تۇرمۇشى قىزىقارلىق قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. نەسرىدىن ئەپەندى خاراكتېرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېرى جانلىق ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭ ھىكايە قىلىش ئۇسۇلىمۇ ئۆزىگە خاس مىللىلىككە ئىگە. شۇڭا، «نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى» تولۇق ئۇيغۇر مىللى مىراسىدۇر.

دېمەك، مىللىلىك ــ ئەدەبىياتنىڭ جېنى ۋە كۆچى؛ ئۇ ئەسەرنى مەڭگۈلۈك تەسىر كۈچىگە ئىگە قىلىدۇ. ئۇ ھامان خاراكتېر بىلەن بىللە تۇرىدۇ، خاراكتېرغا نۇر ۋە جان بېغىشلايدۇ.

2. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنىڭ مەنىسى

مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ مەنىسى

مىللى ئالاھىدىلىك سەنئەتنىڭ ھەممە تۇرىدە دېگۈدەك خاراكتېرغا زىچ مۇناسىۋەتلىك ھالدا گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مىللى ئالاھىدىلىك سەنئەت ئەسەرلىرىدە خاراكتېرنىڭ گەۋدىلىك بىر قىسمى، روشەن بىر بەلگىسى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ بۇ ھال تىل سەنئىتىدە ــ بەدىئى ئەدەبىياتتا ئالاھىدە گەۋدىلىنىدۇ. چۈنكى بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ مىللى خۇسۇسىيتى پەقەت شۇ مىللەتكىلا خاس نەرسە بولۇپ، ئۇنى باشقا مىللەتتىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ تىل سەنئىتىدىكى ئىپادىسى بولۇپ، مىللى ئەدەبىيات شۇ مىللەتنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتى غەزنىسىگە قوشقان توھپىسى ھىسابلىنىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى، مىللى خاراكتېر، مىللىلەشتۈرۈش ۋە مىللى ئۇسلۇپ دېگەنلەر مەزمۇنى جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە يېقىن كېلىدىغان ئۇقۇملار بولۇپ، ئوخشىمىغان تارىخىي

شارائىتتا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئىشلىتىلگەن. مەيلى مىللى ئالاھىدىلىك بولسۇن، مەيلى مىللى خاراكتىر بولسۇن، مەيلى مىللى ئۇسلۇپ دىگىنىمىز بولسۇن ـــ ھەممىسى ئەدىبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىدە مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ، ئىدىيىۋىلىك بىلەن بەدىىلىكنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇپ بىرلىككە كەلتۇرۇلگەن ئىپادىسىدۇر. يەنى مىللى ئالاھىدىلىك دىگىنىمىز، بىر مىللەتنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى، ئەنئەنە ۋە ئۇسلۇپلىرىنىڭ شۇ مىللەت ئەدىبىياتىنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ، ئىدىيىۋىلىگى بىلەن بەدىىلىگىنىڭ ئومۇمى بىرلىگىدە كونكىرت ئىپادىلىنىدۇ. دىمەك، ئەدىبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى ئەدىبىياتنىڭ مەزمۇنىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ، شەكلىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكلىرى دىگىنىمىز، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن ۋە مۇستەھكەملەنگەن تىل، ئىقتىسادىي تۇرمۇش، زىمىن، پىسىخىك تۇزۇلۇش شەكلى، ئەنئەنىۋى ئورپ ـ ئادەت بىرلىگىدە ئىپادىلەنگەن ئوزگىچىلىكلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى دەۋر ئەدىبىياتىدا كونكىرت گەۋدىلىنىشىدىن ئىبارەت. خەلق داستانى «تاھىر ـ زوھرە» ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھەببەت سەرگۇزەشتىلىرىدىكى ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئالاھىدىلىك داستاننىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلىدە تولۇق ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭدا مۇھەببەت ئۇيغۇرلارنىڭ ئورپ ـ ئادىتىگە خاس ھالدا ئىپادىلەنگەن. بۇ داستان تېما جەھەتتىن خەنزۇ خەلق ھىكايىسى «لياڭ شەنبەي بىلەن جۇيىڭتەي» بىلەن مەلۇم ئوخشاشلىققا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئوزىنىڭ شەكىل ۋە ئۇسلۇپ جەھەتتىكى مىللى ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق «لياڭ شەنبەي بىلەن جۇيىڭتەي» دىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇنداق بولسا، ئەدىبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى دىگەن نىمە؟

ئەدىبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش تەرەققىياتىدا، ئەدىبىياتنىڭ تارىخىي ۋارىسلىغى ۋە يېڭىلىق يارىتىش تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن ۋە تەرەققى قىلغان نەرسىدىن ئىبارەت. ئۇ، يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، مىللەت بىلەن تەڭ شەكىللەنگەن، مىللەت بىلەن تەڭ راۋاجلانغان.

بىر مىللەت ئەدىبىياتىنىڭ باشقا مىللەت ئەدىبىياتىغا نىسبەتەن ئوزىدە ھازىرلىغان خاسلىق ئالاھىدىلىگى ـــ ئەدىبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى ياكى ئەدىبىياتنىڭ مىللىلىگى دەپ ئاتىلىدۇ.

تېخىمۇ كونكىرت قىلىپ ئېيتقاندا، ئەدىبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى دىگىنىمىز، بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشى، ئەنئەنىسى ۋە ئۇسلۇبىدىكى ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ شۇ مىللەت ئەدىبىياتىنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ، ئىدىيىۋىلىگى بىلەن بەدىىلىگىنىڭ بىرلىگىدە ئىپادىلىنىش خاسلىغىدۇر.

ئەدىبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى شۇ مىللەت ئەدىبىياتىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچلىرىدىكى تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنىڭ پىشىپ ـ يېتىلىشى جەريانىدا بارلىققا كېلىدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مىللەت ئوزگىرىش ۋە تەرەققىيات ھالىتىدىكى جانلىق نەرسە بولغىنى ئۇچۇن، مىللى ئالاھىدىلىكمۇ ئوزگىرىشچانلىققا ۋە كۇرەشچانلىققا ئىگە. چۇنكى مىللى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئوزگىرىشچانلىغى ۋە كۇرەشچانلىغىدىن ئىبارەت خۇسۇسىيىتى ھەرقاچان مىللى ئەدىبىياتتا گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

ئەدىبىياتتا مىللى ئۇسلۇپ دىگەن بىر ئۇقۇم بار. مىللى ئۇسلۇپ دىگىنىمىز، بىر

مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ھەممە باسقۇچىدا ئەمەس، بەلكى شۇ مىللەت ئەدەبىياتىدا مىللىلىك ئالاھىدە روشەنلەشكەن، مىللى خۇسۇسىيەتلەر پىشىپ - يېتىلگەن باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى. يەنى، بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ كۆپلەپ توپلىنىشى، بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ شۇ مىللەتنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە روشەن ئىپادىلىنىشى — مىللى ئۇسلۇپ بولىدۇ. مىللى ئۇسلۇپ مىللى ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ بىرلىگىدە كونكرېت ئىپادىلىنىدىغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ، ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇ بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ پىشىپ - يېتىلگەنلىگىنىڭ بەلگىسى.

مىللىلىك ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچلىرىدا كورۇنىدۇ. لېكىن، مىللى ئۇسلۇپ ئۇنداق ئەمەس. چۈنكى ئۇ، مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ يۇكسەك تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى. بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مىللى ئۇسلۇبى — شۇ مىللەت ئەدەبىيات - سەنئىتىدە مىللىلەشتۈرۈش ھەركىتىنىڭ قايسى دەرىجىگە بارغانلىغىنى كورسىتىدۇ.

ئەدەبىياتنى مىللىلەشتۈرۈش

ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى — مىللىلەشتۈرۈش ۋە ئاممىۋىلاشتۇرۇش چۈشەنچىسى بىلەن تەڭ تىلغا ئېلىنىدۇ. چۈنكى مىللىلەشتۈرۈش ئەدەبىياتنىڭ مىللىلىگىنى يۇقۇرى كوتىرىدىغان، توپلاپ روشەنلەشتۈرىدىغان كۈچ. شۇڭا، ھەقىقى مىللىلەشتۈرۈش بولغاندىلا، ئاندىن ئەدەبىياتنىڭ مىللى خاراكتېرىنى روشەنلەشتۈرگىلى، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

ئۇنداق بولسا، ئەدەبىياتنى مىللىلەشتۈرۈش دىگەن نېمە؟

ئەدەبىيات - سەنئەتنى مىللىلەشتۈرۈشنىڭ نېمە ئىكەنلىگىنى بىلىشتىن ئىلگىرى، مىللىلەشتۈرۈش ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتىنى بىلىش كېرەك.

مىللىلەشتۈرۈش — مىللەتلەرنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى، مەدەنىيەت، مائارىپ، ئەدەبىيات-سەنئەت قاتارلىق تەرەپلەردىكى قانۇنىي ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان ماھىيەتلىك نەرسە. ئۇ، يالغۇز ۋاستىلا ئەمەس، بەلكى مەقسەتتۇر.

مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى، مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى بولغان ئەدەبىيات - سەنئىتىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، شۇ ساھەلەرنى مىللىلەشتۈرۈش كېرەك. چۈنكى، مىللىلەشتۈرۈش مەدەنىيەتتە ئىنقىلاپ ۋە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنىڭ زورۇر شەرتى. ئى.ۋ. ستالىن مەدەنىيەتتە مىللىلەشتۈرۈشنى ھەقىقى يولغا قويۇش ئۈچۈن زورۇر بولغان شەرتلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. "بۇنىڭ ئۈچۈن، — دىگەن ئىدى ئى. ۋ. ستالىن، — باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىنىڭ ھەممىسىنى، پارتىيە ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۇيۇشمىلىرىدىن تارتىپ دولەت ۋە ئىگىلىك ئاپپاراتلىرىغىچە مىللىلەشتۈرۈش، يەنى ئۇلارنى تەركىپ جەھەتتىن مىللى قىلىش كېرەك."①

ستالىن مەدەنىيەتتە ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتتە مىللىلەشتۈرۈشنىڭ بەلگىسى مىللى تىللاردىكى مەكتەپ، مەتبۇئات، نەشرىيات، گېزىت - ژورنال، تىياتىر، كىنولارنىڭ كوپەيگەنلىگى، دەپ قارىدى. ئۇ، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتتە مىللىلەشتۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، "ئانا تىلدىكى مەتبۇئاتنى، تىياتىرلارنى، كىنو ۋە باشقا مەدەنى

① ئى. ۋ. ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللەت، مۇستەملىكە مەسىلىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى 585 - بەت.

موئەسسىلەرنى كوپەيتىش كېرەك"① دەپ كورسەتكەن ئىدى.

ستالىننىڭ كورستىشچە، مىللى تىل بويىچە ئىشلەش، يەنى ئالدى بىلەن تىلنى تولۇق مىللىلەشتۈرۈش مىللى مەدەنىيەتنى، مىللى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى مىللىلەشتۈرۈشنىڭ ئاساسلىرىدىن بىرى. ئۇ مۇنداق كورسەتىدۇ: "نېمىشقا ئانا تىلدا؟ دەپ سورايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنكى، مىليونلىغان خەلق ئاممىسى مەدەنىي، سىياسى ۋە ئىگىلىك تەرەققىيات بابىدا پەقەت ئانا تىلدا، مىللى تىلدا يېڭى ـ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشەلەيدۇ."②

بۇ سوز شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، مىللى تىل بولماي تۇرۇپ، مىللى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلغىلى بولمايدۇ. مىللى تىلنى راۋاجلاندۇرۇش ــ مىللىلەشتۈرۈشنى يولغا قويۇپ، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە مىللىلىكنى ئاممىلىرىنى كوپەيتىش ۋە كۈچەيتىشنىڭ زورۇر شەرتى. بولۇپمۇ تىل سەنئىتى ئەدەبىيات ئۈچۈن تېخىمۇ شۇنداق. چۈنكى ئەدەبىي ئەسەرلەر تىل ـ يېزىق ۋاستىسى بىلەن مەيدانغا كېلىدۇ. مىللى تىل ــ بىر مىللەتنىڭ ئانا تىلى، مىللى يېزىق بولسا، شۇ ئانا تىلنى ئېپادىلەيدىغان شەرتلىك بەلگىلەردىن ئىبارەت. ئەگەر بىر مىللەتنىڭ ئانا تىلى ۋە يېزىغى تەرەققى قىلالمىسا، مۇقەررەركى، ئۇنىڭ مىللى ئەدەبىياتىمۇ گۈللىنەلمەيدۇ. مىللى ئەدەبىياتنى پارىتىش ۋە گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن ئانا تىلنى ــ مىللى تىلنى ۋە ئۇنىڭ ئېپادىلىنىش شەكلى بولغان مىللى يېزىقنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە ئۇنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى كېڭەيتىش، بېيىتىش لازىم.

ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى مىللىلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىگىنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ ئاچقۇچى مىللەتلەر بىلەن مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ ئۇزاق داۋام قىلىدىغانلىغىنى ئېتىراپ قىلىپ، مىللەتلەرنىڭ ئەمىلىيەتتىكى باراۋەرلىگىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، بىر مىللەت ئەدەبىياتىدىكى ئوزگىچىلىك ئۇنىڭ باشقا مىللەت ئەدەبىياتىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدە بەلگىسى. ۋ. ئى. لېنىن مۇنداق كورسەتكەن ئىدى: "ھەر بىر مىللەت ۋە مەملىكەتلەر ئوتتۇرىسىدا مىللى ۋە دولەت جەھەتتىن پەرق بار ئىكەن، ــ بۇ پەرق ھەتتا پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ يەنە ناھايىتى ۋە ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىتقىچە ساقلىنىپ تۇرىدۇ..."③ سوتسىيالىستىك جەمىيەتتىمۇ مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر يەنىلا ساقلىنىپ تۇرىدۇ، بۇ پەرقلەر ئاساسىدا مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسات، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرى، شۇنداقلا، تىل ـ يېزىغى، ئورپ ـ ئادەتلىرى تەرەققى قىلىپ گۈللىنىدۇ.

ئومۇمەن، مىللىلەشتۈرۈش ــ مىللى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە. چۈنكى مىللىلەشتۈرۈش دېگەندە، ئاساسەن مىللى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات جەريانى ۋە يېتىشكە تېگىشلىك بولغان ئولچىمى بىلەن ئاخىرقى نەتىجىسى كوزدە تۇتۇلىدۇ. ھەقىقى مىللىلەشكەن ئەسەرلەر مول، قويۇق، روشەن مىللى ئالاھىدىلىككە ۋە مىللى ئۇسلۇبقا ئىگە، تەسىرى كەڭ، ئولمەس ئەسەرلەر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بىر

---

① ئى. ۋ. ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللەت، مۇستەملىكە مەسىلىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى 586 ـ بەت.

② ئى. ۋ. ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللەت، مۇستەملىكە مەسىلىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى 586 ـ بەت.

③ ئى. ۋ. ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللەت، مۇستەملىكە مەسىلىسى»دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، مىللەتلەر نەشرىياتى 1958 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 573 ـ بەت.

مىللەت ئەدىبىياتىنىڭ مىللىلەشكەنلىگى شۇ مىللەت ئەدىبىياتىنىڭ زور غەلىبىسى. 19- ئەسىر رۇس ئەدىبىياتىنىڭ گۇللەنگەن، ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئەدىبىيات بولۇشى ئۇنىڭ ئالدى بىلەن مول، روشەن رۇس خاراكتىرىغا ۋە رۇس ئۇسلۇبىغا ئىگە بولغانلىغى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ماكسىم گوركىي ئەسەرلىرىنىڭ زور مۇۋەپپەقىيىتىمۇ، ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن رۇس پۇرولېتارىياتىنىڭ خاراكتىرى رۇس تىلى، رۇس تۇرمۇشى، رۇس زىمىنى، رۇس پىسىخىك ھالەتلىرى تەسۋىرى ئارقىلىق يارقىن سىزىپ بېرىلگەنلىگىدە.

دىمەك، ئەدىبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى — ئەدىبىيات تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم قانۇنىيىتى بولۇپ، ئۇ، مىللى قىياپەت، مىللى روھ، مىللى ئەنئەنىنىڭ گەۋدىلىنىشى. ئۇ، ھامان ئەدىبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ زىچ بىرلىگىدە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ، كىتاپخانلارنى ئەسەرنىڭ شەكلىنى بىۋاستە چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، يەنە مەزمۇنىنى ۋە ئۇسلۇبىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگىمۇ ئىگە قىلىدۇ.

3. مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى

مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ رولى ئەدىبىياتنىڭ مىللىلىگى — بىر مىللەت ئەدىبىياتىنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ، ئىدىيىۋىلىگى بىلەن بەدىىلىگىنىڭ مۇستەھكەم بىرلىگىدە ئىپادىلىنىدىغان خاس ئوزگىچىلىك بولغاچقا، ئۇنىڭ رولى چوڭ. مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ رولى بىر پۈتۈن ئەدىبىياتنىڭ ئىجتىمائى رولىدىن ئايرىلمايدۇ. مىللى ئالاھىدىلىك — ئەدىبىياتنىڭ ئىجتىمائى رولىنى كۈچەيتىدۇ. ئۇنداقتا ئەدىبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنىڭ رولى قايسى تەرەپلەردە كورۇلىدۇ؟

بىرىنچى، بىلىش رولى جەھەتتە: ئەدىبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ئالاھىدىلىگىنى، تۇرمۇشتىكى ئوزىگە خاسلىغىنى، ئورپ-ئادەتلىرىنى بىلىش رولىنى ئوينايدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش بىلىملىرىنى ئوستۇرۇشىگە ياردىمى بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مىللى ئالاھىدىلىك ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چۈشىنىشنى ياخشىلاپ، ئىتتىپاقلىقنى ئىلگىرى سۇرىدۇ. نۇرغۇن خەنزۇ كىتاپخانلار ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلىرىنى كورگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باتۇر، ئەخلاقلىق، ئەمگەكچان، مەدىنىيەتلىك مىللەت ئىكەنلىگىنى چۈشەندى. بىز سوۋېت قازاق يازغۇچىسى مۇختار ئەۋىزوپىنىڭ «ئاباي»، «ئاباي يولى» نامىدىكى تىرىلوگىيىسىنى ئوقۇساق، روماندىكى ئاساسىي پېرسۇناژ، ئۇلۇغ شائىر ئاباينىڭ بەدىى ئوبرازىغا ۋە باشقا نۇرغۇن ئوبرازلارغا سىڭىپ كەتكەن قازاق مىللىتىگە خاس مىللى ئالاھىدىلىكلەر ئارقىلىق قازاقلارنىڭ 19- ئەسىردىكى تارىخىي ئەھۋالىنى، ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى، سىياسى-ئەخلاقىي قاراشلىرىنى، ئورپ-ئادەتلىرىنى، ئەنئەنىلىرىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

ئەدىبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى مىللى مەدىنىيەت تارىخىنى بىلىشتە چوڭ ياردەم كورسىتىدۇ. بىز مۇنەۋۋەر ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن مىللى ئىجتىمائى تۇرمۇش تەسۋىرى ئارقىلىق مىللەتلەرنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى، مۇزىكا سەنئىتى، ئۇسۇل سەنئىتى، يېزا

ئىگىلىك، سانائەت، پەن ـ مەدەنىيەت، مائارىپ قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىگى ھەققىدە خېلىلا مول بىلىمگە ئىگە بولالايمىز. شۇڭا، مىللى ئالاھىدىلىك يارقىن ئىپادىلەنگەن ئەسەرلەر تارىخچىلار ئۈچۈن قىممەتلىك تارىخىي پاكىت، ماتېرىيالى بولالايدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى، بىر تەرەپتىن، مىللى تىلنىڭ تەرەققىياتىنى بىلگىرى سۈرىدۇ، مىللى تىلنى بېيىتىدۇ ۋە ساپلاشتۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، خەلق ئاممىسىنىڭ توغرا ، راۋان، پىكىر قىلىشىغا ۋە سوزلىشىگە يارەم كۆرسىتىدۇ، جۈملىدىن، تىلدىكى مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ تىلنىڭ ئومۇملىشىشىغا كۈچلۈك يارەمى بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مىللەتنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى ھەر تەرەپلىمە ئالاقىنى بىلگىرى سۈرىدۇ. ئۇچىنچى تەرەپتىن، ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى، بولۇپمۇ ئەدەبىي تىلدىكى مىللى ئالاھىدىلىك تىلشۇناسلارنىڭ مىللى تىللارنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشىغا يارەم كۆرسىتىدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى يەنە مىللەتلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقان زېمىنىنىڭ تەبىئى شارائىتىنى بىلىشكە، ھەرقايسى مىللەت ئادەملىرىنىڭ پىسخىك ھالەت ۋە فىزىولوگىيىلىك جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكلىرىنى بىلىشكە يارەم بېرىدۇ. بىز مىللى ئالاھىدىلىك يارقىن ئىپادىلەنگەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇش ئارقىلىق ھەرقايسى مىللەت ئادەملىرىنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىمىز. بىز مەلۇم بىر مىللەت ئولتۇراقلاشقان جايغا بارمىساقمۇ، شۇ مىللەت ئادەملىرى بىلەن بىۋاستە ئۇچراشمىساقمۇ، لېكىن شۇ مىللەت يازغۇچىلىرى يازغان ئەسەرلەرنى ئوقۇش ئارقىلىق شۇ مىللەتنىڭ زېمىنى، ئادەملىرىنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتى، فىزىولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى ھەققىدە بەلگىلىك چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز.

ئىككىنچى، تەربىيىۋى رولى جەھەتتە: ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىپادىلەنگەن مىللى ئالاھىدىلىك مىللى ئەنئەنە تەربىيىسىنى كۆچەيتىپ، مىللى خاراكتېر، مىللى روھ، مىللى غۇرۇرنى ئاشۇرۇشتا چوڭ رول ئويناپىدۇ، ئۇ، توغرا ۋە ساغلام بولغان مىللى ئادەتلەرنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشقا، ئۇنى گەۋدىلەشتۈرۈشقا يارەم بېرىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى بىزنىڭ ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئىسىل ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى ئۆگىنىپ، ئۆزىمىزنى تەربىيىلەپ، مىللىتىمىزنىڭ جەڭگىۋارلىغىنى ئاشۇرۇشقا، مەنىۋى مەدەنىيەت سەپىدە ئۇنۇملۇك كۆرەش قىلىشقا يارەم بېرىدۇ. مىللى ئالاھىدىلىكلەر مىللەتلەرنىڭ ئۆز-ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنى يۇقۇرى كوتىرىدۇ. مىللى قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان ئەسەرلەرنى ئوقۇش ئارقىلىق قەھرىمانلىق تەربىيىسىگە ئىگە بولغىلى بولىدۇ. بۇ خىل ئەسەرلەر كەڭ كىتابخانلارغا ئۈمىت ۋە ئىشەنچ بېغىشلايدۇ.

ئۈچىنچى، ئىستېتىك رولى جەھەتتە: مەلۇمكى، ئەدەبىياتنىڭ بىلىش رولى ۋە تەربىيىۋى رولى ھامان ئۇنىڭ ئىستېتىك رولى ئارقىلىق ئورۇنلىنىدۇ. كىتابخان بىر مىللەت يازغۇچىسىنىڭ ئەسىرىنى ئوقۇپ، شۇ مىللەت توغرىسىدا بىرقەدەر توغرا چۈشەنچىگە ئىگە بولۇشتا شۇ ئەسەرنىڭ ئۇزىگە بەرگەن ئىستېتىك زوقىغا تايىنىدۇ.

بىر مىللەتنىڭ خاراكتېرىدىكى، تۇرمۇش ۋە ئورۇپ ـ ئادەتلىرىدىكى گۈزەل نەرسىلەر، شۇ مىللەت زېمىنىدىكى تاغ ـ دەريالارنىڭ، يېزا ـ قىشلاقلارنىڭ، شەھەر ـ بازارلارنىڭ

گۈزەل قىياپتى پەقەت ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ خىل مىللى ئالاھىدىلىك كىتاپخانىلارنىڭ گۈزەللىك تۈيغۇسىنى قوزغايدۇ ۋە كۈچەيتىدۇ، بۇ خىل گۈزەللىك تۈيغۇسى مىللى ئەدەبىيات ئەسەرلىرىدىكى پېرسۇناژ، سىيۇژىت، شارائىت تەسۋىرلىرىدىن زوقلىنىش جەريانىدا پېرسۇناژ، سىيۇژىت ۋە شارائىت تەسۋىرلىرىنىڭ كىشىلەرنىڭ ھېسسىياتىدا پەيدا قىلغان ئالاھىدە رولىدىن ئىبارەت. بۇنداق ئىستېتىك تۈيغۇ مىللى خاراكتېردىكى گۈزەللىكنى، مىللى ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە مىللى ئورۇپ-ئادەتلەردىكى گۈزەللىكنى ئۇگىنىشكە، ئوز ۋۇجۇدىمىزدا ئەنە شۇنداق گۈزەللىكنى يېتىلدۈرۈشىمىزگە يارىدەم بېرىدۇ، ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنىڭ ئىستېتىك رولى ئارقىلىق كىتاپخان ئوز مىللىتىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ياغلام، گۈزەل نەرسىلەرگە سۆيۈندۈ، سەت، چىرىك نەرسىلەرگە نەپرەتلىنىپ، ئۇلارنى ئوز ۋۇجۇدىدىن چىقىرىۋېتىشكە تىرىشىدۇ. ئومۇمەن، ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى خەلق ئاممىسىنى مىللى ئېتىخارلىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك، قەھرىمانلىق روھىدا تەربىيىلەيدۇ.

مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى

ئەدەبىيات چوقۇم مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشى، كىچىككىنە بىر پارچە ئەسەردىمۇ مىللى ئالاھىدىلىك گەۋدىلىنىپ تۇرۇشى كېرەك. چۈنكى، مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولمىغان ئەسەر ئوزاق ياشىيالمايدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرنى قويۇق، روشەن مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلىشتا، مىللى ئالاھىدىلىكنى تەتقىق قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى ئەدەبىيات-ئەنئەنىنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل ھەم بەدىي ئۇسلۇپ جەھەتتىكى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئۇ، ئەدەبىيات-ئەنئەنىنى ئىنقىلاۋىي ئىشتۇرۇشقا، مىللىلەشتۈرۈشكە، ئاممىۋىلاشتۇرۇشقا تۈرتكە بولىدۇ. بولۇپمۇ ئەدەبىيات-ئەنئەنىنى مىللىلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدىكى ئىجتىمائىي رولىنى كەڭ جارى قىلدۇرىدۇ. مىللى ئالاھىدىلىك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى مىللى ئالاھىدىلىك مول ۋە روشەن بولغاندىلا، ئەدەبىيات-ئەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ تەسىر چانلىغى چوڭقۇر ۋە كۈچلۈك بولىدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى ئەدەبىياتتا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىغىدا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، بەلكى يەنە ئاپتورنىڭ ئوزى ئەكس ئەتتۈرگەن تۇرمۇشنى كۈزىتىشىدە ۋە باھالىشىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. روسىيەنىڭ كىلاسسىك يازغۇچىسى گوگول ئەدەبىي ئەسەرلەردە مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ بولۇش-بولماسلىغىنىڭ ئاچقۇچى ئاپتورلارنىڭ مىللى روھنىڭ بولۇش-بولماسلىغىدا، دەپ ھىساپلىغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر شائىرى تېيپجان ئېلىيۇپنىڭ مول ئۇيغۇر تۇرمۇشى پۈرىغىغا ئىگە بىر قىسىم شېئىرلىرى ئېلان قىلىنىشى بىلەنلا كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىگە ئومۇملىشىپ كەتكەن، خەلق ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى خەلق ئادەتلىرىغا سىڭىپ ناخشا قىلىپ ئېيتقان. نېمە ئۈچۈن تېيپجان ئېلىيۇپنىڭ شېئىرلىرى خەلق ئىچىدە زور تەسىرگە ئىگە؟ بۇنداق بولۇشتىكى ئاساسىي سەۋەپ ئۇنىڭ لىرىك ۋە ئېپىك شېئىرلىرىدا مول ۋە روشەن مىللى ئالاھىدىلىك بولغانلىغىدا. ئۇنىڭ كوپلىگەن شېئىرىي ئەسەرلىرى، ئومۇمەن، ئۇيغۇر خاراكتېرىنى روشەنلەشتۈرۈپ بېرەلەيدۇ، مىللى تېمىنى يورۇتۇپ بېرەلەيدۇ. ۋەقەلىك ۋە مەنزىرە كورۇ-

تۆش تەسۆرلىرى جەھەتتىن ئىپتىقاندىمۇ قويۇق مىللى پۇراقتا ئىگە. شۇڭا، شائىرنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرىنى ئوقۇغاندا، كەيپىيات كۆچىيىپ، زوقلىنىش ئۇلغىيىدۇ. شائىرنىڭ شېئىرلىرىدا يورۇتۇپ بېرىلگەن مىللى تېما، مىللى خاراكتېر ۋە مىللى كورۇنۇش قاتارلىقلار تەبىئى ھالدا ساپ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ شېئىرىي كەيپىياتىنى شەكىللەندۈرگەن. تېما جەھەتتىن قارىغاندا، شائىر ساپ ئۇيغۇر تېمىنى ئىشلىتىدۇ، بولۇپمۇ ئۇ، تۇرمۇشتا دائىم ئىشلىتىدىغان جانلىق تىلغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. شېئىرىي شەكىل جەھەتتىن قارىغاندا، شائىر تېپىچان ئېلىيۇپ كىلاسسىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ۋە ئەنئەنىۋى خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكىل تۈزۈلۈشى ۋە بەدىئى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىكى مىللى ئالاھىدىلىككە بەكمۇ ئېتىۋار بەرگەن.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى يازغۇچى بىلەن كىتاپخانىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆچەيتىدۇ ۋە قويۇقلاشتۇرىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئىجادىيەت سۈپىتىنىڭ يۇقۇرى كوتىرىلىشىگە تۈرتكە بولىدۇ.

بىزنىڭ كوپ مىللەتلىك دولىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنى ۋاۋاجلانىدۇرۇشتا، "بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس ـ بەستە سايراش" يونۇلۇشى بويىچە، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك بولۇش، شەكلى مىللى بولۇش پرىنسىپى بويىچە ئىش كورۇلىدۇ. ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ قويۇق مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشى، ئەملىيەتتە، مىللى ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى.

مەزمۇن شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا مىللى خاراكتېر، مىللى تۇرمۇش كورۇنۇشلىرى، مىللى جايلارنىڭ تەبىئى مەنزىرە كورۇنۇشلىرى پەقەت مىللى شەكىل ئارقىلىق يورۇتۇلۇپ بېرىلىدۇ. ئەگەر بىر پارچە ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ھەرقانچە ئىنقىلاۋىي بولغان تەقدىردىمۇ، ئەگەر ئۇ، مول مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولمىسا، ئۇنداق ئەسەرنى شۇ مىللەت ئاممىسى ياقتۇرمايدۇ. شۇڭا، مىللى ئالاھىدىلىكنى تەتقىق قىلىش، ئۇنى ئوزلەشتۇرۇش، ئۇنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ئىجات قىلىش مەزمۇنى سوتسىيالىستىك بولۇش، شەكلى مىللى بولۇش پرىنسىپىنى ئىجرا قىلىشتا، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە بارچە گۈللەرنى تەكشى ئېچىلدۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى تەتقىق قىلىپ ئۇگىنىش مىللى ئۇسلۇپلارنى كۆچلۈك جارى قىلىش، مىللى ئەدەبىياتنىڭ ئوزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تېپىپ چىقىپ، شۇ قانۇنىيەتلەرنى ھازىرقى ئەملىيەتكە تەتبىقلاپ، يېڭى سوتسىيالىستىك مىللى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات يولىنى كېڭەيتىش، يېڭى تەرەققىياتنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئىگەلەش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىپ ئۇگىنىش مارکسىزم ـ لېنىنىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىلمىنى، بولۇپمۇ مارکسىزملىق ئەدەبىيات نەزىرىيىسىنى بەرپا قىلىش، بېيىتىش ئۈچۈن قۇرۇلۇش خاراكتېرلىق ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى بىر مىللەتنىڭ مارکسىزم ـ لېنىنىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىلمى، بولۇپمۇ نەزىرىيە ئىلمى شۇ مىللەت ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكلىرىنى ۋە باشقا ئوزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى تېپىپ چىقىش، مۇھاكىمە ـ تەتقىق قىلىش، ئۇگىنىپ ئوزلەشتۇرۇش ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ.

يولداش ماؤزېدۇڭ: "مەملىكەتنىڭ بىرلىگى، خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىقى، مەملىكەت ئىچىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ــ ئىشىمىزنىڭ جەزمەن غەلبە قازىنىدىغانلىغىنىڭ تۈپ كاپالىتى"① دەپ كۆرسىتىدۇ. ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز (مىللى) ئالاھىدىلىگىگە ئىگە بولۇشى، بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى تەتقىق قىلىش، ۋەتەنىمىزنىڭ بىرلىگىنى، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىغىنى كۈچەيتىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەلۇمكى بىرلىك ــ ئىتتىپاقلىق بارلىق ئىجتىمائى تەرەققىياتنىڭ تۈپ كاپالىتى. ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى ئۇچۇنمۇ بىرلىك ــ ئىتتىپاقلىق كېرەك. بۇ تۈپكى كاپالەتنىڭ نېگىزى مىللەتلەرنىڭ تەڭلىگى ــ باراۋەرلىگى. ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىياتىنى تەڭلىك ــ باراۋەرلىك، بىرلىك ــ ئىتتىپاقلىق ئاساسىدا تەرەققى قىلدۇرۇپ گۈللەندۈرگەندىلا، شۇنداقلا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىدىكى ئالاھىدىلىكلەرنى تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەندىلا، ۋەتەننىڭ بىرلىگىنى، مىللەتلەرنىڭ بىرلىك ــ ئىتتىپاقلىغىنى كۈچەيتكىلى بولىدۇ.

تارىختىن بۇيان ھەرقايسى ئەل ۋە مىللەتلەرنىڭ ئالىملىرى، ئەدىب ــ سەنئەتكارلىرى، ئىلغار، ئىنقىلاۋىي رەھبەرلىرى ئۆز مىللىتىنىڭ ئەدەبىيات ــ سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، مىللى ئالاھىدىلىك مەسىلىسىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىپ كەلدى. بولۇپمۇ ماركسىزىم ــ لېنىنىزىم كىلاسسىكلىرى ــ ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ۋە ماۋجۇشىلار، ئۇلۇغ ئەدىپلەردىن بىلىنسكىي، چېرنىشېۋىسكىي، لېۋ تولستوي، گوركىي، لۇشۈن، چۈي چىيۇبەي، گومورو، ماۋدۇن، لاۋشې قاتارلىقلار ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكلىرىگە ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن ئىدى.

ماركسىزىم كىلاسسىكلىرى شۇنداق قارايدۇكى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىدە، بولۇپمۇ ئەدەبىيات ــ سەنئىتىدە گەۋدىلىك ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. گەرچە مىللى مەدەنىيەت مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇن، "قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ھەرقانداق مىللەت مەلۇم جەھەتتە باشقا مىللەتتىن ئۈستۈن بولۇپ كەلگەن" (ماركس) بولسىمۇ، لېكىن مىللى مەدەنىيەت بارلىققا كەلگەندىن، بولۇپمۇ ئۇ راۋاج تاپقاندىن كېيىن، ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، بەلكى بارلىق مىللەت مەدەنىيىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان قانداقتۇ "پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى" بولمايدۇ. چۈنكى يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك، ھەر بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ــ سەنئەت جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئۆزگىچىلىگى، باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشىدىغان ئارتۇقچىلىقى بولىدۇ، شۇنداقلا باشقىلاردىن كەم تۇرىدىغان يېتىشسىزلىكلىرىمۇ بولىدۇ. شۇڭا، مىللەتلەر ئارا ئەدەبىيات ــ سەنئەت ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسىنى يولغا قويۇپ، ئارتۇقچىلىقلارنى ئۆگىنىپ، كەم تەرەپلەرنى تولدۇرۇپ كەتكىلى بولىدۇ.

ماركس، ئېنگېلس، لېنىن قاتارلىق ئىنقىلاۋىي ئۇستازلار قەدىمقى يۇنان، رىم ۋە ياۋروپادىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتىغا، رۇس ئەدەبىياتىغا، شۇنداقلا گىيوتې، ھونورې بالزاك، گېنرىخ گېينې، لېۋ تولستوي، ت. س. پۈشكىن قاتارلىق ئۇلۇغ يازغۇچىلارغا ھامان ئۇلارنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ روشەن، مول مىللى ئالاھىدىلىكلىرىنى

① «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 ــ توم، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1977 ــ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 668 ــ بەت.

چوڭقۇر، كونكرىت تەھلىل قىلىش ئارقىلىق باھا بەرگەن ئىدى. يولداش ستالىنمۇ ئا. س. پۇشكىن ئىجادىيىتىگە باھا بەرگەندە، ئالدى بىلەن، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن ئىنتايىن باي، يارقىن رۇس مىللى ئالاھىدىلىكىنى كوزدە تۇتقان ۋە ئۇنى "ئۇلۇغ رۇس مىللى شائىرى" دەپ ئاتىغان ئىدى. چۇنكى پۇشكىننىڭ بارلىق ئەدەبىي مىراسلىرى يارقىن، قويۇق رۇس خاراكتېرىغا ئىگە ئىدى.

يولداش ماۋزېدۇڭ جۇڭگو ھەر مىللەت ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىك مەسىلىسىگە كوڭۈل بولگەن ئىدى. ئۇ «يەنئەن ئەدەبىيات-سەنئەت سوھبەت يىغىندا سوزلەنگەن نۇتۇق»، «كىتاپبازلىققا قارشى تۇرايلى»، «شېئىر ھەققىدە بىر پارچە خەت» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە، ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ يارقىن، باي، مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشىنىڭ لازىملىغىنى كورسەتتى. يولداش ماۋزېدۇڭ شۇنداق قارايدۇكى، جۇڭگونىڭ يېڭى ئەدەبىيات-سەنئىتى جۇڭگو ھەر مىللەت ئاۋام خەلقى ياخشى كوردىغان جانلىق، يېڭى، تېپىك مىللى خۇسۇسىيەت ۋە ئۇسلۇپقا، جانلىق، كوركەم مىللى شەكىلگە ئىگە بولۇش كېرەك؛ شۇنداق بولغاندىلا، ئېلىمىز ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ جەڭگىۋارلىغىنى كەڭ جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. مىللى ئۇسۇلۇپ ۋە مىللى شەكىللەرنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ھەر بىر مىللەتنىڭ ئوزىگە خاس تۇرمۇش، ئورپ-ئادەت، تىل، تەپەككۇر، ئىدىيىۋى ھىسسىيات قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلەر بەلگىلەيدۇ ھەمدە مۇشۇ تەرەپلەردىكى تارىخىي ۋارىسلىق ۋە ئەنئەنىلەر ئەدەبىياتتىكى مىللى ئۇسلۇپ ۋە مىللى شەكىللەرنىڭ تارىخىي ۋارىسلىغىنى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا، ئەدەبىيات-سەنئەتتىكى مىللى ئالاھىدىلىك مەلۇم بىر شەخسنىڭ ياكى مەلۇم ئىجتىمائى گۇرۇھنىڭ مۇددىاسىغا، ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان ئوبېكتىپ قانۇنىيەت.

جۇڭگو كومپارتىيىسى ئازاتلىقتىن كېيىن، "بارچە گۈللەر تەكشي ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش" و ۋلۇشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ تېخىمۇ مول، تېخىمۇ روشەن مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشىنى كاپالەتلەندۇردى. "بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش" يونۇلۇشى، ئالدى بىلەن، مىللى شەكىل ۋە مىللى ئۇسلۇپلارنى ئەركىن قوللىنىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنى ئوزىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قىلىدۇ. چۇنكى ئەدەبىيات-سەنئەتنى گۈللەندۇرۇش ئۇچۇن ھەر خىل بەدىئى شەكىللەر ۋە بارلىق ئۇسلۇپلارنىڭ ئەركىن مۇسابىقىسىنى يولغا قويۇپ، مىللى شەكىل ۋە مىللى ئۇسلۇپلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۇرۇش كېرەك. مۇبادا مىللى ئۇسلۇپ ۋە مىللى شەكىللەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۇرمىگەندە، يېڭى ئىجتىمائى تۇرمۇش — سوتسىيالىستىك تۇرمۇشنى ھەر تەرەپلىمە تولۇق ئەكس ئەتتۇرگىلى بولمايدۇ. چۇنكى مەزمۇن شەكىلنى بەلگىلىسىمۇ، لېكىن ئۇ، ھەرقاچان شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنىڭ، بولۇپمۇ مىللى شەكىل ۋە مىللى ئۇسلۇپلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۇرۇش ئۇچۇن، "ئىنقىلاۋىيلاشتۇرۇش، مىللىلاشتۇرۇش ۋە ئاممىۋىلاشتۇرۇش" تىن ئىبارەت "ئۇچىلەشتۇرۇش"نى يولغا قويماي بولمايدۇ. يولداش جۇئېنلەي «ئەدەبىيات-سەنئەت سوھبەت يىغىنى ۋە ھىكايە فىلىم ئىجادىيىتى

سوھبەت يىغىندا سوزلەنگەن نۇتۇق» تا "ئۇچلەشتۇرۇش"نى تەكىتلەپ، ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۇچۇن، "ئوزىنى ئاساس قىلىش، چەتئەللەر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىسل مەدەنىيىتىنى سىڭدۇرۇپ، مىللىتىمىز ۋە دەۋرىمىزگە مۇناسىپ كېلىدىغان مۇنەۋۋەر خەلق سەنئىتىنى يارىتىش"نى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى.

قويۇق مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە مىللى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى مەنىۋى مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىش يولىدىكى ئۇلۇغۋار ۋەزىپىسى. بۇ ۋەزىپىنى ئىجرا قىلىش ئۇچۇن، بىرىنچىدىن، ھەرقايسى مىللەتلەر ئوزىنىڭكىنى ئاساس قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، ئوزىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇشى لازىم. بۇنىڭدىكى ئاچقۇچلۇق مەسىلە مىللى ئالاھىدىلىكنى ۋە مىللى پەرقلەرنى يوققا چىقىرىدىغان چوڭ دولەت شوۋىنىزمىنى ۋە چوڭ مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت. چۈنكى پومىشىك، بۇرژۇئازىيە چوڭ دولەتچىلىك ۋە چوڭ مىللەتچىلىك مىللى ئاسسىمىلاتسىيىسىنى زومۇ ـ زو كۈچەپ يۈرگۈزىدىغان، مىللى مەدەنىيەتنى بوغىدىغان زەھەرلىك سىرتماقتىن ئىبارەت. ئىككىنچىدىن، ھەرقايسى مىللەتلەر ئۇمۇماۋۇقىنى نەزەردە تۇتۇپ، تار مىللەتچىلىك ئىدىيىسىگە قارشى تۇرۇپ، باشقا ئەللەر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئىتىدىكى ئىسىل نەرسىلەرنى ئۇگىنىپ ۋە قوبۇل قىلىپ، ئوز مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئىتىدىكى كەمتۇكلۇكنى تولدۇرۇشى لازىم. مەسىلەن، بالېت سەنئىتى ياۋروپا مىللەتلىرى ئىجات قىلغان بىر خىل سەنئەت. ئېلىمىز ياۋروپانىڭ بۇ سەنئىتىنى ئۇگىنىپ، ئۇنى ئوزىمىزنىڭ مىللى ئۇسۇل سەنئىتى بىلەن ئىجادىي ھالدا بىرلەشتۇرۇپ، جۇڭگوچە بالېتلارنى خېلى كوپ ئىجات قىلدى. ئۇيغۇرچە بالېت سەنئىتىنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتىمۇ چوقۇم ياۋروپا بالېت سەنئىتىنى ئۇگىنىش، ئۇنى ئۇيغۇر ئۇسۇل سەنئىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۇرۇپ، ئىجادىي ھالدىكى ئۇيغۇر بالېتىنى شەكىللەندۇرۇش كېرەك. ئازاتلىقتىن كېيىن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نەسىر ژانىرى خېلى تەرەققى قىلدى. بۇنىڭدىمۇ خەنزۇ ۋە چەتئەللەرنىڭ نەسىر ژانىرى شەكلىنى كەمتەرلىك بىلەن ئۇگىنىش مۇھىم رول ئوينىدى، ئەگەر ئېلىمىزدىكى ۋە چەتئەللەردىكى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىدىكى ئىسىل تەرەپلەرنى، بىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمىزدە يوق ياكى يېتەرسىز تەرەپلەرنى كەمتەرلىك بىلەن ئۇگەنسەك، ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى تېخىمۇ بېيىتقىلى، مۇكەممەللەشتۇرگىلى بولىدۇ. ئۇچىنچىدىن، قەدىمقىنى چەتكە قاقىدىغان ياكى ئىنكار قىلىدىغان خاھىشىنى تۇگىتىپ، كىلاسسىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش لازىم. بولۇپمۇ ئۇيغۇر مىللى شەكىل ۋە ئۇسلۇپ جەھەتتىكى ئىسىل تەرەپلىرىنى ئۇگىنىش، ئۇنى ئىجادىي ھالدا ئوزلەشتۇرۇش كېرەك. لېكىن، ئەدەبىي ۋاستىلەرنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشتا، كونىنى تەرىلدۇرۇش مەسلىگىدە چىڭ تۇرۇۋېلىپ، ئاللىقاچان قېپقالغان ۋە كارغا كەلمەيدىغان كونا شەكىللەرنى ۋە كونا ئۇسلۇپلارنى شۇ پېتىچە كوچۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ.

مىللى ئەدەبىيات ـ سەنئەت تارىخىدىكى ۋەسىقىلەرگە قارىتا تارىخىي ماتېرىيالىزىم نۇقتىسىدىن زىرى بويىچە ئىش كورۇش لازىم. لېنىنىزىم شوندىاق كورستىدۇكى، ھەرقانداق بىر مىللەت ئىچىدە ئىككى خىل مەدەنىيەت بولىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، مىللەتنىڭ ئاساسىي ئاھالىسىنى

تەشكىل قىلغان ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن يارىتىلغان دېموكراتىك ۋەسىيالىستىك خاھىشقا ئىگە بولغان ئىلغار مەدەنىيەت. بۇ خىل مەدەنىيەت پۈتكۈل مىللى مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى، يەنە بىرى، ئەزگۈچى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ھوكۇمران سىنىپلار-نىڭ مەدەنىيىتى. بۇ خىل مەدەنىيەت چىرىك بولۇپ، مىللى مەدەنىيەت ۋەسىقلىرى ئىچىدىكى شاكالدىن ئىبارەت. بىر بۇ ئىككى خىل مەدەنىيەت ئىچىدە ئەمگەكچى خەلق يارات-قان مەدەنىيەتنىڭ (ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ) ئىسىل ئەنئەنىلىرىنى ئۆگىنىپ، ئۇنى ھازىرقى مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات-سەنئىتىمىزنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز كېرەك. بولۇپمۇ ئىلغار مىللى ئەدەبىيات-سەنئىتى ۋەسىقلىرىنىڭ مىللى شەكىل ۋە ئۇسۇ-لۇپ جەھەتتىكى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش بەك مۇھىم. چۈنكى بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىيات-سەنئىتىدىكى شەكىل ۋە ئۇسلۇبلار شۇ مىللەت ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى، شۇنداقلا ئۇ، بىر مىللەت يازغۇچىلىرى-سەنئەتكارلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيىتى تەجرىبىلىرىنىڭ نەتىجىسى. شۇڭا، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنى ھازىرقى ۋاقىتتا ئىجادىي ھالدا جارى قىلدۇرۇش سوتسىيالىستىك مىللى ئەدەبىيات-سەنئەتنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زورۇر شەرتلىرىدىن بىرى.

2-§. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي ئامىللار

1. ئومۇمى چۈشەنچە

روسىيىنىڭ ئۇلۇغ ئىنقىلاۋىي دېموكراتى ۋە مەشھۇر ئەدىبي تەنقىتچىسى بىلىنىس-كىي ئۇزىنىڭ «روسىيىنىڭ قەدىمقى شېئىرلىرى» دېگەن ئىلمىي ئەسىرىدە: "بىر مىللى شائىر بولۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن بىر ئۇلۇغ كىشى بولۇش، ئۇز مىللىتىنىڭ روھىنىڭ ۋەكىلى بولۇش كېرەك. لېكىن شۇنى بىلىش كېرەككى، ئۇلۇغ تالانتلىق شائىرنىڭ مىللى شائىرغا ئۆزگىرىشى ھەرگىز مىللىلىك ئۇنى ئۇلۇغ شائىرغا ئۆزگەرتىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس" دېگەن ئىدى. بىلىنسكىينىڭ بۇ سوزىدىن شۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇكى، تالانتلىق شائىر بولغان-لارنىڭ ھەممىسى مىللى شائىر دەپ ئاتىلىۋېرمەيدۇ، لېكىن مىللى شائىرنى تالانتلىق شا-ئىر دەپ ئاتاش مۇمكىن. چۈنكى مىللى شائىر ئۇز شېئىرلىرىدا ئۇز مىللىتىنىڭ ئورۇپ-ئادەتلىرىنى ئىلغار، ئىنقىلاۋىي روھىي قىياپىتىنى، ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنى، ئۇز خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئەڭ ماھىيەتلىك، ئەھمىيەتلىك نەرسىلەرنى مىللى شەكىل ۋە مىللى ئۇسۇلۇپ ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ، ئۇنىڭ ئەسىرى ھەقىقى مىللى ئەسەر بولالايدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەدەبىيات نەزەرىيەشۇناسى بېداكوپ ئېيتقاندەك، مىللەت-لىك بىر مىللەتنىڭ پۈتكۈل تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بېيىغان ۋە تەرەققى قىلغان خاسلىق يىغىندىسىدىن ئىبارەت. ئۇ مىللى مەدەنىيەتتە، مىللى سەنئەتتە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى شۇ مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ھەممە بو-

لىگەدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدە-لىگى، بىرىنچىدىن، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسىي ئامىللاردا-ئىككىنچىدىن، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكلىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسىي ئامىللاردا ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

مەزمۇن جەھەتتىن ئېيتقاندا، ھەر بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى، ئالدى بىلەن، ئۇزى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەيدۇ. ھەر بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىغا شۇ مىللەتنىڭ خاراكتىر ئالاھىدىلىكلىرى سىڭگەن بولىدۇ. شۇڭا، مىللى ئالاھىدىلىك، ئالدى بىلەن، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇندا — يازغۇچى ياراتقان پېرسۇناژ خاراكتىرىدا، يازغۇچى بايان قىلغان سىيۇژېتتا، يازغۇچى تەسۋىرلىگەن شارائىتتا، ئەسەردە يورۇتۇلغان ئاساسىي تېمىدا، ئومۇمەن، خاراكتىر، ئوبرازلىق كورۇنۇش، تېما قاتارلىق تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

بىر مىللەت ئادەملىرىنىڭ ئوزىگە خاس خاراكتېرى، ئورۇپ - ئادەتلىرى، تارىخىي ئەنئەنىسى، پىسخىك ھالەتلىرى ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرىدىغان مەنبەلەردىن ئىبارەت.

مەلۇمكى، ئەدەبىي ئەسەردە مەلۇم خاھىش (تىندىنسىيە) ئىپادىلىنىدۇ. بۇ باش تېمىنىڭ ئېچىلىش جەريانىدا گەۋدىلىنىدۇ. مەلۇم خاھىشنىڭ ئىپادىلىنىشى يازغۇچىنىڭ تۇرمۇش رىيالىلىغىنى كۆزىتىشى ۋە باھالىشىغا باغلىق. شۇڭا، مەزمۇن جەھەتتىن قارىغاندا، ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى يالغۇز ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ سۈرەتلىنىشىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، بەلكى يازغۇچىنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش رىياللىغىنى كۆزىتىشى ۋە باھالىشى قاتارلىق ئاچقۇچلۇق تەرەپلەردىمۇ ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ جەھەتتىكى مىللىلىك شۇ مىللەتنىڭ روھىنى تەسۋىرلەشتە گەۋدىلىنىدۇ. رۇس كلاسسىك يازغۇچىسى گوگولنىڭ تومۇشچە، مىللى ئالاھىدىلىكتىكى ھالقىلىق مەسىلە مىللى روھتا گەۋدىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئېيتقىنىدەك، ھەقىقى مىللىلىك كىيىم - كېچەك، سىرتقى كورۇنۇش تەسۋىرىدە ئەمەس، بەلكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن مىللى روھتا بولىدۇ. مەسىلەن، گوگول ياراتقان ئولىمەس ئەسەر «تاراس بولبا» ھەقىقى مىللى ئەسەر. گەرچە ئۇنىڭدا نۇرغۇن مەنزىرە تەسۋىرلىرى ۋە باشقا كورۇنۇشلەر بولسىمۇ، لېكىن رۇس خەلقىنىڭ ئوز ۋەتىنىنى جاندىن ئېزىز كۆرۈش، دۈشمەنگە تىز پۈكمەسلىك، خائىنغا رەھىم قىلماسلىق، ۋەتەن ئۈچۈن ھاياتىنى ئايىماسلىقتەك ئىسىل ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى مەدھىيىلەنگەن. پوۋېستتا مۇشۇنداق روھنىڭ گەۋدىلىنىشى ئاساسىي تەرەپتۇر. گوگول ئوز ئەسىرىدە مۇشۇ ئاساسىي تەرەپنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن، رۇس خەلقىنىڭ ئىلگىرىكى ۋە شۇ ۋاقىتتىكى ئىجتىمائى تۇرمۇش پائالىيەتلىرىنى يۇقۇرى مىللى ئېڭىتخارلىق بىلەن كۆزەتكەن ۋە باھالىغان. دەمەك، يازغۇچى ئوزى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ ئىلگىرىكى ۋە ھازىرقى تۇرمۇشنى يۈكسەك دەرىجىدىكى مىللى ئېپتخارلىق بىلەن كۆزەتسە ۋە ئۇنى باھالىسا، ئۇ، ئوز ئەسىرىدە مىللى روھ ئاساس قىلىنغان مىللى ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرەلەيدۇ.

شەكىل جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەدەبىياتنىڭ شەكىلىنى تەشكىل قىلغۇچى بىرمۇنچە ئامىللار ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى پەيدا قىلىدىغان ئاساسىي ئامىللار بولۇپ

هساپلىنىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكلىرى ئۇنىڭ شەكىل ئامىللىرىدا ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

مەلۇمكى، مەزمۇن شەكىلنى بەلگىلەيدۇ. ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مول ئىجتىمائى تۇرمۇش مەزمۇنى، شۇ مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان مىللى شەكلىنى بەلگىلەيدۇ. چۈنكى مىللى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتى ۋە مەزمۇنى ئەمەلىيەتتە خەلق ئاممىسى ياخشى كۆرىدىغان ئەدەبىي شەكىللەرنى بەلگىلىگەن. ئەدەبىياتنىڭ مىللى شەكلى ئۇنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى بولۇپ، ئۇزۇن يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنىڭ توپلىنىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان مۇقىم خۇسۇسىيەتلەر يىغىندىسىدىن ئىبارەت. مىللى شەكىل بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىگى ھەم تەرەققى قىلغانلىغىنىڭ ئاساسىي ئۆلچىمىدىن بىرى ھىساپلىنىدۇ. ئالدى بىلەن مىللى تىل، ئاندىن ئەدەبىياتنىڭ باشقا شەكىل ئامىللىرى ــ كومپوزىتسىيە، ژانىر ۋە ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئەدەبىياتنىڭ شەكىل جەھەتتىكى مىللى ئالاھىدىلىگىنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭا ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى ئۇنىڭ شەكىل ئامىللىرى بولغان تىلدا، كومپوزىتسىيىدە، ژانىرلاردا، بەدىئى ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدە كونكرېت ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

شۇنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، ئەدەبىياتنىڭ تارىخىي ۋاراسلىغى ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناىيدۇ. چۈنكى ھەر بىر مىللەت ئەدەبىيات ــ سەنئىتى، ئالدى بىلەن، ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ئەدەبىيات ــ سەنئەتىنىڭ ئىسىل مىراسلىرىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋاراسلىق قىلىدۇ، شۇنداقلا باشقا ئەللەر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىسىل ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ ئەنئەنىلىرىگىمۇ ۋاراسلىق قىلىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىياتنىڭ تارىخىي ۋاراسلىغى ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرۈشتە تۇرتكىلىك رول ئويناپ، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىنى ۋە شەكلىنى قويۇق مىللى پۇراقتا ئىگە قىلىدۇ.

2. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى تەشكىل قىلغۇچى مەزمۇن ئامىللىرى

مىللى خاراكتىر ئىجتىمائى تۇرمۇشنى بەدىئى ئوبرازدا ۋە بەدىئى تىپ ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈش ئەدەبىياتنىڭ تۈپ ــ ئاساسىي ئالاھىدىلىگى. 2 ــ باپتا ئېيتىلغاندەك، ئەدەبىيات رىيالللىقنى بەدىئى ئوبراز ۋە بەدىئى تىپ ۋاستىسى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈش ئارقىلىق باشقا ئىجتىمائى ئاڭ فورماتسىيىلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

بەدىئى ئوبراز ۋە بەدىئى تىپ يارىتىش، ئەملىيەتتە، خاراكتىر يارىتىشتىن ئىبارەت ئوبرازلىق تەپەككۇر جەريانى. يازغۇچى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە ھامان ئوبرازلىق تەپەككۇرنى قوللىنىپ، ئوز پىرسۇناژلىرىغا خاراكتىر بېرىدۇ. خاراكتىر①، ئەملىيەتتە،

① خاراكتىر ــ گىرىكچە سوز (charakter) بولۇپ، بەلگە، ئالاھىدىلىك دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئادەمنىڭ خاس ۋە ئومۇمى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ يىغىندىسى، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئادەمنىڭ روھى ۋە پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ يىغىندىسى. ئەدەبىي ئەسەردە يازغۇچى خاراكتىر بولسا، ئەنە شۇ ئالاھىدىلىكلەر يىغىندىسىنىڭ كونكرېت ئادەم ئوبرازى شەكلىدە ئىپادىلىنىشىدۇر. بىز بەدىئى ئوبرازدا پۈتكۈل تاشقى دۇنيانى ــ تەبىەتنى، ھايۋاناتلارنى، ئوسۇملۇكلەرنى ھەم پۈتكۈل ئىچكى دۇنيانى ــ ئادەمنىڭ قەلبىنى كۆرەلەيمىز. روشەن ئىندىۋىدۇئال بەلگىلەر بىلەن مۇكەممەل، ئېنىق يازىتىلغان ئادەم ئوبرازى بولغان خاراكتىر بەدىئى ئوبرازنىڭ جېنى ۋە يادروسى، ئۇنىڭدا ئادەم ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائى تۈرمۇشى تەسۋىرلىنىدۇ. شۇڭا، يازغۇچى ـ سەنئەتكار ئىجادىيەتتە مەلۇم جەمىيەتتىكى ئادەمنىڭ خاراكتىرىنى تەسۋىرلەشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ. ھەقىقى رىيالىستىك سەنئەتنىڭ زور ئەھمىيىتىمۇ، ئالدى بىلەن، ئەتراپىمىزنى ئوراپ تۇرغان ئوبېكتىپ دۇنيا بىلەن كوپ تەرەپلىمە ئالاقىسى بار ئىجتىمائى ئادەمنى تەسۋىرلىگەنىدە، شۇ سەۋەپتىن، ھەقىقى يازغۇچى ـ سەنئەتكارنىڭ ۋەزىپىسى ئادەمنى ئۇنىڭ باي، رەڭدار ھەركەت ـ پائالىيەتلىرى ئىچىدە، باشقىلار بىلەن بولغان ئوزئارا مۇناسىۋىتى ئىچىدە تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت.

بەدىئى خاراكتىر ــ دۇنيانى بەدىئى تونۇش ۋە بەدىئى جەھەتتىن ئىگىلىشنىڭ ۋاستىسى، يازغۇچىنىڭ ئوز ئەتراپىدىكى رىيالىلىقنى چوڭقۇر تونۇپ، ئوز مىللىتى خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى چوڭقۇر ۋە ئىنچىكە ئۇقۇپ، تەتقىق قىلىپ، دەۋر روھى ۋە مىللى روھنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان ھەقىقى بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىشنىڭ مۇھىم شەرتى.

خاراكتىر ھەم خاسلىققا، ھەم ئومۇملۇققا ئىگە بولغاچقا، ئۇنىڭدا ھەم كونكرېت ئادەمگە، سىنىپقا ۋە مىللەتكە خاس بولغان تەرەپلەرمۇ، پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان تەرەپلەرمۇ بولىدۇ. سىنىپىي جەمىيەتتە خاراكتىر روشەن سىنىپىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ.

ئىنسانلار ھەر خىل مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەندىن كېيىن، خاراكتىرمۇ مىللى تۈس ئالدى. ھەر بىر مىللەت كىشىسىدە شۇ مىللەتكە خاس خاراكتىر بارلىققا كېلىپ، ئۇ مىللى خاراكتىر دەپ ئاتالدى.

يازغۇچى ـ سەنئەتكارلارنىڭ ئەسەرلىرىدە يارىتىلغان خاراكتىردا روشەن سىنىپىي ئالاھىدىلىك بولغاندىن تاشقىرى، يەنە قويۇق، يارقىن مىللى ئالاھىدىلىكمۇ ئىپادىلىنىدۇ. چۈنكى يازغۇچى ئوزى تەسۋىرلىگەن پېرسۇناژغا مىللى خاراكتىر بېرىدۇ. ئۇ، پېرسۇناژ خاراكتىرىغا مىللى روھنى سىڭدۈرۈپ، ئوزى تاللاپ تەسۋىرلىگەن بەدىئى كارتىنىغا مىللى تۈس بەخش ئېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر پۈتۈن ئەسەرگە ئۇنىڭ مەزمۇنىدىن تارتىپ شەكلىگىچە ئوز مىللىتى خەلقىنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنى، ئارزۇ ـ تىلىگىنى چوڭقۇر سىڭدۈرۈپ، باشقا مىللەتكە ئوخشىمايدىغان خاسلىقنى پەيدا قىلىدۇ. ھەر بىر مىللەت يازغۇچىسى ئوز ئەسىرىدە ئوز مىللىتىنىڭ پىسخىك سۈپىتى ۋە زوقلىنىش ئادەتلىرىنىمۇ ناھايىتى جانلىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

روشەنكى، مىللى خاراكتىر بىر مىللەت كىشىلىرىگە خاس جىسمانى ۋە مەنىۋى سۈپەتلەرنىڭ يىغىندىسىدىن ئىبارەت. ئۇ، بىر مىللەتنىڭ پۈتكۈل تارىخىدا شەكىللەنگەن ۋە توپلىنىپ يېتىلىپ، مۇكەممەللەشكەن خاراكتىر ئالاھىدىلىكىدىن ئىبارەت.

ئەدەبىياتتا يارىتىلغان مىللى خاراكتىر مىللى خاراكتىرنىڭ بەدىئى ئوبراز ۋە بە-

دىنى تىپ ۋاستىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى، كونكرىت ئىجتىقاندا، بىر مىللەتنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئىنكاسى، يازغۇچىنىڭ ئوز مىللىتىنىڭ تۇرمۇشىدىن ئالغان تەسىراتىنىڭ جەۋ-ھىرىدىن ئىبارەت.

ئەدەبىيات تارىخىدا شۇنداق بىر خىل ئەسەرلەر باركى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ باش قەھرىمانلىرىدا، ۋەقەلىكلىرىدە، ئالغا سۈرگەن ئىدىيىلىرىدە كوپ ئوخشاشلىق بولسىمۇ، لې-كىن ھەر بىر ئەسەردە يارىتىلغان خاراكتىر روشەن مىللى تۇس ئالغاچقا، ئۇ ئەسەرلەر ماھىيەتتە ئوخشاش ئەمەس. مەسىلەن، رۇس كىلاسسىك يازغۇچىسى گوگول «سەۋدايى خاتىرىسى» دىگەن ھىكايىنى يېزىپ، روسىيىنىڭ يانچىلىق (كىرىپوستنويلۇق) تۈزۈمى شارا-ئىتىدىكى كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ ئىچىنىشلىق تۇرمۇشىنى تەسۋىرلىگەن. ئىلمىزنىڭ ئۇلۇغ خەنزۇ يازغۇچىسى لۇشۈنمۇ «سەۋدايى خاتىرىسى» دىگەن ھىكايىنى يېزىپ، يېرىم فېئودال، يېرىم مۇستەملىكە كونا جۇڭگودا ئازاپ چەككەن بىر رادىكال زىيالىنى تەسۋىرلىگەن. گەرچە ھەر ئىككى ئەسەرنىڭ ماۋزۇسى ئوخشاش بولسىمۇ، ھەر ئىككىسىدە ئەلەم چەككەن "سەۋدايى" تەسۋىرلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەسەرلەر ئوخشىمىغان ئىككى مىللەت ئىجتىمائى تۇرمۇشىنىڭ ئىنكاسى. ھەرقايسىسىدا ئوز مىللىتىگە خاس خاراكتىر تەسۋىر-لەنگەن. گوگول قەلىمى ئاستىدىكى روسىيە "سەۋدايى" سىغا رۇس خاراكتىرى سىڭگەن بولسا، لۇشۈن قەلىمى ئاستىدىكى جۇڭگو "سەۋدايى" سىغا خەنزۇ خاراكتىرى سىڭگەن. «پەرھات - شېرىن» ئەسلىدە خەلق داستانى بولۇپ، ئۇيغۇر، تۈرك، ئەرەپ، پارىس خەلقلىرى ئىچىدە خېلى چوڭ ئورتاقلىققا ئىگە. لېكىن ھەر بىر مىللەتنىڭ «پەرھات - شېرىن» ى ئوزىنىڭ مىللى خاراكتىرىدا گەۋدىلەندۇرۇلگەن. ئۇيغۇرلار ئىچىدە تارقالغان «پەرھات - شېرىن» داستانىدا، باش قەھرىمان پەرھات خوتەن يىگىتى بولۇپ، ئۇيغۇرغا خاس جىسمانى ۋە پىسخىك سۈپەتكە ئىگە. ئۇ، رەسسام، نەققاش، بىناكار...، شېرىن كۆچار مەلىكىسى بولۇپ، ئۇيغۇر قىزلىرىغا خاس سۈپەتكە - نازاكەتلىككە ۋە قەيسەرلىككە ئىگە. شىنجاڭ قۇرغاق جاي، سۇ قىس، سۇ قۇرۇلۇشى بۇ يەردىكى مۇھىم جاپالىق قۇرۇلۇشلاردىن بولۇپ، ئۇ خەلق ھاياتىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە. مانا بۇ ئالاھىدىلىك داس-تاندا مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. تاغ - دەيالار تەسۋىرى جەھەتتە، داستاندا شىنجاڭنىڭ تاغ - دەريالىرىغا خاس تەبىئەت مەنزىرىسى ناھايىتى نەپىس تەسۋىرلەنگەن.

مىللى خاراكتىر ئوخشىمىغان تارىخىي شارائىتتا ئوخشىمىغان دەرىجىدە بولىدۇ. شۇڭا، ئوخشىمىغان دەۋرلەرگە تەئەللۇق بولغان ئەسەرلەردە ئىپادىلەنگەن مىللى خاراك-تىرىدىمۇ مەلۇم پەرقلەر بولىدۇ. بۇ، مىللى خاراكتىرنىڭ دەۋر ئالاھىدىلىگىگە ئىگە ئى-كەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ. لېكىن، بۇ خىل پەرقلەرنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، بىر مىللەت ئەدەبىياتىدىكى ھەر خىل دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن تىپىك پېرسۇناژلارنى باشقا مىللەتنىڭ شۇ خىلدىكى تىپىك پېرسۇناژلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، يەنىلا ئۇلارنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى روشەن نامايەن بولىدۇ. «غې-رىپ - سەنەم»، «تاھىر - زوھرە»، «رابىيە - سەئىدىن»، «قەشقەر كېچىسى» قاتارلىق ئەسەر-لەر ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەن. غېرىپ - سەنەم، تاھىر - زوھرە، رابىيە - سەئىدىن، كېرىم ۋە لەيلى ــ ھەمىسى دىگۈدەك فېئودالىق تۈزۈمگە ۋە ئائىلە نەسەپ كوزقارىشىغا قارشى چىققان ئىسيانكارلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ خاراكتىرىدىن

ئوخشىمىغان دەۋر ئالامەتلىرىنى كۆرسەتكەن. غېرىپ - سەنئەم، تاھىر - زۇھرەلەر ئۇيغۇرلار-نىڭ ئوتتۇرا ئەسىرگە خاس قەھرىمانلىرى، رابىيە - سەئىدىن 19 - ئەسىرنىڭ بېشىدىكى قەھرىمانلار، ئەمدى كېرەم بىلەن لەيلى بولسا، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىكى قەھرىمانلار. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا زور پەرقلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر يېگىت - قىزلىرىغا خاس جاسارەت، ئەركىنلىك تۇيغۇسى، گۈزەللىك ۋە شەخسى ئازاتلىق ئارزۇسى، فېئودال-لىزىمنىڭ مەنىۋى كىشەنلىرىنى پاچاقلاپ تاشلاش ئىرادىسى، ھايات - ماماتتا بىللە بولۇشتەك روھ بىردەكلىككە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر يادىگارلىقلىرى بولغان «ئەسىرىدىن ئە-پەندى لەتىپلىرى»، «سەلەي چاققان لەتىپلىرى»، «موللا زەيدىن لەتىپلىرى» ھەر خىل دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن، ئۇلاردىكى پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىمۇ دەۋر ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىك تۇپەيلىدىن ئوزئارا پەرقلىق. لېكىن ئۇلاردا باشقا مىللەت لەتىپە ئەدەبىيات-دىكى پېرسۇناژلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، روشەن مىللىي خاراكتېر نامايەن بولىدۇ. مەيلى ئەسىرىدىن ئەپەندى بولسۇن، مەيلى سەلەي چاققان بولسۇن، مەيلى موللازەيدىن بولسۇن، ئۇلاردا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قىزغىچلىق، مەردانىلىك، تېز سېزىۋېلىش ۋە پەرق ئېتىش، ھەققانىيەتچىلىك، مۇشتۇمزورلارغا تېز پۇكمەسلىك روھىي خاراكتېرى ناھايىتى روشەن گەۋدىلەنگەن، خەلق ئەدەبىياتىدىكى «نوزۇگۇم قوشاقلىرى» بىلەن «سادىر پالۋان قوشاق-لىرى»، يازما ئەدەبىياتىمىزدىكى «زەپەرنامە» (موللاشاكىر) بىلەن «چاكموزا يۇسۇپخان» داستانلىرىنى ئالساق، ئۇلاردىكى ئىجابىي پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىمۇ ئوزئارا پەرقلىق. لېكىن، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ماسلى خاراكتېر ــ مانجۇ ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى مىللىي غەزەپ - نەپرەت، قوللۇقتا ۋە مىللىي زۇلۇمغا قارشى ئىسيانكارلىق روھ، ئۇلۇم ۋە مۇشكۇللۇكلەر ئالدىدىكى مەردانىلىك زور ئورتاقلىققا ئىگە.

تۆۋەندە مۇنداق 4 مەسىلە ــ مىللىي خاراكتېرنىڭ سىنىپىلىقى، مىللىي خاراكتېرنىڭ نىسبىي مۇستەقىللىقى، مىللىي خاراكتېرنىڭ ئوزگىرىشچانلىقى، مىللىي خاراكتېرنىڭ ئىلھام-لاندۇرۇش - تەسىرلەندۇرۇش رولى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىمىز.

مىللىي خاراكتېر خېلى زور ئورتاقلىققا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ، ماكاندىن، سىنىپ-تىن ھالقىغان مەۋھۇم نەرسە ئەمەس، ئۇ، سىنىپىي جەمىيەتتە روشەن سىنىپىيلىققا ئىگە بولىدۇ. ئەگەكچى خەلقنىڭ مىللىي خاراكتېرى ــ يۇكسەك جاسارەت، پىداكارلىق روھ، ۋە-تەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئىجاتچانلىق، ئەمگەكچانلىق، ئۇلۇم ئالدىدىمۇ تېز پۇكمەسلىكتىن ئىبارەت بولسا، ئىكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ خاراك-تېرى ئۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ. ئەمگەكچى خەلق بىر مىللەت ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىگى بولۇپ، ھەقىقى مىللىي خاراكتېرنىڭ ۋەكىلى. ھەرقايسى مىللەتنىڭ نۇرغۇن مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە مانا مۇشۇ ھەقىقى مىللىي خاراكتېر يارىتىلغان.

مىللىي خاراكتېر ئايرىم تارىخىي شارائىتتا ئالاھىدە نىسبىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولىدۇ. بۇ خىل نىسبىي مۇستەقىللىققا ئىگە مىللىي خاراكتېر پەقەت مىللەتنىڭ كونكرېت شارائى-تىنىڭ، ئالدى بىلەن، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ مەھسۇلى.

مەلۇمكى، ھوكۇمران گۇرۇھ دۇنياقاراش، ئىدىيەۋى ھېسسىيات ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى

جەھەتتە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە ئەمەس. لېكىن، ئايرىم تارىخىي ئەھۋالدا، مەسىلەن، ۋەتەن، مىللەت مۇنقەرزلىككە ئۇچرىغاندا، ئۇلار كەڭ خەلق ئاممىسى بىلەن بىر سەپتە بولۇپ، مىللى دۇشمەنگە ياكى ئىجتىمائى دۇشمەنگە قارشى كۇرەش قىلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال مىللى زىددىيەت ۋە ئىجتىمائى زىددىيەت ئوتكۇرلەشكەندە تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ. ئېنگېلس ئېيتقاندەك، كاپىتالىزىمنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى بۇرژۇئازىيە سىنىپى مىللى كۇرەش جەريانىدا جۇشقۇن، كوتىرەڭگۇ روھلۇق بولغان ئىدى. بۇ ئالاھىدىلىك ئەينى ۋاقىتتا مەيدانغا كەلگەن خېلى بىر قىسىم ئەسەرلەردە ئىپادىلەنگەن.

ئېلىمىزنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرى ئوتكەن ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر شائىرى چۇي يۇەن يۇقۇرى تەبىقە ئادىمى. لېكىن ئۇ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش، قورقۇنچاقلىق ۋە تەسلىمچىلىككە قارشى تۇرۇش يولىدا تامامەن خەلق ئاممىسى بىلەن بىر مەيداندا تۇرغان. چۇي يۇەن ۋۇجۇدىدىكى بۇ خىل خاراكتىر ئەينى ۋاقىتتا ھەممىگە ئورتاق بولغان قىممەتلىك نەرسە ئىدى. ئۇنىڭ «جۇدالىق زارى»، «تەڭرىگە سوئال» دىگەن ئەسەرلىرىدە بۇ خىل ئالىجاناپ مىللى روھ يارقىن ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇر خەلق چوچەك، رىۋايەتلىرىدىكى ئادىل پادىشا، باتۇر شاھزادە ۋە ھەققانىيەتچى، پاك دىل خانىش، مەلىكىلەر ئوبرازىدىمۇ نىسبى مۇستەقىللىققا ئىگە مىللى خاراكتىر ئىپادىلەنگەن. پەرھات-شېرىن، غېرىپ-سەنەم، تاھىر-زوھرەلەر شاھزادە ۋە مەلىكىلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەركىن مۇھەببەت، شەخسى ئازاتلىق، يۇرتىنى گۇللەندۇرۇش، ھەققانىيەت يولىدا خەلق ئاممىسى بىلەن چوڭ ئورتاقلىققا ئىگە. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى مىللى خاراكتىرمۇ خەلق ئاممىسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. خەلق داستانى «غېرىپ-سەنەم» ۋە شۇ ئاساستا ئىشلەنگەن «غېرىپ-سەنەم» كىنو-فىلىمىدىكى ئىجابى پېرسۇناژلاردىن بولغان جالالىدىن موللا ئەسلىدە شاھى ئاببباس ئوردىسىنىڭ موللىسى، قاسىم بولسا ۋەزىر. لېكىن ئۇلار ئەركىن مۇھەببەتنى ۋە ئادالەتنى ياقلاش يۇزىسىدىن خەلق ئاممىسى بىلەن بىر سەپتە تۇرغان. شۇڭا، ئۇلارنىڭ سوز-ھەركىتىدىمۇ ئەمگەكچى خەلق ياقتۇرىدىغان مىللى خاراكتىر ئىپادىلەنگەن.

ئومۇمەن، ئادەتتىكى ئەھۋالدا يۇقۇرى سىنىپ كىشىلىرى بىلەن خەلق ئاممىسى قارىمۇ-قارشىلىقنىڭ بىرلىگىدىن ئىبارەت بولغان بىر گەۋدە ئىچىدە، زىددىيەت ۋە بىرلىك دائىرىسىدە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىقتىسات، تۇرمۇش، مەدىنىيەت ۋە ئەنئەنە جەھەتتە باغلىنىشلىغى ۋە ئوزئارا تەسىرى بولىدۇ. بۇ خىل باغلىنىشلىق ۋە ئوزئارا تەسىر قىلىشىش مىللەتنىڭ ئورتاق روھىي ھالىتىنى تەشكىل قىلىدىغان ئوبىكتىپ ئاساس. بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئەدىبىي ئىجادىيەتتە ئەكس ئېتىپ، مىللەتنىڭ ئىلغار خاراكتىرىنى ئىپادىلەيدۇ. بولۇپمۇ ھوكۇمران سىنىپ ئىلغار ئورۇندا تۇرغاندا، بۇ ھال تېخىمۇ نامايەن بولىدۇ. شۇڭا، قۇلدارلارغا قارشى كۇرەش باشلانغان ۋاقىتتىكى پومىششىكلارنىڭ خاراكتىرى، فېودال-ئاقسۇڭەكلەرگە قارشى كۇرەش باشلانغان ۋاقىتتىكى بۇرژۇئازلارنىڭ خاراكتىرى مىللەتنىڭ ئومۇمى خاراكتىرىغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ. ھوكۇمران سىنىپ تەبىقىسى ئىچىدىكى ئىلغار ۋە ئۇقۇمۇشلۇق زاتلارنىڭ خەلقپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەر-

لىك روھىمۇ ئىلغار مىللى خاراكتېر ھاسىل قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، كىلاسسىك ئەسەرلەرنى ياھالىغاندا، بۇ تەرەپلەرگە ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. ئې. ۋ. ستالىن: "ھەممە نەرسە ئۇزگىرىپ تۇرىدۇ...ئىجتىمائىي ھايات ئۇزگىرىپ تۇرىدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە مىللى مەسىلىلەر" مۇ ئۇزگىرىپ تۇرىدۇ"① دەپ كۆرسەتكەن. دەۋرنىڭ، ئىجتىمائىي تۇزۇمنىڭ ئۇزگىرىشىگە ئەگىشىپ، مىللى خاراكتېرمۇ ئۇزگىرىپ تۇرىدۇ. چۈنكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرى، ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دائىم ئۇزگىرىش ھالىتىدە تۇرىدۇ. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ھەر بىر مىللەتنىڭ خاراكتېرىمۇ ئۇزگىرىش ئىچىدە بولىدۇ. شۇڭا، مىللى خاراكتېر ئۇزگەرمەيدىغان ئولۇك نەرسە بولماستىن، بەلكى ئۇزگىرىشچانلىققا ۋە كۆرەشچانلىققا ئىگە. ئۇنى بىر سىزلىق نەرسىمۇ، بىر ئابستراكىت نەرسىمۇ دەپ قارىماسلىغىمىز لازىم. ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىياتىدىكى پېرسۇناژلار-دا دىگۈدەك گەپ-سۆزلىرىدىن ھەركەتلىرىگىچە، ئىدىيۇي ھىسسىياتىدىن تاكى كىيىنىش-لىرىگىچە مىللى خاراكتېر گەۋدىلەندۇرۇلگەن. ئۇيغۇرلار قىزىقچى ۋە چاقچاقچى، شۇنداقلا ئوچۇق كوڭۇل ۋە مېھماندوست كېلىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت نۇرغۇن پېرسۇناژلار ئوبرازىدا يارقىن گەۋدىلىنىدۇ. فرانسىيىلىكلەر مەسخىرىگە ماھىر، روسىيىلىكلەر ساتىرىغا (ھەجۋىگە) چۈشەر. شۇڭا، فرانسىيە ئەسەرلىرىدە مەسخىرە ئوچۇق گەۋدىلەنسە، روسىيە ئەسەرلىرىدە ساتىرا روشەن گەۋدىلىنىدۇ.

مىللى خاراكتېر قۇدرەتلىك ئىلھاملاندۇرۇش كۈچىگە ئىگە. ئەگەر بىر ئەسەردىكى مىللى ئالاھىدىلىك، بولۇپمۇ مىللى خاراكتېر قانچىكى مولۇققا ۋە روشەنلىككە ئىگە بولسا، ئۇ شۇ مىللەتكە ئەڭ ئوبدان ۋەكىللىك قىلالايدۇ، ئۇ، مىللەت چېگرىسىدىن ھالقىپ، دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ۋە شوھرەتكە ئىگە بولىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ۋە شوھرەتكە ئىگە بولغان ئەسەرلەر مىسلىسىز مول ۋە روشەن مىللى ئالاھىدىلىككە، مىللى خاراكتېرغا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، «نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپلىرى»نىڭ شەرق خەلقلىرى ئىچىدە شۇنچىۋالا شائۇ-شوھرەتكە ئىگە بولغانلىغى ئۇنىڭدا مول ئۇيغۇر خاراكتېرىنىڭ ئىپادىلەنگەنلىگىدە. كىلاسسىك مۇزىكا بايلىغىمىز «12 مۇقام»نىڭ نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى كۈچلۈك ئىلھاملاندۇرۇش ۋە تەسىرلەندۇرۇش رولىنى ساقلاۋاتقانلىغىمۇ ئۇنىڭ بارلىق تېكىست، ئاھاڭلىرىدا ئۇيغۇر خاراكتېرىنىڭ يارقىن گەۋدىلەنگەنلىگى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئۇزىدە مىللى خاراكتېرنى روشەن ۋە چوڭقۇر گەۋدىلەندۇرگەن ئەسەرلەر كىشىلەرنى ئەبىدى زوقلاندۇرۇپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇر خەلق داستانى «پەرھات-شېرىن»دا ئىپادىلەنگەن ۋە مەدھىيىلەنگەن قەيسەرلىك، پىداكارلىق، ئىجاتكارلىق، ۋاپادارلىق، چىن مۇھەببەت روھى يەنى مەشھۇر "پەرھات روھى" كوپ ئەسىرلەردىن بۇيان خەلق ئاممىسىنى، بولۇپمۇ ياشلارنى ئىلھاملاندۇرۇپ كەلدى. بۈگۈنكى كۈندىمۇ پەرھات روھى ياشلارنىڭ سوتسىيالىستىك ۋەتەننى گۈللەندۈرۈش يولىدىكى غەيرەت-جاسارىتىنىڭ ئۇلغىيىشىغا ئىلھام بەرمەكتە. «نوزۇگۇم» قىسسىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىسيانكارلىق، باتۇرلۇق روھى مەدھىيىلەنگەن. بۇ

① ئې. ۋ. ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللەت، مۇستەملىكە مەسىلىسى» مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى 2-بەت.

روھ ئەینی ۋاقىتتا رىزۋانگۇل قاتارلىق ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ جاسارىتىگە ئىلھام بەرگەن ئىدى. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى قەھرىمانلار ـ غېرىپ ـ سەنەم، تاھىر ـ زوھرە قاتارلىقلار ـ نىڭ فېوداللىق كونا ئورپ ـ ئادەتلەرگە قارشى كۈرەش قىلىشتەك قەھرىمانلىق روھى ھازىرقى زامان ياشلىرىنىڭ كونا ئىدىيىلەردىن ئادا ـ جۇدا بولۇپ، دادىل يېڭىلىق يارىتىشىغا ئىلھام بېرىدۇ.

پۇرولېتارىيات ئەدىبىياتىدىكى نۇرغۇن ئەسەرلەردە مەدھىيىلەنگەن قەھرىمانلار (پاۋېل ۋىلاسوپ، پاۋېل كورچاگىن، ئولېگ كوشېۋوي، زويا ۋە شۇرا، جياڭ ھەدە، رىزۋانگۇل، جۇلاۋجۇڭ، ياڭ زېرۇڭ قاتارلىقلار)نىڭ خەلق ئاممىسىنىڭ، بولۇپمۇ ياش ـ ئوسمۇرلەرنىڭ ئۇگىنىش ئۇلگىسى بولۇپ قېلىشىمۇ، يازغۇچىلارنىڭ بۇ ئوبرازلاردا، ئوزى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ باتۇرلۇق، قەيسەرلىك خاراكتىرىنى يارقىن ئىپادىلىگەنلىگى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، ئەدىبىي ئىجادىيەتتە مىللى خاراكتىرنى ئىپادىلەش ۋە ئۇنى يارقىن گەۋدىلەندۇرۇش ئەسەرنىڭ تەسىرىنى مەڭگۇ يوقاتماسلىغىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنداق بولغاچقا، ھەر بىر مىللەتنىڭ مۇنەۋۋەر يازغۇچىلىرى ئوز ئەسەرلىرىدە، ئوز مىللىتىنىڭ خاراكتىرىدىكى گەۋدىلىك خۇسۇسىيەتلەرنى ئىپادىلەشكە ناھايىتى زور كۈچ سەرپ قىلىدۇ. ئەمىلىيەتتىمۇ، مۇنەۋۋەر يازغۇچى ئوزى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ ئىلغار روھىنىڭ ۋەكىلى، مىللى خاراكتىرىنىڭ ۋەكىلى ۋە ئۇنىڭ ياراتقۇچىسىدۇر.

ئوبرازلىق كورۇنۇش، سىيۇژىتتىكى مىللى تۇس

مىللى خاراكتىر ئەدىبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى تەشكىل قىلغۇچى ئەڭ مۇھىم ئامىل. بىر ئەسەردە مىللى خاراكتىرنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە يارىتىلىشى شۇ ئەسەرنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى ئولچەيدىغان ئاساسىي بىرلىكتۇر.

يازغۇچى ـ سەنئەتكار مىللى خاراكتىرلارنى يارىتىش ئۇچۇن سىيۇژىت ۋە شارائىت تەسۋىرىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىگە كوڭۇل بولىدۇ. چۇنكى خاراكتىر ھامان سىيۇژىت ۋە شارائىت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. خاراكتىر مەلۇم ئىجتىمائى ۋە تەبىى شارائىتتا قانات يايغان سىيۇژىت تەرەققىياتىدا ئېچىلىدۇ. خاراكتىر سىيۇژىت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۇرىدۇ، سىيۇژىتمۇ خاراكتىرنىڭ ئېچىلىشىنى ئىلگىرى سۇرىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، ئەدىبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى سىيۇژىت ۋە شارائىت تەسۋىرىدىمۇ كورۇلىدۇ.

مىللى ئالاھىدىلىك يالغۇز ئىپىك ئەسەرلەردە يارىتىلغان پېرسۇناژ خاراكتىرىدىلا گەۋدىلىنىپ قالماستىن، بەلكى لىرىك ئەسەرلەردىكى ئوبرازلىق كورۇنۇشكە ۋە مەنىۋى مۇھىتقىمۇ سىڭگەن بولىدۇ. ھەر بىر مىللەتتە قوللىنىلىدىغان سىمۋوللار، ئىتىملار بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئالتۇن پاكلىققا، قىزىلگۇل گۇزەللىككە، بۇلبۇل خۇش ئاۋازلىققا ۋەكىللىك قىلىدۇ. تەڭرى تاغلىرى (تىيانشان)، ئاغى بۇلاق، تەلكە، تارىم، ئىلى قاتارلىقلار ئەل ـ يۇرتقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلار شېىر ـ قوشاقلاردا ئوبرازلىق ھالدا بايان قىلىنىدۇ.

"تاغمۇ ـ تاغلاردىن ئىگىز،
ئاغى بۇلاقنىڭ تاغلىرى.

ئۇستىگە قارلار يېغىپتۇ،
ئاستىدا گۈلباغلىرى."

بۇ قوشاقتا تۇرپان ئويمانلىغىنىڭ مەنزىرىسى ئەكس ئەتكەن. بۇنىڭدا ئەل-يۇرتقا بولغان ھېسسىيات گۈزەل بەدىئى كۆرۈنۈش ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

"داۋانچىڭنىڭ يولى قاتتىق، تاۋۇزى تاتلىق،
داۋانچىڭدا بىر يارىم بار قەمبەرخان ئاتلىق.
قەمبەرخانىنىڭ ئورمە چېچى يەرگە تېگەمدۇ،
قەمبەرخاندىن سوراپ بېقىڭ ئەرگە تېگەمدۇ."

بۇ خەلق قوشىغىدا مۇھەببەتتىكى پاك ھېسسىيات ئوبرازلىق كۆرۈنۈش ئىچىدە ناھايىتى تەبىئى ئەكس ئەتكەن. بۇ قوشاقنى ئوقۇساق، داۋانچىڭ يېزىسى، ئۇنىڭ ئېتىزلىرىدىكى ئوخشىغان تاۋۇزلار، شۇ يېزىدىكى سۈمباتلىق، ئۇزۇن چاچ، چىرايلىق قىزنىڭ ئوبرازى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ.

"مەن ئولەرمەن، مەن ئولەرمەن،
يولدا قويماڭلار مېنى.
يولدا قويساڭلار قويۇڭلار،
چولدە قويماڭلار مېنى.

مەن ئولۇپ تۇپراقتا ياتسام،
كىم مېنى ياد ئەيلىسۇن؟
دوستلىرىم غەمكىن بولۇپ،
دۇشمەنلىرىم شات ئەيلىسۇن."

ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئادەم ئولسە، ئۇنى ئادەملەر ئوتۇشۇپ تۇرىدىغان، دۇئا-تەكبىر ئوقۇسا، ئوڭايلىق بولىدىغان جايغا دەپنە قىلىدۇ. شۇڭا، گورستانلىقلار كوپىنچە چوڭ يول بويىدا، يۇرت-مەھەللىگە يېقىن جايدا بولىدۇ. يۇقۇرىدىكى قوشاقتا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھايات ۋە ئولۇم توغرىسىدىكى ھېسسىياتى ئەنە شۇ مىللى كۆرۈنۈش ئوبرازى ئارقىلىق تەسۋىرلەنگەن. شۇڭا، بۇ شېئىرىدىكى ھېسسىيات كىتابخان ئۇچۇن تەبىئى تۇيۇلۇپ، ئۇنىڭ قەلبىنى بىلەن تۇتىشىپ كېتىدۇ.

ئۇيغۇر شېئىر-قوشاقلىرىدىكى قىزىلگۈل، سابا (شامال)، تاغ، بۇلبۇل، قارىغاي، ئارچا، يورغا ئات، ئالتۇن ئاچقۇچ قاتارلىقلار ھەر خىل ئىسىل سۈپەتلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، شۇڭا، بۇ خىل ئەسەرلەر كەڭ ئۇيغۇر ئاممىسىنىڭ كۆڭلىگە بەك ياقىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىك ئۇيغۇر خەلق لىرىك قوشاقلىرىدا ناھايىتى روشەن گەۋدىلىنىدۇ.

مەشھۇر ئۇيغۇر كىلاسسىك شائىرى خىرقىتى ئۇزىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مەھنەتكام»

دىگەن داستاندا گۈل ۋە سابالارنى پاك مۇھەببەت ۋە ئەمگەكچانلىقنىڭ سىمۋولى قىلىپ، مۇھەببەت بىلەن ئەمگەكنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەسۋىرلەپ، چىن مۇھەببەت بىلەن ھالال ئەمگەك روھىغا قىزغىن مەدھىيە ئوقۇغان.

قەھرىنداش موڭغۇل ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىدە ئاتالغان، يېشىل يايلاقلىق، قەھرىنداش قازاق ئەدەبىياتىدا دومبىرا نامى، بۇيۇك تاغنىڭ، قەھرىنداش زاكزۇ ئەدەبىياتىدا قارلىق تاغلار بىلەن ئەزىم يالۋزاكبۇ دەريا سىنىڭ، قەھرىنداش قىرغىز ئەدەبىياتىدا قومۇز، شىرداق ۋە يېشىل تاغلار نامى، دەيزۇ خەلق داستانلىرىدا توز بىلەن پىلنىڭ، شىشۇاكبەننا-دىكى دەيزۇ خەلق ئەدەبىياتىدا ئىلاننىڭ، تاجىك خەلق ئەدەبىياتىدا ھەيۋەتلىك مۇزتاغ-نىڭ ئوبرازلىق كورۇنۇشلىرى بار. بۇ ئوبرازلىق كورۇنۇشلەر تەسۋىرىدە، شۇ مىللەتلەر جايلاشقان ماكانىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى، ئۇلار ياشىغان كورگەن نەرسىلەر ناھايىتى ئوبدان ئىپادىلەنگەن. شۇڭا، بۇ ئەسەرلەر شۇ مىللەت كىشىلىرىگىلا ئەمەس، باشقا قەھرىنداش مىل-لەت كىتاپخانىلىرىغىمۇ كۆچلۈك بەدىئى زوق بېغىشلايدۇ. ئات ئەزەلدىن چارۋىچى مىللەتـ لەرنىڭ ھەمراسى، جەڭگاھلاردا ياخشى دوستى ھىساپلىنىدۇ. خۇددى قازاق خەلق ماقالـلـ ىرىدا ئېيتىلغاندەك، "ئات ئەرنىڭ قانتى" شۇڭا، چارۋىچى مىللەتلەردە ئاتنىڭ ئوبرازى خېلى مۇھىم ئورۇن تۇتقان. موڭغۇل خەلق ئەدەبىياتىدا مۇنداق بىر شېئىر بار:

"ئوخشار ئۇنىڭ كېلىشكەن بەستى،
كۆڭۈلۈن ئاسمىنىڭ بۇلۇتىغا.
ئۇنىڭ تاراسلاپ چېپىشى گويا،
ئوخشار شۇمبۇركولى دولقۇنىغا.
كورەلمەي قالسەن ئۇچۇپ ئوتسە،
چاپسا توزاڭ قونماس تۇيىغىغا.
ئوخشار ئۇ چەبدەس ئۇچقۇر جەرەنگە،
ئوخشار قەپەزدىن ئۇچقان بىر قۇشقا."

بۇ شېئىردا بىر ئوبرازلىق كورۇنۇش بار. بۇ كورۇنۇش موڭغۇللارنىڭ تۇرمۇشىغا ئۇيغۇن، ئۇنىڭدا يارىتىلغان ئات ئوبرازى بارلىق موڭغۇل خەلقىنى ئوچۇن ئورتاق بەدىئى زوق بېغىشلايدۇ.

ئەگەر يازغۇچى-سەنئەتكار ئوز مىللىتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى ئوز ئەسىرىدىكى ئوبرازلىق كورۇنۇشكە ۋە مەنىۋى مۇھىتقا چوڭقۇر سىڭدۈرەلىسە، ئۇنداق ئەسەر تەبىئى ھالدا مول مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بولىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئەگەر يازغۇچى-سەنئەتكار ئوز مىللىتىنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئوبرازلىق كورۇ-نۇشكە، بەدىئى مۇھىتقا چوڭقۇر سىڭدۈرۈپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قەلبىنى زوقلاندۇرسا، ئۇنىڭ ئەسىرى تولۇق مىللەتلەشكەن بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر شائىرى تېيىپجان ئېلىيۇپنىڭ 1957-يىلى ئېلان قىلغان مۇھەببەت لىرىكىلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ساپ مۇھەببەت ھىس-سىياتى شېئىرلاردىكى بەدىئى مۇھىت ئىچىگە چوڭقۇر سىڭگەن. «تۇڭىمەس ناخشا»دا مۇنداق يېزىلغان:

هەر ئاخشىمى ناخشا ئېيتسەن،
شۇ كوچىدىن ئەگىپ كېتەلمەي.
بىر پەللىنى كوزلەپ ماڭسەن،
ئاۋارىسەن تېخى يېتەلمەي.
بۇگۈن ئاخشام ئوتكەندىم يانا،
ناخشام بىلەن دەرىزە چېكىپ،
قەيەردىندۇر ئىشك غىچىلداپ،
كايىپ كەتتى بىر بوۋاي چىقىپ.
ـــجاقىرايسەن، ھەر كۈنى شۇنداق،
ساراڭمۇ سەن ئوڭشالمايدىغان.
ياكى ئادەمگە ئۇيقۇ بەرمەيسەن،
قانداق ناخشا بۇ توگسەيدىغان؟
ـــ كايىما بوۋاي...
سەنمۇ بىر چاغدا
ياش ئىدىڭغۇ ئوخلىمايدىغان.
سەنمۇ ئېيتىپ توگىتەلمىگەن
شۇنداق ناخشا بۇ توگسەيدىغان.

بۇ شەھەردا ئاقكۆڭۈل يىگىتنىڭ قىزغىن ئىدىيىۋى ھىسسىياتى ئىپادىلەنگەن. بۇ خىل ھىسسىيات شەھەردىكى بەدىي كوروزنوش ئىچىگە چوڭقۇر سىڭگەن. شۇڭا، كىتاپخان بۇ شەھەرنى ئوقۇسا، ئىختىيارسىز بەدىي مۇھىت ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا بۇ شەھەر ئېلان قىلىنغاندا، كەڭ كىتاپخانىلار ئۇنى ياقتۇرۇپ ئوقۇدى، يادقا ئالدى ۋە نۇرغۇن يىگىت ـ قىزلار خاتىرە دەپتەرلىرىگە يېزىۋالدى. «توگسەس ناخشا» باشقا تېللارغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىنمۇ، بۇ شەھەر باشقا مىللەت كىتاپخانىلىرى ئىچىدە كۆچاۋك تەسىر قوزغىدى. «توگسەس ناخشا»نىڭ ئۇيغۇر مىللىتى ۋە باشقا مىللەتلەر ئىچىدە شۇنچىۋالا قىزغىن ئالقىشقا ئىگە بولۇشىنىڭ تۆپكى سەۋەبى شۇكى، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر يىگىتلىرىگە خاس تىپىك تۇرمۇش كورۇنۇشى تەسۋىرلەنگەن. شەھەردا ئىپادىلەنگەن مىللى ئالاھىدىلىك پۈتكۈل شەھەرنىڭ مەنىۋى مۇھىتىغا كىشى قەلبىنى ھاياجانلاندۇرغۇدەك دەرىجىدە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن.

مەلۇمكى، بىر مىللەتتە 4 مىرلىك مەۋجۇت بولغىنى ئۈچۈن، مەدەنىيەت ۋە تۇرمۇش ئادىتى جەھەتتە ئەنئەنە ئورتاقلىغى بولىدۇ. شۇڭا، بىر مىللەت كىشىلىرى ئىچىدە، ئۇنىڭ قايسى سىنىپ، قايسى تەبىقىغە مەنسۇپ بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، بەزى جەھەتلەردە ئورتاقلىق بولىدۇ. گۈزەللىك قارىشى ۋە گۈزەللىكنى سۆيۈش، گۈزەللىككە ئىنتىلىش جەھەتتىكى ئورتاقلىق ئەنە شۇ ئورتاقلىقنىڭ بىرى. ھەممە كىشى دىگۈدەك گۈزەل نەرسىلەرنى، گۈزەل مەنزىرىلەرنى ياخشى كورىدۇ. بۇ خىل ئورتاقلىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتى ۋە بەدىي زوقلىنىش پائالىيىتىدىمۇ گەۋدىلىنىدۇ. شۇڭا، بىر مىللەت كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك تەبىەت گۈزەللىگىدىن ھەم سەنئەت گۈزەللىگىدىن زوقلىنىدۇ. بۇ ئورتاق مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ مەھسۇلى.

تەبىەت مەنزىرىلىرى، بىر مىللەتنىڭ ئورتاق ئاتەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان زور تارىخىي ۋەقەلەر ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ئەسەرلەر، پۇتۇن مىللەتكە ئورتاق بولغان مىللى ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۇرگەچكە، ئۇ خىل ئەسەرنى ئوقۇغاندا، ئورتاق زوقلىنىش پەيدا بولىدۇ. شۇڭا، ھەرقايسى مىللەت ئەدىبىياتىدىكى تاغ - دەريالار ھەققىدىكى شېئىر - نەزمىلەر، مىللى قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستان - قىسسىلەر ئەسىرلەردىن بۇيان كىشىلەر قەلبىنى ھاياجانغا سېلىپ كەلدى.

سىنىپلار يوقىتىلغان، سىنىپىي زىددىيەت ئاساسىي زىددىيەت بولۇشتىن قېپقالغان بۇگۇنكى كۇندە، بىر مىللەت ئىچىدىكى ئورتاقلىق تېخىمۇ كېڭەيدى. شۇڭا، مىللى ئالاھىدىلىك تېخىمۇ مول ئورتاقلىققا ئىگە بولدى. شۇ سەۋەپتىن، ھازىرقى ئەدىبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدىن زوقلىنىش ناھايىتى كەڭ ئورتاقلىققا ئىگە. لېكىن شۇنى ئېيتىش كېرەككى، سىنىپىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي كۇرەش ئوتكۇرلەشكەن جەمىيەتتە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەر قانچىلىك روشەن مىللى ئۇساۇپقا ئىگە بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇ ئورتاق زوقلىنىش كۇچىگە ئىگە بولالمايدۇ. مەسىلەن، پۇرولېتارىيات ئەدىبىياتى ئەسەرلىرى ئوز مىللىتى ئىچىدىكى بومىششىك - بۇرژۇئازىيە تەرىپىدىن ئىنكار قىلىنىدۇ، باشقا مىللەت پۇرولېتارىياتى ۋە ئەمگەكچى خەلقى تەرىپىدىن قىزغىن ئالقىشلىنىدۇ. مەسىلەن، ئازاتلىقتىن ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئەدىبىي ئەسەرلىرى شىنجاڭغا كوپلەپ كىرەى. گەرچە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرىلىرى چەكلەش تەدبىرلىرىنى قوللانغان بولسىمۇ، لېكىن كەڭ ئۇيغۇر كىتاپخانلىرى ماكسىم گوركىي، ماياكوۋىسكىي، غوپۇر غۇلام، ئومەر مۇھەممىدى قاتارلىق سوۋېت يازغۇچى - شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى زوق - شوق بىلەن ئوقۇدى، ئۇلاردىن زوقلىنىپ، ئىنقىلاۋىي تەربىيىگە ئىگە بولدى.

ھەرقايسى مىللەتلەر ئىجتىمائى تۇرمۇش، تارىخىي شارائىت، ئورپ - ئادەت ۋە مەدىنىيەت ئەنئەنىلىرى جەھەتلەردىن پەرقلىق بولغىنى ئۇچۇن، بىر مىللەت ئەدىبىياتىدىن يەنە بىر مىللەت ئەدىبىياتى ۋاقتىنچە زوقلىنالماسلىغى مۇمكىن. ئەمما، ئىقتىسادىي ۋە مەدىنى ئالاقە كۇچەيگەنسېرى، بۇ قىيىنچىلىق ئاستا - ئاستا ھەل بولۇپ كېتىدۇ. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشتا مىللەتلەر ئارا ئەدىبىيات - سەنئەت ۋە مەدىنىيەت ئالاقىسىنى كۇچەيتىش ۋە كېڭەيتىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مىللى تېما تېما — ئەدىبىياتنىڭ ئىككىنچى ئامىلى. شۇڭا، تېما ئەدىبىي ئەسەر مەزمۇنىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئۇ، ئەدىبىياتنىڭ بەدىي خۇسۇسىيەتلىرىنى بارلىققا كەلتۇرۇشتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغاندەك، ھەرقايسى مىللەتنىڭ تۇرمۇشى، ئورپ - ئادەتلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغانلىغى ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ ئەدىبىياتى يورۇتۇپ بېرىدىغان تېمىلارمۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. شۇڭا، ئەدىبىياتتا مىللى تېما دىگەن ئۇقۇم بار. مىللى تېما ئەدىبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۇرۇشتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان مەزمۇن ئامىللىرىدىن بىرى.

تېما ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن شەيئىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئەدىبىي ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلىدىغان مەلۇم مەسىلىدۇر. كوپلىگەن ئەسەرلەردە بىرقانچە تېما ھەم بىر مەركىزىي تېما ئىلگىرى سۇرۇلىدۇ. تېما ئەدىبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنىنى

تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي ئامىللارنىڭ بىرى.

مىللى تېما تېما ئۇقۇمىنىڭ ھەرقايسى مىللەت ئەدىبىياتىغا نىسبەتەن مىللى تۇس ئېلىشى. مىللى تېما مەلۇم بىر مىللەت ئەدىبىياتىدا تەسۋىرلەنگەن ئاساسىي شەيئى ۋە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىدىن ئىبارەت. تېخىمۇ كونكىرىت ئېيتقاندا، مىللى تېما بىر مىللەت ئەدىبىياتىدا، شۇ مىللەت تارىخىدىكى زور ۋەقە - ھادىسىلەر، تەسىرى بار مەشھۇر - راق شەخسلەر تەسۋىرى ئارقىلىق، شۇ مىللەتنىڭ تەقدىرىگە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى ۋە ئىلگىرى سۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت.

مىللى تېما ئەسلىدە مىللى ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن كېلىدۇ. چۈنكى بىر مىللەتنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسى ۋە رىيال ئىجتىمائى تۇرمۇشى شۇ مىللەتكە خاس مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ مەنبەسىدۇر. مەسىلەن، ئاسىيانىڭ قەدىمقى مەدىنىيەتلىك خەلقلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇرلار بىرقانچە مىڭ يىللىق مەدىنىيەت تارىخىغا ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ نەچچە مىڭ يىللىق تەرەققىيات تارىخىدا توپلىنىپ، پىشىپ - يېتىلگەن ئەنئەنىسى، ئورپ - ئادەتلىرى، باي، رەڭدار ئىجتىمائى تۇرمۇشى ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ مىللى تېما مەنبەسى بولۇپ كەلگەن. ئۇيغۇرلار تارىختا ناھايىتى ئىجىل - ئىناق ياشىغان. ئۇلار ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىق ئارقىلىق تاجاۋۇزچى كۈچلەر ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۇز يۇرتىنى قوغدىغان ۋە ئاۋاتلاشتۇرغان. ئىناقلىق - ئىتتىپاقلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شانلىق تارىخىي ئەنئەنىسىدۇر. شۇڭا، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدىبىياتى ئەسەرلىرىدە، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق ھىكايە - رىۋايەتلىرىدە، چوچەكلەردە ئىناقلىق تېمىسى يورۇتۇلغان ۋە ئىلگىرى سۇرۇلگەن. ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادىمىگەرچىلىك ۋە مېھماندوستلۇق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ياخشى ئادەت ئەنئەنىسى. شۇڭا، ئۇيغۇر خاراكتىرىدا ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادىمىگەرچىلىك ۋە مېھماندوستلۇق گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. يەنە، ئۇيغۇرلار ناخشا - ئۇسۇلنى ياخشى كورىدىغان، ناخشا - ئۇسۇلى باي، رەڭدار خەلق. شىنجاڭمۇ "ناخشا - ئۇسۇل ماكانى" دىگەن شوھرەتكە ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ ناخشا - ئۇسۇلنى ياخشى كورىدىغانلىغى ئۇلارنىڭ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە ئەنئەنىسىنى ۋە خىسلىتىنى تەشكىل قىلىپ، ئۇيغۇر ئەدىبىياتىدا مۇھىم بىر تېما بولۇپ يورۇتۇلغان. بۇ پاكىتلاردىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، مىللى ئەنئەنە ۋە مىللى ئىجتىمائى تۇرمۇش ئەدىبىياتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى تەشكىل قىلغۇچى مەزمۇن ئامىلىنىڭ بىرى، مىللى تېمىنىڭ مەنبەسىدۇر.

مىللى تېما بىر مىللەت تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك زور ۋەقە - ھادىسە ۋە ماھىيەتلىك مەسىلە بولغىنى ئۇچۇن، ئۇنىڭ ئەدىبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن ئەھمىيىتى چوڭ بولىدۇ، ئۇنىڭ مەلۇم بىر مىللەت خەلقى ئىچىدە تەسىرى چوڭقۇر ۋە كەڭ بولىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ تەسىرچانلىغى، يەنى ئۇنىڭ ئوبېكتىپ رولى بەزىدە يازغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ مۇددىاسىدىن زور بولۇشى مۇمكىن. كارل ماركس بىلەن فرېدرىخ ئېنگېلس گېرمانىيىلىك بىر يازغۇچىنىڭ دىرامىسىنى كورگەندە، ئىنتايىن تەسىرلەنگەن. ئەسلىدە بۇ دىراما بەدىى سەۋىيە جەھەتتە تېخى پىشمىغان ئىدى. لېكىن بۇ دىرامىدا نېمىس مىللىتىگە خاس خاراكتىر خېلىلا ئوبدان يارىتىلغان. شۇڭا، بۇ دىراما تېما جەھەتتىكى مىللى ئالاھىدىلىگى بىلەن كارل ماركس ۋە فرېدرىخ ئېنگېلىسلارنى قاتتىق تەسىرلەندۇرگەن. ئۇيغۇر كىلاسسىك خەلق داستانى «غېرىپ - سەنەم» دە ئۇيغۇر مىللى تېمىسى — چىن مۇھەببەت، ئادالەت تېمىسى

يورۇتۇلغان. شۇڭا، ئەسىرلەردىن بۇيان بۇ دىراما خەلق ئاممىسىنى تەسىرلەندۈرۈپ كەل-مەكتە. بۇ زور مىللى تېما داستان ئاساسىدا ئىشلەنگەن ئوپېرا ۋە كىنو - فىلىمىدىمۇ يورۇتۇلۇپ ئالغا سۈرۈلگەن. شۇڭا، ئوپېرا ۋە كىنو - فىلىم جۈملىگو ھەم چەتئەل تاماشە-بىنلىرىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا مۇيەسسەر بولدى. «غېرىپ - سەنەم» ئوپېراسى 1980 - يىلى پايتەخت بېيجىڭدا ئوينالغاندا، چەتئەل تاماشىبىنلىرى ياقتۇرۇپ كورگەن ۋە ئۇنى ماختىغان. بۇنىڭ بىلەن، ئوپېرانىڭ تەسىرى يازغۇچىنىڭ ئەسلى پەرىزىدىنمۇ زور بولغان.

يۇقۇرقى مىسالدا كورسىتىلگەندەك، كىتابخانىلارنى ئەڭ قىزىقتۇرغان نەرسىلەردىن بىرى، بەلكى ئەڭ مۇھىمى، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مىللى تېمىسىدىن ئىبارەت. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يازغۇچىسى زۇنۇن قادىرنىڭ «شەپقەت ھەمشىرە» ناملىق ئۇچېركىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمان قىزى رىزۋانگۈلنىڭ بەدىئى ئوبرازى يارىتىلغان. ئەسەردە ئۇيغۇر قاتارلىق شىنجاڭ مىللەتلىرىنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە — مىللى زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت تېما ئىلگىرى سۈرۈلگەن. شۇڭا، بۇ ئەسەر ئىلان قىلىنغاندىن كېيىن، كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە، مىللى ئارمىيە ئىچىدە خېلى زور تەسىر قوزغىغان ئىدى. رىزۋانگۈلنىڭ قەھرىمانانە ئىش - پائالىيەتلىرى خەلق ئىچىدە ۋە مىللى ئارمىيە ئوفىتسېر - جەڭچىلىرى ئىچىدە داستان بولۇپ كەتكەن ئىدى.

دېمەك، مىللى تېما ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرىدىغان مۇھىم ئامىل. شۇڭا، مىللى تېمىنىڭ خىلمۇ - خىللىقىغا ئىگە بولۇشى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مىللىلىكىنى موللاشتۇرىدۇ ۋە روشەنلەشتۈرىدۇ، ئەسەردە قىزغىن بەدىئى كەيپىيات پەيدا قىلىپ، زوقلانغۇچىلارنىڭ بەھرلىنىشىنى كۈچەيتىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرى (9 — 13 - ئەسىرلەر) ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ئالتۇن دەۋر ھېسابلىنىدۇ. 15 - ئەسىردىن 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان مەزگىلدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا زور تەرەققىيات بولدى. بۇ ئىككى تارىخىي دەۋردە يارىتىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەردە، ئۇيغۇر ئىجتىمائى تۇرمۇشىنىڭ كوپ تەرەپلىرى تېما قىلىنىپ ئىلگىرى سۈرۈلدى. دولەت تۈزۈمى، ئىجتىمائى ئىسلاھات، ئەخلاق، پەلسەپە، مۇھەببەت ۋە دىن، زور تارىخىي ۋەقەلەر، دولەت ۋە جامائەت ئەربابلىرى، ھۈنەرۋەن - كاسىپلار، دىنخانىلار، يېگىت - قىزلار، بىلىم ئەھلىلىرى تېما قىلىندى. بۇ تېمىلاردا، ئەينى ۋاقىتتا زور ئىجتىمائى بىرلىككە ئىگە بولغان ئۇيغۇر ھاياتى خېلىلا چوڭقۇر تەسۋىرلەندى. بۇ دەۋرلەرگە خاس ئەدەبىياتتا تېمىنىڭ كوپ خىل بولغانلىقى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ جانلىق، گۈزەل ئۆسلۇبىنىڭ يارىتىلىشىغا تۈرتكە بولدى. ئاتاقلىق پەيلاسوپ ۋە شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇداتقۇ بىلىگ» ناملىق دېداكتىك داستانىدا غايىۋى دولەت ۋە غايىۋى ئادىل پادىشانى بارلىققا كەلتۈرۈش ئىدىيىسىنى ئىپادىلەپ، دولەتنى، ئىجتىمائى تۈزۈمنى، ئەخلاقنى ئىسلاھ قىلىش، ئەل - يۇرتنى ئادىل باشقۇرۇش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. قاراخانىلار دەۋرى ئەدەبىياتى ۋە 15 — 18 - ئەسىرلەر ئەدەبىياتى يادىكارلىقلىرىنىڭ شەرق ئەدەبىياتىدا (بىر قىسمىنىڭ دۇنيا ئەدەبىياتىدا) شوھرەت قازىنىشىمۇ، ئۇنىڭدا يورۇتۇلغان مىللى تېمىنىڭ كوپ خىلمۇخىللىقىدىن ھەم چوڭقۇرلۇقىدىن بولدى. «قۇداتقۇ بىلىگ» داستانىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن تېما ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر، تۈرك خەلقلىرى بىۋاستە كوڭۈل بولگەن زور مەسىلە ئىدى. بۈيۈك شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىمۇ ئۆزىنىڭ تەنقىدىي رىيالىس-

تىك داستانى «رابىيە ـ سەئدىن»نى شۇ ۋاقىتتا پۈتۈن مىللەت بىردەك كۆڭۈل بولغەن زور مەسىلىگە ـ ئەركىن مۇھەببەت ۋە شەخسى ئازاتلىق مەسىلىسىگە بېغىشلاپ، شۇ تېمىنى يورۇتۇپ بەرگىنى ئۈچۈن، بۇ ئەسەر 150 نەچچە يىلدىن بېرى قىممىتىنى يوقاتمايلا ياشاپ كېلىۋاتىدۇ. موللابىلال (نازىمى) نىڭ «نوزۇكۇم» قىسسىسىنىڭ ئۇيغۇر خەلقى ۋە باشقا تۈركى خەلقلەر ئىچىدە زور تەسىرگە ئىگە بولۇشى ئەسەردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇ ئىستىبداد ھوكۈمرانلىرىنىڭ مىللى زۇلۇمغا قارشى كۈرەش تېمىسىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈلگەنلىگىدىن ئايرىلمايدۇ.

ياۋروپا ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيەتلىرىمۇ ئۇنىڭ ھەرقايسى مىللەتلىك مىللى زېمىندا پەيدا بولۇپ، مىللى ئىجتىمائى تۈرمۇشنى كەڭ ۋە چوڭقۇر تەسۋىرلىگەنلىگى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. سېرۋانتىس، ۋىلىيام شېكسپىر، بايرون، ۋېكتور گىيۇگو قاتارلىق ئۇلۇغ يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىمۇ ئوز مىللىتىنىڭ ئىجتىمائى تۈرمۇشىدىكى زور تېمىلارنى يورۇتۇپ بەرگەنلىگى ئۈچۈن، دۇنيانى ئەدەبىياتىدا پەخىرلىك ئورۇن ئالدى. سېرۋانتىس «دونكىخوت» رومانىدا ئەينى زامانىدا ئىسپان خەلقىنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە ـ رېتسارلىق روھنى مەسخىرە قىلىپ تەنقىتلەپ، يېڭى دۇنيا قۇرۇش يولىدا كۈرەش قىلىش تېمىسىنى يورۇتۇپ بەردى. بۇ تېما ئىسپان مىللىتى بىردەك كۆڭۈل بولگەن زور مەسىلە ئىدى.

ھازىرقى زامان سوۋېت قىرغىز يازغۇچىسى چىڭگىز ئايتماتوپنىڭ «ئاق پاراخوت» ناملىق ئەسىرىدە "قىرغىز مىللىتى ئىلگىرىمۇ يوقالمىغان، بۇندىن كېيىنمۇ ھەرقانداق كۈچ ئۇنى يوقىتالمايدۇ" دىگەن مەسىلىدىن ئىبارەت زور تېما ئىلگىرى سۈرۈلگەن. بۇ، پۈتۈن قىرغىز مىللىتى خەلقى بىردەك كۆڭۈل بولۇۋاتقان زور مەسىلە. ئەسەردە مۇشۇ مەسىلە يورۇتۇپ بېرىلگىنى ئۈچۈن، ئەسەر يۈكسەك مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان. شۇڭا، بۇ ئەسەر دۇنيادا 70 نەچچە خىل تىلغا تەرجىمە قىلىنىپ، زور شوھرەت قازانغان.

يۇقۇرىدا مىللى تېمىنىڭ نېمە ئىكەنلىگىنى ئېيتتۇق. ئۇنداق بولسا مىللى تېما قايسى تەرەپلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ؟

بىرىنچى، بىر مىللەتتىكى سىمۇول خاراكتېرىنى ئالغان ئىشىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان زور مەسىلىلەر مىللى تېمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ خىل تېما مەشھۇر مىللى يازغۇچىلارنى مەيدانغا كەلتۈرەلەيدۇ.

ئىككىنچى، بىر مىللەت تۇرمۇشىدىكى زور تارىخىي ۋەقەلەر ـ مىللى ئازاتلىق كۈرەشلىرى، مىللى قەھرىمانلار، ئاتاقلىق تارىخىي شەخسلەر مىللى تېمىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى ھىساپلىنىدۇ.

11 ـ ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش، دولەتنى ئىسلاھ قىلىش، ئەخلاقنى ئىسلاھ قىلىش پىكرى ئېقىمى، ئادالەت ئۈچۈن كۈرەش قىلىش دولقۇنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتاتقۇ بىلىگ» ناملىق مەشھۇر داستانىنى مەيدانغا كەلتۈردى. روسىيە خەلقلىرىنىڭ ناپالىون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك كۈرەشلىرى بىر قانچە ئاتاقلىق رۇس يازغۇچىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئولمەس ئەسەرلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقىنىڭ گېرمانىيە فاشىزىمىغا قارشى ئۇلۇغ ۋەتەن ئۇرۇشى ۋەتەندەپەرۋەرلىك، قەھرىمانلىق تېمىسىدىكى نۇرغۇنلىغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

ھەرقايسى مىللەت تارىخىدىكى تەسىرى زور بولغان دولەت ۋە جامائەت ئەربابلىرى، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەربابلىرى، ئالىملار، مىللى قەھرىمانلار شۇ مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تېمىلىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدۇ.

ئۇيغۇر تارىخىدىكى توڭا ئالپ ئەر (ئەفراسىياپ)، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، ئارسلانخان ۋە سوجۇپ، مەھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەلىشىر ناۋايى، ئابدىرىشىتخان، ئامانىسا، خىرقىتى، ئابدىرېھىم نىزارى، موللا بىلال، نوزۇگۇم، سادىر پالۋان، ئابدىقادىر ئەزىزى، خوجىنىياز ھاجى، سەيىت نوچى، تومۇر خەلىپە، ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدىكېرىم ئابباسۇپ قاتارلىق دولەت، جامائەت ئەربابلىرى، سەردارلار، ئالىملار، ئەدىپلەر، سەنئەتكارلار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تېمىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان. ئەڭ قەدىمقى زاماندا ئۇيغۇر ئەدىپلىرى ۋە خەلق قوشاقچىلىرى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ باتۇر خاقانى توڭا ئالپ ئەر ھەقىدە كوپ مەدھىيە ۋە مەرسىيە ئەسەرلىرىنى ياراتقان. ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دا توڭا ئالپ ئەر توغرىسىدىكى مەدھىيە ۋە مەرسىيە پارچىلىرى خېلى كوپ ئۇچرايدۇ. ئەنە شۇ شېئىرىي پارچىلارنىڭ بىرىدە:

ئالپ ئەر توڭا ئولدىمۇ،
ئەسىر ئاڑۇن قالدىمۇ،
ئۇزلەك ئوچىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.

دەپ يېزىلىپ، خەلقنىڭ بۇيۇك خاقانىنىڭ ۋاپاتىغا بولغان چوڭقۇر تەزىيىسى بايان قىلىنغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «قۇداتقۇ بىلىگ» داستانىدا توڭا ئالپ ئەر ھەققىدە ھىكەمەتلىك مىسرالارنى يېزىپ قالدۇرغان.

كورو بارسا ئەمدى بۇ تۈرك بەگلەرى.
ئاجۇن بەگلەرىندە بۇلار يىگلەرى.
بۇ تۈرك بەگلەرىندە ئاتى بەلگولوگ،
توڭا ئالپ ئەر ئەردى قوتى بەلگولوگ.
بەدۈك بىلگى بىرلە ئوكوش ئەردەمى،
بىلىگلىگ ئوقۇشلۇغ بۇدۇن كودرومى.
نە ئودرۇم، نە كودرۇم، نە ئەرسىگ ئەرەن،
ئاجۇندا تەتىگ ئەرىمدى بۇ جىھان.
.....

بۇ مىسرالاردا شائىر توڭا ئالپ ئەرنىڭ سۈپەتلىرىنى قىزغىنلىق بىلەن بايان قىلغان.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمقى زامان تارىخىدىكى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىدىكى ئاتاقلىق شەخسلەر ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ مۇھىم تېمىلىرىدىن بېرى بولۇپ قالدى.

شۇنى ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، ئايرىم تارىخىي شارائىتتا، سىنىپىي زىددىيەت بىلەن مىللى زىددىيەت بىرىكىپ كېتىپ، شىددەتلىك ئىنقىلاۋىي كۈرەش دولقۇنى پەيدا قىلىدۇ. بۇ خىل تارىخىي ئۆزگىرىش ھادىسىسى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى ئۈچۈن مەڭگۈلۈك تېما بېغىشلايدۇ.

روسىيە - فرانسىيە ئۇرۇشىدىن تارتىپ "دېكابىرىستلار" ھەركىتىگىچە بولغان زور ۋەقەلەر ئۇلۇغ رۇس مىللى شائىرى ئا. س. پۇشكىننى ۋە ئۇنىڭ ئۇلىمەس ئەدەبىي مىراسلىرىنى ۋۇجۇتقا چىقاردى. ئاقسوڭەكلەر سىنىپىنىڭ ھوكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇش يولىدىكى فرانسىيە ئىنقىلاۋى ئوت يالقۇنلىرى ئىچىدە مەشھۇر «مارسىل ناخشىسى» مەيدانغا كەلدى. جۇڭگو ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىكنىڭ قۇل قىلىشىغا قارشى كۈرەش دولقۇنلىرى ئىچىدە «پىدائىلار مارشى» مەيدانغا كەلدى. شىنجاڭ خەلقىنىڭ سىنىپىي ۋە مىللى زۇلۇمغا قارشى جەڭ دولقۇنلىرى ئىچىدە لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ جەڭگىۋار شېئىرلىرى ۋۇجۇتقا چىقتى.

ئۇچىنچى، بىر مىللەت ئولتۇراقلاشقان جايىنىڭ تەبىئى مەنزىرە كۆرۈنۈشلىرى مىللى تېمىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى. مىللى رايونلارنىڭ تاغ - دەريا، يېزا - قىشلاق مەنزىرىلىرى مىللى ئالاھىدىلىكنى بارلىققا كەلتۈرگەن بىر تەبىئى مەنبە. چۈنكى زېمىن بىرلىگى مىللەتنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى بولغاچقا، تەبىئى مەنزىرە كۆرۈنۈشلىرى مىللى خىسلەتنى، مىللى پىسخىك ھالەتنى شەكىللەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ. ھەر بىر مىللەتنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئورۇپ - ئادەتلىرى، پىسخىك ھالەتلىرى، فىزىئولوگىيىلىك تۈزۈلۈشلىرى شۇ يەرنىڭ تەبىئى شارائىتىغا زىچ مۇناسىۋەتلىك. كىشىلىك جەمئىيىتى تەبىئەتتىن ئايرىلمىغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، مىللى جايلارنىڭ تەبىئى شارائىتى، مەنزىرە كۆرۈنۈشلىرى مىللى روھنى، ئورۇپ - ئادەتنى، مىللى خىسلەتنى يېتىلدۈرۈشتە، شۇ مىللەتكە خاس گۈزەللىك كۆزقارىشىنى تەكلەشتە سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان ئامىل ھىساپلىنىدۇ. ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىيات نەزىرىيىچىسى لېيۇشىيې ئېيتقانىدەك "تاغلار، ئورمانلىقلار، دەريا ساھىللىرىغا كەلسەك، ھەقىقەتەن بەدىي پىكىر يۈرگۈزۈشنىڭ ھىكمەتلىك غەزنىسىدۇر."①

تاغ - دەريالار، دېڭىزلار، ئېگىز چوققىلار، ۋادا - تۈزلەڭلىكلەر كىشىلەرنىڭ مىللى غۇرۇرىنى ئۇلغايتىدۇ، مىللەتكە ۋە ئەل - يۇرتقا بولغان مېھىر - مۇھەببەتنى ۋە ئىشەنچىنى كۈچەيتىدۇ. ھەتتا بىر قىسىم تاغ - دەريالار، دېڭىز - كۆللەر، تىنىق چوققىلار مىللەتنىڭ سىمۋولى ۋە ئىپتىخارى. ھەسلەن، بۈيۈك تەڭرى تاغلىرى، تارىم دەرياسى، خانتەڭرى ۋە بوغدا چوققىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىپتىخارى. چاڭجياڭ دەرياسى، خۇاڭخې دەرياسى، جۇجياڭ دەريالىرى خەنزۇ خەلقىنىڭ ئىپتىخارى، ۋولگا دەرياسى

① «ئەدەبىيات نەزىرىيىسى ئاساسلىرى» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، ئۇيغۇرچە نەشرى 128 - بەت.

رؤس خەلقىنىڭ غۇرۇرى. قەشقەر شەھىرى، خوتەن، تۇرپان، كۇچار، غۇلجا شەھەرلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ غۇرۇرى ۋە سىمۋولى بولۇپ، تارىختىن بۇيان بۇ شەھەرلەر نۇرغۇن ياۋغۇچى - شائىرلارنىڭ يېزىش تېمىسى بولغان. چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن)، لوياڭ قاتارلىق شەھەرلەر خەنزۇلارنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تارىختىن بېرى نۇرغۇن ياۋغۇچى - شائىرلارنىڭ تەسۋىرلەش ئوبيېكتى بولۇپ كەلدى.

ئۇيغۇر كىلاسسىك شائىرى گومنام قەشقەر ھەققىدە خېلى كوپ ئىسىل غەزەللەرنى يازغان ئىدى. ئۇنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن قەشقەر ھەققىدىكى شېئىر - غەزەللىرىدە قەشقەرنىڭ گۈزەل - كورىكەملىكى، ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ كوزى ئىكەنلىكى، شائىرنىڭ بۇ يەرنى قىزغىن سۈيىدىغانلىغى بايان قىلىنغان.

يەرلىك ئالاھىدىلىكنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكىنىڭ بىر قىسمى. بىر مىللەتتە ئومۇمى ئورتاقلىق بولۇش بىلەن بىللە، جۇغراپىيەۋى شارائىتنىڭ ئاز - تولا پەرقلىق بولۇشى تۇپەيلىدىن، يەرلىك ئالاھىدىلىكمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، تۇرپان، غۇلجا، قۇمۇل، ئۇرۇمچى، كورلا قاتارلىق جايلارنىڭ تەبىئى شارائىتلىرى مەلۇم ئالاھىدىلىككە ئىگە. تەبىئى شارائىتتىكى مۇشۇ پەرقلەر يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ شەكىللىنىشىدە بەلگىلىك شەرت بولغان. شۇڭا، يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرمۇ ئەدەبىياتتا مىللى تېمىنىڭ بىر تەرىپى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

توتىنچى، ھەر بىر مىللەتنىڭ تۇرمۇش شەكلىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئورپ - ئادەتلەر ئۇزۇن يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئىجتىمائى شارائىت ۋە تەبىئى شارائىت تەسىرى ئاستىدا تەدرىجى شەكىللەنگەن. ئۇ، بىرقەدەر مۇقىملىقتا ئىگە، ئەنئەنىسى كۈچلۈكرەك بولغان ئىجتىمائى ھادىسە. ئورپ - ئادەتلەردە، تەبىئى مەنزىرە كورۇنۇشلىرىگە نىسبەتەن ئىجتىمائى مەزمۇن مول بولىدۇ، شۇنداقلا تۇرمۇش پۇرىقى قويۇق بولىدۇ. چۈنكى ئورپ - ئادەت، ئەخلاقىي پەزىلەت، جۇملىدىن ئەخلاقسىز چۈشەنچىلەر، دىنىي ئېتىقات، ھېيت - بايرام پائالىيەتلىرى، ئۇيغۇر - ئىمارەت، يىمەك - ئىچىمەك قاتارلىقلار بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ۋە پىسخىك سۈپەتلىرىنىڭ كونكرېت گەۋدىلىنىشىدۇر. بۇ خىل مىللى خاسلىق ئۇزۇن يىللىق تارىخىي تەرەققىيات ۋە ئۇزگىرىشلەرنىڭ نەتىجىسى، ئۇ بىرقەدەر تۇراقلىقتا ئىگە. شۇڭا، ئۇنى مۇھىم تېما قىلىپ تەسۋىرلەش ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تۇرمۇش پۇرىغىنى موللاشتۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ تەرەپلەر ياخشى تەسۋىرلەنسە، ئەسەر مول مىللى خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئەدەبىي ئەسەردە بىر مىللەتكە خاس نەزىر - چىراق، ئېلىم - بېزىم، سودا - سېتىق، بازار، سەيلە ۋە سەيلىگاھ تەسۋىرلىنىشىمۇ مىللى ئالاھىدىلىكنى كۆچەيتىدۇ. يازغۇچى زۇنۇن قادىرنىڭ «غۇنچەم» دىرامىسىدا تويمۇ ۋە ئولۇممۇ تەسۋىرلەنگەن. «غېرىپ - سەنەم» ئوپېراسىدا بازار ئەھۋالى تەسۋىرلەنگەن. لۇشۇننىڭ «بەخت تىلەش» ھېكايىسىدە باھار بايرىمى چوڭ مۇراسىمى، «يېزا ئويۇنى» ھېكايىسىدە چاڭجىياگنىڭ جەنۇبدىكى دىخانلارنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە يېزا ئويۇنى تەسۋىرلەنگەن. بۇ خىل تەسۋىرلەر لۇشۇن ھېكايىلىرىگە خەنزۇ مىللىتىگە خاس مىللى تۇس بەخش ئەتكەن.

ئۇيغۇر خەلق چوچەك - رىۋايەتلىرىدە 40 كېچە - كۈندۈزلۈك توي، مول مەزمۇنلۇق

قاپیناق مەشرەپ کورۇنۇشلىرى تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ كورۇنۇشلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىل-پاراسىتى، خوش پېئىللىقى، شوخ-تېتىكلىكى، ناخشا-ئۇسۇل خۇمارلىغى ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل تەسۋىرلەر ئۇيغۇر خەلق چوچەك-رىۋايەتلىرىگە ئوچمەس مىللى تۇس بەرگەن.

مىللى ئورۇپ-ئادەتلەرنى تەسۋىرلەشتە مۇنداق بىرقانچە نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش كېرەك: 1) ئورۇپ-ئادەتلەرنى بىردىن-بىر مەزمۇن ئاساسلى دەپ تونۇمۇ كۆپتۈرۈۋەتمەسلىك لازىم. ئايرىم ئادەتنى، مەسىلەن، دىنىي ئادەتلەرنى "مىللى روھنىڭ تۇغۇرۇقى" دەپ قاراشقا بولمايدۇ. فېئودالىق پاكى قالاق ئايرىم مىللى ئورۇپ-ئادەتلەرنى تۇغۇتىش كېرەككى، ھەرگىز ئۇنى كۆچەپ تەسۋىرلەشكە، كۆچەپ تەرغىپ قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇيغۇر-لارنىڭ مىللى ئورۇپ-ئادەتلىرىنى تەسۋىرلىگەندە، چوقۇم ئىلغار رولى بارلىرىنى تەسۋىر-لەش كېرەككى، ئىشانلىق قىلىش، داخانلىق قىلىش، قىمار ئويناش، خوراز، قوشقار سوقۇشتۇرۇش، دىۋانىچىلىكنى كەسىپ قىلۋېلىش، كىچىك ئەرگە بېرىش، تۇغۇتنى يوشۇرۇش، ئىس سېلىش قاتارلىق قالاق ئادەتلەرنى ئالاھىدە تەسۋىرلەش توغرا ئەمەس، ئۇ خىل قالاق ئادەتلەرنى تەنقىتلەش، ئوزگەرتىش، تۇغۇتىش كېرەك. چۇنكى خۇددى ستالىن ئېيتقاندەك: "...كونا ئەنئەنىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى، كىشىلىك قەدرى-قىممىتىنى خورلايدىغان، خەلقنىڭ ئابرويىنى چۈشۈرىدىغان بۇ خىلدىكى قالاق كەيپىياتلارنى تەرغىپ قىلىش مارکسزىمچە مىللى قاراشقا تۇپتىن خىلاپ كېلىدۇ."① ئەدەبىي ئىجادىيەتتە مىللى ئېپتې-خارنى بېيىتىدىغان، مىللى ئىشەنچنى كۈچەيتىدىغان، بىرلىك-ئىتتىپاقلىقنى مۇستەھكەملەيدىغان، ئىجتىمائى تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولغان، ئىسسل ئەخلاق-پەزىلەتنى، ياخشى ئورۇپ-ئادەتلەرنىلا تېما ئوبېكتى قىلىپ تەسۋىرلەش كېرەك. 2) ئەدەبىي ئىجادىيەتتە مىللى ئورۇپ-ئادەتلەرنى تەسۋىرلىگەندە، قىزغىن بولۇش بىلەن بىللە سالماق بولۇش لازىم. يەنى، مىللى ئورۇپ-ئادەتلەرنى تەسۋىرلىگەندە، پەقەت ئوز مىللەتىمىزنىڭ ئورۇپ-ئادەتلىرىنى ھەممىدىن ئىسسل دەپ قاراپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئورۇپ-ئادەتلىرىنى كەمسىتىدىغان خاھىشلارنىڭ ئىپادىلىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش كېرەك. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ سانىنىڭ ئاز-كوپلۇقى، تارىخىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقى، ھەدىنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇقۇرى-تۆۋەنلىكىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇلارنىڭ ئوزىگە خاس بولغان ئىسسل ئورۇپ-ئادەتلىرى بولىدۇ. ئاتالمىش "ئالى مىللەتنىڭ ئالى ئادەتلىرى" ياكى ئاتالمىش "ئالى جىنس (ئىرق) نىڭ ئالى ئادەتلىرى" دېگەننى سۈيىئىستىمال قىلىپ، باشقا مىللەتلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ئورۇپ-ئادەتلىرىنى كەمسىتىشكە بولمايدۇ. 3) مىللى تېمىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى بولغان ئورۇپ-ئادەت مەسىلىسىگە قارىتا، تارىخىي تەرەققىيات نۇقتىسىدىن قاراش كېرەك. ئورۇپ-ئادەت، ئەخلاق-پەزىلەت (جۇملىدىن ئەخلاق كوزقارىشى)، ئېتىقات، ھەدىنىيەت ئەنئەنىلىرى قېتىپ قالغان نەرسە ئەمەس، بەلكى ئۇ، ئىجتىمائى تۇرمۇش، ئىقتىسادىي بازىس، ماددى ۋە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەت شەكىللىرى ۋە ئۇسۇللىرىنىڭ ئوزگىرىش ۋە تەرەققىياتىغا، شۇنىڭدەك جەمىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئوزگىرىپ، يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ، شۇنداقلا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ قويۇق-

① ستالىن: «مارکسزىم ۋە مىللەت، مۇستەملىكە مەسىلىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1958-يىل نەشرى.

لىشىشغا ۋە كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، مىللەتلەر ئورتا ـ ئادەت، ئەخلاق ـ پەزىلەت (جۈملىدىن ئەخلاق قاراشلىرى)، ئېتنىقات قاتارلىق مەسىلىلەردە ئوزئارا بىر ـ بىرىگە تەسىر قىلىشىدۇ. بۇ خىل ئوزگىرىش، يېڭىلىنىش، ئوزئارا تەسىر قىلىشىش ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىدىمۇ ئىپادىلىنىشى مۇقەررەر.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا مىللى تېمىسىنىڭ يەنە بىر مەنبەسى بار. يەنى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مول خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتى يادىكارلىقلىرى كېيىنكى دەۋر ئەدەبىياتىنى مول تېما بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. شۇڭا، كېيىنكى دەۋرلەرنىڭ بىر قىسىم يازغۇچىلىرى ئىلگىرىكى دەۋرلەرنىڭ ئەدەبىياتىنا تەئەللۇق بولغان بىر قىسىم مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئاساسىي ماتېرىيال قىلىپ قايتا ئوزلەشتۈرۈپ ئىشلەپ، يېڭى شەكىلدىكى ئەسەرلەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ. ئىجادىيەتنىڭ بۇ خىل يولىمۇ ئەدەبىياتنىڭ مىللىلىگىنى شەكىللەندۈرىدىغان مەزمۇن مەنبەلىرىدىن بىرى. مەسىلەن، ئەينى زاماندا جاھان كىلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ نامايەندىلىرى بولغان نىزامى گەنجەۋى، خىسراۋ دەھلەۋى، ئەلىشىر ناۋائىي قاتارلىق ئەدىبلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ نادىر يادىكارلىقلىرى بولغان «چاھار دەرۋىش»، «پەرھات ـ شېرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن» قاتارلىق داستانلارنىڭ ئاساسىي ۋەقەلىگىنى مەنبە قىلىپ، يېڭىدىن «پەرھات ـ شېرىن»، «چاھار دەرۋىش»، «لەيلى ـ مەجنۇن» قاتارلىق ئولمەس ئەسەرلەرنى ياراتقان. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىسى ئابدۇرېھىم نىزارىمۇ ئىلگىرىكى ئەجداتلار ياراتقان ئەسەرلەرنى ئاساسىي تېما قىلىپ، خېلى يارقىن ئورگىناللىقتا (خاسلىقتا) ئىگە مۇھەببەت داستانلىرىنى ياراتقان. ھازىر ئۇيغۇر سەھنىلىرىدە ئويناپلىۋاتقان «غېرىپ ـ سەنەم»، «پەرھات ـ شېرىن»، «تاھىر ـ زوھرە»، «ئوزۇگۈم»، «رابىيە ـ سەئىدىن» قاتارلىق ئوپېرالار، «نەسرىدىن ئەپەندى»، «غېرىپ ـ سەنەم» قاتارلىق كىنو ـ فىلىملار ئەجداتلار ياراتقان شۇ نادىلىق ئەسەرلەرنى ئاساسىي تېما قىلىپ يارىتىلغان. ئەسلى ئەسەرلەرنىڭ ئوزىدە مول، روشەن مىللى ئالاھىدىلىك بولغىنى ئۈچۈن، شۇنداقلا يازغۇچى ئوزلەشتۈرۈپ ئىشلەش جەريانىدا مىللى خاراكتېرنى كونكرېت، جانلىق يارىتىپ، مىللى روھنى سىڭدۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەنلىگى ئۈچۈن، بۇ خىل ئوزلەشتۈرۈلۈپ ئىجات قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى تېخىمۇ مول بولىدۇ.

ئومۇمەن، مىللى تېما، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسىي مەزمۇن ئامىلى. شۇڭا، ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىدە ھامان مىللى تارىخىي تېما، مىللى ھازىرقى زامان تېمىسى، مىللى ئادەتتىكى تېما مەسىلىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى ئاشۇرۇش ۋە كۈچەيتىش ئۈچۈن، مىللى تېمىلارنى، مىللى تېمىلارنىڭ خىلمۇ ـ خىل بولۇشىنى تەكىتلاش زورۇر، ئەلۋەتتە. لېكىن، مىللى تېما مەسىلىسىدە يازغۇچى ـ سەنئەتكارلاردا ئىلمىي تونۇش بولۇش لازىم. بىرىنچىدىن، مىللى تېما مەسىلىسىدە، قانداقتۇ ئوزىنى "بۈيۈك مەدەنىيەتلىك مىللەت"، باشقىلارنى بولسا، "ئويغانمىغان"، "مەدەنىيەتسىز"، "نامى ئوچكەن مىللەت" دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى مىللى تېما مەسىلىسى ئەمىلىيەتتە مەۋجۇت نەرسە، ئۇنى چەكلەش خاتا. ئىككىنچىدىن، مىللى تېما مەسىلىسىدە، تار مىللەتچىلىك خاھىشىغا قارشى تۇرۇپ، ئاتالمىش "مىللى جەۋھەر" نىلا

تەشەببۇس قىلىدىغان قاراشنى تۇڭىتىش لازىم. كونكرىت ئېيتقاندا، مىللى تېما مەسلىسىدە، "كوننى تىرىلىدۇرۇش مەسلىگى" گە قارشى تۇرۇپ، كونا ئەنئەنىلەرنى جاھىللىق بىلەن شۇ پېتىچە تەشۋىرلەپ، مەدھىيىلەش خاھىشىدا بولۇش كېرەك. 19 - ئەسىر روسىيە ئەدەبىياتىدا سلاۋىيانىزىمچىلار دېگەن بىر ئېقىم پەيدا بولۇپ، ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا قەدىمقى روسىيەگە قايتىشنى تەشەببۇس قىلغان، بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرى رۇس كىشىلىرىنى تەشۋىرلىگەندە چىغ خەي، ماتا كوينىسەك كىيگەن، زەي كەپىلەردە ياشىغان ھالەتتە يېزىشنى تەرغىپ قىلغان ئىدى. بۇنداق "كوننى تىرىلدۇرۇش مەسلىگى" گە بېلىنسكىي، گوگول قاتارلىق ئەدىپلەر قەتئى قارشى تۇرغان ۋە ئۇنى قاتتىق تەنقىتلىگەن، قاتتىق سوككەن ئىدى. گوگول مۇنداق دېگەن ئىدى: "ھەقىقى مىللى خۇسۇسىيەت دېخان ئايالالارنىڭ يەڭسىز ئۈزۈن كويىنىگىنى تەشۋىرلەشتە ئەمەس، بەلكى مىللى روھقا ئىگە بولۇشتا، شائىر ھەتتا ئۇزىگە يات بولغان بىر ئەلدىكى دۇنيانى تەشۋىرلىگىنىدەمۇ، شائىر ئۇ دۇنيانى پەقەت ئۇز مىللىتىگە خاس خىسلەت نەزىرى بىلەن، پۈتۈن مىللەتلەرنى كوزدە تۇتۇش نەزىرى بىلەن كۆزىتەلىسە ۋە پەقەت شائىرنىڭ ھىس - تۇيغۇسى ۋە ئۇنىڭ دېگەن گەپلىرى ئۇز قەلبىنداشلىرىنى خۇددى ئۇزلىرى شۇنداق ھىس قىلىۋاتقاندەك ۋە ئۇزلىرى شۇنداق دەۋاتقاندەك تۇيغۇغا كەلتۈرەلىسە، ئۇ ھالدا ئۇ تەشۋىرلىرىنى مىللى خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلالىشى مۇمكىن." ①

دېمەك، بىر يازغۇچى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئۇز كوزى ۋە ئۇز مىللىتىنىڭ كوزى بىلەن كۆزەتسە، ئۇ ھەقىقى مىللى خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئەسەرنى ۋۇجۇتقا چىقىرالايدۇ، ھەتتا باشقا ئەل ۋە باشقا مىللەت ھاياتىنى تېما قىلغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ ئەسىرى تولۇق مىللى خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولالايدۇ. ئەلىشىر ناۋائىينىڭ «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدا ماكىدونىيىلىك ئالىكساندىر ماكىدونسكىي (زۇلقەرنەيىن) نىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى، «لەيلى - مەجنۇن» داستانىدا يەمەنلىك بىر جۇپ يىگىت - قىزنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى تەسۋىرلەنگەن. لېكىن، ناۋائىي خاراكتېرلارنى ئۇيغۇر، تۈرك خەلقلىرى خۇسۇسىيىتىنى ئاساس قىلىپ ياراتقانلىغى ئۈچۈن، ھەر ئىككى داستان تولۇق ئۇيغۇر، تۈرك خەلقلىرى ئالاھىدىلىگىگە ئىگە بولغان.

ھازىر بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا سوزى ھازىرقى زامانچە، ئادىتى ۋە قاراشلىرى ئوتكەن زامانچە بولۇۋاتقان خېلى كوپ پېرسۇناژلار بار. بۇ پېرسۇناژلاردا مىللى خۇسۇسىيەت، مىللى خاراكتېر بولمىغانلىغى ئۈچۈن، ھامان كىشىلەرنى ئىلھاملاندۇرالمايدۇ. ئۇچىنچىدىن، مىللى تېما مەسلىسىدە نېگىلىزىم (مىللى ئىنكارچىلىق) بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇزى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ تۇرمۇشنى ئاساسىي تېما قىلماي، ھە دىسلا باشقىلاردىن تېما ئىزلەيدىغان خاھىشقا قارشى تۇرۇش كېرەك. تېما مەسلىسىدە ئالدى بىلەن ئۇز ئېلىنىڭ، ئۇز مىللىتىنىڭ تۇرمۇشدىن تېما تاللاشتا چىڭ تۇرۇش كېرەك. باشقا ئەللەر، باشقا مىللەتلەر تۇرمۇشدىن تېما تاللىغاندا، ئۇنى ئۇز ئېلى، ئۇز مىللىتى چېرىغى بىلەن يورۇتۇپ بېرىش كېرەك. ۋىلىيام شېكسپىرنىڭ بىرمۇنچە دىرامىلىرى ئىنگلىز بولمىغان مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشى تېما قىلىنىپ يېزىلغان. لېكىن، ئۇلۇغ دىراماتورگ پېرسۇناژلار

① «ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى 776 - بەت.

خاراكتېرنى ئىنگلىزنىڭ روھىي چېرىغى بىلەن يورۇتۇپ بەرگەنلىگى ئۈچۈن "... ئومۇمەن، بۇ ۋەقەلەرنىڭ پەقەت ئەنگلىيە ئاسمىنى ئاستىدىلا يۈز بېرىدىغانلىغىنى كۆرسەن" (ماركس، ئېنگېلس). ۋ. ئى. لېنىن ئا. م. گوركىيىنىڭ «ئىتالىيە چوچەكلىرى» دىگەن ئەسىرىگە باھا بەرگىنىدە، ئۇنىڭ چوچەكلەرنى "قويۇق رۇس پۇرىغى" ۋە "كۆچلۈك رۇس روھى"غا ئىگە قىلغانلىغىنى كۆرسىتىپ ئوتكەن ئىدى.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا بىرمۇنچە يازغۇچى ـ شائىرلار تارىخىي شارائىت تۈپەيلىدىن، باشقا مىللەتلەر تۇرمۇشىنى، مەسىلەن، ئەرەپ، پارس، ھىندى، خەنزۇ تۇرمۇشىنى يازغان بولسىمۇ، لېكىن ئەسەرلىرىگە "كۆچلۈك ئۇيغۇر روھى" بىلەن "قويۇق ئۇيغۇر پۇرىغى" سىڭدۈرۈپ، ئەسەرلىرىنى ئەبىدى ئۇچمەس ئۇيغۇر مىللى ئالاھىدىلىگىگە ئىگە قىلغان ئىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ھەقىقى ئولمەس مىللى ئەدەبىي مىراستۇر.

3. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى تەشكىل قىلغۇچى شەكىل ئامىللىرى

مەزمۇن شەكىلگە نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مەزمۇن ئامىللىرى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرۈشتە ئاچقۇچلۇق رول ئويناپ، ھەر خىل مىللى شەكىللەرگە ئىپتەكچىلىك قىلىدۇ. لېكىن، مىللى شەكىللەر ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مەزمۇنغا نىسبەتەن قۇدرەتلىك تەسىر كۆرسىتىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكلىرىنى شەكىللەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ. شۇڭا، ھەر خىل مىللى شەكىل ئامىللىرىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكلىرىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى ئەھمىيىتىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى **تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي شەكىل ئامىللىرىنىڭ بىرىنچىسى** ـ مىللى تىل، ئۇنىڭدىن باشقا كومپوزىتسىيە، ژانىر، بەدىئى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ۋە بەدىئى ماھارەتتىن ئىبارەت.

مىللى تىل تىل ـ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە ۋاستىسى. تىلسىز كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئالاقىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ئالاقە بولمىسا، جەمىيەتنىڭ بولۇشى زادى مۇمكىن ئەمەس. ئى. ۋ. ستالىن «ماركسىزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىللىرى» دىگەن ئەسىرىدە تىلغا تەبىر بېرىپ مۇنداق دەيدۇ: "تىل ـ شۇنداق ۋاستە ۋە قورالكى، كىشىلەر ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئوزئارا ئالاقىلىشىدۇ. پىكىر ئالماشتۇرىدۇ ۋە بىر ـ بىرىنى چۈشىنىدۇ."①

تىل سىنىپىيلىغى بولمىغان ئىجتىمائى ھادىسە. تىل مىللى خاراكتېرغا ئىگە بولۇپ، شۇ مىللەتنىڭ ئومۇمى خەلقى ئۇچۇن ئورتاق نەرسە. مىللى تىل قەبىلە تىللىرىنىڭ تەرەققىياتى، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ يوقىلىپ، مىللەتكە ئوتۇش جەريانىدىكى تارىخىي ئوزگىرىشىنىڭ مەھسۇلى. بىرلىككە كەلگەن مىللى تىلنىڭ بولۇشى بىر مىللەتنىڭ ئاساسىي

① ئى. ۋ. ستالىن: «ماركسىزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىللىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى 30 ـ بەت.

بەلگىلىرىدىن بىرى. ئەگەر بىر مىللەتنىڭ باشقا بەلگىلىرى بولۇپ، مىللى تىلدىن ئىبارەت مۇھىم بەلگىسى بولمىسا، ئۇ، ھەقىقى مىللەت بولماي قالىدۇ. شۇڭا، مىللى تىل بىر مىللەتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسىي مەنبەلەردىن بىرى. مىللى تىل ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي شەكىل ئامىلى.

مەلۇمكى، تىل ــ يېزىق ئەدەبىياتنىڭ بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىش، خاراكتېرلارنى ئېچىپ بېرىش، ئادەمنىڭ ئىچكى ـ تاشقى دۇنياسىنى مۇكەممەل تەسۋىرلەشتە بىرىنچى مۇھىم ۋاستە. شۇڭا، ئەدەبىيات تىل سەنئىتى دەپ ئاتىلىدۇ. تىل ـ يېزىقتىن ئىبارەت بۇ مۇھىم قورالسىز بەدىئى ئەدەبىياتنى تەسەۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا، تىل ـ يېزىقتىن ئىبارەت بۇ قورالدىن ئايرىلغان بەدىئى شەكىلنىڭ بولۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. تىل ئوي ـ پىكىر ۋە ئەدەبىيننىڭ ئىپادىلىنىشىدۇر.

ببلىنسكىي تىل سەنئىتى بولغان ئەدەبىياتنى ئەڭ ئالى سەنئەت دەپ باھالىغان ئىدى. چۈنكى تىل سەنئىتى باشقا سەنئەت ئامىللىرىنىمۇ ئوزدە ئىپادىلەيدۇ.

ھەر بىر مىللەت ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى مۇھىم ئامىلى تىل بولۇپ، ئۇ، شۇ مىللەت مىللى شەكىلنىڭ مۇھىم ئامىلى، مىللى شەكىلنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ۋە بىرىنچى بەلگىسى ھىساپلىنىدۇ. مىللى تىل ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى ماتېرىيالى سۈپىتىدە فونېتىكا، گرامماتىكا، سىنتاكسىس ۋە لۇغەت تەركىۋى قاتارلىق جەھەتلەردە مىللى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ. بۇ خىل مىللى تىل ئىنتايىن جانلىق ۋە چۈشىنىشلىك بولۇپ، شۇ تىل بىلەن سوزلىشىدىغان مىللەتنىڭ ئوي ـ پىكرى، تۇيغۇ ـ ھىسسىياتى، تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىنى، ئورۇپ ـ ئادەتلىرىنى، شۇ مىللەت ئادەملىرىنىڭ خاراكتېرىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. شۇڭا، بىرلىككە كەلگەن مىللى تىلنى خەلق ئاممىسى ئاسان قوبۇل قىلىدۇ ۋە خەلق ئوز مىللى تىلى بىلەن چەكسىز ئىپتىخارلىق ھىس قىلىدۇ.

مىللى تىل بولمىسا، مىللى خاراكتېرلارنى ياراتقىلى بولمايدۇ. شۇڭا، بىرلىككە كەلگەن مىللى تىل بولمىسا، مۇستەقىل شەكىل ۋە ئۇسلۇبقا ئىگە مىللى ئەدەبىياتنى ياراتقىلى بولمايدۇ. ئەگەر مىللى تىل بوغۇلۇشقا ئوچرىسا، شۇنداقلا ئۇنىڭ تەرەققىياتى توسالغۇغا ئوچرىسا، ئۇ چاغدا مىللى ئەدەبىيات تەرەققى قىلالمايدۇ. مەسىلەن، ئوتتوراۋا ئەسىرلەردە غەربىي ياۋروپادا خرىستىيان دىنى ئىلاھى ھاكىمىيىتىنىڭ ئىسكەنجىسى تۇپەيلىدىن، پەقەت لاتىن تىلى بىلەنلا يېزىش تەشەببۇس قىلىنىپ، باشقا تىللاردىكى يازغۇچىلار ئاساسەتكە ۋە بېسىمغا ئوچرىغان ئىدى. شۇڭا، ئەدەبىي گۈللىنىش دەۋرىگىچە كوپ مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى تەرەققىياتقا ئېرىشەلمىدى. ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋردە، مىللى تىللار تەرەققى قىلىپ، خېلى كوپ ياۋروپا مىللەتلىرىدە برمۇنچە مەشھۇر ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. ئىتالىيە يازغۇچىسى دانتې، ئەنگلىيە يازغۇچىسى چاۋسىر، گېرمانىيە يازغۇچىسى مارتىن ئاۋېي قاتارلىقلار ئوز مىللى تىللىرىدا ئەدەبىي ئەسەرلەر يېزىپ، غەربىي ياۋروپا مىللى ئەدەبىياتىنىڭ ئىشگىنى ئاچتى. كېيىن كاپىتالىزىمنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن مىللى دولەتلەر شەكىللەندى. مىللى دولەتلەرنىڭ شەكىللىنىپ، گۈللىنىشى مىللى تىللارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. نەتىجىدە فرانسۇز، ئىنگلىز، ئىتالىيان، گېرمان، ئىسپان ئەدەبىياتلىرى مىسلىسىز گۈللەندى. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن

كېيىن، خېلى بىر قىسىم يازغۇچى-شائىرلار ئۇز ئانا تىلى بولغان ئۇيغۇر، تۇرك تىلىدا يازماي، تامامەن ئەرەپ ياكى پارس تىلىدا ئەسەر يازدى. 14-، 15-ئەسىرگە كەلگەندە ئۇلۇغ ئەدىپ لۇتپى، سەككاكى، ناۋايىلار بۇ ئادەتنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەر يېزىپ، ئۇيغۇر، تۇركى تىلىنىڭ گۈزەللىگى ۋە كوركەملىگىنى نامايەن قىلدى. كېيىن نۇرغۇن يازغۇچى-شائىرلار ئەلىشىر ناۋايى قاتارلىق ئۇلۇغ ئەدىپلەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، ئۇز ئانا تىلى-ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىشىپ، نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەرنى ياراتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئەدىبىياتى گۈللىنىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىر دائىرىسى كېڭەيدى. دىمەك، مىللى تىللارنىڭ توسالغۇسىز تەرەققى قىلىشى ۋە گۈللىنىشى ئەدىبىياتنىڭ مىللى شەكلىنىڭ ئاساسى. مۇبادا دانتې ئىتاليان تىلى بىلەن يازمىغان بولسا، ئىتالىيە يېقىنقى زامان ئەدىبىياتىنىڭ ئاساسچىسى بولمىغان بولاتتى. ئا. س. پۇشكىننىڭ رۇس تىلىنى ئاساسىي ماتىرىيال قىلىپ، ئولمەس، نادىر ئەسەرلەرنى ياراتقانلىغى، ئۇنى ئۇلۇغ رۇس مىللى شائىرى دىگەن ئاتاققا ئىگە قىلدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلۇغلۇغى ۋە ئۇنىڭ «قۇداتقۇ بىلىگ» داستانىنىڭ دۇنياۋى شوھرەتكە ئىگە بولۇشىمۇ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى بىلەن يازغانلىغىدۇر. ناۋايى ساپ ئۇيغۇر تىلى بىلەن يىرىك ئەسەرلەرنى ۋۇجۇتقا چىقىرىپ، دۇنيا ئەدىبىياتىدا پەخىرلىك ئورۇنغا ئىگە بولدى. دىمەك، مىللى تىلنىڭ تەرەققىياتى مىللى ئەدىبىياتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە گۈللىنىشىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. بۇ بىر تەرەپ.

ئىككىنچىدىن، تىلنىڭ ئاممىۋىلىشىپ، تېخىمۇ كەڭ ئورتاقلىققا ئىگە بولۇشى ئەدىبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدىبىياتىنىڭ نادىر يادىكارلىقلىرى بولغان «نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى»، «غېرىپ-سەنەم»، «تاھىر-زوھرە»، «سەلەي چاققان لەتىپىلىرى»، «مۇللا زەيدىن لەتىپىلىرى»، «سىيىت نوچى»، «ئابدىراخمان پادىشا»، «سادىر پالۋان قوشاقلىرى»، «نوزۇگۇم قوشاقلىرى» قاتارلىقلاردا ئاممىۋىلاشقان تىل ئىشلىتىلگەنلىگى ئۇچۇن، ئۇ ئەسەرلەرنىڭ شەكلى مۇل مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدىبىياتىدا، ئابدىخالىق ئۇيغۇرى، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، نىم شېھىت، زۇنۇن قادىرى، ئەلقەم ئەختەم، تېيىپچان ئېلىيۇپ، قەييۇم تۇردى، زوردۇن سابىر، ئەخەت تۇردى قاتارلىق يازغۇچى-شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىشلىتىلگەن تىل خېلىلا ئاممىۋىلاشقان. شۇڭا، ئۇلاردا مىللى ئالاھىدىلىك خېلى يارقىن گەۋدىلەنگەن. شائىر ئەلقەم ئەختەم كوپرەك يېنىك خەلق تىلى ئىشلىتىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن، ئۇنىڭ شېىرلىرى خەلق قوشاقلىرىدەك راۋان ۋە چۇشىنىشلىك. تېيىپچان ئېلىيۇپ ئۇزىنىڭ مۇھەببەت لىرىكىلىرىدا جانلىق خەلق تىلىنى ئىشلىتىپ، يىگىت-قىزلارنىڭ ساپ مۇھەببىتى ۋە يۇرەك ھىسسىياتىنى ئېچىپ بېرەلىگەن. زۇنۇن قادىرى ھىكايىلىرىنىڭ تىلى، ئاساسەن، خەلقنىڭ جانلىق تىلى ئاساسىدا پىششىقلاپ ئىشلەنگەنلىگى ھەم ماقال-تەمسىللەر بىلەن قۇدرەت تاپقانلىغى ئۇچۇن، ئۇيغۇر خەلقى ياقتۇرىدىغان ئاممىباپ ئىستىلغا ئىگە بولغان.

لېكىن، بۇ يەردە شۇنى بىلىش كېرەككى، ئايرىم يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرى تىلنى ئىخچام، باي، پىششىق بولغان مىللى تىل دەرىجىسىگە كوتىرىشتە قۇرۇلۇش خاراكتىرلىق

رول ئويناپدۇ. مەسىلەن، ساۋ شۇبچىننىڭ «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» رومانى، لۇشۈن قېلەمىگە تونۇشلۇق، لېپ تولستويىنىڭ رومانلىرى، ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ داستانلىرى مانا شۇنداق ئەسەرلەردىن ئىبارەت.

ئۇچىنچىدىن، ھەرقايسى مىللەت تىلىنىڭ فونېتىكا، گرامماتىكا، سىنتاكسىس ۋە لۇغەت تەركىۋى جەھەتلەردىكى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان مىللى ئالاھىدىلىك ۋە مىللى ئۇسلۇبلارنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئاروز ۋەزىندىكى شېئىرلارنىڭ تەرەققىياتىدا زور رول ئويناپدۇ. سوزۇق تاۋۇشلار ئاروز ۋەزىن شېئىرلىرىنىڭ ئاھاڭدارلىغىنى يۇقۇرى كوتىرىدۇ. شۇڭا، ئاروز ۋەزىندىكى شېئىرلارنىڭ قاپىيىسىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رولىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ سۈنۇشى، ئاجىزلىشىشى ۋە كۈچىيىشى قاپىيىلەرنىڭ راۋانلىغىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

گرامماتىكا جەھەتتىن پەرقلەرنىڭ بولۇشى بىلەن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىمۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر شېئىرىي ئەسەرلىرىدە قاپىيە ئاخىرىدا كېلىدۇ، 4 مىسرالىق شېئىرىي شەكىللا بولۇپ قالماستىن، يەنە 5 مىسرالىق، 6 مىسرالىق، 8 مىسرالىق شېئىرىي شەكىللەرمۇ بار. موڭغۇللاردا بولسا، كوپرەك 4 مىسرالىق شېئىرىي شەكىل قوللىنىلىدۇ، قاپىيە باشتا كېلىدۇ. جۇڭزۇ خەلق قوشاقلىرىدا بولسا، قاپىيە ئوتتۇرىدا ۋە ئاياقتا كېلىدۇ.

بەزى مىللەتلەردە، مەسىلەن، رۇسلار، نېمىسلار، ئىنگلىزلار، فرانسۇزلاردا قوشما جۈملىلەر تەرەققىي قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ مىللەتلەر جۈملىلەرنى ئۇزۇن تۈزىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىك ئۇلارنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىمۇ ئىپادىلەنگەن. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى دىيالوگ، مونولوگ ۋە بايانلار ئۇزۇن تۈزۈلگەن بولىدۇ.

توتىنچىدىن، ھەر بىر مىللەت تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى ئالاھىدىلىك ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ مۇھىم مەنبەلىرىدىن بىرى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تەبىئى شارائىتى، شۇغۇللىنىۋاتقان ئاساسىي كەسىپلىرى، قىلىۋاتقان ئىش-ھەرىكەتلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغانلىغى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ لۇغەت تەركىۋىمۇ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. شۇڭا، بىر مىللەتنىڭ لۇغەت تەركىۋى شۇ مىللەتكە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار يېزا ئىگىلىك، باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن كەڭ شۇغۇللانغانلىغى ئۈچۈن، بۇ مىللەتنىڭ تىلىدا شۇ خىل كەسىپلەرگە ئائىت سوزلەر ناھايىتى كوپ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىدا شۇ كەسىپلەرگە ئائىت كەسىپىي سوزلەر ناھايىتى كوپ ئۇچرايدۇ. چارۋىچى مىللەتلەر، مەسىلەن، قازاق، قىرغىز قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەر تىللىرىدا چارۋىچىلىق كەسىپىگە ئائىت سوزلەر ناھايىتى كوپ ئۇچرايدۇ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە شۇ كەسىپكە دائىر سوزلەر كوپ ئىشلىتىلىدۇ.

لۇغەت تەركىۋىنىڭ خاس ئالاھىدىلىگى بولغانلىغى ئۈچۈن، ھەر بىر مىللەت ئەدەبىياتىدا قوللىنىلىدىغان ئىستىلىستىك ۋاستىلەرمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولىدۇ. ھەر بىر مىللەتتە ئوخشىتىش، سىلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش، سىمۋوللاشتۇرۇش، مۇبالىغىلەشتۇرۇش

ئۇسۇللىرىمۇ شۇ مىللەت تىلىغا خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

بۇ ماۋزۇدا مۇنداق ئىككى - ئۈچ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك. بىرى، تىل مىللى شەكىلىنىڭ بىرىنچى بەلگىسى، لېكىن بىردىن - بىر بەلگىسى ئەمەس. مىللى شەكىلىنىڭ مۇكەممەللىكىگە ئىگە بولۇشى ئۈچۈن، يەنە شۇ مىللەتكە خاس كومپوزىتسىيە، ژانىر، بەدىئى ماھارەت ۋە بەدىئى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى بولۇشى كېرەك. بىر تىلدا، ئەمما، 2 زىممىدا بارلىققا كەلگەن ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئۇسلۇبلىرىدىمۇ ئوزئارا پەرق بولىدۇ. چۈنكى بىر تىلدا سوزلىشىدىغان خەلق ئىككى ئىجتىمائى شارائىتتا ۋە ئىككى خىل تەبىئى شارائىتتا تۇرمۇش كەچۈرگەنلىگى ئۈچۈن، گەرچە بىر تىلدا سوزلەشسىمۇ، لېكىن بىر - بىرىدىن خېلى زور پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىك، مۇقەررەركى، شۇ مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىدا ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئەنگلىيە ئەدەبىياتى بىلەن ئامېرىكا ئەدەبىياتى ئىنگلىز تىلىنى ماتېرىيال قىلىپ يارىتىلغان. لېكىن ئىككىسى بىر ئەدەبىيات ئەمەس، بەلكى باشقا - باشقا ئەدەبىيات. چۈنكى ئۇلار ئىككى زىممىدا پەيدا بولغىنى ئۈچۈن، ئۇسلۇبلىرىدا ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرىدە ناھايىتى روشەن پەرقلەر مەۋجۇت. ھازىرقى زامان جۇڭگو ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن سوۋېت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوخشاشلا ئۇيغۇر تىلى بىلەن بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل تەرەپلىرىدە، ئۇسلۇبلىرىدا زور پەرقلەر بار. شۇڭا، مەيلى جۇڭگو ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بولسۇن، مەيلى سوۋېت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بولسۇن، ئۇلار ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

مىللى خۇسۇسىيىتى روشەن ۋە قويۇق بولغان ئەسەرلەر باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان ھالەتتىمۇ، ھامان ئوزىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى ساقلاپ قالالايدۇ. ئەدەبىي تەرجىمىدە تەرجىمان "سادىق بولۇش" پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئەسلى ئالاھىدىلىكنى ئىپادىلەشكە ماھىر بولسىلا، تەرجىمە ئەسىرىدە، شۇ ئەسەر مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىگىنىڭ ئىپادىلىنىشى مۇقەررەر. بۇنىڭدىكى ئاچقۇچلۇق مەسىلە تەرجىمانىنىڭ ئەسەرنىڭ ئەسلى ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قېلىشىدا ۋە ئىپادىلەپ بېرىشىدە.

ئىككىنچى مەسىلە، بىر مىللەت يازغۇچىسى باشقا بىر مىللەت تىلى بىلەن ئەسەر يازسا، ئوزى تەسۋىرلەش ئوبېكتى قىلغان مىللەتنىڭ خاراكتېرىنى خېلى مۇكەممەل يارىتىپ، شۇ مىللەتكە مۇناسىۋەتلىك تېمىنى يورۇتۇپ بېرەلسە، مىللى جايىنىڭ مەنزىرە كورۇنۇشلىرىنى، ئورپ - ئادەتلىرىنى، ئەخلاق - پەزىلەتلىرىنى، ئىستېتىك ھەۋەسلىرىنى ئەكس ئەتتۈرەلسە، شۇ مىللەتكە خاس كومپوزىتسىيىنى قوللىنىپ پېرسوناژلارنى، سىيۇژېت ۋە شارائىتلارنى تەسۋىرلىيەلسە، ئۇنىڭ ئەسىرى ئوزى تەسۋىرلەۋاتقان مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىگىگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، ئەدەبىيات تىل سەنئىتى بولغىنى ئۈچۈن، بىر يازغۇچى قايسى تىلدا ئەسەر يازسا، ئۇنىڭ ئەسىرى شۇ مىللەت تىلىغا مەنسۇپ بولىدۇ. چۈنكى مىللى تىل ئەدەبىياتنىڭ مىللى شەكلىنى پەيدا قىلىدىغان بىرىنچى مۇھىم ئامىل.

ئۇچىنچى مەسىلە، ئەدەبىيات تارىخىدا شۇنداق بىر خىل ئەدىپلەر بارکى، ئۇلار باشقا مىللەت ھاياتىنى پىششىق ئۇگىنىپ، مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يازغان. ھازىرقى زامانىدىمۇ بىر قىسىم يازغۇچىلار بارکى، ئۇلار باشقا مىللەت تۇرمۇشىنى ئاساسىي تېما قىلىپ

ئەسەر يازىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزدە بىرمۇنچە خەنزۇ يازغۇچىلىرى قەرىنداش مىللەتلەر ھاياتىنى ئاساسىي مەنبە قىلىپ ئەسەر يازماقتا. بەزى خەنزۇ يازغۇچىلىرى خېلى ئوبدان ئەسەرلەرنى يارىتتى. خەنزۇ يازغۇچىسى ۋاڭ يۈخۇنى ئالساق، ئۇ، ئۇيغۇر ۋە قازاق خەلقى تۇرمۇشىنى ئۇگىنىپ، بىرقەدەر ياخشى ئەسەرلەرنى يارىتىپ، كەڭ ئۇيغۇر، قازاق كىتابخانلىرىنىڭ ئالقىشىغا مۇيەسسەر بولدى. ئۇ ئوز ئەسەرلىرىدە، ئۇيغۇر ۋە قازاق خەلقلىرىنىڭ مىللى تېمىسىنى خېلىلا روشەن يورۇتتى، ئۇلارنىڭ مىللى خاراكتېرىنى بىر-قەدەر ئوبدان يارىتتى. ھەقتا، تىل جەھەتتە، ئۇيغۇر ياكى قازاق خەلقىنىڭ ئايرىم سوز-ئىبارىلىرىنى ئىشلىتىشكە ئەھمىيەت بەردى. شىنجاڭنىڭ ئوزىگە خاس مەنزىرە كورۈنۈشلىرى-نى، ئۇيغۇر ياكى قازاقلارنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنى، پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرىنى بىرقەدەر توغرا ۋە تولۇق تەسۋىرلەپ بېرەلىدى. شۇڭا، يازغۇچى ۋاڭ يۈخۇنىڭ ئەسىرىنى ئوقۇساق، ئۇنىڭدىن بىرقەدەر قويۇق بولغان مىللى پۇراقنى سېزەلەيمىز.

مىللى ژانىر ۋە مىللى ماھارەت ئەدەبىياتنىڭ شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگى، يەنى مىللى شەكىل يەنە ژانىر (تۈر)، كومپوزىتسىيە (بەدىي قۇرۇلما) ۋە بەدىي ماھارەت تە-رەپلىرىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

ھەرقايسى مىللەتنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئىجتىمائى ۋە تەبىي شارائىتى ئوزئارا پەرقلىق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئوز تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈش شەكلىمۇ بىر-بىرىگە ئوخ-شىمايدۇ. شۇڭا، ھەر بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ژانىر، كومپوزىتسىيە، بەدىي ماھارەت جەھەتلەردە ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار. بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ مىڭلىغان يىللار جەريانىدا يېتىلدۈرگەن ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى، بەلگىلىك تۇراقلىقتا ئىگە بولغان ئىستېتىك ھەۋەسلىرى، زوقلىنىش ئادەتلىرىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

ژانىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، بەزى ژانىرلار بەزى مىللەتلەردە بولسا، بەزى مىللەتلەردە يوق. مەسىلەن، بەزى چارۋىچى قېرىنداش مىللەتلەردە دىراما ژانىرى كەمچىل. چۈنكى دىراما ژانىرى بولۇش ئۈچۈن، تۇرمۇشنىڭ ئوزىدە جىددى دىراماتىك توقۇنۇش، مۇرەككەپ ئىجتىمائى مۇناسىۋەت بولۇشى كېرەك. شۇنداقلا مۇرەككەپ، زىددىيەتلىك ئىچكى دۇنيا تەرەققىياتىمۇ دىراما ژانىرىنىڭ بولۇشىدىكى بىر مەنبە. يەنە بىر تەرەپتىن، دىرامىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن كوجۇم (زىچ ئولتۇراقلاشقان) ئاھالە نوقتىلىرى (مەھەللىلەر) بولۇشى كېرەك. يەنى دىرامىنى كورىدىغان بىرقەدەر زىچ بولغان ئاھالە رايونى بولمىغاندىلا، ئاند-ىن دىراما كوپلەپ مەيدانغا چىقىدۇ. لېكىن چارۋىچى مىللەت رايونلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىرقەدەر ئاددىي، ئىجتىمائى مۇناسىۋەت ۋە ئاھالە تارقاقراق بولغانلىقى ئۈچۈن، دىراما ژانىرى كەمچىل بولىدۇ. لېكىن بىرقانچە ئائىلىنىڭ بىر تەبىسى كەنت بولۇپ ياشىشى، يەنى ئاز-تولا تاماشىبىنىڭ بولغانلىقى ــ ئېيتىشىشنى (لەپەرنى)، دومبۇرا ۋە قومۇز چېلىپ ئوزئارا ئېيتىشىش شەكلىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا دىراما ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. لېكىن ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭكىگە ئوخشاش زور سالماقنى ئىگىلەپ كەتمەيدۇ. ئەمما، ئۇيغۇرلاردىكى ئۇزاق ئوتمۈشتىن بۈيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەدەبىي ئولتۇرۇش، مەشرەپ شەكىللىرى باشقا مىللەتلەردە يوق. ئەدەبىي ئولتۇرۇش ۋە مەشرەپ مەلۇم دەرىجىدە دىراما، بولۇپمۇ ئوپېرا شەكلىنى ئالغان بولۇپ،

ئۇنىڭدا ئەدىبىيات، مۇزىكا، ئۇسۇل، ناخشا ئامىللىرى بار. مەشرەپ مول ھوسۇل يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن، كۇز ۋە قىش پەسىللىرىدە ئوتكۇزۇلىدۇ. بۇ شەكىل ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى ۋە تەبىى شارائىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ھالدا شەكىللەنگەن. چۈنكى قەدىمقى زاماندا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قالاق بولغاچقا، ئېتىزلىقلاردىن كوڭۇلدىكىدەك ھوسۇل ئېلىش ئاسانغا چۈشمەيتتى. يەردىن مول ھوسۇل ئېلىش دىخانلار ئۇچۇن ئالاھىدە خوشاللىق ھىساپلىناتتى. مول ھوسۇل ئالغان يىللىرى، كىشىلەر بىر يەرگە جەم بولۇپ، مول ھوسۇلنى تەبرىكلەپ، ئۇسۇل ئويناپ، ناخشا ئېيتىپ، ئوزئارا بېيىت ئېيتىشاتتى. بۇنىڭ بىلەن ئائىلىنى بىرلىك قىلغان، سەھنىدە ئوينىلىدىغان ئەدىبىي شەكىل - مەشرەپ مەيدانغا كەلدى.

مەددالىق — ئەلنەغمە ئەدىبىياتىنى ئالساق، بۇ ژانىر ئۇيغۇرلاردا خېلى ئومۇملاشقان، لېكىن بەزى تۇركى خەلقلەردە ئاز ئۇچرايدۇ. چۈنكى ئۇ مىللەتلەردە مەددالىق — ئەلنەغمە ئەدىبىياتى ژانىرىنى شەكىللەندۇرىدىغان ئىجتىمائى مۇھىت بىرقەدەر ئاز. ئەمما، ئۇيغۇرلار چوڭ دەريا بويلىرىغا، ئوستەڭ - كول يانلىرىغا كوجۇم جايلاشقان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇيغۇرلاردا ئاۋات شەھەر - بازارلار بارلىققا كېلىپ، سودا - سېتىق بىرقەدەر ياخشى يۇرۇشتۇرۇلگەن. شۇڭا، ئادەملەر يىغىلغان جايدا ھىكايە ئېيتىش، قىزىقچىلىق قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەر شەكىللەنگەن. بۇ خىل ئىجتىمائى مۇھىت مەددالىق — ئەلنەغمە ئەدىبىياتى ژانىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا مۇھىم شەرت - شارائىت ھازىرلىغان.

بەزى مىللەتلەردە قەھرىمانلىق توغرىسىدىكى تارىخىي داستانلار (ئېپوسلار) كوپلەپ بارلىققا كەلگەن. بەزى مىللەتلەردە بۇ خىل ئەدىبىي شەكىل ئازراق. بۇنىڭدا مۇنداق 3 سەۋەپ بار. بىرى، بەزى قېرىنداش مىللەتلەر مىللى زۇلۇم، چەتتىن كەلگەن تاجاۋۇزچىلىقنىڭ دەردىنى يەتكۇدەك تارتقان. شۇڭا، مىللى قارشىلىق كۇرىشى ئەزەلدىنلا بار. بۇ كۇرەشكە مەلۇم قابىلىيەتلىك، ئەقىل - پاراسەتلىك كىشىلەر رەھبەرلىك قىلاتتى. بۇ خىل قەھرىمانلارخەلق قەلبىدە ئوچمەس نام قالدۇرغان. كېيىن، بۇ خىل قەھرىمانلارنى پۇتكۇل مىللەت ئاھالىسى ياد ئېتىپ، ئۇلارنىڭ شەنىگە داستان - قىسسىلەر ياراتقان. يەنە بىرى، بۇ خىل مىللەتلەردە يېزىق كېيىنرەك مەيدانغا كەلگەن. شۇڭا، قەھرىمانلارنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى يېزىق بىلەن خاتىرىلەنمىگەنلىگى ئۇچۇن، ئۇلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئېغىزدىن - ئېغىزغا كوچۇپ يۇرگەن. بۇ خىل ئوبېكتىپ شارائىتمۇ قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ۋە ئۇزاق ۋاقىت ساقلىنىپ تۇرۇشىنىڭ بىر سەۋىۋى. ئۇچىنچىسى، قەھرىمانلار ھەققىدىكى ئەسىلىمىلەر شېىر - قوشاق شەكلىدە مەلۇم بىر كىشى ياكى بىرقانچە كىشى تەرىپىدىن مۇزىكىنىڭ تەڭكەش قىلىنىشى بىلەن ئېيتىلاتتى. ئۇنى ئېيتىشقا بىرقانچە كىشى ئىشتىراك قىلاتتى. شۇڭا، بۇ داستانلار بىر خىل ئومۇمى سەنئەت تۇسىنى ئېلىپ، ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان ئەل - يۇرت ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان. ئەمدى بەزىلەرنى، مەسىلەن، خەنزۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنى ئالساق، بۇلاردا يېزىق بۇرۇنلا پەيدا بولغان، يېزىق مەدىنىيىتىمۇ بالدۇرلا شەكىللەنگەن. شۇڭا، قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلار ئايرىم يازغۇچى - شائىرلار تەرىپىدىن خاتىرىلىنىپ، رەتلىنىپ، ئاللىقاچان يازما ئەدىبىياتقا كىرىپ كەتكەن.

مىللى ژانىر مەسىلىسىدە شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش لازىمكى، پەقەت ئايرىم ژانىر - تۈرلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش - تۇرماسلىغىغا قاراپ، مىللى شەكىللەرنىڭ تەرەققى قىلغان - قىلمىغانلىغىنى بەلگىلەشكە بولمايدۇ. بەزى مىللەتلەردە ئايرىم ژانىر - تۈرلەر بەكرەك ئومۇملاشقان بولسا، بەزى مىللەتلەردە يەنە باشقا ژانىر - تۈرلەر بەكرەك ئومۇملاشقان بولىدۇ، ھەتتا ئايرىم ژانىر - تۈرلەر بەك گۈللەنگەن بولىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا شەھرىيەت شەكلى بىرقەدەر تەرەققى قىلغان ۋە ئومۇملاشقان. چۈنكى ئەزەلدىن تارتىپ، ئۇيغۇر ئەل - يۇرتىدا سوزلىنىدىغان ھىكايە - رىۋايەت ناخشا قىلىپ ئېيتىشقا باپ، مۇزىكىنىڭ تەڭكەش بولۇشىغا ماس قىلىپ تۈزۈلەتتى. بۇ ھال شەھرىي شەكىلنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا زور - زور ۋەقە - ھادىسىلەر، ئاتاقلىق كىشىلەرنىڭ تەزكىرىلىرى رومان شەكلى بىلەن ئەمەس، بەلكى كوپىرەك شەھرىي شەكىل بىلەن ئەكس ئەتكەن. لېكىن، ئۇيغۇرلاردا ئىپىك ئەسەر شەكىللىرى — رومان، نەسرىلەرمۇ خېلى ئۇزاقتىن بېرى مەۋجۇت. مەسىلەن، ئۇيغۇرلاردا ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن تەرجىمە ئەسەر «ئالتۇن ياروق»، ئىسلامىيەتتىن كېيىن بارلىققا كەلگەن «قىسسەسى رابغۇزى» (14 - ئەسىردە)، «جامىئۇل ھىكايەت» (15 - ئەسىردە)، «نوزۇگۇم قىسسىسى» (19 - ئەسىردە) ھىكايە - رومان شەكلىدە يېزىلغان. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا دىراما ژانىرى ئۇيغۇر — بۇددا مەدىنىيىتى دەۋرىدىلا مەيدانغا كەلگەن. «مائېتىرىنىڭ ئۇچرىشىشى» (27 پەردىلىك)، «نانداىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا دىراما» قاتارلىق دىراما ئەسەرلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى كوسەن (كۇچار) — قارا شەھەر قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدا يېزىلغان. بۇ دىراملار دۇنيادا كەم ئۇچرايدىغان ئەڭ قىممەتلىك مەدەنى يادىكارلىق بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

كومپوزىتسىيە (بەدىئى قۇرۇلما)، بەدىئى ماھارەت، بەدىئى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى جەھەتتە، ھەر بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار. چۈنكى كومپوزىتسىيە، بەدىئى ماھارەت، بەدىئى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە مىللى تۇرمۇش تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بۇ تەرەپلەر مىللى مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ۋە زوقلىنىش ئادەتلىرىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا جۇغلىنىشىنىڭ نەتىجىسى. مەسىلەن، خەنزۇ كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن "تەسۋىرنى قويۇپ، ھەقىقى قىياپەتنى كورسىتىش" تەك بىر خىل ئەنئەنە پەيدا بولدى. بۇ ئەنئەنە ئەينى ۋاقىتتا ئەدەبىي ژانىرلاردا ئوز ئەكسىنى تاپتى. شۇڭا، شەھرىيەتتە "ئاددى، بىزەكسىز بولۇش"، ھىكايە - رومانلاردا "بۇاستە تۇرمۇش تەسۋىرلەشكە ئەھمىيەت بېرىش"، دىراماتورگىيىدە "ئەسلى تەبىئىنى (خىسلىتىنى) ئىپادىلەش" دىگەندەك ئەنئەنىلەر بارلىققا كەلدى. ئۇيغۇر شەھرىيەت تارىخىدا «ئون ئىككى مۇقام» بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، "شەھرلارنىڭ مۇزىكىلىغىغا ئەھمىيەت بېرىش"، "شەھر - ناخشا قىلىپ ئېيتىشقا باپ قىلىپ يېزىش"، "شەھرلارنىڭ قاپسىلىرىنى تۇزگەندە ئۇزۇك ۋە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالاھىدىلىگىگە ئەھمىيەت بېرىش" ئەنئەنىسى پەيدا بولدى. فارابى، بولۇپمۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ شوھرەتلىك داستانى يورۇقلىقا چىققاندىن كېيىن، "شەھرلارنىڭ ئىجتىمائى مەزمۇنى ۋە رولىغا ئەھمىيەت بېرىش"، "شەھرلاردا ھىكمەتلىك پەلسەپىۋى پىكىرلەنى ئوتتۇرىغا قويۇش"، "ئىلىم - مەرىپەتنى تەشەببۇس قىلىش" دىگەندەك دىداكتىك ئەنئەنىلىرى

پەيدا بولدى. شۇڭا، كىلاسسىك ئۇيغۇر شېىرلىرى كوپ ھاللاردا مۇزىكا بىلەن بىرلىشە-لىدى، چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرگە ئىگە بولدى. ئىپىك ئەسەرلەردە "ھىكايە سىيۇژىتىنى رەتلىك، باغلىنىشلىق قۇرۇش"، "ھىكايە ئارقىلىق ھىكايە چىقىرىش"، "بىر ھىكايىنى تامام قىلىپ بولۇپ، ئىككىنچى بىر ھىكايىگە ئوتۇش" ئەنئەنىسى شەكىللەندى. ئەزەلدىن بۇيان، ئۇيغۇر ئەدىبىياتىدا، ئالدى بىلەن، يازغۇچى ئەسەرنىڭ ماۋزۇسى ھەققىدە سوزلەش، 2 - قەدەمدە يېزىش مۇددىاسىنى سوزلەش، 3 - قەدەمدە ھىكايىگە ئوتۇش، 4 - قەدەمدە ھازىرقى كىشىلەرگە نەسىھەت قىلىش، 5 - قەدەمدە ئوزىگە خىتاپ قىلىش ئومۇمى ئەنئەنە بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشى باي، رەڭدار، ئورپ - ئادەتلىرى مۇرەككەپ، مەدىنىيەت ئەنئەنىسى مول ۋە ئۇزاق تارىخقا ئىگە، زوقلىنىش ئادەتلىرى خىلمۇ - خىل بولغانلىغى ئۇچۇن، بۇ مىللەتنىڭ ئەدىبىياتىدا نۇرغۇن ئەدىبىي شەكىللەر بار. بۇ خۇسۇسىيەت ئۇيغۇر شېىرىيىتىدە تېخىمۇ كوپ كوزگە چېلىقىدۇ.

بىز جۇڭگو ئەدىبىياتى بىلەن ياۋروپا ئەدىبىياتىنىڭ كومپوزىتسىيە، بەدىى ماھارەت ۋە بەدىى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى سېلىشتۇرساق، ئېلىمىز ئىپىك ئەسەرلىرىنىڭ توۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلىرىنى كورىمىز: 1) تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئېلىمىز ھىكايە - رومانلىرى قىسسە سوزلەش ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغانلىغى ئۇچۇن، ھىكايە قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. پېرسۇناژلارنىڭ سوز ۋە دىيالوگلىرى ئارقىلىق ۋەقەلىك تەرەققىياتى ئىلگىرى سۇرۇلىدۇ، ھىكايىلەرنىڭ باش - ئاخىرى ماسلاشقان بولىدۇ، ۋەقەلىك لىنىيىسى ئېنىق، ۋەقەلەر زىچ ۋە ھالقىسىمان باغلىنىپ كەتكەن بولىدۇ. 2) ئېلىمىز رومانلىرىدا ئاددىلىققا، چۇشىنىشلىك بولۇشقا، قۇراشتۇرۇلۇشىنىڭ مۇۋاپىق، راۋان بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. ياۋروپا ھىكايە - رومانلىرىدىكىدەك ئۇزۇندىن ئۇزۇن تەسۋىرىي بايانغا يول قويۇلمايدۇ. 3) پېرسۇناژ خاراكتىرىنى يارىتىشتا كومپوزىتسىيىنى (بەدىى قۇرۇلمىنى) بەلگىلىۋېلىش بىلەن ئىنچىكە تەپسىلى تەسۋىرلەش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، بىرقاتار ۋەقەلەر تەسۋىرى ئارقىلىق، پېرسۇناژلار خاراكتىرى تەدرىجى ئېچىپ بېرىلىدۇ. شۇنىڭدەك، ئىسىل، ئىنچىكە، ئىخچام تەسۋىرلەر ئارقىلىق پېرسۇناژلارنىڭ پۇتۇن قىياپىتى تەسۋىرلىنىدۇ. 4) ئىچكى دۇنيانى ئېچىپ بېرىش جەھەتتە، ياۋروپا ھىكايە - رومانلىرى ئىچكى دۇنيا تەسۋىرىگە كوپ سەھىپىلەرنى ئاجرىتىپ، ئابزاسمۇ - ئابزاس، ناھايىتى ئىنچىكە تەسۋىر-لەيدۇ. ئېلىمىز رومانلىرى بولسا، بىۋاستە كورسىتىش، ئاددى ھالدا تەسۋىرلەش، ھەركەتنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىچكى دۇنيانى كورسىتىپ بېرىدۇ. ئومۇمەن، جۇڭگو ھىكايىچىلىگىدە تاشقى قىياپەت بىلەن ئىچكى روھىي ھالەتنى قوشۇپ تەسۋىرلەش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. 5) جۇڭگو ھىكايە - رومانلىرىدا قەدىمقى ماقال - تەمسىللەر، مەنىسى چوڭقۇر ھىكايىلەر، ھەر خىل مەنىلىك ھىكمەتلىك سوزلەر بەدىى ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ھىكايىچىلىگى ئايرىم خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئۇيغۇر ھىكايىچىلىك ئىستىلى بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىدىكى ھىكايىچىلىك ئۇسۇلى ۋە ئىستىلى، خەنزۇ ھىكايىچىلىك ئىستىلى، شۇنداقلا ياۋروپا ھىكايىچىلىك ئىستىلىنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىنى

ئوزئارا جىپسىلاشتۇرۇش ئارقىلىق شەكىللەنگەن. شۇڭا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ھېكايە-رومانلىرىدا كىلاسسىك ئۇيغۇر ھېكايىچىلىك ئۇسۇلىنىمۇ، خەنزۇ ھېكايىچىلىك ئۇسۇلىنىمۇ، ياۋروپا ھېكايىچىلىك ئۇسۇلىنىمۇ ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ.

3 - §. ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرىدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان ئاساسىي شەرتلەر

1. قىسقىچە ئومۇمى چۈشەنچە

ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرىدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان ئاساسىي شەرتلەر قايسىلار؟

مەلۇمكى، شەيئىلەر بىر-بىرىگە باغلىق ۋە شەرتلىك ھالدا تەرەققىي قىلىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىگىمۇ ئوزلۇكىدىن پەيدا بولۇپ قالمىغان ئادەتتىكى تەرەققىيات جەريانى ئەمەس، بەلكى ئۇ، مەلۇم ئوبىكتىپ سەۋەبلەرنى ئاساسىي شەرت قىلىدۇ، ئاشۇ شەرتلەر ھازىرلانماي تۇرۇپ، ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرگىلى ھەم راۋاجلاندۇرغىلى بولمايدۇ.

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئوزىدە، شۇ مىللەت ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرىدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان ئوبىكتىپ شەرتلەر بار. بۇ شەرتلەر مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

بىرىنچى، مىللەتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشى. ئىجتىمائى تۇرمۇش ھەممە ئاڭ فورماتسىيىلىرىنىڭ بىردىن-بىر مەنبەسى. جۇملىدىن رىيال ئىجتىمائى تۇرمۇش ئالاھىدە ئاڭ فورماتسىيىسى بولغان ئەدەبىياتنىڭمۇ بىردىن-بىر مەنبەسى، ئەدەبىياتنىڭ جىمكى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى شۇ مەنبەنى ئاساسىي شەرت قىلىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىگى بولسا، ئۇنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى، ئالدى بىلەن، مىللەتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىنىڭ ئوزگىرىشىگە ۋە تەرەققىياتىغا باغلىق بولىدۇ. شۇڭا، ئىجتىمائى تۇرمۇش ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرىدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان ئاساسىي زورۇرى شەرت ھېسابلىنىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىگى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللىنىدۇ ۋە بېيىدۇ.

ئىككىنچى، ئەدەبىياتنىڭ ئەنئەنىسى، ئەدەبىياتنىڭ تارىخىي ۋارىسچانلىقى. ئەدەبىياتنىڭ ئەنئەنىسى، ئەدەبىياتنىڭ تارىخىي ۋارىسچانلىقى ئەدەبىياتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى شەكىللەندۈرىدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان زورۇر شەرتلەردىن بىرى. چۈنكى ئەدەبىيات ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئوزگىرىشى ۋە تەرەققىياتىدىن باشقا، ئوز ئىچىدىكى ئىسىل ئەنئەنە، تارىخىي ۋارىسچانلىقنى ئوز تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم شەرتى قىلىدۇ. شۇڭا، ھەر بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تەرەققىياتى جەريانىدا بارلىققا

كەلگەن ئەنئەنىسى ۋە تارىخىي ۋارىسچانلىغى ئۈنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈ-رىدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان 2-مۇھىم شەرت ھىساپلىنىدۇ.

ئۇچىنچى، ئەدەبىيات جەھەتتىكى مۇناسىۋەت ۋە مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئوزئارا تەسىرى. ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن ئىچكى ئامىللاردىن تاشقىرى، يەنە تاشقى ئامىللارمۇ كېرەك. ئىچكى ئامىللار ھەل قىلغۇچ رول ئويناسىمۇ، لېكىن تاشقى ئامىللارنىڭ تەسىرىنى سەل چاغلاشقا بولمايدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەدەبىيات جەھەتتىكى ئالاقە ۋە مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئوزئارا تەسىرى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناىيدۇ. جۇملىدىن بۇ خىل تاشقى ئامىللار ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىنىڭ زورۇر شەرتلىرىدىن بىرى. چۈنكى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەدەبىيات جەھەتتىكى ئالاقە ۋە مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئوزئارا تەسىرى مىللى ئالاھىدىلىكلەرنىڭ مەزمۇنىنى ۋە شەكلىنى بېيىتىدۇ ۋە كۈچەيتىدۇ، بولۇپمۇ ئەدەبىي شەكىلنى تېخىمۇ مولاشتۇرىدۇ، كەمتۈك، يېتەرسىز تەرەپلەرنى تولۇقلايدۇ.

تۇۋەندە بۇ 3 زورۇر شەرت ھەققىدە ئايرىم-ئايرىم توختىلىمىز.

2. مىللى ئىجتىمائى تۇرمۇش ۋە مىللى ئەدەبىيات ئەنئەنىسى

مىللى ئىجتىمائى تۇرمۇش ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى ۋە مىللى ئۇسۇلۇپ ئوبېكتىپ تەبىئى تەرەققىياتنىڭ نەتىجىسى، ئۇ تاسادىپەن پەيدا بولۇپ قالدىغان نەرسە ئەمەس، ئوزگەرمەس، قاتمال نەرسىمۇ ئەمەس. ئۇ، ئىجتىمائى تۇرمۇش تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىدۇ ۋە بېيىدۇ. ھەقىقى مىللى ئەدەبىيات مەڭگۈ-ياپ-يېشىل تۇرىدىغان دەرەخكە ئوخشاش ياشناپ تۇرىدۇ. ئۇ، ئەبىدى شاقىراپ ئېقىپ تۇرىدىغان دەريادەك قۇرۇمايدۇ.

ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىپ، ئوزگىرىپ، يېڭىلىنىپ تۇرىدىغان مىللى ئىجتىمائى تۇرمۇش ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ بىردىن-بىر مەنبەسى بولغاچقا، ئۇ، ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناىيدۇ.

مىللى ئالاھىدىلىك دەۋر روھىنى، شۇنداقلا سىنىپىي جەمىيەتتە سىنىپىي ئالاھىدىلىكلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىجتىمائى ئىسلاھات، مىللى كۈرەش ۋە سىنىپىي كۈرەش، ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان كۈرىشى، سىياسى ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئالمىشىشى، ھەر خىل پىكىر ئېقىملىرى... ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ مەزمۇنلىرىدۇر. يۇقۇرقى تەرەپلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئوزگىرىشى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرىدۇ، بۇ تەرەپلەردىكى خاراپلىشىش ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى كەينىگە سۈرىدۇ. شۇڭا، مىللى كۈرەش، سىنىپىي جەمىيەتتە سىنىپىي كۈرەش، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى، پەن-تېخنىكا، مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى، سىياسى-ئىدىيە، پەلسەپە، ئەخلاق جەھەتلىرىنىڭ ئومۇمى ۋەزىيىتى ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ۋە يازما ئەدەبىياتىدا شۇ مىللەتلەر-نىڭ ئىجتىمائى ۋە تەبىئى شارائىتى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش شارائىتى بىلەن تەبىئى شارائىتى شۇ مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا روشەن مىللى تۈس بېرىپ تۇرىدۇ. قېرىنداش قازاق، قىرغىز مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىدىن باي، قىزىقارلىق يايلاق تۇرمۇشىنى كۆرەلەيمىز، شۇنداقلا ئۇلارنى ئۇراپ تۇرغان تەبىئى شارائىتنى ــ گۈزەل يايلاق مەنزىرىسىنى، ئاق بۆلۈتتەك يايراپ يۈرگەن قوي، كالا پادىلىرىنى، شىر ـ شىر ئېقىپ ئېقىۋاتقان سۈپ ـ سۈزۈك بۇلاق سۈلىرىنى كۆرىمىز، ئاتلارنىڭ كىشنىشىنى، كالىلارنىڭ مۆرىشىنى، قوي ـ ئوشكىلەرنىڭ مەرەشلىرىنى ئاڭلايمىز. بۇ مىللەتلەرنىڭ مەغرۇر ۋە ئەركىن يايلاق تۇرمۇشى ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىنى شوخ، مەغرۇر، مەردانە روھىي خسلەتكە ئىگە قىلغان.

ئىجتىمائى تۇرمۇشتىكى تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىش ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگە-نىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىگى توغرىسىدا ئەدەبىيات تارىخىدا كوپ مىساللار بار. قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىسلاھاتچىلىق، مەرىپەتچىلىك، شەخسى ئازاتلىق قاراشلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا چوڭقۇر پەلسەپىۋى، مەرىپەتچىلىك، ئىسلاھاتچىلىق مەزمۇنىنى بەخش ئەتكەن. ئۇيغۇر تارىخىدا بۇددا دىنىنىڭ ئورنىغا ئىسلام دىنىنىڭ دەسسىشى ئۇيغۇرلار بىلەن ئەرەپلەرنىڭ ئالاقىسىنى كۈچەيتتى. بۇ خىل ئالاقە نەتىجىسىدە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بىرقانچە ئەدەبىي شەكىللەر بارلىققا كەلدى.

جۇڭگو كومپارتىيىسى ئېلىپ كەلگەن ئازاتلىق تېڭى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېڭاپ كېتىش ئالدىدا تۇرغان بىرمۇنچە شەكىللىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى قوتقۇزۇپ قالدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سوتسىيالىزىمغا قاراپ ئىلگىرىلىشى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى.

دىمەك، بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى شۇ مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرىدۇ ۋە تەرەققى قىلدۇرىدۇ. مىللى ئىجتىمائى تۇرمۇش مىللى ئالاھىدىلىكنى شەكىللەندۈرىدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بىرلەمچى ئېچكى ئامىلدىن ئىبارەت.

مىللى ئەدەبىياتنىڭ ئەنئەنىسى، ئەدەبىياتنىڭ تارىخىي ۋارىسلىغى

يۇقۇرىدا ئېيتىلغاندەك، بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشى شۇ مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرىدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان تەبىئى ئاساستىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، تارىختىن بۇيانقى ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرىنىڭ تەسىرى، ھەرقايسى دەۋرلەردىن تارتىپ كېلىۋاتقان ئەدەبىي ۋارىسلىق ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرىدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان 2- مۇھىم زورۇر شەرت. بۇ "ئېقىن" تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان "تۇرمۇش مەنبەسى"دىن ئېقىپ كەلگەن بولغاچقا، ئۇ، ئەبەدى يۇتمەس ـ تۈگىمەستۇر. شۇڭا، بىر مىللەت ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنىڭ شەكىللىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى "تەبىئى مەنبە" دىن باشقا، "ئېقىن"نىڭ بولغانلىغىنى مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراش كېرەك.

مەلۇمكى، ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى، تۇرمۇش قانۇنىيىتىدىن باشقا، ئەدەبىياتنىڭ ئۆز قانۇنىيىتىگىمۇ باغلىق بولىدۇ. مىللى مەدەنىيەتنىڭ ئەنئەنىسى، ئەدەبىياتنىڭ تارىخىي

ۋارسلىغى ـ ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى. ھەرقانداق دەۋرنىڭ ئەدەبىياتى مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە شەكىللىنىدۇ ۋە تەرەققى قىلىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى ئەدەبىياتنىڭ ئەنئەنىسى ۋە تارىخىي ۋارىسلىغىدىن سىرتقى ئىش دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنىڭ تەرەققىياتى مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: مىللى ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش، قېرىنداش مىللەتلەر ۋە چەتئەللەرنىڭ ئەدەبىياتىدىكى ئىسىل ئەنئەنىلەرنى ئۆگىنىش ۋە ئۇلارنى ئوز ئەدەبىياتىدا ئىجادىي ھالدا جارى قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. خۇددى لۇشۇن ئېيتقاندەك، ئوزىمىزنىڭ ئەدەبىياتىنى تەرەققى قىلدۇرۇشتا، ئەدەبىياتنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى ۋە ئەنئەنىسى بويىچە ئىشلەش لازىم. بۇنىڭدا، بىر تەرەپتىن، ئوز مىللىتىمىزنىڭ ئىسىل ئەدەبىي مىراسلىرىغا ۋە ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ئەملىي ئىجادىيەت ۋە نەزىرىيە تەتقىقاتىدا ئىجادىي ھالدا جارى قىلدۇرۇش. ئىككىنچىدىن تەرەپتىن، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىسىل ئەدەبىي مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ئوز مىللىتىمىز ئەدەبىياتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن زىچ ماسلاشتۇرۇپ، ئىجادىي ھالدا تەتبىق قىلىش. بۇ ئىككى تەرەپ ھەممە مىللەت ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئورتاق تەلەپ، شۇنىڭدەك، ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىياتىدىكى بىر ياخشى ئەنئەنە. ئەدەبىيات مۇشۇ ئەنئەنە رىۋايى بىلەن راۋاجلىنىدۇ. بۇ ئەنئەنە مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىدا زورۇر شەرت بولۇپ، مۇھىم رول ئويناپىدۇ. لۇشۇن ھېكايىلىرىدىكى مىللىي ئۇسلۇپ تاكى سۆلالىسى دەۋرىدىكى ھېكايە ـ قىسسەرنىڭ، مىڭ ۋە چىڭ سۆلالىسى دەۋرلىرىدىكى ھېكايە ـ قىسسەرنىڭ بەدىئى ئۇسلۇبى، بەدىئى ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە بەدىئى تەسەۋۋۇر ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆگىنىش ۋە ئوز ئىجادىيىتىدە ئىجادىي ھالدا جارى قىلدۇرۇش ئاساسىدا شەكىللەنگەن. ئاتاقلىق دراماتورگ ساۋيۈي دراملىرىنىڭ ئۇسلۇبى بولسا، شېكسپىر قاتارلىق مەشھۇر دراماتورگلارنىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبىنى ئۆگىنىش ۋە ئوزى ئىجادىي ھالدا تەتبىق قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

19 ـ ئەسىرنىڭ بۇيۇك ئۇيغۇر شائىرى ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ئۇيغۇر يېڭىلىقى زامان شېئىرىيىتىدە زور نەتىجە قازىنىشى ئوزىنىڭ ناۋايى، لوتپى قاتارلىق ئۇيغۇر كلاسسىكلىرىنىڭ ئەنئەنىسىنى ۋە ئەرەپ، پارس، ئوردۇ، ھىندى كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىنى ئۆگىنىش ۋە ئوزى ئىجادىي ھالدا جارى قىلدۇرغانلىقىدىن ئايرىلمايدۇ. ئۇ، كومپوزىتسىيە (بەدىئى قۇرۇلما)، بەدىئى ئىپادىلەش ئۇسۇلى، بەدىئى تەسەۋۋۇر ۋە بەدىئى شەكىللەردىن تارتىپ تاكى باشقا ئامىللارغىچە ناۋايى ئۇسلۇبىنىڭ ئەنئەنىسىگە ئىجادىي ھالدا ۋارىسلىق قىلغان.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پىشۇالىرىدىن بىرى نەم شېھىتى ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتى (بولۇپمۇ ناۋايى، لوتپى، سەككاكى، نىزارى شېئىرىيىتى)نىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئوزى ئىجادىي ھالدا تەرەققى قىلدۇرۇشىنىڭ بىر ياخشى نەمۇنىسى دېيىش مۇمكىن. ئۇ كلاسسىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى تۇتاشتۇرۇشتا كوۋرۈكلۈك رول ئويناندى. بولۇپمۇ، نەم شېھىت كـ

لاسسك شېرىي شەكىللەرنى ئىجادىي ھالدا تەتبىق قىلىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ لىرىك تۇيغۇسىنى ئىپادىلەشتە ئۇلۇگە ياراتتى. ئۇنىڭ غەزەل - شېئىرلىرى، «پەرھات - شېرىن» قاتارلىق داستانلىرى ئۇسلۇپ جەھەتتە كىلاسسىكلارنىڭ شېئىرىي شەكىللىرى بىلەن كوپ ئوخشاشلىقلا ئىگە.

ئۇيغۇر شائىرى مەھەممەتجان سادىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر چاچما شېئىرىيىتىنىڭ بەزى نەمۇنىلىرىنى ياراتقان قابىلىيەتلىك شائىر. ئۇ، مايا كوۋسكىي چاچما شېئىرلىرىنىڭ ھىسسىياتى ئەركىن، كوپ قىرلىق ئىپادىلەش ئۇسلۇبى بىلەن ئۇيغۇر چاچما قوشاقلىرىدىكى قاپىيىنى ھىسسىيات دولقۇنلىرى بويىچە تۈزۈش ئىستىلىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر پۇرىغىغا ئىگە پىكرى چاچما شېئىرلارنى ياراتتى.

ئۇيغۇر رومانچىسى قەييۇم تۇردى ئۇز رومانلىرىدا، ياۋروپانىڭ باپلارغا بولۇش ئۇسۇلىنى قوللانماستىن، بەلكى بىر - بىرىگە گىرەلەشكەن، ئورگانىك باغلانغان كىچىك ھېكايىلەرگە بولۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ھەر بىر ھېكايىگە ئايرىم ماۋزۇ قويغان. شۇنداقلا ئۇ، ئۇيغۇر كىلاسسىك داستان - قىسسىلىرىنىڭ ھېكايە ئېچىدە ھېكايە پەيدا قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، پېرسۇناژلارنىڭ پائالىيەت كارتىنىسىنى جانلىق سۈرۈپ بەرگەن. لېكىن، يازغۇچى كىلاسسىك ئۇسۇلۇپ ئەنئەنىسىنى ھازىرقى تۇرمۇشنىڭ مەزمۇنىغا بېقىندۇرغان. شۇڭا، ئىنقىلاۋىي ئاممىنىڭ كۈرەش پائالىيەتلىرىنى خەلق كۇرىشى، ئاممىنىڭ پائالىيىتى، تارىخنى خەلق ياراتقان دېگەن ماركسىزملىق نۇقتىنەزەر بويىچە توغرا ئەكس ئەتتۇرگەن.

ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى، بىرىنچىدىن، ئەدەبىياتنىڭ ئەنئەنىلىرىنىڭ تەرەققىيات نەتىجىسى. ئىككىنچىدىن، بىر مىللەتنىڭ زور بىر تۇركۇم يازغۇچى - ئەنئەنە - كارلىرى ئىجات قىلغان ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئورتاق خۇسۇسىيىتىنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى.

يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىگى ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئۇسلۇبى ۋە مىللى ئالاھىدىلىگىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھىسابلىنىدۇ. چۈنكى يازغۇچىنىڭ شەخسى ئۇسلۇبى ۋە ئەسەرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ھامان ئۇ ئۇزى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ مىللى تۇپرىغىدا شەكىللىنىدۇ ۋە يېتىلىدۇ. شۇڭا، بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى بىلەن يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەتتىكى ئورگانىللىغى (خاسلىغى) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت پۈتۈنلۈك بىلەن قىسمەنلىكنىڭ، ئورتاقلىق بىلەن خاسلىقنىڭ بىرلىگى مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئۇسلۇبىنى باھالىغاندا، ئۇلارنى ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىدىن ئايرىلغان ھالدا باھالاشقا بولمايدۇ. شۇنداقلا مىللى ئالاھىدىلىكنى ھەر خىل ئىستېداتلىق يازغۇچى - شائىرلارنىڭ ئۇسلۇبلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئۇسلۇبلىرىدىن ئايرىلغان ھالدا مۇھاكىمە قىلىشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئۇنداق قىلمىساق، يازغۇچى - شائىرلارنىڭ ئۇسلۇبى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىگى يەككە - يىگانە بولۇپ قالىدۇ، مىللى ئەدەبىياتنىڭ ئۇسلۇبى ۋە ئالاھىدىلىگى بولسا، مەۋھۇم، ئابستراكت، ئادەتتى نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تالانتلىق ئۇلۇغ يازغۇچى - شائىرلارنىڭ ئۇسلۇبلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى-

نىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى مىللى ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى دەپ قاراپ، ئۇنى ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زۇۋۇر شەرتى دەپ بىلىشىمىز لازىم.

بۇ يەردە مۇنداق ئىككى مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك. بىرىنچى، بىر مىللەتكە مەنسۇپ بولغان يازغۇچى ـ شائىرلار سىنىپىي ئۇرنى، تۇرمۇش بىلىمى، تۇرمۇش تەجرىبىسى، خىسلىتى، بەدىئى تەربىيىلىنىشى، ماھارىتى، ئىستېتىك قىزىقىشلىرىنىڭ ئوخشاش ـ ماسلىغى تۈپەيلىدىن، خىلمۇ ـ خىل ئۇسۇلۇپلارغا، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئۇسلۇبلىرىغا ۋە ئەسەرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە يەنىلا ئوزى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ، يەنى يازغۇچى ـ شائىرنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئۇسلۇبىغا شۇ يازغۇچى ـ شائىر مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ. چۈنكى ئۇ، مەيلى ئاڭلىق، مەيلى ئاڭسىز ھالدا بولسۇن، ئوز مىللىتىنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەيدۇ، ئەسەرلىرىدە ئوز مىللىتىنىڭ تۇرمۇشى، كۆرىشى، ئارزۇ ـ ئىستەكلىرى ۋە غايىسىنى ئىپادىلەيدۇ، ئۇ، ھامان ئوزى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ تىلىنى قورال قىلىدۇ، ئوز مىللى شەكىللىرىنى قوللىنىدۇ. ئومۇمەن، يازغۇچى ـ شائىرلار ئۇسلۇپ جەھەتتە قانچىلىك خىلمۇ ـ خىللىققا ئىگە بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇلار ھامان ئورتاق مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن تېپىچان ئېلىيۇپنىك شېئىرلىرى شوخ، يېقىملىق، نەم شېھىتنىك شېئىرلىرى تەمكىن ۋە سالاپەتلىك، مەھەممەتجان سادىقنىك شېئىرلىرى جۇشقۇن ۋە دولقۇنسىمان، ئەلقەم ئەختەمنىڭ شېئىرلىرى بولسا، يېنىك ۋە چۈشىنىشلىك. لېكىن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە جارى قىلدۇرغان، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى، كۆرىشىنى، ھىس ـ تۇيغۇلىرىنى، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ۋە غايىسىنى ئەكس ئەتتۇرگەن. يەنىلا ئۇلار ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تېما، مەنبۇى مۇھىت يارىتىش، تىل، كومپوزىتسىيە (بەدىئى قۇرۇلما)، ژانىر ـ تۇر قاتارلىق جە ـ ھەتلەردىكى ئورتاق ئالاھىدىلىگىنى ئوخشىمىغان شەخسى ئۇسلۇپ ئارقىلىق گەۋدىلەندۇرگەن.

قىسقىسى، يازغۇچى ـ شائىرنىڭ شەخسى ئۇسلۇبى قانچىلىك تەكەممۇللاشقانسېرى، قانچە ئالاھىدە بولغانسېرى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى شۇنچە روشەن مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، تۇرغۇن مىللى يازغۇچى ـ شائىرلار شوھرەت قازىنىپ، دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدىن ئورۇن ئالغان، ئەدەبىيات تارىخىدا ئاجايىپ توھپە ياراتقان يازغۇچى ـ شائىرنىڭ ئۇلۇغ ـ ۋارلىغى، شان ـ شوھرىتى بولۇشى ئۇنىڭ ئوز ئۇسلۇبىدا ۋە ئىجادىيىتىدە ئوز مىللى ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىگىنى يارقىن ئىپادىلىيەلىگەنلىگىدە نامايەن بولىدۇ.

دېمەك، يازغۇچى ـ شائىرنىڭ شەخسى ئۇسلۇبى ۋە ئىجادىيەتتىكى ئالاھىدىلىگى ھامان ئۇ ئوزى مەنسۇپ بولغان مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگى ئىچىدە بولىدۇ. ئىككىنچى، مىللى ئالاھىدىلىك كونكرېت يازغۇچى ـ شائىرنىڭ ئىجادىيەت خاسلىغى ئار ـ قىلىق گەۋدىلىنىدۇ. خاسلىق ئومۇملۇق ئىچىدە گەۋدىلەنگەندەك، ئومۇماۋقمۇ، مۇقەررەركى، خاس ـ لىق ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ. بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بىر چوڭ ئومۇماۋق. كونكرېت يازغۇچى ـ شائىرنىڭ شەخسى ئۇسلۇبى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىگى

خاسلىق. ئەنە شۇ ئومۇملۇق ئەنەشۇ خاسلىق ئىچىدە بولىدۇ. بىر مىللەت ئىچىدىكى يېتىل-گەن يازغۇچى - شائىرلارنىڭ پىشقان ئۇسلۇپلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىدىكى ئالا-ھىدىلىكلەر مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ ئاساسى بولىدۇ. شۇڭا، بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ھەرقاچان شۇ مىللەتنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى ئىگە يازغۇچى - شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئالاھىدىلىك ۋە ئۇسلۇپلارنى تەكشۈرۈش-تەتقىق قىلىش كېرەك. چۈنكى ئەدەبىياتنىڭ ئۇزۇن يىللىق تەرەققىيات جەريانىدا شە-كىللەنگەن ئالاھىدىلىگى ۋە ئۇسلۇپلىرى كونكرېت يېتىلگەن يازغۇچى - شائىرلارنىڭ شەخ-سى ئۇسلۇپلىرىدا ۋە ئىجادىيەت خوسۇسىيەتلىرىدە تەكرارلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىگىنى چوقۇم يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئەخمەت يۈكنەكى، لۇتپى، ناۋايى، نوبىتى، خىرقىتى، نىزارى، نازىمى قاتارلىق ئۇلۇغ يازغۇچى - شائىرلارنىڭ شەخسى ئۇسلۇپلىرىدىن ئېنىق كۆرەلەيمىز. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھە-دىلىگىنى ئابدىخالىق ئۇيغۇرى، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، نىم شېھىت، زۇنۇن قادىرى، تېيىپجان ئېلىيۇپ، ئەلقەم ئەختەم، ئابدىكېرىم خوجا، قەييۇم تۇردى، قۇربان ئىمىن، مەھەممەتجان سادىق قاتارلىق بىرقەدەر يېتىلگەن يازغۇچى - شائىرلارنىڭ ئۇسلۇپلىرىدىن ئېنىق كۆرەلەيمىز. ئىلىم - مەرىپەتنى مەدھىيىلەش، تەرغىپ قىلىش كلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتە-نىڭمۇ ئالاھىدىلىگى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭمۇ ئالاھىدىلىگى. بولۇپمۇ بۇ ئالاھىدىلىك شېئىرىيەتتە ئالاھىدە ئىپادىلىنىدۇ. خېلى كوپ شائىرلار ئۆز ئۇسلۇپلىرىدا بۇ ئالاھىدىلىكنى شېئىر، داستان، باللادلىرىدا گەۋدىلەندۈرگەن. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا، بولۇپمۇ شېئىرىيەتتە، يازما ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرى بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەز-ئەنىلىرىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈشتەك ياخشى ئەنئەنە بار. بۇ ئەنئەنە ئەسەرلەرنىڭ تەسىرچانلىغىنى كۈچەيتىشتە تۈرتكىلىك رول ئويناپ كەلگەن، ھازىرمۇ تۈرتكىلىك رول ئويناماقتا.

مىللى ئالاھىدىلىك ۋە مىللى ئۇسلۇپ بارلىق كونكرېت خاس ئۇسلۇپ ۋە ئالا-ھىدىلىكلەرنىڭ ئارىلاشمىسى ئەمەس، بەلكى ئۇ، شۇ كونكرېت خاس ئۇسلۇپلار ۋە ئالا-ھىدىلىكلەرنىڭ ئورتاق ماھىيىتىنىڭ مەركەزلىك گەۋدىلەنىشىدىن ئىبارەت. ۋ. ئى. لېنىن: "ھەرقانداق ئومۇملۇق ھەممە ئايرىم شەيئىلەرنى پەقەت ئومۇمى ھالدىلا ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەرقانداق ئايرىمىلىقنى ئومۇملۇق تولۇق ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ"① دەپ كورسەتكەن ئىدى. ھەر بىر يېتىلگەن يازغۇچى - شائىرنىڭ ئىجادىيەت خاسلىغىدا ئۆزى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىغا ئورتاق بولغان ئالاھىدىلىك بولىدۇ، ئەنە شۇ خاسلىقتا ئورتاق مىللى ئالا-ھىدىلىك گەۋدىلىنىدۇ.

شۇڭا، مىللى ئالاھىدىلىكلەرنى تەتقىق قىلغاندىلا، خاسلىقتىن ئومۇملۇقنى، ئومۇم-لۇقتىن خاسلىقنى بايقاپ، ئۇنى بېيىتىپ، نەزەرىيە دەرىجىسىگە كوتىرىپ مۇلاھىزە قىلساق، ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى شۇنچە ئومۇملاشتۇرۇش ئەھمىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ. مىللى ئەدەبىياتنىڭ ئومۇمى ئالاھىدىلىگىنى بىلىش ئۈچۈن يېتىلگەن ياز-

① ۋ.ئى. لېنىن: «دېيالېكتىكىنا مەسىلىلىرى توغرىسىدا»، «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما» (پەلسەپە قىسمى)، ئۇيغۇرچە نەشرى 453 - بەت.

غۇچى ـ شائىر لارنىڭ ئۇسلۇبلىرىنى ۋە ئىجادىيەت خاسلىغىنى كونكرېت ئۆگىنىش ـ تەتقىق قىلىش كېرەك.

3. ھەر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە تەسىرى

ئەدەبىيات تارىخىدا، ئەدەبىياتنىڭ ئومۇمى تەرەققىياتىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن بىر مۇھىم ئامىل بار. ئۇ بولسىمۇ، ھەر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە تەسىرى.

ھەر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە تەسىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى بار. بۇ خىل تەرەققىيات جەريانى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققى قىلىش جەريانىدۇر. شۇڭا، ھەر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە ئۆزئارا تەسىرى ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان زورۇر شەرتلەردىن بىرى ھىسابلىنىدۇ.

ھەر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە تەسىرى ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىدىن بىرى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى، مەيلى تەرەققى قىلغان بولسۇن، مەيلى ئاددىتتىكىچە بولسۇن، بۇ قانۇنىيەتنىڭ سىرتىدا ئەمەس. قۇللۇق دەۋرىدىن باشلاپلا، ھەرقايسى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنى ئالاقىلەر يولغا قويۇلۇپ، ئۆزئارا تەسىرلىنىش مەيدانغا كەلگەن ئىدى. بۇ دەۋردىن باشلاپ ئەدەبىي ئالاقىمۇ ۋە ئەدەبىي تەسىرلىنىشمۇ بارلىققا كەلگەن. قەدىمقى يۇنان ئەدەبىياتى رىم ئەدەبىياتىغا، قەدىمقى ھىندىستان ئەدەبىياتى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئەدەبىياتىغا، ئەرەپ ئەدەبىياتىغا، خەنزۇ ئەدەبىياتىغا، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ھىندى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرىگە نەزەر سالساق، ئەدەبىي ئالاقىنىڭ ۋە ئۆزئارا ئەدەبىي تەسىرلىنىشنىڭ زور رولى بارلىغىنى چوڭقۇر ھىس قىلىمىز. ھىندىستان قەدىمقى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئوچاقلىرىدىن بىرى. بۇ مەملىكەت ئۇيغۇر ئېلى بىلەن چېگرىداش بولغانلىقى ئۈچۈن، قەدىمدىن تارتىپلا ھىندىستان خەلقى بىلەن ئۇيغۇر خەلقى ئۆزئارا يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. ھىندىستاندا بۇددا دىنى پەيدا بولغاندىن كېيىن، بۇددا مەدەنىيىتى بارلىققا كەلدى. ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ھىندى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇيغۇرلار ئىچىدە بۇددا ھىكايىلىرى، بۇددا تەسۋىرىي سۈرەتلەر، ھەيكەللەر، تەرجىمە ئەسەرلەر كوپلەپ بارلىققا كېلىپ، دۇنياغا مەشھۇر ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتى يارىتىلدى. «چاستانى ئىلىگ بەگ»، «ئالتۇن يارۇق» قاتارلىق بۇيۇك ئەسەرلەرنىڭ يارىتىلىشىمۇ ھىندى ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىدىن ئايرىلمايدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئەينى زاماندا يۇقۇرى سەۋىيىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىدى. ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئۇيغۇر ئېلى بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى سودا ـ سېتىق ۋە دىپلوماتىك مۇناسىۋەت

ئارقىلىق ھندىستانغا كىرگەن ۋە ھندى مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ نادىر مىراسلىرىدىن بولغان «12 مۇقام» نىڭ دۇنيادا تەسىرى زور بولغان. تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرىگە قارىغاندا، خېلى ئۇزۇندىن بۇيان ھندى ناخشا-مۇزىكا سەنئىتىدە ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنىڭ تەسىرى بولغان.

مىلادىدىن ئىلگىرىلا مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر «تېلى①» قوشاقلىرى» 4-ئەسىردە جەنۇبۇ تېلىغا، 7-ئەسىردە ياپون تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ قوشاقلار تەرجىمە ۋاستىسى ئارقىلىق جەنۇبۇ ۋە ياپون بېيىت-نەزمىلىرىنىڭ شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىكى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن ئىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى جەنۇبۇ مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسى. بۇ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە قەدىمدىن تارتىپ تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى. شۇڭا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ئەللىرى تەرىپىدىن زور ئېتىۋار بىلەن قارشى ئېلىندى. 5-، 6-، 7-ئەسىرلەردىكى كۆسەن (كۆچار) ناخشا-مۇزىكىسى پۈتۈن شەرقتە ھەممىدىن بەك شوھرەت قازانغان. سۇجۇپ تەرىپىدىن كەشپ قىلىنغان 12 يۈرۈشلۈك كۇي مۇزىكىسى 557-يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە كىرىپ، پۈتۈن سۇلالىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتكەن ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا نەغمە ۋە ئۇسۇللىرى پۈتۈنلەي كۆسەن نەغمە ئۇسۇللىرى ئىدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر بولغان يىپەك يولىنى ئېچىپ، "يىپەك يولى" ئالاقىسىنى ئورناتقانلىقى ئۇيغۇر، خەنزۇ، ھندى، پارس، ئەرەپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ياۋروپا خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىي ۋە ئەدەبىي ئالاقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. بۇ مۇناسىۋەتلەر ئېچىدە ئەدەبىيات-سەنئەت ئالاقىسى كەڭ قانات يايغاچقا، بۇ خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوزئارا ئەدەبىي تەسىرلىنىشمۇ ناھايىتى گەۋدىلىك بولغان ئىدى. "يىپەك يولى" ئالاقىسى ئارقىلىق قەدىمقى يۇنان پەلسەپىسى ئۇيغۇر-تۈركى پەلسەپە تەرەققىياتىغا ئىجابى تەسىر كۆرسەتتى. فارابى ئۇلۇغ يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتىلدىن ئۆگەنگەن ۋە ئۇنى ئورنەك قىلغان ئىدى. شۇڭا، ئۇ كامالەتكە يېتىپ 2-ئارىستوتىل دېگەن نامغا ئېرىشكەن ئىدى. فارابىنىڭ مۇزىكا، ئەدەبىيات، پەلسەپە ئىجادىيەتلىرى شەرق خەلقلىرى ئېچىدە كۆچلۈك تەسىر پەيدا قىلغان ئىدى. بەزى مىللەتلەر، بولۇپمۇ ئەرەپلەر فارابى پەلسەپىسىنى، ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرىنى بېرىلىپ ئۆگەنگەن ئىدى. قاراخانىلار دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ روناق تېپىشىمۇ، يىپەك يولى ئالاقىسى ئارقىلىق ئەرەپ، پارس، ھندى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بەرگەن كۆچلۈك تەسىرىدىن ئايرىلامايدۇ. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئەرەپ، پارس ئەدەبىياتىنىڭ بىرمۇنچە بەدىئى شەكىللىرىنى ئۆگەندى ۋە بۇ شەكىللەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيىتى ئەمىلىيىتىدە ئۆزلەشتۈردى. "يىپەك يولى" ئالاقىسىنىڭ كېڭىيىشى، ئەدەبىي تەسىرلىنىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىيات-سەنئىتى باشقا ئەللەرگە كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. 11-ئەسىردىكى ئۇلۇغ ئۇيغۇر پەيلاسوپى ۋە شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتاتقۇ بىلىگ» ناملىق ئەسىرى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، تېز ۋاقىت ئىچىدە

---

① تېلى — تۇغلۇقلۇقلار.

ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا يېقىن شەرق ئەللىرىگە تارقىلىپ، بۇ ئەلەرنىڭ ھوكۇمالىرى ۋە خەلقلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. ئىران پادىشاسى بۇ ھىكمەتلىك ئەسەرنى يۇقۇرى باھالاپ، ئۇنى ئوز دولىتىنىڭ قانۇن، ئەخلاق ـ دىيانەت مىزانى دەپ جاكالىغان ئىدى.

قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ جاھانشۇمۇل مۇزىكا بايلىغى 12 مۇقامنىڭمۇ باشقا ئەللەر ۋە باشقا مىللەتلەرگە كورسەتكەن تەسىرى خېلى كەڭ بولغان ئىدى، ئەرەپ، پارس، ھىندى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مۇزىكا سەنئىتى «12 مۇقام»دىن خېلى مول ئوزۇق ئالغان ئىدى.

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئىتى چىغىتاي دەۋرىگە كەلگەندىمۇ يەنە داۋاملىق روناق تاپتى. بۇ دەۋردە راۋاج تاپقان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئىتى موڭغۇل، تۇركى مىللەتلەرنى ئوزىگە مەپتۇن قىلغاچقا، خېلى بىر قىسىم موڭغۇل، تۇركى مىللەت ئەدىپلىرى ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەر يارىتقان ئىدى.

چىغىتاي دەۋرىدە، ناۋايى، لۇتپى، سەككاكى قاتارلىق ئۇلۇغ ئەدىپلەر ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئەدەبىياتتا ئالەمشۇمۇل توھپىلەرنى يارىتتى. ئۇلار سەئىدى، شىرازى، ئوبۇلقاسىم فىردائوسى، رودائكى، ئابدۇراخمان جامى، خىسراۋ دېھلەۋى قاتارلىق چەتئەل ئەدىپلىرىدىن ئۇگىنىپ، ئۇلارنى ئوزىنەك قىلدى. مەۋلانە ئەلىشىر ناۋائىنىڭ ئالساق، ئۇ، پارس ـ تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ بۇيۇك نامايەندىسى ئابدۇراخمان جامىنى پىر ـ ئۇستاز تۇتقان ئىدى. ئۇنىڭ پۇتۇن شەرقتە ئۇلۇغ ئەدىپ بولۇپ تونۇلۇشىمۇ، بىر تەرەپتىن، ئوزىنىڭ تىرىشچانلىغىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، باشقا مىللەت ئەدىپلەرىدىن تىرىشىپ ئوگىنىپ، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىجادىي ئوزلەشتۇرۇپ راۋاجلاندۇرغانلىغىدىن ئايرىلمايدۇ. ناۋائىنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ تەسىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى چىگرىسىدىن ھالقىپ، پۇتۇن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىگە، ئەرەپ، پارس، ھىندى ئەللىرىگە كەڭ تارقىلىپ، ئۇ مەملىكەتلەرنى زىلزىلىگە كەلتۇرگەن ئىدى. ناۋائى: "خىسراۋ ئوز لەشكەرلىرى بىلەن دۇنيانى ئوزىگە بوي‌سۇندۇرغان بولسا، مەن قەلبىمنى سەردار، سوزلىرىمنى لەشكەر قىلىپ پۇتۇن دۇنيانى ئالدىم" دەپ ئىپتىخار ئىدى. بۇ سوز ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئەدەبىنىڭ ئىجادىيەت مىراسلىرى تەسىرىنىڭ نەقەدەر زور ئىكەنلىگىنى چۇشەندۇرۇپ روپ بېرىدۇ.

ئەدەبي ئالاقىنىڭ كۇچىيىشى تېما دائىرىسىنىمۇ كېڭەيتتى. بىر قىسىم ئۇيغۇر كىلاسسىك يازغۇچىلىرى ئەدەبي ئالاقە ۋاستىسى ئارقىلىق ئەرەپ، پارس، ھىندى ئەدەبىياتىدىن تېما قوبۇل قىلىپ، شۇ مىللەت ئەسەرلىرىنى ئوزگەرتىپ ئوزلەشتۇرۇپ يازغانلىغى ھەققىدە تارىختا مەلۇماتلار بار. شۇنداقلا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمۇ تېما جەھەتتىن باشقا ئەللەر ئەدەبىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كورسەتتى. ئوتتۇرا ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن ئۇلىمەس ئەدەبي مىراس ـ «ئەسىرىدىن ئەچەندى لەتىپلىرى» نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، ئەرەپ، پارس، تۇرك خەلق ئەدەبىياتىغا كورسەتكەن تەسىرى زور بولدى. ئۇ، شۇ مىللەتلەردە نۇرغۇن يۇمۇرلۇق ھىكايىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەپ بولدى.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ باشقا مىللەتلەر، چەتئەللەر ئەدەبىياتى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئادەتتىكىچە بولدى. بولۇپمۇ 19ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن شىنجاڭ ئازات بولغىچە ئەدەبي ئالاقە ئانچە تەرەققى قىلالمىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇلۇغ ئوكتەبىر

ئىنقىلاۋنىڭ غەلىبىسى ئۇيغۇرلارغا بەزى مەشھۇر چەتئەل يازغۇچىلىرى، پۈرولېتارىيات ئەدىپلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئېلىپ كەلدى. ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار پۇشكىن، لېرمونتوپ،گوگول، نېكراسوپ، تۇرگېنېپ، كىرىلوپ، بېلىنسكىي، چېرنىشېۋسكىي، دوبرو- لىيوبوپ، تاراس شېۋچېنكو، لېپې تولستوي، ئاباي، مۇقىمى، ئابدۇللا توقاي، ئاخۇندۇروپ قاتارلىق روسىيە ھەر مىللەت ئۇلۇغ ئەدىپلىرىنىڭ، گوركىي،سرافىموۋىچ، مايا كوۋسكىي، فادېيېپ، مىخائىل ئىساكوۋسكىي، ئاركادى گايدار، مارشاك، مۇختار ئەۋېزوپ، سابىت مۇقانوپ، ھەمزە ھەكىمزادە، غوپۇر غۇلام، ئابدۇللا قادىرى، خەمىت ئالىمجان، مىرزا تۇرسۇنزادە قاتارلىق سوۋېت ھەر مىللەت ئەدىپلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشتى ۋە ئۇلاردىن ئۈزۈقلاندى. 1930 - يىلدىن كېيىن، «ئانا» رومانى، «ۋلادىمىر ئىلىچ لېنىن» داستانى، پوتېرنىڭ «ئىنتېرناتسونال شېرى» ۋە باشقا نۇرغۇن ئىنقىلاۋىي، جەڭگىۋار ئەسەرلەر، روسىيە ۋە دۇنيا كىلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر تىلىدا بېسىلىپ، شىنجاڭغا كەڭ كولەمدە كىردى. «يېڭى ھايات»، «شەرق ھەقىقىتى» ژورناللىرى ۋە شۇ نامدىكى 2 چوڭ نەشرىيات، شۇنداقلا ئۇزبېكستان بەدىئى ئەدەبىيات نەشرىياتى، قازاقستان بەدىئى ئەدەبىيات نەشرىياتلىرى ئۇيغۇر تىلىدا نۇرغۇن خىل ۋە كوپ تىراژدىكى ئەدەبىي كىتاپلارنى نەشر قىلىپ، شىنجاڭغا كىرگۈزدى. لۇتپۇللا مۇتەللىپ، ئابدىخالىق ئۇيغۇرى، نۇر بوساقوپ، ئەنۋەر ناسىرى، زۇنۇن قادىرى، ئىم شېھىت، تېيىپجان ئېلىيوپ، ئەلقەم ئەختەم قاتارلىق يازغۇچى - شائىرلىرىمىز رۇس كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە سوۋېت ئەدەبى- ياتىدىن مول ئوزۇق ۋە ئورنەك ئالغان ئىدى. شۇڭا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلغار رۇس ئەدەبىياتى ۋە سوۋېت ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ ئىنقىلاۋىي، جەڭگىۋار شېئىرلىرىنىڭ، زۇنۇن قادىرىنىڭ ئىسيانكارلىق روھ ئۇرغۇپ تۇرغان دىرامىلىرىنىڭ، تېيىپجان ئېلىيۇپنىڭ جەڭگىۋار ۋە ئۇمىتۋار شېئىرلىرىنىڭ، ئەلقەم ئەختەمنىڭ ئىنقىلاۋىي دېموكراتىك ئىدىيە- دىكى شېئىرلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە سوۋېت پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ ۋە ھازىرقى زامان خەنزۇ ئىنقىلاۋىي، دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى خېلىلا چوڭقۇر، ئىنقىلاۋىي ۋەتەنپەرۋەر شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئەينى ۋاقىتتا، بىر تەرەپتىن، ماۋدۇندىن تەلىم ئالغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ماۋدۇن ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ، ئۇنى ئورنەك قىلغان ئىدى. شۇنداقلا، ئۇ، ئۇلۇغ ئەدىپ لۇشۈندىنمۇ ياخشى ئۇگەنگەن ئىدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن مەملىكەت ئىچىدىكى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ۋە چەتئەللەر ئەدەبىياتىنىڭ ئوزئارا ئالاقىسى ۋە تەسىرى نەتىجىسىدە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تىراگىدىيە، ئوپېرا، بالېت، نەسىر (پىروزا)، كىنو ئەدەبىياتى، ئېيتىشىش قاتارلىق يېڭى ئەدەبىي ژانىرلار بارلىققا كەلدى.

شىنجاڭنىڭ ئازات بولۇشى، بولۇپمۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى ئالتۇن دەۋرىنى ئاچتى. نەشرىيات ئورگانلىرى، گېزىت - ژورناللارنىڭ تەسىس قىلىنىشى، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلەرنى نەشر قىلىشى ۋە ئېلان قىلىشى، كىنولارنىڭ كوپلەپ قويۇلۇشى ئارقىسىدا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ خەنزۇ قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتى ۋە چەتئەللەر ئەدەبىياتى بىلەن بولغان ئالاقىسى تېخىمۇ كېڭەيدى. بۇ، ئەدەبىي تەسىرلىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئەدەبىياتىمىزنى مەزمۇن

ۋە شەكىل جەھەتتىن بېيىتتى. ئۇيغۇر ئەدىبىياتىمۇ باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئەدىبىياتىغا ئۇنۇملۇك تەسىر كورسەتتى. مەسىلەن، «نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى» خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن، كەڭ خەنزۇ كىتاپخانلار ئۇنى قىزغىنلىق بىلەن سۇيۇپ ئوقۇدى، شۇنداقلا خەنزۇ يازغۇچىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ لەتىپە ئەدىبىياتىنى ئۇگىنىپ، ئوزلىرىمۇ لەتىپە ئەدىبىياتىنى يارىتماقتا. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان «بېيجىڭ كەچكى گېزىتى» مەخسۇس «ئەپەندى لەتىپىلىرى» بېتىنى چىقىرىپ، نۇرغۇن يېڭى ئەپەندى لەتىپىلىرىنى ئېلان قىلدى. «خەلق گېزىتى» تەرىپىدىن چىقىرىلىدىغان «ھەجۋى رەسىملەر» قوشۇمچە گېزىتىمۇ پات-پات يېڭىدىن يېزىلغان ئەپەندى لەتىپىلىرىنى ئېلان قىلىپ تۇرىدۇ.

ئېلىمىزدە ئەدىبىيات-سەنئەت دېموكىراتىيىسى تېخىمۇ كەڭ يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خەلقى، بىر تەرەپتىن، ئوزىنىڭ ئەدىبىياتىنى تەرەققى قىلدۇرۇش، يەنە بىر تەرەپتىن، دولەت ئىچىدىكى ھەر مىللەت ئەدىبىياتى بىلەن چەتئەل ئەدىبىياتىنى ئۇگىنىش، چۇشىنىش، تەتقىق قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. «كوۋرۇك» («ئەدىبىي تەرجىمىلەر»)، «دۇنيا ئەدىبىياتى» (ئىلگىرىكى «باھار شامىلى») ژورناللىرى مەخسۇس خەنزۇ ئەدىبىياتى بىلەن چەتئەل ئەدىبىياتىنى ئۇيغۇر كىتاپخانلارغا تونۇشتۇرۇپ تۇرىدۇ. «شىنجاڭ مىللەتلەر ئەدىبىياتى» ژورنىلىمۇ ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، ئوزبېك، شىۋە قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدىبىياتىنى خەنزۇ كىتاپخانلارغا تونۇشتۇرۇپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇر كىتاپخانلار لۇشۇن، گومورو، ماۋدۇن، جۇلىبو، لاۋشى، باجىن، جاۋشۇلى، ساۋيۇي، زاڭ كېجيا، تيەنجيەن، لىچى، ۋېي ۋېي، ۋاڭ يۇخۇ قاتارلىق خەنزۇ يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن، شېكسپىر، سېرۋانتس، ۋوينىچ، دانتې، بايرون، شېللىر، گيوتى، جىك لوندۇن، ژيول، ۋېرىن، گيۇگو، بالزاك، ستېندال، موپاسسان، لېپ تولىستوي، پۇشكىن، تاگور، ساباھىدىن ئېلى، ئەزىز نەسىن، پابلونېرودا، گوركىي، ماياكوۋىسكىي، شولوخوپ، دېيېن قاتارلىق چەتئەل يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشتى. جۇڭگو ۋە چەتئەل كىتاپخانلىرىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى ۋە ھازىرقى يازغۇچىلىرى بىلەن كەڭ تونۇشماقتا. ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدا سانى خېلى كوپ بولغان ئەدىبىي ژورناللارنىڭ نەشر قىلىنىشى، بىر قىسىم تەرجىمە ژورناللىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۇرمەكتە، ئەدىبىي ئالاقىنى كۇچەيتىپ، ئەدىبىي تەسىرلىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرماقتا.

بىز يۇقۇرىدا ئۇيغۇر ئەدىبىياتى بىلەن خەنزۇ ئەدىبىياتى ۋە چەتئەل ئەدىبىياتى ئوتتۇرىسىدىكى ئەدىبىي ئالاقىنى ۋە ئوزئارا تەسىرلىنىشنى قىسقىچە بايان قىلدۇق. خۇلاسە شۇكى، تارىختىن بۇيان ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئەدىبىي ئالاقە ئىشلىرى قويۇق بولۇپ تۇرغان، بۇ خىل مۇناسىۋەتلەر ئەدىبىي تەسىرلىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئەدىبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۇرگەن. ئەدىبىيات تەرەققىياتىنىڭ تارىخى شۇنى كورسىتىدۇكى، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەدىبىي ئالاقە ۋە ئەدىبىي تەسىرلىنىش مىللى ئەدىبىياتنى زەئىپلەشتۇرمەيدۇ، بەلكى ئۇنى تولۇق-لاپ، بېيىتىپ بارىدۇ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدىبىياتى ئوزئارا ماسلىشىپ، بىر-بىرىگە

تېخىمۇ كوپ يارىدەم ۋە ئۇتۇم بېرىدۇ. ئومۇمەن، ئەدەبىي ئالاقە ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئورتاق بېسىپ ئوتىدىغان يولىدۇر.

ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە تەسىرلىنىش ھەممە تارىخىي شارائىتتا بولىۋەرمەيدۇ، بەلكى ئۇزۇنارا ئەدەبىي ئالاقە ۋە ئەدەبىي تەسىرلىنىشنىڭ بولۇشى ئۇچۇن، پايەملىق ئىجتىمائى تارىخىي شارائىت بولۇشى كېرەك. بىرىنچى، بىر دولەت ئىچىدە بىر ھاكىمىيەت مەركىزىگە بوي سۇنىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ۋە ئۇزۇنارا تەسىرلىنىش كەڭ ۋە كۇچلۇك بولىدۇ. كوپ مىللەتلىك دولەت ۋە رايون ئەدەبىي ئالاقىنى ۋە ئەدەبىي تەسىرلىنىشنى كېڭەيتىدىغان ۋە كۇچەيتىدىغان پايدىلىق ئوبېكتىپ شارائىت ھىساپلىنىدۇ. جۇڭگو كوپ مىللەتلىك سوتسىيالىستىك دولەت. مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۇزۇنارا مۇناسىۋىتى باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق ۋە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى بولۇپ، بۇ، مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزۇنارا ئالاقىسى ۋە تەسىرلىنىشىنى كېڭەيتىدىغان ۋە كۇچەيتىدىغان ياخشى ئوبېكتىپ شارائىتتۇر.

كوپ مىللەتلىك مەملىكەتتە ئەدەبىي ئالاقىنىڭ ۋە ئەدەبىي تەسىرلىنىشنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇر بولۇشى مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك شەرتى ئاستىدا ئىتتىپاقلىق ۋە ھەمكارلىق ئىشلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا باغلىق. ئەگەر كوپ مىللەتلىك دولەتتە ھەقىقى باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ھەمكارلىق ئەمەلگە ئاشىدىكەن، ئۇ چاغدا مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزۇنارا مۇناسىۋىتى ۋە تەسىرلىنىشى تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ كۇچلۇك بولىدۇ. ئىككىنچى، بىر دولەت ئىچىدىكى بىر مىللەت ئەدەبىياتى ياكى بىرقانچە مىللەت ئەدەبىياتى بىلەن چەتئەللەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزۇنارا مۇناسىۋىتى ھەم ئۇزۇنارا تەسىرلىنىشىدە 1) ئىجتىمائى تۇزۇمنىڭ ئوخشاشلىغى تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان تارىخىي شارائىتىنىڭ ئورتاق بولۇشى؛ 2) دۇچكەلگەن مەسىلىلەرنىڭ بىردەك بولۇشى؛ 3) ئېتىقاتنىڭ بىردەكلىگى قاتارلىق ئوبېكتىپ ئامىللار مۇھىم رول ئوينايدۇ. مەسىلەن، ئويغىنىش دەۋرىدە غەربىي ياۋروپا فېئودال ئاقسۆڭەكلەر جەمئىيىتىدىن كاپىتالىزىم جەمئىيىتىگە يۇزلىنىش مەزگىلىدە ئۇراتتى. غەربىي ياۋروپا دولەتلىرىدە يېڭىلىقچا قاراش يۇزلىنىش بىر ئومۇمى كەيپىياتقا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. شۇڭا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، گېرمانىيە دولەتلىرىنىڭ بۇ خىل تارىخىي شارائىتى ئۇزۇنارا ئوخشاش بولغانلىغى ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتلىرىمۇ ئۇزۇنارا يېقىن مۇناسىۋەتتە ۋە ئۇزۇنارا چوڭقۇر تەسىرلىنىش ۋەزىيىتىدە بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۇردى. قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر، تۇركى خەلقلەر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات-سەنئىتى ئەرەپ، پارس قاتارلىق چەتئەل مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات-سەنئىتى بىلەن ئۇزۇنارا يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ، تەسىرلىنىشمۇ ناھايىتى كەڭ دائىرىدە بولدى ۋە چوڭقۇرلاشتى. بۇ ئۇيغۇر، تۇركى خەلقلەر بىلەن ئەرەپ، پارس قاتارلىق ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئورتاق ئىسلام ئېتىقاتى تۇپەيلىدىن يېقىن مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىتىلغانلىغىدىن ئايرىلمايدۇ. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرى، ھىندى مەدەنىيىتى ۋە ھىندى ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ كۇچلۇك تەسىرىگە ئۇچرىغان. بۇنىڭدا ئۇيغۇرلار بىلەن ھىندىلارنىڭ بۇددا دىنى ئېتىقاتىنىڭ ئورتاقلىغى چوڭ رول ئوينىغان.

دولەتلەر بىلەن دولەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەدەبىي مۇناسىۋەتتە، ئەگەر ئۇ دولەتلەر يېقىن چېگرىداش بولسا، ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتى ئوتتۇرىسىدىكى تەسىرلىنىشمۇ كەڭ ۋە

چوڭقۇر بولىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى شىنجاڭدىكى قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ سوۋېت ئەدەبىياتىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغانلىغى بىر ياخشى مىسال.

ئىككى مىللەتنىڭ ياشىغان ئىجتىمائى شارائىتى بىر - بىرى بىلەن ئوخشىشىپ كەتسە، ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق، ئۇزۇنارا تەسىرلىنىشى چوڭقۇر ۋە كەڭ بولىدۇ، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ تېمىلىرىمۇ بىر - بىرى بىلەن زور ئورتاقلىققا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزدىكى موڭغۇل مىللىتى بىلەن زاكزۇ مىللىتى ئومۇمەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئىجتىمائى تۈزۈم (يانچىلىق تۈزۈم ۋە فېئوداللىق تۈزۈم) شارائىتىدا ياشىغان. شۇڭا، موڭغۇللارنىڭ «گېسىر نىڭ قىسسىسى» ناملىق ئېپوسى زاكزۇلارنىڭ «گېسىر ۋاڭنىڭ قىسسىسى» ئېپوسىدىن كېلىپ چىققان. بۇ ئىككى ئېپوس تېما (جۇملىدىن باش تېما)، پېرسۇناژ خاراكتېرلىرى جەھەتلەردە بىر - بىرى بىلەن بەك ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر، ئۇزبېك، ئەزەربەيجان مىللەتلىرى، قازاق، قىرغىز، تۈركمەن مىللەتلىرى ياشىغان ئىجتىمائى شارائىت بىر - بىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئەدەبىي ئالاقە قويۇق، ئۇزۇنارا تەسىرلىنىش چوڭقۇر بولغاچقا، ئۇلار ياراتقان بىرمۇنچە ئەدەبىي يادىكارلىقلار مەلۇم ئورتاقلىققا ئىگە. ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇزبېكلەرنى ئالساق، ئۇلارنىڭ بېسىپ ئوتكەن يولى، ئورپ - ئادەتلىرى، ئېگىلىك تەرەققىياتى زور ئوخشاشلىققا ئىگە. بۇ ئوخشاشلىققا تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىدا تېما، خاراكتېر، سىيۇژېت ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىغچە مەلۇم ئورتاقلىق كېلىپ چىققان. ئۇيغۇرلاردىمۇ، ئۇزبېكلەردىمۇ «تاھىر - زوھرە» داستانى بار، ئەپەندى لەتىپلىرى شەكلىدىمۇ بەزى ئورتاقلىقلار بار. ئەسلىدە «لەيلى - مەجنۇن» داستانى ئەرەبلەردە، «پەرھات - شېرىن» داستانى 7 - ئەسىردە پارس - لاردا مەيدانغا كەلگەن. لېكىن ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەرەپ، پارسلار بىلەن دىنىي ئېتىقات جەھەتتە ئورتاقلىققا ئىگە بولدى. بۇ ئورتاقلىق بۇلار ئوتتۇرىسىدا سىلىشتۇرما ئەدەبىياتنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئەرەبلەرنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» دىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇيغۇرلاشقان «لەيلى - مەجنۇن» داستانى، پارسلارنىڭ «پەرھات - شېرىن» دىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوزىگە خاس «پەرھات - شېرىن» داستانى بارلىققا كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» ۋە «پەرھات - شېرىن» داستانلىرى باش تېما، سىيۇژېت قۇرۇلۇشى، شارائىت تەسۋىرى، پېرسۇناژلار خاراكتېرى، ئالغا سۈرۈلگەن ئىستېتىك غايە جەھەتتىن ئەرەپ ۋە پارسلارنىڭ شۇ ناملىق داستانلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، بۇ داستانلار ھامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نادىر يادىكارلىقلىرى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. دېمەك، تارىختىن بۇيان مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئەدەبىي ئالاقە كەڭ قانات يېيىپ، ئۇزۇنارا ئەدەبىي تەسىرلىنىش چوڭقۇر بولۇپ كەلگەن. بۇنداق ئالاقە ۋە تەسىرلىنىش ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن، بۇندىن كېيىن تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. ئۇنداق بولسا، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇنارا ئەدەبىي ئالاقە ۋە ئەدەبىي تەسىرلىنىش قايسى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ؟ بۇ توۋەندىكى 3 جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، ئەدەبىي ئالاقە ۋە ئەدەبىي تەسىرلىنىش، مەزمۇن، تېما جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەدەبىي ئالاقە ۋە ئۇزۇنارا ئەدەبىي

تەسرلىنىش ئالدى بىلەن ئەدەبىياتنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى، يەنى سىياسى ئىجتىمائى خاھىشى، پەلسەپىۋى ئىدىيىسى، ئىستېتىك غايىسى قاتارلىق برمۇنچە مەزمۇن ئامىللىرىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىكى ئەدەبىي ئالاقە ۋە ئەدەبىي تەسرلىنىش ھەر مىللەت ئەدەبىياتلىرىنىڭ ئوزئارا تەسرلىنىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناپىدۇ. بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىكى ئىسل جەۋھەرلىرى ئىككىنچى بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇن ئامىللىرىغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنى يېڭى ئىدىيىۋى مەزمۇن، يېڭى غايە بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئوكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، سوۋېت ھەر مىللەت پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنلىگى ئۇچۇن، 30 - يىللاردىن كېيىنكى ئەدەبىياتىمىزدا ئىنقىلاۋىي دېموكراتىك ئىدىيە، سوتسىيالىستىك غايە ئامىللىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى.

ئىككىنچى، مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكى ئوزئارا مۇناسىۋەت ۋە ئوزئارا تەسرلىنىش ئەدەبىي شەكىل جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ شەكىل ئامىللىرى جەھەتتىكى ئالاقە ۋە ئوزئارا تەسرلىنىش بىرقەدەر ئوزاق مۇددەتلىك ھەم كەڭ بولىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەت ۋە ئوزئارا تەسرلىنىش ھەر خىل ژانىر - تۇرلەرنى، بەدىئى ۋاستىلەرنى، ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى ۋە بەدىئى ماھارەتلەرنى ئۇگىنىشتە، ئوزلەشتۇرۇشتە روشەن كورۇلىدۇ. لەتىپە ئەدەبىياتىنى ئالساق، ئۇ، ئەڭ بۇرۇن ئۇيغۇرلار كەشپ قىلغان بىر خىل ئەدەبىي شەكىل. ئوزئارا مۇناسىۋەت جەريانىدا بۇ شەكىل ئۇيغۇرلاردىن باشقا مىللەتلەرگە تارقالغان. باشقا مىللەتلەر بۇ شەكىلنى رېيالىستىك ئەدەبىياتنىڭ بىر ئوبدان شەكلى دەپ ھىساپلاپ قوبۇل قىلغان.

ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە بەدىئى ماھارەت جەھەتتىكى ئوزئارا مۇناسىۋەت ۋە تەسرلىنىش ئەدەبىياتنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىگىنى كۆچەيتىش ۋە بېيىتىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنى، ھىكايە - چوچەكلىرىنى تەتقىق قىلىپ كورىسەك، ئۇلاردا ئوخشاپلەرنىڭ «مىڭ بىر كېچە» ھىكايىسى، پارسلارنىڭ «چاھار دەرۋىش» ھىكايىسىنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە بەدىئى ماھارەت ئالاھىدىلىگى تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلۇغىنى ھىس قىلىمىز. ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئۇلۇغ يازغۇچى - شائىرلار ئوزلىرىدىن ئىلگىرى ئوتكەن يازغۇچىلارنى پىر - ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ بەدىئى ماھارەت ۋە بەدىئى ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئۇگەنگەن ۋە ئۇلاردىن چوڭقۇر تەسرلەنگەن ئىدى. ئاۋايى ئوز ماقالىلىرىدا سەئىدىدىن، نىزامى گەنجەۋىدىن، فىردەۋسىدىن، ئابدىراخمان جامىدىن ئۇگەنگەنلىگىنى يازغان ئىدى. ئۇلۇغ پۇرواپتارىيات يازغۇچىسى ماكسىم گوركي چەتئەل يازغۇچىلىرىنى - بالزاك، شىللېر ۋە باشقىلارنى ئۇستازىم دەپ ھىساپلايتتى.

ئۇچىنچى، ئەدەبىي مۇناسىۋەت ۋە ئەدەبىي تەسرلىنىش ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنى ئالماشتۇرۇش ۋە تارقىتىش جەھەتلەردىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ئەينى زاماندا ئەنگلىيىنىڭ بايرون، شىللېي ۋەكىللىك قىلغان رومانتىزىم ئەدەبىياتى ئىجادىيەت ئۇسۇلى پۇتۇن ياۋروپا ئەدەبىياتىغا كۇچلۇك تەسىر كۆرسىتىپ، كەڭ تۇردە ئومۇملىشىپ، رومانتىزىم ئېقىمىنى شەكىللەندۇرگەن ئىدى. دىككېنس، بالزاك، مۇپاسسان، گوگول، لېپ تولستوي باشلاپ بەرگەن ۋە راۋاجلاندۇرغان تەنقىدىي رېيالىزىم ئەدەبىياتى ئىجادىيەت ئۇسۇلى 200 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى، پۇتۇن دۇنىيادا كەڭ ئومۇملىشىپ ۋە ئوزلىشىپ، كونا دۇنىيانى،

مۇتەئەسسىپ ۋە جاھالەتلىك ئىجتىمائى تۈزۈمنى، سىنىپىي ۋە مىللى زۇلۇمنى پاش قىلىش، تەنقىت قىلىشتا غايەت زور رول ئويندى. ھازىرمۇ بىرمۇنچە دولەتلەردىكى ئىلغار يازغۇچىلار تەنقىدىي رىيالىزىم ئىجادىيىتى ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، كاپىتالىزىمنىڭ، مۇستەملىكىچىلىكنىڭ پۈل ئۈستىگە قۇرۇلغان ساختا كىشىلىك مۇناسىۋىتىنىڭ جىنايەتلىرىنى پاش قىلماقتا ۋە تەنقىت قىلماقتا. گوركىي ئاساس سېلىپ بەرگەن، ستالىن نام قويۇپ بەرگەن سوتسىيالىستىك رىيالىزىم ئىجادىيىتى ئۈسۈلى ئەسلىدە سوۋېت ئەدەبىياتىدا شەكىللەنگەن. بۇ ئۈسۈل تېز ۋاقىت ئىچىدە پۈتۈن دۇنيا پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ ئىجادىيىتى ئۈسۈلىغا ئايلاندى.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئوتۇش كېرەككى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەزەلدىن رىيالىزىم ۋە رومانتىزىم مەۋجۇت. مەيلى قەدىمقى ئەدەبىياتتا بولسۇن، مەيلى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بولسۇن، رىيالىزىم ۋە رومانتىزىم ئامىللىرى خېلى مول ئىدى. 18 - ۋە 19-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەنقىدىي رىيالىزىم روھىمۇ خېلىلا مول. ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «رابىيە - سەئىدىن» داستانى، م. ب. نازىمنىڭ «چاڭموزا يۈسۈپخان» داستانى، ئەخمەت قارىقاشنىڭ «ئات قىسسىسى» ناملىق ساتىرىسى، «سىيىت نوچى» ناملىق خەلق داستانى ۋە 800 نەچچە يىللىق تارىخقا ئىگە «نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپلىرى»، شۇنداقلا «سەلەي چاققان لەتىپلىرى»، «موللا زەيدىن لەتىپلىرى» قاتارلىق نادىر ئەسەرلەردە مول تەنقىدىي رىيالىزىملىق روھ بار. بۇ پاكىت تارىختىن بۇيان بىرمۇنچە ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ تەنقىدىي رىيالىزىم ئىجادىيىتى ئۈسۈلىنى (گەرچە ئۇزلىرى شۇنداق دەپ ئاتىمىغان بولسىمۇ) قوللىنىپ، ئەينى زاماندىكى چېرىك ئىجتىمائى تۈزۈمنى، سىنىپىي، مىللى ۋە دىنىي زۇلۇملارنى، ناچار ئورۇن - ئادەتلەرنى، يامان رەزىل ئادەملەرنى ۋە رەھىمسىز زالىم ھوكۈمرانلارنى چوڭقۇر پاش قىلىپ، قاتتىق تەنقىت قىلىپ، جەمىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇناسىپ ھەسسە قوشقانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ.

ھەر مىللەت ئەدەبىياتى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ۋە ئۇزئارا تەسىرلىنىش مەسىلىسىنى توغرا چۈشىنىپ، مۇۋاپىق ھەل قىلىش لازىم. بۇنىڭدا مۇنداق بىرقانچە نۇقتا بار: 1) ئەدەبىياتتىكى مىللى مۇناسىۋەت ۋە ئۇزئارا تەسىرلىنىش ئوبېكتىپ رىيالىلىقنىڭ ئېھتىياجى ۋە جەمىيەت تەرەققىياتى بىلەن ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ تەبىي يۈزلىنىشىدىن ئىبارەت. شۇڭا، ئەدەبىي ئالاقە ۋە ئەدەبىي تەسىرلىنىش تەبىي، ئەركىن، ئۇزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدا بولۇشى كېرەك. زورلاپ تېڭىشقا، مەجبۇرلاپ قوبۇل قىلدۇرۇشقا زادى بولمايدۇ. 2) ئىدىيىنى ئازات قىلىپ، ئىشكىنى كەڭ ئېچىۋېتىش كېرەك، بۇ ئارقىلىق ئۇزئارا ئۆگىنىش، قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆگىنىش، قوبۇل قىلىش، ئۇزلەشتۈرۈش لازىم. 3) بۇ يەردە يەنە بىر مۇھىم بىر پىرىنسىپ بار. مىللەتلەر ئارا بىر - بىرىنىڭ ئەدەبىي بايلىقلىرىنى ئۆگەنگەندە ۋە قوبۇل قىلغاندا، ئىسىللىرىنى، ئۇزىگە يېقىن مۇناسىۋەتلىكلىرىنى ۋە پايدىلىق بولغانلىرىنى تاللاپ ئۆگىنىش، قوبۇل قىلىش كېرەك. قارا - قويۇق ئۆگىنىۋېرىشكە، قوبۇل قىلىۋېرىشكە بولمايدۇ. ئاساسىي پىرىنسىپ ئەمەلىي ئېھتىياج، ئادەتلىنىش ئالاھىدىلىگى، تەرەققىيات تەلىۋى، ئەمەلىيەتكە تەتبىقلاشتىن ئىبارەت. 4) مىللەتلەر ئارا ئەدەبىي ئالاقىنى كۈچەيتىپ، ئەدەبىي تەسىرلىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن، مەملىكەت ئىچىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىغىنى ۋە خەلقارا ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىش لازىم. مىللى ئىتتىپاق-

لىقنى ۋە خەلقارا ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىش ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەدەبىي ئالاقىنى كۈچەيتىپ، ئەدەبىي تەسىرلىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى. بۇ ئاچقۇچ مۇستەھكەم بولسا، ئەدەبىي ئالاقە شۇنچە كەڭ، ئەدەبىي تەسىرلىنىش شۇنچە چوڭقۇر بولىدۇ.

ئومۇمەن، مەملىكىتىمىزدىكى ۋە پۈتۈن دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى ئوزئارا مۇناسىۋەت چەرياندا تەسىرلىنىدۇ، تەسىرلىنىش جەريانىدا تېخىمۇ بېيىدۇ ۋە رونىق تاپىدۇ.

قىسقىچە خۇلاسە

دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئوزىگە خاس مىللى مەدەنىيىتى بار. مىللى مەدەنىيەت ئوزىنىڭ خاسلىغى بىلەن ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. خاسلىق شۇ مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىگىدىن، مەدەنىيەتتىكى خاسلىق بولسا، مىللى مەدەنىيەتنىڭ ئالاھىدىلىگىدىن ئىبارەت.

مەدەنىيەتتىكى مىللى ئالاھىدىلىك دېگىنىمىزدە، ئالدى بىلەن، بىر مىللەتنىڭ 90% تىن ئارتۇقراغىنى تەشكىل قىلغان ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى ياراتقان مىللى مەدەنىيەتنىڭ خاسلىغىنى كوزدە تۇتىمىز. چۈنكى ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىن كورسىتىپ ئوتكەندەك: "ھەر بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى ئىچىدە، ھەممىسلا تېخى تەرەققى قىلمىغان بولسىمۇ، دېموكراتىزىم ۋە سوتسىيالىزىم مەدەنىيەت تەركىپلىرى بولىدۇ. چۈنكى ھەر بىر مىللەت ئىچىدە ئەمگەكچى ئاممىا ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئاممىا بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى مۇقەررەر ھالدا دېموكراتىزىم ۋە سوتسىيالىزىم ئىدىيە سېستىمىسىنى پەيدا قىلىدۇ. لېكىن ھەر بىر مىللەتنىڭ ئىچىدە، ھەممىدىلا بۇرژۇئا مەدەنىيىتىمۇ (كوپ سانىدىكى مىللەتلەردە يەنە گىزەندىلەر ۋە دىنىي ھوقۇقدارلار مەدەنىيىتى) بولىدۇ. ھالبۇكى، بۇلار بەزى ،تەركىپلەر، لا ئەمەس، بەلكى ھوكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگىلىگەن مەدەنىيەت."①

ئەدەبىيات ـ سەنئەت مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ چوڭ بىر قىسمى. مىللى ئەدەبىيات ـ سەنئەت بولسا، مىللى مەدەنىيەتتە زور سالماقنى ئىگەللەيدۇ. ھەر بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى شۇ مىللەتنىڭ ئەمگەكچى ئاممىسى تەرىپىدىن يارىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ناھايىتى كوپ ئىسىل جەۋھەرلەر بار. ھەقىقى مىللى ئالاھىدىلىك ۋە مىللى ئۇسلۇپ ئەنە شۇ دېموكراتىك ۋە سوتسىيالىستىك خاھىشقا ئىگە ئەمگەكچىلەر ئەدەبىيات ـ سەنئىتىدە گەۋدىلىنىدۇ. شۇڭا، مىللى ئالاھىدىلىكنى تەكتلەش ۋە ئوڭى جارى قىلدۇرۇش ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ تۇپ مەنپەئەتىنى چىقىش نوقتىسى قىلغانلىق بولىدۇ.

بىزنىڭ سوتسىيالىستىك جەمىيىتىمىزدە، ھەرقايسى مىللەتلەر راۋاجلىنىش ۋە گۈللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە. شۇڭا، سوتسىيالىزىم شارائىتىدا ھەرقايسى مىللەتلەر ئوزلىرىنىڭ روشەن، قويۇق مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە مەدەنىيىتىنى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى بىمالال راۋاجلاندۇرالايدۇ. بۇنداق قىلىشقا دولىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىمۇ كاپالەتلىك قىلىدۇ.

① لېنىن: «مىللى مەسىلە ھەققىدە تەنقىدىي پىكىرلەر»، «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلار ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەققىدىكى بايانلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى 26 ـ بەت.

ئۇنداق بولسا، سوتسيالىزىم شارائىتىدا مىللى ئەدەبىيات ـ سەنئەت قانداق خاراكتېرغا ئىگە بولۇشى كېرەك؟ سوتسيالىزىم جەمئىيىتىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى مەزمۇن جەھەتتە ساغلام ۋە يارقىن بولغان سوتسيالىستىك خاھىشقا، شەكىل جەھەتتە قويۇق مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشى، يەنى مەزمۇنى سوتسيالىستىك، شەكلى مىللى بولۇشى لازىم.

بىزنىڭ ئىجتىمائى تۈزۈمۈشىمىزدا سوتسيالىزىم ئاساسلىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگەللەيدۇ. شۇڭا، رېئال ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى چوقۇم سوتسيالىستىك مەزمۇنغا ئىگە بولۇشى كېرەك. لېكىن، بۇ خىل مەزمۇن ھەرقايسى مىللەتلەر تۈزۈمۈشىدا ھەرخىل تۈس ئالغان. شۇڭا، سوتسيالىستىك مەزمۇن ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىياتىدا، شۇ مىللەتلەرگە خاس ھالدا ھەر خىل مىللى شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى لازىم. بۇ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى مەزمۇنى سوتسيالىستىك، شەكلى مىللى بولۇش كېرەك، دېگەنلىكتۇر. شۇنداق بولغاندىلا، ئۇ، سوتسيالىستىك ئىجتىمائى تۈزۈمۈش رېئاللىغىنى جانلىق ۋە تولۇق ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ.

بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىز ماركسىزىم ـ لېنىنىزىم ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى بىرىنچى سىپى ئاساسىغا قۇرۇلغان يېڭى تىپتىكى ئەدەبىيات. ئۇ، ئوتمۇشتىكى ھەرقانداق دەۋرنىڭ ئەدەبىياتىغا ئوخشىمايدۇ. بىزنىڭ سوتسيالىستىك ئەدەبىياتىمىز مەزمۇنىنىڭ ۋە خاھىشچانلىغىنىڭ يۈكسەك ئىقلاۋىيلىقتا ئىگە ئىكەنلىگى، شەكلىنىڭ جانلىق، مىللى ۋە زامانىۋى ئىكەنلىگى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ.

بىزنىڭ سوتسيالىستىك ئەدەبىياتىمىز، ئەمىلىيەتتە، پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتى، لېكىن ئۇ، يەنىلا مىللى مەدەنىيەتنىڭ بىر قىسمى. ستالىن مۇنداق كۆرسەتكەن ئىدى: "بىز پۈرولېتارىيات مەدەنىيىتى قۇرۇۋاتىمىز. بۇ، تامامەن تۇغرا. لېكىن، شۇنىسىمۇ تۇغرىكى، مەزمۇنەن سوتسيالىستىك مەدەنىيەت بولغان پۈرولېتارىيات مەدەنىيىتى سوتسيالىستىك قۇرۇلۇشقا قارىتىلغان ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ تىلى، تۈزۈمۈشى، ۋاھاكازالىرى تۈرلۈكچە بولۇشىغا قاراپ تۈرلۈكچە شەكىل ۋە ئۇسۇللاردا ئىپادە قىلىندۇ."①

سوتسيالىستىك جەمئىيەتتە، ماركسىزىملىق ئىدىيە، يېڭى دەۋر روھى، سوتسيالىستىك مەزمۇن قاتارلىقلار ھەر بىر مىللەتتە مۇئەييەن مىللى شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. چۈنكى بىر مىللەت ئىچىدە بىرەر يېڭىلىق، يېڭى مەزمۇن، يېڭى ئىدىيە بولغاندا، ئۇ شۇ مىللەتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى ئارقىلىق جارى قىلىندۇ، شۇڭا، يولداش ماۋ زېدۇڭ: "ماركسىزىم چوقۇم ئىلىمىزنىڭ كونكرېت خۇسۇسىيىتى بىلەن بىرلىشىپ، مەلۇم مىللى شەكىل ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ" دەپ، مىللى شەكىلنىڭ مۇھىملىغىنى تەكىتلىگەن ئىدى. ئۇ، «يېڭى دېموكراتىزىم ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىدە، يېڭى دېموكراتىزىملىق مەدەنىيەتنى قۇرۇشنىڭ زورۇرلۇگىنى تەكىتلەپ: "بۇ خىل يېڭى دېموكراتىزىملىق مەدەنىيەت مىللى بولىدۇ" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

سوتسيالىستىك جەمئىيەت مىللەتلەر راۋاج تېپىپ، گۈللىنىدىغان تارىخىي دەۋر

① ستالىن: «شەرق ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سىياسى ۋەزىپىلىرى»، «ماركسىزىم ۋە مىللەت، مۇستەملىكە مەسىلىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى 478 - بەت.

بولغاچقا، بۇ دەۋردىكى مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ھامان ناھايىتى روشەن مىللى خاراكتېر ئالغان بولىدۇ. سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشى سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ مۇقەررەر قانۇنىيىتى. سوتسىيالىستىك تۈزۈم شارائىتىدا، ھەر مىللەت ئوز ئالاھىدىلىگى بويىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە راۋاج تاپىدۇكى، ھەرگىزمۇ مەۋجۇت مىللى خۇسۇسىيەتنى يوقىتىش، سۇنئى ھالدا ھەممىنگە ئورتاق بولغان باشقىچە شەكىلنى يارىتىش مۇمكىن ئەمەس. ئومۇمى پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتى بىلەن بىللە مىللى مەدەنىيەت ۋە مىللى ئەدەبىيات - سەنئەت بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ، بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ ۋە ئىلگىرى سۈرىدۇ. يولداش ستالىن بۇ ئىككى مەسىلىنىڭ مۇناسىۋىتە مەسىلىسىنى توغرا تەھلىل قىلىپ مۇنداق دېگەن ئىدى: "سوتسىيالىزم يولى ئېلىپ بېرىۋاتقان پۈتۈن ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى مەزمۇنەن پۇرولېتار، شەكلى مىللى مەدەنىيەتتۇر. پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتى مىللى مەدەنىيەتنى بىكار قىلمايدۇ، بەلكى ئۇنىڭغا مەزمۇن بېرىدۇ. ئەكسىچە، مىللى مەدەنىيەت پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتىنى بىكار قىلمايدۇ، بەلكى ئۇنىڭغا شەكىل بېرىدۇ."①

ئېلىمىز كوپ مىللەتلىك سوتسىيالىستىك مەملىكەت. ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتى سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتى بولۇپ، ئۇ، بارلىق قېرىنداش مىللەتلەر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ مەجمۇئەسىدۇر. مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەدەنىيىتى، گەرچە ماركسىزم - لېنىنىزىم ئاساسىغا قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەر بىر مىللەتتە ھەر خىل مىللى ئالاھىدىلىك بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، سوتسىيالىستىك ئىجتىمائى تۈرمۇش ھەر بىر مىللەت ئەدەبىياتىدا شۇ مىللەتكە خاس مىللى خاراكتېر، مىللى ئوبرازلىق كورۇنۈش، مىللى تېما، مىللى تىل، مىللى ژانىر - تۈر ۋە مىللى ئىپادىلەش ۋاستىسى، مىللى بەدىئى ماھارەت ئارقىلىق ئەكس ئېتىلىدۇ. شۇنداقلا سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەت ئوزىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى جەريانىدا ھامان رېئال مىللى ئىجتىمائى تورمۇشنى، مىللى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەنئەنىسىنى، مىللى مۇناسىۋەت ۋە ئوزئارا ئەدەبىي تەسىرلىنىشنى ئاساسىي شەرت قىلىدۇ.

ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىيات - سەنئىتىدە "مەزمۇنى سوتسىيالىستىك بولۇش، شەكلى مىللى بولۇش" تىن ئىبارەت ماركسىزم - لېنىنىزىملىق پىرىنسىپنى ئىجرا قىلىپ، سوتسىيالىستىك مەزمۇننى جانلىق، گۈزەل، ئاممىۋىلاشقان مىللى شەكىل ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈش دەۋرىنىڭ ئومۇمىي تەلىۋى. يازغۇچى - سەنئەتكارلار مۇشۇ تەلەپ بويىچە ئىشلەش ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەك؟

1) ھەر مىللەت يازغۇچى - سەنئەتكارلىرى ماركسىزملىق مىللەت كوزقارىشىنى تۈرغۇزۇپ، ئوز مىللىتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىگە نىسبەتەن توغرا، ئىلمىي تونۇشتا بولۇشى، ئۇ مىللى ئالاھىدىلىكلەرنى ئۇگىنىشى، تەتقىق قىلىشى، ئۇنى ئىگىلىشى زورۇر. 2) مىللى ئىجتىمائى تۈرمۇشنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۈزىتىشى، ئوز مىللىتىنىڭ تۈرمۇشى ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تۈرمۇشىنى تەتقىق قىلىپ، پىششىق ئۇگىنىشى، ماھىيەتلىك تەرەپلەرنى چۈشىنىپ ئۇزلەشتۈرگەن بولۇشى كېرەك. تۈرمۇشنى كۈزىتىپ ئۇگەنگەندە، مىللى تېمىنى يورۇتۇپ،

① ستالىن: «شەرق ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ۋەزىپىلىرى»، «ماركسىزم ۋە مىللەت، مۇستەملىكە مەسىلىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى 468 - بەت.

مىللى خاراكتىرلارنى يارىتىشقا خىزمەت قىلىدىغان ۋەكىللىك خاراكتىرغا ئىگە تۇرمۇش دېتاللىرىنى تاللاشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىم. 3) مىللى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ھەرتەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇچۇن، يازغۇچى - سەنئەتكار مىللى تېمىنى تولۇق يورۇتۇشى، مىللى خاراكتىرلارنى مۇكەممەل ياكى بىرقەدەر مۇكەممەل يارىتىشى كېرەك. مىللى ئوبرازلىق كورۇنۇشلەرنى، مىللى جايلارنىڭ تەبىى مەنزىرە كورۇنۇشلىرىنى، ئورۇپ - ئادەتلەرنى ياخشى تەسۋىرلەپ، ئۇلارنىڭ ئوبرازلىرىنى ئەينەن، كورىكەم، جانلىق قىلىپ سىزىپ بېرىشى كېرەك. 4) مىللى تىلنى، بولۇپمۇ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن — قېلىپلاشقان مىللى ئەدەبىي تىلنى پىششىق بىلىشى، ئۇنى پىششىق ئىگىلىشى، تىلدىن پايدىلىنىشقا ماھىر بولۇپ، ئوزى يارىتقان ئەسەردە ئوز مىللىتىنىڭ تىلىنىڭ ئەۋزەللىگىنى نامايەن قىلىشى لازىم. 5) ھەر-قايسى مىللەت يازغۇچى - سەنئەتكارلىرى ئوز مىللى ئەدەبىياتىنىڭ نۇرغۇن ئەسىرلىك تەرەققىياتىدا شەكىللىنىپ، راۋاجلىنىپ، بەلگىلىك دەرىجىدە مۇقىملاشقان ژانىر - تۇرلىرىنى، بەدىى قۇرۇلما ۋە بەدىى ئىپادىلەش ۋاستىلىرى بىلەن ئۇسۇللىرىنى ھەم باشقا مىللى شەكىللەرنى ئەمەلدە قوللىنىشقا تولۇق ئەھمىيەت بېرىشى، ئۇلارنى قوللىنىشقا ماھىر بولۇشى كېرەك. 6) ئوز مىللىتىنىڭ كىلاسسىك يازغۇچى - سەنئەتكارلىرىدىن ئۇگىنىشى لازىم، شۇنداقلا باشقا مىللەتلەر ۋە چەتئەل ئەدەبىياتىدىن ئۇگىنىشى، ئوز مىللىتى، باشقا مىللەتلەر ۋە چەتئەل ئەدەبىياتىدىكى ئىسىل ئەنئەنىلەرنى ئۇگىنىپ، ئوزلەشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئوز ئىجادىيىتى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇشى لازىم. دىمەك، يازغۇچى - سەنئەتكارلار مىللى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى مەنبە قىلىش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشى، ئوز مىللىتىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئەنئەنىلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنى ھازىرقى زىيالىلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە خىزمەت قىلدۇرۇشى، شۇنداقلا باشقا مىللەتلەر ۋە چەتئەللەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۇگىنىشكە تېگىشلىك تەرەپلىرىنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئۇگىنىشى، ئۇلارنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرى ۋە ئىسىل تەجرىبىلىرىنى ئوز مىللى ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ ئەملىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈشى زورۇر.

ماركسىزىم پۇرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەدەبىياتى زامانىۋى ئىدىيىلەرنى جانلىق بەدىى شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىشىنى تەكىتلەيدۇ. ئىلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئىتىدە، ھەر بىر مىللەت زامانىۋى ئىدىيىلەرنى — سوتسىيالىستىك ۋە كومۇنىستىك ئىدىيىلەرنى ئوزلىرى ياقتۇرىدىغان جانلىق مىللى شەكىل ۋە مىللى ئۇسۇلۇپلار ئارقىلىق ئىپادىلىشى لازىم. سوتسىيالىستىك ۋە كومۇنىستىك زامانىۋى ئىدىيىلەرنى جانلىق، گۈزەل مىللى ئەدەبىي شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەشنىڭ ئوزى، ئەملىيەتتە، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك بولۇش، شەكلى مىللى بولۇش دېگەنلىكتۇر. ئەگەر بەزى مىللى شەكىللەر زامانىۋى ئىدىيىلەرنى، زامانىۋى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرەلمىسە، ئۇلارنى دادىل ئىسلاھ قىلىپ، دەۋر تەلىۋىگە لايىقلاشتۇرۇش كېرەك.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىگى دېگەن نىمە؟ ئۇنىڭ قانداق رولى ۋە ئەھمىيىتى بار؟

2. مىللى خاراكتىر دىگەن نىمە؟ ئۇنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ مىسال بىلەن بايان قىلىڭ.

3. مىللى خاراكتىرنىڭ سىنىپىيلىغى، نىسبى مۇستەقىللىغى، ئوزگىرىشچانلىغى ۋە ئىلھاملاندۇرۇش رولىنى مىسال بىلەن سوزلەڭ.

4. مىللى ئالاھىدىلىك ئوبرازلىق كورۇنۈشتە قانداق گەۋدىلىنىدۇ؟

5. مىللى تېمىنىڭ ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۇرۇشتە قانداق رولى ۋە ئەھمىيىتى بار؟ مىللى تېما قايسى ئامىللارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ؟

6. نىمە ئۈچۈن مەنزىرە كورۇنۈشلىرىنى ۋە ئورتا - ئادەت كورۇنۈشلىرىنى مىللى تېمىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى دەيمىز؟

7. نىمە ئۈچۈن مىللى تىلنى ئەدەبىياتنىڭ مىللى شەكلىنىڭ بىرىنچى ئامىلى دەيمىز؟ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى بىرەر ئەسەرنى مىسالغا ئېلىپ، مىللى تىلنىڭ ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتىكى ئەھمىيىتىنى سوزلەپ بېرىڭ.

8. نىمە ئۈچۈن مىللى ژانىر - تۈرلەر ۋە بەدىئى ماھارەت ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى بارلىققا كەلتۈرۈشنىڭ مۇھىم ئامىلى ھىساپلىنىدۇ؟

9. نىمە ئۈچۈن مىللى ئىجتىمائى تۈرمۇش بىلەن مىللى مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ئەنئەنىسى ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرىدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان زورۇر شەرتلەر بولىدۇ؟

10. نىمە ئۈچۈن مىللەتلەر ئارا ئەدەبىي ئالاقە بولۇش كېرەك؟ ئەدەبىي ئالاقە ۋە ئەدەبىي تەسىرلىنىش قايسى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ؟

11. ئەدەبىي ئالاقە ۋە ئەدەبىي تەسىرلىنىشنىڭ ئەھمىيىتىنى مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭ.

12. مەزمۇنى سوتسىيالىستىك بولۇش، شەكلى مىللى بولۇش دىگەن نىمە؟ مەزمۇنى سوتسىيالىستىك، شەكلى مىللى بولغان ئەدەبىيات - سەنئەتنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەك؟

ئونىنچى باپ. ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى يېڭىلاش

ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا يېڭىلاپ ئىجات قىلىش ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتى. ماركسىزملىق تارىخىي ماتېرىيالىزم بىزنى ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەرەققىياتىدىكى تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا چۈشەندۈرىدىغان پۈختا نەزەرىيىۋى ئاساس بىلەن تەمىنلىدى. پۈرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ داھىسى لېنىننىڭ "ھەر بىر مىللەت مەدەنىيىتى ئىچىدە ئىككى خىل مىللى مەدەنىيەت بولىدۇ" غائىلىغى توغرىسىدىكى تەلىماتى، ماركسىزمنىڭ ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۈستقۇرۇلمىنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى تەلىماتى پۈرولېتارىياتنىڭ ئەدەبىي مىراسلارغا توغرا مۇئامىلە قىلىشتىكى نەزەرىيىۋى ئاساس بولدى. يولداش ماۋ زېدۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان "مېغىزىنى قوبۇل قىلىپ، شاكىلىنى چىقىرىۋېتىش"، "قەدىمقىنى ھازىرقى ئۈچۈن، چەتئەلنىكىنى جۇڭگو ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش"، "كوللېكتىپدىن يېڭىلىرىنى يارىتىش" پىرىنسىپى بىزنىڭ ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىزدىكى يېتەكچى ئىدىيە ھىساپلىنىدۇ.

بىز ماركسىزم ئاساسچىلىرىنىڭ تەلىمىگە قەتئىي ئەمەل قىلىپ، ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق ئىسىل مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا يېڭىلاپ ئىجات قىلغىنىمىزدىلا، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمىزنى تېخىمۇ گۈللەندۈرەلەيمىز ۋە راۋاجلاندۇرالايمىز.

1 ـ §. ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش

ئەدەبىيات مىراسلىرىغا نىمە ئۈچۈن تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىنىدۇ؟ ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق ئىسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ سەۋەبلىرىنى توۋەندە ئۈچ مۇھىم نۇقتىغا (ئۈچ يان ماۋزۇغا) يىغىنچاقلاپ سۆزلەپ ئوتىمىز.

1. ئەدەبىيات ـ سەنئەت مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر قانۇنىيىتى

ماركسىزم ـ لېنىنىزم بىزگە يېڭى شەيئىلەر ھامان كونا شەيئىلەردىن ئوسۇپ چىقىدۇ ۋە راۋاجلىنىدۇ، شۇنداقلا يەنە يېڭى شەيئىلەر ئوز نوۋىتىدە كونا شەيئىلەرنىڭ ئور-

ئىنى ئىگەللەيدۇ، دەپ تەلىم بېرىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىنى ئەسلىسەك، بۇ نۇقتىنى ئېنىق ھىس قىلىمىز. دەرۋەقە، ھېۋادالىزىم مەدەنىيىتى قۇللۇق جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيىتى ئاساسىدا راۋاجلانغان ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگەللىگەن؛ كاپىتالىزىم مەدەنىيىتى ھېۋادالىزىم مەدەنىيىتى ئاساسىدا راۋاجلانغان ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگەللىگەن؛ سوتسىيالىزىم مەدەنىيىتى ئىنسانلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئىسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ۋە شۇ ئاساستا دادىل يېڭىلاپ ئىجات قىلىش ئاساسىدا شەكىللىنىپ ۋە تەرەققى قىلىپ، ئۇتمۇش دەۋرلەردىكى كونا مەدەنىيەتنىڭ ئورنىنى ئىگەللىگەن. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. چۈنكى ھەرقانداق يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئوزىدىن بۇرۇنقى ئەدەبىيات ـ سەنئەت بىلەن ھىچقانداق مۇناسىۋەتسىز ھالدا، ئۇشتۇمتۇتلا پەيدا بولمايدۇ.

"ھەرقايسى دەۋرنىڭ يېڭى ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى رىيال تۇرمۇشقا ۋە يېڭى ئىجتىمائى كۈچلەرنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىشىدا مۇقەررەر ھالدا يېڭىلاش ۋە ئىجات قىلىش بولىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، يېڭى ئىجتىمائى تۇرمۇش بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ يېڭى ئارزۇ ـ ئىستەكلىرى، يېڭى تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن بۇ خىل يېڭىلاش، ئىجات قىلىشنى پەقەت ئالدىنقىلارنىڭ ئەمگەك مۇنىلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش، ئالدىنقىلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش ئاساسىدىلا ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ. ئەگەر بارلىق ئەدەبىي مىراسلارنى يىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، پۈتۈنلەي يېڭىۋاشتىن ئىش باشلانسا، ئۇنداقتا، ئەدەبىياتتا تەرەققىيات دېگەن نەرسىمۇ بولمايدۇ. يېڭىلاش ۋە ئىجات قىلىشتىن سوز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە."①

ئۇستۇقۇرۇلمىغا تەئەللۇق بولغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇئەييەن جەمئىيەت ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئىنكاسى بولغاچقا، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى مەۋجۇت جەمئىيەتنىڭ سىياسى ۋە ئىقتىسادىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەدەبىيات بىر خىل ئالاھىدە ئىدىئولوگىيە فورمىسى بولغاچقا، ئۇ پەيدا بولغان ھامان ئۇزۇگە خاس نىسبى مۇستەقىللىققا ئىگە بولىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، ئىقتىسادىي بازىس بىر خىل ھەل قىلغۇچ ئامىل سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى تۈپ خاراكتىر جەھەتتىن ئوزگەرتكىنى بىلەن، پۈتۈنلەي يېپ ـ يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەت يارىتىپ چىقالمايدۇ. ئۇ پەقەتلا يېڭى سىنىپ، يېڭى سىياسىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن بولغان ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەرەققىيات ئىشانىسىنلا ئوزگەرتىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەرەققىيات ئەنئەنىلىرىنى ئۇزۇپ تاشلاپ، تامامەن يوقلۇقتىن يېپ ـ يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەت يارىتىپ چىقىشنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ بۇ خىل تارىخىي ۋارىسلىغى ئۇنىڭ ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيىلىك خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. ھەرقانداق ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيە پەيدا بولۇشتا ھامان ئوز ساھەسىدە ئوتمۇشتە بولۇپ ئوتكەن ھادىسىلەرنى ئاساس قىلىدۇ، يەنى ئۇ مۇقەررەر ھالدا ئىچكى ـ تاشقى كارمونىيىلىك ئىزچىللىققا ئىگە بولىدۇ. جۇملىدىن ھەر بىر دەۋردىكى يازغۇچى ـ سەنئەتكارلارنىڭ ئالدىدا ئوزىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەر ئەدەبىـ

① «ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى 270 ـ بەت.

يات تەرەققىياتىنىڭ مول ماتىرىياللىرى بولىدۇ، ھەرقانداق يازغۇچى-سەنئەتكار ئۇزىدىن بۇرۇنقى ئەنە شۇ بەدىى ئەدىبىيات ماتىرىياللىرىدىن ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئوزۇقلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئەينەك سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. ئەجداتلارنىڭ نۇرغۇن ئەسىرلىك بەدىى ئىجادىيەت ئەمىلىيىتى جەريانىدا ياراتقان قانۇنىيەتلىك نەرسىلىرىنى ئۇگىنىدۇ ۋە ئوزلىرىنىڭ يېڭى ئىجادىيەت ئەمىلىيىتىگە سىڭدۇرىدۇ، ئەدىبىيات-سەنئەت مانا شۇ ئاساستا راۋاجلىنىدۇ، شۇڭا، بۇنىڭدىن خالى ھالدا ئەدىبىيات-سەنئەتنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن سوز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. ئەدىبىيات-سەنئەت تەرەققىياتى جەريانىدىكى بۇ خىل ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەدىبىيات تارىخىدىكى نۇرغۇن مىساللار ئارقىلىق ئىسپاتلاش مۇمكىن.

دۇنيا مەدىنىيىتىنىڭ ئىپتىدائى ئوچىغى ھىساپلانغان قەدىمقى يۇنان مەدىنىيىتى «ئىلىئادا» ۋە «ئودېسسىيا» داستانلىرى بىلەن مەشھۇر. پۇتكۇل ئىنسانىيەتنىڭ بۇ ئىككى پارلاق ئەدىبىي يادىكارلىغى قەدىمقى يۇناننىڭ ئۇرۇقداشلىق جەمىيىتىنىڭ غايەت زور ھاياتىي كۇچگە ئىگە بولغان "قەھرىمانلىق دەۋرى" نىڭ مەھسۇلى. «ئىلىئادا» دىگەن داستاندا يۇناندىكى ئۇرۇقداشلىق جەمىيىتىنىڭ يىمىرىلىشكە باشلىغانلىغى ۋە قۇللۇق تۇزۇمنىڭ بىر خىل يېڭى ئىجتىمائى تۇزۇم بولۇپ شەكىللىنىۋاتقانلىغى، بۇ دەۋرنىڭ يۇنان تارىخىدىكى "قەھرىمانلىق دەۋرى" دەپ ئاتالغانلىغى ۋە شۇ سەۋەپتىن يۇنانلىقلارنىڭ شۇ زاماندا ترويا① غا يۇرۇش قىلغانلىغىمۇ، دەل ئېنگېلس ئېيتقاندەك، قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىزدىكى بىر قېتىملىق قاراقچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى بولغانلىغى تەسۋىرلەنگەن. «ئودېسسىيا» ناملىق داستاندا بولسا، "ترويا ئۇرۇشى" دىكى يۇنان قەھرىمانلىرىدىن ئودېسسىيانىڭ ترويا ئۇرۇشى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئوز يۇرتىغا قايتىپ كېتىۋېتىپ، 10 يىل سەرسان بولۇپ يۇرگەنلىگى تەسۋىرلەنگەن. قەدىمقى يۇناننىڭ ئەما شائىرى ھومىرنىڭ بۇ ئىككى داستانى قەدىمقى يۇنانلىقلار ئىجات قىلغان ئەپسانە-رىۋايەتلەرنى ئاساس قىلغان. خۇددى ماركس كورسەتكەندەك: "يۇنان ئەپسانىلىرى يۇنان سەنئىتىنىڭ قورال ئامبىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ تۇپرىغى"② بولغان.

تىراگىدىيىنىڭ ئاتىسى ھىساپلانغان قەدىمقى يۇنان تىراگىدىيىچىلىرىدىن ئېسىخىل (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 456-؟525)، سوفىكىل (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 406—؟496)، ئېۋرىپىد (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 406—؟485) لارمۇ ئوز ئەسەرلىرىدە ئوزىدىن بۇرۇنقى، قەدىمقى يۇناننىڭ "قەھرىمانلىق دەۋرى" دە پەيدا بولغان ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرنى ئاساسىي ۋەقەلىك قىلغان. جۇملىدىن قەدىمقى يۇناننىڭ گۇللەنگەن مەدىنىيىتى ئوزىدىن كېيىنكى شەرق مەدىنىيىتىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققى قىلىشىغا غايەت زور تەسىر كورسەتكەن.

---

① ترويا كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىي شىمال دېڭىز قىرغىغىدىكى خېللېس پونت بوغۇزىنىڭ جەنۇبىي ئېغىزىغا جايلاشقان، ئۇ مۇھىم دېڭىز قاتنىشى تۇگۇنى ۋە باي-ئاۋات شەھەر. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1194-يىلى، يۇنانلىقلار ترويا غا ھۇجۇم قىلغان. ئۇرۇش 10 يىل داۋام قىلىپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1184-يىلى، ترويا شەھىرى يۇنانلىقلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان.

② «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 2-توم 13-بەت

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، مەيلى شېئىر، ئەسىر (پروزا) ۋە باشقا خىلداردىكى ئەسەرلەر ياكى ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئەسەرلەر بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئەدەبىيات تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ھامان كېيىنكى دەۋرلەر ئەدەبىياتىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى، مەسىلەن، ئۇيغۇرنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى شېئىر توپلىمى «شېئىرنامە» تېما، ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە سەنئەت جەھەتلىرىدىن ئۆزىدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى چىن، خەن، ۋېي، جىنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ شېئىر - ئۇجادىيەتلىرىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. بۇنىڭدىن 2000 يىل ئىلگىرى ياشىغان ئۇيغۇرنىڭ تۇنجى ئۇلۇغ شائىرى چۈي يۈەننىڭ «توققۇز قوشاق»، «تەڭرىگە سوئال»، «جۇدالىق زارى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدىكى دولقۇن ۋە خەلقنىڭ غېمىنى يەپ، زۇلمەتلىك كۈچكە قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە خەلقچىللىق روھ بىۋاستە ھالدا «شېئىرنامە» نىڭ ئىدىيە ۋە بەدىئى جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ نەتىجىسى بولۇش بىلەن بىرلىكتە، بۇ روھ ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەرقايسى دەۋرلەر ئەدەبىياتىدا گەۋدىلىك ھالدا ئىپادىلىنىپ، جۈملىدىن كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە بەدىئى شەكىل جەھەتتىن ئىزچىللىققا ۋە ئورگانىللىققا ئىگە قىلىدى. ھەقىقەتەن «شېئىرنامە»دىن باشلانغان بۇ ۋارىسلىق ئەنئەنىسى خۇددى چاڭجىياڭ سۈيىدەك ئۇزۇلمەس دولقۇن ھاسىل قىلىپ، ئەسىرلەردىن بۇيان بۇ يەنە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى. خەن، ۋېي، ئالتە سۇلالە دەۋرىدىكى (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 - يىلدىن مىلادىدىن كېيىنكى 316 - يىللار ئارىلىغىدا) «يۈبفۇ قوشاقلىرى»① «شېئىرنامە» نىڭ داۋامى ۋە راۋاجى سۈپىتىدە، ئۇيغۇرنىڭ شېئىرىيەت تارىخىدا "ئالتۇن دەۋر" ھىساپلانغان تاڭ دەۋرى ئەدەبىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى. «يۈبفۇ قوشاقلىرى» نىڭ تەسىرى بىلەن دۇنياغا كەلگەن تاڭ دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ پىشۋالىرىدىن لى بەي (مىلادى 762 — 701)، دۇفۇ (مىلادى 770 — 712)، بەي جۈيىيى (مىلادى 846 — 772) لارنىڭ پۈتكۈل ئۇجادىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئەنە شۇ «يۈبفۇ قوشاقلىرى» ئارقىلىق ئۆزىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەر شېئىرىيىتىنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە ئەڭ ئۇنۇملۇك ۋارىسلىق قىلغانلىغى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

تېما جەھەتتىن ئالغاندا، لى بەينىڭ 900 نەچچە پارچە شېئىرى ئىچىدە «يۈبفۇ» شېئىرلىرىنىڭ تەسىرى خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ ($\frac{1}{6}$ نى تەشكىل قىلىدۇ). بولۇپمۇ دۇفۇ شېئىرلىرىدا ئوتمۇش دەۋرلەر شېئىرىيىتىنىڭ تەسىرى ناھايىتى گەۋدىلىك كورۇنىدۇ. دۇفو تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىشتىن خاراپلىشىشقا يۈزلەنگەن دەۋردە ياشىغان بولۇپ، ئۇ

① «يۈبفۇ» (乐府) — ئالدىنقى خەن دەۋرىدىكى بىر مەھكىمىنىڭ ئىسمى بولۇپ، بۇ مەھكىمە ئەينى زامانىدىكى شېئىر - قوشاقلارنى توپلاش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. مۇشۇ مەھكىمىگە توپلانغان شېئىر - قوشاقلار تارىختا «يۈبفۇ قوشاقلىرى» دەپ ئاتالدى.

بىۋاستە ھالدا تاڭ شۇەنزۇڭ پادىشا ۋە ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىق گۇرۇھىدىكىلەرنىڭ كەيپ-ساپا، ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلىپ، دولەتكە ۋە خەلققە زىيان سېلىۋاتقانلىغىنى كورگەن، "ئەنشى توپىلىڭى"① نى بىۋاستە ئوز بېشىدىن كەچۇرۇپ، ئىچكى قالايمىقان ئۇرۇش تۇپەيلىدىن پەيدا بولغان سەرسانلىق-سەرگەردانلىق ئازاۋىنى يەتكىچە تارتقاچقا، تەبىى يوسۇندا خەلققە تېخىمۇ يېقىنلاشقان. بۇنىڭ بىلەن دۇفۇنىڭ پۇتۇن ئىجادىيىتىگە ئوتمۇشتىكى ئەدىبىياتنىڭ يۇكسەك رىيالىزىملىق ۋە خەلقچىللىق ئىدىيىسى چوڭقۇر سىڭگەن. شۇنىڭ ئۇچۇن، كېيىنكى ھەرقايسى دەۋرلەردە ئوتكەن نۇرغۇن مەشھۇر شائىرلار دۇفۇ شېىرلىرىنىڭ رىيالىزىملىق ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى، دۇفۇنىڭ شېىرلىرى ھەقىقەتەن تاڭ دەۋرىدىكى كېيىنكى كىلاسسىك شېىرلارنىڭ پۇتۇن تەرەققىيات تارىخىغا ئاكتىپ تەسىر كورسەتتى. بەي جۇيىي، خەن يۇي، ۋاڭ ئەنشى قاتارلىق مەشھۇر شائىر-يازغۇچىلارنىڭ دۇفۇ شېىرلىرىدىن ئوزۇقلىنىپ ئوسۇپ-يېتىشكەنلىگى ھەممىگە ئايان.

ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى ۋە ئەدىبى سىماچىيەن يازغان «تارىخنامە» نىڭ كېيىنكى دەۋر ھىكايىچىلىگىگە ھەم نەسرى ئىجادىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر قىلغانلىغى، بۇرۇنقى چىن دەۋرىدىكى نەسرى ئەسەرلەرنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى نەسرى ئەسەرلەرگە تەسىر قىلغانلىغى قاتارلىق ھىساپسىز پاكىتلار ھەرقانداق دەۋردىكى يېڭى ئەدىبىيات ئەجداتلار قالدۇرغان ئەدىبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا راۋاجلىنىدىغانلىغىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىنمۇ بۇ نۇقتىنى ئېنىق كورگىلى بولىدۇ.

مىلادى 9-ئەسىردىن باشلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسى ھاياتىدا كورۇنەرلىك بۇرۇلۇش پەيدا بولدى، ئىقتىسادىي ۋە سىياسى تەرەققىيات بىر مەزگىل ئىقتىسادىي ۋە سىياسى بوھران ئىچىدە جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنالماي قالغان ئۇيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدىبىيات تارىخىنى پارتلاش باسقۇچىغا ئېلىپ كىردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبىيات تارىخىدا بىرقەدەر سېستىمىلاشقان "دۇنياۋى ئەدىبىيات" دەۋرى باشلىنىپ، ئىنسانىيەت ئالىمى «تۇركى تىللار دىۋانى» (مىلادى 1074-1072)، «قۇتاتقۇ بىلىگ» (مىلادى 1070—1069)، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» (مىلادى 12—13-ئەسىر) تەك بىر-بىرىگە ئۇلاشقان شەرق مەدىنىيىتىنىڭ سەرخىل مىۋىلىرىدىن لەززەتلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

قاراخانىلار سىياسى ھاياتىنى ئىلىم، ئادالەت، ئەخلاق ۋە قانۇن بىلەن ئوزگەرتىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك دەستۇرى، پەلسەپە، ئىجتىمائىيەت دەرسلىگى دەپ قارالغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتاتقۇ بىلىگ» داستانىنىڭ ئالەمشۇمۇل مۇۋەپپەقىيەتلىرى تاسادىپى ھالدا بارلىققا كەلگەن ئەمەس؛ ئالدى بىلەن داستاندا ئالغا سۇرۇلگەن تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن ئالاھىدىلىگىدىن قارىغاندا، ئۇ، جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر ئىدىولوگىيىلىك پىكىر ئېقىمىدا چولپان بولۇپ پارلىغان "فارابىزىم"② تەلىماتـ

① تيەنباۋنىڭ 14-يىلى (مىلادى 755-يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىدىن ئەنلوسەن بىلەن شى سىمىڭ تاڭ شۇەنزۇڭنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ھوقۇق تارتىۋېلىش مەقسىدىدە يەنياڭدا زور كولەملىك ھەربى توپىلاڭ قوزغايدۇ. بۇ توپىلاڭ تارىختا "ئەنشى توپىلىڭى" دىيىلىدۇ.

② فارابىزىم — ئەبۇ نەسىر فارابى (مىلادى 950 — 870) تەرىپىدىن ئىسلام تېولوگىيىسى — «كالام تەلىماتى»غا زىت ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەبىەت پەلسەپىسى، ئالەم نەزىرىيىسى، بىلىش نەزىرىيىسى، لوگىگا ۋە ئىجتىمائى پەلسەپە، ئەركىن تەپەككۇر ۋە راتسىونالىزىم قاتارلىق بىر پۇتۇن ئىزچىل تەلىمات ئىلىم دۇنياسىدا "فارابىزىم" دەپ ئاتالغان.

لىرىنىڭ ئەخلاسمەن ۋارىسى ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇ فارابىنىڭ ئىزچىللىققا ئىگە بولغان ئىلمىي ئىدىيولوگىيىلىك پىكىر ئېقىمى ۋە ئۇزىدىن بۇرۇنقى شەرق كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ رېئالىزملىق، خەلقچىللىق، ئىنسانپەرۋەرلىك روھىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتاتقۇ بىلىگ» ناملىق ئەسىرى ئارقىلىق ياراتقان ئىجادىي، مەنىۋى مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە غايىۋى كوز قاراشلىرىنى ئۇزىدىن بۇرۇنقى خەلقىنىڭ ئىجادىيىتىگە تەپەككۇر مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن، بىر پۈتۈنلۈككە ۋە ئورگانىللىققا ئىگە بولغان بەدىي پىكىر قىلىش ئىزچىللىغىدىن ئايرىپ تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئورتاق شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى پىكىر ئېقىمى ۋە بەدىي ئەدەبىيات غايىلىرى نۇرغۇن ئەسىرلىك كىشىلىك تۇرمۇش كوزقارىشىنىڭ مېغىزىدىن ئىبارەت بولغاچقا، ئۇنى ھېچقانداق كۈچ ئۇزۇپ تاشلىيالمايدۇ، بەلكى ئۇ خەلقىنىڭ يۈكسەك ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ھامان ئۇزىدىن كېيىنكى يېڭى ئەدەبىيات ئىجادىيىتىدە ئەكس ئەتمەي قالمايدۇ. «قۇتاتقۇ بىلىگ» داستانىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسى ۋە ئەخلاقىي قاراشلىرى تەبىئى ھالدا ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىغا تۈتاشتۇرۇلغانلىغى ۋە تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇلغانلىغىنى ئاشۇ نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يەنە شۇنداقلا، قاراخانىلار ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەدىپ ئەخمەت يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۈلھەقايىق» داستانى باشتىن ـ ئاخىر دېگۈدەك «قۇتاتقۇ بىلىگ» نىڭ بۇۋاستە تەسىرى ۋە تۈرتكىسىدە بارلىققا كەلگەن ئىدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ۋارىسلىق ئەنئەنىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتىدىكى تۈرتكىلىك رولىنى "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تېخىمۇ ۋايىغا يەتكەن دەۋرلەر ئەدەبىياتىنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىدىن تېخىمۇ روشەن كورگىلى بولىدۇ. بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك نامايەندىلىرىدىن بولغان لۇتفى، ئاتايى، سەكاكى، بولۇپمۇ ئەلىشىر ناۋايى قاتارلىقلار ئۇزلىرىنىڭ ئوچمەس ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر لېرىك شېئىرىيەت گۈلزارلىغىدا ئۇزاققىچە يۈكسەك دەرىجىدە گۈللىنىش ۋەزىيىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. ناۋايى مەۋلانە لۇتفىنى "ئۇستازىم" دەپ ھورمەت بىلەن تىلغا ئالغىنىدەكمۇ لۇتفى غەزەللىرىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغانلىغى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلغانلىغى نەزەردە تۇتۇلغان. ناۋايى ئىجادىيىتىنىڭ يېرىك ئۇلگىسى بولغان «خەمسە» (مىلادى 1483—1485- يىللىرى يېزىلغان)نىڭ مەيدانغا كېلىش جەريانىدىن ئۇنىڭ ئۇزىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئوتكەن ئەدىپلەرنىڭ شۇ ساھەدىكى ئىجادىيەتلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى تېخىمۇ بېيىتقانلىغىنى ۋە ئۇز دەۋرىنىڭ تەلىۋىگە ئۇيغۇن ھالدا يېڭىلىغانلىغىنى ئېنىق كورۈۋالالايمىز. بۇ خىل ۋارىسلىق خۇسۇسىيەت 19- ئەسىر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىمۇ روشەن ئىپادىلەنگەن. ئۇزىنىڭ 48 مىڭ مىسرالىق «مۇھەببەت داستانلىرى» دا، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئەسرلەردىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى تېمىلارنى مەزمۇن قىلغان ياكى ئۇزىدىن بۇرۇن ئوتكەن كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ شۇ ناملىق داستانلىرىغا ئىجادىي

ژارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنى ئوزىگە خاس ئۇسلۇپ ۋە ئوز دەۋرىگە ئۇيغۇن ئىدىيىۋى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتقان.

دېمەك، ھەرقانداق بىر مىللەت ئەدەبىياتىدا تەبىئى مەۋجۇت بولىدىغان ئىزچىللىق ۋە ئورگانىللىق ئەدەبىياتنىڭ مۇقەررەر ھالدىكى ۋارىسلىق قانۇنىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، شۇنداقلا ھەرقانداق دەۋردىكى يېڭى ئەدەبىيات ئوز ئەجداتلىرى قالدۇرغان ئەدەبىيات مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا راۋاجلىنىدىغانلىغىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. بۇ خىل ۋارىسلىق ئەنئەنىسى ۋە تەجرىبىلىرى ئەلۋەتتە كوپ تەرەپلىمىلىك بولىدۇ، مەسىلەن، ئىلغار ئىدىيىۋى مەزمۇن، ئوبراز يارىتىش، بەدىئى شەكىل، تىل ئىشلىتىش ماھارەتلىرى، رىيالىزىملىق ۋە ئاكتىپ رومانتىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇللىرى... قاتارلىق جەھەتلەردىكى مۇۋەپپەقىيەتلەر ئەجداتلار ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا تاپقان بەزىبىر قانۇنىيەتلىك، قىممەتلىك تەجرىبىلەردۇر. ئەگەر بۇلاردىن ۋازكېچىلىدىكەن، يېڭى ئەدەبىياتنى بەرپا قىلىش مۇمكىن ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن، قانداقلا يازغۇچى - سەنئەتكار بولسۇن، ئۇلار ھەمىشە ئەدەبىيات مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ ۋە ئۇنى ئەينەك قىلىدۇ. لۇشۈن: "يېڭى ئەدەبىياتنىڭ كونا ئەدەبىياتلارغا نىسبەتەن ھامان ۋارىسلىغى بولىدۇ"، "ھامان تاللۇۋلىش بولىدۇ" ① دەپ كورسەتكەن ئىدى. گوركىي ياش يازغۇچىلار ئوتمۇشتىكى ئۇلۇغ يازغۇچىلاردىن بەدىئى ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى، ئەدەبىي ماھارەتنى ۋە تىلنى ئۆگىنىشكە تېگىشلىك، دەپ ھىساپلايتى. قىسقىسى، مەيلى ئەمەلىيەت نۇقتىسىدىن ياكى نەزەرىيە نۇقتىسىدىن قارىمايلۇق، ئەجداتلارنىڭ مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش يېڭى ئەدەبىياتنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زورۇر شەرتى ئىكەنلىگىنى ھىس قىلىمىز.

2. ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زورۇر شەرتى

ئوتمۇشتىكى بارلىق ئىسىل ئەدەبىيات - سەنئەت ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ ئىجتىمائى تۈزۈمۈشىنى رىيالىستىك يول بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئىلغار ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى ئىپادىلەپ بەردى ھەمدە يۈكسەك دەرىجىدە بەدىئىلىككە ئىگە بولۇپ، نۇرغۇن قىممەتلىك بەدىئى ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى توپلىدى. شۇڭا، ئۇ كېيىنكى دەۋرلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا ھەر جەھەتتىن ئەينەك بولۇش ئەھمىيىتىگە ئىگە. پۈرولېتارىيات يازغۇچى - سەنئەتكارلىرىمۇ ئوخشاشلا مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە ئوتمۇشتىكى ئەدەبىياتنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋە ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، پۈرولېتارىياتنىڭ يېڭى ئەدەبىياتىنى يارىتىدۇ ۋە راۋاجلاندۇرىدۇ. لېنىننىڭ "ھەر مىللەت مەدەنىيىتى ئىچىدە ئىككى خىل مىللى مەدەنىيەت بولىدۇ" غانلىغى توغرىسىدىكى تەلىماتى پۈرولېتارىياتنىڭ ئەدەبىيات مىراسلىرىغا زادى قانداق تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش لازىملىغىنى ماركسىزىملىق نەزەرىيىۋى ئاساس بىلەن تەمىنلىدى.

دۇنيادىكى ھەرقانداق شەيئىلەرگە ئوخشاش، ئەدەبىيات مىراسلىرىمۇ دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىملىق نۇقتىنەزەر بويىچە، بىرنىڭ ئىككىگە بولۇنۇشى بويىچە قاراشقا توغرا

① «ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ ئوچېرىكلىرى»، 2 - قىسىم، ئۇيغۇرچە نەشرى 258- بەت.

كېلىدۇ. بۇ توغرىدا لېنىن مۇنداق دېگەن ئىدى: "ھەر بىر مىللەت مەدەنىيىتى ئىچىدە، تېخى ئانچە تەرەققى قىلمىغان دېموكراتىك ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت تەركىپلىرى بولىدۇ، چۈنكى ھەر بىر مىللەتتە ئەمگەكچى ئاممىا بىلەن ئېزىلگۈچى ئاممىا بولىدۇ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىدا مۇقەررەر يوسۇندا دېموكراتىك ۋە سوتسىيالىستىك ئىدىيە سېستىمىسى پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. لېكىن ھەر بىر مىللەت ئىچىدە يەنە بۇرژۇئا مەدەنىيىتى (كوپ سانلىكى مىللەتلەر ئىچىدە گېزەندىلەر، دىنىي ھوقۇقدارلار مەدەنىيىتى) بولىدۇ. ۋاھالەنكى بۇ بىر تەركىپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھوكۇمران ئورۇندا تۇرغۇچى مەدەنىيەت بولىدۇ"① دېگەن ئىدى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋىي قىسمى بولغاچقا، لېنىننىڭ بۇ ئىدىيىسى پۇرولېتارىياتنىڭ ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىدا يېتەكچى نەزەرىيىۋى ئاساس بولىدۇ.

ماركسىزم كلاسسىكلىرىنىڭ ئازدۇر ـ كۆپتۇر دېموكراتىيىلىككە ۋە ئىنقىلاۋىيلىققا ئىگە بولغان خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات مىراسلىرىدىن ۋە ئەنە شۇ خىل ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەرەببىيىسىدە ئوسۇپ چىققان كلاسسىك يازما ئەدەبىيات مىراسلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىشنىڭ تۈپ سەۋەبى پەقەت پۇرولېتارىياتنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈندۇر. لېنىن «ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ۋەزىپىلىرى» ناملىق ئەسىرىدە: "پۈتكۈل ئىنسانىيەت تەرەققىياتىدا ۋۈجۇتقا كەلتۈرۈلگەن مەدەنىيەتنى ئېنىق بىلىش، ئۇنى يېڭىۋاشتىن ئىشلەش ئارقىسىدا پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتىنى تىكلەش مۇمكىن ئىكەنلىگىنى ئۇچۇق، روشەن چۈشەنمەستىن تۇرۇپ، بۇ ۋەزىپىنى ھەل قىلالمايمىز" دېگەن ئىدى. ئۇ يەنە: "پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتى ئاسماندىن چۈشكەن ئەمەس. ئۇنىڭ پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى دەپ ئاتىۋالغان كىشىلەر تەرىپىدىن ئويدۇرۇپ چىقىرىلغانمۇ ئەمەس، ئەگەر شۇنداق دېيىلىدىغان بولسا، پۈتۈنلەي جويلۇش بولىدۇ. پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتى ئىنسانىيەتنىڭ كاپىتالىزىم جەمىيىتىنىڭ، پومىشچىكلار جەمىيىتىنىڭ ۋە بيۇرۇكراتلار جەمىيىتىنىڭ زۇلمى ئاستىدا ياراتقان بارلىق بىلىملىرىنىڭ قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن بولغان تەرەققىياتىدىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك."② يولداش ماۋ زېدۇڭمۇ مۇنداق دېگەن ئىدى: "بىز بارلىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى پايدىلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەنقىدىي ھالدا قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئوز زامان، ئوز ماكانىمىزدىكى خەلق تۇرمۇشىدىن ئىلىنغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت خام ئەشيالىرىدىن ئەسەرلەر يارىتىشتا ئەينەك قىلىشىمىز لازىم."③ بۇگۈنكى پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ راۋاجلىنىشى ئەنە شۇ قانۇنىيەت بويىچە بولىدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمىلىيەتتە، پەقەت پۇرولېتارىيات سىنىپلا ئوتتۇرىشتىكى بارلىق ئەدەبىيات مىراسلىرى-

① «مىللى مەسىلە توغرىسىدىكى تەنقىدىي پىكىرلەر»، «لېنىن ئەسەرلىرى»، 20- توم، خەنزۇچە نەشرى 6- بەت.

② ۋ. ئى. لېنىن: «ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ۋەزىپىلىرى»، 1919 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى 8 -، 9- بەتلەر.

③ «يەنئەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سوزلەنگەن نۇتۇق»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 3- توم، ئۇيغۇرچە (يېڭى يېزىق) نەشرى 1554- بەت.

نى ئىلمىي يوسۇندا يەكۈنلەپ چىقالايدۇ ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەدەبىيات ئىجادىيىتىنىڭ قىممەتلىك تەجرىبىلىرىنى رەتلەپ چىقىپ، ئوتتۇرىشتىكى ئەدەبىياتنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىنى ئۈگىنىلەيدۇ ۋە قوبۇل قىلالايدۇ. چۈنكى پۈرولېتارىيات ماركسىزم - لېنىنىزملىق مەيدان، نۇقتىنەزەرنى ئاساس قىلىپ، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق پوزىتسىيە بىلەن ئوتتۇرىشىدىكى ئەدەبىياتقا مۇئامىلە قىلغاچقا، ئۇ ئوتتۇرىشتىكى ئەدەبىياتنىڭ ئىدىيە ۋە سەنئەت جەھەتلەردىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ بۈگۈنكى دەۋرىمىزگە بولغان ئەھمىيىتىنى چوڭقۇر ۋە كونكرېت چۈشىنىش ئاساسىدا، سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتنى تەرەققى ئەتتۈرۈشكە پايدىلىق بولغان بارلىق تەجرىبىلەرنى قوبۇل قىلىپ، سوتسىيالىزم ۋە كەڭ خەلق ئاممىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان تېخىمۇ يېڭى، تېخىمۇ گۈزەل ئەدەبىياتنى يارىتىپ چىقىش ئىقتىدارىغا ئىگە.

شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتى تارىختىكى ئەڭ يېڭى، ئەڭ ئىلغار ئەدەبىيات بولۇپ، ئۇ ئوتتۇرىش دەۋرلەردىكى ھەرقانداق ئەدەبىياتقا تۈپ ماھىيەت جەھەتتىن ئوخشىمايدۇ، بۇنداق ئالاھىدىلىك پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ تۈپ خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. خۇددى ماركسىزمنىڭ ئوزى گېرمانىيىنىڭ كىلاسسىك پەلسەپىسى، ئەنگلىيىنىڭ كىلاسسىك سىياسى - ئىقتىسات ئىلمى، فرانسىيىنىڭ خىيالىي سوتسىيالىزمىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا تەرەققى قىلغىنىغا ئوخشاش، پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭمۇ ئالدىنقى لارنىڭ ئىسىل ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ۋە دادىل يېڭىلاش ئاساسىدا بارلىققا كېلىدىغانلىقى بىر خىل تەبىئى قانۇنىيەت. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، پۈرولېتارىيات ئەدەبىيات - سەنئىتى پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھىرى ھەم مەجمۇئەسى. ئۇ يالغۇز كوممۇنىستىك دۇنياقاراشنى ئوزىگە يېتەكچى قىلىپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئوزىدىن ئىلگىرىكى بارلىق ئىسىل ئەدەبىيات - سەنئەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، بارلىق ئەدەبىيات - سەنئەت ئىسىل ئەنئەنىلىرىنى تەنقىدىي قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئەسەرلەر يارىتىشتا ئەينەك قىلىپ، شۇ ئاساستا ئوزىنىڭ تېخىمۇ كەڭ ئىجتىمائىي، تەربىيىۋى رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. قانداق "ۋارىسلىق قىلىش" ۋە قانداق "ئەينەك قىلىش" ھەققىدە يولداش ماۋ زېدۇڭ يەنە مۇنداق دېگەن ئىدى: "... لېكىن ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئەينەك قىلىشنى ئوزىمىزنىڭ ئىجادىيىتى ئورنىغا دەسستىشكە ھەرگىز بولمايدۇ، بۇنداق قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. ئەدەبىيات - سەنئەتتە قەدىمقى لارنىڭ ۋە چەتئەللىكلەرنىڭ نەرسىلىرىنى ھېچقانداق تەنقىتسىز كوچۇرۇۋېلىش ۋە دوراش ئەڭ يارامسىز، ئەڭ زىيانلىق ئەدەبىيات دوگمىچىلىغى ۋە سەنئەت دوگمىچىلىغىدۇر."① ئىنقىلاۋىي ئۇستاز لېنىن ۋە ماۋ زېدۇڭنىڭ يۇقۇرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن تەلىملىرى بىر تەرەپتىن، ئەدەبىيات - سەنئەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ زورۇرلۇقىنى، يەنى ۋارىسلىق قىلىش - قىلماسلىق پۈرولېتارىيات مەدەنىيىتىنى يارىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ۋارىسلىق قىلىشتىن مەقسەت ئەينەك قىلىش ئىكەنلىگىنى، يەنى ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئەينەك قىلىشنى ئوزىمىزنىڭ ئىجادىيىتى ئورنىغا دەسستىشكە ھەرگىز بولمايدىغانلىغىنى چوڭقۇر شەرھىلەپ بېرىدۇ.

① ماۋ زېدۇڭ: «ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى 131 - بەت.

مەيلى ئەمگەكچى خەلق بىۋاستە ياراتقان ئېغىز ئەدىبىياتى بولسۇن، مەيلى ھەرقايسى دەۋرلەردىكى يازغۇچى ـ سەنئەتكارلار ياراتقان يازما ئەدىبىيات بولسۇن، ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، بۇ خىل ئەدىبىي ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە كۇرىشىدىن ئوزۇقلانغان. تۇپ ئاساسىدىن ئېيتقاندا، ئەمگەكچى خەلق بارلىق ماددى بايلىقلارنىڭ ياراتقۇچىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى پۇتكۇل ئىنسانىيەت مەنىۋى بايلىقلىرىنىڭ (جۇملىدىن ئەدىبىيات ـ سەنئەتنىڭ)مۇ ياراتقۇچىسى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوتمۇشتىكى ئەدىبىيات نەتىجىلىرىدىن بەھىر ئېلىش ھەمدە يېڭى ئەدىبىياتنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، ئەدىبىياتنى ئەمگەكچى خەلق بىلەن تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ كەڭ دەرىجىدە بىرلەشتۇرۇش، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىجادىيەت قابىلىيەتلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇلارنى ئەدىبىياتنىڭ ھەقىقى خوجايىنى قىلىش، ئەدىبىيات تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىدۇر. چۈنكى بىر دەۋر ئەدىبىياتىنىڭ ئومۇمى خاھىشى، ئالدى بىلەن، ئۇنىڭ خەلققە قارىتا قانداق مۇئامىلە قىلىدىغانلىغى بىلەن خاراكتىرلىنىدۇ. سوتسىيالىستىك ئەدىبىياتنىڭ تۇپ نىشانىسى سوتسىيالىزىم ۋە خەلق ئاممىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش بولغاچقا، ئۇ ئوزىنىڭ بۇ مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، ۋارىسلىق قىلىش ۋە يېڭىلاشتىن ئىبارەت ئەدىبىيات تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىدىن ھەرگىز چەتلىمەيدۇ.

خەلقنىڭ ئىسىل ئەدىبىيات مىراسلىرىنى ئۇگىنىش ۋە ئەينەك قىلىش ئىلگىرىكىلەرنىڭ جاپالىق ئىزلىنىشى ۋە ئىجات قىلىشى ئارقىلىق توپلىغان تەجرىبىلىرىنى ئۇگىنىشتىن، ئەدىبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئوبېكتىپ رىياللىغىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان قانۇنىيىتىنى ئۇگىنىشتىن ئىبارەت. لېكىن ئوتمۇش دەۋرلەردىكى ئەدىبىيات ـ سەنئەت شۇ دەۋرنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىپ، ئوز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائى رىياللىغىنى ئەكس ئەتتۇرگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئوز دەۋرىدە قانچىلىك ئىلغار رول ئوينىغانلىغىدىن قەتئى نەزەر، كېيىنكى دەۋرلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھامان ئۇنىڭ تارىخىي چەكلىمىلىكلىگى بولىدۇ. يېڭى دەۋرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش تەرەققىياتى ئەدىبىيات ـ سەنئەتكە نىسبەتەن ھامان يېڭى ۋەزىپىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ھەمدە يېڭى دەۋرنىڭ كىتاپخانلىرى ئەدىبىيات ـ سەنئەتتىن ئوزلىرىنىڭ دەۋر روھىغا ئۇيغۇن بولغان يېڭى ئارزۇ ـ تىلەكلىرىنى قانائەتلەندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ھال ئەدىبىيات ـ سەنئەتنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلىدە يېڭى تەرەققىيات بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ. لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئەدىبىيات مىراسلىرى ئارقىلىق بىزگە يېتىپ كەلگەن بەدىى ئىجادىيەتتىكى بەزى تەييار تەجرىبىلىرى بىزنىڭ بۇگۈنكى رىيال تۇرمۇشنى تېخىمۇ ياخشى ئەكس ئەتتۇرۇشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، بىزنىڭ پۇرولېتارىيات يازغۇچى ـ سەنئەتكارلىرىمىز باي ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن بەدىى ئىجادىيەتنىڭ خام ئەشيالىرىنى قوبۇل قىلىشى، شۇنداقلا يەنە ئوتمۇشتىكى بارلىق ئىسىل ئەدىبىيات ـ مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشى ۋە ئۇنىڭدىن ئەينەك تەرىقىسىدە پايدىلىنىشى كېرەك، مۇشۇنداق قىلغاندىلا، خەلق ئاممىسى ئالقىشلايدىغان ياخشى ئەسەرلەرنى يارىتالايدۇ، بۇ، دەۋرنىڭ تەقەززاسى، خەلقنىڭ تەلىۋى، سوتسىيالىستىك ئەدىبىياتنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زورۇر شەرتى.

3. ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش خەلقىمىزنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىجاتكارلىق روھىنى ۋە ئەخلاق - پەزىلىتىنى ئۈستۈرۈشنىڭ زورۇر شەرتى

يولداش ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "قەدىمقى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات جەريانلىرىنى ئېنىقلاپ، ئۇنىڭ فېئودالىق شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، دېموكراتىك مېزىنى قوبۇل قىلىش ــ مىللىتىمىزنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى تەرەققى قىلدۇرۇش، مىللىتىمىزنىڭ ئوزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى ئوستۈرۈشنىڭ زورۇر شەرتى؛ ئەمما، ئۇلارنى تەنقىتسىز قارا - قويۇق قوبۇل قىلىۋېرىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. قەدىمقى زامان فېئودال ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ھەممە چىرىك نەرسىلىرىنى قەدىمقى زامان ئىسىل خەلق مەدەنىيىتىدىن، يەنى ئازدۇر - كوپتۇر دېموكراتىيىلىكى ۋە ئىنقىلاۋىيلىغى بولغان نەرسىلەردىن پەرقلەندۈرۈش كېرەك."① بۇ بىر ئابزاس سوزدە ئوتمۇشتىكى ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ مەقسىدى ھەمدە ئۇنىڭغا پەرقلىق مۇئامىلە قىلىشنىڭ زورۇرلۇگى كورسىتىپ بېرىلگەن.

دەرۋەقە، ئوتمۇشتىكى ئەدەبىيات مىراسلىرىدىن ئەينەك سۈپىتىدە پايدىلىنىش ئۈچۈن، قەدىمقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىكى ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە نىسبەتەن يېتەرلىك تونۇش بولۇش كېرەك. ھەرقايسى مەملىكەتلەر ۋە ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا، ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقچىللىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسى كىلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ كەڭ، ئەڭ گەۋدىلىك، ئەڭ مەركەزلىك تېمىسى بولۇپ كەلدى. ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تەرەققىپەرۋەر يازغۇچى - سەنئەتكارلار ئوزىنىڭ تەقدىرىنى ۋەتەن ۋە مىللەت بىلەن بىرلەشتۈرگەن ھالدا، ۋەتەن ھەم خەلق بىلەن بىرلىكتە كۈرەش قىلغان ئىدى. ۋەتەن چەتئەللىك تاجاۋۇزغا ئۇچرىغاندا، بەزىلەر قەلەمىنى ئەلەمگە ئالماشتۇرۇپ، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى جەڭگە ئاتلانسا، بەزىلەر ئەدەبىيات - سەنئەتنى قورال قىلىپ، ۋەتەننىڭ تېچلىغىنى قوغداۋاتقان قەھرىمان جەڭچىلەرنى قىزغىن مەدھىيىلىدى، تاجاۋۇزچىلارغا قەلىمىدىن ئوق ياغدۇرۇپ، قەھرى - غەزەپلىرىنى چاچتى. بۇ بىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنى كۈچلۈك جەڭگىۋارلىققا ۋە رېيالىلىققا ئىگە قىلدى. كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزدا بۇ ھەقتە سانسىزلىغان مىساللار بار. مەسىلەن، ئېلىمىزنىڭ ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر شائىرى چۇي يۈەن «جۈدالىق زارى» دىگەن ئەسىرىدە ئوزىنىڭ ۋەتەن ۋە خەلقتە بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنى ناھايىتى روشەن ئىپادىلىدى. چۇي يۈەننىڭ ئانا يۇرتى چۇ بەگلىگىگە چىن بەگلىگى تاجاۋۇز قىلغاندا، شائىر ۋەتەننىڭ غېمىدە ئىنتايىن تەشۋىشلەنگەن ئىدى. ئۇ: "بالا - قازا ئاپەتلەردىن ئوزۈم ئۈچۈن غەم قىلمايمەن، تەشۋىشتىمەن شاھىمىزنىڭ مەغلۇبىدىن ھەرقاچان مەن" دەپ جۇش ئۇرۇپ تۇرغان غەيرىتى بىلەن چۇ بەگلىگىنى مۇنقەرز-لىكتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن كۈرەشكە ئاتلاندى. ئۇ ئوزىنىڭ «جۈدالىق زارى» ناملىق ئەسىرىدىن دائىم ياۋۇ، شۇن، يۇي، تاڭلاردىن ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىرادىسىنى تىلغا ئېلىپ،

① ماۋزېدۇڭ: «ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى 45 - بەت.

چۇ بەگلىگى ۋاقىغا ئۇلگە كورسىتىش ئارقىلىق چۇ بەگلىگىنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ، جۇڭگو-نى بىرلىككە كەلتۈرمەكچى بولغان ئىدى. بۇ خىل ئىدىيە شۇ چاغدىكى خەلقنىڭ ئارزۇ-تىلىگىگە ئۇيغۇن بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ يۇكسەك ئىپادىسى ئىدى. تاڭ دەۋرىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى دۇفۇمۇ ئۇزىنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرىدا ۋەتەنگە بولغان چوڭ-قۇر مۇھەببىتىنى ئالاھىدە روشەن ئىپادىلىگەن ئىدى. شائىر ئۇزىنىڭ «باھارغا نەزەر» ناملىق شېئىرىدا، دولىتىنىڭ خاراپلاشقان ھالىغا بولغان ئېچىنىشلىق ھېسسىياتىنى ئىنتايىن لىرىك تەسۋىرلەپ، كىشىنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈرسە، «ھوكۇمەت ئەسكەرلىرى خېنەن، خې-بېيىنى قايتۇرۇۋالغانلىغىنى ئاڭلىغاندا» دېگەن شېئىرىدا، ۋەتەن زېمىنىنىڭ قايتۇرۇۋېلىنىشى بىلەن چەكسىز شادلىققا تولغان ھېسسىياتىنى ئىپادىلىدى. ۋەتەنپەرۋەرلىك ئابستراكت بولماستىن، بەلكى كونكرېت بولىدۇ، جۇملىدىن روشەن دەۋر ئالاھىدىلىگىگە ئىگە بولىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ ئەدەبىياتىدا ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ ئىپادىلە-نىش شەكىللىرى ئوخشاش بولمايدۇ. تۇغۇلغان يۇرتنى سېغىنىش ۋە قەدىرلەش، ئېلىگە تىنچلىق - ئاسايىشلىق، ۋەتەن ۋە خەلقنىڭ بەخت - سائادىتىگە ھامى بولۇش، ۋەتەنسىز-لىك بالاسىدىن زارلىنىش ۋە قايغۇرۇش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىمىزدا ئىپادىلەنگەن ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرىدىن ئىبارەت. ۋەتەنە-پەرۋەرلىك ئىدىيىسى بولۇپمۇ خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا ناھايىتى جانلىق ۋە روشەن ئەكس ئېتىلگەن. خەلق قوشاقلىرى ئاساسدا تۇزۇلگەن ئېلىمىزنىڭ تۇنجى شېئىرلار توپ-لىمى بولغان «شېئىرنامە» دە، خەن دەۋرىدىكى «يۇيفۇ» سەنئىتى مەھكىمىسى تەرىپىدىن رەتلەنگەن «يۇيفۇ قوشاقلىرى» ئىچىدە خەلقنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېس - تۇيغۇسىنى ئىپا-دىلىگەن قوشاقلار ناھايىتى كوپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقنىڭ قەدىمقى قەھرىمانلىق داستانى «چىستانى ئېلىك بەگ» نىڭ بەزى بولەكلىرىدە ئەسەر قەھرىمانى چىستانى ئېلىك بەگ ئوز شەھرىگە ۋە خەلقىگە دەھشەتلىك زۇلۇم سېلىپ قىرغىنچىلىق ۋە كېسەللىك ئاپەتلىرى پەيدا قىلىۋاتقان قورقۇنچلۇق جىنلار ئالدىدا غەزەپ بىلەن: "ھەي جىنلار، ماڭا تېز جاۋاپ بېرىڭلار، مېنىڭ شەھرىمدىكى خەل-قىمنى نېمىشقا ئولتۇرىسىلەر؟ سىلەرگە بۇ شەھەرگە كىرىدىغان كوچ - قوۋۇقتىن كىم بە-رىدى؟ شەھرىمنىڭ، ئېلىمنىڭ مۇشۇنداق بەختسىز ئەھۋالىنى كورۈپ، چىدىغۇچىلىگىم قال-مىدى" دەپ خىتاپ قىلىپ، ئوتكۇر قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ، جىنلارنى پارە - پارە قە-لىپ تاشلاشقا ئاتلىنىدۇ. بۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ چىستانى ئېلىك بەگنىڭ كوچ - قوۋۇقىت بېرىپ، ئۇنىڭ "ئىنسانلار ئارىسىلانى" بولۇپ قېلىشىغا مەنىۋى ئاساس بولىدۇ. «چىن تومۇر باتۇر» داستانىدا، چىن تومۇر باتۇر ئائىلىسىنىڭ خاتىرجەملىگى ۋە تېچلىغى ئۈچۈن يەتتە باشلىق يالماۋۇز بىلەن كۇرەش قىلىپ ئۇنى يەڭگەنلىگى، ئاخىرىدا يۇرتىدىن ئايرىلىپ قارغۇ بولۇپ قالغان چىن تومۇر باتۇرنىڭ كوزىگە ئوز يۇرتىنىڭ ئالمىسىنى سۇرتكەندە، كوزىنىڭ ئېچىلغانلىغى، تاجاۋۇزچىلارغا ئەسىرگە چۈشكەن مەختۇمسۇلانىڭ ئاخىرىغىچە ئۇلارغا ئەل بولماي ئوز يۇرتىغا قاچقان ۋاقتىدا، تاجاۋۇزچىلارغا قارىتا:

"ھەي ئىنساپسىز بۇلاڭچى،
سەندە پۇتتى ئەۋلادىم.

قالدۇرمىدىم نەسلىمنى،
ھاسىل بولادى مىرادىم.

ئەۋزەل ماڭا ئوز يېرىم،
چىلبوردىنىڭ يۇرتىدىن،
ئارتۇق بىلگەچ ۋەتەننى،
كەچتىم ھارام مېھرىدىن.

دەپ ئېيتقان ناخشىسى، ئەلۋەتتە، ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ بىر خىل بەدىئى ئىنكاسىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فانتازىيىلىك داستانى «قەمەر شاھ ۋە شەمسى جانان»دىمۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسى خېلى جانلىق سۈرەتلەنگەن. قەمەر ئوز يۇرتىنى سېغىنىپ، پادىشانىڭ ئالدىغا كىرىپ مۇنداق دەيدۇ:

بۇ كېچە بىر چۈش كوردۈم، چۈشتىن تېنىمغا ئىشتىياق
ئانا يۇرتنى كورمىسەم، تەركى ھايات بەك ئار ئىكەن،
ئول خۇدا بەرسە مەدەت، ئاتامنى مەن ئىزلەپ تاپاي،
يۇرتى يارلارغا ھامان رەنا سۈيەتلەر يار ئىكەن.
ئىسپىھان شەھرىم ئارا رۇخسەت قىلىڭ قايتاي بۇگۈن،
ئەل سۈيەر ئوغلانغا يات يۇرت جەننتى ھەم تار ئىكەن.

بۇ خىل ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرىدىمۇ نامايىتى كۆچلۈك ئەكس ئېتىلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئوزۇقلانغان ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىمۇ باشتىن - ئاخىر دېگۈدەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى جارىلىنىدۇ.

11 - ئەسىر قاراخانىلار ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك نامايەندىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئوز دەۋرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر زاتلىرىدىن ئىدى. ئۇ «قۇتاتقۇ بىلىگ» داستانىدا قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنى ئىلىم، ئادالەت، ئەخلاق ۋە قانۇن بىلەن ئوزگەرتىش ۋە مۇستەھكەم بىرلىكە كەلتۈرۈش لازىملىغىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دولەت ۋە ھاكىمىيەت توغرىسىدىكى تەرەققىيپەرۋەرلىك قاراشلىرىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسى بىلەن زىچ بىرلەشتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گۈزەل ئەخلاقنىڭ سىمۋولى سۈپەتىدە ئۇزغۇرمىشنىڭ ئوبرازىنى يارىتىپ، ئەخلاقىي پەزىلەتلىك بولۇشنىڭ ئۇلۇغ خاسىيىتىنىمۇ نامايىش قىلدى. «قۇتاتقۇ بىلىگ» دە ئوبرازلىق ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەدەپلىك بولۇش، ئاتا - ئانا ۋە چوڭلارنى ھورمەتلەش، كەمتەرلىك، سەمىمىيەت، بىلىملىكلەرنى ئۇلۇغلاش، تىلى گۈزەل بولۇش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ھىكمەتلىك پىكىرلەر كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم مەزمۇنى سۈپىتىدە بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك دەۋرىمىزدىكى ئوزىنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى يوقاتقىنى يوق. ئەدىپ ئەخمەت يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۈلھەقايىق» ناملىق داستانىدا، «قۇتاتقۇ بىلىگ»

داستاننىڭ بۇنداق ئىجابى ئەھمىيەتلىك پىكىرلەر تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇلىدۇ. ئۇ، بىر تەرەپتىن، دولەت ۋە ھاكىمىيەتنىڭ چېرىكلىشىپ يىمىرىلىشكە قاراپ يۈزلىنىۋاتقانلىغىدىن قايغۇرۇپ قاتتىق ھەسرەتلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوزى ياشاپ تۇرغان ئىجتىمائى شارائىتنى ئوزگەرتىشنىڭ يوللىرىنى كورسىتىپ، دائىم ۋەتەننىڭ غېمىدە بولىدى ھەمدە ئەدەپ ـ ئەخلاق ھەققىدىمۇ ناھايىتى تەسىرلىك ئىجابى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

يۈز جاپا قىلسا ماڭا بىر قەتلە پەرياد ئەيلەبان
ئەلگە قىلسا بىر جاپا يۈز قەتلە پەرياد ئەيلەرەم

دىگەن مىسرالار ئارقىلىق ئوزىنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر، ئادالەتپەرۋەرلىگىنى ئالەمگە ئايان قىلغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر ناۋائىينىڭ كوپ ساندىكى لىرىك شېئىرلىرىدا بۇ تېما تېخىمۇ چوڭقۇر ۋە تەسىرلىك ئىپادىلەنگەن.

17 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى زەلىلىنىڭ (1741 ـ 1671) «سەپەرنامە» ناملىق داستانىدىمۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيە يۈكسەك دەرىجىدە ئەكىس ئېتىلگەن:

مەن سەمەندەرمەن ۋەتەن دەريايى ئاتەشتۇر ماڭا،
ئەندەلىپكە ھاۋايى باغۇ ـ بوستانلار لەزىز.

(ۋەتەن ماڭا توختىماي ئېقىۋاتقان ئوت دەريا سى بولغاندا، مەن ئۇنىڭ سەمەندىرىمەن، ۋەتەن باغۇ ـ بوستانغا ئايلانغاندا، مەن ئۇنىڭ شېرىن ھاۋاسىغا ئىجىل بولغان بۇلبۇلى بولىمەن.)

شائىرنىڭ بۇ مىسرالىرىدا، ئۇنىڭ ۋەتەن بىلەن تەقدىرداش ئىكەنلىگى روشەن كورۇنۇپ تۇرىدۇ.

خەلقنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى ھىساپلىنىدىغان ماقال ـ تەمسىللەر ۋە ھىكمەتلىك سوزلەردە بولسا، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيە تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ يارقىن، تېخىمۇ كونكرېت سۇرەتلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگى ـ رويىڭ سامان بولماس"؛ "يۇرت قوغدىساڭ ئوسەرسەن، قوغدىمىساڭ ئوچەرسەن"؛ "ئانا يۇرتۇڭ ئالتۇن بوشۇڭ"؛ "ئەل ئامان ـ شەھەرڭ ئامان"؛ "كىشىنىڭ يۇرتىدا سۇلتان بولغىچە، ئوز يۇرتۇڭدا ئۇلتاڭ بول" دىگەنگە ئوخشاش ۋەتەنگە مۇھەببەت ۋە سادىقلىق ھىسلىرى بىلەن تولغان ماقال ـ تەمسىللەر كىشىلەرنى يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا تەربىيىلەيدۇ.

قىسقىسى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئەخلاقپەرۋەرلىك، ئىنسانلارنىڭ ئالىجاناپ خىسلىتى سۈپىتىدە، خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ئىجادىيىتى ۋە كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئىنۇى مەزمۇنى بولۇپ، ئۇزۇلمەس دولقۇندەك، ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقا داۋاملىشىپ كەلدى. شۇنىڭ ئۇچۇن، ئېلىـ

مىزنىڭ ئەدىبىيات تارىخىدا مۇشۇ پارلاق تېما ھەققىدە بىرەر پارچە ئەسەر يازمىغان ئەدىپلەرنى ئۇچرىتىش قىيىن.

ئوتمۇشتە يارىتىلغان ئىسىل ئەدىبىيات مىسراسلىرىمىزدا ئالغا سۇرۇلگەن بۇ ئىلغار تېمىلار يالغۇز ئەينى تارىخىي شارائىتلاردا ئاكتىپ رول ئويناپلا قالماستىن، بەلكى بۇگۇنكى دەۋرىمىزدىمۇ رىيال تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. بىز مۇنداق مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئوقۇغاندا، ئەجداتلىرىمىزنىڭ يۇكسەك مەنىۋى ئۇمىتۋارلىغىدىن ئىپتىخارلىنىمىز، گۇزەل ئەخلاقىي پەزىلەتنى سۇيۇشتەك ئىنسانىي خىسلەتلىرىدىن چۇڭقۇر تەسىرلىنىمىز، تەبىەت ۋە جەمىيەتنى ئوزگەرتىشتىكى ئىجاتكارلىق روھىدىن ئىلھاملىنىمىز. مۇنداق ئەسەرلەر بىزنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىجاتكارلىق روھىمىزنى ئوستۇرۇشىمىزگە، ئوزىمىزگە بولغان ئىشەنچىمىزنى كۇچەيتىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا جاسارەت بىلەن ئالغا بېسىشىمىزغا مەدەت ۋە تۇرتكە بولىدۇ.

2 - §. تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ كونكىرىت مەزمۇنلىرى

1. قېرىنداش مىللەتلەر ئەدىبىياتىنىڭ ئىسىل مىراسلىرى

بىزنىڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز بەش مىڭ يىللىق مەدىنىيەت تارىخىغا ئىگە، دۇنيادىكى مەدىنىيىتى ئەڭ بالدۇر تەرەققى قىلغان مەملىكەتلەرنىڭ بىرى. ئۇ ئەڭ قەدىمقى دەۋرلەردىن باشلاپ يۇنان، مىسىر، ھىندىستانغا ئوخشاش دۇنيانىڭ مۇھىم مەدىنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلدى. بىزنىڭ ئىشچان، باتۇر ھەم ئەقىل - پاراسەتلىك ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئوزلىرىنىڭ بۇيۇك ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق پۇتكۇل ئىنسانىيەتنىڭ مەدىنىيەت غەزنىسىگە قىممەتلىك ئوچمەس مەنىۋى بايلىقلارنى تەقدىم قىلدى. شۇنىڭ ئۇچۇن، شۇنچە زور ئىسىل مەدىنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغان ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزدە، مۇنەۋۋەر ئەدىبىيات - سەنئەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ناھايىتى زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە شانلىق ۋەزىپە. ئەلۋەتتە، بۇ ۋەزىپىنى ئۇنۇملۇك ئورۇنلاش ئۇچۇن، جۇڭخۇا مىللەتلىرى ياراتقان قىممەتلىك، مول ئەدىبىيات مىراسلىرىغا نىسبەتەن يېتەرلىك تونۇش بولۇش كېرەك. بۇ جەھەتتە يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ: "كۇڭزىدىن تارتىپ تاكى سۇن جۇڭشەنگىچە بولغان قىممەت باھالىق مىراسلارنى يەكۇنلەپ چىقىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم. بۇلار ھازىر ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئۇلۇغ ھەركەتكە يېتەكچىلىك قىلىشتا مۇھىم ياردەم بېرىدۇ"① دىگەن تەلىمىنى ئەستە چىڭ ساقلىشىمىز لازىم.

ئېلىمىزنىڭ تۇنجى شېىرلار توپلىمى - «شېىرنامە» دىن ھىساپلىغاندا، جۇڭگونىڭ كىلاسسىك ئەدىبىياتى 3000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. «شېىرنامە» مىلادىدىن ئىلگىرىكى 11 - ئەسىردىن تارتىپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6 - ئەسىرگىچە بولغان شېىر نەمۇنىلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭدا غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن تارتىپ، چۇنچيۇ

① «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى 1198 - بەت.

دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋاقىتلىرىغىچە بولغان ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە سىنىپىي كۈرەشلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «شېرنامە»دە جەمى 305 پارچە ئەسەر بولۇپ، "فېئك"، "يا"، "سۈئك"① دەپ ئۈچ قىسىمغا بولۇنىدۇ. «شېرنامە»نىڭ جەۋھىرى «گۈفېئك» («بەگلىكلەر خەلق قوشاقلىرى») دەپ ئاتالغان جۇ سۇلالىسى قوشاقلىرىدۇر.

چۈنچىيۇ ۋە جەنگو (ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر) دەۋرى جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىن فېئودالىق تۈزۈمگە ئوتۇشتىكى ئوتكۇنچى دەۋرى بولۇپ، بۇ دەۋرلەردە پەلسەپىۋى، نەزىرىيىۋى، نەسرى ئەسەرلەر ھەممىدىن بەك تەرەققىي قىلغان. كۈڭزى (مىلادىدىن بۇرۇن 479—551) ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ سوز - ھەركەتلىرى خاتىرىلەنگەن «مۇھاكىمە» ناملىق ئەسەر نەسرى ئەسەرلەرنىڭ ئۈندۈرمىسى، شۇنداقلا خاتىرە ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىسى ھىساپلىنىدۇ. يەنە شۇ دەۋرلەردە «مېڭزى» (مىلادىدىن بۇرۇن 289 - 372-يىللىرى ياشىغان مېڭزىنىڭ ئەسرى)، «جۇاڭزى» (جۇاڭزى ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرى يازغان) قاتارلىق پەلسەپىۋى ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن ئىدى.

ئېپىلىمىزنىڭ تۇنجى ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر شائىرى چۈي يۈەن تولۇپ تاشقان ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە خەلقپەرۋەرلىك روھ بىلەن «جۇدالىق زارى» ناملىق 373 مىسرادىن تۈزۈلگەن پارلاق لىرىك داستانىنى يازدى. چۈي يۈەننىڭ «9 قوشاق»، «تەكرىگە سوئال»، «9 نىزام»، «جۇيزىگە مەدھىيە» قاتارلىق ئەسەرلىرى يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ، روشەن سىياسى خاھىش، چوڭقۇر خەلقچىللىق ئىدىيىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلار خەلق قوشاقلىرىدىن ئۈگىنىشنىڭ پارلاق ئۈلگىسى ھىساپلىنىدۇ.

ئېپىلىمىزنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى ۋە شائىرى سىماچىيەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 86 — 145 - يىللار) داڭلىق «تارىخنامە» ناملىق ئەسرىنى يازدى. ئۇ ئېپىلىمىزدىكى تەرجىمھال خاراكتېرلىق تۇنجى تارىخىي ئەسەر بولۇپ، خۇاڭدىدىن تارتىپ، خەن پادىشاسى ۋۇدى دەۋرىگە قەدەر بولغان 3 مىڭ يىللىق تارىخنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ ئەسەر جەمئى 130 قىسىم بولۇپ، 12 پارچە شاھلار تەرجىمھالى، 30 پارچە بەگزادە - ۋاڭلارنىڭ تەرجىمھالى، 10 پارچە شاھلار نەسەپنامىسى، 70 پارچە ئاددى كىشىلەر تەرجىمھالى، 8 پارچە ھەرخىل خاتىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئەسەردە خەلقنىڭ ئوي - پىكرى، ھىس - تۇيغۇسى مەلۇم دەرىجىدە ئىپادىلىنىدۇ، دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى چېن شىنىڭ توھپىسى يۇقۇرى باھالىنىدۇ. فېئودال ھوكۇمرانلارنىڭ ئەپتى - بەشىرىسى ئېچىپ تاشلىنىدۇ. لۇشۈن «تارىخنامە»گە يۇقۇرى باھا بېرىپ: تارىخشۇناسلارنىڭ مىسلىسىز نامايەندىسى، قاپىيىسىز يېزىلغان «جۇدالىق زارى» دىگەن ئىدى.

خەن سۇلالىسى ئەدەبىياتىدا «يۈيفۇ قوشاقلىرى» گەۋدىلىك ئورۇننى ئىگەللەيدۇ.

---

①"فېئك"، "يا"، "سۈئك" بولۇنۇشلىرى مۇزىكا جەھەتتىكى تۈرلەردۇر. "فېئك" ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ يەرلىك مۇزىكا - ناخشىلىرى بولۇپ، "يا" غەربىي جۇ سۇلالىسى بىۋاستە ھوكۇمرانلىق قىلغان يەرلەرنىڭ مۇزىكا - ناخشىلىرىدۇر. "سۈئك" ئىبادەتخانىلاردىكى نەزىر - چىراق (قۇربانلىق) ۋاقتىدا ساما بىلەن ئوقۇلىدىغان ھوكۇمەت قەسىدىلىرىدىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن «شېرنامە»نىڭ مۇزىكا ۋە ئۈسۈل بىلەن ئىنتايىن يېقىن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىگىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

بۇگۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «يۇيغۇ» قوشاقلىرىنىڭ كوپ قىسمى شەرقىي خەن ۋاقتىدىكى ئەسەرلەردۇر. «يۇيغۇ قوشاقلىرى» خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىجتىمائى رىياللىقنى كەڭ تۈردە سىزىپ بېرىش بىلەن سىنىپىي زىددىيەتلەرنى ھەقىقى رەۋىشتە چوڭقۇر ئېچىپ تاشلاپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ كوپ تەرەپلىمىلىك جاپالىق تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. «يۇيغۇ قوشاقلىرى»دا رىيالىزىم بىلەن ئىجابى رومانتىزىم كورۇنەرلىك ئىپادىلەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ كېيىنكى دەۋرلەر ئەدەبىياتىغا، بولۇپمۇ گۇللەنگەن تاڭ دەۋرى ئەدەبىياتىغا كۈچلۈك تەسىر كورسەتتى.

گۇللەنگەن تاڭ دەۋرى ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا "ئالتۇن دەۋر" ھىساپلىنىدۇ. بۇ دەۋرگە كەلگەندە دۇنياغا مەشھۇر ئۇچ بۇيۇك شائىر يېتىشىپ چىقتى.

ئېلىمىزنىڭ ئۇلۇغ رومانتىك شائىرى لى بەي (762 — 701) ئاشۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى. لى بەينىڭ ھايات سەرگۈزەشتىسى چۈي يۈەندىن پەرقلەنمەيتتى. ئۇ بەش يېشىدا ئەنشى توپىلىڭىنىڭ ۋەيرانچىلىغى بىلەن ئوز يۇرتى گەنسۇدىن سەچۈەنگە كوچۈپ باردى. 20 ياشتىن 25 ياشقىچە شائىر لى بەي گۈزەل تاغ-دەريالارنى، تەبىەت مەنزىرىلىرىنى مەدھىيىلەيدىغان نۇرغۇن رومانتىك شېئىرلارنى يازدى. 744 - يىلى، لى بەي لويانغا كېلىپ، ئۇ يەردە دۇفۇ بىلەن بۇچىراشتى ۋە ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن بىر مەزگىل ھوكۈمەت خىزمىتىگە ئارىلاشتى. لېكىن خەلقپەرۋەر شائىر لى بەي خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن بولغان ئىلغار تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانلىغى ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتىكى ئەكسىيەتچىل فېئودال - ھوكۈمران گۇرۇھى ئۇنى 758 - يىلى يىلاڭ (ھازىرقى گۈيجۇ ئولكىسى نۇڭزى ناھىيىسى) غا سۈرگۈن قىلدى. شۇندىن كېيىن، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ سىياسى خاھىشى تېخىمۇ روشەنلەشتى. ئىلغار رومانتىزىملىق روھ ۋە تەرەققىپەرۋەر ئىدىيە لى بەي شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان مۇھىم نۇقتىدۇر.

تاڭ دەۋرى شېئىرىيىتىنىڭ پىشۋاسى ئۇلۇغ رىيالىست شائىر دۇفۇ ئوز ئومرىدە 1400 پارچىدىن ئارتوق شېئىر يېزىپ قالدۇردى. بۇ شېئىرلىرىدا ئەينى دەۋرنىڭ رىياللىغى چوڭقۇر ئەكس ئېتىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى شائىر ھاياتىنىڭ تولۇق شېئىرىي خاتىرىسى دېيىش مۇمكىن. دۇفۇ شېئىرلىرىدا ۋەتەنگە بولغان چوڭقۇر مۇھەببەت ئالاھىدە روشەن ئىپادىلەندى. ئۇ ھەمىشەم دولەت ۋە خەلقنىڭ غېمىنى يېگەچكە، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە خەلقنىڭ ئازرۇ-ئارمانلىرى ۋە غايىسى چاقناپ تۇرىدۇ. دۇفۇ ئېلىمىزنىڭ شېئىرىيەت تارىخىدا ئوز ئالدىغا ئۇسلۇپ ياراتقان ئۇلۇغ شائىر ھىساپلىنىدۇ.

"يېڭى يۇيغۇ" ھەرىكىتىنىڭ باشلامچىسى بولغان بەي جۈيىي (846 — 772) لى بەي ۋە دۇفۇدىن سەل كېيىنرەك ياشىغان بۇيۇك رىيالىست شائىردۇر. بەي جۈيىينىڭ ھاياتىمۇ لى بەيگە ئوخشاش سەرسانلىق - سەرگەردانلىق بىلەن غۇربەتچىلىكتە ئوتتى. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭ شېئىرلىرى جاپاكەش ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئوي-پىكرىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈردى. بۇ ئوز ئەسەرلىرى ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلدى، خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش ۋە كۈرەشلىرىنى بىۋاستە تەسۋىرلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، "ئەسەر دەۋرى رىياللىغىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى، ناخشا ھەقىقى تۇرمۇش ئەمەلىيىتى ۋە ساغلام ھىسسىياتنى كۈيلىيشى كېرەك"① دىگەن كوزقاراشنى ئوچۇق تەشەببۇس قىلغان ئىدى. ئۇنىڭ داڭلىق

① «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى»، 1981 - يىل نەشرى 74 - بەت.

ئەسەرلىرىدىن «كومۇر ساتقۇچى بوۋاي»، «شىنفېڭدىكى چولاق بوۋاي»، «شاڭياڭدىكى ئاق چاچلىق كىشى»، «پىپا قوشىغى» قاتارلىق نۇرغۇن شېىرلىرى خەلقچىللىققا ئىگە بولغان ئەسەرلەرنىڭ يۇكسەك نەمۇنىسىدۇر. بەي جۇيىي شېىرىيەت نەزىرىيىسى ھەققىدە تۇرغۇن ئىلغار تەشەببۇسلارنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى.

تاڭ دەۋرى ئەدىبىياتىدا يەنە خەن يۇي (824 — 768)، لىيۇزۇڭيۇەن (819 — 773) قاتارلىق يازغۇچىلارنىڭ نەسرىي ئەسەرلىرىمۇ ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە.

يۇەن سۇلالىسى ئەدىبىياتىنىڭ ئەڭ يۇكسەك مۇۋەپپەقىيىتى دىرامىچىلىقتىن ئىبارەت. ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق دىراماتورگى گۇەن خەنچىڭ (13- ئەسىردە ياشىغان) يۇەن سۇلالىسى دىرامىچىلىغىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ، ئۇ پۇتۇن ئومرىدە 67 پارچە دىراما يازدى. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغانلىرى «دۇئېنىڭ ناھەق جازالىنىشى»، «سەرسانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش» قاتارلىق 18 دىرامىدىن ئىبارەت. "ئۇ توۋەن قاتلامغا يېقىنلىشىپ، خەلقنىڭ تىلى ۋە خەلق ئىچىدىكى سەنئەت شەكىللىرى بىلەن پىششىق تونۇشتى، شۇنداقلا خەلقنىڭ جاپا-مۇشەققەتلىرى بىلەن ئارزۇ-ئۇمىتلىرىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يەتتى. شۇڭا، ئۇ يۇەن سۇلالىسى دىرامىچىلىغىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ قالالىدى، ئىدىيە ۋە سەنئەت جەھەتتە يۇزلىگەن ئەۋلاتلارغىچە پارلاق نۇر چاچالىدى."①

جۇڭگودا فېودالىزىم جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتى مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىسىگە كەلگەندە، ئۇزىنىڭ ئاخىرقى چېكىگە يەتتى. بۇ دەۋرلەردە، رومان ئىجادىيىتى ئىنتايىن گۈللىنىپ، «ئۇچ پادىشالىق ھەققىدە قىسسە»، «سۇ بويىدا»، «غەرپكە سايا ھەت»، «لياۋجەي رىۋايەتلىرى»، «رايىش موللىنىڭ غەيرى-رەسمىي تارىخى»، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» قاتارلىق ئاجايىپ داڭلىق ئەسەرلەر ۋە رومانلار بارلىققا كەلدى. بۇ دەۋر رومانچىلىغى ئىككى تۇرلۇك خۇسۇسىيەتكە ئىگە، بىرىنچىدىن، بۇ رومانلار خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتلىك بولغانلىغى، ئىككىنچىدىن، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىر قىسىم يازغۇچىلار مۇستەقىل ئىجادىي رومانلارنى يېزىپ، دۇنياۋى رومانچىلىق ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغانلىغىدىن ئىبارەت.

لوگۇەنجۇڭ تەرىپىدىن يېزىلغان «ئۇچ پادىشالىق ھەققىدە قىسسە» دە بىر قاتار تەسىرلىك پېرسۇناژلار ئوبرازى ۋە كىشىنى مەپتۇن قىلارلىق ۋەقەلىكلەر ئارقىلىق ئۇچ پادىشالىق دەۋرىدىكى كەسكىن، مۇرەككەپ سىياسى زىددىيەتلەر، بولۇپمۇ فېودال ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھوقۇق-مەنپەئەت تالىشىش يۇزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان سىياسى، ھەربى كۇرەشلەر تەسۋىرلىنىدۇ، فېودال ھوكۇمرانلارنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتى ۋە قانلىق جىنايەتلىرى ئېچىپ تاشلىنىپ، ئۇرۇش پاراكەندىچىلىگى ئىچىدە قالغان خەلقنىڭ پاجىەلىك ھاياتى ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ.

«سۇ بويىدا» ناملىق رومان جۇڭگونىڭ فېوداللىق دەۋرىدىكى دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئۇلۇغ داستانىدۇر. بۇ رومان ئەسلىدە ئامما ئەقىل-پاراسىتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭدا دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ پەيدا بولۇشى، راۋاجلىنىشى ۋە مەغلۇپ بولۇشىنىڭ پۇتكۇل جەر-

① يولداش چېن يىنىڭ گۇەن خەنچىڭ دىراما ئىجادىيىتىنىڭ 700 يىللىغىنى خاتىرىلەش چوڭ يىغىنىغا يازغان بېغىشلىمىسى.

يانى ھەقىقى تۇردە ئىپادىلىنىدۇ، بۇ ئارقىلىق فېودال ھوكۇمرانلار سىنىپى ئىنتايىن چوڭقۇر پاش قىلىندۇ.

ۋۇ چېڭئېننىڭ «غەرپكە سايا ھەت» ناملىق مەشھۇر كىلاسسىك ئەپسانىۋى رومانى خەلقنىڭ ئەپسانە - رىۋايەتلىرى ئاساسىدا تۇزۇلگەن بولۇپ، سۇڭ ۋۇكۇڭنىڭ ئالەمنى ئوڭتەي - توڭتەي قىلىشى، غەرپتىن مۇقەددەس نومنى (بۇددا كالامنى) ئېلىپ كېلىش جەريانىدىكى ئاجايىپ - غارايىپ ۋەقەلەر ئارقىلىق فانتازىيە شەكلىدە ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېودالىزىم جەمئىيتى شارائىتىدىكى ھوكۇمرانلارغا قارشى كۈرەشلىرىنى ۋاستىلىك رەۋىشتە ئىپادىلەيدۇ. فېودالىزىم جەمئىيتىدىكى پەسكەشلىك ۋە خۇنۇكلۇكنى پاش قىلىدۇ، خەلقنىڭ تەبەتنى بوي سۇندۇرۇش، قېينىچىلىقلارنى يېڭىش ھەققىدىكى ئۇلۇغ غايىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ "ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرى"دە دۇنياغا كەلگەن «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» رومانى جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدا ئىنتايىن شانلىق بىر سەھىپە بولۇپ قالماستىن، بەلكى جاھان ئەدەبىيات غەزىنىسىدىمۇ قىممەتلىك ئەسەر ھىساپلىنىدۇ. «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» نىڭ ئاپتورى ساۋ شۇبچىن (تەخمىنەن 1715 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1763 - يىلى ۋاپات بولغان) چوڭ بىيۇرۇكرات پومىشىك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئېلىمىز ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ مەشھۇر رىيالىست يازغۇچى. «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» ئېلىمىز كىلاسسىك رومانلىرى ئىچىدىكى رىيالىزىمنىڭ تەرەققى قىلغان يۇقۇرى پەللىسىدۇر. «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» تە بىر فېودال ئاقسۆڭەك چوڭ ئائىلىسىنىڭ گۈللىنىشتىن خاراپلىققا قاراپ مېڭىش ۋەقەسى يېزىلىش ئارقىلىق جۇڭگو فېودالىزىمنىڭ ھالاكەتلىك تەقدىرى سىزىپ بېرىلىدۇ. بۇ رومانغا جىا باۋيۈي بىلەن لىن دەيۈي ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت پاجىەسى تەسۋىرلىنىش ئارقىلىق فېودال ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كەسكىن زىددىيەت ۋە كۈرەشلەر چوڭقۇر ئېچىپ بېرىلىدۇ. ئۇمۇمەن ئالغاندا، «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» ناملىق رومان فېودالىزىم تۇزۇمىنىڭ مەرسىيەنامىسى بولۇپ، ئەينى دەۋر ئۇچۇن ئېيتقاندا، ناھايىتى زور ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۇرگەن، بەدىئى جەھەتتىمۇ ئاجايىپ يۇكسەك مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن.

يۇقۇرقىلار ئېلىمىز خەنزۇ كىلاسسىك ئەدەبىياتى ئەدەبىيات مىراسلىرى ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە ئەسەرلەرنىڭ قىسقىچە بايانى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، جۇڭگو كىلاسسىك ئەدەبىياتى ھەقىقەتەن چوڭ بىر قامۇستۇر. ئۇ ئۇزۇنىڭ پارلاق مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن يالغۇز ئېلىمىزدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا زور تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن، دۇنيانىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتىغىمۇ بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتتى. ئۇ گويا كى چاڭجياڭ سۈيدەك ئۇزۇلمەي ئېقىپ، لۇشۇن ۋەكىللىكىدىكى جۇڭگو پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشىغا تۈرتكە بولدى. بىز ئېلىمىزنىڭ بۇ ئىسىل ئەدەبىيات مىراسلىرىنى ئەسلىگىنىمىزدە، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ يۇكسەك ئىجاتكارلىق روھىدىن ئىپتىخارلىنىمىز، ئەلۋەتتە.

2. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل مىراسلىرى

ئۇيغۇر خەلقى مەدەنىيەت ۋە سەنئەتتە تارىخى ئەڭ ئۇزاق مىللەتلەردىن بىرى بولۇپ، بۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت غەزنىسىگە ئوچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ رەڭگا-رەڭ، مول ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتى ئۇيغۇر مىللى مۇھتىدا شەكىللەنگەن ئەنە شۇ پارلاق ئەدەبىيات مىراسلىرىنىڭ ئىككى قانىتىدۇر. ئۇيغۇر خەلقى ئۇزىنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىلىك شارائىتى ۋە يېڭىلىقلارنى تېز قوبۇل قىلىش ئادىتى سەۋىۋى بىلەن، شەرقتىن — ئىچكى ئولكىلەر مەدەنىيىتىدىن ۋە غەرپتىن — ھىندۇ-ئىران ۋە ئەرەپ مەدەنىيىتىدىن نۇرغۇن يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلدى. نەتىجىدە، ئالاھىدە تېپتىكى يەنى مەركىزىي ئاسىيا تېپىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۇردى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل مىراسلىرى ئەنە شۇ مەدەنىيەتنىڭ كەڭ ۋە پارلاق بىر تەركىۋىي قىسمىدۇر. ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناسى پروفېسسور فېڭ جياشىڭ: "شىنجاڭ مەملىكىتىمىزنىڭ باشقا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى بىلەن ئوخشىمايدۇ، ئۇ تارىختا مەدەنىيەت رايونى بولۇپ كەلگەن" دەپ كورستىپ ئوتكەندىمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئوبېكتىپ ئەمەلىيىتىنى نەزەردە تۇتقان ئىدى. ھەرخىل تەبىئى ۋە ئىجتىمائى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى دەۋرلەرگە خاس يازما ئەدەبىيات مىراسلىرى ناھايىتى كەم تېپىلىدۇ. مىلادى 10-ئەسىردىن ئىلگىرى يازما مەنبەلەر ۋە ماددىي-مەنۋى يادىكارلىقلاردىن بىزگە مەلۇم بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنلىرى كوپىنچە شامان، بۇددا، مانى، نىستورىيان (خرىستىيان دىنىنىڭ بىر مەزھىپى)، زاروئاستىرىزىم (ئوتپەرەستلىك) دىنىي چۈشەنچىلىرى بىلەن باغلىق بولغان. لېكىن، بۇ دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ سالمىقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن ئىدى. بولۇپمۇ «تۈركى تىللار دىۋانى» ئارقىلىق بىزگە يېتىپ كەلگەن ھەرخىل تېمىدىكى قوشاق ۋە شېئىرلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى ئېسىل ئەدەبىيات مىراسلىرىنىڭ پارلاق ئۈلگىلىرى، شۇنداقلا يەنە قەھرىمان ئوغۇز توغرىسىدىكى داستان، «شۇ»، «قولباق»، «ئالپ ئەرتۇڭا»، «ئەركىنە قۇن» قىسسىلىرى، «تۇمارىس ئەپسانىسى»، «بوكوخان رىۋايىتى»، «كوچ ئەپسانىسى» قاتارلىق ئەپسانە-رىۋايەتلەرمۇ قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىق نەمۇنىلىرى سۈپىتىدە مەشھۇردۇر. قەدىمقى دەۋرگە خاس ئۇيغۇر يازما ئەدەبىيات مىراسلىرى ئىچىدە «تەزكىرە ئەدەبىياتى» بىلەن «تەرجىمە ۋە شەرھى ئەدەبىياتى» بەلگىلىك سالماقنى ئىگەللەيدۇ.

تارىخىي شەخسلەرنىڭ يادنامىلىرى سۈپىتىدە ئورنىتىلغان سىنتاشلار، يەنى ئورخۇن، يەنسەي بويلىرىدىن (ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىن) تېپىلغان مەڭگۈ تاشلار، مەسىلەن، مىلادى 712-يىلى ئورنىتىلغان «تونيۇقۇق» نامىدىكى سىنتاش، مىلادى 732-يىلى ئورنىتىلغان «كۈلتىكىن» نامىدىكى سىنتاش، 735-يىلى ئورنىتىلغان «بىلگە قاغان» نامىدىكى سىنتاش، 759-يىلى ئورنىتىلغان «مويۇنچۇر» نامىدىكى سىنتاش، «سوجى يادنامىسى»، «سۇۋرېي يادنامىسى» قاتارلىقلار تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە

ۆەسىيەتلىرى ئەسلىتىلىدىغان مىراسلار بولۇپ، بۇلار «تەزكىرە ئەدەبىياتى»نىڭ قەدىمقى زامانىدىكى نەمۇنىلىرى ھىساپلىنىدۇ. «تەرجىمە ۆە شېئىرى ئەدەبىياتى»غا تەۋەندىكى ئەسەرلەرنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن:

«ئالتۇن يارۇق» ــ بۇددا مەدىنىيىتىگە ئائىت بولغان بۇ داڭلىق ئەسەر 10- ئەسىردە ئوتتۇرا ئۇيغۇر تەرجىمانى بەشبالىقلىق ئالىم سەنقۇلى تۇتۇق تەرىپىدىن خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان. 700 نەچچە بەتلىك بۇ چوڭ ھەجىملىك ئەسەر بۇددا دىنىغا ئائىت نۇرغۇن ئەپسانە- رىۋايەتلەر ۆە ھېكايىلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئەسەر گۈزەل، يارقىن بەدىئى تەسۋىر بىلەن يېزىلغان بولۇپ، تىل تەتقىقاتى جەھەتتە ناھايىتى زور قىممەتكە ئىگە.

«ئابدارما قوشا» ــ بۇددا دىنى ئاساسىدىكى ئەڭ چوڭ شېئىرىي داستان بولۇپ، تۇرپاندىن تېپىلغان. بۇ شېئىرىي ئەسەرنىمۇ سەنقۇلى تۇتۇق ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان.

«شۇەنجۇڭنىڭ تەرجىمھالى» ــ بۇ ئوز دەۋرىنىڭ تارىخىي، جۇغراپىيەشۇناسلىرىنى يەتكۈزۈپ بەرگەن قىممەتلىك تارىخىي ھوججەت بولۇپ، ئالىم سەنقۇلى تۇتۇق خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا يەنە بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەردىن قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق توغرىسىدىكى داستان ــ «چىستانى ئىلىك بەگ»، «ئىككى تىكىن ھەققىدە رىۋايەت»، چوڭ ھەجىمدىكى سەھنە ئەسىرى ــ «مايىترى سىمبت» قاتارلىق ئەسەرلەرنى كۆرسىتىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ ئەسەرلەرنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن نۇسخىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ نۇقۇل ھالدىكى تەرجىمە ئەدەبىياتلا بولۇپ قالماستىن، ئۇنىڭغا ئەينى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر بەدىئى تەسەۋۋۇرى ۆە ئىستېتىك تەپەككۇرى چوڭقۇر سىڭدۈرۈلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئەسەرلەرگىمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىيات مىراسلىرىنىڭ قەدىمقى ئۇلگىلىرى قاتارىدا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىمىز.

مىلادى ۋ- ئەسىردىن باشلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ۆە سىياسى ھاياتىدا كورۇنەرلىك بۇرۇلۇش پەيدا بولدى، يەنى يېزا ئىگىلىگى، قول سانائەت ۆە سودا- تىجارەت كەڭ راۋاجلاندى. بۇ چاغلاردا، ئۇيغۇرلارنىڭ سودا بازارلىرى غەربتە شەرقىي رۇم، ئىران، ئەرەپ ۆە ھىندىستانلارغىچە، شەرقتە لياۋ (قىتان)، شىمالىي سۇڭ ۆە تاڭغۇت (غەربىي شيا)لارغىچە كېڭەيدى. بۇ خىل ئىقتىسادىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە، مەدىنىيەتىمۇ يۇقۇرى دەرىجىدە گۈللەندى. نەتىجىدە ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا بىرقەدەر سېستىمىلاشقان ۆە تاكامۇللاشقان دۇنياۋى ئەدەبىيات دەۋرى باشلىنىپ، بەدىئى ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىدا تۇرتكىلىك رول ئوينىدى. بولۇپمۇ بۇ دەۋرلەر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ ناتۇرالىزملىق، پانتېيىزملىق① ئىجتىمائى ئىدىيە سېستېمىسىنىڭ تەسىرى زور بولدى.

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ "ئارىستوتېلى" دەپ ئاتالغان ئەبۇ نەسىر فارابى (950 — 870)

① پانتېيىزم — خۇدا بىلەن تەبىەتنى بىرنەرسە دەپ ھىساپلايدىغان دىنىي پەلسەپىۋى تەلىمات.

قاراخانىلار زىمىنىدىكى ئىسسىق كولنىڭ جەنۇبىي رايونى ("ۋاسىچ" ياكى "ۋاسىد"— "چىڭ قوتان") دا ياشىغان "توققۇز ئۇيغۇر" خەلقلىرىنىڭ ئىنىسكلوپىدىك ئالىمى بولۇپ، ئۇز ئومرىدە پەلسەپە، لوگىكا، ماتېماتىكا، ئەدىبىيات، ئىستېتىكا، پوئېتىكا، گىراماتىكا، ئىستىلىستىكا، ئېتىكا، فىزىكا، گېومېتىرىيە، ئاسترونومىيە، مېدىتسىنا (تىببى ئىلىم) قاتارلىق پەنلەرگە ئائىت بولغان 126 پارچە چوڭ ئەسەر يازغان. بولۇپمۇ فارابىنىڭ ئىلغار پەلسەپىۋى تەلىماتلىرى جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر ئىدىولوگىيىلىك پىكىر ئېقىمىدا بىر نۇرلۇق يۇلتۇز بولۇپ، قاراخانىلار ئەدىبىياتىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى بولغان ئىدى. گۇللەنگەن قاراخانىلار ئەدىبىياتىنىڭ تارىخىي يادىكارلىقلىرى ئىچىدە داڭلىق ئالىم ۋە تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۇركى تىللار دىۋانى» بىلەن ئاتاقلىق جامائەت ئەربابى، بۇيۇك مۇتەپەككۇر شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتاتقۇ بىلىگ» داستانى ئالاھىدە گەۋدىلىك ۋە مەشھۇردۇر.

مەھمۇت قەشقەرى 11 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەردە ياشاپ، ئىجات قىلغان ئۇلۇغ ئالىم، تىلشۇناس ۋە ئەدىپ. ئۇنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن «دىۋانۇ لۇغەتىت - تۇرك» («تۇركى تىللار دىۋانى») ئەسىرىدە بېرىلگەن بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ قاراخانىلار خان ئەۋلاتلىرىدىن بولۇپ، 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەر ئوپالدا دۇنياغا كەلگەن، يېقىنقى مەلۇماتلار قەشقەر ئوپالدىكى ھەزرىتى موللام مازارىنىڭ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلىدى. مەھمۇت قەشقەرى مىلادى 1072 — 1074 - يىللىرى 3 توملۇق غايەت زور قامۇس «تۇركى تىللار دىۋانى»نى يېزىپ تۇگەتكەن، بۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭ «جاۋاھىرونىنەھۋى فى لۇغەتىت تۇرك» («تۇركى تىللار گىراماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلىرى») ناملىق ئەسەرنى يازغانلىغىمۇ مەلۇم، بىراق بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۇركى تىللار دىۋانى» ناملىق بۇيۇك ئەسىرى ئەينى دەۋردىكى تۇركى خەلقلەرنىڭ تىلى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدىغان لۇغەتلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى شۇ دەۋردە ياشىغان ناھايىتى كەڭ بىر زىمىندىكى ھەرخىل قەبىلىلەرنىڭ تارىخىي، ئېتنىك خۇسۇسىيەتلىرى، ئورپ - ئادەت ۋە قائىدە - يوسۇنلىرى، مەدىنىيىتى، ئەدىبىيات - سەنئىتى توغرىسىدا ئاجايىپ قىممەتلىك ماتىرىياللارنى بېرىدىغان غايەت زور مەنبەسى بولۇپ، مەدىنىيەت تارىخىمىزدىكى ئوچمەس نامايەندە سۇپىتىدە ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتلارغىچە ئۇز رولىنى جارى قىلدۇرماقتا. «دىۋانۇ لۇغەتىت - تۇرك» ناملىق ئەسەر 11 - ئەسىر ئەدىبىي ھاياتى ۋە ئەدىبىياتى توغرىسىدا بىرقەدەر ئومۇمى مەلۇمات بېرىدىغان يىگانە مەنبەدۇر. ئەسەردە نەقىل كەلتۇرۇلگەن 300 دىن ئارتۇق شېىر - قوشاق ۋە نۇرغۇن ماقال - تەمسىللەردىن شۇ دەۋردىكى ئەدىبىي ئىجادىيەتنىڭ گۇللەنگەنلىگىنى، خېلى يۇقۇرى سەۋىيىلىك ئەدىبىي ئەسەرلەر ۋە ئەدىپلەر مەيدانغا كەلگەنلىگىنى، شۇنداقلا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بىر ئەدىبىياتشۇناس سۇپىتىدە بۇ شېىر - قوشاقلارنى ئۇگىنىپ تەتقىق قىلغانلىغىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ.

قاراخانىلار سىياسى ھاياتىنى ئىلىم، ئادالەت، ئەخلاق ۋە قانۇن بىلەن ئۇزگەرتىشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك دەستۇرى، پەلسەپە، ئىجتىمائىيەت دەرسلىگى ھىساپلانغان ئۇلۇغ

مۇتەپەككۇر، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتاتقۇ بىلىگ» داستانىمۇ شۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسەك چوققىسىدۇر. بۇ داستاننى ئاپتور تەخمىنەن 1069 — 1070 - يىللىرى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەردە يېزىپ چىققان. «قۇتاتقۇ بىلىگ» داستانى جەمئى 72 باپ، 13,500 مىسرادىن تەركىپ تاپقان، ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھىرىدە (يەنى فەئولون - فەئولون - فەئولون - فەئولون)، مەسنەۋى شەكلى (ئىككى مىسراسى بىرخىل قافىيىدە كېلىش شەكلى)دە يېزىلغان. ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ قۇدرەتلىك ھەم بەخت - سائادەتلىك غايەۋى جەمئىيەت قۇرۇش ئارزۇسى نامايەن قىلىنغان. داستاندا ئادالەت ۋە قانۇن سىمۋولى بولغان پادىشا كۈن تۇغدى، بەخت - سائادەت سىمۋولى بولغان ۋەزىر ئايتولدى، ئەقىل - ئىدرەك سىمۋولى بولغان ۋەزىر ئوغلى ئوگدۈلمىش، گۈزەل - ئەخلاق سىمۋولى ئوزغۇرمىشتىن ئىبارەت 4 قەھرىمان تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، بۇ سىمۋوللۇق ئوبرازلار ئارقىلىق ئاپتور دولەت باشقۇرۇش يوللىرىنى، دولەت خادىملىرىنىڭ بۇرچى ۋە ئەخلاقىي سۈپەتلىرى، ئىلىم - مەرىپەتنىڭ ئەھمىيىتىنى، جەمئىيەت ۋە ئائىلە مەسىللىرىنى، شۇنداقلا ئوزىنىڭ پەلسەپەۋى ۋە ئەخلاقىي قاراشلىرىنى ئوزىگە خاس بەدىئى ئۇسۇلدا، كوركەم ۋە ساپ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن بايان قىلغان. «قۇتاتقۇ بىلىگ» داستانى ئوز ھەجمىنىڭ چوڭلۇغى، ئوتمۇرلۇقا قويغان مەسىللىرىنىڭ سانمىغى جەھەتتىن بولسۇن ۋە مەيلى تىل - ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە جەھەتتىكى ئەھمىيىتى تەرەپتىن بولسۇن، ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ناھايىتى زور قىممەتكە ئىگە، ئۇ خەلقارادا تۈركىشۇناسلىق ۋە شەرقشۇناسلىق جەھەتتىمۇ يېڭى سەھىپە ئاچقان گىگانت ئەسەردۇر.

ئەدىپ ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتول ھەقايىق» («ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى») ناملىق دىداكتىك داستانىمۇ قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان يىرىك ئەسەر. بۇ ئەسەر 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان بولۇپ، 14 باب، 484 مىسرادىن تەركىپ تاپقان. ئۇنىڭغا كېيىنرەك باشقىلار تەرىپىدىن يەنە ئوچ پارچە شېئىر قوشۇلۇپ، 512 مىسراغا يەتكەن. بۇ ئەسەر ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھىرىدە يېزىلغان. ئاپتور ئوزىنىڭ بۇ داستانىدا ئادالەتنى، ھەلقىپەرۋەرلىكنى، ئەقىل - ئىدرەكنى، كەمتەرلىكنى، ساخاۋەتنى، مېھرىۋانلىق - كويۇمچانلىقنى كۈيلەيدۇ، كىشىلەرنى بىلىملىك بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ، زالىملىقنى، ۋاپاسىزلىقنى، نادانلىقنى، تەكەببۇرلۇقنى، ئاچكوزلۇكنى، يالغانچىلىقنى ئەيىپلەيدۇ، دىيالېكتىك قانۇنىيەت بويىچە دۇنيانىڭ ئوزگىرىپ تۇرىدىغانلىغىنى، بۇ دۇنيادا ھېچنەرسىنىڭ مۇتلەق ئەمەسلىگىنى بايان قىلىدۇ.

«خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان باسقۇچتىن «چىغتاي تىلى» دەپ ئاتالغان باسقۇچقىچە بولغان ئارىلىقتا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرىنىڭ چوڭقۇر تەسىرى يەنىلا ئوز كۈچىنى يوقاتمىدى. بۇنىڭغا راپخۇزنىڭ ئەسىرى نەمۇنە بولىدۇ. نەسىرىدىن راپخۇزى (قەشقەر تەۋەسىدىكى ئۇلۇغ يوللۇغ راباتلىق، يەنە بىر مەنبەدە ئۇلۇغ ئۇزلۇغ رابات غوزى بورھانىدىن ئوغلى) مىلادى 1309 — 1310 - يىللىرىدا «قىسسەئى راپخۇزى» دىگەن ئەدەبىي ئەسەرنى يازغان. بۇ ئەسەر خەلق ئىچىدە «قىسسە سوال ئەنبىيا» («پەيغەمبەرلەر قىسسىلىرى») دىگەن نام بىلەن مەشھۇر. راپخۇزى بۇ بەدىئى ئەسەرنى پەيغەمبەرلەرنىڭ توغرىسىدىكى ئەپسانىۋى قىسسىلەردىن پايدىلىنىپ، نەسرىي ئۇسلۇپتا يازغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى تەرجىمە ئەدەبىياتى ھىساپلىنىدىغان «ئالتۇن ياروق» نى ھىساپقا

ئالىمغاندا، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا رومانچىلىقنىڭ تۇنجى باشلىنىشى دېيىش مۇمكىن. بۇ ئەسەرنىڭ ئىچىدە يەنە تۇرلۇك شېئىرىي پارچىلارمۇ ئۇچرايدۇ. «قۇتاتقۇ بىلىگ» دىن 250 يىل كېيىن يېزىلغان بۇ قىسسىدىكى «باھارىيات» شېئىرى بىلەن «قۇتاتقۇ بىلىگ» تىكى شۇ مەزمۇنلۇق شېئىر ئوتتۇرىسىدا يېقىنلىق ۋە ھەتتا ئوخشاشلىق بارلىغى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ۋارىسلىق، ئەنئەنىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتىدىكى تۇرتكىلىك رولىنى «چىغتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تېخىمۇ ۋايىغا يەتكەن دەۋرلەر ئەدەبىياتىنىڭ كونكرېت ئەمىلىيىتىدىن تېخىمۇ روشەن كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك نامايەندىلىرىدىن بولغان لۇتفى، ئاتايى، سەككاكى، بولۇپمۇ ئەلىشىر ناۋايىي قاتارلىق شائىرلار ئوزلىرىنىڭ ئوچمەس ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر لىرىك شېئىرىيەت گۈلزارلىغىدا ئۆزاققىچە يۈكسەك دەرىجىدە گۈللىنىش ۋەزىيىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

لىرىك غەزەللىرى ئارقىلىق مەشھۇر بولغان بۇيۇك ئۇيغۇر شائىرى مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەسلى قەشقەرلىك بولۇپ، ئوز ئومرىنى مەۋارەئۇننەھر①، ئاندىن ھىراتتا② ئوتكۈزگەن ۋە شۇ يەرلەردە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. لۇتفى تەخمىنەن 1366 — 1367 - يىللىرى تۇغۇلۇپ، 1465—1466 - يىللىرى 99 يېشىدا ھىراتتا ۋاپات بولغان. شائىر ئىككى تىلدا — ئۇيغۇرچە ھەم پارسچە تىلدا شېئىر يازغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ساپ ئۇيغۇر تىلىدىكى «دىۋان لۇتفى» ناملىق توپلىمى مەشھۇر بولۇپ، ئۇنىڭغا 280 غەزەل، ئىككى قەسىدە، 18 پارچە قىتئە ۋە خېلى كوپ تۆيۇقلار كىرگۈزۈلگەن. شائىرنىڭ ئىجادىدا «گۈل ۋە ھەۋرۈز» داستانى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

لۇتفى ئوزىنىڭ غەزەل ۋە داستانلىرىدا ھايات گۈزەللىكلىرىنى، ئادالەتنى، مېھىر-شەپقەتنى، چىن مۇھەببەتنى، گۈزەل كېلىچەك ھەققىدىكى ئارزۇ-ئارمانىنى، ئايالالار باراۋەرلىگىنى، ساداقەت، ۋاپادارلىق، قەھرىمانلىق قاتارلىق ئىسىل پەزىلەتلەرنى ئاساسىي تېما قىلىدۇ. ئۇ ئىسلام-مەرىپەتنى ئۇلۇغلىغان ئىنسانپەرۋەر ۋە خەلقپەرۋەر شائىر سۈپىتىدە ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخ سەھنىسىدە ھورمەتلىك ئورۇن تۇتىدۇ. ئەلىشىر ناۋايىنىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا، لۇتفى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە كامالەتكە يەتكەن تىلى نەپىس شائىر ئىدى. ئۇنىڭ گۈزەل لىرىكىلىرى، غەزەللىرى ئوز ۋاقتىدا تۈركى تىلدا سوزلەيدىغان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئوزىدىن كېيىنكى مەشھۇر شائىرلارغا ئۈنۈملۈك تەسىر كورسەتكەن.

لۇتفى بىلەن زامانداش بولۇپ، بىر قاتاردا تۇرىدىغان يەنە بىر شائىر سەككاكىدۇر. شائىر سەككاكى تومۇرلەردىن ئۇلۇغ بەگ ۋاقتىدا (15-ئەسىردە) ياشىغان ۋە

---

① مەۋارەئۇننەھر — سوز مەنىسى ئىككى دەريا ئارلىقىدىكى دېگەن بولۇپ، ئامۇ ۋە سىر دەريا ئارلىغىدىكى جايلارنى كورسىتىدۇ.

② ھىرات — ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى شەھەر. XV ئەسىردە تومۇرلەرنىڭ پايتەختى بولغان.

ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئەلىشىر ناۋايى سەككاكىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىگە يۇقۇرى باھا بېرىپ، لۇتفى بىلەن بىرلىكتە ئۇنى "ئۇيغۇر سوز سەنئىتىدە كامالەتكە يەتكەن پاساھەتلىك شائىرلار" دېگەن، ھەتتا ئۇلارنى ئوزىگە ئۇستاز سۈپىتىدە تىلغا ئالغان ئىدى. شائىرنىڭ بىزگە يەتكەن 50 نەچچە غەزەلدىن ئىبارەت تولۇقسىز دىۋانى يېتىپ كەلگەن. سەككاكى ئوز زامانداشلىرى ئىچىدە ئوزىگە خاس ئۇسلۇپ بىلەن جۇشقۇن پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ئۇنىڭ غەزەللىرىدە ئىنسانپەرۋەرلىك، ۋاپادارلىق، چىن مۇھەببەت، گۈزەل ئارزۇلار ئەكس ئېتىلگەن بولۇپ، بەدىئىلىگى يۇقۇرى، مەزمۇنى تەرەن، تىلى چۇچۇك، پىكىر - ھېسسىياتى چوڭقۇر، تەسەۋۋۇر دائىرىسى كەڭ.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر ناۋايىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا غايەت زور تەسىر كورسەتتى. ناۋايىنىڭ «خەزائىنۇلمەئانى» («مەنالار غەزنىسى») ناملىق شېئىرىي دىۋانى بىلەن «خەمسە» سى ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى ئەڭ يېڭى نەمۇنىلەردۇر. «خەزائىنۇلمەئانى» («چاردىۋان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئاساسەن غەزەللەردىن ئىبارەت بولۇپ، «غەرايىبۇس سىغەر» («ياشلىق غارايىپلىرى»)، «نەۋادىرۇش شەباب» («يېگىتلىك نادىرلىقلىرى»)، «بەدايئۇل ۋەسەت» («ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى»)، «فەۋائىدۇل كىبار» («قەرىلىق پايدىلىرى») دېگەن توت توپلامنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھالدا، جەمئى 44,803 مىسرالىق 3130 شېئىردىن تۇزۇلگەن. «خەمسە» داستانلار توپلىمى بولۇپ، ئۇنىڭغا «ھەيرەتۇل ئەبرار»، «پەرھات - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «سەبئى سەييارە» («يەتتە سەييارە»)، «سەددى ئىسكەندەر» («ئىسكەندەر سېپىلى») ناملىق 5 داستان كىرگۈزۈلگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە «لىسانىت تەير» («قۇشلار تىلى»)، «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» قاتارلىق بەدىئى، ئىلمىي ئەسەرلەرنى يازغان. ناۋايى ئەسەرلىرىدە خەلقچىللىق، ئىنسانپەرۋەرلىك، ۋاپادارلىق، باتۇرلۇق، ئەمگەكچانلىق، ئالىجانابلىق، راستچىللىق، كەمتەرلىك ئىدىيىلىرى ئالغا سۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇلار قويۇق رېئاللىزملىق ۋە ئىجابىي رومانتىزملىق روھقا ئىگە. ناۋايى ئەسەرلىرى تېماتىك مەزمۇنىنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇغى، بەدىئى شەكلىنىڭ خىلمۇ - خىللىغى ۋە گۈزەللىگى، ھەجمىنىڭ كوپلۈگى جەھەتلەردە ھەقىقەتەن كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ناۋايىنىڭ تىل - ئەدەبىيات تەتقىقاتى، پەلسەپە ۋە باشقا تېمىلارغا دائىر ئەسەرلىرىمۇ ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

بۇ دەۋرلەردە يەنە خەلقنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىمۇ كورۈنەرلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. چىڭگىزخان ئەۋلاتلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز يىللاپ داۋام قىلغان جەڭ - جەدەللەرنىڭ ئايىغى بېسىقماندىن كېيىن، 16 - ئەسىردە جەنۇبىي شىنجاڭدا يەركەن خانلىغى ۋۇجۇتقا كەلدى. سىياسى جەھەتتىكى بىر مەزگىللىك تىنچلىق ھالىتى خەلقە بىرقەدەر ئارام بەردى، ئېقتىسادىي تەرەققىيات مەدەنىيەتنىڭ بەرپا قىلىنىشى ۋە يۇكسىلىشىگە شەرت - شارائىت ھازىرلىدى، بولۇپمۇ سەئىدىيە دەۋرىدىكى ئابدىرىشىت خان زامانىسىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناخشا - ئۇسۇل، مۇزىكا قامۇسى بولغان «12 مۇقام» تەرەققىيات تارىخىدا دەۋر بولگۈدەك گۈللىنىش بولدى. ئابدىرىشىت خاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن مەشھۇر شائىرە ۋە ئاتاقلىق مۇزىكا ئۇستىسى ئاماننىساخانىنىڭ رىياسەتچىلىگىدە، خەلق ئىچىدىكى

سەنئەتكارلار تەشكىللىنىپ، ئاتاقلىق شائىر ۋە مۇزىكانت قەدىرخاننىڭ (1573 - يىلى ۋاپات بولغان) باشچىلىغىدا «12 مۇقام»نىڭ مۇزىكا ۋە تېكىستلىرىنى رەتلەپ سىلىش ۋە سىستېمىلاشتۇرۇش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى. قەدىرخان شۇ زامانىنىڭ داڭلىق مۇقامچىسى ئىدى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىراق، ئىران، خارەزىم، سەمەرقەنت، ئىستامبۇل، كەشمىر، ئەنجان، بەلىخ، ھىندىستان، شىراز قاتارلىق جايلاردىن نۇرغۇن سازەندىلەر كېلىپ قەدىرخاندىن مۇقام ئۆگەنگەن. شۇندىن باشلاپ، «12 مۇقام» سىستېمىلاشتۇرۇلۇپ، خەلق ئىچىگە كەڭ تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان.

شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، بەدىئى ئەدەبىيات جەھەتتىمۇ يېڭى كۆللىنىش بارلىققا كەلدى. ئەينى دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ تېپىك ۋەكىللىرى مۇھەممەت ئىمىن خىرقىتى، مۇھەممەت سىدىق زەللى ۋە نوبىتىلاردۇر.

داڭلىق شائىر خىرقىتى 16 يىل مەدرىسە ئوقۇپ، ئەرەپ، پارس تىللىرىنى ۋە شەرق ئەدەبىياتىنى ئۆگەنگەن. ئۇ دەسلەپ "خىرقىتى" دېگەن تەخەللۇس بىلەن قىسقا قىسقا غەزەللەرنى يازغان. 1670 - يىلى مەسنەۋى شەكلىدە «مۇھەببەتنامە ۋە مەھنەتكام» ناملىق داڭلىق لىرىك داستانىنى يېزىپ، شۇھرەت قازانغان. بۇ داستاندا تاڭ ۋىسالىغا تەلمۈرگەن ۋە باھار گۈلىستانىغا تەلپۈنگەن "بۇلبۇل" نىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى ئارقىلىق جاھالەت ۋە قاراڭغۇلۇق ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. يورۇقلۇققا ۋە ئادالەتكە "سابا" ۋە "گۈل" نى سىمۋول قىلىپ، ھاياتقا بولغان مۇھەببەتنى، زۇلۇمغا بولغان غەزەپ - نەپرەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق 18 - ئەسىردىكى ئىجتىمائى رىيالىلىقنى ئوبرازلىق سۈرەتلەپ بېرىدۇ.

بۇ دەۋر ئەدەبىياتىدا بولۇپمۇ زەللىنىڭ ئىجادىيىتى بىرقەدەر تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە. مۇھەممەت سىدىق زەللى تەخمىنەن ھىجرىيە 1085 - يىلى (مىلادى 1671 - يىلى) يەركەندە تۇغۇلغان. زەللى ياشىغان دەۋر چەتئەل شىنجاڭدا "ئاق تاغ - لىق"، "قارا تاغلىق" لارنىڭ جەڭگى - جىدەللىرى ئەۋج ئېلىۋاتقان، ئۇرۇش ۋەيرانچىلىغى خەلقنى بالايى - ئاپەت كەلتۈرۈۋاتقان قاباھەتلىك يىللار ئىدى. شائىر زەللى جەمىيەتتە يۈز بېرىۋاتقان بۇ رىيال زىددىيەتلەرنى كوردى. نەتىجىدە، ئۇنىڭ ئىدىيىسىدىكى مۇرەسسەچىلىك خاھىشى پەسلەپ، رىيالىستىك خاھىش يەتەكچى ئورۇنغا ئوتتى. شۇنىڭ بىلەن سوپىلىق - زاھىتلىقنى ئوتكۈر ساتىرا ئوقىغا تۇتۇپ، ئوز ئەسەرلىرىدە ئىجتىمائى ھادىسىلەرنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشتى. شۇڭا، زەللىنى 18 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر بەدىئى ئەدەبىياتىدا رىيالىستىك ئېقىمنىڭ ۋەكىلى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «كوللىيات دىۋان زەللى» ناملىق شېئىر توپلىمىدىن ئىبارەت. مەلۇم بولۇشچە، ئۇ 133 غەزەل، 46 پارچە پارسچە غەزەل، 19 مۇخەممەس، 5 مۇستەھزات، 26 رۇبائى، 3 داستان يېزىپ قالدۇرغان. «سەپەرنامە» داستانى 1720 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، 945 بەيىتتىن تەشكىل تاپقان. «تەزكىرە چەلتەن» 1736 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، 266 بەيىتتىن تەشكىل تاپقان. «تەزكىرە خوجا مۇھەممەت شىرىف» داستانى 1744 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، 770 بەيىتتىن تەشكىل تاپقان. زەللىنىڭ غەزەل ۋە داستانلىرىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك، ھەرىكەتچانپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك روھ بىرقەدەر قويۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈزەل، راۋان، لىرىكىلىق غەزەل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، لۇتفىنىڭ ئىزبىدىن ماڭغان شائىر نوبىتى ئوز غەزەللىرىنىڭ مەنتىقى را-ۋانلىغى، ئوخشىتىش ئىبارىلىرىنىڭ مەزمۇنداريلغى، بەدىئى شەكلىنىڭ رەڭدارلىغى بىلەن كىتاپخانىنى ئوزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدە مۇھەببەت تېمىسى ئاساسىي ئورۇندا بولۇپ، ئايرىم غەزەللىرىدە تەسەۋۋۇپچىلىق پۇرىغى خېلىلا قويۇق، بۇ هال ئوز زامانىسىدىكى ئىجتىمائى مۇھىتنىڭ تەسىرىدىن بولغان. ئەمما، ئىلىم ئۇگىنىشنىڭ خاسىيىتى، ۋاپادار بولۇش، رىياكار بولماسلىق، زالىم بولماسلىق ھەققىدە يېزىلغان شېئىرلىرى مەلۇم ئىجتىمائى قىممەتكە ۋە رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ئوزىنىڭ يۇرتىنى هورمەت بىلەن تىلغا ئېلىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى خېلى چوڭقۇر ئىپادىلىگەن.

بۇ دەۋردە ئوتكەن شائىرلار قاتاردا يەنە تەخمىنەن 1771 - يىلى تۇغۇلغان خوتەنلىك مولا نىيازنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى ئەسىرى 1791 - يىلى 20 ياش ۋاقتىدا يازغان «توت ئىمام تەزكىرىسى» ناملىق تارىخىي داستانىدۇر. 7 يېشىدىلا دادىسىدىن يېتىم قالغان مولالانىياز غېرىپ - غۇربەتچىلىك ئىچىدە قىينىچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرىپ، تىرىشىپ ئوقۇغۇدەك بولۇپمۇ خەلق ئەدەبىياتىغا كۈچلۈك مۇھەببەت باغلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، 15 ياش ۋاقتىلىرىدىلا جامائەتچىلىك ئىچىدە "بالا شائىر" دېگەن نام بىلەن داڭقى چىقىدۇ. ئۇنىڭ «توت ئىمام تەزكىرىسى» ناملىق داستانىدا مۇندىن مىڭ يىللار ئىلگىرىكى بۇددىزىم بىلەن ئىسلامىيەت ئوتتۇرىسىدا شىنجاڭدا يۈز بەرگەن كەسكىن توقۇنۇش ئاساسىي تېما قىلىنغان هالدا جەمىيەتتە يۈز بېرىۋاتقان رىيال زىددىيەتلەر ۋە بۇ زىددىيەتلەر هەققىدىكى شائىرنىڭ ئىلغار كوزقاراشلىرى روشەن ئىپادىلىنىدۇ. گەرچە داستاندا دىنىي - مىستىك خاھىش بىرقەدەر كۈچلۈك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەركىزىدە خەلقپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسى تۇرىدۇ.

18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا يەنە بىر بۇرۇلۇش دەۋرى بولدى، يەنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوزىنىڭ خاقانىيە ئەدەبىياتى دەۋرى ۋە ئەلىشىر نائاۋايى دەۋرىدىن كېيىنكى 3 - قېتىملىق ئالتۇن دەۋرنى باشتىن كەچۈردى. ئابدۇرېھىم نىزارى، گومنام، سەبۇرى، غېرىبى، نۇرۇزئاخۇن كاتىپ، قەلەندەر، مولا بىلال، مۇھەممەت سىدىق قەشقەرى قاتارلىق يازغۇچىلار شۇ دەۋردىكى ئەدەبىياتنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىللىرى ئىدى. بۇ دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تۇپ ئالاھىدىلىگى شۇكى، بۇ دەۋردە يارىتىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەر رىيال تۇرمۇشقا زىچ تەتبىقلىنىپ، كۈچلۈك رىيالىزىملىق روھقا ئىگە بولدى.

ئوز دەۋرىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، ئاتاقلىق رىيالىزىمچى شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى خاۋايىدىن قالسا ئورتىنىڭ باي ئىجادىي مىراسلىرى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا يۈكسەك ئورۇن تۇتىدۇ.

ئابدۇرېھىم نىزارى 1837 - يىلىدىن ئېتىۋارەن «مۇھەببەت داستانلىرى» ناملىق چوڭ بىر ئەسەرنى يېزىشقا كىرىشىپ، 1838 - يىلى ئۇنى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ئاياقلاشتۇردى. 48 مىڭ مىسرادىن تەركىپ تاپقان بۇ ئەسەر ئەلىشىر ناۋايىنىڭ «خەمسە»سىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئەڭ زور شېئىرىي داستان بولۇپ هىسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر «رابىيە-سەئىدىن»، «ۋامۇق - ئوزرا»، «مەھزۇن - گۈلنسا»، «مەسئۇد - دىلئارا»، «چاھار - دەر-

ۋدش» (بۇنىڭ ئىچىدە بەش كىچىك داستان بار)، «پەرھات ـ شېرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «بەھرام گور»...قاتارلىق 18 داستاننى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ.

«رابىيە ـ سەئىدىن» داستانى «مۇھەببەت داستانلىرى» ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى ئىگە، 19 ـ ئەسىرنىڭ بېرىنچى يېرىمىدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كەلگەن مەشھۇر رىيالىستىك ئەسەرلەرنىڭ بىرى. ئۇ ئۇز زامانىسىدا قەشقەرنىڭ كوكچى يېزىسىدا يۇز بەرگەن ئەمەلىي ۋەقەگە ئاساسەن يېزىلغان بولۇپ، قايغۇلۇق ۋە تەسىرلىك بىر مۇھەببەت ھېكايىسى تەسۋىرلىنىدۇ. داستاندا تەسۋىرلەنگەن رابىيە بىلەن سەئىدىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت پاجىەسى ماھىيەتتە شۇ زامانىدىكى فېئودالىلىق جەمىيەتنىڭ پاجىەسىدىن ئىبارەت ئىدى. رابىيە ـ سەئىدىنىڭ پاجىەلىك تەقدىرى چوڭقۇر تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ ھەقىقى مۇھەببەت، ئەركىنلىككە ۋە بەخت ـ سائادەتكە تەلپۈنگۈچى ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئەينى يىللاردىكى ئورتاق تەقدىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. ئىلغار دېموكراتىك غايىنى ئۇزىگە سىڭدۈرگەن بۇ پارلاق ئەسەر بۇگۈنكى كۇندىمۇ بەلگىلىك رىيال ئەھمىيىتىگە ئىگە.

ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «مۇھەببەت داستانلىرى» بەدىئىلىك جەھەتتىمۇ كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، شائىرنىڭ ئوتكۇر قەلىمى ئامېتىدا ئىپتىدائى ۋەقەلىك بىلەن دولقۇنلۇق لىرىك ھېسسىيات ۋە پەلسەپىۋى، مەنتىقى پىكىرلەر بىر ـ بىرى بىلەن ئورگانىك ھالدا قوشۇلۇپ كەتكەن. ھەر خىل ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، كونكرېت ۋە جانلىق پېرسۇناژ ئوبرازلىرى يارىتىلغان.

ئابدۇرېھىم نىزارى بۇندىن باشقا 1839 ـ يىلى «دۇرۇلناجات» («نىجاتلىق ئۇنچىلىرى») ناملىق ئەسىرىنىمۇ يازغان. ئابدۇرېھىم نىزارى ئۇز زامانىسىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك كىشىسى بولغانلىقتىن، خەلقنىڭ كۇيىنى كۇيلەپ، ئۇزىنىڭ پۈتۈن ئەسەرلىرىنى خەلق ئامىسىغا بېغىشلىدى، چىن ئىنسانى مۇھەببەتنى كۇيلەپ، زالىملارنى قامچىلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئەينى دەۋردىكى فېئودال ھوكۇمرانلارنىڭ زۇلمىغا قارشى شىكايەتنامە بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن زامانداش بولۇپ، بىرلىكتە ھەمسوھبەت تۇزگەن شائىرلار سەبۇرى ۋە غېرىبى (تۇردۇش ئاخۇن)لاردۇر. سەبۇرىنىڭ داڭلىق ئەسىرى «ماقالات» بولۇپ، بۇ ئەسىرى ـ نەزىم شەكلىدە يېزىلغان ئۇز دەۋرىنىڭ «قۇتاتقۇ بىلىگ»ىدۇر. چۈنكى ئۇنىڭدا ھەر خىل قۇشلارنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى ئارقىلىق جەمىيەت ۋە جەمىيەت ئەزالىرىنىڭ ئىجتىمائى سۈپەتلىرى، ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەر ۋە پۇقرالاردا بولۇشقا تېگىشلىك پەزىلەتلەر كورىستېپ بېرىلىدۇ، ئەخلاق ـ پەزىلەتلىك بولۇشنىڭ ئولچەملىرى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. قىسقىسى، «ماقالات» داستانى ئۇز دەۋرى ئۇچۇن ئەھمىيەتلىك بولغان ئىجتىمائى، پەلسەپىۋى مەسىلەرنى ئېپادىلەپ بېرىش ئارقىلىق، مەۋجۇت جەمىيەت تۇزۇمىنى ئۇزگەرتىش لازىملىغىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

شائىر غېرىبى 1839 ـ يىلى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدا بېرىنچى بولۇپ، ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتىنى ئاساسىي تېما قىلغان «كىتابى غېرىپ» ناملىق ئەسىرىنى مەيدانغا چىقار-

دی. بۇ ئەسەر بىر مۇقەددىمە، 32 ماۋزۇ، 58 سوئال-جاۋاپنى ئوز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، 1956 مىسرادىن ئىبارەت. بۇ ئەسەردە، شۇ دەۋردە، مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان 32 خىل كەسپنىڭ بىر-بىرى بىلەن مۇناسىۋىتى، ئۇلارنىڭ جەمىيەتتىكى، ئىچكى زىددىيەتلىرى ۋە ھۇنەر-ۋەن-كاسىپلارنىڭ تۇرمۇشى بايان قىلىنىش بىلەن ئەمگەك، ئادالەت، راستچىللىق، ساداقەت، مېھرىۋانلىق... توغرىسىدىكى پىكىر-مۇلاھىزىلەر بەدىى يول بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ. ئەمگەك ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ جەمىيەتتىكى رولى يۇقۇرى باھالىنىپ ئۇلۇغلىنىدۇ. باشتىن-ئاياق ئەمگەكچى خەلق مەيدانىندا تۇرۇپ، جەمىيەتنىڭ ئەڭ توۋەن قاتلىمىنى تەشكىل قىلغۇچى دىخانلارنىڭ، ھۇنەرۋەن-كاسىپلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۇرگەنلىگى ۋە ئىلغار ئىجتىمائى ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسىنى ئىپادىلىگەنلىگى بىلەن شائىر غېرىبىنىڭ بۇ ئەسىرى ھازىرقى ۋاقىتتىمۇ رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ دەۋردە يەنە ئۇيغۇر يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ بوران-چاپقۇنلۇق يىللىرىدا ئوسۇپ يېتىلگەن تالانتلىق شائىر موللا بىلال (نازىم)نىڭ ئىجادى ئالاھىدە خاراكتىرلىقتۇر.

موللا بىلال 1823-يىلى غۇلجا شەھىرىدە كەمبەغەل كاسىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇ دەسلەپ ئاتىسىنىڭ تەربىيىسى ئاستىدا باشلانغۇچ ساۋاتقا ئىگە بولدى. كېيىن، ياش بىلال ئاتىسىدىن يېتىم قالدى. ئۇ جاھالەتلىك زامان كەلتۇرۇپ چىقارغان ئېغىر تۇرمۇش مۇھىتىنىڭ تومۇر ئىسكەنجىسى ئاستىدا، "ئىلكىدە زەر، ئەڭلىدە تون بولمىغان" ھالدا "پەقىر ۋە ھەقىر"لىكتە ھايات كەچۇردى. شۇنىڭغا قارىماي، ئۇ باي كىلاسسىك مىراسلىرىمىزنى، خەلق ئېغىز ئەدىبىياتىنى ئىجتىھات بىلەن تىرىشىپ ئۇگەندى. ئىجتىمائى ھاياتنى ھەر تەرەپلىمە چوڭقۇر كۇزىتىپ، ئوز دەۋرىنىڭ "بەختىيارلىرى" بىلەن "خارۇ-زار"لىرىنى كوردى؛ كۇلكە-سازلارنى، "مەھسۇن"-ئاۋازلارنى تىڭشىدى. نەتىجىدە، ئېزىلگەن خەلقنىڭ ئارزۇ-ئۇمىدىگە چوڭقۇر ھىسداشلىق بىلدۇرۇپ، "تەيپىڭ تيەنگو" ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرىدە 1867-يىلى ئىجتىمائى تەڭسىزلىككە قارشى كوتىرىلگەن ئىلى دىخانلار قوزغىلىڭىغا بىۋاستە قاتناشتى. بۇ ھال بىلالنىڭ يالقۇنلۇق رىيالىست شائىر بولۇپ يېتىلىشىگە ئاساس بولدى.

شائىرنىڭ ياشلىق چاغلىرىدا يازغان غەزەللىرى «غەزەليات» ناملىق توپلامغا كىرگۇزۇلگەن بولۇپ (2016 مىسرا)، بۇ شېىرلار توپلىمى شېىرىيىتىنىڭ گۇزەللىگى، رەڭمۇ-رەڭلىگى، پىكرىنىڭ چوڭقۇرلۇغى ۋە تىلىنىڭ راۋانلىغى بىلەن ئەينى دەۋردە ئۇنىڭ تالانتىنى نامايەن قىلىپ، ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر بولغان ئىدى. شائىر ئوزىنىڭ بۇ لىرىك شېىرلىرىدا، ئەركىنلىكنى، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى، ھايات گۇزەللىكلىرىنى قىزغىن كۇيلىدى ۋە ھەقىقەت، ئادالەت، ياخشىلىق، ساداقەت توغرىسىدىكى ئىدىيىۋى قاراشلىرىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۇردى. شائىر شۇنىڭدىن كېيىن جەمىيەتنىڭ رىيال ھادىسىلىرىنى مەزمۇن قىلغان بىرقانچە داستان ئىجات قىلدى. ئۇنىڭ «غازات دەرمۇلكى چىن» («چىن مەملىكىتىدە بولغان مۇقەددەس ئۇرۇش») ناملىق داستانى ئۇيغۇر ئەدىبىيات تارىخىدىكى دىخانلار قوزغىلىڭىنى بىرقەدەر رىياللىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرگەن تارىخىي، ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە شېىرىي جەڭنامىدۇر. شۇنىڭ ئۇچۇن، بۇ ئەسەرنى 1864—1874-يىللىرى يۇز بەرگەن ئىلى

دىخانىلار قوزغىلىڭىنىڭ بەدىسى خاتىرىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇندىن باشقا، مولىلا بىلال يەنە مەشھۇر «نوزۇگۇم» قىسسىنى يازدى. ئۇ قىسسىدە خەلقنىڭ ئازاتلىغى ۋە ئەركىنلىگى ئۈچۈن ئۇزىنىڭ بارلىغىنى بېغىشلىغان XIX ئەسىردىكى جاسارەتلىك، ئەركىسۈيەر ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر خوتۇن-قىزلىرىنىڭ تىپىك ئوبرازىنى ياراتتى.

مولىلا بىلال 1881-يىلى، ئۇزىنى "ئەۋلىيا" قىلىپ كورستىپ، خەلقنى ئالدىغان ۋە ئاخىردا قاتىللىق قىلىپ، شەرمەندىلىك بىلەن جازالانغان بىر مەككارنىڭ ئوبرازىنى ياراتقان «چاڭموزا يۈسۈپخان» ناملىق ساتىرىك داستانىنى يازدى. كىشى قەلبىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان ساغلام ھىسسىياتلىق لىرىك غەزەللىرى ۋە رىيال ئىجتىمائى ئەھمىيەتلىك تېمىلارنى مەزمۇن قىلغان داستان-قىسسىلىرى بىلەن يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى بولغان تالانتلىق شائىر مولىلا بىلال 70 ياشقا كىرگىنىدە، جاھالەتلىك دەۋرىنىڭ يوقسۇزچىلىغى ۋە قاتمۇ-قات زۇلمى ئاستىدا ئېچىكى كوزىدىن ئايرىلىپ، 1899-يىلى 76 يېشىدا مۇساپىرچىلىقتا چەتئەلدە ۋاپات بولدى.

ئۇيغۇر يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىللىرىدىن بىرى شائىر تەجەللىدۇر. ئۇ 1850-يىلى قەشقەر قاغىلىق ناھىيىسىدە تۇغۇلۇپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، 1930-يىلى قاغىلىقتا ۋاپات بولدى. شائىر تەجەللى 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىيات دەۋرىنىڭ باشلىرىدا ياشىدى ۋە شۇ دەۋردە ئىجات قىلىدى. ئىجتىمائى ۋە تەبىئى پەنلەر بويىچە ئەتراپلىق بىلىمگە ئىگە بولغان ئىقتىدارلىق شائىر تەجەللى ئۇيغۇر ۋە ھىندى تىللىرىدا نۇرغۇن لىرىك شېئىر ۋە قەسىدىلەرنى يازدى. ئۇنىڭ توت تىلدىكى دەسلەپكى شېئىرلار توپلىمى «بەرق تەجەللى ۋە سەبەق مۇجەللى» نامى بىلەن 1899-يىلى قەشقەر شەھىرىدە تاش مەتبەئە بىلەن بېسىلدى. تەجەللىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا يازغان غەزەللىرى چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرگە ۋە گۈزەل بەدىئى شەكىلگە ئىگە بولۇپ، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مۇنەۋۋەر نەمۇنىسىدۇر. شۇنداقلا ئۇنىڭ ئەرەبچە، پارسچە ۋە ھىندى تىللىرىدىكى نۇرغۇن قەسىدە-غەزەللىرى شۇ تىللارغا مەنسۇپ بولغان شېئىرىيەتنىڭ ئاجايىپ گۈزەل ئۈلگىلىرىدۇر.

بىز يۇقۇرىدا باي ۋە خىلمۇ-خىل بولغان ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات غەزىنىسىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرلىغا ئىگە يازغۇچى-شائىرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت نەمۇنىلىرىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئوتتۇق. بۇنىڭدىن كورۈشكە بولىدۇكى، ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان خەلقىمىزنىڭ ياراتقان بۇ ئىسىل ئەدەبىيات مىراسلىرى ۋەتىنىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات مىراسلىرىنىڭ بىر تەركىۋىي قىسمى سۈپىتىدە ئۇزۇلمەس ئېقىن بولۇپ، جەمىيەت تەرەققىيات تارىخىغا ھەمرا بولۇپ كەلدى ۋە ئۇيغۇر يېڭى دېموكراتىك ۋە سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا تۈرتكىلىك تەسىر كورسەتتى.

بۇ كىلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىمىز خەلقنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائى تەرەققىيات تارىخىنىڭ بەدىئى ئىپادىسى بولۇپ، ئۇ خەلقنىڭ ئوتمۇشتىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنى، ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيىلىك قاراشلىرىنى، سىياسى-ئىجتىمائى كۈرەشلىرىنى، تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھەققىدىكى ئاڭ-پىكىرلىرىنى، ئۇيغۇر-ھىسسىياتلىرىنى، ئورۇپ-ئادەت، ئىشەنچ-

ئېتىقاتلىرىنى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى، ئىستېتىكىلىق ۋە ئېتىكىلىق كوز قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. كىلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىمىز ئوتمۇش دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، تارىخىي ۋە سىنىپىي چەكلىمىدىن خالى بولالمىسمۇ، ئۇنىڭ رېيالىزملىق ۋە ئاكتىپ رومانتىزملىق، خەلقچىللىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە دېموكراتىزملىق ئىلغار ئىدېيۇي روھىدىن ئەينەك سۈپىتىدە پايدىلىنىشىمىزغا، بولۇپمۇ بەدىئى جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلىپ، ئۆگىنىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

3. تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ مەزمۇنلىرى

كىلاسسىك ئەدەبىياتقا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرىنى توۋەندەكى بىرقانچە نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا باشتىن - ئاخىر يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ يارقىن ئىپادىلەنگەن. ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تەرەققىپەرۋەر يازغۇچى - سەنئەتكارلار ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى ۋەتەن ۋە مىللەت بىلەن بىرلەشتۈرگەن، ۋەتەن ۋە خەلق بىلەن بىرلىكتە كۆرەش قىلغان ئىدى. بەزى يازغۇچى - سەنئەتكارلىرىمىز ئوز ۋەتىنى چەتئەللىك تاجاۋۇزچىلارغا ئۇچرىغاندا، قەلەم ئۇرنىغا ئەلەم تۈتۈپ، پىداكارلىق بىلەن تاجاۋۇزچىلارغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشسا، يەنە بەزى يازغۇچى - سەنئەتكارلار ئەدەبىيات - سەنئەتنى قورال قىلىپ، ۋەتەننى قوغداۋاتقان قەھرىمانلارنى قىزغىن مەدھىيىلىدى، تاجاۋۇزچىلارغا قەھرى - ئەرەپ ئوتىنى چاچتى. بۇ كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنى كۆچلۈك جەڭگىۋارلىققا ۋە رېيالىلىققا ئىگە قىلدى. مەسىلەن، ئىلىمىزنىڭ ئۇلۇغ شائىرى چۇي بۇەن «جۇدالىق زارى» دېگەن ئەسىرىدە ئوزدىنىڭ ۋەتەن ۋە خەلقىنى قىزغىن سۆيىدىغان قەلبىنى ناھايىتى روشەن ئىپادىلىدى. 11 - ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتاتقۇ بىلىگ» ناملىق داستانىدا دولەتنى باشقۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈشنىڭ بىرقاتار ئىلغار چارە - تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سىياسەت - ئوزۇمنى يېكىلاشنى تەشەببۇس قىلدى. «قۇتاتقۇ بىلىگ»دە ئالغا سۈرۈلگەن بۇ خىل پەلسەپىۋى ئىدىيەلەر ئەينى تارىخىي شارائىتتىكى ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كونكرېت مەزمۇنى سۈپىتىدە قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنىڭ گۈللىنىشىنىڭ ئىدىيىۋى، نەزەرىيىۋى ئاساسى بولدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كېيىنرەك ياشىغان ئەدىپ ئەخمەت يۈكنەكى قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنىڭ خاراپلاشقان ھالىغا بولغان ئېچىنىشلىق ھېسسىياتىنى «ئەتەبەتۈلھەقايىق» ناملىق داستاندا كونكرېت تەسۋىرلەپ، ئەل - يۇرتنىڭ ۋە ئەدەپ - ئەخلاقنىڭ ۋەيران قىلىنىۋاتقانلىغىغا چوڭقۇر ئېچىنىش تۇيغۇسىنى ئىزھار قىلدى. ناۋايىنىڭ نۇرغۇن غەزەللىرىدىمۇ بۇ مۇھىم تېما سىمۋوللۇق ۋاستىلەرنىڭ يارىدىمى بىلەن چوڭقۇر ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، خىرقىتى، نوبىتى، زەلىلى، ئابدىرېھىم نىزارى، موللا بىلال، نازىمى قاتارلىق ئەدەبىيات تارىخىدىكى نۇرغۇن مەشھۇر شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ مۇنداق يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ ئوخشىمىغان شەكىللەر بىلەن ئىپادىلەنگەنلىگىنى كورىمىز. بۇ ھال كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسى باشتىن - ئاخىر ئىزچىل تۇرىدە ئېقىم گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئىككىنچى، قەدىمقى نۇرغۇن كىلاسسىك يازغۇچى - شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدە خەلقچىللىق ئىدىيىسى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. نۇرغۇن داڭلىق يازغۇچى - شائىرلار ئوزلىرىنىڭ

ئەسەرلىرىدە شۇ چاغدىكى خەلق كوڭۇل بولگەن زور ئىجتىمائى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئىجتىمائى تۇرمۇشنى خەلق مەنپەئەتى نۇقتىسىدىن باھالىدى، خەلقنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتى، ئارزۇ-ئۇمىتلىرىنى ناھايىتى روشەن ئىپادىلىدى، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە خەلققە ھىسداشلىق قىلىش، خەلقنىڭ ئەركىن، بەخت-سائادەتلىك كېلىچىگىنى ئىزلەش، خەلق بىلەن ھەمنەپەس بولۇش، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش قاتارلىق مەزمۇنلار كونكىرىت ئەكس ئەتتۇرۇلدى. مەسىلەن، «سۇ بويىدا»، «قىزىل راۋاقتىكى چۇش»، «ئۇچ پادىشالىق ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق رومانلار، «شاپتۇل گۇللۇك يەلپۇگۇچ»، «دۇئىنىڭ ناھەق جازالىنىشى»، «رابىيە-سەئدىن»، «غازات دەرمۇلكى چىن»، «سەپەرنامە» قاتارلىق دىراما ۋە داستانلار، دۇغۇ، لى بەي، بەي جۇيىي، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، لۇتفى، ناۋايى، زەلىلى، نوبىتى، ئابدىرىھىم نىزارى، غېرىبى، سەبۇرى، موللا بىلال قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ ئوي-پىكىرلىرى، ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ناھايىتى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۇردى، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلدى، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش، كۇرەشلىرى بىۋاستە تەسۋىرلەندى. خۇسۇسەن، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيەتلىرى، مەسىلەن، خەن دەۋرىدىكى «يۇيفۇ قوشاقلىرى»، مەنچىڭ دەۋرىدە ئىجات قىلىنغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش قوشاقلىرى، تارىخىي قوشاقلىرى ۋە سىياسى قوشاقلىرى، شۇنداقلا خەلقنىڭ ھىكايە-چوچەكلىرى يۇقۇرقى مەزمۇنلارنى تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىدى. خەلق ئېغىز ئەدىبىياتىدا بىۋاستە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن مۇنداق خەلقچىللىق روھ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئوز پىكرى سۇپىتىدە كىلاسسىك ئەدىبىيات تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كورسىتىپ، ئۇنىڭ خەلقچىللىق روھىنى بېيىتتى. مۇنداق مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر كېيىنكى دەۋرلەردىكى خەلقلەرگە غايەت زور تەسىر ۋە تەربىيە بەردى.

ئۇچىنچى، نۇرغۇنلىغان كىلاسسىك يازغۇچى-شائىرلار ئوز ئەسەرلىرىدە يەنە ئالىجاناپ ئىنسانپەرۋەرلىك روھىنى ئىپادىلەپ، ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىنى ئالغا سۇردى؛ سىنىپىي مۇناسىۋەتلەردىن شەكىللەنگەن سىنىپىي زىددىيەتلەرنى ئېچىپ تاشلاپ، ئىجتىمائى باراۋەرلىك ۋە دېموكىراتىيىنى تەشەببۇس قىلدى؛ سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە سىنىپىي زۇلۇمغا بولغان كۇچلۇك نارازىلىغىنى ئىپادىلەپ، ئەكسىيەتچى ھوكۇمران سىنىپلارنى دۇمبالىدى، ئۇلارنىڭ ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان جىنايى قىلمىشلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، خەلقنىڭ ئازاپ-ئوقۇبەتلىرىگە چوڭقۇر ھىسداشلىق بىلدۇردى.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبىياتىدا ئىپادىلەنگەن ئالىجاناپ ئىنسانپەرۋەرلىك روھ كوپ ھاللاردا چىن مۇھەببەت، ۋاپادارلىق، ئىنسانپەرۋەرلىك تۇيغۇلىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. بۇنداق بولۇشنىڭ بەلگىلىك ئىجتىمائى سەۋەپلىرى بار. ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقى باشقا مىللەت خەلقلىرىگە ئوخشاشلا ئۇزۇن مۇددەت ھوكۇم سۇرگەن فېودالىزىم تۇزۇمىنىڭ قاتمۇ-قات زۇلمى ۋە ئاسارىتى ئىچىدە ئېغىر ھالدا دەپسەندە قىلىندى ۋە خارلاندى. فېودال ئەرگۇچى سىنىپلارنىڭ كەيپ-ساپالىق، ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇش مەنپەئەتلىرىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش ئاساسىدا شەكىللەنگەن خىلمۇ-خىل فېوداللىق قائىدە-تۇزۇملەر ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىنى ۋە ئەركىنلىگىنى دەپسەندە قىلىپ

كەلگەچكە، ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيىنىڭ كونكىرىت ئىپادىسى بولغان ئەركىن مۇھەببەت ئىستىگى ۋە ۋاپادارلىق غايىسى خەلقنىڭ فېودالىزىمغا قارشى ئاساسىي كۇرەش شوئارى بولدى. شۇنىڭ ئۇچۇن، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبىياتىدا تەسۋىرلەنگەن بۇ خىل روھ فېودال ئەزگۇچى سىنىپلار بىلەن ئەمگەكچىلەر ئاممىسى ئوتتۇرىسىدىكى كۇچلۇك سىنىپىي قارشىلىقنى، ئادالەت بىلەن ئادالەتسىزلىك ئوتتۇرىسىدىكى كۇرەشنى ۋاستىلىك ھالدا ئىپادىلەپ، خەلقىمىزنى فېودال مۇستەبىت ھاكىممۇتلەقلىققا قارشى ئىسيانكارلىق روھىدا تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلق داستانى — «غېرىپ - سەنەم»نى ئالساق، ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ ئەركىنلىككە ۋە ئازاتلىققا بولغان ئارزۇسىنى، سەممىي مۇھەببەت ئىستىگىنى، ئىنسانپەرۋەرلىك غايىسىنى كورەلەيمىز؛ سىياسى، ئەخلاقىي ۋە مەنىۋى جەھەتلەردە چىرىكلەشكەن، فېودالىزىم جەمىيىتىنىڭ يىرگىنىشلىك ئەپتى - بەشىرىسىنى چوڭقۇر ھىس قىلالايمىز. ناۋايىنىڭ «خەمسە»سى ۋە كوپلىگەن لىرىك شېئىرلىرى، ئابدىرىھىم نىزارىنىڭ «مۇھەببەت داستانلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەردىمۇ بۇ خىل ئىنسانپەرۋەرلىك روھ تېخىمۇ كونكىرىت ۋە چوڭقۇر ئىپادىلەنگەن.

توتىنچى، كىلاسسىك ئەدىبىيات مىراسلىرىدا، پەزىلەتلىك ۋە ئەخلاقلىق بولۇشنىڭ خاسىيىتىمۇ ئۇلۇغلىنىپ، كىشىلىك ھاياتىنىڭ ئىبرەتلىك مەزمۇنلىرى كورسىتىپ بېرىلىدۇ. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبىياتىدىكى كوپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەردە كەمتەرلىك بىلەن تەكەببۇرلۇق، راستچىللىق بىلەن يالغانچىلىق، سەۋرى - تاقەت ۋە چىدام - غەيرەت بىلەن ئالدىراڭغۇلۇق ۋە چىدامسىزلىق، ئادىللىق بىلەن مەككارلىق، ئوچۇق - ئاشكارا بولۇش بىلەن ھىلە - مىكىر ۋە سۇيىقەستلىك، سېخىلىق بىلەن بېخىللىق، مەرتلىك بىلەن نامەرتلىك، مەرىپەت بىلەن نادانلىق، تىلنى تىزگىنلەش بىلەن تىزگىنلىمەسلىك ... قاتارلىقلار ئوزئارا بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇلۇپ، كىشىلەر ئەخلاق - پەزىلەتلىك بولۇشقا، ھالال ياشاشقا، جاپا - مۇشەققەتتىن قورقماسلىققا، ئىلىم - مەرىپەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا، سەممىي، راستچىل ۋە ئىنساپلىق بولۇشقا، ئەقىل - پاراسەت بىلەن ئىش قىلىشقا دەۋەت قىلىنىدۇ. دېداكتىك داستان — «ئەتەبەتۇلھەقايىق» بۇنىڭغا تىپىك مىسال بولالايدۇ. كىلاسسىك ئەدىبىياتتا گەۋدىلەنگەن پەندى - نەسىھەت خاراكتىرلىق مۇنداق ئىدىيىۋى مەزمۇنلار ئەينى دەۋر ئۇچۇنلا قىممەتلىك بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھازىرمۇ رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە.

بەشىنچى، ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كىلاسسىك ئەدىبىياتى پەيدا بولۇشتىن باشلاپلا رىيالىستىك ۋە رومانتىك روھقا ئىگە بولغان ئىدى. جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ راۋاجلىنىپ تۇرۇشى بىلەن تەڭ ئەدىبىياتتىكى رىيالىزىم ۋە رومانتىزىم تەدرىجى تەرەققى قىلدى ۋە پىشىپ يېتىلدى. كېيىنكى دەۋرلەردىكى مۇنەۋۋەر يازغۇچى - شائىرلار ئەنە شۇ رىيالىزىم ۋە رومانتىزىم ئەنئەنىسىنى ئۇگەندى، ئىگەللىدى ۋە ئوز ئىجادىيەتلىرىدە قوللاندى. ئۇلار بۇ ئارقىلىق ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ۋە خەلقنىڭ كېلىچەككە بولغان ئارزۇ - غايىلىرىنى تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

ئالتىنچى، كىلاسسىك ئەدىبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك مەزمۇنى ئۇنىڭ بەدىي ئىپادىلەش جەھەتتىكى يۇكسەك مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ھەممىدىن بەك ئەھمىيەت بېرىشتىن ئىبارەت. ھەرقايسى دەۋردىكى مۇنەۋۋەر يازغۇچى - شائىرلار

مۇكەممەل گۈزەل بەدىي شەكىللەر ئارقىلىق ئىلغار مەزمۇنلارنى ئىپادىلەپ، ئەدىبىۋىلىك بىلەن بەدىئىلىكنى ناھايىتى ئوبدان بىرلەشتۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ كۆ- شىلەرنى مەپتۇن قىلىش كۈچى يۇقۇرى بولۇپ، خەلقنىڭ قىزغىن مۇھەببىتىگە ئىگە بولدى. بولۇپمۇ تېمىك ئوبراز يارىتىش، پېرسۇناژلار تەسۋىرى، مەنزىرە، تەسۋىرلەش ئۇسۇللىرى، سىيۇژىتنى تەشكىللەش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش، ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلا- نىش، تىل ئىشلىتىش قاتارلىق بەدىئى ماھارەت جەھەتلەردە كىلاسسىك ئەسەرلەر نۇرغۇن قىممەتلىك تەجرىبىلەرنى توپلاپ، يۈكسەك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان ئەنئەنە بولۇپ شەكىللەنگەن بەدىئى ئىپادىلەش جەھەت- تىكى بۇ خۇسۇسىيەتلەر يارقىن مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، شۇ خەلق- لەرنىڭ بەدىئى زوقىنى قوزغاپ، ئۇلارنىڭ سۈيۈپ ئوقۇيدىغان ئەسەرلىرىگە ئايلاندى. كىلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىنىڭ ئاشۇنداق بەدىئى ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئۇگىنىپ، بەدىئى ئىپادىلەش ماھارەتلىرىگە ئېتىۋار بېرىش بۇگۈنكى ئەدەبىي ئىجادىيىتىمىزدە ئۇلۇغ ئەھمە- يەتكە ئىگە.

ھەتتىچى، بىز يەنە شۇنى چۈشىنىشىمىز كېرەككى، كىلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت جەھەتتە ئۇگىنىشىمىزگە ۋە ئەينەك قىلىشىمىزغا ئەرزىيدىغان نۇرغۇن ئىسىل ئەنئەنىلىرى بولۇپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەدەبىيات نەزەرىيىسى جەھەتتىمۇ ئەسە- تايىدىل تەتقىق قىلىش، خۇلاسىلەش، ۋارىسلىق قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشىمىزغا تېگىشلىك بولغان نۇرغۇنلىغان ئالىجاناپ پىكىرلەر ۋە چوڭقۇر مۇھاكىمىلەر بار. تاڭ دەۋرىدە ئوتتۇرا ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق ئەدەبىيات نەزەرىيىچىسى لىيۇزۇڭيۈەن(819 — 773) كوپلىگەن ئەدەبىي مۇھاكىمىلىك ماقالىلار يېزىپ، ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس سالغان. چىن خانىدانلىغىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىن مىڭ خانىدانلىغىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە مەيدانغا كەلگەن نۇرغۇن ئەدەبىي ماقالىلار، بىرقەدەر سىستېمىلىق نەزەرىيەۋى ئەسەرلەر، شېئىرىيەت، دراما ھەققىدىكى ماقالىلار، مۇھاكىمە ماقالىلىرى بەلگىلىك نەزەرد- يەۋى قىممەتكە ئىگە بولۇپ، چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. ئەبۇ نەسىر فارابىمۇ ئەدەبىيات ۋە سەنئەت نەزەرىيىسى ھەققىدە بىرقانچە پارچە ئەسەر يازغان، ناۋايىنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» ناملىق ئەسىرىدىمۇ ئەدەبىيات - سەنئەتكە ئائىت نۇرغۇن قىممەتلىك پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شۇڭا، كىلاسسىك ئەدەبىي مۇھاكىمىلەرنىڭ مەنىسىنى توغرا چۈشىنىش ۋە مۇھاكىمە قىلىش ئېلىمىزنىڭ ماركسىزم - لېنىنىزمچە ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇقۇرىدىكى تولۇق بولمىغان بايانلاردىن شۇنى كۆرەلەيمىزكى، ئېلىمىزنىڭ ئوتمۇشتىكى ئەدەبىياتى ئىنتايىن شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن ۋە ھەر تەرەپلىمىلىك ئىسىل ئەنئەنىلەرگە ئىگە. ئەنە شۇ قىممەتلىك ئەنئەنىلەر ۋە ئەدەبىيات مىراسلىرى تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئەينەك قىلىشنىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرى ھىسابلىنىدۇ. لېكىن بۇ خىل ۋارىسلىق قىلىش بىلەن ئەينەك قىلىشنى ئۇز ئىجادىيىتىمىز ئۈرنىغا دەسستىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. بۇ ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئەدەبىيات مىراسلىرىنى ئەسەرلەر

يارىتىشتا ئەينەك قىلىپ، شۇ ئاساستا يېڭىلىشىمىز ۋە ئىجات قىلىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، سوتسىيالىستىك يېڭى ئەدەبىياتنى بەرپا قىلغىلى، راۋاجلاندۇرغىلى ۋە گۈللەندۈرگىلى بولىدۇ.

3 - §. تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش، يېڭىلاش ۋە ئىجات قىلىش

1. ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ مۇناسىۋىتى

يولداش ماۋزېدۇڭ «يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەت سوھبەت يىغىندا سۆزلەنگەن تۆت تۆق» تا ۋارىسلىق قىلىشتىن مەقسەت ئەينەك قىلىش ئىكەنلىگىنى، يەنى ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئەدەبىيات مىراسلىرىنى ئولۇك ھالدا ئەينەن تەقلىت قىلىپ كوچۇرۇۋېلىش ئەمەس، بەلكى يېڭىلاش ۋە ئىجات قىلىش ئىكەنلىگىنى شەرھىلەپ بەرگەن ئىدى. مۇنداق قىلىشنىڭ ئوبېكتىپ سەۋەپلىرىنى بىرىنچى پاراگىراپتا تەپسىلى سۆزلەپ ئوتتۇق.

مەلۇمكى، ئوتمۇش دەۋرلەردىكى ئەدەبىيات شۇ چاغدىكى ئىقتىسادىي بازىس تەرىپىدىن بەلگىلىنىپ، شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائى تۈرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئوز دەۋرىدە قانچىلىك ئىلغار رول ئويناغانلىغىدىن قەتئىي نەزەر، كېيىنكى دەۋرلەرگە نىسبەتەن تارىخىي چەكلىمىلىكىگى بولىدۇ. يېڭى دەۋرنىڭ ئىجتىمائى تۈرمۇش تەرەققىياتى ئەدەبىياتقا نىسبەتەن ھامان يېڭى ۋەزىپىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ھەمدە يېڭى دەۋرنىڭ كىتاپخانىلىرى ئەدەبىياتتىن ئوزلىرىنىڭ دەۋر روھىغا ئويغۇن بولغان يېڭى ئارزۇ - تىلەكلىرىنى قانائەتلەندۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇ ھال ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىدە يېڭى تەرەققىيات بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقانداق دەۋردىكى ئەدەبىيات كىلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرى ئاساسىدا يېڭىلىنىشى ۋە ئىجات قىلىنىشى شەرت، مۇنداق قىلىش دەۋرنىڭ تەقەززاسى، خەلقنىڭ تەلىۋى.

ئىنسانىيەت جەمئىيتى ئوزاق تارىخىي مۇساپە بولۇپ، ئۇ ئوزىگە خاس قانۇنىيەتكە ئىگە. ئالدىنقى دەۋرنىڭ ئاياقلاشقانلىغى كېيىنكى دەۋرنىڭ باشلىنىشى بولۇپ، ھەرقايسى دەۋر ئىنسانىيەت تارىخى جەريانىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم باسقۇچلاردىن ئىبارەت بولىدۇ. كىشىلەر پەقەت ئالدىنقىلارنىڭ كەشپىيات - ئىختىرالىرى ئاساسىدىلا يېڭى ئىجادىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنالايدۇ. پوتكۇل جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئەنە شۇنداق دەۋرىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئاشۇ قانۇنىيەتلەردىن مۇستەسنا ئەمەس. ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئەدەبىيات - سەنئەت، بىر تەرەپتىن دەۋرنىڭ ئوزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئوزگىرىدۇ، بەلگىلىك دەۋرنىڭ يا كى جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى بولىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ يەنىلا ئوتمۇش دەۋرلەرنىڭ ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا يېڭىلاش ۋە ئىجات قىلىش يولى بىلەن تەرەققى قىلىدۇ ۋە گۈللىنىدۇ.

دېمەك، ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش يېڭىلاشنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئۇلار دىيالېكتىك بىرلىككە ئىگە. ئەگەر يېڭىلاش بولمىسا، ھەقىقى ۋارىسلىق قى

لمشمۇ بولمايدۇ. تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ــ ئالدىنقى شەرت ۋە ئاساس؛ يېڭىلاش ــ مەقسەت ۋە تەلەپ؛ يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى ئىجات قىلىش ــ چىقىش نۇقتا. يېڭىلاش، ماھىيەتتە، شاكىلنى چىقىرىۋېتىپ، مېغىزنى ساقلاپ قېلىش جەريانىدۇر. تارىختا ئوتكەن مۇنەۋۋەر يازغۇچى ـ شائىرلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتە كورۇنەرلىك ،ۇۋەبېقىيەتلەرگە ئېرىشكەنلىگى ئۇلارنىڭ ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ئىگەللەگەنلىگى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەدەبىيات تارىخىمىزدا بۇ ھەقتىكى جانلىق مىساللار ناھايىتى كوپ. ئومۇمەن، ۋارىسلىق قىلىش ۋە يېڭىلاش ئەدەبىيات تەرەققىياتىدىكى قانۇنىيەتلىك بىر ھادىسە. لۇشۈن "يېڭى ئەدەبىيات كونا ئەدەبىياتقا ھامان ۋارىسلىق قىلىدۇ"، "ھامان تاللۇۋلىش بولىدۇ" دەپ كورسەتكەن، گوركي ياش يازغۇچىلارنى پىشقەدەم يازغۇچىلاردىن تەجرىبە، ماھارەت ۋە تىل ئۇگىنىشكە قايتا ـ قايتا ئاچقرغان. روشەنكى، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەرەققىيات ئەنئەنىلىرىنى ئۇزۇپ تاشلاپ، بىۋاسىتە ئۇقتىن تاماممەن يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەت يارىتىپ چىقىشنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چوڭ تېپتىكى مۇزىكا مىراسى، خەلق ئىجادىيىتىنىڭ بەدىئى جەۋھىرى بولغان «12 مۇقام» ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجاتچىلىرى بولغان خەلق ئاممىسى ئۇنى ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. ئۇ ئەسرلەر داۋامىدا خەلق ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، نۇرغۇنلىغان ئەلنەغمىچىلەر، مۇقامچىلار تەرىپىدىن تەدرىجى قېلىپلاشتۇرۇلۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قىممەتلىك، ئۇرۇتاق مەنىۋى بايلىغىغا ئايلاندى. ئۇ، بۇگۇنكى كۇنگە كەلگەندە، پارتىيىمىز رەھبەرلىگىدە تېخىمۇ كامال تېپىپ، يالغۇز مۇزىكىچىلىقتىلا ئەمەس، ناخشا ـ ئۇسۇلچىلىقتىمۇ، ئوپېرا ۋە تىياتىرچىلىقتىمۇ ئوزىنىڭ ھاياتىي كۇچىنى نامايەن قىلىدىغان پارلاق ئىستىقبالغا ئىگە بولدى. «12 مۇقام» ئاساسىدا يېڭىلاپ ئىشلەنگەن «خەلق گوگشىسى ياخشى» ناملىق چوڭ تېپتىكى مۇزىكىلىق ئوپېرا، كلاسسىك خەلق داستانى «غېرىپ ـ سەنەم» ئاساسىدا ئىشلەنگەن «غېرىپ ـ سەنەم» كىنو ـ فىلىمى ۋە ئوپېراسى، نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى ئاساسىدا ئىجات قىلىنغان «نەسرىدىن ئەپەندى» كىنو ـ فىلىمى، «پەرھات ـ شېرىن»، «رابىيە ـ سەئىدىن» داستانلىرى ئاساسىدا ئىشلەنگەن «پەرھات ـ شېرىن»، «رابىيە ـ سەئىدىن» دىرامىلىرى... قاتارلىق كوپلىگەن ئەسەرلەر كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرى ئاساسىدا يېڭىلاپ ئىجات قىلىشنىڭ بىر قىسىم ئۇلگىلىرى ھىساپلىنىدۇ.

شۇنىڭ ئۇچۇن، ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا چۇشىنىپ، ئەدەبىيات مىراسلىرىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشىمىز كېرەك، بارلىق ئىسىل ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىز، ئۇنىڭدىن ئۇگىنىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا تېگىشلىك تارىخىي ئورۇن بېرىشىمىز كېرەك. لېكىن، بۇ ھەرگىز كىشىلەرنى ئارقىغا قاراشقا ئۇندەش ئەمەس، بەلكى يېڭىنى ئىجات قىلىش ئۇچۇندۇر. يولداش ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "... بىز جۇڭگونىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ ئوتكەن دەۋرلەردىن قالغان بايلىقىنى ـ سەنئەت مىراسلىرىغا ۋە ياخشى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىمىز، لېكىن مەقسەدىمىز يەنىلا خەلق ئاممىسى ئۇچۇن خىزمەت قىلىشتۇر. بىز ئوتكەن دەۋرلەرنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت شەكىللىرىدىن پايدىلىنىشنىمۇ رەت قىلمايمىز، لېكىن بۇ

كونا شەكىللەر بىرنىڭ قولىمىزغا ئوتۇشى بىلەن ئوزگەرتىلىدۇ، ئۇلارغا يېڭى مەزمۇن كىرگۈزۈلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارمۇ خەلق ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان ئىنقىلاۋىي نەرسىگە ئايلىنىدۇ."①

ۋاقىتلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتىن مەقسەت سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىمىزنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا تېخىمۇ ئوبدان خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. "چەتئەللىكىنى جۇڭگو ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش"، "قەدىمكىنى بۈگۈنكىگە خىزمەت قىلدۇرۇش"، "كونىلىرىدىن يېڭىلىرىنى يارىتىش" پىرىنسىپىنىڭ تۈپ مەزمۇنى ئۇنىڭ شۇ.

يېڭىلاش ۋە ئىجات قىلىشتا ئەدەبىيات مىراسلىرى پەقەت ئەينەكلىك رول ئوينايدىغانلىغى ئۈنىڭ "مەنبە" ئەمەس، بەلكى "ئۇقۇن" ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ. بەزىلەر دەل مۇشۇ نۇقتىدا ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا "مەنبە" بىلەن "ئۇقۇن" نى بىر ـ بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، ئوتمۇشتىكى ئەدەبىيات مىراسلىرىنىمۇ "مەنبە" دەپ قاراپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى بەرپا قىلىشتا بۈگۈنكى رىيال ئىجتىمائى تۇرمۇشنى بىردىن ـ بىر مەنبە قىلىشقا سەل قارايدۇ. يولداش ماۋزېدۇڭ «يەنئەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سوزلەنگەن نۇتۇق» تا مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "خەلق تۇرمۇشىدا ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە خام ئەشيا بولىدىغان قېزىلما بايلىقلار ئەزەلدىن مەۋجۇت، بۇلار تەبىي ھالەتتىكى نەرسە، خام نەرسە، لېكىن ئەڭ جانلىق، ئەڭ مول، ئەڭ تۈپ نەرسە؛ بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ئالدىدا بارلىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت چېنىپ قالىدۇ، ئۇلار بارلىق ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ بىردىن ـ بىر مەنبەسى بولىدۇ. پەقەت مۇشۇلا بىردىن ـ بىر مەنبە، ئۇنىڭدىن باشقا ئىككىنچى مەنبە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بەزىلەر يازما ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى، قەدىمقى زامان ۋە چەتئەل ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىمۇ مەنبە ئەمەسمۇ؟ دېيىشىدۇ. ئەلۋەتتە، ئوتمۇشتىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى مەنبە ئەمەس، بەلكى ئۇقۇن، ئۇلار قەدىمقىلار ۋە چەتئەللىكلەر شۇ زامان، شۇ ماكاندا خەلق تۇرمۇشىدىن ئالغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت خام ئەشيالىرىغا ئاساسلىنىپ ياراتقان نەرسىلەر."② ئەنە شۇ "مەنبە" بىلەن "ئۇقۇن" ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاش، ئىجات قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كورسىتىدۇ.

2. ئەدەبىيات مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدىكى ئىككى خىل خاتا خاھىش

ئەدەبىيات مىراسلىرىغا قايسى تەرىقىدە مۇئامىلە قىلىش يېڭى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى بەلگىلەيدىغان ئاچقۇچلۇق مەسىلىدۇر. شۇڭا، مۇشۇ مەسىلىدە ئەزەلدىن بۇيان كۆ-

① «ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ ئوچىرىكلىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 ـ قىسىم 267 ـ بەت.

② ماۋ زېدۇڭ: «ئەدەبىيات ـ سەنئەت توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى 130 ـ بەت.

رەش مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان سىنىپلار ئەدەبىيات مىراسلىرىغا ھەرخىل مۇئامىلىدە بولۇپ، ھەر خىل بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ كەلدى.

ئەدەبىيات تارىخىدىن قارىغاندا، ئەدەبىيات مىراسلىرىغا مۇئامىلە قىلىشتا "پۇتۇنلەي قوبۇل قىلىش" بىلەن "پۇتۇنلەي ئىنكار قىلىش" تىن ئىبارەت ئىككى خىل خاتا خاھىش مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. بۇ قاراشلارنىڭ ھەر ئىككىسى ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ ئەدەبىيات مىراسلىرىغا مۇئامىلە قىلىشتىكى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىسىنەزىرلىرىگە پۇتۇنلەي خىلاپ. "پۇتۇنلەي قوبۇل قىلىش" نى تەشەببۇس قىلغۇچىلار ۋاراسلىق قىلىش بىلەن يەكىلاشنى بىر ـ بىرىگە قارىمۇ ـ قارشى قىلىپ قويىدۇ. كونا شەيئىلەرنىڭ ئورنىنى يېڭى شەيئىلەر ئىگەللەيدىغانلىغىدىن ئىبارەت جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ بۇ مۇقەررەر قانۇنىيىتىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. ئوتمۇشتىكى ئەدەبىيات مىراسلىرى ئىچىدە شاكىلى بىلەن مېغىزىدىن ئىبارەت ئىككى تەرىپىنىڭ بولىدىغانلىغىدىن ئىبارەت بۇ ئوبېكتىپ ئەمەلىيەتكە كۆز يۇمۇپ، قەدىمقى ئەدەبىيات مىراسلىرىنىڭ ھەممىسىنى قارا ـ قويۇقلا "گوھەر" دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا يېڭى ئەدەبىياتنى ئىنكار قىلىپ، ئوتمۇشتىكى پومىششىك ـ بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەرغىباتچىلىرىغا ئايلىنىپ قالىدۇ ياكى بولمىسا فېئودال ـ بۇرژۇئازىيە ھوكۇمرانلىغىدىكى كونا ئەدەبىياتقا نىسبەتەن خۇراپى ئېتىقات پەيدا قىلىدۇ. بەزىلەر بىر مەزگىل 19 ـ ئەسىردىكى ياۋروپا بۇرژۇئا ئەدەبىياتىنى كوككە كوتىرىپ ماختىدى، ئاشۇ ئەسەرلەردە تەرغىپ قىلىنغان بۇرژۇئا ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ ئالى غايىسى قىلىپ، ئۇ ئەسەرلەرنىڭ بەدىلىگىنى يەتكىلى بولمايدىغان "مۇئەللەق پەللە" دەپ قارىدى. ئەكسىچە، سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى چوكۇرۇپ، سوتسىيالىستىك يېڭى ئەدەبىياتقا بۇرژۇئازىيە ئەدەبىياتىنىڭ ئولچىمى بويىچە مۇئامىلە قىلدى، بۇرژۇئا ئەدەبىياتىدىكى بۇرژۇئا ئىنسانپەرۋەرلىك روھى بىلەن بۇگۈنكى سوتسىيالىستىك روھنى، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىنقىلاۋىيلىغى بىلەن پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىيلىغىنى، تەنقىدىي رېئالىزم بىلەن سوتسىيالىستىك رېئالىزمنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، نەزىرىيە جەھەتتە نۇرغۇن قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلدى. ئۇلار نوقۇل ھالدا ئوتمۇشتىكى ئەدەبىيات مىراسلىرىنى "پۇتۇنلەي قوبۇل قىلىش" نىلا تەكىتلەپ، كونا دەۋر مەھسۇلى بولغان كونا دەۋر ئەدەبىيات ـ سەنئىتى مۇقەررەر ھالدا تارىخىي چەكلىمىلىكىگە ئىگە ئىكەنلىگىنى ئىنكار قىلدى. "4 ـ ماي" يېڭى ئەدەبىيات ھەركىتى داۋامىدا، لۇشۇن ئەپەندىنىڭ ئەدەبىيات مىراسلىرىغا توغرا مۇئامىلىسى شۇ چاغدىكى ناتسونالىستلار (كونىلىقنى ياقلىغۇچىلار) نىڭ تەشەببۇسلىرىغا تامامەن زىت ئىدى. لۇشۇن ئەپەندى ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ھالدا مۇئامىلە قىلىش ئاساسىدا يېڭىلاش بايرىغىنى ئىگىز كوتىرىپ، كونىلىق تەرەپدارلىرىغا قارشى قەتئىي كۆرەش قىلدى. ئۇ «ئۇشتۇمتوت خىيالىمغا كەلگەنلەر» دېگەن توپلىمىدا مۇنداق يازغان ئىدى: "ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىتلار بولدى، جۇڭگو زىيالىلىرى كونىسىنى ساقلاپ قالايلى! كونىسىنى ساقلاپ قالايلى!! كونىسىنى ساقلاپ قالايلى!!! ... دەپ تىنماي ۋاقىراشماقتا، لېكىن يېڭىلىيالمايدىغان زاتلار كونىسىنىمۇ ساقلاپ قالالمايدۇ .... بىراق قانداقلا بولمىسۇن، يېڭىلانمايدىكەن، كونىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۇ-

ياقتا تۇرسۇن، ئۇزىنىڭ ياشىشىمۇ تەس. ھازىرقى ئەھۋالنىڭ ئوزى بولاتتەك ئىسپات بولۇپ، كونىسنى ساقلاپ قالماقچى بولغانلارنىڭ 10 مىڭ سوزلۇك تەكلۇپدىنمۇ بەك كۆچلۇكتۇر."①

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، "ھازىرقىدىن قەدىمقىغا كوپرەك ئەھمىيەت بېرىش" ئىدىيىسىگىمۇ قارشى تۇرۇشىمىز كېرەك. كىلاسسىك ئەدەبىياتىقا بۇ خىل تەنقىتسىز مۇئامىلە قىلىدىغان، كىلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ ھەممىسىنى ئەۋزەل دەپ ھىساپلايدىغان، يېڭىلاشنى ئىنكار قىلىدىغان ئىدىيە ئوخشاشلا پۇرولېتارىيات ئەدەبىيات ئىشىنىڭ يېڭىلىنىشىغا ۋە راۋاجلىنىشىغا زىيان يەتكۈزىدۇ. "پۇتۇنلەي ئىنكار قىلىش" مۇ ئوخشاشلا ئەدەبىيات ـ مىراسلىرىغا ماركسىزىم ـ لېنىنىزىمچە مۇئامىلە قىلىش نۇقتىسىنىزىرىگە خىلاپ كېلىدىغان بىر خىل مىللى نىگىلىزىملىق خاتا قاراش. "پۇتۇنلەي ئىنكار قىلىش" نىڭ ئىپادىلىرى ۋە شەكىللىرى خىلمۇ ـ خىل بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇنىڭ ماھىيىتى تارىخنى ئۇزۇپ قويۇشقا ئۇرۇنۇشتەك ئىدىيالىستىك قاراشتىن ئىبارەت. ئەينى ۋاقىتتا خۇشى ۋەكىللىگەندىكى بەزى ئەكسىيەتچى ئەدەبىلەر قەدىمقى ئەدەبىيات مىراسلىرىنى ئىنكار قىلىدىغان "پۇتۇنلەي ياۋرۇپالىشىش" دىگەن مىللى نىگىلىزىملىق خاتا تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان يارىتىقان پارلاق ئەدەبىيات مىراسلىرىنى ئىنكار قىلغان ئىدى.

لېنىن بىياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" مۇ غالجىرلىق بىلەن سەكرەپ چىقىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ھەتتا پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ئوتتۇرىشتە يارىتىقان ئىسىل ئەدەبىيات مىراسلىرىنى قارا ـ قويۇقلا "توت كونا"، "جىن ـ شەيتانلارنىڭ نەزمىسى"، "فېئودال ـ پومىشىكلارنىڭ ھەيۋىسىنى ئوستۇرىدىغان سېرىق ناخشا"، "پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىغا قارشى"، "سوتسىيالىزىمغا قارشى" دىگەنگە ئوخشاش بىممەنە سەپسەتە ۋە قالپاقلار بىلەن ئۇجۇقتۇرۇۋەتمەكچى بولغان ئىدى. ئۇلار ئەنە شۇ "پۇتۇنلەي ئىنكار قىلىش" قوماندا كالتىگى ئاستىدا ئېلىمىزدە بىر مەزگىل مەدەنىيەت ۋەيرانچىلىغى ۋە مەدەنىيەت نامراتچىلىغىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، تارىخنىڭ ئېقىمىغا قارشى ھەركەت قىلغان ئىدى، ئاقىۋەتتە، ماركسىزىم ـ لېنىنىزىمغا قارشى بارلىق ئەكسىيەتچىلەرگە ئوخشاش، تارىخنىڭ رەھىمسىز جازاسىغا ئۇچرىدى. ئاچالمىش "مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى" دا يۇز بەرگەن بۇ ئاچچىق تەجرىبە ـ ساۋاقلار، ئەلۋەتتە، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

قىسقىسى، ئەدەبىيات مىراسلىرىغا قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسىدە، پۇرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدا ئەزەلدىن كۆرەش مەۋجۇت بولۇپ كەلدى ۋە بۇ كۆرەش ھىلىمۇ مەۋجۇت. بىز ماركسىزىم ـ لېنىنىزىمچىلار ئەدەبىيات مىراسلىرىنى ھەرگىز ئىنكار قىلمايمىز، بەلكى ئەدەبىيات مىراسلىرىنى ئۆگىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىمىز. ئەدەبىيات مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشتىكى مەقسىدىمىز يېڭىلاش ۋە ئىجات قىلىشتىن ئىبارەت، بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئىككى خىل خاتا خاھىشنى داۋاملىق ھالدا تەنقىتلىشىمىز لازىم.

3. ئەدەبىيات مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ پىرىنسىپى ۋە ئاساسلىرى

بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمىز ئەدەبىيات مىراسلىرىغا مۇئامىلە

① «ئەدەبىيات نەزىرىيىسىنىڭ ئوچېرىكلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى 269 ـ بەت.

قىلىشتا تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق ئىدىيىنى يېتەكچى قىلىپ، سىنىپىي تەھلىل تۆۋەنسىزرى ئاساسىدا ئەدەبىيات مىراسلىرىغا ئەڭ توغرا، ئەڭ ئىلمىي باھا بېرىدۇ، ئەنە شۇ ئالاھىدىلىگى بىلەن ئوتمۇش دەۋرلەرنىڭ ھەرقانداق ئەدەبىياتىدىن پەرقلىنىدۇ. يولداش ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: "قەدىمقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانلىرىنى ئېنىقلاپ، ئۇنىڭ فېئوداللىق شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، دېموكراتىك مېغىزىنى قوبۇل قىلىش ــ مىللىتىمىزنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى تەرەققى قىلدۇرۇش، مىللىتىمىزنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى ئوستۇرۇشنىڭ زورۇر شەرتى؛ ئەمما ئۇلارنى تەنقىتسىز، قارا ـ قويۇق قوبۇل قىلىۋېرىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. قەدىمقى زامان فېئودال ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ھەممە چىرىك نەرسىلىرىنى قەدىمقى زامان ئىسىل خەلق مەدەنىيىتىدىن، يەنى ئازدۇر ـ كۆپتۇر دېموكراتىيىلىگى ۋە ئىنقىلاۋىيلىغى بولغان نەرسىلەردىن پەرقلەندۇرۇش كېرەك."① مانا بۇ ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپى. ئۇنداق بولسا، ئەدەبىيات ـ سەنئەت مىراسلىرى ئىچىدىكى خەلقىمە مەنسۇپ بولغان ئىسىل ئەدەبىيات مىراسلىرى بىلەن ئەزگۈچى سىنىپلارغا مەنسۇپ بولغان چىرىك ئەدەبىيات مىراسلىرىنى قانداق پەرقلەندۇرۇش كېرەك؟ پۈرولېتارىياتنىڭ "مېغىز" بىلەن "شاكال" نى پەرقلەندۇرۇش ئولچىمى نىمە؟ بۇ ئاچقۇچلۇق مەسىلە توغرىسىدا يولداش ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: "پۈرولېتارىيات ئوتمۇشتىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىگە قارىتا ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ خەلقچە قانداق مۇئامىلە قىلغانلىغىغا، تارىختا ئىلغار ئەھمىيىتى بولغان ـ بولمىغانلىغىغا قاراپ پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش لازىم." يولداش ماۋزېدۇڭ بۇ يەردە قەدىمقى ئەدەبىيات مىراسلىرىغا مۇئامىلە قىلىشنىڭ ئولچىمى قىلىپ خەلقچىللىق مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. خەلقچىللىقنىڭ بار ـ يوقلۇغى ۋە خەلقچىللىقنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىپادىلەنگەنلىگى ئەدەبىيات ـ سەنئەت مىراسلىرىنى باھالاش ۋە "مېغىز" بىلەن "شاكال" نى پەرقلەندۇرۇشنىڭ ئاساسلىق ئولچىمى. روشەنكى، خەلقنىڭ دەرت ـ ئەلىمىگە ھەمداشلىق قىلىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى، ئارزۇسى ۋە غايىسىنى ئىپادىلەپ، ئەينى زامانداكى تارىخىي شارائىتتا ئىلغار رول ئويناغانلىق خەلقچىللىقنىڭ بەلگىسى بولۇپ، بۇ دېموكراتىك "مېغىز" نىڭ كونكرېت مەزمۇنىدۇر.

سىياسى جەھەتتە تۆپتىن ئەكسىيەتچىل، خەلق مەنپەئەتىگە زىيان كەلتۈرگەن ئەسەرلەرنى ئالدى بىلەن ئۆزۈل ـ كېسىل تەنقىت قىلىشىمىز كېرەك. پۈتۈن ئەدەبىيات مىراسلىرى غەزىنىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ خىل ئەسەرلەر فېئوداللىق شاكال بولۇپ، ۋارىسلىق قىلىنىدىغان ئەسەرلەرنىڭ دائىرىسىگە كىرمەيدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە مۇنداق نۇقتىغىمۇ نەزەر سېلىشىمىز كېرەككى، ئوتمۇشتىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تارىخىي، سىنىپىي چەكلىمىلىكلىگى بولغانلىقتىن، بەزى ئىلغار يازغۇچى ـ شائىرلارنىڭ ئىلغار ئەسەرلىرىمۇ كونكرېت، ئىنچىكە تەھلىل قىلىشىمىز كېرەك. بەزى ئىلغار ئەسەرلەر، ئومۇمى يېتەكچى خاھىشتىن قارىغاندا، ئىلغار، خەلق مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىمۇ يەنە پاسسىپ ئامىللار، فېئوداللىق شاكالىلار بولىدۇ، بۇ خىل تەركىپنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماي، ئۇنىڭ ئىجتىمائى، تارىخىي سەۋەبىنى تەھلىل قىلىشىمىز كېرەك، قارا ـ قويۇق مۇئامىلە قىلىشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. مە-

① ماۋزېدۇڭ: «ئەدەبىيات ـ سەنئەت توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى 45 ـ بەت.

سىلەن، ئۇلۇغ رىيالىستىك ئەسەر — «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» چىڭ دەۋرىنىڭ ئاخىر-
قى يىللىرىدىكى فېوداللىق جەمىيەتنىڭ تۇرمۇشىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۇرۇپ، فېوداللىق
تۈزۈمنىڭ مۇقەررەر ھالدا يىمىرىلىش تەقدىرىنى كورسىتىپ بەردى، ئۇنىڭدا خەلقچىللىق-
نىڭ پارلاق نۇرى چاقناپ تۇرىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭدا يەنە فېودالىزىمنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشىغا نىسبە-
تەن بەلگىلىك دەرىجىدىكى ئېچىنىش ھىسسىياتى ۋە چۈشكۈنلۈك ئىدىيىسىمۇ ئىپادىلىنىپ
تۇرىدۇ. ئىلىم-پەن، قانۇن ۋە ئەخلاققا تايىنىپ دولەت ۋە جەمىيەتنى ئىدارە قىلىش
دەستۇرى ۋە پۇروگىراممىسى بولغان «قۇتاتقۇ بىلىگ» ناملىق داستان 11 - ئەسىر قارا-
خانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمىيىتىنىڭ پۈتۈن ئىدىولوگىيىسىنى يەنى پەلسەپە، لوگىكا، ئەخ-
لاق، ئىستېتىكا، سىياسەت، دولەت، قانۇن ۋە ئىجتىمائى ھاياتنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئەكس
ئەتتۇرۇپ، يۇكسەك خەلقچىللىقنى كۇيلىدى، لېكىن ئۇنىڭ ئىچىدە يەنە فېودال ھوكۇمران
سىنىپلارنىڭ تەقدىر-ئىلاھىيەتچىلىك، قانداشلىق، مۇرەسسە-ماداراچىلىق ئىدىيىلىرىمۇ كو-
رۇنۇپ تۇرىدۇ. ئەلىشىر ناۋايىنىڭ بەدىى ئىجادىيىتىدە مۇھەببەتنى ئاساسىي تېما قىلىش
ئارقىلىق ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە خەلقچىللىقنىڭ كونكىرىت ئىپادىسى بولغان ئەمگەكچانلىق،
باتۇرلۇق، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، ۋاپادارلىق، سەمىمىلىك، راستچىللىق، گۈزەللىك ئىدىـ
يىلىرى ئالغا سۇرۇلىدۇ، زالىم پادىشالارنىڭ، مەككارلارنىڭ ماھىيىتى پاش قىلىنىدۇ، شۇ-
نىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە يۇقۇرقىدەك ئىلغار پىكىرلىرىگە زىت ھالدا،
چۈشكۈنلۈك، ئۇمىتسىزلىك، قانائەتچانلىق، قۇلچىلىق، نىگىلىزىملىق قاتارلىق پاسسىپ ئامىللارمۇ
مەۋجۇت، بۇلارنى ئەلۋەتتە فېوداللىق شاكال سۇپىتىدە تەنقىتلەش زورۇر.

بۇنىڭدىن باشقا، ئەدىبىيات مىراسلىرىنى باھالاشتا ئۇلارنىڭ تارىختا ئوينىغان رولـ-
غا قاراش كېرەك. ئەينى تارىخىي شەرت-شارائىتتا بەزى ئەسەرلەر بەلگىلىك
ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش، كۇرىشىگە پايدىلىق بولسىمۇ، بۇگۇنكى
يېڭى تارىخىي دەۋردە، ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى ھىچقانداق رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە
بولماسلىغى، ھەتتا ئەكسىچە رول ئوينىشى مۇمكىن. مۇنداق ئەسەرلەرنىمۇ توغرا تەھلىل
قىلىپ، باھالاپ، ئۇلارغا تارىخىي شارائىت بويىچە ئوز لايىغىدا مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك.
مەسىلەن، 18 -، 19 - ئەسىر ياۋروپا ئەدىبىياتىدا بۇرژۇئا شەخسى ئازاتلىغى، شەخسى
قارشىلىق كورسىتىش، شەخسى قەھرىمانلىق ئىدىيىسى تەرغىپ قىلىنغان ئىدى. مۇنداق
ئەسەرلەر فېودالىزىمغا قارشى كۇرەشتە ۋە ئادالەتسىز ئىجتىمائى تۈزۈمگە قارشى كۇرەشتە
ئىلغارلىق رولنى ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇگۇنكى سوتسىيالىستىك دەۋرىمىزدە ئۇ خىل
ئىدىيىنىڭ ھىچقانداق ئىجابى ئەھمىيىتى يوق، بەلكى ئۇ ئەكسىچە رول ئوينايدۇ. شۇنىڭ
ئۈچۈن، ئۇ ئەسەرلەرنىڭ شۇ چاغدىكى ۋە بۇگۇنكى ئەھمىيىتىنى توغرا كورسىتىپ، مۇشۇ
ئاساستا ئۇلارنىڭ بەدىى ئىجادىيەتتىكى تەجرىبىلىرىنى ئۇگىنىشىمىز ۋە ئۇلارغا ۋارىسلىق
قىلىشىمىز لازىم. بەزى ئەسەرلەر بەدىىلىك جەھەتتە ناھايىتى مۇكەممەل بولسىمۇ، لېكىن
ئىدىيىۋى ھىسسىياتى جەھەتتە ساغلام ئەمەس ياكى كوپ ئەھمىيىتى يوق بولىدۇ، شۇنـ-
داقتىمۇ بىز ئۇلارنىڭ ئەينەك بولۇش رولىنى ئېتىۋارغا ئېلىپ، ئۇلارنى ئىنكار قىلماسلىـ-
غىمىز كېرەك.

ئەجداتلارنىڭ بەدىي ماھارىتىنى ئۆگىنىش جەھەتتە، ئالدى بىلەن توغرا تونۇش بولۇش كېرەك. ئەلۋەتتە، بەدىي ماھارەتنىڭ سىنىپىلىغى بولمايدۇ. ئوتمۇش دەۋرلەردىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر گۈزەل بەدىي شەكىل بىلەن ئىلغار مەزمۇنلارنى ئىپادىلەپ بەرگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەدىي ماھارىتى، ئىپادىلەش ئۇسۇلى قاتارلىقلار بىزنىڭ بۈگۈنكى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئىپادىلىشىمىزگە ياردەم بېرەلەيدۇ. شۇ سەۋەپتىن، ئالدى بىلەن، ئۇنى ئۆگىنىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك. شۇنداقلا يەنە، ھەرقانداق بەدىي ماھارەت ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى دەۋرنىڭ تەرەققىياتى بىلەن تەڭ تەدرىجى تەرەققى قىلىدۇ، مۇكەممەللىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، يېڭى دەۋر ۋە يېڭى تۇرمۇش بىزدىن ئەجداتلىرىمىز ياراتقان ئەنئەنىۋى شەكىل ئاساسىدىكى يېڭى ماھارەت ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى ئىزلىشىمىز ۋە يارىتىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. "شەكلى مىللى، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك" ئەدەبىيات - سەنئەت يارىتىش پىرىنسىپىنىڭ كونكرېت مەزمۇنىمۇ ئەنە شۇ.

ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، قەدىمقىلەرنىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت مىراسلىرىنى تەھلىل قىلغىنىمىزدا، ئۇنىڭ ئىچىدىكى "مېغىز" بىلەن "شاكال" نى تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق نۇقتىسىنەزەر ۋە ئۇسۇل ئارقىلىق ئەستايىدىل پەرقلەندۇرۇشىمىز، يەنى ھەرقايسى دەۋرلەردىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنى ۋە زىددىيەتلەرنى كونكرېت تەھلىل قىلىشىمىز، ئىنقىلاپ بىلەن ئەكسىلئىنقىلاپنىڭ، ئىلغارلىق بىلەن قالاقلىقنىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى تارىخىي ئاساستا تەھلىل قىلىشىمىز لازىم. ئۇلۇغ پۈرولېتارىيات ئۇستازلىرىمىز "مېغىز" بىلەن "شاكال" نى پەرقلەندۇرۇش مەسىلىسىدە بىزگە شانلىق ئۈلگە يارىتىپ بەردى. ماركس، ئېنگېلسلار گېرمانىيىنىڭ ئاتاقلىق دېموكراتىك شائىرلىرى گېيوتنىڭ ئەسەرلىرىنى ناھايىتى ياخشى كورگەنلىگى ئۈچۈن ئۇنى "ئولومپوس تېغىدىكى زېۋىس" دەپ يۇكسەك باھالاپ، ئۇنىڭ «گېز. فون. بېرشىنگېن» ناملىق دىرامىسىنى "ئەينى زامانىدىكى پۈتكۈل گېرمانىيە جەمىيىتىگە بولغان ئىسيانكارلىق روھى بىلەن سۇغۇرۇلغان ئەسەر" دەپ ماختىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار گېيوتى ئەسەرلىرىدىكى تۇراقسىزلىق، مۇرەسسەچىلىك ۋە ئىسلاھاتچىلىق قاتارلىق نۇقسانلارنى جىددى تەنقىت قىلىپ: "گېيوتى بەزىدە ئىنتايىن ئۇلۇغ، بەزىدە ئىنتايىن ئەرزىمەس بىر شەخس؛ بەزىدە ئىسيانكار، مەسخىرىۋاز ھەم ئالەمنى مەنسىتمەس تالانت ئىگىسى؛ بەزىدە ئېھتىياتچان، قانائەتچان، ئىچى تار بىر ئادەم" دەپ كورسەتتى. بۇنىڭدىن باشقا لېسسىنىڭ لېپ تولستويغا بەرگەن باھاسى بىلەن يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» رومانى توغرىسىدىكى بايانلىرى مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرىغا تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق نۇقتىسىنەزەردە تۇرۇپ تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ شانلىق نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇلار تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ پىرىنسىپ ۋە ئاساسلىرى ھەققىدىكى يېتەكچى خاراكتېرلىق مۇھىم ھوججەتتۇر. بىز مۇشۇ پىرىنسىپ ۋە ئولچەملەر ئاساسىدا بارلىق ئىسىل ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىللاش ۋە ئىجات قىلىشنىڭ دىيالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىلمىي ھالدا چۈشىنىپ، دەۋرىمىزنىڭ قاينىق روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئىتىمىزنى تېخىمۇ گۈللەندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىشىمىز لازىم.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. نىمە ئۇچۇن ئەدىبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىنىدۇ؟
2. قەدىمقى زاماندىكى ئەدىبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىغا ۋارىسلىق قىلىشقا بولامدۇ - يوق؟ نىمە ئۇچۇن؟
3. تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ كونكىرىت مەزمۇنلىرى قايسىلار؟
4. ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ مۇناسىۋىتىنى قانداق توغرا چۈشىنىش كېرەك؟
5. سوتسىيالىستىك ئەدىبىياتنىڭ ئەدىبىيات مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشتىكى تۈپ پىرىنسىپى ۋە ئاساسى نىمىلەردىن ئىبارەت؟ نىمە ئۇچۇن شۇنداق بولىدۇ؟
6. ئوزىڭىز بىلىدىغان مۇنەۋۋەر كىلاسسىك ئەدىبىي ئەسەرلەرگە بىرلەشتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ۋارىسلىق قىلىشقا ۋە ئەينەك قىلىشقا ئەرزىيدىغان قانداق نەرسىلەرنىڭ بارلىغىنى تەھلىل قىلىپ بېقىڭ.

ئون بىرىنچى باپ. ئەدەبىي زوق ۋە ئەدەبىي تەنقىت

1 - §. ئەدەبىي زوق

ئەدەبىي زوق دىگەن نىمە؟ ئەدەبىي زوق بىر خىل بەدىي تەپەككۇر پائالىيىتى بولۇپ، كىتاپخانىلاردا يەدىسى ئەسەرلەرنى ئوقۇش ئارقىلىق پەيدا بولىدىغان بىر خىل لەززەت ئېلىش پائالىيىتى، يەنى كىتاپخانىنىڭ بەدىي ئەسەرلەردىن ھوزۇرلىنىش، تەسىرلەنىش ۋە ئوزلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت مەنىۋى پائالىيىتىدۇر. ئەدەبىي زوق تەپەككۇر پائالىيەتلىرى (پەلسەپە، ئىلىم - پەن قاتارلىقلار) دىن ئوزىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنى ئوبيېكت قىلغانلىغى ھەم شۇ ئاساستا ھاسىل بولغان ھىسسىياتقا، ئوي - خىيالغا ۋە تەسەۋۋۇرغا باي بولغان تەكرار ئىجادىيەت بولغانلىغى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئەدەبىي زوقنىڭ بۇ خىل خاراكتېرى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تۇرمۇشنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۇرىدىغانلىغى ۋە كىشىلەرنىڭ بەلىشگە تەسىر كورسىتىدىغانلىغىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىگى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن.

روشەنكى، ئەدەبىي زوق ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىگە خاس بولغان بىر خىل مەنىۋى پائالىيەت، شۇنداقلا ئۇ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى كىتاپخانىلاردا قوزغايدىغان بىر خىل بەدىي تەپەككۇر پائالىيىتى ھىساپلىنىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت پەقەت زوقلىنىش ئارقىلىقلا مۇئەييەن ئىجتىمائى تەسىر پەيدا قىلالايدۇ؛ زوقلىنىش بولمىغاندا، ھەرقانچە ياخشى بولغان ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىمۇ ئوزىنىڭ ئىجتىمائى رولىنى جارى قىلدۇرالمايدۇ.

1. ئەدەبىي زوقنىڭ خاراكتېرى ۋە ئەھمىيىتى

1) ئەدەبىي زوقنىڭ خاراكتېرى

ئەدەبىي زوق كىشىلەر ئەدەبىي ئەسەرلەر بىلەن ئوچرىشىش جەريانىدا بارلىققا كېلىدىغان بىر خىل پەۋقۇلاددە مەنىۋى پائالىيەت ھىساپلىنىدۇ. تەبىي پەن ۋە ئىجتىمائى پەننىڭ باشقا تارماقلىرىغا ئائىت كىتاپلارنى ئوقۇش ۋە تەتقىق قىلىشتا زوقلىنىش ھادىسىسى بولمايدۇ. بىز تەبىي پەن ياكى ئىجتىمائى پەننىڭ باشقا تارماقلىرىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلارنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئۇنىڭ روشەن، توغرا نوقتىنەزەرلىرى، تولۇق، كوچىلۇك بولغان نەزەرىيىۋى ئاساسلىرى (دەلىللىرى) ۋە پوختا، ئەتراپلىق بولغان دەلىللەشلىرىدىن قايىل بولىمىز، لېكىن ئۇ، ئومۇمەن، بىزنى ھىسسىيات جەھەتتىن ھاياجانغا سالالمايدۇ ۋە

قانائەتلەندۇرەلمەيدۇ، پەقەت ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىدلا كىشىدە زوق قوزغىيالايدۇ. بىر پارچە رومان كىشىنى ئۈيقۇدىن، تاماقتىن ۋازكەچكۈزىدۇ، بىر پارچە رەسىم كورگۈـ چىنى ئۇزىگە قاتتىق جەلپ قىلمۇالمىدۇ؛ بىر پەدە ساز كىشىنى ئۇزىگە مەپتۇن قىلمۇالمىدۇ، بىر مەيدان ياخشى ئويۇن تاماشىبىنلارنى ئىختىيارسىز تۇردە ئاپىرىن ئېيتقۇزىدۇ. ئەدەبىي زوقلىنىش جەريانىدا زوقلانغۇچىنىڭ ھىسسىياتى ھەمىشە ئەسەرنىڭ بەۋاستە تەسىرلەندۇـ رۇشىگە ۋە تەسىرگە ئۇچرايدۇ، زوقلانغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ جەھەتتىن خالاش ـ خالىماسلىـ غىدىن قەتئى نەزەر، ئۇنىڭ ھىسسىياتى ئەسەرگە ئەگەشكەن ھالدا بۇرۇلىدۇ، ئۆزگىرىدۇ، ھەتتا ئەسەرنىڭ تەربىيىسىدە ئۆزى تۇيمىغان ھالدا روھىي دۇنياسىدا ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. بۇ ھادىسىلەرنى نەزىرىيە جەھەتتىن قانداق چۈشىنىش كېرەك؟

بىرىنچى، ئەدەبىي زوقلىنىش زوقلاندۇرغۇچى ئوبېكت كىتاپخانلاردا پەيدا قىلىدىغان بىر خىل بەدىئى تەپەككۇر پائالىيىتى ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭ باشقا تەپەككۇر پائالىيەتلىرى (مەسىلەن، پەلسەپە، ئىلىم ـ پەن قاتارلىقلار) دىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇ ئەدەبىي ئەسەرنى ئوبېكت قىلىدۇ، ئەسەردە يارىتىلغان بەدىئى ئوبرازنى ئاساس قىلىدۇ ھەمدە بۇ ئارقىلىق كىتاپخانلاردا ھىسسىياتقا باغلاپ ئويلاش ـ تەسەۋۇر قىلىش پائالىيىتى ۋە تەسەۋۇرغا باي بولغان بەدىئى تەپەككۇر پائالىيىتى قوزغايدۇ. ئەدەبىي زوقلىنىشنىڭ بۇ خىل خاراكتېرىنى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تۇرمۇشنى ئوبراز ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە بۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ بىلىشىگە تەسىر كورسىتىشتەك ئالاھىدىلىگى بەلگىلىگەن. يازغۇچىنىڭ ئەسەرنى يېزىپ چىقىشى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەمىلىيىتىنىڭ بىر تەرىپى ھىساپلىنىدۇ، ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەمىلىيىتىنىڭ ئاياقلاشقانلىغى بولمايدۇ. يازغۇچى ـ سەنئەتكارلار ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنى كىشىلەرنىڭ ئوقۇشى، كورۈشى، ئاڭلىشى، يەنى زوقلىنىشى ئۈچۈن ئىجات قىلىدۇ. ئەسەرنىڭ ياخشى ـ يامانلىغى، مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىقىقان ـ چىقمىغانلىغى زوقلانغۇچىلارنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئوتكەندىن كېيىنلا مەلۇم بولىدۇ. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئىجتىمائى رولىمۇ زوقلىنىش پائالىيىتى ئارقىلىقلا گەۋدىلىنىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىي زوقلىنىش يازغۇچىنىڭ بەدىئى ئەمىلىي پائالىيىتىنىڭ كىتاپخانلار تەرىپىدىن داۋاملاشتۇرۇلۇشى ۋە كېڭەيتىلىشى، شۇنداقلا ئەدەبىـ يات ـ سەنئەتنىڭ ئىجتىمائى ئەمىلىيىتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەرىپى ھىساپلىنىدۇ. يازغۇچىلار كىشىلەرنىڭ ئوز ئەسەرلىرىدىن زوقلىنىشىنى ئۈمىت قىلىسىمۇ، ئەمما ئۇلار كىشىلەرنى ئوز ئەسەرلىرىدىن زوقلىنىشقا، ئۇنىڭدىن تەربىيە ئېلىشقا مەجبۇرلىيالمايدۇ، بۇ ئاستە دالالەت قىلىش زوقلىنىش قانۇنىيىتىگە خىلاپتۇر. ئەدەبىي زوقلىنىش بىر خىل ئاڭلىق ۋە ئوز ئىختىيارى بىلەن بولىدىغان مەنىۋى پائالىيەت بولۇپ، يازغۇچى پەقەت بەدىئى ئوبرازلار، بەدىئى تىپلارنىڭ كونكرېت ھىسسىياتى، ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىئىلىك جەھەتتىكى كۆچلۈك تەسىرلەندۇرۇش كۈچى ئارقىلىقلا، كىتاپخانلارنىڭ زوقلىنىش ئارزۇسى ۋە ئوقۇش ھەۋىسىنى قوزغاپ ۋە ئۇلارنىڭ ئىستېتىك تەلەپىنى قاندۇرۇپ، ئوز مەقسىدىگە يېتەلەيدۇ. بىز مەلۇم بىر مۇنەۋۋەر ئەسەرنى ئوقۇغىنىمىزدا ياكى بىرەر يېقىملىق ۋە تەسىرلىك مۇزىكىنى ئاڭلىغان ۋاقتىمىزدا، ئىختىيارسىز ھالدا ئوزىمىزنى خۇددى شۇ مۇھىتتا يۈرگەنـ دەك ھىس قىلىمىز، ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن نەرسىلەرنى ئوز كوزىمىز بىلەن كورۈپ، ئوز

قۇلىغىمىز بىلەن ئاڭلىغاندەك ھىس قىلىمىز، گويا ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن مەنزىرىلەر، ۋەقەلەر، پېرسۇناژلار ئەملىيەتتە مەۋجۇتتەك ۋە ھەممىسى تونۇشتەك بىلىنىدۇ. بىزدە ئەسەردىكى بەزى پېرسۇناژلارغا قارىتا مۇھەببەت ۋە ھىسداشلىق پەيدا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ خوشاللىغىدىن خوشاللىنىمىز، ئازاپلىنىشىدىن ئازاپ چېكىمىز، ئەكسىچە باشقا بىر قىسىم پېرسۇ-ناژلارغا قارىتا غەزەپ - نەپرەت پەيدا بولىدۇ، ھەتتا ئۇلارنىڭ يوقلىشى ۋە ئۆلۈشىنى تىلەيمىز. مەسىلەن، بىز «د.جى ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى» ناملىق كىنو - فىلىمنى كورگەندە، ماخېرخا، رېن بىكچېك، داجىلاردىن ئىبارەت ئۇچ جانلىق پېرسۇناژنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە ھايات يولى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئايرىلىش قايغۇ - ئازاپلىرى ۋە جەم بولۇش شاتلىقلىرى ھەمدە زىددىيەت - ماجرالار قەلبىمىزنى چوڭقۇر ھاياجانلاندۇرۇپ، ھىسسىياتىمىزنى مەۋجەلەندۈرىدۇ. بىز ئىختىيارسىز تۇرده ئۇلار بىلەن بىرلىكتە قايغۇرىمىز ۋە ئازاپلىنىمىز، ئۇلار بىلەن بىر-لىكتە شاتلىنىپ كۇلىمىز. يەنە ئالايلى، ئەينى ۋاقىتتا خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ جەڭ-چىلىرى «ئاق چاچلىق قىز» ئوپېراسىنى كورگەندە، نۇرغۇنلىغان جەڭچىلەر شى ئەر بىلەن ئاتىسىنىڭ ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىلىرىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن ۋە ياش توكچەن ئىدى، خۇاڭ شىرېننىڭ جىنايى قىلمىشلىرىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن، ھەتتا ئۇزلىرىنىڭ تىياتىر كورۇۋاتقانلىغىنى ئۇنتۇپ، شۇ مەيداندا "خۇاڭ شىرېننى يوقتايلى!" دەپ شوئار توۋلاشقان ئىدى. بۇ خىل ئەھۋالار بەدىئى زوقلىنىشتىن ئىبارەت بۇ تەپەككۇر پائالىيىتىنى زوقلىنىش ئوبېكتىنىڭ كونكرىت ھىسسىياتى ۋە ئىستېتىك مەزمۇنىغا باي بولغان بەدىئى ئوبرازلار، بەدىئى تىپلارنىڭ زوقلانغۇچىلارنىڭ سەزگۈ ئورگانلىرىغا كورسىتىدىغان تەسىرى پەيدا قىلىدىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. زوقلىنىش ئوبېكتىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىگىدىن ئايرىلغاندا، ئەدەبىي زوقلىنىشتىن ئىبارەت بۇ تەپەككۇر پائالىيىتىنىڭ پەيدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ئەدەبىي زوقلىنىش كىشىلەر ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى بىلەن ئۇچراشقاندا پەيدا بولىدىغان بىر خىل ئالاھىدە مەنىۋى پائالىيەت، شۇنداقلا بىر خىل بەدىئى تەپەككۇر پائالىيىتى ھىساپلىنىدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىگە يازغۇچىلارنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتى سىڭگەن بولىدۇ. ئەدەبىي ئەسەردە ئىپادىلەنگەن ھىسسىيات قانچە ھەقىقى، ئالىجاناپ ۋە كۇچلۇك بولسا، ئۇ كىشىلەرنى شۇنچە تەسىرلەندۈرىدۇ، كىشىلەر قەلبىنى شۇنچە ھاياجانغا سالىدۇ. لېۋ شيې ئېيتقاندەك: "ماقالا يازغۇچى ئاۋال تەسىرلىنىدۇ، ئاندىن سوز بىلەن بايان قىلىدۇ، ماقالىسى ئوقۇغۇچى ئاۋال مۇلاھىزە قىلىپ، ئاندىن تەسىرات ئالىدۇ، بۇ خۇددى ئېقىن سۇنى بويلاپ ماڭغاندا ئۇنىڭ باشلىنىش مەنبەسىنى بىر پىنھان چوڭقۇرلۇقتىن تاپقىلى بولغانغا ئوخشايدۇ."① يازغۇچىنىڭ "تەسىراتى (ھىسسىياتى)" ئوبراز ۋە ئوبرازلاشتۇرۇلغان تىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، كىتاپخانىلارمۇ ئوبراز ۋە ئوبرازلاشتۇرۇلغان تىل ئارقىلىق تەسىرلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەدەبىي زوقلىنىشنى ھىسسىيات - تەسىراتقا باي مەنىۋى پائالىيەت، ئۇنى زوقلىنىش ئوبېكتى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ئۇ يەنە كېلىپ زوقلىنىش ئوبېكتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، دەيمىز. ئەگەر ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدە

①«ئەدەبىياتنىڭ جەۋھىرىگە خال قويۇش. رېئىملىق مۇزىكا كۇيلىرىدىنى پەرق قىلىش»، «ئەدەبىياتنىڭ جەۋھىرىگە خال قويۇش» قا ئىزاھلار» 2 - قىسىم، خەنزۇچە نەشرى 715 - بەت.

تەسۋىرلەنگەن تۇرمۇش ئۇسلۇبى - ياشىنىغان، قايىنام تاشقىنلىق تۇرمۇش بولسا ھەمدە ئۇنىڭغا سىڭدۈرۈلگەن ئىدىيىۋى ھىسسىياتمۇ ئاكتىپ ئىدىيىۋى ھىسسىيات بولسا، ئۇ ھالدا زوقلانغۇچىلارنىڭ ئۇنىڭدىن تەسىرلىنىشى ۋە ئۇنىڭدىن ئالغان تەسىرىمۇ، ئاساسىي جەھەتتىن ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى بىلەن بىردەك بولىدۇ؛ ئەگەر ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئىسپادىلەنگەن تۇرمۇش خاراپلاشقان، ۋەيرانە، چۈشكۈن ۋە خۇنۇك تۇرمۇش بولسا ھەمدە ئۇنىڭغا سىڭدۈرۈلگەن ئىدىيىۋى ھىسسىيات بىمەنە ۋە چۈشكۈن بولسا، ئۇ ھالدا زوقلانغۇچىلاردا پەيدا بولىدىغان كەيپىياتمۇ ھەمىشە چۈشكۈن، بۇرۇختۇم بولىدۇ، ئوخشاشلا بىر تېمىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىن لۇيۇنىڭ «بوسۇغىنزى. مېيخۇا گۈلگە مەدھىيە» ناملىق شېئىرىدا، بىر ۋەتەنپەرۋەر شائىرنىڭ قەيسەر، ئېگىلمەس - سۇنماس ئىرادىسى، ياۋۇز قارا كۈچلەر ئالدىدا تىز پۈكمەيدىغان ھەيۋەتلىك جاسارىتى ئىسپادىلەنگەن؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭدا يەنە ئۇزىگە ئوزى مەز بولۇش، ئېچىنىشلىق غەمكىن ھىسسىيات ئىسپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنى مەيۇسلۇككە، غەمكىنلىككە سالىدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ «بوسۇغىنزى. مېيخۇا گۈلگە مەدھىيە» دېگەن شېئىرىدا، يېپ - يېڭى بىر دۇنيا ئىسپادىلەنگەن بولۇپ، شائىرنىڭ كوكسى - قارنى كەڭ بولغان ھەم ئىگىزدە تۇرۇپ يىراقنى كورگەن، شۇنداقلا غەلىبىگە بولغان ئىشەنچ تولۇپ تاشقان، ئەسەر بىزنى كۈچلۈك تەسىرلەندۈرىدۇ ۋە بىزگە چوڭقۇر ئىلھام بېرىدۇ. قاتتىق قار - مۇزلارنىڭ دەھشىتىدىن قورقماي يەنىلا يايراپ تۇرغان مېيخۇا گۈلى كىشىلەرگە پارلاق كېلىچەكتىن بىشارەت بېرىپ، كىشىلەرنىڭ كوز ئالدىدا چەكسىز گۈزەل مەنزىلنى نامايەن قىلىپ، ئۇلارنى روھلاندۇرىدۇ، كىشىلەر ئۇنىڭدىن ئىلھام ۋە كۈچ - قۇۋۋەت ئالىدۇ.

ئىككىنچى، ئەدەبىي زوقلىنىش پاسسىپ ھالدىكى ھىس قىلىش بولماستىن، بەلكى تەشەببۇسكار، ئاكتىپ ھالدىكى بەدىي جەھەتتە تەكرار ئىجادىيەت پائالىيىتى ھىساپلىنىدۇ. ئەدەبىي زوقلىنىشنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇچۇن، ئوبېكتىپ بىلەن سۇبېكتىپتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتىكى شەرت ھازىرلانغان بولۇشى لازىم. ئوبېكتىپ شەرت دېگىنىمىزدە، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ بولۇشى، يەنى زوقلىنىش ئوبېكتىنىڭ بولۇشى كوزدە تۇتۇلىدۇ. ئەمدى سۇبېكتىپ شەرت دېگىنىمىزدە، زوقلانغۇچىنىڭ بەدىي تەپەككۇر ئىقتىدارى كوزدە تۇتۇلىدۇ. كارل ماركس: "ئەگەر سەنئەتتىن زوق ئالسەن دېسەڭ، جەزمەن بەدىي تەربىيە كورگەن ئادەملەردىن بولۇشۇڭ كېرەك"①، "مۇزىكا خۇشياقمايدىغان قۇلاق ئۇچۇن، ئەڭ يېقىملىق مۇزىكىمۇ ئەھمىيەتسىز"② دېگەن ئىدى. بۇ سوزلەر زوقلانغۇچىنىڭ سۇبېكتىپ شەرتىنىڭ مۇھىملىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھەرقانچە ياخشى بەدىي ئەسەرمۇ، ھىچقانداق بەدىي تەربىيە ئالمىغان ۋە بەدىي ھەۋىسى بولمىغان كىشىدە زوق - ھەۋەس قوزغىيالمايدۇ. "كالىنىڭ قۇلىغىغا غىجەك چېلىش" دېگەن بۇ ئىبارە بەدىي تەپەككۇر ئىقتىدارى بولمىغان زوقلانغۇچىدا، ھىچقانداق تەسىر پەيدا بولمايدىغانلىقى، نەتىجىدە ئۇنىڭدا بەدىي زوقلىنىش پائالىيىتى ھاسىل بولمايدىغانلىغىنى ئوبرازلىق ھالدا چۈشەندۈرۈپ بەرگەن. لیۇ شیی «ئەدەبىياتنىڭ جەۋھىرىگە خال قويۇش» دېگەن ئەسىرىنىڭ

① «ماركس، ئېنگېلس سەنئەت توغرىسىدا»، 1 - توم، خەنزۇچە نەشرى 244 - بەت.

② «ماركس، ئېنگېلس سەنئەت توغرىسىدا»، 1 - توم، خەنزۇچە نەشرى 204 - بەت.

«توغرا چۇشىنىش» دىگەن مەخسۇس قىسمىدا: "خىلمۇ - خىل مۇزىكىلارنى چالغاندا، ئاندىن ئۇنىڭ مۇڭىنى بىلگىلى بولىدۇ، خىلمۇ - خىل شەمشەر - قىلىچلارنى كۇزەتكەندە، ئاندىن ئۇلارنىڭ خىسلىتىنى بىلگىلى بولىدۇ؛ شۇڭا، ھەر خىل ماقالىلارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئىگەللەش ئۇچۇن، ئالدى بىلەن نۇرغۇن ماقالىلارنى كورۇشكە توغرا كېلىدۇ" دىگەن ئىدى. بۇ ئارقىلىق ئۇزۇن مۇددەتلىك تەكرار ئېلىپ بېرىلغان بەدىى ئەمىلىيەت جەريانىدا، بەدىى ھەۋەسنى يېتىلدۇرۇپ، بەدىى جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشنى يۇقۇرى كوتىرىشنى تەشەببۇس قىلغان ئىدى. بۇ نۇقتا مەيلى ئەدىبىي زوق ياكى ئەدىبىي تەنقىت ئۇچۇن ئېيتقاندىمۇ، ئىنتايىن مۇھىمدۇر. ھونورى بالزاكنىڭ «سۇ ئىلەشتۇرگۇچى ئايال» دىگەن ئەسىرىدە ياشانغان ئىككى خانىمنىڭ يوسىنىڭ رەسىم سىزىشنى ئۇگىنىشى توغرىسىدا پاراڭ قىلىشقانلىغى بايان قىلىنغاندا، ئاگەي مەلىكە ئۇزىنىڭ ئوغلى يوسىنىڭ رەسىم سىزىش ئويىدە مودېلغا قاراپ رەسىم سىزىۋاتقانلىغىنى كورۇپ قاتتىق چوچۇپ كەتكەنلىگىنى يازىدۇ، ئۇ تېيگىئان خانىمغا: "سىز رەسىم سىزىش ئويىنىڭ نىمىلىگىنى تېخى بىلمەيسىز! سەنئەتكارلار يالىڭاچ ئايالنى تۇرغۇزۇپ قويۇپ سىزىۋېتىپتۇ" دەيدۇ. ئاقكوڭۇل تېيگىئان خانىم ئۇنىڭغا: "مېنىڭچە ئۇلار قانداق بولمىسۇن ئويگە ئوت قالىسا كېرەك"① دەيدۇ. بۇ تەپسىلاتلار سەنئەتتىن خەۋەرسىز ئادەملەرنىڭ نادانلىغىنى جانلىق سۇرەتلەپ بەرگەن. شۇڭا، ئەدىبىي ئەسەردىن زوقلىنىش ئۇچۇن مەلۇم مەدىنىيەت، سەنئەت تەربىيىسى بولۇشى، ئەدىبىي ئەسەردە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ئىجتىمائى تۇرمۇشقا ئۇيغۇن ھالدىكى بىۋاستە تەجرىبە ۋە ۋاستىلىك تەجرىبە بولۇشى لازىم. نىمىنىڭ چىن، ياخشى، گۇزەل ئىكەنلىگىنى، نىمىنىڭ يالغان، يامان، سەت ئىكەنلىگىنى پەرقلەندۇرۇش ئۇچۇن، مەلۇم بەدىى تەسىرلىنىش ئىقتىدارى ۋە تەھلىل قىلىش، چۇشىنىش ئىقتىدارى بولۇشى لازىم. يىغىپ ئېيتقاندا، زوقلانغۇچىدا مۇناسىپ ھالدىكى ئوبېكتىپ ۋە سۇبېكتىپ شەرت ھازىرلانغاندىلا، ئاندىن زوق ئالىدىغان تەپەككۇر پائالىيىتى بارلىققا كېلىدۇ. لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" قۇترىغان مەزگىللەردە، زوقلىنىش ئوبېكتىنىڭ ناھايىتى كەمچىل بولۇشى تۇپەيلىدىن، سۇبېكتىپ جەھەتتىن زوقلىنىش ئىقتىدارى تەربىيىلەنمىگەن ھەمدە تەدرىجى ھالدا تېخىمۇ يۇقۇرى باسقۇچقا كوتىرىش بولمىغان، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ نورمال مەدىنى - مەنىۋى تۇرمۇشى قانائەتلەندۇرۇلمىگەن ئىدى، نەتىجىدە ئەدىبىيات - سەنئەت گۇلزارى چولدەرەپ قالغان، ھەممە يەردە نارازىلىق كوتىرىلگەن ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدى. ئەمىلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئوبېكتىپ ۋە سۇبېكتىپ شەرتلەر قانچە تولۇق بولسا، زوقلىنىش ئارزۇسى ۋە ھەۋىسى شۇنچە كۇچلۇك بولىدۇ. بەدىى زوقلىنىش بىر خىل ئومۇمى يۇزلۇك بەدىى ئەمىلىيەت پائالىيىتىگە ئايلانغاندىلا، ئاندىن پۇتكۇل جەمىيەتنىڭ زوقلىنىش سەۋىيىسىدە يۇقۇرى كوتىرىلىش بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ زوقلىنىش تەلىۋىمۇ تولۇق قانائەتلەندۇرۇلىدۇ، بۇ، پۇتكۇل جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدىنىيەت سەۋىيىسىنى ئوستۇرۇشتە ئىنتايىن مۇھىم خىزمەتلەرنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ.

ئەدىبىي زوقلىنىشتىكى تەكرار ئىجادىيەت پائالىيىتى زوقلانغۇچىنىڭ ئەدىبىيات -

① «سۇ ئىلەشتۇرگۇچى ئايال»، خەنزۇچە نەشرى 27 - بەت.

سەنئەت ئەسەرلىرىدىكى ئوبېكتىپ مەزمۇنلارنى ئاساس قىلىپ، ئوزىنىڭ بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك تۇرمۇش تەجرىبىلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ، مۇئەييەن سىياسى ۋە سەنئەت قارىشىنى ئاساس قىلىپ، بەدىئى ئوبراز ۋە بەدىئى تىپلاردىن تەسىرلىنىشى ۋە ئۇلارنى بىلىشى، تولۇقلىشى، بېيىتىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. زوقلىنىش ئوبېكتىپىنىڭ سۇبېكتىپقا تەسىر كۆرسىتىشى ۋە سۇبېكتىپ تەسىر بىلەن ئوبېكتىپ ئەسەرنىڭ بىرلىشىشى ياكى بىرەك بولۇشىدۇر. زوقلانغۇچى سۇبېكتىپ پائالىيەتچانلىغىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى ئوزىنىڭ ئەملىي تەجرىبىسى ۋە تۇرمۇش بىلىملىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ. باغلاشتۇرۇپ ئويلاش ۋە تەسەۋۋۇر قىلىش ئارقىلىق زوقلىنىش ئوبېكتىنى تولۇقلىشى، بېيىتىشى كېرەك. بىز بۇنىڭغا مىسال قىلىپ ئەلىشىر ناۋائىينىڭ «پەرھات ـ شېرىن» داستانىدىكى قىش مەنزىرىسى تەسۋىرلەنگەن توۋەندىكى پارچىنى كورۇپ باقايلى:

سۆۋۈردى چۈن شەجەر بەرگىنى سەرسەر،
سۇنىڭ سىمابىنى دەي قىلدى مەرمەر.
ھاۋا داغى بۇلۇتتىن كەيدى سىنجاپ،
بولۇپ داغى ھاۋاغا ساچتى سىماپ.
دەي ئۇستەدى نىچۈنكىم زەرگەرى چىن،
زىلال ئەتغالى لەۋھىن قىلدى سىمىن.
بۇلۇتتىن كىم تېمىپ ھەر قەتىرە سۇ،
بۇرۇدەتتىن يېغىپ ئالەمگە ئىنجۇ.

[مەزمۇنى: قاتتىق شامال دەرەخ بەرگىنى ئۇچۇرتتى، قىش سۇ تامچىلىرىنى سىماپتەك يۇگۇرتۇپ، مەرمەردەك قىلىپ، مۇزلاتتى. ھاۋا بۇلۇتتىن سىنجاپ (كۇل رەڭلىك ھايۋان تېرىسىدىن قىلىنغان كىيىم) كىيىدى. بۇلۇت ھاۋاغا سىماپ (قار) چاچتى. قىش ئۇستىسى چىن زەگىرى كۇمۇشتىن تەخت ياسىغاندەك، سۇدىن تەخت ياسىدى. بۇلۇتتىن تامىغان ھەر بىر تامچە سۇ سوغاقتىن مارجان بولۇپ ئالەمگە ياغدى.]

يۇقۇرىدىكى مىسرالارنى ئوقۇغىنىمىزدا، كوز ئالدىمىزدا جانلىق، گەۋدىلىك، روشەن ۋە كوركەم قىش مەنزىرىسى نامايەن بولىدۇ. شېئىرنىڭ مەزمۇنى بىلەن كىتاپخانىنىڭ ئەسلىشى ۋە كەيپىياتى بىرلىشىشى، باغلاشتۇرۇپ ئويلىشى ۋە تەسەۋۋۇر قىلىشى نەتىجىسىدە، كىتاپخانىنىڭ مىكىسىدە تەبىي ھالدا ئېنىق ۋە مۇكەممەل مەنزىرە پەيدا بولىدۇ. ئىجادىيەتتە "كوپ كورۇش ۋە ئاڭلاش، چوڭقۇر ئويلىنىپ ئىزلىنىش، ھەر تەرەپلىمىن ئەتراپلىق ئىزلەشتۇرۇش، تەپەككۇرنى پەرۋاز قىلدۇرۇش"① قا توغرا كېلىدۇ. ئەدەبىي زوقلىنىشتىمۇ ئوخشاشلا پۈتۈن دىققەتنى توپلاش، زوقمەنلىك بىلەن تەلپۈتۈش،

① لۇجى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، «جۇڭگونىڭ ئوتكەن دەۋرلەردىكى ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە دائىر ماقالىلاردىن تاللانمىلار»، 1 ـ قىسىم، خەنزۇچە نەشرى 136 ـ بەت.

خىيالنى قاناتلاندۇرۇش ۋە تەپەككۇرنى پەرۋاز قىلدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مۇنداق زوق ـ لىنىش جەريانى بەدىنى جەھەتتە تەكرار ئىجادىيەت جەريانى بولىدۇ. ماكسىم گوركي: "پەقەت يازغۇچى ئوزى تەسۋىرلىگەن ھەممە نەرسىنى، يەنى مەنزىرە، ئوبراز، تەقى ـ تۇرقى ۋە چىراي، خاراكتىر قاتارلىقلارنى كىتاپخانلار كوز ئالدىدا ئېنىق گەۋدىلەندۇرۇپ، كىتاپخانـ لارنىڭ ئۇلارنى ھەرخىل ـ ھەر ياڭزا "تەسەۋۇر" قىلىشى، شۇنداقلا كىتاپخانلارنىڭ ئوز تەجرىبىسى، تەسىراتى ھەمدە بىلىم جۇغلانمىسى ئارقىلىق ئۇلارنى تولۇقلىشى ۋە بېيىتىشىغا ئىمكان بېرەلىگەن چاغدىلا، يازغۇچىنىڭ ئەسىرى كىتاپخانلارنىڭ قەلبىنى خېلى كۇچلۇك تەسىرلەندۇرەلەيدۇ. يازغۇچىنىڭ تەجرىبىسى بىلەن كىتاپخانلارنىڭ تەجرىبىسىنىڭ بىرلىشىشى ۋە بىردەك بولۇشىدىن بەدىنى ھەقىقەت، يەنى سوز سەنئىتىنىڭ پەۋقۇلاددە قايىل قىلىش كۇچى بارلىققا كېلىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ ئادەملەرگە تەسىر قىلىش كۇچىمۇ ئەنە شۇنىڭدىدۇر"① دىگەن ئىدى. ماكسىم گوركىينىڭ بۇ بىر ئابزاس چوڭقۇر بايانى يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ۋاقتىدا، زوقلانغۇچىلارنىڭ ئالاھىدىلىگىگە ئەھمىيەت بېرىشى ھەمدە ئۇيغۇنلىشىشى، مۇئەييەن بەدىنى ئوبرازلاردىن پايدىلىنىپ، كىتاپخانلارنىڭ باغلاشتۇرۇپ ئويلىشى ۋە تەسەۋۇرنى قوزغاپ، ئۇلارنىڭ زوقلىنىش ئوبېكتىنى "ئوز تەجرىبىسى، تە ـ سراتى ھەمدە بىلىم جۇغلانمىسى" ئارقىلىق "تولۇقلىشى ۋە بېيىتىشى" غا ئىمكان بېرىشى لازىملىغىنى، مانا مۇشۇنداق بولغاندىلا، ئەسەر "كىتاپخانلارنىڭ قەلبىنى كۇچلۇك تەسىر ـ لەندۇرەلەيدۇ" غانلىغى، "پەۋقۇلاددە قايىل قىلىش كۇچى" پەيدا قىلالايدىغانلىغىنى چۇ ـ شەندۇرۇپ بېرىدۇ. «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» ناملىق رومانىنىڭ يىگىرمە ئۇچىنچى بابى ـ «دغەربىي ھوجرا خاتىرىسى» نىڭ گۇزەل ئىبارىلىرىدىن بەرنانىڭ نەقىل كەلتۇرگەنلىگى، «مودەنگۇل شىپكى» نىڭ ئىسىل نەغمىلىرى رەنانىڭ دىلىنى ئويغاتقانلىغى» دا، لىن دەيىۋى ـ ينىڭ «مودەنگۇل شىپكى» دىكى شېىر ـ نەزمىلەرنى ۋە نەغمىلەرنى ئاڭلىغان چاغدىكى ئىدىيۇى ھىسسىياتلىرى تەسۋىرلەنگەن بىر ئابزاس بولۇپ، بۇ ئابزاستا يازغۇچى لىن دەيىۋىنىڭ ئەدەبىي زوقلىنىش جەريانلىرىنى كونكرىت ۋە تەپسىلى تەسۋىرلەپ بەرگەن. تووەندە بۇ ئابزاسنى كورۇپ باقايلى:

ئۇ، ئوز ھوجرىسىغا قايتماقچى بولۇپ، نەشىۋتلۇك ھويلىنىڭ دوقمۇشىغا كەلگەندە، ئىچكىرىدىن لەرزان چېلىنىۋاتقان نەي ۋە مۇڭلۇق ئېيتىلىۋاتقان ناخشا ئاڭلاندى. دەيىۋي ھەلقى ئون ئىككى نەپەر ئويۇنچى قىز مەشق قىلىۋاتقانلىغىنى پەملىدى. ئۇ ئەتەي قۇلاق سېلىپ ئاڭلىمىغان بولسىمۇ، ئەمما:

ئەسلى تولغانتى چىرايلىق گۇل چىمەنگە بۇ ماكان،
ئەمدى بولدى ئوي ـ ئىمارەت خانىۋەيران، باغ خازان ...

دىگەن مىسرالار ئوپ ـ ئوچۇق ۋە دانە ـ دانە بولۇپ ئۇنىڭ قۇلىغىغا ئوچوپ كىردى. دەيىۋي بۇ مىسرالارنىڭ ئىنتايىن مۇڭلۇق ۋە ھىسسىياتقا باي ئىكەنلىگىنى ئاڭلىدى ـ دە، قەدىمنى توختىتىپ، قۇلاق سېلىپ سىنچىلاپ تىڭشاشقا باشلىدى:

① «ھەۋەسكار يازغۇچىلارغا مەكتۇپ»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى 71 بەت.

ۋاھ دەرىخا، نە ئاجايىپ مەنزىرە بۇ خۇش زامان،
قايسى ھويلا دىل ئازارسىز شاتلىنىپ توي ئوينىغان؟...

دەييۇي بۇ ئىككى مىسرانى ئاڭلاپ، بېشىنى ئىختىيارسىز لىڭشىتىپ تۇرۇپ، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى ۋە: "ئويۇنلاردىمۇ مۇشۇنداق ياخشى گەپلەر بولىدىكەن ـ ھە! ئىسىت، كىشىلەر ئويۇن كورۇشنىلا بىلىپ، ئۇنىڭ مېغىزىنى چېقىشنى بىلمەي كەلگەن ئىكەن!" دىگەن ئويغا كەتتى. ئەمما ھىلىقىدەك خىياللاردا بولۇپ، ناخشىلارنى ئاڭلىيالماي قالغانلىغىدىن ئوكۇندى، ئۇ قۇلاق سېلىپ يەنە توۋەندىكى مىسرالارنى ئاڭلىدى:

ۋاھ دەرىخ، گۇلدەك جامال بولغان ئىكەن ساڭا نېسىپ،
ئوتتى بىكار ئومرۇڭ بىراق سۇدەك ئېقىپ...

دەييۇي بۇ ئىككى مىسرانى ئاڭلىغاندىن كېيىن، خۇددى ئەس ـ ھۇشىنى يوقىتىپ قويغاندەك بولۇپ، ئوزىنى تېخىمۇ تۇتالماي قالدى ـ دە، يېنىدا تۇرغان تاش ئۇستىگە ئوزىنى تاشلىغىنىچە ئولتۇرۇپ قالدى ۋە "ۋاھ دەرىخ، گۇلدەك جامال بولغان ئىكەن ساڭا نېسىپ، ئوتتى بىكار ئومرۇڭ بىراق سۇدەك ئېقىپ" دىگەن مىسرانىڭ مەنىسىنى تەپسىلى چۇشىنىشكە ئىزلەندى. شۇ چاغدا، قەدىمقى شائىرلارنىڭ شېىر ـ نەزمىلىرىنى ئوقۇغاندا يادىدا قالغان توۋەندىكى مىسرالار بىردىنلا ئۇنىڭ ئېسىگە كەلدى:

سۇ ئېقىپ، گۇللەر توزۇپ كەتكەي ساڭا قىلماي ۋاپا،
يەنە:
سۇ ئېقىپ، گۇللەر توزۇپ كەتتى باھار خازان بولۇپ، باشقىچە جاھان بولۇپ.

شۇنداقلا ئۇ بايا كورۇپ ئوتكەن «غەربىي ھوجرا خاتىرىسى» دىگەن كىتاپتىكى:

توزۇغان گۇل بەرگىدىن قىزاردى سۇ كەتتى يىراق،
قالدۇرۇپ يۇرەكتە كوپ دەردى پىراق.

دىگەن مىسرالارمۇ ئۇنىڭ يادىغا تەڭلا كېلىپ، كوز ئالدىغا توپلىنىشقا باشلىدى، ئۇ يۇقۇرقى مىسرالار ئۇستىدە تەپسىلى ئويلىنىپ كوڭلى ئىختىيارسىز بۇزۇلدى ـ دە، كوزلىرىدىن ياش تامچىلاشقا باشلىدى. ①

بۇ بەدىى تەسۋىرلەردە لىن دەييۇينىڭ ھىسسىياتى "ئەتەي قۇلاق سېلىپ ئاڭلىمىغان بولسىمۇ، ئەمما: ..... دىگەن مىسرالار ..... قۇلىغىغا ئۇچۇپ كىرىش" تىن "قە ـ

① «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ كىتاب، 231 — 233 ـ بەتلەر.

دىمىنى توختىتىپ، قۇلاق سېلىپ سىنچىلاپ تەكشاش"قا ئوتىدۇ؛ "بېشىنى ئىختىيارسىز لىڭشىتىپ تۇرۇپ، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىش" تىن تاكى "كۆڭلى ئىختىيارسىز بۇزۇلۇپ، كۆزلىرىدىن ياش تامچىلاش" قىچە تەرەققى قىلىدۇ. بەدىنى ئوبرازنىڭ تەدرىجى مۇكەممەللەشىشى، زوقلانغۇچىنىڭ بەدىنى ئوبرازنى پائالىيەتچانلىق بىلەن "تولۇقلىشى ۋە بېيىتىشى" غا ئەگىشىپ، زوقلىنىشتىكى ئوبېكتىپ ۋە سۇبېكتىپ شەرتلەر بىردەك بولۇشقا يۈزلىنىپ، يۈكسەك دەرىجىدە بىرلىشىپ، ئاخىرى كىتاپخان قەلبىنى كۆچلۈك تەسىرلەندۈرىدۇ. "پەۋقۇلادە قايىل قىلىش كۈچى" بارلىققا كېلىدۇ.

ئەدەبىي زوقلىنىشتىكى تەكرار ئىجادىيەت پائالىيىتى زوقلىنىش ئوبېكتىنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ. كىتاپخان پەقەت ئوبېكتىنى مۇڭاپىق تۇرده "تولۇقلايدۇ ۋە بېيىتىدۇ"، تەسەۋۋۇر قىلىدۇ ۋە باغلاشتۇرۇپ ئويلايدۇ، ئەكسىچە، كاللا دىسە پاقالچەك دەپتۇ، دېگەندەك خالىغانچە باش ـ ئايىغى يوق خىيالغا بېرىلمەيدۇ ياكى ئاساسسىز ھالدا ئويدۇرۇپ چىقمايدۇ. چۈنكى زوقلىنىش ئوبېكتى زوقلانغۇچىلارنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان ئوبېكتىپ مەۋجۇدىيەتتۇر. مەسىلەن، ئاسمانىڭ ئوبرازى ئۇنىڭ ئوزىگە خاس تۇرمۇش مۇھىتى، سەرگۈزەشتىلىرى، تەقدىرى، خاراكتىر ئالاھىدىلىكلىرى، ئىدىيىۋى ھىسسىياتى قاتارلىق شەرتلەردىن تەركىپ تاپقان، شۇڭا، "بىر مۇشۇ" ئاسمانىڭ ئورنىغا باشقا ئوبرازلارنى دەسسىتىشكە بولمايدۇ. كىتاپخان ئاسما ئوبرازىنىڭ ئوبېكتىپ چىنلىغىغا ھورمەت قىلىش ۋە خىلاپلىق قىلماسلىق ئاساسىدا، سۇبېكتىپ جەھەتتىكى تەكرار ئىجادىيەت رولىنى جارى قىلدۇرغاندىلا، توغرا بولغان زوقلىنىش مەقسىدىگە يېتەلەيدۇ. زوقلانغۇچىلارنىڭ زوقلىنىش ئوبېكتىنى تولۇقلىشى ۋە بېيىتىشى، ئەسلىيەتتە، ئۇلارنىڭ ئەسەر ئەسىلىگەن ئوبرازنى چوڭقۇر چۈشىنىشى ۋە بىلىشى ھىساپلىنىدۇ. ئەسلى ئەھۋالدىن قارىغاندىمۇ، ئومۇمەن، زوقلانغۇچىلار بەدىنى ئوبرازلار ئۈستىدە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزگەن ھەمدە ئۇلارنى تولۇقلىغان ۋە بېيىتقاندىن كېيىنلا، ئۇلارنىڭ ئوز ئىچىگە ئالغان ئىدىيىۋى مەزمۇنى تولۇق ئىچىلىدۇ، ئۇنىڭدا ئۇنتۇلغۇسىز بەدىنى كۈچ پەيدا بولىدۇ. بۇ، ئەدەبىي زوقلىنىشنىڭ قايتا ئىجات قىلىشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغىل مەنىۋى پائالىيەت، شۇنداقلا تەشەببۇسكارلىق (ئىختىيارلىق)، ئاكتىپلىق بىلەن ئىلىپ بېرىلىدىغان بەدىنى تەپەككۇر پائالىيىتى ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قىسقىسى، ئەدەبىي زوقلىنىش پائالىيىتى كىتاپخاندا ئەدەبىي ئەسەردىن زوقلانغاندا پەيدا بولىدىغان ئالاھىدە مەنىۋى پائالىيەت. مۇنداق مەنىۋى پائالىيەت سىياسى، پەلسەپە، تارىخ، ئىتنىسات قاتارلىق ئىجتىمائى پەنگە دائىر ئەسەرلەرنى ئوقۇغان چاغدىكى مەنىۋى پائالىيەتتىن روشەن پەرق قىلىدۇ. ئەدەبىي زوقلىنىش جەريانىدا ئەسەردە يارىتىلغان ئوبرازلار، بىر تەرەپتىن، كىتاپخاننى ئالاھىدە، كونكرېت بەدىنى مۇھىتقا باشلاپ كىرىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، كىتاپخان ئوزىنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتى ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن ئەسەرلەردىكى ئوبرازلارنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىدۇ ۋە تولۇقلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىتاپخانىڭ ئەدەبىي ئەسەردىن زوقلىنىشى روشەن ھالدا بەدىنى تەكرار ئىجادىيەت خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ. زوقلىنىش پاسسىپ ھالدىكى قوبۇل قىلىش بولماستىن، بەلكى كىتاپخانىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىشتىكى بىرخىل ئىجابى تەسىراتى، چۈشەنچىسى ۋە تونۇشىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ."①

• «ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى 795 ـ بەت.

2) ئەدەبىي زوقنىڭ ئەھمىيىتى

ئەدەبىي زوقلىنىش بىرخىل مەنىۋى پائالىيەت، لېكىن مۇشۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا يەنە كەڭ ئاممىۋى قاتنىشىدىغان ئىجتىمائىي خاراكتېرلىق پائالىيەت ھىساپلىنىدۇ، ئىجتىمائىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەدەبىي زوقلىنىش بارغانسېرى تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت تۇرمۇشىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر تەركىۋىي قىسمىغا ئايلانماقتا. ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئاممىنىڭ ئوز ئىختىيارى بىلەن ئېلىپ بارىدىغان زوقلىنىش پائالىيىتى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ھىسسىياتىغا تەسىر كۆرسىتىش مەقسىدىگە ئېتىدۇ. بۇ خىل تەسىر ئىنتايىن چوڭقۇر بولىدۇ، ئۇ ئادەملەرنى بىلىندۇرمەي ئۇن ـ تىنسىز ئوزگەرتىۋېتىدۇ، شۇنداقلا بۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسەتكىلى بولمايدۇ. «پولات قانداق تاۋلاندى» رومانىنىڭ ئاپتورى نىكولاي ئوستروۋىسكىي ياشلىق دەۋرىدە قەيسەر "كوكۇيۇن" («كوكۇيۇن» ناملىق رومانىنىڭ باش قەھرىمانى) بىلەن قەھرىمان سېپارتاكقا قاتتىق ئىخلاس قىلغان، شۇڭا ئۇ، ئۇلاردىن تەربىيە ۋە تەسىر ئېلىپ، ئوزىنىڭ كۆرەش سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاساس قىلىپ، پاۋېل كورچاگىنىڭ قەھرىمان ئوبرازىنى ئىجاد چانلىق بىلەن يارىتىپ، بۇ كومموئىزىم جەڭچىسىنىڭ شانلىق ئوبرازىنى پۇرولېتارىياتنىڭ ياش ئەۋلاتلىرىنىڭ كۆرەش جەريانىدىكى يول باشلىغۇچىسى ۋە ئىنقىلاپ مۇساپىسىدىكى تۇنجى ھەمراسقا ئايلاندۇرالىغان ئىدى. ئاتاقلىق پۇرولېتارىيات ئىنقىلاپچىسى گوركى دېمىتروپ: "مەن تېخى بىر ئىشچى، شۇنداقلا بۇلغارىيىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركەتلىرىدە ئەمدىلا بىرنەچچە قەدەم باسقان چېغىمدا، «نىمە قىلىش كېرەك؟» دېگەن رومان ماڭا ئىنتايىن چوڭقۇر، قارشى تۇرغىلى بولمايدىغان تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. مەن يەنە شۇنىمۇ ئېيتىشىم كېرەككى، مەيلى ئۇنىڭدىن ئاۋال ياكى ئۇنىڭدىن كېيىن بولسۇن، ھېچقانداق بىر ئەدەبىي ئەسەر مېنىڭ ئىنقىلاۋىي جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشىمگە ن. گ. چېرنىشېۋىسكىينىڭ بۇ رومانىدەك كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن ئەمەس" ① دېگەن ئىدى. بۇنىڭدىن ئەدەبىي زوقلىنىشنىڭ سەل قارىغىلى بولمايدىغان ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىگىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بىلىش رولى، تەربىيىۋى رولى پەقەت زوقلىنىش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ؛ زوقلىنىشتىن ئايرىلغاندا، ئەدەبىي ئەسەر ئىجتىمائىي رولىنى جارى قىلدۇرالمايدۇ. ئەدەبىي زوقلىنىش ھىسسىياتتىن ئەقىل ـ ئىدراكقىچە، ئوبرازدىن مەنتىقىچە گىرەلەشكەن ھالدا ئېلىپ بېرىلىدىغان بىرخىل مۇرەككەپ جەريان بولۇپ، بۇ ئارقىلىق ئەڭ ئاخىرىدا تۇرمۇشنى بىلىش ۋە چۈشىنىش مەقسىدىگە يېتىلىدۇ. مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەر زوقلانغۇچىلارنىڭ ھىسسىياتىغا چوڭقۇر تەسىر قىلىدۇ؛ زوقلانغۇچىلارمۇ زوقلىنىش جەريانىدا، ھەمىشە ھىسسىيات جەھەتتىن قانائەت ھاسىل قىلىش، بىلىش جەھەتتە ئىلگىرىلەش ھەمدە ئىستېتىكا جەھەتتە ھوزۇر ئېلىشنى ئىستەيدۇ. مانا مۇشۇ جەريانىدا، ئەدەبىي ئەسەرلەر ئوزىنىڭ كىشىلەرنىڭ ھىسسىيات ۋە خاراكتېرىنى تاۋلاش، روھىي دۇنياسىنى ئوزگەرتىش

① ماكسىم گوركىي: «روسىيە ئەدەبىيات تارىخى»، 2 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى 902 ـ بەت.

رولنى جارى قىلىدۇ، بۇ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئالاھىدە رولى ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا، "ئاساسسىز قۇرۇق سوز ساتقان، ھىچقانداق مەزمۇنسى بولمىغان" ①، فورمۇلىلاشتۇرۇلغان ۋە ئۇقۇملاشتۇرۇلغان، كونكرىت ھەم جانلىق تەسۋىر ۋە كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان ھەقىقى ھىسسىيات بولمىغان ئەسەرلەرنىڭ تەسىرلەندۈرۈش كۈچى بولمايدۇ، ئامما ئۇنى قوبۇل قىلمايدۇ ۋە ئۇنىڭدىن زوقلىنالمايدۇ.

ئەدەبىي زوقلىنىش بىرخىل ئىستېتىك پائالىيەت .گۈزەللىكتىن زوقلىنىش بىرخىل ئالىجاناپ ئىدىيىۋى ھىسسىيات ۋە بەدىنى ھوزۇر ئېلىش، شۇنداقلا گۈزەللىكنى بىلىش ۋە باھالاش پائالىيىتى ھىساپلىنىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت ئىنسانىيەتنىڭ بىرخىل پەۋقۇلاددە ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇ بىۋاستە ماددىي پائالىيەتكە قارىغاندا تېخىمۇ زور ئەركىنلىككە ئىگە. ئۇ تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى، ئەمما تۇرمۇشتىن تېخىمۇ يۇقۇرى، تېخىمۇ غايىۋى، تېخىمۇ تىپىك بولىدۇ، شۇڭا، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى گۈزەللىك قانۇنىيىتى بويىچە ئىجات قىلىنىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدە گۈزەللىك ئالاھىدىلىكلىرى ھازىرلانغان بولىدۇ. زوقلىنىش پائالىيىتى جەريانىدا، بىز مەلۇم بىر گۈزەل شەيئى، گۈزەل سوز - ھەركەت، گۈزەل پەزىلەتتىن تەسىرلەنگەن چېغىمىزدا، بىزدە ھاياجانلىنىش، شاتلىنىش ۋە قانائەتلىنىش پەيدا بولىدۇ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، بىزدە گۈزەل تۇرمۇش بىلەن ئالىجاناپ پەزىلەتكە تەلپۈنۈش ۋە ئىنتىلىش غايىسى ۋە ئارزۇسىنى ئويغىتىدۇ. بەزى ئەدەبىي ئەسەرلەردە بىۋاستە تۇردە گۈزەل شەيئىلەر ۋە گۈزەل پەزىلەتلەر يېزىلماستىن، بەلكى گۈزەل شەيئىلەر، گۈزەل پەزىلەتلەرنىڭ بۇلغىنىشى، ۋەيران قىلىنغانلىغى يېزىلىپ، رەزىل كۈچلەر، رەزىل روھىي دۇنيا پاش قىلىنغان ۋە قامچىلانغان بولىدۇ. بۇ خىلدىكى ئەسەرلەرمۇ ئوخشاشلا بىزنى تەسىرلەندۈرەلەيدۇ، ھاياجانلاندۇرالايدۇ ۋە قانائەتلەندۈرەلەيدۇ، شۇنداقلا بىزدە رەزىل شەيئىلەرنى تارمار قىلىش، گۈزەل تۇرمۇشنى قولغا كەلتۈرۈش، ئالىجاناپ پەزىلەتنى يېتىلدۈرۈش تەلىۋىنى پەيدا قىلىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ گۈزەللىگى گۈزەل مەزمۇن بىلەن گۈزەل شەكىلنىڭ ماس ھالدىكى بىرلىگىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئىستېتىك قىممەتنىڭ يۇقىرى - توۋەن بولۇشى ھەم ئىدىيىۋى مەزمۇنغا قويۇلىدىغان تەلەپنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ، ھەم بەدىنى شەكىلگە قويۇلىدىغان تەلەپنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىلغار، ئىنقىلاۋىي مەزمۇن بىلەن مۇكەممەل بەدىنى شەكىلگە ئىگە ئەسەرلەر، يەنى ئىدىيىۋىلىكى كۈچلۈك، بەدىئىلىكى يۇقۇرى بولغان ئەسەرلەر زوقلانغۇچىلارنىڭ ئىستېتىك تەلىۋىنى ئالاھىدە قاندۇرالايدۇ ھەمدە كىشىلەرگە چوڭقۇر تەربىيە بېرەلەيدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تەربىيىۋى رولى بەقەت ئىستېتىك پائالىيەت ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئەدەبىي زوقلىنىشنىڭ بۇ خىل پەۋقۇلاددە ئەھمىيىتىگە تارىختىن بۇيانقى كوپلىگەن يازغۇچى - سەنئەتكارلار ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن ئىدى. «ماۋخېك، ماۋچياڭلارنىڭ ‹شېرنامە› گە يازغان كىرىش سوزى» دە، شېرىدا تەسىرلەندۈرۈش ۋە تەسىر ئوتكۈزۈپ ئوزگەرتىش كۈچى بولىدىغانلىغى ئېيتىلىپ: "بەگلىكلەر قوشاقلىرى ئادەمنى تەسىرلەندۈرىدۇ، بۇنىڭ تەسىرىدىن ئادەمدە ئوزگىرىش بولىدۇ" ② دە-

① جۇئ رۇئ: «‹شېرلارنى باھالاش› قا كىرىش سوز.»

② «جۇڭگونىڭ ئوتكەن دەۋرلەردىكى ئەدەبىيات نەزىرىيىسىگە دائىر ماقالىلىرىدىن تاللانمىلار» بىرىنچى قىسىم، خەنزۇچە نەشرى 44 - بەت.

يىلگەن؛ قەدىمقى رىم شائىرى ھوراتسئوس: "شائىرنىڭ ئارزۇسى كىشىلەرگە پايدا ۋە لەززەت بېرىشى لازىم، ئۇ يازغان نەرسىلەر كىشىلەرگە شان ـ شەرەپ تۇيغۇسى بېغىشلىشى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا ياردەم بېرىشى لازىم"، "تەربىيە كوگۇل ئېچىش ئىچىدە بولىدۇ، يەنى ھەم كىتابخانىغا نەسىھەت قىلىنىدۇ، ھەم ئۇنىڭ ھەۋىسى قوزغىتىلىدۇ"① دىگەن ئىدى.

ئەدەبىي زوقنىڭ ئەھمىيىتىنى چوڭقۇر چۈشىنىش، مەيلى ئاپتورغا ياكى كىتابخانىغا قارىتا ئېيتقاندا بولسۇن، ئىنتايىن مۇھىم. زوقلىنىشنىڭ ئومۇمى قانۇنىيىتى، ئالاھىدىلىگى ھەمدە زوقلىنىش بىلەن ئىجادىيەت، زوقلىنىش بىلەن ئەدەبىي تەنقىت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشنىڭ خەلق ئاممىسىنىڭ بەدىئى زوقلىنىش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كوتىرىش، ئەدەبىي ئىجادىيەتنى گۈللەندۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رولى بار.

2. ئەدەبىي زوقنىڭ ئالاھىدىلىگى

1) ئەدەبىي زوقلىنىش جەريانىدىكى ئىككى باسقۇچ

ئەدەبىي زوقلىنىش بىر خىل تەپەككۇر پائالىيىتى بولغان ئىكەن، تەبىئىكى، ئۇنىڭ تەپەككۇر پائالىيىتىنىڭ ئومۇمى شەكلى ۋە قانۇنىيەتلىرىگە ئىگە بولىدۇ، يەنى ئۇنىڭ بىلىش جەريانىمۇ ھىسسى بىلىشتىن ئەقلىي بىلىشكە ئوتۇش، قىسمەنلىكتىن ئومۇملۇققا ئوتۇشتەك جەريان بولىدۇ. دىمەك، ئەدەبىي زوقلىنىشتا ھىسسى بىلىش باسقۇچى ۋە ئەقلىي بىلىش باسقۇچى بولىدۇ. زوقلىنىشنىڭ ھىسسى بىلىش باسقۇچى ئوقۇش، كورۇش، ئاڭلاش ئارقىلىق ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكلىدىن تارتىپ مەزمۇنىغىچە كونكرىت تەسىرات ئېلىش باسقۇچى ھاسىل قىلىنىدۇ، مەسىلەن، ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى گۈزەل مەنزىرە تەسۋىرلىرى، خاسلاشتۇرۇلغان پېرسۇناژ تىلى، جانلىق ۋەقەلىكلەر ۋە ئەينەن تەپسىلات تەسۋىرلىرى؛ مۇزىكىدىكى مېلودىيە، رېتىم؛ ئۇسۇلدىكى ھەركەت، بەدەن ۋە شەكلى ھالىتى؛ ھەيكەلتاراشلىقتىكى چىرايىي قىياپەت ۋە تاشقى ئالاھىدىلىكلەر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئالدى بىلەن ئادەملەرنىڭ سەزگۈ ئەزالىرىغا تەسىر كورسىتىدىغان، زوقلانغۇچىلارنى ئوزىگە جەلپ قىلىدىغان بىرىنچى شەرتلەر ھاسىل قىلىنىدۇ. زوقلانغۇچى مۇقەررەر ھالدا ئوز تەسىراتلىرىنى شەكىلدىن مەزمۇنغا چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ، يەنى يۇقۇرقى ھەر خىل ئامىللاردىن تۇزۇلگەن تۇرمۇش مەنزىرىلىرى، بەدىئى ئوبرازلار ۋە ئۇلارغا سىڭدۈرۈلگەن ئىدىيىۋى ھىسسىياتلاردىن ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بەدىئى مۇھىتىغا كىرىپ، كونكرىت، ئوبرازلىق تۇرمۇش تەسىراتلىرىغا ئېرىشىدۇ. بۇ خىل تەسىرات ھەقىقى ۋە تۇرمۇشتىن كەلگەن تەسىرات بولسا، ئۇ زوقلانغۇچىلارنىڭ بۇرۇنقى خاتىرىلىرى، كەيپىياتلىرىنى ئويغىتىپ ھەمدە ئۇلارنى مەلۇم تۇرمۇش كەچۈرمىشلىرىنى ئەسلەشكە سېلىپ، ئۇلارنىڭ ھىسسىياتى ۋە باغلاپ تەسەۋۋۇر قىلىشىنى قوزغاپ، بىلىم ئېلىش ئارزۇسىنى كۈچەيتىپ، بەدىئى ئوبرازلارنى زوقلانغۇچى مىڭسىدە "جانلاندۇرىدۇ". زوقلانغۇچىنىڭ ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن بەدىئى پېرسۇناژلار، ۋەقەلەرنى ھىس قىلىش ۋە چۈشىنىشى قانچە ھەـ

① «ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزىرىيىسىگە ئائىت تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» 2 ـ سان 63 ـ بەت.

قىقى، چوڭقۇر بولسا، ئۇ ھالدا، ئەسەرنىڭ ئىجتىمائى ئۇنۇمى شۇنچە كۈچلۈك بولىدۇ ھەمدە گۈزەللىكتىن زوقلىنىش مەقسىدىگە تولۇق يەتكىلى بولىدۇ. زوقلىنىشنىڭ ئەقلىي بىلىش باسقۇچى تەھلىل قىلىش، تاللاش، پەرق ئېتىش باسقۇچى، شۇنداقلا ئۇ ھىسسى بىلىش باسقۇچىنىڭ داۋاملىشىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشى ھىساپلىنىدۇ. زوقلانغۇچى ئوزىنىڭ سىياسى كوزقارىشى، ئىدىيىۋى ھىسسىياتى، تۇرمۇش تەجرىبىسى، بەدىئى تەربىيىلىنىشىگە ئاساسەن، يازغۇچىنىڭ ھاياتى، ئىدىيىسى ۋە ئىجادىيەت يولىغا بىرلەشتۇرۇپ، زوقلىنىش ئوبيېكتىغا قارىتا سىلىشتۇرۇش، تەھلىل قىلىش، پەرقلەندۇرۇش ئېلىپ بارغان ۋاقىتىدىلا، زوقلىنىشنىڭ ئەقلىي بىلىش باسقۇچىغا كىرگەن بولىدۇ. بۇ باسقۇچتا، زوقلانغۇچى بىۋاستە سېزىم ئارقىلىق بەدىئى مۇھىتتىكى ئوچراشقان پېرسوناژلار، ۋەقەلىكىلەر، مۇھىت ۋە كورۇنۇشلەردىن قانائەت ھاسىل قىلماستىن، بەلكى بەدىئى ئوبرازدا يوشۇرۇنغان ئىدىيىۋى مەزمۇنلارنى چۈشىنىشكە تىرىشىدۇ. ئۇ ئادەتتىكى قۇۋۇەتلەش، قارشى تۇرۇش ۋە ھەق-ناھەق قارىشىدا توختاپ قالماستىن، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ بىر قاتار "نىمە ئۈچۈن؟" دېگەن سوئاللارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ ئارقىلىق ھەر خىل پېرسوناژلار ۋە ۋەقەلىكىلەرنى سىلىشتۇرىدۇ، ھەتتا ئوز تۇرمۇش كەچۈرمىشلىرىگە سىلىشتۇرۇپ، مۇئەييەن ھوكۇم چىقىرىدۇ ۋە ئۇنى باھالايدۇ. زوقلىنىشنىڭ بۇ ئەقلى بىلىش باسقۇچى ئايرىم، كونكرىت ھالەتلەردىن ۋاز-كەچمەيدۇ؛ ئەكسىچە ئۇ، باشتىن-ئاخىر كونكرىت تۇرمۇش كورۇنۇشى، جانلىق بەدىئى ئوبراز ھەمدە زوقلانغۇچىنىڭ خاتىرىسىدىكى ماس ھالدىكى مەنزىرىلەر بىلەن بىللە بولىدۇ. زوقلانغۇچى سىلىشتۇرۇش، تەھلىل قىلىش، پەرقلەندۇرۇش جەريانىدا، ئوبيېكتىپ ھەقىقەتنى بىلىدۇ.

ئەمىلىيەتتە، ئەدىبىي زوقلىنىش جەريانىدىكى بۇ ئىككى باسقۇچنىڭ دائىرىسىنى ئاجرىتىش ناھايىتى قىيىن. چۈنكى بۇ ئىككىسى ھەمىشە ئوزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ ۋە ئوزئارا ئوتۇشۇپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەر بىر ئادەمنىڭ تەپەككۇر قىلىش ئالاھىدىلىگى ۋە تەپەككۇر قىلىش شەكلى ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا، زوقلىنىش ئەمىلىيىتى جەريانىدا، كونكرىت مەسىلىلەردە ئىنتايىن مۇرەككەپ ئەھۋاللار ئىپادىلىنىدۇ. يولداش ماۋزېدۇڭ: "ھىسسىلىق بىلەن ئەقلىيلىق سۈپەت جەھەتتىن پەرقلىق، لېكىن بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ كەتكەن ئەمەس، ئۇلار ئەمىلىيەت ئاساسىدا بىرلىككە كەلگەن بولىدۇ. بىزنىڭ ئەمىلىيىتىمىز: ھىس قىلغان نەرسىلەرنى دەرھال چۈشىنەلمەيدىغانلىغىمىزنى، پەقەت چۈشەنگەن نەرسىلەرنىلا تېخىمۇ چوڭقۇر ھىس قىلىدىغانلىغىمىزنى ئىسپاتلايدۇ"① دېگەن ئىدى. ئەدىبىي زوقلىنىش جەريانىدىكى ئەقلىي بىلىش بىلەن ھىسسى بىلىشنىڭ ئەمىلىي ئەھۋالى ئادەتتىكى بىلىش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. شەيئىلەرنى توغرا چۈشىنىش ئۈچۈن، تارقاق، پارچە-پۇرات، يۈزەكى بولغان ھىسسى بىلىش ماتېرىياللىرىنى يىغىنچاقلاپ، ھادىسە بىلەن ماھىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىشنى تېپىپ چىقىپ، قىسقىلكتىن پۈتۈنلۈككە، ھادىسىدىن ماھىيەتكە ئوتۇپ، ئەقلىي بىلىشكە ئېرىشىش لازىم. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، شەيئىلەرنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىگىنى توغرا ئىگىللىگىلى بولىدۇ.

① «ئەمىلىيەت توغرىسىدا»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1-توم، ئۇيغۇرچە (كونا يېزىق) نەشرى 545-بەت.

ئەدەبىي ئەسەرلەر شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئابستراكت لوگىكىلىق ئەقلىي يەكۈن ۋە دەللىلەشلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرمەستىن، بەلكى شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى كونكرىت، ئوبرازلىق كورۇنۈشلەر ئارقىلىق نامايەن قىلىدۇ. شۇڭا، زوقلانغۇچى ئەسەرلەرنىڭ بەدىئى مۇھىتىغا كىرىپ، تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى يازغۇچىنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئىنچىكە تەھلىل قىلىشى ۋە بىلىشى لازىم. ئەمما، زوقلىنىش ھەم ئوبىكتىپ زوقلىنىش ئوبىكتىنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ، ھەم زوقلانغۇچىنىڭ قويۇق ئوبىكتىپ تۇسىنى ئالغان بولىدۇ. زوقلىنىشنىڭ سۇبىكتىپلىقى زوقلانغۇچىلارنىڭ ئوز تۇرمۇش تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن، ئوبرازلارنى مۇڭاپىق دەرىجىدە تولۇقلىشى ۋە بېيىتىشىدا ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، زوقلانغۇچىلارنىڭ ئەسەرلەرنى مۇئەييەن سىياسى، بەدىئى كوزقاراشنى چىقىش نۇقتا قىلىپ چۈشىنىشى ۋە باھالىشىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ئەمما، ئەسەرلەرنى توغرا چۈشىنىش ۋە ئۇلارغا توغرا باھا بېرىش مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، ئەسەردىكى ھەر بىر جانلىق تەپسىلاتلارنى، ھەر خىل پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ھەمدە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوزئارا مۇناسىۋەتلەرنى ۋە زىددىيەت - توقۇنۇشلارنى يىغىنچاقلاپ، ئۇنىڭدىكى ھادىسە بىلەن ماھىيەتنىڭ ئىچكى باغلىنىشىنى تېپىپ چىقىپ، قىسمەنلىكتىن پۈتۈنلۈككە، ھادىسىدىن ماھىيەتكە ئوتۇشتەك چوڭقۇر چۈشىنىشكە ئىگە بولۇپ، ئوبىكتىپ ئەمىلىيەتكە ئۇيغۇن بولغان خۇلاسە چىقىرىش لازىم. زوقلانغۇچىلار ئەسەرنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىنى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىنى ئىگەللىگەندىلا، بەدىئى ئوبرازلارنىڭ خاسلىق ئالاھىدىلىگىنى تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ روشەن، تېخىمۇ چوڭقۇر ھىس قىلىپ، ئۇنىڭغا بولغان تونۇشى ۋە چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرالايدۇ، ھەقىقى ئەدەبىي زوقلىنىش ھىسسى بىلىش باسقۇچىدا توختاپ قالمايدۇ، ھىسسىيات جەھەتتىن ھاياجان قوزغاشنىلا مەقسەت قىلمايدۇ، ئۇ مۇقەررەر ھالدا ئىمە ئۈچۈن بۇ خىلدىكى ياكى ئۇ خىلدىكى ھىسسىيات جەھەتتىن ھاياجانلىنىشنىڭ پەيدا بولىدىغانلىغىنىڭ سەۋەبلىرىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىپ ۋە مۇھاكىمە قىلىپ، ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭ ئوبىكتىپ ئەھمىيىتىنى تەھلىل قىلىپ، پەرق ئېتىپ، ئۇنىڭغا قارىتا ئوزىنىڭ باھاسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن مەنىۋى ئوزۇق قوبۇل قىلىش، ئىستېتىك ھوزۇر ئېلىش مەقسىدىگە يېتىدۇ. مۇشۇنداق ئەدەبىي زوقلىنىش بولغاندىلا، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ياخشى - يامانلىغى، ئىسىل - ناچارلىغىنى ھەقىقى تۇردە پەرق ئەتكىلى، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بىلىش رولى ۋە تەربىيەۋى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. ئەلۋەتتە، كىتاپخان جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەدەبىي زوق كىتاپخانلارنىڭ تۇرمۇش تەجرىبەسى ۋە ئىدىيەۋى تونۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەر بىر كىتاپخانىنىڭ ئوز ئالدىغا تۇرمۇش تەجرىبىسى، مەيدان - نۇقتىسىنەزىرى، ئىدىيەۋى ھىسسىياتى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن تەربىيىلىنىشى بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئەدەبىي زوق ئېلىش جەريانىدىكى تەسىراتلىرى، چۈشەنچىلىرى ۋە تونۇشلىرىمۇ پۈتۈنلەي ئوخشاپ كەتمەيدۇ. مۇشۇنداق بولۇپلا قالماستىن، ئوخشاش بىر پارچە ئەسەرمۇ ئوخشاش بولمىغان كىتاپخانلاردا ئانچە ئوخشاش بولمىغان، ھەتتا بەزىدە پۈتۈنلەي باشقا - باشقا بولغان تەسىرات، چۈشەنچە ۋە تونۇش پەيدا قىلىشى مۇمكىن. شۇڭا، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئەدەبىي زوق ئېلىش ئىقتىدارى ۋە سەۋىيىسىنى ئوستۇرۇش ئۈچۈن، ئەدەبىي زوق ئېلىش قانۇ-

نىيتىنى مۇھاكىمە قىلىش، تەتقىق قىلىش، ئىگەللەش، ئىكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار-نىڭ مەدەنىيەت مۇستەبىتچىلىگىنىڭ قالدۇق تەسىرىنى تازىلاپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز تۈردە ۋە ناھايىتى زور دەرىجىدە يۇقۇرى كوتىرىشىمىز لازىم.

2) ئەدەبىي زوقنىڭ سىنىپىيلىغى ۋە خاسلىغى

كوپ ساندىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى سىنىپىيلىققا ئىگە بولغانلىقتىن، ئەدەبىي زوقلىنىشمۇ، ئومۇمەن ئالغاندا، سىنىپىيلىققا ئىگە بولىدۇ. كىتاپخانىلار ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنى ئوقۇغاندا، مۇئەييەن سىنىپىي مەيدان ۋە كوزقاراشنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ ئۇلاردىن زوقلىنىدۇ. مەسىلەن، «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» رومانى مەيدانغا كەلگەندىن بۇيانقى 200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، كىشىلەر ئۇنىڭغا قارىتا خىلمۇ - خىل چۈشەنچە ۋە باھالارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، زوقلىنىشنىڭ سىنىپىيلىغىنى ۋە زوقلىنىشتىكى شەخسى پەرقلەرنى ئىپادىلەپ كەلدى. لۇشۈن: "«قىزىل راۋاقتىكى چۇش» نى ئوقۇغاندا، ئۇنىڭ تۈپ مەنىسى كىتاپخانىنىڭ نەزەر دائىرىسى ئوخشاش بولمىغانلىق تۈپەيلىدىن ھەرخىل بولۇپ كەلدى: كىتاپ - نامەشۇناسلار 'پالنامە' دەپ قارىدى، تەرىقەتشۇناسلار شەھۋانىلىق دەپ قارىدى، نازىمىلار شىرىن مۇھەببەت دەپ قارىدى، ئىنقىلاپچىلار مانجۇلارنى چەتكە قاقىغانلىق دەپ قارىدى، سوز - چۆچەك قىلغۇچىلار ئوردا ھەرەملىرىنىڭ مەخپىي ئىشلىرى دەپ قارىدى....."① دەپ كورسەتكەن ئىدى. مەيلى قانچە خىل كوزقاراش، قانچە خىل ئوخشىمىغان چۈشەندۈرۈش ۋە باھالاش بولسۇن، بىز دەۋر، سىنىپ، دۇنياقاراشنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ ئوخشىمىغان قاراشلارنىڭ مەيدانغا كېلىش سەۋەبلىرىنى تېپىپ چىقالايمىز. سىنىپىي جەمىيەتتە، كىشىلەرنىڭ سىنىپىي مەيدانىنىڭ ئوخشىماسلىغى، دۇنياقارىشىنىڭ ئوخشىماسلىغى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ ياخشى كورىدىغىنى ۋە قوبۇل قىلىدىغىنىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، كىشىلەرنىڭ ئەدەبىي زوقلىنىش پائالىيەتلىرى ئۇلارنىڭ رىيال تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، كىشىلەر ھامان ئوز سىنىپىنىڭ تۇرمۇشى، ئىدىيە ۋە ئارزۇ-لىرىنى ئىپادىلىگەن ياكى ئوز سىنىپىنىڭ زوقلىنىش ھەۋىسىگە ماس كېلىدىغان "ئورتاق گۈزەللىك"كە ئىگە بولغان ئەسەرلەرنى ياخشى كورىدۇ؛ ئەكسىچە ئىدىيۇلىگى ۋە بەدىئىلىگى ئوز سىنىپىنىڭ ئارزۇ - ھەۋىسى ۋە مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن بولمىغان ياكى قارىمۇ - قارشى بولغان بەزى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنى بولسا، چەتكە قاقىدۇ. مەسىلەن، روسىيە پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ ھارپىسىدا، روسىيە بۇرژۇئازىيىسى لېنىپ تولستويىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى "رەزىللىكىلەرگە زورلۇق كۈچ بىلەن قارشى تۇرماسلىق" دېگەندەك ۋەز - نەسىھەتلەرنى ۋە ئەكسىيەتچىل روھانىچىلىقنى كۈچىنىڭ بارىچە ماختاپ كوككە كوتەرگەن ئىدى، چۈنكى ئۇلار ئىنقىلاپتىن قورقاتتى، خەلقتىن قورقاتتى، بۇنى

① «〈جاڭ رۈڭ خۇاجۇ〉 غا قىسقىچە مۇقەددىمە»، «لۇشۈن ئەسەرلىرى»، 7 - توم، خەنزۇچە نەشرى 419 - بەت.

ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئەكسىيەتچىل سىنىپنىڭ سىنىپىي تەبىىتى بەلگىلىگەن ئىدى. ئەكسىچە ۋ. ئى. لېنىن لېپ تولىستوي ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن روسىيىدىكى مىڭلىغان-مىليونلىغان دىخانلارنىڭ ئىدىيىۋى كەيپىياتىغا ئېتىۋار بېرىپ، ئۇنىڭ كاپىتالىزىمنى، يانچىلىق تۇزۇمىنى ۋە ئەكسىيەتچىل دىنىي جەمىيەتنى قاتتىق ئەيىپلىشىنى يۇقۇرى باھالاپ، ئۇنى "كەسكىن ئېتىراز بىلدۇرگۇچى، غەزەپ بىلەن پاش قىلغۇچى ۋە ئۇلۇغ تەنقىتچى"① دەپ ماختىغان ئىدى ھەمدە پۇرولېتارىياتنىڭ بۇ مىراسقا چوقۇم ۋارىسلىق قىلىشىنى ئېيتقان ئىدى. لېپ تولىستوي ئەسەرلىرىگە قارىتا تۇتۇلغان مۇنداق ئىككى خىل تۇپتىن ئوخشىمايدىغان پوزىتسىيە سىنىپىي كۇرەشنىڭ ئەدىبىي زوقلىنىش ۋە ئەدىبىي تەنقىتتىكى ئىنكاسىدۇر. ئوخشىمىغان سىنىپلارغا مەنسۇپ بولغان كىتاپخانلار ئوخشاش بىر ئەسەرگە ئوخشىمىغان "كوزقاراش" بىلەن قارايدۇ، ئۇلارنىڭ تاللىۋېلىش ۋە شاللاپ چىقىرىۋېتىش ئولچىمى ئوخشاش بولمايدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى توغرا، ئەسەردىكى ئوبېكتىپ ئەمىلىيەتكە ئۇيغۇن، دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. پەقەت ئىلغار دۇنياقاراشقا ئىگە بولغان، ئىلغار سىنىپنىڭ مەيدانىدا تۇرغان كىتاپخانلارنىڭ كوزقارىشى ھەمدە تاللىۋېلىشى ۋە شاللاپ چىقىرىۋېتىشى ئوبېكتىپ ئەمىلىيەتكە ئۇيغۇن بولىدۇ. شۇڭا، ئەدىبىي زوقلىنىشتا ئاڭلىق تۇردىكى سىنىپىي ئاڭ بولۇشى لازىم، بىز ماركسىزىملىق دۇنياقاراشنى يېتەكچى قىلىپ، توغرا ھالدا تاللىۋېلىپ ۋە شاللاپ چىقىرىۋېتىپ، پايدىلىق ئىدىيە ۋە سەنئەت تەركىپلىرىنى قوبۇل قىلىشىمىز ھەمدە بارلىق ناتوغرا ئىدىيە ۋە چاكىنا، پەسكەش بەدىى ھەۋەسلەرگە قارشى تۇرۇشىمىز لازىم.

ئەدىبىي زوقلىنىش سىنىپىيلىققا ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى، ئومۇمىلىققا ئىگە بولىدۇ. ئەدىبىي زوقلىنىش شەخسنىڭ ئوز ئىختىيارىيلىغى بىلەن بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە ئىجتىمائىلىققا ئىگە بىر خىل مەنىۋى پائالىيەت ھىساپلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئىجتىمائى تۇرمۇشىدا، ھەرقايسى كەسىپ، ھەرقايسى ساھەدىكىلەر، ئەر-ئايال، ياش-قېرىلارنىڭ ھەممىسى مەلۇم ئەدىبىي زوقلىنىش پائالىيىتىگە قاتنىشىدۇ، شۇڭا، زوقلىنىش ئىنتايىن كەڭ ئاممىۋىلىق ۋە ئومۇمىلىققا ئىگە. زوقلىنىش ئوبېكتىدىن قارىغاندا، ھىكايە-رومان، شېىر، دىراما، ئوپېرا، كىنو-فىلىم، گۇزەل سەنئەت، ھەيكەلتاراشلىق، مۇزىكا، ئۇسۇل، سېرىك.....قاتارلىق ھەر خىل سەنئەت تۇرلىرى، ھەر خىل ئەدىبىيات شەكىللىرى ناھايىتى مول، رەڭگا-رەڭ، خىلمۇ-خىل بولۇپ، ھەممىسىنىڭ ئوز كىتاپخانلىرى ۋە تاماشىبىنلىرى بار، بۇلار بىرىنىڭ ئورنىنى بىرى باسالمايدۇ، بۇ ئەدىبىي زوقلىنىشنىڭ ئومۇمىلىغىنىڭ يەنە بىر تەرىپىدۇر. مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر مىللەت ۋە دولەت ئايرىمىسىغا قارىماي، پۇتۇن ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق مەنىۋى بايلىغىغا ئايلىنىدۇ. مۇنداق مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر ھەمىشە زامان، ماكاننىڭ چەكلىمىسىدىن ھالقىپ ئوتۇپ، كەڭ دائىرىدە تارقىلىدۇ، ھەرقايسى مىللەت، ھەرقايسى دولەت خەلق ئاممىسى ئۇنىڭدىن زوقلىنىدۇ. ئەمما، بىز بۇ يەردە ئەدىبىي زوقلىنىشنىڭ ئومۇمىلىغى توغرىسىدا سوزلىگىنىمىزدە، ئاساسەن، زوقلىنىش جەريانىدىكى بىر خىل پەۋقۇلاددە ھادىسە — "ئەكس سادا ھادىسىسى"نى كوزدە تۇتىمىز.

① ۋ. ئى. لېنىن: «ئەدىبىيات-سەنئەت توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى 290-بەت.

"ئەكس سادا هادىسىسى" بۇ يەردە ئىككى مەزمۇنغا ئىگە. بۇنىڭ بىرى، زوقلانغۇچى زوقلىنىش جەريانىدا، زوقلىنىش ئوبيېكتى قوزغايدىغان كەيپىيات جەھەتتىكى هاياجانلىنىش بولۇپ، بۇ، كىتاپخان بىلەن ئاپتور ئوتتۇرىسىدا، بەزى تەرەپلەردە ياكى مەلۇم دەرىجىدە ئىدىيە جەھەتتە بىردەكلىك، هىسسىيات جەھەتتە هەمنەپەسلىك بولۇش تۈپەيلىدىن، بەدىئى ئوبراز زوقلانغۇچىنىڭ سەزگۈ ئورگانلىرىغا تەسىر قىلىش نەتىجىسىدە پەيدا بولىدىغان بىر خىل كۆچلۈك بەدىئى ئۇنۇم هساپلىنىدۇ. بۇ خىل ئەكس سادا هادىسىسى بولمىسا، زوقلىنىش بولمايدۇ، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئىستېتىك تەربىيىۋى رولىمۇ بولمايدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەدەبىيات ـ سەنئەتمۇ ئوزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش قىممىتىنى يوقىتىدۇ، بۇ خىل ئەكس سادا هادىسىسىنىڭ پەيدا بولۇشى زوقلانغۇچىلارنىڭ زوقلىنىش ئوبېكتىدىن شەخسەن ئوزلىرى بېشىدىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشت، تەجرىبە ۋە ئىدىيىۋى هىسسىياتلارنى ئوخشاپ كېتىدىغان سەرگۈزەشت، تەجرىبە ۋە ئىدىيىۋى هىسسىياتلارنى هىس قىلغانلىغىدىن بولىدۇ، ياكى زوقلانغۇچىلارنىڭ ئوزى قەدىرلەيدىغان ۋە ئىنتىلىدىغان گۈزەل شەيئىلەر، گۈزەل پەزىلەتلەرگە بولغان مۇھەببىتىدىن بولىدۇ، ياكى زوقلانغۇچىلارنىڭ ئوزى قاتتىق نەپرەتلىنىدىغان رەزىل روهىي دۇنيانى ئەيىپلىشىدىن بولىدۇ. مانا بۇنىڭ نەتىجىسىدە هاياجانلىنىش، ئوخشاپ كېتىدىغان ۋە بىرلىككە يۈزلەنگەن روهىي پائالىيەت بارلىققا كېلىدۇ، بۇ بىر خىل مەنىدىكى ئەدەبىي زوقتىكى ئەكس سادا هادىسىسى هساپلىنىدۇ.

يەنە بىرى، ئوخشىمىغان دەۋر، ئوخشىمىغان سىنىپ، ئوخشىمىغان مىللەتكە تەۋە بولغان كىشىلەر بىر مۇنەۋۋەر ئەسەرنى ئوقۇغان ۋاقىتتا، ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشايدىغان ياكى ئوخشاپراق كېتىدىغان هاياجانلىنىش ۋە ئىستېتىك هەۋەس پەيدا بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل ئەكس سادا هادىسىسى ئەدەبىي زوقلىنىشنىڭ ئومۇمىلىغىدىكى بىرقەدەر گەۋدىلىك هەمدە مۇهىم بىر مەسىلە هساپلىنىدۇ. بىز بۇ خىل ئەكس سادا هادىسىسىنىڭ مەۋجۇتلۇغىنى ئىنكار قىلىشىمىز كېرەك. كارل ماركس قەدىمقى زامان يۇنان ئەپسانىلىرىنى "مەڭگۈلۈك سېھرىي كۈچ"نى نامايەن قىلىدۇ،① دەپ ماختىغان ئىدى؛ فرىدرىخ ئېنگېلس "رىيالىزىمنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ غەلىبىسى"② دەپ ئاتاقلى تەنقىدىي رىيالىزىمچى يازغۇچى هونورى بالزاكقا تەقدىم ئەتكەن ئىدى؛ ۋ. ئى. لېنىن لۇدۋىگ ۋان بېتخوۋېن مۇزىكىلىرىنى ياقتۇرۇپ ئاڭلىغان ئىدى؛ يولداش ماۋزېدۇڭ ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك رومانى «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» نى كوپ قېتىم ماختىغان ئىدى، بۇلار هەممىگە مەلۇم پاكىتلاردۇر. كەڭ كىتاپخانىلار چەتئەللەرنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىگە جىددى ئېھتىياجلىق بولغاچقا، داۋاملىق تۇرمە تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنماقتا، جۇڭگونىڭ ئىسسل ئەدەبىيات ـ سەنئىتى مىراسلىرىنى يەنە تىرىشىپ قېزىش ۋە رەتلەپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. هەققىي بەدىئى ئەسەرلەر هامان چېگرا ـ دائىرىلەر بىلەن چەكلەنمەي، قەدىمدىن تا هازىرغىچە، هەرقايسى دەۋر، هەرقايسى سىنىپ، هەرقايسى مىللەتكە تەۋە بولغان ئادەملەردە كۈچلۈك

① «‹سىياسىي ئىقتىسات تەنقىدى›گە سوز بېشى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم (1) ئۇيغۇرچە (يېڭى يېزىق) نەشرى 195 ـ 196 ـ بەتلەر.

② «ئېنگېلسنىڭ م. هاركېنىسقا يازغان خېتى»، «ماركس ، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى 463 ـ بەت.

ئەكس سادا قوزغاپ كەلمەكتە، سوتسىيالىستىك دەۋردىكى جۇڭگو كىتاپخانلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ شۇنداق بولدى. ئېلىمىزنىڭ فېودالىزىم دەۋرىدىكى تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۇر-گەن ئەنئەنىۋى بېيجىڭ ئوپېرالىرىنى ھازىرغىچە كەڭ خەلق ئاممىسى ياقتۇرۇپ كوردى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، جۇڭگونىڭ بېيجىڭ ئوپېرالىرى غەرپتىكى بۇرژۇئا جەمىيىتىدىكى تاما-شىبىنلار تەرىپىدىنمۇ ئالقىشلانماقتا ۋە ئۇلاردا كۇچلۇك ئەكس سادا قوزغىماقتا. «ئۇچ ئاچا يول»، «ياڭ گۇيفېيىنىڭ كەيپ بولۇشى» ناملىق بېيجىڭ ئوپېرالىرىنىڭ بەدىى جەلپ قىلىش كۇچى ئۇلارنىڭ ھەۋىسىنى قوزغىدى، قەلبىنى ئىگەللىدى، ھەتتا ئۇلار بۇ ئوپېرالارغا مەپتۇن بولۇپ، ئاپىرىن ئوقۇشتى.

مەسىلە ئەدىبىي زوقتىكى ئەكس سادا ھادىسىسىنىڭ مەۋجۇتلۇغىنى ئېتىراپ قىلىش. ۋە بايان قىلىشتا ئەمەس، بەلكى بۇ خىل ئەكس سادا ھادىسىسىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى سەۋەپ-لەرنى قانداق چۇشىنىشتە

مەنزىرە شېىرلىرى، مەنزىرە رەسىملىرىگە ئوخشاش ئەدىبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن ئوبېكىت ئوبېكتىپ مەۋجۇت بولغان تەبىى مەنزىرىلەر بولۇپ، ئۇلار ياكى ھەقىقى، تەسىرلىك، خۇددى مەنزىرىلەر رەسىمگە كوچۇرۇپ قويۇلغاندەك تۇيۇلىدۇ، ياكى ئۇلاردا تەبىەت مەنزىرىلىرى بەدىى جەھەتتىن تاۋلىنىپ، بىر خىل شېىرىي مەنىۋى مۇ-ھىت يارىتىلغان بولىدۇ. ئوخشىمىغان سىنىپلار ئەزالىرىنىڭ تەبىەت مەنزىرىلىرىنى چۇشى-نىشى ۋە ئۇنىڭدىن تەسىرلىنىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولىدۇ، شۇڭا، بۇ خىلدىكى ئەسەرلەرنىڭ ئەكس سادا قوزغاش - قوزغىيالماسلىغى، ئاساسەن، زوقلانغۇچىلارنىڭ تەبىەت گۇزەللىگىنى چۇشىنىشى ۋە ئۇلاردىن تەسىرلىنىش دەرىجىسى ھەمدە زوقلانغۇچىلارنىڭ بەدىى جەھەتتە تەربىيىلىنىشى ۋە زوقلىنىش ھەۋىسىگە باغلىقتۇر. كىشىلەر بۇ جەھەتتىكى تۇرمۇش بىلەن كوپ تونۇشقان، بۇ خىلدىكى ئەدىبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدىن كوپ زوقلانغان چاغدىلا، ئاندىن بۇ خىل ئەسەرلەر ئۇلاردا ئەكس سادا قوزغىيالايدۇ. 11 - ئەسىرىكى ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتاتقۇ بىلىگ» ناملىق داستانىدىكى باھار مەنزىرىسى تەسۋىرلەنگەن توۋەندىكى پارچىدىن بۇ مەسىلىنى چۇشىنى-ۋېلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭدا مۇنداق مىسرالار بار:

قاز ئوردەك قو - قو قىلقىلى قىق تۇتى،
قاقىلا يۇ قاتنار يوقارى قۇتى.
قايۇسى قوپار كۇر، قايۇسى قونار،
قايۇسى چاپارگۇر، قايۇسى ئىچەر.
كوكۇش تورنا كوكتە ئۇنىن - ياڭقۇلار،
تىزىلمىش تېپىردەك ئۇچار يەل كورەر.
ئۇلار قوش ئونىن توزىدى ئۇندەر ئىشىن،
سىلىك قىز ئوقىرتەك كوڭۇل بىر شىن.
ئۇنىن ئوتتى كەكلىك كۇلەر قاتغۇرا،
قىزىل ئاغزى قان تەك، قاشى قاپ - قارا.

مەزمۇنى:

قوق - قوقلىشىپ غاز، ئودەك، قىق - قىقلىشار تۇتىلار،

قوق ـ قوقلىشىپ ھەر ياندا ئىگىز ھەم پەس ئۇچۇشار.
قاي بىرلىرى ئۇچسا گۇر، قاي بىرلىرى قونۇشار،
قاي بىرلىرى ئۇزسە سۇ، قاي بىرلىرى چېپىشار.
كوكۇش تۇرنا ئاسماندا پەرۋاز قىلار، تىك ئۇچار،
كارۋان كەبى تىزىلىپ قاناتىدىن يەل چاچار.
ئۇندەر ئۇلار جۇپتىنى خوشال سايراپ يېنىغا،
چىللىغاندەك گۇزەل قىز يىگىتىنى قېشىغا.
كۇلەر كەكلىك توختىماي ھەۋەس بىلەن قاتغۇرا،
قاندەك قىزىل تۇمشۇغى، قېشى ئۇنىڭ قاپقارا.

بىز يۇقۇرىدىكى مىسرالاردىن كىشىلەرنىڭ كوركەم ۋە جانلىق باھار پەسلىگە بولغان قىزغىن سۇيۇنۇشىنى كورۇۋالالايمىز.

يەنە، ئادەملەردە ئادەتتە بولىدىغان ئەھۋاللار (ھىس ـ تۇيغۇلار)نى يازغان ئەسەرلەر ئاسانلا ئومۇمى يۇزلۇك ئەكس سادا قوزغايدۇ. مەسىلەن، ئاتا ـ بالا مېھرى، ئەر ـ خوتۇنلارنىڭ بىر ـ بىرىنى ياخشى كورۇشى، ئوز ۋەتەن ۋە مىللىتىدىن پەخىرلىنىش تۇيغۇسى، يۇرتى ۋە دوست ـ بۇرادەرلەردىن مېھرىنى ئۇزەلمەسلىك قاتارلىقلار شۇ جۇملىدىندۇر. لېكىن، رىيال تۇرمۇش ئىنتايىن مۇرەككەپ بولىدۇ، سىنىپىي جەمىيەتتە، ئاتا ـ بالا مېھرى، ئائىلە شاتلىغى، قىز ـ يىگىت مۇھەببىتى، دوستلۇق ئىناقلىغى ھەمدە ئۇرۇق ـ تۇققان، دوست ـ بۇرادەرلەردىن ئايرىلىپ كېتىش ۋە جۇدا بولۇشتىن ئازاپلىنىش ۋە باشقىلار بولىدۇ،شۇنداقلا ئەڭ مۇھىمى سىنىپ ۋە سىنىپىي زىددىيەت، سىنىپىي كۇرەش ھەمدە بۇ زىددىيەت ۋە كۇرەشلەرنىڭ كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتىغا تەسىر كورسىتىشىمۇ بولىدۇ. بۇ خىل سىنىپىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي كۇرەش بەزىدە ئاتا ـ بالا، ئەر ـ خوتۇن، دوستلار ئوتتۇرىسىدا يۇز بېرىدۇ. ئادەملەردە ئادەتتە بولىدىغان ئەھۋاللار بىلەن سىنىپىي مۇناسىۋەت، سىنىپىي كۇرەش ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۇز بەرگەندە، قايسى ـ قايسىنى يېڭىشىنى تۇرمۇش مەنتىقىسى ئوزى بەلگىلەيدۇ، يازغۇچى ئاددى ھالدا بىر خىل ئەندىزىگە سېلىپ، چاكىنىلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلماسلىغى لازىم. شۇبھىسىزكى، يازغۇچى مۇنداق تېمىنى تاللاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندا، ئۇنىڭ دۇنياقارىشى بىلەن سىياسى مەيدانى جەزمەن ئۇنىڭ مۇۋاپىق قارارغا كېلىشىگە تەسىر كورسىتىدۇ، مۇنداق قارار پۇتۇن ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى خاھىشىنى بەلگىلەيدۇ. لېكىن شۇنىمۇ ئېيتماي بولمايدۇكى، رىيال تۇرمۇشتا ھەقىقەتەنمۇ سىنىپىي كۇرەش ۋە سىياسى مەزمۇن ناھايىتى ئاز بولغان، ھەتتا تامامەن سىياسى كۇرەش تۇسىنى ئالمىغان ئىشلارمۇ بولىدۇ. ئادەملەردە ئادەتتە بولىدىغان بۇ خىل ئەھۋاللارنى ئىپادىلەيدىغان تېمىلار مەيلى بىر سىنىپ ئىچىدە كورۇلسۇن، مەيلى ئوخشىمىغان سىنىپلار ئوتتۇرىسىدا كورۇلسۇن، ئومۇمەن، مۇنداق تېمىلار تەسۋىرلەنگەن ئەدىبىي ئەسەرلەر تېخىمۇ ئومۇمى دائىرىدە ئوخشىمىغان دەۋر، ئوخشىمىغان سىنىپلار، ئوخشىمىغان مىللەتكە تەۋە بولغان ئادەملەردە ئەكس سادا قوزغىشى مۇمكىن. «داجى ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى»دىگەن كىنو ـ فىلىمنىڭ باش قەھرىمانى داجى ئوز ئاتىسى رېن بىڭچىڭنىڭ كوزەينەك تاقىۋېلىپ، چىراق تۇۋىدە تەنھا كىيىم ياماپ ئولتۇرغانلىغىنى كورگەندە، قانداقمۇ يۇرىگى ئېزىلمىسۇن؟

ھەرقايسى سىنىپ، ھەرقايسى تەبىقىلەرگە قارىتا ئېيتقاندىنمۇ، مۇنداق ئەھۋال ئوخشاشلا كىشىنى ھاياجانغا سالمامدۇ؟ ئاتا بىلەن قىز ئوتتۇرىسىدىكى تۇغما ۋە گۈزەل كىشىلىك ھىسسىياتى كىنو - فىلىمدىكىلەرنى تەسىرلەندۈرىدۇ، شۇنداقلا تاماشىبىنلارنىمۇ تەسىرلەندۈ - رىدۇ زوقلىنىش جەريانىدىكى بۇ خىل ئەكس سادا ھادىسىسى قەدىمدىن ھازىرغىچە، چەتئەلدىن جۇڭگوغىچە ئەدەبىيات تارىخىدا كوپ كورۈلگەن ئىش، شۇڭا، بۇنى چۈشىنىش تەس ئەمەس. يەنە ئالايلى، «ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە يۈرۈش قىلىش» ناملىق كىنو فىلىمدە مۇنداق بىر كورۈنۈش بار، لۇيجاڭ فاڭ جۇن ئۇرۇش مالىمانچىلىغىدا كوزى ئەما قېرى ئاپىسى بىلەن قايتا ئۇچراشقاندا، ئۇرۇش مەيدانىدىكى بۇ قەيسەر كوماندىر، گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى يۇرىگالدى قىلىۋەتكەن بۇ قەھرىمان بىردىن "ئاپا" دەپ ۋاقىرىغىنىچە ئاپىسىنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ قالىدۇ، ئانا - بالا قۇچاقلىشىپ قاتتىق يىغلىشىپ كېتىدۇ. بۇ قايغۇلۇق ۋە تەسىرلىك كورۈنۈش بىر كومپۇنستىنىڭ ئالىجاناپ پەزىلىتى بىلەن ئىنقلاۋىي ئىنسانى گۈزەللىگىنى مەركەزلىك ئىپادىلىگەن بولۇپ، كەڭ تاماشىبىنلاردا كۈچلۈك ئەكس سادا قوزغايدۇ. ھەقىقى ساپ مۇھەببەت، ساداقەتلىك، دوستلۇق كىشىلەر ئارزۇ قىلىدىغان ۋە ئىنتىلىدىغان ئالىجاناپ خىسلەت ھىساپلىنىدۇ، شۇڭا، ھەر قېتىم ئەدە - بىي ئەسەرلەردە بىر - بىرىنى ياخشى كورگەنلەر ئاخىرى مۇرادىغا يەتكەن ياكى دوستلۇق - نىڭ ئېغىر سىناقلىرىدىن ئوتكەن ئەھۋاللار كورۈلگەن چاغدا، كىتاپخان ۋە تاماشىبىنلارنىڭ قەلبىدە ئۇلارغا ئوخشاش ھاياجانلىنىش ۋە شاتلىق پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، «رومېئو ۋە ژۇلېتتا»، «لياڭشەنبەي بىلەن جۇيىڭتەي»، «رابىيە - سەئىدىن»، «تاھىر - زوھرە»دىكى مۇھەب - بەت پاجىەسى مىللەت، سىنىپ، دەۋر، دولەت دائىرىسىدىن ھالقىپ چىقىپ، دۇنيا مىق - ياسىدا ھىسداشلىق قىلغۇچىلارنى تاپتى، كەڭ ياشلار ھىسداشلىق ياشلىرىنى توكتى. يەنە ئالايلى، ھونورى بالزاكنىڭ «پونىس تاغا» ناملىق ئەسىرىدىكى پونىس بىلەن سىمۇكېنىڭ دوستـ لۇغى، «سۇ بويىدا» رومانىدىكى لياڭشەن ئەزىمەتلىرىنىڭ ھەر يەر - ھەر يەرلەردىن كېلىپ جەم بولۇشى ۋە ھايات - ماماتتا بىللە بولۇشى ئوخشاشلا ھەرقايسى سىنىپلاردا ئەكس سادا قوزغىشى، مەڭگۈلۈك گۈزەل سوز تېمىسىغا ئايلىنىشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن تاشقىرى، تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشقا قارشى تۇرغان ۋەتەنپەرۋەرلىكىنى تەشۋىق قىلغان، مىللى جاسارەتنى مەدھىيىلىگەن ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى دولەت ۋە مىللەت خەتەرلىك ئەھۋالدا تۇرغان پەيتلەردە، ئوخشىمىغان دەۋر، ئوخشىمىغان سىنىپقا تەۋە كىتاپخانلاردا تېخىمۇ كۈچلۈك ئەكس سادا قوزغىيالايدۇ. فرانسىيە يازغۇچىسى ئالفونس داۋدىتنىڭ «ئاخىرقى دەرس» ناملىق ھىكايىسى ئەنە شۇنداق مۇنەۋۋەر ئەسەر ھىساپلىنىدۇ.

ئەدەبىي زوقتىكى ئەكس سادا ھادىسىسى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا، شۇنىمۇ كورسـ تىپ ئوتۇشىمىز كېرەككى، زوقلانغۇچىلار ئوزىمۇ باشتىن - ئاخىر ئوزىنىڭ سىياسى مەيدانىنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ، ئوزىنىڭ دۇنياقارىشى ۋە شەيئىلەرنى بىلىش ئۇسۇلـ - نىڭ چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ، شۇڭا، ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ كىتاپخانلىرىدا پەيدا بولىدىغان ئەكس سادا ھادىسىسىدە، تەلەپچانلىق بىلەن ئېيتقاندا، ئوخشاشلىق ئىچىدە يەنە پەرق بولىدۇ، تامامەن ئوخشاشلىق ياكى تامامەن بىرەكلىك بولمايدۇ. ئەكس سادا ھادىسىسى زوقلىنىش ئوبيېكتىدا ئەسلىدە بولغان چۈشەنچىلەرنىڭ بارلىق مەزمۇننى ئوزلەشتۈرۈش

بولماستىن، بەلكى بەدىى ئوبرازنىڭ ئوبېكتىپ مۇقىملىغىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ زوقلىنىش جەريانىدا، يەنە ئۇنى مەلۇم يېڭى مەزمۇنغا ۋە يېڭى ئەھمىيەتكە ئىگە تىلىش ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا، ئەكس سادا ھادىسىسى شەرتلىك ۋە نىسبى بولىدۇ. ئۇ زوقلانغۇچىلار تەۋە بولغان سىنىپلارنىڭ تۈپكى مەنپەئەتى بىلەن توقۇنۇشمىغان شەرت ئاستىدىلا مۇمكىن بولىدۇ.

ئەدىبىي زوقلىنىش يەنە خاسلىق ئالاھىدىلىگىگە ئىگە بولغان بىر خىل مەنىۋى پائالىيەت ھىساپلىنىدۇ. ئەدىبىي زوقلىنىشقا ئىشتىراك قىلغان ھەر بىر ئادەمدە سىنىپىي مەيدان، سىياسى كوزقاراش قاتارلىقلاردا ئوخشىماسلىق بولغاندىن تاشقىرى، يەنە شەخسى پەرقمۇ بولىدۇ. بىر دەۋر، بىر مىللەت، بىر سىنىپ كىشىلىرى بولغان تەقدىردىمۇ شەخسى پەرق مەۋجۇت بولىدۇ. بەدىى جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشتە يۇقۇرى - توۋەنلىك، تۇرمۇش كەچۇرمىشلىرىدە ئاز - كوپلۇك، خاراكتىر جەھەتتىكى زوق - ھەۋەسلىرىدە ئوخشىماسلىق پەرقلىرى بولىدۇ. سۇبېكتىپ شەرتنىڭ ئوخشىماسلىغى ئەدىبىي زوقلىنىشتىكى شەخسى پەرقنى كەلتۇرۇپ چىقىرىدۇ. "كەيپىياتى كوتىرەڭگۇ ئادەم مەردانە مۇزىكا ئاۋازىنى ئاڭلىغاندا، ئوزلۇگىدىن قولىنى بىر نەرسىگە ئۇرۇپ مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىدۇ، مىجەزى ئېغىر ئادەم مەزمۇنى چوڭقۇر ئەسەرنى ئوقۇغاندا، جىم تۇرالماي قالىدۇ، كورۇنۇشتە ئەقىللىق ئادەم بىر كوركەم ئەسەرنى ئۇچراتسا، خوشاللىنىپ كېتىدۇ، غەلىتەغەيرىلىككە قىزىقىدىغان ئادەم بىمەنە شېىر - ماقالىلار بارلىغىنى ئاڭلاپ قالسا، يۇرىگى ئويناپ خۇدىنى يوقىتىپ قويىدۇ"① دىگەن سوزلەر مىجەز - خاراكتىرى ۋە ئادىتى ئوخشىمىغان ئادەملەرنىڭ زوقلىنىشتا ئوخشىمىغان ھەۋەسلىرى بولىدۇ، دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، سەنئەتنىڭ ئايرىم تۇرىنى ياخشى كورۇش (مەسىلەن، بەزىلەرنىڭ ھىكايە - رومانىنى ياخشى كورۇشى، بەزىلەرنىڭ مۇزىكىنى ياخشى كورۇشى، بەزىلەرنىڭ دىرامىلارنى ياخشى كورۇشى) مۇ، كىشىلەرنىڭ زوقلىنىشتىكى شەخسى پەرقىنى كورسىتىدۇ. ئەدىبىيات - سەنئەتتىكى زوقلىنىش باغلاشتۇرۇپ ئويلاشقا ۋە تەسەۋۇرغا باي بولىدۇ، بولۇپمۇ ئەدىبىي ئەسەرلەردە شۇنداق بولىدۇ، ئەدىبىي ئەسەرلەر زوقلىنىشتا، رەسىم، ھەيكەل ياكى سەھنە سەنئىتىگە ئوخشاش، كىشىلەرنى كورۇشكە بولىدىغان سىرتقى شەكىل بىلەن تەمىن ئەتمەيدۇ. كىتاپخانلار ھىكايە - رومانلارنى ئوقۇغاندا، پەقەت تىلنىڭ ۋاستىلىك رولى ئارقىلىقلا باغلاشتۇرۇپ ئويلايدۇ ۋە تەسەۋۇر قىلىدۇ. تەسەۋۇر پائالىيىتى بولسا، قويۇق سۇبېكتىپ تۇس ئالغان بولىدۇ ۋە ئوزگىچە شەخسى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ، شۇڭا، "كىتاپخان مىڭ بولسا، ھاملېتمۇ مىڭ بولىدۇ"②. ئوخشىمىغان كىتاپخانلارنىڭ ھاملېتنى بىلىشى ۋە چۈشىنىشى ئاساسىي جەھەتتىن بىردەك بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي جەھەتتىن بىردەك بولۇش شەرتى ئاستىدا، ھەرقايسى كىتاپخاننىڭ كوڭلىدىكى ھاملېت يەنە پەرقلىنىدۇ، ئۇلار تۇرلۇك - تۇمەن بولىدۇ. لۇشۇنمۇ ئەينى ۋاقىتتا، "يازغۇچى دىيالوگ

---

① ليۇشيي: «ئەدىبىياتنىڭ جەۋھىرىگە خال قويۇش. توغرا چۈشىنىش»، فەن ۋېنلەن: «‹ئەدىبىياتنىڭ جەۋھىرىگە خال قويۇش› قا ئىزاھلار»، خەلق ئەدىبىياتى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى 714 - بەت.

② ۋاڭ چاۋۋېن «بىرى ئونىغا تېتىش»، خەنزۇچە نەشرى 114 - بەت.

شەكلى بىلەن پېرسۇناژلارنى ئىپادىلىگەن چېغدا، ئېھتىمال كۆڭلىدە شۇ پېرسۇناژلارنىڭ سىياقى ساقلىنىپ تۇرغان بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى كىتاپخانىلارغا يەتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىمۇ شۇ پېرسۇناژلارنىڭ سىياقىنى شەكىللەندۈرىدۇ. لېكىن، كىتاپخان كوز ئالدىغا كەلتۈرگەن پېرسۇناژ يازغۇچىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى پېرسۇناژ بىلەن ئوخشاش بولۇشى ناتايىن"① دەپ كورسەتكەن ئىدى. ئۇ يەنە لىن دەييۇينى مىسال قىلىپ، ئوخشىمىغان دەۋرلەردىكى كىتاپخانىلار بىر ئەسەرلەردىكى پېرسۇناژ ئوبرازىنى "كوز ئالدىغا كەلتۈرگەن" دە، ئۇلارنىڭ كوز ئالدىغا كەلتۈرۈشتە روشەن پەرقلەر بولىدىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ ئوتكەن ئىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، يەنە بىر كىتاپخان بىر ئەسەرنى ئوخشىمىغان مەزگىل ۋە ئوخشىمىغان مۇھىتتا ئوقۇغاندىمۇ، ئۇنىڭ تەسىراتى، بىلىشى ۋە چۈشەنچىسىدە، كوپ ھاللاردا، ئوخشىماسلىق بولىدۇ، فرېدرىخ ئېنگېلس فرانسىيە يازغۇچىسى ئانرى رېنې ئالبېرگىدىي مۇپاسسانىنىڭ «چىرايلىق دوست» ناملىق ئەسىرىنى ئوقۇغاندا، ئۇنىڭدا بىر بىلىش جەريانى بولغان ئىدى، ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

"بىر دۇشەنبە كۈنى كەچتە، «چىرايلىق دوست» نى كورۇپ بولۇپ، كىتابتا تەسۋىرلەنگەن پارىژ ئاخبارات ساھەسى ئۈستىدە قايتا-قايتا پىكىر يۈرگۈزدۈم، مەن بۇ چاغدا ئۇنى، جەزمەن كوپتۈرۈپ كورستىلگەن مەنزىرە، دەپ قارىغان ئىدىم؛ سەيشەنبە كۈنى ئەتىگەندىلا، سىز بىلەن پاۋىلىدىن كەلگەن خەت ماڭا «چىرايلىق دوست» نىڭ تۈرمۈشتىكى تامامەن رېئال بىر كورۈنۈش ئىكەنلىگىنى تونۇتتى، ئەمدى مەن شىلەپەمنى ئېلىپ ئانرى رېنې ئالبېرگىدىي مۇپاسسانغا ئېھتىرام بىلدۈرۈشۈم كېرەك."②

كىتاپخانىنىڭ ئىدىيىۋى سەۋىيىسى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى قانچە يۇقۇرى، تۈرمۈش تەجرىبىسى قانچە مول بولسا، بەدىئى قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى بىلەن چۈشىنىش ئىقتىدارى قانچە كۈچلۈك بولسا، ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى ئەھمىيىتى ۋە بەدىئى قىممىتىنى شۇنچە تولۇق چۈشىنىپ، ئىدىيە جەھەتتىن رىغبەتلىنىدۇ، بەدىئى جەھەتتىن (ئىجابى ياكى سەلبى) تەسىرات ئالىدۇ. بۇ ھەقتە گومورو مۇنداق دېگەن ئىدى: "ئەسەرلەر ئوز مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇر-تېيىزلىغى جەھەتتىن ئوخشاش بولمايدۇ؛ كىتاپخانىلارمۇ ئوز تەسىرچانلىغىنىڭ كۈچلۈك-ئاجىزلىغى جەھەتتىن پەرق قىلىدۇ. تەسىرچانلىغى كۈچلۈك ئادەملەرنىڭ سۈبېكتىپ تەسىراتى ئۇنىڭ ئوبېكتىپ تەسىراتىنى ئولچەيدۇ، تەسىرچانلىغى ئاجىز ئادەملەرنىڭ سۈبېكتىپ تەسىرچانلىغى بىلەن ئوبېكتىپ تەسىرچانلىغى بىر-بىرىنى بېسىپ كېتەلمەيدۇ. تەسىرچانلىقنىڭ قانچىلىك بولۇشى شۇ ئادەمنىڭ ئوزىگە باغلىق. مەلۇم چەك دائىرىسىدە، شۇ ئادەمنىڭ تەسىرچانلىق جەھەتتىن يۈكسىلىش ئىمكانىيىتىمۇ ئۇنىڭ تەربىيىلىنىش دەرىجىسىگە قاراپ ئاز-كوپ بولۇشى مۇمكىن. ئوخشاشلا بىر پارچە «جۇدالىق زارى» دىن بالىلىق چاغلىرىمىزدا ھەممىمىز تەسىرات ئالالمىغان ئىدۇق. ئەمدىلىكتە بولسا، چوڭ يۇەن ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى تۇنجى تالانتلىق يازغۇچى دەۋاتىمىز."③

① «ئوقۇغان پارچە خاتىرىلەر»، «لۇشۈن ئەسەرلىرى»، 5-توم، خەنزۇچە نەشرى 429-بەت.

② «لاۋرالا پاركىغا بېرىلغان خەت»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 36-توم، خەنزۇچە نەشرى 588-بەت.

③ «سەنئەتنى باھالاش»، «گومورو ئەسەرلىرى»، 10-توم، خەنزۇچە نەشرى 79-بەت.

بۇ يەردە دىيىلۇاتقان "تەسىرچانلىق" ــ كىتاپخانىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەرنى زوقلىنىش ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ. كىشىلەر بالىلىق چاغلىرىدا «جۇدالىق زارى» دىن زوق ئالالمىغان ئىدى، مۇنداق بولۇشى زورۇر ئىجتىمائى تارىخىي بىلىم ۋە مەدەنىيەت تەربىيىسىنىڭ بولمىغانلىقىدىن ئىدى. «جۇدالىق زارى» دىن زوقلىنىشتا مۇشۇنداق بولغان، قەدىمكى زامانىنىڭ، بۇگۈنكى دەۋرنىڭ، جۇڭگونىڭ، چەتئەلنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىن زوقلىنىشمۇ شۇنداق بولغان. ئەدەبىي زوق ھىچقاچان سىياسەتتىن، ئىجتىمائى ئەمىلىيەتتىن چەتنىگەن "نوقۇل سەنئەت" پائالىيىتى بولمايدۇ. ئۇ مۇقەررەر ھالدا كىتاپخانىنىڭ مەيدانى، كوزقارىشى، ئىجتىمائى ئەمىلىيتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال كىتاپخانىنىڭ ئىدىيىۋى تونۇش سەۋىيىسى ئوسكەنسىرى، تۇرمۇش تەجرىبىسى بېيىغانسىرى، مەدەنىيەت ــ سەنئەت جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشى چوڭقۇرلاشقانسىرى، ئۇنىڭ ئەدەبىي زوقلىنىش ئىقتىدارى بىلەن تەھلىل قىلىش ۋە پەرق ئېتىش ئىقتىدارىنمۇ شۇنچە كۈچىيىپ بارىدىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، زوقلانغۇچىلارنىڭ سۈبېكتىپ شەرتلىرى بىلەن شەخسى تەبىي سۈپىتىنىڭ ئوخشىماسلىغىدىن، ئۇلاردا ئوخشىمىغان زوقلىنىش ھەۋىسى، ئىشتىياقى ۋە ئادىتى شەكىللىنىدۇ، بۇ تامامەن نورمال ھادىسىدۇر، بۇ خىل ئەھۋال ئوخشىمىغان زوقلانغۇچىلارنىڭ ئوخشاش بىر ئەسەردىن ئاساسەن بىردەك بولغان بىلىش ۋە چۈشەنچە ھاسىل قىلىشى ۋە ئۇنىڭدىن ئورتاق تەسىرات، تەربىيە ۋە ئىلھام ئېلىشىغا كاشىلا قىلمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىز يەنە شۇنىمۇ كورۈشىمىز كېرەككى، ئەدەبىي زوقلىنىشتىكى ئوخشىمىغان ھەۋەس، ئىشتىياق ۋە ئادەتلەر كىشىلەرنىڭ مەنىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجىنىڭ كوپ خىللىغىنىڭ ئىنكاسى. بۇمۇ بىزنىڭ تېمىمىزنىڭ كوپ خىل بولۇشىنى، ئۇسلۇبنىڭ خىلمۇ ـ خىللىغىنى تەشەببۇس قىلىشىمىزنىڭ چىقىش نۇقتىسى ۋە ئەتىجىسى ھىساپلىنىدۇ.

3. ئەدەبىي زوقنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئەدەبىي تەنقىت بىلەن مۇناسىۋىتى

1) ئەدەبىي زوق بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى

ئەمىلىيەت ــ ھەقىقەتنى سىناشنىڭ بىردىن ـ بىر ئولچىمى بولغىنىدەك، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ زوقلىنىش ئەمىلىيتىمۇ ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ياخشى ـ يامانلىغىنى سىناشنىڭ ئولچىمى ھىساپلىنىدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭ: "ناخشىنىڭ قانداق ئېيتىلغانلىغىنى يەنىلا تاماشىبىنلار باھالايدۇ. ئەرتىسنىڭ خاتالىغىنى تۇزىتىشتە يەنىلا ئويۇن كورگۈچىلەرگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. تاماشىبىنلارنىڭ دانالىغى مانا شۇ يەردە. بىر ئويۇننى كىشىلەر دائىم قىزىقىپ كورسە، داۋاملىق قوبۇرسە بولىدۇ. بەزى ئويۇنلارنى كىشىلەر ئانچە قىزىقىپ كورمىسە، ئۇنى ئوزگەرتىش كېرەك"① دىگەن ئىدى. يازغۇچى ـ سەنئەتكارلار ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندا، ئاممىنىڭ زوقلىنىش تەلۇنى، زوقلىنىش ھەۋىسىنى، زوقلىنىش ئادىتىنى ۋە

① «جۇڭگو كومپارتىيىسى 8 ـ نوۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 2 ـ ئومۇمى يىغىنىدا سوزلەنگەن نۇتۇق»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 ـ توم، ئۇيغۇرچە نەشرى 575 ـ بەت.

ئىجتىمائى ئۇنۇمنى ئەستايىدىل ئويلىماي مۆلچەر ئەمەس، بۇنى ئويلىماسلىق كىشىلەرنى ئوز ئەسىرىدىن زوقلانمىسىمۇ مەيلى دېگەنلىك بولىدۇ. لېكىن كىشىلەر مۇتلەق زوقلانمايدىغان ئەسەر مەۋجۇت ئەمەس. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا، ھەر-قانداق ئىلغار ۋە ئىنقىلاۋىي ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ گۈللىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشى هامان دەۋرنىڭ ئېھتىياجىغا ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ئويغانغان ئىنقىلاۋىي ئېڭىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئېلىمىزنىڭ "4 ـ ماي" ھەرىكىتى دەۋرىدىكى يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ دۇنياغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى خەلق ئاممىسىنىڭ جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزىمغا قارشى ئىنقى-لاۋىي تەلەپنىگە ماسلاشقانلىقتىن بولغان ئىدى. ماكسىم گوركىينىڭ «بورانقۇش قوشىغى» ۋە «ئانا» ناملىق ئەسەرلىرىنىڭ دۇنياغا كېلىشىمۇ روسىيە ئوكتەبىر ئىنقىلاۋى بورانلىرى-نىڭ پات ئارىدا يېتىپ كېلىش ئېھتىياجىغا ماسلاشقانلىقتىن بولىدى. شۇڭا، ئۇلار كەڭ كىتابخانلارغا ئىگە بولۇپ، ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلغان ئىدى. بۇ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ زوقلىنىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش، جىددى ئىجتىمائى مەسىلىلەرگە جاۋاپ بېرىش ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ گۈللىنىشىدىكى مۇھىم شەرت ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كارل ماركس: "سەنئەتلىك نەرسە سەنئەتنى بىلمىگەن ۋە گۈزەللىكتىن ھوزۇرلىنالايدىغان ئادەمنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدۇ، ــ باشقا مەھسۇلاتلارنىڭ ھەرقانداقىمۇ شۇنداق بولىدۇ. دېمەك، ئىشلەپچىقىرىش سۇبېكتىپ ئېھتىياجنى نەرسە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن قالماي، يەلكى نەرسە ئېھتىياجنى سۇبېكتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدۇ"① دېگەن ئىدى. ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئەدەبىي زوقلىنىش خۇددى مادىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال قىلىشقا ئوخشاشلا بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىدۇ ۋە ئوزئارا تەسىر كورسىتىدۇ. ئەدەبىي ئىجادىيەت خەلق ئاممىسىنىڭ ئەدەبىي زوقلىنىش سەۋىيىسىنىڭ ئوسۇشىگە يارەدەم بېرىدۇ، ئەدەبىي زوقلى-نىش سەۋىيىسىنىڭ يۇقۇرى كوتىرىلىشى بولسا، يەنە ئوز نوۋىتىدە ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولىدۇ. ئەدەبىي ئىجادىيەت زوقلىنىش ئېھتىياجى ۋە ئۇنۇمنى مولچەرلىشى لازىم. يازغۇچى ـ سەنئەتكارلار ئىجادىيەت بىلەن شوغۇللانغان ۋاقتىدا، تۈرمۇشنىڭ ئەسلى قىياپىتى ۋە تەرەققىيات يۇزلىنىشىنى قانداق قىلغاندا ھەقىقى ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرگىلى بولىدىغانلىغىنىلا ئويلاپ قالماستىن، يەلكى يەنە ئەدەبىي زوقلىنىشنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، قانداق قىلىپ بەدىئى ئوبرازلار ئارقىلىق زوقلانغۇچىلارنىڭ باغلاشتۇرۇپ ئويلىشى ۋە تەسەۋۋۇر قىلىشىنى قوزغاشنى، بەدىئى جەھەتتە تەكرار ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشنى قولغا كەلتۈرۈشنى، شۇنداقلا زوقلانـ غۇچىلارنى راھەتلەندۈرۈشنى، ئۇلارنى چوڭقۇر تەربىيە ۋە ئىلھامغا ئىگە قىلىشنى ئويلىشى ھەمدە بۇ ئارقىلىق ئەكس ياخشى زوقلىنىش ئۇنۇمنى ھاسىل قىلىشنى ئويلىشى لازىم. بۇ مەقسەت-كە يېتىش ئۈچۈن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى ئاممىنىڭ ئىدىيۇى ھىسسىياتىنى ھەقىقى تۇرده ئەكس ئەتتۈرۈشى، ئاممىنىڭ بىلىش سەۋىيىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە ئىپادىلەش بۇرچىنى ئوز ئۈستىگە ئېلىشى لازىم؛ ئۇ ھەم ئادەتتىكى ئاممىنىڭ زوقلىنىش تەلۈنى ئەكس ئەتتۈرۈشى، ھەم ئەدەبىي زوقلىنىش ئەملىيىتى ئارقىلىق كىتابخانلارنىڭ زوقلـ

① كارل ماركس: «‹سىياسى ئىقتىسات تەنقىدى› گە مۇقەددىمە»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم (1) كىتاپ، ئۇيغۇرچە (يېڭى يېزىق) نەشرى 161 ـ بەت.

ئىش سەۋىبىسىنى ئوستۇرۇشى لازىم. يازغۇچىلار ئىجادىيەت جەريانىدا، كىتاپخانىلارنىڭ زوقلىنىش سەۋىيىسى بىلەن زوقلىنىش تەلىۋىنى تولۇق مولچەرلىشى، كىتاپخانىلارنىڭ تەسەۋۋۇر پائالىيىتى، تىل جەھەتتىكى ئادىتى ھەمدە ئۇلارنىڭ تېما، ژانىر، ئۇسلۇپ قاتارلىق جەھەتلەردىكى تەلىۋىگە ئېتىبار بېرىشى لازىم، بۇنىڭدا ئەڭ مۇھىمى يازغۇچىنىڭ ئىستېتىك ھەۋىسى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىستېتىك ھەۋىسى بىلەن تۇپ - ئاساسىي جەھەتتە بىرلىككە كېلىشى لازىم، پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى كەڭ خەلق ئاممىسى ياقتۇرىدۇ، ئۇنىڭدىن ھەقىقى تۇرده تەربىيە ۋە مەنپەئەت ئالىدۇ.

2) ئەدەبىي زوقلىنىش بىلەن ئەدەبىي تەنقىتنىڭ مۇناسىۋىتى

ئەدەبىي زوقلىنىش بىلەن ئەدەبىي تەنقىت زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا ھەم ئوخشاشلىق، ھەم روشەن ئوخشىماسلىق تەرەپلەر بار. فرېدرىخ ئېنگېلس 1859 - يىل 5 - ئايىنىڭ 18 - كۈنى «فېرديناند لاسسالغا يازغان خەت» تە، پۈتۈن بىر ئابزاس ئارقىلىق ئەدەبىي زوقلىنىش بىلەن ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ھەم باغلىنىشلىق، ھەم پەرقلىق بولۇشتەك مۇناسىۋىتىنى تەپسىلى ۋە كونكىرىت بايان قىلغان بولۇپ، بۇ بىزنى ئەدەبىي زوقلىنىش بىلەن ئەدەبىي تەنقىتنى تەتقىق قىلىشتا، ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئەتتى. خەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ:

"مەن بۇنداق ئۇزۇن ۋاقىتقىچە سىزگە خەت يازالمىدىم، بولۇپمۇ تېخىچە سىزنىڭ «فرانزى فون زىجىنگىن» دىگەن ئەسىرىڭىز توغرىسىدىكى باھايىمنى سىزگە ئېيتالمىدىم، سىز بۇنىڭدىن جەزمەن ئەجەپلەنگەن بولۇشىڭىز مۇمكىن. لېكىن، بۇ دەل مېنىڭ سىزگە شۇنچە كېچىكىپ خەت يېزىشىمنىڭ سەۋەبى ھىساپلىنىدۇ. ھازىر ھەممە يەردە گۈزەل ئەدەبىي ئەسەرلەر كەمچىل بولغاچقا، بۇ خىلدىكى ئەسەرلەرنى ئوقۇش پۈرستىگە ئېرىشەلمىدىم ھەمدە بىرنەچچە يىلدىن بۇيان بۇ خىلدىكى ئەسەرلەرنى بۇنداق ئوقۇپ باققان ئەمەسمەن؛ ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، تەپسىلى باھا، ئېنىق پىكىر ئېيتىپ باققان ئەمەسمەن. قىممىتى يوق نەرسە بۇنداق كۆچ سەرپ قىلىشقا ئەرزىمەيدۇ، ھەتتا مەن ئارىلاپ ئوقۇپ قويىدىغان بىرنەچچە پارچە بىرقەدەر ياخشى ئەنگلىيە ھىكايە - رومانلىرى، مەسىلەن، ۋ. م. تېككېرەينىڭ ھىكايە - رومانلىرى، گەرچە ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە رەت قىلىپ بولمايدىغان ئەھمىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، ئۇلار ھېچقاچان مېنىڭ بۇنداق ھەۋىسىمنى قوزغىغان ئەمەس. لېكىن، مېنىڭ ھوكۇم قىلىش ئىقتىدارىم ئۇزۇنغىچە جارى قىلدۇرۇلمىغانلىقتىن، ناھايىتى گاڭگۇشپ كەتتى، شۇڭا، بىرقەدەر ئۇزۇن ۋاقىتتىن كېيىنلا، ئۆز پىكرلىرىمنى بايان قىلالىشىم مۇمكىن ئىدى. لېكىن، ئاشۇ ئەسەرلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، سىزنىڭ «فرانزى فون زىجىنگىن» ناملىق ئەسىرىڭىز باشقىچە كوز بىلەن قاراشقا ئەرزىيدۇ، شۇڭلاشقىمۇ ئۇنىڭغا كەلگەن ۋاقىتتا خەسىسلىك قىلمىدىم. سىزنىڭ بۇ تېما ۋە بۇ تېمىنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتىن نېمىس مىللىتىگە خاس بولغان دىرامىڭىزنى بىرىنچى، ئىككىنچى قېتىم ئوقۇغىنىمدا، ئۇ مېنى كەيپىيات جەھەتتىن شۇنداق ھاياجانلاندۇردىكى، نەتىجىدە مەن ئۇنى بىر مەزگىل قويۇپ قويۇشقا مەجبۇر بولدۇم، بولۇپمۇ بۇ ياخشى ئەسەرلەر كەمچىل مەزگىلدە، مېنىڭ زوقلىنىش ئىقتىدارىم گاڭگۇشپ شۇ دەرىجىگە

يەتتىكى (گەرچە خىجىللىق ھىس قىلسامۇ، مەن يەنىلا ئېيتىشقا مەجبۇرمەن): بەزىدە ھەتتا قىممىتى ناھايىتى تۆۋەن نەرسىلەرمۇ بىرىنچى قېتىم ئوقۇغىنىمدا، مەندە بەزى تەسىر-راتلارنى قالدۇرماي قويمايدۇ. بىر ئادەل، تولۇق "تەنقىدىي" پوزىتسىيە بولۇشى ئۈچۈن، مەن «فرانزى فون زىجىنگىن» نى كېيىنگە قالدۇردۇم،..... مەن سىزگە شۇنى ئېيتىشىم كېرەككى، مەن ئۇنى ئۇچىنچى ۋە توتىنچى قېتىم ئوقۇغىنىمدىمۇ، ئالغان تەسىراتىم يەنىلا بۇرۇنقىدەك بولدى ھەمدە سىزنىڭ «فرانزى فون زىجىنگىن» ناملىق ئەسىرىڭىز تەنقىتكە بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىغىنى چوڭقۇر بىلدىم، شۇڭلاشقا، ھازىر ئۇز پىكىرىمنى سىزگە ئېيتماقچىمەن." ①

بىز فرېدرىخ ئېنگېلسنىڭ بۇ بايانلىرىدىن زوقلىنىشنىڭ تەنقىتنىڭ ئاساسى ئىكەنلىگىنى، زوقلىنىش بىلەن تەنقىتنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ زىچلىغىنى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئورتاقلىق تەرەپلىرى بارلىغىنى كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن، زوقلىنىش بىلەن تەنقىتنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنى ئوزىنىڭ ئوبېكتى قىلىدۇ؛ ھەر ئىككىسىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنى بىلىش قانۇنىيىتىمۇ ئوخشايدۇ، يەنى مەيلى زوقلىنىش ياكى تەنقىت بولسۇن، ھەر ئىككىسىلا كونكىرىت بەدىي ئوبراز، بەدىي تىپلارنى بىلىش ئوبېكتى قىلىدۇ، شۇنداقلا ھەر ئىككىسىلا شەكىلدىن - مەزمۇنغىچە ھىس قىلىش، تەھلىل قىلىش، پەرقلەندۇرۇش جەريانلىرىنى بېسىپ ئوتكەندىن كېيىن، ئەڭ ئاخىرىدا ئادەل، توغرا باھا بېرىدۇ. زوقلانغۇچى بىلەن تەنقىتچى ئوخشاشلا ئوزلىرىنىڭ سىنىپىي مەيدانى، دۇنياقارىشى، تۇرمۇش تەجرىبىسى، مەدەنىيەت ۋە سەنئەت تەربىيىلىنىشى قاتارلىق سۇبېكتىپ شەرتلەرنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بىر زوقلانغۇچىنىڭ ئوز تونۇشىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، زوقلىنىش ئوبېكتىغا باھا بېرىشى، يەنە ئوز نۇۋىتىدە بىر خىل ئەدەبىي تەنقىت بولىدۇ. فرېدرىخ ئېنگېلسنىڭ تارىخىي دىراما «فرانزى فون زىجىنگىن» گە بەرگەن باھاسى، ئېيلىمىزدە قەدىمقى دەۋردە شېرلارغا بېرىلگەن باھالار مۇشۇ خىلدىكى زوقلىنىش ھەم تەنقىت پائالىيىتىگە كىرىدۇ. ئۇلار ھەم شەخسلەرنىڭ زوقلىنىش خاتىرىلىرى، ھەم ئەدەبىي تەنقىت ئېلىپ بارغان ئوبزور ماقالىلىرى ھىساپلىنىدۇ. ئومۇمەن زوقلىنىشتا باھا بېرىش بولىدۇ، باھا بېرىش ئۇچۇن ئالدى بىلەن زوقلىنىش كېرەك. ئەدەبىي زوقلىنىش بىلەن ئەدەبىي تەنقىت ئوتتۇرىسىدا مانا مۇشۇنداق يېقىن مۇناسىۋەت بار. لېكىن، زوقلىنىش بىلەن تەنقىت، قانداقلا بولمىسۇن، پۈتۇنلەي ئوخشايدىغان بىر خىل ئىش ئەمەس، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم پەرقلەر بار:

بىرىنچى، زوقلىنىشتا كىشىلەرنىڭ بىر تەرەپلىمە ياخشى كۆرۈشىگە يول قويۇلىدۇ، ئۇنىڭ مەلۇم بەدىي شەكىلنى، بەدىي ئۇسلۇبنى، مەلۇم تېما ۋە ژانىرنى ياخشى كۆرۈشىگە، باشقا خىل مەزمۇندىكى، باشقا خىل كەيپىياتتىكى ئەسەرلەردىن ئوزىنى تارتىشقا، ھەتتا ۋازكېچىشىگە بولىدۇ، ئەمما تەنقىتتە ئادەل بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ، ئۇنىڭدا شەخسنىڭ ياخشى - يامان كۆرۈشى ۋە بىر تەرەپلىمە قارىشىغا يول قويۇلمايدۇ. فرېدرىخ ئېنگېلسنىڭ ف. لاسسالنىڭ تارىخىي دراماسىدىكى «فرانزى فون زىجىنگىن» گە قارىتا ئېلىپ

① ف. ئېنگېلس: «فېرديناند لاسسالغا خەت»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى 342 - ، 343 - بەتلەر.

بارغان تەنقىدنىڭ ئۇنچىلىك كېچىكتۈرۈشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى، "زوقلىنىش" نى تەنقىت ئورنىغا دەسسىتىپ قويۇشتىن ساقلىنىش، شۇنداقلا "تامامەن ئادىل" پوزىتسىيە بولۇشنى كوزدە تۇتۇش ئىدى. زوقلىنىشتا سۈبېكتىپ ھەۋەس كوپرەك تەكتىلىنىدۇ، ئەدەبىي تەنقىتتە ئوبېكتىپ ئولچەم كوزدە تۇتۇلىدۇ. زوقلىنىشتا زوقلانغۇچىلارنىڭ شەخسى قىزىقىشلىرى، بەدىي ھەۋەسلىرى بولۇشقا يول قويۇلىدۇ، ئەدەبىي تەنقىتتە شەخسنىڭ ياخشى-يامان كورۈشى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلمەيدۇ، ئەدەبىي تەنقىت پىرىنسىپى ۋە ئەدەبىي تەنقىت ئولچىمىگە قاتتىق رىايە قىلىنىدۇ. شەخسلەر زوقلانمىغان ئەسەرلەرمۇ يەنىلا ياخشى ئەسەرلەر بولۇشى مۇمكىن، لېكىن پۈرولېتارىياتنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت ئولچىمىگە خىلاپلىق قىلىنغان ئەسەرلەر ياخشى ئەسەر بولالمايدۇ.

ئىككىنچى، ئەدەبىي زوقلىنىش ئوبېكتى پەقەت ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرى بەلەن چەكلىنىدۇ، ئەدەبىي تەنقىت ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىدىن تاشقىرى، يەنە ئەدەبىيات-سەنئەت ئىدىيىسى، ئەدەبىيات-سەنئەت پىكىر ئېقىمى، ئەدەبىيات ئېقىمى، ئەدەبىيات ھەركىتى قاتارلىق ھەرخىل ئەدەبىيات-سەنئەت ھادىسىلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەدەبىي تەنقىت بىلەن ئەدەبىي زوقلىنىشنى ئوزئارا سىلىشتۇرغاندا، تەنقىت يۇزە، ئادەتتىكى ھوكۇم ۋە باھادا توختاپ قالمايدۇ، ئۇ ئىدىيە ۋە بەدىئىلىك جەھەتتە تەپسىلى ۋە چوڭقۇر تەھلىل يۈرگۈزۈپ، يازغۇچىنىڭ تەجرىبىسىنى يەكۈنلەيدۇ ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى شەرھىلەپ بېرىدۇ. ئەگەر بىز زوقلانغۇچىلاردا توغرا بولغان ئىدىيۇى قاراش ۋە زورۇر بولغان ئەدەبىي تەربىيىلىنىش بولۇشنى تەلەپ قىلساق، ئۇ ھالدا بىز تەنقىتچىلەرنىڭ ماركسىزملىق ئەدەبىيات-سەنئەت نەزىرىيىسى، پارتىيىنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت توغرىسىدىكى فاكىجىن، سىياسەتلىرىنى تېرىشىپ ئوگىنىشنى، پىششىق بىلىشنى ھەمدە مەلۇم ئەدەبىيات-سەنئەت ئەمەلىيىتى تەجرىبىسىگە ئىگە بولۇشنى، ئىجادىيەتنىڭ ئالاھىدىلىگى ۋە قانۇنىيەتلىرىنى بىلىشنى تېخىمۇ قاتتىق تەلەپ قىلىشىمىز لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تەنقىتچىلەر يەنە بىر مۇنەۋۋەر زوقلانغۇچى بولۇشى لازىم. ھەقىقى تەنقىتچى ئوزىنىڭ بەدىئى ھەۋىسىنى كىچىك تار دائىرە ئىچىدە چەكلەپ قويمايدۇ، ئۇ، ھەرخىل بەدىئى ھادىسىلەرنى كوزىتىپ، ئوڭلارنىڭ ئوز ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئورتاق قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئۇنىڭ تەنقىدى توغرا، ئادىل تەنقىت بولۇشى، شۇنداقلا بىر خىل مۇكەممەل زوقلىنىش بولۇشى مۇمكىن، بۇنداق ئەدەبىي تەنقىتنىڭ مەيلى ئىجادىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىشتا بولسۇن ياكى خەلق ئاممىسىنىڭ زوقلىنىش سەۋىيىسىنى يۇقۇرى كوتىرىشكە ياردەم بېرىشتە بولسۇن، ناھايىتى زور پايدىسى بولىدۇ.

ئەدەبىي زوقلىنىشتا، كىتاپخانىلارنىڭ سۈبېكتىپ شەرتلىرىنىڭ پەرقلىق بولۇشى تۇپەيلىدىن، ئوڭلارنىڭ ئوخشاش بىر ئەسەرگە نىسبەتەن تەسىراتى ۋە چۈشەنچىسى مۇقەررەر ھالدا چوڭقۇرمۇ بولىدۇ. تېيىز-يۈزەمۇ بولىدۇ؛ ئەتراپلىقمۇ بولىدۇ، بىر تەرەپلىمىمۇ بولىدۇ؛ توغرىمۇ بولىدۇ، خاتامۇ بولىدۇ. ئەلۋەتتە، ئەدەبىي تەنقىتمۇ ھەرخىل شەرتلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئوچرايدۇ، شۇڭا، بىر تەرەپكە ئېغىشتىن ۋە خاتالىقلارنىڭ يوز بېرىشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ، لېكىن تەنقىتچى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئەسەرنى كونكرېت

تەھلىل قىلىش ئارقىلىق كەڭ ئاممىنىڭ توغرا ھالدا زوقلىنىشىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئۇلارنىڭ زوقلىنىش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشى لازىم، بۇ تەنقىتچىلەرنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچى ۋە ۋەزىپىسى. كەڭ ئاممىنىڭ زوقلىنىش تەسراتى ۋە چۈشەنچىلىرىمۇ بىرقەدەر سەممى بولغان بىر خىل تەنقىت ھىساپلىنىدۇ. ئەلۋەتتە، مۇنەۋۋەر تەنقىتچىلەر كەڭ ئاممىنىڭ ئەدەبىي زوقلىنىشىنى بولغان تەسىرات، چۈشەنچىلىرىنى قوبۇل قىلىشقا، ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ئوبېكتىپ ئىجتىمائى ئۇنۇمىنى كۆزىتىشكە ماھىر بولۇشى كېرەك، شۇنىڭدەك ئاممىنىڭ پىكىرلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، يۆتكەپ كوتىرىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىي تەنقىت ئېلىپ بېرىشتىكى مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالى قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەنقىدىنى تېخىمۇ كەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرغا ۋە تېخىمۇ بۇاستە يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە قىلىشى لازىم.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئەدەبىي زوقلىنىش بىلەن ئەدەبىي تەنقىتنىڭ مۇناسىۋىتى ئوزا ئارا بىر-بىرىگە ياردەم بېرىدىغان، بىر-بىرىنى تولۇقلايدىغان، ئوزئارا تەسىر كورسىتىدىغان دىيالېكتىك بىرلىك مۇناسىۋەت ھىساپلىنىدۇ. بىز ئامېۋى خاراكتېرلىق ئەدەبىي تەنقىتنى ئاكتىپ قاناتلايدۇرۇپ، ئاممىنىڭ زوقلىنىش تەسراتلىرى بىلەن زوقلىنىش چۈشەنچىلىرىنى ۋە تەجرىبىلىرىنى كەڭ كولەمدە ئالماشتۇرۇپ تۇرۇشىمىز، ئاممىنىڭ زوقلىنىش تەلەپلىرىنى ۋاقتىدا ئەكس ئەتتۇرۇپ تۇرۇشىمىز، بۇ ئارقىلىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە كەسپىي ئەدەبىي تەنقىتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز لازىم. كەسپىي ئەدەبىي تەنقىتچىلەر ئاممىنىڭ پىكىرلىرىنى كەمتەرلىك بىلەن ئاڭلاپ، ئاممىنىڭ زوقلىنىش تەلەپلىرىنى ئىنكاس قىلىپ، يازغۇچى-سەنئەتكارلارنىڭ ئىجادىيەت سەۋىيىسى بىلەن زوقلانغۇچىلارنىڭ زوقلىنىش سەۋىيىسىنى ئوستۇرۇشتە تېخىمۇ زور رول ئوينىشى لازىم.

2-§. ئەدەبىي تەنقىت

ئەدەبىي تەنقىت پۈتكۈل ئەدەبىيات-سەنئەت ئىلمىنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋىي قىسمى، يازغۇچى بىلەن كىتابخان، ئىجادىيەت بىلەن زوقلىنىش ئوتتۇرىسىدا كەم بولسا بولمايدىغان بىر كۆۋرۈك.

"تەنقىت" دىگەن بۇ ئاتالغۇغا قارىتا ھەرقايسى نەزىرىيىچىلەر ۋە ئوبزورچىلار ھەر خىل تەبرىلەرنى بېرىپ كەلدى. مەشھۇر تەنقىتچى بېلىنسكىي «تەنقىت ھەققىدە نۇقتۇق» ناملىق ئەسىردە بۇ سوزنى "پىكىر يۈرگۈزۈش"، "ھوكۇم چىقىرىش" دەپ ئىزاھلىسا، ئوزبېك تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتىدە بۇ سوز "ئىش-ھەركەت، پائالىيەت، بىرەر ئەسەرىدىكى تەلىمات، نەزىرىيىنىڭ سەلبى ۋە ئىجابى تەرەپلىرىنى، ئوتوق ۋە كەمچىلىكلىرىنى بىرەر نوقتىنەزەردىن قاراپ، تەكشۈرۈپ-تەھلىل قىلىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئەرەپ سوزىدىن كەلگەن" دەپ ئىزاھلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى "تەنقىت" سوزى مەلۇم شەخسنى، گۇرۇھنى ياكى ئىش-ھەركەتنى ئەيىپلەش مەنىسىدە ئىستىمال قىلىنىپ كەلگەن بولۇپ، "ئەدەبىي تەنقىت" دىگەن بۇ ئوقۇم ئەدەبىيات-سەنئەت خادىملىرى ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىگە قارىتا نوقۇل

هالدا ئەپىلەش مەنسىلا ئەمەس، بەلكى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ھەم ئىنكار قىلىش، تەغ-دىرلەش ھەم تەنقىت قىلىشتىن ئىبارەت ھەر ئىككى تەرەپنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئەدەبىي تەنقىت" دېگەن سوزنىڭ ئىلمىي مەنىسىنى دەل ۋە توغرا ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئۇنى ئومۇملىشىپ قالغان ئادەت بويىچە "ئەدەبىي تەنقىت" دەپ ئاتاپ، "ئەدەبىي باھا" دېگەن مەنىدە قوللىنىش مۇۋاپىقىراق.

ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ئوبېكتى ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرى ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت ھادىسىلىرى بولۇپ، ئەدەبىي تەنقىت ئەدەبىي ئىجادىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كىتابخان-لارنىڭ بەدىئى زوقلىنىش قابىلىيىتىنى يۇقۇرى كوتىرىدۇ، ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى خۇلا-سىلەيدۇ ۋە ئىجادىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ماركسىزملىق ئەدەبىي تەنقىت سوتسىيا-لىستىك مىللى ئەدەبىياتنى تەرەققى قىلدۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئىنسانىيەت ئەدەبىيات-سەنئىتى تارىخىدا ئەدەبىي تەنقىت ئەڭ دەسلەپ قەدىمقى يۇنانىدا شەكىللەندى ھەم خېلى دەرىجىدە راۋاجلاندى. ئارىستوتېلنىڭ «پوئېتىكا»، «ئىستېتىكا»، «ھومىر مەسىلىسى»، «شائىر ھەققىدە» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئەدەبىي تەنقىت-نىڭ دەسلەپكى ئۇلگىلىرىنى كورۈشكە بولىدۇ. ئۇ ئوزىنىڭ «پوئېتىكا» ناملىق ئەسىرىدە ھومىر داستانلىرى، ئارستوپان كومېدىيىلىرى، ئىسخىل تراگېدىيىلىرى ھەققىدە تەپسىلى توختىلىپ، ئوز ئۇستازى پىلاتوننىڭ ئىدىيالىستىك گوزقاراشلىرىنى كۇچلۇك تەنقىت قە-لىپ، دەسلەپكى ماتېرىيالىستىك پوئېتىكا، ئىستېتىكا نەزىرىيىسىگە پۇختا ئاساس سالىدى. قەدىمقى يۇنان ئەدەبىيات-سەنئىتىدىكى "ئالتۇن دەۋر"نىڭ تەجرىبە-ساۋاقلا-رىنى ماتېرىيالىستىك ئاساستا يەكۈنلەپ، قەدىمقى ئەدەبىي تەنقىتنى راۋاجلاندۇرۇشقا بەلگىلىك توھپە قوشتى.

تۈرك، ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخلىرىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىگىنى كورىمىز. ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ ئىستېتىك قاراشلىرى، قەدىمقى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى يازغۇچى-سەنئەتكارلار ۋە ئەسەرلەر توغرى-سىدىكى، جۈملىدىن ئوبراز ھەققىدىكى بايانلىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەخمەت يۈكنەكى، ئابدۇرەھىم نىزارىلارنىڭ ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىگى، ئىجتىمائى رولى، بەدىئى تىل توغرى-سىدىكى مۇھاكىمىلىرى بۇنىڭ تېپىك مىسالى. 15-ئەسىردىكى مەشھۇر ئەدەبىي ئەلىشىر ناۋائىي ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر تالانتلىق شائىر، ئەينى زامانىنىڭ قابىل ئەدەبىيات نەزىرىيە-چىسى ۋە ئەدەبىي تەنقىتچىسى ئىدى. ناۋائىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان خۇراسان، ھىرات قاتارلىق جايلاردا تۇرلۇك ئىلمىي مۇھاكىمە پائالىيەتلىرى، مۇشائىرە كېچىلىرى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ تۇراتتى. ناۋائىي دەۋرىدىكى شېئىرىيەتنىڭ گۈللىنىشىدە، بىر تەرەپتىن، تۈرك-ئۇيغۇر شېئىرىيەت ئەنئەنىسى مۇھىم رول ئوينىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، مۇشۇ خىلدىكى ئىلمىي مۇھاكىمىلەرنىڭ بەلگىلىك رول ئوينىغانلىغىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم. ناۋائىنىڭ «مۇھاكىمەتول لۇغەتەيىن» ناملىق ئىلمىي-تەنقىدىي ئەسىرى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

كېيىنكى زامانىدىكى يازغۇچى-شائىرلىرىمىز ئەدەبىيات نەزىرىيىسى ۋە ئەدەبىي تەنە-قىت ھەققىدە مەخسۇس ئەسەرلەر يازغانلىغى تېخى نامەلۇم بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ

خىلمۇ-خىل ژانىرلاردىكى بەدىئى ئەسەرلىرىنىڭ زورۇر تېپىلغان ۋە ئىمكانىيەت يار بەرگەن سەھىپىلىرىدە تۇرلۇك نەزىريە مەسىلىلىرى ۋە ئەدەبىي تەنقىتكە ئائىت مۇپەسسەل نۇقتىنەزەرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىغىنى كورىمىز.

يېڭى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا، خۇددى كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكىگە ئوخشاش، ئەدەبىيات نەزىريىسى ۋە ئەدەبىي تەنقىت مەسىلىلىرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە مۇھاكىمە قىلىندى ۋە شەرھىلەندى. بۇنىڭغا جەڭگىۋار ئەدەپ، يالقۇنلۇق شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ «ئەدەبىي ئەسەردىكى تىپ»، «سەنئەتكە مۇھەببەت»، «تىياتىرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققى قىلىشى» قاتارلىق ماقالىلىرى بىلەن، نىم شېھىت، زۇنۇن قادىرى، تېيىپجان ئېلىيۇپ، تۇرغۇن ئالماس قاتارلىقلارنىڭ مەخسۇس مۇھاكىمىلىرى ۋە تەنقىدىي ماقالىلىرىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

لېكىن، ئومۇمى جەھەتتىن ئالغاندا، يېڭى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەدەبىي تەنقىت ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىشتىن تېخى خېلى يىراق. ھەر خىل ژانىردىكى ئەسەرلىرىمىز تېخى تېگىشلىك باھاغا ئېرىشەلمىدى. شۇڭا، ئەدەبىيات نەزىرىيىسى ۋە ئەدەبىي تەنقىتچىلىكنى زور كۈچ بىلەن يۈكسەلدۈرۈش ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نوۋەتتىكى زورۇر ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرى.

1. ئەدەبىي تەنقىتنىڭ خاراكتېرى ھەم ۋەزىپىسى

يازغۇچى-سەنئەتكارلار ئوز ئەسەرلىرىنى ئوزى ئۇچۇن ئەمەس، بىرەر ئامبارىدا ساقلاپ قويۇش ئۇچۇنمۇ ئەمەس، بەلكى ئاممىنىڭ كورۈشى ئۇچۇن يارىتىدۇ. خۇددى گېگىل كورسىتىپ ئوتكەنىدەك: "ئاممىا ئۇچۇن يارىتىلغان بەدىئى ئەسەرلەر ئۇستىدە، ئاممىا ئوزىنىڭ ئېتىقادى، ھېسسىياتى ۋە ئىدىيىسى بويىچە بەدىئى ئەسەرلەر ئىچىدىن ئوزىنى يېقىۋاشتىن كورۈپ بېقىشنى تەلەپ قىلىشقا ھەقلىق. بەلكى ئەسەردە ئىپادىلەنگەن ئوبيېكت بىلەن بىرلىكتە ئورتاق سادا قوزغاشقا قابىل."① بەدىئى ئەسەر مەيدانغا چىققاندىن كېيىن، نورمال زوقلىنىش قابىلىيىتىگە ئىگە بولغان كىتاپخانىلار ئوزلىرىنىڭ مەزكۇر ئەسەر توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى ۋە تەسىراتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. مۇشۇنىڭ ئوزى ئاشۇ ئەسەردىن زوقلىنىش نەتىجىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئەدەبىي تەنقىت ھىساپلىنىدۇ. ئەگەر بۇ خىل تەنقىت ئىلمىي ۋە قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە بولىدىكەن، ئۇنىڭ ئاپتورلار بىلەن كىتاپخانىلارغا بېرىدىغان ئىجابى تەسىرى زور بولىدۇ. قەدىمقى رىمنىڭ مەشھۇر شائىرى ۋە ئوبزورچىسى گىلاس ئوزىنىڭ «شېئىرىيەت سەنئىتى» ناملىق ئەسىرىدە ئىلمىي ئەدەبىي تەنقىتنى بىلەي تاشقا، ئىجادىيەتنى پىچاقىقا ئوخشىتىپ: "بىلەي تاش ئادەتتە ھىچقانداق ھەرىكەت قىلمىغاندەك بىلىنسىمۇ، ئەمما ئۇ، پىچاقنى ئىتتىك قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. تەلەپچان يازغۇچى-سەنئەتكار ئوز پىچىنى داۋاملىق ئاشۇ بىلەي تاشقا بىلەپ، ھەرقاچان داتلاشتۇرماي ۋە گاللاشتۇرماي ئوتكۈر ساقلاشنى ئەۋزەل كورىدۇ" دىگەن ئىدى.

---

* گېگىل: «ئىستېتىكا ئىلمى» 1-توم، خەنزۇچە نەشرى.

ئەدەبىي تەنقىت بەلگىلىك ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە ئەدەبىيات ھادىسىلىرى ئۇستىدە تەھلىل-تەنقىت ئېلىپ بېرىپ، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ۋە ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنى باھالايدىغان ۋە ئۇ ھەقتە ھوكۇم چىقىرىدىغان بىر خىل ئىلمىي پائالىيەت. ماركسزىملىق ئەدەبىي تەنقىت بىر خىل مەنىۋى ئەمگەك بولۇپ، ئەدەبىيات-سەنئەت مەسىللىرى ھەققىدە تەھلىل، تەنقىت ۋە باھالاش ئېلىپ بېرىپ، ھەقىقەتنى ئەملىيەتتىن ئىزلىگەن ھالدا ھوكۇم چىقىرىدىغان، يۈكسەك ئىلمىلىق، روشەن سىنىپىلىق ۋە كۈچلۈك پارتىيەلىلىققا ئىگە بولغان بىر پەن. ئۇ مۇرەككەپ ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئەدەبىيات ھادىسىلىرى ئۇستىدە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزۈپ، ماركسزىملىق ئىستېتىكا ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت تەلىماتىنىڭ قانۇنلىرىغا ئەمەل قىلىپ، ئۇلاردىن توغرا ۋە ئىلمىي يەكۈن چىقىرىدۇ.

روشەنكى، ئەدەبىي تەنقىت ئەدەبىيات نەزىرىيىسى بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ئەدەبىيات نەزىرىيىسى ئەدەبىيات تەرەققىياتىدىكى قانۇنىيەتلىك مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىپ ۋە خۇلاسىلەپ، بەلگىلىك نەزىرىيە سىستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ خاراكتېرى، ئالاھىدىلىگى، مەنبەسى، راۋاجلىنىشى، ئىجادىيەت ئۇسۇلى، ئەدەبىي ئۇسلۇپ، ئەدەبىي ئېقىم ۋە مىللى ئالاھىدىلىك قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەدەبىيات نەزىرىيىسىنىڭ تەتقىقات مەزمۇنى بولۇپ، بۇ مەزمۇنلار ئەدەبىيات تەنقىدى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇڭلاشقا، ئەدەبىي تەنقىت ھەم ئەدەبىيات نەزىرىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى، ھەم ئەدەبىيات نەزىرىيىسىنىڭ كونكرېت قوللىنىلىشى ۋە ئەملىيىتى ھىسابلىنىدۇ.

ئەدەبىيات تارىخىدىكى پاكىتلار ئىسپاتلىدىكى، ھەرقانداق يازغۇچى-سەنئەتكارنىڭ ئۇسۇپ يېتىلىشى ھامان توغرا، ساغلام ۋە ئىلمىي ئەدەبىي تەنقىتكە مۇھتاج. ياش يازغۇچى گوگول 1835-يىلى «مىرگورد» ۋە «فىلىيەتونلار» ناملىق ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلغاندا، بۇ ئىككى ئەسەردە چار روسىيە يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ رەزىل ئەپتى-بەشىرىسى كۈچلۈك تەنقىت قىلىنغانلىغى ئۈچۈن، ئەمەلدارلار بىلەن بەزى ئەكسىيەتچى تەنقىتچىلەرنىڭ قاتتىق ئەيىپلىشىگە ۋە قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىغا ئۇچرىغان ئىدى. ئەمدىلا يىگىرمە ياشقا كىرگەن گوگول بۇ تۈيۇقسىز زەربە ئالدىدا نېمە قىلارىنى بىلمەي گاڭگىراپ قالغىنىدا، مەشھۇر تەنقىتچى بېلىنىسكىي كوكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، گوگولنى ئاقلىدى ۋە قوغدىدى. ئۇ گوگول ئەسەرلىرىنىڭ قىممىتىنى توغرا شەرھىلەپ گاڭگىراش ۋە ئىسەنكىرەش ئىچىدە قالغان گوگولغا ئىلھام بەردى ۋە ئۇنى يېتەكلىدى. نەتىجىدە، ئۇ رىيالىزىمنىڭ ئىجادىيەت پىرىنسىپىدا تېخىمۇ چىڭ تۇرۇپ، داۋاملىق ئىجات قىلىپ، «ئۆلۈك جانلار»، «رېۋىزور» قاتارلىق مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىنى مەيدانغا چىقاردى. «تۇن يانغاندا» رومانىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقىشى، ئالدى بىلەن، ماۋدۇننىڭ جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەنلىگىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىلمىزنىڭ 30-يىللاردىكى ئاتاقلىق نەزىرىيىچىسى چۈي چيۇبەينىڭ بۇ ئەسەرنى قايتا-قايتا ئوقۇپ، ئەستايىدىل يارىدەم بەرگەنلىگى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك.

بەلگىلىك دەۋر، بەلگىلىك سىنىپ ۋە بەلگىلىك مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ راۋاج تېپىشى ۋە گۈللىنىشى ھامان ئەدەبىي تەنقىت پائالىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئەدەبىي تەنقىت بىر-بىرىنى تولۇقلاش، بىر-بىرىگە ماسلە-

شش ۆه بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش مۇناسىۋىتىدە بولىدۇ. مەسىلەن، "4-ماي" ھەر-كىتىدىن كېيىن، لۇشۈن بىلەن گومورو ئەدەبىي ئىجادىيەت ۆه ئەدەبىي تەنقىتتىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتە، مەملىكىتىمىزنىڭ يېڭى زامان ئەدەبىياتىنىڭ بايراقدارلىرى بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت ئىدىيىسى ئۇزلىرىنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، ئەينى زاماندىكى ئىنقىلاۋىي ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. ئىلمىزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ماركسىزملىق ئەدەبىي تەنقىتچىسى چۈي چيۇ-يەينىڭمۇ ئەدەبىي تەنقىتكە دائىر ماقالىلىرى بىلەن سوۋېت ئەدەبىياتى ۆه ياۋروپا ئەدەبىياتىدىن تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرغان ئىلغار ئىلمىي ئەسەرلىرىنىڭ لۇشۈن ۆه باشقا سولچانات يازغۇچىلارغا كورسەتكەن ياردىمى ئىنتايىن زور بولدى. ئەدەبىي تەنقىت بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ مۇنداق ئۇزۇنارا ئىلگىرى سۈرۈش مۇناسىۋىتى 19-ئەسىردىكى رۇس ئەدەبىياتىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى. 19-ئەسىردىكى روسىيە ئەدەبىياتى تارىخدا كورۇلگەن، لېنىن "ئالتۇن دەۋر" دەپ ئاتاپ يۈقۇرى باھالىغان ئالەمشۇمۇل تەرەققىياتنى ئاساقلىق ئىنقىلاۋىي دېموكرات ۆه مەشھۇر ئەدەبىي تەنقىتچىلەر بېلىنىسكىي، دوبرولىيۇبوپ، چېرنىشېۋىسكىيلارنىڭ بۈيۈك ئەدەبىي تەنقىت پائالىيەتلىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

ماركسىزملىق ئەدەبىي تەنقىت ئۇتىمۇشتىكى ھەرقانداق دەۋرلەردىكى ئەدەبىي تەنقىتلەردىن تۈپ-ئاساسىي جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان، روشەن سىنىپىلىق، پارتىيەۋىلىك ۆه كۆچلۈك ئىلمىلىق ئۇزۇنارا بىرلەشتۇرۇلگەن ئەدەبىي تەنقىت، ئۇ پۈرولېتارىيات دۇنياقارىشىنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت مەسىلىسىدە بۇاستە ئىپادىلىنىشى. ئۇ، ھەقىقەتنى ئەملىيەتتىن ئىزلەش، نەزىرىيە بىلەن ئەملىيەتنى ئۇزۇنارا بىرلەشتۇرۇش ئاساسىدا، ئەدەبىيات ئەملىيىتىگە قارىتا دىيالېكتىك ماتېرىيالىزملىق ۆه تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىنەزەر بىلەن باھا بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، سىنىپىلىق بىلەن ئىلمىلىقنى زىچ بىرلەشتۇرۇشنى قۇۋۋەتلەيدۇ، ئۇ ھەرقانداق شەخسى ياكى گۇرۇھنىڭ تار مەنپەئەتىنى ئەمەس، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۈپ مەنپەئەتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىدۇ. ماركسىزملىق ئەدەبىي تەنقىت كۆچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇ ئەدەبىيات ساھەسىدىكى بارلىق ناچار، چۈشكۈن كەيپىياتنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە يېقىندىن ياردەم بېرىپ، يېڭى كۆچلەرنى بارلىق كۆچ بىلەن قوللاپ، ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئەدەبىي تەنقىت "4 نى زامانۋىلاشتۇرۇش" ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇۋاتقان، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش ئىشى جىددى ئىلىپ بېرىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە تېخىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ماركسىزىم كىلاسسىكلىرى ئۇزلىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئەملىيىتى جەريانىدا، ئەدەبىيات-سەنئەت نەزىرىيىسىنى راۋاجلاندۇرۇش ۆه ئەدەبىي تەنقىتنى تەرەققى قىلدۇرۇشنىڭ شاندار ئۇلگىسىنى يارىتىپ بەردى. ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ لاسسالنىڭ تارىخىي تراگىدىيىسى توغرىسىدىكى تەنقىدى، ھاركنىس بىلەن مېننا كائۇتسكىينىڭ رومانلىرى ئۈستىدىكى تەھلىلى، ۋ. ئى. لېنىنىنىڭ رۇس يازغۇچىلىرى، جۈملىدىن لېۋ تولىستوي توغرىسىدىكى باھاسى، ئى. ۋ. ستالىنىنىڭ ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى توغرىسىدىكى بايانلىرى،

يولداش ماۋزېدۇكنىڭ ئېلىمىز كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە لۇشۈن توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلىرى ماركسىزملىق ئەدەبىي تەنقىت تارىخىدىكى مۇھىم نامايەندە، شۇنداقلا، ئەدەبىي تەنقىتنى توغرا قاناتياىدۇرۇشىمىزدىكى يېتەكچى ئىدىيە ھىساپلىنىدۇ.

ئۇنداق بولسا، ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ۋەزىپىسى نىمىدىن ئىبارەت؟ ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

بىرىنچى، ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزىرىيىسىنى ئەستايىدىل تەشۋىق قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش. پاكىتلار ئىسپاتلىدىكى، ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتى ئىنسانىيەت ئەدەبىيات - سەنئىتى، بولۇپمۇ پۇرولېتارىيات ئەدەبىيات - سەنئەت ئەملىيىتىنىڭ ئىلمىي يەكۈنى، پەقەت ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزىرىيىسىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىگە قويغان ئاساسىي تەلىۋى ۋە قائىدە - پىرىنسىپلىرىغا ئەمەل قىلغاندىلا، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنى ساغلام راۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ.

ئىككىنچى، پارتىيىمىزنىڭ "بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايراش" فاڭجېننىڭ ئىلگىرى سۈرۈش. ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدە ھەر دائىم ھەرخىل پىكىر ئېقىملىرى ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ - قارشىلىق ۋە بەس - مۇنازىرە بولۇپ تۇرىدۇ. نوۋەتتىكى سوتسىيالىزىم شارائىتىدىمۇ خەلق ئىچىدە ئوخشاش بولمىغان پىكىر ئېقىملىرى - نىڭ كۈرىشى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بىزنىڭ نوۋەتتىكى ئەدەبىي تەنقىدىمىز پۇرولېتارىياتقا يات ھەرخىل ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىلىرىنىڭ تەسىرىنى چەكلەش، ئىنتايىن سول لۇشيەننىڭ تەسىرىنى تازىلاش ۋەزىپىسىنى داۋاملىق ئوز ئۈستىگە ئېلىش بىلەن بىللە، "بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايراش" فاڭجېننىڭ زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈش، ئىدىيىنى ئازات قىلىش، سەنئەت دېموكراتىيىسىنى جارى قىلدۇرۇش، يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ ئىدىيە ۋە بەدىئى سەۋىيىسىنى ئوستۇرۇشكە ياردەم بېرىش، تېما، ژانىر ۋە ئۇسلۇپنىڭ كوپ خىل بولۇشىنى تەشەببۇس قىلىش، تەنقىت ۋە ئوز - ئوزىنى تەنقىتنى قانات ياىدۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنى تېخىمۇ گۈللەندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ئۈچىنچى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، قانۇنىيەت - لىك مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىپ، مۇئەييەن نەزىرىيە سېستىمىسىنى بەرپا قىلىش.

مەملىكىتىمىز كوپ مىللەتلىك مەملىكەت. مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئۇزاق مۇددەتلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە. ئۇزاق مۇددەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتى جەريانىدا ھەرقايسى مىللەتلەردە، نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر يازغۇچى - سەنئەت - كارلار ۋە خىلمۇ - خىل نادىر ئەسەرلەر ۋە مول ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى بارلىققا كەلگەن. ئاشۇ مول ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش ۋە خۇلاسىلەش ئارقىلىق، ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تېپىپ چىققىلى، ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ سۈپىتىنى يۇقۇرى كوتەرگىلى ۋە شۇ ئاساستا مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلمىي، زامانىۋى ۋە مىللى ئەدەبىيات - سەنئەت نەزىرىيە سېستىمىسىنى بەرپا قىلغىلى بولىدۇ.

توتىنچى، قەدىمقى، ھازىرقى، ئېلىمىزنىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ مۇنەۋۋەر ئەدەبىي

ئەسەرلىرىنى باھالاش.

ئېلىمىزنىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ مول ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرىنى مارکسىزملىق كۆزقاراش ۋە ئۇسۇل ئارقىلىق باھالاپ ۋە خۇلاسىلەپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئىتىمىزنى گۈللەندۈرۈشتىكى كەم بولسا بولمايدىغان ئەينەك قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ۋەزىپىسى تونۇشتۇرۇش، تەھلىل قىلىش، باھالاش ئارقىلىق كىتاپخانلارغا، تاماشىبىنلارغا ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىجتىمائى تۇرمۇشنى تولۇق تونۇتۇش ۋە ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى ھەم بەدىئى قىممىتىنى چوڭقۇر چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت.

ئەدەبىي تەنقىت مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى باھالىغاندا، ئۇنىڭ ئىدىيە ۋە بەدىئىلىك جەھەتتىكى قىممىتىگە ئوخشاش ئېتىبار بېرىشى، مۇنەۋۋەر مىراسلارغا نىسبەتەن مۇشۇنداق قىلىپلا قالماي، مېغىزىمۇ، شاكىلىمۇ بولغان، ئارتۇقچىلىغىمۇ، كەمچىلىگىمۇ بولغان ئەسەرلەرگە نىسبەتەنمۇ چوڭقۇر، تەپسىلى تەھلىل يۈرگۈزۈشى، "ئالمىنىڭ زىددە يەرلىرىنى ئويۇپ ئېلىۋېتىش"① كە دىققەت قىلىشى لازىم، ھەتتا ئۇ ئەسەرلەر پۈتۈنلەي فېئودالىزملىق شاكال بولغان تەقدىردىمۇ، بىز ئۇلارغا بىر خىل تارىخىي ھادىسە سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىپ، توغرا، ئىلغار نەرسىلەرنىڭ ئۇلار بىلەن كۈرەش قىلىش داۋامىدا قانداق ئوسۇپ يېتىلگەنلىگى ۋە راۋاجلانغانلىغىنى چۈشەندۈرۈشىمىز لازىم.

بەشىنچى، ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەدەبىيات-سەنئەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، سوتسىيالىستىك مىللى يېڭى ئەدەبىيات-سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش.

ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات-سەنئىتى ئوزىگە خاس مىللى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، ئوزئارا باغلىنىش ۋە تەسىر كورسىتىش خۇسۇسىيىتىگىمۇ ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشمۇ ئەدەبىيات نەزىرىيىسى بىلەن ئەدەبىي تەنقىتنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىدىكى ئوزىگە خاس مىللى ئالاھىدىلىك ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت جەھەتتىكى ئوزئارا ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋەتلىرى جەريانىدىكى مول تەجرىبىلەر سېستىمىلىق تەتقىق قىلىنغاندا ۋە يەكۈنلەنگەندىلا، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى ئورتاق تەرەققى قىلىدۇ ۋە گۈللىنىدۇ. بىزنىڭ ئەدەبىي تەنقىدىمىز ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى بىلەن يەرلىك ئالاھىدىلىگىنى ۋە ئۇلارنىڭ دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى، جۈملىدىن مەملىكىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات غەرىسىدىكى ئورنى ۋە ئەھمىيىتىنى چوڭقۇر شەرھىلىشى، ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدىغان خاتا خاھىشلارنى تەنقىت قىلىپ، توزىتىپ يازغۇچى-سەنئەتكارلارنى مارکسىزملىق مىللى كوزقاراش بىلەن تەربىيىلەپ، يېڭى مىللى ئەدەبىيات-سەنئەتنى تەرەققى قىلدۇرۇشى ۋە گۈللەندۈرۈشى لازىم.

2. ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ئولچىمى

ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ئولچىمى مەسىلىسى ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىنى تەھلىل

① «تەرجىمە توغرىسىدا»، «لۇشۈن تاللانما ئەسەرلىرى» 5-توم، خەنزۇچە نەشرى 237-بەت.

قىلىشتا ۋە باھالاشتا، چەتئەل ئوتتۇپ كەتكىلى بولمايدىغان ھەم زورۇر بولغان مەركىزىي مەسىلىلەرنىڭ بىرى. چۈنكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنى تەھلىل قىلىش ۋە باھالاشتا بەلگىلىك ئولچەم ياكى مىزان بولمايدىكەن، بىرەر ئەسەرنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى ياكى ئىنكار قىلغىلى، ئىجادىيەتتىكى ياخشى بىلەن ياماننى، گۈزەللىك بىلەن سەتلىكنى، راست بىلەن يالغاننى توغرا پەرقلەندۈرگىلى بولمايدۇ.

ئۇنداق بولسا، ئەدەبىي تەنقىتنىڭ توغرا، ئىلمىي ئولچىمى زادى نىمە؟ بىزنىڭچە، ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ئولچىمى بىرەر سىنىپ ياكى بىرەر شەخسنىڭ سۇبېكتىپ خاھىشى بويىچە ئەمەس، بەلكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئوز ئالاھىدىلىگى ۋە قانۇنىيىتى بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ھەرخىل ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنى تەھلىل قىلىش، باھالاش ۋە ئۇلارغا ھوكۇم قىلىشتا ئاساسلىنىدىغان ئاساس، مىزان ۋە تارازا. مانا بۇ مىزان ياكى تارازا ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ياخشى ـ ياماڭلىغىنى، مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان ياكى چىقمىغانلىغىنى ئېنىق كورسىتىپ بېرىش رولىنى ئويناپدۇ.

ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى ئەدەبىيات نەزەريىيچىسى لىيۇشيې ئەدەبىي ئەسەرلەرگە باھا بېرىشتە ئوز دەۋرىنىڭ "ئالتە ئولچىمى" نى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئالتە ئولچەم: 1) سىيۇژىت مۇكەممەل بولۇش، ساختا بولماسلىق؛ 2) ئۇسلۇپ روشەن بولۇش، داشقاپناق بولماسلىق؛ 3) ۋەقە ئىشەنچلىك بولۇش، يوقىنى بار قىلماسلىق؛ 4) ئادالەتلىك بولۇش، ئارقىغا قايتماسلىق؛ 5) تېما ئىخچام بولۇش، قۇرۇق بولماسلىق؛ 6) كوركەم بولۇش، چاكىنا بولماسلىقتىن ئىبارەت. بۇ ئالتە ئولچەمنىڭ ئالدىنقى توت ماددىسى ئەسەرنىڭ ئىدىيۇى مەزمۇنىغا، كېيىنكى ئىككى ماددىسى ئەسەرنىڭ بەدىئى شەكلىگە قارىتىلغان. ئېنگېلس «لاسسالغا خەت» ناملىق ئەسىرىدە، پۇرولېتارىياتنىڭ كەلگۈسى ئەدەبىيات ـ سەنئىتىگە نىسبەتەن "چوڭقۇر ئىدىيىۋىلىك بىلەن ئوزى چۈشەنگەن تارىخىي مەزمۇنىنى شېكسپىر دىراملىرىدىكى سىيۇژىتنىڭ جانلىقلىغى ۋە باي، مۇكەممەللىگى بىلەن بىرلەشتۈرۈش" دىگەن ئولچەمنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. يولداش ماۋ زېدۇڭمۇ «يەنئەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت سوھبەت يىغىندا سوزلەنگەن نوتۇق» تا مۇنداق دىگەن ئىدى: "ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ئىككى ئولچىمى بار، بىرى ـ سىياسى ئولچەم، بىرى ـ بەدىئى ئولچەم.

ھەم سىياسى ئولچەم، ھەم بەدىئى ئولچەم بار ئىكەن، بۇ ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ؟ سىياسى سەنئەتنىڭ ئوزى ئەمەس، ئادەتتىكى دۇنياقاراشمۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئەدەبىي تەنقىت ئۇسۇلىنىڭ ئوزى ئەمەس. بىز ئابستراكت، مۇتلەق ئوزگەرمەيدىغان سىياسى ئولچەمنى ئىنكار قىلىپلا قالماستىن، ئابستراكت، مۇتلەق ئوزگەرمەيدىغان بەدىئى ئولچەمنىمۇ ئىنكار قىلمىز، ھەر بىر سىنىپىي جەمىيەتتە ھەر بىر سىنىپنىڭ ئوخشاش بولمىغان سىياسى ئولچىمى ۋە ئوخشاش بولمىغان بەدىئى ئولچىمى بولىدۇ. لېكىن ھەرقانداق سىنىپىي جەمىيەتتە ھەرقاچان سىياسى ئولچەمنى بىرىنچى ئورۇنغا، بەدىئى ئولچەمنى ئىككىنچى ئورۇنغا قويىدۇ.

بىزنىڭ تەلىۋىمىز بولسا، سىياسى بىلەن سەنئەتنىڭ بىرلىگى، مەزمۇن بىلەن شەكلىنىڭ بىرلىگى، ئىنقىلاۋىي سىياسى مەزمۇن بىلەن مۇمكىن قەدەر مۇكەممەل بولغان بەدىئى

شەكىلنىڭ بىرلىگى."① بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىنى ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە بەدىئى شەكىلدىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتىن باھالاشنىڭ ئولچىمى ۋە ئۇلگە-سىنى كۆرسىتىپ بەردى.

لۇشۇن مۇنداق دېگەن ئىدى: "بىز ئەدەبىيات-سەنئەت تارىخىدا مەلۇم چەمبىرىگى بولمىغان تەنقىتچىنى كۆردۇقمۇ؟ ھەممىسىنىڭ چەمبىرىگى بار، يا گۈزەللىك چەمبىرىگى بار، يا چىنلىق چەمبىرىگى بار، يا ئالغا ئىلگىرىلەش چەمبىرىگى بار. مەلۇم چەمبىرىگى بولمىغان تەنقىتچى بولمىغۇر، ھاماقەت تەنقىتچى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ."② لۇشۇن ئېيتقان "چەمبىرەك" ئەدەبىي ئۇبزورچىلارنىڭ ئەسەرنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى، مەغلۇبىيىتى، پايدىسى، زىيىنىنى باھالاشتا ئاساسلىنىدىغان ئولچىمى. مۇئەييەن ئولچىمى بولمىغان ئەدەبىي تەنقىت مەۋجۇت ئەمەس. روشەنكى، ھەرقانداق تەنقىتچى ئەدەبىي ئەسەرنى مەلۇم ئولچەم ئار-قىلىق تەھلىل قىلىدۇ ۋە باھالايدۇ.

بىزگە مەلۇمكى، ئەدەبىي ئەسەرلا بولىدىكەن، ھامان ئۇنىڭدا ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە بەدىئى شەكىلدىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي تەرەپ بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىنى باھالىغاندا، ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىئىلىكتىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتىن باھالاشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىدىيىۋىلىك ئولچىمى

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىگى ئەدەبىي ئەسەردە بەدىئى ئوبراز ئارقىلىق ئىپادە-لەنگەن پۈتكۈل ئىدىيىۋى مەزمۇندىن ئىبارەت بولۇپ، يازغۇچىنىڭ دۇنياقارىشى، سىنە-پىي مەيدانى، ئىدىيىۋى ھىسسىياتى، بەدىئى تەربىيىلىنىشى ۋە ئىجادىي پىكرىنىڭ ئوخشە-ماسلىغى تۈپەيلىدىن، ھەر بىر ئەسەردە ئىپادىلىنىدىغان ئىدىيىۋىلىكنىڭ كونكرېت مەزمۇنى-مۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

ھەرقانداق ئەدەبىي ئەسەردە بەلگىلىك ئىدىيىۋىلىك بولىدۇ. لېكىن ئىدىيىۋىلىك بەزى ئەسەرلەردە روشەن ئىپادىلەنسە، بەزى ئەسەرلەردە ئەگىتىپ ياكى يوشۇرۇن بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بىر ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىگىنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىزلىغى، مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇر ياكى يۈزەلگى، خاھىشىنىڭ ياخشى ياكى يامان ئىكەنلىگى، ئالدى بىلەن، ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى (باش تېمىسى) دە مەركەزلىك ئەكس ئېتىدۇ. ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئۇمۇمى ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئاساسىي ئىدىيىسى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرىدىغان ئەسەرلەر ئانچە كوپ ئەمەس، كۆپلىگەن مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى ئىنتايىن يوشۇرۇن، ئىنتايىن چوڭقۇر، ھەتتا ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىرەر ئەسەرگە باھا بەرگەندە ۋە ئۇنىڭ ئىدىيىۋىلىگى ئۇستىدە تەھلىل يۈرگۈزگەندە، ئالتۇن قازغۇچىلارنىڭ ئالتۇن ئايرىش روھىنى جارى

① «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى 141-142-بەتلەر.

② «تەنقىتچىنىڭ تەنقىتچىسى»، «لۇشۇن ئەسەرلىرى»، 5-توم، خەنزۇچە نەشرى 348-بەت.

قىلدۇرۇپ، چوڭقۇر ئىزلىنىشىمىز ۋە ئەستايىدىل تەھلىل قىلىشىمىز لازىم. ھەرقانداق بىر بەدىئى ئەسەر ئۇستىدە تەھلىل يۈرگۈزگەندە، ئەدەبىياتنىڭ ئومۇمىگە خاس ئالاھىدىلىكى ۋە قانۇنىيىتىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، يازغۇچى ياشىغان دەۋر، يازغۇچىنىڭ ئىجادىيىتىدىكى ۋە خاسلىقى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، چوڭقۇر، كونكرېت مۇھاكىمە قىلغاندىلا، ھەرخىل ئەدەبىي ئەسەرلەر ئۇستىدە توغرا ۋە ئەقلىگە مۇۋاپىق خۇلاسە چىقارغىلى بولىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىكىنى باھالاش ئولچىمى ئومۇمەن تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرىنچى، ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۇرمۇشنىڭ چىنلىق دەرىجىسى.

چىنلىق ــ ئەدەبىياتنىڭ جېنى. خەلق تۇرمۇشى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ياكى خەلقنىڭ غايىسى ۋە ئارزۇ-ئىستەكلىرى چىنلىق بىلەن ئىپادىلەنگەن-ئەسەرلەرلا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولالايدۇ ۋە ئوزىنىڭ ئىجتىمائى رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، نادىر ئەسەر بولالايدۇ. شۇڭا، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تۇرمۇشقا سادىق بولۇش دەرىجىسىنىڭ قانداقلىقى ئۇنىڭ ئىدىيىۋىلىكىنىڭ يۇقۇرى-تۆۋەنلىكىنى باھالاشنىڭ بىر مۇھىم مىزانى قىلىنىدۇ.

رېيالىزىملىق ئەسەرلەردە، "تەپسىلاتلارنىڭ چىنلىغىدىن تاشقىرى" يەنە "تىپىك شارائىتتىكى تىپىك پېرسۇناژلار"نى يارىتىش تەلەپ قىلىنىدۇ؛ رومانتىزىملىق ئەسەرلەر رېيالىلىقنى تۇرمۇشنىڭ ئەسلى قىياپىتى بويىچە ئەكس ئەتتۈرمەسلىكى، ئۇنىڭدا يەنىلا تۇرمۇشتىن ئايرىلغان ئويدۇرمىلارغا، قىلچىمۇ رېيال ئاساسى بولمىغان خام خىيالىلارغا يول قويۇلمايدۇ. ئىنقىلاۋىي يازغۇچى-سەنئەتكارلار رېيالىلىقنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش ۋە كۆرەشلىرىنى، ئىدىيىۋى ھېسسىياتى ۋە ئارزۇ-تەلەپلىرىنى چىنلىق بىلەن ئىپادىلىگەندىلا، ئوز ئەسەرلىرىنى كۆچلۈك ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، ئوزلىرىنىڭ ماركسىزىملىق دۇنياقارىشىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشىنىمۇ ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ. ستالىن مۇشۇ مەنىدە: "ئەگەر يازغۇچى يۈكسەك بەدىئى شەكىل بىلەن تۇرمۇش چىنلىغىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلسە، ئۇ چوقۇم ماركسىزىمغا ئېرىشەلەيدۇ"① دېگەن ئىدى. دەرۋەقە، چىنلىقنى يېزىش رېيالىزىمغا پۈتۈنلەي تەڭ بولالمىسىمۇ، لېكىن تەپسىلاتلارنىڭ چىنلىغىدىن ئايرىلغاندا، تىپىك شارائىتتىكى تىپىك پېرسۇناژنى ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ-دە، رېيالىزىم ئوز جېنىدىن ئايرىلىپ قالغان بولىدۇ. قەدىمقى ئىلغار يازغۇچى-سەنئەتكارلار تۇرمۇشنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىگە ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتنىڭ يۈزلىنىشىگە ھورمەت قىلىپ، تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ، خەلقنىڭ كەيپىياتى ۋە ئارزۇ-ئۇمىدىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرىدى، بۇ ھال ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆچلۈك ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ دۇنياقارىشىدىمۇ بەلگىلىك ئوزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدى. مەشھۇر رېيالىست يازغۇچى بالزاكنىڭ رېيالىزىم ئالدىدا "ئوزىنىڭ سىياسى ھىسداشلىغى ۋە بىر

① «ستالىننىڭ تاماشۇناسلىق توغرىسىدىكى ئەسەرلىرى ۋە سوۋېت ئەدەبىياتى مەسىلىسى»، «دەۋر نەشرىياتى»، خەنزۇچە نەشرى 197 - بەت.

تەرەپلىملكلىگە خىلاپلىق قىلماي تۇرالمىغانلىغى"، فېودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مۇقەررەر هالاك بولۇش تەقدىرى بىلەن "كەلگۈسىدىكى ھەقسىز ئادەملەرنىڭ مۇقەررەر غەلىبە قىلىش مەنزىرىسىنى كورۈپ، ئوزىنىڭ ئۇلۇغ ئەسىرى «كىشىلىك كومىدىيىسى» دە، رىيالىزىمنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيىتى" نى قولغا كەلتۈرگەنلىگى، ئاتاقلىق رۇس رىيالىستى لېپ تولستويىنىڭ يانچىلىق جەمىيىتىنىڭ جىنايەتلىرىنى تەدرىجى تونۇپ، رىيال تۇرمۇشنىڭ تەرىپىسى ئارقىسىدا بىر ئاقسۆڭەك پۈمشىكتىن كونا ئورۇپ-ئادەتلەر ۋە ئەنئەنىلەرنى ساقلىغان دېخانلارنىڭ دۇنياقارىشىنى قوبۇل قىلىپ، "رۇس ئىنقىلاۋىنىڭ ئەينەگى" بولالمىغانلىغى بۇنىڭ تىپىك مىسالى.

تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈش ئەدەبىي ئىجادىيەتكە قويۇلغان ئاساسىي تەلەپ، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىۋىلىگىنى باھالاشتىكى بىر مۇھىم مىزان بولۇپ، تۇرمۇشنىڭ ئەسلى قىياپىتىگە سادىق بولۇش ئاساسىدا، تۇرمۇشنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ يۈزلىنىشى بويىچە ئەينەن ئىنكاس قىلىشقا قارىتىلغان. ۋاھالەنكى، تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى ناتۇرالىزملىق ئاساستا ئەينەن كوچۈرۈۋېلىش، تۇرمۇش ئەندىزىسىگە تەقلىت قىلىش، تۇرمۇش چىنلىغىنى بەدىئى چىنلىق دەرىجىسىگە كوتەرمەسلىك بەدىئى تىپىكلەشتۈرۈش پىرىنسىپىغا تامامەن خىلاپ بولۇپ، بۇ، مۇقەررەرىكى، ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى تونۇش قىممىتى ۋە بەدىئى تەسىرلەندۈرۈش كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ.

ئىككىنچى، ئەسەردە ئىپادىلەنگەن سىياسى خاھىشچانلىق. سىياسى كوزقاراش يازغۇچى-سەنئەتكارنىڭ پۈتكۈل دۇنياقارىشىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى. سىياسى پوزىتسىيە يازغۇچى-سەنئەتكارنىڭ سىنىپىي مەيدانىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسىي ئامىل. يازغۇچى-سەنئەتكارلارنىڭ سىنىپىي مەيدانى ۋە دۇنياقارىشى ئوخشاش بولمىغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن سىياسى خاھىشچانلىقنىڭ خاراكتېرى ۋە ئىپادىلىنىش شەكلى، دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلەردە يازغۇچى-سەنئەتكارنىڭ سىياسى كوزقارىشى ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغانلىغى تۇپەيلىدىن، سىياسى خاھىشنىڭ ئىلغار ياكى ئەكسىيەتچىل بولۇشى يەنىلا ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىۋىلىگىنى ئولچەشتىكى مۇھىم بىر مىزان ھىساپلىنىدۇ. بەزى ئەسەرلەردە ئىپادىلەنگەن سىياسى خاھىشچانلىق ياكى مايىللىق ئاكتىپ، ئىلغار ۋە ئىنقىلاۋىي بولسا، بەزى ئەسەرلەردە ئىپادىلەنگەن سىياسى خاھىشچانلىق پاسسىپ، چۈشكۈن ۋە ئەكسىيەتچىل بولىدۇ. بەزى يازغۇچى-سەنئەتكارلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن سىياسى خاھىشچانلىق بىرقەدەر روشەن ۋە گەۋدىلىك بولسا، بەزىلىرىدە يوشۇرۇن، ئەگىتمە بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بالزاك، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ساۋشۇبۇچىنگە ئوخشاش كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن سىياسى خاھىشچانلىق ئۇلارنىڭ سىياسى كوزقارىشى بىلەن ئوخشاش بولماسلىغى ياكى ئۇنىڭغا قارىمۇقارشى بولۇشىمۇ مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاكتىپ، ئىلغار ۋە ئىنقىلاۋىي سىياسى خاھىشچانلىق ئىپادىلەنگەن، ئىكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارغا نەپرەت بىلدۈرۈلۈپ، خەلق ئاممىسىغا خەيرخاھلىق قىلغان ياكى بەلگىلىك تونۇش قىممىتىگە ۋە ئىستېتىك قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەرنى جەزمەن مۇئەييەنلەشتۈرۈش؛

پاسسپ قالاق ياكى ئەكسىيەتچىل سياسى خاھىشچانلىق ئىپادىلەنگەن، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ئىستىپلار مەدھىيىلىنىپ، خەلق ئاممىسى خۇنۇكلەشتۈرۈلگەن ئەسەرلەرنى ئەنگىت قىلىش؛ ئەملىي سياسى نۇقتىنەزىرى بىلەن ئەسەردە ئىپادىلەنگەن سياسى خاھىشچانلىغى بىردەك بولمىغان ياكى بۇ ئىككى تەرەپ زىددىيەتلىك بولغان كىلاسسىك يازغۇچى-سەنئەتكارلارغا باھا بەرگەندە، ئۇلارنىڭ سياسى خىتاپنامىسىگىلا ئەمەس، ئەسەرلىرىنىڭ ئەملىي سياسى-ئىجتىمائى ئۇنۇمىگە قاراش؛ سياسى خاھىشچانلىغى روشەن بولمىغان (تەبىئەت لىرىكىسى، مەسەل ۋە چوچەكلەرگە ئوخشاش) ياكى ھېچقانداق سياسى نۇقتىنەزەر ئىپادىلەنمىگەن بەزى ئەسەرلەرگە باھا بەرگەندە، ئۇنىڭدىن زومۇ-زو سىياسى مەزمۇن ئىزلىمەسلىك ياكى ئۇنىڭغا زومۇ-زو سياسى ئولچىمىنى تاڭماسلىق، بەلكى ئۇ ساغلام، پايدىلىق، بەلگىلىك تونۇش قىممىتى ۋە ئىستېتىك قىممەتكە ئىگە بولسىلا، ئۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق خۇلاسە چىقىرىش لازىم.

شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، سياسى خاھىش قانچە ياخشى بولغان بىلەنمۇ، ئەگەر ئۇ ئەسەرگە زومۇ-زو تېڭىلغان ياكى يالىڭاچلا ئىپادىلىنىپ، كونكرېت ئوبرازدىن ۋە پېرسۇناژ خاراكتېرىدىن ئايرىلغان بولسا، سىيۇژېت ۋە كورۇنۇشلەر ئارقىلىق تەبىئى ھالدا ئىپادىلەنمىسە، مۇنداق ئەسەر قۇرۇق ۋەز-نەسىھەتكە ياكى سياسى تەشۋىقاتقا ئايلىنىپ قالىدۇ-دە، ئۇنىڭ ھېچقانداق تەسىر قىلىش كۈچى ۋە ئىجتىمائى ئۇنۇمى بولمايدۇ. ھەقىقەتەن، "بەدىئى ئەسەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، يازغۇچىنىڭ كوزقارىشى قانچە يوشۇرۇن بولسا، شۇنچە ياخشى بولىدۇ."① بۇ ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئومۇملىق خاراكتېرىنى ئالغان قانۇنىيىتى.

ئوتمۇشتىكى يازغۇچى-سەنئەتكارلار ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە سياسى خاھىشچانلىققا ئىگە بولغان يازغۇچىلار. بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ سياسى خاھىشچانلىغى ئەدەبىي ئەسەردە تەبىئى ھالدا ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئىلغار كومۇنىزملىق ئىدىيە ۋە كوممۇنىستىك خىسلەتتىن ئىبارەت. بۈگۈنكى كۈندە "4 ئاساسىي پرىنسىپ" قا ئۇيغۇن كېلىدىغان، خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان، پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى پايدىلىق بولغان ئەسەرلەر سياسى خاھىشچانلىغى ياخشى، مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە تېگىشلىك ئەسەرلەر ھىساپلىنىدۇ.

ئۇچىنچى، ئەسەرنىڭ بىلىش قىممىتى ۋە ئىستېتىك قىممىتى. ئەدەبىي ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۇرمۇش قانچە ھەقىقى، قانچە چوڭقۇر ۋە قانچە مول بولسا، ئەسەرنىڭ بىلىش قىممىتى شۇنچە زور بولىدۇ. ئەدەبىيات تارىخىدىكى مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئەقىل-پاراسەت ۋە كۈچ-قۇدرەتكە تولغان تۇرمۇش دەرسلىگى بولالىشىدىكى مۇھىم سەۋەپ شۇكى، ئۇلاردا ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، كىتاپخانىلار بۇنداق ئەسەرلەرنى ئوقۇغانداا، شۇ دەۋر، شۇ جەمىيەتنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىنى چوڭقۇر تونۇۋالالايدۇ. ئابدىرىھىم نىزارىنىڭ «مۇھەببەت داستانلىرى» دا فېئوداللىق جەمىيەتنىڭ كەڭ تۇرمۇش كارتىنىسى

① «ئېنگېلس: م. ھاركىنىسقا خەت»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، خەنزۇچە نەشرى 462 - بەت.

چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، 18 پارچە مۇنەۋۋەر داستاندىن تەركىپ تاپقان ئەڭ زور شەھرىي داستانلار توپلىمى بولۇپ، كىتاپخانلار ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن مول تۇرمۇش كارتىنىسى ئارقىلىق ئەينى ۋاقىتلاردىكى ئۇيغۇر جەمىيىتىنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى، سىنىپىي مۇناسىۋەتلىرى، زىددىيەت ۋە كۈرەشلىرى قاتارلىقلارنى ئېنىق چۈشىنىۋالالايدۇ. ھونورى بالزاكنىڭ «كىشىلىك كومېدىيىسى» دىمۇ "فرانسىيە جەمىيىتىنىڭ پۈتكۈل تارىخى يېغىنچاقلانغان" بولۇپ، كىتاپخانلار ئۇنى ئوقۇغاندا كاپىتالىزىم جەمىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان مول بىلىملەرگە ئېرىشەلەيدۇ. مۇنەۋۋەر ئىنقىلاۋىي ئەسەرلىرىدە، بىر تەرەپتىن، كىتاپخانلارغا ئىدىيىۋى تەربىيە بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ بىلىم سەۋىيىسى ۋە ئىقتىدارىنى ئوستۇرىدۇ، ئۇلارغا تۇرمۇشتىكى مۇرەككەپلىكنى ۋە كۈرەشنىڭ ئەگىرى - توقايلىقىنى تونۇتىدۇ، شۇنداق قىلىپ، سوتسىيالىستىك يېڭى ئادەملەرنىڭ ساغلام ئوسۇپ يېتىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئەدىبىي ئەسەرلەر ئىدىيىۋىلىكىنى باھالاشتا، ئۇنىڭ ئىستېتىك قىممىتىگىمۇ يېتەرلىك ئېتىۋار بېرىش لازىم. چۈنكى ئەدىبىياتنىڭ ئالاھىدىلىگى "كۆڭۈل ئېچىش ئارقىلىق تەربىيىگە ئىگە قىلىش" بولۇپ، مۇنەۋۋەر ئەدىبىي ئەسەرلەردە ئەسۋىرلەنگەن گۈزەل تۇرمۇش ۋە ئىسىل ئەخلاق - پەزىلەتلەر كىشىلەرنى ساغلام كەيپىيات، ئالىجاناپ خىسلەتلەر بىلەن تەربىيىلەيدۇ، ئۇلارنى ئالىجاناپلىققا، گۈزەل تۇرمۇش غايىسى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇرىدۇ. مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر قويۇق ئىستېتىك پۇراقتا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەردە گۈزەللىك تۇيغۇسى، تۇرمۇشنى سۆيۈش، ۋەتەننى، مىللەتنى، خەلقنى قەدىرلەش ھىسسىياتىنى پەيدا قىلالايدۇ. يۇكسەك ئىستېتىك قىممەتكە ئىگە بولغان ئەسەرلەر پايدىلىق بولسىلا، ئۇلارنىڭ كىتاپخانلارغا بېغىشلايدىغان ئىستېتىك ھوزۇرىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارغا ئەدىبىيات گۈلزارىدىن تېگىشلىك ئورۇن بېرىش كېرەك. دىمەك، ئەدىبىي ئەسەرلەرنىڭ بىلىش قىممىتى ۋە ئىستېتىك قىممەتكە ئىگە بولالىغان - بولالمىغانلىغىمۇ ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋىلىكىنى باھالاشتىكى مۇھىم ئولچەملەرنىڭ بىرى ھىسابلىنىدۇ.

ئۇنداق بولسا، بۇ يەردە دىيالىۋاتقان ئىدىيىۋىلىك ئولچىسى بىلەن يولداش ماۋ زېدۇڭ «يېڭىئەن ئەدەبىيات - سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق»تا ئوتتۇرىغا قويغان سىياسى ئولچەمنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار؟ شۇنى ئالدى بىلەن مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى، يولداش ماۋ زېدۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان "سىياسى ئولچەم" پەقەت ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنى باھالاش ئۈچۈنلا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەمەس، ئۇ پۈراقلىق گۈل بىلەن زەھەرلىك چوپىنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئومۇمى ئولچىمى بولۇپ، ھەرقانداق ئىلىم - پەن ۋە سەنئەت پائالىيەتلىرىگە ئۈيغۇن كېلىدۇ. بۇ سىياسى ئولچەم بىلەن پارتىيىمىز ئوتتۇرىغا قويغان "4 ئاساسىي پرىنسىپ" ئوخشاشلا سوتسىيالىستىك جەمىيىتىمىزدىكى بارلىق سىياسى پائالىيەت بىلەن ئىلىم - پەن پائالىيىتىنىڭ بىردەك ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مىزانى.

ئەدىبىي ئەسەرلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، سىياسى ئولچەم پەقەتلا بىر خىل سىياسى جەھەتتىن "پەرق ئېتىش" رولىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى بىلەن بەدىئى ئالاھىدىلىگىگە كونكرېت باھا بېرىدىغان ئېچكى ئولچەم ئەمەس، بۇ بىر

تەرىپى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ئىدىيەۋىلىكى ئۇنىڭ سىياسى خاھىشچانلىغىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. چۇنكى سىياسەت ئۇچۇن بۇاستە خىزمەت قىلىدىغان ئەسەرلەرگە نىسبەتەن، سىياسى باھا ئىنتايىن مۇھىم بولىسمۇ، لېكىن سىياسەت ۋىلىك، بارلىق ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ئومۇمى سۇپىتى ئەمەس. ئىدىيەۋىلىك ئولچىمى ھەرقانداق ئەسەرگە قارىتا ئومۇملىق خاراكتېرغا ئىگە. شۇنىڭ ئۇچۇن، ئىدىيەۋىلىك ئولچىمى دىگەن ئاتالغۇنى قوللىنىش سىياسى ئولچەم دىگەن ئاتالغۇنى قوللىنىشقا قارىغاندا تېخىمۇ زور ئومۇملىققا ۋە مۇناسىپلىققا ئىگە، ئەملىيەتتە، سىياسى ئۇچۇن بۇاسا خىزمەت قىلىدىغان ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيەۋىلىگىگە بەرگەن باھايىمىز ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ سىياسۇىلىغىغا بەرگەن باھا بولىدۇ.

ئۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش مۇمكىنكى، ئىدىيەۋىلىك ئولچىمى بىلەن سىياسۇىلىك ئولچىمى بىردەك بولۇپ، بىر - بىرىگە ماس كېلىدۇ. لېكىن، سىياسۇىلىگى ئانچە ئېنىق بولمىغان نۇرغۇن ئەسەرلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىدىيەۋىلىك ئولچىمى بويىچە باھا بېرىش تېخىمۇ ئىلمىي ۋە تېخىمۇ توغرا بولىدۇ. چۇنكى سىياسۇىلىگى بولمىغان بەزى ئەسەرلەر بولسىمۇ، ئەمما ھېچقانداق ئىدىيەۋى مەزمۇنى بولمىغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

بەدىئىلىك ئولچىمى

بەدىئىلىك ئەدەبىي ئەسەرنىڭ كىتابخانىلاردا پەيدا قىلىدىغان بىر خىل بەدىئى تەسىرلەندۇرۇش كۇچى بولۇپ، ئەسەرنىڭ شەكلى، بەدىئى ماھارىتى، يازغۇچى - سەنئەتكارنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشى ۋە ئىستېتىك ھەۋىسى قاتارلىق ئامىللارنىڭ ئومۇمىي يۇزلۇك ئىپادىلىنىشىدۇر. ئۇ، ئوبراز تەسۋىرى، تىپ يارىتىش، سىيۇژىت تالىلاش، كومپوزىتسىيىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، تىل ئىشلىتىش، ھەرخىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىش ھەمدە بەدىئى ئۇسلۇپ، ئەدەبىي ئېقىم قاتارلىق ئامىللارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بەدىئىلىگى مەسىلىسى ئەدەبىي تەنقىتتىكى مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى. چۇنكى ھەرقانداق ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى ئوزىگە خاس بەدىئى شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بەدىئىلىك دائىرىسىگە كىرىدىغان ھەرقايسى ئامىللار ئوزئارا زىچ ماسلىشىپ، بەلگىلىك ئىدىيەۋى مەزمۇننى مۇكەممەل ۋە تەسىرلىك ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغاندىلا، يۇكسەك بەدىئى تەسىرلەندۇرۇش كۇچى ھاسىل قىلىنىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋىلىگى بىلەن بەدىئىلىگى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇلار بىر - بىرىگە بېقىندۇ ۋە بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ. بۇ ئاساسىي تەرەپ. لېكىن ئىدىيەۋىلىك بىلەن بەدىئىلىك بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە بولمايدىغان ئىككى تەرەپ بولىسمۇ، لېكىن ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بەدىئىلىگى ئۇنىڭ ئىدىيەۋىلىگىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، نىسبى مۇستەقىللىققا ئىگە بولىدۇ. ئۇنىڭدىكى نىسبى مۇستەقىللىق شۇ يەردە ئىپادىلىنىدۇكى، ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋردە، ھەرقايسى مىللەت، ھەرقايسى سىنىپ ۋە ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىلىگىگە قويۇلىدىغان ئولچەم ئوخشاش بولمايدۇ

ھەمدە بۇ خىل بەدىنى ئولچەم ھەرقاچان مەلۇم مىللەت، سىنىپ ۋە دەۋرنىڭ ئىستېتىك نۇقتىنەزىرىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بەزى ئەسەرلەر ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىن ئاكتىپ، ئىلغار بولسىمۇ، بەدىئىلىك جەھەتتىن قوپال ياكى كەمچىل بولۇشى مۇمكىن، بەزى ئەسەرلەر بەدىئىلىك جەھەتتىن بىرقەدەر گۈزەل ۋە مۇكەممەل بولسىمۇ، ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىن ساختا، قالاق، ھەتتا ئەكسىيەتچىل بولۇشى مۇمكىن.

ئەدەبىي تەنقىتچىلىكتە ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىگىگىمۇ، بەدىئىلگىگىمۇ ئېتىۋار بېرىشىمىز، سىياسىي - ئىدىيىۋى جەھەتتىن باھالاش شەرتى ئاستىدا، ئىدىيىۋىلىك بىلەن بەدىئىلىكنى تەھلىل قىلىشنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەسەرگە نىسبەتەن ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىپ، بىرقەدەر ئىلمىي يەكۈن چىقىرىش لازىم. پۈرولېتارىيات سىنىپىنىڭ بەدىئىلىك ئولچىمى پۈرولېتارىيات ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىستېتىك تەلىۋى ۋە بەدىئى قىزىقىشىنى ئوزىدە گەۋدىلەندۈرگەن، شۇنداقلا ئالدىنقىلارنىڭ مول ئەدەبىيات مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشنى، چەتئەللەرنىڭ نەمۇنىلىك، ئىسىل ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى ئەينەك قىلىپ، شۇ ئاساستا يېڭىلاش ۋە ئىجات قىلىشنى گەۋدىلەندۈرىدىغان بەدىئى ئولچەم. ئۇ پۈرولېتارىياتنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتتە يېڭى ئادەم ۋە يېڭى شەيئىلەرنى ئىپادىلەش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن بولۇپلا قالماي، ئىنقىلاپ ۋەزىيىتى بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۈزلۈكسىز تۇرده مۇكەممەللىشىدۇ.

ئۇمۇمەن، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بەدىئىلىگىنىڭ يۇقۇرى - تۆۋەنلىگىنى باھالاش مۇرەككەپ، ئىلمىي ۋە ئىنچىكە خىزمەت. ئەمما، بۇنىڭدا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇئەييەن ئوبېكتىپ ئولچەمۇ يوق ئەمەس، بۇ ئولچەم، ئاساسەن، تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرىنچى، جانلىق، تەسىرلىك بەدىئى ئوبراز ۋە بەدىئى تىپ.

ئەدەبىيات — ئوبراز يارىتىش سەنئىتى. شۇڭا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە يارىتىلغان ئوبرازنى، بولۇپمۇ تىپىك شارائىت ئىچىدىكى تىپىك ئوبرازنى تەھلىل قىلىش ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بەدىئىلىگىنى تەھلىل قىلىشنىڭ مۇھىم تەرىپى، شۇنداقلا ئەسەرنىڭ بەدىئىلىگى جەھەتتىكى نەتىجىسىنى باھالاشنىڭ ئەقەللى ئولچىمى. تۇرمۇشنى ھەقىقى ئەكس ئەتتۇرگەن بەدىئى ئوبرازلار تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدىكىدەك جانلىق، ئەينەن ۋە تەسىرلىك بولۇشى ھەمدە ئۇلاردىن قويۇق تۇرمۇش پۇرىقى چىقىپ تۇرۇشى كېرەك. ئەدەبىي ئوبرازدىكى يادرولۇق مەسىلە پېرسۇناژلار ئوبرازىنى يارىتىش ۋە پېرسۇناژلار ئوبرازىنى خاراكتېرلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئەسەردىكى پېرسۇناژلارنى تەھلىل قىلغاندا، ئۇلارنىڭ جانلىق، روشەن خاراكتېرىنى تەھلىل قىلىش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ تىپىكلەشكەنلىگىگە، "تىپىك پېرسۇناژ" دەرىجىسىگە كوتىرىلمىگەنلىگىگە قاراش كېرەك. دىمەك، ئەسەردە يارىتىلغان ئوبرازنى، بولۇپمۇ تىپىك شارائىتتىكى تىپىك ئوبرازنى تەھلىل قىلىش، ئەسەردىكى تىپىك پېرسۇناژلارنى بايقاش ۋە تەتقىق قىلىش، بۇ خىل تىپىك ئوبرازلارنى يارىتىشتىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بەدىئىلىگىنى باھالاشنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى.

ئىككىنچى، چىن ۋە سەمىمى ئىدىيىۋى ھىسسىيات.

ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى زامانىدىكى ئەدەبىيات نەزەريىچىسى لىيۇ شيې: "ھېسسىيات چىن بولۇشى، ساختا بولماسلىقى كېرەك①" دېگەن ئىدى. لۇ شۈنمۇ: "پەقەت ھەقىقى، چىن سادا جۈڭگو خەلقى ۋە پۈتۈن دۇنيا خەلقىنى تەسىرلەندۈرىدۇ. ھەقىقى، چىن سادا بولغاندىلا، دۇنيادىكى خەلقلەر بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغىلى بولىدۇ" دېگەن ئىدى. ئەسەردە ئەكس ئەتكەن تۇرمۇشنىڭ، ھېسسىياتنىڭ چىن ياكى يالغان بولۇشى ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ توغرىلىقى، چوڭقۇرلۇقى ۋە بەدىئى تەسىرچانلىقى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. ئەگەر تەسۋىرلىنىۋاتقان نەرسە چىن بولمىسا، باشقا مەسىلەلەر ئۇستىدە سوز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ئەسەرنىڭ بەدىئىلىگى ئۇستىدە تەھلىل يۈرگۈزگەندە، روھۇرى مەزكۇر ئەسەردىكى تەسۋىرلەرنىڭ ۋە ئىدىيىۋى ھېسسىياتنىڭ چىنلىقى ياكى ساختىلىقىغا قارىشىمىز لازىم.

ئەدەبىيات كىشىلەرنى ھېسسىيات ئارقىلىق تەسىرلەندۈرىدۇ، ئەدەبىياتنىڭ ھېسسىياتلىق بولۇش خۇسۇسىيىتى خۇددى ئۇنىڭ ئوبرازچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئوخشاشلا مۇھىم. ئەدەبىيات - سەنئەتتە بەلگىلىك ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى ئىپادىلىمەيدىغان ۋە بەلگىلىك ئىدىيىۋى ھېسسىيات ئارقىلىق كىشىلەرنى تەسىرلەندۈرۈشنى مەقسەت قىلمايدىغان بىرەر بازغۇچى - سەنئەتكار بولمايدۇ. لېكىن، يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ كونكرېت ئەھۋاللىرى ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن ھېسسىياتنىڭ خاراكتېرى، چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. بىزنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەرگە قويىدىغان تەلىۋىمىز سەمىمى، چوڭقۇر، ھەقىقى ھېسسىياتنى ئىپادىلەش ئارقىلىق كىتاپخانلارنى ساغلام كەيپىيات، توغرا ئىدىيىۋى ھېسسىيات بىلەن تەربىيىلەش، كىشىلەرنى ساغلام، سەمىمى، ھەقىقى ھېسسىيات بىلەن چوڭقۇر ھاياجانغا سېلىش ۋە شۇ ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئۇنۇم پەيدا قىلىشتىن ئىبارەت. شۇڭا، ئەدەبىي تەنقىتتە بىرەر ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بەدىئىلىگىنى باھالاشتا، ئۇنىڭدىكى ئىدىيىۋى ھېسسىياتنىڭ چىن ياكى چىن ئەمەسلىگى، سەمىمى ياكى سەمىمى ئەمەسلىگى يەنە بىر مۇھىم ئولچەم ھىساپلىنىدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، بىز بۇ يەردە تەكىتلەۋاتقان چىن، سەمىمى ئىدىيىۋى ھېسسىيات سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى چىن، سەمىمى ئىدىيىۋى ھېسسىيات، ئۇ، خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت پۈرولېتارىيات ئەدەبىياتنىڭ سىياسىۋىلىگى بىلەن تامامەن بىردەك. بۇ تارىختىكى ھەرقانداق سىنىپ ئەدەبىياتىدىن پەرقلىنىدىغان تۈپ بەلگە.

ئۈچىنچى، مۇكەممەل بەدىئى شەكىل ۋە جانلىق بەدىئى تىل.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بەدىئىلىگىنىڭ يۇقۇرى - تۆۋەنلىگىنى باھالاشتا، ئەسەر مەزمۇنىنى ئىپادىلەشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى بولغان بەدىئى شەكىلنىڭ ھەرقايسى ئامىللىرىنىڭ، يەنى ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، سىيۇژىتنىڭ پىششىقلىنىشى، پېرسوناژلىرىنىڭ سۈرەتلىنىشى، شارائىتلارنىڭ تەسۋىرلىنىشى، بولۇپمۇ بەدىئى تىلنىڭ قوللىنىلىشى ۋە بۇ ھەرقايسى ئامىللارنىڭ بەدىئى ئوبراز ئارقىلىق بىر پۈتۈن گەۋدە ھاسىل قىلالىغان - قىلالمىغانلىقى يەنە بىر مۇھىم ئولچەم. ئەدەبىيات بىر خىل مەنىۋى ئىجادىي

① لىيۇ شيې «ئەدەبىياتنىڭ جەۋھىرىگە خاس قويۇش. كىتاپ - نامىلەرنى ھورمەتلەش».

يەت بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭدا قىلىپبازلىق، دوراملىق ۋە ئۇقۇملاشتۇرۇش قاتارلىق ناتوغرا خاھىشلاردىن قەتئىي ساقلىنىپ، يېڭىلىق يارىتىش، ئىجات قىلىش ۋە شۇ ئارقىلىق ئەسەرنى ھەقىقى بەدىئى قىممەتكە ئىگە قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتە ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئىجاتچانلىقنىڭ بولۇش - بولماسلىغى، رېئال تۇرمۇش - تىكى يېڭى شەيئىلەر ۋە پېرسۇناژلارنىڭ ئوزىگە خاس يېڭى شەكىل ۋە يېڭى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن - ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەنلىگى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىلىگىنى باھالاشتىكى مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى.

ئەدەبىيات تىل سەنئىتى. يازغۇچىلار تىل ۋاستىسى بىلەن تۇرمۇش مەنزىرىلىرىنى سۈرەتلەيدۇ، جانلىق بەدىئى ئوبرازلارنى يارىتىدۇ. تىلدىن ئايرىلغان ئەدەبىياتنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، كومپوزىتسىيە، سىيۇژىت، پېرسۇناژ، شارائىتلاردىن ئىبارەت بەدىئى شەكىلنىڭ ھەرقايسى ئامىللىرىنى ئەستايىدىل تەھلىل قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تىلىنى تەھلىل قىلىش ئەسەرنىڭ بەدىئىلىگىنى تەھلىل قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم مەسىلە.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تىلىنى باھالىغاندا، شۇ ئەسەر تىلىنىڭ توغرا بولۇش، ئېنىق بولۇش ۋە جانلىق بولۇش تەلىۋىنى قويۇشتىن باشقا، ئوبرازلىق بولۇش، ئىخچام، مەنىلىك بولۇش، گۈزەل، يېڭى، ئاھاڭدار ۋە رەڭدار بولۇشتىن ئىبارەت بىرقانچە نۇقتىغىمۇ دىققەت قىلىش كېرەك.

يۇقۇرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىرقانچە مەسىلە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىلىگىنىڭ يۇقۇرى - تۆۋەنلىگىنى باھالاشنىڭ ئاساسلىق ئولچەملىرى. لېكىن، ھەرخىل ژانىردىكى ۋە ئوخشىمىغان شەكىلدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىلىگىگە نىسبەتەن يەنە بەزى ئوخشىمىغان تەلەپلەرنى قويۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن، ماركس ئېيتقاندەك، شېكسپىرلىغان سەھنە ئەسەرلىرىدە قاپىيە، ۋەزىنلەرنىڭ مۇۋاپىق بولۇشى، ئېنگېلس ئېيتقاندەك، سەھنە ئەسەرلىرىدە سىيۇژىتنىڭ ماھىرلىق بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە باشتىن - ئاخىر دراماتىك توقۇنۇش بولۇشى، خەلق چوچەكلىرىدە باي شېئىرىي مەزمۇن، ئاجايىپ ئەقىل - پاراسەت، ساپ قەلبنىڭ گەۋدىلىنىشى قاتارلىقلار. بۇ ھال ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بەدىئىلىگىنى تەھلىل قىلغاندا، يۇقۇرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان 3 تۈرلۈك ئورتاق تەلەپ بىلەنلا چەكلىنىپ قالماسلىقى، ھەرخىل شەكىلدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئوخشىمىغان بەدىئى خۇسۇسىيەتلىرىنى نەزەر تەھلىل قىلىش لازىملىغىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، سەل قاراشقا بولمايدىغان يەنە بىر مۇھىم مەسىلە شۇكى، ئۇ بولسىمۇ يازغۇچىنىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبى ۋە ئەسەرنىڭ مىللى ئۇسلۇپ مەسىلىسى. ئوخشىمىغان يازغۇچى ۋە ئوخشىمىغان مىللەت ئەدەبىياتى ئوخشىمىغان بەدىئى ئۇسلۇپقا ۋە مىللى خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىگىنى، بولۇپمۇ بەدىئىلىگىنى تەھلىل قىلغاندا، بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلماي بولمايدۇ.

بىز يۇقۇرىدا، ئەدەبىي تەنقىتىنىڭ ئولچىمى مەسىلىسىنى ئېنىقراق چۈشەنىدۇرۇش ئۈچۈنلا ئىدىيىۋىلىك ئولچىمى بىلەن بەدىئىلىك ئولچىمىنى ئايرىم - ئايرىم شەرھىلەپ ئوتتۇق. لېكىن، بۇ ھەرگىزمۇ ئەدەبىي ئەسەرلەرنى باھالىغاندا، ئالدى بىلەن، ئۇنىڭ ئىدە-

يىۋى مەزمۇنىنى بىر ئولچىۋېلىپ، ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ بەدىى ئىپادىلەش شەكلىنى ئولچەش كېرەك، دىگەنلىك ئەمەس. ئىدىيىۋىلىك ئولچىمى بىلەن بەدىىلىك ئولچىمىنى ئايرىۋېتىدىغان بۇنداق ئۇسۇل ئىنتايىن زىيانلىق بولۇپ، ئۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىگە توغرا باها بېرەلمەيدۇ. چۇنكى، ئەمىلىيەتتە، ھەرقانداق ئەدىبىيات ـ سەنئەت ئەسىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى بىلەن بەدىى شەكلى بىر گەۋدە بولىدۇ. مۇۋەپپەقىيەتلىك ئەدىبىي تەنقىت ھامان شۇ ئەسەرنى پىششىق بىلىش، چۇشىنىش ھەم ئۇنىڭدىن تەسىرلىنىش ئاساسىدا، ھامان مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ دىيالېكتىك مۇناسىۋىتىگە ئېتىۋار بېرىدۇ، ھامان شۇ ئەسەرنىڭ سىيۇژىت تەرەققىياتى، تەپسىلات تەسۋىرى، كومپوزىتسىيە قۇرۇلۇشى، تىلى قاتارلىق بەدىى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى ئىگەللەيدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، ئەدىبىي تەنقىت ئەمىلىيىتىدە ئىدىيىۋىلىك ئولچىمى بىلەن بەدىىلىك ئولچىمىنىڭ دىيالېكتىك بىرلىگىنى ھەقىقى ئىشقا ئاشۇرغىلى ۋە ئۇنىڭدا باشتىن ـ ئاخىر چىڭ تۇرغىلى بولىدۇ.

3. ئەدىبىي تەنقىتنى توغرا ۋە ساغلام قانات يايدۇرۇش

كونكىرىت مەسىلىنى كونكىرىت تەھلىل قىلىش ـ ماركسىزىمنىڭ تۇپ ماھىيىتى ۋە جېنى. ئەدىبىي تەنقىتنىڭ ئاساسىي ئوبېكتى ئەدىبىي ئىجادىيەت ۋە ئەدىبىيات ـ سەنئەت ئىدىيىسى. ئەدىبىي ئىجادىيەتتىن ئىبارەت بۇ خىل مەنىۋى ئەمگەك ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىك ۋە قانۇنىيەتكە ئىگە. شۇڭا، ئەدىبىي تەنقىتنى قانات يايدۇرۇشتا، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىگى ۋە قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، كونكىرىت ئەسەرلەرنى كونكىرىت تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ۋ. ئى. لېنىن: "ئابىستىراكىت ئۇقۇمنى كونكىرىت نەرسىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش، بۇ، ئىنقىلاپتىكى ئەڭ ئاساسىي، ئەڭ خەۋپلىك خاتالىق"① دىگەن ئىدى. سۇبېكتىپ ھالدا قارىسىغىلا قالايمىقان يەكۇن چىقىرىش، كونكىرىت، مول، جانلىق ئەدىبىيات ـ سەنئەت ھادىسىلىرىنى ئابىستىراكىت رامكىغا سېلىش، بىر تەرەپلىمىلىكنى پۇتۇنلۇك دەپ قاراش، كوزقاراشنى ئالدىنئالا بەلگىلىۋېلىشتەك مىتافىزىكىلىق تەنقىت ئۇسۇلى ئىجادىيەتنى خاراپ قىلىدۇ، ياش كوچەتلەرنى نابۇت قىلىدۇ، ئەدىبىيات ـ سەنئەت ئىدىيىسىنى قالايمىقانلاشتۇرىدۇ. كونكىرىت ئەسەرنى كونكىرىت تەھلىل قىلىش تەنقىتچىلەردىن ئەسەر بىلەن ئەسەردە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ئوبېكتىپ رىياللىقنى، ئەسەر بىلەن ئەسەر مەيدانغا كەلگەن دەۋر ئارقا كورۇنۇشى ۋە تارىخىي شارائىتنى، ئەسەر بىلەن يازغۇچىنىڭ دۇنياقارىشى، سەرگۇزەشتىسى، بەدىى ئۇسلۇبى قاتارلىقلارنى بىرلەشتۇرۇپ قاراپ، ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىگى بىلەن بەدىىلىگىنى ئومۇمىيۇزلۇك، چوڭقۇر ۋە ئىنچىكە تەھلىل قىلىپ، ھەقىقەتنى ئەمىلىيەتتىن ئىزلىگەن ھالدا ئىلمىي يەكۇن چىقىرىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئەدىبىي تەنقىتنى توغرا ۋە ساغلام قانات يايدۇرۇشتىكى ئەڭ تۇپكى نەرسە شۇكى، ماركسىزىم ـ لېنىنىزىم ۋە ماۋ زېدۇڭ ئەدىبىيات ـ سەنئەت ئىدىيىسىنى قىبلىنامە قىلىپ، ئەدىبىيات ـ سەنئەتنى خەلق ئۇچۇن، سوتسىيالىزىم ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش نىشانىسىنى

① «شوئار توغرىسىدا»، «لېنىن ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم خەنزۇچە نەشرى 179 ـ بەت.

ۋە پارتىيىنىڭ "بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايراش" قاغىدىسىنى قەتئى تەۋرەنمەي ئىجرا قىلىشتا، پاكىتقا ھورمەت قىلىش ۋە دېموكراتىك مۇھاكىمە قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ئەركىنلەشكەن چوقۇم كاپالەتلەندۈرۈش لازىم. "ھاقارەتلەش ۋە تەھدىت سېلىش ھەرگىزمۇ كۆرەش قىلغانلىق ئەمەس."① ئەدەبىي تەنقىت ھەرگىزمۇ باشقا كوزغاراشتىكىلەرنى دۈمبالايدىغان كالتەككە ئايلىنىپ قالماسلىقى كېرەك. شۇنداقلا ئەدەبىي تەنقىت ھەدىسلا چەكسىز تۇردە پېرىنسىپقا كوتۇرىش، بەدنام چاپلاپ گۇناكار قىلىش ئارقىلىق بىرەر ئەسەرنى ئوز مەيلىچە "زەھەرلىك چوپ" قىلىۋېتىپ، ئاپتورغا سىياسى قالپاق كىيگۈزىدىغان ۋە زىيانكەشلىك قىلىدىغان نەرسىگە ئايلىنىپ قالماسلىقى لازىم.

ئەدەبىيات - سەنئەتتە ئەدەبىي تەنقىت بولۇشى شەرت، ئەدەبىي تەنقىتنىن ۋاز - كېچىش ياكى ئۇنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش خاتا. ۋاھالەنكى، ھەرقانداق ئەدەبىي تەنقىت ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسىگە پايدىلىق بولۇشى مەيدۇ. خۇددى ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ ئىجتىمائى ئۇنۇمىگە ئېتىۋار بېرىلگىنىگە ئوخشاش، ئەدەبىي تەنقىتنىڭمۇ ئىجتىمائى ئۇنۇمىگە ئېتىۋار بېرىش كېرەك. ئوتكەندىكى "سول" چىل خاتا ئىدىيىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسى، جۈملىدىن ئەدەبىي تەنقىتىمۇ نۇرغۇن بالايى - ئاپەتلەرگە دۇچار بولدى.

توغرا ۋە ساغلام ئەدەبىي تەنقىتنى راۋاجلاندۇرۇشتا، كوكۇلىسىغا ئېسىلىۋېلىش، قالپاق كىيدۇرۇش، كالتەكلەش قاتارلىق ئادەتى ۋە قوپال ئۇسۇللاردىن خالىي بولۇپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەيدىغان، كىشىلەرنى پاكىت ۋە داۋالى ئارقىلىق قايىل قىلىدىغان تەنقىت ئىستىلىنى جارى قىلدۇرۇش لازىم. ئەدەبىي تەنقىتتە، تەنقىت قىلىنغۇچىلارنىڭ تەنقىت قىلىش ھوقۇقى بولغىنىدەك، تەنقىت قىلىنغۇچىلارنىڭمۇ ئوز پىكرىنى بايان قىلىش ۋە قارشى تەنقىت قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ. ئەدەبىي تەنقىتتە، ئەركىن، ئەتراپلىق ۋە ئىلمىي مۇھاكىمە قىلىشقىلا بولىدۇكى، مەجبۇرلاشقا ۋە بېسىم ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. ئەدەبىي تەنقىت ھامان يازغۇچى - سەنئەتكارلارغا ۋە جەمىيەتكە مەسئۇل بولغان ئاساستا ئېلىپ بېرىلىشى، شۇنداقلا تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق ۋە ياخشى نىيەتلىك بولۇشى، يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ ئىجادىيەتتە يۈكسىلىشىگە ياردەم بېرەلەيدىغان بولۇشى، ئۇنىڭغا قىلچىمۇ ناتوغرا شەخسى غەرەز ئارىلىشىپ قالماسلىقى، يازغۇچى - سەنئەتكارلارمۇ بۇنداق تەنقىتنى ئوزىنىڭ داۋاملىق ئالغا بېسىشىدىكى ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچ دەپ ھىساپلىشى لازىم.

تەنقىتچى خۇددى يازغۇچى - سەنئەتكارلارغا ئوخشاشلا جاپالىق مەنىۋى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئادەتى ئەمگەكچى، شۇنداقلا ئادەتتىكى ئەمگەكچىلەردىن پەرقلىنىپ تۇردىدىغان تالانت ئىگىسى، شۇنىڭدەك كەڭ كىتابخانلار بىلەن يازغۇچى - سەنئەتكارلارنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرىدىغان دىپلومات ھەم ئەلچى. ئۇ بارلىق ئەدەبىيات - سەنئەت ھادىسىلىرىنى ئوز دەۋرىنىڭ يۈكسەكلىگىدە تۇرۇپ كوزىتىشى، تەھلىل قىلىشى ۋە باھالىشى كېرەك. ئۇ جەمىيەتتىكى تۇرلۇك - تۈمەن مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى چوڭقۇر كوزىتەلەيدىغان ۋە ئۇنىڭدىن توغرا خۇلاسە چىقىرالايدىغان پەيلاسوپ ھەم مۇتەپەككۇر بولۇشى كېرەك.

① «لۇشۈن ئەلىيەتونلىرى» (1)، ئۇيغۇرچە نەشرى 436 - بەت.

خۇددى ئاتاقلىق يازغۇچى ۋە تەنقىتچى ماۋدۇن ئېيتقاندەك، تەنقىتچى يازغۇچى - سەنئەتكارغا قارىغاندا تېخىمۇ كوپ، ھەر تەرەپلىمە بىلىمگە ئىگە بولۇشى، ئىجتىمائى تۇرمۇشنى تېخىمۇ سېستىملىق چۈشىنىشى، ئىجتىمائى ھادىسىلەرنى چوڭقۇر، ئىنچىكە پەرق ئېتىش قابىلىيىتىگە ئىگە بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا، ئەدەبىيات - سەنئەتكە تېخىمۇ پايدىلىق يارىدەم بېرەلەيدۇ. بېلىنىسكىي مۇنداق دېگەن ئىدى: "ئوز شەخسى ئېتىقاتلىرىغا ئاساسلانغۇچى تەنقىتچى ئوزىنىڭ نادانلىغى ئۈستىگە يەنە كالتە پەم بولسا، ئۇنى دەرھال بۇيۇك يازغۇچىلار ئۈستىدىن گىراماتىكا ۋە باسما خاتالىقلىرىغا ئاساسلىنىپ ھوكۇم چىقىرىدىغان گېزىت فىلىيەتونچىسى قىلىپ قويۇش كېرەك. ئۇ بارلىق مۇقەددەس نەرسىلەرنىڭ ھورمىتى ئۈچۈن، تاماكا ۋە قەن - گېزەك دۇكانلىرى، پىچاقچىلار ۋە سۇ تازىلىغۇچى ماشىنىلار ھەققىدىكى ئېلانلارنى يېزىشنى مەشق قىلسۇن. بۇنداقلار تىلغا ئېلىشقىمۇ ئەرزىمەيدىغان قەلەمكەشلەردۇر."① روشەنكى، تەنقىتچى يۇقۇرى نەزەرىيىۋى سەۋىيىلىك ۋە يۇكسەك بەدىئى تالانتلىق ئەدەپ بولۇشى كېرەك، شۇنداقلا مۇشۇ پەخىرلىك ۋە ئىسمى جىسمىغا لايىق نامغا مۇناسىپ تەنقىتچى بولالايدۇ.

ئەدەبىي تەنقىت ـ سەنئەتنىڭ ھەممە سىرلىرىدىن خەۋەردار بولغان ئەڭ ئىشەنچلىك دوست، تەنقىتچى يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ سەمىمى دوستى، كىتاپخانلارنىڭ ئىشەنچلىك ۋەكىلى. ئۇ مەلۇم شەخس ياكى تار گۇرۇھ ئالدىدا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن جەمىيەت، سىنىپ ۋە مىللەت ئالدىدا جاۋاپكار بولۇشى، ئۇنىڭ نۇقتىسىنەزىرى ۋە ھوكمى پۈتۈن جەمىيەت، سىنىپ ۋە مىللەتنىڭ، ھەتتا ئىنسانىيەتنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىغا ئۈيغۇن بولۇشى كېرەك.

ماركسىزملىق ئەدەبىي تەنقىت كۆچلۈك ئىلمىيلىققا، روشەن پارتىيۋىلىككە ھەمدە ئوزىگە خاس قانۇنىيەتكە ئىگە بولغان بىر پەن. ئەگەر بىز ماركسىزملىق ئەدەبىي تەنقىت پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئەدەبىي تەنقىتچىلىكنىڭ ئىجابى ۋە سەلبى تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەشكە ماھىر بولۇپ، ماركسىزملىق توغرا ۋە ساغلام ئەدەبىي تەنقىتنى قانات يايدۇرىدىغانلا بولساق، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىمىزدا، جۈملىدىن ئەدەبىي تەنقىتچىلىكتىمۇ يېڭى ۋەزىيەت يارىتىپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىش ۋە ئوزىنى گۈللەندۈرۈش ئىشىغا تېخىمۇ زور توھپە قوشالايمىز.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ئەدەبىي زوق دېگەن نېمە؟ ئەدەبىي زوقلىنىشنىڭ قانداق ئالاھىدىلىكلىرى بار؟
2. ئەدەبىي زوق بىلەن ئەدەبىي تەنقىت ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ؟
3. ئەدەبىي تەنقىت دېگەن نېمە؟ ئەدەبىي تەنقىت بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ

① بېلىنىسكىي: «تەنقىت ھەققىدە ئوتۇق»، ئوزبېكستان بەدىئى ئەدەبىيات نەشرىياتى، ئوزبېكچە نەشرى 234 - بەت.

مۇناسىۋەتنى قانداق قىلغاندا توغرا چۈشەنگىلى بولىدۇ؟

4. ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ئولچىمى نىمە؟ نىمە ئۈچۈن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى پۈتۈنلۈك جەھەتتىن، يەنى ئوبرازنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسى جەھەتتىن باھالاش كېرەك؟

5. نىمە ئۈچۈن تۈرمۇش چىنلىغىنى ئەكس ئەتتۈرۈش دەرىجىسى ئەسەرنىڭ ئەدەبىيلىكىنى باھالاشنىڭ مۇھىم ئولچىمى قىلىنىدۇ؟

6. بىرەر ئەدەبىي ئەسەرنى مىسالغا ئېلىپ، ئاپتورنىڭ ئوز سىياسى خاھىشىنى قانداق ئىپادىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈڭ.

7. ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىكى ئىجاتچانلىق قايسى مەزمۇنلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ؟ نىمە ئۈچۈن ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ئىجاتچانلىغىدا دەيمىز؟

8. ئەدەبىي تەنقىتنىڭ بەدىلىك ئولچىمى دىگەن نىمە؟ ئۇ قايسى تەرەپلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ؟

9. قانداق قىلغاندا ئەدەبىي تەنقىتنى توغرا ۋە ساغلام قانات يايدۇرغىلى بولىدۇ؟

高等学校教材
（文学理论）
（维吾尔文）
*
شىنجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى نەشر قىلدى
ئۈرۈمچى ناھىيىلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
*
فورماتى: 1902 × 787، 1/16؛ باسما تاۋاق: 35.5
1984 - يىل 2 - ئاي 1 - نەشرى
1989 - يىل 8 - ئاي 2 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 4000
ISBN7 — 5370 — 0977—6
G.317（维课）定价：7.60元
باھاسى: 7.60 يۈەن